

ANTIREVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

ANTIREVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

ORGAAN VAN DE
Dr ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTIREVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Mr. A. ANEMA - Dr. E. J. BEUMER - H. COLIJN
Mr. H. A. DAMBRINK - Dr. H. DOOYEWEERD
Mr. V. H. RUTGERS - J. SCHOUTEN - Dr. J. SEVERIJN

EERSTE JAARGANG
OCT. 1924—DEC. 1925

UITGAVE VAN J. H. KOK TE KAMPEN

REGISTER 1^e JAARGANG.

ALPHABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS.

	Bladz.
ALKEMA. DS. B. —	Artikel 123 R. R. 275
AMELINK. H. —	Historisch overzicht der Arbeidswetgeving in Nederland 635
COLIJN. H. —	Rondom het strijdpunt 177
COLIJN. H. —	Ter inleiding 1
DAMBRINK. MR. H. A. —	De Christelijk-Gereformeerden en de anti- revolutionaire partij. Een persoonlijk woord aan mijn geestverwanten . . . 152
DONNER. MR. DR. J. —	De Dageraadsquaestie 460, 504
DOOYEWEERD. DR. H. —	In den strijd om een christelijke staat- kunde. Proeve van een fundeering der Calvinistische levens- en wereldbeschou- wing in hare wetsidee . 7, 62, 104, 161, 189, 228, 309, 433, 489, 528, 581, 617
DOOYEWEERD. DR. H. —	Medezeggenschap der arbeiders in de be- drijven (Adv.rubr.) 291
FABIUS. MR. D. P. D. —	Boekbespreking 550
FABIUS. MR. D. P. D. —	Karakter van de Staten-Generaal 397
GERBRANDY. MR. P. S. —	Georganiseerd overleg 569
IDENBURG. A. W. F. —	Ons standpunt inzake oorlog 49, 97
KOLFHAUS. DR. W. —	De Christelijke gedachte in het Duitsche partijleven 333
MOOR. DR. J. C. DE —	Boekbespreking 289
NOTEBOOM. MR. J. W. —	De nieuwe Tariefwet 25, 79
NOTEBOOM. MR. J. W. —	Vraag en Antwoord; Adviezenrubriek 39, 86, 119, 173, 200, 245, 344, 383, 466, 511, 559, 602, 651
RUTGERS. MR. V. H. —	Coalitie 137
RUTGERS. MR. V. H. —	Het Belgische verdrag en de beginselen van den Volkenbond 481, 521
SCHOUTEN. J. —	De loon- en salarispolitiek van de regeering 213
SEVERIJN. DR. J. —	Artikel 36 van de Ned. Geloofsbelijdenis; Overheid en Kerkedienst . . 261, 325, 369
SNELLER. PROF. DR. Z. W. —	Boekbespreking 598
TERPSTRA. MR. J. —	Een socialistisch onderwijsrapport . . . 357
WILDE. MR. J. A. DE —	Ons standpunt inzake het gemeentelijk be- drijf 542

ALPHABETISCHE LIJST VAN ONDERWERPEN.

	Bladz.
<i>Administratieve Rechtspraak.</i> Zie Rechtssouvereiniteit	511
<i>Adressen van den Gemeenteraad.</i> Adres Gemeenteraad inzake marechaussée- brigade (Adv.rubr.)	473
<i>Ambtsgebed.</i> Invoering dankgebed na Raadsvergadering (Adv.rubr.)	48
<i>Antirevolutionaire partij.</i> Organisatie van de A.R. partij (Adv.rubr.)	245
<i>Antirevolutionaire Raadsfractie.</i> Verhouding tusschen den Raad en de Raadsfractie (Adv.rubr.)	655
<i>Arbeidswetgeving.</i> Historisch overzicht der Arbeidswetgeving in Nederland, door H. AMELINK	635
<i>Art. 36 Geloofsbelijdenis.</i> Art. 36 van de Ned. Geloofsbelijdenis; Overheid en Kerkedienst, door DR. J. SEVERIJN	261, 325, 369
<i>Belastingwetgeving (Gemeente).</i> Gemeentelijke assurantiebelaasting (Adv. rubr.)	475
<i>Id.</i> Kinderaftrek bij heffing gem. inkomstenbelasting (Adv.rubr.)	132
<i>Id.</i> Gemeentelijke Ophaal- en stortingsdiensten (Adv.rubr.)	44
<i>Id.</i> Vermenigvuldigingscijfer gem. inkomstenbelasting (Adv.rubr.)	45
<i>Id.</i> Verzwaring gemeentebelasting en progressie (Adv.rubr.)	393
<i>Id.</i> Zie Gemeentebedrijven	92
<i>Belastingwetgeving (Rijk).</i> Belastingheffing van goederen in de doode hand (Adv.rubr.)	257
<i>Id.</i> De nieuwe Tariefwet, door MR. J. W. NOTEBOOM	25, 79
<i>Bewaarschoolonderwijs.</i> Zie Onderwijs	562
<i>Bioscoop.</i> Verbod van openbare bioscoopvoorstellingen; samenstelling van commissies voor filmkeuring (Adv.rubr.)	651
<i>Boekbespreking.</i> W. C. H. v. MOURIK BROEKMAN, Het litterair-economisch en het handelsonderwijs, door PROF. DR. Z. W. SNELLER	598
<i>Id.</i> K. SCHILDER, De Openbaring van Johannes en het Sociale leven, door DR. J. C. DE MOOR	289
<i>Id.</i> DR. C. TAZELAAR, De jeugd van Groen (1801—1827), door MR. D. P. D. FABIUS	550
<i>Burgemeester.</i> Verantwoordelijkheid van den Burgemeester als hoofd van de Politie (Adv.rubr.)	90
<i>Id.</i> Zie Pensioen	204
<i>Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing.</i> In den strijd om een christe- lijke staatkunde. Proeve van een fundeering der calvinistische levens- en wereldbeschouwing in hare wetsidee, door DR. H. DOOYEWEERD 7, 62, 104, 161, 189, 228, 309, 433, 489, 528, 581,	617
<i>Christelijk-Gereformeerd en politiek.</i> De Chr. Gereformeerden en de anti- revolutionaire partij. Een persoonlijk woord aan mijn geestver- wanten, door MR. H. A. DAMBRINK	152
<i>Coalitie.</i> Coalitie, door MR. V. H. RUTGERS	137
<i>Commissie van Advies.</i> Commissie van Advies uit de plaatselijke kiesver- eeniging voor Raadsleden (Adv.rubr.)	211
<i>Dageraadsquaestie.</i> De Dageraadsquaestie, door MR. DR. J. DONNER	460, 504
<i>Defensie.</i> Cijfers buitenlandsche begrooting voor onderwijs en landsver- dediging (Adv.rubr.) (Zie ook de Rectificatie op blz. 119)	86
<i>Dienstweigering.</i> Ons standpunt inzake oorlog, door A. W. F. IDENBURG	49, 97
<i>Doode hand.</i> Zie Belastingwetgeving (Rijk)	257

	Bladz.
<i>Doodstraf</i> . Grond voor toepassing en voorstel tot invoering van de doodstraf (Adv.rubr.)	250
<i>Drankwet</i> . Beperking aantal drankwetsvergunningen (Adv.rubr.)	385
<i>Id.</i> Zie Zondagsrust	134, 473
<i>Eed</i> . De Zuiveringseed bij de aanvaarding van het Raadslidmaatschap (Adv.rubr.)	344
<i>Electriciteitslevering</i> . Zie Gemeentewet art. 24	203
<i>Financiën van den Staat</i> . Rondom het strijdpunt, door H. COLIJN	177
<i>Gemeentelijke bedrijven</i> . Ons standpunt inzake het gemeentelijk bedrijf, door MR. J. A. DE WILDE	542
<i>Id.</i> Tariefverlaging gemeentelijk gasbedrijf (Adv.rubr.)	559
<i>Id.</i> Verschil tusschen winst van gem. bedrijven en indirecte belastingen (Adv.rubr.)	92
<i>Gemeentewet</i> . Art. 24 der Gemeentewet (Adv.rubr.)	349
<i>Gemeentewet</i> . Art. 24 der — Aanvaarding Raadslidmaatschap en voortgezette uitvoering van een aannemingscontract met de gemeente (Adv.rubr.)	658
<i>Id.</i> Levering electriciteit aan gemeente door Coöperatieve Vereeniging en Art. 24 der Gemeentewet (Adv.rubr.)	203
<i>Georganiseerd overleg</i> . Bindend advies voor commissie voor georganiseerd overleg (Adv.rubr.)	477
<i>Id.</i> Georganiseerd overleg, door MR. P. S. GERBRANDY	569
<i>Gezantschap bij den Pauselijken Stoel</i> . Zie Vaticaan	657
<i>Gezinstoeslag</i> . Gezinstoeslag, theorie en praktijk (Adv.rubr.)	466
<i>Herbergsluiting</i> . Zie Zondagsrust	134, 473
<i>Indisch Regeeringsreglement</i> . Art. 123 R. R., door DS. B. ALKEMA	275
<i>Inleidend artikel</i> . Ter inleiding, door H. COLIJN	1
<i>Kermis</i> . Gemeente-verbod van kermissen op particulier terrein (Adv.rubr.)	45
<i>Kinderaftrek</i> . Zie Belastingwetgeving (Gemeente)	132
<i>Leeszalen</i> . Openbare leeszaalen; deelneming in oprichting; gem. subsidie (Adv.rubr.)	204
<i>Loon- en salarispolitiek</i> . De loon- en salarispolitiek van de Regeering, door J. SCHOUTEN	213
<i>Id.</i> Zie Gezinstoeslag	466
<i>Medezeggenschap</i> . Inzage der bedrijfsboekhouding door de arbeidersvertegenwoordigers in de particuliere onderneming (Adv.rubr.)	291
<i>Melkventen</i> . Zie Zondagsrust	46
<i>Nationale Unie</i> . Nationale Unie (Adv.rubr.)	383
<i>Nederl.-Belgisch tractaat</i> . Het Belgische verdrag en de beginselen van den Volkenbond, door MR. V. H. RUTGERS	481, 521
<i>Onderwijs</i> . Een socialistisch onderwijsrapport, door MR. J. TERPSTRA	357
<i>Id.</i> Gemeentelijke subsidieregeling bijzonder bewaarschoolonderwijs	562
<i>Id.</i> Grens van belastbaarheid en schoolgeldheffing (Adv.rubr.)	256
<i>Id.</i> Hulpdiensten van onderwijzers bij het bijz. onderwijs ten behoeve van het openb. onderwijs (Adv.rubr.)	610
<i>Id.</i> Reglementeering en verplicht stellen van schoolvergaderingen (Adv.rubr.)	388
<i>Ophaal- en stortingsdiensten</i> . Gemeentelijke —. Zie Belastingwetgeving (Gemeente)	41

<i>Pensioen</i> . Verhaal pensioenpremie Burgemeester, Secretaris en Ontvanger (Adv.rubr.)	204
<i>Id.</i> Weduwen- en weezenpensioen voor Wethouders (Adv.rubr.)	390
<i>Politieke Partijen in Duitschland</i> . De christelijke gedachte in het Duitsche partijleven, door DR. W. KOLFHAUS	333
<i>Processieverbod</i> . Opheffing processieverbod (Adv.rubr.)	173
<i>Rechtssouvereiniteit</i> . Rechtssouvereiniteit, rechtsstaat, administratieve rechtspraak (Adv.rubr.)	511
<i>Rechtsstaat</i> . Zie Rechtssouvereiniteit	511
<i>Schoolartsen</i> . Geneeskundig schooltoezicht (Adv.rubr.)	351
<i>Schoolgeldheffing</i> . Zie Onderwijs	256
<i>Schoolvergaderingen</i> . Zie Onderwijs	388
<i>Sociale wetgeving</i> . Sociale wetgeving (Adv.rubr.)	39
<i>Staten-Generaal</i> . Eerste Kamer, beteekeenis, argumenten voor en tegen afschaffing (Adv.rubr.)	602
<i>Id.</i> Karakter van de Staten-Generaal, door MR. D. P. D. FABIUS	397
<i>Tariefwetgeving</i> . Zie Belastingwetgeving (Rijk)	25, 79
<i>Vaccinedwang</i> . Vrijstelling wegens conscientiebezwaren (Adv.rubr.)	126
<i>Vaticaan</i> . Beteekenis gezantschap bij het Vaticaan (Adv.rubr.)	657
<i>Vermenigvuldigingscijfer</i> . Zie Belastingwetgeving (Gemeente)	45
<i>Vloekverbod</i> . Verordening tegen vloeken en misbruik van Gods heiligen Naam (Adv.rubr.)	119
<i>Voetbalwedstrijden</i> . Zie Zondagsrust	254
<i>Waterleiding</i> . Verplichte aansluiting waterleiding (Adv.rubr.)	200
<i>Wethouders</i> . Zie Pensioen	390
<i>Winkelsluiting</i> . Zie Zondagsrust	88
<i>Woningstichting</i> . <i>Gemeentelijke</i> —. Omzetting van een gemeentelijke woningstichting in een gemeentelijk woningbedrijf (Adv.rubr.)	135
<i>Ziekteverzekering</i> . Fabrieksziekenfondsen, vóórontwerp-Ziektewet; a. r. standpunt inzake dit vóórontwerp (Adv.rubr.)	122
<i>Zomertijd</i> . Zomertijd, wettelijke regeling en toepassing daarvan (Adv.rubr.)	612
<i>Zondagsrust</i> . Algemeene sluiting van herbergen, tapperijen enz. (Adv.rubr.)	134
<i>Id.</i> Beginsel inzake den Zondag en gedeeltelijke winkelsluiting op Zondag (Adv.rubr.)	88
<i>Id.</i> Bevoegdheid van den Raad om bezorging van melk op Zondag te verbieden (Adv.rubr.)	46
<i>Id.</i> Openbare voetbalwedstrijden en Zondagsrust (Adv.rubr.)	254
<i>Id.</i> Waterverkeer en Zondagsrust (Adv.rubr.)	475
<i>Id.</i> Wenschelijkheid van een verbod van melkventen op Zondag (Adv.rubr.)	46
<i>Id.</i> Zondagssluiting van café's; verbod verkoop van wijn e.d. (Adv.rubr.)	473
<i>Zuiveringseed</i> . Zie Eed	344

TER INLEIDING

DOOR

H. COLIJN.

De Kuiperstichting riep een nieuw tijdschrift in het leven.

Kok te Kampen geeft het uit.

Het *doel* is de bestudeering der antirevolutionaire staatkundige beginselen te bevorderen.

Hier rijst allicht meer dan één vraag. Waarvan intusschen deze de voornaamste is: hebben we behoefte aan zulk een maandschrift?

We hebben toch de statige rij van Groen's geschriften. We hebben „Ons Program”; het dikke en de beknopte uitgaaf. We hebben heel de serie van Kuiper's werken, waarin de schatten voor het grijpen liggen. We hebben Fabius nog in leven en van hem een aantal boeken met onschatbare gegevens.

Ook lieten de jongeren zich niet geheel onbetuigd.

En eindelijk: we hebben *Standaard* en *Rotterdammer*; met talrijke locale bladen. Dat zijn wel nieuwsbladen, één-dags-vliegen zoo men wil, maar ze bevatten toch dikwerf artikelen van meer blijvende waarde, terwijl de vragen-van-den-dag er steeds van antirevolutionair standpunt in besproken worden.

En dan toch weer een afzonderlijk periodiek om de studie onzer antirevolutionaire beginselen te bevorderen?

Inderdaad. En terecht.

* * *

Het was, meen ik, Kuiper die in *De Standaard* eens geschreven heeft: *Groen is al zoo lang dood!*

Dat woord is wel eens misverstaan. Opgevat alsof er mee bedoeld zou zijn, dat Groen uit den tijd was; alsof zijn werk voor onzen tijd geen beteekenis meer had; alsof op de door hem beleden beginselen door ons niet meer gelet behoefde te worden.

Zoo was het zeker *niet* bedoeld. Veeleer was de strekking deze, dat Groen niet meer in alles onze dagelijksche vraagbaak kon zijn; dat er nà hem problemen aan de orde waren gekomen, waarover Groen zich òf niet heeft uitgesproken òf alleen zeer in het algemeen, zoodat we alleen langs den weg van *afleiding* kunnen komen tot de beantwoording der vraag hoe Groen gestaan zou hebben tegenover deze nieuw opkomende vraagstukken.

Zóó verstaan heeft dit woord niet alleen betrekking op Groen. Het geldt dan evenzeer voor Kuyper zelf en straks zal het ook voor het geslacht van heden van kracht worden.

Aldus belijnd ligt in dat aangevochten woord de rechtvaardiging voor de uitgave van het nieuwe orgaan der Dr. Kuyperstichting.

* * *

De geschiedenis der A.R. partij moet nog geschreven worden. De Roomschen zijn ons hierin voor. Persijn gaf ons in zijn werk over Schaepman reeds veel en Witlox ving met zijn „De Noord-Nederlandsche Katholieken in de politiek onder Koning Willem I” aan met een beschrijving van den oorsprong. We zullen maar hopen, dat een of meer der studenten aan de Vrije Universiteit zich te eeniger tijd tot dit werk aangetrokken zullen voelen, vooral nu de leerstoelen voor de Geschiedenis sinds eenigen tijd bezet zijn.

Voor velen, met name onder onze politieke tegenstanders, wordt het bestaan der A.R. partij vastgehecht aan den strijd om de vrijmaking van het Onderwijs, of aan de twee het meest naar voren komende figuren in de geschiedenis van ons partijleven: Groen en Kuyper.

Toen Groen ter ruste werd gelegd voorspelde de *N.R.Ct.* dat het nu voortaan wel uit zou zijn met de Antirevolutionaire partij en — niet geleerd door de ervaring — werd die profetie nog eens herhaald toen we geschaard stonden rond Kuyper's graf.

Natuurlijk hangt de bloei eener staatkundige partij, hare beteekenis voor het Staatsleven, óók af van de beteekenis harer voormannen. Soms hangt ze er geheel van af. Toen Goeman Borgesius was heengegaan kon men de dagen der Liberale Unie tellen.

Maar dat is *niet* zoo waar het partijverband opkomt uit dieper liggende geestelijke oorzaken. Daar kan wel een golving zijn van pool en tegenpool, maar daar is geen verdwijning.

En daar is ook vaak slechts symptoom wat aangezien wordt voor oorzaak. De strijd „om de ziel van het kind” kan niet worden losgemaakt van het nog dieper liggende levensdoel, zooals Kuyper dat, in eigen toon Da Costa nazingend, uitdrukte toen hij dat levensdoel aldus omschreef:

’t Is om Gods heil’ge ordonnantiën
In huis en kerk, in school en Staat
 Weer vast te zetten, ’t volk ten baat.
 ’t Is om die ord’ningen des Heeren
 Waar Woord en Schepping van getuigt,
 In ’t volk zóó helder te graveeren,
 Tot weer dat volk voor God zich buigt !

* * *

Dat is het fundament waarop wij, aan onszelf ontzonken, als partij rusten willen.

Dat is het doel dat ook wij najagen.

Maar dáár liggen nu ook onze moeilijkheden.

De vragen van het *hoe*, van het *wanneer* en van het *hoever*.

Want we leven niet in een gemeenschap, die alleen bestaat uit gereformeerde Christenen.

De schering van ons Nationaal Volkskarakter vertoont nog wel veel overeenkomst met de christelijke, met de protestantsche, zelfs met de gereformeerd-protestantsche levensopvattingen, maar er is groote verscheidenheid bij den inslag van het weefsel.

Ook is er, zelfs op eigen standpunt, rekening te houden met tijd en omstandigheden. Het Calvinisme, als Staatkundig principieel, heeft terecht de pretentie voor alle tijden bruikbaar te zijn als beginsel eener geheele cultuur, maar de onder Gods bestel altijd voortschrijdende ontwikkeling in het leven der volkeren op aarde stelt ons telkens voor de vraag, wat ons beginsel voor den *nieuwen* toestand te zeggen heeft.

Wie een oogenblik nadenkt kan voor zichzelf dadelijk meer dan één voorbeeld aanvoeren.

Calvijn zelf heeft zich b.v. over het moderne verzekeringswezen niet *kunnen* uitspreken. Het hedendaagsche Calvinisme als politiek systeem, *moet* zijn standpunt er tegenover bepalen. En heeft dat bij monde van Kuyper ook gedaan.

De verschillende problemen, waarvoor het moderne verkeerswezen ons, met het oog op den dag des Heeren, stelt — men denke b.v. aan een stadscomplex als Londen, met een bevolking grooter dan die van heel Nederland — waren in vroegere eeuwen onbekend.

Napoleon maakte zijn tocht naar Rusland in 1812 op vrijwel dezelfde wijze als Darius I den zijnen, toen hij in 513 v. Chr. met een leger van 700.000 man den Bosporus overschreed, zelfs den Donau overtrok en in zijn veldtocht tegen de Scythen een gelijk lot onderging als Napoleon 23 eeuwen later in Noord-Rusland.

In die 23 eeuwen was er in het verkeerswezen heel wat minder veranderd dan in de enkele eeuw, die onzen tijd van 1812 scheidt.

Die diepingrijpende veranderingen mogen geen wijziging brengen in het persoonlijke leven van den eenvoudigen geloovige in een onzer kleine dorpen, maar zij wijzigen de algemeene wereldverhoudingen. En ook dat is naar Gods bestel.

Wij trekken hieruit thans geen enkele conclusie. Tenzij dan deze, dat men met een bloot beroep op het verleden en op wat in het verleden gezegd is of gedaan werd, geen enkele *werkelijke* moeilijkheid naar behooren oplost.

Natuurlijk blijven er altijd dingen, die hun *absoluut* karakter behouden; waaraan geen verwrikken of verwegen is, vanaf de schepping tot den jongsten dag. Maar tot die categorie behooren de afgeleide zaken meestal

niet. Dienaangaande moet ons standpunt telkens na zorgvuldig onderzoek bepaald worden. En daarmee is men ook zelden gereed in den zin dat het onderzoek *af* is. Niet zóó opgevat, alsof men van jaár tot jaár tot wisselend inzicht komt, maar wèl zoo, dat men b.v. na 50 jaar tot herziening van zienswijze genoopt kan worden.

Is dit reeds juist ten aanzien van zaken, die nog eenigermate geacht kunnen worden met de diepere beginselen saam te hangen, hoeveel te meer geldt dit niet van die onderwerpen, die we als het ware van huis uit in de neutrale zône achten te liggen.

Als we in 1870 een meening uitspreken over Overheidsbedrijven b.v., dan wil toch niemand in 1920 daaraan gebonden zijn, als de omstandigheden zich sinds dien gewijzigd hebben. En waarom zou het geslacht van 1970 gebonden zijn aan de meeningen van dat van 1920?

Het politiek systeem van het Calvinisme is het meest zuivere tegendeel van verstarring.

Het handhaaft, zeker! met onverzettelijkheid de eeuwige waarheden van het Woord Gods, maar het heeft tegelijk een open oog voor de onder Gods genadig bestel voortschrijdende wereldontwikkeling. In die twee vereenigd ligt de waarborg voor de toekomst.

Mits we de oogen open houden!

In *beide* richtingen!

* * *

Is er oorzaak om deze laatste twee regels neer te schrijven?

Stellig wel.

De vrees voor het prijsgeven van wat onaantastbare waarheden zijn is allerminst denkbeeldig.

De „Verflauwing der grenzen”, waartegen eenmaal met zoo heiligen ernst gewaarschuwd werd, *is* aanwezig. In onze zeden en gewoonten sloop zij in en men kan ook telkens ervaren, dat de *kennis* der Waarheid, met name onder een deel der dusgenaamde „intellectueele” jongeren, niet meer die belangstelling heeft, die ze dertig of veertig jaren terug nog placht te hebben.

Maar ook op het andere gevaar valt te wijzen. Daar is óók een vasthoudendheid op sommige punten, die veeleer op duf conservatisme wijst dan op wezenlijke beginselvastheid. Nu is er voor dit laatste eerder een verontschuldiging te vinden dan voor het eerste. Ook is deze afwijking veel minder ernstig, omdat ze met den tijd afneemt, terwijl de eerste gemeenlijk met eenparig versnelde beweging zich tot het uiterste voltrekt.

Eindelijk is er, zooals we zeiden, voor het niet meekomen wel eenige verontschuldiging.

We leven zoo heel snel!

Vijf en twintig jaren is het geleden dat de eerste automobiel op den openbaren weg kwam. Nu vindt men er in sommige Amerikaansche Staten

reeds een aantal dat, omgeslagen over de bevolking, uitkomt op meer dan één per gezin.

Voor een kwart eeuw nam Marconi zijn eerste proeven. Nu hoort men door middel van de „draadlooze” in zijn eigen woning den dirigent van een orkest te Moscou met zijn dirigeerstokje op den lessenaar tikken, om even daarna het orkest te hooren invallen. En plotseling komt men dan tot de ontdekking, dat men bezig is iets te doen wat men tot heden nog nimmer deed: op Zondag luisteren naar een muziek-uitvoering.

In het begin dezer eeuw deden de gebroeders Wright hun eerste vlucht met een vliegmaschine; zeventien jaar later vloog men van Amerika naar Engeland en van Engeland naar Australië, terwijl onlangs een Amerikaan zijn tocht rond de wereld in een vliegmaschine voltooide. De ontwikkeling van het wereldleven gaat in steeds sneller tempo. Na meer dan twintig eeuwen van weinig ingrijpende verandering, een eeuw van grooten vooruitgang en thans in een vijf en twintig tal jaren een even groote sprong als in de voorafgaande eeuw.

De Calvinist mag tegenover dat alles niet onverschillig staan, nog minder afwerend. In deze dingen werkt Gods bestel. Zijn Raad wordt er door gediend. Dit alles moest komen en veel meer nog voor het einde komt. De volle ontwikkeling van de in Gods schepping aanwezige krachten zal voorafgaan aan het einde dezer bedeeeling.

Deze waarheid neemt echter de moeilijkheden niet weg, die er uit voortvloeien. Daarmee doelen we natuurlijk niet op de hierboven geschetste feiten zelf. Maar de uiterlijke verschijningsvormen van ons cultuurleven staan niet op zichzelf, niet los van het geestelijk milieu. Ook het leven des geestes wordt beïnvloed door den vliedenden haast, door het verslinden van tijd en ruimte.

We zijn veelszins gedrevenen.

Dat alles roept om een zoeken naar evenwicht.

Daarbij komt nu ten slotte nog iets anders.

Iedere tijd heeft zijn eigen politieke vraagstukken van brandenden aard. Gedurende een groot deel der 19e eeuw was aller aandacht geconcentreerd op den schoolstrijd. Dat was een vraagstuk van geestelijken aard, waarvan de eenvoudigste onder ons het verband met de diepere beginselen onmiddellijk voelde. Toen die strijd ten einde begon te loopen, kwam het sociale vraagstuk de aandacht vragen. Daarbij werd het verband al niet meer zoo algemeen gevoeld. De sfeer van het stoffelijke was er misschien te sterk bij betrokken.

En nu leven we in een tijd, waarin de omstandigheden ons nopen mede de spits af te bijten in de oplossing van vraagstukken die, naar veler oordeel, geheel op stoffelijk terrein liggen. Niet ieder is het gegeven altijd den achtergrond der dingen even duidelijk te zien als hetgeen onmiddellijk voor oogen is. Ook die toestand roept tot gestadige overdenking en bezinning; tot uitwisseling van gedachten; tot voorlichting

ook. Ons levensbeginsel moet werkzaam zijn op alle terrein waarop we tot arbeid geroepen worden.

Of het gaat om de vrijheid der school; om versteviging van het lot der economisch zwakken; om herstel van een financieelen chaos; om bewaring onzer nationale zelfstandigheid: altijd moet de drijfveer van ons handelen opkomen uit het beginsel en het inzicht worden gevormd bij het licht, dat door het beginsel op deze vraagstukken geworpen wordt.

Het omzetten van die gedachte in de levenspractijk is niet altijd eenvoudig; soms zelfs heel moeilijk.

Maar juist daardoor is het zoo noodig om te blijven werken aan verdieping van inzicht.

Een Calvinisme, dat niet voortbouwt, zou door verstarring ten slotte als een kaartenhuis ineenvallen.

* * *

Wie iets voelt van al die moeilijkheden; wie de tegenstellingen van verleden en heden observeert; de herhaalde botsingen van ons gereformeerd-Christelijk denken en leven met het ook ons omringende cultuurleven van dezen tijd ervaart of bij anderen waarneemt: die zal ook beseffen waarom de Kuypersstichting besloot tot de uitgave van dit orgaan. Wij hebben geen Groen en geen Kuiper meer. Dat is een ernstig gemis.

Hoe heeft Kuiper, precies van pas, door zijn werk over de „Gemeene gratie” de oplossing van het probleem Christendom en Cultuur, althans in beginsel, gegeven. Dat is *zijn* verdienste op dit terrein. En de verdienste van „onze menschen” was dat zij naar hem geluisterd hebben, toen het noodig was.

Eén enkele, waarnaar men thans evenzoo luistert, is er niet meer. Dat is een ernstig gemis, zooals we reeds zeiden. Maar het is aan den anderen kant niet enkel nadeel, als men saam moet zoeken naar den juisten weg. Die werkwijze behoedt o.m. voor apodictische uitspraken, die later niet altijd gehandhaafd kunnen worden.

Het voor- en nadeel hebben we thans echter niet tegen elkander af te wegen.

Als nuchtere Calvinisten aanvaarden we de feiten ook op dit gebied.

En dan ligt de zaak zoo. Eén enkele wegwijzer, die op *alle* terrein gevolgd wordt, zooals dit bij Kuiper het geval was, hebben we nu eenmaal niet. Daarom gaan we ons nu saam aangorden om het werk gemeenschappelijk voort te zetten.

De Redactie van het orgaan is zóó saamgesteld, dat de verschillende schakeeringen in ons partijleven er licht in te onderkennen zijn.

Schakeeringen. Meer niet.

Het orgaan staat toch op den grondslag der A.R. beginselen, *zooals die zijn neergelegd in het program van beginselen van de georganiseerde A.R. partij.*

Bijdragen met dien grondslag in strijd zullen *niet* worden aanvaard. Geen vrije tribune dus voor *iedere* gedachte, maar wel ruimte voor gedachtenwisseling tusschen hen, die eenzelfde uitgangspunt aanvaardden. Niemand verwachtte voorts een jagen naar nieuwe, verrassende vondsten. Het doel ligt dichterbij; is eenvoudiger van aard.

Verdieping van inzicht met betrekking tot de toepassing onzer beginselen op de onderscheidene tijdsvragen staat op den voorgrond.

Daarvoor is medewerking, ruime medewerking buiten den kring der redactie gewenscht. Ze wordt dan ook ingeroepen en — wat meer zegt — er wordt op gerekend, dat zij verleend zal worden. En eindelijk, zal deze onderneming de vrucht afwerpen die we ervan hopen, dan zal het maandblad in breeden kring gelezen moeten worden. Bij de vaststelling van den prijs (f 4.— per jaargang) is er op gerekend, dat het geld daarvoor geen hinderpaal kon opleveren.

Met de uitgave van dit Orgaan doet de Kuypertstichting weer een nieuwen stap op den weg naar haar doel. Ook haar werk kan alleen *groeien*; alle maakwerk valt hier te vermijden en daarom is een rustig tempo een der waarborgen voor vruchtbaren arbeid.

Onder inroeping van 's Heeren zegen ook op dit werk, dat beoogt Hem te dienen naar den eisch des Woords, zij het nieuwe orgaan aan ons Antirevolutionaire Volk warm aanbevelen.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENSEN
WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Inleiding.

De hier volgende studiënreeks is de vrucht van een poging om door te dringen tot het organon (de werkmethode) van het Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing. Velen uit onzen kring, die nadenken, laat de vraag geen rust, welke ontwikkelingsmogelijkheden het Calvinisme in dezen zin heeft.

Nemen we slechts het terrein der staatkunde. De scherp-snijdende kritiek, van verschillende zijden op „de antirevolutionaire staatsleer” uitgeoefend, heeft menigeen aan 't wankelen gebracht. Prof. v. d. Vlucht vergeleek deze leer eens met een kerstboom, waaraan in der haast, ter

verrassing van de wachtende kinderen, van alle zijden ingekochte geschenken waren bijeengehangen. Dat bij alle gemeenzaamheid der Christelijke grondovertuigingen verschil van levens- en wereldbeschouwing noodwendig tot een pluriformiteit ook in staatkundige denkbeelden moet leiden, en het dus een groote fout is van „de antirevolutionaire staatsleer” zonder nadere aanduiding als een gesloten geheel te spreken: ziehier een waarheid, die tot de meest felle critici onder de buitenstaanders blijkbaar niet genoegzaam doordrong.

Veelszins richtte de critiek van mannen als v. d. Vlugt en Brockhaus zich op beschouwingen, die zeer eenzijdig het Lutheraansch-historische stempel droegen, doch de Calvinistische gedachten-wereld eenvoudig niet raakten.

Op deze wijze geraakte men echter gewend de antirevolutionaire theorieën in een rechtverlopende lijn te zien vanaf Edmund Burke, over von Haller naar Stahl, en van dezen naar Groen en Kuyper.

Deze foutieve gezichtshoek deed de grenspalen uit 't oog verliezen, wierp geen licht op de totaal andere atmosfeer, waarin de overgang van Lutheraansche naar Calvinistische beschouwing de staatkunde voert, en deed vooral de *nog goeddeels intuïtief werkende* Calvinistische elementen in het staatkundig denken niet tot zijn recht komen.

Voorzoover de critiek al wees op het verschil tusschen Lutheranisme en Calvinisme als staatkundig principie, geschiedde dit bijna zonder uitzondering op incidenteele wijze. Tot den diepsten wortel, het verschillend uitgangspunt in levens- en wereldbeschouwing, werden deze verschillen in den regel niet teruggeloid. Vandaar dat „Calvinistische staatsleer” een term is, die men in de rechtsphilosophische literatuur nagenoeg nergens aantreft. Men weet slechts van „antirevolutionaire staatsleer”.

Zoo werd geleidelijk de vruchtbodem gevormd voor een scepticisme, dat van het Calvinisme weinig verwachting koestert als een zelfstandig Christelijk uitgangspunt; alle critiek, die tegen von Haller en Stahl werd ingebracht, zonder meer ook op de Calvinistische beschouwing laat insnijden, en zoo de machtige cultuurtaak van een levens- en wereldbeschouwing, die zich bij alles op den bodem van Gods Woord stelt, ten eenenmale miskent. Dit scepticisme ten opzichte van het bestaan van een allesomvattende Calvinistische levens- en wereldbeschouwing — dus ook van een Calvinistische staatkunde — komt niet slechts voor bij buitenstaanders, die alleen historisch met Calvijn's arbeid rekenen, maar ook wel bij hen, die de waarde van dien arbeid op een bepaald terrein (met name dat der theologie) ook voor onzen tijd erkennen, echter twifelen aan de mogelijkheid om met het Calvinistisch beginsel een eigen zelfstandige positie in het cultuurleven van onzen tijd in te nemen, en vanuit dat eigen standpunt de cultuurontwikkeling te leiden en te beheerschen.

In de ondervolgende studiënreeks zal worden getracht deze twifelaars

van hun ongelijk te overtuigen; zal worden aangetoond, dat het Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing een eigen uitgangspunt heeft, dat op ieder terrein van denken en handelen tegelijk een zelfstandigen inslag en een zelfstandige werkmethode bepaalt; zal m. a. w. de architectonische lijn worden nagespoord, die als beheerschende stijlgedachte de geheele structuur onzer levens- en wereldbeschouwing doordringt, aan ieder onderdeel zijn bijzonder karakter, zijn bijzondere toets geeft.

Bij het zoeken van dit uitgangspunt komt men er niet met de belijdenis *in bloot algemeenen zin* van de souvereiniteit Gods. Want zulk een uitgangspunt wordt zonder bezwaar door een ieder onderschreven, die het geloof aan een souverain God niet verloren heeft. Dr. de Visser merkt terecht op in het Reformatienummer van *Stemmen des Tijds*: „Al de Hervormers stemmen in met het lied van Paulus: Want uit Hem, en door Hem, en tot Hem zijn alle dingen. Hem zij de heerlijkheid in der eeuwigheid.”

Het geldt hier ook allerminst de opgaaf met een gloednieuw gedachtenmaaksel te voorschijn te komen, dat met geweld aan het Calvinisme zou moeten worden ondergeschoven. Neen, het wereldomvattend uitgangspunt is er, in de historie gegrond, vast en onbewegelijk. Alle groote gereformeerde denkers hebben het intuïtief aangewend, iedere groote Calvinistische gedachte verraadt zijn scherpgegrift spoor. De leer der voorzienigheid en praedestinatie, de kerkleer, het leerstuk der gemeene gratie, de theorie van de souvereiniteit in eigen kring: zij alle zijn doorademd van denzelfden geest, zij alle gaan terug op een synthetische, theocentrische gedachte, die op ieder terrein van denken en handelen den inslag bepaalt, de werkmethode beheerscht.

Maar welk is dan dit uitgangspunt en hoe is het op de bijzondere terreinen aan te wenden? Wat is het organon van het Calvinistisch denken?

Wij willen aantoonen, dat het organon van het Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing slechts is te vinden in zijn specifieke wetsidee ¹⁾, d. w. z. in zijn bijzondere opvatting van een universeele wet Gods, die aan al het bestaande, ook aan het menschelijk denken en handelen ten grondslag ligt, en waarin alle bijzondere ordinantiën gegrond en bepaald zijn.

Die universeele wetsgedachte is diep in het bewustzijn van ons gereformeerde volk geworteld. Zijn kerkdienst vangt na het votum aan met

¹⁾ Ik mag niet nalaten in dit verband reeds opmerkzaam te maken op de schitterende, uitvoerige studie van *Prof. Schneckenburger*: „Vergleichende Darstellung des lutherischen und reformirten Lehrbegriffs”, waarin — zij 't al in beperkten zin — de beteekenis der gereformeerde wetsidee klaar is geschouwd. (Zie pag. 109—113). Vooral de studie van dit klassieke werk bracht mij op de gedachte, dat de gereformeerde wetsidee, door Schneckenburger in *Christologie* en *ethiek* zoo klaar gevat, een *universeelen* zin en beteekenis moet hebben, die beslissend is voor het Calvinistisch uitgangspunt in een alomvattende levens- en wereldbeschouwing.

de lezing der wet. In zijn kerkorde, zijn wetenschap, zijn zedeleer, zijn staatkunde, overal vraagt het naar 's Heeren ordinantiën, naar de wet Gods! Het komt er echter op aan die intuïtief werkende wetsidee naar zijn specifiek karakter te analyseeren, en haar toepassingsmogelijkheid binnen de bijzondere gezichtsvelden te onderzoeken.

Want ieder groot stelsel van levens- en wereldbeschouwing kan zulk een wetsidee aanwijzen. Waar buigt de Calvinistische lijn van de andere stelsels af?

Voorts, in een staatkundig tijdschrift als *Antirevolutionaire Staatkunde*, moet het politisch gezichtsveld hoofdzaak zijn. Kentheoretische beschouwingen kunnen slechts — voorzoover ze tot recht begrip der zaak onontbeerlijk zijn — worden ingelascht. Het probleem zal zich dus toespitsen op de staatkunde. Niets leek mij daarbij meer oriënterend, dan aan te vangen met een globaal overzicht over de vormen, waarin het probleem der Christelijke staatkunde in den loop der eeuwen is opgetreden en welke verschillende uitgangspunten daarbij tot oplossing werden gekozen. Dit overzicht zal den inhoud van het eerste hoofdstuk vullen. Bij zulk een vogelvlucht kan nog niet diep op de dogmatisch-politische en wijsgeerige kwesties worden ingegaan. Het doel is hier slechts de moeilijkheden en de wegen, die ter oplossing werden ingeslagen, even onder het zoeklicht te nemen en programmatisch de stof voor de diepere studie der volgende hoofdstukken bijeen te ordenen.

In de volgende hoofdstukken wenden wij ons tot de historische en thetische uiteenzetting der wetsidee en van de leerstukken, die daardoor onafscheidelijk bepaald zijn. Tenslotte spitsen wij het probleem toe op de rechtswetenschap en staatkunde in het aloude vraagstuk van het natuurrecht in zijn tweërlei zin, om te onderzoeken welken invloed deze wetenschappen van de doordringing en tengrondslaglegging der Calvinistische wetsidee ondergaan. De antithetische behandeling zal hierbij — naar ik vertrouw — bijdragen tot verheldering van eigen standpunt.

I.

Het oude probleem der Christelijke politiek.

In het Calvinisme als levens- en wereldbeschouwing zijn de spanningen, welke het Christendom als universeele cultuurverschijning van den aanvang af in zich droeg, tot de hoogst denkbare intensiteit opgevoerd. Van uit het cor ecclesiae, de belijdenis der goddelijke souvereiniteit in de praedestinatatie, stuwt het geloofsleven voort; het kent geen rust. Het is de „Christus non otiosus”, de Christus, die werkt tot nu toe, die het Calvinistisch gemoed bezielt en uitdrijft tot reformatie niet buiten, maar binnen de wereld. Die geest, die in de wereld zelve de wereld overwint, die in haar rusteloozen kamp ook om de cultuur maar één parool kent:

de eere Gods, moest, waar zij zich in het staatkundig en wetenschappelijk leven baan brak, op een strijd voorbereiden, die alle krachten van denken en willen opeischte.

Het was in zijn tallooze schakeeringen het oude probleem, het probleem waarvoor het Christendom vanaf zijn eerste georganiseerd optreden geplaatst werd: de verhouding van het koninkrijk Gods tot de wereld, van natuur tot genade, van staat tot kerk, van gelooven tot weten, van Christendom tot cultuur, dat het Calvinisme had aan te vatten vanuit eigen gezichtshoek.

Hier vond het reeds een historie van eeuwen vóór zich, waarvan het zich niet kon losmaken.

De eerste probleemstelling tijdens de oude Christelijke kerk biedt nog weinig verwickeling.

De patristiek ¹⁾ der 1ste eeuw na Chr. had — waar de staat met zijn wereldlijke instellingen in het paganisme bleef verzonken en de kerk van Christus vervolgde — in een negatief standpunt tegenover de wereld heul gezocht. Dit standpunt was niet revolutionair, maar eer ascetisch. De staat was het rijk des satans, waarin de Caesar zich goddelijke eer liet bewijzen, terwijl hij de kerk van Christus te vuur en te zwaard vervolgde. De geheele cultuur van den vervaltijd van het Romeinsche wereldrijk lag onder den vloek der zonde.

Zedeloosheid en onderdrukking vierden er hoogtij. De machtsidee, die het Romeinsche imperialisme van den aanvang af had doortrokken, sloeg over in de meest ongebonden tyrannie van den alleenheerscher, wiens wreede willekeur voor wet gold. De antieke staatsidee, welke voor den staat alle levensterrein opeischte en geen souvereiniteit in eigen kring erkende, werd zoo voor de kerk van Christus dubbel gevaarlijk.

In die kerk zag de paganistische staat zijn oervijand. Want die kerk ontzegde den staat de heerschappij over de zielen, zij stelde haar eigen souvereiniteit tegenover de al-omvattende souvereiniteit van de wereldlijke macht. Zij onderwierp zich wel op wereldlijk terrein aan de overheid, maar zij poneerde tegelijk de souvereiniteit van een geestelijk, een bovennatuurlijk koninkrijk, waarin de Caesar geen macht had. Zoo werd de eerste kamp, die het Christendom op staatkundig gebied had te voeren, een strijd om het bestaan der kerk tegen de geestelijke machts-usurpatie. In deze worsteling had de kultuurtaak van het Christendom nog geen plaats. Men kon de wereld niet omzetten. Haar instellingen, die met de Christelijke liefdeleer niet konden rijmen (overheidsdwang, slavernij), beschouwde men als goddelijke straf op de zonde, men schikte zich voor het uitwendige er in en rechtvaardigde ze als uitvloeisel van het z.g.n. relatieve natuurrecht, d. w. z. van de goddelijke natuurwet, zooals die onder de inwerking der zonde was gewijzigd.

¹⁾ De leer der kerkvaders.

Het dualisme van kerk en wereld was geponereerd, maar het probleem bood in dezen vorm nog weinig innerlijke verwikkeling.

Doch in waarlijk benauwende complicatie kwam het terug, toen de groote slagboom tusschen kerk en wereld was weggevallen.

Overgang van keizer Constantijn tot het Christendom. Tweede probleemstelling.

Was de kerk reeds geleidelijk door de eischen van het publieke leven gedwongen haar standpunt tegenover de wereldsche instellingen meer positief te bepalen, straks ging keizer Constantijn tot het Christendom over, en met één slag werd dat Christendom van te vuur en te zwaard vervolgde tot officieel erkende, weldra tot staatsgodsdienst. Met geweld uit zijn eschatologisch-bovenaardsch isolement losgescheurd, zag het zich geplaatst tegenover de gigantentaak om — althans in program — vanuit de eeuwige centrale waarheden zijner religie een eigen licht te laten vallen op de verhoudingen in staat en maatschappij, kunst en wetenschap. Het Christendom kon niet langer volstaan met een negatieven strijd voor de souvereiniteit der kerk tegenover den absolutistisch-paganistischen Caesarenstaat; neen, het moest positief stelling nemen tegenover de staatkundige toestanden van zijn tijd, het moest staatkunde voeren in Christelijken geest, en van nu af aan begint de intensieve spanning tusschen het spiritueele ideaal des Christendoms en zijn kultuurtaak in de wereld.

De twee groote moeilijkheden van deze probleemstelling.

Voornamelijk twee ontzaggelijke moeilijkheden stelden zich hier aan de kerk bij het volvoeren harer taak in den weg: de feitelijke toestanden in een gevestigde kultuur en het spiritueele karakter der Christelijke religie.

Beginnen wij met het laatste punt. Geen Christelijke staatkunde is mogelijk zonder een Christelijke levens- en wereldbeschouwing, waarin ieder onderdeel architectonisch is geordend en beheerscht door groote centrale gedachten. Zulk een stelsel moet niet enkel het geestelijk-bovennatuurlijke, maar evenzeer de temporalia, de tijdelijke dingen, omvatten en de rechte verhouding tusschen beide aanwijzen. Nu vatte Christus bij zijn omwandeling op aarde de wereldhervorming niet bij de uitwendige voegen aan. Zijn prediking greep rechtstreeks in het innerlijk geestelijke: Zoekt eerst het koninkrijk Gods en alle deze dingen zullen U toegeworpen worden!

Maar die innerlijke omzetting der geestelijke waarden moest toch ook naar buiten vrucht dragen. Het quiëtisme¹⁾ was van den aanvang af met den geest van het levende Christendom in strijd. Die realiseering nu der eeuwige spiritueele Christelijke waarden in een onder den vloek der zonde liggende wereld eischte allereerst een constructieven opbouw

¹⁾ Quiëtisme is volkomen berusting en daaruit voortvloeiende ongestoordheid der ziel.

der Christelijke gedachtenwereld. Dit was een belangrijk onderdeel van de taak door den goddelijken Meester aan zijn jongeren nagelaten.

Opbouw der dogmatiek. Het concilie van Nicea.

Naar binnen en naar buiten moest aan dezen opbouw worden gewerkt. De geloofswaarheden moesten zeker gesteld worden tegenover de haeresie¹⁾, die de kerk van Christus in haar grondslagen bedreigde, en tegelijkertijd dwong de nabloei der paganistische wijsbegeerte tot stellingname in het Christelijk denken.

Het concilie van Nicea (325 j. na Chr.) sanctioneerde het fundamentele dogma van de homousie (de wezenseenheid) van den Zoon met den Vader en bevestigde aldus een der grondpeilers van de Christelijke kerk.

Eerste pogingen tot verzoening van gelooven en weten. Gnostieken en Anti-gnostieken.

Aan den wijsgeerigen uitbouw van het Christendom arbeidden de kerkvaders reeds vroegtijdig. De eerste omvattende pogingen op dit gebied leidden tot de gevaarlijke dwalingen der gnostieken in de tweede eeuw na Christus, die in mystische, theosophische en mythologische speculatie den brug tusschen het Christelijk geloof en het Christelijk geweten zochten te slaan. De reactie, die tegen de gnostische dwalingen opkwam bij de gnosis-bestrijders onder de apologetische kerkvaders (Irenaeus²⁾, Tertullianus³⁾, Cyprianus⁴⁾ e.a.), openbaarde zich uitwendig in een achterdocht tegen alle filosofie, welke met name Tertullianus als de moeder der ketterijen brandmerkte. Het ten onrechte aan Tertullianus toegeschreven woord „Credo quia absurdum”, ik geloof wijl het ongerijmd is, typeerde wel eenigszins de geestesstemming in dezen kring. Doch die afkeer van de wijsbegeerte kon toch niet het laatste woord der Christelijke kerk zijn. Tertullianus zelf ging ruimschoots ter schole bij de Stoïcijnen en wist zich niet te vrijwaren tegen de invloeden van het speculatief materialisme, dat in deze school heerschte.

Dit alles waren echter slechts voorbijgaande invloeden. Onder alle struikelingen en afdwalingen op het veld der wijsbegeerte hield de kerk toch haar heilswaarheden vast omklemd, en kwam steeds dichterbij het punt, van waaruit de Christelijke religie zich tot een architectonische levens- en wereldbeschouwing kon uitbouwen; steeds meer drong zich de waarheid op, dat cultuur een historische ontwikkelingsgang is, die niet à bout portant kon worden afgebroken om er een gloednieuwe Christelijke cultuur voor in de plaats te stellen. De Apostel Paulus had

1) Ketterij.

2) ± 130(142?)—202 na Chr.

3) ± 160—222 na Chr.

4) ± 200—258 na Chr.

geleerd, dat de heidenen, die de wet (d. i. de geschreven Mozaïsche wet) niet hebben, die wet van nature in de harten hebben geschreven, en zoo kon de inwerking der gemeene gratie in den heidenschen kultuurkring niet worden miskend. Het kwam er slechts op aan die historische ontwikkelingsgang in de genadelijn van de Christusopenbaring om te buigen, en, met erkenning van de relatieve waarheden in de heidensche stelsels, die waarheden een nieuw fundament en tegelijk een nieuwe ontwikkelingsbasis te geven in de absolute waarheid in Christus geopenbaard.

De Alexandrijnsche school en de Grieksche kerkvaders der 4de eeuw na Chr. De Christelijke ethiek bij de school van Antiochië en de Latijnsche kerkvaders der 4de eeuw na Chr.

Vanuit dit historisch gezichtspunt vatte sindsdien de kerk haar ontzaggelijk zware kultuurtaak aan. De Alexandrijnsche school (Clemens van Alexandrië, Origenes, Dyonisius de Groote e. a.) begon openlijk met het program de Grieksche wetenschap en wijsbegeerte in dienst te stellen van de Christelijke theologie¹). In gelijke richting waren werkzaam de groote Grieksche kerkvaders der 4de eeuw na Chr. (Gregorius van Nyssa, Maccanius de Groote e. a.).

Ook de Christelijke ethiek, waarin vanzelf de stellingname tegenover den toenmaligen staat en zijn instellingen aan de orde moest komen, werd nu krachtig ter hand genomen. Behalve de groote kerkvaders der z.g.n. Antiochische school (Chrysostomos e. a.) maakten met name de Latijnsche kerkvaders der 4de eeuw, Arnobius en vooral Lactantius, zich in dit opzicht verdienstelijk.

Maar juist in de zedeleer, die naar de toenmalige begrippen ook rechts- en staatsleer omvatte, bleek de stellingname tegenover de wereld uiterst bezwaarlijk. Hier botste Jezus' geestelijke leer en liefdesethiek genadeloos op tegen den rotsbodem van de ingewortelde machtskultuur der Romeinen. Slavernij, vorstendespotisme, onmatige klassentegenstelling tusschen arm en rijk; een steeds meer degenereerende rechtspraak, waarin omkoopng en klassenbevoorrechtng de oude roem van de onpartijdige Romeinsche rechtspraak te schande maakten; een overrijpe decadente kultuur, waarop schier geen nieuwe loot meer viel te enten: al zulke toestanden schreeuwden tegen het Christelijk geweten. Ook hier drukte de macht der historie met centenaarsgewicht.

De eerste taak der Christelijke ethiek.

De Christelijke ethiek had in deze omstandigheden tot taak allereerst het natuurlijk-goddelijke van het zondige in de wereldsche instellingen te onderscheiden, en de meening van eenvoudige zielen binnen de kerk,

¹) Platonische, Stoïsch-Aristotelische en Joodsch-Helleensche filosofie (Philo) boden gemeenschappelijk het grondkapitaal, waaraan de Alexandrijnen in Christelijk theïstischen zin aanknoopten, gedeeltelijk de paganistische elementen uitzuiverend.

die met de zonde der wereld de wereld zelve wilden prijsgeven, te corrigeeren. Maar dan verder moest ook de kerk tegen revolutionair enthousiasme waken, dat in een bekeeringsroes alle door de zonde aan-gevreten en kromgebogen instituten met één slag zou willen hervormen naar de eischen der Christelijke liefde.

Zulks ging niet en zou de nog wankelende positie der kerk zelve in gevaar hebben gebracht. Tegen zulken hervormingsijver moest Christelijk geduld en Christelijke deemoed gepredikt; moest gewezen worden ook op de straffende hand Gods in instellingen van onderdrukking en geweld; moest de historisch-reële lijn worden gesteld tegenover de abstract-revolutionaire.

Noodzakelijkheid van een laatste uitgangspunt in levens- en wereldbeschouwing.

De taak der kerk was hier allereerst een vasten grondslag voor haar zedeleer te vinden in haar levens- en wereldbeschouwing, vóór aan opstelling van een progressief politisch program kon worden gedacht. Oude en Nieuwe Testament moesten als eenheid worden geschouwd. De wet van Mozes en de wet van Christus mochten niet dualistisch tegenover elkander worden gesteld. Maar hoe moest de verhouding tusschen de natuurlijke instellingen en de genadeleer van Christus worden gedacht? Waar lag het aanknooppingspunt tusschen het spiritueel-bovennatuurlijke en het natuurlijke in de schepping? Hoe verzoenden zich overheidsmacht, rechtsdwang, ongelijkheid, eigendom met den radicalen eisch van naastenliefde in de bergprediking? Christus en zijn Apostelen hadden ook hier richtsnoeren gegeven voor de erkenning van het goddelijk karakter van den staat in de prediking van gehoorzaamheid aan de van God gestelde overheden. Maar dit ontlastte het Christendom niet van de taak om een gesloten levens- en wereldbeschouwing uit Christus' prediking op te bouwen, juist opdat het haar Apostolische roeping op alle terrein des levens zou kunnen vervullen. Er moest een vast punt voor het denken worden gevonden, van waaruit het schijnbaar tegenstrijdige zich in een eenheid oploste.

Aanknooping bij de Grieksch-Romeinsche filosofie.

En juist hier bood het antieke denken waardevolle aanknooppingspunten in de groote speculatieve stelsels van Plato, Aristoteles en de Stoa.

Al deze denkers hadden het probleem — schoon op lager niveau — doorgedacht en de vastheid van een eeuwige wereldorde ontdekt, door de Godheid gesteld; een wereldorde, waarnaar de schijnbaar tegenstrijdige ordeningen der wereld zich gemeenzaam richtten, waarin alle veelheid en verwarrende verscheidenheid zich tenslotte tot de eenheid van een goddelijk wereldplan verzoende.

De wetsidee.

Deze gedachte van een eeuwige onveranderlijke wereldorde, welke de

wetsidee van een levens- en wereldbeschouwing kan worden genoemd, gaf het cement aan het antieke denken. *De Christelijke wijsbegeerte moest eerst haar wetsidee opsporen, vóór zij er aan kon denken zich geleidelijk van de paganistische filosofie te emancipeeren* en ook in haar natuurlijke ethiek, recht- en staatsleer eigen banen te bewandelen. Want in die wetsidee lag in nuce de geheele richting van het denken opgesloten en van hieruit kwamen leven en wereld in het een of ander licht te staan, al naar gelang van den inhoud, dien men aan dit uitgangspunt van zijn denken gaf.

Vanaf Tertullianus tot op den grootvorst der kerkvaders Augustinus, worstelde de Christelijke kerk om haar wetsidee. Alle ontwikkelingen dezer wetsidee, welke met de Augustijnsche conceptie van een *lex aeterna* (eeuwige wet) tot een voorloopige afsluiting kwamen, om in de periode der Hoogscholastiek door Thomas van Aquino in nieuwe banen te worden geleid, weerspiegelen getrouw de ontwikkeling der Christelijke levens- en wereldbeschouwing zelve. Wanneer de Thomistische wetsidee straks over de geheele linie zegeviert, heeft het Christelijk denken voorloopig zijn evenwichtstoestand bereikt, tot de reformatoren die wetsidee opnieuw in den kern aantasten en daarmee — zij het al in historische lijn — aan de Christelijke levens- en wereldbeschouwing een gewijzigd uitgangspunt geven.

De in protestantschen kring helaas te veel verwaarloosde leer van de wetsidee geeft den sleutel tot de systematiek van het Christelijk denken.

De Grieksch-Stoïcijnsche natuurwet in haar verzachting bij de Romeinsche Stoa (Cicero, Seneca).

Bij Lactantius en zelfs bij den grooten leermeester van Augustinus — den Mileenschen bisschop Ambrosius — vindt men, evenals bij de vroegere kerkvaders, in de ethiek een gedeeltelijke aansluiting bij de Stoïcijnsche gedachte van een eeuwige natuurwet, waarin ook recht, staat en zedelijkheid zijn gegrond. De ijzerharde, apathische plichtenethiek der Grieksche Stoa was reeds door de Romeinsche Stoïcijnen (Cicero, Seneca) aanmerkelijk verzacht. Haar in den grond der zaak materialistische wetsidee, culmineerend in de gedachte van een alles overheerschend noodlot (*heimarmenè tuchè, fatum*), werd bijgehouden, maar de materialistische kern werd uitgehoud door een hooge ethisch-religieuze levensopvatting; tegenover het *strictum jus* (strange recht) werd hoe langer zoo meer de nadruk gelegd op de billijkheid (*aequitas*). Ook zagen de Romeinsche Stoïcijnen — en onder hen wel het meest de groote wijsgeer uit Nero's dagen, Seneca — scherp de kloof, die er gaapte tusschen het zedelijk ideaal en de verdorven werkelijkheid. Ook zij konden de bestaande toestanden van vorsten-absolutisme, slavernij, schrijnende bezitsongelijkheid en geweldpolitiek niet omzetten. Ook zij zochten naar een standpunt, dat aanvaarding van

het voorloopig onveranderlijke, wyl in de geheele historische kultuurontwikkeling ingewortelde dwang- en ongelijkheidssysteem, zou kunnen rechtvaardigen.

Absoluut en relatief natuurrecht.

Zoo kwamen zij op de gedachte van een gouden oertoestand, waarin het absolute natuurrecht van vrijheid, gelijkheid van allen en broederzin had geheerscht. In den loop der eeuwen hadden de booze hartstochten dit absolute natuurrecht omgebogen en gerelativeerd. De ongelijkheid kwam in de wereld, en de overheidsdwang werd noodzakelijk om de hartstochten in toom te houden. Zoo werd onder de inwerking der zonde dit relatieve natuurrecht een betrekkelijk goed. Onder al het pessimisme van Seneca, geïnspireerd op den droevigen vervaltijd van het Romeinsche wereldrijk, klinkt de hoopvolle toon door, dat juist langs de lijn van dit relatieve natuurrecht een geleidelijke verbetering zou intreden, welke wellicht op den duur een nieuw gouden tijdvak zou inluiden.

Aanknoopingspunten bij Christus en Paulus.

Al deze gedachten, met name de hooge Stoïcijnsche opvatting der eeuwige gerechtigheid en der billijkheid, gepaard aan het duidelijk sprekend zondenbesef en verlossingsverlangen, spraken den Christelijken zin toe. De kerkvaders vonden hier de nawerking van de natuurlijke zedenwet, door den Apostel Paulus geleerd. Ook de gedachte aan een relatief natuurrecht was den Christelijken geest niet geheel vreemd. Had toch Jezus zelf de Mozaïsche huwelijkswetgeving verklaard uit de hardigheid des harten van het Joodsche volk en er de hooge Christelijke huwelijksopvatting tegenover gesteld: wat lag meer voor de hand, dan al deze elementen in een historischen ontwikkelingsgang te verbinden tot een steeds voortschrijdende openbaring van Gods wil? Zoo werd de Stoïcijnsche natuurwet allengs identiek verklaard met den decaloog en werd de liefdewet van Christus als een nadere goddelijke verklaring van den decaloog, als een voleinding van de wet op het hoogtepunt der Godsopenbaring geplaatst. Met het relatieve natuurrecht van den zondenstaat en het later te noemen patriarchalisme rechtvaardigde men den overheidsdwang, de schrijnende bezitsongelijkheid, de heerschappij van den man in het huwelijk en de slavernij. Op deze wijze werd een voorloopig vrij conservatief politisch standpunt gewonnen.

Pogingen bij Lactantius e.a. tot doordringing van het Stoïcijnsch natuurrecht met de liefdewet van Christus.

De kerkvaders zagen intusschen wel in, dat de Stoïcijnsch-Romeinsche gerechtigheids-opvatting, welke zich concentreerde in de beroemde definitie van den jurist Ulpianus: „eerbaar leven, zijn naaste geen schade toebrengen en ieder het zijne geven”, nog was doortrokken met den zuurdeesem van het Romeinsche machtsindividualisme.

Deze opvatting — in wezen van zuiver privaatrechtelijken aard — was geheel gespeend aan iedere gedachte, dat er een positieve gemeenschaps-plicht bestaat. De geest van Christus eischte heel wat meer dan deze trias van Stoïsche voorschriften. En getrouw aan hun stelling, dat Christus de natuurwet niet ophief, maar slechts haar diepgeestelijken zin had verklaard, begon men nu ook het natuurrecht van uit Jezus' liefdewet te verklaren. Zoo omschrijft Lactantius in zijn „Epitome" (54) de gerechtigheid in Christelijken zin als de plicht God te kennen, Hem als den Heere te vreezen en als Vader lief te hebben, en in de tweede plaats zijn medemensch als broeder te erkennen en zich innig met hem verbonden te weten.

Ambrosius en de voorstelling van het mystieke lichaam van Christus.

In gelijke richting beproefde ook Augustinus' leermeester Ambrosius het natuurrecht met Christus' liefdewet te doorlichten. In bijzondere mate treedt bij hem op den voorgrond de Christelijke organische gemeenschaps-gedachte, die bij alle ongelijkheid van de leden, toch weer de gelijkheid van allen erkent in de dienstbaarheid aan hetzelfde doel ¹⁾. Deze organisme-gedachte, die — gelijk Otto Gierke met een ontzaggelijk bronnen-materiaal heeft aangetoond — het Christelijk denken, zoowel bij de kerkvaders als de geheele middeleeuwen door, overheerschte, was ontleend aan Paulus' vergelijking van de gemeente Christi met een mystiek lichaam, waarin allen leden zijn en vaak de minst sierlijke de meeste eere ontvangen. Deze gedachte deed de ongelijkheid in het leven deemoedig dragen, wekte een patriarchalen geest van zich voegen in de gegeven ordeningen, maar inspireerde toch ook anderzijds tot den natuurrechtelijken eisch aan ieder lid datgene te geven, wat hem naar zijn bijzondere plaats in het lichaam van Christus toekwam.

Zoo verbond zich het Christelijk patriarchalisme van de organische gemeenschaps-gedachte licht met het absolute en relatieve natuurrecht der Stoïcijnen; alleen kreeg het door zijn enting op den stam van Jezus' liefde-ethiek een dieper zin dan de Stoïcijnische leer. Doch men zag niet in, dat liefde en recht niet tot denzelfden noemer zijn te herleiden. Recht en moraal werden nog niet onderscheiden. Vandaar ook de onmogelijkheid om uit dit Christelijk-Stoïcijnisch natuurrecht concrete beginselen voor de rechtsvorming af te leiden.

De leemte. Het ontbreken van een eigen Christelijke wetsidee.

In de kern der zaak ontbrak nog een Christelijke wetsidee, ontbrak nog de centrale uitzichttoren, van waaruit men zich over alle terreinen der levens- en wereldbeschouwing kon oriënteren naar een vast punt. Liefde-ethiek en rechtsbeginselen zijn niet eenvoudig tot elkander te herleiden. De

¹⁾ Zie o.a. de karakteristieke plaats in zijn werk over de plichten (De officiis) 3, 3, 17, waarin de Christelijke organisme-gedachte in 't nauwste verband treedt met de Stoïcijnische natuurrechtsleer van Cicero en Seneca.

eenheid wordt niet gevonden door een verflauwing der grenzen tusschen de uiteenloopende ordeningen, maar door een uiteindelijke laatste wet een eeuwige goddelijke wereldorde te erkennen, waarin alle wezens-verscheidenheid zich tot een goddelijke harmonie, een van eeuwigheid gesteld wereldplan, verzoent.

In plaats daarvan beperkte men er zich voorloopig toe de Stoïcijnsche wetsopvatting op een bepaald punt te herzien. Men bleef gelijk te voren in eclecticischen zin uit de heidensche filosofie de bruikbare elementen bijeenvergaren, maar zonder die uiteenloopende brokstukken door een centrale Christelijke wetsgedachte tot een nieuwe vruchtdragende synthese te kunnen verbinden. Zoo bleef ondanks alles de Christelijke levens- en wereldbeschouwing aan een gebrokenheid lijden, welke op den duur niet kon bevredigen. In dit stadium schonk God aan zijn kerk echter een man die, uitmunten door geniale gaven, aan het Christelijk denken een eigen uitgangspunt, een eigen synthetische wetsidee zou schenken. Die man was *Augustinus*.

Augustinus.

Geboren 354 na Chr. uit het huwelijk van een heidenschen vader en een Christelijke moeder, was hij in zijn studietijd in Karthago in aanraking gekomen met de stoïcijnsche en neo-platonische wijsbegeerte, waarvan vooral de laatste ook na zijn bekeering een grooten invloed op zijn denken bleef uitoefenen. Onder de prediking van den Milaanschen bisschop Ambrosius tot het Christendom bekeerd, en in 396 bisschop van Hippo geworden, brandde het ideaal het Christendom tot een gesloten levens- en wereldbeschouwing uit te bouwen als een vuur in zijn beenderen.

Apologeet van het Christendom¹⁾ bij de „Gratie Gods” pareerde hij op meesterlijke wijze de slagen, welke reeds in dien tijd tegen de Christelijke staatkunde werden gericht; ontzenuwde hij de verwijten, die in de verheffing van den Christelijken godsdienst de oorzaak zochten van de geleidelijke ineenzinking van de massieve machtspositie van het Romeinsche wereldrijk, en terugkeer tot de oude gespierde zedeleer der Stoa als remedie aanprezen. Apologeet van het Christendom! Maar oneindig meer dan apologeet, Christen-wijsgeer bij de Gratie Gods, ontwierp hij in breede omtrekken het plan eener Christelijke levens- en wereldbeschouwing, daarbij zijn uitgangspunt zoekend in de idealistische neo-platonische wijsbegeerte, maar dit paganistisch idealisme, breed overhuidend en daarbij doordringend en zuiverend tegelijk met een *Christelijke wetsidee*, verankerd in de scheppingssoevereiniteit van God-Drieëenig.

Grondlegger van de Christelijke geschiedbeschouwing, ontwierp hij

¹⁾ Wij bedoelen dezen term hier natuurlijk niet in den technischen zin des woords. Augustinus was allermint een apologeet in den zin van de eerste apologetenschool, die de filosofie i.h.a. vijandig was.

op waarlijk magistrale wijze een „Universalgeschichte” (wereldgeschiedenis), geborduurd op het stramien van een door alle eeuwen zich slingerend dualisme tusschen „de Civitas Dei”, den Godsstaat, en de „civitas terrena diaboli”, het rijk des duivels. Theoloog van overheerschende denkkraft ontwierp hij een leer van de voorzienigheid Gods en een Christologie, waarbij later een Calvijn zich in menig opzicht zou aansluiten; bestreed hij ook in zijn leer van de erfzonde met kracht het pelagianisme, dat door zijn leer van den vrijen wil de souvereiniteit Gods aanrandde. Door dezen universeelen denkarbeid overheerschte Augustinus de geheele Christelijke kultuur tot op den tijd der hoog-scholastiek, en zelfs toen Thomas van Aquino, de grootste geest, die het middeleeuwsch Romanisme als kultuurverschijning heeft voortgebracht, het Christelijk denken in Aristotelische banen over leidde, bleef Augustinus' idealisme in de Franciskaner orde voortleven, en beleeft het in den laatsten tijd zelfs een zeer krachtige hernieuwing.

Wil men een stelsel als dat van Augustinus op de rechte waarde schatten, dan moet men het schouwen niet slechts naar zijn innerlijk-logische structuur, maar evenzeer in het raam van zijn tijd¹⁾. Want dit is het betrekkelijke en eindige in alle producten van het menschelijk denken, dat het zelfs in zijn grootste opstooting omsprangd blijft in de relatiën van tijd, plaats en omstandigheden.

Tegenwoordig als onomstootelijk erkende waarheden hebben vaak een worsteling van eeuwen noodig gehad om zich baan te breken, en iedere etappe in deze worsteling getuigt hoe langzaam en bezwaarlijk die waarheid zich van tijdelijke dwalingen ontzwachtelt.

Het groote probleem van de Christelijke staatkunde sedert de Christianiseering van den Romeinschen staat was de juiste verhouding te vinden tusschen de Paulinische gedachte van het Corpus mysticum, het mystieke lichaam van Christus, en de natuurlijke instellingen van staat en maatschappij.

In de antieke staatsidee, welke het imperium en het sacerdotium (de wereldlijke heerschappij en de priestermacht) beide in handen van het staatsgezag legde, was van den aanvang af door de Christelijke opvatting van het koninkrijk Gods, dat aan de wereldlijke heerschappij is onttrokken, een bres geschoten. Maar de juiste verhouding tusschen het koninkrijk Gods en de wereldlijke instellingen was daarmede voor het Christelijk denken nog niet gevonden. Tusschen natuurrecht en genadewet bleef een kloof gapen, die door een eenvoudige identificeering van beide, naar hun ideëel wezen, toch in 't wezen der zaak niet overbrugd was.

¹⁾ Dit is het betrekkelijk recht van de historisch-sociologische methode, gelijk ze met name door Troeltsch, Weber en Sombart in toepassing is gebracht. Deze methode wordt eerst dan eenzijdig en foutief, wanneer zij niet slechts de *waardeering*, maar ook de *kennis* van een stelsel afhankelijk maakt van het onderzoek der sociologische ontstaansvoorwaarden van een systeem.

De Augustijnsche wetsidee.

En nu was het groote in Augustinus' gedachte juist dit, dat hij den ontbrekenden schakel zocht, en in zijn wetsidee ook inderdaad kon aantonen. De gedachte van het Corpus Christianum kreeg daardoor niet slechts een interne beteekenis voor de kerk, maar ook voor de verhouding tusschen kerk en staat.

Het was de idee van een van eeuwigheid door God gestelde harmonieuzere wereldorde, een eeuwige wet (lex aeterna), volgens welke aan ieder onderdeel in de schepping, ook het geringste, zijn vaste plaats, waarde en functie is aangewezen, en waarvan alle bijzondere ordeningen hun oorsprong en gelding ontleenden; het was die idee van de lex aeterna, welke die bevrijdende geslotenheid aan het Christelijk denken bracht.

Het was de neo-platonische gedachte van een wereldharmonie, gebaseerd op een trapsgewijze uitstraling van alle werkelijkheid uit de eenheid van het ideële, waarbij de materie de laagste, de geest de hoogste trap was; maar dan die neo-platonische gedachte gezuiverd van haar pan-theïstischen zin, door de verbinding met en doordringing door de persoonlijke Schepperssovereiniteit van God den Vader, en de praedestinatie van al het wereldgebeuren in het onveranderlijk scheppingsplan¹⁾.

In dit scheppingsplan waren de door de zonden verdorven natuur en de genade beide verordend, maar het natuurlijk door de zonde aangetast leven was slechts het in zich nietige schaduwbeeld van de idee der genade. Zoo werd al het tijdelijk en materiële geordend en gericht naar het eeuwige en hoogste, de gelukzalige gemeenschap met God; maar in die ordening naar de eeuwigheid kregen ook de temporalia (de tijdelijke dingen) hun betrekkelijke waarde. Recht en genade-ethiek konden thans zonder bezwaar gescheiden worden, waar de lex temporalis (of de menselijke rechtsorde) evenzeer als de genade-ethiek tenslotte uit de lex aeterna, de eeuwige wereldorde Gods, voortvloeide, aan welke eeuwige wet de mensch in de lex naturalis (de natuurwet) deel had.

Ook de gekerstende staat met zijn instellingen kon thans in het Corpus Christianum worden opgenomen, maar — als lager schaduwbeeld van de goddelijke rechtsidee — toch slechts in een dienende positie. Het

¹⁾ Wij zullen later in het hoofdstuk over de wetsidee de verschillen tusschen Augustinus' stelsel en dat der nieuw-platonische school breder moeten analyseeren. In dit verband willen we er slechts op wijzen, dat de neo-platonische godheid (hen kai pan) een abstracte idee is, terwijl Augustinus ten sterkste de reële persoonlijkheid Gods aan den aanvang van zijn denken stelt. Het neo-platonisme verwaarloost geheel de historie, om zich te verzinken in het eenig ware zijnde der hoogste idee. Augustinus daarentegen wendt zich met voorliefde naar de historie, waarin hij met huiverenden eerbied de almachtige wil Gods het eeuwig raadsplan ziet volvoeren, en van den beginne aan den strijd schouwt tusschen den Godsstaat en het rijk des duivels, een strijd gecentraliseerd in de verschijning van den Zoon Gods in het vleesch. Vgl. *Prof. Mr. Dr. J. Mausbach*, „Die Ethik des hl. Augustinus“. (1909 Bnd. I. S 69 v.v.)

doel van den staat lag niet uitsluitend in het tijdelijke, maar in het eeuwige. De staat moest als instelling Gods in de natuur des menschen gegrond, zich als membrum saeculare, als tijdelijk lid in het lichaam van Christus, in dienst stellen van de kerk in de uitroeiing der ketterijen, en zich door de goddelijke gerechtigheid laten leiden¹⁾. De staat, die zulks niet deed, maar zijn doel zocht hetzij in eigen machtskultuur, hetzij uitsluitend in de tijdelijke welvaart zijner burgers, bleef verzonken in de civitas terrena, in het rijk des duivels²⁾. Daarmede is echter allermint aan den staat, die zijn hoogste doel zoekt in de pax terrena, de tijdelijke vrede en welvaart, het bestaansrecht ontzegd, gelijk een geheele reeks van schrijvers met grondige miskenning van Augustinus' ware opvatting heeft beweerd. Integendeel, ook de heidensche staat is als staat in de natuur des menschen gegrond, ook in zijn wetten kan een zekere natuurlijke gerechtigheid tot uitdrukking komen. Maar, waar in die natuurlijke en niet in de hoogste en goddelijke gerechtigheid het einddoel wordt gelegd, is voor zulk een staat in het Corpus Christianum geen plaats. De natuur, welke eerst uit den absoluten vollen inhoud en wezen ontvangt, wordt, wanneer zij van deze gerechtigheidsbron wordt afgesloten, door de negatieve werking der zonde van de volheid van haar goddelijk wezen beroofd; zij blijft dan slechts een afgesneden tronk, die niet tot vollen wasdom kan komen. Want de zonde, bestaande in afkeer van God, als Schepper en Onderhouder aller dingen, is een wezensberooving, een privatio.

Zie hier in het kort de idealistische conceptie van Augustinus' wetsbeschouwing.

De maatschappelijke onderbouw van Augustinus' stelsel.

Zij vond in de maatschappelijke toestanden van dien tijd een onderbouw, die ook het betrekkelijk karakter dezer geniale constructie bepaalt. En hiermede raken wij de tweede groote moeilijkheid, waarmede de kerk bij 't uitbouwen van een Christelijke staatkunde in dien tijd had te worstelen. De kerk had met moeite publiekrechtelijke erkenning verworven en gevoelde zich groeien tot een eigen souverainen staat, wiens koning Christus is. Maar het was toch een kultuurzwakke en organisatorisch nog uiterst wankel staat, die op alle gebied der wereldsche kultuur en recht, wetenschap en wijsbegeerte een leencontract moest sluiten met de overrijpe kultuur van het Romeinsche wereldrijk. Zelfs de zich ontwikkelende organisatie van de kerk kon deze niet uit eigen hand ontvangen. De staat had, sedert keizer Constantijn het Christendom had omhelsd, het oude Romeinsch-rechtelijk beginsel, dat het jus sacrum (het recht van den godsdienst) een onderdeel vormde van het jus publicum (het publiek-

¹⁾ Vgl. Civ. Dei II 19; V 24, 19; XI 4; XIX 14.

²⁾ Over de verschillende beteekenissen, waarin dit woord bij Augustinus voorkomt, zie Bruno Seidel, „Die Lehre vom Staat beim hl. Augustinus“ S. 5 v.v.

recht) ook op de Christelijke kerk toegepast¹⁾. Als vertegenwoordiger van alle rechtssubjectiviteit van het jus publicum, werd de keizer ook beschouwd als de levende bron en de actieve drager der kerkelijke eenheid; zelfs het oecumenisch concilie, door hem samengeroepen en van hem afhankelijk, kon slechts onder en in samenwerking met den keizer de organisatorische eenheid der kerk bewerkstelligen. De keizer gold in Romeinsch-rechtelijken zin als de *lex animata*, als de levende wet, die aan geen rechtsgrenzen gebonden was. Het oude Romeinsche wilsprinciep, dat in de privaatrechtelijke eigendoms-, huwelijks- en contractopvatting zoo sterk sprak, was ook in het publiekrecht doorgedrongen, en liet de gedachte aan *politieke* vrijheden der burgers en sociale corporaties nauwelijks opkomen. Onder dit alles mocht de kerk dankbaar zijn, indien de absolute wereldlijke souverain zijn tijdelijke rechtsmacht in dienst stelde van de nog zwakke kerk van Christus, door onderdrukking der ketterij, een kerstening van de heidensche volken, zij 't al door den dwang van het zwaard en een privilegeering der kerk in vermogensrechtelijk en publiekrechtelijk opzicht.

Eigen *rechts*beginnelsen kon de kerk tegenover de eeuwenoude Grieksch-Romeinsche rechtsphilosophie nog niet ontwikkelen. Ze kon tegenover deze overmachtige wereldsche wetenschap slechts stellen de allesovertreffende liefdeleer van Jezus, wiens geest ook den staat en zijn rechtsorde moest doordringen. Uit het genadecentrum der kerk alleen kon der wereld de verlossende kracht toevloeien. Wel begonnen de bisschoppen in dien tijd individueel zich in belangrijke mate met de staatswerkzaamheid, bovenal met de rechtspraak in te laten, zoo zelfs dat Augustinus moest klagen, dat de wereldsche beslommeringen hem schier geen tijd voor geestelijke werkzaamheid lieten; wel bleek ook op sommige punten de Christelijke wereldbeschouwing in de wetgeving door te dringen (zoo eenigermate in het huwelijksrecht): maar in het algemeen was de sociale invloed van de kerk toch beperkt tot de beoefening der liefdadigheid en een moreele verzachting in eigen kring van de wereldsche instellingen van slavernij²⁾ en bezitsongelijkheid. Zij predikte aan de Christenen de noodzakelijkheid van een sober leven, van een blijven in den stand, waarin God hen geplaatst had, en wekte allen op datgene, wat de nooddrufft in dien

¹⁾ In het onder keizer Justinianus samengestelde Corpus Juris Civilis vindt men dit stelsel uitgewerkt in de 13 eerste codextitels en scherper nog in de novellen (b.v. Nov. 123, 131, i.h.b. Nov. 6 v., 535, met haar uiteenzetting van sacerdotium en imperium).

²⁾ Zoo wijst *Schilling* („Naturrecht und Staat nach der Lehre der alten Kirche" 1914 S. 197 flg.) er op, hoe met name Augustinus de slavernij gerechtvaardigd acht voor moreel laagstaande individuen, die de vrijheid zouden misbruiken tot uitpattingen en slechten levenswandel. Wanneer de slaaf zich echter de vrijheid waardig betoont, begroet de bisschop zijn vrijlating, en hij begrijpt het zeer goed, dat de slaven met geoorloofde middelen hun vrijlating trachten te bereiken. Ook dringt hij er op aan, dat de heer zijn bezits- en beschikkingsrecht in vaderlijke mildheid en liefde gebruike. Maar ook bij hem geldt het toch slechts een moreele verzachting, niet een juridische aantasting der slavernij als instituut.

stand te boven ging, te offeren aan de arme broeders in Christus en aan de kerkelijke instellingen. In het algemeen werd de krachtigste Christelijk-sociale werkzaamheid in dien tijd ontwikkeld in de kloosters, waar de ascetische monnikenorden in een radicale, min of meer anarchistisch-communistische Christengemeenschap leefden. Deze monnikenorden, wier verhouding tegenover de kerk in dien tijd niet duidelijk was, en die eer een gevaar voor het zich steeds meer hiërarchisch organiserende — met sacramenten en priesterambt toegeruste — genade-instituut vormden, legden den grondslag voor de individueele zielszorg en voor het Christelijk schoolwezen, waaraan de kerk zelve in dien tijd niet had gedacht. Ook de wetenschap werd in de kloosters ijverig beoefend, terwijl van hieruit de theorie, dat alle wereldsch bezit door ingespannen arbeid behoort te worden verkregen, zich in de Christelijke sociale opvatting baan brak.

Voeg bij dit alles de omstandigheid, dat het Romeinsche wereldrijk, uiteengevallen in het West-Romeinsch en het Oost-Romeinsch Keizerrijk, zich aan alle zijden bedreigd vond door de aanvallen van barbaarsche volksstammen, die weldra Rome innamen en uitplunderden, en dat meer dan één stem opging, die al deze tegenslagen weet aan de verslappende liefdeleer van den gekruisigden Nazarener — en ge begrijpt, dat de kerk in dien tijd zeer voorzichtig in haar staatkunde moest zijn, en vanzelf in een conservatieve positie werd gedrongen, waar de politieke situatie voor radicale hervormingen ten eenenmale ontoegankelijk was.

Al deze sociale invloeden, die hier slechts even kunnen worden aangeduid,¹⁾ vinden hun terugslag in de theocratisch idealistische opvatting van het Corpus Christianum bij Augustinus. De staat slechts een schaduwbeeld van de goddelijke gerechtigheid, uitstralend uit de liefdedewet van Christus, krijgt wel een zelfstandig bestaan, maar geen zelfstandig doel, geen zelfstandig politisch ideaal in het lichaam van Christus. Een innerlijk reformeerend *politisch* program wordt door Augustinus niet ontvouwd. De wereld platonisch uiteengescheurd in idee en werkelijkheid, wordt slechts mystisch als een eenheid beleefd in de verschillende trappen der vrome contemplatie, maar mist toch het *reële* immanente bindmiddel, dat die twee rijken tot een hoogere rationeële eenheid verzoent.

Nochtans werkte voor dien tijd Augustinus' conceptie als een geestelijke bevrijding. Ascese en relatieve waardeering van het natuurlijke houden elkander in de leer der vroegere kerkvaders in evenwicht, maar zonder den rationeelen grondslag van een synthetische gedachte. In Augustinus' wetsidee sloot de conservatief patriarchale wereldbeschou-

¹⁾ Men vindt een uitvoerige schets dezer invloeden bij Prof. A. Anema: „Augustinus' rechts- en staatsleer" in *Stemmen des Tijds*, jrg. 5 (1915/16) dl I blz. 1—19; en vlg. Waar deze artikelen voor ieder onzer lezers toegankelijk zijn, acht ik het niet noodig, hier dubbel werk te verrichten, door mijnerzijds een uitgewerkt beeld van den socialen onderbouw van Augustinus' stelsel te geven. Bovendien geven we in ons eerste hoofdstuk slechts een historisch overzicht in vogelvlucht. Later zullen we nog zeer uitvoerig ook op Augustinus' staatkundige denkbeelden moeten terugkomen in de leer van het natuurrecht.

wing der kerkvaders zich aaneen tot een idealistisch systeem, dat als een bewonderenswaardige, geniale synthese nog eeuwen lang de Christelijke kultuur zou beheerschen, en nog heden ten dage aanspraak maakt op dankbare erkenning van hetgeen God in dezen kerkvader aan zijn volk schonk.

(Wordt vervolgd.)

DE NIEUWE TARIEFWET

DOOR

MR. J. W. NOTEBOOM.

I.

Historische lijn.

Er zijn slechts weinig onderwerpen te noemen, waarover in den loop der vorige en het begin van deze eeuw in ons land zooveel strijd is gevoerd, als over het regelen van het tarief der invoerrechten. Veelal gingen de belangen van den fiscus en de zich vaak onder moeilijke omstandigheden ontwikkelende industrie hand in hand bij hun streven om de producten van vreemden bodem door belastingheffing te treffen. Doch vooral de handel verzette zich onverpoosd tegen iedere financieele belemmering, die aan het vrije verkeer werd in den weg gelegd.

Doorgaans was de zege in dezen strijd aan den kant der vrijhandelaren. Wel scheen aanvankelijk na het verbreken van Napoleon's continentaalstelsel, vooral met het oog op de Belgische industrie, het protectionisme de grondslag van onze handelspolitiek te worden; doch in het midden der 19de eeuw wijzigde zich de koers. Engeland's voorbeeld wenkte ons land tot navolging. Daar stuurde de Manchester school met vaste hand naar de vrijhandelspolitiek. En toen de Britsche Akte van Navigatie onder beding van wederkeerigheid werd ingetrokken, volgde de afschaffing van de bevoorrechtiging van onze scheepvaart en scheepsindustrie spoedig (1850). In den loop der vijftiger jaren kwam een beperkte tariefsherziening tot stand, waarbij enkele invoerrechten werden afgeschaft. Totdat eindelijk onder den drang van de Tweede Kamer om voort te gaan „op den weg van vrijzinnige verbetering der rechten op den in- en uitvoer” ¹⁾ in 1862 de tegenwoordige Tariefwet in het staatsblad verscheen.

Doch al was het totstandkomen van deze wet ongetwijfeld een triumf

¹⁾ Zie het (onbeantwoord gebleven) Voorloopig Verslag der IIe Kamer nopens een ontwerp-tariefwet van Juni 1857 (bijlagen der handelingen 1857/58 no. LIII).

voor de vrijhandelaren, toch bleef ze slechts een schrede in de richting van het onbelemmerd verkeer. Er moesten nog beduidende concessies, zoo ten gunste van de schatkist, als ter bescherming van het Nederlandsch bedrijfsleven worden gedaan. Dit blijkt reeds uit het stelsel van de wet. Immers, het tarief werd geregeld naar de onderscheiding tusschen volledige fabrikaten, halfabrikaten en grondstoffen voor de nijverheid. De laatste groep werd vrijgesteld, terwijl de beide eerste als regel met resp. 5 en $2\frac{1}{2}$ à 3 % werden belast.

Deze concessies konden in later jaren, hoe talrijk ook in en buiten de volksvertegenwoordiging de voorstanders van vrijhandel waren, niet worden prijsgegeven. Er viel juist het tegenovergestelde waar te nemen. Laat men buiten beschouwing de herziening van 1877, die enkele artikelen van invoerrecht vrijstelde, dan kan men nauwelijks op één enkele poging wijzen, om het vrijhandelsideaal te benaderen. De verschillende regeeringsontwerpen betreffende het tarief zijn veeleer op stijving der schatkist bedacht. Dit geldt niet alleen van de ontwerpen *Harte van Tecklenburg* van 1904 en *Kolkman* van 1911 en van de tijdens het tegenwoordig kabinet tot stand gekomen verhoogingen van het invoerrecht op tabak, thee, bier enz., die alle zonder onderscheid als protectionistisch werden gebrandmerkt, doch evenzeer van de voorstellen, die van linksche ministeries afkomstig zijn. Een tijdens het derde Ministerie-*Heemskerk* in December 1885 ingediend wetsontwerp beoogde een meerdere bate uit de invoerrechten van 1 miljoen gulden door invoering van een recht op hout en door tevens te verhoogden de rechten op aard- en steenolie, op vruchten en op thee. De Tweede Kamer verwierp het voorstel. Doch tijdens het Ministerie-*Roëll* werd verhooging van de middelen gevonden door de totstandkoming van de wet van 1895, waarbij zonder wijziging van het tarief zelf, de toepassing zoodanig werd verscherpt, dat de opbrengst tusschen de jaren 1894 en 1896 een plotseling accres van $2\frac{1}{2}$ miljoen gulden te zien gaf¹⁾. Ja zelfs was Minister *Pierson*, voorstander van den vrijhandel bij uitnemendheid, in 1900 bij het indienen van zijn ontwerp tot technische herziening van de tariefwet genoopt opnieuw rekening te houden met de behoefte der schatkist. Er werd een verhooging van het tarief voorgesteld voor volledige fabrikaten van 5 tot 6 %, terwijl de meerdere opbrengst werd geraamd op f 1.800.000. Dit voorstel kwam niet in behandeling, wjl de blijvende toeneming der inkomsten de afdoening niet urgent maakte²⁾. Doch het feit der indiening teekent reeds de houding van principieele vrijhandelaren, die met de verantwoordelijkheid voor 's Rijks financiën zijn belast.

In latere jaren (1915) ging — zij het ook op beperkte schaal — de Minister van Financiën *Van Gijn* in deze richting voort door verhooging van het invoerrecht op bier.

¹⁾ Opbrengst in 1894: f 5.981.900; in 1896: f 8.430.300.

²⁾ Vgl. Dr. Japikse „Staatk. Gesch. v. Nederl. v. 1887—1917” pag. 208.

De praktijk onzer tariefpolitiek in de laatste honderd jaar heeft dus zeker geen onbepaald vertrouwen in de vrijhandelsbeginselen geschonken. Na een vrij sterke zwenking van protectie in de richting van vrijhandel omstreeks het midden van de vorige eeuw, bleef het een dobberen tusschen de principes der vrijhandelsleer en een politiek in protectionistischen geest, waarbij de wenschen van geen van beide partijen ten volle werden gerealiseerd.

Strekking van het ontwerp der nieuwe Tariefwet.

Deze lijn wordt door het thans aanhangige ontwerp eener nieuwe tariefwet niet verbroken. Hoort ge de stemmen uit den protectionistischen hoek, die roepen om een veel hoogere belasting van buitenlandsche producten, dan het ontwerp voorstelt, of belasting wenschen, waar het ontwerp ontheffing verleent, dan zoudt ge meenen, dat aanneming van het ontwerp een belangrijke schrede zal doen vorderen op den weg, die naar het vrijhandelsideaal leidt. Doch let ge op hetgeen men van vrijhandelszijde tegen het ontwerp aanvoert, dan zoudt ge juist het tegendeel gelooven en tot de conclusie moeten komen, dat door het ontwerp de traditioneele lijn onzer handelspolitiek verlegd wordt, om over te gaan in protectionistische richting.

De waarheid ligt in het midden. Het nieuwe ontwerp draagt een technisch en fiscaal karakter.

Technisch, inzooverre het de technische fouten, die de tegenwoordige wet aankleven (inconsequenties, averechtsche bescherming, onduidelijke omschrijving der tariefposten, onjuiste indeeling der goederen, het ontbreken van regelen voor de toepassing van het tarief e.a.) zoekt weg te nemen.

Fiscaal, inzooverre het ook op de belangen van de schatkist bedacht is.

Door aanvaarding van het beginsel van belasting der toonbankartikelen (dit zijn de goederen beneden een bepaald gewicht¹⁾, die zonder nadere bewerking kunnen worden verkocht) en door, voorzoover dat thans mogelijk is, vrij te laten de artikelen, die met de productie verband houden, wordt prijsgegeven de onderscheiding tusschen grondstoffen, halffabrikaten en fabrikaten, en aan het invoerrecht — *consequenter dan de wetgever van 1862 dit poogde te doen* — het karakter van verbruiks- of verteringsbelasting gegeven; terwijl intusschen vastgehouden wordt aan het beginsel der tegenwoordige wet om algemeene voedingsmiddelen en artikelen, die uitsluitend of zoo goed als uitsluitend worden gebruikt door den minder-kapitaalkrachte, niet aan invoerrecht te onderwerpen. Daarbij zij nog opgemerkt, dat de nieuwe wet alleen goederen belast *omschreven* in het tot de wet behoorend tarief (art. 1),

¹⁾ Zoo is o.a. voor de „verpakte” artikelen als grens van belastbaarheid een gewicht aangenomen van 1200 gram, voor het artikel in tabletvorm een gewicht van 200 gram, voor verschillende apparaten en toestellen een gewicht van 5 K.G. (Memorie van Toelichting pag. 7).

terwijl de tegenwoordige wet ook *ongenoemde* treft, indien ze „naar aard of bestemming” onder de genoemde kunnen worden gerangschikt.

Tegenover het verlies, dat de aanvaarding van dit stelsel voor de schatkist beteekent, plaatst het ontwerp een verhooging van het tarief, hetwelk als regel van 5 op 8 % wordt gebracht. Als eindresultaat wordt mitsdien een meerdere opbrengst verwacht van f 13.2 miljoen ¹⁾.

Zoo zal men bezwaarlijk kunnen spreken van een eenzijdig toegeven aan het ideaal van protectie of vrijhandel of van een principieele wijziging van den tot dus gevolgden koers onzer handelspolitiek, gelijk trouwens niet slechts in de Regeeringsstukken, doch ook door vooraanstaande economen, als den oud-Minister *Treub* ²⁾ erkend wordt. Veeleer kan men in het voorstel een voortzetting zien van de historische lijn d.w.z. *een fiscaal* ³⁾ *tarief, dat niet verder gaat dan met het oog op den toestand der Rijksfinanciën strikt noodig is; een technische uitwerking, waarbij er naar gestreefd wordt rekening te houden met de draagkracht van de bevolking en de belangen van landbouw, handel en industrie.*

* * *

Verhooging van de opbrengst van het tarief strikt noodzakelijk.

Allereerst dringt zich dus de vraag naar voren, of de verhoogde opbrengst, die het nieuwe tarief belooft, strikt noodig is in verband met den toestand van 's Rijks financiën. Men klaagt — en niet ten onrechte — veel over den zwaren druk der belastingen; men acht zonder vermindering der lasten een terugkeer tot vroegere welvaart nauwelijks mogelijk; en gaat het nu aan thans weer opnieuw de belasting Schroef aan te draaien?

Wil men op deze vraag een bevredigend antwoord geven, dan is het noodig een blik te werpen op hetgeen in den laatsten tijd op het terrein der financieele politiek is geschied. En doet men dit, dan valt wel in de eerste plaats de aandacht op de sterke stijging der Staatsschuld gedurende en na den oorlog. In 1913 nog slechts f 1.148,5 miljoen, bereikte in 1924 de geconsolideerde Staatsschuld een totaal van niet minder dan f 2.947 miljoen. Binnen een tijdsverloop van nauwelijks 11 jaar moest dus voor een bedrag van f 1.798,5 miljoen worden geleend. Welke gevolgen dit reeds had voor de gewone Staatsuitgaven blijkt, wanneer men let op de cijfers voor rente, aflossing en administratie der Staatsschuld. In 1913 vorderde de nationale schuld slechts f 38 miljoen of 17 % der toenmalige gewone uitgaven; thans moet voor dit doel

¹⁾ Zie bijlage A der Memorie van Toelichting. Dit cijfer is gebaseerd op den import gedurende 1923. Aangezien bij de Memorie van Antwoord het tegenwoordig invoerrecht gehandhaafd blijft voor een groot aantal artikelen, die oorspronkelijk vrijgesteld waren, is de raming verhoogd tot 15 miljoen gulden.

²⁾ Zie Econ. Stat. Ber. Nos 448—450.

³⁾ Niet in dien zin fiscaal, dat alleen belast wordt hetgeen niet in ons land wordt geproduceerd; een zoodanig karakter heeft ons tarief ook thans niet. Doch wel in dien zin, dat de belangen van de schatkist primair zijn.

niet minder dan f 186,4 miljoen of 30 % der tegenwoordige Staatsuitgaven worden besteed.

De oorzaken van dezen groei der Staatsschuld zijn bekend genoeg. Maar niet altijd wordt even duidelijk beseft de dringende noodzakelijkheid om dit proces tot stilstand te brengen. Reeds op zichzelf oefent het feit, dat een groot deel van het volksvermogen door Staatsleeningen wordt geabsorbeerd en de ontvangsten onvoldoende blijken om den schuldaanwas te stuiten, een ongunstigen invloed op het Staatscrediet en de waarde van ons ruilmiddel. Doch deze ongunstige invloed wordt nog verscherpt door de omstandigheid, dat telkens plaatsing moet worden gezocht voor nieuwe leeningen om in de uitgaven des Rijks te voorzien. Het gevolg hiervan kan niet anders zijn dan dat — naar mate de schuld aangroeit — de voor het Staatsbestuur onmisbare gelden — onder steeds meer bezwarende voorwaarden moeten worden geleend. De inkomsten worden steeds minder toereikend om de verdere financiering der Staatsschuld te dragen. En zoo nadert met rassche schreden het oogenblik, waarop alleen nog maar door kunstmatige geldschepping in de behoeften van de Staatshuishouding kan worden voorzien. Dan is stilstand op den weg naar het financieel bederf nauwelijks meer mogelijk. De inflatie, met de daaraan verbonden vermindering der geldswaarde, wordt dan een sterk aflopende helling, met aan het einde vernietiging van het economisch leven en het neerstorten van groote volksgroepen — met name van klein-vermogenden en van hen, die op vaste inkomsten zijn aangewezen — in een poel van ellende.

Dit proces moet daarom tot stilstand worden gebracht. Daartoe is het noodig bij het voteeren van *buitengewone* uitgaven¹⁾, ook al strekken zij voor z.g. productieve doeleinden, de noodige voorzichtigheid te betrachten. Doch meer nog springt in het oog de noodzakelijkheid om het evenwicht tusschen de *gewone* uitgaven en ontvangsten te herstellen. Sinds 1914 is dit evenwicht verbroken. De uitgaven begonnen toen in een sterk tempo te stijgen. Daar aanvankelijk ook de ontvangsten een belangrijk accres vertoonden, was het echter mogelijk tot 1920 telkens de tekorten van het eene jaar met overschotten van het andere te dekken. In 1921 begon de economische inzinking zich in de ontvangsten te weerspiegelen. En terwijl de uitgaven nog steeds hooger stegen, zette zich de daling der baten over volgende jaren voort. Zoo is het verklaarbaar, dat de begroting voor 1924 — nog afkomstig van Minister *De Geer*, doch door den, eerst sedert Augustus 1923 opgetreden, nieuwen Minister van Financiën bij de Tweede Kamer ingediend — een tekort aanwees van bijna 100 miljoen gulden. Toch gaf dit cijfer een nog te optimistisch beeld der werkelijkheid. Uit de millioenennota bleek, dat de uitgaven

¹⁾ Dat zijn uitgaven, die ten laste van meer dan één begroting worden gebracht en waarvoor dus in den regel een beroep op de geldmarkt moet worden gedaan; b.v. die voor aanleg van groote werken, huizenbouw enz.

met nog zeer aanzienlijke posten¹⁾ moesten worden verhoogd, zoodat het geraamd tekort niet minder bedroeg dan f 140 millioen, welk bedrag intusschen tengevolge van de onverwacht hooge opbrengst der Rijksinkomstenbelasting tot f 130 millioen kon worden teruggebracht.

Houdt men nu rekening ermede, dat zonder krachtdadig ingrijpen dit tekort en evenzoo de ongetwijfeld nog aanzienlijker tekorten over volgende jaren, de Staatsschuld waren komen verhoogen, dan is het — in verband met het voorafgaande — duidelijk, dat er dekking *moest* worden gevonden.

Op drie verschillende wijzen was dit theoretisch mogelijk; n.l. òf door verhooging der inkomsten, òf door verlaging der uitgaven, òf door beide, zoowel verhooging van inkomsten als verlaging van uitgaven.

Het eerste middel moest al aanstonds van de hand gewezen worden. Reeds thans wordt, naar men kan aannemen, 25 % van het volksinkomen aan Rijksbelastingen opgebracht. Daarbij komt dan nog de druk der gemeentelijke, provinciale en waterschapsbelastingen, waarvan de totaalopbrengst die der Rijksbelastingen reeds tot op ongeveer $\frac{2}{3}$ benadert. Verhooging van dien druk met een bedrag van f 130 millioen zou gelijk staan aan het slachten van de kip met de gouden eieren.

Dekking van het tekort alleen door bezuiniging lijkt aannemelijker; doch ook dit middel was niet bruikbaar. Reeds hierom niet, omdat zeer belangrijke takken van den Staatsdienst — o.a. nationale schuld, verplichte uitkeeringen voor arbeidsverzekering en pensioenfonds — buiten de bezuiniging vallen. Bezuiniging van f 130 millioen op hetgeen overblijft zou leiden tot ontwrichting van het Staatsbestuur en trouwens ook om politieke redenen uitgesloten zijn.

Zoo bleef niets anders over dan dekking van het tekort deels door bezuiniging, deels door vermeerdering der inkomsten. En dezen weg sloeg Minister *Colijn* in.

Uiteraard stond de bezuiniging in zijn plan op den voorgrond. Belastingverhooging werd slechts aanvaard voorzover de bezuiniging *niet* of *niet onmiddellijk* te realiseeren was. En zoo kwam hij, na aanvankelijk bij zijn eerste optreden in de millioenennota eerrige globale cijfers te hebben gegeven, tot het volgende schema:

Bezuiniging door vereenvoudiging of reorganisatie		
van den Staatsdienst	f 30	millioen ²⁾
Salarisverlaging	„ 35	„
Vereenvoudiging en salarisverlaging bij de Staats- bedrijven en het spoorwegbedrijf, waardoor de Staats- begroeting ontlast wordt van de tekorten dezer bedrijven	„ 25	„
Belastingverhooging	„ 40	„

¹⁾ O.a. voor de eerste annuïteit tot dekking van het tekort van het ouderdomsfonds als gevolg van de invoering der vrijwillige ouderdomsverzekering (f 12 millioen); voor crisisuitgaven, die uit de gewone middelen behooren te worden betaald (f 5,7 millioen); voor verdere consolideering van vlottende schuld enz.

²⁾ Over de verschillende departementen aldus verdeeld: Onderwijs f 12,5 millioen, Defensie f 12,5 millioen, overige departementen f 5 millioen.

Is nu de bezuiniging, met name die door vereenvoudiging en reorganisatie van den Staatsdienst in verhouding tot het tekort, te gering? Men zal gemakkelijker tot die meening neigen, naarmate men den tegenwoordigen belastingdruk ernstiger voelt. Doch vergeten mag niet, dat slechts een gedeelte van het Staatsbudget voor deze bezuiniging in aanmerking komt, waarvan het totaal nauwelijks een bedrag van f 200 miljoen bereikt. Een bezuiniging dus van ongeveer 15 %. En wie wel eens in eigen kring de moeilijkheden van bezuiniging heeft ondervonden, beseft eenigszins hoeveel kunde en doorzettingsvermogen er noodig is om in de Staatshuishouding eene dergelijke ingrijpende bezuiniging tot stand te brengen.

Men spreekt van ingrijpende bezuiniging op de defensie. Maar zelfs bij ontwapening zou althans de eerste jaren geen beteekenende vermindering der Staatsuitgaven te wachten zijn. Immers, aan het ontslagen beroepspersoneel moet wachtgeld worden uitgekeerd, de pensioenen moeten worden betaald, en de noodzakelijke uitbreiding van het vrij dure politiecorps zou een belangrijk deel annuleeren van hetgeen er verder voor bezuiniging overbleef.

Ook kan men vragen, of eene verdere bezuiniging op de salarissen der ambtenaren niet mogelijk is. Doch een vluchtige blik op den loop der politieke gebeurtenissen der laatste maanden moet wel tot de overtuiging brengen, dat met f 35 miljoen¹⁾ de uiterste grens bereikt is.

Evenzoo zal aanvankelijk wel genoeg genomen moeten worden met een wegwerken der tekorten der verschillende Staatsdiensten. Het voorstellen van een batig saldo lijkt al te optimistisch²⁾.

Zoo dwingt de financieele toestand des Rijks tot verhooging der belastingopbrengst. Aanvankelijk moest 40 miljoen door het heffen van nieuwe of het verzwaren van bestaande belastingen worden gevonden. Door meevallers op de opbrengst van verschillende middelen behoeft dit cijfer voor 1925 niet hooger te worden gesteld dan 32 miljoen.

Reeds werden de eerste stappen in deze richting gedaan, n.l. door verhooging van den accijns en het invoerrecht op bier en thee, en door invoering van de rijwielbelasting, waarvan een opbrengst van ongeveer f 12 miljoen wordt verwacht. Er blijft dus nog een bedrag van f 20 miljoen over. De voorgestelde verhooging van den tabak-accijns belooft een toeneming der inkomsten van f 5 miljoen.

In het licht van deze cijfers schijnt de toeneming der belastingopbrengst met f 15 miljoen — zooals van de nieuwe tariefwet wordt verwacht — niet slechts strikt noodzakelijk, doch nauwelijks toereikend voor het herstel van het financieel evenwicht.

¹⁾ Ten slotte kon dit cijfer nog weer verminderd worden tot ongeveer f 27 miljoen.

²⁾ Opgemerkt zijn, dat over 1925 een batig saldo wordt verwacht van het Staatsbedrijf der posten. Hiertegenover vraagt echter een nog aanzienlijk tekort van het spoorwegbedrijf om dekking.

Tariefsherziening en verlaging van den druk van sommige belastingen.

Nu moet echter de voorgestelde tariefsverhooging niet alleen dienen tot dekking van het tekort, maar — naar de Memorie van Toelichting in uitzicht stelt — mede dienstbaar zijn om te komen tot verlaging van sommige al te drukkende belastingen.

Hoe is dit te verklaren? Is te verwachten, dat de opbrengst der belastingen in 't algemeen en die van de invoerrechten in het bijzonder in die mate stijgen zal, dat eenige verlichting van den belastingdruk zal mogelijk blijken? Er schijnt inderdaad eenige grond voor die verwachting te bestaan. De opbrengst der belastingen gedurende het loopende jaar is niet tegengevallen. En het goederenverkeer over de grenzen herleeft. De eerste twee kwartalen van 1924 wezen, vergeleken met de overeenkomstige van 1923, reeds een toeneming van den invoer aan ter waarde van 157½ miljoen.

Nu is de geraamde opbrengst van het nieuwe tarief gebaseerd op het volume van den import gedurende 1923. In dat jaar bedroeg de opbrengst van de invoerrechten f 35 miljoen. Op die basis wordt de meerdere opbrengst van het nieuwe tarief geraamd op f 15 miljoen. Blijft het volume van den invoer toenemen, dan zal dus niet alleen het grondbedrag van f 35 miljoen, maar ook de geraamde meerdere opbrengst van deze tariefsverhooging in dezelfde verhouding klimmen. En bedenkt men nu, dat 1923 een ongunstig jaar was en dat in de komende jaren, mede tengevolge van de resultaten van de Londensche conferentie, een toenemende import te wachten is, dan schijnt er inderdaad verband tusschen deze tariefsherziening en de door de Regeering in uitzicht gestelde verlaging van den druk der directe belasting te bestaan.

* * *

Enkele der belangrijkste bezwaren.

Maar — aldus de tweede vraag — wordt door het ontwerp der nieuwe tariefwet voldoende rekening gehouden met de draagkracht der bevolking en met de belangen van landbouw, handel en industrie?

Nu spreekt het vanzelf dat, waar de algemeene volksbelangen zoo nauw bij elke wijziging van het tarief der invoerrechten betrokken zijn, er wel haast geen voorstel tot wijziging van hoe geringe beteekenis ook kan worden ingediend, of een stroom van klachten doet zich hooren. En al moet toegegeven, dat thans in de meeste uitingen een toon van waardeering valt op te merken voor het streven, dat aan deze herziening ten grondslag ligt, tóch zijn ook nu weer de bezwaren zoo velerlei, dat ons bestek ons geenszins veroorloven zou, om ze alle de revue te laten passeeren.

Wij moeten ons daarom bepalen tot enkele van de voornaamste bezwaren. Deze laten zich in hoofdzaak aldus samenvatten:

1. Door verhooging van het invoerrecht van 5 tot 8 % van de waarde en belasting van de z.g. toonbankartikelen worden de kosten van het

levensonderhoud in 't algemeen verhoogd, hetgeen een te zwaren druk legt op de lagere klasse der bevolking.

2. Landbouw, handel en industrie zullen in 't algemeen schade ondervinden van deze verhooging van den levensstandaard, met name zooover voor het buitenland wordt geproduceerd, terwijl anderzijds door het vrijstellen van een belangrijke groep tot dusver belaste goederen aan de Nederlandsche producenten dezer goederen de tegenwoordige matige bescherming ontnomen wordt.

3. Iedere verhooging van het tarief heeft een protectionistische strekking, of roept althans protectionistische neigingen wakker en leidt er toe, dat wij bij ons protest tegen protectionistische maatregelen van het buitenland zwakker staan.

Over elk van deze drie punten enkele opmerkingen.

* * *

Legt de nieuwe tariefwet te zwaren last op de lagere klassen der bevolking?

Leest men de bezwaren, die tegen het nieuwe tarief worden ingebracht, dan treft het telkens, dat de nadruk wordt gelegd op het feit, dat het tarief met 60 % zal worden verhoogd. Deze bewering is, op zichzelf beschouwd, juist. Doch een oppervlakkig lezer zou licht de gevolgtrekking maken, dat ook de financiële druk op de bevolking met 60 % zal worden verzwaaard. En dat is niet juist. Want naar raming zal de opbrengst van het tarief vermeederen met f 15 miljoen of 43 % van de tegenwoordige opbrengst volgens de begrooting voor 1924. Dit beteekent, dat per hoofd der bevolking twee gulden meer dan vroeger zal moeten worden opgebracht, of per gezin van vijf personen ruim tien gulden per jaar. Ziet men dan verder, dat de nieuwe tariefwet de algemeene voedingsmiddelen, b.v. meel en artikelen, die veelal door den kleinen burger moeten worden bekostigd, zooals klompen, zagen, hamers, schroeven enz., vrijlaat en bedenkt men, dat de vermeende prijsstijging vooral gezinnen treffen zal, die uit weeldeneigingen aan het buitenlandsch product boven het inlandsch de voorkeur geven, dan schijnt de vrees voor benadeeling der lagere volksklasse wel lichtelijk overdreven.

Natuurlijk wordt niet ontkend, dat tariefsverhooging aanleiding kan geven tot algemeene prijsstijging. Doch het is allermint zeker, dat dit het geval zal zijn in den tegenwoordigen tijd, nu de koopkracht van een groot deel der wereld nog betrekkelijk gering is en overal met de grootste inspanning naar uitbreiding van afzetgebied wordt gestreefd. Voorloopig zij daarom reeds geconstateerd (we hopen straks nog even op dit punt terug te komen), dat er reden bestaat om aan te nemen, dat althans een goed deel van de tariefsverhooging gedragen zal worden door den buitenlandschen producent, wil hij met succes op de Nederlandsche markt blijven concurreeren en met *Mr. Treub* te erkennen, „dat men den invloed

van een tariefsverhoging op de binnenlandsche prijzen niet in het algemeen voorspellen kan" ¹⁾).

Is het mogelijk verzwaring van den belastingdruk op niet-kapitaalkrachtigen te voorkomen?

Hoe dit echter ook zij, meent men dat uit vrees voor aantasting van de levensvoorwaarden der lagere bevolkingsklassen verhoging van het tarief moet worden afgewezen, dan zal men zich hebben af te vragen, op welke wijze dan de noodzakelijke vermeerdering der belastingopbrengst moet worden gevonden. En dan zou men tweeërlei oplossing moeten beproeven, n.l. *òf* verhoging van de directe belastingen, dus van dat deel der belastingen, dat rechtstreeks uit inkomens of vermogens wordt betaald, *òf* een zoodanige verzwaring van de verbruiksbelastingen, dat de meerdere druk uitsluitend of althans in hoofdzaak ten laste zou komen van het kapitaalkrachtig gedeelte der bevolking.

Verhoging van directe belastingen.

Van deze oplossingen is de eerste zeker de meest onwenselijke. Men behoeft waarlijk nog niet aan *Mr. Pierson* ²⁾ toe te geven, dat *alleen* de verteringsbelastingen in aanmerking behooren te komen als *kern* van het belastingstelsel, om te erkennen, dat gedurende en na den oorlog in ons land de belastingdruk te veel van indirect naar direct is verplaatst. Terwijl het totaal der directe belastingen (met inbegrip der successiebelasting) steeg van f 69.7 millioen in 1913 tot f 253.9 millioen volgens raming 1924, klom het totaal der invoerrechten, accijnzen, zegel- en registratierechten (met inbegrip van het sinds 1917 ingevoerde statistiekrecht) gedurende deze periode van f 97.6 millioen tot f 213.7 millioen. Van de totaalopbrengst der beide groepen bedroeg dus in 1913 de opbrengst der directe belastingen 41½ % tegen die der indirecte 58½ %. Thans is die verhouding, volgens raming ³⁾, 54 % en 46 %. Daarbij komt dan nog de sterk verzwaarde druk der plaatselijke directe belastingen.

Dat een verdere verschuiving niet te verdedigen is, blijkt aanstonds, als men een blik slaat op de schaduwzijden van den zwaren druk der directe belastingen. Voor de burgers teekenen deze schaduwzijden zich eenerzijds af in de buitensporige lasten die, tengevolge van de sterk progressieve heffingen, op de grootere inkomens en vermogens zijn gelegd; lasten, die — met mederekening van de provinciale en gemeentelijke belastingen — tot zelfs verre boven de 50 %, in enkele gevallen zelfs tot boven de 80 % van het inkomen stijgen kunnen; anderzijds in het scherpe doortrekken van de belastinggrens naar beneden. Bij de

¹⁾ Econ. Stat. Ber. No. 449.

²⁾ Leerboek der Staathuishoudkunde, 3e druk, II pag. 602.

³⁾ Hierbij zij opgemerkt, dat de opbrengst der directe heffingen gedurende dit jaar de raming aanzienlijk overtreft. De verhouding tusschen direct en indirect zal dus thans vrij dicht benaderen de verhouding van de werkelijke opbrengst direct en indirect over 1922, resp. 62.7 % en 37.3 %.

Rijksinkomstenbelasting lag die grens aanvankelijk bij inkomens van f 650.—. De lagere inkomens vielen buiten deze belasting. Ware het mogelijk geweest voldoende rekening te houden met de inmiddels gestegen kosten van het levensonderhoud, dan zou die grens nu althans niet lager mogen liggen dan f 1100.—. Doch een feit is, dat op het oogenblik inkomens van f 800.— door de directe heffing worden getroffen.

Nu is voor kleine inkomens het betalen van inkomstenbelasting meer bezwaarlijk, dan het opbrengen van verbruiksbelastingen. De laatste worden ongemerkt voldaan. Doch inkomstenbelasting moet uit de verdiensten worden afgezonderd. Daarbij komt, dat de methode van heffing met het oog op de wisselende inkomens, weinig bruikbaar is. De heffing geschiedt op den grondslag van de inkomsten van het voorafgaande jaar. Doch die inkomsten zijn dan in den regel al verteerd. Het gevolg is, dat — naar de practijk leert — een groot aantal der kleine inkomens, vooral wanneer werkloosheid intreedt, zich aan het betalen van inkomstenbelasting weet te onttrekken, hetgeen weer een onbillijkheid schept tegenover andere weinig draagkrachtigen, die zich òf niet kunnen, òf niet willen onttrekken aan hunne verplichtingen.

Het is dan ook volstrekt niet te verwonderen, dat men stemmen hoort, die erop aandringen de kleine inkomens op ruimer schaal van het betalen van directe belasting te ontheffen, met gelijktijdige verhooging van de meer regelmatig drukkende indirecte belasting ¹⁾.

Een ernstige schaduwzijde vormt de tegenwoordige verhouding tusschen directe en indirecte belastingen ook voor den Staat. Stabiliteit van inkomsten is voor een doeltreffend financieel beleid onmisbaar. Doch door den zwaren druk der directe belastingen, vooral op de groote inkomens, vertoont de belastingopbrengst scherpe fluctuaties. In 1921 was de opbrengst der rijksinkomstenbelasting (met inbegrip van de opcenten voor het leeningfonds) f 172.9 millioen. Volgens de raming voor 1924 niet meer dan f 91.3 millioen. In een tijdsverloop van drie jaren dus een daling van niet minder dan f 81.6 millioen. En ziet men nu, dat in dezelfde periode de opbrengst der invoerrechten en accijnzen ²⁾ slechts viel van f 162.1 millioen tot f 157.6 millioen, dus met nog geen f 5 millioen daalde, dan moet men erkennen, dat door het overwicht der directe heffingen de stabiliteit der inkomsten zeer verzwakt is. De noodige

¹⁾ Reeds in zijn op 13 Nov. j.l. te Amsterdam gehouden redevoering (getiteld „Rondom de Crisis”) wees Minister *Colijn* op de wenschelijkheid van verhooging van de belastinggrens tot f 1200 als een zaak van *uitermate groot gewicht* (pag. 15). Vergelijk ook het prae-advies van *Mr. Treub* over de vraag: „Moeten de grondslagen van het belastingstelsel hier te lande worden herzien met het oog op den eisch der kapitaalvorming?”, dezer dagen uitgebracht voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek; den Haag 1924. Wij herinneren in dit verband ook aan het feit, dat de Regeering verhooging van de grens van het belastbaar inkomen in uitzicht stelde (Mem. v. Antw. IIde Kamer, Begrooting 1924).

²⁾ Niet inbegrepen is de opbrengst van den in 1922 ingevoerden tabaksaccijns.

vastheid is slechts dan verzekerd, wanneer door verschuiving van den druk naar indirect aan het belastingstelsel een breede en veel hechtere grondslag gegeven wordt.

Niet minder vraagt in dit verband ook aandacht de quaestie der kapitaalvorming. Reeds herhaaldelijk werd in den laatsten tijd gewezen op het nauwe verband, dat er ligt tusschen de kapitaalvorming en de werkloosheid. Telken jare neemt in ons land het aantal inwoners toe met ten minste 100.000 zielen. Om deze toenemende bevolking aan de noodige bestaansmiddelen (woningen, scholen, verpleeginrichtingen, werkgelegenheid enz.) te helpen is, naar sommiger schatting, f 300 millioen, naar de meening van anderen, f 400 à f 500 millioen per jaar noodig; doch — welk van beide meeningen ook juist is — in elk geval moet er een aanzienlijke jaarlijksche kapitaalaanwas plaats hebben.

Nu is tijdens den oorlog de regelmatige kapitaalvorming onderbroken. *Treub* komt in zijn aangehaalde studie tot de conclusie, dat het productief kapitaal sedert het begin van den oorlog eer af, dan toenam. En, wat de jaren na den oorlog betreft, weerspiegelt zich de achteruitgang van het nationaal vermogen in de daling van het totaal der in de vermogensbelasting aangeslagen vermogens (sinds 1921) met niet minder dan ruim een milliard.

Deze inzinking kan uiteraard uit tal van oorzaken worden verklaard. Doch als vaststaand mag wel worden aangenomen, dat de belastingdruk, speciaal die op de grootere inkomens en vermogens, de kapitaalvorming heeft geremd en nog remt. Dit geldt tot op zekere hoogte van iedere belasting. Doch in veel sterkere mate van de directe dan van de indirecte. De indirecte prikkelt tot bezuiniging op het verbruik. Doch die prikkel ontbreekt bij de directe belasting zoo goed als geheel. In den regel wordt deze voldaan uit het gedeelte van het inkomen, dat voor besparing is bestemd, vooral bij grootere inkomens en vermogens. Dit kwaad wordt nog verscherpt door de kapitaalverterende werking der successiebelasting, die bij vermogens boven f 500.000 zelfs tot 47 % van het vermogen stijgen kan, terwijl tal van groote inkomens, beducht voor de sterk progressieve heffingen, naar het buitenland ontsnappen.

Juist vanwege dit verband tusschen kapitaalvorming en de inrichting van het belastingstelsel is een verdere verschuiving van den druk naar de directe belastingen, vooral ook in het belang der minder gegoeden, ontoelaatbaar. Verzwaring der directe heffingen zou al dadelijk ten gevolge hebben, dat de uittocht van de grootere vermogens nog meer zou toenemen en bijgevolg de belastingdruk voor het minder kapitaalkrachtige deel der bevolking zou moeten worden verzaard om althans dezelfde inkomsten te behouden. Maar ook zou de uitbreiding van het productief kapitaal nog verder worden gebreideld. Het gevolg zou zijn, dat niet slechts de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk nog hopeloozer zou worden, maar ook de levensvoorwaarden van hen, die nog werk hebben,

ernstig zouden worden geschaad. Tekort aan kapitaal beteekent — men ziet dat in Duitschland — verhooving van den rentestand, dus verhooving van de productiekosten. En de afwenteling van deze verhoogde productiekosten door den producent op den consument maakt het leven duurder. Bovendien oefenen hooge productiekosten een remmende werking op het initiatief van de ondernemers. Er komt stilstand in de uitbreiding der bedrijven. De vraag naar arbeidskrachten wordt geringer. En dit drukt op den duur — welke tegenmaatregelen men ook neme — de loonen naar omlaag. Stilstand van kapitaalvorming beteekent dus duurder worden van het levensonderhoud en daling der loonen. En het is dan ook verstaanbaar, dat zelfs in socialistischen kring, onomwonden de noodzakelijkheid van kapitaalvorming wordt erkend.

Verhooving van het tarief alleen voor weelde-artikelen.

Thans blijft echter nog de vraag, of niet de verbruiksbelastingen op een zoodanige wijze kunnen worden verzwaard, dat de meerdere druk uitsluitend of althans in hoofdzaak ten laste komt van het kapitaalkrachtig deel der bevolking.

Men heeft zulks beweerd. De socialistische fractie der Tweede Kamer heeft, bij monde van den heer *Vliegen* c.s. (in een afzonderlijke nota, toegevoegd aan het Voorloopig Verslag dier Kamer over de ontwerp-tariefwet) verklaard, zich te kunnen neerleggen bij versterking der middelen uit het invoerrecht, *mits geheven van weelde- en niet van volksartikelen*.

Nu zij reeds aanstonds opgemerkt, dat de nieuwe tariefwet tot op zekere hoogte tegemoet komt aan dezen eisch. Immers, vastgehouden wordt aan het beginsel om algemeene voedingsmiddelen en artikelen, welke veelal door minder kapitaalkrachtigen worden gebruikt (meel, klompen, eenvoudig timmermansgereedschap e.d.) niet aan invoerrecht te onderwerpen. Sommige (overigens onbelaste) goederen, als aardappelmeel, gedroogde groenten e.d., worden belast, als ze in kleine verpakkingen, dus in eenigszins luxurieuzen vorm over de grenzen komen; terwijl voor enkele goederen, die als regel min of meer als weeldeartikel zijn te beschouwen (b.v. automobielen, vleeschconserven), een speciaal tarief wordt voorgesteld¹⁾.

Een volledige bevrediging van den eisch der socialisten lijkt ons echter niet wenschelijk en ook niet mogelijk.

Niet wenschelijk, omdat het hier gaat om verzwaring van lasten in verband met uitgaven, die in het algemeen volksbelang zijn gemaakt. Als beginsel behoort daarbij voorop te staan, dat ook het gansche volk die lasten draagt. Een gedragslijn, zooals de socialisten wenschen, ver-

¹⁾ Wij herinneren in dit verband aan de speciale luxe-belasting, die door de Regeering in de Mem. v. Antw. IIde Kamer, Begr. 1924, in uitzicht werd gesteld en thans, evenals de voorgenomen verlaging van sommige directe belastingen, in de troonrede is aangekondigd.

slapt het verantwoordelijkheidsgevoel der niet-kapitaalkrachtige bevolkingsgroepen. En juist bij een democratisch Staatsbestuur en een uitgebreid kiesrecht als ten onzent dient hiertegen gewaakt. Want slechts dan is een vast regeeringsbeleid mogelijk, als het steunt op een gevoel van medeverantwoordelijkheid van de groote bevolkingsgroepen. Zelfs in socialistischen kring wordt dit beseft. Althans, indien men acht slaat op de practijk in socialistische landen en op uitingen van socialisten in ons land, bemerkt men aanstonds, dat ook onder de voormannen dezer richting de noodzakelijkheid gevoeld wordt, om door middel van verbruiksbelastingen het *gansche* volk in de lasten van den Staat te doen deelen ¹⁾).

Aanvaarding van het voorstel om uitsluitend weeldeartikelen aan een verhoogd invoerrecht te onderwerpen is ook niet mogelijk. Vooreerst schijnt het reeds uit technisch oogpunt vrijwel onuitvoerbaar om bij de verhooging van het tarief een nauwkeurige splitsing te maken tusschen luxe- en volksartikelen. Men denke b.v. aan kleederen en huisraad. Dat zijn volksartikelen. Doch het kunnen ook weeldeartikelen zijn. Waar ligt de grens en hoe moet die grens worden aangegeven? En gesteld al, dat een splitsing mogelijk ware, zonder tot onbillijkheden te vervallen, dan zou welhaast voor ieder artikel een bepaald criterium moeten worden gesteld. Maar dan zou ook de nieuwe tariefwet de fout van onduidelijkheid, die ze in de oude zoekt weg te nemen, tienmaal verergeren ²⁾).

Daarbij komt een — vooral met het oog op de schatkist — nog gewichtiger bezwaar. Het invoerrecht op artikelen van weelde zou, bij aanvaarding van het voorstel der socialisten, zeer sterk moeten worden

¹⁾ Vgl. het prae-advies van den heer Wibaut, dezer dagen uitgebracht aan de Vereeniging v. d. Staathuishoudkunde en de Statistiek.

²⁾ Tegen het aanvaarden van een bepaalde *waardegrens* als criterium noemt de Memorie van Antwoord nog de volgende ernstige bedenkingen:

1. In de eerste plaats zou, vooral in de talrijke grensgevallen, bij het koopen van artikelen van verschillenden prijs door denzelfden koper, de verlokking groot worden het duurder artikel tegen lagere prijs te noteeren en het goedkoopere met het in mindering gebracht bedrag te verhoogen, ten einde voor eerstgemeld artikel aan het hooger recht te ontkomen. Dergelijke handelingen zouden niet gemakkelijk zijn te ontdekken.

2. De koper van 1000 stuks van een artikel betaalt doorgaans een geringeren stukprijs voor het artikel, dan de koper van 100 of 200 stuks. Het geval zou zich dus kunnen voordoen, dat door de verleende prijsvermindering de voor het artikel bedongen prijs lager zou worden dan de waarde, welke als belastinggrens voor het hooger belasten van het artikel was aangenomen. De koper van kleine hoeveelheden zou dus voor het gekochte artikel niet alleen een hooger *stukprijs* moeten betalen dan zijn concurrent, maar bovendien ook een hooger invoerrecht.

3. In de derde plaats komt het bezwaar van de prijsdalingen en prijsstijgingen. Bij prijsdaling zou het weelde- en welstandsartikel aan het daarvoor aangenomen hooger recht ontkomen, bij prijsstijging zou ook het artikel van eenvoudigen aard aan het hooger invoerrecht onderworpen kunnen zijn. Het aangegeven denkbeeld om, met het oog op eene prijsverandering der artikelen, de belastinggrens tusschen het hooger en het lager invoerrecht vast te doen stellen bij algemeenen maatregel van bestuur, is te ontraden, omdat zelfs op die wijze de prijschommelingen niet tijdig zouden kunnen worden gevolgd, en bovendien herhaaldelijk wijzigen van de belastinggrens op het afsluiten van transacties zeer storend zou werken.

verhoogd. Doch juist daarom zou slechts als weeldeartikel mogen worden belast, wat onbetwistbaar het karakter van luxe draagt. Anders zou men in strijd komen met het beginsel. Het gevolg zou zijn, dat de groep weeldeartikelen uiterst beperkt zou worden. Voeg daar dan nog aan toe het bekende verschijnsel, dat juist het gebruik van weeldeartikelen sterk inkrimpt onder den druk van hooge belasting, dan valt gemakkelijk te concludeeren, dat de baten van dit voorstel verre beneden de verwachting zullen blijven.

Het is dan ook verklaarbaar, dat de nieuwe tariefwet — en zij volgt daarbij het voetspoor van de tegenwoordige — dien weg niet inslaat. Veronachtzaamt zij daarom de draagkracht van de bevolking? Geenszins. Bij invoering van het nieuwe tarief zullen de verbruikers van kostbare luxe-artikelen en van de beste kwaliteiten den last van de verhoogde invoerrechten het meest gevoelen. Doch zij laat de gansche bevolking deel nemen in het vervullen van de nieuwe eischen, welke de fiscus stelt, hetgeen o.i. èn met het oog op het bedrag èn met het oog op de stabiliteit van de opbrengst van het verhoogd tarief, noodzakelijk is.

(Slot volgt.)

VRAAG EN ANTWOORD.

1. VRAAG.

Wat kan er onzerzijds worden aangevoerd als van socialistische zijde de bewering geuit wordt, alsof de arbeiders de verbeteringen van hunne sociale positie sinds het midden van de vorige eeuw in hoofdzaak aan de S.D.A.P. te danken hebben?

ANTWOORD.

Ter beantwoording van deze vraag laten wij (zonder daarbij ook maar eenigszins aanspraak op volledigheid te willen maken) enkele der meest belangrijke gegevens uit de geschiedenis van de sociale wetgeving in ons land volgen.

Reeds in 1874 stelde *Dr. Kuyper* (toen voor het eerst Kamerlid) aan de Regeering voor, de mogelijkheid te overwegen van het tot stand brengen van een Nederlandsch Wetboek van den Arbeid. Vijf jaar later ontwikkelt hij dit denkbeeld verder en wijst in zijn toelichting op het A.R. Program de dertig hoofdstukken aan, waaruit het „Wetboek van den Arbeid” zal moeten bestaan ¹⁾.

De eerste stap op den weg naar bescherming van den arbeid werd h. t. l. gezet door de aanneming van het ontwerp-*Van Houten* tot afschaffing van den arbeid in fabrieken en werkplaatsen van kinderen beneden 12 jaar. Deze wet kwam in hetzelfde jaar (1874) tot stand en werd door *Dr. Kuyper* in *De Standaard* van 7 Mei 1874 (te voren had hij dit reeds in de IIde Kamer gedaan) aan ernstige critiek onderworpen, waarbij hij o.m. het volgende opmerkte:

„Bescherming wordt geëischt voor de geheele klasse onzer volwassenen.

¹⁾ Zie: „Ons Program” Hoofdst. 20, par. 292 v.v.

minstens voor alle kinderen, knapen en meisjes, die men tot loonarbeid bezigt, tot op hun zestiende jaar, voor de meisjes zelfs nog langer. Een bescherming wordt geëischt, die niet slechts het te veel en te zwaar werken voorkomt, maar ook het gevaar van machinerie en bedorven dampkring tegengaat. Een bescherming eindelijk, die aan den strijd een einde maakt, die tusschen arbeid en onderwijs bestaat, een worsteling waarvan het kind en de knaap het slachtoffer is.

„Ziedaar de eisch. Zien we thans wat verkregen is.

„Geen bescherming is verleend aan knapen en meisjes boven de twaalf jaren. Geen bescherming is verleend aan kinderen van wat leeftijd ook, die voor persoonlijke en huiselijke diensten worden gebezigd.

„Geen bescherming is verleend aan kinderen van wat jaren ook, op het land in dienst genomen.

„Geen bescherming is verleend tegen gevaar van machinerie of bedorven atmosfeer. Geen bescherming is verleend, die den strijd tusschen arbeid en onderwijs wegneemt.

„Ziehier al wat gewonnen is: kinderen onder de 12 jaren zullen niet meer in fabrieken of werkplaatsen arbeiden.”

Het verlangen van *Dr. Kuiper* naar uitbreiding van de bescherming van den arbeid werd eerst ten deele vervuld bij het optreden van het Christelijk Ministerie-*Mackay*.

Tijdens dit Ministerie kwam in het jaar 1889 de Arbeidswet tot stand, die tot 1919 (behoudens verschillende later aangebrachte wijzigingen) van kracht gebleven is en waarbij niet alleen een belangrijke uitbreiding gegeven werd aan de bescherming van den kinderarbeid, maar bovendien bepalingen werden opgenomen ter wegneming van misstanden op het gebied van den vrouwenarbeid. Echter mistukte de poging om door middel van een wet het misbruik van gedwongen winkelnering van de arbeiders tegen te gaan.

Aan dit Ministerie heeft men ook te danken het instellen van de enquête-commissie van 1890, wier op 8 Jan. 1894 uitgebracht eindverslag van gewichtigen invloed geweest is op den socialen arbeid van het Ministerie-*Roëll* (veiligheidswet 1895, Hinderwet 1896, instelling van de Kamers van Arbeid 1897, Stoomwet 1896).

In de jaren, die aan het Ministerie-*Mackay* voorafgingen, was er van een georganiseerde socialistische actie nog ter nauwernood sprake geweest.

7 Juli 1878 ontstond te Amsterdam de eerste sociaal-democratische vereeniging. Niet door oprichting, maar doordat een „gemengde vereeniging”, die eigenlijk tot het Neutraal Algem. Nederl. Werkliedenverbond behoorde, haar naam veranderde en zich noemde „Sociaal-democratische Vereeniging”.

De meeningen onder de socialistische groepen liepen in die dagen zóó uiteen, dat een beteekenisvol streven de eerste 10 jaar (de „vlegeljaren” van het Socialisme, zooals *Dr. Japikse* zich uitdrukt¹⁾) niet mogelijk was. De socialist *Vliegen* moet dan ook in zijn geschiedwerk *De Dageraad der Volksbevrijding* (Dl. II pag. 84) erkennen, dat „de beweging eerst omstreeks 1889 zoowat geheel is komen te staan op het standpunt, dat de sociaal-democratische Partij had te agiteeren voor een goede arbeidswetgeving”.

Eerst bij de verkiezingen van het jaar 1888 werd door de socialisten eenige activiteit ten gunste van wettelijke bescherming van den arbeid aan den dag

¹⁾ „Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887—1917”.

gelegd, en lukte het voor het eerst een socialist (*Domela Nieuwenhuis*) als volksvertegenwoordiger in de IIde Kamer te brengen.

In verband reeds met deze feiten schijnt de invloed van de socialisten op de totstandkoming van de Arbeidswet van 1889 niet heel groot te zijn geweest, te meer niet, wijl *Domela Nieuwenhuis* in de IIde Kamer zich krachtig tegen het Regeeringsvoorstel verzette, omdat het naar zijn meening niet ver genoeg ging. Dit verzet bewees intusschen niet heel veel tegen deze wet. Gezien de politieke stroomingen van die dagen, beteekende de wet van 1889 een zeer belangrijke stap op den weg naar de arbeidsbescherming. En rondit durft *Vliegen* in zijn bovengenoemd werk te verklaren: „De belangrijkste sociale gebeurtenis uit het jaar 1889 is dan ook ongetwijfeld de totstandkoming dier arbeidswet, die meer invloed uitgeoefend heeft dan men oppervlakkig zeggen zou. Dat onze tegenwoordige arbeiders, vooral de jongeren, niet zóó gedwee, niet zóó uitgeput zijn als het vorige geslacht, dat is zeker voor een deel aan die arbeidswet te danken.”

De parlementaire actie der socialisten begon feitelijk pas eerst recht na het oprichten van de S.D.A.P. in het jaar 1894. De parlementaire groep scheidde zich toen af van den bestaanden Socialistischen Bond en vereenigde zich in de S.D.A.P. (opgericht te Zwolle 26 Aug. 1894), terwijl de revolutionaire groep onder leiding van *Domela Nieuwenhuis* achterbleef. Van toen af hebben de socialisten gaandeweg een meer beteekenisvolle plaats in het parlement weten te veroveren.

Volmondig kan men erkennen, dat zeer bekwame leden der S.D.A.P. zoowel in als buiten het parlement ernstig hebben gestreefd om langs wettigen weg de positie van den werkman te verbeteren, terwijl men toch met kracht de stelling kan betwisten, dat de arbeiders hun lotsverbetering in hoofdzaak aan de S.D.A.P. te danken hebben. De S.D.A.P. leverde in de achter ons liggende jaren in hoofdzaak afbrekend, doch slechts sporadisch opbouwend werk. In critiek op andere partijen of op de Regeering was men nimmer karig, doch men bleef in den regel in gebreke om zelf een oplossing aan te wijzen, die voor verwezenlijking vatbaar was. En nimmer droeg de socialistische partij regeeringsverantwoordelijkheid.

Gaat men de geschiedenis na, dan springt veel meer in 't oog de beteekenisvolle rol, die andere partijen — met name de Christelijke partijen — bij het streven naar oplossing van het sociale vraagstuk hebben gespeeld.

Wij hebben reeds enkele voorbeelden daarvan gegeven. Let men op den invloed door tal van Christelijke en R.K. Sociale congressen (met name de Chr. Soc. congressen van 1891 en 1919) zoo in, als buiten regeeringskringen geoefend; let men op de verrichtingen van latere Christelijke kabinetten, dan zijn deze voorbeelden met tal van andere aan te vullen.

Op de meest loyale wijze werd door het Kabinet-*Kuyper* uitvoering gegeven aan de onder het vorig Kabinet (Kabinet-*Pierson*) tot stand gekomen wet op de ongevallenverzekering. Wettelijke maatregelen werden getroffen tot bescherming en beveiliging van het uitvoeren van bouwwerken onder grooteren dan atmosferischen luchtdruk (Caissonwet). De herziening der drankwet (ofschoon geen sociale wet in engeren zin) was voor de verheffing van den arbeidersstand, vooral van dien in groote steden, van zeer gunstigen invloed. Van den verderen arbeid van het Ministerie op het gebied van de sociale wetgeving is betrekkelijk weinig naar buiten getreden, tengevolge van het feit, dat door de beruchte spoorwegstaking, alsmede door de noodzakelijke herziening

van de Hooger Onderwijswet te veel tijd werd in beslag genomen, en de val van het Kabinet in 1905 de voltooiing van dien arbeid goeddeels verhinderd heeft. Niettemin is het een feit, dat de werkzaamheid van het Kabinet-Kuyper, met name van den leider van het Kabinet, in het belang van den arbeider enorm geweest is. Samengesteld en bij de IIde Kamer ingediend werd het ontwerp voor een nieuwe wet ter bescherming van den arbeid. Dit ontwerp is te beschouwen als een poging van *Dr. Kuyper* tot verwezenlijking van zijn reeds jaren te voren bekend gemaakten wensch tot invoering van een wetboek op den arbeid. Dit ontwerp, waarin o.m. de veiligheidswet werd opgenomen, trachtte in 9 hoofdstukken het gansche gebied van den arbeid, zoowel dien van kinderen en vrouwen, als van volwassen mannen te bestrijken. Verder werd door Minister *Kuyper* een stel verzekeringswetten ontworpen, t.w. een ontwerp tot verzekering van personen, die werkzaam zijn in het visschersbedrijf, tegen geldelijke gevolgen van ongevallen; een soortgelijk ontwerp voor personen, werkzaam in de landbouwbedrijven; een ontwerp van wet tot verzekering van de werklieden en hunne weduwen tegen geldelijke gevolgen van invaliditeit of ouderdom en een ontwerp van wet tot verzekering van vaste werklieden en hun gezin tegen geldelijke gevolgen van ziekte, kraam en overlijden.

Voorts werd de reeds aangevangen arbeid aan een wettelijke regeling van het arbeidscontract voortgezet.

Al deze ontwerpen werden bij de Staten-Generaal ingediend, doch brachten het — hoofdzakelijk tengevolge van het spoedig aftreden van het Kabinet — niet tot wet. Het spreekt vanzelf, dat deze omvangrijke arbeid, die neergelegd is in drie dikke deelen¹⁾, door een opvolgend Ministerie kon worden benut, en zonder twijfel op de verdere ontwikkeling der sociale wetgeving van invloed geweest is.

Nadat door het Ministerie-*De Meester* (1905—1908) de regeling van het arbeidscontract was tot stand gebracht, werd tijdens het Ministerie-*Heemskerk* (1908—1913) een zeer belangrijke uitbreiding aan de sociale wetgeving gegeven²⁾.

Aan de Arbeidswet werd een verdere strekking gegeven. Een wet tot bescherming van hen, die in het scheepvaartbedrijf hun bestaan vinden, (de z.g. Schepenwet) kwam tot stand. Een poging tot afschaffing van de bakkers-nachtarbeid mislukte, doordat de IIde Kamer in 1912 het daarop betrekking hebbend wetsontwerp verwierp. Het belangrijkste succes van het Ministerie-*Heemskerk*, met name van Minister *Talma*, ligt op het terrein van de verzekeringswetgeving. Achtereenvolgens werden tot stand gebracht de Radenwet (tot instelling van Raden van Arbeid enz.), de Ziekteverzekeringwet en de Wet op de invaliditeits(ouderdoms)verzekering. Deze wetten bereikten alle het Staatsblad, doch door het aftreden van het Ministerie-*Heemskerk* in 1913 kon niet meer voor invoering dezer wetten worden gezorgd. Dit had dus moeten geschieden door het opvolgend Ministerie-*Cort v. d. Linden*, doch dit Ministerie is, hetzij tengevolge van de oorlogsomstandigheden, of om welke reden ook, in verzuim gebleven.

De Radenwet en de Invaliditeitswet werden eerst tijdens het sinds 1918 opgetreden Ministerie-*Ruys de Beerenbrouck* in werking gesteld.

¹⁾ „Sociale Hervormingen. Voorstellen van wet door het Ministerie-Kuyper bij de Staten-Generaal ingediend.” Wageningen, Nederbragt en Co. 1905.

²⁾ Zie: Dr. Beumer „Het Ministerie-Heemskerk en de Sociale wetgeving” in *Christendom en Maatschappij* Serie 6 no. 1.

Van het Ministerie-*Heemskerk* is ook nog afkomstig de z.g. steenhouwerswet, strekkende tot bescherming van de arbeidsverrichting aan natuur- of kunststeen, met al of niet machinaal bewogen gereedschap. Het door Minister *Talma* ondertekend ontwerp van wet tot verkrijging door landarbeiders van land en woning in eigendom of van los land in pacht, werd eerst tijdens het opvolgend Ministerie (20 April 1918) wet. Van de verdere werkzaamheid van Minister *Talma* noemen we nog: een ontwerp-landbouwongevallenwet, een ontwerp-stuwadoorswet, een ontwerp van wet tot verzekering tegen de geldelijke gevolgen van beroepsziekten en een ontwerp-zeeongevallenwet.

Van het Ministerie-*Ruys de Beerenbrouck* ligt de voornaamste arbeid op het gebied van sociale wetgeving in het tot stand brengen van de Arbeidswet 1919. Intusschen moest in verband met den ongunstigen economischen toestand van ons land, en uit hoofde van de gebreken, die de wet aankleven, de toepassing van deze wet op verscheidene categorieën van arbeiders achterwege blijven, en de aanvankelijk gestelde arbeidsduur van 8 uur per dag en 45 uur per week verruimd worden tot 8½ uur per dag en 48 uur per week.

Een overzicht van de arbeidswetgeving, zooals die achtereenvolgens door de verschillende Christelijke Kabinetten aangevuld en gewijzigd is, biedt het volgende staatje: ¹⁾

	Arb.wet 1889	Herz. 1911	Arb.wet 1919	Herz. 1922
Kinderarbeid verboden beneden:	12 jaar	13 jaar	14 jaar	
Leeftijdsgrens jeugdige personen:	16 jaar	17 jaar	18 jaar	
Maximum arbeids- duur per dag:	11 uur	10 uur	8 uur	8½ uur
Maximum arbeids- duur per week:	66 uur	58 uur	45 uur	48 uur
Grenzen van den arbeidsdag:	5 v.m.—7 n.m.	6 v.m.—7 n.m.	7 v.m.—6 n.m.	
Geldende voor:	Vrouwen en jeugdige pers.	Vrouwen en jeugdige pers.	Allen, dus ook volwassen mannen.	
Geldende in:	Fabrieken of werkplaatsen.	Fabrieken of werkplaatsen.	Fabrieken of werkplaatsen, maar ook bepalingen voor andere ondernemingen.	

Wij wezen er reeds op, dat de verzekeringswetgeving van Minister *Talma* gedeeltelijk tijdens het Ministerie-*Ruys* werd ingevoerd. Invoering van de Ziekteverzekeringwet-*Talma* bleef echter achterwege.

Voor een niet onbelangrijk gedeelte is dit zonder twijfel te wijten aan de houding der S.D.A.P. Met haar steun zou ook deze in werking kunnen treden. En ook bij gebreke van dezen steun zou wellicht toch nog invoering van de Ziekteverzekeringwet plaats hebben gehad, indien de z.g. proeve *Posthuma-Kupers* niet in den weg was getreden. Deze proeve was een product van de samenwerking van, in hoofdzaak, socialistische werknemers-organisaties en enkele patroons-organisaties, en onderscheidt zich van de wet-*Talma* voornamelijk

¹⁾ Ontleend aan een artikel van *Mr. H. C. Josephus Jitta*, in het maandschrift *De Opbouw* van 15 Sept 1923.

hierin, dat de uitvoering der ziekteverzekering in plaats van aan de arbeidsraden wordt toevertrouwd aan de organisaties van werkgevers en werknemers.

Blijkens de Troonrede heeft het tegenwoordig Kabinet nog plan tot invoering van een gewijzigde ziekteverzekeringwet-*Talma*.

Tijdens het Ministerie-*Ruys* kwam verder ook een belangrijke uitbreiding der ongevallenwet, de landbouw-ongevallenwet, de ouderdomswet 1919 (vrijwillige ouderdomsverzekering) en de zee-ongevallenwet 1919 tot stand, terwijl een wetsontwerp betreffende de ziekteverzorging werd ingediend, en een voorontwerp van wet tot bescherming en regeling van den duur van den arbeid der landarbeiders ter onderzoek aan den Hoogen Raad van Arbeid werd voorgelegd. Het zal intusschen zeer de vraag zijn, of laatstgenoemd ontwerp nog tijdens de tegenwoordige Regeering verder zal kunnen worden behandeld.

Tenslotte vermelden wij nog, dat door Minister-*Aalberse* met succes werd ingediend en verdedigd een ontwerp Arbeidsgeschillenwet, waarbij de onbruikbaar gebleken Kamers van Arbeid werden opgeheven en in de plaats daarvan verschillende voorschriften (o.a. benoeming van rijksbemiddelaars) ter beslechting van arbeidsconflicten werden gegeven.

* * *

Wij willen toegeven, dat ook de S.D.A.P. invloed op de totstandkoming van de sociale wetgeving heeft geoefend. Doch bovenstaande greep uit de geschiedenis der sociale wetgeving toont wel duidelijk, dat de arbeiders zeker niet in de eerste plaats aan deze partij de verbetering van hunne sociale positie te danken hebben.

2. VRAAG.

Wat verstaat men onder een gemeentelijke ophaal- of stortingsdienst?

ANTWOORD.

Tijdens de oorlogsjaren werd in verschillende gemeenten behoefte gevoeld aan een middel om de belasting-betaling in kleine wekelijksche bedragen te doen plaats hebben, zulks in verband met het feit, dat de verhoogde loonstandaard en de verscherpte heffing tal van arbeiders binnen den kring van de belasting-betalers had getrokken. Er werd in Zaandam een z.g. ophaaldienst ingesteld, aan het hoofd waarvan een directeur geplaatst werd. Deze dienst werd belast met de taak om wekelijks of maandelijks bij de belastingschuldigen, die daartoe den wensch te kennen gaven, de belastinggelden aan huis te innen, en tevens om spaargelden in ontvangst te nemen voor de gemeentelijke spaarbank.

Het spreekt vanzelf, dat een dergelijke dienst veel personeel eischt en dus veel kost. In grootere gemeenten wordt daarom de invoering van dit stelsel vrijwel onmogelijk geacht. Om nu aan dit bezwaar tegemoet te komen heeft men in 1920 te Dordrecht een z.g. stortingsdienst ingesteld. De belastingbetalers worden in de gelegenheid gesteld op bepaalde tijdstippen bij den stortingsdienst gelden te deponeren tegen rentevergoeding. Deze stortingen worden aangeteekend in een z.g. stortingsboekje. De stortingsdienst belast zich dan om ten vervalddage de belastingschuld te voldoen uit de gestorte gelden, terwijl eventuele overschotten — desverlangd — worden gerestitueerd.

Dit systeem vordert uiteraard minder extra personeel, doch is met het oog op de invordering der belasting minder doeltreffend dan het ophaalsysteem.

Opgemerkt zij nog, dat de ophaaldienst van Zaandam (die geleidelijk tot „ophaaldienst en girokantoor” is gereorganiseerd) door het verleenen van faciliteiten en door propaganda het publiek tot zelfstorten tracht te bewegen. Naar het jaarverslag 1923 meldt, blijft echter het meerendeel der, bij het kantoor aangesloten, rekeninghouders het ophalen prefereeren. Men is er — zegt het verslag — eenmaal aan gewend, en voor een groot deel (der aangeslotenen) is het schijnbaar uitgesloten, om geheel vrijwillig een bedrag weg te brengen voor een doel als hier aanwezig, n.l. belasting betalen.

3. VRAAG.

Kan de Raad bij verordening het houden van kermis, ook op particulier terrein, verbieden zonder in strijd te komen met art. 188 Gem.wet, waarbij den Burgemeester de politie over openbare vermakelijkheden wordt opgedragen?

ANTWOORD.

De Raad is bevoegd om een kermis, die het karakter draagt van *openbare* vermakelijkheid (d.w.z. die op publiek of op voor het publiek toegankelijk terrein gehouden wordt), te verbieden.

's Burgemeesters bevoegdheid ex art. 188 Gem.wet betreft mede de *uitvoering van de verordeningen*, die de Raad krachtens art. 135 dier wet ten aanzien van de publieke vermakelijkheden en de verdere in art. 188 genoemde inrichtingen treft (zie art. 190 tweede lid). Vandaar, dat men art. 188 voor geschonden kan houden, wanneer een plaatselijke verordening de uitvoering aan een ander gezag (b.v. aan het college van B. en W. of aan een daartoe ingestelde commissie, wat bij verordeningen betreffende bioscoopvoorstellingen meermalen is geschied) opdraagt. In dergelijke gevallen acht de Hooge Raad dan ook strijd met de wet aanwezig.

Naast deze uitvoeringsbevoegdheid kan men — zooals veelal geschiedt — ook spreken van een *zelfstandig* politietoezicht, in zooverre de burgemeester aan art. 188 de bevoegdheid ontleent om — ook bij afwezigheid van plaatselijke verordeningen betreffende deze materie — politietoezicht uit te oefenen. Doch deze zelfstandige bevoegdheid van den burgemeester bestaat dan toch slechts voorzoover er geen raadsverordeningen bestaan, die in het belang der openbare orde of zedelijkheid voorschriften geven.

Zie ook Oppenheim: „Gemeenterecht” 4e druk, Deel II, pag. 307/8.

4. VRAAG.

Wat verstaat men onder het vermenigvuldigingscijfer bij de gemeentelijke inkomstenbelasting?

ANTWOORD.

Telkenjare (volgens de missive van den Minister van Binnenl. Zaken aan Ged. Staten dd. 29 April 1921 vóór of in Mei) stelt de Raad vast het tarief van de gemeentelijke inkomstenbelasting (althans indien die belasting geheven wordt) in verband met hetgeen tot dekking der uitgaven noodig is.

Nu is het bezwaarlijk telkens een nieuwe heffingsschaal te ontwerpen, die voldoet aan de wettelijke voorschriften en voldoende opbrengst belooft. Daarom wordt het meer en meer gebruik om in de verordening een standaardtarief aan te geven. Dan bepaalt de Raad elk jaar het cijfer (en dit noemt men het vermenigvuldigingscijfer), waarmede dit standaardtarief moet worden vermenigvuldigd. De cijfers van het tarief zijn dan slechts te beschouwen als verhoudingscijfers. Door vermenigvuldiging met den vastgestelden factor stijgen of dalen ze naar gelang de gemeentekas meer of minder inkomsten behoeft, dan van het standaardtarief zijn te verwachten.

5. VRAAG.

Is de Raad *bevoegd* het bezorgen van melk op Zondag te verbieden?

ANTWOORD.

Art. 2 der Zondagswet verbiedt des Zondags koopwaren op straat te verkoopen, met uitzondering van „geringe eetwaren”. Onder „geringe eetwaren” in den zin van dit artikel is — volgens het arrest van den Hoogen Raad van 28 Mei 1923 — melk niet begrepen. Melkverkoop op straat is dus verboden.

Een gemeentelijk verbod van melkverkoop op Zondag zou dus een herhaling zijn van hetgeen in de Zondagswet staat, wat in verband met het bepaalde in artikel 150 der Gemeentewet niet toelaatbaar is. De Raad is echter wel bevoegd om de voorschriften der Zondagswet aan te vullen. Die bevoegdheid wordt in een constante jurisprudentie van den Hoogen Raad erkend. De Raad zou derhalve — indien daartoe termen zijn — het voorschrift van art. 2 der Zondagswet kunnen aanvullen met een bepaling, waarbij het *bezorgen van of venten met* melk op Zondag verboden werd. Bepalingen in dien geest zijn gedurende de laatste maanden in verschillende gemeenten door den Raad vastgesteld.

Wij vestigen in dit verband de aandacht op de weigering van den Min. van Arbeid om te vernietigen de verordening van de gemeente Arnhem, waarbij het bezorgen van melk op Zondag verboden werd. (Zie hierover Weekbl. v. Gem. Belangen van 6 Juni 1924).

6. VRAAG.

Is het *wenschelijk* bij gemeentelijke verordening de melkbezorging op Zondag te verbieden?

ANTWOORD.

Het is overbodig, wanneer behoorlijk de hand wordt gehouden aan de Zondagswet. Geschiedt dit niet, dan is o.i. het optreden van den Raad op principiëlen grond te verdedigen.

Gewoonlijk maakt men bij het behandelen van de Zondagsquaestie onderscheid tusschen Zondagsrust en Zondagsheiliging. Aan de overheid wijst men de taak toe om met de haar ten dienste staande middelen de Zondagsrust te bevorderen, terwijl de Zondagsheiliging gerekend wordt tot de sfeer van Kerk, godsdienstige vereeniging en gezin.

Deze onderscheiding is niet alleen practisch bruikbaar, maar ook principieel juist. Immers, wanneer wij met Dr. Kuyper den Staat (en dus ook zijne onderdeelen: de gemeenten enz.) beschouwen als een door God krachtens Zijne gemeene genade ingesteld instituut, dan mogen wij de Staatstaak ten aanzien van den Zondag niet verder spannen, dan de scheppingsordonnantie om te

rusten op den zevenden dag. Doch de heiliging van den rustdag moet dan, als liggende op het terrein der particuliere genade, buiten de Staatstaak vallen.

Toch moet dit niet aldus worden verstaan, dat de Staat (i.c. de gemeente) zich niets om de heiliging van den Zondag te bekommeren heeft. Integendeel, al is ook het gebod van Zondagsheiliging geen norm voor de Staatkunde, dit neemt toch niet weg, dat de Staat (ingesteld om de ontbindende werking der zonde te stuiten) de roeping heeft om niet alleen te erkennen de waarde, die het inwerken van Gods particuliere genade op het maatschappelijk leven heeft, doch ook om hare middelen beschikbaar te stellen ter opheffing van hetgeen de inwerking van die particuliere genade kan belemmeren. Dit nu scheidt naast de positieve taak van de Kerk een negatieve taak van den Staat inzake de Zondagsheiliging. De Staat heeft binnen de grenzen van zijne bevoegdheid de Zondagsrust te verzekeren, doch ook de heiliging van den Zondag te bevorderen in dien zin, dat verstoring van den godsdienst en in 't algemeen alles wat de heiliging van den Zondag schade doet, voorkomen wordt.

In het licht hiervan moet ook de quaestie van een gemeentelijk verbod van melkbezorging op Zondag worden gesteld. De vraag is dus: wordt door melkbezorging op Zondag de Zondagsrust verstoord? Lijdt de heiliging van den rustdag er schade door?

Op beide vragen moet o.i. het antwoord bevestigend luiden, inzooverre door het vrijlaten van de melkbezorging een zekere categorie van inwoners (n.l. de melkbezorgers) min of meer tegen hun zin genoopt zijn op Zondag werk te verrichten, of de gelegenheid missen hun godsdienstige verplichtingen te vervullen. Intusschen is hiermede nog niet een absoluut verbod van melkverkoop gerechtvaardigd. De antirevolutionairen hebben zich nimmer op het Sabbathistisch standpunt gesteld, dat *alle* arbeid op Zondag behoort te worden stilgelegd. Noodzakelijke arbeid — als b.v. ten behoeve van licht- en watervoorziening — is onzerzijds nooit bestreden. Hier geldt het beginsel, dat de Sabbath er is voor den mensch, niet de mensch voor den Sabbath.

Er dient o.i. rekening te worden gehouden met de eischen der praktijk, met name die der volksgezondheid.

Met het oog op zieken en zuigelingen moet er gedurende het warme jaargetijde versche melk beschikbaar zijn. Want melk, die niet in verkoelde ruimte (welke 's zomers in de meeste huizen ontbreekt) bewaard wordt, bevat bij warm weêr na één dag schadelijke bestanddeelen. En dit kwaad wordt nog verzaard door de omstandigheid, dat bij een verbod om op Zondag melk te verkoopen, door vele boeren en slijters gedurende de vorige dagen melk wordt opgezameld om op Zaterdag een dubbele hoeveelheid beschikbaar te hebben. Het koken van de melk neemt het bezwaar niet weg, aangezien zwakken en zuigelingen gekookte melk niet kunnen verdragen.

Daarom zouden wij de volgende gedragslijn willen aanbevelen. Gedurende de wintermaanden (waar dit in verband met de locale omstandigheden wenschelijk is) een verbod van melkbezorging gedurende den geheelen Zondag. Doch gedurende de zomermaanden een beperkt verbod, tenzij er gelegenheid is om de melk aan de slijterijen af te halen. Van Mei tot October zou melkbezorging des Zondags kunnen worden toegelaten gedurende de morgenuren tot een half uur vóór het gewone aanvangsuur der godsdienstoefeningen.

Desnoods ware aan B. en W. een dispensatiebevoegdheid te verleen met het oog op bijzondere gevallen.

7. VRAAG.

Is het invoeren van een dankgebed bij het sluiten der Raadsvergaderingen wenschelijk?

ANTWOORD.

O.i. niet, en wel om de volgende redenen:

Het publieke ambtsgebed valt o.i. principieel te onderscheiden van het gebed, dat door de geloovigen, hetzij in hunne woning, hetzij in de kerkelijke samenkomsten wordt gebeden. Het laatste is het onderhouden en versterken van de religieuze gemeenschap van de menselijke ziel tot God; het eerste is een publieke erkenning, dat de overheid regeert bij de gratie Gods en dat zij Hem als de Opperbestuurder over land en volk belijdt. Dit verschil vloeit voort uit het feit, dat de overheid als zoodanig niet is een persoon, doch een instituut; wel evenals ook b.v. de Kerk door God ingesteld, doch niet zooals deze krachtens Zijne bijzondere genade (d.w.z. met de bestemming om den mensch weer tot God te brengen), maar krachtens Zijne gemeene genade, dus met de negatieve taak om het ontbindingsproces, dat het gevolg is van de zonde, in haar voortgang te stuiten, en hierdoor de menselijke samenleving mogelijk te maken en weg te nemen de belemmeringen, die aan het doorwerken van de bijzondere genade worden in den weg gelegd (b.v. handhaving van de Zondagsrust).

Dit verschil met het gebed van de geloovigen brengt — naar het ons voorkomt — voor het ambtsgebed tweeërlei gevolg met zich:

1. Het ambtsgebed behoort niet — althans niet in een land, waar verschillende godsdienstige gezindten bestaan, zooals het onze — uitsluitend te beantwoorden aan de eischen van de belijdenis van één bepaalde kerk. Dr. Kuiper schrijft in het tweede deel van „A.R. Staatskunde”, dat bij het gemeenteraadsgebed niet gevraagd moet worden, hoe men met dwang kunne opleggen, wat tegen veler geest en overtuiging ingaat, of er althans niet aan beantwoordt, maar integendeel, hoe het zal zijn in te richten om er de breedst mogelijke aanwending van te verzekeren. Daarom adviseert hij zich te houden op het terrein van de gemeene gratie, waarbij slechts aan de orde komt het geloof in Gods Voorzienigheid, in Zijn voorzienige beschikking en in het schuilen of intreden van Zijn Goddelijken zegen. (Zie blz. 285).

2. Het gemeenteraadsgebed moet daarom sober van inhoud zijn, doch — en hierop moet in de tweede plaats worden gewezen — ook bij de aanwending van dit gebed behoort men soberheid te betrachten.

De overheid volstaat door bij hare handelingen en dus ook ter raadsvergadering God als Souverein te erkennen, wat kan geschieden door een publiek gebed bij den aanvang der vergadering.

Een sluitingsgebed zouden wij minder gewenscht achten, omdat dit slechts een herhaling zou zijn — ook al werd een andere formule gebruikt — van het openingsgebed, wat in strijd zou wezen met den door ons zooeven aangegeven eisch, dat men ook in de aanwending van het ambtsgebed soberheid moet betrachten.

Hieraan zouden uiteraard verschillende bezwaren van practischen aard zijn toe te voegen. Wij denken b.v. aan de weinig eerbiedige stemming na afloop van rumoerige vergaderingen.

ONS STANDPUNT INZAKE OORLOG.

DOOR

A. W. F. IDENBURG.

De beweging, die in de laatste maanden gaande is voor eenzijdige, nationale ontwapening is oorzaak, dat velen zich met het pacifistisch streven bezig houden, die daaraan vroeger weinig aandacht schonken.

Het is daarom niet te onpas, dat in dit tijdschrift het antirevolutionaire standpunt ten opzichte van den oorlog — en het daarmee samenhangend vraagstuk van de weerloosheid — nog eens principieel wordt besproken. Bij die bespreking wensch ik mij te plaatsen op den bodem van de Heilige Schrift, wier autoriteit voor de lezers van dit maandblad wel vast staat. En van de ons weersprekende meeningen wil ik ook alleen die aanvoeren, welke voor hun standpunt een beroep doen op Gods openbaring.

Deze restrictie is noodig, wil de beschouwing niet te wijdloopig worden. Want zij, die thans in bond optrekken vóór eenzijdige nationale ontwapening, zijn geestelijk een zeer gemengd gezelschap.

Men vindt er onder inconsequenten, die voorbereiding tot landsdefensie afkeuren, maar die wapengeweld wel aanvaardden als dit in dienst wordt gesteld van revolutionaire machten.

Men vindt er onder internationalisten, die in het nationalisme den vijand zien en heil verwachten van verslapping en losmaking van nationale en historische banden.

Men vindt er onder oppervlakkigen, die getroffen door de van zoo nabij aanschouwde oorlogsrampen, meenen dat men slechts de wapens heeft neer te leggen om voor goed den oorlog te bannen en den eeuwigen vrede in te luiden.

Men vindt onder hen kleinmoedigen, die zich wel op verdediging zouden willen voorbereiden, indien wij slechts iets konden bereiken, maar die voor ontwapening pleiten, wijl wij als klein volk — naar zij meenen — toch niets kunnen doen.

Men vindt onder hen gevoeligen, die geleid worden door een algemeene menschenmin en die van bloedvergieten gruwen; men treft onder hen aan volgers van Schoppenhauer, die Boeddhistisch medelijden met Christelijke liefde verwarren; men ontmoet onder hen ook principieelen, die beseffen niet te kunnen volstaan met verzet tegen den oorlog, maar zich te moeten keeren tegen de bestaande rechtsorde en tegen den staat;

— en in deze groep zijn er niet zoo weinigen, die daarin een eisch zien van het Evangelie van Jezus Christus.

Van den grooten hoop, die achter de ontwapeningsleus aanloopt, omdat hij wars is van alle gezag of bekoord is door de voorgespiegelde vermindering van belastingdruk, spreek ik niet.

De mij gestelde beperking brengt dus mee, dat ik buiten beschouwing laat bezwaren tegen ons standpunt, die voortkomen uit internationale of algemeen humanitaire of Boeddhistische of defaitistische overwegingen. In onze kringen behoeft trouwens de invloed van zulke overwegingen minder te worden gevreesd, als maar recht wordt verstaan hoe de Heilige Schrift zich ten opzichte van den oorlog en wat daarmede samenhangt, uitspreekt.

Ik zal eerst de Schriftuurlijke leer omtrent dit vraagstuk trachten toe te lichten en daarna aandacht schenken aan weerspraak, die steun zoekt in de Heilige Schrift.

I.

De vraag naar de verhouding van Christendom en oorlog staat niet op zichzelf — zij hangt op het allernauwst samen met de vraag naar de verhouding van Christendom en Staat, en deze vraag is weder een onderdeel van een veel verder strekkend probleem: betreffende de verhouding van Christendom en wereld, Christendom en cultuur.

De kleine Christelijke groepen en Kerken in de eerste eeuwen van onze jaartelling stelden zich antithetisch tegenover de toenmalige heidensche cultuur en voelden zich vreemd tegenover den Staat, ter eere van wiens keizer wierook op de altaren werd gebrand, en die hen vaak ten doode toe vervolgde, omdat zij dit goddelijk eerbewijs aan de aardsche overheid weigerden.

Niet door een actief optreden maar door de openbaring van de passieve deugden van liefde, lijdzaamheid, herbergzaamheid, zelfverloochening heeft het eerste Christendom de wereld overwonnen. Toen het dit standpunt echter had bereikt — stellen wij omstreeks den tijd van den overgang van Constantijn den Groote — stond het voor den eisch om zijne houding tegenover de wereld te herzien. Het kon niet met mijding volstaan, het moest de kracht van zijn beginsel openbaren, met zijn geest die gansche cultuur doortrekken en wat zondig daarin was bestrijden. Dit uitbannen der zonde gold ook het staatsleven: immers ook de Staat was van heidensch Christelijk geworden.

Toen dit probleem eens door den gang der zaken aan de orde was gesteld, verdween het niet meer; het hield de denkende geesten bezig; het drong zich in de practijk telkens op den voorgrond.

Verschillend was de oplossing, die in den loop der eeuwen er aan werd gegeven.

De Roomsch-Katholieke Kerk doet het Christendom opgaan in de Kerk.

Wat daar buiten ligt — het geheele natuurlijke leven, waartoe ook de Staat behoort — is in zichzelf wel goed, maar is van lagere orde, behoeft het licht en den teugel van de Kerk, wier leiding het heeft te aanvaarden en wier wenken het heeft op te volgen. De Reformatie bevrijdde het natuurlijke leven van dezen druk der Kerk: leerde het beschouwen als niet van lagere maar van gelijke orde. Het natuurlijke is niet in zichzelf onheilig, maar door de zonde bedorven. En tegen die zonde heeft zich het Christendom te keeren, die uit te bannen; het natuurlijke leven van den geest van het Evangelie te doordringen. Tusschen Luther en Calvijn is te dezen opzichte verschil: Luther kwam het Roomsche dualisme niet geheel te boven; hij liet het geestelijke los naast het natuurlijke staan: herschepping naast schepping. Calvijn deed de herschepping kennen, niet als een aanvulling van de schepping (gelijk Rome), niet als een godsdienstige hervorming, die het natuurlijke intact laat (als Luther), maar als een kracht tot vernieuwing van het natuurlijke, door het te bevrijden van het bederf der zonde. Hij bracht den eisch tot reformatie niet slechts van de Kerk, maar ook van het gezin en de school, van de maatschappij en van den Staat. Voor hem is de Heilige Schrift niet alleen bron van heilswaarheid maar ook norm voor het geheele leven.

Hoe verschillend de Roomsche-Katholieke Kerk en de Kerken der Reformatie de verhouding tusschen Natuur en Genade, schepping en herschepping, wereld en Christendom ook beschouwen: hierin stemmen zij samen, dat het natuurlijke in zichzelf niet zondig is. Ook niet de Staat in zichzelf. Geheel anders leert het Anabaptisme, dat telkens en onder de meest verschillende benamingen zich op het terrein van het Christendom openbaart. Het stelt schepping en herschepping niet onder elkander of naast elkander maar tegenover elkander. De natuur is uit de aarde aardsch; niet slechts van lagere orde, maar stoffelijk, lichamelijk, vleeschelijk, onrein. De geloovigen zijn een andere natuur deelachtig; zij hebben met de ongeloovigen, de wereld, den Staat enz. geen gemeenschap. Zij behooren te ijveren voor een geheele sociale en politieke hervorming; en de Kerkgeschiedenis kent perioden, waarin inderdaad op grond van een — onzes inziens dolend — inzicht in de Heilige Schrift geijverd is voor afschaffing der rente, voor polygamie, voor goederengemeenschap — zooals bekend is dat te onzent de Doopsgezinden gemeenschap met den Staat meden, den eed weigerden en zich van krijgsdienst onthielden.

Dit anabaptisme staat dus te dezen opzichte lijnrecht tegenover het gereformeerde beginsel; ten opzichte van het natuurlijke leven — en dan wel speciaal ten opzichte van het Staatsleven — predikt het mijding, terwijl daarentegen de gereformeerde Christen streeft naar vernieuwing en heiliging. De genade moet het natuurlijke leven niet onderdrukken of dooden, maar het van de zondige verdorvenheid bevrijden en weder echt natuurlijk doen zijn.

Het is dit principieel verschil dat ook het vraagstuk van den oorlog beheerscht.

In het bestaan der volken en in hunne organisatie in staten, onder bepaalde overheden, zien wij de werking van Gods — de zonde be- teugelende — algemeene genade.

God had de menschheid de taak gegeven om de aarde te bebouwen en te vervullen (Gen. I : 28; III : 23), maar de uit den zondvloed ge- redde menschheid weigerde om die taak uit te voeren (Gen. XI : 4). Tegenover Gods plan stelde zij haar eigen plan: niet zich verspreiden, maar bijeen blijven; niet zich verdeelen in vele groepen, die de aarde bevolken, maar samen stichten één wereldmacht, wier symbool zal zijn de ten hemel rijzende toren van Babel.

Toen heeft God de Heere de talen verward en de menschheid ge- dwongen haar plan op te geven en Zijnen raad te volvoeren, daardoor tevens beteugelende de als het ware geconcentreerde zondigheid, die in Babel zich uitsprak. De verdeeling in volken en hunne verspreiding is aldus een zeer uitdrukkelijke wilsdaad van den Schepper.

Deut. XXXII : 8 zegt ons: „Toen de Allerhoogste Adams kinderen vaneen scheidde heeft Hij de landpalen der volken gesteld”. Hij stelde de grenzen; Hij gaf elk volk een eigen taak en plaats in de geschiedenis der menschheid. En te dien opzichte bestaat geen wezenlijk verschil tusschen kleine en groote volken. Kleine volken hebben naar evenredig- heid zelfs meer dan de groote tot vermeerdering van de hooge cultuur- goederen bijgedragen¹⁾.

En De Sopper zegt²⁾: „Ieder volk heeft zijn eigen aard, zijn eigen taak. Geen ander kan die plaats innemen of bezit de eigenaardigheid, die tot het vervullen dezer taak in staat stelt. Ook een volk heeft den plicht zichzelf te zijn.”

Echter niet door bandeloos toe te geven aan lusten en begeerten. „Het heeft te gehoorzamen aan de wet, die het zijne individueele bijdrage aan- wijst aan de algemeene taak der menschheid. 't Is in gehoorzaamheid daaraan dat zich zijn eigen aard realiseert. Elke poging om aan het bestaan van verschillende in staten georganiseerde volken een einde te maken zou niet leiden op den weg tot hoogere ontwikkeling.” Integendeel, in de veelheid, in de differentiatie openbaart zich ook hier de rijkdom der gedachte van Hem, die het al in het aanzien riep.

Dit alles geldt van de volken, niet in patriarchale toestanden levend, maar georganiseerd in staten onder bepaalde overheden. De Heilige Schrift leert ons duidelijk dat de rechtsorde, waaronder de volken leven, Gods bestel is. In Hem is het recht volkomen en heilig en ongebroken. En uit Zijn volheid wordt door hen, die Hij daartoe verordend heeft, het recht op aarde besteld en gehandhaafd, opdat de gruwelijkste uit- barstingen der zonde zouden worden ingetoomd en er een menschelijk leven zoude mogelijk zijn op deze aarde, waar ongerechtigheid woont.

¹⁾ Zie *Stemmen des Tijds* Nov. 1914 (4de jrg. No. 1) pag. 14.

²⁾ „Oorlog” door Dr. A. I. de Sopper (Synthese III, 1914, p. 42).

De Staat is een instelling van Gods gemeene gratie; zoo leert ons Oud- en Nieuw Testament.

Bij Gen. IX : 6 teekenen de kanteekenaars aan: „Hier wordt het ambt der overheid bevestigd en het zwaard hun gegeven tot straf der boosdoeners” en Dr. Kuyper heeft deze opmerking breed toegelicht en uitgewerkt in „de Gemeene Gratie”. Maar ook overigens bevestigd het geheele Oude- en Nieuwe Testament (historie en profetie) dat God de Heere de overheden heeft ingesteld en met macht heeft bekleed. Het is niet noodig dit in den breede te betoogen; schier ten overvloede wordt herinnerd aan Spreuken VIII : 15, waar de Wijsheid Gods zegt: „door Mij regeeren de koningen en stellen de vorsten gerechtigheid; door Mij heerschen de heerschers en de prinsen, alle rechters der aarde”; aan 1 Timotheüs II : 2, waar de voorbeding voor de overheden en Titus III : 1, waar de onderdanigheid aan de gestelde machten geleerd wordt; aan 1 Petrus II : 17, waar in één adem het vreezen van God en het eeren van den Koning genoemd wordt; aan Rom. XIII : 1, waar uitdrukkelijk geleerd wordt, dat „de machten die daar zijn van God verordineerd zijn”; en om niet meer te noemen aan Joh. XIX : 11, waar Jezus, voor Pilatus’ rechterstoel gesteld, diens rechtsmacht uitdrukkelijk erkent als „van boven gegeven”.

Aan die van God ingestelde overheid is de macht en het recht om te dwingen — *desnoods door het zwaard* — door God verleend. Ook dit is de doorlopende leer van de Heilige Schrift: dwingende macht tot handhaving van het recht — dat tenslotte de van God gestelde rechtsorde is — naar binnen en naar buiten. Tot bestraffing van den misdadiger binnen de grenzen, tot afweer en bestraffing van den vijand daarbuiten. Dit blijkt uit de instelling van het overheidsgezag, uit de geheele geschiedenis, uit de Mozaïsche wetgeving, uit tal van duidelijke uitspraken.

In de oefening van dien dwang is de overheid niet vrij: zij *moet* — waar noodig — haar macht gebruiken, omdat het haar taak is, haar door God gegeven roeping, om het recht te handhaven. Dwang behoort bij haar karakter. Met die macht moest zij worden bekleed op deze zondige aarde, waar het kwaad zich niet zonder dwang laat inperken.

Tot die overheidsmacht behoort ook — wij doelden er reeds met een enkel woord op — de macht om gewapend den rechtbreker buiten de grenzen te weerstaan; de macht om oorlog te voeren. Het gebruik van die macht kan plicht zijn. Dus plicht tot wapengeweld, plicht tot bloedvergieten — tot handhaving van Gods recht.

Zoo kan natuurlijk alleen hij oordeelen, die erkent dat er rechtmatige, door God gewilde oorlogen zijn.

Dat dit zoo zijn moet, volgt reeds uit de instelling van de overheid als orgaan der te handhaven rechtsorde en het haar uitreiken van het zwaard.

En de Christelijke Kerk heeft de bevestiging daarvan gelezen in Gods openbaring in Schriftuur en Historie.

God zelf heeft (Gen. III : 15) vijandschap gezet tusschen Vrouwenzaad en slangenzaad en daardoor in principe den oorlog — als gevolg van de zonde— ingeleid. Hij neemt dien oorlog voortdurend tot het doorvoeren van Zijn Raad in dienst. Bavinck licht in de *Stemmen des Tijds* Nov. 1919 (9de jrg. No. 1) uitvoerig toe, hoe de geschriften van het Oude Testament een bijna doorlopend verhaal van oorlogen bevatten; God, zoo zegt de Heilige Schrift, leidt Zijn volk ter overwinning, leert het den krijg; Israëls oorlogen tegen zijne vijanden vormen een heiligen krijg. Daarom is echter het Oude Testament niet geschreven van het standpunt van den geweldhebber. God zendt oorlogen, maar doet ze ook ophouden; de krijgswet in Deut. XX : 1—20 beperkt de oorlogsrechten. David mocht den tempel niet bouwen, wijl hij een man des bloeds was.

En het Nieuwe Testament? vraagt men. Voor de gereformeerden is er geen wezenlijk verschil onder dit opzicht tusschen het Oude- en het Nieuwe Testament. Het is ééne openbaring Gods, die in Christus haar volheid bereikt. Het is ondenkbaar dat in het Nieuwe Testament zou veroordeeld worden, hetgeen in het Oude Testament als noodzakelijke vrucht der zonde wordt aanvaard.

Jezus is niet opgetreden als sociaal of politiek hervormer; en evenmin als een nieuwe wetgever. Hij heeft zich nimmer opzettelijk op het gebied van wetenschap of kunst, van staat of maatschappij bewogen. Daartoe is Hij niet gekomen. Hij bracht het Koninkrijk Gods en het is volkomen juist, dáár is voor geweld en dwang, voor krijgsdienst en oorlog geen plaats. In Zijn Kerk moeten de vruchten des Geestes: liefde, vrede, blijdschap heerschen.

Zijne liefde is echter geen weekhartigheid, die zich om het recht niet bekommert. De Schrift leert anders. Hij dreef met de roede de wisselaars uit den tempel; Hij toonde tegen de Farizeën, en was zich bewust, dat Hij niet kwam brengen den vrede op aarde, doch het zwaard.

Hij heeft dan ook het natuurlijke niet veroordeeld. Integendeel, Hij heeft het als schepping des Vaders, ook in gezin en staat, erkend en geëerbiedigd, (wat de Staat betreft, wij herinnerden reeds aan Joh. XIX : 11; men kan ook denken aan Matth. XXII : 21, XVII : 24—27).

Krijgsdienst en oorlog zijn daarom op zichzelf niet zondig¹⁾, evenmin als overheid en staat en alle andere elementen der cultuur. 't Hangt er alleen van af, hoe ze gebruikt worden. Indien ze dienen tot handhaving der gerechtigheid, zijn ze van uitnemende waarde en zijn ze te beschouwen als ordinantiën door God ingesteld" (Bavinck²⁾).

¹⁾ Calvijn verwijst in dit verband, op 't voetspoor van Augustinus, naar het feit dat Johannes de Dooper (Luc. III : 14) den krijgsknechten, die hem vraagden „wat zullen wij doen?" niet antwoordde dat zij de wapenen moesten wegwerpen, maar dat zij niemand overlast moesten doen enz. en zich moesten vergenoegen met hunne bezoldigingen. „Dien hij gebiedt met hare soldij tevreden te zijn, dien en verbiedt hij voorwaer niet te oorlogen". (Institutie IV—20—12).

²⁾ *Stemmen des Tijds* Nov. 1919, 9de jrg. No. 1, pag. 6.

Het gevolg, het oordeel, van de zonde, dat in den oorlog ligt, aanvaardende, stelt het Christendom den eisch, dat hij gevoerd worde in dienst der gerechtigheid, tot bewaring van hooge, geestelijke en zedelijke goederen, die anders zouden verloren gaan. Hij moet uitgaan van de wettige overheid; gevoerd worden voor een rechtvaardige zaak; met een rechtvaardig doel; op een rechtvaardige wijze. Door deze strenge eischen heeft het Christendom de oorlogen, die het niet als zondig veroordeelt, zeer beperkt. Waren deze regels toegepast: in den loop der geschiedenis zou menige oorlog achterwege zijn gebleven. Van het streven naar beperking van de oorlogsellenden getuigt ook de door de Kerk verordende Godsvrede — de bepaling dat gedurende vier dagen van de week de wapens moesten rusten¹⁾ — en onverzwakt handhaaft het Christendom den eisch, dat ook in den oorlog de Christen zich als Christen moet gedragen; in gehoorzaamheid aan de Overheid, die God over hem gesteld heeft handelend, alle persoonlijke haat en wreedheid nalatend, waar mogelijk barmhartigheid betoonend.

Aldus oordeelde ook reeds Augustinus²⁾. Hij was overtuigd, dat de Staat oorlogsgeweld gebruiken *moet*, wanneer er onrechtvaardige indringers komen, die den vrede verstoren. De overheid mag zijns inziens niet alle oorlogvoering verwerpen.

Het gebod van Matth. V : 39 nam Augustinus nauw. Voor eigen zaak mag de Christen geen geweld gebruiken. Lijd dan liever onrecht, zegt hij met Paulus. Maar op hoog bevel van het wettig gezag mag een Christen in de sfeer van den aardschen staat het zwaard trekken, zonder dat het hem tot zonde wordt. Het kan zelfs zijn roeping zijn.

Woorden als het „wederstaat niet” mogen niet uit hunne sfeer gerukt worden, om als wet der aardsche koninkrijken te worden gedecreteerd.

Dat Augustinus overigens geen „militarist” was, spreekt vanzelf; niet alleen stelde hij voor den oorlog wel zeer streng den eisch van rechtvaardigheid, maar ook zulk een rechtvaardige oorlog bleef hem droeve noodzaak. Van oorlogsverheerlijking wil hij niet weten.

Hiermede stemmen wij van harte in. Tusschen de Christelijke oorlogsbeschouwing en die, welke vrucht is van het pantheïstisch-evolutionistisch denken, ligt een onoverbrugbare kloof. Hier is de oorlog een nuttig, normaal, noodzakelijk element voor ontwikkeling en vooruitgang³⁾; een onmisbaar middel van selectie, waardoor het zwakke vernietigd, het sterke krachtiger, het geheel op hooger peil gebracht wordt; daar — dat is bij de Christelijke opvatting — is de oorlog een abnormaal, wederrechtelijk verschijnsel, dat echter onder Gods almachtig en liefderijk bestel ten goede kan meewerken.

¹⁾ Zie Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman „Gedachten over Oorlog en Vrede” blz. 12.

²⁾ Zie uitvoeriger Dr. Haitjema, „Oorlog en Christelijk geweten in de Vde Eeuw”, *Stemmen des Tijds* Mei 1918, 7de jrg. No. 7, blz. 261 v.v.

³⁾ Zie Bavinck, *Stemmen des Tijds* Nov. 1919, 9de jrg. No. 1, speciaal blz. 12—15.

Niet slechts in de oude Bedeeling, maar ook nu nog neemt God de oorlogen in Zijnen dienst, maakt Hij ook door deze de geschiedenis der menschheid, die Hij mede langs dezen weg tot hare bestemming voert.

God kan uit het kwade het goede doen voortkomen, maar deze wetenschap kan voor ons geen regel van gedraging zijn. Deze wordt bepaald door het gebod: „indien het mogelijk is en zooveel in ons is, houdt vrede met alle menschen”. Want de oorlog — ook als hij voor een rechtvaardige zaak en op rechtmatige wijze gevoerd wordt — is een oordeel Gods. Een oordeel over de zonde. Zooals alle aardsche leed; maar zooveel moeilijker te aanvaarden, omdat in dit oordeel veel meer dan in andere — als watersnood en blikseminslag en ziekte en dood — de menschen een bepalende rol vervullen. Het heeft zoo den schijn, alsof het al of niet uitbreken van een oorlog alleen aan den mensch hangt.

In dezen schijn is natuurlijk een element van waarheid. Elke oorlog — ook die, welke voor de eene partij de rechtvaardigst denkbare is — hangt samen met bepaalde zonden als nijd en haat, heb- en heerschzucht, welke wonen in de harten van alle menschen, en welke in veler harten heerschappij voeren. Dat komt wel uit als zich de gelegenheid maar voordoet in het groot of in het klein. In het Paradijs was oorlog ondenkbaar; als eens alles in Christus vernieuwd is, zal de veelheid der volken weer samenvloeien in de eenheid der menschheid; zullen de zwaarden worden geslagen tot spaden en de spiesen tot sikkelen (Jes. II : 4); in *deze* Bedeeling moet de strijd onafgebroken worden gevoerd tegen alle ongerechtigheid, ook tegen die zonden, welke den oorlog inroepen; maar overwinning in dien strijd is ons vóór de Voleinding niet geprofeteerd en teekent zich ook nu nog niet duidelijk af.

Staan wij dientengevolge wel sceptisch tegenover voorspellingen en voorstellen, die ons een eeuwigen wereldvrede profeteeren, daarnaast gevoelen wij diep den plicht om den staat in zijne verschillende uitingen te conformeeren aan den eisch van Gods wet, te doordringen van den geest van het Christendom. Wel allereerst daardoor, dat de overheid, die haar macht ontving tot handhaving van het recht, die macht nimmer stelle in dienst van hetgeen niet recht, van hetgeen onrecht is.

Bevordering van de heerschappij van het recht onder de volken heeft niet alleen aanspraak op onzen zeer krachtigen steun, wijl het getal der oorlogen daardoor kan worden beperkt en dus de ellende kan worden verminderd, maar vooral omdat de gedachte zelve een echt christelijke gedachte is. God heeft recht en gerechtigheid lief en de Spreukendichter zegt ons dat „gerechtigheid een volk verhoogt maar de zonde een schandvlek der natiën is”.

Wat in Genève dit najaar geschiedde heeft — al doet het nog verschillende vragen rijzen, die ons beletten om zeer enthousiast daarover te jubelen — onze oprechte sympathie. En deze zou nog grooter en onze verwachting zou nog hooger gespannen zijn, indien dat werk niet bloot in menschelijk inzicht was gefundeerd en als vrucht van dat

inzicht ons was aangeboden, maar wanneer daar ook tot uiting was gekomen de begeerte om zich naar Gods wil te gedragen en die heilige wil in Zijne kracht als richtsnoer voor de verhouding der volken te nemen. In de grootmaking van den mensch was nu wel iets, dat aan Babel's torenbouw deed denken.

Stemt dit als teeken des tijds — onwillekeurig trekt men een parallel met den tekst der Heilige Alliantie van 1815 — tot nadenken, het neemt niet weg, dat wij onzerzijds zeker den steun aan dien arbeid niet zullen onthouden, evenmin als aan welk werk ook, dat — in ernst ondernomen — op de bevordering van de heerschappij der rechtsgedachte is gericht.

En wij wenschen ook de handhaving van het recht *in* den oorlog niet prijs te geven; integendeel te bevorderen dat, als hij niet te voorkomen is, toch in de wijze waarop hij gevoerd wordt iets van den geest van het Christendom wordt geopenbaard. Het was een triump van de Christelijke gedachte, toen in de vorige eeuw niet slechts het Roode Kruis werd gesticht, maar ook getracht werd de oorlogvoering zelf aan zekere regels contractueel te binden. Zeker, ook daarin was veel menschenwerk en veel schijn en in de uitkomst is er veel dat teleurstelt; maar men gaat wel zeer ver en overdrijft, als men daarom alle zoogenaamde oorlogsrecht naar den rommelzolder bant. De laatste oorlog heeft wel duidelijk geleerd van hoeveel belang voor de oorlogvoerenden het zedelijk oordeel van de niet-oorlogvoerenden over de rechtmatigheid van hun taak en van hunne gedragingen is. Reeds hierin ligt een prikkel om naar vermogen de regels te handhaven, die men zelf heeft aanvaard. En een andere prikkel in die richting wordt geoefend door de mogelijkheid van represailles; wie zelf ten eigen bate beloften breekt, kan verwachten op overeenkomstige wijze te worden behandeld. Maar vooral, wie geloof in de eindelijke overwinning van het recht — zelfs wie slechts er op hoopt — heeft er zich zeker voor te hoeden, dat hij bij voorbaat de rechtsgedachte breekt door haar onder bepaalde omstandigheden geldingskracht te ontzeggen.

Uit het bovenstaande blijkt wel hoe naar onze meening de verhouding is tusschen Christendom en oorlog. De vraag, welke men vaak hoort: Kunnen die twee samengaan? is niet juist gesteld. Wij leven als Christenen in een wereld, waar de zonde grooten invloed oefent en waar hare gevolgen voortdurend openbaar worden, ook in oorlogen. Tegen die zonde keert zich het Christendom rechtstreeks. Maar ook tegenover haar gevolgen; evenals het andere gevolgen der zonde: ziekte, armoede, lijden, dood, met alle geoorloofde middelen wil bestrijden, wil het dit ook den oorlog. Daarom steunt het alles, wat den vrede door recht kan bevorderen. Maar het weigert middelen te aanvaarden, die in zichzelf zonde zijn of ernstige dwaling; dienstweigering als de wettige overheid tot rechtshandhaving oproept, dan wel nationale weerloosheid, dat is verzaking door de overheid van haar eersten plicht om te handhaven,

niet eigen persoonlijk recht, maar het recht door God toebedeeld aan het volk, waarover zij door Hem is gesteld. Immers, zooals reeds werd herinnerd, niet alleen de zedelijke orde, maar ook de rechtsorde is van Goddelijken oorsprong.

Er kunnen voor een volk tijden aanbreeken, waarin geen andere uitweg dan oorlog overblijft. Als het in zijn bestaan bedreigd of in zijne vrijheid van godsdienst en geweten aangerand wordt, dan is het bieden van wederstand tot op het slagveld toe, een goddelijk recht en een heilige plicht. De Regeering, die in zulk een geval hare onderdanen niet tot den strijd opriep, zou het bewijs leveren, dat zij onbekwaam was voor de taak, welke van Gods wege haar toevertrouwd was¹⁾.

„Het kan de roeping van een individu zijn in zelfverloochening vrijwillig onder te gaan. Van een volk kan dit nooit de roeping zijn. Een individueel mensch heeft een eeuwig leven. Een volk niet. Een volk, dat niet bereid is zijne onafhankelijkheid te handhaven, heeft het besef van zijn eigen roeping in de wereld verloren. Het offert zich niet, het pleegt zelfmoord. Het is het bestaan niet waard. Het verdient niet beter dan opgelost en vernietigd te worden”²⁾.

De eigenlijke bestemming van den mensch ligt in de eeuwigheid; aan die bestemming wordt niet geraakt door verkorting van het aardsche leven; het kan zijn dat naar Gods raad die bestemming juist daardoor wordt gediend. De Staat heeft echter alleen een roeping voor deze aarde, waar zonder dwang en straf het recht niet kan worden gehandhaafd. Afzien van het gebruik van die dwingende macht is inderdaad het zich onttrekken aan zijne roeping als Staat, zooals Dr. de Sopper zegt „zelfmoord”plegen — wat zonde is.

II.

Tegen het ontwikkelde christelijk standpunt dat Gods liefde onaangetast laat en deze niet beperkt, maar daarnaast het door Hem gestelde recht handhaaft, is te allen tijde verzet aangeteekend op grond van bepaalde uitspraken in de Heilige Schrift.

Liefde — zoo zegt men — is het hoogste gebod van den Meester, haat en nijd dreven de menschen telkens en telkens weder tot botsing.

De booze wordt niet overwonnen door hem te wederstaan. Wat men door dwang kan bereiken is minder dan waardeloos. Het kwaad wordt door dien weerstand eer versterkt dan gevoed, het ontvangt door dien dwang juist nieuwe prikkels. Jezus heeft het ons zoo duidelijk geleerd èn in de Bergrede èn door Zijn geheele voorbeeld. Hij, de Koning in het Godsrijk is de lijdende knecht des Heeren, de Man van smarten,

¹⁾ Bavinck, „De navolging van Christus en het moderne leven”, *Schild en Pijl* 1918, afl. 3, blz. 29.

²⁾ Dr. A. I. de Sopper, „Oorlog” (Synthese III, 1914, pag. 44).

die door lijden tot heerlijkheid inging en stervende overwon. De taak van Zijne onderdanen is te dulden en te lijden, als Hij: hun zwakheid is hun kracht, in hun weerloosheid ligt hun onoverwinnelijkheid. Daarom geen dwingende overheid, geen politie, geen rechter, geen gevangenis, geen staat — natuurlijk geen oorlog. Niet dooden (Matth. V : 21), niet zweren (Matth. V : 34); niet wederstaan (Matth. V : 39); niet oordeelen (Matth. VII : 1); niet heerschen (Matth. XX : 25, 26). Eén is uw Meester namelijk Christus (Matth. XXIII : 8).

Het „sleutelwoord” van deze leer is volgens Tolstoï — en volgens de velen, die spreken als hij — Matth. V : 39: „Ik zegge u, dat gij den booze niet wederstaat”. Daaromheen groepeeren zich dan andere teksten als Mark. X : 42—45, Matth. X : 17, 18; het gebod om den naaste lief te hebben, het verbod om te dooden enz.

In Matth. V : 38 zegt Jezus: „Gij hebt gehoord dat gezegd is: „Oog om oog en tand om tand”. Hij citeert hier den aan Israëel in de woestijn gegeven rechtsregel uit Ex. XXI : 23—25: „indien het een doodelijk verderf zal zijn zoo zult gij geven ziel voor ziel, oog voor oog, tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet, brand voor brand, wond voor wond, buil voor buil”. Een regel waardoor het onbepaalde wraakrecht werd ingeperkt, aan de straffende gerechtigheid paal werd gesteld.

Jezus heeft dezen rechtsregel niet veranderd. Hij kwam niet als een nieuwe wetgever; Hij was niet een politieke of sociale reformator; Hij was niet gekomen om de Wet te ontbinden (Matth. V : 17), integendeel „van de Wet zal tittel noch jota voorbij gaan en wie dezelve zal gedaan en geleerd hebben, die zal groot genaamd worden in het Koninkrijk der hemelen” (Matth. V : 18, 19). Hij was een Koning, maar Zijn Koninkrijk was niet van deze wereld (Joh. XVIII : 36). Hij bracht het Koninkrijk der hemelen, en speciaal in de Bergrede wees hij den weg en den wandel voor de burgers van dat koninkrijk aan.

Wie dit uit het oog verliest komt tot allerlei dwaling en misverstand; rukt Jezus' woord uit zijn verband; verlaagt Hemzelf tot een tweeden Mozes; miskent de diep ingrijpende macht van de zonde.

Hierboven maakten wij reeds melding van de verklaring van Augustinus van dit „sleutelwoord” en van zijn protest er tegen dat dit woord voor het Koninkrijk der hemelen, uit zijn sfeer zou worden getrokken en als wet voor aardsche koninkrijken zou worden gedecreteerd.

Jezus leefde niet in de dwaling dat alle menschen kinderen des Koninkrijks waren of worden zouden; dieper dan wie ook, wist Hij dat steeds slechts een kleine minderheid in die groote menschenwereld in waarheid Zijne discipelen zouden zijn.

Hij onderscheidt in de Bergrede doorlopend, tusschen de schare en Zijne discipelen (Matth. V : 1, 2), tusschen Zijne discipelen en de menschen (vers 11, 16 enz.); tusschen Zijn leerlingen en de aarde, waarvan zij het zout zijn (vers 13) en het licht (vers 14). En het is in dien gedachtengang dat Hij na den rechtsregel van het „Oog om oog”

geciteerd te hebben, vervolgt: „maar Ik zegge u — Ik zeg u, mijne discipelen, u kinderen des Koninkrijks — dat gij den booze niet wederstaat; maar zoo wie u op de rechterwang slaat, keer hem ook de andere toe; en zoo iemand met u rechten wil en uwen rok nemen, laat hem ook den mantel, en zoo wie u zal dwingen ééne mijl te gaan, ga met hem twee mijlen”. Reeds de vorm sluit elke gedachte uit, dat hier een nieuwe wet werd gesteld, die in het volksleven de wet van Ex. XXI zou vervangen; maar ook de inhoud verzet zich tegen deze opvatting. Terecht wijst Slotemaker de Bruine er op in een studie over dit onderwerp, waarvan ook hier dankbaar gebruik wordt gemaakt, dat dit wel een zeer zonderling recht zou zijn, dat het onrecht zou verdubbelen¹).

De bedoeling is: in de wereld geldt het strenge recht, de wet van het „oog om oog”, die der Overheid ten richtsnoer is gesteld; maar gij, mijne discipelen, zult liever onrecht lijden dan op uw scherpe recht staan. En dit woord wordt helder belicht door wat Paulus schrijft aan de kerk van Corinthe (1 Cor. VI : 1 v.v.): „durft iemand van ulieden, die een zaak heeft tegen een ander terecht gaan voor de onrechtvaardigen en niet voor de heiligen?..... (vers 4) zoo gij dan rechtzaken hebt, die dit leven aangaan, zet die daarover die in de gemeente minst geacht zijn..... (vers 6, 7) de eene broeder gaat met den anderen broeder te recht en dat voor de ongeloovigen. Zoo is er dan nu ganschelijk gebrek onder u dat gij met elkander rechtzaken hebt. Waarom lijdt gij niet liever ongelijk? Waarom lijdt gij niet liever schade?”

Jezus geeft alzoo in Matth. V : 39 een levensregel voor Zijne discipelen, een richtsnoer voor hunne gezindheid en een voorschrift voor hun handelen — blijkens Matth. V : 45 en 48 wordt dit dulden alleen gevraagd van de Kinderen Gods — niet een nieuwe wet voor allen, die slechts behoeft afgekondigd te worden om te worden opgevolgd. Hij kende het hart der menschen en wist dat het boos is; Hij wist dat alleen langs den weg van verlossing en verzoening, wedergeboorte en vernieuwing het mogelijk zou zijn om naar den regel des Koninkrijks te wandelen en te leven. Wie het anders meent, dwaalt; kent niet de diepte van het zondeverderf; leeft in de — bewuste of onbewuste — meening, dat het goede vanzelf gedaan wordt, vanzelf zich handhaaft, vanzelf zich doorzet. Een gevoelen door de Heilige Schrift verworpen, door de ervaring der eeuwen en door de ondervinding van elken dag weersproken.

De aanbeveling van de weerloosheid, omdat zij zoo profijtelijk zou zijn, omdat zij den geweldige van geweldpleging zou terughouden, omdat zij tot navolging zou aansporen, vindt in de levenspractijk geen steun, maar gaat bovendien geheel buiten den diepen zin van Matth. V : 39 om. Het gaat daar niet om de profijtelijkheid, maar om de zelfopoffering.

Indien dan echter Jezus' woord in Matth. V : 39 een regel is voor

¹) Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, „Het probleem der weerloosheid”. *Stemmen des Tijds*, December 1914, 4de jrg. No. 2. Zie ook van denzelfden: „Christelijk sociale studiën”, 4de druk, dl. I, pag. 97, 99.

Zijne discipelen, kan de vraag rijzen: geldt die regel voor hen onbepaald, overal? Bijvoorbeeld ook als discipelen van Jezus overheidsverantwoordelijkheid dragen, met overheidsmacht zijn bekleed? Hebben zij ook dan in hun ambt liever te lijden en te dulden dan te dwingen?

Die vraag is natuurlijk geen vraag voor hen, die, anabaptistisch, leven in de overtuiging dat een wedergeboren mensch *in* de wereld *buiten* de wereld moet leven; die wereld, waaronder dan te verstaan het geheele natuurlijke leven, moet mijden; in het bijzonder ook de Overheid en wat met haar samenhangt. Maar niet allen, die zich op Matth. V : 39 beroepen zijn consequent. Er zijn er, die meenen bij hun beroep op die plaats het overheidsgezag te kunnen handhaven — onder de vele anti-oorlogslectuur van deze maanden trof mij een geschrift waarin geweld tegen den vijand werd veroordeeld, tegen den welbewusten misdadiger daarentegen geoorloofd werd geacht — en dan krijgt de vraag beteekenis: wat Jezus' woord zegt tot hem, die een overheidsplaats bekleedt. Wij werpen de leer van een ambtsmoraal naast een persoonlijke moraal; bij hem, die in Matth. V : 39 een leefregel voor den Christen ziet moet de vraag opkomen: hoe ver die regel strekt en wat zijn kern is. Het is niet de bedoeling om Jezus' woord willekeurig te beperken: integendeel om het goed te verstaan, opdat het door Zijne discipelen ook goed, dat is naar Jezus' wil, worde vervuld.

Het is toch niet te ontkennen, dat wie in het niet-wederstaan van den booze een richtsnoer ook voor den Christen als overheidspersoon wil zien, dan komt tot verwerping van de doorlopende leer van de Heilige Schrift betreffende de instelling en het ambt en de roeping en de macht der overheid. Voor wie Matth. V : 39 absoluut neemt *is* er tegenstrijdigheid. Maar mag dit woord absoluut genomen worden? De beteekenis is: lijdt liever dubbel, verzwart liever uw eigen lijden dan dat gij scherp op uw recht zoudt staan. Mag men nu die beteekenis willekeurig uitbreiden en zeggen: gij moet u niet op uw rechtsstandpunt stellen ook al zou — niet uw persoonlijk lijden — maar anderer lijden daardoor worden vergroot? Mag men nu lezen: wedersta den booze niet, ook al grijpt hij daardoor wijder om zich heen en scheidt hij grooter leed — voor anderen? Mag vooral hij zoo lezen, die door God tot beschermer dier anderen is gesteld? Zei Talma niet terecht in de Tweede Kamer 16 December 1901: „niet wederstaan beteekent niet, dat als iemand mijn kind slaat, ik dat niet met kracht mag verhinderen?” Mag met name de Overheid Jezus' woord in den bedoelden zin opvatten, zij die juist is ingesteld om met dwang in een wereld waar zonde woont, het recht te handhaven? Die vraag stellen is haar beantwoorden. De Heilige Schrift geeft ons het antwoord ondubbelzinnig.

Het is dus duidelijk; de regel van Matth. V : 39 is een regel voor het persoonlijk leven van Jezus' discipelen. In dat persoonlijk leven heeft ook de Christen, die overheidsmacht heeft, liever te dulden dan te dwingen — dan gaat het om zijn persoonlijk lijden — maar in de

oefening van zijn ambt heeft hij God te dienen door gehoorzaamheid, door de rechtshandhaving, waartoe hij gesteld is. Dan geldt het anderer lijden. En bovenal Gods recht.

Lijdzaamheid is één christelijke deugd, maar in haar gaat het Evangelie niet op; zij is niet de eenige christelijke deugd; wie Jezus' discipel wil zijn heeft niet één enkel woord uit de vele te nemen als „sleutelwoord”, maar naar al Zijne woorden in gehoorzaamheid te wandelen.

Wie dit alles goed inziet, begrijpt ook hoe niets-zeggend in verband met het oorlogsprobleem een beroep is op het gebod om den naaste lief te hebben of op het verbod om te dooden. Wat dit laatste betreft: het is duidelijk dat dit verbod, tot den enkeling gericht, niet uitsluit het recht, den plicht, voor de overheid om het zwaard te hanteeren. En wat het liefde-gebod aangaat: het heft het gebod tot rechtshandhaving niet op, maar staat er naast. Ook in den dienst van het recht kan, en moet, de persoonlijke liefde van Jezus' discipelen blijken. Vijandsliefde wordt in de Heilige Schrift niet alleen ondersteld, maar geboden (Matth. V : 44). Doch daardoor wordt het recht niet te niet gedaan. Het liefhebben is in de Heilige Schrift de inhoud van een gebod, dat met „gij zult” begint; „een gebod dus, dat in Gods recht is gegrond, met het gevoel ook het verstand en den wil in beslag neemt, en niet tegenover het recht staat, maar aan de handhaving daarvan dienstbaar is”¹⁾.

En Jezus' discipel, die meent eenzijdig de liefde te kunnen beoefenen en het recht te kunnen buitensluiten zou ik willen wijzen op Golgotha's Kruis, waar de hoogste Liefde aan Gods heilig recht heeft voldaan, door zich te onderwerpen aan het vonnis van den aardsehen rechter; waar Gods heilig Recht de hoogst denkbare liefde heeft geopenbaard in die volkomen zelfofferande, waaraan wij onze zaligheid danken; waar barmhartigheid en gerechtigheid werden verzoend.

(Slot volgt.)

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENSEN
WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

(Vervolg Hoofdstuk I.)

De idee van het Corpus Christianum, de winst van de eerste positieve theorie eener Christelijke staatkunde, werd in de middeleeuwen een

¹⁾ Dr. Bavinck, „De Navolging van Christus en het moderne leven”, pag. 28. *Schild en Pijl*, afl. 3, 1918.

politisch werkende kracht van den eersten rang. En naar mate het door Augustinus nog slechts als idee gevatte program zich in een totaal gewijzigd maatschappijbeeld ging realiseeren, nam het ook een geheel ander karakter aan.

De Byzantijnsche staatskerk.

In het Oost-Romeinsche of Byzantijnsche keizerrijk werd het politisch program van het theocratisch Corpus Christianum nimmer verwezenlijkt. Hier ging het na zware innerlijke worsteling juist in de omgekeerde lijn als een Chrysostomus, Leo I, Gelasius en Augustinus hadden voorgestipeld. Het werd hier niet een staat door de kerk geleid en in haar dienst werkzaam, maar veeleer omgekeerd werkte het keizerschap zichzelf tot een geestelijke waarde op, absorbeerde de religieus-kerkelijke doeleinden, maar maakte daarvoor de kerk tot een departement van het staatsbestuur. De wereldsche kultuur van het georiëntaliseerde Byzantijnsche rijk en de nog vrijwel wereldvreemde kultuur der Christelijke kerk, bleven hier feitelijk als parallele machten naast elkander leven. Het verbindingslid was hier van zuiver uitwendigen aard. Het was de Oost-Romeinsche keizer, die sacerdotium en imperium, geestelijke waardigheid en wereldlijk gezag, in zich vereenigde, en kerk en staat zoo goed en zoo kwaad het ging tot een eenheid te zamen snoerde.

De ontwikkeling in het Westen.

In het Westen daarentegen namen de zaken een geheel anderen keer. Prof. Troeltsch heeft deze ontwikkeling van het Westersche staats- en maatschappijbeeld uitvoerig en klaar geschetst in zijn meesterlijk werk: „Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen”¹⁾.

Wij kunnen hier slechts de voornaamste trekken uit zijn schets ten behoeve onzer oriëntering naar voren brengen, waarbij wij aanvullend gebruik maken van Weber's voortreffelijke studie: „Agrargeschichte” en Gierkes „Genossenschaftsrecht” (Bnd III).

¹⁾ Dat dit geniale en van vernuft sprankelend werk niet op alle punten een betrouwbaar beeld geeft van de Christelijk sociale theorieën, is tegenwoordig wel algemeen bekend. Schilling, Mausbach e.a. hebben er b.v. op gewezen, dat Troeltsch in zijn weergave van de leer der kerkvaders — met name van Augustinus — zich veel te eenzijdig aan de onjuiste voorstelling van Gierke en Overbeck heeft georiënteerd, volgens welke Augustinus' begrip van de civitas Dei een uitgesproken politichen zin zou hebben, zoodat de staat en zijn instellingen door hem zonder meer onder de werken des duivels zouden zijn gerekend. Deze opvatting, die geruimen tijd door tal van schrijvers over Augustinus (Kolde, Dorner, Gierke, Sommerlad, Felix Dahn en zelfs Reuter in zijn veelszins voortreffelijke „Augustinische Studien”) schier eenstemmig werd gehuldigd, en aan de hand van de bronnen door Schilling, Mausbach, Seidel e.a. afdoende is weerlegd, is ten eenenmale onjuist. Augustinus bedoelde met zijn civitas Dei slechts een zuiver geestelijk-religieuze grootheid en wist wel degelijk den staat ook in zijn natuurrechtelijk wezen te waardeeren. Ik zelf hoop in het vervolg dezer studienreeks aan te toonen, dat ook Troeltsch' opvatting van het Calvinisme door zijn scheeve voorstelling der gereformeerde wetsidee niet tot het wezen der zaak doordringt.

De Germaansche landskerken.

Nadat het Westersch-Romeinsche keizerrijk door de Germaansch-Romaansche volksstammen was ten val gebracht, verdween ook de Rijkskerk tegelijk met het kanoniek recht (d. i. de kerkelijke wetgeving, welke zich zoowel over geestelijk als wereldlijk terrein uitstrekt) der oude eenheidskerk, om plaats te maken voor het Germaansche landkerkendom met een geheel afwijkend kerkrecht. De grondtrek van dit nieuwe landkerkenrecht was het bezit- en collatierecht van den grondheer aan de zich op zijn grond bevindende kerk. Daarmede werd dan eerst de ontwikkeling van den kerkelijken vazaltoestand en van het kerkelijk leenwezen mogelijk, dat de kerk volkomen overleverde in de hand der grond- en leenheeren, in de eerste plaats van den koning. Hierdoor trad de kerk in een nauwe relatie met den staat, maar toch in een geheel anderen zin dan de Oostersche staatskerk. Was deze laatste ingelijfd in het kultureel en politisch veel sterkere staatslichaam, in de Germaansche staten was het omgekeerd de kerk, die door haar antiek-Christelijke kultuur verre de meerdere was van den organisatorisch en kultureel nog zwakken staat. De kerk kon hier leiding geven bij den opbouw van het nieuwe staatswezen. Toen Karel de Groote ¹⁾ alle noordelijke bestanddeelen van het voormalig Roomsche rijk en de nieuwe zendingsgebieden onder zijn scepter vereenigd had, werd de landskerk tot rijkskerk, maar tot een rijkskerk in den zin van de Frankische landskerk. Het was een landskerk, die nu ook den paus in Rome omvatte. De keizer regeerde de kerk en gebruikte haar als de wezenlijke draagster der organisatie en beschaving zijner volken. Deze richting behield het kerkwezen ook na de verdeeling van het Karolingische rijk. De Karolingische staatsidee stelde de kerk in dienst van den staat en diens kultuurtaak. Zoo kon de kerk den staat in een verloop van vijfhonderd jaar intensief doordringen met haar geestelijke kultuur. Maar die doordringing was op haar beurt eerst mogelijk, doordat de antieke staatsidee was vervangen door de Germaansche.

Antieke en Germaansche staatsidee.

De Germaansche staatsidee had niets met de Byzantijsche gemeen. Wel baseerden beide het vorstengezag op de gratie Gods; maar, terwijl het byzantijsche keizerschap in wezen absolutistisch was gemodelleerd, ligt aan het Germaansche koningschap het denkbeeld ten grondslag, dat de vorst verplicht is het recht — d. i. welvaart en rechtsbescherming

¹⁾ Het wordt door de historieschrijvers vrijwel algemeen toegegeven, dat Karel de Groote zeer sterk onder invloed stond van Augustinus' staatsopvatting. Zoo bericht *Einhard* in zijn „*Vita Caroli Magni*” cap. 24, dat de Frankenkoning zich gaarne de geschriften van den hl. Augustinus en met name de „*Civitas Dei*” liet voorlezen. *Ohr*, in zijn: „*Der karolingische Gottesstaat in Theorie und Praxis*”, Leipzig 1902 S 5, meent zelfs, dat Karel de Groote den Augustinischen Godsstaat wilde oprichten. Daartegen merkt *Bruno Seidel* („*Die Lehre vom Staat beim heiligen Augustinus*, Breslau 1909 S. 3, noot 3) in zekeren zin terecht op, dat de Godsstaat van Augustinus niet een op te richten rijk, maar een door Christus gestichte kerk is, in haar zichtbare verschijning.

der volksgenooten — te handhaven. Hieruit resulteert ook in den Germaanschen staat de afzetbaarheid van den koning in geval van onwaardigheid en ontrouw. De kerstening van het Germaansche koningschap maakt den vorst, waar hij zijn taak ideëel opvat, tot representant der gerechtigheid en zorg voor al zijn volksgenooten, welken hij trouw om trouw bewijst. En op dezen nieuwen grondslag baseert zich dan de uit de antieke staatsbeschouwing overgenomen leer van het koningschap bij de gratie Gods en ontvangt deze wederom een nieuwen zin. Niet de bloot te dragen en te dulden goddelijke inzetting in de macht, maar veeleer de naar het doel der gerechtigheid gerichte inhoud dier macht, fundeert naar Christelijk-Germaansche beschouwing, de Goddelijkheid van het koningschap. Plaatsvervanger Gods is de koning slechts in en door de realiseering der Christelijke levensordering ¹⁾.

Anderzijds had zich ook de kerk geleidelijk door een groeiende machtspositie in grootgrondbezit en het bezetten van belangrijke publieke functies door de bisschoppen, met duizend vezelen diep in de maatschappelijke grondslagen van den Staat vastgezet. Daarbij kwam het allengs veranderd karakter der zending, welke hoe langer hoe meer begeleid werd door politieke en kultureele werkzaamheid, en in de kruistochten haar hoogtepunt bereikte.

De universeel-kerkelijke gedachte.

Tegen het zich aldus ontwikkelend landkerkendom verheft zich dan sedert de 10de eeuw weer de universeel-kerkelijke gedachte in nauwe verbinding met een nieuwe golf van het ascetisch (wereldontvlindend) ideaal en een reactie der Romaansche wereld tegen het overwicht der Duitsche kerk. Daarmede gaat gepaard een verheffing van het universeele kanonieke recht tegen dat van de landskerken. De drang naar vereeniging in het kanoniek recht, welke in deze geheele beweging op den voorgrond staat, voert dan langzamerhand tot een aansluiting bij het pausdom, daar men alleen van den paus bescherming tegen de politieke bisschoppen kon verwachten. De Duitsche keizers bevorderden deze beweging zelf, daar zij meenden slechts dan volkomen meester in hun kerk te kunnen zijn, wanneer zij den paus in de hand hadden, terwijl ze bovendien door hun boven-Italiaansche politiek steeds er op aangewezen waren met den paus in relatie te treden.

Deze geheele universeel-kerkelijke beweging vindt haar neerslag in de dogmatische ontwikkelingen in de 12de en 13de eeuw, welke aan de drie bestaande gronddogma's: dat van de kerk, dat van kanon en overlevering, en dat van de drieëenigheid Gods, een drietal nieuwe specifiek-middeleeuwsche dogma's toevoegden: 1. dat van het universeele episcopaat van den paus, 2. dat van de ordening van het geestelijk gezag boven het wereldlijke en 3. dat van de genade-ingieting in de zeven

¹⁾ Zie hierover Carlyle, „A history of medieval political theory”, pag. 214 v.v. *Antir. Staatk. I No. 2*

sacramenten. Wel is waar werd in de middeleeuwen alleen het laatste dogma officieel geformuleerd, doch volgens Troeltsch werkten de beide eerste, die eerst met het Vaticaansch concilie (1869—1870) onder paus Pius IX tot afsluiting kwamen, toch reeds in dezen tijd als latente dogma's op de maatschappelijke toestanden in.

De leer der twee zwaarden.

Gregorius VII (1073—1085), de groote paus uit den investituurstrijd (den strijd om het recht tot bezetting der bisschopszetels) tusschen geestelijke en wereldlijke macht, was de levende belichaming dezer beide latente dogma's. De pauselijke partij formuleert de leer van de twee zwaarden (zie Lucas XXII : 38), volgens welke Christus aan Petrus zowel het wereldlijk als het geestelijk zwaard zou hebben gegeven, terwijl de paus als opvolger van Petrus en stehouder van Christus het wereldlijk zwaard zou hebben overgegeven aan den voortzetter van het Romeinsche wereldrijk, die zich zulks door zijn dienst aan de kerk waardig betoonde; in de voleinding aller dingen bij de wederkomst van Christus daarentegen zouden beide zwaarden weder aan Christus worden overgegeven, om zijn koninkrijk te regeeren in gerechtigheid¹⁾.

Deze leer van de twee zwaarden en de geheele stellingname van pausen als Gregorius VII en Bonifacius VIII tegenover de wereldlijke macht, was slechts de consequentie van de universeel-souvereine kerkgedachte.

Deze idee van de universeele souvereine kerk was gericht tegen iedere inmenging van het wereldlijk gezag in de zaken der kerk. Het oude parallellisme van kerk en staat in den tijd der kerkvaders, dat ook in deze periode nog door velen, o.a. de Augustijnsche Franciskanerorde, Peter Damiani en Dante werd terugverlangd, had blijkens de historie geleid tot voortdurende inbreuken van het staatsgezag op de souvereiniteit der kerk. Een naast elkander bestaan van twee volkomen zelfstandige machten was een practisch niet te verwezenlijken ideaal gebleken. Dus ging het voortaan om de suprematie van een van beide, en die suprematie zocht de pauselijke partij — in scherpe tegenstelling met de keizerlijke²⁾ — in de kerk. Volle vrijheid en zelfstandigheid der kerk viel

¹⁾ Juridisch werd deze leer zoo geformuleerd, dat de paus beide zwaarden bezat habitu (in eigendom), maar slechts één actu (d.w.z. er slechts één hanteerde). Hij geeft aan de wereldlijke overheid slechts een zelfstandig gebruiksrecht van het wereldlijk zwaard, een gebruiksrecht, dat als „usus immediatus" (onmiddellijk gebruik), of ook als „dominium utile" wordt gekarakteriseerd. Deze leer wordt in haar kerkelijken vorm 't eerst door Bernard van Clairvaux verdedigd. Door de pausen Innocentius III, Gregorius IX, Innocentius IV en Bonifacius VIII (in zijn bul Unam Sanctam) wordt zij officieel gehuldigd en ook meerdere keizers als Otto IV, Frederik II en Albrecht erkenden haar. Vgl. *Gierke*: „Genossenschaftsrecht" Bnd. III, S. 528 flg.

²⁾ De keizerlijke partij waagt in de middeleeuwen slechts zeer sporadisch een poging om de twee-zwaardenleer ten gunste der wereldlijke macht om te keeren, en uit de eenheidsgedachte de souvereiniteit van het rijk over de kerk te deduceeren. Zelfs Occam (over wiens wijsgeerig en politisch stelsel we later nog uitvoerig zullen moeten handelen) waagt slechts hypothetisch de stelling

te bereiken, wanneer de wereldlijke macht aan de kerk onderdanig was en door haar in alle, het zieleheil betreffende, aangelegenheden geleid werd. Daar echter tenslotte alle mogelijke zaken onder bepaalde omstandigheden het zieleheil konden betreffen, en de kerk volgens de theorie behoorde vast te stellen wanneer zulke omstandigheden aanwezig waren, beteekende het parool van de vrijheid der kerk in dezen vorm inderdaad de absolute souvereiniteit der kerk over den staat¹⁾).

Ten behoeve dezer theorie werd de Augustijnsche tegenstelling van den godsstaat en den wereldstaat in politichen zin geëxploiteerd. Wat de groote kerkvader nooit bedoeld had, liet men hem zeggen, n.l. dat de staat met al zijn instellingen als zoodanig een werk des duivels was, onder den vloek der zonde was gelegen, en zich alleen kon ontzondigen door zich in dienst te stellen van de sacramentele genadekerk.

De universeel-kerkelijke beweging, opgekomen onder de leuze: scheiding der kerk van den staat, werd aldus inderdaad een beweging tot onderschikking van den staat onder de kerk. Dit beteekende tegelijk de inleiding van den strijd voor een kerkelijke eenheidskultuur, die van uit de kerk met haar antiek-Christelijke kultuur den staat in alles zou leiden.

Het kerkelijk politisch program werd nu inderdaad een positief program. Het omvatte niets minder dan een doorvoering der Christelijke maatstaven in de juridische vormen van staat en maatschappij, handel, economie en familie.

Inlijving van de ascetische monnikenorden en ridderschap in de kerkelijke eenheidskultuur.

Dit program der kerkelijke eenheidskultuur viel in den vorm, waarin het gesteld werd, slechts te verwezenlijken in een maatschappelijk schema, waarin alle sociale groepen en standen op ieder levensterrein onder kerkelijke leiding waren vereenigd. Het ascetisch monnikenwezen, dat in de stille kloostercel het oude ideaal der wereldontwikkeling najaagde, was in de oude Christelijke wereld steeds een irrationeele, desorganiseerende factor geweest tegenover de sacraments- en priesterkerk. Deze anarchistisch-individualistische tendenzen moesten aan het kloosterwezen

te ontwikkelen, dat wanneer werkelijk een universeele menscheidsstaat onder een enkel aardsch hoofd noodwendig zou zijn, alleen de keizer dit hoofd en de kerk niets dan een deel van zijn rijk zou kunnen zijn. Alleen *Marsilius van Padua* leert in de middeleeuwen de volledige opzuiging van de kerk door den staat. Maar — gelijk Gierke t. a. p. S. 533 opmerkt — neemt bij hem de eenheidsidee, waaruit ook hij zijn conclusies trekt, reeds een on-middeleeuwschen vorm aan: zij gaat in de antiek-moderne idee, van de alles verslindende inwendige staatseenheid over, en praeludieert dus op de slechts langzaam doordringende grondbeginselen van het staatsabsolutisme.

¹⁾ Bij de gematigde, tegenwoordig in Roomschen kring nog heerschende richting der Middeleeuwsche schrijvers (Thomas van Aquino), werd de eigen zelfstandige oorsprong en relatieve zelfstandigheid van den staat tegenover de kerk gehandhaafd, maar werd toch geëischt leiding der kerk in alle het heil betreffende dingen. In de competentie-zaak besliste ook hier de kerk.

worden afgeknepen, zou het zich in het schema der kerkelijke eenheidskultuur kunnen invoegen. Anderzijds moest ook het wereldlijk ridderwezen met zijn wuft-avontuurlijke en ruwe machtsinstincten in dit schema worden opgenomen. Die invoeging was slechts mogelijk door een relativering der Christelijke maatstaven, waarbij de kerk als het centrale en eenig ware heilsinstituut de bemiddelingsrol vervulde tusschen het radicale Christendom der kloosterascese en de wereldgelijkvormigheid der leeken.

Het monnikenwezen werd eerst onder de bisschoppen, daarna onder den paus gevoegd. De orden, die in die onderschikking niet wilden berusten, werden kettersch verklaard. Aan de ascese — het kloosterleven — werd het karakter van „Selbstzweck” ontnomen. Haar doel werd gelegd in het Corpus Christianum, waarin zij een hooge, maar geenszins exclusieve plaats verkreeg, en hier door gebed, zelfkastijding en onthouding verdiensten kon verwerven, welke plaatsvervangend het moreel tekort in het leven der leeken zouden aanvullen.

Anderzijds werden avontuurlijke zin en machtsinstincten der ridders dienstbaar gemaakt aan Mariavereering en kruistochten. Biecht en boetedoening schonken de absolutie der kerk voor grove afdwalingen, terwijl de bijzondere verdiensten der monniken ten goede kwamen aan hen, wier levenswandel den toets der kerkelijke ethiek niet kon doorstaan. Bij dit alles voegde zich een relatieve nadering van de maatschappelijke levensvormen aan het Christelijk ideaal. Was de oude kerk bij haar stellingname tegenover de wereld immer gestuit op een schier verstijfde paganistische machtskultuur, welke zich diep in de instellingen van het maatschappelijk en staatkundig leven had vastgezet: in de middeleeuwen was dit beeld geheel gewijzigd. In den vervaltijd van het Romeinsche rijk was, trots alle katastrophen der machtskultuur, de vorming van een Christelijke eenheidskultuur belemmerd door den voortduur der antieke staatsidee, de heerschappij van een de levensverhoudingen formaliseerende rechtsorde door de bureaucratie, en tenslotte door den rol, die in handel en bedrijf het geld bleef spelen, dat een sterk verwereldlijkende tendenz had.

In absolute tegenstelling daarmee hadden de middeleeuwen slechts een zeer zwak georganiseerde staatsgemeenschap, welke door het bijzondere karakter van het specifiek-middeleeuwsch leenstelsel noch met de antieke, noch met onze moderne idee van den publiekrechtelijken eenheidsstaat te vergelijken valt.

Naturalwirtschaft, leenstelsel, beroepsstanden, rechtsversplintering.

Onder het toenmaals heerschende stelsel der „Naturalwirtschaft” (een economische goederenruil zonder den fundamenteelen rol van het geld als waardemeter) werden de diensten der staatsbeambten door den landvorst met groote grondschenkingen beloond. Dit had tengevolge de vorming van een klasse van erfelijke grondbezitters en een subjectieve

verbinding van het gezag aan het grondbezit, hetgeen tot de valsche — nog in de moderne contra-revolutionaire lectuur (Von Haller e.a.) voortdurende — voorstelling leidde, als ware het gezag zelve een privaatrecht. In het bijzonder de militaire organisatie was — bij de onmogelijkheid om uit de belastingen de langdurige oorlogen te bekostigen — op dit stelsel van beleening en privilegeering aangewezen. Daardoor scheidde zich de militaire — en later de ridderstand van de boeren- en burgerbevolking — af en ontstonden twee politieke standen in den staat, waarbij zich later de geestelijke stand voegde.

De kerk pretendeerde voor zich het leenheerschap over de vorsten¹⁾ en nam zoo het geheele standenwezen in zijn hiërarchische afdaling in zich op. Tenslotte werd de slavernij in haar antieken vorm steeds meer verdrongen door het stelsel van het hoorigen-wezen, berustend op de gebondenheid aan den bodem, met verplichting tot verschillende met den grond samenhangende diensten bij toenemende persoonlijke vrijheid. Er was dus geen sterk neutraal gezag, maar veeleer een federatie van zich steeds meer in gesloten verbanden („Genossenschaften”) organiserende standen, die, in de eerste plaats ieder voor eigen rechten opkomend, hun verhouding tot het geheel meer zagen beheerscht door verdragstrouw, manneneer en piëteit, dan door de autoriteit van het centraal gezag. Een „einheitliche” centrale rechtsorde was tot op de receptie van het Romeinsche recht nergens anders te vinden dan in het *kanoniek recht*, dus bij de kerk. Voeg daarbij de groote beteekenis van de z. g. n. „Naturalwirtschaft” in die dagen, welke was gebaseerd op zeer eenvoudige levensverhoudingen; een stabiliseering van het leven bij dunne bevolking en primitieve verkeersmiddelen in een sterk agrarisch georiënteerde huishouding, waarin alles als gave der natuur en als goddelijke ordening werd beschouwd: en ge hebt „im Groszen und Ganzen” een beeld gevormd van de sociale verhoudingen der middeleeuwen.

Het middeleeuwsche stadswezen.

Waren deze primitieve verhoudingen reeds vóór de doorwerking der kerkelijke ethiek in het sociale leven ongelijk gunstiger dan onder het Romeinsche keizerrijk: in de middeleeuwsche industriestad, in de 12de eeuw opgekomen uit het verval der grondheerschappij, vond de kerk het ideaal van een inderdaad Christelijke maatschappij, zooals die aan een Thomas van Aquino voor oogen zweefde. Wij bedoelen hier het stadswezen, opgekomen uit de reeds in den Romeinschen keizertijd aan-

¹⁾ Deze pretentie der Kerk werd door schrijvers van den eersten rang gesteund. Zoo schrijft Thomas v. Aquino (Quodl. 12 q. 13a 19 ad. 2): „Reges sunt vassalli ecclesiae” (d.i. de Koningen zijn de vazallen der Kerk). In gelijken zin de pausen Innocentius IV en Clemens V. De bij de Keizerkroning aan den paus af te leggen eed werd zoo ook inderdaad als een „homagium”, een vazalleneed opgevat, welke voor den keizer de verplichting in zich sloot, het hem toevertrouwde wereldlijk zwaard in dienst en naar aanwijzing van de kerk te gebruiken.

vangende geleidelijke verlegging van de kultuur uit de oude kuststeden naar het binnenland. *Max Weber* heeft ons het verschil tusschen deze middeleeuwsche industriestad van het binnenland en de antieke polis (stadsgemeenschap) der zeekust, zooals ook Augustinus die nog kende, uitvoerig geschetst¹⁾. De antieke polis met haar kustkultuur was in de klassieke periode de meest volkomen militaire machtsorganisatie, welke de antieke tijd heeft voortgebracht. Het burgerrecht was hier ten nauwste verbonden aan den militairen dienst. Aan dezen militairen dienst werden groote landschenken in het veroverd gebied verbonden, welke slechts door een reusachtig landslavenwezen in de Romeinsche plantages konden worden geëxploiteerd. Tegenover deze slavenexploitatie op grooten schaal ten dienste van den renteniersstand van den Romeinschen grondadel, had het kleine vrije boerenwezen geen kans op een economisch-politische positie van beteekenis. Nòch het vrije landbouwbedrijf, nòch het vrije industriële ambacht konden het onder het van landhonger vervulde militarisme in den klassiek-Romeinschen tijd tot een zelfstandige organisatie van beteekenis brengen. Daarentegen was in de specifiek middeleeuwsche stad van het binnenland de geheele organisatie niet in de eerste plaats op militaire, maar op economische doeleinden toegespitst. Niet de militaire grondadel, maar de gilden van vrije handwerkers veroveren hier de heerschappij in de stad.

Terwijl de machtige Italiaansche zeesteden (Genua, Venetië, Pisa e.a.) met haar kustkultuur, zoowel in organisatie als in veroveringspolitiek, de middeleeuwsche analogie der antieke polis vormden, was de middeleeuwsche stad van het binnenland van meet af op een vreedzame uitbreiding van haar economisch afzetgebied aangewezen. Een militaire veroveringspolitiek was reeds daarom uitgesloten, wijl de binnenstad geheel ingebed in de groote leenstaten, haar privilegiën en concessies moest ontvangen van de vorsten en grondheeren, en rondom door het grondgebied van deze machtige heeren was ingesloten. In deze steden vormde niet — gelijk in de antieke polis en in de middeleeuwsche zee-steden — de militaire adel, maar de vreedzame burgerlijke handwerkers en kooplieden de kern der bevolking. De adel bleef hier veeleer op het land in zijn burchten, en beproefde zelfs zijn invloedssfeer te isoleeren tegenover den toenemenden drang der steden, om deze te betrekken in de vrije „Genossenschaft” der stadsgemeenschap.

Zoo kon de middeleeuwsche binnenstad, wier handwerkers en handelaars aanvankelijk voor een goed deel uit lijfeigenen bestonden, welke de grondheer in de stad liet trekken om van hun belastingen en nalatenschappen te kunnen profiteeren, zich gaandeweg in haar gildenwezen en markten vreedzaam ontwikkelen. De kerkelijke kultuur vond hier een bij uitstek geschikten ontwikkelingsbodem. „In het industrie-stadswezen met zijn groote domkerken en zijn intensief kerkelijk leven, zijn religieus

¹⁾ Zie zijn artikel „Agrargeschichte im Altertum” in „Handwörterbuch der Staatswissenschaften” 3. Aufl. I, S. 171 fig.

gewijde gilden en ambachten, zijn sociaal-politische zorg voor geestelijk en wereldlijk welzijn der gemeenschap, zijn Christelijke priesterscholen en weldadigheidsinstellingen, zijn vreedzaamheid en gemeenschapsgevoel, bereikt de middeleeuwsche geest zijn hoogtepunt" (Troeltsch).

In deze vreedzame arbeidsgemeenschap, die de militaire macht alleen ter verdediging naar buiten noodig heeft, zijn ook de ruwheden van het feudale systeem overwonnen. Hier bleven in den eersten tijd de grondtrekken van het op de „Naturalwirtschaft" gebouwde maatschappelijk beeld behouden, en beantwoordde de geest van Christenzin en sterke solidariteit in hooge mate aan het ideaal der kerkelijke ethiek.

De Roomsche „Vermittlungs"gedachte ¹⁾.

Zie hier in het kort de hoofdtrekken van het maatschappelijk beeld der middeleeuwen, gelijk met name Troeltsch en Weber ons dat in een overrijke schildering voor oogen hebben gevoerd. Wij zien er uit hoe datgene, wat de oude kerk uit het Romeinsche keizerrijk bij de inertie van een verstramde ingewortelde machtskultuur niet had vermocht, door de Christelijke kerk der middeleeuwen onder een samenloop van geestelijke en materieel-maatschappelijke factoren werd volbracht.

De aloude idee van het Corpus Christianum met zijn geestelijke en wereldlijke zijde, zooals zij door Augustinus in zijn neo-platonisch idealisme was gegrepen, was binnen de sfeer der werkelijkheid getrokken. Zij had in het maatschappelijk schema der kerkelijke eenheidskultuur reële gestalte aangenomen.

Maar die realiseering van een hooggeestelijk gevatte idee geschiedde niet zonder een innerlijke wijziging in die idee zelve. De echt middeleeuwsche „Vermittlungs"gedachte met haar relativeering der Christelijke maatstaven terwille van de inlijving onder de kerkelijke eenheidskultuur van het radicale Christendom der ascese, zoowel als van den moreel tekortschietenden leekenstand, was het nieuwe element, in de Augustijn-sche conceptie aangebracht, een element, dat aan deze geheele idee een anderen zin gaf. De natuur in de innerlijke gewijzigde wereldlijke instellingen was een bruikbare basis gebleken, waarop de kerk haar genadewerkzaamheid kon ontvouwen. De Platonische klove tusschen idee en werkelijkheid was overbrugd. Natuur en genade waren in den geheelen trappenbouw van het middeleeuwsch sociaal schema zoo dicht mogelijk tot elkander gebracht. De kerk had de gekerstende wereld ingelijfd en de natuur tot operatiebasis gekozen voor haar sacramenteele heilswerkzaamheid.

Veranderde waardeering van natuur en genade.

Thans was ook de tijd rijp voor een zelfstandiger waardeering dier natuur, waaraan zonder bezwaar een eigen goddelijke waarde kon

¹⁾ „Vermittlung" beteekent letterlijk: bemiddeling, schikking, verzoening.

worden toegekend als voortrap van de genade. Thans behoefde die natuur niet langer — gelijk bij Augustinus — voorzover ze buiten de sfeer der goddelijke gerechtigheid bleef, in zulk een scherpe tegenstelling tegenover de civitas Dei te worden geplaatst. De Christelijke wetsidee eischte een herziening. Ze moest uit de idealistische Augustinische sfeer worden getrokken en op den bodem der Christelijke levensrealiteit worden overgeplant.

Bij Augustinus was de genade eigenlijk een herstelling van het absolute natuurrecht, dat door de zonde gerelativeerd was. In de Roomsche middeleeuwen werden absolute en relatieve natuurwet gemeenzaam het redelijk voorstadium, waaraan het sacramentele genadeinstituut een bovennatuurlijke en bovenredelijke volkomenheid toevoegde door de wonderingieting zijner genademiddelen.

De veranderde waardeering der natuur tegenover de genade kwam sterk uit in de opvatting van den paradijsstaat¹⁾. De Roomsche kerk kende aan het eerste menschenpaar vóór den val de natuurlijke volkomenheid toe, het zijn van: imago Dei (beeld Gods). Maar in onverplichte genade had God bovendien aan den mensch een donum super-additum, een bijzondere gave, geschonken, n.l. de similitudo Dei, de wezensgelijkenis met God. Door den zondeval was het donum super-additum verloren geraakt. De redelijke natuur was echter niet opgeheven, maar slechts verduisterd door de inwerking der zonde. Door de genade werd de natuur weer hersteld, en de bovennatuurlijke wezensgemeenschap met God door een wonder aan den mensch teruggegeven. Zoo kon Thomas van Aquino schrijven: „Gratia naturam non tollit sed perficit”. (De genade heft de natuur niet op, maar volmaakt haar).

Omzetting der Christelijke wetsidee. Het Thomisme.

De Christelijke wetsidee eischte eene herziening; het was aan de periode der hoog-scholastiek (aanvang \pm 1200 na Chr.) voorbehouden die herziening tot stand te brengen. Albert de Groote en vooral zijn leerling Thomas van Aquino, vatten deze taak met groote genialiteit aan.

Het idealisme van Augustinus, dat van bovenaf uit de genade als uit het ideële oer-beeld der natuur de natuurlijke trappen liet afdalen, moest in realistische lijn worden omgebogen. De idee moest als kiem in de werkelijkheid der natuur worden gelegd, om, al naar gelang van de verschillende trappen in het middeleeuwsch Romanistisch „Vermittlungs“- en relativeeringssysteem, de ontwikkeling tot een hoogere of lagere graad van volkomenheid voor de rede zooveel mogelijk begrijpelijk te maken.

De antieke wijsbegeerte bood ook voor dezen inslag een aanknoopingspunt in de leer van den Griekschen denker Aristoteles.

¹⁾ Zie over het verschil tusschen de leer van Augustinus en die der thomistische scholastiek i. z. natuur en genade in den paradijsstaat: *Mausbach* „Die Ethik des hl. Augustinus” II S. 100 fig.

Aristoteles had geen vrede gevonden in de leer van Plato, die den kosmos in twee werelden, die van de eeuwige ideeën en die van de stoffelijke werkelijkheid, uit elkander had gebroken, waarbij de ideeën het ware zijnde waren, terwijl de werkelijkheid slechts als afschaduwing van de idee werd voorgesteld. Aristoteles zocht de verzoening tusschen deze twee werelden en vond die door de idee als kiem (potentie) in de stof zelve te leggen en haar niet meer als een abstractie boven en buiten de werkelijkheid te plaatsen. De kiem (potentie) streeft naar zijn volmaking (actualiteit). Wat Aristoteles hierbij voor oogen zweefde was het biologisch organisme van plant, dier en mensch.

De plant ontwikkelt zich geleidelijk uit een kiem, dierlijk en menschelijk organisme uit de embryo. En in deze kiem ligt het volkomen organisme reeds in beginsel in zijn volledige ontwikkeling opgesloten.

In dat organisme nam Aristoteles bij zijn biologische studiën een bewonderenswaardige onderlinge doelmatigheid van de orgaandeelen waar, die alle een bepaald ingeschapen doel dienden. Anderzijds zag hij ook een doelmatige dienstverhouding tusschen de organismen onderling in de geheele natuur in stofwisseling en voedselopname. De aarde dient met haar voedingssappen de plant, de plant dient tot voedsel aan mensch en dier, het dier weer aan den mensch.

Deze gedachte aan een ingeschapen doelmatigheid van het organisme liet Aristoteles niet los. Zijn wijsgeerige geest breidde dit principieel van het ingeschapen doel (entelechie) uit over den geheelen kosmos en funderde het in de oude gedachte van een eeuwige wereldorde, een onveranderlijke natuurwet. De groote beweging van alle schepsel naar zijn speciaal doel, zijn eigen volmaaktheid en zijn verder liggend doel, de volmaaktheid van een hooger schepsel, de gestadige beweging van potentie naar actualiteit — van stof tot vorm, van kiem naar volmaking — moest een eindelijke afsluiting vinden. De beweging veronderstelde een eersten beweging, de keten van doelmatige oorzaken een laatste oorzaak en uiteindelijk doel van de geheele schepping. Die eerst bewegende oorzaak en dat laatste doel der schepping was God, de onbewogene, niet-veroorzaakte, die alles in de schepping, het redelooze en redelijke schepsel beide, door een ingeschapen drang naar hun doel leidt, maar alles op eene wijze, welke aan de bijzondere natuur van het schepsel beantwoordt; het redelooze door blinde natuurdrang, het redelijke door de redelijke natuur. Zoo kwam God in theïstischen zin boven de schepping te staan, maar was tegelijk de bewegende eerste oorzaak en het laatste doel van die schepping. Zoo werd ook de vruchtbare ontwikkelingsidee in de natuur ingedragen, die ieder schepsel in zijn eigen doelmatig wezen, de eigenvolmaking zijner natuur erkende, maar tegelijk de beperkte volmaaktheid van de lagere wezens tot „Vorstufe” (stof) maakte voor de ontwikkeling tot de volmaking van een hooger wezen, terwijl alles gezamenlijk dienstbaar was aan God.

In de wetsidee was de doelmatige ontwikkelingsgedachte opgenomen, en juist die gedachte had de Hoogscholastiek noodig, om het Romanistisch Vermittlungsstelsel in het Corpus Christianum zijn wijsgeerig fundament te geven.

Het Thomisme de officieele leer der Roomsche kerk en de grondslag der moderne Roomsche wijsbegeerte, wetenschap en staatkunde.

Natuur en genade waren in de middeleeuwen door een reeks van ontwikkelingstrappen verzoend en tot elkander gebracht, de staat met al zijn wereldsche instellingen was in het Corpus Christianum opgenomen en in de relatieve zelfstandigheid van zijn wezen onder de kerk geordend. Het kwam er nu slechts op aan ook in levens- en wereldbeschouwing die „Vermittlungs”gedachte te belichamen. Op dit punt vangt de reuzengeest van Thomas van Aquino zijn arbeid aan.

Geboren in 1225 (of 1227 na Chr. trad hij reeds op jeugdigen leeftijd in de Dominicanerorde. Te Parijs en Keulen gevormd onder leiding van Albert den Groote, werkte hij als hoogleeraar in de theologie te Parijs aan de pauselijke curie en stierf in 1274. In 1323 werd hij door de Roomsche kerk onder het getal der heiligen opgenomen en in 1567 door paus Pius V tot den vijfden leeraar der kerk geproclameerd. Zijn autoriteit in de R.K. kerk werd opnieuw bevestigd door den bekenden socialen paus Leo XIII, die in zijn encycliek „Aeterni Patris” van 4 Aug. 1879 schreef: „Wij dan, terwijl wij verklaren, dat men met blijdschap en erkentelijkheid moet aanvaarden al wat wijselijk gezegd, al wat nuttig, door wien ook, ontdekt en uitgedacht is, vermanen U, Eerwaardige Broeders, allerdringendst om tot handhaving en luister van het katholiek geloof, tot welzijn der maatschappij, tot vooruitgang aller wetenschappen, de gulden wijsheid van den H. Thomas te herstellen en haar zoo wijd mogelijk te verbreiden”.

Ook de nieuwere R.K. wijsgeeren en beoefenaars van rechtswetenschap, politiek, economie en ethiek als v. Hertling, Bäumer, Geijser, von Pesch, Victor Cathrein, Prof. Beijssens ten onzent en tal van andere figuren van den eersten rang, stellen zich gezamenlijk onder de autoriteit van den pater angelicus (den engelachtigen leeraar) van Aquino, al trachten zij ook in meerdere of mindere mate zijn stelsel aan te passen aan den modernen tijd.

De geheele huidige Roomsche staatkunde rust nog steeds op thomistischen bodem, en zoo zullen wij in 't vervolg onzer studie dit machtige stelsel nog in uitvoerige beschouwing anti-thetisch tegenover het Calvinistische moeten plaatsen, om de Calvinistische levensbeschouwing, welke op een totaal andere wetsidee berust, zuiverder in haar grondslagen en historische afbuiging van het Romanisme te kunnen verstaan. Thomas heeft met behulp van het Augustinisme en onder verwerking van tal van elementen uit andere stelsels (neo-platonische, Arabische filosofie) het Aristotelisme in een nieuwe Christelijke wetsidee inge-

dragen. De eeuwige wet van Augustinus, eenzelvig met de wijsheid Gods in de Goddelijke rede, in de voorzienigheid van Zijn wereldplan, werd thans doordrongen met de entelechische idee van Aristoteles, d.w.z. de eeuwige wereldorde werd voortaan opgevat als een doelmatigheids-ordening van de geheele schepping in tweeërlei richting: 1°. de ordening, volgens welke ieder wezen in de schepping door het ingeschapen doel overeenkomstig zijn eigen natuur wordt bewogen naar zijn onmiddellijke volmaaktheid, zijn natuurlijk goed; 2°. de ordening, volgens welke alle schepselen primair aan de eere Gods, secundair in hiërarchische orde aan elkander zijn toegeordend, waarbij op het gebied van het eindige de mensch relatief einddoel der schepping is.

Alzoo ziet Thomas het heelal door het feit der schepping in een oneindig verscheiden beweging. Ieder onderdeel bereikt door zijn doelmatige ontwikkeling overeenkomstig zijn ingeschapen natuur zijn eigen doel, zijn eigen goed, zijn eigen volmaking, dient tevens aan een hooger wezen om het doel en de volmaking te bereiken, en draagt zoo bij tot de bereiking van het einddoel der schepping. Eerste oorzaak en einddoel dier doelmatige beweging is God als Schepper en Bestuurder. Tweede oorzaak is de door God in zijn schepselen gelegde natuur, welke niets anders is dan het beginsel van handelen naar het aan dat schepsel gestelde doel. Door de medewerking tot het einddoel bereikt ieder wezen zijn eigen volmaking.

Aan de *lex aeterna* heeft de menschelijke rede deel in de *lex naturalis* of natuurlijke zedewet, d. i. de wet, welke volgens getuigenis van den apostel Paulus in de harten is geschreven.

De rationalistische inslag van het Thomisme.

In zuiver Aristotelischen zin — en dit is hoogst karakteristiek, ook voor het tegenwoordig standpunt der Roomsche wijsbegeerte — wordt de redelijke natuur de naaste vorm voor het zedelijk handelen. Dit wordt door Thomas in aansluiting aan Aristoteles' Nicomachische ethiek als volgt beredeneerd: Het in ieder wezen ingeschapen doel is het bewegend beginsel van zijn activiteit, derhalve streeft ieder wezen van nature naar zijn *goed*, dat met betrekking tot zijn bijzondere natuur tegelijk het *goede* is. Voor ieder wezen bestaat het goede in datgene, wat met zijn wezensvorm harmonieert en het kwade in datgene, wat buiten de orde zijner natuur ligt¹⁾. De vorm nu, welke aan de menschelijke natuur haar bijzondere geaardheid geeft, is de redelijke ziel. Voor den mensch bestaat derhalve het goede in datgene, wat bij zijn redelijke ziel past. De kennis van dit goede verschafft ons de natuurlijke rede. Alzoo besluit Thomas: alzoo is datgene, wat tegen de redelijke orde indruischt in strijd met de natuur des menschen (dus voor hem het kwaad); daar-

1) Vgl. b.v. *Summa Theol.* p. 2, 9, 18: „Unicuique bonum est quod ei convenit secundum suam *formam* et malum quod est praeter ordinem suae formae”.

entegen datgene, wat met de rede overeenstemt, is overeenkomstig zijn natuur (dus het goede) ¹⁾.

Het hoogste moraalprinciep, dat voor de zedeleer dezelfde beteekenis heeft als het principium identitatis en contradictionis voor de logica luidt: „Doet het goed, laat het kwaad,” wat dus naar de thomistische opvatting hierop neer komt: Handel overeenkomstig Uw redelijke natuur, want dat beantwoordt aan de lex aeterna, aan de eeuwige wet Gods.

Natuurlijke rede en openbaring.

In onmiddellijk verband hiermede wordt de natuurlijke rede ook in zekeren zin van de openbaring geëmancipeerd. Ieder mensch draagt de natuurwet in zich en kan dus door zijn rede, buiten alle openbaring om weten, wat de natuurlijke zedewet van hem eischt, evenals de redeneering der natuurlijke rede buiten alle openbaring om a posteriori tot het bestaan Gods moet besluiten. De hernieuwde afkondiging dier natuurlijke zedewet in de wet der tien geboden was alleen door de zonde noodig. Hier ligt de speculatief rationalistische inslag van de thomistisch-Roomsche levens- en wereldbeschouwing, gefundeerd in haar van het ingeschapen doelprinciep (de entelechie) doortrokken wetsidee.

Deze rationalistische inslag openbaart zich zeer sterk in de opvatting, dat het goede niet daarom goed is, wijl God het geboden heeft, maar dat God het goede moest gebieden, omdat het goed, d.i. overeenkomstig de redelijke natuur van den mensch is.

Vanuit dit beginsel behoeften ook de natuurlijke instellingen in staat en maatschappij niet meer op gewrongen wijze in verband met de genadeleer van Jezus te worden gebracht. De drang naar de staatsgemeenschap is den mensch van nature ingeschapen. Goed is dus alles wat den staat bevorderlijk is, alles wat de staat behoeft om zijn ingeschapen doel, de rechtsbescherming en welvaart zijner burgers, te bevorderen; kwaad is al datgene, wat den staat in het bereiken van dit doel belemmert.

De natuurlijke rede is het richtsnoer der staatkunde geworden. Ook de staatkunde behoort tot de praeambulae gratiae, tot de voortrappen voor de genade, maar wordt niet door de genade zelve beheerscht, maar door de natuurwet.

De rationalistische geslotenheid van het systeem wordt slechts onderbroken door den innerlijken overgang van de natuur tot de genade zelve.

Genadewet en natuurwet.

Wel wordt ook de genade beheerscht door de wet Gods (lex divina), gegrond in de lex aeterna, maar de genadewaarden zelve zijn supra-natureel, bovennatuurlijk. Zij zijn ontoegankelijk voor de natuurlijke rede, worden slechts mystisch geschouwd in het geloof, gelijk de genade zelve

¹⁾ Summa theol. 1, 2, 9, 81 a 2.

door een mystisch wonder aan de ziel wordt ingegoten in de kerkelijke sacramenten. Hier schuilt ook de mystieke inslag der thomistische praedestinatieleer, die voor de redelijke natuur niet te begrijpen valt. Het Augustijnsch irrationalisme treedt overal te voorschijn, waar de natuurlijke rede in den steek laat.

Uitwendige „Vermittlung” tusschen natuur en genade.

Met dat al is de *uitwendige* overgang van natuur tot genade wel voor de rede begrijpelijk gemaakt, doordat de natuur als lagere stof voor den vorm der genade, als een redelijke voortrap dier bovennatuurlijke genade, wordt voorgesteld. De geheele leer der voorzienigheid wordt dan ook bij Thomas een onderdeel der *theologia naturalis* (de wetenschap der natuurlijke Godskennis). In de zedeleer, waaronder ook de staatkunde wordt gebracht, is de Roomsche „Vermittlungs”gedachte karakteristiek belichaamd in de leer van de *consilia* en de *praecepta* (de raadgevingen en de geboden).

Raadgevingen en geboden.

De natuurlijke zedewet eischt niets meer dan datgene, wat strikt noodig is tot instandhouding der goddelijke wereldorde (hieronder vallen alle geboden van den decaloog). Wat daar boven uitgaat zijn slechts raadgevingen voor het genadeleven, zooals de geheele inhoud van Christus' bergprediking slechts bestemd is voor den hoogsten genade-trap der volmaking, maar niet voor de lagere trap der natuurlijke volmaking.

Zoo is de „Vermittlung” tusschen de ascetische kloostermoraal en de natuurlijke leekenmoraal wijsgeerig gefundeerd in de thomistische wetsidee. De leer van het aan iedere natuur specifiek ingeschapen doel heeft die relativeering der Christelijke maatstaven en daarmee de verzoening tusschen natuur en genade, wereld en kerk, cultuur en Christendom mogelijk gemaakt.

* * *

Overzicht over de resultaten van het Christelijk denken in de probleemstelling der Christelijke politiek tot en met het Thomisme.

Overzien wij nu nog even de tot nu toe bereikte resultaten van het Christelijk denken in de probleemstelling der Christelijke politiek.

De probleemstelling gedurende den eersten tijd der Christelijke kerk bleek nog van eenvoudigen aard. Het ging hier nog slechts om de proclameering der onafhankelijkheid van het koninkrijk Gods tegenover een alle levenssferen in zich opzuigend heidensch staatsabsolutisme. In de volgende periode, die in het Augustinisme haar voorloopige afsluiting vindt, wordt het probleem veel ingewikkelder en gaat het om een positief program voor een Christelijke staatkunde in een althans uitwendig niet

langer anti-christelijken staat. De groote winst dezer periode is de eerste formulering der Christelijke wetsidee in Augustijnschen zin, de ontwikkeling der Christelijke levens- en wereldbeschouwing tot een afgerond stelsel, gefundeerd in een eeuwige scheppingsorde en wereldharmonie, waaraan aan alles van het laagste tot het hoogste zijn bestemde plaats is toegewezen, en de schepping als één geheel God, zijnen Schepper looft. Het politisch program is echter nog nergens anders positief dan in den eisch, dat de staat zijn laatste doel zal zoeken in de bevordering van het koninkrijk Gods en zich dus in dienst stelle van de kerk. De wereldlijke instellingen, nog geheel doortrokken van een verstranden heidenschen machtskultuur, worden gerechtvaardigd met een beroep op het relatieve natuurrecht van den zondenstaat. De zuivere natuur vóór den zondenvall wordt bij Augustinus niet tegenover den genadestaat gesteld, maar slechts als ideëel oerbeeld tegenover de door de zonde verduisterde natuur. De overgang tusschen die relatieve zondige natuur en den genadestaat van het absoluut natuurrecht wordt slechts langs den weg van mystieke irrationeele genadeinwerking bereikt. Er is geen rationeele verzoening geconstrueerd.

De gedachte van het Corpus Christianum, het mystieke lichaam van Christus, met zijn geestelijke en wereldlijke zijde, vertoont daardoor ook geen rationeele inwendige eenheid. De splijtzwam van het Platonisch idealisme, dat tusschen idee en werkelijkheid geen redelijken overgang kent, laat ook in de Augustijnsche conceptie van het Corpus Christianum geen redelijke eenheid opkomen.

In de middeleeuwen zagen wij dan door de totale omvorming van het maatschappijbeeld de probleemstelling der Christelijke politiek in een derde stadium treden, dat der kerkelijke eenheidskultuur. De maatschappelijke instellingen vormen zich — zeker mede onder practische inwerking van het Christendom zelve — om op een wijze, welke betrekkelijk dicht het Christelijk ideaal naderen. Daardoor kunnen zij ook in haar inwendige waarde in het Corpus Christianum worden opgenomen. De eenheid wordt practisch verwezenlijkt in een hiërarchischen trappenbouw, waarin de kerk als het streng hiërarchisch opgebouwde centrale genadeinstituut de bemiddelende rol vervult tusschen het radicale Christendom der kloosterascese en het wereldlijk Christendom der kerk.

De natuur krijgt haar eigen waarde tegenover de genade. De bemiddelings- en verzoeningsgedachte wordt belichaamd in de gedachte van een ontwikkeling van een lagere trap van volkomenheid tot een hogere.

Die „Vermittlungs”gedachte wordt door Thomas van Aquino, den grootvorst der hoog-scholastiek, wijsgeerig gefundeerd in een nieuwe wetsidee, doortrokken van het Aristotelisch begrip van het aan de natuur ingeschapen doel (entelechie), dat zich noodwendig openbaart in het streven van ieder wezen naar zijn natuurlijke volmaking. De wereldorde

(lex aeterna) wordt zooveel mogelijk gerationaliseerd. De redelijke natuur wordt tot naaste norm van het zedelijk handelen.

Evenals bij Aristoteles, de Stoa en Augustinus wordt de staat met zijn sociale instellingen in de natuur des menschen gegrond. Nieuw is in het Thomisme echter, dat nu ook die sociale natuur des menschen tot naaste norm voor de staatkunde wordt gemaakt. Daardoor wordt de natuurwet van de genadeëthiek der Christusopenbaring geëmancipeerd. De staat heeft op het terrein van het tijdelijke gemeenschapsleven tot richtsnoer te nemen de algemeene welvaart der burgers, bestaande in het verschaffen van al datgene, wat de mensch 't zij geïsoleerd, 't zij in de familie- of stamgemeenschap niet kan bereiken. Daaronder valt in de eerste plaats ook de bescherming der natuurlijke rechten (eigendom, recht op leven, natuurlijke vrijheid enz.) en het handhaven van de z.g.n. commutatieve gerechtigheid¹⁾.

De band met de kerk en daarmee met de genadesfeer wordt gelegd in het geestelijke. In geestelijke zaken moet de staat de leiding der kerk, in hoogste instantie des pausen volgen, waarom ook nog heden ten dage de Roomsche opvatting zich ten scherpste verzet tegen de scheiding van kerk en staat. Zoo wordt ook de staat dus een natuurlijke voortrap der genade. De tijdelijke goederen, die hij aan zijn burgers schenkt, dienen door dezen onder leiding der kerk te worden aangewend tot het hooger doel, de gemeenschap met God.

(Wordt vervolgd.)

DE NIEUWE TARIEFWET

DOOR

Mr. J. W. NOTEBOOM.

II. (Slot.)

Bezwaren van Landbouw, Handel en Industrie.

We moeten thans stilstaan bij de belangrijkste bezwaren, die speciaal aan de zijde van landbouw, handel en industrie tegen de voorgenomen wijziging van het tarief zijn gemaakt.

Het spreekt haast vanzelf, dat de bemerkings betreffende bepaalde onderdeelen van het ontwerp-tariefwet legio zijn. Men wijst op inconsequenties (b.v. het heffen van invoerrecht van opgemaakt garen, hoewel dit artikel ook bedrijfs-hulpmiddel is voor de confectie-industrie); men keurt het af, dat averechtsche bescherming niet geheel wordt voorkomen

¹⁾ Dit begrip komt later bij de behandeling van 't natuurrecht ter sprake.

(b.v. belasting van onbedrukt papier en vrijlating van drukwerken); men noemt de wijze van samenstelling van de tariefscommissie, de beroepsinstantie van beslissingen van den directeur van invoerrechten en accijnzen inzake de toepassing der tariefwet, te eenzijdig; men acht de goederenindeeling in de tabel onpractisch en incompleet. En zoo meer. Doch al deze bezwaren, hoe gewichtig sommige ook mogen zijn, moeten we — om niet te uitvoerig te worden — buiten bespreking laten. Trouwens aan de belangrijkste is de Regeering reeds bij verschillende nota's van wijziging tegemoet gekomen¹⁾).

Duchten landbouw, handel en industrie nadeel van het totstandkomen van de nieuwe tariefwet, dan wordt hiervoor in hoofdzaak tweërlei grond aangevoerd. Eenerzijds wordt gevreesd, dat het verhoogd tarief aanleiding zal geven tot algemeene prijsstijging en bijgevolg tot verzwaring der productiekosten, waardoor landbouw en industrie in hun concurrentie op de buitenlandsche markt zullen worden verzwakt; anderzijds gaat het bezwaar juist tegen het feit, dat tal van goederen tot dusver belast, vrij worden gelaten, waardoor het bestaan voor de industrieën, die ze vervaardigen moeilijk — zool niet geheel onmogelijk — wordt.

Het eerste argument lijkt ons niet sterk. Reeds handelden wij over de vraag, in hoeverre er kans bestaat, dat door het nieuwe tarief de levensstandaard zal worden verhoogd, en noemden wij verschillende factoren, die naar alle waarschijnlijkheid de verwachte prijsstijging zullen in den weg staan.

Op één van deze factoren willen we in dit verband nog even de aandacht vestigen. Vaak wordt de indruk gewekt, alsof de verwachte meerdere opbrengst van het tarief uitsluitend ten laste komt van het Nederlandsche volk. Doch die opvatting is in haar algemeenheid onjuist.

Een fiscaal tarief *kan* natuurlijk leiden tot een duurderen levensstandaard en mitsdien moeilijkheid medebrengen voor de exportindustrieën. Dat gevaar bestaat echter *niet*, zoolang een tarief met zijn heffingen blijft beneden de tarieven van andere landen, hetgeen hier het geval is. Immers, wanneer een buitenlandsch importeur voor de vraag staat, of hij zijn producten zenden zal naar een land met een tarief van 8 % of naar een land met een tarief van 15 of 20 %, dan is de keus voor hem niet moeilijk. Hij zal ze bij voorkeur zenden naar het land met een tarief van 8 %. Daar is de voorsprong van de inlandsche industrie het geringst en het uitbreiden van afzetgebied het gemakkelijkst. Ons land is dan ook voor den buitenlandschen producent een begeerde markt. Daarom mag men aannemen, dat de importeurs bij hunne onder-

¹⁾ Zoo b.v. voor wat het vermelde geval van averechtsche bescherming aangaat, door het belasten van geïmporteerd drukwerk, voorzover het in de Nederlandsche taal is bedrukt, met eenzelfde invoerrecht als geheven wordt van het daarvoor benodigde papier. Het tarief voor papier op rollen wordt teruggebracht van 8 op 5 %.

linge concurrentie liever de tariefverhooging voor hun rekening nemen, dan schade te lijden bij den afzet hunner waren.

Dit geldt vooral bij geringe tariefsverhoogingen zooals deze. Een scherpe verhooging verdringt in den regel het buitenlandsch product. Doch is de verhooging gering, dan is veeleer te wachten, dat de buitenlandsche producent iets laat vallen van zijn winst, vooral waar het betreft den import uit landen met zwakke valuta. Zoo leest men in een brief van een leider van een groote Nederlandsche onderneming, geciteerd door het Eerste Kamerlid *Blomjous* op het congres der R.K. Werkgevers te 's Gravenhage in December 1923 onder meer het volgende: „De Deutsche industrie is in staat een zeker product inclusief een behoorlijke winst in Holland te verkoopen voor f 14.—. De prijs, waarvoor een Hollandsche fabriek in staat is dit product te verkoopen inclusief een behoorlijke winst, is f 20.—. De Deutsche fabrikant weet, dat indien hij zijn artikel voor f 20.— naar Holland aanbiedt, hij een geringe kans heeft de order te boeken. Hij biedt derhalve niet aan voor f 20.— maar b.v. voor f 17.—, wetende, dat het prijsverschil van f 3.— voor den Hollandschen besteller te groot is om hem de order te onthouden. De extra winst van f 14.— tot f 17.— steekt de Deutsche fabrikant in zijn zak. De som van deze extra winsten is het, welke den Duitschen fabrikant zoo vermogend maakt. Ik vraag mij nu af, welke nadeelen de Hollandsche consument zou hebben, indien de Nederlandsche Staat een deel van de f 3.— extra winst van den Duitschen fabrikant opeischt. Stel U voor, dat de Nederlandsche staat 10 % invoerrecht op het artikel legt, gelooft dan iemand in gemeede, dat de Hollandsche consument deze 10 % heeft te betalen? Het komt er op neer, dat de Deutsche fabrikant f 1.40 minder winst maakt en toch zijn artikel voor f 17.— in Nederland verkoopt. Conclusie dus: Nederlandsche consumenten hebben geen nadeel, de Staat der Nederlanden heeft een bron van inkomsten, de Deutsche fabrikant verdient iets minder. Dit invoerrecht is geen beschermend recht, doch een zuiver fiscaal-recht.”¹⁾

Merkwaardig in dit verband is, dat zelfs de invoering van het zeer hoge Fordney-tarief in Amerika noch vermindering van den import noch stijging van den levensstandaard tengevolge had. In het najaar van 1922 trad dit tarief in werking. Desniettenstaande vertoonde het cijfer van den totaal import over 1923 een stijging van 7 % vergeleken met het voorafgaand jaar²⁾. En het algemeen indexcijfer der Amerikaansche

1) De oud-Minister *Van IJsselsteyn* wijst er in een artikel in *Stemmen des Tijds* van October 1923 op, dat in landen als België, Duitschland en Frankrijk het leven in 1914 belangrijk goedkooper was dan hier, niettegenstaande de invoerrechten in deze drie landen vele malen meer bedroegen dan hier.

2) Zie de door den Amer. correspondent van de *N. R. C.* geciteerde passage uit het jaarlijksch overzicht van den Amer. Minister van Handel (*N. R. C.* van 8 Jan. 1924 O.bl.).

groothandelsprijzen onderging in de periode 1 Jan. 1923—1 Jan. 1924 zelfs een lichte daling ¹⁾).

Houdt men, ondanks dit alles, vast aan het dogma dat *iedere* verzwarende der invoerrechten en dus ook deze tariefsherziening wijziging van de levenskosten met zich sleept, dan zal men ook moeten toegeven, dat de nieuwe regeling elementen bevat, die de toeneming van den omzet prikkelen. Immers, voorzover het tarief voor buitenlandsche producten wordt verhoogd, wordt aan het Nederlandsche product bij den afzet op *eigen* markt een zekere voorsprong verschafft. Voor verscheidene bedrijven, die zich in de tegenwoordige tijdsomstandigheden ternauwernood staande kunnen houden, zal de voorgestelde verhooging van het recht bijdragen om hunne positie te verstevigen. Het teloor gaan van werkgelegenheid zal daardoor kunnen worden voorkomen; ja, zelfs eenige verruiming der arbeidsmarkt lijkt niet uitgesloten. En dan valt te bedenken dat, als de 15 miljoen van het nieuwe tarief eens *niet* geheven werden, allicht hetzelfde bedrag — door verdwijning van werkgelegenheid — aan ondersteuning zou moeten worden uitgegeven en dus toch die last op de natie zou worden gelegd.

Vrijlating van tot dusver belaste artikelen.

Van meer beteekenis is het tweede argument. In tal van kringen der industrie is verzet gerezen tegen de aanvankelijk voorgenomen vrijstelling van artikelen, die volgens de bestaande wet zijn belast als b.v. diverse hout- en metaalwaren, verschillende soorten aardewerk, garens enz. Voor de fabrikanten dezer goederen vreesde men ernstige gevolgen.

We kunnen echter dit bezwaar gevoegelijk buiten bespreking laten nu de Regeering heeft blijk gegeven aan deze industrieën te willen tegemoet komen door voor de goederen, die *het nieuwe tarief onbelast laat zonder ze uitdrukkelijk vrij te stellen het bestaande recht te handhaven* ²⁾).

* * *

Is de nieuwe tariefwet protectionistisch?

Tenslotte nog enkele opmerkingen over het bezwaar, dat men hier en daar in vrijhandelskringen tegen het nieuwe tarief aanvoert.

Men ziet in het ontwerp een stap in de richting van protectie, vreest althans voor een wakker roepen van protectionistische neigingen en ducht — zooal geen repressailles van het buitenland — dan toch een verzwakking van onze positie bij de verdediging onzer handelsbelangen tegenover andere mogendheden.

¹⁾ Zie het artikel van Dr. M. Vaja in *De Economist* van Juli-Aug. 1924 p. 485. Na vermelding van verschillende cijfers, betreffende den import in Amerika, concludeert deze schrijver: „Wat dus den samenhang tusschen het douanetarief en den import in de Ver. Staten betreft, is het een *onloochenbaar feit* (wij cursiveeren), dat de sterke toename van den import door de belangrijke verhooging van de invoerrechten in het afgelopen jaar niet werd verhinderd.”

²⁾ Zie het bij nota van wijziging ingevoegde art. 43.

Nu lijkt deze klacht oppervlakkig beschouwd misschien juist, in zoverre de druk der invoerrechten wordt verzwaaard.

Doch dat deze factor op zichzelf niet beslissend is blijkt reeds, wanneer men de nieuwe tariefwet toetst aan het kenmerk, dat *Pierson* ter onderscheiding van beschermende rechten stelde. „Het wezen van alle beschermende rechten ligt — volgens hem — hierin, dat zij als zoodanig *nooit in het belang der schatkist worden geheven*; een Staat, die zulke rechten heft, moet het betreuren, indien zij veel opbrengen, want daaruit blijkt, dat zij zeer onvolkomen beantwoorden aan hun doel, „den invoer van zekere producten tegen te gaan”¹⁾). Niet de wensch om den import te fnuiken ligt aan de nieuwe tariefregeling ten grondslag. Dan zou het middel, een tariefverhooging van in het algemeen niet meer dan 3 % ad valorem wel uiterst gebrekkig gekozen zijn. Doch integendeel *juist een flinke invoer is een noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken van het doel, dat de wetgever zich stelt*. Want, naast de wenschelijkheid om de verouderde techniek van de tariefwet te herzien, zijn het vooral de dringende financiële zorgen, die den stoot gegeven hebben tot het voorstel. Het is het fiscaal belang, dat in deze omstandigheden andere belangen min of meer in de schaduw staan. Hoe kan men dan van bescherming spreken?

Er valt dan ook zekere aarzeling waar te nemen bij het beoordeelen van de handelspolitiek, waarop dit ontwerp gebaseerd schijnt. Betrekkelijk weinigen durven het ronduit als protectionistisch te bestempelen. Liever spreekt men van het wakker roepen van protectionistische neigingen.

Doch als men nu hoort, dat in belangrijke industriele kringen den dringenden eisch gesteld wordt, om het tarief in het algemeen tot 15 % ad valorem te verhoogen en de Regeering te machtigen tot het nemen van maatregelen om ons land te beschermen tegen valutaconcurrentie of tegen een handelspolitiek van andere mogendheden, die op vernietiging van bepaalde takken van ons economisch leven is gericht (repressaille, of retorsie-maatregelen)²⁾; en men ziet, dat het ontwerp in 't algemeen niet verder gaat dan een recht van 8 % en blijkbaar van een machtiging van de Regeering niet weten wil, dan zal men deze grief, zelfs in zeer verzachten vorm geuit, moeilijk ernstig kunnen opnemen.

Dit klemt nog meer, als men ook let op de houding van het buitenland. Volgens het, door den Volkenbond samengestelde „Memorandum on public Finance” 1922, bedroeg het door invoerrechten gevormde percentage der totaal-inkomsten in de landen:

¹⁾ Leerboek der Staathuishoudkunde Deel II, 3de druk, pag. 431 (cursiveering van ons).

²⁾ Zoo o.a. ter vergadering van het R.K. reconstructiecongres, dat ten vorigen jare gehouden werd.

Een dergelijke machtiging zou — volgens de memorie van antwoord — niet in de tariefwet doch eventueel moeten worden geregeld in eene wet, uitgaande van den Minister van Arbeid, Handel en Nijverheid.

Zweden	18.1 (1922) raming.	19.2 (1923/24) raming.
Engeland	12.2 (1921/22).	15.2 (1923/24) „
België	6.5 (1921/22).	8.4 (1923) „
Vereen. Staten	8.7 (1921/22).	12.6 (1923/24) „
Denemarken	12.5 (1921/22).	15.1 (1923/24) „
Finland	25.4 (1921).	40.6 (1923) „
Luxemburg	22.4 (1921).	24.3 (1923) „
Frankrijk	5.5 (1921).	10 (1922) „
Zwitserland	23.3 (1921).	29 (1922) „
Nederland	4.5 (1921).	5.9 (1923) „

Gedurende 1921—1923 steeg het percentage van Nederland dus slechts met 1.4 %. In laatstgenoemd jaar stond Nederland, wat de opbrengst der invoerrechten aangaat ver onderaan. Houdt men nu rekening met een verwachte meerdere opbrengst van f 15 millioen, dan zal het totaal der invoerrechten ten opzichte van het totaal der geraamde inkomsten over 1924 niet hoger stijgen van 7.4 % ¹⁾).

Is er nu uitzicht, dat er koersverandering komt in de buitenlandsche handelspolitiek in de richting van vrijhandel? Ge zoudt het misschien meenen na de nederlaag van Baldwin's Ministerie, en de afschaffing van de MacKenna duties in Engeland. Doch vergeet dan niet, dat in dat vrijhandelsland volgens de cijfers van de begrooting van 1923—1924 de druk der invoerrechten (in totaal 116.9 millioen pond) per hoofd der bevolking 2.7 pond of ongeveer 32 gulden bedroeg, terwijl bij ons volgens het nieuwe tarief naar raming niet veel meer dan 7 gulden per hoofd zal worden betaald. Vergeet dan ook niet, dat nog steeds van kracht is de safe-guarding of industries act, die de Engelsche Regeering machtigt om bij valutaconcurrentie bepaalde goederen met een extra invoerrecht van een derde van de waarde (dus met 33¹/₃ %) te treffen terwijl de Duitsche producten weer aan een extra recht van 26 % zijn onderworpen, zooals oorspronkelijk in de Recovery-act was bepaald. En wat andere landen aangaat: In de Vereenigde Staten bracht de Mac Camber-Tordney Tariff Law een z.g. scientific tariff, gebaseerd op het verschil in productieprijzen in Amerika en in het buitenland, waardoor het invoerrecht, voor sommige fabrikaten tot zelfs 55 % ad valorem steeg. Bovendien verkreeg de President het recht om het tarief naar eisch der omstandigheden tot 50 % te verhoogen of zelfs (als repressaillemaatregel) de invoer van goederen uit bepaalde landen geheel te verbieden. Duitschland beoogt een herziening van zijn tarief, met het doel om een evenwicht tusschen in- en uitvoer te verkrijgen. Daartoe wordt de bij de wet van 5 Augustus 1922 aan de Regeering verleende machtiging tot verhoogen van bestaande en het opleggen van nieuwe invoerrechten op industriële goederen met twee jaar (n.l. tot 30 Juni 1926) verlengd. Sinds het begin van den oorlog vrijgestelde levens-

¹⁾ Volgens de raming voor 1925 wordt dit percentage 7,6 d. i. juist gelijk aan verhoudingscijfer van het normale jaar 1913.

middelen als graan, aardappelen en vleesch worden weer opnieuw belast, terwijl in 't algemeen de rechten op landbouwproducten van vóór den oorlog worden hersteld. Ook in Oostenrijk is een ontwerp eener nieuwe tariefwet aanhangig, dat in hoofdzaak ter bescherming van de industrie werd ingediend. In het bijzonder wordt verhoogd het invoerrecht op zeep, textielwaren, leder en lederwaren, glaswerk, metaalwaren, machines en elektrische apparaten, automobielen (tot 35 % ad valorem) enz. Hongarije besloot in 1923 tot een herziening, waarbij voor $\frac{2}{5}$ van de 2500 artikelen het invoerrecht werd verhoogd, voor sommige artikelen zelfs drie- of viervoudig. In het protectionistisch Zwitserland werd ten vorige jare bij referendum met groote meerderheid (470.679 tegen 169.576 stemmen) een voorstel tot vrijhandel verworpen. Het socialistisch Dene-marken aanvaardde dit jaar een tariefwet, die de ontvangsten, berekend op de basis van de invoercijfers van 1922 met 16 miljoen Kronen verhoogt. Noorwegen verzwaarde den druk der invoerrechten — o.a. op algemeene verbruiksartikelen als spek, appels en peren. Het Belgische parlement bekrachtigde dit jaar een herziening, die de totaal-opbrengst van het tarief nog belangrijk belooft te versterken. Ja zelfs het bolsjewistisch Rusland aarzelde niet om dienzelfden weg in te slaan. En zoo kan men voortgaan.

Nu spreken wij niet over de vraag, of ook voor ons land een protectionistisch tarief aanbeveling verdient¹⁾. De Regeering stelt die vraag zelfs uitdrukkelijk buiten geding, wijl zij — afgezien van het feit, dat zij een principieele wijziging van den koers onzer handelspolitiek ongewenscht acht — noch de aanneming noch de fiscale uitkomst van het ontwerp in gevaar wil brengen (Memorie van Antwoord). Doch indien men van vrijhandelszijde zoo telkens weer wijst — ook in verband met dit ontwerp — op het gevaar voor verzwakking onzer positie bij verzet tegen maatregelen van het buitenland, die onzen handel of industrie benadeelen, dan zijn wij toch geneigd de vraag te stellen, of het vrijhandelsstelsel nu inderdaad ons tot dusver zulk een machtige steun gebleken is. Waarlijk, de practijk van den laatsten tijd biedt daarvan zeker niet het bewijs. Steeds hooger worden de tariefmuren, waarmede het buitenland ons omringt. En inplaats van Nederland steeds met zekere onderscheiding te zien behandeld, schijnt het veeleer, of men in het buitenland er op uit is, om juist bij voorkeur den invoer van onze producten te belemmeren. Spanje weerde de Nederlandsche kaas, Frankrijk de producten onzer visscherij. Amerika de bloembollen. En terwijl wij onze grenzen voor alle producten openstellen, moesten wij toezien, dat in het onlangs met Tsjecho-Slowakije gesloten verdrag de invoer van Nederlandsche goe-

¹⁾ Voor een uitvoerig overzicht van de argumenten pro en contra protectie moge ik verwijzen naar het derde deel van Prof. Diepenhorst: „Voorlezingen over de Economie” Hoofdstuk V, waar men ook een ruime literaturopgave vindt. Men raadplege eveneens diens referaat voor de jongste Wetenschappelijke Samenkomst der Vrije Universiteit „Beginselen der Vrijhandelsleer”.

deren voor een deel gelimiteerd en voor een ander deel geheel verboden werd ¹⁾).

Vrees voor het buitenland lijkt ons daarom een weinig betrouwbaar richtsnoer bij het regelen der invoerrechten. Trouwens er is geen grond voor vrees. Een geringe tariefverhoging zooals deze scheidt geen gevaar voor repressaille maatregelen van het buitenland. Vooral niet waar de omringende mogendheden in de laatste jaren in veel belangrijker mate hunne invoerrechten verzwaaarden.

En wijst men tenslotte op gevallen, waarin goederen — vroeger onbelast — nu aan een tarief van 8 % worden onderworpen, of speciale verhoogingen worden ingevoerd, dan zal men toch moeilijk kunnen volhouden, dat hierdoor deze herziening een protectionistisch karakter verkrijgt. Thans onbelaste artikelen als verpakte azijn, verpakt aardappelmeel, verpakte biscuit zonder suiker, kuipen, ketels e.a. worden belast, omdat zij tengevolge van verpakking en gering gewicht binnen het wettelijk begrip van toonbankartikelen vallen. Artikelen als aardappelmeel, sago, arowroot, tapiocameel en gedroogde groenten in onverpakte vorm blijven onbelast. Doch komen ze in kleine doosjes, blikjes of zakjes over de grenzen, dus in min of meer luxe-gewaad, dan zijn zij aan het gewone invoerrecht onderworpen. Inplaats van protectionisme heeft men hierin veeleer te zien een poging om tegemoet te komen aan de belangen van de meest eenvoudige gebruikers.

Evenmin vinden speciale tariefsverhoogingen als voor automobielen en vleesch of visch in kleine blikken in protectionistische overwegingen haar grond. Naast het belang van de schatkist is het veelal luxurieuze gebruik dezer goederen het motief.

Wij kunnen dan ook in dit ontwerp niets anders zien dan een technische herziening, met inachtneming van het belang van de schatkist en met handhaving van den tot dusver gevolgden koers onzer handelspolitiek.

VRAAG EN ANTWOORD.

1. VRAAG.

Hoe is de verhouding tusschen de uitgaven voor onderwijs en landsverdediging in landen, waar socialisten de leiding in handen hebben?

ANTWOORD.

Wij laten hieronder volgen enkele gegevens betreffende de onderwijs- en defensie-uitgaven, zoowel in totaal als per hoofd der bevolking, van de landen

¹⁾ Onder de laatste groep vallen belangrijke goederen als zeep, katoenen artikelen, metaalwaren, margarine, kaas enz. Intusschen wordt van de zijde van het Tsjecho Slowaaksche gouvernement een „welwillende behandeling” (traitement bienveillant) toegezegd bij het verlenen van vergunningen tot invoer!

Engeland, Zweden, Denemarken, België en Nederland (in hoofdzaak ontleend aan „The Statesman's Yearbook” 1924):

ENGELAND (1924/25).

Onderwijs totaal	£ 47.673.000, is per hoofd der bevolking	£ 1.1 = f 13.20
Defensie „	£ 114.700.000, „ „ „ „ „ „ „	2.6 = f 31.20

ZWEDEN (1923/24).

Onderwijs totaal	Kr. 122.116.500, „ „ „ „ „ „ „	Kr. 20.3 = f 13.53
(Incl. Eeredienst.)		
Defensie totaal	Kr. 149.941.800, „ „ „ „ „ „ „	25.04 = f 16.69

DENEMARKEN (1924/25).

Onderwijs totaal	Kr. 64.069.885, „ „ „ „ „ „ „	Kr. 19.60 = f 14.06
Defensie „	„ 53.452.829, „ „ „ „ „ „ „	16.32 = f 10.88

BELGIE (1921).

Onderwijs totaal	Frs 261.579.000, „ „ „ „ „ „ „	Frs 34.04 = f 17.02
(Incl. Kunsten en Wetenschappen.)		
Defensie totaal	Frs 525.093.000, „ „ „ „ „ „ „	69.64 = f 34.82

NEDERLAND (1925).

Onderwijs totaal	f 141.554.908, „ „ „ „ „ „ „	f 19.66
Defensie	f 98.553.992, „ „ „ „ „ „ „	f 13.17

Daarbij moeten we het volgende opmerken:

De cijfers voor Engeland zijn ontleend aan de begrooting 1924/25; een begrooting, die door het tegenwoordige Engelsche Kabinet is ingediend.

De begrooting van Zweden 1923/24 (aanvang van het begrootingsjaar Juli) moet ingediend zijn door het socialistische Kabinet-Branting, aangezien dit Kabinet eerst in April 1923 vervangen werd door een Burgerlijk Ministerie. Het cijfer der onderwijsuitgaven is echter niet zuiver; daaronder zijn ook begrepen de kosten van den eeredienst, waardoor uiteraard de berekening per hoofd wat is geflatteerd.

Denemarken heeft een socialistische Regeering. Wij hebben daarom de begrootingscijfers 1924/25 genoemd. Worden de ontwapeningsvoorstellen hier wet, dan verandert natuurlijk de verhouding.

België heeft sinds 14 December 1921 geen socialistische Ministers meer. Gekozen is daarom de begrooting 1921, die onder régime van een ministerie, waarin socialisten zitting hadden, is samengesteld, ingediend en verdedigd. Ook het door ons vermeld bedrag der Belgische onderwijsuitgaven is niet zuiver; hieronder zijn begrepen de uitgaven kunsten en wetenschappen.

Tenslotte nog een tweetal algemeene opmerkingen.

De omrekening van de buitenlandsche munt heeft plaats gehad volgens de nominale waarde; bij onderlinge vergelijking van deze verschillende landen moet daarmede uiteraard worden rekening gehouden. De reële waarde van de Zweedsche, Deensche en Belgische munt is, zooals bekend, beduidend lager dan de nominale. Voor de verhouding van de cijfers van ieder land afzonderlijk maakt dit natuurlijk geen verschil.

Onze tweede opmerking betreft de onderwijsuitgaven. Vergelijking van de cijfers van de onderwijsuitgaven van de verschillende landen geeft natuurlijk geen beeld van hetgeen in totaal in die landen voor het onderwijs wordt besteed door publiekrechtelijke lichamen. Om een zuivere vergelijking te krijgen, zou het noodig zijn rekening te houden met alles wat uit de publieke kassen

voor onderwijs komt. Het staatje kan daarom alleen dienst doen om te leeren kennen de verhouding tusschen hetgeen in verschillende landen *door den Staat* voor het onderwijs en de defensie wordt uitgegeven.

2. VRAAG.

Korten tijd geleden diende ik bij den Raad het voorstel in om de winkels gedurende den Zondag te sluiten. Ik heb mijn voorstel verdedigd op principieele en politieke gronden. Het ondervond heftige bestrijding op economische gronden n.l. uit 't oogpunt van vreemdelingenverkeer, omdat X. vrijwel bestaat van pensioengasten, dagjesmensen en weekendgasten. Het was te voorzien, dat mijn voorstel niet aangenomen zou worden. Om althans te trachten iets te bereiken, wijzigde ik mijn voorstel, in dier voege, dat de zomermaanden uitgeschakeld werden. 't Werd evenwel verworpen.

Thans bemerk ik, dat in onze kringen aanmerking wordt gemaakt op mijn houding, n.l. dat ik mijn voorstel wijzigde. Daarom zou ik U het volgende willen vragen:

1. Is het in strijd met onze beginselen een gedeelte van onze wenschen uit te schakelen met het doel iets te bereiken?
2. Mag dit ook als onze wensch principieel is?
3. Was de zaak in Uw oog belangrijk genoeg om daarvoor het bedoelde voorstel te wijzigen?

ANTWOORD.

ad. 1. Deze eerste vraag mag in haar algemeenheid zeker *niet* bevestigend worden beantwoord. Een staats- en gemeentebestuur zooals ten onzent bestaat, eischt samenwerking op staatkundig gebied tusschen de verschillende partijen. Zonder een dergelijke samenwerking is het niet mogelijk te regeeren. Maar op haar beurt is samenwerking niet mogelijk, zoolang elke groep der bevolking halsstarrig vasthoudt aan *al* hare wenschen. Waar nu de A.R. partij een partij is van orde en gezag en zich, zooals reeds blijkt uit haar naam, tegen regeeringloosheid keert, spreekt het vanzelf, dat het voor haar zelfs geen punt van twijfel kan zijn, dat er bij haar optreden in de regeering van gemeente, gewest, of staat sommige wenschen moeten worden opgeofferd.

ad. 2. Mag dit ook als onze eisch principieel is? Verstaat men onder principieele eisch, hetgeen Gods ordonnantiën van de Overheid vorderen, dan lijkt het antwoord vrij eenvoudig. Deze beginselen zijn absoluut, men mag daarmede nooit transigeeren. Beginseleischen, in dezen zin bedoeld, mogen nimmer worden uitgeschakeld. Doch zoo eenvoudig als de beantwoording van deze vraag oppervlakkig lijkt, is ze inderdaad niet. Want het is niet de vraag, wat de beginseleisch is in abstracto, doch wat in concreto, d. w. z. in verband met een bepaalde complex van omstandigheden, gevorderd wordt.

Een abstract beginsel zonder meer biedt niet dan een *rechtsnoer* voor de praktijk. Het is dus juist eisch van het beginsel met deze praktijk rekening te houden. Hetzelfde beginsel, dat als wet Gods absoluut is, eischt voor een toestand x iets anders dan voor een geheel anderen toestand y. Wie zulks

miskent maakt van de beginseltoepassing een wiskundesom, een logische rekenoperatie en randt daarmee de beginselen zelve in hun levenskern aan.

Met een enkel voorbeeld mogen wij dit trachten te verduidelijken, waarbij we dan uitgaan van het beginsel der huwelijkswetgeving. De Heilige Schrift leert, dat het huwelijk door God is ingesteld, dat dus de huwelijksband heilig is. Het zevende gebod verbiedt den echtbreuk en Jezus heeft ons geleerd dit gebod naar zijn diep-zedelijken zin te verstaan. Zijn leer veroordeelde iedere verbreking van den huwelijksband door de echtgenooten, behoudens het geval van overspel. Wij vinden bij Hem echter geen veroordeeling van de regeling van het Mozaïsch recht, dat om de hardigheid der harten van het Joodsche volk veroorloofde in sommige gevallen aan de vrouw een scheidsbrief te geven.

M.a.w. er is een onderscheid tusschen de eischen van het Koninkrijk Gods en de eischen van den wereldlijken staat, tusschen de sfeer der Christelijke zedeleer en die van het recht. Geheel in overeenstemming met deze bijbelsche opvatting leert het Calvinisme *het beginsel der soevereiniteit in eigen kring*, dat — in zijn meest algemeene zin — erkent de soevereiniteit der verschillende ordinantiën Gods voor de verschillende levenssferen. Het *rechtsbeginsel* voor het huwelijk, dat bij uitsluiting voor den staat richtsnoer moet zijn in zijn huwelijkswetgeving, is een ander dan het beginsel der Christelijke liefdeleer, dat alleen in het Koninkrijk Gods geldt. Het rechtsbeginsel is niet concreet maar abstract en behelst slechts handhaving van het huwelijk als Goddelijke instelling. Het gaat hier om handhaving der rechtsorde in de samenleving door handhaving van de Goddelijke huwelijksinstelling. Maar de toepassing van dit beginsel zal geheel anders moeten uitvallen in een land, waar de veelwijverij in de rechtszeden is geworteld (de Mohammedaansche landen), dan in een land dat van oudsher de monogamie als eenig wettigen huwelijksvorm heeft erkend.

Dit alles geldt ook ten aanzien van de Zondagsquaestie. Evenmin als welk beginsel ook, kan de goddelijke ordonnantie inzake de Zondagsrust als een wiskundige formule worden toegepast. Trouwens hier geeft de Heilige Schrift zelf aan, dat een volstreckte rust, een z.g. Joodsche Sabbathsviering niet is gewild. In de evangeliën wordt althans herhaaldelijk het in dit verband betekenisvolle feit op den voorgrond gesteld, dat de Sabbath er is voor den mensch en niet de mensch voor den Sabbath. Uitschakeling van principieele eischen dus nimmer, wel een toespitsen van deze beginselen naar de omstandigheden.

ad. 3. Nu stelt U in de derde plaats de vraag (wij meenen althans die vraag zoo te moeten begrijpen) of het uit principieele oogpunt juist was Uw voorstel betreffende de winkelsluiting op Zondag zoo te wijzigen, dat de winkeliers gedurende de zomermaanden vrij blijven.

Nu willen wij op den voorgrond stellen, dat verplichte Zondagssluiting o.i. in beginsel valt toe te juichen, althans waar de practijk heeft geleerd, dat Zondagssluiting niet door vrije overeenkomst der winkeliers is te bereiken.

Hieruit volgt intusschen nog niet, dat in zulke gemeenten een voor alle winkels enz. en voor den geheelen Zondag geldend sluitingsgebod moet worden uitgevaardigd. Er zal wel degelijk met locale toestanden moeten rekening worden gehouden. Wat het bestuur van een rustige plattelandsgemeente in het belang der Zondagsrust kan doen, is in een drukke badplaats of een gemeente met veel vreemdelingenverkeer niet altijd aanbevelenswaardig. Nu kan men, als Raadslid van een gemeente van laatstbedoelde soort (waaronder gedurende

de zomermaanden ook de gemeente X valt te rangschikken), zich op het standpunt stellen van „alles of niets” en onder dit motto op krasse maatregelen blijven aandringen; men kan zulk een optreden zeer principieel noemen. Doch de vraag is, of de beginselen er mede gediend zijn. Want het gevaar is groot, dat men niets bereikt, doordat het voorstel in den Raad schipbreuk lijdt of — zoo het dit gevaar al ontsnapt — geen nut kan afwerpen, omdat het in den boezem der bevolking niet voldoende weerklank vindt, waarvan ontduiking op ruime schaal of ontheiliging van den Zondag op andere wijze het gevolg kan zijn.

Principieel juister lijkt het ons daarom, zich als Raadslid de vraag te stellen, wat, gelet op de omstandigheden, ten nutte van de Zondagsrust op publiek terrein practisch bereikbaar is. En blijkt het, dat ten aanzien van de Zondagsluiting, hetzij wegens de eischen die het vreemdelingenverkeer des zomers aan de winkeliers stelt, hetzij met het oog op den aard der bevolking en de samenstelling van den Raad, slechts beperkte Zondagsluiting mogelijk is en wenscht men zich als Raadslid daarnaar te richten, dan beteekent dit o.i. niet het uitschakelen van principieele eischen doch het vaststellen van het in casu eenig principieel juiste standpunt.

Daarom verre van Uw houding in den Xschen Raad te veroordeelen lijkt het ons, dat U in beginsel juist gehandeld hebt door acht te slaan op factoren van practischen aard. Wij zeggen hiermede niet, dat wij in dit geval bij nauwkeurige kennis van de feiten tot dezelfde conclusies zouden komen. Misschien ware het mogelijk, gedurende de zomermaanden een beperkt sluitingsgebod b.v. voor bepaalde categorieën winkels of voor een gedeelte van den Zondag in te voeren en zou een aanvullend voorstel in dezen geest op zijn plaats zijn. Dit zou o.i. een punt van overweging ter vergadering van de kiesvereening kunnen uitmaken.

3. VRAAG.

In een vergadering van den Raad onzer gemeente kwam de vraag aan de orde, of de Burgemeester als hoofd der politie verantwoording schuldig is aan den Raad. De Burgemeester beweert geen verantwoording schuldig te zijn. Kunt U ons een uiteenzetting geven van deze quaestie?

ANTWOORD.

De gemeentewet kent naast de financieele verantwoordingsplicht van art. 218 de verantwoording van den burgemeester en wethouders wegens het dagelijksch Bestuur (zie art. 183). Deze verantwoording bestaat in het verstrekken van inlichtingen aan den Raad *als college* (*niet* aan de individueele raadsleden).

Nu rijzen er in dit geval bij de toepassing van dit artikel twee vragen, n.l. 1. of die verantwoordingsplicht uitsluitend rust op het college van B. en W. als zoodanig, zoodat dus het college moet beslissen, of de gevraagde inlichtingen zullen worden verstrekt, dan wel of de leden van het college ook individueel verplicht zijn inlichtingen het dagelijksch bestuur betreffende te verstrekken; 2. of ook de uitoefening van de gemeentelijke politie onder het dagelijksch bestuur moet worden gerekend, zoodat — desgevraagd — ook nopens dit onderwerp inlichtingen moeten worden verstrekt.

De eerste vraag moet in den zin van individueelen verantwoordingsplicht

worden beantwoord; hetgeen daarom van zooveel beteekenis is, omdat de Burgemeester zich bij uitsluitend collectieve verantwoordelijkheid aan het geven van inlichtingen zou kunnen onttrekken, door zich te verschuilen achter eene beslissing van het college van B. en W. en mitsdien de positie van den Raad als hoofd der gemeente niet tot haar recht zou kunnen komen.

Het belangrijkste argument voor deze opvatting is gelegen in het laatste lid van art. 89 der gemeentewet, dat de wethouders bij weigering om te voldoen aan hunne verplichting ex. art. 183 met vervallenverklaring dreigt. Nam men aan, dat er slechts collectieve verantwoordingsplicht bestond, dan zou dit artikel eenvoudig niet zijn toe te passen. Want wie zou kunnen uitmaken, welke wethouder of welke wethouders schuldig zouden staan aan schending van art. 183 der Gem.Wet, wanneer het besluit om inlichtingen te weigeren door het college genomen was en de weigering namens het college aan den Raad werd medegedeeld? Of men zou in een dergelijk geval *alle* wethouders vervallen moeten verklaren. Maar dan komt men er weer niet. Want dan zou ook de minderheid van het college van B. en W. die tegen het voldoen aan de verantwoordingsplicht geen bezwaar had, doch eenvoudig overstemd werd, onschuldig het lot der collega's deelen, hetgeen met art. 89 in de hand niet valt te verdedigen.

Somtijds wordt nog wel eens de collegiale verantwoordelijkheid verdedigd, doch de gronden, die men daarvoor aanvoert, zijn niet sterk en werden reeds jaren geleden door Prof. Oppenheim weerlegd (Oppenheim „Gemeenterecht” II 2de druk, 220 v.v.).

Aanvaardt men ook den individueelen verantwoordingsplicht — en in de practijk ziet men dat geregeld — dan erkent men tevens de individueele verplichting van den Burgemeester om aan den Raad inlichtingen nopens het dagelijksch bestuur der gemeente te verstrekken.

Zoo komen we vanzelf tot de tweede vraag, of de uitoefening van het politierecht moet worden gerekend tot het dagelijksch bestuur, waaromtrent ingevolge art. 183 verantwoordelijkheid bestaat. En ook deze vraag moet naar onze meening — en daarbij staan bekende schrijvers over het gemeenterecht als Van Loenen en Oppenheim¹⁾ aan onze zijde — bevestigend worden beantwoord.

Immers des Burgemeesters politietak wordt omschreven in hoofdstuk III der gemeentewet, welk hoofdstuk handelt over het dagelijksch bestuur van de gemeente. De eerste paragraaf spreekt over het dagelijksch bestuur in het algemeen en wijst het gedeelte van het dagelijksch bestuur aan, dat aan B. en W. is opgedragen (art. 79). De volgende paragraaf heeft tot opschrift: „Van de handhaving der openbare orde in het bijzonder” en deze paragraaf regelt het politierecht van den Burgemeester (art. 184 v.v.).

Deze politietak van den Burgemeester is van tweeërlei aard. Ze behelst n.l. eensdeels de uitvoering van de door den Raad krachtens art. 135 van de Gemeentewet gestelde verordeningen ter handhaving van de openbare orde, enz. anderdeels — voorzoover nadere voorzieningen van den Raad ontbreken — een rechtstreeksche uitvoering van de wettelijke voorschriften, neergelegd in de artt. 184 v.v. van de Gemeentewet. Zie omtrent dit punt ook Vraag no. 3 van het vorig nummer van dit tijdschrift.

¹⁾ Oppenheim „Gemeenterecht” 2de dr. II p. 181/182 en Van Loenen „De Gemeentewet” II p. 478/479.

Hetzij nu de Burgemeester handelt als uitvoerder van de politie-verordeningen van den Raad, hetzij hij rechtstreeks krachtens de gemeentewet optreedt, *in beide gevallen is hij verantwoordelijk aan den Raad*. Want zijn optreden behoort tot het dagelijksch bestuur der gemeente.

Maar — zult ge vragen — is de Burgemeester ook aan den Raad verantwoordelijk voor al hetgeen het plaatselijke politiepersoneel doet? Die vraag zouden wij niet zonder meer bevestigend willen beantwoorden. Immers, naar luid van art. 190 der Gem.Wet is het gemeentelijk politie-personeel ook dienstbaar aan de Rijkspolitie. Het staat slechts voor wat aangaat de gemeentepolitie onder de bevelen van den Burgemeester. Daarom zal de Burgemeester ook niet voor alle handelingen van het gemeentelijk personeel verantwoordelijk kunnen worden geacht, met name niet voorzoover dit personeel is opgetreden krachtens de bevelen van Rijkspolitie-autoriteiten en ter handhaving van de Rijksstrafwetten. B.v. voor het aanhouden van iemand, die van diefstal wordt verdacht. De uitvoering van de Rijkswetten (behalve dan de Gemeentewet) en algemeene maatregelen van bestuur valt, ook al is deze aan den Burgemeester of aan B. en W. opgedragen, buiten het dagelijksch bestuur, zoodat reeds uit dien hoofde art. 183 niet van toepassing is.

Tenslotte nog de vraag, wat te doen, indien de Burgemeester weigert aan zijn verantwoordingsplicht te voldoen, of indien de door hem verstrekte inlichtingen onbevredigend zijn. Een bepaald middel wijst de gemeentewet in die gevallen niet aan. De Raad kan echter door middel van een motie van zijn zienswijze doen blijken en hierdoor een zekeren moreelen drang op den Burgemeester oefenen, die met 't oog op de toekomst wellicht niet zonder beteekenis is.

Doch — en hierop zij tenslotte nog de aandacht gevestigd — de Burgemeester heeft aan zijne verplichtingen voldaan, wanneer hij den Raad behoorlijk heeft ingelicht omtrent hetgeen *geschied is*. De Raad heeft *niet* het recht van hem te eischen, dat hij zal mededeelen, wat hij *van plan is te doen* ter uitoefening van zijn politierecht.

Somtijds worden wel eens vragen in die richting gesteld met het doel een zekeren druk op den Burgemeester te oefenen. Doch hij heeft dan het volle recht om inlichtingen te weigeren. Want de gemeentewet onderwerpt hem bij de uitoefening van het aan hem toevertrouwd deel van het dagelijksch bestuur niet aan het inzicht van den Raad, doch stelt hem zelfstandig daarvoor verantwoordelijk.

4. VRAAG.

Wat is het verschil tusschen een winstgevende exploitatie van gemeentebedrijven en het heffen van indirecte belastingen?

ANTWOORD.

Er bestaat zowel theoretisch als practisch verschil.

Theoretisch, omdat de grond voor het heffen van belasting een geheel andere is dan die voor het nemen van winst bij de exploitatie van een overheidsbedrijf.

Bij het heffen van belasting treedt de overheid op als publiek persoon, geroepen om zich de middelen te verschaffen, die tot het in stand houden van de rechtsorde noodig zijn. Deze middelen kunnen van verschillenden aard zijn.

Ze kunnen geheven worden direct van het vermogen of inkomen van de burgers (vermogensbelasting, inkomstenbelasting enz.) of indirect (verteringsbelastingen, waarbij men bedoelt niet den producent maar den verbruiker te treffen) doch in beide gevallen zijn het bijdragen aan de algemeene middelen verschuldigd, *onafhankelijk van eenigen bijzonderen dienst der overheid* (Zie Mr. Cort v. d. Linden, Leerboek der Financiën p. 22).

Vandaar dat onder de belastingen in economischen zin niet vallen de z.g. retributies d.z. vergoedingen voor diensten, die de overheid verricht (b.v. schoolgeld, marktgeden, veerponten en dergelijke) gevorderd van dengene, die gedwongen of vrijwillig de gemeentelijke organen of inrichtingen voor bijzondere doeleinden in beweging brengt of gebruikt.

Zoowel van belastingen als van retributies moeten onderscheiden worden de betalingen voor leveringen, welke de overheid verricht, of in 't algemeen alle inkomsten, die de overheid niet krachtens haar publiekrechtelijken aard doch krachtens gewone overeenkomsten van koop en verkoop, verrichting van diensten enz. verkrijgt. De winst, die de gemeentelijke overheid in dergelijke bedrijven maakt, is dus principieel onderscheiden van de gemeentebelasting.

Ook practisch is er verschil. De belasting vloeit rechtstreeks in de gemeentekas, terwijl de winst der bedrijven vaak wordt gebezigd voor het vormen van reserves met het doel om het bedrijf een vastere commercieele basis te geven. Voorts bindt de Gemeentewet de Gemeentebesturen bij het heffen van belasting aan Koninklijke goedkeuring van het desbetreffende besluit en aan de andere voorschriften, neergelegd in art. 232 v.v. Retributies worden, wat deze voorschriften betreft, met belastingen gelijkgesteld (art. 238). Doch voor de ontvangsten uit overheidsbedrijven van privaatrechtelijken aard gelden deze bepalingen niet. Voor deze bedrijven geldt ook niet de bepaling van art. 254, volgens welke bij het vaststellen van de retributies in art. 238 genoemd, geen hooger bedrag wordt goedgekeurd dan vereischt is om een matige winst te behalen.

De grens tusschen belasting en retributies eenerzijds en inkomsten van privaatrechtelijken aard anderzijds was staatsrechtelijk langen tijd in het onzekere. Thorbecke beschouwde de gemeentebedrijven als openbare diensten en de opbrengst dier bedrijven als retributie en achtte mitsdien art. 254 van de gemeentewet (dat aanvankelijk niet toeliet winst te behalen bij het heffen van retributies) van toepassing. De practijk der latere jaren was minder streng. En de herziening van de Gemeentewet in 1897 gaf aan de gemeente de vrijheid winst te maken, wanneer zij buiten haar eigenlijken publiekrechtelijken werkring trad (Mem. v. Toelichting). Omtrent de grens van dien werkring bleef echter onzekerheid bestaan. Eerst in 1920 ¹⁾ lukte het de Regeering aan die onzekerheid een einde te maken door aan art. 238 een nieuwe alinea toe te voegen, waarin uitdrukkelijk bepaald werd, dat onder de opbrengsten, bedoeld in art. 238, 1e alinea, (n.l. de retributies) niet begrepen zou zijn „de betaling, welke de gemeente eischt als exploitante van bedrijven zooals gasfabrieken, electriciteitswerken, ondernemingen van vervoer, telefoon, waterleiding, en evenmin voor diensten, waartoe de gemeente tijdelijk haar personeel ter beschikking van particulieren stelt”.

¹⁾ Wet van 30 Dec. 1920 S. 923.

5. VRAAG.

Door onze gemeente is een winkel ingericht voor den verkoop van electriciteitsartikelen en elektrische lampen. Hoe is daaromtrent Uw oordeel?

ANTWOORD.

Verkoop van electriciteitsartikelen van gemeentewege wordt somtijds noodzakelijk geacht met het oog op een goed commercieel beheer van het electriciteitsbedrijf. Immers, wil het bedrijf floreeren, dan moet het stroomverbruik worden aangemoedigd en dit wordt o.a. bereikt door het propageeren van het gebruik en het op ruime schaal beschikbaar stellen van electriciteitsapparaten. Een ander voordeel van den gemeentelijken verkoop noemt men dat, door het opkopen in 't groot, deugdelijke toestellen voor lageren prijs beschikbaar kunnen worden gesteld en dus door een ruimeren kring van de bevolking kunnen worden gebruikt.

Tegenover deze voordeelen staat echter het groote nadeel (getuigen de requesten door den middenstand bij de Amsterdamsche en Rotterdamsche Raden ingediend), dat de belangen van de electrotechnische middenstanders door dezen gemeentelijken verkoop ernstig worden geschaad, een nadeel dat te sterker spreekt, omdat dikwijls door verkoop beneden den kostprijs den winkelier eene oneerlijke concurrentie wordt aangedaan. Vaak wordt bij de prijsbepaling van gemeentewege verzuimd rekening te houden met allerlei onkosten, die de gemeente zonder veel bezwaar verwaarloozen kan, doch die door den middenstander op de koopers moeten worden verhaald (zoo b.v. de belastingonkosten, salaris- en pensioenuitgaven, die voor zoover het personeel ook bij andere gemeentelijke diensten een functie bekleedt, bij het opmaken van de onkostenrekeningen van de gemeentewinkels somtijds buiten beschouwing worden gelaten, betaling voor het gebruik van gemeentelijke eigendommen e.d.).

Trouwens, ook de argumenten ten gunste van gemeentelijke winkels zijn niet sterk. In verreweg de meeste gevallen kan de gemeente zonder bezwaar het maken van propaganda voor de uitbreiding van het electriciteitsbedrijf overlaten aan het particulier winkelbedrijf. Het gebeurt soms, dat door de winkeliers te hooge prijzen worden gevraagd of minder deugdelijke apparaten worden verkocht, doch dit op zich zelf is nog geen reden voor de gemeentelijke overheid, om zelf het bedrijf ter hand te nemen. Te hooge prijzen en ondeugdelijke kwaliteiten zijn verschijnselen, die zich op het geheele terrein van den handel voordoen en waartegen in den regel bij normalen gang van zaken de concurrentie in het vrije bedrijf waakt. Prijsregelend treedt de overheid eerst op, wanneer abnormale toestanden dit noodzakelijk maken.

En ook al zou het belang van het electriciteitsbedrijf en het belang van de gemeentelijke bevolking verkoop van gemeentewege wenschelijk doen zijn, dan is nog niet vereischt, dat daartoe gemeentewinkels worden opgericht. De gemeente kan bij haren verkoop gebruik maken van de hulp van particuliere winkeliers, die uit eigen belang voor eene behoorlijke reclame en afzet zorg dragen. De winkeliers ontvangen dan een zekere provisie. Deze provisie bedraagt in Amsterdam, waar ondanks het bestaan der gemeentewinkels ook contracten met particuliere winkeliers worden gesloten, als wij ons goed herinneren, 15 % van den detailprijs.

Liever zouden wij de gemeente bij den verkoop van electriciteitsartikelen

geheel uitschakelen. Propaganda voor het gebruik van electriciteit kan worden gemaakt door het inrichten van een of meer toonkamers.

Gaat de gemeente zelve tot verkoop over, dan dient in elk geval als eisch te worden gesteld, dat alle kosten, die op het particulier bedrijf drukken, ook ten laste worden gebracht van het gemeentelijk bedrijf. Ter contrôle ware aan den Raad, bij het indienen van de bedrijfsrekening, eene afzonderlijke rekening van dezen gemeentelijken verkoop voor te leggen.

6. VRAAG.

Binnenkort moet in onze gemeente een nieuwe schoolgeldregeling worden vastgesteld. De tegenwoordige regeling is sterk progressief. Een groot deel der arbeiders is vrij en de laagst aangeslagenen betalen heel weinig. Persoonlijk voel ik er veel voor dat, zoo mogelijk, allen iets betalen. Hoe is Uw meening hieromtrent?

ANTWOORD.

Ook o. i. verdient het aanbeveling, dat de ouders zooveel mogelijk bijdragen in de kosten van het onderwijs. Het onderwijs is een onderdeel van de opvoeding der kinderen. En al blijkt het ook practisch onmogelijk voor vele ouders, om dit deel der opvoeding ten volle te bekostigen, toch moet men uiterst voorzichtig zijn met het verleenen van vrijstelling. Want vrijstelling schaadt licht het verantwoordelijkheidsgevoel, terwijl ontheffing, die niet strikt noodig is, onbillijk is tegenover de belastingbetalers, voor wier rekening de lasten van het onderwijs komen.

De minst-draagkrachtige ouders intusschen behooren van het betalen van schoolgeld te worden vrijgesteld. Dit eischt ook art. 62 3de al. der L.O.wet. „In de verordening tot heffing van het schoolgeld — zegt dit artikel — wordt het bedrag van het inkomen vermeld, beneden hetwelk schoolgeld niet verschuldigd is.” Dit bedrag kan niet in alle gemeenten gelijk zijn, doch moet afhankelijk worden gesteld van den plaatselijken levensstandaard, terwijl ook op den toestand der gemeentelijke financiën dient te worden gelet.

Nu eischt datzelfde art. 62, dat de heffing van het schoolgeld geregeld wordt naar evenredigheid van het belastbaar inkomen (bedoeld in art. 37 der Wet op de Inkomstenbelasting 1914) der ouders enz. Bij het bepalen van het belastbaar inkomen voor de Rijksinkomstenbelasting moet kinderaf trek worden toegepast volgens art. 38 van laatstgenoemde wet. En de practijk neemt aan, dat dit artikel 38 ook bij de heffing van schoolgeld van toepassing is. Bij overigens gelijke verdiensten zal een huisvader van een klein gezin een hooger belastbaar inkomen hebben in den zin van de Wet op de Inkomstenbelasting dan een huisvader van een groot gezin en laatstbedoelde zal bijgevolg eerder voor ontheffing van het betalen van schoolgeld in aanmerking moeten komen. En dat is ook volkomen rationeel.

Tal van gemeentelijke schoolgeldverordeningen gaan nog verder in het begunstigen van groote gezinnen, n.l. door, naarmate het gezin grooter is, bij gelijk belastbaar inkomen het schoolgeld te verlagen, soms zelfs geheel te schrappen.

Een dergelijke maatregel is o. i. in beginsel aanbevelenswaardig, vooral als het schoolgeld in 't algemeen hoog is. Immers, het is zeer de vraag, of de Wet

op de Inkomstenbelasting wel voldoende rekent met de draagkracht der groote gezinnen. Althans, in vele gemeenten beteekent het voor groote gezinnen een achteruitgang, wanneer de schoolgeldverordeningen niet meer als vroeger, — toen de gezinsreductie nog door het (bij de wet van 16 Febr. 1923 ingetrokken) tweede lid van art. 66 der L.O.wet verplichtend was gesteld — in haar tarief onderscheid maken tusschen een groot en klein gezin. Bovendien kan men bij het toepassen van gezinsreductie zonder bezwaar het minimum inkomen, waarbij schoolgeld moet worden betaald wat lager stellen.

Het eenige bezwaar is, dat de Regeering herhaaldelijk heeft blijk gegeven een dergelijke reductie niet in overeenstemming te achten met de gewijzigde lager-onderwijswet. O. i. is dit standpunt niet juist. Doch in de practijk dient er rekening te worden gehouden. Intusschen heeft de Kroon verschillende gemeentelijke verordeningen (o.a. van Rotterdam, Den Haag, Groningen en Eindhoven), waarin gezinsreductie is opgenomen, aanvankelijk goedgekeurd.

Op de vragen, door het Eerste Kamerlid Mr. de Veer gesteld, antwoordde de Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw, dat hij reeds met zijn ambtgenoot van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in overleg getreden is „omtrent den weg, in te slaan teneinde zoo spoedig mogelijk den gemeentebesturen ten deze bewegingsvrijheid te laten” (Hand. I Aanhangsel, 1924/'24, No. 31). En in een vergadering der Ie Kamer van 7 Mei 1924 werd door den Minister van Onderwijs herziening der wettelijke bepalingen in uitzicht gesteld. Reeds wordt door de Regeering overleg gepleegd met verschillende gemeentebesturen omtrent de voorgenomen herziening, waarbij deze in de gelegenheid worden gesteld hunne wenschen kenbaar te maken.

In verband daarmee hebben B. en W. van Den Haag, bij het indienen van het ontwerp eener nieuwe schoolgeldverordening ter vervanging van de tijdelijk goedgekeurde, de gezinsreductie gehandhaafd; de Raad heeft zich kort geleden met dit voorstel vereenigd.

ONS STANDPUNT INZAKE OORLOG.

DOOR

A. W. F. IDENBURG.

(Slot.)

Velen gaan minder diep, dan zij, met wier beroep op de Heilige Schrift wij ons bezig hielden.

Er zijn er, die meenen de zaak te hebben beslist door te wijzen op de zee van ellende, die door den oorlog wordt uitgestort; op de verwildering op velerlei gebied, die met elken oorlog gepaard gaat; op het lijden — lichamenlijk en geestelijk, individueel en solidair — dat uit de oorlogsweeën opdoemt, en daartegenover te stellen: Gods liefde, die dit alles toch niet kan willen.

Op zichzelf is deze redeneering natuurlijk eenzijdig en oppervlakkig. Nog eens zij het herhaald: Gods liefde, hoe zalig ook voor Zijne kinderen, is geen weekhartigheid, geen zwakheid, die het toornen belet en het oordeelen tegengaat, die het recht terzijde schuift en de aanranding van Gods heiligheid onbestraft laat. Wie dit meent, leeft niet uit de Heilige Schrift, maar uit eigen gemaakte voorstellingen. Hij heeft zich een liefdebeeld gevormd, en toetst daaraan het wereldgebeuren, en meet aldus met verkeerden maatstaf. Hij daarentegen, die inzicht kreeg in het wezen der zonde, in de aanranding van Gods Majesteit; die leerde beven voor het heilige toornen van God, zal niet zeggen: zooveel lijden en zooveel ellende verdraagt zich niet met Gods liefde. Hij zal de hand op den mond leggen; en, overwegend dat het oordeel des doods volkomen rechtmatig over gansch de schepping is geveld, zal hij juichend danken, dat desondanks nog zooveel licht naar deze aarde uitstraalt en nog zooveel barmhartigheid wordt genoten.

Maar wie voelt desondanks niet, dat we hier nog voor iets anders staan, voor een ordening Gods, die wij slechts ten deele verstaan? Voor een ordening, die Hij in ons persoonlijk leven doorvoert en in het leven der volken. Voor het probleem van het lijden. Voor wat genoemd is: de wet van het tarwegraan „Voorwaar, voorwaar zeg Ik u: indien het tarwegraan in de aarde niet valt en sterft, zoo blijft het alleen; maar indien het sterft, zoo brengt het veel vrucht voort” (Joh. XII : 24). „Hetgeen gij zaait wordt niet levend, tenzij het gestorven zij” (1 Cor. XV : 36). Door den dood tot het leven. Door de diepte naar de hoogte.

Dat is de weg voor iedere ziel, die haar God leert kennen. En zoo gaat het ook herhaaldelijk in het natuurlijk leven. Voor hoe talloos velen was de lijdensweg niet alleen de weg tot heerlijkheid, maar ook de weg tot aardsch geluk?

Laat ons bekennen, dat die wet van het lijden ons plaatst voor een van de raadselen van het Godsbestuur. Dr. de Sopper¹⁾ zegt er van: „God wil ons gebruiken om uit de duisternis licht, uit verlies winst, uit het kwade het goede te doen voortkomen. Wie in den nood van het leven, in de verzoeking van het bestaan, de weg dien God wees is gegaan, het kruis dat Hij oplegde heeft gedragen, en daarbij zijn geestelijke kracht heeft zien toenemen, zijn persoonlijkheid gelouterd, zijn hart ver-teederd, zijn wil geheiligd heeft zien worden, weet dat langs den weg door de diepte de uitnemendste gaven hem ten deel zijn gevallen. Hij leert God danken voor wat aanvankelijk een kwellend raadsel, een benauwende aanvechting was..... de kostbaarste goederen worden 's menschen eigendom door de tragiek van het leven. We constateeren het verlegen en huiverend. Zie ook Hebr. XII : 11.”

Dit geldt van *alle* lijden dat God zendt, ook over de volken en ook door de oorlogen. Het Oude Testament levert ons daarvan meer dan één voorbeeld en ook de ongewijde geschiedenis toont ons herhaaldelijk hoe Gods weg door de diepte en door het lijden gaat om door dien weg nieuw en gezuiverd leven aan de volken te schenken. Bavinck merkt dienaangaande op: „de opoffering en de zelfverloochening, welke een volk zich in zulk een strijd getroost, zijn schatten welke in de geschiedenis niet verloren gaan”.

Is dit nu militarisme, zooals mij werd toegevoegd toen ik in de Volks-vertegenwoordiging op die vrucht van het lijden, ook voor de volken, wees? Is dat verheerlijking van den oorlog en van de oorlogsellenden, zooals ons herhaaldelijk verweten wordt?

Het heeft er niets van.

Wij verheerlijken niet den oorlog, maar wij ondergaan hem als een oordeel Gods. Wij praten niet al de gruwelen, die er geschieden, goed, maar wij huiveren er van — ook omdat ze ons een blik doen werpen in de diepte der zonde. Wij willen met alle kracht steunen alles wat kan strekken om den oorlog terug te dringen en niet de brute macht doch het heilig recht op aarde te doen heerschen. Wij begeeren met steeds toenemende getrouwheid het Evangelie van Jezus Christus te verkondigen, opdat steeds meerderen Hem aanbidden als hun Verlosser en Zaligmaker, en Hem eeren als hun Koning en Profeet, wetend dat daardoor, en daardoor alleen, de zonde in haar wortel wordt aangetast. Maar daarnaast willen wij Gods Majesteit eerbiedig bewonderen, die de gevolgen der zonde doet strekken tot doorvoering van Zijnen Raad, en die uit de diepten van lijden en ellende goede vruchten doet voort-

¹⁾ Dr. A. I. de Sopper, „Oorlog” Synthese III, 1914, pag. 47.

komen der loutering en der sterking voor allen, die in die lijdenswegen door Hem zijn geleerd.

Er zijn andere Christenen die, door de Heilige Schrift onderwezen, niet willen ontkennen dat er door God gewilde oorlogen zijn geweest; oorlogen, die op Zijne aanwijzing werden gevoerd; ook oorlogen voor hooge, groote zedelijke en ideëele goederen, vrijheid van geweten en vrijheid van godsdienst e.d.g. Maar dat alles is, zeggen zij, nù voorbij. Voor zulke ideëele goederen behoeft niet meer te worden gestreden, die zijn verworven; en wat nu de wereld beheerscht, is niets dan materieel belang. Het belang van kapitalisten, of het belang van arbeiders; financieele belangen, economische belangen; kortom platte, materialistische goederen, die met den onrechtvaardigen Mammon in verband staan, en die wel allerminst een oorlog rechtvaardigen.

Tegenover hen zou ik willen opmerken, dat van Christelijke zijde nooit anders dan rechtvaardige oorlogen mogen worden aanvaard; oorlogen die tot handhaving der gerechtigheid dienen en die niet dan in den uitersten nood ondernomen worden. Oorlogen, om stoffelijke belangen van bepaalde klassen gevoerd, zijn zeker van Christelijk standpunt sterk te veroordeelen.

Maar toch is daarmee de zaak niet beslist.

Voor de vraag, of werkelijk de tijd voorbij is, waarin het zwaard moet worden getrokken voor hooge ideëele goederen, bestaat alle reden als men denkt aan hetgeen de na-oorlogsgeschiedenis ons leert. Allereerst in Rusland. Als die geest vaardig wordt over West-Europa zal voor hooge geestelijke goederen bloediger dan ooit moeten worden gestreden.

Afgezien hiervan echter ziet men de bedenking over het hoofd, dat vaak tegenover de partij, die een onrechtmatigen oorlog voert een andere staat, die rechtvaardig ten strijde trok. Niemand zal ontkennen, dat in de oorlogen van den nieuwen tijd economische en financieele belangen een groote rol hebben vervuld; maar was dan tegenover den hebzuchtige, die door geweld trachtte te verwerven wat rechtmatig hem niet toekwam, de ander, die voor zijn recht, voor zijn door God geschonken recht, noodig tot vervulling van de hem door God gegeven roeping onder de volken, opkwam, niet verplicht om te wederstaan met wapengeweld; mocht hij dat hooge, zedelijke goed willoos prijsgeven? Hebben, om een voorbeeld te noemen, de Boeren-republieken in Zuid-Afrika niet voor ideëele goederen gestreden? Zouden wij als een ander ons een stuk van ons volksgeheel en van ons grondgebied wilde rooven niet *moeten* opkomen voor datgene wat door Gods bestel met ons samengegroeid is en dat door Hem onder de hoede en bescherming van onze Overheid is gesteld? Zou die Overheid in zulk een geval het volk ten strijde oproepend, niet rechtmatig ten oorlog gaan, niet voor een groot geestelijk goed tot offers opvorderen?

Waarlijk, met zulke oppervlakkige redeneering zijn deze vraagstukken niet op te lossen. Het is uitnemend te verstaan hoe gedurig, en juist bij hem, die diep voelt, het sentiment inworstelt tegen den oorlogsgruwel

— maar daarom heeft dat sentiment om niet te dwalen dan ook zoozeer behoefte aan den teugel en aan het licht van Gods Woord.

„Indien alle menschen naar Jezus' woord leefden zouden er geen oorlogen zijn” zeide mij onlangs iemand. Dat is natuurlijk waar, maar dat brengt ons niet verder. Want nimmer zullen alle menschen hier op deze aarde, naar Gods Woord leven, en zelfs zij, die Hem in Christus als hun Vader kennen en eeren, hebben nog slechts een beginsel van die volkomen gehoorzaamheid. Men kan dus niet doen alsof het omgekeerde het geval was en buiten de realiteit van het leven omgaan. Indien alle menschen naar Jezus' Woord leefden, zouden er ook geen gevangnissen noodig zijn. Niet velen zouden echter de afschaffing op dit oogeblik voor hunne rekening willen nemen. Zoo heeft men ook dit oorlogsoordeel, dat zoo nauw met de zonde in 's menschen hart samenhangt, te aanvaarden. Te rekenen met de mogelijkheid dat dit oordeel ook ons treft. Echter niet lijdelijk, niet fatalistisch. De Overheid die geroepen is om, zoo dit onvermijdelijk is, voor de verdediging van het haar toebetrouwde recht het zwaard te trekken, heeft niet minder de roeping om alles wat in haar vermogen is te doen om het volk, waarover zij gesteld is, buiten den oorlog te houden.

Dit geschiedt zeker niet door eenvoudig zonder meer af te zien van de verdediging van het recht tegen een buitenlandschen rechtsschennner. Wie dit wil heeft een beteren dunk van de menschheid dan waartoe de Heilige Schrift en de historie reden geven. Niet alleen zal door onze weerloosheid niet mogen gerekend worden op eerbiediging van ons recht, maar als zeker kan worden aangenomen, dat degeen, die teruggedeeind is voor het offer ter wille van zijn recht, dat recht ook later niet zal zien erkend. M.a.w. weerloosheid zou beteekenen: de ondergang als volk.

Maar bovendien ontgaan wij op die manier de oorlogsellende niet. Door den Volkenbond zal op den duur de rechtsverhouding tusschen de volken worden gewijzigd en daardoor krijgt ook het begrip neutraliteit een andere beteekenis. Maar evenals tot nu toe, wie zich neutraal verklaart ook voor die neutraliteit van zijn gebied aan de oorlogvoerenden krachtigen waarborg moet geven, wil zij kunnen worden geëerbiedigd en erkend — een waarborg, die alleen door een weermacht kan worden geschonken; evenzeer zal hij, die lid zijnde van den Volkenbond een oorlog op zijne grenzen ziet ontbranden en daadwerkelijk buiten dien oorlog wil blijven (stel dat het Volkenbondsverdrag dit toelaat) aan dien wil kracht — desnoods met wapengeweld — moeten kunnen bijzetten, wil hij voorkomen, dat zijn land het slagveld der oorlogvoerenden wordt en al de ellenden ondergaat, die daaraan verbonden zijn.

Het beweren dat weerbaarheid een gevaar is en weerloosheid een goede kans geeft om buiten den oorlog te blijven, is onjuist en misleidend.

Wie buiten een oorlog wil blijven zal tot uitvoering van dien wil moeten beschikken over een weermacht.

Het ligt buiten het bestek van dit opstel om dit punt nader uit te werken. Ik maak er alleen melding van om te doen uitkomen, dat het paraat houden van de weermacht, dat *wij* voorstaan, niet is een vrucht van militarisme of imperialisme, maar van de meest innige begeerte om ons volk te vrijwaren voor de ellenden van den oorlog.

Eenzijdige nationale ontwapening zou — ook gelet op onze ligging — een daad van groote roekeloosheid zijn; zou een daad zijn, waardoor de regeering in beginsel als regeering van een vrij volk abdiceerde; zou zoo goed als zeker de bitterste ellende over ons inroepen. Daarom zullen wij der regeering niet onthouden wat zij ter voorbereiding voor haar plichtsvervulling in de ure des gevaars noodig heeft.

Heel iets anders is natuurlijk de niet-eenzijdige beperking van bewapening — aan werkelijke *ontwapening* denkt niemand; dat is ook weer een van die bedriegelijke leuzen, — die vrucht kan zijn van overleg tusschen de verschillende staten. Zulk een overleg heeft onze hartelijke sympathie en is zeker van onzen warmen steun. Alleen, niemand vergis zich in die mate dat hij reeds *thans* hetgeen op de vijfde vergadering van den Volkenbond tot stand kwam, zou willen disconteeren door vermindering van onze militaire lasten. Dat zou zijn een onverantwoord vooruitloopen op hetgeen mogelijk, echter nog in 't geheel niet zeker is.

Wanneer wij de bezwaren overzien, die tegen ons standpunt met een beroep op de Heilige Schrift worden aangevoerd, dan kunnen zij alle worden teruggebracht tot een miskening van de door God voor de verschillende levensgebieden, die in Hem hun eenheid hebben, hier op aarde getrokken scheidslijnen, miskening van de souvereiniteit van Gods ordinantiën voor die verschillende levenssferen — met name voor die van het recht en van de ethiek. Wie de zedewet wil doen heerschen in het gebied van het recht (en de beweging, die van Matth. V : 39 uitgaat of daarmee samenhangt, wil de ethiek stellen in de plaats van het recht), wordt getroffen door Jezus' woord: „Mensch wie heeft mij tot een rechter over ulieden gesteld?”¹⁾ Jezus' liefdeleer beoogde niet te treden in de sfeer van het recht: daarvoor golden zelfstandige ordinantiën Gods.

Het gaat in deze quaesties waarlijk niet om het min of meer juiste van de uitlegging van een enkelen tekst, maar om zeer diep ingrijpende geschillen, die in hunne gevolgen zeer ver reiken.

Zooals de geschiedenis van het Anabaptisme leert. Dezelfde tegenstelling van natuur en genade, welke de natuur aan de genade deed opofferen en invoering van allerlei Oud- en Nieuw Testamentische verordeningen deed wenschen, leidde er langzamerhand toe om heel de Schrift achter te stellen bij het „inwendige woord”. De Schrift was een doode letter: vooral het Oude Testament miste allen Evangelischen

¹⁾ Zie de artikelen van Dr. H. Dooyeweerd onder den titel: „Het Calvinistisch beginsel der souvereiniteit in eigen kring als staatkundig princip” in *Nederland en Oranje*, Maart 1924 v.v.

inhoud, en het had alle waarde en kracht voor ons verloren. In stede van de autoriteit van Gods Woord, zieke mystiek of dor rationalisme.

Het was dus wel naar waarheid dat in de Volksvertegenwoordiging door mij opgemerkt werd, dat het in de zaken der landsdefensie om een quaestie van levensbeginsel gaat. Dit mogen die christenen bedenken, die de belijdenis der vaderen niet willen loslaten en toch meenen met het moderne pacifisme te kunnen medelopen.

Zij mogen dit bedenken, ook als zij zich teleurgesteld gevoelen door den betrekkelijk geringen invloed, dien het Christendom op de cultuurontwikkeling onzer dagen, op het staatsleven en op de relaties der volken oefent. Evenmin als de Roomsch-Katholieke Kerk is de Hervorming, hoe universeel ook van opvatting, in de kerstening van het leven geslaagd¹⁾. En in onzen tijd schijnt het wel alsof die invloed hoe langer hoe meer wordt teruggedrongen. Dit mag er echter niet toe leiden om het juiste beginsel los te laten of om den strijd op te geven; om af te zien van de hooge roeping om te zijn het zout en het licht der wereld; om te vergeten dat het Christendom is een schat en een parel, maar ook een mosterdzaad en een zuurdeesem. Het blijft in deze Bedeeling steeds een strijd tegen de zonde en daardoor een onvolkomen bereiken van de christelijke idealen ook ten opzichte van staat en volkerenverhouding. Maar terecht zegt Dr. Slotemaker de Bruine²⁾, dat onder dit opzicht de keuze staat tusschen een relatief-christelijk staatsleven en een absoluut anarchisme, hoe ideëel ook getint. En dan valt de keuze niet zwaar.

Op één bedenking, die van christelijke zijde tegen ons werd aangevoerd, heb ik nog niet gelet. Zij luidt, dat wij eenzijdig den nadruk leggen op die Bijbelplaatsen, waarin het voortduren der oorlogen in deze Bedeeling wordt voorzien, en nalaten te wijzen op plaatsen als Micha IV, Jes. XI, Jes. II, waarin voorspeld wordt, dat de oorlog zal ophouden. Deze bedenking werd toegelicht met de opmerking, dat de Bijbel een veel te levend boek is om consequent te zijn.

Die toelichting leert ons, dat hier een Schriftopvatting bestaat, die grootelijks van de onze afwijkt. Kan men van hem, die zoo oordeelt, zeggen, dat hij buigt voor de Heilige Schrift? Kan men zich verwonderen dat hij samenlezend wat hem bevalt en terzijde latend wat hem mishaaft, tot een beschouwing komt van dit probleem, die wel naar de Schrift terugwijst, maar in wezen onschriftuurlijk is?

Het valt ons inderdaad met den Bijbel in de hand moeilijk om te gelooven, dat vóór de Voleinding de oorlog geheel van de aarde verdwijnen zal. Zijn wortel — de zonde — verdwijnt niet, en de Apocalypse doet krachtig vermoeden, dat juist tegen de Voleinding de oorlogen zullen vermeerderen. Daaruit volgt niet — ik zeg er dit duidelijkheidshalve bij —

¹⁾ Dr. H. Bavinc, „De Katholiciteit van Christendom en Kerk”, pag. 39.

²⁾ „Christendom en Staat”, *Stemmen des Tijds*, Oct. 1915, 4de jrg. No. 12, pag. 338.

dat daarom alle pogingen om het getal der oorlogen te beperken en om de heerschappij van het recht te versterken, bij voorbaat met onvruchtbaarheid geslagen zijn. Immers, niemand weet wanneer „die dag” zijn zal; hij kan nabij zijn, maar het is ook mogelijk, dat ons nog een lange periode daarvan scheidt. En ons is niet voorzeggd dat de oorlogen *voortdurend* in getal en hevigheid zullen toenemen; het is denkbaar dat perioden intreden van betrekkelijken stilstand, bevorderd door arbeid, als nu te Genève de aandacht had. Maar *dit* is waar: aan het geheel en voor goed ophouden van den oorlog in deze Bedeeling gelooven wij niet. Niet omdat wij de Schriftgedeelten, die boven genoemd werden, niet kennen of ze verwaarloozen, maar omdat onze eerbied voor de Heilige Schrift ons verbiedt die plaatsen buiten hunne duidelijke beteekenis te verklaren, ze toe te passen op toestanden buiten verband met den Vredevorst, die als Koning des Vredes op aarde zal heerschen. Op de *nieuwe* aarde. Als de zonde en de ongerechtigheid zal zijn te niet gedaan. Waar alle tranen zullen worden afgewischt; waar de dood niet meer zijn zal, noch rouw, noch gekrijt, noch moeite meer zijn zal (Openb. XXI : 4). Waar geen nacht zal zijn: „en zij zullen geen kaars of licht der zon van noode hebben, want de Heere God verlicht ze” (Openb. XXII : 5).

Daar zullen de zwaarden tot spaden worden geslagen en de spiesen tot sikkelen (Jes. II : 4); daar zal de wolf met het lam verkeer en de luipaard bij den geitebok nederliggen (Jes. XI : 6); daar zal het eene volk tegen het andere volk geen zwaard meer opheffen en zullen zij den krijg niet meer leeren (Micha IV : 3), want de aarde zal vol zijn van kennis des Heeren, gelijk de wateren den bodem der zee bedekken (Jes. XI : 9).

Van dat rijk zong De Costa:

Vredevorst naar wien Gods schepselen zuchten,
Hosanna 't is *Uw* Rijk; 't zijn van *Uw* bloed de vruchten;
Van al wat de aarde leed sinds de eerste zonde ellend;
Van al wat d' aard misdeed, de ontknooping en het end.

Het is dat vredesrijk welks komst wij biddend inwachten; echter wetend dat het komen zal

dan eerst, als van haar ban deze aarde zal bevrijd zijn,
de menschheid aan den Heer, die haar herschiep gewijd zijn;
geen zee meer wezen zal, waaruit de zonde welt,
geweld en onrecht in hun eeuw'gen boei gekneld;
dan eerst zal 't vrede zijn, waaraan geen wormen knagen,
dan eerst is naar den raad van 't hemelsch welbehagen,
geen strijd meer noodig; maar Gods heil te zien, de lust,
en in alle eeuwigheid Zijn werk te doen, de rust.

(Da Costa „1648 en 1848”).

NASCHRIFT.

Van hooggeachte zijde werd naar aanleiding van de uiteenzetting in het eerste gedeelte van dit artikel (nummer 2 van dit tijdschrift) gewezen op een leemte die in die beschouwing gevoeld werd. „Steeds en overal wordt noodweer erkend als een recht. Dan maken de bijzondere omstandigheden tot recht, wat in den regel onrecht is. Is dit waar voor den persoon, dan moet het ook waar zijn voor de georganiseerde vereeniging van personen, die men staat noemt en is dus een verdedigingsoorlog niet slechts plicht maar recht” — aldus luidt de opmerking.

Er waren voor mij redenen om dit punt van de noodweer in de thetische uiteenzetting niet op te nemen: ofschoon ik erken dat zij een godsdienstigen grondslag heeft en voor den verdedigingsoorlog nog een specialen rechtsgrond doet kennen. Nu deze weglating van zeer bevoegde zijde als een leemte wordt gezien, moge ik deze eenigermate goedmaken door te wijzen op de belangrijke beschouwingen aan deze quaestie gewijd door Prof. Dr. Max Huber — den tegenwoordigen President van het Permanente Hof van Internationale Justitie — in een referaat, waarvan een vertaling is opgenomen in de afleveringen 3 en 4 van den XIIIden jaargang van *Stemmen des Tijds* (Maart en April '24): speciaal in het laatstgenoemde nummer, blz. 341 e.v.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

Zwakke elementen in de middeleeuwsche hiërarchische levens- en wereldbeschouwing.

De middeleeuwsche hiërarchische levens- en wereldbeschouwing, welke de natuur door een reeks van overgangen en „Vermittlungen” met de genade had weten te verzoenen, en staat en kerk in de zichtbare eenheid van het Corpus Christianum (het zichtbare lichaam van Christus met zijn geestelijke zijde — de kerk — en zijn wereldlijke zijde — de staat) samenvatte, had — gelijk we zagen in het rationalistisch stelsel van Thomas van Aquino — een hecht wijsgeerig fundament gevonden.

De opgaaf luidde: in het licht van de eeuwigte waarheden van het

Christendom de juiste verhouding te bepalen tusschen de tijdelijke en de eeuwige dingen, tusschen natuur en genade. Welnu, de Thomistische wetsidee had — om in een beeld te spreken — door het gansche natuurlijk leven een opgaande lijn van het lagere naar het hogere getrokken, in het lagere het hogere reeds als doel en bewegende oorzaak werkzaam ondersteld en de hoogste trap van het natuurlijk leven als aanknooppingspunt en voorbereiden bodem voor de sacramenteele genadeingieting geconstrueerd.

Zoo kon de kerk het geheele natuurlijk leven in staat en maatschappij omvatten met haar genademiddelen. De verschillende levenssferen waren binnen het lichaam van Christus hiërarchisch (d. i. in een verhouding van lager tot hooger) onder elkander geordend in een bloot *betrekkelijke* zelfstandigheid.

Ook de ambtelijke hiërarchie in kerk en staat in haar toespitsing op één souverain persoonlijk ambt (paus en keizer) viel langs dezen weg redelijk te fundeeren.

Toch bleven er in dezen geheelen grootschen gedachtenbouw tal van zwakke steēn, die evenzoo vele aanvalspunten vormden voor geestelijke stroomingen, welke den kern van het Thomisme, zijn wetsidee, zelve zouden aantasten, en daarmede de geheele kunstige hiërarchische opbouw der levenssferen en der persoonlijke ambten uit de voegen zou lichten. Deze zwakke plekken scholen deels in het stelsel zelf, anderdeels in de door dit stelsel geordende historische stof van kerkelijk-politieke verhoudingen.

Het primaat (de voorrang) van het intellect bij Thomas.

Allereerst was het Thomisme grondvest op het z.g.n. *primaat van de rede*, d. w. z. op de slechts schijnbaar bewezen stelling, dat aan de rede een hogere waardij toekomt dan aan den wil. Aan die (natuurlijke) rede werd eerst het halt toegeroepen voor de poort der genademysteriën, maar overigens werd zij over het geheele natuurlijk terrein souverain verklaard. Waar dan voorts de stelling luidde, dat de natuurlijke rede deel heeft aan de goddelijke rede in de eeuwige wet (*lex aeterna* of het redelijk wereldplan Gods), lag de weg open voor speculaties in een natuurlijke theologie, welke de grenzen tusschen menschelijke en goddelijke wijsheid bedenkelijk uitwischten.

Met het bovenstaande hing weer ten nauwste samen een eigenaardige geesteshouding, welke — voor den geheelen thomistischen kijk op leven en wereld karakteristiek — het bijzondere karakter van den wil tegenover het intellect miskent. Deze geesteshouding was in de Christelijke levens- en wereldbeschouwing overgebracht uit de Grieksche wijsbegeerte (met name Aristoteles). De Grieksche geest was speculatief, beschouwend aangelegd. Het oer-eigene der menschelijke wilsactiviteit, met haar onberekenbare — de harmonieuze wereldorde vaak schijnbaar verstorende — bewegingen en uitingen, bleef voor het Grieksche denken verborgen. De Griek zocht van nature in de wereld de rustige schoonheid van een

redelijke harmonie, waarin de eenheid langs streng verlopende lijnen viel te schouwen.

Deze redelijke harmonie ook in de werken der godheid na te speuren, was het einddoel der speculatieve Grieksche wijsbegeerte. Een redelijke harmonie, gelijk de Grieksche kunstenaar die uitbeeldde in de evenwichtige schoonheid van een marmeren Apollo. Met dat al moest die redelijke harmonie in het heelal worden gewonnen langs den weg der dialectiek, d.i. langs den weg der verstandelijke redeneering. Maar die dialectiek schoof tegelijk de godheid in een oneindige verte. Om tot de godheid der Grieksche filosofie te naderen, moest de geheele moeizame rotsweg van het wijsgeerig denken worden opgestrompeld, en de tempel der godheid, welke aan het eindpunt oprees, bevatte niets dan de koude levenlooze sculptuur eener abstracte *idee*.

Geheel anders was de God, welke zich in Christus Jezus had geopenbaard. Dit was de almachtige Heere des Hemels en der Aarde, de Rechtvaardige en Barmhartige, wonderlijk in al Zijne Werken, oneindig verheven boven menschelijk begripen, maar tegelijk vlak nabij de ziel, die naar Hem zucht, de God, die groote daden doet in de historie, die zich geen wetten laat voorschrijven door de begrensde menschelijke logica, de soevereine Schepper en Onderhouder van het heelal en tegelijk onze liefdevolle Vader, die in de Hemelen is. Vanaf den aanvang van het Christelijk denken werd deze tegenstelling tusschen de Grieksche en de Christelijke Godsbeschouwing ten diepste gevoeld. Waar het Christelijk denken bij gebreke aan zelfstandige voorarbeid bij het opbouwen der levens- en wereldbeschouwing tal van elementen uit de Grieksch-Romeinsche wijsbegeerte begon te verwerken, konden wel uitwendig tal van plooiën worden gladgestreken, maar innerlijk bleef de spanning tusschen de elkander vijandige elementen onverminderd voortduren.

Niemand heeft die spanning sterker en dieper gevoeld dan Augustinus, de man met het gloeiende temperament en den sterken beschouwingsdrang. Hij voelde ten sterkste, dat God is de Vrijmachtige, de Souverein, de Heer. Maar in zijn vroeger besproken wetsidee had hij toch ook tal van speculatieve elementen uit het neo-platonisme verwerkt. Deze speculatieve elementen bleven in voortdurenden strijd met de opvatting van God als den persoonlijken Schepper en Onderhouder van het heelal. De neo-platonische gedachte van den logischen trappenbouw in het heelal, waarin alles is geordend op een hoogere of lagere plaats, al naar gelang van de mate, waarin het deel heeft ontvangen aan God als het absoluut-zijnde, had toch tusschen God en wereld weer het geheele denkproces gesteld, en zoo een pijnlijke klove tusschen God en de ziel geschapen.

Die klove zocht het neo-platonisme dan weder te overbruggen in een beschouwende mystiek, waarin de ziel langs de verschillende trappen der contemplatie tot God opsteeg, om op den hoogsten trap in de zalige aanschouwing Gods zich te verzinken.

Het primaat van den wil bij Augustinus.

Diezelfde trekken ontmoet men ook bij den *denker* Augustinus ¹⁾. Maar daardoorheen slingert zich het vurig spoor van een waarachtig Christelijken drang naar den gansch nabijgen Vader, die in de Hemelen is ²⁾. Ondanks alle speculatieve elementen overweegt deze christelijke persoonlijkheidsidee in Augustinus' levens- en wereldbeschouwing, en hij gaf daaraan uitdrukking in zijn leer van het *primaat (de voorrang) van den wil*. Allereerst was God voor hem de Vrijmachtige wil, de oneindige *persoonlijke kracht*, de geweldige Heer, die niet volgens het effen pad der logica, maar langs zelfbepaalde banen zijn werk in de schepping volbrengt. Het terrein van het contingente, d. w. z. het niet naar een noodwendigen keten van oorzaak en gevolg verloopende gebeuren, nam bij hem een overwegende plaats in. Vandaar zijn voorkeur voor het geheimnisvolle werken Gods in de historie, vandaar zijn sterk op den voorgrond stellen van den souverainen wil Gods in de leer der voorzienigheid en voorbeschikking, vandaar zijn absoluut vreemd zijn aan de verstandelijke „Vermittlung” en relatieveering van de Thomistische scholastiek.

Boven alles staat bij Augustinus de boven-redelijke souvereiniteit Gods in de alzijdige voorbeschikking van het wereldgebeuren. Zij is gelijk *Seeberg* het uitdrukt, de absolute wil van den eeuwigen Heer, die zich verwezenlijkt in gerechtigheid en barmhartigheid, door zonde en dood, in Christus' werken — hij is onze leidsman tot God —, in het ontstaan en de uitbreiding der kerk, in haar leerstellingen en instellingen, door Woord en Sacrament, tot aan het laatste gericht met de zaligheid en verdoemenis. Over alle hardheden en verschrikkingen der tegenwoordige tijden, over alle raadselen der historie, over alle uitwendigheden en schade van de kerk goot deze idee haar licht. Het was toch alles tenslotte slechts uitdrukking van den eeuwigen Godswil. Daarom is dan de tegenwoordige kerk ondanks al haar zonden en gebreken nochtans het rijk Gods ³⁾.

Vanuit dit waarachtig Christelijk godsbegrip trok Augustinus het primaat van den wil ook door in zijn kenleer en zijn leer van de ziel — Augustinus is de wetenschappelijke grondlegger der moderne psychologie — en nam hier een standpunt in, dat van het Grieksche (zoowel het Platonische als het Aristotelische) in den grond verschillend was.

Zoo zien we de twee gedachtenlijnen — de neo-platonische beschouwende en de Christelijke wilslijn — in Augustinus' geest om den voorrang dingen.

¹⁾ In vroeger tijd vooral bij den kerkvader *Origenes*. (Zie het eerste artikel).
²⁾ Schitterend is deze tegenstelling in Augustinus' denken uitgewerkt door *Prof. R. Seeberg* in zijn „Theologie des Duns Scotus” (1900), S. 586 fig.; en bij *Dilthey*: „Einleitung in die Geisteswissenschaften” I, 335 fig.; zie voorts *W. Kahl*, „Die Lehre vom Primat des Willens bei Augustinus, Duns Scotus und Descartes”.

³⁾ *Seeberg*, t. a. p. S. 589.

Voor het later Christelijk denken na Augustinus kwam het er slechts op aan, welke gedachtenrichting de speculatieve, de beschouwende, dan wel de wilsrichting den voorrang zou krijgen.

Terwijl de Augustinische lijn, welke het primaat van den wil verdedigde, tot op Albert de Groote en Thomas van Aquino schier onbetwist werd voortgezet, en in de omvattende stelsels van Scotus Eruigena, Anselm v. Canterbury, in de mystiek der XIIe eeuw van Bernard von Clairvaux, Hugo en Richard St. Victor, en in de ten deele speculatieve, ten deele mystieke stelsels van den Arabischen wijsgeer Avicebron, Wilhelm van Auvergne, Heinrich van Gent en Bonaventura, tot zelfstandige doorvoering kwam, luidde het Thomisme het primaat van het intellect in¹⁾ en wel geheel in Aristotelische dus in de speculatieve Grieksche richting.

Alleen door de *redelijke* ziel wordt aan de geestelijke natuur die eigenaardige vorm, dat eigenaardig stempel opgedrukt, dat haar van de lagere bezielde wereld onderscheidt. Ook de wil krijgt dus bij Aristoteles en Thomas zijn geestelijk stempel eerst van de rede. Zoo wordt de wil op zich zelf teruggedrongen tot de sfeer van de anima sensitiva, de sfeer van het natuurlijke begeeren²⁾. Eerst als intellectivus appetitus, d. i. als redelijke neiging, behoort de wil tot het hoogere deel der ziel.

Werd nu aldus het primaat van het intellect over de geheele linie afgekondigd, dan leverde voorts de Thomistische wetsidee, welke het geheele redelijk wereldplan van uit het entelechiebegrip — de aan het heelal ingeschapen redelijke doelmatigheid — construeert, en naar den neo-platonischen trappenbouw op een lagere of hoogere plaats ordent, het onfeilbaar middel om langs redelijken weg de hiërarchie in de verschillende levens- en werelddsferen op te bouwen. Zoodra echter dit primaat van het intellect in beginsel werd losgelaten, dreigde voortdurend het gevaar, dat de in eenzelfde vlak trots naar boven strevende lijn der hiërarchische structuur werd afgebroken. Dan kon alleen nog het kerkelijk positivisme, het ingewortelde autoriteitsgeloof en de schier onuitroeibare drang der middeleeuwen om het geheele wereldplan als een gesloten eenheid na te construeeren, de hiërarchie redden. De speculatieve wijsbegeerte was dan echter tekort geschoten, en de erkenning van de hiërarchie der levenssferen, zoowel als van de hiërarchische organisatie in het wereldlijk imperium (de gedachte van het Heilige Roomsche Rijk) en in de kerk (het opper-episcopaat van den Paus) hing geheel aan het subjectief geloof in de goddelijkheid van de bestaande hiërarchische eenheidscultuur. Dit geloof, dat in het

¹⁾ Vgl. voor het geschiedkundig overzicht over de tegenstelling tusschen primaat van den wil en dat van het intellect: *W. Kahl*, „Die Lehre vom Primat des Willens bei Augustinus, Duns Scotus und Descartes”, en *Baeumker*: „Die Europäische Philosophie des Mittelalters” in „Alg. Gesch. der Philosophie” (Die Kultur der Gegenwart), S. 288 flg.

²⁾ Vgl. Thomas v. Aquino: „Summa contra gentiles” III, 26, 1: „De wil is voor zoover hij neiging (begeerte) is, niet eigen aan de intellectueele natuur, maar alleen voorzoover hij van het intellect afhangt”.

kerkelijk positivisme der middeleeuwen belichaamd was, zou dan echter moeten toonen de geweldige schokken te kunnen doorstaan van den feitelijkten ontwikkelingsgang.

Eerste ontwikkelingslijn in het primaat van den wil. Aantasting der Thomistische wetsidee door de middeleeuwsche sectentypen. De onzekere positie van Wycliffe en Husz.

Tweeërlei ontwikkelingslijn trad in de middeleeuwen bij het prijsgeven van het speculatieve Thomistisch standpunt ten bate van het wilsprimaat op den voorgrond.

Ten eerste de ontwikkeling van een secte-type, dat — de Thomistische wetsidee met haar speculatieve overgangen en „Vermittlungen” volkomen verwerpend — voortborduurde op de Augustinische voorbeschikkingsgedachte, maar daarbij ook de Augustijnsche universeele wetsidee losliet, en haar geheele wetsidee zou terugbrengen tot de eenvoudige evangelische genadewet voor het Koninkrijk Gods.

Deze ontwikkelingslijn, welke in de Waldenzer en Franziskaner secten een radicalen, maar vrij primitieven aanvang vertoonde, ontving in de 14de eeuw een nieuwen stimulans door het optreden van John Wycliffe van Oxford en zijn Boheemschen volgeling Husz, en zou straks in de bloedige Hussietenoorlogen haar anarchistische tendenzen openbaren. Wij drukken ons ten aanzien van het verband, waarin deze geheele beweging met de leer van Wycliffe (en Husz) stond, met opzet voorzichtig uit, omdat wij het met het oog op de nieuwere onderzoekingen¹⁾, die wij niet door zelfstandige bronnenstudie uit de werken van Wycliffe (en Husz) konden controleeren, op zijn minst genomen zeer twijfelachtig achten, of men met Troeltsch²⁾ het recht heeft Wycliffe zonder meer onder de middeleeuwsche sectariërs te rangschikken.

Troeltsch beroept zich tot staving van zijn meening voornamelijk op Wycliffe's werk „De civili dominio”, waar deze sterk den nadruk legt op het absolute natuurrecht, dat voor hem identiek is met het evangelisch recht. Volgens dit recht komt alleen aan den rechtvaardige en uitverkorene een onvervreemdbaar bezit van goederen en macht als genadegave Gods toe, terwijl het hem tegelijk verplicht om dit bezit in den liefdedienst der gemeenschap in communistischen zin aan te wenden. Daarentegen is het menscheijk of burgerlijk recht uitsluitend door de zonde in de wereld gekomen, en kan, waar het slechts een egoïstisch bezit met dwang sanctioneert en geen onderscheid maakt tusschen uit-

¹⁾ Zie b.v. de slotstudie van *T. J. C. Haernshaw* in „The social and political ideas of some great mediaeval thinkers” (1923), p. 192 fl.; *Poole*: „Illustrations of the History of mediaeval thought” (1920). Vgl. ook voor de conservatieve elementen in Husz' kerkleer de studie van *Gottschick*: „Husz', Luther's und Zwingli's Lehre von der Kirche” in „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, 1886.

²⁾ *Troeltsch*: „Soziallehren”, S. 395 flg. met het in de noot 177 door citaten uit Wycliffe's werk „De civili dominio”, toegelicht exposé van Wycliffe's natuurrechtsleer.

verkorenen en verworpenen, slechts in zooverre tijdelijk erkend worden, als het een rest van het evangelisch natuurrecht in zich heeft bewaard, en een teugel aan de zonde aanlegt. Intusschen staat hier tegenover, dat deze geheele eigendomstheorie volgens Haernshaw geen origineele schepping van Wycliffe was, maar veeleer door dezen was ontleend aan den aartsbisschop Fitzralph van Armagh, die haar tegen de rijke geestelijken had gericht, evenals Wycliffe zelf haar spits uitsluitend tegen de geestelijkheid wendde ¹⁾). Wycliffe is eigenlijk eerst in de laatste tien jaren zijns levens als politisch theoreticus op den voorgrond getreden. Hij was gedurende zijn academischen tijd te Oxford de roem der hoogeschool, een figuur, die in de scholastische wijsbegeerte ²⁾, evenzeer thuis was, als in Augustinus en Plato, en helaas ook zijn werken geheel in den stijl van de dorre syllogismen der scholastici stelde. Wel sloot hij zich in zijn sterk op den voorgrond tredende praedestinatieleer en later ten deele in zijn kerkleer bij Augustinus aan; wel is waar verhief hij in theorie de Heilige Schrift als Openbaring Gods tot uitsluitende waarheidsstandaard en oefende in beide opzichten later een grooten invloed op de Duitsche reformatoren uit; maar desondanks was hij met de Thomistische scholastiek volkomen een in zijn rationalisme. Dit blijkt wel uit zijn definitie van de openbaring: „Lumen supernaturale est forma perfectiva luminis naturalis” (De Civili Dominio Bk. I ch. XI: het bovennatuurlijk licht is de volmaakte vorm van het natuurlijk licht), gelijk de autoriteit van de Schrift bij Wycliffe vaak sterk op den achtergrond treedt achter de autoriteit van de rede. Wycliffe was een nationalist in hart en nieren. Zijn geheele eigendoms- gezags- en kerkleer wendde zich tegen het pausdom en de kerkelijke hiërarchie, welke sinds de overplaatsing van den pauselijken zetel naar Avignon, geruimen tijd een gewillig werktuig in handen van Frankrijks koning geworden was. De honderdjarige oorlog tusschen Engeland en Frankrijk verscherpte Wycliffe's oppositie tegen het pausdom, dat opnieuw de in 1213 door Innocentius III van den Engelschen koning Jan als erkenning van des pausen suzeriniteit over diens rijk afgedwongen schatting begon te eischen. Het gruwelijk kerkelijk schisma van 1378, waarbij twee concurrenten voor de pauselijke waardigheid, Urbanus VI te Rome en Clement VIII te Rome, elkander gedurende 39 jaren bekampten en de anathemas elkander naar het hoofd slingerden, deed bij Wycliffe de maat overloopen, en bewoog hem tot steeds scherper aanvallen op de kerkelijke hiërarchie als systeem, dat hij nu ook in zijn hartader, de sacramentsleer ³⁾).

¹⁾ *Haernshaw*, t. a. p. pag. 200.

²⁾ Van de scholastici waren i. h. b. Duns Scotus en Bradwardine zijn leermeesters.

³⁾ Husz gaat op dit punt niet zoo ver als Wycliffe. De sacramentskritiek van den laatste deelt hij in 't geheel niet en ook aan de bemiddelende rol van het priesterdom houdt hij veel meer vast. Op deze punten staat Husz vrij dicht bij Thomas, die in sacramenten en priesterdom de middelen zag, waardoor de praedestinatatie zich in 't leven voltrekt. Zie *Gottschick* t. a. p. S. 365 flg. Daarom houdt Husz ook principieel vast aan het standenonderscheid tusschen klerus en leeken.

In dit licht zal men ook zijn eigendomsleer moeten beschouwen. Deze was gericht tegen het prijsgeven door de geestelijken van het Francis-kaner ideaal der armoede. Vooral door het wereldlijk bezit had de kerk zich die machtspositie in wereldlijke zaken weten te veroveren, waardoor zij zich in de binnenlandsche aangelegenheden van den staat kon mengen. Wycliffe's ideaal was een nationale staat met een aan dezen ondergeschikte nationale kerk in Erastiaanschen zin. Hij kwam ten sterkste op voor de onafhankelijkheid van het wereldlijk gezag; de absolute plicht tot gehoorzaamheid aan den koning baseerde hij op de duidelijke uitspraak der Schrift (alle gezag is van God) en op de sterk sprekende voorbeelden van Christus en de apostelen. Dat hij met Augustinus en de kerkvaders den staat een instelling der zonde noemde, verzwakte de positie der overheid bij hem geenszins. Ja, hij ging in zijn opkomen voor het gezag zoo ver, dat hij zich liet verleiden tot de uitspraak „Deus debet obedire diabolo” (God moet den duivel gehoorzamen), waarmede hij wilde zeggen, dat ook de grootste, wereldlijke tyran een goddelijk recht op gehoorzaamheid heeft ¹⁾.

Het bovenstaande moge voldoende zijn, om ernstigen twijfel te doen rijzen aan de juistheid van Troeltsch' stelling, als zou Wycliffe's leer eigenlijk onder het middeleeuwsche sectentype zijn te rangschikken (Troeltsch geeft zelf toe, dat Wycliffe de sectarische consequenties van zijn leer niet heeft doorgedacht). In bepaalde opzichten vormt Wycliffe eerder een verbindingslid tusschen het hieronder te bespreken scotisme en de reformatie ²⁾. Doch wel is het juist, dat Wycliffe's leer van de praedestinatie, zijn opvatting van de kerk als verzameling der geloovigen, zijn aanval op de hiërarchische sacraments- en priesterkerk, en vooral zijn geestelijk bedoelde eigendomsleer door de middeleeuwsche Hussietensecten, met blijdschap werden aangegrepen in hun strijd ook tegen het wereldlijk gezag; dat Wycliffe's geweldige philippicas tegen de onrechtvaardige toestanden van zijn tijd bij de boeren een welkom strijdmiddel werden in den opstand tegen hun onderdrukkers; gelijk de groote Oxfordorder dan ook, sinds de secten een revolutionairen spits aan zijn theorieën hadden gegeven, schier van al zijn vrienden werd verlaten en, met het odium van revolutieprediker beladen, in eenzaamheid stierf. Zoo heeft dus zijn optreden in ieder geval stimuleerend gewerkt op de ontwikkeling der middeleeuwsche sectentypen.

In deze sectentypen worstelde het aloude ascetisch element, dat door de Roomsche kerk in haar hiërarchisch „Vermittlungssystem” aan een bescheiden plaats was gebonden, zich uit het hiërarchisch verband los; het verwierp het middeleeuwsche kerkbegrip, dat onder invloed der kanonistische opvatting schier geheel was opgegaan in het begrip van

¹⁾ *Haernshaw*, t. a. p. pag. 218.

²⁾ Zie hieronder.

een hiërarchisch-ambtelijke instelling¹⁾, herstelde daartegenover de aloude evangelische en Augustijnsche — in de *praedestinatiegedachte* wortelende — opvatting van de kerk als congregatio fidelium (vereniging van geloovigen), wier eenig hoofd is Christus; verkondigde dienvolgens het algemeene priesterschap der geloovigen en herstelde de lex Christi, de genadewet van Christus belichaamd in de Heilige Schrift, als eenige autoriteit in haar oorspronkelijke beteekenis van een *alle* geloovigen, onverschillig hun ambt, rang of stand, *bindenden* regel. Voorzoover hierbij de spits zich wendde tegen de kerkelijke hiërarchie (en bij Wycliffe en Husz zelve werden, geheel anders dan bij hun volgelingen, inderdaad voor het wereldlijk terrein geen radicale consequenties uit hun uitgangspunt getrokken), viel hier eenvoudig een wedergeboorte van het oorspronkelijk Christendom te constateeren, welke als een voorbode van de groote kerkreformatie kan worden beschouwd. Doch het uitgangspunt bevatte toch ook een uitermate gevaarlijke en principieel onjuiste gedachte, die slechts op consequente uitwerking wachtte om de grondslagen zoowel van de zichtbare kerk als van den staat en alle verdere wereldlijke instellingen te ondergraven. Waar de praedestinatiegedachte — in haar eigen zin van voorbeschikking tot eeuwige zaligheid of eeuwige verwerping — tot *uitgangspunt van een levens- en wereldbeschouwing*²⁾ wordt genomen en de leer der voorzienigheid Gods als een alles omvattend wereldplan tot een anthropocentrische (den mensch als middelpunt kiezende) beschouwing ineenschrompelt, bestaat toch eigenlijk geen plaats meer voor al die ordnantien en inzettingen Gods, welke niet in 't bijzonder het Koninkrijk der Hemelen raken. Dan wordt het instituutskarakter der kerk zelf een onding; en op wereldlijk terrein mag de praedestinatiegedachte zich met een maatschappelijke ongelijkheid verdragen, die ongelijkheid is toch alleen te begrijpen onder de uitverkorenen; daarentegen moeten overheid, eigendom, straf, ja het geheele wereldlijk rechts- en maatschappijbeeld een zondige karikatuur schijnen, welke de geloovige, die alleen de genadeleer van Christus als wet erkent, zoo spoedig mogelijk door den evangelischen ideaaltoestand moet vervangen. Bij de meest radicale Hussietensecte, die der *Taborieten*³⁾ neemt deze geheele gedachtengang een gewelddadig karakter aan. Tegen den staat, met zijn eigendoms-, familie- en klassen-instituut wordt *de heilige oorlog* geproclameerd onder de leuze, de absolute liefdewet van Christus, die de vrijheid en gelijk-

¹⁾ Zie *Gierke*: „Genossenschaftsrecht“ Bnd. III, S. 243—351. „Die Korporationslehre der Kanonisten“.

²⁾ Hier ligt het fundamenteel verschil met het Calvinistisch uitgangspunt, dat niet bij de heilspraedestinatie, maar bij de alomvattende souvereiniteit Gods aanvangt en eerst van daaruit tot de praedestinatie besluit.

³⁾ Zie over de beweging der Taborieten en hun jammerlijke nederlaag: *Troeltsch*, t. a. p. S. 404 flg.

De gerechtvaardigheid van den heiligen oorlog wordt door de Taborieten bewezen met een beroep op voorbeelden uit 't Oude Testament.

heid predikt, op alle terrein van het maatschappelijk leven door te voeren. De praedestinatiegedachte slaat hier reeds om in *het ideaal van een christelijk-communistische democratie*, een ideaal, dat op zich zelf geenszins in de praedestinatiegedachte ligt opgesloten.

De tweede ontwikkelingslijn in het primaat van den wil. Duns Scotus als voorbereider van de ontwikkeling der reformatorische wetsidee.

Reduceerde aldus het middeleeuwsche sectentype bij haar verwerping van de Thomistische wereldbeschouwing de Christelijke wetsidee tot de voor alle terreinen des levens geldende *lex evangelica*, of de liefdewet van Christus, — een tweede veel gematigder en waardevoller ontwikkelingslijn in de omvorming der wetsidee was reeds kort na den dood van Thomas van Aquino op den voorgrond getreden in de leer van den grooten Oxforder hoogleeraar *Duns Scotus* (\pm 1266—1308). Duns, van wiens leven wij overigens zeer weinig met zekerheid weten, trad reeds vroeg in de Franziskaner orde, en bracht het grootste deel van zijn leven in Oxford door, waar hij als professor den roem van doctor subtilis verwierf. De Oxfordsche school kenmerkte zich in een reeks van groote vertegenwoordigers door haar Augustinische richting en haar streng mathematischen en empirischen (d. w. z. zich aan de ervaring houdenden) zin. Hier had de bisschop *Robert Grosseteste* (\pm 1253), zijnerzijds sterk beïnvloed door *Anselm. v. Canterbury*, zijn school gesticht, die zoowel een empirisch navorscher van de grootte van *Roger Bacon*, als het ragfijne kritisch-wijsgeerig vernuft van een *Duns Scotus* zou voortbrengen. „Men ving van onderen af aan, men begon met de waarneming, maar men trok ook conclusies en wat de logica van den denkenden geest concludeerde dat was waarheid en werkelijkheid” (Seeberg)¹⁾. Gelijk *Roger Bacon* van het gegevene in de natuur uitging, en ook na de stoutste speculaties weer tot den vasten grond van het experiment terugkeerde, zoo vangt in de wijsbegeerte *Duns Scotus* aan met de gegeven kerkelijke formules en beschouwt deze als de onaanstapbare waarheid, ook waar de rede dit niet kan bewijzen. Dit was meer dan bloote navolging van het program van *Anselm. v. Canterbury*: *credo ut intellegam*²⁾ (ik geloof, opdat ik redelijk moge begrijpen), het was vooral de streng empirische (d. w. z. van de ervaring uitgaande) instelling van *Duns*, die hem tot dit kerkelijk positivisme bracht.

Met deze empirische instelling verbond zich bij *Duns* een sterk-kritische zin, welke aan de wetenschap de strenge eischen der mathematica (wiskunde) stelde en dienvolgens de grenzen der rede veel enger trok dan *Thomas van Aquino* had gedaan. De leer van het primaat van den wil, d. i. van de hoogere waarde van den wil boven het intellect, neemt

¹⁾ Seeberg, „Die Theologie des Duns Scotus” S. 13.

²⁾ Anselm ging hierbij zoover, dat hij aan de wijsbegeerte de vraag voorlegde: „Cur deus homo?” (Waarom werd God mensch?). Zie *Ueberweg-Baumgartner*, „Grundrisz der Geschichte der Philosophie”. Bnd. II, S. 265 flg. *Antir. Staatk. I No. 3*

bij Duns in verband met zijn in zekeren zin critisch-realistische kenleer (deze term verklaren wij hieronder) een richting, welke groote vruchten zou dragen in den tijd der reformatie en de geleidelijke omvorming der Thomistische wetsidee tot een Christelijk-universeele wetsgedachte van reformatorisch stempel zou voorbereiden.

Daarbij treft ons allereerst een geheel nieuwe instelling van de Augustinische gedachtenlijn. Augustinus nam evenals zijn navolgers het *reëel* bestaan van de eeuwige ideeën der schepping in God aan, en stelde voorts, dat de menschenlijke rede tot het begrip dezer ideeën alleen door een genadegave Gods (goddelijke inspiratie) kon opstijgen ¹⁾. Zoodra Augustinus over de goddelijke ideeën gaat speculeeren, is de band met de gegeven werkelijkheid zoek ²⁾, en bij zijn navolgers als Anselm van Canterbury leidt dit onkritisch realisme, los als het is van alle ervaring, tot duizelingwekkende fantasieën in het blauwe luchtruim, zonder werkelijke waarde (vgl. de speculaties over de goddelijke drieënheden en de menschwording Gods bij Anselm). Geheel anders Duns Scotus, die het denken zelf aan een beschouwing onderwerpt, en niet bij de ons onbekende ideeën in het goddelijk denken zijn aanvang neemt, maar bij de zinnelijke ervaring der dingen, waarvan het denken zijn ideeën wint. Wanneer de dingen in het denken begrippen werken, dan moet naar de wet van oorzaak en gevolg in die dingen ook de oorzaak der begrippen liggen, m. a. w. de begrippen moeten realiteit hebben. Zoowel aan het individueele als aan het algemeene, waarvan ons denken begrippen heeft, moet dus realiteit toekomen in de dingen zelve, en niet slechts in den goddelijken geest ³⁾. Deze van de ervaring in de eigen wetten van het denken uitgaande realistische kenleer moet men nu in verband zien met Duns' sterke verdediging van het primaat van den wil ⁴⁾. Men mag het met Baeumker ⁵⁾ eens zijn, dat men voorzichtig moet zijn met het maken van een al te groote tegenstelling tusschen de leer van Thomas en Duns, het valt toch niet te ontkennen, dat bij Duns het primaat van den wil een geheel anderen inslag in zijn levens- en wereldbeschouwing geeft.

Thomas erkent wel is waar, dat de wil het denken beïnvloedt in de richting op zijn objecten en in het kiezen tusschen verschillende mogelijkheden; maar zonder de beheersching door de rede is de wil bij hem een zuiver dierlijke neiging.

Het primaat van de rede werkt bij Thomas door over het geheele terrein zijner levens- en wereldbeschouwing.

¹⁾ Zie *Kahl*, t. a. p. S. 40 en de daar aangehaalde plaats uit Augustinus' verhandeling „De Trinitate”.

²⁾ Daarentegen is Augustinus overwegend empirisch ingesteld in zijn psychologie.

³⁾ Dit begrippenrealisme klinkt voor onze moderne opvatting nog zeer naïef. Maar er schuilt toch reeds een veel kritischer zin achter dan in het naïef realisme van een Anselm.

⁴⁾ Duns is op dit punt sterk beïnvloed door Richard van Middleton († omstr. 1300).

⁵⁾ *Baeumker*, t. a. p. S. 363 flg.

Neemt men met Thomas één laatste algemeen redelijk wetsbeginsel (de entelechie) aan, dat zich trapsgewijze in de geheele schepping ontvouwt, dan kunnen, gelijk we vroeger zagen, ook alle levens- en wereldsferen onder dit redelijk beginsel worden geordend; dan wordt ook de religie slechts een verlengstuk van de filosofie, de openbaring slechts de volmaking van de natuurlijke rede; het geloof in de openbaring in Christus Jezus een verstandelijke aanneming zonder meer, van boven-natuurlijke waarheden; dan wordt 't geloof wel is waar door de genade gewerkt, maar nochtans geen zelfstandige functie tegenover de rede. Deze intellectualistische opvatting van de religie vindt men trouwens even goed bij de scholastieken, die in Augustinische lijn het primaat van den wil vasthouden; zelfs bij een Heinrich van Gent.

Wel was in de tweede helft der 11de eeuw een richting in de scholastiek opgekomen ¹⁾, die tegen het intellectualisme scherp stelling nam, waarbij de Italiaan *Petrus Damiani* zelf zoo ver ging de algemeene en absolute gelding van het beginsel der tegenspraak (d. w. z. dat iets niet tegelijk zijn en niet zijn kan) te loochenen — een stelling, die noodwendig tot het aannemen van een dubbele waarheid moest voeren —, maar de middeleeuwsche geest als geheel genomen huldigde toch de opvatting, dat de theologie en de wijsbegeerte onlosmakelijk met elkander zijn verbonden ²⁾.

Dit intellectualisme in geloofszaken had een verdorrende uitwerking op het geestelijk leven. De Christelijke religieuze geest zocht zich een uitweg in de mystiek, maar aan het dogma van de eenheid van religie en wijsbegeerte werd niet getornd.

Op dit punt nu beteekent Duns Scotus de aanvang van een nieuwe periode, die zich mede onder inwerking van het humanisme, de renaissance en tal van andere factoren over de reformatie zou voortzetten, en de ontbinding der middeleeuwsche levens- en wereldbeschouwing voorbereiden.

De verhouding van theologie en wijsbegeerte volgens het Scotisme.

Duns Scotus heeft n.l. het beginsel van de zelfstandigheid der theologie tegenover de filosofie klaar uitgesproken. Dat hij nochtans gigantische brokstukken metaphysica (speculatieve wijsbegeerte) in zijn theologie invlecht (Seeberg), bewijst slechts, dat hij een kind van zijn tijd was, maar dat doet aan de waarde van zijn stelling niets af.

De theologie heeft niet met behulp van het beginsel van oorzaak en gevolg noodwendige wetten na te speuren, maar zij heeft te doen met de religie, en de religie is *een historisch gegeven*. In haar gaat het om contingente, d. w. z. niet naar de wet van oorzaak en gevolg noodwendige daden Gods. God heeft zich geopenbaard in de Schrift, en

¹⁾ De voornaamste vertegenwoordigers van deze anti-intellectualistische richting waren *Damiani*, *Manegold*, *v. Lauterbach* e.a. *Damiani* beschouwt de filosofie als ancilla theologiae (dienstmaagd der theologie).

²⁾ Zie *Baeumker* t. a. p. S. 299 flg.

die openbaring heeft een voortzetting gevonden in de kerk. Naast de Schrift staat het positieve recht der kerk. Zoowel in het een als het ander wordt God openbaar als de leider en regent der Christenheid. Zijn regeering beoogt de eere Zijns Naams, de menschen moeten dit doel leeren kennen en in daden nastreven. God is *Wil* en Hij heeft geopenbaard, wat het laatste doel van dien wil is, en door welke middelen Hij gediend wordt. Dit te leeren kennen is taak van de theologie. Het gaat hier niet om speculatief wijsgeerige kennis, maar om een wilshouding; niet om redelijke oorzaken en gevolgen, maar om geopenbaarde doeleinden en middelen; niet de immanente beginselen van de rede zijn hier richtsnoer, maar de geopenbaarde wil Gods¹⁾. Wel wordt hier het geloof nog sterker dan in de vroegere scholastiek van zijn Christelijk wezen beroofd, wordt het bloot een zich buigen onder den geopenbaarden wil Gods; maar des te sterker wordt de liefde tot God als wezen der religie gepredikt.

Aanknoopingspunten bij Duns Scotus voor de ontwikkeling van het reformatorisch grenskarakter der wet.

Het primaat van den wil geldt allereerst in God, maar ook in den mensch. Bij de beschouwing van de goddelijke wilsmacht is Duns er op uit de wet, als bepalende factor, uit het wezen Gods uit te schakelen. Hier raken wij aan een uitermate belangrijk punt, waarbij wij straks in ons tweede hoofdstuk bij de analyse der Calvinistische wetsidee uitvoerig zullen moeten stilstaan, een punt, dat bloot *schijnbaar* alleen voor de theologie van belang is, maar inderdaad den geheelen inslag in Duns' levens- en wereldbeschouwing, dus ook zijn standpunt in recht en staat, beheerscht. Duns ontkent n.l. niet slechts, dat de wet *boven God staat* (dat ontkent Thomas evenzeer), maar hij ontkent evenzeer, dat de wet in het redelijk wezen Gods noodwendig gegrond is. Hier openbaart zich een geheel nieuwe inslag, die zelfs bij Augustinus niet is te vinden, daar deze op dit punt zich door de neo-platonische beschouwing liet beheerschen.

Duns is zoo zeer doordrongen van de souvereiniteit Gods, dat hij, behoudens eenige beperkingen en behoudens groote inconsequenties in de doorvoering dezer gedachte (zie noot 6 blz. 117), de wet naar zijn wezen slechts laat ontspringen uit *Gods schepperswil*. Thomas had bloot *de verbindende kracht* der eeuwige wet op Gods wil teruggevoerd, maar nochtans ook in het goddelijk wezen den wil onder de leiding van de rede gesteld. Zoo werd de geheele decaloog een uitvloeijsel van de goddelijke rede, een immanente noodwendigheid van de natuur Gods, zoowel als van de natuur der zedelijke schepselen. Het goede is niet daarom goed, wijl God het gebiedt, maar God moest krachtens Zijn wezen het goede gebieden, omdat het goed is.

¹⁾ Vgl. *Seeberg*, t. a. p. S. 647.

Deze stelling nu keert Duns radicaal om. Het goede heeft geen hooger maatstaf dan den wil Gods¹⁾. Naar zijn schepperssoevereiniteit had God ook een andere orde kunnen willen, die dan evenzeer goed zou zijn geweest. Deze almacht Gods ook op het zedelijke en rechtsgebied drukt Duns uit in de veelszins verkeerd begrepen term: „*potentia dei absoluta*” tegenover de „*potentia dei ordinata*”, dit is de almacht Gods, zooals zij zich in de eenmaal gestelde orde openbaart. De reformatoren, (ook Calvijn)²⁾ en ook moderne theologen (Baur e.a.) hebben aan dezen term aanstoot genomen, omdat zij meenden, dat Duns hier de wijsheid en rechtvaardigheid Gods van Zijn almacht scheidde en Gods souvereiniteit tot een regelloozen willekeur maakte. Het is de verdienste van Seeberg³⁾, Minges⁴⁾ en Klein⁵⁾ deze onjuiste opvatting te hebben rechtgezet. Ook Duns erkent, dat God bij het stellen van Zijn wetten gebonden is aan Zijn wezen. Daarom kan God ook niet afwijken van de eerste tafel der wet, evenmin kan God het logisch onmogelijke willen⁶⁾. Ook heerscht in Gods wil zelve geen willekeur in menschenlijken zin. De wil Gods is onveranderlijk en eeuwig in alle opzichten. Wat Duns wil, is slechts het plaats doen maken van de menschenlijke rede voor het souvereine contingente handelen Gods in de historie (denk aan de berooving van de Egyptenaren door de Israëlieten), dat zich niet door de wetten van natuurlijk recht, natuurlijke zedelijkheid of natuurlijke causaliteit (de wet van oorzaak en gevolg) laat binden.

De draagwijdte dezer gedachte.

Met dit al openbaart zich in deze geheele opvatting een radicale omwending van de Thomistische wetsidee, waarvan de draagwijdte door Duns zelf nauwelijks kon worden geschouwd. Want nog nimmer was in de geschiedenis van het Christelijk denken zoo radicaal de souvereiniteit Gods eenerzijds en het grenskarakter der wet in iederen vorm anderzijds uitgesproken. Want de geheele onderscheiding van de *potentia dei absoluta* en *ordinata* moest tenslotte tot de conclusie voeren, dat de wet als alleenlijk in de souvereiniteit Gods wortelende ordinantie de grens is tusschen God en schepsel. Waar de wet aanvangt is de grens van de menschenlijke rede, van zijn kunnen en zijn willen; waar de wet eindigt, vangt de goddelijke wil en de goddelijke rede aan.

Maar de wet Gods is een velerlei, zij is — gelijk Duns Scotus zelf uitdrukkelijk stelt — een andere in de religie dan in het denken. Als

¹⁾ Sententia III, dist. 19 quaest. unic. par. 7.

²⁾ Zie Calvijn „Institutio”, boek I, 17, 2 aan 't slot.

³⁾ Seeberg, t. a. p. S. 161—167.

⁴⁾ Minges, „Glauben und Wissen” S. 197 flg. en vooral zijn belangrijk werk „Der Gottesbegriff des Duns Scotus u. s. w.”

⁵⁾ Zie Klein, „Der Gottesbegriff des Duns Scotus” S. 133 flg.

⁶⁾ Op dit punt openbaart zich een terugval in het Aristotelisch rationalisme. Want deze reserve in de goddelijke souvereiniteit maakt toch weer de *logische en mathematische wetten onafhankelijk van Gods inzetting en bestelling* en bevat een naieve gedachtefout, waarop we later zullen terugkomen.

dit echter zoo is, dan stuit ook onze rede en onze wil op een velerlei wet, want de wet is de grens tusschen God en scheepsel.

En dit weder toegegeven, beteekent deze erkenning het einde van de speculatieve wetsidee van het Thomisme, dat één enkel hoogste wetsbeginsel (dat der entelechie of ingeschapen doelmatigheid) aan alle bijzondere wetten (die der natuur en die van den geest) ten grondslag legde. Dan is echter ook de redelijke grondslag van de Roomsche hiërarchie in den wortel aangerand.

Daar zijn we dan midden in de gedachtenlijn van Calvijn, die de brug naar Aristoteles en Thomas onherroepelijk achter zich heeft afgebroken. Dan zijn we aangeland bij de onderlinge zelfstandigheid van alle levenssferen naar hunnen aard, naar hun eigen goddelijke ordinantiën. Dan moeten staat en kerk, wetenschap en kunst, natuur en geest ieder hun eigen wetten volgen, alleenlijk afhankelijk van Gods souverainen wil, niet van een hiërarchisch kerkinstituut of van een hooger redelijk wetsbeginsel. Dan is m. a. w. de middeleeuwsche eenheidscultuur niets anders gebleken dan een tijdelijke voogdijschap van de kerk over voorloopig onmondige levenssferen. Dan is de bloot betrekkelijke zelfstandigheid der wetssferen omgezet in een principieel volkomene. Intusschen, deze conclusiën met haar ontzaglijke perspectieven zijn door Duns niet getrokken. Niet alleen waren de tijden hiervoor nog niet rijp, maar ook waakte tegen zulke radicale conclusies eenerzijds de omstandigheid dat Duns, ondanks alles, op vele punten weer in het Aristotelisch rationalisme terugviel¹⁾, anderzijds Duns' kerkelijk positivisme, dat in de voorschriften der kerk een voortgaande openbaring van Gods wil naast de Heilige Schrift erkende. Wel oefende hij scherpe critiek op den ontwikkelingsgang der kerk, op het leven den geestelijkheid. Het Franziskaner ideaal van de armoede der geestelijken deed hem in het arme monnikenwezen met zijn levende evangelie-prediking het cor ecclesiae, het hart der kerk zien, en scherpe critiek oefenen op de prelaten, die de roeping van hun ambt miskenden. Maar dit was slechts een materieel waardeoordeel, dat de hiërarchische structuur in zijn formeel juridisch karakter onaangetast liet.

Zou de scotistische gedachte doorwerken, dan moest eerst de practische onhoudbaarheid van de kerkelijke eenheidscultuur gebleken zijn.

(Wordt vervolgd.)

¹⁾ Dat Duns' wetsidee daardoor zelf geen eenheitlich beeld vertoont, blijkt b.v. hieruit, dat hij de mathematische wetten (volgens hem de grondslag van de wetenschap) zoozeer van den wil Gods onafhankelijk maakt, dat zij zelfs zouden gelden als geen God bestond, hoezeer hij zulk een onderstelling „goddeloos” noemt. In gelijksoortigen zin proclameerden later *Hugo de Groot* en *Leibniz* de onafhankelijkheid van het natuurrecht en van de natuurlijke zedewet van het bestaan Gods.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

N. B. In het Novembernummer van dit tijdschrift werd onder vraag 1 vermeld, dat de reële waarde van de *Zweedsche*, Deensche en Belgische munt beduidend lager is dan de nominale. Deze mededeeling is niet geheel juist. De koers van de Zweedsche Kroon staat iets boven pari. Het woord „Zweedsche” moet dus in deze mededeeling worden geschrapt.

In verband met deze opmerking wijzen wij er nogmaals op, dat het staatje betreffende de onderwijs- en defensiecijfers van verschillende landen *alleen* bruikbaar is als vergelijking van de verhouding ¹⁾ tusschen hetgeen in elk dezer landen *door den Staat* wordt uitgegeven voor onderwijs en defensie. Voor vergelijking van de onderwijscijfers van de verschillende landen eenerzijds en de defensieuitgaven anderzijds is het staatje niet geschikt.

1. VRAAG

Bij den Raad onzer gemeente is door het Bestuur van den Bond tegen het schenden door vloeken van Gods heiligen Naam een verzoek ingediend om een regeling te treffen, waarbij het vloeken en ijdel gebruik van Gods heiligen Naam in woord en geschrift wordt verboden op alle terreinen, waar de plaatselijke overheid bevoegd is haar gezag te doen gelden.

Het afwijzend praeadvies van B. en W. wordt aldus gemotiveerd:

„Ons College stelt zich op het standpunt, dat deze aangelegenheid niet behoort te worden geregeld door den Gemeenteraad. Wij zijn van meening — en bevinden ons dienaangaande in gezelschap o.m. van Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine —, dat het noch van juridisch, noch van principieel standpunt toelaatbaar is, dat godslastering wordt strafbaar gesteld.

Het zij ons daarom geoorloofd een gedeelte te citeeren van de rede door genoemden hoogleeraar den 22 Mei 1924 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal gehouden:

„Het komt mij voor, dat deze opvatting (d. i. die van Minister „Heemskerk, dat onze wetten, waar zij het zedelijk terrein noemen, „tevens het godsdienstige terrein of bedoelen of onderstellen) „juridisch onjuist is. Het komt mij voor, dat met betrekking tot „de politie-verordening zij zeker onjuist moet worden geacht,

¹⁾ Deze verhouding is aldus:

Engeland	1 : 2,36
Zweden	1 : 1,24
Denemarken	1 : 0,77
België	1 : 2,04
Nederland	1 : 0,67

(Hierbij stelt het eerste cijfer „Onderwijs” voor; men bedenke, dat voor Zweden en België bij de onderwijscijfers resp. zijn opgenomen „Eeredienst” en „Kunsten en Wetenschappen”).

„wanneer wij maar niet anders doen dan art. 135 van de Gemeentewet lezen waar staat: „De Raad maakt verordeningen, „die in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid „worden vereischt.”

„Het komt mij voor, dat, wie deze woorden leest, niet op de „gedachte kan komen, dat daar ook aan het religieuze gedacht „wordt. De interpretatie, zoowel door de jurisprudentie als van „de commentaren, staat aan mijn zijde. Ik heb er Leon's „Verzamelings” op nagelezen, Oppenheim en Simons, en nergens iets „gevonden, dat ons doet vermoeden: in art. 135 der Gemeentewet „wordt bij openbare orde, zedelijkheid en gezondheid implicite „ook iets religieus ondersteld.”

Voorts memoreert Prof. Slotemaker de Bruine den strijd om gewetensvrijheid en vrees, dat indien de godslastering strafbaar wordt gesteld, de vrije meeningsuiting over godsdienstige vraagstukken zal worden belemmerd.

De hoogleeraar doet zulks in de volgende bewoordingen:

„Maar ik mag er misschien aan herinneren, dat — het was „inderdaad vóór de wet van 1848 en 1855 — er mannen en „vrouwen geweest zijn van diepe religieuze overtuiging, die in „den aanvang van de 19e eeuw zeer ernstig zijn belemmerd door „degenen, die destijds de leiding hadden.

„En omdat dit toen gebeurd is, komt het mij voor, dat inzonder- „heid zij, die rechts staan, zooveel aanleiding hebben om voor- „zichtig te zijn op dit terrein en om al den ernst van dit vraag- „stuk te doorschouwen.”

Wij zijn bovendien overtuigd, dat indien men godslastering in het openbaar strafbaar wil stellen, de Rijksoverheid zulks heeft te doen, die tot dusver geen pogingen daartoe in het werk heeft gesteld. Tenslotte zou het doen naleven van een gemeentelijk verbod op dat gebied uiterst moeilijk zijn en waar het scheppen van geboden en verboden, waarvan te voren vaststaat, dat zij niet of zeer slecht worden opgevolgd, de strekking heeft het gezag der overheid naar beneden te halen, schijnt ook uit dien hoofde inwilliging van het verzoek niet wenschelijk.”

Gezien de samenstelling van den Raad onzer gemeente (14 linksche en 7 rechtsche leden) schijnt de kans op inwilliging van het verzoek uitgesloten. Toch willen de A.R. Raadsleden het praeadvies van B. en W. niet onweersproken laten. Kunt U ons ook eenige voorlichting verstrekken?

ANTWOORD.

Het zijn een drietal overwegingen, die aan de afwijzende houding van B. en W. ten grondslag liggen, t. w.: *a.* een juridisch bezwaar (de Raad zou niet bevoegd zijn); *b.* een principieel bezwaar (de geestelijke vrijheid zou worden aangetast); en *c.* een practisch bezwaar (de verordening zou niet zijn te handhaven).

ad. a. B. en W. doen hierbij een beroep op de meening van Prof. Slotemaker de Bruine. Met alle respect voor de kennis van Prof. S. de B. waar het gaat om theologische of sociale quaesties, betwijfelen we toch, of hij in een dergelijke technisch juridische quaestie de meest betrouwbare gids is. Het betoog van B. en W. zou sterker staan, indien niet naar een uitspraak van Prof. S. de B., doch op het door Minister van Houten gecontrasigneerd Kon. Besl. van 3 Dec. 1896 S. 177 een beroep was gedaan.

Want bij dit Kon. Besl. werd vernietigd de verordening van de gemeente Wonseradeel luidende: „Het is verboden in het openbaar godslasteringen te uiten”, zulks op grond van de overweging, dat onder de bevoegdheid van den Gemeenteraad tot het maken van verordeningen, die in het belang van de openbare orde, zedelijkheid en gezondheid worden vereischt en van andere betreffende de huishouding der gemeente (art. 135 Gem.Wet) *niet* begrepen is het waken tegen godslastering.

Toch zou ook dit beroep niet opgaan. Tegenover de meening van Min. van Houten staat die van de tegenwoordige regeering, van de rechterlijke macht, van de raden van een groot aantal gemeenten (meer dan honderd gemeenten hebben reeds een vloekverbod) en van de redactie van een deskundig orgaan als *De Gemeentestem*. (Zie het nummer van 20 Maart 1920 no. 3575).

We behoeven bij dit punt niet langer stil te staan, wijl in het rapport van de commissie Ridderbos een uitnemende uiteenzetting is gegeven van de juridische zijde dezer quaestie (zie bijlage c. van dit rapport).

We merken alleen nog op, dat Prof. S. de B.'s verwijzing naar schrijvers als Oppenheim en Simons alleen dan waarde zou hebben, indien deze schrijvers inderdaad de vraag, of de Raad bevoegd is te waken tegen godslastering, hadden onder het oog gezien. Doch dit is niet het geval. In den tijd toen de boeken dezer schrijvers verschenen, was het onderhavig vraagstuk nauwelijks een punt van overweging. Vandaar dat de standaardwerken erover zwijgen.

ad. b. Heel wat belangrijker dan het eerste is o. i. het tweede argument van B. en W. Geestelijke vrijheid wordt immers door ons niet minder dan door wien ook hooggehouden. Juist in het Calvinisme ligt, naar de historie leert, de waarborg voor die vrijheid. En van hem, die het Calvinisme als grondslag van het Staatkundig leven aanvaardt, mag daarom verzet worden verwacht tegen alles, wat die geestelijke vrijheid zou kunnen aantasten.

In de rede van Prof. S. de B. komen dan ook elementen voor, die door ons zonder voorbehoud kunnen worden aanvaard, zooals ook door den heer Idenburg werd erkend, toen hij naar aanleiding van de rede van Prof. S. de B. in diezelfde vergadering opmerkte: „Ik wil alleen in dit verband zeggen, dat ik geheel deel in zijn (n.l. Prof. S. de B.) gevoelens, dat de vrije uiting van atheïsme, deïsme en pantheïsme niet moet worden belet, dat ook ik waardeer de vrijheid van uiting van godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden, die wij nu in Nederland hebben en dat ik aan dat hooge goed niet op eenigerlei wijze zou willen komen”.

Onzerzijds behoort dan ook op den voorgrond te worden gesteld, dat de gewetensvrijheid en vrije meeningsuiting, ook al is deze van atheïstische of anti-godsdienstige strekking, van overheidswege niet mag worden belemmerd. Doch hieruit volgt niet, dat wij moeten afwijzen den eisch om het vloeken en ijdel gebruiken van Gods Naam in 't openbaar of in openbaren dienst strafbaar te stellen. Want vloeken of godslastering heeft met vrije meeningsuiting niets te maken. Evenmin als de vrije meeningsuiting wordt aangetast, doordat de Rijksstrafwet de burgers beschermt tegen schending van hun eer en goeden naam door smaad of laster, evenmin geschiedt zulks, wanneer het publiek beschermd wordt tegen godslasterlijke taal of vloeken, die in het openbaar of in openbaren dienst worden geuit en waarvan men bijgevolg vaak — tegen zijn zin — getuige moet zijn. Niemand wordt — zooals de heer Idenburg opmerkte — in zijn geweten verplicht om in het openbaar God te

lasteren of te hoonen. Daarom kan ook niemand zich tegen een gemeentelijk vloekverbod verzetten met een beroep op gewetensvrijheid.

ad. c. Tenslotte nog een opmerking omtrent het laatste bezwaar van B. en W. Het komt ons voor, dat dit bezwaar *in casu* het belangrijkste is. Er behoort o. i. bij het beslissen over de vraag, of er een vloekverbod moet worden ingevoerd, rekening te worden gehouden met den aard der bevolking. Deze aard kan zoodanig zijn, dat de verordening in plaats van remmend, veeleer prikkelend en uitdagend werkt.

Dit practisch bezwaar zou zich ook in Uwe gemeente doen gevoelen. Bestaat hiervoor inderdaad vrees (U zult hierover beter dan wij kunnen oordeelen), dan zouden wij U niet raden thans te komen met een voorstel om het vloeken enz. in 't openbaar strafbaar te stellen (gezien de samenstelling van den Raad zou een dergelijk voorstel trouwens geen kans op aanneming hebben), doch liever aan te dringen om in de instructies van het gemeentepersoneel en in de voorschriften betreffende gemeentelijke localiteiten (openbare scholen, verkoopplokken, vervoermiddelen) bepalingen tegen het vloeken op te nemen.

Men maakte tegen een dergelijke gedragslijn de wel wat naïef klinkende tegenwerping, dat op deze wijze een vloekverbod zal worden ingevoerd in plaatsen, waar 't niet noodig is, maar daarentegen achterwege zal blijven waar 't wel noodig is.

Deze tegenwerping is daarom zoo naïef, omdat zij de waarheid miskent, dat de feitelijke factoren van tijd en plaats letterlijk bij iederen overheidsmaatregel gewicht in de schaal leggen.

In ons land b.v. waar de monogamie in de rechtszeden is geworteld, wordt de polygamie verboden. Een zelfde maatregel zal niet kunnen worden genomen in Mohammedaansche landen, waar de rechtszede der polygamie nog niet is omgezet onder inwerking van religieuze of andere factoren.

Iedere rechtsorde draagt het stempel van tijd en plaats. Het vloekverbod, op zichzelf beschouwd, is niet een antirevolutionair beginsel (de staatkundige beginselen zijn *absoluut* en *abstract* tegelijk), maar veeleer de concrete toespitsing van zoodanig beginsel — van het beginsel n.l. dat de Overheid als diensdijne Gods gehouden is tot verheerlijking van Gods naam — op de bijzondere omstandigheden van tijd en plaats. Alleen in de toepassing, niet in 't beginsel zelf komt aan de volksconsciëntie een belangrijke beteekenis toe.

Omtrent de punten, die wij niet of slechts ter loops ter sprake brachten, mogen wij tenslotte verwijzen naar het rapport der Commissie-Ridderbos (Uitgave: Kok, Kampen).

2. VRAAG.

Aan onze fabriek is verbonden een ziekenfonds (lees: ziekenkas) en een fonds voor ziekenverpleging, waarvan lid kunnen worden mannen en ongehuwde vrouwen, beneden de 60 jaar en niet door een arbcbestuur bedeed. Het bestuur is in handen van de directeuren der fabriek. Aan het bestuur zijn toegevoegd een secretaris-penningmeester en 4 meerderjarige leden, welke als commissarissen optreden. De eerste wordt gekozen door de directeuren; de laatsten door leden van het fonds, die den leeftijd van 18 jaar hebben bereikt.

Met het oog op de in behandeling zijnde ziekwet verzoek ik U ons te laten weten, of wij met ons ziekenfonds kunnen doorgaan.

Hoe is de houding van de A.R. ten opzichte van dit ontwerp-ziekwet?

ANTWOORD.

Althans voorloopig kunnen beide fondsen worden aangehouden. Het door den Minister van Arbeid op 8 April j.l. in de Tweede Kamer aangekondigd Ontwerp-Ziekte en Ongevallenwet (Handelingen II pag. 1787) werd wel reeds aan den Hoogen Raad van Arbeid voorgelegd, doch tot dusver nog niet bij de Tweede Kamer ingediend. Naar de Troonrede meldde, zal deze indiening gedurende het loopend parlementair jaar geschieden. Doch dan blijft het nog zeer de vraag, of deze omvangrijke materie¹⁾ nog vóór de verkiezingen zal kunnen worden afgedaan. En lukt dit niet, dan is er omtrent het lot van het ontwerp natuurlijk niet veel te voorspellen.

Komt het ontwerp in ongewijzigden vorm tot stand, dan zal het volgende gelden.

Krachtens de bepalingen der wet zullen de arbeiders en zij, die daarmede worden gelijkgesteld, verzekerd zijn tegen loonderving bij ziekte. De uitvoering dezer verzekering geschiedt door bedrijfsverenigingen of — voor zooveel betreft de arbeiders in dienst van een werkgever, die het risico der verzekering zijner arbeiders niet door een bedrijfsvereniging laat dragen — door de Raden van Arbeid.

Uw ziekenkas, d. i. het fonds voor gedeeltelijke loonuitkeering bij ziekte, zal dus bij ongewijzigde aanneming van het ontwerp alleen bestaansgrond hebben voor de leden, die niet wettelijk verzekerd zijn en zal dus op den bestaanden voet niet kunnen worden voortgezet.

Wilt U echter het risico der ziekteverzekering blijven dragen, dan is het noodig een bedrijfsvereniging op te richten, d. i. een *stichting*, in het leven geroepen door tenminste één werkgever of één vereniging van werkgevers eenerzijds en tenminste één vereniging van arbeiders anderzijds, of een *vereniging*, opgericht door één vereniging van werkgevers en tenminste twee verenigingen van arbeiders.

Een dergelijke instelling moet door de Kroon worden erkend. Om die erkenning te verkrijgen moet ze voldoen aan de volgende vereischten:

1. dat zij zich ten doel stelt de uitvoering der bij de nieuwe wet geregelde verzekeringen;
2. dat hare statuten voldoen aan de in deze wet gestelde eischen; van deze eischen noemen wij met name die van art. 11, dat het bestuur der bedrijfsvereniging moet bestaan uit een even aantal leden, waarvan de helft (benevens de plaatsverangers van die helft) moet worden aangewezen door de betrokken arbeidersverenigingen of door de arbeiders in dienst van den betrokken werkgever of in dienst van de werkgevers, die lid zijn van de betrokken vereniging van werkgevers;
3. dat ten tijde der erkenning ten minste het bij algemeenen maatregel van bestuur vast te stellen loonbedrag wordt uitbetaald door den werkgever of de werkgevers, wiens of wier arbeiders voor risico der bedrijfsvereniging zullen zijn verzekerd;

¹⁾ Het ontwerp bedoelt in de plaats te treden van de Ziekwet-Talma, de Ongevallenwet 1901 en de Land- en Tuinbouwongevallenwet 1922 en brengt belangrijke wijziging in de grondslagen van onze sociale verzekeringswetgeving.

4. dat zij niet beoogt winst te maken (art. 10).

Mits voldoende aan deze voorwaarden kan ook eene vereeniging van *uitsluitend werkgevers* op haar verzoek door de Kroon worden erkend, doch voor niet langer dan telkens een tijdvak van tien jaar (art. 12). In dit geval wordt de helft van de bestuursleden in plaats van door de arbeiders door den Minister van Arbeid aangewezen uit een voordracht, opgemaakt door de door hem aan te wijzen arbeidersvereenigingen.

Dit laatste is van belang met het oog op de bestaande werkgevers-risico-vereenigingen.

Tegen den tijd, dat de wet in werking treedt, zullen wellicht model-statuten voor bedrijfsvereenigingen door het Departement van Arbeid worden beschikbaar gesteld.

Wat hierboven gezegd is geldt niet voor de eigenlijke ziekenfondsen, d. z. fondsen voor geneeskundige behandeling bij of ter voorkoming van ziekten. Het ontwerp legt een nauw verband tusschen de ziekteverzekering en de ziekenverzorging door de bepaling, dat geen ziekengeld wordt uitgekeerd, indien de verzekerde noch is ingeschreven bij een toegelaten ziekenfonds, noch aantoonst, dat hij, voor zoover de omstandigheden ter plaatse zijner woning zullen toelaten, geneeskundige hulp kan verkrijgen (art. 81).

Een fonds, dat alleen dient ter tegemoetkoming in de verplegingskosten bij ziekten, is niet een ziekenfonds in den zin van het ontwerp. Wil een dergelijk fonds aanspraak maken op toelating, dan zal het zijn werkkring moeten uitbreiden tot het verschaffen van geneeskundige hulp.

De toelating geschiedt door de Kroon voor 15 jaar en kan alleen worden geweigerd op gronden, ontleend aan het algemeen belang of wegens niet-voldoening aan de vereischten, gesteld bij de artikelen 103—109, of bij een krachtens par. 8 van het ontwerp uit te vaardigen algemeenen maatregel van bestuur.

* * *

Wat de houding der A.R. partij ten opzichte van het ontwerp aangaat, moge het volgende dienen.

Bij keuze tusschen de ziekwet-Talma en het aanhangig ontwerp wordt — zooals blijkt uit uitlatingen van antirevolutionaire zijde in de Tweede Kamer en van de antirevolutionaire pers — aan de eerstgenoemde de voorkeur gegeven, zulks in hoofdzaak op deze drie gronden:

1e. Grondbeginsel, zoowel van de ziekwet-Talma als van het ontwerp-Aalberse is, dat de uitvoering van de ziekteverzekering zooveel mogelijk door de belanghebbenden zelf moet geschieden. Ter verwezenlijking van dit beginsel draagt de wet-Talma de uitvoering op aan de Raden van Arbeid, waarvan de leden immers voor de helft door arbeiders en voor de helft door werkgevers worden gekozen onder een onpartijdig voorzitter. In plaats van de Raden van Arbeid wordt door het ontwerp-Aalberse voor de uitvoering der ziekteverzekering op den voorgrond geschoven de bedrijfsvereeniging. De Raden van Arbeid krijgen slechts een subsidiaire taak, d. w. z. zij worden belast met het risico van de arbeiders, in dienst van een werkgever, die niet bij een bedrijfsvereeniging is aangesloten. Dit heeft ten gevolge: a. dat er weer een groot aantal nieuwe instituten, n.l. bedrijfsvereenigingen, voor de uitvoering der ziekteverzekering in het leven zullen worden geroepen: thans bestaan er nog slechts een zeer

beperkt aantal werkgevers-risicovereenigingen, die voor erkenning in aanmerking zouden kunnen komen; *b.* dat aan de Raden van Arbeid het meest essentiële van de hun toegedachte taak, de uitvoering van de ziekteverzekering (waartoe zij met belangrijke kosten zijn ingericht), goeddeels zal ontgaan; *c.* dat de bedrijfsverenigingen de beste risico's aan zich zullen trekken, terwijl de slechtste ten laste zullen komen van de Raden van Arbeid, zulks ten nadeele van den Staat; *d.* dat de uitvoering der ziekte-verzekering zal worden versnipperd, doordat zij in plaats van over een beperkt aantal Raden van Arbeid over een groot aantal bedrijfsverenigingen zal worden verdeeld; *e.* dat de noodige eenheid in de uitvoering van de ziekte- en invaliditeitsverzekering zal worden gemist met het gevolg, dat de kracht zal ontbreken voor beteekenende maatregelen ter voorkoming van langdurige ziekte of invaliditeit; *f.* dat men in plaats van de locale uitvoering door de Raden van Arbeid zal verkrijgen een gecentraliseerde bedrijfsgewijze uitvoering, hetgeen stroefheid bij het behandelen der uitkeeringen en verhoogde kosten (er zullen plaatselijk bijkantoren moeten worden opgericht en tal van beambten zullen moeten worden aangesteld enz.) zal ten gevolge hebben en waardoor tevens de zeggenschap van de besturen (dus van de patroons en arbeiders) meer en meer naar de directies van bedrijfsverenigingen zal worden verlegd; en ten slotte *g.* dat door toelating van werkgeversverenigingen als risicodragers gebroken wordt met het beginsel van gezamenlijke uitvoering door patroons en arbeiders, wijl de verplichte vertegenwoordiging der arbeiders in de besturen van dergelijke verenigingen geen voldoende waarborg geeft voor een wezenlijke samenwerking.

2e. De ziekwet-Talma opent in de artt. 90 v.v. de mogelijkheid van verzekering bij bijzondere ziekenkassen. De bestaande kassen kunnen, mits ze aan bepaalde eischen voldoen, in het stelsel-Talma blijven voortbestaan. Doch in het stelsel van het aanhangig ontwerp is het voortbestaan der kassen niet mogelijk ¹⁾, vermits alle arbeiders hetzij bij een bedrijfsvereniging, hetzij bij een Raad van Arbeid verzekerd zullen zijn. Instandhouding van deze kassen voor degenen, die niet onder het wettelijk begrip arbeiders vallen, lijkt praktisch uitgesloten. Dergelijke personen vormen in den regel slechts een klein percentage van de leden. Bovendien krijgen de bedrijfsverenigingen de gelegenheid om niet-arbeiders als vrijwillig verzekerden toe te laten (art. 17 van het ontwerp). De bijzondere kassen zullen dus, als het ontwerp ongewijzigd tot stand komt, verdwijnen. Welk een belangrijk stuk, door particulier initiatief opgebouwde sociale verzekering, daardoor zal te gronde gaan is duidelijk, wanneer men verneemt, dat er thans in ons land 1500 kassen zijn, waarvan de leden in totaal een jaarloon genieten van ten naastebij *f* 300 miljoen ²⁾. En dit is te betreuren. De plaatselijke kassen werken goedkoop. Zij vormen het meest zuivere beeld van „zelf doen” door de belanghebbenden. In dit opzicht gaat het ontwerp-Aalberse dus een belangrijke schrede achterwaarts op den weg naar verwezenlijking van het beginsel van uitvoering door de belanghebbenden zelf.

¹⁾ Althans niet als zelfstandige risicodraagsters; wel zullen ze waarschijnlijk in den regel als onderdeelen van een bedrijfsvereniging kunnen voortbestaan. (Zie hierover het artikel van Mr. Groeneveld in *De Telegraaf* van 2 Oct. '24 Av.bl.).

²⁾ Deze cijfers werden medegedeeld door den heer F. D. Gaastra op de onlangs te Utrecht gehouden buitengewone vergadering van het Ned. Verbond van ziekenkassen en -fondsen; zie het verslag dier vergadering in de *N.R.C.* van 10 Nov. '24 Avondblad.

3e. Het stelsel van individueele verzekering van de wet-Talma wordt losgelaten en daarvoor in de plaats gesteld een collectieve verzekering, samengekoppeld aan de ongevallenverzekering. Vrees bestaat, dat hierdoor de verzekeringsgedachte bij de ziekteverzekering zal worden verzwakt. Immers, het verband tusschen loon, premie en uitkeering gaat min of meer verloren nu niet — zooals in de wet-Talma — de premie wordt bepaald voor elken arbeider afzonderlijk naar gelang van het door hem verdiend loon, doch in verband met het totaal loonbedrag, dat door den werkgever voor zijn gezamenlijke arbeiders over een bepaald tijdvak is uitgekeerd. Samenkoppeling van ziekteverzekering aan invaliditeitsverzekering verdient de voorkeur boven het stelsel-Aalberse, wijl dan de individueele verzekering behouden blijft en met betrekkelijk geringe kosten zou kunnen worden gebruik gemaakt van de gegevens, die toch voor de invaliditeitsverzekering noodig zijn. Verlichting der administratiekosten zal van de aanvaarding van het collectief systeem niet te wachten zijn. Want de renteuitkeering moet toch voor ieder arbeider afzonderlijk worden berekend en daartoe dient men over nauwkeurige gegevens te beschikken. Bovendien geeft collectieve ziekteverzekering aan losse arbeiders niet voldoende zekerheid, dat zij bij ziekte uitkeering zullen verkrijgen. Slechts wanneer zij „aannemelijk” weten te maken, dat ze geregeld loonarbeid plegen te verrichten, hebben zij aanspraak op ziekgeld (art. 88). Bij individueele boeking blijkt onmiddellijk wie recht op uitkeering heeft.

Deze bezwaren maken het verstaanbaar, dat het ontwerp-Ziekte- en Ongevallenwet door de woordvoerders der A.R. partij niet met veel sympathie wordt begroet. Toch werd, blijkens de uitlatingen van de heeren Smeenk en Rutgers bij de besprekingen van de plannen van Minister Aalberse in de vergadering van de Tweede Kamer van 9 April j.l., met het oog op de wenschelijkheid van een spoedige invoering van een wettelijke regeling der ziekteverzekering, ten opzichte van deze plannen geen onvoorwaardelijk afwijzende doch een afwachtende houding aangenomen.

3. VRAAG.

Er zijn in onze kiesvereniging enkele personen met een arts aan het hoofd, die bezwaren hebben tegen het standpunt, dat door de A.R. partij tegenover de vaccinatie wordt ingenomen. Gaarne zou ik willen, dat U mij hierover inlichting gaf of eenige lectuur aanwees, waarin dergelijke bezwaren worden behandeld.

ANTWOORD.

Voor het standpunt der A.R. partij inzake de vaccinatie zie U o.a. Dr. A. Kuyper: „Ons Program” (uitgave met bijlagen) p. 806 en 842—857; H. de Wilde: „De A.R. partij en haar program van Beginselen” 4de druk, p. 299 v.v. Voorts zijn van belang de geschriften van Mr. L. W. C. Keuchenius „Een woord bij de opening van de eerste algemeene vergadering van den Bond tegen Vaccinedwang” (1881) en „Vaccine en Vaccinedwang” (1883) en Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman „Vaccinevereering” (1892) en „De Vaccineaanbidder” (1912).

Van de omvangrijke literatuur van de voorstanders van de verplichte inenting noemen wij enkele geschriften van een voorstander uit A.R. kring, n.l. die van Dr. Rijk Kramer: „De Vaccinatiedwang bij het licht der openbaring” (1915), „Het Vaccineprobleem” (1916), „De waarde der Vaccinatie” en „De Vaccine-dwang, eisch van het A.R. Staatsrecht” (1922).

Wat den tegenwoordigen stand van het vraagstuk aangaat, laten wij hieronder enkele gegevens volgen.

Al mogen er onder de antirevolutionairen tegenstanders van de vaccinatie zijn: de partij als zoodanig keert zich niet tegen de inenting zelf, doch tegen den dwang. Het is trouwens bekend, dat velen, die persoonlijk voorstanders van de vaccinatie zijn, tegen overheidsdwang ernstig bezwaar hebben. Blijkens hunne geschriften mochten tot dezulken ook Dr. Kuyper en Jhr. de Savornin Lohman gerekend worden.

De A.R. Partij heeft zich steeds verzet tegen de artt. 17 v.v. van de wet tegen de besmettelijke ziekten (wet van 4 Dec. 1872), waarin de toegang tot de school geweigerd wordt aan hen, die geen vaccinebewijs kunnen overleggen, noch (sinds de wetswijziging gedurende het Ministerie Heemskerk) een bewijs, dat er medisch bezwaar tegen hunne vaccinatie bestaat.

Op zichzelf beschouwd ligt in dit artikel geen rechtstreeksch dwangelement. De bedoelde bepaling bevat slechts een voorwaardelijke verplichting voor hen, die hun kinderen naar school zenden. De wet beveelt niemand zijn kinderen naar de school te zenden. Het dwangelement ligt echter in de feitelijke onstandigheid, dat de ouders, die zedelijk en wettelijk verplicht zijn hunne kinderen lager onderwijs te doen genieten, meerendeels niet in staat zijn huisonderwijs te bekostigen en dientengevolge indirect gedwongen worden hun kinderen naar de school te zenden, waarmede de voorwaarde voor den vaccinatieplicht is vervuld.

Het verzet van A.R. zijde is onder meer gebaseerd op de overweging, dat de vaccinedwang de conscientievrijheid aantast.

Opgemerkt dient daarbij, dat onder antirevolutionairen slechts weinigen gevonden worden, die zelf conscientiebezwaren tegen de vaccinatie hebben, in-zooverre althans met conscientiebezwaren bedoeld zijn bezwaren ontleend aan godsdienstige overtuiging.

Het voornaamste conscientiebezwaar bestaat hierin, dat men in de vaccinatie een miskenning ziet van de Goddelijke Voorzienigheid. Dr. Kuyper bestreed deze opvatting ¹⁾.

Reeds herhaaldelijk werden pogingen gedaan, om het dwangelement, althans in zooverre dit het karakter van gewetensdwang vertoont, uit de wet weg te nemen.

Zoo werd in het, door den toenmaligen Minister van Binn. Zaken de Savornin Lohman in 1890 ingediend, wetsontwerp tot gedeeltelijke wijziging van de wet van 4 Dec. 1872 een regeling opgenomen, waarbij ieder, die bezwaar heeft tegen vaccinatie, een bewijs van vrijstelling van den Burgemeester zou kunnen bekomen, welk bewijs de plaats van het vaccinebriefje zou innemen ²⁾.

In de Memorie van Toelichting merkte de Regeering op:

¹⁾ Zie o.a. „De Gemeene Gratie” dl. II (het leerstellig gedeelte) pag. 534 v.v.

²⁾ Gedrukte stukken 1889—1890 no. 167 en 1890—1891 no. 33.

„Tegen het bevorderen van inenting bestaat bij de Regeering geen bezwaar, mits men zich van allen directen- of indirecten dwang onthoude. Wegneming van den dwang, die ten spijt van de goede bedoelingen, toch in het thans vigeerend art. 17 ligt opgesloten¹⁾, zal een ruime toepassing der vaccinatie meer goed dan kwaad doen, want de dwang wekt steeds meer en meer tegenstand, die tenslotte de vaccinatie zelve zal schaden.

„De ondergeteekende heeft ernaar gestreefd een zoodanige wijziging voor te dragen, dat de vrijheid van hen, die werkelijk ernstige bezwaren hebben tegen de koepokinenting, volkomen worden gewaarborgd, maar toch de aandrang tot het toepassen der inenting, die gelegen is in het verbinden van deze aan den toegang tot de school, behouden blijve.

„De geneeskundige inspecteurs en adjunct-inspecteurs hebben zich verklaard tegen een wijziging van het tegenwoordige art. 17 der wet in facultatieven zin, omdat dan het aantal niet-gevaccineerden, naar zij meenden, zou toenemen, hetgeen zij in het nadeel van de volksgezondheid achtten; alsmede omdat zij vreesden, dat, liet men hen, die bezwaren tegen de koepokinenting hadden, vrij, velen uit zorgeloosheid, onverschilligheid of luiheid de koepokinenting zouden verwaarloozen.

„Aan deze laatste klip ontzeilt het voorgedragen artikel. Wordt toegang tot de school gevraagd zonder vaccinatie of zonder aan de pokken te hebben geleden, dan zullen indien het minderjarigen geldt, deze zelve persoonlijk mondeling of schriftelijk aan den Burgemeester moeten verklaren, dat zij tegen de toepassing der koepokinenting op den persoon, wiens toelating het betreft, bezwaar maken. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat zoodanige verklaring zou worden afgelegd ook door die personen, bij wie werkelijk geen ernstige bezwaren bestaan. Zenden zij hunne kinderen zonder „pokkenbriefje” naar school, dan worden zij terstond, evenals thans, door den onderwijzer op hunne verplichting opmerkzaam gemaakt.

„Het gevolg van het herziene art. 17 zal dus evenals van het bestaande artikel zijn, een ruime toepassing der koepokinenting, maar tevens zal door de herziening aan hen, die ernstige bezwaren tegen de koepokinenting hebben, niet langer de toegang tot de school worden ontzegd, waarop zij krachtens de Nederlandsche wetten recht hebben.”

De vaccineplicht werd in het ontwerp-Lohman dus om praktische redenen niet generaal opgeheven, maar zou practisch slechts blijven bestaan voor onverschilligen en principieel niet bezwaarden.

De bovengenoemde poging van de Savornin Lohman om aan de bezwaren tegen den vaccinatedwang tegemoet te komen, had bij de volksvertegenwoordiging geen succes.

Evenmin had succes de poging, die Dr. Kuyper tijdens zijn Ministerie in 1903 waagde. Bij Kon. Boodschap van 1 Maart 1903 werd onder de verantwoordelijkheid van dezen Minister een wetsontwerp ingediend tot nadere wijziging en aanvulling der wet van 4 Dec. 1872²⁾.

Dit ontwerp gaf aan den Minister van Binn. Zaken de bevoegdheid om — op verzoek — ten behoeve van leerlingen eener *bijzondere* school ontheffing te verleen van de verplichte inenting, onder voorbehoud, dat bij plaatselijke

¹⁾ Er bestond toen nog geen leerplicht.

²⁾ Gedrukte stukken 1903/'04 no. 136 en 1904/'05 no. 28.

pokkenepidemie deze ontheffing krachteloos zou worden. Doch bij het gewijzigd ontwerp-Kuyper moest deze zeer ruime bevoegdheid worden prijsgegeven. De regeling kwam toen hierop neer, dat ten behoeve van onderwijzers, onderwijzeressen en leerlingen in *bijzondere* scholen een bewijs van vrijstelling door den Burgemeester zou kunnen worden afgegeven. En de procedure tot het bekomen van een dergelijk bewijs werd zoodanig geregeld, dat zorgeloozen en onverschilligen behoorlijk zouden worden afgeschrikt en alleen zij, die gegronde bezwaren hadden, van de uitzonderingsbepalingen zouden kunnen gebruik maken.

Deze procedure kwam hierop neer:

Zoolang de Burgemeester de pokziekte niet epidemisch heeft verklaard, dient hij, die moet worden ingeënt, of zijn ouders of voogd een bezwaarschrift bij den Burgemeester in, waarin hij opgeeft de namen van twee getuigen, die moeten zijn ingezetenen van de gemeente, meerderjarig en te goeder naam bekend. Voldoet een der getuigen — naar het oordeel van den Burgemeester — niet aan de eischen, dan moet een andere worden aangewezen. Binnen dertig dagen na het indienen van dat bezwaarschrift moet de bezwaarde vergezeld van zijn twee getuigen voor den Burgemeester verschijnen. Volhardt hij dan bij zijn bezwaren, dan moeten de getuigen verklaren, dat naar hun oordeel de bezwaarde, wat betreft zijn bezwaarschrift, geloofwaardig is en zijn vraag niet uit traagheid of onverschilligheid heeft ingediend. Daarna moet de bezwaarde binnen dertig dagen (doch nu alleen) opnieuw verschijnen. Eerst dan verkrijgt hij, indien hij bij zijn bezwaren volhardt, de verklaring van den Burgemeester.

In hoofdzaak werd deze regeling overgenomen door het thans aanhangig ontwerp-Besmettelijke Ziektenwet, zooals dit aanvankelijk luidde ¹⁾. De procedure om vrijstelling te verkrijgen werd zelfs nog verzwaaard door den eisch, dat ook bij de tweede verschijning van den belanghebbende de getuigen moeten worden gehoord.

In drieërlei opzicht week echter het oorspronkelijk ontwerp-Aalberse van het ontwerp-Kuyper af.

a. De gelegenheid tot vrijstelling werd niet meer uitsluitend aan leerlingen en onderwijzers bij het bijzonder onderwijs geboden; zulks o. i. terecht, aangezien het immers kan voorkomen, dat ook onder de voorstanders van de openbare school principieele tegenstanders van vaccinatie gevonden worden.

b. De geldigheid van het bewijs van vrijstelling wegens godsdienstige bezwaren werd aan den termijn van één jaar gebonden, omdat (volgens de Memorie van Toelichting) de kans bestaat, dat het bezwaar na eenigen tijd vervallen is. Het is duidelijk, dat door deze bepaling de contrôle omtrent het bestaan van gemoedsbezwaren nog belangrijk werd verscherpt.

c. Het aantal door den Burgemeester af te geven bewijzen van vrijstelling werd aan een bepaald maximum gebonden, per jaar n.l. 1 % van het aantal kinderen, dat voor het eerst tot alle scholen in de gemeente wordt toegelaten, tenzij de Minister van Arbeid zou toestaan meerdere bewijzen af te geven.

Deze laatste bepaling werd opgenomen om te voorkomen, dat door het lichtvaardig afgeven van vrijstellingen de volksgezondheid in sommige plaatsen zou worden bedreigd. Overschrijding van het maximum zou dan ook door den Minister niet worden toegestaan, dan nadat gebleken was, dat geen bewijzen

¹⁾ Gedrukte stukken Tweede Kamer 1923/'24 no. 297 en 1924/'25 no. 63.
Antir. Staatk. I No. 3

ten onrechte zijn uitgereikt. Deze bepaling werd echter bij wijziging van het ontwerp op aandrang der Ilde Kamer teruggenomen.

Het gewijzigd ontwerp-Aalberse wijkt, behalve ten aanzien van dit laatste punt, wat betreft de regeling van de vaccinatie in hoofdzaak op de volgende twee punten van het oorspronkelijk ontwerp af.

a. Procedure om vrijstelling te verkrijgen wordt belangrijk vereenvoudigd. In plaats van het tweemaal verschijnen met getuigen voor den Burgemeester is op aandrang van de Ilde Kamer aanvaard een regeling, zooals thans reeds ten aanzien van de verplichte sociale verzekering bestaat. Behalve een verklaring omtrent de godsdienstige bezwaren tegen vaccinatie of revaccinatie moet, volgens het nieuwe art. 16, worden overgelegd een verklaring van den verzoeker *dat op grond van zijn godsdienstige overtuiging hij noch zijn minderjarige kinderen op eenigerlei wijze tegen de geldelijke gevolgen van persoonlijke of zakelijke ramp of ongeval door hem of door zijn echtgenoot of met zijn medewerking door derden zijn verzekerd.*

Blijkt deze verklaring onjuist (de Burgemeester kan een onderzoek instellen) dan wordt ontheffing geweigerd. Zelfs kan in dit geval bestraffing met boete of hechtenis volgen (art. 38). De geldigheidsduur van het bewijs van ontheffing wordt gesteld op drie achtereenvolgende schooljaren.

b. Verplichte revaccinatie wordt ingevoerd.

Alinea 2 van het nieuwe artikel 11 bepaalt:

„Onderwijzers, onderwijzeressen, alsmede leerlingen boven 11 jaar, worden in scholen slechts toegelaten, indien wordt overgelegd een bewijs van herinenting. Ten aanzien van hen, die vóór het twaalfde jaar niet zijn ingeënt, treedt het bewijs van inenting in de plaats van dat van de herinenting.”

Wordt het ontwerp in dezen vorm wet, dan zal door de tegemoetkoming aan hen, die gewetensbezwaren hebben, de vaccinedwang zijn scherpsten kant verliezen. Doch door de verplichte revaccinatie wordt dan aan de toepassing van de gedwongen inenting een sterke uitbreiding gegeven, wat lijnrecht ingaat tegen het streven van A.R. zijde naar opheffing van dien dwang.

Uit de bovenstaande uiteenzetting blijkt intusschen reeds duidelijk, hoe overdreven de bezwaren zijn van degenen, die van de voorgestelde tegemoetkoming aan gemoedsbezwaarden gevaar voor opnieuw verschijnen der pokziekte vreezen. De gelegenheid om vrijstelling te verkrijgen wordt in het ontwerp-Aalberse door zeer strenge waarborgen omringd. Zoo moet er iedere drie jaar een aanvraag worden ingediend. Bovendien wordt de toelating tot de school van vrijgestelde leerlingen of leerkrachten opgeschort, nadat de Burgemeester van de gemeenten, waar de school gelegen is, op advies van den inspecteur voor de volksgezondheid aan het hoofd van de school bericht heeft gezonden, dat op grond van het voorkomen der pokken in de woonplaats van die leerlingen of leerkrachten bezwaar tegen toelating bestaat. Voorts hebben alleen zij, die op grond van godsdienstige overtuiging noch ten behoeve van zichzelf, noch ten behoeve van hun gezin eenigerlei verzekering (waaronder ook valt de sociale verzekering) hebben aangegaan recht op vrijstelling. En hoe weinigen zijn dat!

Tegenstanders van het ontwerp wijzen vaak op Engeland en Zwitserland, waar, naar hun zeggen, tengevolge van de tegemoetkoming aan de tegenstanders van vaccinatie de pokziekte haar intrede heeft gedaan. Doch dit beroep kan niet opgaan. Reeds hierom niet, omdat in Engeland de gelegenheid tot ontheffing

niet door waarborgen is omringd. Sinds 1907 kan men daar volstaan met het afleggen, binnen 4 maanden na de geboorte van een kind, van een verklaring, dat men (d. w. z. de vader of moeder) overtuigd is, dat de vaccinatie schadelijk zal zijn voor de gezondheid van het kind. Het beroep op Zwitserland gaat nog veel minder op. Want er zijn in Zwitserland kantons, waar de vaccinatieplicht geheel ontbreekt.

Nu zullen wij volstrekt niet afdingen op het nut van de vaccinatie. Doch men moet volstrekt niet meenen, dat het verdwijnen van de pokziekte in ons land alleen en uitsluitend aan den vaccinatedwang te danken is.

Dit blijkt duidelijk uit hetgeen door den Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid Dr. J. Th. Terburg Jr. werd medegedeeld in een belangrijk opstel over „De Vaccinatietoestand van de Nederlandsche bevolking” verschenen in „Verslagen en mededeelingen betreffende de Volksgezondheid” (aflevering van Jan. 1923). In dit opstel wordt een vergelijking gemaakt tusschen de vaccinatietoestand in Nederland en Oost-Java, waarbij de schrijver de volgende gegevens verstrekt:

„De door mij in Oost-Java ingevoerde verbeterde vaccinatie-regeling, het z. g. n. „gescheiden stelsel”, leverde een belangrijke vermindering van het aantal pokkengevallen op, hetgeen hieruit moge blijken, dat tegenover 18517 pokkengevallen met 5101 sterfgevallen slechts 408 gevallen met 30 sterfgevallen in 1915 te boeken vielen. In de volgende jaren is in genoemde afdeling het aantal sterfgevallen aan pokken tot beneden 10 teruggegaan. Dit resultaat had betrekking op een bevolking van 10½ miljoen zielen, zoodat dus een groote vooruitgang werd geconstateerd; doch de resultaten waarop men in Nederland kan bogen, zijn ook daarmede niet bereikt.

Toch moet de vaccinatietoestand van de bevolking hier te lande belangrijk achterstaan bij dien in Oost-Java bereikt, alwaar na de invoering van het gescheiden stelsel zoo goed als alle kinderen in het eerste levensjaar werden geënt en de bevolking iedere 7 à 8 jaar tot minstens 80 % werd gerevaccineerd.

*Het bevrijd blijven van Nederland van pokken-epidemieën kan alzoo niet uitsluitend berusten op de door de Nederlandsche bevolking als gevolg van de koepokinenting verkregen immuniteit*¹⁾.

Feit is, dat — naast de vaccinatie — het verbeteren van den hygiënischen toestand van de bevolking, in het bijzonder de goede geneeskundige behandeling bij voorkomende gevallen van pokziekte en niet het minst de strenge maatregelen om verbreiding der besmetting tegen te gaan²⁾ een belangrijke, zoo niet een overwegende rol bij de bestrijding van het pokkengevaar hebben gespeeld.

Dit wordt ook bevestigd door hetgeen de Berlijnsche sociaal-geneeskundige hoogleeraar *Grotjahn* mededeelt in het „Zeitschrift für ärzliche Fortbildung”. Hij verklaart te twijfelen op grond van statistische overwegingen aan de juistheid van de onder artsen en hygiënisten tot een dogma verstarde opvatting, dat het verdwijnen der pokken uit de landen van Midden-Europeesch beschavingspeil uitsluitend of in hoofdzaak aan de inenting te danken zou zijn en hij dringt aan op een hernieuwd onderzoek naar de noodzakelijkheid van den vaccinatiedwang³⁾.

¹⁾ Cursiveering van ons.

²⁾ Voor de laatstelijk van Regeeringswege voorgeschreven maatregelen zie men het K. B. van 14 Jan. 1924 tot nadere vaststelling van buitengewone maatregelen tot afwending van pokken en tot wering harer uitbreiding en gevolgen. S. no. 11.

³⁾ Zie de N.R.C. van 19 Nov. 1922 O.bl.

Van veel belang zijn ook de verdere mededeelingen van Dr. Terburgh betreffende den vaccinatioestand der Nederlandsche bevolking. Volgens diens nauwkeurige schatting is het aantal voldoende geïmmuniseerden (met inbegrip van de gerevaccineerden) hoogstens 30 % van de bevolking¹⁾. Toch is in ons land de pokziekte zoo goed als geheel verdwenen.

Ziet men deze gegevens, dan moet de vraag worden gesteld, of niet hetzelfde gunstige resultaat zonder dwang ware te bereiken.

Nu spreekt men vaak over het gevaar, waaraan de schoolgaande kinderen zullen worden blootgesteld, wanneer enkele hunner worden vrijgesteld van vaccinatie op grond van gewetensbezwaren hunner ouders. Doch de gelegenheid tot vrijstelling om medische redenen bestaat reeds lang, zonder dat men aanleiding heeft om van een gevaar voor pokziekte te spreken. Het gevaar voor de schoolgaande jeugd kan niet zoo groot worden geacht, wanneer men in aanmerking neemt, dat de niet vrijgestelde kinderen zijn gevaccineerd, dus tot op zekere hoogte gevrijwaard zijn tegen besmetting. Meent men, dat, met het oog op de andere kinderen, vrijstelling wegens gemoedsbezwaren niet geoorloofd is, dan mag toch gevraagd of nu het vertrouwen in de beschermingskracht van de vaccinatie bij de voorstanders plotseling geheel verdwenen is.

4. VRAAG.

Zou een besluit van den Raad van onze gemeente (een plattelandsgemeente) om benevens een hoofdaf trek van 800 gulden voor noodzakelijk levensonderhoud nog kinderaf trek bij het heffen van gemeentelijke inkomstenbelasting in toepassing te brengen door Ged. Staten of anders door den betrokken Minister worden goedgekeurd?

ANTWOORD.

Vooraf zij opgemerkt, dat niet Ged. Staten, doch de Kroon een dergelijk besluit moeten goedkeuren. Ged. Staten brengen verslag uit aan de Kroon, doch laatstgenoemde beslist. Zie Gemeentewet artt. 232 v.v. Dit neemt intusschen niet weg, dat de opvatting van Ged. Staten van grooten invloed kan zijn op de houding der Regeering.

Wat de zaak zelf aangaat het volgende. Het feit op zichzelf, dat naast een af trek voor noodzakelijk levensonderhoud ook kinderaf trek in de verordening op de gemeentelijke inkomstenbelasting wordt opgenomen, is geen grond om goedkeuring te onthouden. De Gemeentewet (art. 243 d.) bepaalt: „Het belastbaar inkomen wordt verkregen door het zuiver inkomen te verminderen met een bedrag voor noodzakelijk levensonderhoud. Dit bedrag is voor alle inkomens gelijk; afwijking van dezen regel in verband met de samenstelling van het gezin en het aantal pleegkinderen beneden een zekeren leeftijd, niet hooger dan 21 jaar, die niet zelf in de belasting zijn aangeslagen, is *geoorloofd* enz.”

¹⁾ Volgens berekening van Dr. T. zou de bevolking van Nederland op 31 Dec. 1920 door vaccinatie vóór den schoolplichtigen leeftijd verricht als volgt zijn samengesteld:

Aantal ongevaccineerden	493.376 of 7.2 %
Aantal voldoende geïmmuniseerden	1.473.840 of 21.5 %
Aantal onvoldoend geïmmuniseerden	4.898.098 of 71.3 %

Totale bevolking 6.865.314 of 100 %

En tal van gemeenten hebben dan ook den kinderaf trek in toepassing gebracht.

Doch wel is somtijds gebleken, dat de Kroon (de Minister van Binnenl. Zaken) er bezwaar tegen heeft, dat de aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud plus de kinderaf trek tezamen tot een hoog bedrag klimmen. Natuurlijk kunnen wij niet precies de grens aangeven tot welke de Minister aftrek toelaatbaar acht. De beslissing der Kroon hangt uiteraard goeddeels af van verschillende plaatselijke omstandigheden.

Doch in 't algemeen kunnen we dit zeggen, dat een gemeente, waar de financiën in niet al te gunstigen toestand verkeerden, en waar veel werkloosheid bestaat, zoodat ook het Rijk zich belangrijke uitgaven ten behoeve van die gemeente moet getroosten, op tegenstand stuit, wanneer ze den aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud of van den kinderaf trek beduidend verhoogt.

Deze omstandigheden doen zich — voor zoover ons bekend — ook in Uwe gemeente voor. Daar komt dan nog bij, dat een aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud van *f* 800.— in vergelijking met andere gemeenten vrij hoog is. Van de 43 Friesche gemeenten hadden er enkele maanden geleden slechts zes een hoofdaf trek (voor gezinshoofden) van *f* 800.—. En ook in andere provincies is, naar we meenen, de verhouding niet veel anders.

Wat den kinderaf trek betreft, die klimt in den regel niet hooger dan *f* 100.—. Verreweg de meeste gemeenten blijven beneden dit cijfer. Slechts enkele (b. v. Maastricht) nemen den kinderaf trek over van de wet op de (Rijks) inkomstenbelasting, d. w. z. bij een inkomen van *f* 1400.— een kinderaf trek van *f* 100.—, terwijl dit laatste cijfer geleidelijk stijgt tot *f* 200.— bij een inkomen van *f* 3000.— en hooger. Daartegenover hebben de vijf Friesche plattelandsgemeenten die den aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud op *f* 800.— hebben gesteld, een kinderaf trek van ten hoogste *f* 50.—¹⁾. En, naar B. en W. van de gemeente Zcist onlangs in verband het een voorstel van een der Raadsleden om de belastingaf trek te verhoogen, aan den Raad mededeelden, werd in 1920, toen de Raad den kinderaf trek op *f* 100.— gesteld had, door den Minister hiertegen bezwaar gemaakt, omdat naar diens meening, in verband met den hoofdaf trek van *f* 700.—, een bedrag van *f* 50.— per kind voldoende was.

Letten we op deze factoren, dan is het o. i. met het oog op de vereischte goedkeuring wenschelijk om voorzichtig te zijn met het verhoogen van den aftrek. Kinderaf trek is, in aanmerking genomen de draagkracht der bevolking, zeer gewenscht. Doch behoudt men in uwe gemeente een hoofdaf trek van *f* 800.—, dan zal mogelijk tegen een kinderaf trek, die hooger wordt gesteld dan *f* 25.— à *f* 50.— per kind, bezwaar rijzen. Wil men den kinderaf trek hooger stellen — en daarvoor zouden wij wel wat gevoelen — dan dient de hoofdaf trek wat lager te worden gesteld.

Hierbij merken wij nog op, dat de aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud niet behoeft samen te vallen met de grens van belastbaarheid. Laatstgenoemde grens kan hooger liggen, hetgeen ook in verschillende gemeenten het geval is. Door den Minister van Binnenl. Zaken (althans als deze nog op hetzelfde standpunt staat als in zijn missive aan Ged. Staten van 22 Maart 1921) wordt gewenscht geacht, om deze grens op *f* 800.— te bepalen, d. w. z. in overeenstemming te brengen met de grens van belastbaarheid volgens de wet op de Inkomstenbelasting 1914.

¹⁾ N.l. Baarderadeel *f* 25.—; 't Bildt *f* 50.—; Franeker *f* 25.—; Leeuwarderadeel *f* 50.—; Westdongeradeel *f* 25.—; Dantumadeel *f* 25.—.

5. VRAAG.

Als A.R. Raadslid van de gemeente X heb ik bij den Raad een voorstel ingediend, waarbij de politieverordening dezer gemeente zoodanig gewijzigd zal worden, dat herbergen, tapperijen enz. geheel gesloten moeten worden vanaf Zaterdagavond 10 uur tot Maandagmorgen 5 uur. Mijn vraag is: heeft de Raad het recht geheele sluiting op Zondag te gebieden?

ANTWOORD.

Krachtens art. 135 der Gem.Wet heeft de Raad de bevoegdheid verordeningen vast te stellen in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid en dus ook ter beperking van het drankmisbruik. Op grond van die bepaling kan de Raad bij verordening op bepaalde dagen, dus ook op Zondagen, het drankverkoopen verbieden of de tapperijen doen sluiten.

Intusschen is meermalen de vraag opgeworpen, of de Raad daarbij gebonden is aan art. 7 sub. 4 van de Drankwet, volgens welke bepaling het sluiten van voor het publiek toegankelijke lokaliteiten kan geschieden, *wegens omstandigheden op grond van welke misbruik van sterken drank te vreezen is*.

De opinie van de Regeering was vroeger — gelijk o.a. blijkt uit het Kon. Besluit van 7 Mei 1921, S. 721,¹⁾ — dat een tapverbod of sluitingsgebod alleen wettig is, als het aan de voorwaarden van art. 7 sub. 4 voldoet. De Hooge Raad heeft echter anders geoordeeld. Volgens dit college blijkt uit den aanhef van het eerste lid van art. 7 der Drankwet, luidende: „Bij plaatselijke verordening kan de Gemeenteraad, *onverminderd* zijne bevoegdheid krachtens art. 135 Gemeentewet”, en eveneens uit de geschiedenis der Drankwet, „dat de wetgever door o.a. sub 4 van genoemd lid aan den Raad de bevoegdheid toe te kennen de daar omschreven sluiting op grond van zekere omstandigheden te bevelen, *geenszins diens bevoegdheid om nader regelend op te treden, heeft willen beperken*” (zie de arresten van 12 Dec. 1921 en 26 Juni 1922, Weekblad v. Gemeentebelangen 1922 nos. 1 en 47).

Dit verschillend standpunt leidde er toe, dat gemeentelijke verordeningen door den Hoogen Raad bindend werden verklaard, doch door de Kroon werden vernietigd.

De Regeering heeft echter aan dien toestand in het belang der rechtszekerheid een einde gemaakt. Naar aanleiding van een voordracht van de Ged. Staten van Noord-Holland²⁾ heeft de Minister van Arbeid medegedeeld, besloten te hebben „verordeningen waarin tapverboden of sluitingsgeboden zijn opgenomen, *niet meer* aan de Koningin ter vernietiging voor te dragen *wegens het ontbreken van de in art. 7 4e der Drankwet bedoelde omstandigheden*”.

¹⁾ Dit Kon. besluit strekte tot vernietiging wegens strijd met de wet van een verordening van de gemeente Hoogkerk, waarbij verboden werd in vergunningslokaliteiten sterken drank te verkoopen of te schenken tusschen 's Zaterdagmiddags 12 uur en den onmiddellijk daarop volgende Maandagmorgen 9 uur.

²⁾ Een voordracht tot vernietiging van de op 25 September 1922 in de gemeente Leiden vastgestelde verordening tot het instellen van een verbod om in een, voor het publiek toegankelijke lokaliteit, waarvoor vergunning is verleend, sterken drank toe te dienen van des Zaterdagmiddags 12 uur af, tot den daaropvolgenden Maandagmorgen 8 uur.

Dit zal ook gelden voor een eventueele, door den Raad Uwer gemeente vast te stellen verordening, waarbij de café's op Zondag worden gesloten en derhalve vervalt het bezwaar, dat vroeger op grond van de Drankwet — althans wanneer niet aanwezig waren de omstandigheden bedoeld in art. 7 sub 4 — tegen een dergelijk sluitingsgebod kon worden ingebracht.

In verband met lid 2 van art. 7 der Drankwet zal echter een uitzondering voor den verkoop in een herberg aan logeergasten in de verordening moeten worden opgenomen.

6. VRAAG.

Gaarne zou ik inlichtingen ontvangen betreffende de vraag langs welken weg een gemeentelijke woningstichting, waarin de raad de leden benoemt, maar die overigens zelfstandig werkt, is om te zetten in een gemeentelijk woningbedrijf.

ANTWOORD.

Tusschen een woningstichting en een gemeentelijk woningbedrijf bestaat dit principieele verschil, dat het eerste een zelfstandige rechtspersoon is, het laatste niet. Een woningbedrijf is — evenals ieder ander gemeentelijk bedrijf — slechts een tak van den gemeentelijken dienst, die afzonderlijk wordt geadministreerd. Nu kan de woningstichting, als door U bedoeld, door de gemeente (dus bij gemeentelijke verordening) zijn opgericht¹⁾. Maar het kan ook zijn, dat de oprichting door particulieren is geschied, terwijl de gemeente het recht heeft verkregen de bestuursleden aan te wijzen.

Is het eerste het geval, dan zal bij de oprichting van het gemeentelijk woningbedrijf tevens de bestaande woningstichting bij verordening moeten worden opgeheven en de activa en passiva moeten worden overgedragen aan het woningbedrijf; een en ander met inachtneming van de statuten door welke de woningstichting wordt geregeerd.

Doet zich het tweede geval voor, dan ware er naast de woningstichting bij gemeentelijke verordening een woningbedrijf in te stellen. De Raad zou dan moeten besluiten, dat de activa en passiva van de bestaande stichting ten

¹⁾ Opgemerkt zij hierbij, dat gedurende de laatste jaren in verschillende gemeenten (Rotterdam, Den Haag, Leiden enz.) een nieuw instituut is opgericht, n.l. een stichting, die als zelfstandige rechtspersoon naast of in plaats van den woningdienst wordt opgericht en die belast is met het beheer en de exploitatie van de gemeentewoningen. Het opkomen van een dergelijk instituut vindt zijn grond in de moeilijkheden, die de gemeente bij het innen der huren (het instellen van een ontruimingsactie is voor de gemeente zeer omslachtig) ondervindt en tevens in den wensch om ook aan de ingezetenen invloed te geven bij het aanwijzen van de huurders der gemeentewoningen.

Uiteraard is er slechts bij een vrij groot aantal gemeentewoningen voldoende reden om tot het oprichten van een dergelijke stichting (waarvan de werking niet onverdeeld gunstig beoordeeld wordt) over te gaan. De bevoegdheid van den Raad tot het beheer van de gemeentewoningen aan een woningstichting over te dragen, wordt betwist. Omtrent dit punt zal vermoedelijk dezer dagen door den Hoogen Raad worden beslist. Reeds werd door den Advocaat-Generaal bij den Hoogen Raad — o. i. terecht — in den voor den gemeenteraad gunstigen zin geconcludeerd.

bate en ten laste van het nieuwe bedrijf b.v. volgens boekwaarde worden overgenomen.

noodige transacties moeten worden gesloten.

Aan het woningbedrijf kan een ruimere of engere werkring worden gegeven, d. w. z. men kan het als taak geven de *gansche* gemeentelijke zorg voor de volkshuisvesting of men kan het slechts een deel van die taak opdragen, met name dan het beheer en de exploitatie der gemeentewoningen.

Er zijn gemeenten, waar het financieel beheer voor alle of voor verschillende gemcentebedrijven bij één verordening geregeld is. In een dergelijke gemeente is het niet noodzakelijk om bij de oprichting van een woningbedrijf een uitvoerige verordening vast te stellen. Er kan dan worden volstaan met een aanvulling van die algemeene verordening, zoodat deze voortaan ook op het woningbedrijf van toepassing is en daarnaast kunnen dan nog enkele voorschriften betreffende de technische leiding worden gesteld.

COALITIE.

DOOR

MR. V. H. RUTGERS.

Gemeen overleg van Regeering en Staten-Generaal.

De volksinvloed op het staatsbestuur, die heden ten dage in constitutioneele landen voor dat bestuur van overwegende beteekenis is, wordt bovenal geoefend door middel van de vertegenwoordigende lichamen. Om aan dien invloed zijn volle ontwikkeling te verzekeren, is regelmatig gemeen overleg tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging noodig.

Regelmatig gemeen overleg. Hierin ligt meer dan in den enkelen eisch, dat een wetsontwerp, een begroting, om van kracht te worden, door een meerderheid in het Parlement moet zijn goedgekeurd. Om de beteekenis van vertegenwoordigende lichamen aan te geven kan men niet volstaan met een opsomming van hun afzonderlijke functies: aannemen of verwerpen van wetsontwerpen, recht van amendement, recht van initiatief, recht van interpellatie, recht van enquête, en zoo voort. Het staatsbestuur bestaat niet uit een reeks van los naast elkander staande verrichtingen, doch vormt een eenheid. Om een bewind te hebben, dat met de gezindheid der natie in overeenstemming is, is het niet voldoende dat de Staten-Generaal af en toe ontwerpen, die met die gezindheid niet strooken, verwerpen, of door amendementen bijwerken. Zal er van een door den volksinvloed gesteund regeeringsbeleid sprake zijn, dan moet er in de eerste plaats een regeeringsbeleid aan te wijzen zijn, dat wil zeggen, een bestuursvoering die een eenheid uitmaakt, die haar eenheid vindt in de leidende gedachten die haar beheerschen; en dan moet voorts dat beleid steun vinden bij een meerderheid in de Staten-Generaal.

Er moet zijn een regelmatig gemeen overleg. Wanneer dat gemeen overleg herhaaldelijk, of op ernstige punten, mislukt, dan is er een toestand ontstaan, die misschien niet met eenig artikel van de grondwet in strijd is, maar waarbij toch de zuivere constitutioneele verhoudingen in een land als het onze in het gedrang raken. Bij zulk een verstoring van een regelmatig overleg moet herstel daarvan worden beproefd, hetzij doordat langs den weg van kamerontbinding een nieuwe Kamer optreedt, hetzij doordat de Ministers door anderen worden vervangen. De volksinvloed op het staatsbestuur voltrekt zich dus op deze wijze, dat een Kabinet alleen kan optreden en kan aanblijven, wanneer het voor de hoofdpunten van zijn program in de Staten-Generaal een meer-

derheid kan vinden. Dat is de beteekenis van de ministerieele verantwoordelijkheid in ons staatsbestuur.

* * *

Twee-partijen-stelsel.

Van twee veronderstellingen gaat aldus het parlementair-constitutioneel stelsel uit.

Vooreerst wordt het regeeringsbeleid als een eenheid gedacht, als een stelsel, dat steun of bestrijding kan vinden. Met die gedachte is de grondslag voor het bestaan van partijen gegeven. Wie zich met de staatkunde inlaat, moet zich uitspreken vóór of tegen een bepaald beleid; moet het beleid van de Regeering steunen, of een ander beleid daar-tegenover stellen.

Het beleid van de Regeering moet het beleid zijn van de meerderheid. Aan dien regel ligt de veronderstelling ten grondslag, dat er een meerderheid in het Parlement bestaat.

Meermalen is dit aldus geformuleerd, dat het parlementair stelsel uitgaat van de veronderstelling, dat er slechts twee partijen bestaan; de geschiedenis van Engeland, de bakermat van het parlementair stelsel, schijnt dit te bevestigen. Het is ook ongetwijfeld juist, dat het bestaan van slechts twee partijen aan een goede werking van het parlementair stelsel in hooge mate bevorderlijk is. Er is dan de zekerheid, dat steeds een enkele partij over de meerderheid kan beschikken. De geschiedenis leert, dat de moeilijkste politieke conflicten steeds voortkwamen uit het uiteenvallen van een Parlement in meer dan twee groepen. Toch moet de voorkeur voor het twee-partijen-stelsel niet te ver worden gedreven. Het Engelsche Parlement werkte reeds voordat er van georganiseerde partijen sprake was. Sedert lang bestaan er voorts in de meeste Parlementen méér dan twee groepen en ook in Engeland is het ontbreken van een partij, die op zich zelf de meerderheid heeft, niet zoo nieuw als het wel wordt voorgesteld. Meer dan eens trad daar een liberaal Kabinet op, dat alleen door den steun der Ieren de meerderheid had. In de vijftiger jaren toonde het Lagerhuis een doorlopend beeld van verbrokkeling.

Churchill stelt thans den eisch, dat slechts twee partijen moeten bestaan, in die mate op den voorgrond, dat hij daaruit schijnt af te leiden, dat het oogenblik gekomen is voor liberalen en conservatieven, om zich in één anti-socialistische partij te vereenigen.

Niet velen vallen hem daarin bij.

De ontwikkeling der staatkundige partijen heeft plaats langs lijnen van geleidelijkheid. Zij staat in verband met het geleidelijk veld winnen of terrein verliezen van bepaalde beginselen, in verband ook met het op den voorgrond treden van nieuwe behoeften en nieuwe vraagstukken. Het bestaan van meer dan twee partijen moge ongewenscht zijn, het

is nu in bijna alle landen een feit, dat niet weg te cijferen is, en dat de werking van het parlementaire stelsel beheerscht.

* * *

Veelheid van partijen.

Natuurlijk kan het ook bij het bestaan van een groot aantal partijen voorkomen, dat één enkele partij over een parlementaire meerderheid beschikt. Zulks is het geval in Italië; daar is een kiesstelsel ingevoerd, hetwelk aan de relatief sterkste partij een belangrijke meerderheid der kamerzetels toekent. Regel is echter, bij het bestaan van een veelheid van partijen, dat er geen partij is, die over een parlementaire meerderheid beschikt. Zoo is het in Frankrijk, in Duitschland, in Oostenrijk, sedert eenige jaren in België, in 1924 in Engeland, in de Skandinavische landen, in Nederland. Uit deze verbrokkeling ontstaat de moeilijkheid, waarvoor de parlementaire coalitie een van de oplossingen is: de vraag hoe een Kabinet den regelmatigigen steun van een meerderheid in een zóó verbrokkeld Parlement zal kunnen vinden.

Ook andere oplossingen dan een coalitie zijn denkbaar, en komen voor. Een Kabinet kan optreden, dat slechts van den steun van één minderheidspartij zeker is, doch niettemin meent, wel een regelmatig gemeen overleg met het Parlement te zullen kunnen bereiken. Ook kan een Kabinet optreden, dat van den steun van geen enkele partij zeker is.

Men kan dus naast elkander stellen een coalitiekabinet, een minderheidskabinet en een extra-parlementair Kabinet. Echter is er nog een veel grooter verscheidenheid dan door deze indeeling wordt aangegeven. Er zijn allerlei tusschenvormen en varianten. Een coalitiekabinet kan al of niet steunen op formeele toezeggingen, op overleg met de partijen, waaruit het voortkomt, over een regeeringsprogram. Een minderheidskabinet kan allerlei gronden hebben om van andere partijen steun te verwachten, bij voorbeeld wegens algemeene geestverwantschap, of wegens overeenstemming betreffende een enkel op den voorgrond tredend punt van staatsbeleid. Een extra-parlementair Kabinet kan, hetzij door overleg tijdens zijn formatie, of door de politieke richting van zijn leden, of door de samenstelling van zijn program, recht hebben om parlementairen steun te verwachten. Allerlei overgangsvormen en nuances komen dus voor; terwijl ook het verloop der gebeurtenissen in de verhouding van Kabinet en partijen wijziging kan brengen. Een coalitiekabinet kan door den afval van een partij minderheidskabinet worden. Het Kabinet-Ruys de Beerenbrouck, aanvankelijk steunend op een gecoaliseerde meerderheid heeft door het verloop der laatste crisis een eenigermate extra-parlementair karakter verkregen.

Het extra-parlementair karakter van een Kabinet wordt als een teeken van zwakte beschouwd. Oppervlakkige beoordeelaars zien vaak in het bestaan en den invloed van politieke partijen een euvel en

juichen het denkbeeld toe van een Kabinet, dat de overheerschende partijen in het Parlement als het ware negeert. In werkelijkheid echter is het alleen langs den weg van partijvorming, dat de volksinvloed op het staatsbestuur zich kan doen gelden. In het optreden van een extra-parlementair Kabinet vertoont zich een verzwakking van de politieke organisatie van een volk, waardoor het onmachtig is, den invloed op het landsbestuur, waarover het zou kunnen beschikken, ten volle te doen gelden. Bovendien vermindert met het optreden van een extra-parlementair Kabinet de kans op vruchtbaar gemeen overleg met het Parlement. Die bezwaren zullen zich te sterker doen gevoelen naarmate het extra-parlementair karakter meer tot uiting komt, niet alleen in het ontbreken van overleg met partijen bij het optreden van het kabinet, maar ook door de politieke overtuiging (of het gebrek aan politieke overtuiging) zijner leden en de samenstelling van zijn Regeeringsprogram.

* * *

Coalitie in andere landen.

Het vormen van een coalitie tot het verkrijgen van een parlementaire meerderheid, waarop een Kabinet kan steunen, wordt in Nederland als iets gewoons beschouwd. Inderdaad is echter het vormen en instandhouden van zulk een coalitie een buitengewoon moeilijk werk.

In Engeland heeft men, als in andere landen, gedurende den oorlog een coalitie-Kabinet zien optreden. De daarmede opgedane ervaring is van dien aard geweest, dat, toen de verkiezing van December 1922 de conservatieve meerderheid in het Lagerhuis had vernietigd zonder daarvoor een andere meerderheid in de plaats te stellen, niemand in Engeland aan het vormen van een nieuwe coalitie dacht. De leider zelf van het vroegere coalitiekabinet, Lloyd George, liet zich gedurende de crisis van December 1922 aldus over een coalitie uit: „De kiezers hebben bij de verkiezing van 1922 het denkbeeld van een coalitie tusschen partijen eens en voor al afgewezen. Zij was nimmer populair. Zij was niet anders dan een onaangename noodzakelijkheid, voortgekomen uit buitengewone omstandigheden en zij is door iedere partij met achterdocht gade geslagen. De proef kan niet herhaald worden, noch door rechts, noch door links. De Tories hebben niet vergeten, hoe hun kracht verteerd werd door het tot stand brengen van radicale maatregelen die zij verafschuwden. Daartegenover heeft één vleugel van de liberalen nimmer iets gevoeld voor samenwerking met de Tories, en de andere vleugel herinnert zich de gretigheid waarmede zij door de Tories over boord werden geworpen, toen deze hun partij sterk genoeg achtten om alleen op te treden.” Van Burke is de uitdrukking: „tesselated pavement”. Carlyle sprak van een „heaven and hell amalgamation Cabinet”.

Duitschland heeft sedert het bestaan der republiek alleen coalitie-kabinetten gekend. Zijn parlementaire geschiedenis van de laatste jaren en dagen bewijst, dat de vorming en instandhouding van coalitiekabi-

netten, althans in de moeilijke omstandigheden waarin het Duitsche Rijk verkeert, boven de politieke kracht van het Duitsche volk gaat. Die geschiedenis is een aaneenschakeling van twisten over kabinetsformaties tusschen de partijen onderling en in eigen boezem.

In Frankrijk zou men kunnen zeggen dat coalitiekabinetten sedert lang den regel vormen. Het is echter ver er vandaan, dat de parlementaire geschiedenis van Frankrijk zou kunnen worden aangehaald ten gunste van het stelsel van parlementaire coalities. Ziehier het beeld dat Lowell geeft van de Fransche politiek: „De onderverdeeling der republikeinsche partij in afzonderlijke groepen heeft gewichtige gevolgen gehad voor het karakter van het Kabinet. Het vertegenwoordigt niet een vereenigde partij, maar het moet gewoonlijk steun zoeken bij een aantal groepen, en de portefeuilles moeten zoo verdeeld worden, dat genoeg groepen aan het Kabinet verbonden worden om een meerderheid in de Kamer te vormen. In den regel is dus het Kabinet het resultaat van een coalitie, en lijdt aan de kwalen die daaraan altijd verbonden zijn. De leden van het Kabinet loopen gevaar om eer mededingers dan kameraden te worden, en ieder van hen is eenigermate geneigd, om minder het gemeenschappelijk belang van het Kabinet in het oog te houden, dan zijn eigen vooruitzichten, wanneer de combinatie zal ineenstorten. Bovendien is zulk een Regeering noodzakelijkerwijze zwak, want zij kan zich niet veroorloven de eischen af te wijzen van een groep wier afval het bestaan van het Kabinet in gevaar zou brengen. De ministers staan niet aan het hoofd van een groote partij die hun leiding heeft te volgen, maar niettemin hangt het behoud van hun ambt ervan af, of zij de meerderheid der leden van de Kamer kunnen bijeen houden. Dus moeten zij maar zien hoe zij steun kunnen vinden; daar zij de meerderheid niet beheerschen, zijn zij wel gedwongen haar te volgen en te vleien; of liever, zij zijn verplicht de onderscheidene groepen mild te stemmen, en waar de leden der groepen zelf slechts los met elkander verbonden zijn, moeten zij aan de afzonderlijke afgevaardigden gunsten verleenen om zich van hun steun te verzekeren.” Deze ervaring in Frankrijk is natuurlijk voor andere landen niet zonder meer maatgevend. Zij hangt samen met den toestand der partijen in Frankrijk, wier aard en organisatie, in verband met het Fransche volkskarakter, een eigen beeld vertoont. Toch is de omstandigheid, dat in Frankrijk het coalitiestelsel, hoezeer noodzakelijk, zoo ongunstige gevolgen heeft, ook voor andere landen leerzaam.

* * *

Het vormen van een meerderheid.

Een Kabinet moet, indien eenigszins mogelijk, bij een parlementaire meerderheid geregelden steun vinden. Volgt daaruit nu, dat het Kabinet ook uit die parlementaire meerderheid moet voortkomen, en zoo ja, in welken zin?

Om die vraag te beantwoorden is een juiste opvatting van de ver-

houding van Regeering en Staten-Generaal onmisbaar. Volgens de Grondwet is het initiatief bij de wetgeving als regel bij de Regeering; de Staten-Generaal hebben op het landsbestuur buiten het terrein der wetgeving geen andere taak dan toezicht te oefenen. Regeering en Staten-Generaal hebben ieder hun eigen functie. Het Kabinet is niet een commissie uit het Parlement of uit enkele partijen in het Parlement.

In Engeland is dit anders. Daar valt de positie van leider van het Kabinet samen met die van leider van de meerderheids- of Regeeringspartij in het Parlement, en kan men spreken van een regeeren door de partij die de meerderheid heeft. Een gevolg van dat stelsel is geweest, dat het Lagerhuis aan betekenis al meer heeft verloren. Tegenover het Kabinet had de meerderheid in het Parlement geen andere taak meer dan te volgen en te gehoorzamen.

In Nederland is dit stelsel nimmer aanvaard. Het Kabinet wordt niet benoemd door partijen en ontvangt van partijen geen opdracht. De samenwerking tusschen Kabinet en meerderheid komt niet tot stand doordat het Kabinet over de parlementaire meerderheid zeggenschap heeft, maar berust op overeenstemming van beginselen en inzichten, en op een voorzichtig beleid aan weerszijden, waarbij zoowel op het geheel als op de deelen, zoowel op het doel als op de middelen wordt gelet. De poging, in 1923, om tot een regeerkrachtig Kabinet te komen door een opdracht tot kabinetsformatie aan de groepen der rechterzijde van de Tweede Kamer zou in deze verhouding verandering hebben kunnen brengen. Zij zou hebben kunnen leiden tot een partijregeering in schier volstrekten zin. Maar het is toen zelfs tot een eersten stap in deze richting niet gekomen.

Op verschillende wijze kan het verband tusschen het Kabinet en de meerderheid waarop het steunt ingericht zijn.

In de eerste plaats zal dit verband veelal gelegen zijn in de personen, waaruit een Kabinet bestaat. Althans in een klein land als Nederland is het aantal personen, die voor het ministerambt in aanmerking komen, niet zoo groot; de meesten hunner zijn leden, en zelfs min of meer actieve leden, eener politieke partij. Voor politici van zwevende positie als Churchill en Lord Cecil is in Nederland weinig plaats. Een extra-parlementair Kabinet in den meest volstrekten zin, waarin alleen Ministers zouden zitten, wier politieke richting niet is aan te geven, is in Nederland ondenkbaar. Het Ministerie-Cort van der Linden was dan ook, hoewel zoogenaamd extra-parlementair, in werkelijkheid een Kabinet van de linkerzijde.

Wanneer een Kabinet bestaat uit leden die krachtens hun overtuiging tot een bepaalde groep behooren, en die tevoren als lid van die groep in de politiek zijn opgetreden, is het vrijwel vanzelf sprekend, dat met die groep ook voeling wordt gehouden omtrent het te voeren beleid. Het kan natuurlijk voorkomen, dat een politiek persoon, als minister optredende, door dat optreden, of door zijn beleid, breekt met de groep, waartoe hij behoort, zooals het geval was met de ministers Van Raalte

en Treub. Dit zal echter uitzondering zijn. In den regel zal het verband tusschen een Kabinet en een parlementaire groep, hetwelk in de personen der ministers gelegen is, voor de practijk van het parlementaire overleg van niet geringe beteekenis zijn.

Van grooter beteekenis is natuurlijk het program en het beleid van het Kabinet. Wanneer de partijen haar houding tegenover de voorstellen en de politiek der Regeering hebben te bepalen, zijn de beslissende vragen: wat stelt het Kabinet voor? wat doet het Kabinet? wat is van het Kabinet te verwachten?

Toen de heer Heemskerk namens de antirevolutionaire kamerclub bij de begrotingsdiscussie in November 1901 het Kabinet-Kuyper het welkom toeriep, motiveerde hij den steun dien de antirevolutionaire groep bereid was, dat Kabinet te geven, door een verwijzing naar het beginsel, naar de personen en naar het program van het Kabinet. Op gelijke wijze werd het Kabinet-Ruys namens de antirevolutionaire fractie in de Tweede Kamer begroet.

Nu doet zich inzake het verband tusschen een Kabinet en de meerderheid waarop het steunt, een merkwaardig verschijnsel voor. Wat in het openbaar in het Parlement wordt besproken, is de tusschen Kabinet en kamerfractie bestaande verhouding. Het ontstaan echter van die verhouding is veelal een zaak welke niet, of slechts gedeeltelijk, openbaar is en in het parlementair debat wordt betrokken. Men zou het ook aldus kunnen uitdrukken: de overeenstemming van inzichten omtrent de aan de orde zijnde vraagstukken is hetgeen waarop het aankomt; die inzichten worden openlijk medegedeeld; de gesprekken echter, die door den kabinetsformateur of zijn medewerkers zijn gevoerd, om zich van de overeenstemming met zijn inzichten te vergewissen, dragen veelal een vertrouwelijk karakter en publicatie daarvan is in den regel niet noodzakelijk en niet gewensch.

Toch is bij de bespreking van politieke coalities alle aandacht te wijden aan het overleg bij de formatie van een Kabinet en aan de wijze, waarop de bij dat overleg bereikte overeenstemming wordt vastgelegd. Zelfs wordt veelal bij het woord „coalitie” niet zoo zeer gedacht aan het samenwerken van groepen tot steun van een Kabinet in het algemeen, als wel zoodanige samenwerking op grond van een behoorlijk gedocumenteerde overeenstemming omtrent het te voeren beleid.

* * *

Bezwaren van een coalitie-accoord.

Een formeele coalitie in den zoo even gegeven zin, bij de formatie van een Kabinet, heeft eigenaardige bezwaren.

Voor het opstellen van een in bijzonderheden tredend accoord van coalitie is het oogenblik van de kabinetsformatie niet bij uitstek gunstig. Langdurige kabinetscrisissen zijn voor het land schadelijk, zoodat bij de bemoeiingen van een kabinetsformateur altijd de grootste spoed nood-

zakelijk is. Van dien spoed komt niet veel terecht wanneer over een in bijzonderheden afdalend program overeenstemming moet worden verkregen met verschillende parlementaire fracties. Dit bezwaar klemt te meer omdat gedurende de crisis het Parlement zelf niet bijeen is, misschien zelfs de leden der fracties, na een inspannende verkiezingscampagne, in het buitenland eene, overigens welverdiende, rust genieten. In verband met de resultaten van een verkiezing, heeft het Kabinet zijn ontslag genomen; na velerlei overleggingen is een opdracht tot kabinetsformatie verleend; straks zullen de Staten-Generaal weer bijeenkomen; tijdig vóór de opening van de zitting der Staten-Generaal moet het Kabinet en zijn program compleet zijn, moet de inhoud der Troonrede vaststaan. Het is duidelijk, dat in den betrekkelijk korten tijd die rest, het te voeren overleg, althans wanneer zich dit over meerdere fracties uitstrekt, niet dan een summier karakter kan dragen, en een aantal vragen open moet laten. Hoe meer gedetailleerd men een program zou willen maken, des te geringer wordt de kans van slagen.

Als basis voor samenwerking tusschen Kabinet en parlementaire meerderheid zal een program of accoord toch steeds beperkte beteekenis hebben. Het kan niet omvatten allerlei vragen die eerst later oprijzen of actueel worden. Voor allerlei netelige vragen van tactiek en tijdrekenkunde, die voor politieke situaties beslissend kunnen zijn, kan zulk een program nauwelijks of niet de oplossing geven.

Voor de groepen, met wie tijdens de kabinetsformatie overleg wordt gepleegd, zijn er niet onbelangrijke nadeelen verbonden aan het tevoren vastleggen van overeenstemming omtrent een regeeringsprogram. Uit den aard der zaak zal dat regeeringsprogram in allerlei opzichten afwijken van de programs van ieder der samenwerkende groepen. Natuurlijk kunnen de groepen zich voorbehouden op te komen voor die punten van haar program, die niet in het regeeringsprogram zijn opgenomen; doch uit het feit, dat het regeeringsprogram ze niet opneemt, volgt wel, dat er voorloopig op verwezenlijking niet te hopen is. Het meegaan met het regeeringsprogram beteekent dus het tijdelijk achterstellen van eenige punten van het eigen program. Tegelijk kan het regeeringsprogram voor andere vraagstukken oplossingen brengen, die een partij niet in de eerste plaats zou wenschen, maar waarbij zij zich hoogstens kan nederleggen, wanneer een meer gewenschte oplossing onbereikbaar is. Door de aanvaarding van het regeeringsprogram kan in zulke gevallen de verantwoordelijkheid van een parlementaire groep verder worden uitgestrekt dan uit haar positie en taak zou voortvloeien. En terwijl door het aangaan van een coalitie een partij deze offers brengt, is het allerminst zeker, dat het nut dat zij er van verwacht, zal worden verwezenlijkt. Het sterkste voorbeeld daarvan heeft wel de geschiedenis van het ontwerp-Vlootwet opgeleverd. In het accoord van 1922 was een uitstel tot een bepaalden termijn van de behandeling van het ontwerp voorzien, en waren een paar punten vermeld waaromtrent gedurende dat uitstel een onderzoek

zou worden ingesteld, met behoud van den hoofdinhoud van het ontwerp. Niettemin verzette zich na het verstrijken van den termijn van uitstel een der Ministers opnieuw tegen het aan de orde stellen van het ontwerp, en stemden daarna een aantal leden van een der groepen tegen het ontwerp, omdat zij den hoofdinhoud niet wilden aanvaarden.

Een ander bezwaar tegen coalitie-accorden is, dat de transactie als methode van oplossing van staatkundige vragen daarin licht een te groote plaats verkrijgt. Voorstellen van de Regeering behooren door de Staten-Generaal naar hun eigen mérites te worden behandeld en behooren niet te worden aangenomen op grond van toezeggingen in verband met geheel andere onderwerpen; toezeggingen welker karakter bedenkelijk kan worden, wanneer zij niet publiek zijn. Natuurlijk doet dit niet af aan den plicht van een kamerlid, om zich te allen tijde van de gevolgen van zijn handelen rekenschap te geven. Het kan voorkomen, dat een kamerlid zich genoopt gevoelt vóór een ontwerp te stemmen, dat hij liever zou zien verworpen, op grond van de politieke consequenties van zijn stem; omdat hij het niet voor zijn verantwoording durft nemen, een Kabinet ten val te brengen, welks algemeene politiek hem sympathiek is, en waarvan hij nog verschillende goede maatregelen verwacht. Zoolang een coalitie-accoord is te beschouwen als een wederzijdsche mededeeling van inzichten en voornemens is daartegen geen bedenking te maken. Wanneer het meer zou gaan gelijken op een overeenkomst van koop of ruil zou het licht ontaarden in een getransigeer en gemarchandeer waarvoor bij het oefenen van publieke functies geen plaats is. Of het accoord in zijn geheel wordt gepubliceerd, is daarbij niet van overwegende beteekenis. Het te vroeg bekend geven van voornemens kan een tactische fout zijn. Niettemin is er veel voor, dat de inhoud van een gesloten accoord onverwijf in zijn geheel openbaar wordt. Daarvoor bieden de Troonrede, de Millioenennota en de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting vanzelf de gelegenheid. Het coalitie-accoord toch is het regeeringsprogram, zooals dat door de groepen die de Regeering steunen is aanvaard; aan de Regeering is het om bij de genoemde gelegenheden haar program openbaar te maken; aan de groepen die haar steunen is het om van haar aanvaarding van dat program te doen blijken.

Het coalitie-accoord is in zijn wezen het regeeringsprogram, waaraan eenige partijen steun toezeggen. Die toezegging van steun kan onder omstandigheden voorwaarde zijn voor het optreden van een Kabinet. Het kan voorkomen, dat de bespreking met de meerderheidspartijen leidt tot wijzigingen in het ontworpen program: toevoeging of weglating van punten, veranderingen van formulering of volgorde. Voor den kabinets-formateur kan de bespreking van een en ander moeilijke oogenblikken meebrengen. Wanneer hij reeds medewerkers in het Kabinet heeft aangezocht, staat hij in het nemen van beslissingen misschien niet meer vrij. Degenen, met wie hij de besprekingen voert, vertegenwoordigen de

groepen, van wier houding de levensvatbaarheid van zijn toekomstig Kabinet afhangt. Indien hij niet met groote voorzichtigheid te werk gaat, en in het besef van zijn verantwoordelijkheid als toekomstig leider der Regeering, loopt hij gevaar nog vóórdat hij als Minister optreedt, reeds aan de zuiverheid van zijn positie afbreuk te doen, en het Kabinet aan de partijen die het steunen ondergeschikt te maken.

De bovenstaande uiteenzetting van de bezwaren en gevaren aan een coalitie-accoord verbonden, welke uiteenzetting nog geenszins volledig is, scheen niet ondienstig, omdat wellicht ook in onzen kring omtrent hetgeen door zulk een accoord bereikbaar is nog overdreven verwachtingen bestaan.

In het anti-revolutionair program van actie van 1922 werd bestending van de samenwerking der rechtsche groepen afhankelijk geacht van de twee volgende voorwaarden: *a.* dat het werkprogram van het Kabinet der volgende vierjarige periode zich in ruime mate aansluit bij het Program van Beginselen en het Program van Actie; *b.* dat omtrent de uitwerking van dit werkprogram te voren volledige overeenstemming tusschen het Kabinet en de partijen in de Kamer verkregen zij. In het algemeen is tegen deze voorwaarden weinig bezwaar te maken; zal een groep steun aan een Kabinet geven, dan moet het program van dat Kabinet voor haar aannemelijk zijn en moet de uitvoering van dat program mogelijk en redelijkerwijs verzekerd zijn. Van de boven uiteengezette bezwaren en gevaren is er trouwens niet een, dat zou leiden tot de dwingende conclusie, dat van het aangaan van coalitie-accorden moet worden afgezien. Men moet echter in acht nemen, dat een regeeringsprogram iets anders is dan het program van een concert. Bij een concert is door de weinige woorden van het program het geheele verloop met volkomen zekerheid en nauwkeurigheid aangegeven. In drie of vier woorden: „Beethoven zevende symphonie”, kan voor een geheel uur worden aangegeven elke noot die gespeeld wordt; invloeden van buiten spelen geen rol, want het publiek mag alleen stil zijn en luisteren. In een regeeringsprogram daarentegen (vooral als de formulering vrucht is van onderhandeling) is er geen enkel punt, waar niet bij de uitvoering allerlei vragen moeten worden opgelost; terwijl ook bij die uitvoering verandering van toestanden in binnen- en buitenland, alsmede de houding der oppositie, allerlei nieuwe moeilijkheden en nieuwe vragen kunnen doen rijzen.

Over de oirbaarheid en het nut van coalitie-accorden heeft altijd verschil van meening bestaan. Tijdens de crisis van 1922 schreef het weekblad *Koningin en Vaderland*, onder redactie van het kamerlid Snoeck Henkemans, naar aanleiding van de besprekingen van den heer Ruys de Beerenbrouck met de rechtsche Kamerclubs over het regeeringsprogram het volgende: „Als men ons vraagt, of wij dien weg voor een volgende crisis zouden aanraden, dan moeten wij het hoofd ontkennend schudden. Wij vreezen, dat juist door het stellen van den eisch, dat eerst zekerheid

van samenwerking moet zijn verkregen, de weg is geopend tot talloze moeilijkheden. Het verkrijgen van volstreekte eenstemmigheid en zekerheid tusschen geheel zelfstandige lichamen, als de drie kamerclubs, over zóó groot aantal onderwerpen, als thans om oplossing roepen, is onmogelijk. Zij kunnen niet verkregen worden en zij mogen niet verkregen worden. Werden zij verkregen, zoo zou dit alleen kunnen geschieden ten koste van beginselverklaring aan alle zijden, en dat was erger dan gebrek aan zekerheid." In geheel tegenovergestelden zin uitte zich tijdens dezelfde crisis het oud-kamerlid Patijn in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*: „Het is waarlijk geen overbodige weelde voor het Kabinet om er zich vooraf van te vergewissen, dat het bij zijn nieuwe program ook inderdaad op de medewerking der meerderheid kan rekenen. Deed men dit niet, dan zou vermoedelijk reeds het eerste ingrijpende ontwerp als een knuppel in het hoenderhok zijn en liep het, naarmate men verder kwam, zeker spaak." In het bijblad van *De Nederlander* stond 14 November 1923, dus in het begin der Vlootwetcrisis, het volgende te lezen: „De rechtsche groepen, en hiertoe heeft inzonderheid Dr. Kuiper medegewerkt, hebben de taak der volksvertegenwoordiging, zooals die thans geworden is, beter verstaan, de leden dier groepen zijn begonnen in te zien, dat het algemeen staatsbeleid vaak moet praedomineeren, en dat de leden der Kamer ook onderling zich daarvan hebben te doordringen, al mogen deze niet uit het oog verliezen, dat daarvan door bedreiging met heengaan, hetzij afzonderlijk, hetzij naarmate van den aard van het vraagpunt in geschil als Kabinet, misbruik kan worden gemaakt. Ter voorkoming daarvan is een aan de Kabinetvorming voorafgaand overleg verdedigbaar..”

Bij de begrootingsdiscussies in November 1922 kwam het sluiten van coalitie-accorden in de Tweede Kamer ter sprake. Mr. Schokking, om nog eenmaal een christelijk-historische uiting te geven, zeide daarover het volgende: „De heeren hebben zeer bijzonder gevraagd naar wat in de binnenkamer gebeurd is. Voor een goed deel heeft de heer Colijn daarop reeds geantwoord, door te zeggen, dat er waarlijk niet zooveel bijzonders is gebeurd. Maar ik zou anders willen vragen, of bij de vorming van een Kabinet uit de linkerzijde in vroeger tijd, zich soms het verschijnsel heeft voorgedaan, dat de heeren blijkbaar thans begeeren, om daaraan de rechtmatigheid van het Kabinet te toetsen ¹⁾).

„Neen, Mijnheer de Voorzitter, terwijl de groepen der rechterzijde iets ideëels met elkander gemeen hebben — wat ik tegenover de ontkenning daarvan handhaaf en waarop ik straks terugkom —, wij koesteren niet de illusie, dat, wanneer het tot een zekere samenwerking in den parle-

¹⁾ Van Welderen Rengers deelt omtrent de Kabinetcrisis van 1879 het volgende mede: „De opdracht tot vorming van een nieuw Kabinet aan de heeren Fransen van de Putte, Cremers, en G. de Vries volgde. Deze verlangden evenwel vooraf hunne politieke vrienden te raadplegen en riepen alzoo met 's Konings goedvinden de leden der liberale Kamerfractie op 21 Juli bijeen tot een vergadering, waaraan 44 leden deelnamen.....”

mentairen arbeid komt, allen daarover een in alles gelijke opvatting en daarvoor een geheel gelijke waardeering zullen hebben. Het gaat er hierbij om, het partij-inzicht ondergeschikt te maken aan het gemeenschappelijk, het algemeen belang; of wil men het anders, daaraan de plaats te geven die het toekomt."

De heer Marchant was van een andere meening. Hij liet zich aldus uit: „Natuurlijk is juist, hetgeen de Regeering zegt op blz. 3 der Memorie van Antwoord: „Een formateur, die met zijn Kabinet in de Kamer verschijnt, zonder zich vergewist te hebben, dat eene meerderheid bereid is de Regeering te steunen, zou op den naam van ernstig man ternauwernood aanspraak kunnen doen gelden". Maar in de juiste constitutioneele practijk is de wijze, waarop men zich thans vergewist heeft van die instemming, een onding. In de juiste constitutioneel-parlementaire practijk is de eenheid tusschen Kabinet en regeeringspartijen er vanzelf, om de eenvoudige reden, dat dit Kabinet uit de regeeringspartijen oprijst. Zoo alleen wordt — en dat is de reële beteekenis van deze constructie — de band in wezen gehouden tusschen het volk in zijn meerderheid en zijn Regeering, en deze formatie van een Kabinet is in het democratische staatsbestel een onmisbaar element."

De heer Marchant had gemakkelijk spreken. Zijn eigen werkzaamheid bepaalt zich tot het afbreken van ministeries. De moeilijkheid aan het opbouwen van een coalitieministerie, welk ook, verbonden, schijnt hij zich weinig ingedacht te hebben.

Voorshands blijft het ons toeschijnen, dat ondanks alle bezwaren het optreden van een levensvatbaar en regeerkrachtig Kabinet het best verzekerd wordt, wanneer de formateur alvorens op te treden zich vergewist, dat zijn inzichten en voornemens bijval kunnen vinden bij de groepen op wier steun het Kabinet moet kunnen rekenen. Van coalitie-accorden verwachtte men niet te veel, maar men erkenne hun nut. De term „coalitie-accord" ware overigens zonder schade te vervangen door een anderen.

* * *

De moeilijkheden aan het vormen van een coalitie verbonden, zijn door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging nog toegenomen. Onder het districtenstelsel was er reeds bij de verkiezingen, in het bijzonder door de herstemmingen, een verband gelegd tusschen de partijen. Onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging verkrijgt iedere partij geheel onafhankelijk van andere groepen de haar toekomende zetels. Bovendien is het stelsel ook aan de inwendige eenheid der afzonderlijke groepen niet bevorderlijk.

Onder het districtenstelsel was iedere candidaat in zijn district de uitverkoren man van de geheele partij; bij de evenredige vertegenwoordiging worden op de lijsten verschillende personen geplaatst, die be-

paalde groepen of nuances vertegenwoordigen. Dientengevolge is het gevaar niet gering voor verzwakking van de eenheid van kamerfracties, waardoor het komen tot overeenstemming met een kabinetsformateur en met andere fracties nog verder wordt bemoeilijkt.

* * *

Het ontbreken van een coalitie-accoord.

Er is dus alle grond om met de mogelijkheid te rekenen, dat bij het uitbreken van een kabinetscrisis een nieuw Kabinet, hetwelk door een coalitie-accoord met verschillende groepen zich den steun van een meerderheid weet te verzekeren, niet bereikbaar blijkt. De Vlootwetcrisis heeft reeds die mogelijkheid tot werkelijkheid doen worden.

Wat zal er dan moeten geschieden? Er moet toch een Kabinet zijn. Indien in het Parlement zich niet een aantal partijen kan samenvoegen tot een meerderheid, waarop een Kabinet kan steunen, dan zullen de partijen in het Parlement de gevolgen daarvan hebben te aanvaarden. Haar onmacht in het bouwen moet dan leiden tot reserve in het afbreken. Wanneer geen Kabinet mogelijk is, waaraan een meerderheid van tevoren is toegezegd, zal de oplossing moeten gezocht worden in een Kabinet, dat zonder zoodanige toezegging, zonder coalitie, een meerderheid vinden kan.

Dit kan zijn een Kabinet, dat door de personen, die daarin zitting nemen, verschillende groepen vertegenwoordigt, zij het dan zonder formeel en rechtstreeksch overleg met de kabinetsfracties; het kan ook zijn een Kabinet, dat slechts uit één groep voortkomt en zonder formeel overleg toch eenigermate rekent op steun van één of meer andere groepen.

Een voorbeeld van de eerste oplossing was het Kabinet-Cort van der Linden. Toen de linkerzijde in 1913 een meerderheid had, achtte het Ministerie-Heemskerk zich tot aftreden genoopt. Het bleek echter, dat de nieuwe meerderheid niet in staat was een Kabinet, dat met haar verband hield, op te leveren. Toen is de heer Cort van der Linden opgetreden met een zoogenaamd extra-parlementair Kabinet van linksche signatuur. Daarmede was men uit de politieke impasse geraakt, waarin de onmacht der linkerzijde onze staatkunde had gebracht. Natuurlijk strekte dit verloop tot verzwakking van het Parlement. Het had ook moeten leiden tot zelfbedwang bij de partijen, wier machteloosheid het optreden van een extra-parlementair Kabinet had noodzakelijk gemaakt. Het is bekend, dat daaraan zeer veel heeft ontbroken en dat het ministerie Cort van der Linden door de linkerzijde, van welke het steun mocht verwachten, veel meer is bemoeilijkt dan door de rechterzijde, die de oppositie uitmaakte.

Een extra-parlementair Kabinet van rechtsche signatuur is in Nederland niet zoo licht te verwachten. Daaraan staat in den weg de omstandigheid, dat vooral aan de rechterzijde het aantal ministrabele personen niet zoo groot is, en dat die zoo goed als allen tot hun partij in min of meer nauwe betrekking staan.

Een Kabinet, steunende op een minderheidspartij, vond men tot voor kort in Engeland. Dat dit Kabinet, hetwelk op den steun van nog niet een derde deel van het Lagerhuis kon rekenen, niettemin negen maanden aan het bewind is gebleven, is een bewijs van het zelfbedwang en gevoel van verantwoordelijkheid van de oppositie-partijen, die het Kabinet tegenover zich had.

Het schijnt niet onmogelijk, dat ook in Nederland te eeniger tijd een proefneming met een minderheidskabinet onvermijdelijk zal zijn. De proefneming zou wellicht onder gunstiger omstandigheden plaats vinden als in Engeland het geval was.

Een Kabinet van antirevolutionairen en christelijk-historischen oorsprong zou allicht in den regel kunnen rekenen op steun van de roomsch-katholieke fractie; en omgekeerd. Wanneer in zulk een Kabinet een enkele minister zitting had, die tot een andere partij behoorde, zou daardoor natuurlijk het karakter van het Kabinet nog niet veranderen; de antirevolutionaire minister Forstner van Dambenoy in het ministerie-Thorbecke, de roomsch-katholieke minister Schneider in het ministerie-Roëll—van Houten; de meer vrijzinnige minister Ellis in het ministerie-Kuyper, brachten in het politiek karakter dier Kabinetten geen verandering.

Zulk een Kabinet, dat uit een deel der rechterzijde zou voortkomen en daarop zou steunen, zou in de praktijk van een coalitie-kabinet wellicht niet zoo veel verschillen. Het zou evenzeer als een coalitie-kabinet zijn parlementaire meerderheid bij de rechterzijde moeten zoeken en daartoe in zijn program en bij zijn bewindvoering ongeveer, althans voor een goed deel, dezelfde gedragslijn moeten volgen, die een coalitie-kabinet volgt en waarvoor dit bij zijn optreden zich den steun der gecoaliseerde meerderheid verzekert.

Ook tegen een zoodanige oplossing zouden de bezwaren niet gering zijn. Een Kabinet te steunen waarin niet één lid van de eigen partij zitting heeft, en op welks program de partij geen invloed gehad heeft, is niet gemakkelijk. De groep die dat doet, heeft geen rechtstreekschen invloed op de beslissingen van het Kabinet en deelt niettemin in de algemeene politieke verantwoordelijkheid voor zijn optreden. Daarentegen zal de partij, wier kleur het Kabinet draagt, toch, als minderheid, en afhankelijk van den steun van andere groepen, niet zonder meer haar eigen staatkunde kunnen doorzetten; en niettemin de grootste verantwoordelijkheid voor den gang van zaken dragen.

* * *

Verantwoordelijkheid van minderheids-partijen.

Voor behoud van den volksinvloed is bestendinging van het constitutioneel-parlementair stelsel vooralsnog noodzakelijk, ook al erkent men, gelijk bij de grondwetsherziening van 1918 niet alleen van antirevolutionairen kant geschiedde, dat met het algemeen kiesrecht het laatste woord

niet gesproken is. In hoever het parlementaire stelsel als instrument van den volksinvloed zal kunnen gehandhaafd worden, zal afhangen van de houding der onderscheidene partijen. In het bijblad van *De Nederlander* schreef Mr. Lohman 14 Nov. 1923 over de houding der liberale groepen in dat opzicht het volgende: „De liberale groepen, die van 1848 tot 1889 het heft in handen hadden, hebben krachtig meegewerkt tot het doen ontstaan van het „parlementaire stelsel”, maar zelden de gevolgen van dat stelsel aanvaard. Keer op keer hebben zij een kabinet omvergeworpen, zonder de zekerheid dat zij uit haar midden een beter konden tevoorschijn roepen; zelfs haar grootste partijleider werd niet ontzien. Zoo werd het mogelijk, dat gedurende haar lang bestuur zoo weinig tot stand is gekomen van datgene waarvoor de tijden toch reeds lang rijp waren geworden. En zulks, niettegenstaande destijds veel mannen van staatkundig inzicht en kennis leden waren van de Staten-Generaal. De meeste leden meenden geheel naar eigen inzicht te kunnen en te mogen stemmen, maar de noodzakelijke samenhang in het staatkundig leven ontbrak.”

Voor een dergelijke houding hebben de groepen der rechterzijde zich te wachten. Wanneer in het Parlement ieder vasthoudt aan eigen inzichten, en onbeschroomd conflicten en crisissen uitlokt kan geen behoorlijk Kabinet bestaan. Na het ontstaan van het conflict inzake de grondbelasting, schreef een der vijf rechtsche kamerleden die door hun stem aan het conflict schuldig waren: „Wij achtten de voorgestelde regeling onrechtvaardig en wij stemmen niet voor een onrechtvaardigen maatregel, al ging het gansche Kabinet er om heen”. Zulk een gedragslijn schijnt onverschrokken, maar getuigt in werkelijkheid van een tekort aan inzicht in het verband der dingen. Meermalen ook is zij een gevolg, niet van moed, maar integendeel van angst voor het op zich nemen van verantwoordelijkheid.

Niet alleen van de partijen der meerderheid, maar ook van de partijen der oppositie mag in het belang van het constitutioneele stelsel zelfbedwang worden gevraagd. Wanneer de oppositie op elke divergentie onder de regeeringspartijen speculeert, en geen grooter genoegen kent dan om conflicten en crisissen in het leven te roepen, ook al brengen die de grootste moeilijkheden te weeg, dan verzwakt zij daarmede de regeeringsmeerderheid, maar zij verzwakt tegelijk het constitutioneele stelsel waaronder wij leven. Het zou te ver voeren om hier in het licht te stellen hoever in dit opzicht de houding van de linkerzijde tegenover het Kabinet-Ruys te kort schoot. Alleen moge eraan herinnerd, dat na beëindiging van de vlootwetcrisis dezerzijds werd opgemerkt, dat een tijdelijke invaliditeit van de groepen der rechterzijde om een meerderheid te vormen, kan voeren tot constitutioneele ongelegenheden, die ook aan de linkerzijde niet ten goede kunnen komen, en dat het speculeren op een zoodanige tijdelijke invaliditeit van de rechterzijde en het met dat oogmerk zich vastklampen aan alle incidenten, ten zeerste te ont-raden is.

„Onze invloed is te gering, onze verantwoordelijkheid wordt te groot” — dat is de klacht, die bij samenwerking van partijen telkens in de eene of andere groep der meerderheid zal worden vernomen. Trouwens ook wanneer een enkele partij de meerderheid heeft en de regeeringsverantwoordelijkheid draagt, zal binnen die partij die klacht meer dan eenmaal afzonderlijke leden op de lippen komen. Ja zelfs bij een minderheidsgroep, die naar eenparigheid van actie streeft, ontbreekt die spanning niet en zullen de individueele leden eigen inzicht niet zelden moeten achterstellen bij het belang van het geheel. Voor regeeringspartijen zullen de moeilijkheden steeds grooter zijn, omdat 's lands belang meermalen maatregelen vordert, waaraan odium verbonden is, en waarvoor de verantwoordelijkheid niet licht valt.

Zal een parlementair Kabinet mogelijk blijven, dan zullen, bij een zoo groot aantal partijen als in Nederland bestaat, verschillende groepen herhaaldelijk aan eigen voorkeur het zwijgen moeten opleggen, moeten berusten in een gang van zaken dien zij liever anders hadden gezien. Indien de partijen die verantwoordelijkheid vreezen en die zelfbeheersching missen, hebben zij de politieke rijpheid niet bereikt, die voor het functioneeren van den constitutioneelen regeeringsvorm in een land van zoo gemengde bevolking noodzakelijk is. Dan zijn het facties, die het partijbelang boven het landsbelang stellen. Dan werken zij ertoe mede, om wat er aan volksinvloed op het staatsbestuur kan bestaan, in partijtwesten te doen ondergaan. Dan dragen zij een zware schuld, want zij bereiden den weg voor het fascisme; een kastijding, die althans in Nederland de natie niet heeft verdiend.

DE CHRISTELIJK-GEREFORMEERDEN EN DE ANTI-REVOLUTIONAIRE PARTIJ.

EEN PERSOONLIJK WOORD AAN MIJN GEESTVERWANTEN.

DOOR

MR. H. A. DAMBRINK.

Het mag voorzeker een algemeen erkend feit worden geacht, dat de maatschappelijke vraagstukken van onzen tijd zóó talrijk en ingewikkeld zijn, dat het voor dengene, die niet wenscht als een redeloos wezen zich maar willoos te laten drijven op den maalstroom van het gemeenschapsleven zonder zich om de dingen, de samenleving betreffende, te bekeuren, doch die als een zich rekenschap gevende mensch zich bewust is van zijn plicht om belang te stellen in en mede te arbeiden aan

de bevordering van het algemeen welzijn, niet gemakkelijk is zich te oriënteeren en een keuze te doen. Toch zijn er bakens in deze woelige zee. Althans voor dengene, die bidden geleerd heeft. Namelijk Gods Woord en de Historie. Wie door het groote wonder der herschepping van blind ziende geworden is, behoeft niet lang te zoeken naar een betrouwbaaren gids. En klaagt hij soms: „Ach, dat ik klaar en onderscheiden zag, hoe 'k mij naar Uw bevelen moet gedragen,” spoedig jubelt hij: „Uw Woord is mij een lamp voor mijnen voet”.

De keuze van Jozua: „ik en mijn huis wij zullen den Heere dienen” werkt door tot die van Ruth: „Uw volk is mijn volk en uw God is mijn God”.

Zij betreft eerst ons geestelijk leven, maar dan vanzelf ook ons maatschappelijk leven. Het spreekt vanzelf, dat de levend gemaakte, ook voor het maatschappelijk leven, het niet uithoudt bij degenen, die daar zeggen: „laat ons hunne banden verscheuren en hunne touwen van ons werpen” of „wijkt van ons, aan de kennis Uwer wegen hebben wij geen lust”.

Hij zoekt aansluiting bij hen, die bidden: „Heere, leer mij Uwe inzettingen”. Hij zoekt contact met geestverwanten. En wat ontwaart hij? Tweedracht en muiterij onder degenen, die den Heere vreezen.

Welk een machtig vijand is toch de Satan!

Kerkelijk en politiek verscheurd en verbroken is het lichaam Christi. De een verwijt den ander, dat hij is een naam-Christen, een verloochenaar van zijn beginsel, een ontrouwe dienaar, een sjacheraar op de politieke markt, dat men zijn beginsel veil heeft voor en opoffert aan politiek succes.

En zoo is er gekomen onder Protestantsch Christelijk Nederland een kerkelijke en politieke verdeeldheid, waarover de Satan zich verheugt en waarvoor wij ons hebben te schamen.

De politieke partijgroepeering aan de protestantsche rechterzijde strekt niet tot eere van onzen oversten Leidsman en Voleinder des Geloofs, die immers gezegd heeft: „Vader, ik wil, dat zij allen één zijn”.

En allen gij, die daar verdeeldheid zaait onder „onze menschen”, gij moogt u wel terdege ervan overtuigd houden, dat gij wel bidt: „Uw Koninkrijk kome”, maar dat gij metterdaad de komst van dat Koninkrijk tegenwerkt en den Satan getrouw helpt.

Van de onbedreven pen van ondergeteekende wordt verwacht een opstel over een onderdeel der Partijgroepeering in Protestantsch Christelijk Nederland. Dit belangrijke werk ware beter toevertrouwd geweest aan een man van hooger capaciteiten.

Toch heeft ondergeteekende gemeend, deze gewichtige taak te moeten aanvaarden, omdat hij het zich tot plicht rekende, om, met voorbijzien van zich zelf, als Christelijk Gereformeerd Nederlander de gelegenheid aan te grijpen om in alle bescheidenheid te trachten uiteen te zetten, waarom Calvinistisch Nederland, 't zij Christelijk Gereformeerd, 't zij Hervormd, 't zij Gereformeerd, 't zij Oud-Gereformeerd, of welken anderen kerkelijken groepsnaam men ook moge dragen, krachtens zijn belijdenis behoort tot de Antirevolutionaire Partij.

De tijden, waarin een belangrijk deel der rechtzinnig Protestantsche bevolking van Nederland zich kenmerkte door algeheel of nagenoeg geheel gemis aan belangstelling in het bestuur van het schip van Staat, zijn gelukkig voorbij.

Vershillende gezaghebbende personen en belangrijke gebeurtenissen op staatkundig gebied hebben bewerkt, dat allengs belangstelling en medeleven werden gewekt en aangekweekt.

De kieswet, die den stemplicht in het leven riep, plaatste ook hen, die zich tot nog toe van het deelnemen aan den stembusstrijd hadden onthouden, voor de vraag op *wien* men zou stemmen. Deze vraag ontleende haar antwoord echter aan een andere, namelijk deze: tot welke partij-groep men krachtens zijn beginsel behoorde, al was men niet lid eener kiesvereniging. Er moet dus een keuze worden gedaan.

In hoofdzaak waren er aanvankelijk drie, later vier partijgroepen:

1. de Antirevolutionaire,
2. de Christijk-Historische,
3. de Staatkundig Gereformeerde,
4. de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij.

Over de verschillen tusschen de Antirevolutionaire partij eenerzijds en de andere drie partijgroepen anderzijds, alsmede over de niet-aanwezigheid van redenen van oprichting en bestaan dier groepen naast en tegenover de eerstgenoemde, zijn zeer lezenswaardige brochures geschreven.

Het is daarom overbodig, in dit artikel diezelfde onderwerpen in het bijzonder te bespreken.

Schrijver dezes is het *in hoofdzaak* met de schrijvers dier brochures eens. Natuurlijk niet in alle opzichten. Er bestaan namelijk op geheel den aardbodem wellicht geen twee mensen, die op godsdienstig, staatkundig, economisch of welk ander gebied dan ook, geheel gelijke opvattingen of inzichten hebben.

Het zal wel ieder lezer bekend zijn, al wordt er niet vaak genoeg bij stil gestaan, dat binnen den boezem van iedere kerk en van iedere vereniging heel dikwijls uiteenlopende meningsverschillen bestaan, juist in belangrijke aangelegenheden of onderwerpen.

En als dan ieder verschil in opvatting een grond zou opleveren tot afscheiding, zouden er tenslotte evenveel kerken en politieke verenigingen komen moeten als er mensen op aarde zijn.

Het zou grappig zijn, indien de zaak, waarom het gaat, niet zoo diep ernstig was. Wie bij geesteslicht geleerd heeft niets van zichzelf, maar alles alleen te verwachten van Hem, die de Vader der lichten is en die ons toeroept: „Open uwen mond, eischt van Mij vrijmoedig”..... zal, in het besef zijner diepe afhankelijkheid van en groote verantwoordelijkheid voor Hem, van Wien ook alle gezag emaneert, niet zoo licht overgaan tot het bewerken van scheuring of afscheiding op kerkelijk of politiek terrein.

Hoe moest en hoe moet b.v. een Christelijk Gereformeerd kiezer zich aansluiten? Laat ons deze vraag eens wat nader bezien.

Het mag als vanzelfsprekend worden beschouwd, dat er na 1886 en 1892 zoo aanstonds niet veel neiging bestond bij de Christelijk Gereformeerden tot aansluiting bij de A.R. partij, al had zij de oudste papieren. Althans schrijver dezes verklaart het u, geachte lezer, onomwonden, dat hij zulks als vanzelfsprekend beschouwt. Doch langzamerhand won de overtuiging veld, dat de breuke Sions niet behoeft te beletten, dat men politiek gezamenlijk optrekt. De Christelijk Gereformeerden handelden voorzichtig. Men gaf zich rekenschap. Men nam kennis van den grondslag der antirevolutionaire partij. Men zag, dat die grondslag geheel en al gelijk is aan den onze en door vergelijking constateerde men dat, als het er op aan komt, die andere partij-groepen geen anderen grondslag hebben en ook niet mogen hebben, dan de antirevolutionaire partij.

Immers, Gods onfeilbaar Woord is daarvan de eenige, de ware grondslag. Wie „Ons Program” leest en bestudeert, zal met ons tot de slotsom moeten komen, dat ieder oprecht Christelijk Gereformeerde en ieder ander zuiver rechtzinnig Protestant Christen het daarmee in grondslag en hoofdlijnen van actie volkomen eens is.

Doch daarmee was, noch is de zaak beslist.

Er waren en er zijn bezwaren tegen de *practische toepassing*.

Weliswaar staan en vallen die bezwaren niet met het kerkelijk verschil, immers zij kunnen bestaan onafhankelijk van de vraag of men Chr. Gereformeerd, dan wel Oud-Gereformeerd, Gereformeerd of Hervormd, of hoe dan ook anders kerkelijk aangesloten is; maar vast staat nu eenmaal, dat onder de Christelijk Gereformeerden bezwaren bestonden en bestaan tegen het staatsbeleid van voormannen der Antirevolutionaire Partij.

Toch moet men ook weer niet zeggen, dat bezwaren tegen de beginseltoepassing, het staatsbeleid van op den voorgrond tredende persoonlijkheden der partij, niet zouden zijn bezwaren tegen de partij. Want de doorgaande lijn in de beginseltoepassing door de leidende persoonlijkheden eener partij kan van zoodanigen aard zijn, dat men, wegens het verschil tusschen theorie en practijk, zich weerhouden gevoelt, om zich bij die partij aan te sluiten, al is haar grondslag ook nog zoo zuiver.

Alvorens die bezwaren tegen de practische politiek na te gaan, niet zoozeer om te onderzoeken of zij al dan niet *gegrond* zijn, want dat hebben de schrijvers der boven aangehaalde brochures reeds gedaan, terwijl het buiten het bestek van dit artikel ligt, daarop thans dieper in te gaan en op de straks te bespreken vergadering ook daarover gehandeld is; maar om te overwegen of die bezwaren voor hen, die ze gevoelen, *zwaarwichtig genoeg* zijn, om zich afzonderlijk te organiseeren, althans om niet toe te treden tot de Antirevolutionaire Partij, moeten wij een oude schuld erkennen.

Immers, geachte lezer, waar toch waren — behoudens enkele uit-

zonderingen — de Christelijk Gereformeerden, als men eens appèl hield over degenen, die als leden of als belangstellenden in de publieke zaak, de vergaderingen der Kiesvereeningen bijwoonden?

Afwezig waren ze steeds! En als moeilijke vraagstukken om beantwoording, om oplossing vroegen en men beraadslaagde lang en breed, *wat men vóór-* en *wat men tegenstemmen* moest; als de voormannen der partij met de leden van gedachten wisselden over de belangrijke vraagstukken van den dag, waar waren wij, Chr. Gereformeerden dan?

Laat ons het eerlijk bekennen, als besluiten genomen zijn, waarmede wij ons niet konden vereenigen, ten aanzien van de practische toepassing der zuivere beginselen, dragen wij daaraan zelf groote schuld.

En daarom betaamt het niet om thans, nu er bij velen onzer zoodanige bezwaren rijzen, de schuld ervan geheel van zichzelf af te schuiven en onze handen in onschuld te wasschen. In dit verband kan het zijn nut hebben over te nemen een artikel uit het Antirevolutionaire *Utrechtsch Provinciaal Weekblad* van 25 Mei 1923 onder het hoofd: „De verkeerde weg” en van den volgenden inhoud:

„De Staatkundig Gereformeerde Partij heeft zich in tal van plaatsen „ook geworpen in den strijd ter bezetting van zetels in den Raad „der Gemeente.

„Het zij verre van ons haar dat recht te betwisten. Wij willen „zelfs buiten bespreking laten de buitengewoon onaangename ge- „vallen, waarin haar optreden tot een verkeeren van een *rechtstreek-* „*sche meerderheid* in een *rechtstreeksche minderheid* leidde.

„Een dergelijk gevaar zullen nog jonge partijtjes altoos scheppen. „Dit mag haar evenwel niet weerhouden van elk pogen om op „beschikbaar komende zetels beslag te leggen, zoo zij van oordeel „zijn, dat haar ageeren noodzakelijk is.

„Maar er is iets anders.

„Tal van afdelingen van de partij van Ds. Kersten slingeren „verwijten naar onze plaatselijke kiesvereeningen en hare afge- „vaardigden, waarvan wij voorheen nimmer hebben gehoord. Wij „hebben hier en daar eens het oor te luisteren gelegd, maar bij onze „kiesvereeningen kwamen nimmer van die zijde bezwaren tegen „het optreden van antirevolutionaire raadsleden in.

„De kiesvereening is toch in de allereerste plaats de vereeniging, „waar men z'n grieven tot uiting behoort te brengen. Dààr had men „naar mogelijk gewenschte verandering moeten streven. Dit is niet „geschied. Daardoor hebben de mannen der S. G. P. den plicht ver- „zaakt, dien zij jegens hunne medestrijders, die op eenzelfde stand- „punt staan, schuldig waren. Niets is gemakkelijker dan het stichten „van een zelfstandige politieke groep. Ten onzent kijkt men nu „eenmaal meer naar wat scheidt, dan naar wat samenbindt, waarvan „de gevolgen maar al te zeer bekend zijn en niet zullen nalaten „heur nadeeligen invloed te doen gevoelen. Scheiding maken, heusch,

„dat is geen kunst; daarvoor is geen staatsmanswijsheid noodig. „Is de afscheiding eenmaal daar, dan gaat het buitengewoon gemakkelijk hoog van den toren te blazen en mogelijke feilen den „volke te boodschappen. Het is echter aan twijfel onderhevig, of „daarmede de zaak, waarvoor men zegt te strijden wordt gediend. „Zij zou meer gebaat zijn zoo de mannen-broeders, die zich nu in „de Staatkundig Gereformeerde Partij voegden, zich op onze anti- „revolutionaire kiesvereenigingen hadden uitgesproken. Het heeft er „allen schijn van, dat zij zich nimmer in onze kiesvereenigingen „hebben doen zien. Dit nu is wel wat, wat in onze kringen in hooge „mate bevreemding en bovendien teleurstelling heeft gewekt. Men „heeft den verkeerden weg bewandeld.”

Doch allengs kwam er verandering. Vele Chr. Gereformeerden vroegen hun Kerkeraadsliden of Predikanten om raad. Men vroeg: wat ben ik politiek? Bij welke partij behoor ik krachtens mijn beginsel?

Eenige predikanten der Chr. Gereformeerde kerk namen deze vraag ernstig ter harte. Tengevolge daarvan werd door de Chr. Gereformeerden in Nederland op 25 October 1923 te Utrecht eene vergadering gehouden om de houding, welke de Chr. Gereformeerden in de politiek hadden aan te nemen, onderling te bespreken. Ter vergadering waren toen Chr. Gereformeerde leden van verschillende politieke partijen aanwezig, doch eveneens politiek niet-georganiseerden.

Verschillende sprekers voerden het woord. Overheerschend trad het gevoelen aan den dag, dat de Chr. Gereformeerden krachtens hun beginsel behooren tot de Antirevolutionaire partij, ondanks het feit, dat men zich met de practische toepassing of politiek der partijleiders niet in allen deele kon vereenigen.

Een lid der Staatkundig Gereformeerde Partij beging bij die gelegenheid de betreurenswaardige fout, als argument tegen aansluiting bij de A.R. Partij, immers als bezwaar tegen de politiek dier partij, eene bewering te uiten, waarvan de absolute onwaarheid bij nader onderzoek gebleken is.

Als men zich om politiek succes te behalen en de A.R. partij te bestrijden, nu ook al gaat bedienen van verdichtfels, is men dan bezig het Koninkrijk Gods te dienen?

Is het niet veeleer een bewijs, dat er geen deugdelijke, steekhoudende aargumenten zijn? Dit zagen en zien vele Chr. Gereformeerden terstond in.

Ook werd contra de A.R. Partij aangevoerd, dat: „We moeten Gideons hebben, die opkomen voor de eere Gods en biddend strijden”.

Alsof de A.R. Partij zulke strijders niet in hare gelederen telt?

Waarlijk, broeders en zusters, als wij zoo, met zulke middelen strijden, bederven wij de zaak en bevorderen wij allerminst de verheerlijking van den Naam des Heeren.

Ter vergadering werd eene Commissie benoemd om een onderzoek in te stellen naar de bezwaren, die er in de kringen der Chr. Gerefor-

meerden tegen de A.R. politiek bestaan, welke Commissie van hare bevindingen een rapport zou opstellen en dit indienen zou bij het Centraal Comité der A.R. Partij. Aldus geschiedde. Naar aanleiding van de indiening van dat rapport vond in de maand Augustus van dit jaar reeds een bespreking plaats met het Centraal Comité, waar men een open oor vond en waarvan men de toezegging van ernstige overweging en spoedige nadere bespreking mocht ontvangen.

De bedoelde bezwaren waren in hoofdzaak:

1. te nauwe samenwerking met Rome;
2. te weinig principieele politiek;
3. gemis aan eenheid naar buiten;
4. het gezantschap bij den Paus;
5. bezwaren inzake candidaatstelling van Chr. Gereformeerden.

Het antwoord heeft niet lang op zich laten wachten. Immers, reeds op Dinsdag 30 September 1924 is te Utrecht in het gebouw Irene eene vergadering gehouden van Chr. Gereformeerden uit alle deelen des lands, daartoe algemeen opgeroepen bij advertenties in *De Wekker*.

Zijne Excellentie Minister H. Colijn had zich bereid verklaard, als Voorzitter der A.R. Partij ter namiddag-vergadering in persoon te verschijnen, teneinde bij die persoonlijke samenkomst met de Chr. Gereformeerden het woord te voeren, en op te stellen en reeds gestelde vragen te antwoorden.

De leider der Antirevolutionaire Partij heeft daarmede een onschatbaren dienst bewezen, niet alleen aan ons, Chr. Gereformeerden, die van deze zoo gul en openhartig geboden gelegenheid gebruik maakten, maar aan heel Nederland. Nu kon men de gewenschte inlichtingen verkrijgen van hoogst bevoegde zijde.

Nu kon men zijn bezwaren doen hooren.

En juist zooals het dikwijls gaat bij meeningsverschillen in het particuliere leven, zoo ging het ook op deze vergadering: bezwaren, zij bleken en kwamen terdege naar voren. Doch toen de Voorzitter der A.R. Partij daarop antwoordde met eene roerende openhartigheid en eenvoud, toen bleek, dat in sommige opzichten alleen vermeende en geen werkelijke bezwaren of verschillen bestonden, en dat in andere opzichten de werkelijk bestaande verschillen de betrokken personen bij lange na niet zoover van elkander scheidden, als men te voren meende.

Ja zelfs bleken er bezwaren te bestaan, die juist een punt van overeenstemming bleken. Het tegenovergestelde van verschil.

Er werd bijvoorbeeld bezwaar geopperd tegen de Sociale Wetgeving. Men meende, dat de Overheid zich daarvan had te onthouden. Dat bezwaar bewijst volgens schrijver dezes alleen, dat de betrokken persoon geen denkbeeld had van de taak der Overheid opzichtsens het economisch leven, welk gemis toch zeker niet aan de A.R. Partij is te wijten. Op hoogst eenvoudige wijze werd dit bezwaar als eene vergissing ge-

kenschetst toen Z. Exc. er op wees, dat het steeds vooral de zuivere Christen-Staatslieden waren, die er zeer voor ijverden, wat toch wel te denken moest geven.

Dat bezwaar bleek dus vermeend. Geen Christen-Staatsman mag de theorieën der tot het verleden behorende Liberale School propageeren of in toepassing brengen.

Doch al is zorg voor de Sociale Wetgeving plicht van iedere Overheid en van de Christelijke in het bijzonder, door Z. Exc. werd erop gewezen, dat ook aan dit stuk wetgeving gebreken aankleven.

Ook werd de politieke gedragslijn van Christelijke Ministeries becritiseerd. Doch ook daarbij werd de Christelijke oprechtheid niet uit het oog verloren. Er werd namelijk bijgevoegd, dat, en met een episode uit het eigen leven van Z. Exc. toegelicht, hoe in bepaalde tijdsomstandigheden een mensch vaak hulp zoekt in verkeerde richting, en de overtuiging werd uitgesproken, dat diezelfde vroegere Ministers later zelf zeker wel hetzelfde kunnen hebben gezegd van hunne maatregelen als wij er nu van zeggen.

Hoe duidelijk kwam ook weer op deze vergadering uit, dat welbestudeerde en door talrijk publiek aangehoorde lezingen groot nut kunnen hebben ter voorlichting van ons volk, zoo ten aanzien der netelige vraag der Staatsbemoeiing, als van andere vragen, en hoe juist het moeilijke van die kwesties den onderlingen band versterkt als men samen zoekt, in alle openhartigheid, naar eene oplossing.

Duidelijk bleek voorts, dat de bezwaren of moeilijkheden van ieder onzer, hoofd voor hoofd, ook juist voor onze Christen-Staatslieden dikwijls *de* bezwaren of moeilijkheden zijn. Wel verre van die Staatslieden te willen verlaten, willen wij, Chr. Gereformeerden, daarom getrouwer dan ooit aan hunne zijde staan en op de vergaderingen der kiesvereeningen verschijnen.

Dat dit onze dure plicht is, wij hebben het op deze hoogst belangrijke vergadering gevoeld, meer en dieper dan ooit te voren.

Hunne worsteling in gebeden en werken *moet* ook de onze zijn.

Algemeen werd ingezien, dat de werkelijk bestaande bezwaren niet zoo zwaarwichtig mogen geacht worden, dat zij een afzonderlijk optrekken in de politiek, buiten de A.R. Partij, vermogen te rechtvaardigen.

Ook werden sommige sprekers door Z. Exc. ertoe uitgenoodigd zich persoonlijk tot hem te wenden om nadere inlichtingen, indien zij daaraan behoefte gevoelden, onder verzekering, dat zij een open oor zouden vinden, en de vereischte bereidwilligheid om bezwaren ernstig te onderzoeken.

Er bestaat dus inderdaad geen enkel gegrond motief *voor* een gescheiden optrekken in de politiek, zooals dat helaas thans in den lande wordt aanschouwd. Dit geldt zoowel voor de Christelijk Gereformeerden als voor alle andere Protestantsche Christenen.

En de bezwaren *daartegen*, zoowel die ontleend aan de Heilige Schrift,

als aan de bedroevende resultaten, zijn zoo zwaarwichtig, dat men zich niet langer verantwoord behoorde te achten voor het bestendigen der bestaande politieke groepeerings of afscheiding onder hen, die Gods Woord aanvaardden als grondslag voor leer en leven. Niet ten onrechte wordt de geschiedenis van ons Nederlandsche volk vergeleken bij die van het oude Israël.

Vele punten van overeenkomst had de lijdensweg, door ons volk in de 16e en 17e eeuw doorworsteld, met Israëls woestijnreis. En gij zult u ongetwijfeld herinneren hoe de Heere handelde met degenen, die tweedracht zaaiden onder het volk, welks leiding door Hem aan Mozes was opgedragen (Numeri 16). En was Mozes volmaakt? Was hij zonder gebreken in de practische uitvoering van de hem door den Heere gegeven bevelen?

Maar desnietteenstaande duldde de Heere geen verzet tegen Mozes' leiding.

Het is inderdaad een zeer ernstige vraag of men van 's Heeren wege al of niet bevoegd is in de leiding van Zijn volk door dit moeilijke leven, afscheiding, een afzonderlijk optrekken, te veroorzaken of te bevorderen.

En al diegenen, die als hoofdbezwaar aanvoeren de samenwerking met de Roomschen, mogen wel eens lezen of herlezen, hoe niemand minder dan de ons van den Heere in de 16e eeuw gegeven Willem van Oranje verdragen sloot met de Roomschen en met een Roomsche natie. En zulks juist om vrijheid van Godsdienst en verlossing van de tyrannie te bereiken.

En zijn politiek werd met zegen bekroond.

In het feit, dat Protestantsch en Roomsch samengaat in zekere onderdeelen der landsregeering, behoeft nog geenszins voor een van beiden beginselverzeking te liggen opgesloten. Dat hangt geheel af van den aard der zaak, waarover het gaat.

Tenslotte nog dit:

De bovenbedoelde vergadering werd gehouden in het gebouw „Irene”, dat is in „Vrede”. Het was geen kerkhofvrede. Dat behoeft, sterker nog, dat *mag* ook niet. De vergadering had een even interessant als aangenaam verloop. In vrede kan en moet men debatteeren over meningsverschillen. Deze zullen er tusschen eerlijke menschen altijd naar voren komen. Gezonde critiek op de partijvergaderingen is onmisbaar noodig. Zij is plicht van elkeen, die er de bekwaamheid en gaven toe heeft ontvangen.

Tot critiek geroepen personen mogen de partij niet verlaten, noch een afzonderlijke partij oprichten naast of tegenover de partij waartoe men krachtens zijn beginsel behoort. Dit wel te doen is trouwbreuk, die het overwicht van den vijand bevordert.

Het is o zoo gemakkelijk, buiten de partijvergaderingen critiek uit te oefenen op de daden der anderen en een groep aanhangers te verwerven tot het stichten eener eigen partij, mits men maar goed praten kan.

Zelf regeeren en saambinden is een kunst.

En de op den grondslag van des Heeren Woord en de Historie bouwende staatslieden te steunen is de plicht van ieder Nederlander, inzonderheid van het echt Protestantsch Christelijke, dat is van het biddende deel van Neerlands volk.

November 1924.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

IV.

Historische ontwikkelingsgang der kerkelijk-politieke verhoudingen in de richting van ontbinding der eenheidscultuur.

Wij keeren hier terug tot den historischen ontwikkelingsgang in het middeleeuwsch maatschappijbeeld, waarin zich van alle zijden scheppende krachten begonnen te openbaren, welke de kerkelijke eenheidscultuur, die alle levens- en wereldsferen van uit de kerk omvatte, tot ontbinding zouden brengen. Om de beteekenis dezer ontbindende machten goed te verstaan, moet ge u vooral goed inprenten, dat de midden-eeuwsche beschouwing in de bloeiperiode doortrokken was van de gedachte van den eenen Christelijken staat (*corpus Christianum*) met een geestelijk en wereldlijk hoofd (paus en keizer van het heilige Roomsche Rijk). De gedachte aan *nationale* soevereine staten was nog slechts sporadisch opgekomen. Het leenstelsel, de grondheerschappij, het stadswezen, waren evenzoovele belemmeringen voor den opbloei van een centralen eenheidsstaat. De pretendentes naar het imperium (de Roomsche keizerskroon) poogden de eenheid van hun rijk in de dynastie, in het vorstenhuis te belichamen. De strijd tusschen de curie en het wereldlijk imperium was in den investituurstrijd geëindigd met den volledigen nederlaag van het keizerschap. Het heilige Roomsche rijk, dat de samenbindende kracht der nationaliteit ontbeerde, was van den aanvang af een kolos op leemen voeten. Daartegenover was de kerk in haar hiërarchische structuur een macht van den eersten rang, welke in staat was een eeuw lang de

wereldheerschappij van het in elkander stortende imperium over te nemen.

Afgezien van de beteekenis van den kerkelijken staat, had de kerk vooral op het gebied van het recht en het geldwezen de middelen in handen om de wereldlijke heerschappij onder haar voogdij te houden.

De wereldlijke beteekenis van het kanonieke recht.

In het kanonieke recht bezat de kerk bij de bestaande verwarring en versplintering der volksrechten een bij uitstek geschikt middel om in de wereldlijke rechtsverhoudingen in te grijpen. Dit recht was vooral sedert Paus Gregorius IX alle verzamelingen van pauselijke decretalen sedert de samenstelling van het decretum Gratianum, naar het voorbeeld van Justinianus' Corpus Juris, tot een afgesloten pauselijk wetboek (z.g.n. Liber Extra) had gecodificeerd, tot een centrale rechtsorde ook in wereldlijke zaken uitgedijd ¹⁾. Het pauselijke wetboek werd in 1234 door toezending aan de rechtshoogescholen te Parijs en te Bologna gepubliceerd ²⁾. Dit pauselijk wetboek en de later onder andere pausen samengestelde wetboeken en decretalenverzamelingen bevatten, behalve een centrale kerkelijke wetgeving, ook uitvoerige bepalingen op het gebied van burgerlijk recht, civiel procesrecht, strafrecht en strafprocesrecht, die — in hoofdzaak uit het Romeinsche recht geput — zich zooveel mogelijk aan het Duitsche volksrecht (Sachsenspiegel, Schwabenspiegel enz.) aansloten, maar tegelijk zoowel het een als het ander op tal van punten in positief-Christelijken zin hervormden ³⁾.

De beteekenis van het kanoniek recht kan in dezen zin uit kultuur-historisch oogpunt zeer hoog worden aangeslagen, mede inzoover het krachtig heeft bijgedragen tot de latere receptie van het Romeinsche recht. In personen-, huwelijks-, verbintenissen- en erfrecht werden nieuwe Christelijke beginselen tot uitdrukking gebracht, het leenen tegen rente verboden ⁴⁾.

In 't bijzonder door zijn procesrecht verwierf het kanonieke recht grooten invloed in de wereldlijke rechtsorde. De wereldlijke rechtbanken

¹⁾ Uit de na-Gregoriaansche decretalen liet Bonifacius VIII een nieuwe officieele rechtsverzameling samenstellen die den naam van *liber sextus* kreeg (gepubliceerd in 1298).

Eindelijk liet paus Clemens V uit de besluiten van het concilie van Weenen (1311) en een deel zijner eigen decretalen een derde pauselijk wetboek samenstellen. Deze verzameling kreeg later den naam *Clementinae*. Sedert dien werden geen afgesloten pauselijke wetboeken meer samengesteld. Wel werden later nog verschillende verzamelingen van pauselijke decretalen als *extravagantes* in het kanoniek wetboek ingelijfd. Het decretum Gratianum met de hierboven besproken liber extra, liber sextus, Clementinae en extravagantes werden in de 16de eeuw als eenheid samengevoegd onder den naam „Corpus Juris Canonici”.

²⁾ Zie *Dr. Wilhelm Kahl*, „Lehrsystem des Kirchenrechts und der Kirchenpolitik” (1894) 1e Hälfte S. 139 flg.

³⁾ Zie hierover uitvoeriger het artikel „Kanonisches Recht” in Hermann Wagener's „Staats- und Gesellschafts Lexicon”.

⁴⁾ Zelfs werd degene, van wien bewezen was, dat hij woekerde, onbevoegd verklaard een testament te maken, zoolang hij de ongeoorloofde renten niet had terugbetaald. Zie *Hermann Wagener* t. a. p.

vormden zich naar het voorbeeld der geestelijke. In het strafrecht belichaamde het kanoniek recht humanitair-christelijke ideeën en beproefde de folteringen tegen te gaan. Als doel van de straf werd verbetering en bevordering van het zieleheil van den overtreder verdedigd. Tenslotte werkte ook op volkenrechtelijk gebied het kanoniek recht baanbrekend. Wij behoeven hier slechts te herinneren aan de veroordeeling van den zeeroof, de ontwikkeling van het asylrecht der kerk, de bevordering van de landsorde, de pauselijke diplomatie bij wereldlijke hoven etc. etc.

Intusschen gold het hier een terrein, waar de kerk op den duur noodzakelijk in botsing moest komen met het staatsgezag, zoodra zich dit laatste voldoende zelfstandig had geconsolideerd. Door het pauselijk recht van centrale wetgeving, waardoor de grenzen der kerkelijke aangelegenheden tot diep in de staatsfeer werden uitgezet, de ruime uitbreiding van de geestelijke rechtspraak, waardoor groote gebieden van zuiver wereldlijke rechtsaangelegenheden voor de geestelijke rechtbanken werden gebracht, was de kerk zelf tot een grooten universeelen staat geworden, welks monarch, de paus, op de opperste contrôle over de wereldlijke vorsten en hun regeering aanspraak maakte¹).

De middeleeuwsche kerk als geldmacht.

De tweede grondslag, waarop het pausdom in de middeleeuwen zijn overheerschende positie in het staatsleven bouwde, was zijn geldwezen. Reeds in de vroege middeleeuwen, toen de Naturalwirtschaft de overheerschende economische vorm was, was het pauselijk Rome een geldmacht van groote beteekenis. De administratie van de pauselijke kerkgoederen, van staatscontrôle bevrijd, werd voortreffelijk ingericht met behulp van een geheelen staf van ambtenaren, die onderworpen waren aan een streng ambtelijk recht, en goeddeels waren aangewezen op bezoldiging in geld. Deze geldbureaucratie, gecentraliseerd in de „camera apostolica”, zou het pausdom voortreffelijke diensten bewijzen voor het beheer van de steeds talrijker wordende geldinkomsten (tienden, aflaatgelden, publiekrechtelijke inkomsten uit den kerkelijken staat etc. etc.), welke het in steeds uitgebreider mate behoefde, om zijn politieke machtspositie te kunnen handhaven. *Dr. Rudolf Kötzschke* noemt in zijn dit jaar verschenen handboek over de middeleeuwsche economische geschiedenis de curie in de hoog-middeleeuwen, „de grootste geldmacht van het avondland”²).

Daardoor had de kerk zelve een groot aandeel in de geleidelijke opkomst en ontwikkeling der geldhuishouding, het geldverkeer en het crediet- en bankwezen. Algemeen erkend is in dit opzicht de invloed der kerkelijke leen-instellingen (*montes pietatis, monti di*

¹) *Hinschius*. „Staat und Kirche” in Marquardsen's „Handbuch des öffentlichen Rechtes”, S. 198.

²) *Kötzschke*: „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters” in „Handbuch der Wirtschaftsgeschichte” hrg. v. Prof. Brodnitz (1924) S. 351.

pieta) ¹⁾. Doch vooral de pauselijke curie zelve werkte hier als groote stimulans. De aard en de uitbreiding der pauselijke inkomsten noopten tot toeneming van het geldverkeer.

In de beide hierboven genoemde grondslagen der pauselijke macht in den staat lagen echter tegelijk de zwakke steeën, die bij de omvorming der politieke en economische verhoudingen in de latere middeleeuwen, noodwendig openbaar moesten worden.

Opkomst der nationale staten. Uitbreiding der wereldlijke rechtstaak, verschuivingen en nivelleeringen in de sociale standen.

Allereerst werd de opkomst der nationale staten een groote bedreiging voor de overheerschende positie der kerk in de wereldlijke rechtsorde.

In West-Europa vormden zich Engeland, Frankrijk en de beide later vereenigde koninkrijken van Kastilië en Arragon (Spanje) tot politieke grootmachten op een steeds scherper zich afteekenenden nationalen grondslag. In het Noorden werden de drie germaansche rijken onder Deensche leiding bij de Unie van Calmar tot een sterke nationale eenheid samengevoegd (1397). Ook in het Oosten, in Hongarije en het sedert 1386 met Lithauen vereenigde Polen versterkte zich de nationaal-politieke beweging. Daarentegen bleef Duitschland onder de schaduw van het in elkander stortend imperium (het keizerschap van het heilige Roomsche Rijk) een toonbeeld van staatkundige machteloosheid, waarbij de territoriale landsvorsten ieder op eigen gebied de staatkundige leiding tot zich trokken ²⁾, een omstandigheid, waarvan Luther later partij kon trekken voor de redding van de zaak van het protestantisme.

Tegelijkertijd had in de nationale staten en de vorstelijke territoriën een krachtige centraliseering van het staatsgezag plaats in de macht der kroon, ofschoon deze laatste de bevoegdheden van de standenvertegenwoordiging naast zich moest erkennen. Deze bevestiging van het centraal gezag ging gepaard met de vorming eener sterke bureaucratie, welker ambtenaren vaak een juridische opleiding aan de hoogeschoolen hadden ontvangen. Op deze wijze kon een zaakkundig bestuur het geheele land met zijn administratieve vertakkingen overspannen.

Tegelijker tijd kwam ook in de maatschappelijke verhoudingen binnen den staat een aanzienlijke wijziging. Met de uitvinding van het buskruit was de militaire beteekenis van den adel aanzienlijk verzwakt. Daardoor verloren ook de leenrechtelijke betrekkingen in den staat aan invloed, al bleven ze ook in juridischen zin bestaan. Anderzijds kwam er een nivelleering in de persoonlijke verhoudingen der bevolking. Wel bleef de adel naar de traditie een bijzondere stand met bijzondere voorrechten

¹⁾ *Kötzschke*: t. a. p. S. 531. Zie ook *A. v. Kostanecki*: „Der öffentliche Kredit im Mittelalter” (Staats- und Soz. Forschungen, IX, 1889).

²⁾ Zie de leerrijke studie van *Tr. v. Bezold*: „Staat und Gesellschaft des Reformationszeitalters” (Die Kultur der Gegenwart). 1908, S. 55—63.

Over den staatkundigen toestand in Italië handelen we in een volgend artikel.

maar voortaan konden ook andere dan militaire verdiensten (b.v. geleerdheid) aanspraak op verheffing in den adelstand geven. In de Italiaansche stadsstaten verloor de adel zelfs geheel zijn leidende beteekenis. In de steden, waarin alle inwoners voor het algemeen burgerlijk recht in wezen gelijk waren gesteld, groepeerden de maatschappelijke standen zich voornamelijk naar bezit en beroep, met welke groepeeringszich meest een verschillende deelneming aan het stadsbestuur verbond. De slavernij verdween in de landen benoorden de Alpen uit de maatschappelijke structuur¹). Al deze invloeden kwamen het staatsgezag bij zijn centraliseeringsstreven te hulp.

Naar alle zijden poogde dit staatsgezag zich onmiddellijk te doen gelden, en de bevolking in alle gebieden van het land aan zijne rechtstreeksche heerschappij te onderwerpen. De omvang der staatstaak groeide aanzienlijk aan; hoe langer hoe meer greep de overheid boven het enge Germaansche staatsideaal van bescherming der private rechten en van de landsvrede uit naar een veel omvattender kultuurtaak. In de latere middeleeuwen ontmoet men in de nationale staten den krachtigen inzet van een economische politiek en wel in mercantilistischen geest (ophooping van metaalvoorraden in het land, bescherming der industrieën enz.). De wetgeving sneed steeds meerdere terreinen van het rechtsverkeer aan. Naarmate de nationale staten aldus de leiding in de rechtsontwikkeling overnamen, streefden zij tegelijk met kracht naar een terugdringing van de voogdijschap der kerk over dit terrein. Speciaal in Frankrijk en Engeland traden de Regeeringen op tegen de buitensporige uitbreiding, welke de Kerk aan de competentie der geestelijke rechtbanken had verleend. Aan het einde der middeleeuwen zou deze geheele beweging een krachtigen steun erlangen in de algemeene receptie (erkenning als geldend recht) van het Romeinsche recht, waardoor de wereldlijke juristenstand een grooten voorsprong op de kanonische juristen (meestal geestelijken) verkreeg.

Ontwikkeling van de geldhuishouding, bank- en credietwezen.

De tweede sociale grondslag van de kerkelijke suprematie in wereldlijke zaken, het geldwezen, had reeds in den boezem der kerk zelve tot ernstige aanvallen op de geestelijkheid en de curie aanleiding gegeven (de oppositie der Franziskanen). De kerkelijke hervormingsbewegingen wendden het eerst de spitse van hun aanval tegen de verwereldlijkte pausen en prelaten en tegen de misstanden in de kloosters, die de goederen in de doode hand onrustbarend ophoopten en in rentekoop en andere rechtsfiguren genoeg middelen in handen hadden, om het kanonieke renteverbod te ontduiken.

Intusschen begon ook de geldhuishouding zelve zich geleidelijk aan

¹) Zie K. Breysig, „Soziale Entwicklung der führenden Völker“ in Schmoller's Jahrbücher N. F. XX.

de suprematie der kerk te ontworstelen. Nieuw ontdekte goud- en zilvermijnen in Bohemen, Silezië, Hongarije, Italië en Spanje werkten de opleving der geldhuishouding in de hand, de kruistochten en de handel brachten groote goud- en geldvoorraden naar Europa¹). Het gemunt geld, dat ook uitgegeven werd door de steden, werd meer en meer gangbaar betaalmiddel. Naarmate het handelsverkeer over zee en over land zich uitbreidde, kwam meer en meer behoefte aan een credietwezen, dat de gevaren en de last van het medenemen van baargeld onderving door overdraagbaar credietpapier (wissels) en in bankinstellingen de geldverschaffing concentreerde. Vanuit Italië ontwikkelde zich het bank- en credietwezen over Europa en de pausen zelve waren de voornaamste debiteuren bij de groote Italiaansche bankhuizen der 14e en 15e eeuw.

Nieuwe economische geestesgesteldheid.

Deze geleidelijke ontwikkeling der economie op den grondslag der geldhuishouding, door de kerk zelve in de hand gewerkt, bracht ook een geheel nieuwe economische geestesgesteldheid met zich. In plaats van de bescheiden verhoudingen der Naturalwirtschaft, waarbij ieder als vanzelf in zijn stand moest blijven, ontplooidde zich een rusteloos streven om vooruit te komen in de wereld, en zich doelbewust van een lageren naar een hooger stand omhoog te werken. Velen kochten hun bisschoppelijke of wereldlijke waardigheid met geld (het hernieuwde misbruik der simonie bij de geestelijkheid). Het geld werd geleidelijk de allesbeheerschende maatstaf, waarnaar de maatschappelijke positie werd afgemeten. Zoo ontgroeiden de economische verhoudingen aan de economische zedeleer der kerk met haar renteverbod, haar leer van den rechtvaardigen prijs (*justum pretium*) en de daarmede samenhangende juridische en ethische veroordeeling der concurrentie²); de opgeroepen geldmacht was in zijn ontwikkeling niet meer te stuiten en ontbond de economische sfeer langzaam maar zeker uit de kerkelijke eenheidscultuur.

Straks zou de ontdekking van Amerika met haar geweldige gevolgen voor handel, verkeer en beschaving het tempo dezer emancipatie koortsig versnellen.

Deze geheele omkeering in het kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk beeld kon niet nalaten ook in de theorie haar terugslag te ondervinden. Een levens- en wereldbeschouwing, welke met behulp van het Thomisme de kerkelijke eenheidscultuur gerechtvaardigd had, moest op den duur op een kritiek stuiten, welke bij verwerping van de Thomistische wetsidee steeds verder zou voortgaan in de emancipering der levens- en wereld-

¹) Zie *Kötzsche* t. a. p. S. 528 flg.

²) Zie hierover *Werner Sombart*: „Der moderne Kapitalismus” 2e Aufl. (1917) Bnd. II, 1 S. 40 flg. Terecht wijst Sombart t. a. p. S. 46 er op, dat het middeleeuwsch probleem van den rechtvaardigen prijs in nauw verband stond met de scherpe veroordeeling door de middeleeuwsche rechts- en zedeleer van de concurrentie en dat het concurrentieverbod zelve zich zeer gemakkelijk liet doorvoeren bij het bestaan van het gildenwezen.

sferen van de beheersching door het sacramentele genade-instituut der kerk.

Historische ontwikkeling der scotistische wetsidee in de school van Occam.

De scotistische wetsidee, bij Duns nog slechts voor de verhouding van theologie en wijsbegeerte en zeer ten deele voor de zedeleer en kenleer uitgewerkt, zou een ontwikkelingsperiode doorloopen, waarin hare consequenties zich steeds sterker gingen afteekenen. Als eerste etappe op dezen weg ontmoeten wij het stelsel van *Willem van Occam* (\pm 1300—1349). Occam was evenals Duns een leerling der Oxforder hoogeschool, en lid van de Franziskaner orde, welke tegenover de verwereldlijkte kerk onvermoeid het ideaal der Christelijke armoede verdedigde. Reeds vroegtijdig stond hij bij de curie in ketterschen reuk. Zoo werd hij in 1324 door den paus naar Avignon gedagvaard om zich te verantwoorden over de beschuldiging van heretische leerstellingen. In 1328 moest hij naar Pisa vluchten, waar hij zich onder bescherming van keizer Lodewijk van Beieren stelde, die, zelf in heftigen strijd met de curie gewikkeld¹⁾, reeds twee jaren te voren aan een Marsilius van Padua en Johann van Jandun bescherming verleend had. In dat zelfde jaar werd de pauselijke banvloek over Occam uitgesproken. Met den keizer naar München vertrokken, zond hij vanuit het Franziskaner klooster aldaar zijn kerkelijk-politische geschriften met hun scherpe aanvallen op het pausdom de wereld in.

Historisch is Occam vooral van beteekenis, doordat Luther in zijn school is opgeleid, („Ich bin von Occam's Schule")²⁾ en in Occam's felle kritiek op de kerkelijke hiërarchie een uitstekend aanknoopingspunt vond voor zijn geestelijke hervormingsarbeid. Occam heeft de lijn der scotistische wetsidee verder getrokken in anti-speculatieve richting, maar daarbij tegelijk het relatief goede, dat Scotus voor de Christelijke levens- en wereldbeschouwing had geleverd, grondig verdorven door de inwerking van zijn nominalistische beschouwingen.

Occam's nominalisme.

Ofschoon we in dit historisch verband niet diep op het nominalisme als kentheoretische richting kunnen ingaan, moeten wij tot recht begrip van Occam's standpunt i. z. de wetsidee en zijn daarmee samenhangend standpunt i. z. zede-, rechts- en staatsleer, hier met een enkel woord zin en beteekenis van dit nominalisme schetsen.

¹⁾ Zie over den strijd tusschen Lodewijk van Beieren en paus Johan XXII o.a. *Dr C. Müller*: „Der Kampf Ludwigs des Baiern mit der römischen Curie (1879). Over den strijd tusschen de Minorieten orde en den paus i. z. de oorloofdheid van het volkomen ideaal der armoede, zooals de Franziskanen dit voorstonden — en over Occam's rol in dezen strijd, zie t. a. p. I S. 83 flg.

²⁾ Zie de uitvoerige studie van den Roomschen hoogleeraar (Jezuït) *Hartmann Grisar*, „Luther" Bnd. I (1911) S. 102 flg. Op dit werk zullen wij bij de behandeling van de reformatie nog eenige malen moeten terugkomen. Luther leerde voornamelijk uit de werken van zijn leermeester Gabriel Biel het stelsel van Occam kennen. Dat hij in Biel's epigonenwerk geen zuivere bron vond voor de kennis der klassieke scholastiek, is reeds door tal van schrijvers, ook protestantsche (b.v. Seeberg), opgemerkt.

Naar zijn eigenlijke tendenz is het nominalisme in de middeleeuwen een anti-speculatieve richting in het denken, welke aan alle algemeenheden en abstracties reëel bestaan ontzegt en realiteit alleen toekent aan datgene, wat zich onmiddellijk als gegeven aan onze ervaring aanbiedt. Dit onmiddellijk gegevene en dus reële vindt de ervaring alleen in de individualiteit, in de bijzondere dingen. Zoo bestaat dus werkelijk alleen dit paard, dat boek, deze persoon, maar niet het soortbegrip paard, boek of persoon. De abstracte begrippen en ideeën van het denken zijn slechts beelden van de individueele werkelijkheid, die alleen in de ziel bestaan, maar niet in de werkelijkheid zelve. Hier tornt het middeleeuwsch empirisme (de kenleer, die van de ervaring als eenige kenbron uitgaat) op tegen de metaphysica (die naar kennis streeft welke boven de ervaring uitgaat). Inzover hier op de *grenzen* van de menselijke kennis wordt gewezen, beteekent het nominalisme een stap nader zoowel tot de moderne kritische kenleer als tot de reformatorische wetsidee. Intusschen dreigt het door zijn onkritische instelling in de ervaring, richtig doorgedacht met een bodemloos scepticisme, dat het wezen der denkwetten zelve aanrandt. En waar het nominalisme zich in de ethiek, rechts- en staatsleer openbaart, moet het eveneens bij consequente door-denking tot vernietiging van het zedelijk en rechtsbewustzijn leiden, daar het in wezen de begrippen recht en onrecht, goed en kwaad tot loutere abstracties uit de werkelijkheid moet herleiden en aan deze ideeën dus een bestaan „an sich” (los van onze rede en wil) moet ontzeggen. Dat deze consequenties van het empirisch uitgangspunt zich nòch bij Occam, nòch bij zijn middeleeuwsche nominalistische voorgangers en onmiddellijke navolgers openbaren, is slechts 't gevolg van de inconsequente toepassing van hun uitgangspunt. Het kerkelijk positivisme met zijn geloof in de Schrift en kerktraditie eenerzijds, resten van het Stoisch-Aristotelisch rationalisme anderzijds, behoedden Occam voor dat scepticisme, dat de wetten van denken en handelen gelijkelijk ondergraaft.

De Souvereiniteit Gods en het grenskarakter der wet bij Occam.

Koos Occam in de kenleer ten sterkste tegen Scotus' realisme partij, in de poneering van het primaat van den wil en het grenskarakter der wet ging hij in Scotus' lijn een heele stap verder dan Duns zelve.

Occam ruimt de resten der z.g.n. natuurlijke theologie, welke langs den weg der natuurlijke rede God, 't zij in Zijn wezen (Anselm), 't zij alleen uit zijn werkingen wil leeren kennen, volledig op. Voor alle vragen, welke de onmiddellijke ervaring te boven gaan, verwijst hij naar het geloof. Voor de wijsbegeerte, voorzover ze de theologie niet raakt, eischt hij denkvrijheid. De absolute almacht Gods wordt door hem met zulk een sterk accent verdedigd, dat zijn stellingen schier godslasterlijk klinken (zoo wanneer Occam stelt, dat God, als Hij gewild had, ook in de gedaante van een ezel, van een steen, of een stuk hout ter wereld had kunnen komen). Niet slechts de tweede tafel der wet, maar de

geheele decaloog is voor hem alleen en uitsluitend in den goddelijken *willekeur* gegrond. God had evengoed een egoïstische moraal met Zijn wil kunnen sanctioneeren. Hier openbaart zich duidelijk de ontbindende werking van Occam's nominalisme, dat niet slechts in de wet de grens ziet tusschen menschelijken en goddelijken wil, en tusschen menschelijke en goddelijke rede, maar ook het bestaan van eeuwige ideeën in God zelve ontkent¹⁾, en daarmee het wezen der wet zelve ondergraaft.

Doorwerking der pluralistische wetsidee in Occam's staats- en kerkleer.

In de leer van de verhouding tusschen kerk en staat zien we bij Occam duidelijk de tendenz doorwerken tot verdere theoretische ondergraving der kerkelijk hiërarchische eenheidskultuur. Had Duns in beginsel de zelfstandigheid van het geloofsterrein tegenover de rede verdedigd, Occam breidt de veelvuldigheid der soevereine wetsferen verder uit. Thans komen ook staat en kerk als twee volkomen onafhankelijke sferen naast elkander te staan. De staat heeft volgens Occam uitsluitend voor het recht en de tijdelijke welvaart te zorgen en wel de welvaart in stoffelijken zin. Thomas had aan den staat ook een opvoedkundige taak toegewezen en juist bij dit aanknoopingspunt den staat onder de kerk geordend. Doch deze geestelijke taak valt bij Occam nagenoeg weg³⁾. De staat heeft zonder eenige inmenging der kerk zijn soevereiniteit in wetgeving en rechtsbestelling te handhaven. Als grondslag van het recht neemt Occam de oude Stoïsch-Aristotelische indeeling van *jus naturale*, *jus gentium* en *jus positivum* te baat en verdedigt in onderscheiding van Thomas de stelling, dat de staat zelf *ter laatster instantie* in volkomen soevereiniteit zoowel over het recht, zooals het bij alle volken gemeenzaam geldt, en het positieve recht heeft te beslissen⁴⁾.

Ja, in zuiver natuurlijke rechtsaangelegenheden (b.v. de regeling van het huwelijk tusschen geloovigen en ongeloovigen, of tusschen ongeloovigen onderling) *kan de staat ook van de kanonieke wetten der kerk afwijken*, wanneer het in 't algemeen belang noodwendig is. Het natuurrecht wordt door Occam ter laatste instantie op Gods wil gegrond, maar nochtans rechtstreeks uit de menschelijke rede afgeleid (rationalistische inconsequentie!). Het is het zuiver natuurlijk terrein, volkomen onaf-

¹⁾ Zie *Ueberweg-Baumgartner*, t. a. p. S. 602. *Baumker*, t. a. p. S. 371.

²⁾ Dat Occam in bijzondere gevallen (als n.l. de regeerders der kerk of de wereldlijke overheid ieder op hun terrein de eischen van hun ambt met voeten treden) aan den paus het recht tot ingrijpen in den staat en omgekeerd aan den keizer het recht tot ingrijpen in de kerk voorbehoudt, doet in Occam's gedachtengang geen afbreuk aan de volkomen onderlinge onafhankelijkheid van de sferen van staat en kerk. Paus en keizer grijpen n.l. naar zijn meening in zulke gevallen niet in krachtens hun geestelijk, resp. wereldlijk ambt, maar veelmeer als staatsburger, resp. geloovige. Hier werkt weer Occam's nominalisme door. (Vgl. *Dorner* ter plaatse aangehaald in noot 3).

³⁾ Zie hierover *Dorner*, „Das Verhältnis vom Kirche und Staat nach Occam“ in „*Studiën und Kritiken*“ (1885) S. 620 flg.

⁴⁾ Zie b.v. *Occam*, „De jurisdictione imperatoris in Causis matrimonialibus“ *Goldast*, Tom. 1, p. 23 sq.

hankelijk van de genadeopenbaring Gods in de Schrift (anti-reformatorische grensscheiding!).

Aantasting van de redelijkheid der ambtelijke hiërarchie.

Intusschen, Occam's wetsidee zou nog verder doorwerken. Niet slechts de redelijke hiërarchie der wetssferen, ook de redelijke hiërarchie der ambten *binnen* de wetssferen wordt door hem aangetast. Ook hier werkt zijn nominalisme door, zoowel in zijn staats- als in zijn kerkbegrip.

In zijn staatsbegrip gaat hij uit van de veelheid der staatsburgers. Volgens natuurlijk recht berust oorspronkelijk het staatsgezag bij het geheel der individueele staatsburgers. Bij maatschappelijk verdrag (generale pactum societatis humanae) hebben de burgers zich tot een staat vereenigd, en bij verdrag hebben zij de overheid ingesteld. De keizer heeft niet meer macht over de staatsburgers dan het volk, dat hem het gezag heeft opgedragen en de grenzen der gehoorzaamheidsplicht liggen in *het gemeenschappelijk belang van alle volksgenooten*. Deze leer van het staatsverdrag knoopt aan bij een gedachtenlijn, die door de geheele middeleeuwen, zij 't al als zijlijn, heenloopt en juridisch vaak werd verdedigd met een beroep op de vermelding eener koningswet (lex regia) in het Corpus Juris van Justinianus, waarbij het Romeinsche volk (populus Romanus) zijn macht op den Caesar zou hebben overgedragen. Van meer belang is, dat een parallelle gezagsopvatting in de kerkleer bij Occam de ambtelijke hiërarchie ook in de kerk ondergraaft¹⁾. Hier vindt men in den meest scherpen vorm het kerkbegrip teruggebracht tot dat van vergadering der geloovigen (congregatio fidelium). Deze opvatting, die tot op Augustinus en de eerste Christelijke kerk teruggaat, was ondanks het feit, dat zij in het kanonieke recht schier geheel was opgezogen door het begrip van de kerk als hiërarchisch instituut eener ambtenordering, in de middeleeuwen toch nooit geheel verdwenen. De in de 15e eeuw samengekomen concilien van Pisa, Constanz en Bazel, welke tevergeefs de soevereiniteit van het concilie als wettige vertegenwoordiging der geloovigen tegenover de pauselijke aanspraak op de suprematie zochten te handhaven, getuigden van het levendig blijven der oorspronkelijke opvatting²⁾. Daarnaast was echter ook het instituutskarakter der kerk erkend.

Occam legt allen nadruk op de verzameling der individueele geloovigen als element van het kerkbegrip en trekt daaruit consequenties, die niet

1) Op de parallellie van de gezagsleer in kerk en staat in de middeleeuwen is reeds door velen gewezen, vooral door *Gierke* in de IIIde Bnd. van zijn „Genossenschaftsrecht”, door *Figgis*: „Studies of political thought from Gerson tot Grotius” (1907) en door *T. v. Bezold*: „Lehre von der Volkssouveränität” S. 352 flg. Zij laat zich licht verklaren uit de middeleeuwsche opvatting van het Corpus Christianum.

2) Zie *Figgis*: „From Gerson to Grotius” in 't bijzonder de tweede lezing over den strijd tusschen de conciliën en de pausen: „The consiliar movement and the papalist reaction”, p. 35 fl.

slechts de pauselijke suprematie aantasten, maar de geheele kerkelijke hiërarchie op losse schroeven stellen.

* * *

Overzicht van de resultaten van het Christelijk denken in de probleemstelling der Christelijke politiek vanaf het Thomisme tot aan het einde der middeleeuwen.

Wij zijn thans voorbereid tot den overgang naar de probleemstelling der Christelijke politiek voor den modernen tijd, waarbij humanisme en reformatie de wetsidee een wending zullen geven, welke in hoofdzaak ook nog heden ten dage voor de Christelijke staatkunde in reformato- rischen zin maatgevend is.

Teneinde het verband met de voorgaande tijdvakken goed vast te houden, willen we nog even een samenvattenden terugblik werpen op de resultaten, welke het Christelijk denken in de probleemstelling der Christelijke politiek bereikte vanaf het Thomisme tot aan den uitgang der middeleeuwen.

Wij vingen aan met de opmerking, dat de hiërarchisch-kerkelijke eenheidscultuur zoowel in de hiërarchische onder-elkander-stelling der wetssferen als in de hiërarchie der ambten binnen deze wetssferen (kerk en staat) een redelijke fundeering had gevonden in het Thomisme als levens- en wereldbeschouwing met zijn speculatieve wetsidee; dat echter het Thomisme zelf als cultuur-historische denkrichting op twee onder- stellingen was gebouwd: 1. de erkenning van de hoogere waarde van het intellect boven die van den wil; 2. een samenstel van feitelijk politieke en maatschappelijke toestanden, waarbij de kerkelijke eenheidscultuur inderdaad viel te verwezenlijken.

Vervolgens wezen wij er op, hoe vooral vanaf Augustinus (ja eigenlijk reeds vroeger) twee tegengestelde gedachtestroomingen in de Christelijke levens- en wereldbeschouwing tegen elkander opbotsten: 1. de Grieksch- beschouwende, die in het heelal een redelijke harmonie wil construeeren vanuit een redelijk laatste grondbeginsel (speculatieve wetsidee) en daar- bij uitgaat van het primaat van het intellect; 2. de specifiek Christelijke, welke op het persoonlijk wilselement zoowel in God als in den mensch den nadruk legt en de menschelijke rede buigt onder de schepperssovereiniteit van God den Heere (het primaat van den wil).

Wij zagen vervolgens, hoe bij het loslaten van het primaat van het intellect in de middeleeuwen twee richtingen op den voorgrond kwamen: 1. een secten-type (Franziskaner-, Waldenzer- en Hussietensecte) dat in de 14de eeuw een nieuwe stimulans ontvangt uit 't optreden van Wycliffe en Husz (schoon zelf theorethisch geen sectariërs). Dit secten- type gaat uit van de voorbeschikking (in Gods verborgen raad) van uitverkorenen en verworpenen, en brengt de geheele Christelijke wets- idee terug tot de genadewet van Christus. Religieus-anarchistische con- sequenties van deze sectarische inperking der wetsidee: staat en wereld-

sche instellingen, moeten als strijdig met de evangelische wet worden verworpen. Het instituutskarakter der kerk wordt feitelijk losgelaten; 2. een reformatorische richting, welke aanvangt bij Duns Scotus, die bij de Augustinische wilsrichting aanknoopt, theologie en wijsbegeerte principieel tot zelfstandige soevereine wetssferen verklaart, en zoo *theoretisch* den eersten slag toebrengt aan de kerkelijke eenheidskultuur.

Bij Duns Scotus begint door te breken de opvatting van de wet als grensscheiding tusschen God, den absoluten Souverein, en het scepse, als absoluut aan God onderworpen. Deze opvatting beteekent in *beginsele* het einde der speculatief-Thomistische wetsidee. De ver strekkende consequenties van deze principieel anders gevatte wetsidee (aanvaarding van een menigvuldigheid van soevereine wetssferen: rechtsorde (staat), genadeleven (kerk), wetenschap, kunst enz.), welke onderling volkomen onafhankelijk, alleen zijn gegrond in de verschillende soevereine ordinantiën Gods, worden voorloopig geremd door Duns' kerkelijk positivisme, dat ook de kerkelijke traditie als gelijkwaardige geloofsnorm naast de Schrift handhaaft. Dit kerkelijk positivisme wordt echter geleidelijk ondergraven, door de feitelijke wijzigingen in het kerkelijk maatschappelijk beeld. De twee voornaamste grondslagen der kerkelijke eenheidskultuur, het kanonieke recht en de geldmacht der kerk, worden bedreigd door de opkomst der nationale staten met meer geconsolideerde wereldlijke rechtsorde en de ontwikkeling der geldhuishouding met al wat daarmede verband houdt (ook de geleidelijke verschuiving van het middeleeuwsch beroepsstandenwezen).

Zoo wordt de tijd allengs rijp voor het trekken van verdere consequenties uit de Scotistische wetsidee.

Eerste etappe in dezen theoretischen ontwikkelingsgang is het stelsel van Occam, dat staat en kerk, rechtsorde en genade-ethiek, tot twee in den grond en den top volkomen soevereine wetssferen proclameert, en de hiërarchische ambtenordering zoowel in staat als kerk in haar redelijken grondslag aantast, door het uitgangspunt van alle gezag te zoeken in de individuen (in de kerk de verzameling der individueele geloovigen, in den staat het geheel der individueele staatsburgers).

Tegelijk zagen wij echter de gevaarlijke tendenzen van Occam's nominalisme naar de ondergraving van het wezen der wet zelve.

In elk geval begint bij 't einde der middeleeuwen het probleem der Christelijke politiek in een vierde stadium te komen ofschoon de vraagstelling van het derde stadium (het thomistische) daarnaast onverminderd blijft voortbestaan. De vraag wordt thans in *beginsele* reeds zoo geformuleerd: *Als staat en kerk twee volkomen soevereine, van elkander geheel onafhankelijke wetssferen zijn, waar liggen dan de richtsnoeren der Christelijke staatkunde?* Bij doorwerking der reformatorische wetsidee moesten deze richtsnoeren worden gezocht in een geheel zelfstandige wet Gods, die niet tegelijk, ook niet ten deele tegelijk voor de kerk van Christus gelden.

In dit stadium vangt dan de Reformatie haar taak aan, om de oplossing van dit probleem in protestantschen zin te zoeken.

(Wordt vervolgd.)

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Hoe is het antirevolutionair standpunt tegenover de opheffing van het processieverbod?

ANTWOORD.

Om deze vraag te beantwoorden is het noodig een beknopt overzicht te geven van de wettelijke voorschriften, die op het houden van processies betrekking hebben.

Art. 171 der Grondwet bepaalt:

„Alle openbare godsdienst oefening *binnen* gebouwen en besloten plaatsen *wordt toegelaten* behoudens de noodige maatregelen ter verzekering van de openbare orde en rust.

„Onder dezelfde bepaling blijft de openbare godsdienst oefening *buiten* de gebouwen en besloten plaatsen geoorloofd, *waar zij thans* (d. i. in 1848) *naar de wetten en reglementen is toegelaten.*”

Afgezien van de minder juiste uitdrukking „wordt toegelaten” in de eerste alinea, waardoor de schijn wordt gewekt, alsof de Kerk uit de hand van de Overheid het recht ontvangt om godsdienst oefeningen te houden, verdient artikel 171 afkeuring, omdat het vrijheidsbeperking der kerkgenootschappen inhoudt, voor zoover betreft het houden van godsdienst oefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen¹⁾. „Waar godsdienst vrijheid is behoorde men — naar Mr. Lohman²⁾ opmerkt — ook de openbare godsdienst oefeningen vrij te laten, en, mits de in het belang der openbare orde uitgevaardigde maatregelen door de belijders worden in acht genomen, de verstoorders dier oefeningen met straf te bedreigen.”

Omtrent de strekking van de tweede alinea waren de meeningen steeds zeer verdeeld. Staatsrecht geleerden als Buys, Heemskerk Sr. en De Savornin Lohman waren van oordeel, dat de in dit artikel bedoelde „wetten en reglementen”, voor zoover daarbij het houden van openbare godsdienst oefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen werd toegelaten, geen rechtskracht hadden. Op grond daarvan werd door Buys³⁾ geconcludeerd dat „alle processies, buiten de kerken gehouden, als onwettig moeten worden aangemerkt”, terwijl daarentegen Lohman⁴⁾ beslissend scheen te achten art. 191 van de Grondwet van

¹⁾ De indertijd door de Regeering verstrekte toelichting bij dit artikel wijst er op, dat de laatste alinea speciaal met het oog op de processies geschreven werd. De bewoordingen van de bepaling zijn echter algemeen, zoodat moet worden aangenomen, dat de bepaling voor iedere openbare godsdienst oefening geldt.

²⁾ Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, Onze Constitutie, 2e druk, pag. 316.

³⁾ De Grondwet II, pag. 517.

⁴⁾ Alsvoren, pag. 318/9.

1840, waarbij was bepaald, dat geen openbare oefening van den godsdienst (dus ook geen processie) kan worden belemmerd, „dan in gevallen dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen verstoren”.

Hiertegenover staat echter het oordeel van den Hoogen Raad. Volgens dit college heeft de grondwetgever van 1848 den bestaanden toestand willen handhaven en mitsdien werd bij het arrest van 25 October 1875 ¹⁾ beslist, dat een openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen alleen geoorloofd is, wanneer blijkt: 1. dat zij ter plaatse, waar zij werd gehouden, in 1848 gebruikelijk was; 2. dat het toen bestaande gebruik tevens op wetten en reglementen steunde. Dit standpunt werd bij onderscheiden latere arresten gehandhaafd ²⁾.

De praktische beteekenis van 's Hoogen Raads opvatting is, dat slechts in sommige streken met overwegend Roomsche bevolking de Roomsche kerk het recht heeft tot het houden van bepaalde, in aantal en ten aanzien van plaats en tijd waarop zij mogen plaats hebben, beperkte processies ³⁾.

Immers, het voorschrift van het tweede lid van art. 171 der Grondwet wordt strafrechtelijk gesanctionneerd door de wet van 1853 op de kerkgenootschappen. Art. 6 van die wet verbiedt het dragen van kerkelijke gewaden buiten gebouwen en besloten plaatsen, dáár, waar de openbare godsdienstoefening niet is toegelaten, terwijl de overtreder van dit voorschrift, alsmede degene, die elders dan de Grondwet toelaat „de openbare godsdienst uitoefent”, door artt. 9 e.v. wordt bedreigd met een rechterlijke verklaring *in strijd met de wet te hebben gehandeld*, en — bij herhaling binnen vijf jaar nadat deze veroordeeling onherroepelijk is geworden — „met schorsing in de uitoefening zijner burgerschapsrechten voor den tijd van drie tot tien jaar, en met hechtenis van een dag tot een jaar, tezamen of afzonderlijk”.

Meermalen werden voorstellen gedaan, om door middel van grondwetswijziging ⁴⁾ de vrijheid der kerkgenootschappen met betrekking tot het houden van openbare godsdienstoefeningen te verruimen.

Reeds de staatscommissie voor grondwetsherziening van 1883 kwam met het voorstel om de openbare godsdienstoefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen onbeperkt toe te laten „behoudens de bevoegdheid der Overheid, bij de wet aan te wijzen, om in het belang der openbare orde en rust, de uitoefening van dat recht te beletten of aan beperkende bepalingen te onderwerpen”. Zoolang deze wet niet zou zijn tot stand gekomen, zou — volgens dit voorstel — de bestaande toestand gehandhaafd blijven ⁵⁾.

Een verdere strekking had de nota van Prof. de Louter, toegevoegd aan het verslag der staatscommissie van 1905, waarin werd voorgesteld het onderscheid

¹⁾ *Weekblad van het Recht*, no. 3910.

²⁾ Arresten van 10 Januari 1879, W. 4326; 29 November 1918, opgenomen in Luttenberg's chron. verzameling, 1918, pag. 662 e.v.; 20 Juli 1919, Luttenberg 1919, pag. 295 e.v. en andere.

³⁾ Vgl. Mr. J. Schokking, Historisch Juridische schets van de wet van 10 September 1853, Stbl. no. 102, pag. 331.

⁴⁾ Het voorstel van Roomsche zijde tot voorloopige verruiming van de processievrijheid door middel van wijziging van de wet op de kerkgenootschappen is o. i. reeds op juridischen grond niet te aanvaarden. Omtrent dit voorstel zie men o. a. de rede van Mr. van Schaick in de Tweede Kamer dd. 29 Oct. 1917 (Hand. pag. 528 e.v.).

⁵⁾ Zie Arntzenius, Handelingen over de herziening der Grondwet I, pag. 34 en 68.

tusschen godsdienstoefeningen binnen en buiten gebouwen en besloten plaatsen uit de Grondwet te lichten en iedere openbare godsdienstoefening toe te laten, behoudens de noodige maatregelen tot verzekering van de openbare orde en rust ¹⁾.

Ook de staatscommissie van 1910 stelde wijziging voor. Zij gaf n.l. in overweging om in de Grondwet te verklaren, dat de openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen „vrij” is (dus niet langer te spreken van „toelaten”), en de openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen te veroorloven „behalve in geval naar aanleiding daarvan de openbare orde en rust dreigt te worden verstoord” ²⁾.

Dit voorstel werd overgenomen in de, op 5 Februari 1913 ingediende doch ten gevolge van de kabinetswisseling in dat jaar onafgedane, wetsontwerpen tot herziening van de Grondwet ³⁾. Alleen werd in deze Regeeringsvoorstellen de bevoegdheid van de Overheid om de processies in het belang van de openbare orde en rust te verbieden, nauwkeuriger geformuleerd.

Opnieuw werd de kwestie aan de orde gesteld door de staatscommissie van 20 December 1918, die in denzelfden geest adviseerde als de commissie van 1910. In dit voorstel werd de bepaling betreffende de processies aldus geformuleerd: „Openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen is geoorloofd, tenzij naar aanleiding daarvan gevaar bestaat tot verstoring van de openbare orde en rust” ⁴⁾.

Deze redactie werd door de Regeering in haar op 22 Maart 1921 ingediende voorstellen tot herziening der Grondwet overgenomen ⁵⁾. Tevens werd in overeenstemming met het advies der staatscommissie voorgesteld, de sedert tal van jaren verkregen rechten om in bepaalde streken processies te houden, niet aan het preventief toezicht der Overheid te onderwerpen, doch afzonderlijk te regelen in art. 16 der additioneele artikelen.

Tijdens de schriftelijke behandeling dezer voorstellen in de Tweede Kamer werd het onderwerp betreffende de openbare godsdienstoefening uit de voorgenomen herziening gelicht en de regeling dezer materie uitgesteld, totdat een algeheele herziening van hoofdstuk VI der Grondwet (Van de Godsdienst) aan de orde zou worden gesteld.

* * *

Deze voorstellen nu, vooral het laatstbedoelde, hebben in vele kringen heftige bestrijding ontmoet, wijl men vreesde voor toeneming van het aantal processies. Daarbij wees men op den plicht der Overheid om te waken tegen afgoderij op publiek terrein. Het toelaten van processies werd beschouwd als in strijd met dezen plicht. Bovendien dachtte men gevaar voor ordeverstoring, wanneer in andere plaatsen dan tot dusver — vooral in plaatsen met overwegend niet-Roomsche bevolking — processies zouden worden gehouden. Zelfs zag men in het opheffen van de grondwettelijke bepalingen een aantasting van de vrijheid van andersdenkenden, die vaak tegen hun zin getuigen zouden zijn van de Roomsche plechtigheden.

¹⁾ Zie het verslag dier staatscommissie van 20 December 1906, pag. 57 e.v.

²⁾ Zie het in 1913 uitgebracht rapport dier commissie, pag. 26.

³⁾ Gedrukte Stukken 1912/13, Nr. 250.

⁴⁾ Zie het in 1920 uitgebracht rapport dezer commissie, pag. 6 en 11.

⁵⁾ Gedrukte Stukken, 1920/21, Nr. 451.

In antirevolutionaire kringen werd in den regel aan deze bestrijding niet deelgenomen. De argumenten der tegenstanders vonden weinig ingang. Zulks o.i. terecht. Van de Overheid mag niet worden gevergd, dat ze processies *als uiting van afgoderij* were. Een dergelijke eisch zou de Overheid dwingen om de grenzen van haar door de ordinantiën Gods aangewezen terrein te overschrijden; om m.a.w. partij te kiezen in religieuze geschilpunten; hetgeen onvereinigbaar zou zijn met het beginsel van godsdienstvrijheid en bovendien tot de consequentie zou leiden om niet alleen de processies doch den geheelen Roomschen eeredienst (die immers ook voor zoover hij in de kerkgebouwen plaats vindt tot de openbare godsdienstoefeningen moet worden gerekend) te verbieden. En wat de verdere bezwaren van de tegenstanders der voorstellen aangaat, zij opgemerkt, dat deze voorstellen geenszins de gelegenheid open stelden om overal hier te lande naar verkiezing processies te houden. Integendeel, de Overheid (hetzij dan plaatselijke of rijksoverheid) werd de vrije hand gelaten om met het oog op de openbare orde en rust, het houden van processies te verbieden.

Nu zal er uiteraard onder de antirevolutionairen wel niemand te vinden zijn, die het wenschelijk acht, dat ook buiten de overwegend Roomsche streken processies worden gehouden¹⁾. Doch hieruit volgt niet, dat men prijs stelt op het ongewijzigd handhaven van een *grondwettelijke* bepaling, die het recht der kerkgenootschappen om openbare godsdienstoefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen te houden, goeddeels opheft. Een dergelijke bepaling is in strijd met het grondwettelijk beginsel van godsdienstvrijheid²⁾ en bovendien onbillijk en vernederend voor de kerkgenootschappen, in zooverre de Grondwet aan vereenigingen, onverschillig of ze een anti-godsdienstig of revolutionair karakter dragen, de grootst mogelijke vrijheid gunt.

„Bij de vraag van het verbod van processies — aldus Mr. V. H. Rutgers bij de beraadslaging in de Tweede Kamer op 27 October 1921³⁾ — komt aan de orde de vraag van publieke orde, wat er met de openbare straat moet gebeuren; wie mag de straat gebruiken, voor welke doeleinden en hoe; een vraag die niet alleen bij de processie-quaestie rijst. Het gebruik van de straat, ook voor processies, strekt om te suggereeren, om te imponeeren. Wij antirevolutionairen zijn voor suggestie niet zoo licht vatbaar. Wanneer de publieke straat wordt gebruikt om te suggereeren het bezit van groote macht, zooals b.v. bij voorkeur geschiedt door sommigen, die er gaarne op wijzen, dat 10-, 20 duizenden achter zich hebben, om te demonstreeren het bezit van groote macht en daardoor schrik aan te jagen, kon het zijn aan de Regeering des lands zelf, dan heeft dat onze bewondering en instemming niet. Wanneer de straat wordt gebruikt om te demonstreeren, niet zoodanige zelfverheffing maar vernedering, het knielen, de devotie, dan heeft ook dat onze instemming en onze bewondering niet, wanneer die devotie niet geldt den Middelaar Gods en der menschen, zooals die ons in Gods Woord is geopenbaard. Maar dat gebrek aan instemming, die afkeuring, die wij onbewimpeld uitspreken, is nog niet een reden om te wraken, te verbieden de demonstraties, welke zoodanige afkeuring geldt.”

¹⁾ Vgl. Dr. A. Kuyper, „Ons Program”, pag. 394.

²⁾ Zoo ook het rapport van de grondwetscommissie uit de antirevolutionaire partij (1920) § V.

³⁾ Handelingen, pag. 241.

RONDOM HET STRIJD PUNT.

DOOR

H. COLIJN.

De verbetering in den financieelen toestand van den Staat der Nederlanden — zoowel in Nederland zelf als in Indië — mag tot tevredenheid stemmen.

Een paar jaar geleden zag het er nog zorgwekkend uit en thans zijn we, zooals de Engelschen plegen te zeggen, nog wel niet „out of the wood”, maar de rand van het donkere woud is in 't gezicht. Wij zijn den lichtrand aan den zoom binnentreden.

Zooals gezegd: men kan zich daarover verheugen. Mits met mate. En onder voorwaarde dat men niet de voorzichtigheid, die nog steeds geboden is, uit het oog verlieze.

Op dit laatste dient bijzondere nadruk te worden gelegd. Immers, het vraagstuk inzake den toestand van 's Lands geldmiddelen is buitengewoon ingewikkeld en slechts weinigen zijn in staat om het in zijn vollen omvang te doorzien.

Eén ding weet ook wel de eenvoudigste onder ons. Dat hij niet meer kan uitgeven dan hij heeft.

Elke huismoeder beseft dat een gezin dat 20 gulden per week inkomen heeft er geen 25 kan besteden. Wie dat doet loopt vast. In den beginne moge dat niet zoo dadelijk blijken, omdat de bakker of de schoenmaker niet op tijd betaald worden, maar zoodra deze niet langer krediet wil verlenen, is het mis.

Borgen baart zorgen zegt de volksmond terecht.

Ieder voelt dus wel dat een Staatshuishouding waarin men per jaar een dikke 100 millioen gulden meer uitgeeft dan het inkomen bedraagt, evengoed in de war moet raken als een particulier huishouden dat boven zijn kracht leeft.

En wel kan de Staat betrekkelijk gemakkelijk geld leenen, maar over dat geleende moet hij rente betalen en moet hij ieder jaar een deel aflossen, zoodat een steeds grooter deel van het Staatsinkomen besteed moet worden voor den dienst van de Nationale schuld, tengevolge waarvan het deel dat beschikbaar blijft voor voorziening in andere behoeften steeds kleiner wordt. Dat is, zooals wij zeiden, duidelijk ook voor den eenvoudigste.

Maar niet zoo duidelijk is het om te bepalen hoe groot het inkomen van den Staat zijn kan of zijn mag.

Sommigen meenen dat dit inkomen vrijwel onbeperkt is.

Volgens hen moet de Staat *eerst* zijn uitgaven vaststellen; redelijk natuurlijk en zonder verkwisting; met inachtneming zelfs van de noodige zuinigheid.

Als hij zóó berekend heeft wat er voor den publieken dienst noodig is, dan slaat hij dat bedrag in den vorm van belastingen eenvoudig om over de burgers van den Staat en de zaak is in orde. Heeft hij een volgend jaar meer geld noodig om nieuwe of hoogere uitgaven te kunnen doen, dan vergroot de Staat zijn inkomen op eenvoudige wijze door hoogere belastingen te heffen.

Het is alles zeer eenvoudig.

Ook heeft de Staat zodoende nooit een tekort. Hoeft er althans geen te hebben.

Toch leert de ervaring dat het wel eens anders gaat. Dat de Staat soms wél met tekorten te worstelen heeft. Blijkbaar is het recept om de inkomsten dan maar te verhoogen niet altijd zóó eenvoudig als het lijkt.

En dit is verklaarbaar.

Immers, het *Staatsinkomen* is in wezen niets anders dan een deel van het *volksinkomen*. Als de Staat belasting heft, legt hij beslag op een zeker deel van het volksinkomen, dat *hij* zich toeëigent en dat het volk moet afstaan.

Er is dus een grens voor het Staatsinkomen. Die grens moge niet immer met juistheid zijn aan te geven, ze *is* er niettemin. Wat aan het volk *gelaten* wordt moet voldoende zijn voor het levensonderhoud van dat volk en het moet tevens in staat stellen om de voorzieningen te treffen die noodig zijn om de spoeling niet dunner te doen worden indien er groei is in de bevolking; indien de bevolking geregeld toeneemt.

Neemt de Staat een te groot deel van het volksinkomen weg om dat te verteren, dan treedt verkommering in. Misschien nog niet dadelijk, maar zeker op den duur.

Is de grens van hetgeen de Staat zich, zonder al te groote bezwaren, van het volksinkomen toeëigenen mag bereikt, dan verliest de hierboven omschreven opvatting haar kracht. Dan mag de Staat, om het evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten te bewaren, niet langer zijn toevlucht nemen tot verzwaring der heffingen, maar zal hij, evengoed als het particuliere huishouden, zijn heil moeten zoeken in inperking van zijn uitgaven.

Het vaststellen van die grens is uitermate moeilijk.

Welk deel van het volksinkomen kan de Staat, zonder schade voor het volk, tot zich nemen?

Hoever dus kan hij gaan met zijn belastingheffing?

Wanneer treedt de onvermijdelijke noodzakelijkheid in om tot inperking zijner uitgaven, om tot „bezuiniging” over te gaan?

Tot hoever moet die verlaging van uitgaven worden doorgezet?

Waarom moet die verlaging van uitgaven worden gevonden?

Om al die vragen heeft het financieel beleid in Nederland de laatste 2 à 3 jaren gedraaid.

Die vragen hebben ook het geheele Staatskundig leven beheerscht. En terecht.

Immers, op Staatskundig terrein valt weinig te doen dat niet in een of anderen vorm geld kost en voorzoover er onderwerpen zijn waarbij dit *niet* het geval is, daar ontbreekt, in een periode als wij sinds 1921 doorleefden, meestal de tijd om zulke zaken te behandelen, daar die tijd ten volle noodig is voor de ingrijpende en tot veel strijd aanleiding gevende maatregelen op financieel gebied.

Het jaar 1924 is daarvoor een sprekend bewijs.

Reeds aan het eind van 1920 werd het duidelijk, dat er een kentering in het economisch leven ook van ons land was ingetreden en dat de bloei in handel en bedrijf, die in 1919 en de eerste 9 maanden van 1920 zich vertoond had, niet als blijvend mocht worden aangemerkt. Werd het ook duidelijk dat niet alleen magere jaren zouden volgen, maar dat de toestand van 1919 en 1920 niet was opgekomen uit een normale ontwikkeling, zoodat de daling, die ging intreden, ook niet tijdelijk zou zijn. Men ging terug naar een lager punt van volkswelvaart om, was dit punt bereikt, vandaar uit weer in hoofdzaak langs een horizontale lijn zich voort te bewegen. Men zou zich voortaan met een lager niveau moeten vergenoegen.

Toen de verkiezingen van 1922 in het zicht kwamen, was het besef van dit laatste echter nog niet algemeen tot het Nederlandsche volk doorgedrongen. Men zag wel de daling, maar men zag haar zóó, alsof na eenigen tijd toch nog wel een opklimming tot het hoogste punt dat achter ons lag mogelijk was.

Van de zijde van de leiding der A.R. partij werd dat waandenkbeeld niet versterkt. Integendeel. Alles wat mogelijk was werd gedaan om het den kiezers duidelijk te maken, dat we zeer moeilijke tijden tegemoet gingen en dat het „steenen zou regenen” op hen die geroepen zouden worden om in de komende jaren de hand aan het stuurrad te slaan.

De uitkomst heeft ons in het gelijk gesteld.

Reeds de heer De Geer moest, dadelijk na de Kabinetsformatie van 1922, met scherpe resoluties komen om in den eersten nood, zooals die zich *toen* voordeed, te voorzien.

Een korting op de ambtelijke salarissen, in den vorm eener pensioenpremie, die voor de ambtenaren met een wedde niet hooger dan f 3000 8,5 % bedroeg; een schrapping van allerlei uitgaven die men voorgenomen had te doen; een wijziging van de Wet op het L. O. die verhoging van het aantal leerlingen per klasse bracht en de vrijheid van schoolstichting gedurende enkele jaren inperkte.

Door *die* maatregelen werd tevens antwoord gegeven op de vraag of de Staat in dekking van zijn uitgaven *altijd* kan voorzien door een steeds grooter deel van het volksinkomen voor zijne werkzaamheid op te vorderen.

En dat antwoord was ontkennend.

Er was een gaping gekomen tusschen de uitgaven van den Staat en zijne inkomsten en de remedie werd — zeer terecht — niet gezocht in vermeerdering van inkomsten maar in verlaging van uitgaven.

Van het volksinkomen kon moeilijk een grooter deel worden afgenomen dan reeds geschiedde. De uitgaven moesten daarom verlaagd. En hiermee was tevens de richting voor het verder financieele beleid uitgestippeld.

Zoo men echter gehoopt mocht hebben met de in 1922 genomen maatregelen het kwaad geheel te hebben bezworen, het volgende jaar bracht de ontuchtering.

De in den zomer van 1923 ontworpen begrooting voor 1924 wees, ondanks alle ter hand genomen bezuinigingen, op den gewonen dienst een tekort aan van 105 miljoen gulden.

En daarmee was het laatste woord nog niet gesproken. Een bedrag van ongeveer 12 miljoen als bijdrage aan het Ouderdomsfonds, ten behoeve van de Vrijwillige Ouderdomsverzekering (V.O.V.), was nog niet onder de uitgaven opgenomen en verder was er nog — in een rond cijfer — 6 miljoen gulden geboekt op de afzonderlijke crisisrekening die haar reden van bestaan reeds lang verloren had.

Feitelijk was het voor 1924 dus $105 + 12 + 6 = 123$ miljoen gulden.

Tusschen 13 Augustus — datum van optreden van den schrijver van dit artikel als Minister van Financiën — en den dag waarop de begrooting voor het jaar 1924 aan de Staten-Generaal werd aangeboden (18 September) werden verschillende voorgenomen uitgaven van de ontwerp-begrooting geschrapt — in totaal voor 7 miljoen gulden — terwijl besloten werd de uitgaven voor de V.O.V. nog een jaar uit te stellen en de 6 miljoen voor den z.g. crisisdienst voor nog één jaar buiten den gewonen dienst te laten.

De begrooting werd dus ten slotte ingediend met een tekort op den gewonen dienst van $105 - 7 = 98$ miljoen gulden.

Al dadelijk werd er echter op gewezen dat dit cijfer den toestand nog veel te gunstig voorstelde. Immers, feitelijk hadden de 12 miljoen voor de V.O.V. en de 6 miljoen voor den crisisdienst reeds voor 1924 onder de gewone uitgaven geboekt moeten zijn geworden. Ware dit geschied dan zou het tekort niet 98 miljoen zijn geweest, maar $98 + 12 + 6 = 116$ miljoen gulden.

Intusschen had het weinig zin om zich bijzonder druk te maken over den toestand in 1924. Om bezuinigingen van eenige beteekenis aan te brengen of om de inkomsten te verhoogen was de medewerking der Staten-Generaal noodig en voor het jaar 1924 zelf was daarvan niet veel vrucht meer te verwachten.

Beter was het daarom maar dadelijk den toestand in het oog te vatten zooals die in 1925 vermoedelijk zijn zou en met dien onderstelden toestand als richtsnoer aan te sturen op herstel van het financieel evenwicht.

Aannemend dat de inkomsten niet verder zouden terugloopen en uitgaande van het *zekere* feit dat de 12 miljoen voor de V.O.V. en de 6 miljoen voor den crisisdienst in 1925 ten laste van den gewonen dienst zouden komen en dus de uitgaven 18 miljoen zouden doen stijgen stond het derhalve vast dat 1925, als er niets gebeurde, een tekort van 116 miljoen zou aanwijzen.

Daarmee was men er intusschen nog niet.

Ook met de mogelijkheid van daling der inkomsten moest rekening worden gehouden, terwijl men tevens met zekerheid kon zeggen dat de uitgaven in 1925, als er niet werd ingegrepen, nog zouden stijgen boven het peil van 1924, *ongerekend* de hiervoor vermelde stijging van 18 miljoen, die het tekort reeds zou opvoeren tot 116 miljoen.

Een voorzichtig financieel beleid maakte het dus raadzaam een plan op te stellen dat er op berekend was om een tekort te dekken niet van 116, maar van 140 miljoen.

Van dat cijfer werd dan ook in de miljoenennota van September 1923 uitgegaan.

Opmerkelijk waren de raadgevingen die de Minister van Financiën van belangstellende burgers ontving toen hij den toestand had blootgelegd.

Opmerkelijk vooral door de afwezigheid van begrip waarom het eigenlijk ging.

Velen — ik ben zelfs geneigd om te zeggen: de meesten — behandelden het probleem alsof er te voorzien ware in een bedrag van 140 miljoen gulden *voor eenmaal*. En daarbij pasten dan gewoonlijk even eenvoudige oplossingen.

Anderen weer gaven blijk van het bedrag niet het minste begrip te hebben.

Toen ik, in grove lijn, had aangegeven hoe de dekking verkregen zou kunnen worden, ontving ik een brief van een hooggeplaatst persoon, die jaren lang aan de actieve politiek had deelgenomen, radende om dat plan te laten varen en liever 10 procent op de inkomstenbelasting te leggen.

Nu was de netto opbrengst van de inkomstenbelasting op 70 miljoen gulden geraamd. De 10 procent zouden dus 7 miljoen hebben opgebracht, inplaats van de 140 die noodig waren.

Slechts bij hooge uitzondering gingen de welgemeende raadgevingen ietwat boven dit peil uit, maar geen enkele rees tot de beteekenis van het probleem, dat op te lossen viel.

Intusschen werd de behandeling der begrooting, tengevolge van de vlotwetcrisis, verschoven tot Februari en die verschuiving leverde tweerlei voordeel op.

Vooreerst maakte de niet ongunstige loop der middelen het mogelijk om de raming der inkomsten voor 1924 met 10 miljoen te verhoogen. Daardoor daalde het tekort voor 1924 met een gelijk bedrag en kon het totaal van het te dekken bedrag op 130 miljoen worden gesteld in plaats van op 140 miljoen.

In de tweede plaats was het mogelijk het aanvankelijk aangegeven en noodzakelijkerwijze ietwat vluchtige dekkingsplan, nauwkeuriger te onderzoeken en te becijferen.

Dit plan, zooals in de Memorie van Antwoord nader uiteengezet, zag er als volgt uit.

Besparingen op onderscheidene uitgaven	40 miljoen
gulden per jaar; waarvan echter 10 miljoen gereserveerd moest worden voor niet te vermijden stijging van verschillende uitgaven, zoodat hieruit slechts te rekenen viel op netto	30 miljoen
Verlaging van den totalen last wegens salarissen en loonen	35 miljoen
Opheffing der bedrijfstekorten bij Spoor en Post . . .	25 miljoen
Nieuwe heffingen	40 miljoen

Saam 130 miljoen

Al dadelijk valt hier op te merken dat het beginsel waaraan in 1922 nog *scheen* te kunnen worden vastgehouden, om n.l. het herstel van het evenwicht *uitsluitend* na te streven door verlaging van uitgaven, moest worden prijsgegeven. De gaping was te groot geworden.

Na wat toen reeds bezuinigd was en nadat thans opnieuw op eene verlaging der uitgaven met 90 miljoen (30 + 35 + 25) werd aange-stuurd, konden de uitgaven op zoo korten termijn niet nog meer verlaagd worden.

Men stond dus voor de keuze om of een gedeelte van het tekort ongedekt te laten (naar schatting f 40 miljoen per jaar) of verhoogde heffingen in te voeren.

En hoe bezwaarlijk het nu ook was om uit het volksinkomen nog weer eens f 40 miljoen extra over te hevelen in de zakken van den Staat, nog erger zou het geweest zijn een tekort van f 40 miljoen te laten voortbestaan.

Zoo viel de keuze op het geringste euvel.

* * *

In hoeverre zijn nu de berekeningen van Januari 1924 juist gebleken? En in hoeverre is het dekkingsplan gevolgd?

Die twee vragen mogen gesteld en een antwoord mag verlangd.

En dan mag allereerst met dankbaarheid worden vermeld, dat de toestand ten slotte iets beter is gebleken dan op grond van de toenmalige gegevens verondersteld werd.

De loop der middelen toch heeft het mogelijk gemaakt om de bestaande Staatsinkomsten voor 1925 hooger te ramen dan voor 1924 en wel met f 19 miljoen.

Uitgaande van het geraamde bedrag, dat te dekken zou vallen van f 130 miljoen, zou er dus inderdaad maar f 111 miljoen te dekken zijn geweest.

Echter was de raming van f 130 miljoen iets te laag geweest. Waren

de middelen eens niet meegevallen dan zou het noodig zijn geweest een klove van 133 miljoen te overbruggen. Nu de inkomsten f 19 miljoen hooger gesteld konden worden, was er metterdaad maar te voorzien in een tekort van $133 - 19 = 114$ miljoen gulden.

Vanzelf kwam, toen dit zich in den zomer van 1924 begon af te teekenen, de vraag naar voren, welke wijzigingen hierdoor in het dekkingsplan moesten worden gebracht. De tijd was er zeker niet naar om verhoogde belastingen te gaan heffen ten einde overschotten te gaan kweeken.

De *natuurlijke* wijziging in het dekkingsplan zou deze geweest zijn, dat de f 19 miljoen hogere opbrengst der bestaande middelen in mindering gebracht ware van de f 40 miljoen te heffen *nieuwe* belastingen, zoodat met rond f 20 miljoen aan nieuwe belastingen volstaan had kunnen worden.

Dat dit *niet* geschieden kon is dan ook zeer te betreuren. Slechts $\frac{1}{3}$ van de f 19 miljoen is in mindering gebracht van de voorgenomen nieuwe belastingen en de overige miljoenen zijn gebezigd om de f 35 miljoen salarisvermindering terug te brengen tot f 22 à 23 miljoen.

Voor het overige is het dekkingsplan vrijwel gevolgd kunnen worden, gelijk uit de volgende opstelling blijkt.

a. Besparing op diverse uitgaven	f 18.5 miljoen ¹⁾	
(Waarbij te voegen 16 à 17 miljoen die geleidelijk verkregen zullen worden als een gevolg van de beide wijzigingen der Wet op het Lager Onderwijs, zoomede f 10 miljoen in voorbereiding zijnde besparingsmaatregelen op Leger en Vloot, saam f 45 miljoen, waarvan echter een deel weer door het natuurlijk accres der uitgaven zal worden opgebruikt. Vermoedelijk zal het restant op iets meer dan de geraamde 30 miljoen — zie blz. 182 — zijn te stellen.)		
b. Salarisverlaging	22 à 23	„
c. Vermindering van het tekort bij Spoor en Post	f 20	„
d. Nieuwe heffingen	f 34	„
e. Uitstel van de jaarlijksche storting in het Invaliditeitsfonds	f 18.5	„

Totaal f 113 à 114 miljoen

Door deze maatregelen was dus een sluitend budget verkregen en het meest dreigende gevaar voor onze volkswelvaart afgewend.

Saamgevat komt het resultaat hierop neer:

¹⁾ Onder deze f 18,5 miljoen zit f 1,2 miljoen, die oorspronkelijk deel uitmaakte van de f 3 miljoen voor administratiekosten van de Rijkverzekeringsbank, maar die in den zomer 1924 bij de wet tot tijdelijke afwijking van art. 20 der Invaliditeitswet van die f 3 miljoen zijn afgetrokken, om op geen enkel punt deze storting betreffende, iets te praejudiceeren.

Verlaging van uitgaven rond	62	miljoen
Verhooging van inkomsten	34	„
<i>Uitstel</i> van uitgaven	18	„

Terwijl dan reeds wettelijke voorzieningen getroffen *zijn* (wijzigingen der L. O. Wet) die geleidelijk de uitgaven zullen doen dalen met een bedrag (\pm 17 miljoen) dat ongeveer overeenkomt met het cijfer der voorloopig uitgestelde uitgaven die eerlang weer hervat moeten worden.

We hebben dus met den sprong van 1924 den overkant van de sloot gehaald. Maar ook maar net.

Tot zoover wat het Rijk in Europa betreft.

* * *

In INDIE had men met dezelfde moeilijkheden te worstelen, uit dezelfde oorzaken voortgekomen.

Gaf het jaar 1916 daar nog een overschot op den *gewonen* dienst te zien van ongeveer 12,5 miljoen gulden, de jaren 1917—1921 leverden een *nadeelig* slot op den *gewonen* dienst van ruim 377 miljoen, of gemiddeld 75 miljoen *per jaar*.

Daarbij kwam dan in die jaren nog een bedrag van 540 miljoen aan buitengewone uitgaven waarvoor geleend moest worden.

In dubbelzinnig had INDIE echter op ons iets vooruit.

Er trad eene periode van herstel op economisch gebied in en..... de bezuiniging werd er eerder en krachtiger aangevat. Vooral dit laatste, gevolg van de grootere onafhankelijkheid van de besturende organen, moet hier worden genoemd.

Zoo sloten de jaren 1922 en 1923 dan ook reeds met een klein batig saldo — respectievelijk ruim 2 en ruim 3 miljoen gulden — en werd voor 1925 een ongeveer even groot voordeelig saldo geraamd. En wel zal de gewone dienst 1924 waarschijnlijk een tekort hebben van een 10 miljoen gulden, maar de jaren 1922 t/m 1925 bijeengenomen loopen dan toch zoowat rond.

Ook het cijfer der buitengewone uitgaven ging sterk omlaag. Was daarvoor in 1920 en 1921 nog respectievelijk 138 en 193 miljoen vereischt, sinds dien daalde het bedrag tot ongeveer 50 miljoen voor 1924 en 37 miljoen voor 1925.

Ook hier dus, dank zij de gezamenlijke pogingen van Minister De Graaff en Gouverneur-Generaal Fock, een zeer belangrijke verbetering van den toestand; zoodanig, als wel niemand een paar jaar geleden had durven hopen. Zoodanig ook dat de onmiddellijk dreigende gevaren voor *blijvende* ontwrichting der financiën ook hier bezworen mogen worden geacht.

* * *

In beide richtingen kan dus met „eenige voldoening” op de verkregen resultaten worden teruggezien.

Maar ook niet meer dan dat.

De gevolgen van het verleden zullen zich nog lang doen gevoelen en de toestand blijft de *uiterste* voorzichtigheid eischen.

Zoowel in Indië als in Nederland is het vooral de dienst van de Nationale Schuld, die zwaar op het budget drukt.

Had Indië in 1914 nog slechts een schuld van ongeveer 170 miljoen — geconsolideerde en vlottende schuld tezamen genomen — was dit in 1919 nog maar 544 miljoen; voor 1925 moet dit cijfer worden gesteld op 1250 miljoen gulden.

Bedroegen de uitgaven voor den *gewonen* dienst in 1913 nog maar ± 288 miljoen per jaar, voor 1925 moest daarvoor ruim 635 miljoen geraamd worden.

Die cijfers spreken voor zichzelf en zijn een ernstige waarschuwing aan hen die straks de verantwoordelijkheid voor den gang van zaken in Indië zullen hebben te dragen.

Nog ernstiger is de toestand in Nederland.

Ik wijs al dadelijk op het feit, dat het sluitend zijn van het budget in één opzicht minder reëel is dan in Indië.

Hier immers werd het evenwicht voor 1925 alleen verkregen door eene wettelijk verschuldigde betaling — de 18,5 miljoen storting in het Invaliditeitsfonds — niet te doen plaats hebben. Dat *kon*, omdat het fonds dat geld *nu* niet noodig had en het, naar een ingestelde berekening, ook later niet noodig zou hebben. Maar dat inhouden van die storting is slechts tijdelijk mogelijk. Die betaling moet weer hervat worden. En nu zijn er wel maatregelen genomen om langs anderen weg dit bedrag te bezuinigen (de wijzigingen der L. O. wet) maar het resultaat daarvan komt eerst geleidelijk binnen en is *zeker* nog niet ten volle verkregen op het tijdstip dat de storting in het Invaliditeitsfonds hervat moet worden ¹⁾.

Waarbij dan nog dit komt, dat de laatste wijziging der L. O. wet slechts tot 1930 van kracht is en dat, tenzij de maatregelen verlengd worden, na 1930 de uitgaven voor onderwijs zelfs sneller zullen stijgen dan ze voordien omlaag gingen.

Ook moet er de aandacht op worden gevestigd dat onder de middelen voor 1925 enkele miljoenen voorkomen wegens *winst* op den dienst der Posterijen en dat dit niet *blijvend* kan zijn. De Post moet zichzelf bedruipen, doch hoeft geen winst te maken. Al kan men daarin eens een paar jaar berusten, op den duur is dit, althans zoolang onze tarieven zoover boven de *normale* zijn, niet vol te houden. Verder staat nu reeds vast, dat sommige inkomsten, waarop voor 1925 nog te rekenen viel, in 1926 niet meer aanwezig zullen zijn: o.a. de geboekte winst op de Staatsmijnen.

Maar de voornaamste zorg schuilt in den *dienst der Nationale Schuld*. De uitgaven voor dien dienst zijn in tweeën gedeeld.

¹⁾ Voorzover men nu reeds zien kan is het zelfs zoo goed als zeker, dat deze storting hervat zal worden vóór de onderwijsbezuinigingen nog een daaraan evenredige bate zullen hebben opgeleverd.

Voor een deel worden rente en aflossing onzer Nationale schuld betaald uit het *leeningfonds*, waarin de opbrengst van bepaalde heffingen gestort wordt ter bestrijding van die uitgaven.

Voor een ander deel komen die uitgaven voor den dienst der Nationale schuld echter op de *gewone* begrooting voor. En het zijn deze laatste die tot groote zorg aanleiding geven, omdat de gewone middelen in die uitgaven moeten voorzien.

Het *aflossings*bedrag der geconsolideerde Staatsleeningen, met *uitzondering* van die welke ten laste van het leeningfonds komen, wijst voor de eerstvolgende jaren het volgend totaal aan:

1925	21.960.000	1930	31.395.100
1926	23.011.000	1931	32.577.900
1927	24.096.400	1932	33.750.300
1928	25.118.300	1933	42.255.800
1929	26.255.300		

Dat blok aan het been hebben we nog heel lang mee te sleeten. Over 5 jaar is het al weer 10 miljoen zwaarder dan thans en over 8 jaar zelfs ruim 20 miljoen in gewicht toegenomen. (Hierbij is weliswaar niet uit het oog te verliezen, dat de door aflossing vrijkomende rente, die ook steeds weer voor amortisatie wordt aangewend, dit gewicht gaandeweg eenigszins zal verlichten, maar, gelijk hieronder nader wordt aangegeven, wordt voortdurend ook weer nieuwe rentelast gekweekt.)

Is er dus reden tot tevredenheid, omdat voor het oogenblik een dreigend gevaar voor de volkswelvaart is afgewend, wijl de gewone dienst weer sluitend is, er is op zijn minst evenveel reden tot zorg voor de toekomst.

Want met het voorgaande is nog niet *alles* gezegd.

Immers de *buitengewone* dienst vordert nog steeds ettelijke miljoenen per jaar. In 1924 werd daarvoor geraamd, met inbegrip van den crisisdienst, ongeveer 77.5 miljoen gulden en voor 1925 bedraagt de raming 65 miljoen. Voor die uitgaven mag worden geleend, omdat zij productief heeten te zijn. En dat zijn ze ook wel, maar slechts zelden in dien zin, dat zij dadelijk bijdragen tot verhooging der inkomsten. In de eerstvolgende jaren drukken de rente en de aflossing dezer leeningen — en ze zijn *niet* begrepen onder de bovengenoemde cijfers — dus op de uitgaven en drijven deze omhoog zonder dat er dadelijke verhooging van inkomsten tegenover staat¹⁾.

Eindelijk is ieder deskundige van oordeel dat de publieke dienst (Staat, Provincie en Gemeente) een *te groot* deel van het volksinkomen voor zich opvoert. Het volk — het *heele* volk, wel te verstaan — moet kunnen leven niet alleen, het moet ook kunnen zorgen voor de behoeften van het

¹⁾ Ik laat hierbij nu nog geheel buiten beschouwing, dat na het jaar 1934 de inkomsten van het Leeningfonds 1914 zullen ophouden te vloeien, terwijl de uitgaven voor delging der crisschuld dan nog 25 jaren gemiddeld f 50 miljoen per jaar zullen bedragen. Daarin zal dus binnen enkele jaren ook voorzien moeten worden.

volk dat er morgen en overmorgen, over 25 en over 50 jaar zijn zal.

Er moet dus óók worden voorzien in de kapitaalbehoefte die de toekomst stelt.

En daarom moeten de publieke uitgaven omlaag.

Opdat ook de Staatsinkomsten, d. i. de belastingen, omlaag kunnen. Wie nu eenerzijds let op de talloze factoren die de uitgaven nog zullen doen *stijgen* (dienst nationale schuld, hierboven aangeduid) en aan den anderen kant het peil dier uitgaven toch nog wil doen dalen *beneden* het tegenwoordige bedrag, die zal beseffen dat men met wat kleine middelen het doel niet bereikt.

Natuurlijk, óók op de kleine dingen moet gelet. Maar met het kleine alleen komt men er *niet*. Het gaat nog altijd om bedragen die alleen te verkrijgen zijn langs den weg van min of meer diep ingrijpende reformatie in onze Staatshuishouding.

En *zeker* volgt er uit, dat van een ongedaan maken van wat ter besparing van uitgaven geschiedde geen sprake kan zijn. Althans niet met medewerking der A.R. partij. Het is goed om deze dingen duidelijk te zeggen.

We hebben dat gedaan in 1922.

We moeten het óók doen in 1925.

Er wordt niets gewonnen met struisvogelpolitiek. Men kan er tijdelijk misschien eenige kiezers, die den ernst dezer vraagstukken niet verstaan, mee vasthouden, maar later is de teleurstelling des te grooter als men heele of halve beloften toch niet kan nakomen.

Daarom moeten we duidelijk, *heel* duidelijk voor den dag komen.

Dat is noodig voor onze eigen kiezers. Dat is ook noodig voor andere partijen, waarmee men eventueel moet saamwerken om te komen tot de vorming van een parlementair Kabinet.

Nog afgezien van den eisch tot verlaging der belastingen keert reeds de stijging van verschillende uitgaven elke poging om terug te komen op de genomen maatregelen. Dat is niet omdat *wij* dat zoo willen; dat is omdat de *feiten* er toe dwingen.

Natuurlijk wil dit niet zeggen, dat b.v. in de regeling der ambtelijke bezoldiging, zooals die sinds 1 Januari werkt, geen enkele wijziging toelaatbaar is. Als daaraan fouten blijken te kleven zullen die wel hersteld worden. Maar als men roept om terugkeer tot de bezoldigingen van 1920, tot het ongedaan maken eener uitgavenverlaging van 22 à 23 miljoen; tot het weer ongedaan maken der onderwijsbezuinigingen die ongeveer 17 miljoen moeten opbrengen, dan geven de antirevolutionairen niet thuis.

Het is goed dat dit alles den kiezers duidelijk voor oogen sta. Dan weten zij die hunne stem op antirevolutionairen uitbrengen wat zij van ons te wachten hebben.

Wie op deze vraagstukken een anderen kijk heeft dan wij; wie meent dat wij wel weer terug kunnen naar het tijdperk der tekorten; wie

oordeelt dat het Nederlandsche volk nog wel zwaarder belast kan worden; hij ga zijn eigen weg.

Een weg intusschen die de onze niet zijn kan.

* * *

Het blijkt mij af en toe dat er onder ons zijn die oordeelen, dat ons aandeel in het buitengemeen onaangenaam werk dat te verrichten viel, voldoende geweest is.

Laat een ander het verdere nu maar doen en laten wij er buiten blijven! Een verzuchting die we begrijpen kunnen. Persoonlijk zelfs zeer goed kunnen begrijpen.

Toch is dit niet minder dan zelfvernietiging.

Een Staatskundige partij die er zich terecht op laat voorstaan een nationale partij te zijn, omdat ze meent in groote mate de uitdrukking te zijn van ons volkskarakter, kan zich in moeilijke tijden niet onttrekken aan de taak het vaderland te dienen wanneer de roeping daartoe tot haar komt.

Dan zou zij den geest die in haar leeft doden. En dan was het met haar gedaan.

Gedaan ook hierom, wijl zij in gehoorzaamheid en trouw zou zijn tekort geschoten.

We bewegen ons niet op politiek terrein omdat het daar zoo aangenaam is. We doen dat omdat we daarin een roeping van Godswegen zien; omdat Hij ons daar een taak opdroeg. Daarom is wijken voor moeilijkheden ongeoorloofd; wijl ongehoorzaamheid.

Maar even duidelijk als *dit* voor ons is, even klaar is het óók, dat wij onze medewerking aan de regeeringstaak alleen kunnen geven indien er voldoende overeenstemming is in inzicht nopens den weg die moet worden ingeslagen. Dat inzicht te verhelderen in een onderwerp dat ook in de komende jaren het middelpunt van de practische politiek zal blijven vormen, was het naaste doel van de bovenstaande uiteenzetting.

Daarmee gepaard ging nog iets anders.

De A.R. partij heeft er recht op precies te weten hoe ikzelf deze dingen zie. In het bewind of er buiten maakt geen verschil. We moeten zeer nauwkeurig weten wat we aan elkaar hebben. Niemand kan in het Staatskundig leven steeds bereiken wat hij wenscht. Men denke slechts aan de jaren 1901—1905. Maar wel moet er een duidelijke, voor tweeerlei uitleg niet vatbare omschrijving van het *doel* zijn waarop men aanstuurt. Dat voorkomt misverstand, vader van verwarring.

En het doel dat naar mijn inzicht in de komende jaren op dit gebied moet worden nagestreefd vindt zijn voortreffelijke uitdrukking in ons concept-program van urgentie voor de verkiezingen van 1925.

Wassenaar, Oudejaarsdag 1924.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENSEN
WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

V.

Humanisme en Renaissance. Losmaking van den band tusschen natuur en genade.

De overgang van de middeleeuwen in den modernen tijd, over welke juiste afgrenzing wij de geleerde discussie gaarne aan de historiekenners van beroep overlaten, bood eenerzijds het schouwspel van een tragische ineenstorting van vroegere grootheid; anderzijds dat van een ontwaking van nieuwe nog moeilijk berekenbare levensmachten. Nimmer heeft zich wellicht in de wereldgeschiedenis het doorbreken van een nieuwe historische periode zoo onstuimig, zoo veelbelovend, zoo alle gemoederen overtuigend aangekondigd als in de slagen, die renaissance en reformatie aan de machteloze en tot in de grondslagen verdorven eenheidscultuur van het Romanisme toebachten. Het was een algemeene geestesbeweging met een achtergrond in wereldschokkende gebeurtenissen als de ontdekking van Amerika, uitvindingen van onafzienbare beteekenis (compas, boekdrukkunst), een totale omvorming in de kerkelijk-politieke verhoudingen, de opkomst der moderne politieke grootmachten (zie art. IV), den val van Constantinopel, de expansie van de Turksche macht enz. enz.

Ieder gevoelde, dat er een groote omkeer in de tijden op til was; alles scheen rijp voor een radicale vernieuwing in de christelijke levens- en wereldbeschouwing.

Het nominalisme van Occam en zijn navolgers Gerson, d'Ailly en Biel kon op dit punt slechts een overgangsstadium beteekenen. Wat hadden deze „moderni”, gelijk men ze in onderscheiding van de vertegenwoordigers der hoog-scholastiek („antiqui”) noemde, tenslotte voor nieuwe ideeën gebracht, na de geweldige ruïne, die zij in het massieve stelsel der hoog-scholastiek hadden aangericht? Ze hadden de saambindende scheppende kracht der middeleeuwsche levens- en wereldbeschouwing, de Thomistische wetsidee met haar kern, de realiteit der scheppende substantieele vormen (formae substantiales), vernietigd, de speculatieve band tusschen het rijk der natuur en dat der genade doorgesneden, staat en kerk onverzoend

naast elkander gesteld, het natuurlijk leven aan zich zelf en aan de natuurlijke rede overgelaten, de hiërarchie in het sacramentele kerk-instituut in haar redelijken grondslag aangetast. Maar waar was hun nieuwe bezielend program voor den opbouw? Dat kon de vervalperiode der latere scholastiek niet bieden. Ondanks alle geleerdheid, ondanks een ongeëvenaarde scherpte van het kritisch vernuft, die we overal in de werken der Occamistische school ontmoeten, is er een atmosfeer van decadentie in de eindelooze begripsonderscheidingen en haarklovene spitsvondigheden, waarmede de „moderni” de „antiqui” in den strijd der wijsgeerige scholen bekampten. De geest der scholastiek met haar zweren bij autoriteiten, haar schoolsche methodiek ¹⁾, haar gebrek aan *zakelijke* behandeling van het materiaal openbaarde haar verstarrende werking bij de Occamisten zoo mogelijk nog meer dan bij de Thomisten. Voor de ontwikkeling der christelijke staatkunde moest het vooral als een noodlottige leemte der Occamistische leer worden gevoeld, dat Occam wel de onafhankelijkheid van de wereldlijke rechtsorde tegenover de kerk had geproclameerd, maar den staat geen grondslag in het religieuze levensverband had kunnen geven.

Ondanks zijn vasthouden aan het natuurrecht, ondanks zijn erkenning van de goddelijke souvereiniteit als *causa remota* (verwijderde oorzaak) van het staatsgezag, is in werkelijkheid de staat in zijn innerlijke waarde door Occam neergedrukt tot het rijk van den zondigen mammon. Het Franciskaner ideaal van de armoede der volmaakten moest hier zijn funeste werking openbaren. Wat voor bezieling kon voor het Christelijk gemoed nog uitgaan van een staatkunde, die haar terrein zag afgepaald tot de louter tijdelijke dingen, wanneer niet tegelijk over die temporalia het eeuwigheidslicht uitstraalde, dat ook het zuiver natuurlijke op hooger plan verheft?

Occam had den staat volledige zelfstandigheid gegeven, maar ten koste van zijn innerlijke waarde. Het handschrift der vrijheid, dat den staat hier werd uitgereikt, bevatte toch eigenlijk als waren „rechtsgrond” het streven naar zuivering der kerk van de besmetting der natuurlijke wereld. Het was een offer aan de ontwikkeling der moderne politieke verhoudingen, maar een offer dat meer het heil der kerk, dan dat van den staat tot beweegreden had.

En toch was die tijdelijke losmaking van natuur en genade van ontzaggelijke beteekenis voor de toekomst. Want nu weken tegelijk uit elkander de gedachtenlijnen der twee in 't wezen der zaak elkander vijandige levensbeschouwingen, de Grieksch-Romeinsche en de Christelijke, die in den op den duur onmachtigen band eener speculatieve wetsidee tezamen waren gehouden. De eerste zou zich voortzetten bij de speculatieve stroomingen in het humanisme en de renaissance en

¹⁾ Zie over de scholastische methodiek het standaardwerk van *Prof. Grabmann*, „Geschichte der scholastischen Methode” (Bnd. I en II) Freiburg 1909 en *Baeumker*, t.a.p. S. 288 flg. „Charakteristik der mittelalterlichen Philosophie”.

daar het z.g.n. natuurlijk systeem der geesteswetenschappen tot machtige ontwikkeling brengen¹⁾); de tweede zou opnieuw de probleemstelling van natuur en genade aanvaarden en in de reformatie een stoute greep doen naar de oplossing. Merkwaardig is daarbij, dat de reformatie voor een goed deel door het humanisme is heengegaan en hier haar scholing in de moderne geestesrichting ontving, die noodzakelijk was om de nieuwe ontzagelijke kultuurvragen meester te worden.

Typeering der renaissance als universeel kultuurverschijnsel.

Humanisme en renaissance mogen niet worden beschouwd als een in oorsprong zuiver Italiaansche beweging, die zich van Italië uit aan andere landen zou hebben medegedeeld. Veeleer zijn zij te zien als een algemeen verschijnsel, dat zich in verschillende graad en met geheel verschillende tendenzen in de nieuwe kultuurstaten openbaarde, en ook volstrekt geen diepere wijsgeerige of religieuze maar wel in zekeren zin een *historische* eenheid vormt. Men is gewoon reeds in de 12de eeuw na Christus van een vroeg-humanistische beweging te spreken, insooverre toen na het bekend worden van de metaphysische, physische, psychologische, ethische en politieke werken van Aristoteles een machtige beweging begon, die een renaissance beteekende van de Aristotelische wijsheid²⁾. Intusschen de nieuwere renaissance, die in Italië geesten als Petrarca, Pletho, Lorenzo Valla, de beide Picos van Mirandola, Macchiavelli, Leonardo da Vinci, Giordano Bruno en Gallilei; in Nederland een Erasmus, Coornhert en Grotius; in Duitschland een Sebastian Franck, Agricola en Reuchlin; in Frankrijk een Alciat, Budé, Bodinus, Charron, Montaigne en Cartesius; in Engeland een Herbert van Cherbury, een Baco, Hobbes, Thomas Morus en Shaftesbury voortbracht, was toch uit een geheel anderen tijdgeest geboren. Men mag twisten over het wezen dezer enorme kultuurbeweging, zeker is toch wel, dat zij in haar opkomst verband hield met het geheele historische complex van verschijnselen, die men pleegt samen te vatten onder het probleem van den overgang van de middeleeuwen naar den modernen tijd.

De ontwikkeling van wetenschap en kultuur, handel en industrie, recht, moraal en religie was aan de scholastiek ontgroeid.

Men zocht een nieuw levensverband, een nieuwe levensidee, een nieuwe wijsgeerige, of een nieuwe religieuze oriëntering. Als in een gemeenzamen aanloop beginnen al deze humanistische stroomingen met het program: Terug naar de bronnen der oudheid, strijd tegen de „Barbarei” der scholastiek met haar onmogelijk Latijn en haar vervalsching der antieke autoriteiten. Tegelijk vinden we als een schier algemeen kenmerk van

¹⁾ Zie het schitterende werk van *Dilthey*, „Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation” (3e Aufl. 1923) vooral S. 90 flg. en 312 flg.

²⁾ Zie *Windelband*, „Die Philosophie der Renaissance” in *Die Kultur der Gegenwart*, I, 5 (1909) S. 385 en *Ueberweg-Baumgartner*, „Grundrisz der geschichte der Philosophie” (1915) S. 403 flg.

alle deze stroomingen een verhoogde liefde voor het levende *individueele*, het empirische, zoowel in de ethische wereld (het ideaal van de „virtu” in de individueele persoonlijkheid) als in de natuur, waarin men meer dan tevoren de schoonheid Gods aanschouwt (vgl. ook de opkomst van de landschapschilderkunst in Italië en de Nederlanden). Een nieuwe levensdrang begint zich te richten op de zaken, op het leven in plaats van op het eidelooze syllogismenspel der scholastische meesters. Een ware Fauststemming maakt zich van de gemoederen meester, die zich ook openbaart in hernieuwde opleving der astrologie en occulte wetenschappen (alchemie), in de Pythagoreïsche getallenmystiek, (de geheele natuur is in getallen geschreven) die uit het getal aan de natuur haar geheimenissen tracht te ontworstelen. Een proces van gisting en nog onmethodisch, naief mystiek zoeken en tasten, maar waaruit straks als een jonge Phenix de moderne natuurwetenschap zou geboren worden!

Daar wij hier onmogelijk een zelfs maar aanduidende analyse van de renaissance naar al haar verschillende schakeeringen kunnen geven, willen wij in dit verband slechts de volgende vraag onder oogen zien, die ook binnen 't kader van ons onderwerp uitsluitend belang heeft. Heeft de humanistische beweging, voorzover ze los staat van de reformatie, aan levens- en wereldbeschouwing een andere wetsidee geschonken, en zoo ja, wat is de beteekenis van die wetsidee voor de probleemstelling der Christelijke staatkunde?

Aan vier hoogst belangrijke verschijnselen uit de groote humanistische geestesbeweging willen wij de beantwoording dezer vraag vastknoopen:

1. de opkomst van de leer der z.g.n. „Staatsraison”;
2. de ontwikkeling van het moderne wetenschapsbegrip in de grondlegging der natuurwetenschappen;
3. de ontwikkeling van de tolerantiedenbeelden als symptoom van een moderne godsdienstbeschouwing;
4. de opkomst van de moderne natuurrechtsleer en van de staatsrechtswetenschap.

De leer van de Staatsraison. Algemeene typeering harer kultureele beteekenis.

De leer van de Staatsraison, welke haar grondlegger vindt in den beroemden *Macchiavelli* (1469—1527) is in haar oorsprong een typisch verschijnsel in de beweging van het Italiaansche humanisme, maar een verschijnsel, dat ontdaan van zijn specifiek Italiaanschen karaktertrek, een universeel-kultureele beteekenis heeft. Tot op den huidigen dag gaat de z.g.n. „Realpolitik”, die de staatkunde beschouwt als een soevereine sfeer, waarin maar een beginsel kan gelden: het belang van den staat, waarvoor alle persoonlijke ethische en rechts-overwegingen moeten wijken, terug op de leer van *Macchiavelli*. De leer van de staatsraison, moet ons reeds daarom in hooge mate belang inboezemen, omdat geheel afgescheiden van den defecten vorn, waarin zij bij *Macchiavelli* optreedt,

haar grondgedachte zich richt op een zelfstandigverklaring van de politiek als een soevereine boven-persoonlijke wetsfeer¹⁾.

Dit laatste was eerst mogelijk in een maatschappelijke constellatie, waarin de moderne staat zelf als soevereine rechtsorganisatie met scherp omlinjnde trekken naar voren kwam. In het middeleeuwsche Corpus Christianum met zijn overal vervloeiende grenzen tusschen kerkelijk en wereldlijk gezag, kon de probleemstelling, welke aan de leer van de staatsraison ten grondslag ligt, n.l. het opsporen van een bijzondere wet met zelfstandige ordinantiën, welke alleen voor het staatsbeleid, maar niet voor het persoonlijk leven geldt, zelfs niet opkomen. In zulk een maatschappijbeeld moest als vanzelf de natuurlijke zedeleer een gemeenschappelijke basis schijnen voor individueel en gemeenschapsleven. De kerk, die het monopolie bezat van de verklaring der natuurlijke zedewet, gaf ook aan het wereldlijk gezag de normen, de richtlijnen aan voor zijn gedragingen.

Zelfs de overigens tegenover de kerkelijke hiërarchie zoo kritisch gezinde Occam denkt er niet aan, een ander richtsnoer voor het staatsbeleid te zoeken dan de natuurlijke zedewet. De zelfstandigheid, die hij voor den staat opeischte, lag geheel op wat we tegenwoordig zouden noemen: het terrein van de competentie in de positieve wetgeving. Het gold bij Occam slechts de vraag: hoe ver gaat het recht van wetgeven van de kerk en hoever gaat dat van den staat?

Maar nu kwam Macchiavelli met een geheel nieuwe probleemstelling voor de staatkunde: Hoe kan de staat, die toch een geheel anderen bestaansvorm en een geheel andere roeping heeft dan de individueele persoonlijkheid, tot hoogste richtsnoer voor zijn gedragingen een zelfde wet (de zedewet) aanvaarden als voor de individuën geldt? Zoo wijd gezien, heeft Macchiavelli's *probleemstelling* een uitermate belangrijke beteekenis ook voor de ontwikkeling der christelijke staatkunde.

De *oplossing*, die Macchiavelli aan deze vraagstelling gaf en die nog ten huidigen dage in de z.g.n. realpolitiek, zij 't in wat bedekter vorm, wordt aanvaard, scheidt het z.g.n. Macchiavellisme echter geheel af van de Christelijke staatkunde en doet zijn leer zien als een typisch moment in die geweldige humanistische geestesstrooming, welke een nieuwe wets-idee, die van *de natuur als gesloten wetmatig stelsel*, zou voortbrengen.

De idee van de staatsraison als typisch verschijnsel van het Italiaansche humanisme.

Om het Macchiavellisme historisch als zulk een moment te kunnen

¹⁾ Deze beteekenis van de leer van den staatsraison is m. i. te veel uit het oog verloren in de diepgaande studie van *Friedrich Meinecke*: „Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte” (1924). Deze historicus ziet (t. a. p. S. 1—28) het wezen der bedoelde leer meer in de constructie van een soort bovenpersoonlijk *verbindingslid* tusschen de ruwe amoreele *natuurkracht*, die in het staten-egoïsme doorbreekt en tusschen de *ethiek*, insoover de machts-politiek, welke de nationale staten drijven, toch weer niet als Selbstzwerk, wordt gedreven, maar veeleer als een middel in dienst van de handhaving en bevordering van den staat als drager der hoogste zedelijke goederen (t. a. p. S. 13).

waardeeren, zijn we genoodzaakt, de leer van de staatsraison in haar oorsprong uit de gedachtenwereld van het Italiaansche humanisme na te sporen.

Allereerst moeten we hier een enkel woord zeggen over den staatkundigen toestand van Italië in de 14de en 15de eeuw, om ons een beeld te kunnen vormen van den politieken en maatschappelijken achtergrond van Macchiavelli's leer.

In Italië was de moderne opvatting van den staat als de hoogste organisatie van de wereldlijke macht, het eerst doorgebroken. Hier werd de naam van „status” het eerst algemeen in zijn nieuwe beteekenis gebezigd¹⁾. Hier was het onbepaalde absolutisme van den wereldlijken staat niet zonder Turkschen inslag, reeds vroegtijdig in het Zuid-Italiaansche rijk (Napels en Sicilië) van keizer Frederik II (uit het huis der Hohenstaufen) tot ontwikkeling gekomen. Frederik's verordeningen (vooral sedert 1231) hadden tot scherp-omlijnd doel de vestiging van een almachtig koninklijk gezag, de volledige vernietiging van den leenstaat en de verandering van het volk in een willooze, ongewapende massa, die zooveel mogelijk belastingen kon opbrengen²⁾.

In de politiek van Frederik II en zijn verschrikkelijken vicarius Ezzelino da Romano, welke naar Saraceensch voorbeeld een machtscentralisatie van het koningschap doorvoerde ten koste van stroomen bloeds, van de meest geraffineerde sluip- en massamoorden, was reeds het prototype geleverd van een practisch Macchiavellisme, zooals het zelfde door een Cesare Borgia en een Katharina de Medicis moeilijk was te evenaren³⁾. Met het fiasco van het imperialisme der Hohenstaufen tegenover het pausdom verdween alle hoop op een politieke vereeniging van Italië; in plaats daarvan ontstond uit den wirwar der ontbonden economische en politieke machten in de 14de eeuw een massa van middelmatig groote en kleine staatsverbanden, ieder tot de tanden gewapend. Vele van deze staatsverbanden waren de persoonlijke schepping van den ongebonden heerscherswil van avonturiers, die onbekommerd om hun afkomst (velen waren bastaarden) voor niets anders achtung hadden dan voor dapperheid en list; den adel en geestelijkheid met al hun standsvoorrechten verachtten en geen middel schuwden om hun tyrannenheerschappij tegen de aan alle zijden loerende vijanden te handhaven. Demonische instincten werden in dezen voortdurenden machtsstrijd wakker en toonden de openlijke goddeloosheid van velen dezer tyrannen. Toen de laatste Carrara in zijn door de pest gedecimeerde Padua (1405) de muren en torens niet meer bezetten kon, terwijl de Venetiërs de stad omsingelden, hoorden hem zijn lijfwachten

¹⁾ Het woord „sovereiniteit” is van Franschen oorsprong (Bodin). Zie v. Bezold, „Staat und Gesellschaft der neueren Zeit”. S. 31 t. a. p.

²⁾ Zie Jacob Burckhardt, „Die Kultur der Renaissance in Italie” (1913) Bnd. I, S. 3 flg.

³⁾ Burckhardt t. a. p.

vaak des nachts den duivel aanroepen met de bede hem te dooden! ¹⁾

In de vijftiende eeuw gaan deze kleine locale tyrannen-heerschappijen onder, of de kleine tyrannen treden als „condottieri” in dienst van de groote. In de tweede helft van deze eeuw vormen de kerkstaat, Venetië, Milaan en Napels een stelsel van evenwicht (Florence was, hoezeer ook leidsvrouw op 't gebied der humanistische kunst en wijsbegeerte, staatkundig gesproken, een voortdurend beeld van verdeeldheid en verwarring). Een vermindering van militaire stootkracht, een heerschappij van een zuiver zakelijke, volkomen a-moreele politieke berekening, welke haar doel vond in de handhaving van het evenwicht dezer groote staten en in de medewerking der kleinere; een ontzettende corruptie in het diplomatiek verkeer karakteriseeren dezen tijd, waarin Macchiavelli leefde ²⁾. Men schuwde geen enkel middel in de politiek, mits het maar zakelijk was gerechtvaardigd door het doel, het staatsbelang. Een avonturierspolitiek, zooals de wildeman Karel de Stoute voerde, vond men in Italiaansche diplomatieke kringen hoogst belachelijk.

De diplomatie, welke zich in deze tijden in vaste gezantschappen begon te consolideeren, ontwikkelde zich in dezen atmosfeer tot een ongekende geraffineerde fijnheid. De diplomaten van Venetië golden voor de eerste meesters in hun vak.

Dezelfde geest van schier mechanisch-politieke berekening doordrong ook de inwendige organisatie van de Italiaansche staten. Hier brak zich 't eerst de gedachte baan, dat de staat een *kunstmatige schepping* is, dat men een staatsorganisatie kan *maken* en aan de behoefte van den toestand zuiver kan aanpassen. De stadstaat met zijn centraal toegespitste economische politiek, met zijn schier ontelbaar aantal concurrerende en op korten termijn bezette ambten, met zijn geweldige (voornamelijk uit den Levanthandel verworven) geldkracht en gebrekkige weermacht, belichaamt zich onovertroffen in Florence en ook in andere middel- en Noord-Italiaansche republieken ³⁾.

In Venetië vindt men een nog veel kunstmatiger staatsorganisatie, maar tegelijk was hier het groot aantal staatsorganen weer gecentraliseerd in den raad van tien met zijn maandelijks nieuw gekozen drie hoofden en deze centralisatie van het staatsgezag was zóó volkomen op alle terrein van staatsbeleid, dat zij ook door de meest geavanceerde monarchiën der 16de eeuw nauwelijks werd overtroffen.

In deze Italiaansche staatskunst, gevoed door alle realistische bestanddeelen der renaissance-kultuur, welke de oud-Romeinsche machtsgedachte

¹⁾ *Burckhardt*, t. a. p. S. 12, waar men ook een voortreffelijke typeering vindt van de verschillende 14de eeuwsche tyrannen-heerschappijen in Italië. Ook in *Dante's „Inferno”* vindt men tal van toespelingen op de vreeselijke politieke toestanden van het toenmalig Italië.

²⁾ *Dilthey*, t. a. p. S. 25.

³⁾ *v. Bezold*, t. a. p. S. 32. Zie over de economische organisatie en den wereldhandel van het toenmalig Florence het standaardwerk van *Robert Davidsohn*: „Geschichte von Florenz”, „Die Frühzeit der florentiner Kultur” Bnd. IV, H. 1 en 2 (Berlin 1925).

ook in haar meest ontaarde gestalte weer opriep, was Macchiavelli opgevoed. Als secretaris en diplomaat der Florentijnsche republiek tot 1512 doorliep hij de geheele leerschool dezer staatskunst. In Rome zag hij den verschrikkelijken paus Sixtus IV met de geldmiddelen, verworven uit het verkoopen van alle geestelijke genadebewijzen en waardigheden, de groote leiders der Romagna en de onder hun bescherming staande rooverscharen nederwerpen. Dan zag hij, hoe Innocentius VIII den kerkstaat met roovers vulde door in ruil voor bepaalde betalingen in geld absolutie voor moord en doodslag te verleenen, terwijl de paus en zijn zoon de geldopbrengst onder elkander deelden. Eindelijk beleefde hij de bloedregeering van paus Alexander VI en van diens zoon Cesare Borgia, die in zijn diabolische genialiteit zijn vader beheerschte en met plannen rondliep tot saecularisatie van den kerkstaat na zijns vaders dood.

Intusschen eerst onder de catastrophen, die Italië troffen sedert 1494, door den inval der Franschen en Spanjaarden, den ondergang van de zelfstandigheid van Napels en Milaan, door de revolutionaire regeringswisseling in zijn vaderstad Florence, waar de Medici opnieuw de republiek ten val brachten en Macchiavelli voortaan naar de gunst der nieuwe heerschers moest dingen en vooral door den overmachtigen gezamenlijken druk, die het buitenland op Italië oefende, rijpte de politieke geest tot die hartstochtelijke kracht, diepte en scherpte welke zich in Macchiavelli openbaarde¹).

Zoo ontstonden Macchiavelli's beide hoofdwerken: „Il Principe” (De Vorst) en de „Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio” (Discours over de eerste tien boeken van Titus Livius). In deze werken verbond zich de reactie op de geheele hierboven geschilderde politieke situatie van het toenmalig Italië met algemeene ideeën, welke voortkwamen uit de studie der antiek-Romeinsche wereld en de daarin heerschende machts-gedachte. Wij willen thans trachten in kort bestek de hoofdtrekken uit zijn beide genoemde werken naar voren te brengen, voorzoover zij zich aansluiten bij de algemeene naturalistische strooming in de moderne humanistische geestesbeweging.

Analyse van Macchiavelli's politieke leer als moment in de ontwikkeling der modern-naturalistische wetsidee.

De eerste karaktertrek, die ons in het Macchiavellisme treft, is de volledige wegcijfering van de Christelijke genadesfeer. Daardoor vervalt hier de geheele vraagstelling der vroegere Christelijke staatkunde: de juiste verhouding tusschen natuur en genade.

Macchiavelli was, evenals vele van zijn humanistische tijdgenooten een volkomen heiden. Hij zag in den oorsprong onzer godsdienst niets bovennatuurlijks en hij geloofde niet, dat langs kerkelijken weg in Italië een zedelijke regeling des levens, een zedelijke ontwikkeling der persoonlijkheid bereikbaar was²). Hoe hij over de Roomsche curie, die hij

¹) *Meinecke*, t. a. p. S. 37.

²) Zie *Dilthey*, t. a. p. S. 27 en *Meinecke*, t. a. p. S. 38 flg.

als gezant zoo grondig had leeren kennen, dacht, blijkt wel uit uitspraken als de volgende: „De volkeren, die Rome het naast staan, hebben het minst religie”. „Wij Italianen hebben het aan de kerk en de priesters te danken, dat wij ongodsdienstig en slecht zijn geworden” ¹⁾. Doch Macchiavelli ging verder: Hij toonde zich een bewust tegenstander van de Christelijke religie.

„Deze doet ons de eere dezer wereld geringer schatten en maakt ons daarom zachter en milder. De ouden echter hielden deze eere voor het hoogste goed en waren daarom stouter in hun daden en offers. De oude religie sprak bovendien slechts die menschen zalig, welke vol van wereldlijke glans waren, zooals legeraanvoerders en staatsbestuurders. Onze religie heeft meer de deemoedige en beschouwende dan de handelende menschen verheerlijkt. Zij heeft het hoogste goed in den deemoed, de nederigheid en de verachting van het aardsche gesteld, de oude religie vond het hoogste goed in geestesgrootheid, lichaamssterkte en alles, wat overigens geschikt is om de menschen dapper te maken. Onze religie verlangt meer de sterkte om te lijden dan om een dappere daad te volbrengen. Zoo is de wereld ten buit van booswichten geworden, die met zekerheid over haar heerschen kunnen, wijl de menschen om in 't paradijs te komen, meer daarop bedacht zijn, hun mishandelingen te dulden, dan ze te wreken” ²⁾.

Het is als hoorde men een Romeinsch Stoïcijn over den Christelijken godsdienst oordeelen. En inderdaad Macchiavelli beschouwt de religie geheel onder het gezichtspunt der natuur, als een uitvinding van menschen tot bepaalde bevrediging van natuurbehoefden. Zoo brak hij met de Christelijke tegenstelling van het „Diesseits” en „Jenseits”, behield wel uit de Christelijke ethiek zekere algemeene begrippen over 't onderscheid tusschen goed en kwaad bij, maar streefde toch in hoofdzaak naar een *nieuwe naturalistische ethiek, die onbevangen en vastberaden de stem der natuur volgt* ³⁾.

Hier raken wij een hoogst gewichtig moment in Macchiavelli's gedachtengang. Zijn grondgedachte is de *gelijkvormigheid der menschen-natuur*, een idee, die sterk geïnspireerd is op de Grieksch-Stoïcijnsche opvatting van de natuurwet als een leemtelooze gelding van de wet van oorzaak en gevolg. Hij redeneert als volgt: Wij kunnen ons niet veranderen, maar moeten die neigingen volgen, die de natuur ons heeft ingegeven. (Discorsi III, 9). „Om vooruit te zien, wat zal zijn, moet men nagaan, wat geweest is. Want de handelende personen op het groote wereldtooneel, de menschen, hebben steeds dezelfde hartstochten en zoo moet dezelfde oorzaak steeds dezelfde werking oproepen ⁴⁾. Hierop berust voor hem de mogelijkheid der politieke wetenschap.

¹⁾ *Macchiavelli's* „Discorsi” I, 12.

²⁾ Aangehaald bij *Dilthey*, t. a. p. 27/8.

³⁾ *Meinecke*, t. a. p. S. 39.

⁴⁾ „Discorsi” III, 43; aangeh. bij *Dilthey*, t. a. p. S. 30.

Macchiavelli's naturalisme krijgt een mechanistischen inslag in het door hem met groote scherpste ontwikkelde begrip der *necessita* (noodwendigheid). In de „Discorsi” I, 4 heet het, dat de menschen van uit zich zelve geen goed doen, wanneer niet een „noodwendigheid” ze daartoe aandrijft. Zij hebben een onwederstandelijke neiging zich door hun begeerten tot het booze te laten verleiden, wanneer hun niet een rem wordt aangelegd. Dierlijkheid, driften en affecten zijn de kern van de menschelijke natuur, vooral liefde en vrees. De affectieve natuur is ook de oorsprong van staat, zedelijkheid, recht en religie. Op dit punt volgt Macchiavelli met kleine afwijking den Griekschen stoïcijnschen schrijver Polybius. Polybius leerde het volgende:

Het staatsleven ontstaat uit het kuddeleven der menschen; evenals de dieren voegen den menschen zich tot kudden tezamen en volgen den dapperste en sterkste. Zoo ontstaat de primitieve monarchie. In zulk een samenleving wordt datgene goed geacht, wat overeenstemt met het belang van den beoordeelaar. Zoo ontstaan de begrippen van recht en zedelijkheid. Ze worden versterkt, doordien de primitieve monarchie ze tot gelding brengt en tegelijk versterken deze moreele begrippen weder de monarchie. Macchiavelli geeft een kleine wending aan deze theorie. Het kwaad van het geweld, dat anderen schaadt, wil de primitieve mensch voor zich zelf vermijden; daarom stelde de oorspronkelijke horde wetten en straffen in; zoo ontstond het begrip der gerechtigheid. Nadat dit begrip werkzaam was geworden, koos de horde niet meer den sterkste, maar zocht de verbinding van sterkte, verstand en gerechtigheid in hun hoofdman. Door de straffen, die op overtreding der wetten gesteld werden, kwam men tot kennis der gerechtigheid. Zedelijkheid en gerechtigheid waren voor Macchiavelli dus waarden, die *gemaakt* worden en wel *gemaakt door den staat* en ten behoeve van den staat¹⁾.

De antiek-heidensche beschouwing, die voor den staat *alle* levenssferen opeischt, alle moraal belichaamt in de *staatsmoraal* en dus ook het probleem van de verhouding tusschen individueel geweten en de staatswet niet kende, herleeft hier weer in al zijn kracht.

Merkwaardigerwijs weeft zich nu echter door Macchiavelli's naturalistische beschouwing der *necessita* een tweede motief, dat der *virtu*²⁾ het half-stoïsch gedachte-ideaal van een scheppend vermogen van den heerscherswil. Dubbel merkwaardig is het, dat deze *virtu* toch weer in primitieven zin als een deel der ruwe natuur gedacht wordt. Oorspronkelijk is Macchiavelli's *virtu* een dynamisch vitalistisch natuurbegrip, waarin een zekere wildheid (*ferocia*) is begrepen. Maar nu — en dat is karakteristiek voor den humanistischen geest, waarin Macchiavelli

¹⁾ De Staatsraison is voor Macchiavelli het ware staatsdoel. Het is dus niet juist, dat bij hem de leer van het staatsdoel zou ontbreken. Zie Heyer: „Der Macchiavellismus” (1918).

²⁾ Zie over het begrip „virtu” bij Macchiavelli: E. W. Mayer, „Macchiavelli's Geschichts-auffassung und sein Begriff *virtu*”. (1912).

was opgevoed — blijft volgens onzen schrijver die *virtu* niet blinde natuurkracht, maar zij onderwerpt zich aan de rede, om als *virtu ordinata* zich tot rationeel en doelmatig geleide heerschingskracht en burgerdeugd te verheffen. Door de wijze ordeningen, welke de *virtu ordinata* van den staat geeft, wordt ook het gemiddeld peil der burgers tot nieuwe afgeleide *virtu* opgeheven. Toch blijft ook op dit punt een soort mechanisch en fatalistisch natuurbegrip heerschen, inzooverre Macchiavelli meent, dat waar de wereld altijd dezelfde blijft en alle dingen zich als in kringloop herhalen, ook de *virtu* in de wereld niet in onbegrensde hoeveelheden aanwezig is, maar als 't ware door de wereld rondtrekt om nu eens dit, dan weer dat volk als zijn bijzondere dragers te verkiezen.

Het is duidelijk, dat Macchiavelli's leer in wezen uitgaat van een naief monisme, dat alle levensmachten tot natuurkrachten maakt, die naar eenzelfde wet heerschen, maar dat hij bij de uitwerking toch weer in een dualisme is blijven steken: *virtu* en *fortuna* blijven in gestadigen kamp¹⁾.

„Waar de menschen weinig *virtu* hebben, daar toont *fortuna* genoegzaam hare macht. En daar zij wisselt, zoo wisselen ook vaak de republieken en staten. En zij zullen altijd wisselen, tot tenslotte een man opstaat, die de Oudheid zoo bemint, dat hij de *fortuna* regelt, zoodat zij niet bij iederen omloop van de zon toonen kan, hoeveel zij vermag”²⁾.

Het is bij Macchiavelli tenslotte eenzelfde conflict, als we in de Stoïcijnsche natuurwet ontmoeten, die als leemtelooze wet van oorzaak en gevolg noodwendig in botsing moet komen met de wilsvrijheid, welke de zedeleer eischt³⁾.

De universeele natuurwet.

Intusschen — en dit is in 't verband van ons betoog het belangrijkste — Macchiavelli's politiek is toch in wezen gegrond op de onderstelling dat er een universeele natuurwet der *necessita* is, welke ook aan de redelijke staatkunde tot basis strekt. Op deze natuurwet, wier waarheid Macchiavelli telkens met een beroep op de *historie* tracht te staven, heeft het practisch verstand van den staatsman met zakelijke logica zijn berekeningen en conclusies te bouwen, en de natuurlijke affecten, die tot boosheid leiden, door sterkere natuurlijke affecten te overwinnen. De traditioneele moraal noch de religie kunnen hier aan de politiek grenzen stellen. De „*necessita*” als politieke noodwendigheid, als staatsraison, rechtvaardigt tenslotte ook misdaad, bedrog, leugen. In zijn „*Il Principe*” (De Vorst) schrijft Macchiavelli: „Een wijs heerscher kan en moet (daarom) zijn woord niet houden, wanneer hem dit schade berokkent en de gronden, waarop hij zijn woord gaf, ophouden te bestaan. Waren alle menschen goed, zou deze raad geen waarde hebben; daar ze echter weinig deugdzaam

¹⁾ *Meinecke*, t. a. p. S. 44.

²⁾ „*Discorsi*”, II, 30.

³⁾ De Grieksche Stoa (Chrysippus) zocht de zedelijke vrijheid tegenover de fatalistische causaliteit der *lex naturalis* te redden door de onderscheiding van *causae primae* en *causae secundae* (Vgl. *Cicero*, „*De fato*”, 18, 41).

zijn en hun woord tegenover u breken, zoo behoeft gij het ook niet tegenover hen te houden." ¹⁾

En het conflict met religie en zedeleer, waartoe zulk een radicale politiek noodwendig voeren moet, wordt in wezen hierdoor opgeheven, dat Macchiavelli moraal en godsdienst slechts als zij 't al noodzakelijke middelen ziet in dienst van de *virtu*, welke de staatsnoodwendigheid tot eenig richtsnoer heeft.

Als allesbeheerschend *historisch* motief staat achter deze geheele leer het ideaal van de politieke verheffing van Italië door een nationale monarchie (het huis der Medici). Ontdaan van dit historisch motief, heeft Macchiavelli's naturalisme als een universeele macht doorgewerkt, zoowel in de practische politiek als in de theorie. In *Hobbes'* naturalistisch natuurrecht kreeg het een systematischen uitbouw; in het moderne positivisme in de politieke (als sociologie opgevatte) wetenschap, (*Comte, Spencer, Gustav Diezel, Gumplowicz* ²⁾, *Ratzenhofer, Ward, Kjellèn* e.a.) leefden Macchiavelli's grondgedachten weer op. Maar die ontzaggelijke doorwerking tot in den modernen tijd van een toch nog vrij naief gevatte nieuwe wetsidee was in de politieke wetenschap eerst mogelijk, nadat het begrip der alles beheerschende natuurwet zelve zich had aangepast aan de resultaten der zich ras ontwikkelende moderne natuurwetenschap; en die natuurwetenschap zou Macchiavelli's Stoïsche grondgedachte van de buiten alle ontwikkeling staande gelijkvormigheid der menschelijke natuur radicaal omverwerpen.

(Wordt vervolgd.)

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Binnenkort komt in den gemeenteraad van onze woonplaats (een kleine gemeente in Zeeland) de waterleidingkwestie ter sprake. Het ontwerp van B. en W. wil de aansluiting verplichtend stellen. Welke houding moeten onze antirevolutionaire raadsleden daartegenover aannemen? De bevolking is tegen die verplichting zeer gekant. Zooals u misschien weet, doet dezelfde kwestie zich voor in naburige gemeenten. Daar zijn verscheidene onwilligen voor den rechter gedaagd. Het wil er bij ons volk niet in, dat dit naar het antirevolutionair beginsel zou zijn.

¹⁾ „Il Principe”, cap. 18: „In hoever de vorsten hun woord behooren te houden”. Merkwaardig is in dit verband Macchiavelli's beroep op Cicero, „De officiis” I, 11 § 34.

²⁾ Zie het gunstige oordeel over Macchiavelli van den overigens zoo onbarmhartig kritiseerenden *Gumplowicz* in diens „Geschichte der Staatstheorieën” (1905) S. 135/6.

ANTWOORD.

Gedurende de laatste jaren zijn door samenwerking van verschillende kleinere gemeenten, gewoonlijk met steun van het Rijk, vaak ook van de provincie, waterleidingmaatschappijen opgericht, ten einde een bepaalde streek van behoorlijk drinkwater te voorzien. De samenwerking geschiedt in den regel door middel van het oprichten van een naamlooze vennootschap. De gemeenten nemen naar gelang van haren omvang en beteekenis een gedeelte van de aandeelen. Veelal wordt ook door de provincie in het vennootschappelijk kapitaal deelgenomen. Ook wordt wel het oprichten van een stichting als middel tot samenwerking gekozen. De steun van het Rijk bestaat tot dusver in het verlenen van een risico-garantie¹⁾ en voorschotten tegen matige rente.

Op deze wijze werden opgericht de waterleidingmaatschappijen Noord-Brabant, Tholen, Hoensbroek en Zuid-Beveland. Plannen bestaan voor de oprichting van de waterleidingmaatschappijen Oost-Gelderland, Zuid-Limburg, Zeeuwsch-Vlaanderen, Overijssel en Schouwen en Duiveland.

In enkele provinciën namen de provinciale besturen het initiatief tot oprichting van een waterleidingmaatschappij, vooral met het oog op de drinkwatervoorziening in plattelandsgemeenten. Zoo in Noord-Holland.

Wil nu de exploitatie van een dergelijke waterleidingmaatschappij niet op een fiasco uitloopen, dan is het noodzakelijk, dat in de verschillende, tot haar werkingssfeer behorende gemeenten een groot aantal aansluitingen tot stand komt. Vandaar, dat het Rijk in den regel en somtijds ook de provincie als voorwaarde voor steunverleening (resp. voor de aansluiting van de gemeenten bij het waterleidingsnet) stelt, dat de gemeenteraden in hunne bouw- en woningverordeningen aansluiting van de, in de nabijheid van het buizenet gelegen, woningen der ingezetenen verplichtend stellen, behoudens de bepaling, dat ontheffing van die verplichting kan worden verleend, wanneer aan de woning verbonden is een ander middel van watervoorziening, dat voldoende deugdelijk drinkwater oplevert.

Hoe zal nu, wanneer B. en W. in dergelijke omstandigheden (en die omstandigheden doen zich, naar ons bekend is, ook in uwe gemeente voor) met een voorstel tot verplichte aansluiting komen, de houding van de antirevolutionaire raadsleden moeten zijn?

Bekend is, dat het antirevolutionair beginsel van de overheid eischt, zorg te dragen voor de volksgezondheid. Dit behoort tot haar rechtstaak, dit woord genomen in den ruimsten zin. De overheid is om der zonde wil ingesteld. Zij heeft de ontbindende werking der zonde in het maatschappelijk leven naar haar vermogen te keeren en mitsdien maatregelen te nemen, waar benadeeling van de volksgezondheid zich als symptoom dier ontbindende werking vertoont²⁾.

Nu kan de volksgezondheid op tweeërlei wijze worden benadeeld, op *positieve* en op *negatieve* wijze. Men kan haar n.l. schade toebrengen door een *daad* (b.v. vergiftiging van den dampkring of het water); doch ook door *niet-doen*, door nalatigheid. Zoo b.v. wanneer men in geval van besmettelijke ziekte verzuimt de noodige maatregelen te nemen ter voorkoming van besmetting of (om een voor de hand liggend voorbeeld te kiezen) wanneer huiseigenaren

¹⁾ d. w. z. een toezegging tot het verlenen van rentelooze voorschotten tot een zeker maximum, in geval het reservefonds ontoereikend blijkt om de onkosten te dekken en onder voorwaarde, dat de provincie zich verbindt tot gelijksoortigen steun tot de helft van bedoeld maximum.

²⁾ Vgl. het a.r. program v. beginselen art. XV.

verzuimen in hunne verhuurde woningen behoorlijke middelen van drinkwater-voorziening e. d. aan te brengen.

Op de gemeentelijke overheid rust de zorg voor de volksgezondheid trouwens niet alleen naar eisch van het antirevolutionair beginsel, doch ook volgens het positieve recht. Wat de drinkwatervoorziening betreft, stelt art. 3 der Woningwet uitdrukkelijk vast, dat de Raad voorschriften heeft te geven omtrent de beschikbaarstelling van drinkwater. En naar luid van het arrest van den Hoogen Raad van 31 Jan. 1910 (*W. v. h. R.* No. 8982) was de gemeente, van wier verordening in dat arrest sprake is, niet slechts krachtens art. 135 van de Gemeentewet *bevoegd*, doch onder de gegeven omstandigheden zelfs krachtens art. 3 der Woningwet *verplicht*, het aansluiten van de woningen aan de waterleiding dwingend voor te schrijven.

Wat nu de door ons nader geformuleerde vraag aangaat, zij het volgende opgemerkt.

In streken, waar de watervoorziening, ook die in volkswoningen, niet te wenschen overlaat, is er o. i. geen grond voor een dergelijk dwingend voorschrift. Doch bestaan er misstanden op het gebied der watervoorziening (wat dikwijls bij gebreke van een waterleiding, vooral in woningen van mindergoeden het geval is); lijdt bijgevolg de volksgezondheid schade, dan is verplichte aansluiting o. i. alleszins te verdedigen.

Het wegnemen van zulke misstanden is veelal alleen mogelijk, wanneer een waterleidingbedrijf in de behoefte aan drinkwater voorziet. Doch zulk een bedrijf heeft (althans indien het hoofdzakelijk voor plattelandsgemeenten is bestemd) slechts kans van slagen, wanneer in die gemeenten de aansluiting verplichtend wordt gesteld.

Daarbij moet o. i. niet uitsluitend worden gelet op den toestand in eigen gemeente, doch evenzeer op dien in de andere gemeenten, voor welke voorziening de waterleiding moet dienen. De gemeenten staan niet los van elkander, maar zijn lid van een gemeenschap, die solidariteitsplichten oplegt. Er zijn belangen (en de drinkwatervoorziening behoort wel tot een van de belangrijkste) die niet door elke gemeente afzonderlijk — vooral niet als de gemeente klein is — voldoende kunnen worden behartigd. Dan is samenwerking noodig. Maar samenwerking eischt rekening houden met elkanders omstandigheden. Verzuimt een gemeente dit, dan maakt zij de gemeenschappelijke actie onvruchtbaar en dwingt zij het hooger gezag tot ingrijpen, waardoor de gemeentelijke zelfstandigheid wordt verzwakt.

Nu wenschen wij echter nog twee opmerkingen te maken. Men meent — zooals uit de gestelde vraag blijkt — dat verplichte aansluiting in strijd is met het antirevolutionair beginsel. En er bestaat — naar het oordeel der tegenstanders — wellicht grond voor die meening in zoover men de overtuiging kan zijn toegedaan, dat de watervoorziening een aangelegenheid is, die alleen de eigenaren der woningen aangaat en waarmede de overheid zich niet kan inlaten zonder in strijd te komen met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Zoo staat de zaak echter niet. De watervoorziening in de woningen is niet uitsluitend een privé-aangelegenheid, doch behoort wel degelijk ook tot de overheidssfeer. Vroeger werd dit niet altijd beseft. Doch de voortschrijdende wetenschap en de lessen der practijk hebben duidelijk getoond, dat er een nauw verband bestaat tusschen een behoorlijke drinkwatervoorziening en den algemeenen gezondheidstoestand der bevolking. Denk slechts aan de verspreiden der besmettelijke ziekten. Er zijn streken (met name in Zeeland) waar de onverschilligheid

van de inwoners, wat het drinkwater aangaat, nog herinnert aan den toestand van het begin der vorige eeuw. Het komt voor dat het drinkwater wordt gehaald uit een sloot, waarop een beerput loost. Met het gevolg, dat herhaaldelijk typhus en andere besmettelijke ziekten uitbreken.

Onze tweede opmerking betreft de speciale gemoedsbezwaren, die in Zeeland in sommige kringen tegen aansluiting aan de waterleiding schijnen te bestaan. Wij deelen die bezwaren niet. Zelfs mag de vraag gesteld, of men hier in den regel wel te doen heeft met „achtbare bezwaren” waarvoor de overheid dient te wijken. Toch is het dunkt ons wenschelijk de gemoedsbezwaren zooveel mogelijk te ontzien.

Het lijkt ons, vooral ook in verband met deze bezwaren, aanbevelenswaardig om naast de bepaling omtrent de verplichte aansluiting ook een voorschrift op te nemen, waarbij aan B. en W. wordt opgedragen ontheffing van deze verplichting te verleenen ingeval, na onderzoek, gebleken is, dat de huiseigenaren hunne woningen door middel van regenbakken of pompen, die aan verschillende met het oog op de hygiëne te stellen eischen voldoen, van behoorlijk drinkwater hebben voorzien. Door een dergelijke bepaling wordt tevens tegemoet gekomen aan huiseigenaren, die de drinkwatervoorziening hunner woningen behoorlijk in orde hebben en nu, om financieele of welke andere reden ook, bezwaar tegen aansluiting hebben.

2. VRAAG.

Kan de voorzitter van het bestuur van de Coöperatieve Vereeniging voor electricische verlichting van ons dorp en omgeving lid van den Raad onzer gemeente blijven, wanneer deze vereeniging electriciteit gaat leveren aan de gemeenteschool?

Het bestuur der vereeniging wordt volgens de statuten gekozen uit de leden, vertegenwoordigt de vereeniging in- en buiten rechten en is bevoegd tot alle handelingen, die tot het doel en den werkkring der vereeniging behooren, voorzover deze niet aan de algemeene ledenvergadering zijn voorbehouden. De bestuursleden zijn *onbezoldigd*.

ANTWOORD.

Art. 24 Gemeentewet verbiedt middellijke of onmiddellijke deelneming van een raadslid aan leveringen enz. ten behoeve der gemeente. Blijven de bovengenoemde functies in één hand, dan zou, zoo niet van onmiddellijke dan toch van middellijke deelneming kunnen worden gesproken. Want de levering van electriciteit moet worden aangemerkt in verband met hetgeen in de statuten is bepaald als een beheersdaad van het bestuur. Nu genieten weliswaar de bestuursleden geen bezoldiging, doch uit het feit, dat zij lid der coöperatieve vereeniging zijn, volgt, dat zij persoonlijk geïnteresseerd zijn bij de gestie der vereeniging.

Daarom zouden wij aan den voorzitter in overweging willen geven om liever als bestuurslid der coöperatieve vereeniging af te treden en hiervan kennis te geven aan het handelsregister. De vereeniging zou hem dan in een andere functie, b.v. als adviseur, toegevoegd aan het bestuur doch zonder beslissende stem, of als lid der contrôlecommissie kunnen benoemen.

3. VRAAG.

Op de begrooting onzer gemeente staat geen post voor inkomsten voor eigen- en weduwen- en weezenpensioen van burgemeester, secretaris en ontvanger; wel een post voor pensioenuitgaven, m. a. w. het geheele pensioen wordt door de gemeente opgebracht.

Is het naar uw meening geoorloofd korting ter zake van pensioens-uitgaven op die salarissen toe te passen?

ANTWOORD.

De wedden van burgemeester, secretaris en ontvanger worden door Gedeputeerde Staten, nadat de Raad is gehoord, onder goedkeuring van de Kroon vastgesteld (zie de artt. 73, 104 en 107 der Gemeentewet).

Deze functionarissen zijn ambtenaren in den zin van de pensioenwet 1922 (zie art. 3); dus is ten hunnen aanzien van toepassing art. 36 van die wet, waarin o.m. wordt bepaald, dat van de voor de gemeente verplichte, bijdrage in het pensioenfonds (10 % van de gezamenlijke pensioensgrondslagen voor eigen pensioen en $5\frac{1}{2}$ % voor weduwen- en weezenpensioen) resp. 3 % van den grondslag voor eigen pensioen en $5\frac{1}{2}$ % voor weduwen en weezenpensioen op de ambtenaren verhaald kan worden. De korting voor weduwen- en weezenpensioen is echter beperkt tot het maximum van den pensioengrondslag, waarover weduwen- en weezenpensioen wordt uitgekeerd, n.l. tot f 3000.—.

Het besluit tot korting wordt genomen *door den Raad*. Het moet, ingevolge art. 162 van de pensioenwet, door Gedeputeerde Staten worden goedgekeurd.

Wij vestigen er de aandacht op, dat van de zijde van Gedeputeerde Staten van verschillende provinciën bij de gemeenten wordt aangedrongen op toepassing van den pensioenaf trek. Zoo door Gedeputeerde Staten van Drente en Groningen. Zelfs werd door beide laatstgenoemde colleges den gemeentebesturen mededeeling gedaan van hun voornemen om in de gewijzigde salarisregeling voor burgemeesters, secretarissen en ontvangers een bepaling op te nemen, hierop neerkomende, dat de jaarwedden dier ambtenaren in gemeenten, welke geen verhaal toepassen of van dat recht in minderen omvang gebruik maken dan toegelaten is, met een zoodanig bedrag worden verminderd, dat het zuiver bedrag der verminderde jaarwedde overeenkomt met hetgeen de zuivere jaarwedde zou bedragen na korting bij toepassing van het recht van verhaal tot de bij de wet toegelaten percentages. Door een dergelijke bepaling zou door Gedeputeerde Staten inbreuk worden gedaan op 's Raads bevoegdheid om de korting al of niet toe te passen. Het is bijgevolg de vraag, of ze eventueel door de Kroon zou worden goedgekeurd. Uit deze mededeeling blijkt intusschen, dat in sommige provinciën de practijk gaat in de richting, die u blijkbaar ook voor uwe gemeente gewenscht acht.

4. VRAAG.

In onze gemeente bestaan plannen tot oprichting van een openbare leeszaal met bibliotheek. Bij den gemeenteraad zal een aanvraag om subsidie worden ingediend. In verband daarmee zou ik gaarne uwe meening vernemen omtrent deze twee punten:

1. of het wenschelijk is om medewerking aan de oprichting te verleenen;
2. hoe straks mijn standpunt als raadslid zal moeten zijn bij het beslissen omtrent de subsidie-aanvraag?

ANTWOORD.

Het vraagstuk der openbare leeszaalen en bibliotheken wordt in den kring der antirevolutionaire partij op verschillende wijze beoordeeld. Sommigen achten de bezwaren zoo overwegend, dat zij zich met nadruk tegen dergelijke instellingen verklaren, voor zoover deze althans geen christelijk karakter dragen. Anderen nemen een minder afwijzend standpunt in.

Deze bezwaren zijn in hoofdzaak van tweeërlei aard. Er bestaat n.l. eenerzijds bedenking tegen de neutraliteitsgedachte, die aan de propaganda voor de openbare leeszaalen en bibliotheken, zooals deze van liberale en socialistische zijde wordt gevoerd, ten grondslag ligt. Anderzijds wordt gevreesd voor volksbederf door onzedelijke en revolutionaire lectuur.

Beide bezwaren zullen wij toelichten aan de hand van hetgeen van antirevolutionaire zijde geschreven is.

In een referaat voor de vereeniging van antirevolutionaire raadsleden schreef het tegenwoordig kamerlid, de heer Zijlstra, het volgende (zie *De Gemeenteraad* van 1 Nov. 1911):

„De leeszaal wil „ontwikkeling”. En welke is nu die ontwikkeling.....

„Geen religie, geen nationale propaganda, geen propaganda voor maatschappelijke inzichten — niets van dat alles. Zij heeft geen vasten geestelijken grondslag. Zij kent geen dogma. Dat is alleen goed voor „reeds overtuigden”. Deze opvoeding tot ontwikkeling gelijkt geen gebouw op vast fundament opgetrokken naar vast plan en met eenheid van structuur. Zij kent dat alles niet. Zij is volkomen „onbevooroordeeld”. Zij wil slechts den mensch vrijmaken van alles wat hem kan hinderen om volkomen autonoom te kiezen tusschen de verschillende levensbeschouwingen of, zoo hij niet wil kiezen, den grootsten gemeenen deeler er uit te trekken en als zijn geestelijk eigendom te erkennen.

„Deze „neutraliteit” houdt verband met de vrije zelfbestemming van den mensch, met de meening dat de mensch soeverein is.

„Daarom moet er zijn een neutrale staat, een neutrale pers, een neutrale school, een neutrale leeszaal. Op de openbare school, de neutrale school van den neutralen staat, behoort de negatieve neutraliteit. Zij rekest alleen met het kind, het kind dat van geen dogma nog weet, dat niets verstaat. Alles moet geweerd wat voor de ziel van het kind schadelijk kan zijn. Afwezigheid van elke vooropgezette meening, afwezigheid van alles wat „propagandistisch” is, van religie- en nationaliteitsdwang is vereischte. Er worde alleen gezorgd voor den grondslag der „ontwikkeling” voor datgene wat later in staat kan stellen om die „ontwikkeling” geheel deelachtig te worden.

„Zoo wordt het kind groot. De negatieve neutraliteit kan meer en meer worden losgelaten.

„Eindelijk is de knaap jongeling geworden. Hij is „nog niet overtuigd” in welke zaken ook. Niemand heeft zijn wil geweld aangedaan. Hij heeft alleen de geschiktheid om te onderkennen en op te nemen. En nu naar

de leeszaal. Daar ligt alles wat op godsdienst, wetenschap en kunst betrekking heeft. De neutraliteit is positief geworden. Men blijft „neutraal” tegenover het geestelijk leven van den jongen mensch. Hij moet zelf kiezen, zichzelf bepalen.....

„Ziedaar de leugen der neutraliteit.

„De openbare leeszaal, zoo opgevat als sociaal-paedagogische instelling tot algemeene ontwikkeling op den grondslag der positieve neutraliteit, gaat uit van een bepaald paedagogisch beginsel. Een paedagogisch beginsel, dat slechts door den vrijzinnige, door den sociaal-democraat kan worden aanvaard, maar door heel christelijk Nederland wordt afgewezen, als een gevaarlijk, verderfelijk beginsel, omdat het lijnrecht ingaat tegen Gods ordinantiën voor het leven.

„En daarom kan de openbare leeszaal zoo opgevat niet geacht worden een algemeen erkend volksbelang te behartigen”¹⁾.

Het tweede bezwaar werd vooral door Dr. Kuyper op den voorgrond gesteld. Hij schreef in een ingezonden stuk in *De Rotterdammer* van 19 Maart 1913 (met vermelding van een gedeelte van de nota inzake het subsidieeren van openbare leeszaalen, door het R.K. Eerste Kamerlid, Mr. van den Biesen bij de behandeling der Staatsbegrooting aan de Eerste Kamer overgelegd²⁾) het volgende:

„Voor mij is het geen oogenblik aan den minsten twijfel onderheven, dat deze openbare leeszaalen nu reeds veel reinheid bedorven, geloof ondermijnd en zielen verwilderd hebben. Van meet af heb ik dit geprofeteerd en lees nu maar wat er steeds aan de Eerste Kamer over bericht is.

„In de nota van Mr. van den Biesen staat letterlijk:

„„Ik heb hier voor mij liggen de Maandberichten en lijsten van de openbare leeszaal en bibliotheek, Toussaintkade, Den Haag.

„„Onder de dag- en weekbladen liggen ter lezing de anarchistische geschriften: *De Arbeid* en *De Vrije Socialist*; de socialistische: *De Blijde Wereld*, *Coöperatie-Gids*, *De Nieuwe Tijd*, *De Strijd*, *De Vakbeweging*, *Het Volk* (met *Notenkraker*); de theosophische: *Lotusknoppen*, *Lotusserie*, *Theosophie*; en het blaadje (waarvoor we moeilijk een naam kunnen vinden) *De Controleur*. Bovendien tot het aankweken van ongodisten, die broodnoodig blijken voor de welvaart van den Staat der Nederlanden, wordt *De Vrije Gedachte* aangeboden.

„„Daar de ontzaggelijke verwoesting door de ontkerstening van het huwelijk nog niet groot genoeg schijnt te wezen, wordt in dien geest nog gewerkt door aanbieding van *De Katechismus over het huwelijk*, een leidraad voor weldenkenden, door P. v. SCHILFGAARDE; een boekje, waarover een aap zelfs zou blozen. Bij W. BÖLSCHKE, den onzindelijken en onwetenschappelijken knoer, moeten de menschen hunne wijsheid opdoen inzake *Die Abstammung des Menschen*.

„„Tot zedelijke verheffing van ons volk vinden wij verschillende boeken die volstrekt onzedelijk zijn, en zelfs door gansch ongeloofigen zóó worden genoemd. Onder de vele noem ik slechts enkele, welke in alphabetische lijst

¹⁾ Ter voorkoming van misverstand zij opgemerkt, dat de heer Zijlstra zich slechts verklaarde tegen subsidieverleening aan neutrale openbare leeszaalen met uitsluiting van die op anderen grondslag.

²⁾ Hand. Ie Kamer 1912/13, blz. 381.

van de rubriek „letterkundigen” voorkomen: H. BOREL, *Levenshonger*, waarvan ANNA DE SAVORNIN LOHMAN getuigde, dat zij zelden een boek in handen kreeg, dat op haar „een meer weerzinwekkenden indruk maakte”; VAN DEYSSEL, *De Kleine Rubriek*, door „de Gids” bij zijn verschijnen eenvoudig genoemd „een smerig boek”, van dezelfde *Eene Liefde* dat ontstemming genoeg heeft gewekt bij hen, die allerminst van preutscheid kunnen beschuldigd worden; HERMAN TEIRLINCK, *Het Ivoren Aapje*, innerlijk bedorven en perfied immoreel; — zoo kunnen wij een heele lijst maken alleen reeds uit het voorloopige lijstje voor de rubriek Letterkunde!”

„„Als de Staat zulke inrichtingen steunt, wordt hij wel gelijk aan Chronos, die zijn eigen kinderen verslond. Is het te verantwoorden, zulke boeken en geschriften gratis te brengen onder het bereik van iedereen, en zoodoende mede te helpen aan de geestelijke en zedelijke verwording van ons volk?””

Om nu de zaak van verschillende zijden te belichten laten wij ook nog een gedeelte volgen van een artikel van de redactie¹⁾ van *De Gemeenteraad* (zie het nummer van 1 Nov. 1910):

„Het bezwaar tegen openbare leeszaalen is, dat daar lectuur van allerlei richting ter lezing ligt; indien al het onkuische en het godslasterlijke geveerd wordt, dan ligt toch waarheid en ieugen, geloof en ongeloof, leering en dwaling, naast elkander op de leestafel. En gevaar steekt daarin vooral voor de jeugdigen, en voor hen die, door geringe ontwikkeling, ook op rijper leeftijd onmondig blijven.

„Het komt ons voor, dat het bezwaar eigenlijk veel verder strekt dan alleen tegen openbare leeszaalen. Het richt zich tegen elke lectuurvoorziening zonder scherpe keur. Het kan alleen worden opgeheven door de censuur. Het is dan ook geen wonder, dat de heer Lisman bij de leeszaaldiscussie in den Haagschen Raad zijn wrevel tegen de drukpersvrijheid uitte.

„Wanneer wij nu verklaren met deze opvatting goeddeels te sympathiseeren, versta men ons niet verkeerd. Wanneer er een middel was om de geestelijke ontreddering te keeren en voor het vervolg te voorkomen, die van de uitvinding der boekdrukkunst het gevolg is geworden, het ware onverantwoordelijk dat middel niet te gebruiken. Maar censuur over de pers is onmogelijk gebleken. Daargelaten, dat de overheid de roeping niet heeft om geestelijke leiding te geven aan het volk, leidt de censuur uit haar aard tot misbruiken, veel erger dan die zij zoekt te keeren.

„Wanneer wij spreken over de voorziening van het Nederlandsche volk van lectuur, hebben wij ons het feit, dat Nederland vrijheid van drukpers heeft, helder voor oogen te stellen. En wij hebben voorts te bedenken, dat de boekhandel zeer sterk onder den invloed van die drukpersvrijheid staat. Vanzelf zijn in de groote steden de boekhandelaars genoopt zich te specialiseeren; men heeft er Fransche en Duitsche boekhandelaars, ook christelijke boekhandelaars. Maar dat beteekent volstrekt niet, dat dergelijke firma's uitsluitend speciale artikelen inkoop; dat in het bijzonder een christelijk boekhandelaar geen werken van vrijzinnigen, van ongeloofige richting inkoop.

„Wanneer men nader let op de wijze waarop, vooral in onze steden, de

¹⁾ De toenmalige redacteur was Mr. V. H. Rutgers.

eenvoudige man van lectuur voorzien wordt, dan komt de boekhandel niet in de eerste plaats. Voorop gaat dan de „neutrale” pers, die voor alles plaats heeft, behalve voor de religie; die spot met het heilige; die de zinnen prikkelt. Daarnaast stellen zich de colporteurs, die in arbeiderswijken, en in rijkere buurten bij de dienstboden, de beruchte sensationele romans (in afleveringen!) plaatsen, waarin de hoeveelheid doodslagen en echtbreuken vergoeding moet geven voor het totaal gemis aan literair gehalte. Van beteekenis zijn ook de leesbibliotheken, die alléén op winst bedacht, de neiging naar prikkelende literatuur zonder de minste scrupules exploiteeren. En daarbij voegt zich dan de kwistig verspreide propagandalectuur van socialisten en anarchisten, die haar doel maar al te vaak niet mist; met lette slechts op, hoe zelfs de holle phrases der anarchisten duizenden onzer arbeiders in vervoering kunnen brengen.

„Zóó wordt de massa van lectuur voorzien.

„Er zijn ook lichtzijden. De Heilige Schrift is in Nederland nog altijd het meest gelezen boek; waar zij iederen morgen en iederen avond wordt opengeslagen, zijn de leden van het gezin tegen velerlei vergif immuun. Tegenover de roode propaganda stellen wij voorts de onze. De jongelingsverenigingen, Patrimonium, zij hebben hun bibliotheken, hoe primitief vaak ook, zoowel wat den voorraad en de aanvulling betreft, als in de administratie en de wijze van uitleenen. Militaire tehuizen, evangelisaties, zondagschoolbibliotheken, trachten voor betere lectuur te winnen met de kleine middelen waarover zij beschikken. Dat alles kan worden voortgezet, uitgebreid, bevestigd; het laat zich denken dat iedere wijk in onze steden haar wijklokaal met bibliotheek zou bezitten; en wellicht zelfs door gratis koffieverstrekking de bezoekers zouden worden gelokt. Uitvoeren laat zich zoo iets echter niet bij de groote verdeeldheid die bijna al onzen christelijken arbeid kenmerkt, vooral wijkarheid van evangelisatorischen aard, die niet buiten het kerkverschil omgaan kan. En voorts, met al uwe moeite verdwijnt de leesbibliotheek, de colportageroman, de roode propaganda niet. En naar uw uitgezochte bibliotheek komen alleen zij, die het uitzoeken aan anderen willen overlaten. Zij, die zelf willen uitzoeken gaan toch uw deur voorbij; dat zijn zij, die aan den zelfkant der kerk staan, die onder de bekoring der dwaling beginnen te komen; maar ook zij, die voor hun studie als ambtenaar, als onderwijzer, als journalist zich niet tot lectuur van één richting kunnen of mogen bepalen; en zij, in wier behoefte aan lectuur over hun vak, zeg b.v. de bouwkunst door uw kleine christelijke bibliotheek niet wordt voorzien.

„Met het oog nu op al het bovenstaande zeggen wij: een openbare leeszaal en bibliotheek, gelijk die thans in Nederland bestaan, is niet de ideale lectuurvoorziening. De ideale lectuurvoorziening zou alleen met censuur te verkrijgen zijn; en censuur vindt alleen toepassing voor wie zich vrijwillig er onder stelt. Al is zij niet het ideaal, de openbare leeszaal en bibliotheek is toch de best bereikbare lectuurvoorziening.”

* * *

Na deze „voorloopige informatie” merken wij ten aanzien van de gestelde vragen het volgende op:

ad 1. De tegenwoordige samenleving eischt van den medelevenenden burger,

dat hij zich op allerlei terrein, zoowel op staatkundig, economisch, sociaal, als op godsdienstig terrein oriënteert. Eensdeels stelt een groot aantal beroepen vrij hooge eischen van geestelijke ontwikkeling, anderdeels dwingen het algemeene kiesrecht, het op den voorgrond treden van de vakvereniging en het, onder invloed van de snel voortschrijdende ontwikkeling van het maatschappelijk leven sterk toenemend, aantal vraagstukken ook de volksklasse om kennis te nemen van allerlei dingen, waarover zij vroeger ter nauwernood dacht.

Er wordt daarom in steeds breeder kring behoefte aan lectuur over allerlei onderwerpen gevoeld. Eigen middelen laten in den regel niet toe boeken aan te schaffen. En de volksbibliotheken, die uit winstbejag worden gedreven, kunnen niet helpen. Want in den regel beperken deze zich tot belletrie.

De openbare leeszaal met bibliotheek kan in deze behoefte voorzien. Zij beoogt geen winstbejag en is dus niet in die mate als de particuliere uitleenbibliotheek afhankelijk van de wenschen van haar lezerskring. Zij kan dus haar boekenschat zoodanig kiezen, dat zij medewerkt tot verhooging van het geestelijk peil van de bevolking.

Nu bestaan er tweeërlei soort van openbare leeszalen n.l. de algemeene en de bijzondere. Beide zijn bestemd voor de gansche bevolking, in dien zin dat ieder, ongeacht politieke of godsdienstige overtuiging of maatschappelijken stand, als lezer kan worden ingeschreven. Dit is de beteekenis van het woord „openbaar”. Doch de algemeene bibliotheek streeft er naar om „elk wat wils” te verschaffen, terwijl de bijzondere min of meer doelbewust zich aanpast bij een bepaalde richting.

Nu spreekt het van zelf, dat de beide bezwaren, die wij boven noemden, niet gelden tegen de bijzondere openbare leeszaal, voorzoover ze een christelijk karakter draagt. Daarom zou het o. i. wenschelijk zijn, dat in onze kringen meer belangstelling voor dergelijke leeszalen werd aan den dag gelegd. Er zijn er — voor zoover ons bekend — nog maar zeer weinig. Althans het leeszaalboekje 1923 van de Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheken maakt slechts melding van 2 christelijke openbare leeszaalen en bibliotheken (Hilversum en Vlaardingen), die bij die vereeniging zijn aangesloten; waartegenover staan 23 R.K. en 44 algemeene (de filialen buiten rekening gelaten). Wel hebben tal van kleine particuliere bibliotheken van christelijke jongelings- en vakverenigingen in beperkten kring beteekenis. Doch dit neemt niet weg, dat er onzerzijds op het terrein der openbare leeszaalen en bibliotheken nog heel wat te doen valt.

Een feit is het intusschen, dat in onze kringen voor christelijke openbare leeszaalen niet veel belangstelling bestaat. En zelfs al werd die belangstelling geprikkeld, dan is het nog de vraag, of er in kleine plaatsen wel een voldoende reden bestaat tot oprichting.

Het gaat dan ook in den regel niet om een keuze tusschen de oprichting van een algemeene of christelijke leeszaal, maar de vraag is meestal: *of* een algemeene *of* niets. Want op kleinere plaatsen is reeds voor de oprichting van een algemeene bibliotheek samenwerking in den ruimsten zin des woords noodzakelijke voorwaarde.

Als nu ten uwent de zaak zoo staat, zouden wij in principe geen bezwaar hebben tegen medewerking aan de oprichting van een algemeene leeszaal en bibliotheek. Al moge de neutraliteitsgedachte, welke aan de propaganda voor de algemeene leeszaal veelal ten grondslag ligt, voor ons niet zijn te aanvaarden, hiermede is het instituut zelf niet veroordeeld. De vraag moet o. i. zijn, of er

van de algemeene leeszaal een zoo verderfelijken invloed uitgaat, dat onzerzijds steeds, onverschillig hoe de omstandigheden zijn, steun moet worden geweigerd. En die vraag zouden wij niet bevestigend durven beantwoorden.

Het is waar, de algemeene leeszaal geeft geen leiding. Ze bepaalt bij de keuze van nieuwe boeken en periodieken niet de volgens het bestuur meest gewenschte richting. Doch wel is een behoorlijke contrôle mogelijk. De lectuur van onzedelijk of revolutionair-propagandistisch karakter moet worden geweerd. En wanneer menschen uit christelijke kringen in het bestuur zitting nemen, kunnen deze toezien, dat ook christelijke lectuur ten behoeve van de bibliotheek en leeszaal wordt aangekocht.

Blijft medewerking van christelijke zijde achterwege, dan zal het gevolg zijn, dat óf geen openbare leeszaal wordt gesticht — waardoor in een vrij algemeen gevoelde behoefte niet zou worden voorzien en door velen op andere wijze (kroeg, bioscoop en d.g.) verstrooiing zou worden gezocht —, óf bij de inrichting van de openbare leeszaal en bibliotheek de invloed van christelijke zijde wordt gemist.

* * *

ad 2. Naar het ons wil voorkomen mag er alleen dan sprake zijn van het verleenen van subsidie, wanneer leeszaal en bibliotheek, waarvoor het subsidie gevraagd wordt, beantwoorden aan de volgende eischen:

a. Ze moeten openbaar zijn, d. w. z. de regeling betreffende de leeszaal en bibliotheek moet zoodanig zijn, dat ieder, die wil, daarvan gebruik kan maken. Hiermede is natuurlijk niet bedoeld, dat geen enkele voorwaarde bij toetreding tot den lezerskring mag worden gesteld. Tegen het heffen van een niet al te hooge contributie (door een hooge contributie zou een groot deel der bevolking van het medelezen zijn uitgesloten) of tegen de bepaling, dat slechts personen boven een zekeren leeftijd toegelaten worden (zulks met het oog op het feit, dat in iedere bibliotheek, hoe voortreffelijk ook gesorteerd, toch altijd boeken worden gevonden, en vaak zelfs onmisbaar zijn, die niet door kinderen behoren te worden gelezen) bestaat o. i. geen bezwaar. Doch strekken leeszaal en bibliotheek slechts ten dienste van een bepaald deel der bevolking met uitzondering van andere groepen, dan is o. i. overheidssubsidie misplaatst. Dit geval kan zich b.v. voordoen, wanneer de leeszaal en bibliotheek uitsluitend ten gebruike staat van een bepaalde vereeniging, waartoe alleen zij als leden worden toegelaten, die een bepaalde godsdienstige of politieke overtuiging aanhangen of behoren tot een bepaalden maatschappelijken stand of tot eenige bevolkingsgroep, waartoe niet een ieder kan toetreden.

b. De aanwezige geschriften en boeken moeten van dien aard zijn, dat leeszaal en bibliotheek inderdaad ten dienste van de gansche bevolking strekken.

Nu bedoelen wij met dezen eisch niet, dat de lectuur niet eenigszins eenzijdig mag zijn gekozen. Wij zouden in principe geen bezwaar hebben om b.v. aan een R.K. of Christelijke leeszaal of, in 't algemeen, aan een bibliotheek, die zich doelbewust richt naar de behoeften van een bepaalde volksgroep, subsidie te verleenen. Want geen enkele bibliotheek — ook niet de bibliotheken, die pretendeeren „elk wat wils” te verschaffen — is geheel van eenzijdigheid vrij te pleiten. Geeft een bibliotheek niet zelve de richting aan, dan gaat ze zich gaandeweg min of meer aanpassen bij de wenschen van haar toevalligen lezerskring. Daarbij komt nog, dat juist in het opzettelijk partij-

kiezen van een bibliotheek ook een belangrijk voordeel schuilt. Een bibliotheek die z.g. neutraal wil zijn, kan niet dan ten koste van schatten gelds op de hoogte van haar tijd blijven. En aangezien de geldmiddelen doorgaans niet zoo ruim vloeien, lijdt in den regel in zulke bibliotheken de kwaliteit onder de quantiteit. Daarentegen is het voor de bijzondere bibliotheek veel gemakkelijker haar speciaal onderdeel behoorlijk te behartigen. Dit komt, wel natuurlijk in de eerste plaats doch niet uitsluitend, ten goede aan de lezers, die tot de richting van de bibliotheek behooren. Want iemand, die belang stelt in, of studie wil maken van deze richting — onverschillig of hij daartoe behoort — zal in een dergelijke bibliotheek lees- en studiemateriaal vinden, dat in algemeene bibliotheken tevergeefs wordt gezocht.

Toch moeten o. i. aan iedere bibliotheek, wat de samenstelling betreft zekere minimum eischen worden gesteld, n.l. deze, dat in de boekenschat worden aangetroffen verschillende algemeene werken, waarvan zonder twijfel door de gansche bevolking met vrucht kan worden gebruik gemaakt. Wij denken b.v. aan woordenboeken, encyclopaediën, atlanten, jaarboeken, leer- en handboeken en dergelijke. Ontbreken soortgelijke werken geheel, dan zouden wij reeds op dien grond bezwaar maken tegen subsidie.

c. Geen propagandistische geschriften van onzedelijke of revolutionaire strekking mogen in de leeszaal of bibliotheek worden gedoogd.

Indien blijkens den, aan den Raad over te leggen, catalogus aan dezen eisch niet wordt voldaan, mag o. i. geen subsidie worden verleend. Gaat de Raad tot het verlenen van subsidie over, dan zouden wij in elk geval wenschelijk achten, dat door dit college een persoon of een commissie wordt aangewezen, die zich geregeld op de hoogte stelt van den stand van zaken en zijne bevindingen op geregelde tijden aan den Raad mededeelt.

Voldoen leeszaal en bibliotheek aan deze eischen en biedt ook de samenstelling van het bestuur waarborg, dat de gelden behoorlijk zullen worden besteed, dan zouden wij — mits natuurlijk de toestand der gemeente-financiën steun van gemeentewege toelaat — geen bezwaar hebben tegen subsidieverleening.

5. VRAAG.

In hoeverre is het geoorloofd, dat leden van een gemeenteraad worden bijgestaan door een commissie van advies, door een plaatselijke kiesvereniging uit hare leden aangewezen; is zulks ook in strijd met art. 45 der Gemeentewet?

ANTWOORD.

Artikel 45 van de Gemeentewet bepaalt, dat de Raadsleden „stemmen elk volgens eed en geweten zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen”. Een verhouding van lastgeving tusschen kiezers en gekozenen met de daarbij behorende „ruggespraak” (voor het geval dat de last niet in alle voorkomende gevallen voorziet), zooals ten tijde van de republiek ten onzent bestond, wordt door dit artikel, evenals door de corresponderende artikelen 87, 92 en 130 der Grondwet en artikel 72 der Provinciale wet uitgesloten. Hieruit volgt, dat de gekozene niet mag zijn een „dienaar” van de kiezers, die verplicht is, bij

elke beslissing, te vragen en zich te gedragen naar den wil van zijn meesters. De gekozene beslist zelfstandig, naar zijn eigen beginselen.

Wel bestaat er — behoort er althans te bestaan, wil men metterdaad van „vertegenwoordiging” spreken — een band tusschen kiezers en gekozenen. Deze band ontstaat uitsluitend hierdoor, dat tusschen kiezers en gekozenen overeenstemming bestaat ten aanzien van staatkundige beginselen. Het onderteekenen van een partijprogramma mag dan ook niet anders worden beschouwd, dan als een verklaring van instemming met de beginselen, die in zulk een program tot uitdrukking komen. Het scheidt niet een rechtsband, maar een zedelijken band, en ontnemt aan den candidaat geenszins het recht en den plicht om, indien ten aanzien van bepaalde programpunten door nader onderzoek nieuwe omstandigheden aan den dag zijn getreden of een rijper oordeel verkregen is, desnoodig, een afwijkend standpunt in te nemen.

Ter versterking van dezen zedelijken band tusschen kiezers en gekozene is het gewenscht, dat laatstgenoemde zich op de hoogte stelt van de denkbelden en meeningen van de bevolking in 't algemeen en van de groep, waartoe hij behoort, in het bijzonder. Doch het komt ons twijfelachtig voor, of het instellen van een adviescommissie door de kiesvereniging daartoe noodzakelijk is. Vooral in kleinere plaatsen, doch ook in grootere, kunnen de raadsleden zich ook zonder een dergelijke commissie voldoende vergewissen van hetgeen leeft in den kring, waartoe zij behooren. Zoo door het bijwonen der vergaderingen van kiesverenigingen en vakverenigingen, door kennisneming van hetgeen in de plaatselijke pers geschreven wordt en door besprekingen met allerlei personen.

Naar wij vreezen, wordt door het instellen van een adviescommissie een stap gedaan in de richting, die niet met de wet strookt. Want wat wil men met een dergelijke commissie? Bedoelt men niet meer dan aan de raadsleden gelegenheid te geven om bepaalde leden van hun partij te raadplegen, dan zien wij geen strijd met de wet. Maar dan kan de maatregel, dunkt ons, wel achterwege blijven, wijl de leden der commissie, ook zonder opzettelijke aanwijzing door de kiesvereniging, in den regel wel bereid zullen zijn den raadsleden hun meening mede te deelen. Wij zijn daarom geneigd aan den maatregel een verder strekkende beteekenis toe te kennen, n.l. om de raadsleden uitdrukkelijk of stilzwijgend te *verplichten*, advies in te winnen en, bij het uitbrengen van hun stem, ook met dit advies rekening te houden.

Is deze veronderstelling juist, dan achten wij het instellen van een dergelijke adviescommissie in strijd met art. 45 der Gemeentewet, welk artikel juist een dergelijke verplichting van de raadsleden bedoelt uit te sluiten.

DE LOON- EN SALARISPOLITIEK VAN DE REGEERING

DOOR
J. SCHOUTEN.

I.

Het onderwerp, in bovenstaanden titel aangegeven, is een van de onderwerpen, welke in den laatsten tijd in het centrum van de belangstelling hebben gestaan. Dit behoeft niet te verwonderen. Reeds in het algemeen niet. De zaak is belangrijk. Voor de Overheid, omdat zij haar uitgebreide taak niet kan vervullen zonder een goed corps ambtenaren, d. w. z. een voor zijn werk berekend en zich met volle toewijding gevend corps. Voor het geheele volk, omdat het bijna zonder uitzondering alleen in aanraking komt met de Overheid door middel van ambtenaren en de wijze waarop de Overheidstaak wordt verricht van zeer groote beteekenis is met het oog op zijn onderscheidene belangen. Voor de ambtenaren, omdat de gedragslijn van de Regeering ten aanzien van loonen en salarissen meestentijds hunne welvaartspositie bepaalt. De belangstelling is in het gegeven geval nog gemakkelijker te verstaan. Voor de ambtenaren, omdat practisch de toestand van 's Lands financiën zulk een grooten invloed moet uitoefenen op de loon- en salarispolitiek der Regeering; voor het volk, omdat de beslissing van de Regeering als eene zeer gewichtige moest worden gezien en voor de financiën van het Rijk en voor de daaruit voortvloeiende financiëele politiek.

* * *

Het is niet de bedoeling in dit artikel een overzicht te geven van alle loon- en salarisregelingen, welke sedert 1918 gegolden hebben. Het schijnt gewenscht thans alleen te handelen over de loon- en salarispolitiek van de Regeering sinds de heer H. Colijn als Minister van Financiën is opgetreden, temeer omdat dan de aandacht wordt geconcentreerd op wat heden ten dage op dit gebied de meeste belangstelling heeft. Uitgegaan mag worden van de gedachte, dat de meening der Regeering over den toestand van 's Lands financiën, gepubliceerd in de „millioenennota” d.d. 18 September 1923, bekend is. Naar het oordeel der Regeering volgde uit dien toestand de volstrekte noodzakelijkheid om door het treffen van een complex van maatregelen in korten tijd de financiën in zooverre te herstellen, dat het evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven voor den gewonen dienst weer werd bereikt. Volgens het gevoelen der

Regeering kon dit resultaat alleen op redelijke wijze worden verkregen als de loonen en salarissen van het Rijkspersoneel en van hen, wier bezoldiging door het Rijk wordt vastgesteld, verlaagd werden, en daarvoor was de intrekking van art. 40 van het Bezoldigingsbesluit 1920 noodig. De aanvankelijke meening der Regeering was, dat de totale loon- en salarislust voor het Rijk met rond 35 millioen gulden moest verminderd worden. Haar plan was, afgezien van de stopzetting der periodieke verhoogingen gedurende ten hoogste drie jaren, deze vermindering te bereiken door eene verlaging van de loonen en salarissen met 20 %, te verkrijgen in twee tempo's. Met ingang van 1 Januari 1924 zou een generale korting van 10 % op alle loonen en salarissen worden toegepast. Voorts moest eene herziening van de loon- en salarisregelingen op zoodanige wijze plaats hebben, dat in 1925 de totale loon- en salarislust met ongeveer 20 % zou zijn verlaagd. Dit plan is niet ongewijzigd uitgevoerd. De Regeering heeft afgezien van haar voornemen om tot stopzetting van alle periodieke verhoogingen over te gaan, wijl haar bij nader onderzoek was gebleken, dat daartegen groote bezwaren bestonden. De vlootwet-crisis heeft veroorzaakt dat de korting over 1924 eerst is ingegaan met 1 Mei in plaats van met 1 Januari, terwijl de Regeering, om de werking van de korting voor gehuwden en kostwinners te verzachten, met ingang van 1 Mei 5 % en eerst met ingang van 1 Oct. 10 % op hun loon of salaris kortte. De nieuwe loon- en salarisregelingen zijn vóór 1 Januari 1925 tot stand gekomen. Met welke som het totale loon- en salarisbedrag wordt verminderd bij volledige doorwerking dezer regelingen is niet bekend. Vast staat dat voor 1925 het bedrag der besparing op loonen en salarissen wordt geraamd op 22 à 23 millioen gulden, terwijl het naar het aanvankelijk gevoelen der Regeering 35 millioen had moeten zijn. Zij heeft voor het in dienst zijnde personeel de gevolgen van de herziening in sterke mate getemperd door voor 1925 met behulp van overgangsbepalingen de verlagingen te beperken, waardoor als regel gehuwden en kostwinners 90 % en ongehuwden 80 % ontvangen van het genotene onder de vroegere regeling. Men lette op de woorden als regel, want er zijn ook een aantal gevallen waarin de nieuwe regeling gunstiger is dan de oude per 1 October 1924, verminderd met 10 %. Het schijnt de bedoeling te zijn deze beperkingen ook na 1925 te handhaven als de toestaand van 's Lands financiën dit toelaatbaar maakt.

* * *

Voor al in de kringen van het Rijkspersoneel en van hen, wier bezoldiging door de Rijksoverheid wordt vastgesteld, heeft de regeeringspolitiek op dit punt groote ontstemming gewekt. De aantasting van de loonen en salarissen werd gewraakt, ook afgezien van de beteekenis welke aan art. 40 van het Bezoldigingsbesluit 1920 moest worden toegekend en van de houding door de Regeering aangenomen tegenover het Georganiseerd Overleg. De belangrijkste vraag hierbij in het geding is deze:

was er, bij een objectief bezien van den toestand van 's Lands financiën, voor de Regeering noodzaak om de loonen en salarissen te verlagen? Dat in den kortst mogelijken tijd eene sluitende Staatsbegrooting moest worden verkregen is evident. Zoowel de belangen van den Staat als die van iederen inwoner van ons land vorderden dit. Verbetering, handhaving van het staatscrediet; behoud van de waarde van het ruilmiddel op het normale peil, afwering van het inflatie-gevaar, voor zoover deze door middel van een gezond beheer der Staatsfinanciën worden verkregen, zijn van zoo overwegend geestelijk en stoffelijk belang voor den Staat en de bevolking, dat elke politiek, welke de urgentie daarvan in den achter ons liggenden tijd heeft ontkend, zij het ook in nog zoo geringe mate, veroordeeld moet worden als kortzichtig en roekeloos, als verwaarloozende de hoogste belangen van land en volk. Tot zulk eene te veroordeelen politiek is ook die te rekenen, welke haar grond vond in deze gedragslijn: dekking van het tekort op de Staatsbegrooting successievelijk, in eenige jaren. Hiervan uitgaande — en dit schijnt ons het eenig juiste uitgangspunt — kan de boven gestelde vraag niet anders dan bevestigend beantwoord worden. Immers belangrijke verhooging van de inkomsten mocht met het oog op de werking van ons belastingstelsel niet op den voorgrond staan. Tot opvoering van de inkomsten door verhooging van bestaande of invoering van nieuwe heffingen mocht dus eerst worden overgegaan — en dan nog alleen met het oog op de volstrekte noodzaak, dat ten spoedigste een sluitend staatsbudget werd verkregen — als bleek, dat dit laatste niet bereikbaar was door verlaging van de Staatsuitgaven. Stellen wij het totaal-bedrag daarvan op rond 620 millioen en houden wij er rekening mede, dat daarvan deel uitmaken uitgaven tot een bedrag van rond 220 millioen, waarop *niemand* kan bezuinigen (rente en aflossing van staatsschuld, pensioenen en stortingen voor pensioenen, uitkeering aan de gemeenten en dergelijke), dan blijft over om er de bezuiniging op toe te passen een bedrag van rond 400 millioen. Wie nu uitgaat van de gedachte, dat de sluitende staatsbegrooting in korten tijd moest zijn verkregen geworden zonder aantasting van de loonen en salarissen, die stelt zich dus op het standpunt, dat de vereischte belangrijke daling van de uitgaven zou moeten zijn gevonden op een totaal-bedrag van nog geen 200 millioen gulden, aangezien in het najaar van 1923 de som van loonen en salarissen — met uitzondering van die voor de eigenlijke staatsbedrijven — gesteld werd op ongeveer 210 millioen gulden. Dit schijnt onmogelijk te mogen worden geacht. De ervaring leert, hoe moeilijk het is binnen een niet te lang tijdsverloop eenigszins beduidende besparingen op de uitgaven te verkrijgen. De organisatie van elken diensttak heeft eene historie en het is een inspannend werk om daarin wijziging te brengen, welke tot resultaat heeft beperking van de uitgaven zonder dat aan de zaak zelf groote schade wordt toegebracht. Zeker is het, dat wie met deze ervaring rekening houdt en de diverse onderdeelen der Staatsbegrooting eenig-

zins nauwkeurig nagaat, tot de conclusie moet komen, dat het benoodigde bedrag — ruim 60 millioen — niet gevonden kon worden op een totaal van nog geen 200 millioen. Wie zou *alle* hieronder vallende uitgaafposten met bijna $\frac{1}{3}$ kunnen verlagen, zonder de meest primaire Overheidszorg te zeer te schaden? Daarmede is tevens het bewijs geleverd, dat de sluitende begrooting in korten tijd niet zou zijn verkregen zonder aantasting van de loonen en salarissen, tenzij dan met eene vermeerdering van de inkomsten, welke nog ruim 20 millioen (het voor 1925 gevonden bedrag door verlaging van loonen en salarissen) meer bedroeg dan nu. De verdediging van dit laatste achten wij alleen mogelijk door „onverstandigen”.

* * *

Een van de grootste grieven tegen de Regeeringspolitiek op het stuk van loonen en salarissen is deze, dat de Regeering niet gehandeld heeft in overeenstemming met art. 40 van het Bezoldigingsbesluit, dat zij om voor haar politiek vrij baan te maken is overgegaan tot de intrekking van dat artikel. Oorspronkelijk luidde dit artikel aldus: „Wij behouden ons voor „om, bij vermindering van de heerschende duurte, door wijziging van dit „besluit, eene daarmede evenredige salarisvermindering te doen plaats „vinden, behoudens handhaving van de wedden, die eenmaal zijn toe- „gekend”. In 1922 is het gewijzigd in het volgende: „Voor de op 1 Juli „1922 in dienst zijnde ambtenaren blijven de op dat tijdstip door hen „genoten wedden gewaarborgd, behoudens in geval en voor zoover die „wedden ingevolge de op evengenoemden datum bestaande bepalingen „van dit besluit mindering moeten ondergaan.” Dit artikel is ingetrokken bij Koninklijk Besluit van 7 April 1924.

Ongetwijfeld is het juist dat dit artikel eene garantie bevatte. Oorspronkelijk hield het in, dat bij wijziging van de salarisregeling de bestaande wedden zouden worden gehandhaafd. Na de wijziging in 1922 waarborgde het aan de op 1 Juli 1922 in dienst zijnde ambtenaren hunne op dien datum genoten wedde.

Het in het leven roepen van art. 40 is eene fout geweest. Het had er nooit moeten komen. Hoe het er gekomen is? Waarschijnlijk onder den invloed van de gedachte, dat het vanzelf sprak, dat toegekende wedden gehandhaafd werden ook bij wijziging van de salarisregeling als deze wijziging eene algemeene verlaging bracht. Gedurende eene lange reeks van jaren had elke wijziging in de loon- en salarisregelingen verhooging van loonen en salarissen tot doel. Omdat men niet altijd te voren met zekerheid kon zeggen, hoe de regeling voor elk der betrokkenen zou werken, gold daarbij als regel, ook al werd dit niet uitdrukkelijk bepaald, dat tengevolge van het in werking treden dier regeling niemand mocht achteruitgaan in loon of salaris. Deze practijk in eene periode van meer dan een halve eeuw is wellicht voor velen geworden tot een „rechtsregel”, welke onder alle omstandigheden moest worden gehandhaafd. Daarmede hangt saam de leer van de „verkregen rechten”, dat

in den Staatsdienst niemand mag ontnomen worden wat hem eenmaal is toegekend, tenzij door eene of andere oorzaak het dienstverband beëindigd wordt. In deze gedachtenwereld hoort de opvatting thuis, dat eene bepaling als die van art. 40 vanzelf sprak.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer (23 Juni 1920) van de wetsontwerpen tot verhooging der salarissen van de Rijksambtenaren, waarbij de gelden werden aangevraagd, noodig voor de uitvoering van het Bezoldigingsbesluit 1920, is aan art. 40 zoo goed als geene aandacht geschonken. Destijds stonden andere punten op den voorgrond. Wie dacht aan de moeilijkheden, welke in de toekomst wellicht uit eene bepaling als de onderhavige zouden kunnen voortvloeien, heeft daarvan tijdens de beraadslagingen niet doen blijken.

Moest art. 40, nu het eenmaal in het leven geroepen was, gehandhaafd worden?

Juridisch schijnt het antwoord op die vraag, ook voor een leek, vrij eenvoudig te zijn, dank zij het vrijwel eenstemmig gevoelen. De heer Ketelaar liet zich daarover op 11 Mei 1922 — bij de behandeling van de door hem aangevraagde interpellatie, betreffende het voornemen der Regeering tot wijziging van het Bezoldigingsbesluit 1920 — als volgt uit: „En nu weet ik wel, dat natuurlijk een Koninklijk Besluit gewijzigd „kan worden, of ingetrokken net als elke wet, maar, indien in tijden „van betrekkelijken voorspoed, wanneer een dergelijk Regeeringsbesluit „genomen wordt, een dergelijke algemeene maatregel van bestuur wordt „getroffen, daarin gezet wordt dat de wedden van de ambtenaren, die „eenmaal zijn vastgesteld en van hen die in betrekking zijn, niet kunnen „worden verminderd, dan zeg ik dat er toch wel iets zeer buitengewoons „moet zijn om daarin wijziging te brengen.” Minister De Geer zeide bij die gelegenheid: „Ik heb hier een advies bij mij, waarin o.a. het „volgende voorkomt: „De Staat bezit zeker de bevoegdheid art. 40 met „„terugwerkende kracht af te schaffen. Juridisch viel daartegen niets in „„te brengen, maar moreel lijkt die maatregel niet te rechtvaardigen.” „Dit is juist hetzelfde standpunt dat de heer Ketelaar ingenomen heeft „en daarmee ga ik accoord.”

Het zou niet moeilijk vallen uit de vele beschouwingen, aan dit onderwerp gewijd, nog verschillende uitspraken aan te halen, welke van dezelfde meening getuigenis geven. Zelfs het O. M. bij de Haagsche rechtbank, dat Dinsdag 10 Februari j.l. geconcludeerd heeft tot toewijzing van de tegen den Staat ingestelde vordering tot uitbetaling van hetgeen aan den eischer op zijn salaris gekort is beneden het bedrag van zijn tractement op 1 Juli 1922, zegt in zijne conclusie: „Natuurlijk „heeft de macht, die een besluit kan uitvaardigen, ook de bevoegdheid „om het in te trekken”.

Juridisch schijnt dus tegen de intrekking van art. 40 geen houdbaar bezwaar te kunnen worden ingebracht.

Het verschil van gevoelen loopt over deze vragen:

1e. Heeft de intrekking van art. 40 beteekenis voor de op 1 Juli 1922 in dienst zijnde ambtenaren, d. z. de ambtenaren voor wie na de wijziging van 1922 de garantie gold?

2e. Is de verhouding tusschen den Staat en zijne ambtenaren eene contractueele, zoodat er hier sprake is van rechten, welke niet eenzijdig mogen worden gewijzigd?

3e. Is de intrekking van art. 40 moreel te rechtvaardigen?

Het O. M. bij de Haagsche rechtbank beantwoordde de eerste vraag ontkennend. De intrekking op 7 April 1924 kon geene beteekenis meer hebben, omdat het artikel toen zijne werking reeds volkomen gehad had, doordat bij zijne in werking treding op 24 Juli 1922 aan de ambtenaren, op 1 Juli 1922 in dienst, de garantie *was gegeven*. Hier stuiten wij op de kwestie van de terugwerkende kracht, waarover in 1922 en later ook door den heer De Geer is gesproken. „R.” (Mr. V. H. Rutgers) heeft in een van zijne twee artikelen over art. 40, opgenomen in *De Rotterdammer* in de 2e helft van 1923, aan dit punt eene beschouwing gewijd, welke zoo afdoende schijnt, dat wij volstaan met haar over te nemen:

„De vraag wordt echter gesteld: kan aan de intrekking van art. 40 „terugwerkende kracht worden gegeven? Daarbij wordt zelfs een beroep „gedaan op art. 4 van de wet houdende algemeene bepalingen: „De wet „„verbindt alleen voor het toekomstige en heeft geen terugwerkende kracht”. „Die bepaling geldt, zoo wordt gezegd, ook voor Koninklijke Besluiten.

„Wat wordt nu met deze „terugwerkende kracht” bedoeld? Men be- „doelt daarmee dit, dat ambtenaren zijn aangesteld onder een bepaalde „salarisregeling en met een in art. 40 vervatte garantie voor de toekomst; „hun die garantie voor de toekomst te benemen, zou een bepaling met „terugwerkende kracht zijn. Eigenaardig is, dat dit bezwaar tegen de „wijziging van 1922 niet is geldend gemaakt. De oud-minister De Geer, „die in *De Nederlander* het bezwaar van de terugwerkende kracht ont- „wikkelt, beschouwt de garantie alleen als een in 1922 door het oude „art. 40 „geëffectueerd recht” (hetwelk niet door een eenvoudige in- „trekking kon worden ongedaan gemaakt) voor zoover zij het op dat „oogenblik reeds bereikte salaris waarborgde. In werkelijkheid werd „door de woorden van het oude art. 40 aan de ambtenaren gegarandeerd „de wedden die zij op het oogenblik eener eventueele salarisverlaging „zouden genieten. Het is niet duidelijk waarom Minister De Geer de „door hem uitgelokte aanmerkelijke inperking van de garantie, welke „de ambtenaren aan art. 40 konden meenen te ontleenen, niet als een „besluit met terugwerkende kracht heeft beschouwd. Ook is het niet „duidelijk, waarom de heer De Geer wèl terugwerkende kracht ziet in „het ontnemen van een garantie, en niet terugwerkende kracht ziet in „de verlaging zelf van salarissen van in dienst zijnde ambtenaren. Deze „inconsequenties doen vermoeden dat er in zijn redeneering een fout „moet schuilen.

„Inderdaad is de geheele opvatting, welke hij koestert omtrent terugwerkende kracht, niet juist.

„Wanneer aan in dienst zijnde ambtenaren voor de toekomst een salarisverhooging wordt toegekend is er van terugwerkende kracht geen sprake. Daarvan kan alleen worden gesproken, wanneer de verhooging voor reeds afgelopen periodes geldt. Evenmin kan dan ook worden gesproken van terugwerkende kracht, wanneer voor in dienst zijnde ambtenaren de salarissen voor de toekomst in ongunstigen zin worden veranderd, of ook wanneer voor de toekomst garanties die zij zouden kunnen meenen te ontleenen aan art. 40 hun worden benomen.

„Het spreken van terugwerkende kracht in zulke gevallen gaat eigenlijk uit van het denkbeeld van het bestaan van een overeenkomst tusschen den Staat en de ambtenaren, een overeenkomst waaraan rechten ontleend worden, welke niet eenzijdig mogen worden aangetast.”

Met het laatste deel van dit citaat is reeds aan de orde gekomen de sub 2 gestelde vraag, n.l. of de verhouding tusschen den Staat en zijne ambtenaren eene contractueele is. Het antwoord op deze vraag heeft eigenlijk geene betekenis voor de kwestie van art. 40. Zij, die de verhouding tusschen Staat en ambtenaar als eene contractueele zien, o.a. de heer Lely blijkens zijne uitlatingen in de Tweede Kamer op 11 Mei 1922, hechten daarom weinig of geene waarde aan de intrekking van dit artikel. Immers draagt die verhouding een contractueel karakter, dan is de regeling der positie van de ambtenaren niet vatbaar voor eenzijdige wijziging, althans niet wanneer die wijziging nadeelig is voor de ambtenaren, maar dan doet art. 40 er ook niets toe, dan is dit overbodig, dan brengt intrekking daarvan geene wijziging in die verhouding, dan is zelfs de wijziging in dat artikel, in 1922 aangebracht, met die verhouding in strijd, omdat daardoor de werking van de overeenkomst, tusschen Staat en ambtenaren tot stand gekomen, eenzijdig beperkt zou zijn.

Ons gevoelen is dat de verhouding tusschen Staat en ambtenaar geen contractueel maar een publiekrechtelijk karakter draagt, dat de regeling der positie van de ambtenaren er eene is van het publiek gezag, zoodat zij, wanneer het publiek gezag dit noodig oordeelt, gewijzigd kan worden, ook voor de in dienst zijnde ambtenaren voor wat de toekomst betreft. Van deze gedachte ging ook het bekende wetsontwerp no. 312 uit. Dit ontwerp bedoelde niet nieuw recht te scheppen, maar bestaand recht, naar het oordeel der Regeering, te codificeeren.

Dat deze opvatting van de verhouding tusschen Staat en ambtenaar geene uitvinding is, welke gedaan werd om daarmee de Regeering in haar salarispolitiek te steunen — wat af en toe beweerd wordt — blijkt afdoende uit de conclusie van het O. M. bij de Haagsche rechtbank, waaruit boven reeds is geciteerd. De eischer tegen den Staat heeft zijne actie o.m. doen steunen op dezen grond: dat in het algemeen eene door den Staat aan zijne ambtenaren toegekende wedde niet kan worden verlaagd. Het O. M. zegt daarover in zijne conclusie: „Wat het eerste

„punt betreft mag tegenwoordig wel worden aangenomen dat de verhouding tusschen den Staat en zijn ambtenaren niet van *zuiver* privaatrechterlijken aard is en in dit opzicht niet van eenige privaatrechterlijke overeenkomst kan gesproken worden, noch de bepalingen omtrent overeenkomsten uit het civiele recht op die verhouding in toepassing mogen worden gebracht.

„Eenzijdige wijziging van de arbeidsvoorwaarden van de ambtenaren is derhalve niet uitgesloten.

„De publiekrechtelijke autoriteit kan in het belang van den dienst ook de salarissen wijzigen.

„Ik meen ook begrepen te hebben dat bij pleidooi eischer zich op dezen grondslag van zijn vordering ook niet verder heeft beroepen.

„Deze opvatting wordt gehuldigd door uwe rechtbank in de vonnissen tegen Frima en Kok, opgenomen in Weekblad 11267 en 11170, zij bevindt zich daarbij tevens in het zeer goede gezelschap van den Franschman Duguit en prof. Kranenburg.”¹⁾

De derde vraag, of de intrekking van art. 40 moreel te rechtvaardigen is, schijnt de moeilijkste. Velen hebben haar ontkennend beantwoord. Ook in antirevolutionairen kring treft men personen aan — zoo goed niet als wel bij de salarisverlaging betrokkenen — die de eenzijdige intrekking van de gegeven garantie woordbreuk, trouwbreuk achten, die van gevoelen zijn, dat de intrekking van art. 40 veroordeeld moet worden met het oog op het woord uit Ps. 15: heeft hij gezworen tot zijne schade, evenwel verandert hij niet. Het wil ons voorkomen, dat dit beroep op Ps. 15, dat deze critiek op de in het geding zijnde daad der Regeering misplaatst is, omdat het hier niet gaat over eene zaak, welke de leden der Regeering persoonlijk betreft, omdat de gevolgen van de gegeven garantie, van het gegeven woord, bij gestanddoening nooit schade konden brengen voor de leden der Regeering, maar alleen voor derden, hier het Nederlandsche volk. Men mag het aangehaalde woord uit Ps. 15 toch niet zoo lezen, als zou er staan: heeft hij gezworen tot schade *van anderen*, evenwel verandert hij niet.

Wat zou handhaving van art. 40 beteekend hebben? Dat zeker een belangrijk deel van het bedrag, nu gevonden door verlaging van de salarissen, mogelijk geworden door de intrekking van dit artikel, op andere wijze had moeten zijn verkregen, d. w. z. uit directe of indirecte belastingen. Zou het moreel te rechtvaardigen zijn geweest dit bedrag van ons volk te vorderen, gegeven de hoogte en de werking van het geheel der belastingen, gegeven het feit, dat vrijwel het geheele volk de nadeelige gevolgen van den na 1920 ongunstig geworden economischen toestand in zijne financieele positie heeft ondervonden? Zou dit moreel te rechtvaardigen zijn geweest, gelet op het feit dat deze belasting dan moest zijn gevorderd om de in 1920 — in veel gunstiger tijd — vast-

¹⁾ Dit en het vorig citaat zijn ontleend aan de *N. R. Ct.*, Ochtendblad A van Woensdag 11 Februari 1925, waarin de conclusie in haar geheel is opgenomen.

gestelde salarisregeling voor de ambtenaren te handhaven, voor zoover art. 40 dit vorderde? Ons dunkt, neen. Het is en blijft te betreuren, dat art. 40 in het leven geroepen is, maar nu het er was en zijne handhaving tot zulke niet te rechtvaardigen gevolgen aanleiding en oorzaak moest geven, werd de intrekking daarvan een eisch van „moreel recht”. De volgende conclusie van „R.” (Mr. V. H. Rutgers) is ook de onze: „Door „art. 40 heeft zij (de Regeering) over landsbelangen beschikkingen getroffen waartoe zij niet bevoegd was en die het land rechtens vrij laten. „Deze loop van zaken mag de Regeering niet weerhouden om thans „die regelingen te treffen die in 's lands belang noodzakelijk worden „geacht. Om het scherp te zeggen: de eerste plicht der Regeering is „om het land te besturen zooals het bestuurd behoort te worden. Van „een regeling der salarissen zooals thans in verband met alle omstandig- „heden redelijk en billijk wordt geacht, mag de Regeering zich niet laten „afhouden, omdat zij dit vroeger in uitzicht heeft gesteld.

„Het maakt hierbij geen verschil of er al of niet nieuwe ministers „zijn gekomen. De plicht voor het heden blijft dezelfde: regelen op „billijke en redelijke wijze, waarbij uitzichten op een privilege, hetwelk „niet billijk en niet redelijk is, moeten worden beschaamd.

„De Regeering kan niet worden verplicht, teneinde teleurstelling te „voorkomen, af te wijken van wat juist beleid vordert.”

* * *

De Regeering had anders te werk kunnen gaan. Zij had kunnen zeggen: nu er zooveel bezwaar wordt gemaakt tegen de intrekking van art. 40, zal ik van die „eenzijdige intrekking” afzien, maar dan moet ik het artikel ook gaan toepassen. Hoe zou de toestand zich dan ontwikkeld hebben? Dan zou er noodig zijn geweest een nieuwe salarisregeling voor het personeel, na 1 Juli 1922 aangesteld of nog aan te stellen; dan zou de toekenning van periodieke verhoogingen zijn stop gezet en zouden de na 1 Juli 1922 toegekende periodieke verhoogingen zijn ingetrokken; dan zou de korting op het loon of salaris voor pensioen kunnen zijn verhoogd; dan zouden de huwelijksstoelage en de kinderbijslag kunnen zijn afgeschaft; dan zou wellicht de nieuwe salarisregeling kunnen zijn toegepast op reeds in dienst zijnd personeel bij elke verandering van zijn werkkring tengevolge van reorganisatie enz. enz. Ongetwijfeld zou een en ander tot gevolg hebben gehad, dat de ambtenaren tot de Regeering waren gekomen met het verzoek om art. 40 in te trekken, aangezien, nu de toepassing daarvan noodzakelijk was geworden, al meer aan het licht kwam, dat het in den weg stond aan eene redelijke en billijke regeling der salarissen. Had de Regeering dezen weg moeten inslaan om den strijd over „eenzijdige intrekking” van art. 40 te ontgaan, om te voorkomen de beschuldiging, dat zij zich aan woordbreuk schuldig maakte, dat zij handelde in strijd met de moraal? De Regeering zou dan ongetwijfeld van haar recht gebruik hebben ge-

maakt, maar zou zij haar plicht tegenover de ambtenaren hebben gedaan? Zij zou dan eene toepassing aan de salarisregeling hebben moeten geven, welke op de meest onredelijke en onbillijke wijze zou werken, waardoor deze regeling niet meer aan de minimale moreele eischen zou kunnen voldoen. De Regeering stond voor de keuze: mijn plicht doen tegenover het land en de ambtenaren, wat met zich brengt intrekking van art. 40, of van mijn recht tot toepassing van art. 40 gebruik maken, waardoor mijn plicht tegenover de ambtenaren niet nagekomen kan worden en die tegenover het land slechts ten deele. Zij koos voor het eerste. Dit mag in haar niet worden gelaakt, dit behoort in haar te worden geloofd.

* * *

Eene andere grief tegen de Regeeringspolitiek op het gebied van loonen en salarissen is deze, dat de Regeering een onjuist standpunt heeft ingenomen tegenover het Georganiseerd Overleg. Toegegeven wordt dan, dat de toestand van 's Lands financiën eischte eene herziening van de loonen en salarissen, waardoor het totaal-bedrag daarvan eene verlaging onderging; dat intrekking van art. 40 noodzakelijk was om eene redelijke oplossing te kunnen verkrijgen, maar, zoo zegt men, de Regeering had op andere wijze overleg moeten plegen. Zij had werkelijk *in overleg* moeten treden met de vertegenwoordiging van haar personeel, om haar doel op dit terrein met medewerking van de ambtenaren te kunnen verwezenlijken. Zij had zich tot het Overleg moeten wenden met de boodschap: zoo is de toestand, maatregelen zijn noodzakelijk, deze en die zouden kunnen worden genomen, gaarne neem ik eene beslissing in overleg met u, geef mij daartoe uw advies. Dan alleen kan er werkelijk sprake zijn van overleg plegen. Dan staat nog niet definitief vast wat er geschiedt en hoe dit geschiedt moet en is er bij aan het licht tredend verschil nog kans op overeenstemming. Zij had niet moeten zeggen: zoo is de toestand, dit en dat moet geschieden, geef mij daarover uw advies, want dat houdt feitelijk in, dat de Regeering reeds beslist heeft en het Overleg alleen tot taak heeft om na te gaan of het zich met die beslissing(en) al of niet kan vereenigen. Doordat de Regeering, zoo zegt men, practisch niet het eerste, maar wel het laatste gedaan heeft is er van het Overleg niets terecht gekomen.

Het is moeilijk zich een oordeel te vormen over de waarde van deze critiek, omdat de gegevens, waarop zij steunt, voor een belangrijk deel slechts bekend zijn bij de insiders. Aan de anderen staan alleen de publicaties en de beschouwingen daarover ten dienste, waaraan men beslist niet genoeg heeft om met voldoende kennis van zaken te kunnen oordeelen. Met vooropstelling van deze reserve meenen wij te mogen zeggen, dat de publicaties niet den indruk wekken, dat de Regeering steeds het redelijk mogelijke heeft gedaan om te voorkomen, dat in de Centrale Commissie voor georganiseerd overleg de gedachte postvatte, dat zij advies moest geven over eene afgedane zaak, dat er met haar overleg

werd gepleegd op een grondslag, welke niet ruim genoeg is voor wezenlijk overleg. Met name doelen wij hier op het eerste schrijven, dat de Regeering in Augustus 1923 aan de Centrale Commissie zond en op het in zoo stellingen zin op den voorgrond plaatsen, dat de korting op de salarissen over 1924 een bepaald genoemd bedrag moest opleveren. Wij voegen hieraan echter onmiddellijk toe, dat de Regeering inzake art. 40 van het Bezoldigingsbesluit moeilijk een onbeslist standpunt kon innemen, en dat uit de ervaring is af te leiden, dat zij met ernstige bezwaren wenschte te rekenen en niet volstrekt vasthield aan haar aanvankelijk gevoelen als zij dit kon loslaten zonder de bereiking van het groote doel ernstig te schaden. De historie van de laatste 15 maanden levert daarvoor het bewijs. Men zou hiertegen kunnen opmerken, dat de Regeering het Overleg deed mislukken, omdat zij tijdens het plegen van overleg altijd krampachtig vasthield aan het gestelde en eerst later, als het overleg was afgelopen, eene wijziging in haar plan bracht, maar dit behoort hier ter zijde te worden gesteld. Ten eerste is niet uit te maken of het tijdstip, waarop de wijziging mogelijk bleek, ook vroeger ware te stellen geweest, ten tweede hangt de loop van zaken zeer nauw samen met de ontwikkeling van de discussie in de Centrale Commissie. Immers het is volstrekt niet ondenkbaar, dat deze de oorzaak was van een overleg, dat Regeering en vertegenwoordiging van de ambtenaren niet dichter bij elkaar maar wel verder van elkaar bracht. Het is daarom schromelijk onbillijk de Regeering, in casu Minister Westerveld, hiervan de schuld te geven. Ook al schijnt het juist, dat Minister Westerveld aan zijne ongetwijfeld groote kennis van de bestaande regelingen niet gepaard heeft het meest gelukkige beleid, daarmee is in geen geval bewezen, dat het oordeel: de Regeering deed het overleg stranden, juist is.

Hiermede is aan de orde gekomen de andere zijde van de zaak, n.l. de houding van de Centrale Commissie voor georganiseerd overleg. Tegen deze houding bestaan groote bezwaren. Eenige maanden aaneen heeft de Commissie hare kracht gezocht in besliste afwijzing van wat de Regeering noodzakelijk oordeelde of in het stellen van voorwaarden, waaraan moest worden voldaan alvorens zij tot de behandeling van de zaak zelf kon overgaan. De Regeering had bij schrijven van 21 Augustus 1923 het advies der Commissie gevraagd over haar voornemen om art. 40 in te trekken, aangezien naar haar oordeel de toestand van 's Lands financiën noopte tot verlaging der salarissen, waarbij de wedden van 1 Juli 1922 niet zouden gehandhaafd kunnen blijven. De Commissie heeft in September d.a.v. aan de Regeering haar advies doen toekomen, waaruit als haar gevoelen bleek, dat in den loop der tijden steeds de eenmaal toegekende salarissen waren gehandhaafd gebleven, dat op de belofte der Regeering, afgelegd in de Tweede Kamer bij de behandeling van de interpellatie-Ketelaar op 11 Mei 1922, niet eenzijdig (d. w. z. zonder de medewerking der ambtenaren) kon worden teruggekomen, en dat het voorhanden statistisch materiaal grond gaf voor de meening, dat rede-

lijkerwijze de salarissen der ambtenaren, in hun geheel beschouwd, nog niet voor verlaging in aanmerking mochten komen. Dit advies was dus over de geheele lijn *volstrekt afwijzend* en dat niettegenstaande ook aan de Commissie de zorgwekkende toestand van de financiën des lands bekend kon zijn.

De Regeering vond dan ook in dit advies geene aanleiding om hare plannen te wijzigen. Zij bleef, blijkens haar schrijven aan de Centrale Commissie van 27 September 1923, de intrekking van art. 40 en de verlaging der salarissen noodzakelijk achten. Naar haar oordeel moest voor 1924 eene algemeene korting van 10 % worden toegepast in afwachting van de totstandkoming eener nieuwe regeling, welke met ingang van 1 Januari 1925 in werking zou kunnen treden. De verlaging met 10 % was, zoo meende de Regeering, voldoende gemotiveerd door de daling van de kosten van het levensonderhoud. Opnieuw vroeg zij het advies der Commissie inzake een ontwerp-besluit tot afwijking voor het jaar 1924 van het Bezoldigingsbesluit. De Commissie gaf dit advies in haar schrijven van 8 October 1923. Dit hield in, dat het op den weg der Regeering had gelegen aan de Commissie toe te stemmen, dat eene eenzijdige aantasting der aan de ambtenaren gewaarborgde salarissen niet mogelijk is, om dan, indien zij van oordeel was, dat niettemin salarisvermindering, mede tot dekking der tekorten op de Staatsbegrooting, noodzakelijk moest worden geacht, onder overlegging van duidelijke gegevens, de Centrale Commissie tot eene bespreking over dat vraagstuk uit te noodigen. Dat eene zoodanige bespreking zeer wel tot goede resultaten zou kunnen leiden, mocht blijken uit eene verklaring van de vertegenwoordigers van vijf der zes in de Centrale Commissie zitting hebbende Centralen van Overheidspersoneel, welke verklaring als bijlage aan het schrijven was toegevoegd. Zoolang de Regeering bleef vasthouden aan haar beweerd recht om eenzijdig inbreuk te maken op de eenmaal toegekende salarissen, kon de Centrale Commissie zich tot haar leedwezen niet vereenigen met het voornemen om eene algemeene korting van 10 % op de salarissen toe te passen. Uit de verklaring van de vertegenwoordigers der 5 Centralen van Overheidspersoneel citeeren wij het volgende: „Slechts dan, wanneer de Regeering zou toegeven, „dat Zij moraliter niet bevoegd is artikel 40 in te trekken, en juridisch „niet om de op 1 Juli 1922 toegekende wedden eenzijdig te verminderen, „en dat die intrekking en die vermindering niet anders zouden kunnen „geschieden dan in overeenstemming met de belanghebbende ambtenaren, „zijnde de Centrale Commissie de aangewezen plaats om die overeen- „stemming te zoeken, dan eerst zouden de organisaties af kunnen zien „van haar beslist afwijzende houding tegenover de Regeeringsplannen „en zich bereid kunnen verklaren met de Regeering te overwegen, of „met het oog op den financiëlen toestand des Rijks, ook consequenties „moeten worden getrokken ten opzichte der ambtenaarssalarissen”. Uit een schrijven dd. 10 October 1923, namens de delegatie uit de vijf samenwerkende Centralen van Overheidspersoneel, gezonden aan den Voor-

zitter van den Ministerraad, spreekt dezelfde houding. Daarin staat o.m. te lezen: „Slechts wanneer de Regeering zou willen toegeven, dat de „rechten, welke uit art. 40 voortvloeien, alleen met medewerking der „organisaties kunnen worden opgeheven, en Zij de consequenties zou „willen trekken, welke uit die erkenning voortvloeien, t.w.: bereidheid „tot onderhandelen in den zin van het aanwenden eener loyale poging „om met de organisaties tot overeenstemming te komen over alle wijzi- „gingen, welke van een eventueele intrekking, c.q. omzetting van artikel „40 het gevolg zouden zijn, dan zouden de organisaties een andere „houding kunnen aannemen.

„Het treden in zoodanig overleg door de Regeering zou, zooals de „delegatie deed uitkomen, moeten insluiten, dat bij Haar niet voorop mag „staan een vasthouden aan eenmaal genoemde, op dit geval betrekking „hebbende cijfers en data.”

Opzettelijk is deze periode van het overleg tusschen Regeering en Centrale Commissie aan de hand van de gepubliceerde stukken wat breed behandeld, omdat ze van groote beteekenis is voor de beoordeeling der grief tegen de Regeering inzake hare houding ten aanzien van het Georganiseerd Overleg. Inderdaad blijkt daaruit, dat de Centrale Commissie, na haar volstrekt afwijzend advies in het eerste stadium, gekomen is tot het stellen van eene voorwaarde, welke moest worden aanvaard voordat zij wilde overleggen over de zaak zelf, n.l. de maatregelen met betrekking tot de salarissen in verband met de positie van de Rijksfinanciën. Deze voorwaarde kwam hierop neer: Gij, Regeering, moet toegeven dat de rechten, welke voor de ambtenaren uit art. 40 voortvloeien, alleen met medewerking van de ambtenaren kunnen worden opgeheven of gewijzigd; de Centrale Commissie is het bevoegde orgaan om deze zaak met U voor de ambtenaren te behandelen. Afgezien van het feit, dat dit laatste zeker juridisch niet juist is, omdat een orgaan als de Centrale Commissie rechtens niet beschikken kan over de rechten van ambtenaren, zoodat eene tusschen de Regeering en deze Commissie overeengekomen regeling de ambtenaren niet zou binden en de Regeering niet zou vrijwaren tegen eene actie van de zijde der ambtenaren op den grondslag van de beschouwing der Centrale Commissie over de beteekenis, welke aan art. 40 moest worden toegekend, houdt de gestelde voorwaarde dus in, dat de Regeering afstand zou doen van hare zienswijze, zich in deze zaak geheel zou binden aan de opvattingen van de organisaties en hare vertegenwoordigers, zelfs zonder ook maar bij benadering te weten wat uit dit zich binden zou voortvloeien; dat de Regeering zich met betrekking tot een belangrijk deel van hare taak op genade en ongenade zou overgeven, dit deel van hare taak slechts zou kunnen verrichten met goedkeuring en medewerking van de organisaties van ambtenaren en hare vertegenwoordigers. Dit mag en kan eene Regeering niet doen. Eene Regeering, die dit deed, zou abdiceeren.

Ook uit den lateren tijd zijn voorbeelden aan te halen, waaruit blijkt,

dat er voorwaarden aan de Regeering werden gesteld, waarvan de aanvaarding noodig werd geacht, alvorens de werkzaamheden, om te komen tot eene uitspraak over de salarisverlaging van de zijde der Commissie, om zoo mogelijk te komen tot overeenstemming met de Regeering, konden worden begonnen.

Deze houding der Centrale Commissie kon geene andere dan ongunstige gevolgen hebben voor de verhouding tusschen de Regeering en de Centrale Commissie en voor de beteekenis van het instituut voor Georganiseerd Overleg. De Regeering schijnt fouten te hebben gemaakt, is zeer zeker niet feilloos te werk gegaan, maar de fouten, welke van de zijde der Centrale Commissie zijn gemaakt, schijnen ons toe van veel ernstiger karakter te zijn geweest. Zelfs als men zou aannemen, dat de Centrale Commissie terecht oordeelde, dat de Regeering door hare wijze van optreden het wezenlijk karakter van het Georganiseerd Overleg aantastte, dan zou dit haar eigen optreden nog niet rechtvaardigen. De Commissie had dan nog den plicht gehad: te erkennen den zorgwekkenden toestand van 's Lands financiën, uit te spreken de noodzakelijkheid van maatregelen tot verlaging der salarissen om voor het volk en de ambtenaren erger te voorkomen, om open en rond te zeggen wat haars inziens, gelet op alle omstandigheden, redelijk en billijk moest worden geacht. Dan zou zij sterk hebben gestaan, sterk tegenover de Regeering, sterk in de behartiging der aan haar toevertrouwde ambtenaarsbelangen. Zij deed dit echter niet en moest nu wel den indruk maken van te willen ontkomen aan de verantwoordelijkheid voor hetgeen nu eenmaal in de gegeven omstandigheden volstrekt noodzakelijk was.

Uit deze korte uiteenzetting — korte omdat de geschiedenis van ongeveer een jaar rijk is aan materiaal op dit punt — zal, naar gehoopt mag worden, duidelijk zijn hoe wij oordeelen over de tegen de Regeering ingebrachte grief met betrekking tot hare houding tegenover het Georganiseerd Overleg. Dat de Regeering feitelijk bereid was te doen hetgeen haar maar even mogelijk was om de nadeelige gevolgen van den financiëlen toestand voor haar personeel zooveel doenlijk te beperken, heeft de ervaring geleerd. Dat zij, zoo het slechts kon, gaarne handelde overeenkomstig de adviezen van het Georganiseerd Overleg is duidelijk aan den dag getreden in hare houding tegenover de Commissie van advies voor de arbeidsvoorwaarden van Rijkswerklieden, de Commissie-De Wilde, zoo genoemd naar haar Voorzitter den heer H. de Wilde. Deze Commissie is het overleginstituut voor werkliezenzaken en had dus te adviseeren over de door de Regeering aanvankelijk ontworpen nieuwe loonregeling voor de werkliezen en de daarmee gelijkgestelden. De vertegenwoordigers van de organisaties van werkliezen in Overheidsdienst hadden, zoo goed als die der ambtenaren, zeer vele bezwaren tegen het beleid der Regeering op het gebied van de loonen. Zij traden echter niet in formeele en principiële afwijzende beschouwingen, zij stelden aan de Regeering niet allerlei condities, welke moesten worden

aanvaard voordat zij bereid waren hunne meening te geven over de nieuwe loonregeling. De Commissie gaf als haar gevoelen te kennen, dat noch het duurtepeil, noch de stand der loonen in het particulier bedrijf grond opleverden voor loonsverlaging, na de reeds toegepaste kortingen in 1923 en 1924. Zij verzocht der Regeering nog eens ernstig te overwegen of de noodzakelijke bezuiniging niet op andere wijze kon worden gevonden dan door de reeds aanzienlijk verlaagde loonen opnieuw te verminderen. Mocht echter die vermindering onvermijdelijk zijn, dan zou de Commissie met de voorgestelde nieuwe loonregeling zich kunnen vereenigen, mits deze op eenige punten, in haar advies gedetailleerd aangegeven, werd gewijzigd. Zij behandelde dus de zaak; stelde een positief advies vast en motiveerde de door haar noodig geoordeelde wijzigingen in het haar toegezonden ontwerp. En het resultaat? De Regeering aanvaardde dit advies, al beliep het verschil tusschen de kosten van haar ontwerp-regeling en die der Commissie — medegerekend de daaruit voortvloeiende consequenties — enkele millioenen guldens. Om te doen zien, welke geestesgesteldheid bij de Regeering te dezer zake aanwezig was, nemen wij een groot deel van haar antwoord aan de Commissie letterlijk op: „Aan het door Uwe Commissie in dat „schrijven aan de Regeering gedane verzoek, nog eens ernstig te over- „wegen of de noodzakelijke bezuiniging niet op andere wijze kan worden „gevonden dan door een nieuwe verlaging der loonen, is door de Re- „geering voldaan. Zoodanige overweging was te meer geboden, omdat „ook de Regeering er van overtuigd is niet tot verlaging van het salaris- „peil te mogen overgaan, indien de noodzakelijke bezuiniging op andere „wijze kan worden verkregen.

„De Regeering is echter tot geen andere conclusie kunnen komen dan „deze, dat de in 's lands belang dringend noodige sluitendmaking der „Staatsbegrooting onmogelijk kan worden verkregen zonder — naast „het nemen van tal van andere maatregelen — opnieuw tot salaris- „verlaging over te gaan. En het was voor de Regeering een groote vol- „doening te mogen ontwaren, dat Uwe Commissie zich in dat geval „— zij het ook met sommige wijzigingen — *vrijwel eenstemmig* met de „haar gedane voorstellen heeft kunnen vereenigen.

„Ook de voorgestelde wijzigingen zijn door de Regeering nauwgezet „overwogen, omdat de financiëele gevolgen daarvan zich niet beperken „tot de rijkswerklieden, doch ook van verstrekkenden invloed zijn op „de nieuwe loonen en salarissen, die met ingang van 1 Januari 1925 „voor de veel en veel grootere groep ambtenaren-werklieden, zoomede „voor de ruim 10000 bij leger en vloot vrijwillig dienende militairen „beneden den rang van officier zullen moeten gelden.

„Het is mij aangenaam Uwe Commissie te kunnen mededeelen, dat „de Regeering, daarbij geleid door de gedachte, dat het aan het rijks- „personeel op te leggen offer zoo klein mogelijk zal moeten zijn, bereid „is de belangrijke financiëele gevolgen van het wijzigingsvoorstel te

„aanvaarden, echter met dit voorbehoud, dat vóór 1 September 1925 „andermaal zal zijn te overwegen in hoeverre de schatkist deze salaris- „last zal kunnen dragen.

„Met dit voorbehoud worden — zooals gezegd — de wijzigings- „voorstellen Uwer Commissie zonder eenige beperking door de Regeering „geaccepteerd, terwijl zij daarenboven in zake den kindertoeslag bereid „is tot een tegemoetkoming in dezen zin, dat het percentage daarvan „voor het jaar 1925 zal worden gebracht op 3 % met behoud van het „minimum van f 1.— per kind en per week.”

Ons dunkt, hieruit spreekt een andere geest dan die welken men der Regeering zoo vaak heeft toegedicht.

Overleg plegen stelt niet uitsluitend eischen aan de Regeering, het stelt ook eischen aan degenen, die voor het personeel daartoe zijn aangewezen. Hun positie moge — vooral in de Centrale Commissie voor de ambtenaren — moeilijk zijn, dit is geen verontschuldiging voor de door ons aangewezen fouten. (Wordt vervolgd.)

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

VI.

De ontwikkeling van het moderne wetenschapsbegrip in de natuurwetenschap. De grond voor ons onderzoek van dit wetenschapsbegrip.

De geleidelijke ontwikkeling der moderne humanistische wetsidee knoopt zich vast aan de ontwikkeling der moderne mathematische natuurwetenschap, in de eerste plaats van de mechanica, welke veelszins voorbereid door de Occamisten der Parijsche universiteit *Buridan*, *Albert van Saksen en Nicolaus van Oresme*, verder gevoerd door het machtig universeele genie van *Nicolaus van Cusa*, *Leonardo da Vinci* en de astronomische theorieën van *Copernicus* en *Keppler*, haar bredere wetenschappelijke grondlegging zou ontvangen van *Galilei*.

Willen we deze moderne wetsidee (in welken vorm ze ook optreedt) verstaan, dan mogen we dus niet nalaten, ons te verdiepen in het moderne

wetenschapsbegrip van het natuurwetenschappelijk denken, welks theoretische uitbouw niet ten onrechte als een blijvend en machtig resultaat der renaissancebeweging wordt verheerlijkt. Ieder, die de probleemstelling der Christelijke staatkunde niet aan de oppervlakte wil zoeken, zal beseffen, dat deze uitweiding op natuurwetenschappelijk gebied maar geen willekeurige afdwaling van ons thema is, maar streng geboden door de allesbeheerschende lijn onzer studie: de plaatsbepaling der christelijke politiek als zelfstandige *wetenschap* naar de Calvinistische wetsidee. Want de aan het nieuwe wetenschapsbegrip georiënteerde humanistische wetsidee stelt aan de wetenschappelijke staatkunde vragen en eischen, waarvan vroegere perioden nauwelijks konden droomen en die toch geen ernstig wetenschappelijk onderzoeker met een groot woord mag voorbijgaan. Vooral in de moderne ingewikkelde verhoudingen van het staatkundig leven, kan niemand, die leiding wil geven, meer volstaan met de kennis van een zeker aantal schijnbaar op zichzelf staande „principes”. Zelfs de eenvoudige man die zich voor moeilijke politieke vragen gesteld ziet, vraagt voorlichting over de *wijze waarop*, de *methode volgens welke* hij zijn beginselen in de wisselende feitelijke verhoudingen heeft door te voeren. En dit is in wezen dezelfde vraag, die de theorie zich heeft voor te leggen, wanneer zij de staatkunde ziet als een *object van wetenschap*, waarin de onderlinge samenhang der beginselen en de verhouding dier beginselsamenhang tot de feiten als een rationeel *systematisch* geheel naar voren treedt.

In dit historisch verband, waarin we slechts in vogelvlucht de vormen onderzoeken, waarin het probleem der Christelijke staatkunde in den loop der historie optrad, kunnen we deze vragen en eischen van het moderne wetenschapsbegrip slechts uiterst summier onder oogen zien. In het stellig gedeelte onzer studie zullen we de hier spoedig afgebroken lijn dezer onderzoekingen opnieuw moeten opvatten en dieper op deze hoogst belangrijke zaken moeten ingaan.

* * *

Aansluiting van de moderne natuurwetenschap bij het Platonisch, afkeering van het Aristotelisch wetenschapsbegrip.

Terwijl in de middeleeuwen de thomistisch omgeduide¹⁾ Aristoteles tot een schier onaantastbare autoriteit was geworden, begint, in aan-

¹⁾ Zie artikel II. Wij herinneren er aan, dat Thomas v. Aquino Aristoteles' leer op verschillende essentiële punten heeft gewijzigd, om haar voor de christelijke wijsbegeerte bruikbaar te maken. Zoo was Aristoteles' godsbegrip deïstisch gevat, ontbrak bij hem de geheele genadesfeer, had hij ook overigens kettische denkbeelden verkondigd als de eeuwigheid der materie, waardoor hij in strijd kwam met de christelijke scheppingsleer. De Renaissance heeft in haar kritisch-literaire en historische onderzoekingen de *ware, onvervalschte leer* van Aristoteles tegenover de scholastische omvorming en vertroebeling weder aan het licht gebracht. Dit oorspronkelijk Aristotelisme won ook in beperkten kring onder de humanisten nog wel aanhangers (*Leonardo Bruni, G. Pico della Mirandola* e.a.). Zie *Cassires*, „Das Erkenntnisproblem” Bnd. I (2e Aufl. 1911) S. 98 flg.

sluiting aan de latere Occamisten, de renaissance met een vrijwel algemeen stormloop tegen dezen grooten wijsgeer en verheft tegenover de Peripatetici, d. w. z. de navolgens van Aristoteles, vooral Aristoteles' grooten voorganger Plato op het schild. Wie in deze afkeering van het Aristotelisme en terugkeer tot het Platonisme louter een repristinatie naar Augustinus' levens- en wereldbeschouwing ziet, toont daarmede het wezen der humanistische geestesbeweging niet te verstaan. Zeker ook in den tijd der kerkvaders was Plato (eigenlijk de neo-platonische Plato) de geliefde autoriteit, bij wien men aansluiting zocht voor den opbouw van een levens- en wereldbeschouwing. Maar de kerkvaders en de vroegere middeleeuwen zochten slechts Plato's metaphysica, zijn speculatief idealistische wereldbeschouwing, die in haar neerdrukking van het stoffelijke, aanknoopingspunten leverde voor de leer van het christendom. Voor de logica en de wetenschapsbeschouwing daarentegen nam men reeds vroegtijdig zijn toevlucht tot Aristoteles, bij wien men ook eigenlijk voor het eerst in de geschiedenis een afgerond stelsel van logica vond.

Geheel andere beteekenis heeft de wedergeboorte van het Platonisme in de renaissance. Natuurlijk speelde ook hier (vooral in de mystiek) de (neo)platonische metaphysica een belangrijke rol, maar blijvende beteekenis in de vorming van het moderne bewustzijn had toch alleen de herleving van Plato's *wetenschapsbeschouwing*; want deze wetenschapsbeschouwing was het gemeenschappelijk *aanknoopingspunt* der moderne natuurwetenschap.

Willen we ons de beteekenis van het moderne wetenschapsbegrip althans voorloopig tot bewustzijn brengen, dan moeten we ons hier van het contrast tusschen Plato's en Aristoteles' wetenschapsbegrip reken-schap geven.

Bij oppervlakkige beschouwing schuilt er iets zonderlings in het verschijnsel, dat de moderne natuurwetenschap zich van Aristoteles af en naar Plato toewendde. Als een der hoofdverdiensten van Galileï, den vader der moderne physica, geldt de doorvoering van de experimenteele methode, die de natuurverschijnselen experimenteel onderzoekt en dus de ervaring, de zinnelijke waarneming, te hulp neemt ter opsporing van de ons nog verborgen natuurwetten. Maar juist Aristoteles had die ervaring, die zinnelijke waarneming met behulp van het abstraheerend verstand, tot eenige kenbron verklaard en zelf in zijn grondleggende biologische onderzoekingen een schat van feitenmateriaal verzameld. Ja, ook de vroegere Aristotelische scholastiek had in dit opzicht allerminst stil gezeten. Een *Albert de Groote*, de leermeester van Thomas v. Aquino, geldt naar het oordeel van competente vakgeleerden in de biologische wetenschappen der zoölogie en botanie als de uitstekendste natuurwaarnemer, die de middeleeuwen heeft voortgebracht¹⁾. In methodisch opzicht stelt Albert met den grootsten nadruk op den voorgrond de

¹⁾ Zie b.v. *H. Stadler* „Verhandlungen deutscher Naturforscher und Ärzte“, I. Leipzig 1909, S. 35.

noodzakelijkheid van het experimenteel onderzoek¹⁾. Ja, ook op het terrein der physica had de scholastiek baanbrekende vóór-onderzoekingen ingesteld, voornamelijk met betrekking tot den samenhang van de verschijnselen van warmte en beweging²⁾.

Tegenover dit alles schijnt het Platonisch idealisme een poover figuur te maken. Het feitenmateriaal, dat Plato ten dienste stond bij zijn wetenschappelijk onderzoek was veel geringer dan dat van Aristoteles; ja, ook de scheiding die Plato tusschen idee en verschijnsel en op ken-theoretisch gebied tusschen noesis en aesthesis (ideëele kennis en waarneming) maakte, scheen oppervlakkig gezien aan de experimenteele methode weinig dienstig.

Het kan dus niet de experimenteele methode op zichzelf zijn, die de renaissance naar Plato drong. Maar Galileï's grondleggende beteekenis voor de natuurwetenschap bestaat ook niet in de invoering der experimenteele methode *op zichzelf*, maar veeleer in de toepassing dier methode op den *wetenschappelijken grondslag der mathesis* (wiskunde). En juist voor dezen grondslag der moderne physica ontbrak bij Aristoteles alle aanknoopingspunt³⁾, terwijl daarentegen Plato met scherpen blik de grondleggende methodische beteekenis der mathesis had doorschouwd.

De syllogistiek (leer van de logische sluitrede) bij Aristoteles. Haar biologische, naief-realistische oriëntteering.

Aristoteles had in zijn logica een universeel organon (werkmethode, letterlijk „werktuig”) voor alle wetenschappelijk en wijsgeerig onderzoek willen bieden en deze logica, die haar bekroning vond in de syllogistiek of de leer van de logische sluitrede en de apodeiktiek of leer van het bewijs, genoot tot op den modernen tijd een onbetwistbare autoriteit, ja, drong zoo zeer in het gansche leven in, dat zelfs de tegenwoordige rechtswetenschap zich nog niet geheel aan de klem der Aristotelische logica heeft ontworsteld⁴⁾. De opkomende natuurwetenschap der renaissance heeft, schoon daarin reeds voorafgegaan door de latere scholastiek

¹⁾ Vgl. *Alberti Magni* Opp. (ed. Jammy) t. V, 430 a: „Earum autem, quas ponemus, quasdam quidem ipsi non experimento probavimus, *quasdam autem referimus ex dictis eorum, quos comperimus*, non de facili aliqua dicere, nisi probata per experimentum. *Experimentum enim solum* certificat in talibus.....”

²⁾ Zie *Freudenthal*, „Spinoza und die Scholastik” in den E. Zeller zu seinem 50-jährigen Doctorjubiläum gewidmeten philosophischen Aufsätzen, Leipzig 1887 S. 89, *Dr. Müllner*: „Die Bedeutung Galileis für die Philosophie” Inaug. rede aan de Weener Universiteit (1894), S. 73 en *Enrico de Portu*: „Galileï's Begriff der Wissenschaft” (diss. Marburg 1904) S. 2 flg., S. 14.

³⁾ Wij ontkennen hiermede allerminst, dat op bepaalde punten, b.v. *de leer van de oneindigheid* Aristoteles ook op het mathematisch denken bevruchtend heeft gewerkt. Zie b.v. *Cohn*: „Geschichte des Unendlichkeitsproblems” (Leipzig, 1896) S. 36—38. Aristoteles behandelt dit probleem in zijn „Physica” III.

⁴⁾ Vgl. b.v. de dogmatische opvatting der rechtspraak als een logische sluitrede, waarin de wetsbepaling de meerderterm, het te beslissen „geval” de minderterm en de rechterlijke uitspraak de gevolgtrekking zou zijn; een beschouwing, die helaas door het verstarde dogmatisme van v. Savigny's epigonen tot diep in de XIXe eeuw haar bestaan rekte.

(*Buridan, Albert van Saksen en Nicolaus v. Oresme*)¹⁾, het onwetenschappelijke en onbruikbare dezer logica als methodeleer in het licht gesteld. Wat toch was de oorsprong van Aristoteles' organon? Geen andere dan die van zijn geheele wijsgeerig systema, dat zooals we vroeger zagen, was gefundeerd in een aan de biologische doelmatigheid georiënteerde wetsidee (zie art. II). Ja, Aristoteles' logica was als *universeele werkmethode* de getrouwe uitdrukking dezer wetsidee²⁾, gelijk ze dan ook staat en valt met Aristoteles' geheele metaphysisch stelsel. Aristoteles logica is gefundeerd in zijn ontologie of leer van het wezenlijk zijnde (de Substanz).

Als het ware wezen der dingen in de werkelijkheid, als Substanz (ousia), treedt in de eerste plaats bij hem de *individuele* werkelijkheid op (de mensch Socrates, het paard Bucephalus, enz.). Intusschen was dit uitgaan van *dingen*, van *individuele* werkelijkheden, in de wetenschap zonder meer niet mogelijk. Reeds *Heraclitus* had het diepzinnige woord gesproken: „Panta rei” waarmee hij wilde uitdrukken, dat alle zinnelijke dingen aan een gestadige wisseling en vergankelijkheid onderworpen zijn. De *Eleatische school* in de Grieksche filosofie had aan de zinnelijke wereld zelfs alle wezenlijk bestaan ontzegd en het wezen der verschijnselen alleen in de idee van het eene en ondeelbare „zijn” gesteld.

Ook Aristoteles zag wel in, dat de Substanz, om in de wetenschap bruikbaar te zijn, van het vergankelijke in de zinnelijkheid moest geabstraheerd worden en een vast en constant begrip moest vormen. Ook zou de wetenschap door van de individueele dingen zonder meer uit te gaan, zich verwarren in een oneindige bonte veelheid en onbegrensdeheid (het „apeiron” noemt Plato het karakteristiek) waarin geen aanknooppingspunt voor de wetenschappelijke methode zou zijn te vinden. Doch hier kwam Aristoteles' teleologische (van het doelmatigheidsbeginsel uitgaande) metaphysica hem te hulp. Zooals we vroeger zagen, ging deze metaphysica uit van een universeele wet in het heelal, volgens welke alle stof (potentie), volgens de haar ingeschapen of van buiten toekomende doelmatigheid (telos) naar haar volmaking (entelechie, actualiteit) of *vorm* streeft en de *vorm* van het lagere naar dezelfde wet weer stof wordt voor een hooger *vorm*. Ieder „worden” is zoo de (doelmatige) verwerkelijking van een mogelijkheid. Daarom geldt bij Aristoteles de materie als het beginsel der mogelijkheid, de vorm als dat der werkelijkheid. Welnu, deze metaphysische onderscheiding van potentialiteit en actualiteit wordt ook op de Substanz toegepast. Het ding, (tode ti) krijgt dan bij Aristoteles twee momenten: het materieel

¹⁾ Zie hieronder over *P. Duhem's* epochemakende historische onderzoekingen ten aanzien van de beteekenis dezer Occamisten voor de moderne natuurwetenschap.

²⁾ Zie voor dezen biologischen inslag meer uitvoerig het doorwrochte werk van Prof. *Léon Brunschvicg*: „Les étapes de la philosophie mathématique”, 2ième ed. (Paris 1922) p. 71 et suiv., *Paul Tannery*: „Sur un point de la méthode d'Aristote” (Archiv. f. Gesch. der Phil. VI 1893, p. 468 e.s.), *de Portu*, t. a. p. en *Cassirer*, „Das Erkenntnisproblem” I S. 98—120.

substraat (hupokeimenon) en den *vorm*, in welke laatste hij de essentie, het onvergankelijke wezen van de Substantz ziet (ousia hè protè). De vorm is het eeuwige wezen, dat echter slechts in het vergankelijk concrete ding verschijnt¹⁾. Welken zin en inhoud heeft nu die eeuwige vorm van het ding volgens Aristoteles? Geen andere dan die der definitie van het ding (b.v. mensch, plant, tafel) naar de kenmerken, welke de *algemeene voorstelling* in het *gezond verstand* als algemeene in tegenstelling tot de toevallige kenmerken opstelt. Het soortbegrip (de species), dat het individueele wezen het naast staat, drukt dus den vorm uit, die aan het individueele ding *werkelijkheid* geeft (mensch, boek enz.). Nu kan het soortbegrip (de species), door het laten vallen van bepaalde kenmerken, tot een algemeen geslachtsbegrip (genus) worden uitgebreid. Hoe algemeener een begrip dus wordt, hoe armer aan kenmerken, dit is aan inhoud.

De stof (dunamis, hulè) of het materieel substraat (hypokeimenon) van het ding drukt bij Aristoteles de logische mogelijkheid der verandering uit, als overgang van den eeuwigen vorm van het eene subject naar het andere (b.v. de omvorming van erts tot een standbeeld); zij moet ook de concreetheid van het ding (in tegenstelling tot zijn specifieke of generieke kenmerken) verklaren.

Het *actieve* denkvermogen abstraheert uit het *stoffelijk* zinnelijk beeld (phantasma), dat door het *lijdelijk* denkvermogen (nous patheticos) in het bewustzijn wordt opgenomen, den intellectueelen *vorm*, die het ware wezen van het ding uitmaakt.

Tenslotte rest de vraag: Hoe komen de algemeene begrippen bij Aristoteles tot stand? Het individueele ding bevat een menigvuldigheid van eigenschappen. Hoe hangen nu de kenmerken, die het speciesbegrip en geslachtsbegrip uitmaken, in deze menigvuldigheid onderling samen? Aristoteles antwoordt: door de innerlijke doelmatigheid. Die innerlijke doelmatigheid wordt in Aristoteles natuurphilosophie de scheppende kracht, die niet slechts de soort en het geslacht als begrip, maar ook het ding zelve *maakt*. Vorm, wezen en doel vallen in de natuur dus samen, evenals *begrip* en *ding* bij Aristoteles regelmatig samenvallen (begrippenrealisme). Op deze ontologie (d. i. de leer van het blijvend *wezen* in de verschijnselen) nu bouwt zich de Aristotelische leer van de sluitrede of de syllogistiek. De sluitrede wordt door Aristoteles gedefinieerd als een gedachtengang, waarin uit twee gegeven oordeelen (praemissen) een van deze verschillend oordeel met noodwendigheid kan worden afgeleid. Als voorbeeld geven wij

praemissen: I. Alle menschen zijn sterfelijk.

II. Socrates is een mensch.

conclusie: III. Dus Socrates is sterfelijk.

In elk der beide praemissen vindt men een subject en een predicat. Zij moeten echter, om een conclusie mogelijk te maken, één begrip, het

¹⁾ Zie Arist. „Metaph.” 999 b. 1 sqq. en 1633 b. 5.

z.g.n. middelbegrip gemeen hebben (in 't bovenstaand voorbeeld het begrip „mensch”), derhalve in 't geheel slechts drie begrippen bevatten (mensch, Socrates en sterfelijkheid).

In de sluitrede, waarin Aristoteles weer verschillende vormen onderscheidt, wordt (althans voorzoover zij den volmaakten vorm heeft) het individueele uit het algemeene afgeleid. De methode der syllogistiek is dus *deductief*. Daartegenover staat de *inductieve methode* ¹⁾, waarin het algemeene oordeel uit de individueele ervaringsfeiten wordt afgeleid. Wat van alle individueele wezens eener soort geldt, wordt door deze laatste methode als praedicaat vastgesteld van het soortbegrip en wat voor alle soorten van hetzelfde geslacht geldt, als praedicaat van het geslachtsbegrip. De inductie heeft alleen waarde als ze *volledig* is (een onmogelijke eisch, die de inductie waardeloos maakt), en levert de voorbereiding voor de deductie, die alleen ware kennis verschaft. Wat is nu noodig om de sluitrede tot een wetenschappelijk bewijs te maken? Aristoteles antwoordt: de waarheid en noodwendigheid der praemissen. Waar ligt dan volgens hem het criterium der wetenschappelijke waarheid? In de overeenstemming van ons oordeel met de werkelijkheid, welker wezen (*ousia*, vorm) wij door het *actief* verstand in het begrip vatten. Zoo gaat de syllogistiek en de leer van het bewijs als in een duidelijken cirkelgang op Aristoteles' ontologie terug. Het bewijzen bestaat volgens Aristoteles in het afleiden van nieuwe kennis uit altijd hoogere en algemeenere oordeelen. Maar die afleiding kan niet in 't oneindige doorgaan. Evenals de deductie naar beneden haar grens vindt in de laagste soortbegrippen, waaronder nog slechts een onbegrensde veelheid van individuen begrepen is, die zich hoogstens door toevallige eigenschappen onderscheiden en inzooverre de wetenschap niets aangaan, evenzoo moet de keten der deducties van boven af een aanvang hebben in zekere hoogste en algemeene beginselen en begripsbepalingen, die zelve niet deductief bewijsbaar, maar onmiddellijk evident zijn. Deze hoogste beginselen zijn deels principes der afzonderlijke wetenschappen, deels principes van elke wetenschap zonder onderscheid. Tot de beginselen van iedere afzonderlijke wetenschap kan men slechts lang inductieven weg komen, waarbij Aristoteles aan de z. g. n. dialectische gevolgtrekkingen, d. w. z. gevolgtrekkingen uit plausibele praemissen (*endoxa*) een belangrijke beteekenis toekent.

* * *

¹⁾ Zie nader over deze inductieve methode bij Aristoteles: *P. Leuckfeld* „Zur logischen Lehre von der Induktion. Geschichtliche Untersuchungen” in *Archiv. f. Philos.* 8er Bnd., N. F. (1895), S. 353 flg. Dat Aristoteles aan de inductie de eisch van volledigheid moet stellen, hangt hiermede samen, dat hij het empirisch onderzoek bij het *individueele ding* laat aanvangen. De *wetmatige betrekkingen* tusschen de dingen, die de moderne natuurwetenschap met *abstractie van de bijzondere kwaliteiten* dier dingen, *uitsluitend* in 't oog vat, zijn bij Aristoteles *kwalitatieve eigenschappen der dingen zelve* (kleur, materie, ruimte, beweging enz.).

Zie hier zeer summier Aristoteles' leer van de sluitrede. Dat zij evenals de ontologie (de leer van het ware wezen in de verschijnselen) geheel aan de biologie is georiënteerd, blijkt bij den eersten oog-opslag. Inderdaad is Aristoteles' opvatting van het syllogisme geheel analoog aan die van het organisch leven van planten en dieren ¹⁾. De twee praemissen sluiten volgens de voorstelling der „Analitica” als 't ware een huwelijk als levende wezens en brengen door hun scheppende kracht de conclusie voort ²⁾. De syllogistiek dient geheel de klassificatie, zooals zij in botanie en zoölogie geschiedt. Dat men op deze wijze geen algemeen geldige wetenschappelijke methode kan krijgen, spreekt vanzelf. Wat hebben de Aristotelische begrippen van Substanz, entelechie en potentie b.v. van doen met de wiskunde? Het ergste is, dat de geheele grondslag der syllogistiek onwetenschappelijk is, inzooverre ze niet onderscheidt tusschen de alleen in de wetenschap geldige *begrippen* en de *algemeene voorstellingen* van het dagelijksch leven. En dan, aan de oogen —, de zinnenschijn wordt in den regel zonder kritiek dadelijk, werkelijk en waarachtig bestaan toegerekend. Van de *wetsgrenzen*, de voorwaarden onzer kennis, geeft Aristoteles zich geen rekenschap.

Het Platonisch wetenschapsbegrip.

Plato's wetenschapsbegrip is georiënteerd aan de mathematische wijsbegeerte der Pythagoreïsche school in de Grieksche filosofie en staat dus van den aanvang af schier diametraal tegenover Aristoteles' methodenleer. De Pythagoreërs hadden de „Substanz” of het eeuwig en constante wezen der dingen vereenzelvigd met zijn mathematische bepaling in het *getal*. Het getal als het ware wezen (*ousia*) der dingen maakt eerst de wereld tot een geordende eenheid, tot een *kosmos*. Wij gaan hier niet verder in op de naief-mystieke speculaties met het getal, welke we in de Pythagoreïsche school aantreffen ³⁾, doch vermelden hier slechts twee ook voor de toekomst hoogst belangrijke étappes in de Pythagoreïsche leer: 1. de ontdekking van het irrationeele getal ($\sqrt{2}$) aan de verhouding tusschen de zijden en de diagonaal van een vierkant en 2. de toepassing van de getallenleer op de acoustiek (geluidsleer).

De eerste ontdekking (die door den klassiek-Griekschen geest aan de Pythagoreërs schier als een doodzonde werd aangerekend, inzoover ze de geordende, aan het schoonheidsideaal beantwoordende, harmonie van den kosmos scheen te doorbreken) moest richtig doorgedacht den

¹⁾ Zie *Brunschvicg*: „La philosophie mathématique”. p. 79.

²⁾ *Aristoteles*, II. Ann. I, 3—73a 7. cf. II An. II, 11—94a 24. Merkwaardig is, dat deze Aristotelische voorstelling met huid en haar terugkeert in de door v. *Jhering* zoo bitter bespotte „Begriffsjurisprudenz”.

³⁾ Zie hierover en over Plato's mathesis het voortreffelijk proefschrift van *Dr. D. H. Th. Vollenhoven*: „De Wijsbegeerte der wiskunde van theistisch standpunt” (Vrije Univ. 1918) bl. 33 vlg.; *Brunschvicg*: „La philosophie mathématique” p. 33 e.s.; *Cohn*: „Gesch. des Unendlichkeitsproblems” S. 29 flg. en *Hankel*: „Zur Geschichte der Mathematik im Altertum und Mittelalter” (Leipzig 1874) S. 108 flg.

doodsteek toebrengen aan het naief realisme, dat met Aristoteles het getal als een werkelijke eigenschap der dingen beschouwde. De toepassing van de getallenleer in de geluidsleer beteekende de eerste, zij 't nog weinig methodische, stap tot de mathematiseering der natuur, het voorspel van de methode der moderne natuurwetenschap.

Plato trekt de Pythagoreïsche gedachtenlijn in het wetenschapsbegrip door, met loslating van de vereenzelviging van getal en ding (Substanz). Bij deze correctie van het naief realisme der Pythagoreeërs stonden hem ongetwijfeld de irrationeele, niet aanschouwelijk voor te stellen getallen ($\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{7}$ enz.) voor oogen¹⁾. De toetssteen der waarheid ligt voor Plato in de mathesis. Hierbij is het zeer karakteristiek, dat hij de mathematische ideeën een bijzondere plaats geeft tusschen de zinnelijke wereld der verschijnselen (phaenomena) en de ideële wereld der overige ideeën (noumena)²⁾, en dat hij de wiskunde door haar deelhebben aan de hoogste idee (het goede, de eenheid) realiteit toekent. De mathesis krijgt daardoor de taak, om de waarheid in de zinnelijke verschijnselen te ontdekken, om m. a. w. die zinnelijke verschijnselen in een wetenschappelijken vorm en een wetenschappelijk verband te vatten. Zoo komt bij Plato de wiskunde als universeele werkmethode der wetenschap bovenaan te staan³⁾, terwijl in Aristoteles' syllogismenleer eigenlijk de door hem gefundeerde biologie boven de wiskunde werd verheven. Bij Aristoteles was de wiskunde beperkt tot het enge gebied der hoegroothed (quantiteit), als een speciale eigenschap (kategorie) der „Substanz”; de wetenschap der natuur oriënteerde zich bij hem niet aan de wiskunde, maar aan de biologie en het is merkwaardig, dat het klassieke werk der Grieksche oudheid over de mathesis, de „Elementa” van *Euclides* zich aan deze Aristotelische wetenschapsopvatting zocht aan te passen, zonder daarin geheel te slagen⁴⁾.

Bij Plato vindt men aan de wiskunde (algebra en meetkunde) de taak toegewezen de zinnelijke wereld in zuivere denkbegrippen (getallen en meetkundige figuren) uit te drukken, begrippen, die de zinnelijke dingen (materieele meetkundige figuren) alleen als paradeigma (voorbeeld) gebruiken, maar die nochtans in zich zelve geen zinnelijke vergankelijke bestanddeelen meer hebben.

Als paradeigma der wiskunde hebben echter ook de zinnelijke dingen

1) Zie de inleiding van den dialoog „Theetetes”. *Brunschvicg* t. a. p. p. 48.

2) Zie Plato's „Politeia” (Staat) Boek VI, cap. XX en XXI, waar men de volgende onderscheiding vindt:

zichtbare wereld		denkbare wereld	
afbeeldingen der dingen	de dingen zelve	ideeën	wiskundige figuren

3) „Politeia” Bk. VII cap. VI, VII, VIII en IX.

4) Zie *Brunschvicg*: t. a. p. p. 84 e.s. Aan deze methodische aansluiting bij Aristoteles' syllogistiek valt 't ook toe te schrijven, dat de grondleggende beteekenis der mathesis voor de mathematische natuurwetenschap tot kort voor de renaissance zoo weinig tot haar recht kwam.

deel (methexis) aan de ideeën, aan het ware zijnde. En zoo wordt het zinnelijke eindelijk tot probleem (problema) ¹⁾ voor de mathesis. Daarmede corrigeert Plato zoowel de Pythagoreïsche als de Eleatische school; de Pythagoreeërs, door de wiskundige constructie in hare idealiteit los van de zinnelijke werkelijkheid te stellen; de Eleaten, door de zinnelijke wereld toch weer als paradigma aandeel te geven in 't bereiken der ware kennis.

Van zeer veel belang is in dit verband Plato's waarschuwing, om wanneer de eerste beschouwing geen bevredigende resultaten geeft, daarom het phaenomenon (de zinnelijke verschijnselen) niet te verwerpen, maar veeleer met behulp van de *methode der hypothese* zoo lang te zoeken, tot men aan de zinnelijke verschijnselen een in mathematische formule uit te drukken, strenge regelmatigheid ontdekt (orthotes, taxis). Plato spreekt hier van een *vasthouden* (letterlijk „redden”) van *de verschijnselen* (ta phainomena diazoizein) ²⁾. Zoo is het empirische volgens Plato dus niet te verwerpen, maar evenmin naar den oog-, den zinnenschijn voor de wetenschap te aanvaarden en als het waarlijk zijnde te beschouwen.

En nu is het van groote beteekenis, dat Plato, zij 't al veelszins in aansluiting aan zijn voorganger Hippocrates van Chios ³⁾, aan de wiskunde zelve de opgaaf der *analytische methode* stelde, waardoor zij ingewikkelder vragen tot meer eenvoudige reeds bewezen stellingen (hypotheses) terugbrengt. Op deze terugvoering van ingewikkelder tot eenvoudiger stellingen berust bij Plato de mogelijkheid van het logisch bewijs (het „logon didonai”). Daartoe moet men alle kennis terugvoeren op de eenvoudigste algemeene grondstellingen der *wetenschap* (de laatste *hypotheses*) ⁴⁾. En deze laatste hebben weer geen andere bron dan in den eisch der wetenschap zelve, in zoover alleen met behulp van deze hypothesen geordende kennis van de zinnelijke veelheid mogelijk is.

En dan geeft Plato, in 't bijzonder in zijn „Politeia” Bk. VII (zie cap. VI, VII, VIII, IX, X, XI en XII), een soort van afklimmende reeks van de wetenschappen naar hun waarde voor de kennis: allereerst de algebra, dan de meetkunde (waaraan hij de, toenmaals nagenoeg nieuwe, eisch stelt zich ook tot de stereometrie uit te strekken), dan de astronomie, waaronder hij verstaat de leer van de beweging der (hemel)lichamen in de ruimte (in den ruimsten zin dus onze tegenwoordige mechanica), dan de geluidsleer („muziek” noemt Plato haar in aansluiting aan de Pythagoreeërs) enz. Daarmede is dan de eisch van

¹⁾ „Politeia” Bk. VII. t. a. p.

²⁾ Simplicius, over Aristoteles „de caelo”, 292 b. 24 aangehaald bij Natorp: „Plato's Ideeënlehre” (Leipzig) 1903 S. 364 flg. Natorp's uitlegging van Plato, die al te zeer tendentius ten voordeele van de neo-kantiaansche filosofie der Marburgerschool is gekleurd, kunnen wij overigens niet geheel als historisch juist aanvaarden. Zie ook *Brunschvicg*, t. a. p. 55 t/m 67 en *Tannery*, „L'éducation platonicienne”, VII, „L'analyse géométrique”, *Revue Philosophique* 1881, t. I, p. 297 et suiv.

³⁾ Zie *Brunschvicg* t. a. p. p. 53.

⁴⁾ Deze leer vindt men vooral in Plato's „Phaedo” (vgl. 101 D.) en „Politeia” Bk. VI.

de moderne natuurwetenschap: de zinnelijke natuurverschijnselen naar hun wiskundige verhoudingen wetenschappelijk te bepalen, in beginsel geformuleerd¹⁾. Dat Plato ook de wetenschappelijke kennis tenslotte in de synthetische methode zijner dialectiek weer als een *voorloopige* kennis (dianoia), nl. *als den weg* tot het leeren kennen der ideeën (in 't bijzonder de idee van het goede, die tegelijk de hoogste absolute mathematische eenheid is) karakteriseert, en dat hij in deze dialectiek weer tot de aloude onvruchtbare getallensymboliek vervalt (vgl. den dialoog „Timaeus”)²⁾ bewijst, dat Plato tenslotte aan de speculatieve metaphysica niet is ontkomen. Maar in de wijze, waarop hij het program voor het wetenschappelijk denken ontvouwde, lag (althans voor de natuurwetenschap) een ontzaggelijk vruchtbaar beginsel opgesloten, waarnaar de renaissance bij de ontwikkeling der moderne natuurwetenschap als vanzelf teruggrijpen moest³⁾.

*Hoe de renaissance het platonisch wetenschapsideaal doorvoerde.
Nicolaus Cusanus.*

De eere, in den *nieuweren tijd* (over de laat-middeleeuwsche school van *Buridan* spreken we later) het eerst bij de moderne gedachtenlijn in Plato's wetenschapsbegrip te hebben aangeknoopt, wordt tegenwoordig wel vrij algemeen toegekend aan *Nicolaus Cusanus* (1401—1461)⁴⁾, den Duitschen kardinaal, die nog half en half in de middeleeuwen levende, (hij nam nog deel aan het Concilie van Bazel) tóch zoovele modern-humanistische denkbeelden in zijn werken heeft ontwikkeld, dat men zijn stelsel terecht als het keerpunt in de geschiedenis der wijsbegeerte, als inluiding van de moderne filosofie heeft gekarakteriseerd⁵⁾. Letterlijk op ieder gebied zien we in hem den baanbreker der modern-humanistische gedachte. Op *staatkundig terrein* ontwikkelde hij een stelsel van bijna modern uitziend parlementarisme, geschoeid op de leest van organische, corporatieve kiescolleges, wier gekozen vertegenwoordigers in een parlement (in uno compendio representativo) *het geheele volk zouden representeeren*⁶⁾. Op *theologisch* gebied werd hij de voorlooper

¹⁾ *Brunschvicg* t. a. p. p. 60.

²⁾ Zie *Dr. Vollenhoven* t. a. p. bl. 80 vlg. en *Brunschvicg* t. a. p. p. 57 e.s.

³⁾ Zie *Brunschvicg* t. a. p. p. 53/3 en 62. „C'est un fait que le cours des derniers dialogues spéculatifs de Platon, le Philèbe, le Sophiste, le Politique, le Timée est marqué suivant l'expression de Gompertz par un changement de dynastie: „le sceptre y passe de la dialectique à la mathématique”. Mais c'est un fait aussi que la durée de la nouvelle dynastie fut courte, et qu'avec Aristote le sceptre revient à l'héritière de la dialectique détrônée, à la logique formelle, qui devait le conserver jusqu'à à la Renaissance”. (Dit laatste is niet geheel juist. Zie hieronder.)

⁴⁾ Zie voor zijn levensbeschrijving *J. Uebinger*, „Zur Lebensgeschichte des N. C.” *Historische Jahrb.* 1893.

⁵⁾ Natuurlijk vindt men in zijn werk ook nog tal van scholastieke elementen. Vgl. daarover *Richard Falkenberg*: „Grundrisse der Philosophie des N. C.”.

⁶⁾ Zie *Gierke*, „Genossenschaftsrecht” III. S. 602, nader: *Chr. Schmidt*: „Nic. v. Cusa und die Reform von Staat und Kirche” in *Histor. polit. Blätter*

van het humanistisch pantheïsme; op *mathematisch* gebied greep hij intuïtief vooruit op *Newton's* en *Leibniz'* ontdekking van de oneindigheidsrekening; op *kentheoretisch* gebied werd hij de baanbreker van het moderne wetenschapsbegrip; op *wijsgeerig terrein* tenslotte de groote voorbereider voor de modern-humanistische wetsidee. In dit historisch verband handelen wij alleen over het wetenschapsbegrip van den Cusaner. In de ontwikkeling van zijn opvatting der wetenschap toont zich al dadelijk de onafhankelijke moderne geest, die het drukkende juk der autoriteiten, welke in de vervalperiode der scholastiek het zelfstandig denken en navorschen schier onmogelijk had gemaakt, met een forsch gebaar afwerpt, om vastbesloten zijn eigen weg te gaan.

In zijn geschrift „*De docta ignorantia*” (De wijze onwetendheid) noemt hij de waarheid een *oneindigheid*, die ons eindig kennen slechts geleidelijk vermag te *benaderen*, maar nooit geheel te omvatten¹⁾. Maar nu blijft de Cusaner niet bij deze — op zich zelf niet oorspronkelijke — poneering van het benaderend karakter onzer kennis staan, maar wijst veeleer aan de wetenschap *den weg*, om in dit oneindig proces de waarheid te benaderen. Het oneindige is hem niet slechts het nimmer te bereiken doel onzer kennis, maar tegelijk ook *het middel om tot ware kennis te geraken*. Gelijk alles in het oneindige zijn oorsprong heeft, zoo kan alles ook slechts in het oneindige en door het oneindige gekend worden²⁾. Dit oneindigheidsprincipe wordt door hem — zij 't al nog vrij naief — allereerst in de wiskunde en de wijsbegeerte doorgevoerd. Het doet hem daarbij dienst als verzoening van tegenstellingen en als middel om het bijzondere uit 't oneindige af te leiden. Zijn kentheorie³⁾ onderscheidt vier trappen der kennis: 1. de *zinnelijke*, die slechts verwarde beelden geeft; daarboven 2. de *verstandelijke*, die de zinnelijke beelden in tijd en ruimte stelt, met het getal bepaalt en naar het beginsel der logische tegenspraak de tegenstellingen uiteenhoudt; dan 3. de *redelijke*, die de tegenstellingen met elkander in overeenstemming weet te brengen en tenslotte 4. de *aanschouwelijke*, voor welke de tegenstellingen in de oneindige eenheid (God) tezamen vallen.

f. d. kath. Deutschland, München 1908, 141 Bnd. S. 557. 701—721 en *I. Stumpf*, „Die politischen Ideen des N. v. Cusa” (Köln, 1865). Vroeger waren gelijksoortige denkbeelden op staatkundig gebied reeds ontwikkeld door *Marsilius van Padua*, die bovendien reeds een radicaal-moderne leer van de volkssoevereiniteit verdedigde.

¹⁾ *Nic. Cusanus*, „*De docta ignorantia*” I, 1 (Baseler uitg.). Over de ontwikkeling van Nicolaas Cusanus' denkbeelden in zijn verschillende werken, waarbij we hier niet verder kunnen stilstaan, zie men *J. Uebinger* „Die philosophischen Schriften des Nic. Cus.” (Zeitschr. f. Philos., 103, 1893, S. 65—121; 105, 1894 S. 46—105; 107, 1895 S. 48—103). Zie ook Philos. Jahrb. VIII, IX en X „Die mathematischen Schriften des N. C.”

²⁾ Zie *Cohn*, „Geschichte des Unendlichkeitsproblems”. S. 87.

³⁾ Zie hierover nader *R. Falkenberg*, „Grundzüge der Philosophie des Nik. Cusanus mit besonderer Berücksichtigung der Lehre vom Erkennen” (Breslau 1880) en vooral het voortreffelijk werk van *Cassirer*, „Das Erkenntnisproblem” I S. 22—61.

Deze vier trappen der kennis werken bij hem organisch samen. De hoogere sluit de lagere reeds in. In het *oneindig proces der kennis kent hij aan de wiskunde de hoogste waarde toe*. Hier voert hij (in zijn geschrift „de mathematica perfectione”) het zoo vruchtbare begrip van het *oneindig kleine* in, met behulp waarvan hij de eindige grootheden wil berekenen. Uit de punt als het oneindig kleine wil hij alle meetkundige figuren begrijpen. Alles wat in een meetkundig lichaam of figuur gevonden wordt, is niets anders dan de ontvouwing van de ondeelbaarheid der punt. Zoo valt in den oneindig kleinen cirkel en bol de omtrek met het middelpunt samen. Driehoek, cirkel en bol voert hij terug op den oneindigen lijn, deze laatste op de punt. Evenzeer zijn alle getallen niets dan ontplooiing van de eenheid, als het ondeelbaar getal. Dat zijn fundeering en toepassing van het oneindigheidsbeginsel nog zeer naief en weinig methodisch geschiedt, doet aan de waarde der grondgedachte niet af. In elk geval is het beginsel bij hem *universeel*. De Cusaner voert n.l. het (in wezen wiskundig) oneindigheidsbeginsel op het geheele terrein onzer kennis door. Het heelal, dat door de scholastiek in aansluiting aan Aristoteles als eindig en begrensd was beschouwd, ziet hij als oneindig. De aarde, die in het Ptolemæisch wereldbeeld der middeleeuwen als het rustend centrum van het heelal werd beschouwd, ziet hij als een bewegend oneindig klein punt in de eindeloze beweging der werelden, een gedachte, waarmede hij koen vooruitgrijpt op de ontdekking van *Copernicus* en de beschouwing van *Giordano Bruno*. Ook het individu ziet hij in zekeren zin als oneindig, want het draagt alles, wat bestaat (als het oneindig kleine) op zijn wijze in zich, spiegelt de geheele wereld van zijn beperkt standpunt, is een afgekorte, gecomprimeerde uitdrukking van het heelal¹). In verhoogde mate is de mensch een wereld in 't klein (mikrokosmos), daar hij een *bewuste* spiegel van het heelal is. Ieder ding hang met alle andere a. h. w. organisch samen, is daarvan verschillend en toch in 't oneindige weer overeenstemmend, bevat al 't overige in kiem in zich en is wederkeerig in al 't overige begrepen. Alleen in God is de absolute eenheid zonder veelheid en zijn alle tegenstellingen tot de absolute eenheid verzoend²).

Door deze geheele oneindigheidsbeschouwing bruist de stroom van het humanistisch optimisme, dat in tegenstelling tot de Grieksche oudheid en de middeleeuwen, in de oneindigheid der wereld niet langer het booze, maar het goede en schoone ziet³). Het oneindigheidsbeginsel werd het aanknoopingspunt voor een hervorming der wiskunde⁴), waar-

¹) Op dit punt bevat Cusanus' stelsel de kiemen van *Leibniz'* monadenleer.

²) Op Cusanus' theologie komen wij terug.

³) Bij Plato en Aristoteles is het oneindige (apeiron) nog de uitdrukking van het booze. Dit hangt zeker samen met het schoonheidsideaal der Grieksche levens- en wereldbeschouwing.

⁴) Door *Newton's* fluctietheorie en *Leibniz'* differentiaal- en integraalrekening, beide reeds voorbereid door *Beneditty's* mathematische onderzoeken. (Hierover later).

door deze haar taak, ten aanzien van de natuurwetenschap beter zou kunnen vervullen. In de karakteriseering van ons kennen als een oneindig proces werd de klassieke uitdrukking voor het moderne wetenschapsbegrip reeds van te voren verkregen.

* * *

Het wetenschapsbegrip der moderne physica. De school van Buridan en de Copernicaansche omkeering in de astronomie.

Men was tot voor kort gewoon, de grondlegging der moderne natuurwetenschap terug te voeren op het driemanschap *Copernicus*, *Kepler* en *Galileï*, waarbij men nog hoffelijk de verdiensten van den grooten schilder, geleerde en wijsgeer *Leonardo de Vinci* als voorbereider herdacht.

Deze stelling is onhoudbaar geworden sinds de historische onderzoeken van *P. Duhem* over Leonardo da Vinci¹⁾ hebben aangetoond, dat reeds in de 14e eeuw de Occamistische school van *Johann Buridan*, *Albert van Saksen* en *Nicolaus van Oresme* aan de Parijsche universiteit in wezen al de grondstellingen wetenschappelijk verdedigde, die later door Copernicus en Galileï a. h. w. opnieuw zouden worden ontdekt²⁾. In deze school begon feitelijk de *systematische* aanval op de Aristotelische physica, waarvan het ontoereikende ter verklaring der natuurverschijnselen klaar werd geschouwd. *Buridan* (\pm 1300—1360) voerde het Platonisch wetenschapsbegrip reeds met groote genialiteit door in de bewegingsleer (mechanica), die hij op het reeds vroeger geformuleerde begrip van den „impetus” (bewegingsaandrang) terugvoerde, waarbij hij reeds duidelijk op de traagheidswet en het physisch krachtbegrip vooruitgreep.

Door bemiddeling van *Albert van Saksen* (\pm 1390) gewon deze leer invloed op *Leonardo da Vinci* (1452—1519); in de 16e eeuw vond ze verbreiding bij de Italiaansche natuurkundigen tot de groote *Galileï* de „Parijsche erfenis” overnam.

Eenzoo sprak *Nicolaus van Oresme* (\pm 1382) reeds op zuiver wetenschappelijke gronden Copernicus' leer van de dagelijksche beweging der aarde en de rust des hemels uit (een stelling, die trouwens ook reeds vroeger was verdedigd) en greep hij vooruit op *Descartes'* leer van de coördinatengeometrie (waarmede de analytische meetkunde als wetenschap gefundeerd werd) en op Galileï's ontdekking van de valwetten³⁾.

Dit neemt intusschen niet weg, dat de moderne natuurwetenschap eerst haar wereldveroverende beteekenis verwierf door den wetenschappe-

¹⁾ *P. Duhem*, „Etudes sur Leonard da Vinci” (Paris), waarvan de eerste serie 1906 verscheen.

²⁾ *Duhem*, t. a. p. 3e serie (1913) „Cette Mécanique les physiciens de Paris l'avaient conçue, en prenant l'observation pour guide; ils l'avaient substituée à la dynamique d'Aristote, convaincue d'impuissance à sauver les phénomènes”. Men zou de historische lijn nog verder terug kunnen vervolgen tot *Grosseteste* en *Roger Bacon* (zie over deze vertegenwoordigers der beroemde Oxfordsche School artikel III).

³⁾ *Duhem*, t. a. p. pag. 350—360 en 375—388.

lijken arbeid van Copernicus, Keppler en Galileï, omdat eerst bij hen het nieuwe wetenschapsideaal zich met de onstuimige geestesbeweging der renaissance verbond, welke in staat was een nieuwe wetsidee voort te brengen, terwijl de Occamistische wetsidee (zie art. IV) allerminst aan de natuurwetenschap was georiënteerd.

Onder dit gezichtspunt moet ongetwijfeld de *nieuwe* ontdekking door Copernicus van de dubbele beweging der aarde, die het Ptolemæische wereldbeeld definitief verstoorde, als een mijlpaal in de geschiedenis der wetenschap worden beschouwd¹⁾, zoozeer, dat de groote Koningsberger wijsgeer *Emanuel Kant* later de beteekenis van de omwenteling, die hij zelf in het wijsgeerige denken bracht, niet onjuist een *Copernicaansche daad* noemde.

Gelijk Kant opmerkte, was de geboorte der natuurwetenschap voltooid op het oogenblik, dat men begreep, dat men zich wel door de natuur moest laten leeren, maar niet in de kwaliteit van een schooljongen, die zich alles laat voorzeggen, wat de leeraar wil, maar van een rechter, die de getuigen noodzaakt op de vragen te antwoorden, die hij hun voorlegt²⁾.

Nicolaus Copernicus (1473—1544) deed in dit opzicht niets anders dan de Occamistenschol van Buridan reeds voor hem had aangevangen. In zijn onsterfelijk werk „de revolutionibus orbium caelestium”, verschenen kort voor zijn dood (1573) met een opdracht aan Paus III, had hij niet zoozeer nieuwe waarnemingen aan het uitspansel verwerkt, dan wel de *theorie*, waarop het toenmalig wereldbeeld was opgebouwd, in de *grondslagen omgezet*. Wat was de beteekenis dezer wetenschappelijke revolutie?

De theorie was het z.g.n. Ptolemæisch wereldbeeld welke via Aristoteles' physica in de middeleeuwen was overgegaan, was geen theorie in den wetenschappelijken zin des woords. De stelling, dat alle hemellichamen zich in een cirkelvormigen baan om de aarde als vast en traag middelpunt van 't heelal bewogen, was een hypothese, ontstaan uit een mengeling van de mythische schoonheidsopvatting der Grieken, die in de cirkelvormige beweging het ideaal van harmonie zagen, en een ongecontroleerde beschouwing van de verschijnselen naar den zinnen-, den oogenschijn. Aristoteles nam het uitgangspunt zijner beschouwing op de aarde. Vanuit de aarde gezien, schijnt het inderdaad alsof onze planeet stil ligt en alle hemellichamen zich daaromheen bewegen. Voorts liet zich de onbewegelijke rust der aarde oogenschijnlijk verklaren uit de zware elementen harer samenstelling, die *van nature* de richting naar beneden, naar het centrum kiezen. En het voornaamste, naar men geloofde onomstootelijk, bewijs voor de stelling dat de aarde inderdaad het middelpunt van het heelal is, meende men daarin te vinden, dat *naar*

¹⁾ Zie *P. Natorp*: „Die Kosmologische Reform des Kopernikus in ihrer Bedeutung für die Philosophie” in „Preussische Jahrbücher” Bnd. 49 (Berlin 1882) S. 355 flg., een studie, die overigens evenmin als de bekende studie van *Th. H. Martin* „Galilée” (Paris 1868) met de bovengenoemde historische beteekenis van de school van *Buridan* rekening houdt.

²⁾ *Kant*, „Kritik der reinen Vernunft”, Vorrede zur 2 Auflage.

den zinnenschijn iedere om een willekeurig waarnemingspunt op de aarde beschreven cirkel den hemelkogel in twee helften deelt, wat — naar men meende — niet 't geval kon zijn, wanneer de aarde niet precies in 't centrum van 't heelal stond. Intusschen deze theorie, die op zulke wankel hypotheese rustte, was reeds lang in strijd met de natuurverschijnselen zelve gebleken. Vooral de planetenbanen stelden den astronomen groote moeilijkheden in den weg, wanneer men die banen als bewegingen om de aarde voorstelde. Het bleek toch, dat bij deze hypotheese de planetenbanen zelfs niet bij benadering in cirkelbeweging gingen. Om nu toch de hypotheese te redden, schoof men een aantal sferen concentrisch in elkander, maar zoo, dat een ieder zich onafhankelijk van de andere wentelde. Daar ook deze constructie de verschijnselen nog niet dekte, nam men voorts de voorstelling te baat, dat de planeten zich niet rechtstreeks in een cirkel om de aarde, maar in een kleineren kring (epicyclus) om een leeg, bloot gedacht centrum bewogen, welk centrum zijnerzijds dan weer een cirkel om de aarde beschreef (circulus deferens). Intusschen, hoe verder de kennis der verschijnselen voortgang maakte, hoe meer moesten de gebreken van het Ptolemæisch wereldbeeld in 't oog springen. Reeds de Oudheid zag zich genoodzaakt de homocentrische sferen op te geven en eccentriche toe te laten, waarmede de bewonderde harmonie van het systeem reeds een bedenkelijken stoot kreeg. Ook met de epicycli kwam men niet uit, men moest weer epicycli om de epicycli onderstellen, om met de verschijnselen in overeenstemming te blijven en het systeem had tenslotte zooveel krukken en stutten noodig, dat koning Alfons van Castilië eens spottend uitriep: „Als God hem om raad gevraagd had, zouden de zaken beter in orde zijn”.

Zoo verwaarloosde de natuurwetenschap Plato's waarschuwing, dat de hypotheese moest dienen om de verschijnselen te redden. Het scheen eer omgekeerd of men de hypotheese ten koste van de verschijnselen wilde handhaven.

En nu was het groote bij Copernicus, evenals bij zijn voorganger Nicolaus van Oresme, dat hij zijn theorie van de dubbele omwenteling der aarde om haar eigen as en om de zon in den strengsten zin als een *wetenschappelijke* theorie vatte en doorvoerde door het bewijs, *dat de verschijnselen deze theorie doorlopend in 't gelijk stelden en slechts door haar op een „einheitliche” en harmonische wijze tot een wereldstelsel, een waren kosmos, vielen te ordenen*²⁾. De *eenvoudigheid* en *klaarheid*, waarin naar zijn theorie de verschijnselen zich onder één wet voegden, schonken Copernicus vooral de overtuiging van de waarheid dezer stelling. Hier was niet meer een onmethodisch zoeken naar den samenhang der verschijnselen, maar een empirie op streng mathematisch-wetenschappelijke basis aan het woord.

¹⁾ P. Natorp, t. a. p. S. 361.

²⁾ P. Natorp, t. a. p. S. 367.

Keppler en Galileï.

Plato's program van de mathematiseering der natuur kreeg een verdere uitwerking door den wetenschappelijken arbeid van *Johann Keppler* (1571—1630)¹⁾. Met Keppler breekt in den modernen tijd de *quantitatieve* wereldbeschouwing in hare scherpe tegenstelling tegenover de *qualitatieve* van Aristoteles vastbesloten door. De begrippen, waarmede de aristotelisch-scholastische natuurphilosophie de verschijnselen poogde te vatten — substantieele vorm, eigenschappen, kwalitatieve verandering — werden terzijde geschoven; de doelmatigheidsbeschouwing der natuur, welke ook in de natuurphilosophie der renaissance (*Telesio*, *Campanella*, *Giordano Bruno*) nog doorwerkte, als onwetenschappelijk verworpen; grootte, vorm, getal, beweging en wet worden de eenige toereikende verklaringsbeginselen, mathematische verhoudingen vormen den eenig kenbaren „Gegenstand” der exacte wetenschap. Met deze wending verliest de wijsgeerige toepassing der mathesis haar mystisch symbolisch karakter, dat ze nog in de Pythagoreïsche getallenmystiek en ook bij Nicolaus Cusanus bezat. Alle ware kennis is kennis van *verhoudingen*, die zich in mathematische begrippen laten uitdrukken. De natuur bemint de eenvoudigheid en mijdt het overtollige, met zoo weinig mogelijk hulpmiddelen pleegt zij zoo veel mogelijk uit te richten. Aan die waarheid heeft het denken zich aan te passen en dus met zoo weinig mogelijk verklaringsprincipes zoo veel mogelijk te verklaren (de economie der denkvetten). De wetenschappelijke hypothese mag niet een kunstmatige structuur van aan de verschijnselen met moeite aangepaste ficties zijn, maar moet de verschijnselen op hare ware, eenvoudige gronden terugvoeren. Met behulp van deze moderne natuurwetenschappelijke methode ontdekte Keppler zijn drie beroemde wetten van de planetenbewegingen²⁾, die later algemeener vielen af te leiden uit *Newtons wet van de gravitatie*, waardoor tegelijk was bewezen, dat Keppler's wetten gelden voor ieder lichaam, dat zich ingevolge de gravitatie om een centraal lichaam beweegt³⁾. Het begrip der *natuurwet* treedt hier voor 't eerst in zijn modernen zin op.

(Wordt vervolgd.)

1) Zie over Keppler's beteekenis voor de wetenschap: *Prantl*. „Galilei und Keppler als Logiker” (Sitzungsberichte der Münchener Akademie) 1875. *Sigwart* „Kleine Schriften” I, S. 182 flg., *Ernst Goldbeck*. „Keppler's Lehre von der Gravitation” (Erdmann's Abhandl. Heft 6) 1896 en *Cassirer* t. a. p. I S. 328—377.

2) I. De planeten bewegen zich in ellipsen, in wier eene brandpunt de zon staat.

II. De „radius vector” (d. i. de verbindingslijn tusschen het middelpunt der zon en dat der planeten) beschrijft in gelijke tijden gelijke vlakken.

III. De kwadraten der omlooptijden verhouden zich als de derde machten van de gemiddelde afstanden van de zon.

3) Newton's gravitatiewet luidt als volgt: Twee lichamen trekken elkaar aan met een kracht evenredig met hun massa's en omgekeerd evenredig met het kwadraat van hun afstand.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Kunt U ons inlichtingen geven betreffende de organisatie van de A.R. Partij?

ANTWOORD.

De organisatie van de A.R. partij is, wat de hoofdlijnen aangaat, neergelegd in de Statuten der Georganiseerde A.R. Partij, vastgesteld op de Constitueerende Vergadering te Utrecht op 3 April 1879, gewijzigd door de Deputatenvergaderingen van 18 Aug. en 20 Dec. 1887, 30 Maart 1894, 2 November 1916 en 23 November 1917. Plaatselijke bijzonderheden betreffende de partijorganisatie zijn te vinden in de statuten en reglementen van de Kamerkieskringcentralen, Provinciale Comité's, Statenkieskringcentralen, Bonds- en Districtsbesturen, Kiesvereeningen, Propagandaclubs enz.

De organisatie komt in groote trekken hierop neer.

Tusschen de A.R. Kiesvereeningen, die in 1879 op den grondslag stonden van het Program van beginselen (opgenomen in artikel 4 der Statuten), of later zijn togetreden, bestaat een *onderling verband*. Dit verband is vastgelegd in het *Centraal Comité van A.R. Kiesvereeningen*. Het rust op de *gemeenschappelijke erkenning van de staatkundige beginselen, die zijn neergelegd in het Program van Beginselen*.

Doel van dit verband is, naar luid van artikel 5 der Statuten:

1. het stelselmatig propageeren van de A.R. beginselen;
2. het doen kiezen van belijders van deze beginselen in de Staten-Generaal, in de Staten-Provinciaal en in de Gemeenteraden;
3. het tegengaan van elke uitsluiting uit ambten en bedieningen, voorzover die op de belijders van deze beginselen, ter oorzaak van hun politiek *credo*, mocht worden toegepast.

Aansluiting van plaatselijke Kiesvereeningen, Centrale- of Districts- en Bondsbesturen bij het Centraal Comité geschiedt op grond van het Program van Beginselen en onder verplichting:

- a. dat zij de besluiten der Deputatenvergadering eerbiedigen zullen, zoo wat de wijziging van het Program, als wat de vaststelling van een Stembus-program betreft; en
- b. dat zij voorts de overige besluiten der Deputatenvergadering zullen aanvaarden en, zooveel mogelijk, helpen uitvoeren.

Bij schending van het Program of niet-uitvoering van de generale besluiten der Deputatenvergadering, kan de Kiesvereniging, die in overtreding is, door het Centraal Comité worden geroyeerd. Gedurende drie maanden staat beroep open op de Commissie van Beroep. Deze commissie wordt benoemd en werkt volgens door het Centraal Comité vastgestelde regelen.

Centraal Comité.

Het Centraal Comité bestaat uit twaalf leden, die, evenals de zes plaatsvervangende leden, met betrekkelijke meerderheid worden gekozen door alle

stemhebbende leden der Kiesvereeningen op een daartoe door elk dezer saam te roepen vergadering. De Eerste en Tweede Voorzitter worden door de Deputatenvergadering gekozen. De helft der leden treedt af bij elke vernieuwing der Tweede Kamer en wel in de maand September¹⁾. De voorzitters der A.R. clubs van de Eerste en Tweede Kamer hebben van rechtswege zitting in het Centraal Comité, met adviseerende stem. Het Centraal Comité ontvangt zijn inkomsten uit contributie's van de Kiesvereeningen, uit vrijwillige jaarlijksche bijdragen en uit bijzondere inzamelingen. Voor de inzameling en het beheer dier gelden wordt de Penningmeester van het Centraal Comité door een vaste commissie bijgestaan.

Deputatenvergadering.

Artikel 2 der Statuten stelt op den voorgrond, dat het Centraal Comité *geen besturende, maar uitsluitend een leidende bevoegdheid* heeft. De bedoeling van deze woorden blijkt uit hetgeen in de volgende zinsnede gezegd wordt: *Het gezag berust niet bij het Centraal Comité, maar uitsluitend bij de Deputatenvergadering.*

De *Deputatenvergadering* is een vergadering van afgevaardigden van de partij in al hare geledingen. De Kiesvereeningen worden, zoowel rechtstreeks als via de plaatselijke en gewestelijke Centralen (Kamerkiekringcentralen, Provinciale Comité's, Districts- en Bondsbesturen) ter Deputatenvergadering vertegenwoordigd. Bij de rechtstreeksche afvaardiging geldt als regel, dat voor 50 of minder leden één; voor 51 tot 100 twee; en voor elke honderd daarboven telkens één afgevaardigde meer optreden.

In de Deputatenvergadering treedt de A.R. Partij op *met beslissend gezag*. Zij benoemt in die vergadering den Eersten en Tweeden Voorzitter van het Centraal Comité (zonder dat hieromtrent eenige aanbeveling gedaan wordt door het Centraal Comité of door eenig ander college of bestuur); beslist omtrent de wijze van candidaatstelling voor de Tweede Kamer; stelt de programs van actie vast; spreekt zich uit omtrent de samenwerking met andere partijen; wijst den Voorzitter en Penningmeester der Kuypersstichting aan enz. De Deputatenvergadering komt bijeen telkenmale, als een nieuwe verkiezing van de Tweede Kamer komende is en voorts (in buitengewone vergadering) zoo vaak het Centraal Comité dit geraden acht, of indien een verzoek daartoe gedaan of gesteund wordt door drie Kamerkiekringcentralen.

Centralen-Convent.

In elk jaar, waarin vermoedelijk geen Deputatenvergadering samenkomt, wordt (in September of October) op uitnoodiging van het Centraal Comité een samenkomst gehouden van afgevaardigden van de Centralen in de Statenkiekring, de Provinciale Comité's en de Kamerkiekringcentralen, het z.g.n. *Centralen-Convent*, ter voorloopige afdoening van wat het Centraal Comité urgent acht en ter bespreking van onderwerpen van algemeen belang. Is er een verkiezing voor de Tweede Kamer in het vooruitzicht, dan komt die vergadering, zoo mogelijk, vijf maanden te voren bijeen ter voorloopige be-

¹⁾ Volgens de aanhangige wijzigingsvoorstellen heeft de affreding plaats „met den dag, waarop de nieuwe Kamer bijeenkomt”. Deze voorstellen geven ook een meer gedetailleerde regeling voor de verkiezing van de leden van het Centraal Comité en voor de samenstelling van de lijst van plaatsvervangers (nieuwe artikelen 20 en v.v. der Statuten).

slissing, — onder nadere goedkeuring van de Deputatenvergadering: *a.* omtrent het program van actie en eventueele samenwerking met andere partijen; *b.* omtrent de vereeniging van candidatenlijsten der partij tot eene of meerdere groepen; en *c.* omtrent de vraag, of in verschillende Kieskringen identieke candidatenlijsten zullen worden gesteld.

Provinciale Comité's enz.

De plaatselijke en gewestelijke organisatie van de partij draagt nog eenigszins de sporen van de vroegere indeeling van ons land in kiesdistricten. Bij de invoering van de evenredige vertegenwoordiging werd het uit organisatorisch oogpunt onwenschelijk geoordeeld de Districtskiesvereeningen aanstonds te doen verdwijnen. Er werd daarom gestreefd naar een geleidelijke aanpassing bij de nieuwe kieswet. Zoo ziet men thans nog aan *Districtsbesturen* of *Centralen*, gevormd door de Kiesvereeningen van eenzelfde District, recht van afvaardiging naar de Deputatenvergadering en naar het Centralen-Convent toegekend; en evenzoo (in gemeenten, die eertijds meerdere Districten hadden) aan de *Bondsbesturen*, samengesteld uit afgevaardigden van de Districtskiesvereeningen, recht van afvaardiging naar de Deputatenvergadering. Het recht van afvaardiging naar het Centralen-Convent bestaat echter niet meer sinds dit recht, overeenkomstig art. 32 der Statuten, is toegekend aan de Statenkieskringcentralen. De Districtscentralen zijn niettemin ten deele blijven bestaan als *Hulpcentralen* met recht van afvaardiging naar de Deputatenvergadering¹⁾.

De verdere locale organisaties zijn: de *Provinciale Comité's*, samengesteld uit afgevaardigden van Kieskringen en Centralen binnen de Provincies; de *Kamerkieskringcentralen*, die zijn samengesteld uit afgevaardigden van Kiesvereeningen en Centralen binnen de Kamerkieskringen²⁾; en verder nog de *Statenkieskringcentralen*, waartoe behooren de Kiesvereeningen binnen de Statenkieskringen, waarin de Provincies zijn verdeeld³⁾. De Provinciale Comité's en de Kamerkieskringbesturen, voorzoover tevens Provinciale Comité's of Sectie's daarvan, zenden als daartoe aanleiding bestaat, een afgevaardigde voor het bijwonen van de vergaderingen van het Centraal Comité.

Dr. Kuypertichting, Propagandaclubs.

Als onderdeelen van de partijorganisatie moeten tenslotte ook beschouwd worden de *Dr. Abraham Kuypertichting* en het *Verband van A.R. Propagandaclubs*.

Eerstgenoemd lichaam wordt bestuurd door een *Raad van Beheer* van 25 leden. 5 leden worden benoemd door het Centraal Comité; de Voorzitter en Penningmeester door de Deputatenvergadering; terwijl voorts iedere Kamerkieskringcentrale één lid aanwijst, binnen dien Kieskring wonende. De uitgaven der Kuypertichting worden gedekt door de renten van het haar, uit het z.g.n. *millioenfonds* verschaft kapitaal.

De vroegere *Bond van A.R. Propagandaclubs* (sedert zijne aansluiting bij het

¹⁾ Zoo heeft men op de Z. Holl. eilanden de Hulpcentrale Flakkee; in de Statenkieskringen Leiden en Gouda de Centralen Zoetermeer-Zegwaard, Bodegraven en Ter Aar.

²⁾ Zie art. 31 Kieswet en tabel A achter de Kieswet. Waar de grenzen voor Kamerkieskring en Provincie tezamen vallen, is het Bestuur van Kamerkieskringcentrale en Provinciaal Comité identiek.

³⁾ Zie tabel B achter de Kieswet.

Centraal Comité in October 1923 verdoopt in het „Verband van A.R. Proga-gandaclubs”) staat onder leiding van een *Commissie van Uitvoering*, waarvan vier leden door het Centraal Comité worden aangewezen.

* * *

Tot zoover over den *bouw* van de organisatie. Thans nog iets over hare *werking*. Die werking betreft in hoofdzaak *a.* de *verkiezingen*, *b.* de *propaganda*.

Verkiezingen.

a. Onderscheiden moet worden tusschen: 1. de verkiezingen voor de *Tweede Kamer*; 2. voor de *Provinciale Staten*; en 3. voor de *Gemeenteraden*. De verkiezing van de Eerste Kamer geschiedt door de Provinciale Staten en staat daarom min of meer buiten de organisatie, zoodat ze hier gevoeglijk buiten beschouwing kan worden gelaten.

1. De verkiezingen voor de Tweede Kamer worden geleid door het Centraal Comité, daarin bijgestaan door een — telkenmale door het Centralen-Convent aan te wijzen — *College van Gemachtigden*, bestaande uit vijf leden, met in hoofdzaak adviseerende bevoegdheid. De Voorzitter van het Centraal Comité is ambtshalve Voorzitter.

Na overleg met vertegenwoordigers van locale organisaties door het Centraal Comité wordt aan de Kiesvereenigingen en aan de afgevaardigden van het Centralen-Convent een voorstel toegezonden betreffende het vereenigen van de candidatenlijsten der Partij tot ééne of meerdere groepen of het indienen van identieke lijsten in verschillende Kieskringen¹⁾. Daarna wordt een voorloopige beslissing genomen door het Centralen-Convent. Na de vergadering van het Centralen-Convent volgt een advies van het Centraal Comité nopens de samenstelling der lijsten. De Kiesvereenigingen geven na ontvangst van dit advies hare wenschen omtrent de samenstelling der candidatenlijst te kennen aan de Kamerkieskringcentralen, die deze wenschen in voorstellen belichamen. In den regel wordt bij het stemmen over de samenstelling der lijsten en de volgorde der candidaten door ieder lid der Kiesvereenigingen en Centralen aan den candidaat een bepaald cijfer toegekend, dat hooger is naarmate aan den candidaat een hoogere plaats op de lijst wordt gegund.

In het geval, dat in meerdere Kieskringen een identieke lijst wordt ingediend, vindt overleg plaats omtrent de samenstelling dier lijst tusschen afgevaardigden der belanghebbende Kieskringen. De vergaderingen van die afgevaardigden (*Groepsvergaderingen*) worden gehouden volgens een huishoudelijk reglement, dat door het Centraal Comité voor ieder geval afzonderlijk wordt samengesteld. In 1922 werd een zoodanig reglement vastgesteld²⁾.

De Kamerkieskringcentralen zenden hunne voorstellen naar het Centraal Comité. Geen candidatenlijst is geldig, tenzij voor die lijst, al dan niet op

¹⁾ Betreffende dit gedeelte der candidaatstelling werd in 1921 uitvoerig gerapporteerd door een daartoe op 11 Maart van dat jaar ingestelde commissie, bestaande uit de heeren De Monté ver Loren, Beumer en Rutgers.

²⁾ Na de voorloopige beslissing van het Centralen-Convent dezes jaars om bij de Stembus van 1925 met één hoofdlijst en een bijlijst uit te komen, wordt een vergadering van gedelegeerden der gezamenlijke Kieskringcentralen gehouden.

voorstel van het College van Gemachtigden, de voorloopige goedkeuring van het Centraal Comité is verkregen.

Na goedkeuring van de lijsten worden ze door de Kieskringbesturen ingediend. Noodzakelijke wijzigingen in de lijsten mogen ter elfder ure door het College van Gemachtigden worden aangebracht; echter nimmer dan onder goedkeuring van den Voorzitter van het Centraal Comité.

2. De verkiezing voor de Provinciale Staten geschiedt onder leiding van de Provinciale Comité's. De candidaatstelling wordt door deze colleges in overleg met de Statenkieskringcentralen en met de Kiesvereeningen geregeld. In *Groningen* b.v. beslist het Provinciaal Comité of er één of meerdere lijsten zullen worden ingediend. De Statenkieskringcentralen wijzen voor die Provincie de kandidaten aan, terwijl het Provinciaal Comité de plaatsing op de lijst regelt, althans indien in alle Statenkieskringen dezelfde lijst wordt ingediend.

De regelingen voor de samenstelling, de bevoegdheden en werkzaamheden van de Provinciale Comité's zijn onderworpen aan de goedkeuring van het Centraal Comité.

3. De gemeenteraadsverkiezingen worden geregeld door een, daarvoor opzettelijk door het Centralen-Convent ingesteld *Gemeenteraadscollege*, bestaande uit een drietal *Subcommissies*, resp. belast met het geven van advies en leiding bij de verkiezing van de Gemeenteraden in Gemeenten van 50.000 en meer inwoners; van 10.000 tot 50.000 inwoners; en van beneden 10.000 inwoners. De door de Subcommissies ontworpen regelen, alsmede gemeentelijke stembusprograms, worden door het Gemeenteraadscollege onder goedkeuring van het Centraal Comité vastgesteld. De candidaatstelling voor de Gemeenteraden geschiedt door de Kiesvereeningen of — in de grootere Gemeenten — door de plaatselijke Centralen in overleg met de Kiesvereeningen.

b. Propaganda.

Voor de propaganda wordt gezorgd:

1. door het uitgeven en verspreiden van couranten, propagandablaadjes en geschriften en het doen van huisbezoek;

2. door het houden van vergaderingen (Deputatenvergadering, Centralen-Convent, vergaderingen van locale Centralen en Kiesvereeningen) waarbij contact wordt gezocht met de A.R. pers en met „ons sympathieke vereeningen, bonden of kringen, die zich generaal voor heel het land de behartiging ten doel stellen van eenig bijzonder publiek belang” (art. 35 der Statuten);

3. door opzettelijk daartoe in het leven geroepen instellingen t.w. de *Dr. Kuypertstichting* en de *Propagandaclubs*.

De *Dr. Kuypertstichting* heeft blijkens hare, op 14 Oct. 1921 door de Deputatenvergadering vastgestelde, Statuten ten doel:

„Onder Gods zegen en op het voetspoor van Groen van Prinsterer en Doctor Abraham Kuypert de kennis der eeuwige beginselen naar Gods Woord, die de Antirevolutionaire Partij op Staatkundig terrein belijdt, door wetenschappelijken arbeid te verdiepen, de doorwerking en toepassing dier beginselen op het gebied van het Staatkundig en Maatschappelijk leven te bevorderen en den invloed dier beginselen onder de Antirevolutionairen van Nederland in het bijzonder en op het geheele Nederlandsche volk in het algemeen te doen toenemen.”

En zij tracht dat doel te bereiken door:

a. het inrichten en onderhouden van een *Centraal Bureau met Bibliotheek en Leeszaal*, ten einde studie te maken van en, desgevraagd of eigener beweging, voorlichting te verschaffen omtrent de beteekenis der Antirevolutionaire Partij;

b. *het openen van de gelegenheid voor daartoe geschikte wetenschappelijke personen, om zich te wijden aan de historische en wijsgeerige bestudeering en verklaring der Antirevolutionaire beginselen;*

c. *het verspreiden van geschriften;*

d. alle verdere wettige middelen, waardoor dit doel kan worden bereikt.

Voorts door het oprichten van een *Kuypersleerstoel*, zoodra dat mogelijk is.

Telkenjare wordt een uitvoerig verslag omtrent den arbeid der Stichting in de pers gepubliceerd. De geldmiddelen der Stichting mogen, volgens de Statuten, niet worden aangewend tot *rechtstreekschen financiëelen* steun hij verkiezingen.

De *Propagandaclubs* behooren, voorzoover ze tot de organisatie willen gerekend worden, als regel een onderafdeeling te vormen van de plaatselijke Kiesvereeningen of met deze een contract van samenwerking te hebben (zie art. 2 van de Statuten van het „Verband”). Zij vervullen een actieve rol in den stembusstrijd, verzamelen gelden voor de strijdkassen, zijn vaak belast met het uitgeven van verkiezingslectuur en houden zich overigens bezig met het beleggen van vergaderingen ter inleiding in de theorie en praktijk der A.R. beginselen, waarbij de Commissie van Uitvoering en het orgaan van het Verband der clubs „Nederland en Oranje”, hulp en voorlichting verschaffen.

2. VRAAG.

a. Op welke gronden wordt van antirevolutionaire zijde de eisch gesteld tot invoering van de doodstraf?

b. Ligt het niet op den weg der antirevolutionaire partij in de Staten-Generaal te komen met een voorstel tot invoering van de doodstraf?

c. Verdient het geen aanbeveling een dergelijk voorstel b.v. te doen strekken tot wijziging van de artt. 10 en vlg. van het Wetboek van Strafrecht in dien zin, dat in plaats van levenslange gevangenisstraf worde gelezen: doodstraf, welke òf zal worden ten uitvoer gelegd bij wijze van levenslange gevangenisstraf, òf door toepassing van gratie door de Overheid ambtshalve zal worden veranderd in levenslange gevangenisstraf?

ANTWOORD.

a. De grond, welke van antirevolutionaire zijde wordt aangevoerd voor de toepassing van de doodstraf in bepaalde gevallen onderscheidt zich van de gronden, waarop tal van strafrechtstheoretici de straf in het algemeen en de doodstraf in het bijzonder trachten te rechtvaardigen.

Het sterkst blijkt dit als men let op de z.g. *moderne richting* in het strafrecht. Deze richting verklaart de misdaad, hetzij uit aangeboren lichamelijke of geestelijke afwijkingen (Lombroso c.s., de z.g. anthropologische school), hetzij uit de sociale omstandigheden van den misdadiger (Lacassagne c.s., de z.g. sociolo-

gische school), hetzij uit beide factoren tezamen. In principe wordt hiermede het bestaan van schuld bij den misdadiger ontkend. Straf beteekent in dezen gedachtengang niets anders dan een maatregel ter bescherming van de maatschappij en van de rechtsorde. Is beveiliging der maatschappij mogelijk door verbetering van den misdadiger, dan moet de straf dienen te verbeteren; maar blijkt de misdadiger onverbeterlijk, dan kan het belang van de maatschappij medebrengen, dat hij wordt afgemaakt. Tot deze laatste consequentie moet de moderne richting komen. Van daar dat een der meest bekende representanten, de vroegere Berlijnsche professor Von Liszt, ten aanzien van de onverbeterlijke gewoontemisdadigers onschadelijkmaking voor den langst mogelijken tijd aanbeval¹⁾. En onomwonden werd ook deze consequentie erkend door den Nederlandschen strafrechtsgeleerde Van Hamel Sr., ofschoon deze om practische redenen niet zoover wilde gaan²⁾.

Volgens antirevolutionair beginsel ligt de grond voor het toepassen van straf in het algemeen en van de doodstraf in het bijzonder in den eisch der Goddelijke Gerechtigheid, zooals die zich in de Heilige Schrift openbaart, bepaaldelijk in het Goddelijk Gebod van Gen. 9 : 6, nader bevestigd door de Mozaïsche wetgeving en door den Brief aan de Romeinen 13 : 4.

Tegen dit beroep op den Bijbel worden verschillende bedenkingen ingebracht, die kort samengevat hierop neerkomen:

1. Het gebod van Genesis 9 gold voor Israël, doch geldt niet meer voor den tegenwoordigen tijd, omdat het door het Nieuwe Testament zou zijn vervallen.

Het antwoord luidt:

a. Nergens staat geschreven, dat het is afgeschaft.

b. Het gebod is gegeven aan Noach en zijne kinderen, dus niet uitsluitend aan Israël.

c. Het gebod behoort tot het Noachietische verbond (dat er nimmermeer zondvloed wezen zal enz.) en dit verbond bestaat nog (Dr. Kuyper, „De Gemeene Gratie” I. pp. 70 v.v.).

2. Genesis 9 : 6 bedoelt niet anders, dan te constateeren wat gewoonlijk plaats vindt, n.l. „Wie des menschen bloed vergiet, zijn bloed zal door den mensch vergoten worden”.

Het antwoord luidt:

a. De Hebreeuwsche tekst wijst door zijn woordenkeus (allitteratie) op een gebod.

b. Het redegevend verband met het laatste deel van dit vers („want God heeft den mensch geschapen naar Zijn Beeld”) zou ongerijmd zijn, wanneer niet wordt aangenomen, dat hier van een gebod sprake is (Kuyper, pp. 65 v.v.).

3. Genesis 9 : 6 duidt alleen den privaten bloedwraak aan en spreekt niet van de Overheid.

Het antwoord luidt:

De kantteekenaars schrijven: „Hier wordt het ambt der Overheid bevestigd en het zwaard haar gegeven tot straf der boosdoeners”, welke verklaring volgens Kuyper het algemeene gevoelen der Gereformeerde en ook der Luthersche godgeleerden uitdrukt.

4. Gesteld Genesis 9 : 6 is een gebod aan de Overheid (wat in den tekst niet te lezen valt), dan mag ook geen onderscheid worden gemaakt tusschen

¹⁾ Lehrbuch des Deutschen Strafrechts, 4e dr. p. 13.

²⁾ Inleiding tot de studie van het Nederl. Strafrecht, 3e dr. p. 530.

doodslag *met* en *zonder* voorbedachten rade (doodslag met voorbedachten rade wordt in de meeste buitenlandsche wetgevingen, evenals in de onze, aangeduid als „moord”), doch iedere opzettelijke doodslager moet dan met den dood worden gestraft (zoo Domela Nieuwenhuis).

Dr. Kuyper antwoordde in *De Standaard* van 27 Januari 1896 o.m. het volgende:

„Slechts langs één weg kan men dan ook uit Gen. 9 : 6 tot den manslag komen, en we willen ook op dien weg het volle licht laten vallen.

„Men kan n.l. aldus redeneeren: De wet, die Israël ontving, is van God. Nergens beter dan in die Israëlietische wetten kunnen we dus zien, hoe God uitlegging van het gebod aan Noach bedoeld heeft. Welnu, in die aan Israël gegeven wet, staat de doodstraf ook op manslag. Derhalve blijkt, dat Gen. 9 : 6 ook wel terdege op manslag doelt.

„Tegen deze redeneering echter stellen we tweeërlei feit over, waardoor ze ten eenenmale vervalft.

„Het eerste feit is dit, dat God in de politieke wetgeving aan Israël volstrekt niet een spiksplinternieuwe wetgeving schonk, maar dat omgekeerd de destijds bestaande rechtstoestanden zooveel mogelijk in stand werden gehouden, en dat het op deze bestaande toestanden is, dat een hooger rechtsbeginsel wordt geënt.

„Bij het onderzoek van deze wetgeving heeft men dientengevolge steeds te onderscheiden tusschen twee bestanddeelen: ten eerste tusschen hetgeen vroeger zoowel bij Israël als bij andere volken bestond en slechts is overgenomen, en ten anderen tusschen hetgeen de Israëlietenwet er in wijzigt en nieuw aanbrengt. Voor de kennis van Gods wil is dan uiteraard niet het eerste, maar juist dat tweede bestanddeel het belangrijkste.

„En nu het tweede feit, dat metterdaad geheel deze valsche redeneering omverstoort. Hetgeen in casu aan de Israëlietische wetgeving eigenaardig is, bestaat juist hierin, niet dat het den manslag met den dood straft, maar, omgekeerd, dat het aan dengene, die manslag beging, een weg ter ontkoming ontsluit. Het is dan ook volstrekt niet waar, dat Exodus moord en manslag over één kam scheert.

„Het tegendeel is waar.

„Lees maar in Ex. 21 : 12: „Wie iemand slaat dat hij sterft, die zal zekerlijk gedood worden, doch die hem niet nagesteld heeft, maar God heeft hem zijne hand doen ontmoeten, zoo zal Ik U een plaats bestellen waarheen hij vliede. Maar zoo iemand tegen zijn naaste moedwillig gehandeld heeft, om hem met list te doden, zoo zult gij hem van mijn altaar wegnemen, dat hij sterve.”

„Geheel de instelling der vrijsteden strekte om, wie manslag beging, juist van den dood te redden. Zie het in Num. 35 : 10 v.v. „Wanneer gij over den Jordaän gaat, naar het land Kanaän, zoo zult gij maken dat U steden tegemoet liggen, die U tot vrijsteden zullen zijn, opdat de doodslager daarhenen vliede, die een ziel onwetend geslagen heeft; en deze steden zullen U tot een toevlucht zijn tegen den bloedwreker, opdat de doodslager niet sterve.”

„Feitelijk blijkt hieruit, dat de wet, door God aan Israël gegeven, juist strekte, om wie manslag begaan had, aan den dood te doen ontkomen.¹⁾”

5. Het verbod om 's menschen bloed te vergieten vindt men tusschen ver-

¹⁾ Wij cursiveeren.

schillende spijswetten in, waarvan men de gelding voor den tegenwoordigen tijd niet handhaaft (Domela Nieuwenhuis, De Savornin Lohman). Ergo is Gen. 9 : 6 hier zonder beteekenis.

Hierteenover wordt opgemerkt, dat het voorschrift van Gen. 9 : 3 betreffende het eten van vleesch met het bloed (met *bloed* wordt, volgens Kuyper p. 44, het *leven* bedoeld) deel uitmaakt van het Noachietisch verbond en mitsdien *ook thans nog* geldt (Kuyper, Gem. Gratie I pp. 46 en v.v.).

* * *

De argumenten tegen toepassing van de doodstraf zijn herhaaldelijk zeer uitvoerig besproken. Van de omvangrijke literatuur zij met name vermeld het boek van Prof. Fabius „De doodstraf” en Dr. Gewin „Beginnelsen van het Strafrecht” (tweede druk pp. 42 v.v. en 236 v.v.).

Kort samengevat zijn de belangrijkste bezwaren deze:

1. Men tracht aan te toonen, dat de doodstraf afschrikwekkende werking mist, hetzij door voorbeelden van misdaden tijdens of kort na een executie begaan, of door statistisch materiaal (zie b.v. het artikel van Mr. Spin in Tijdschrift van Strafrecht Deel X).

Vooreerst wordt hiertegenover opgemerkt, dat de doodstraf onzerzijds niet op grond van haar afschrikwekkende werking, maar als eisch van Gods Woord verdedigd wordt. Voorts kan worden toegegeven aan hen, die dit bezwaar opwerpen, dat, evenmin als welke straf ook, de doodstraf elken misdaad voorkomt. Doch een feit is het, dat hare afschrikwekkende werking grooter is dan die van iedere andere straf. Tal van voorbeelden om dit aan te toonen geeft Fabius (pag. 61 v.v.). Statistische gegevens zijn in deze gewoonlijk weinig betrouwbaar; men kan zoowel het een als het ander er door bewijzen.

2. De doodstraf is ondeelbaar en daarom kunnen verschillende schuldvormen niet verschillend worden berecht.

Ditzelfde bezwaar geldt ook bij levenslange gevangenisstraf. Het bezwaar vervalt goeddeels wanneer met deze zwaarste straf in beperkte mate wordt gedreigd, hetgeen Fabius (p. 70) aanbeveelt wegens het belang van de opklimming van straffen.

3. De doodstraf is onherstelbaar (gevaar van rechterlijke dwaling). Zoo Mr. J. Domela Nieuwenhuis in Tijdschrift v. Strafrecht Dl. XXXII, afl. 1).

Komt dwaling voor, dan is, ook als een andere straf wordt opgelegd, niet altijd herstel mogelijk (b.v. gevangenisstraf, die tot den dood duurt).

Het feit, dat de doodstraf niet herstelbaar is, behoort er overigens toe te leiden de uiterste nauwgezetheid bij het toepassen van die straf aan te wenden. Daartoe kunnen bepaalde voorschriften nopens de procedure worden gesteld, als b.v. de eisch van eenstemmigheid van de rechters bij doodvonnis; beperking tot de gevallen van betrapping op heeterdaad; dubbele berechting, d. w. z. een veroordeelend vonnis in twee instantiën of veroordeeling tot de doodstraf alleen in hooger beroep; verwijzing naar een ander gerechtshof, e.d.

4. Den misdadiger wordt de weg tot bekeering afgesneden.

Hierteenover wordt opgemerkt:

- a. dat het argument in strijd is met de gereformeerde leer der uitverkiezing;
- b. dat de ernst der straf juist dikwijls tot bekeering leidt;
- c. dat de misdadiger evenmin rekening gehouden heeft met de bekeering van het slachtoffer.

5. De doodstraf is in strijd met het Christendom.

Tegenover dit argument wijst men op het nadrukkelijk gebod van Gen. 9.

6. Doodstraf bewerkt verruwing der zeden.

Niet echter bij executie binnen de muren der gevangenis.

* * *

b. Op de tweede vraag antwoorden wij, dat o. i. de tijd voor het indienen van een voorstel tot invoering van de doodstraf nog niet is aangebroken. Men kan vrijwel met zekerheid zeggen, dat een dergelijk voorstel stranden zal, aangezien er in de Staten-Generaal geen meerderheid voor de invoering van de doodstraf zal te vinden zijn. O. i. ligt het op den weg der A.R. partij om de volksconsciëntie wakker te schudden, zoodat voor het gehoorzamen van de ordonnantie Gods inzake de doodstraf in ruimen kring bereidwilligheid worde gevonden. Eerst dan zal het oogenblik zijn gekomen, om met een voorstel te komen. Want dan zal ook in de Staten-Generaal de gewijzigde volksvertuiging weerklink vinden.

* * *

c. Het voorstel, in de laatste vraag als voorbeeld aangeduid, komt ons niet bruikbaar voor. Bij invoering van de doodstraf zal deze straf uiteraard onder de algemeene omschrijving der strafmiddelen moeten worden opgenomen, doch zonder een dergelijke toevoeging betreffende de toepassing als in de vraag wordt aangegeven. Immers, tegen zulk een toevoeging zou — afgezien van de technisch juridische bezwaren — dit bezwaar kunnen worden ingebracht, dat de invoering van de doodstraf op deze wijze volkomen illusoir zijn zou.

Wellicht is de steller der vraag tot dit voorstel gekomen uit vrees voor rechterlijke dwaling. Wij zouden hem in dit geval willen verwijzen naar hetgeen Prof. Fabius in zijn genoemd werk over deze zaak schrijft (t. a. p. pp. 74 v.v.).

3. VRAAG.

Hier ter plaatse bestaat een voetbalvereniging, die op Zondag wedstrijden organiseert. Die wedstrijden zijn hinderlijk, vooral voor de kerk-gangers, die na afloop van de wedstrijden door de spelers en het publiek, dat de wedstrijden heeft bijgewoond, worden lastig gevallen. Reeds tweemaal is een verzoek bij den Raad ingediend, om het voetballen op Zondag te verbieden. Echter zonder resultaat. De Burgemeester beweerde, dat de Raad hiertegen niets vermocht. Is deze bewering juist? Mag de Raad dergelijke wedstrijden niet verbieden, zelfs niet als ze tijdens de godsdienstoefeningen worden gehouden?

ANTWOORD.

Art. 4 van de Zondagswet verbiedt het houden van openbare vermakelijkheden op Zondag. Volgens den Hoogen Raad vallen onder deze bepaling voetbalwedstrijden, waarbij het publiek tegen betaling toegang heeft en uit belangstelling tegenwoordig is en maken zij, die gelegenheid tot het bijwonen van dergelijke wedstrijden geven, zich schuldig aan overtreding van dit voorschrift ¹⁾.

¹⁾ Zie de arresten van 3 Oct. 1921 (Weekbl. v. h. Recht no. 10798), 15 Oct. 1923 (W. 11112) en 2 Juni 1924 (W. 11226).

Overtreding van een bepaling van de Zondagswet wordt in de artikelen 6 en 7 van die wet met straf bedreigd; mitsdien kunnen de bestuurders van een voetbalclub, die op Zondag zonder toestemming der plaatselijke besturen (waarover aanstonds) een publieke wedstrijd organiseeren, worden gestraft.

In verband nu hiermede ligt het o. i. niet op den weg van den Gemeenteraad bij plaatselijke verordening voetbalwedstrijden op Zondag te verbieden en bestuurders van voetbalclubs, die in strijd daarmede handelen, met straf te bedreigen. Trouwens een dergelijke verordening zou kans loopen om door de Kroon te worden vernietigd. Zoo verging het althans de verordening van Aarlanderveen van 12 Mei 1914 ¹⁾, welke verordening bij K. B. van 5 Nov. d. a. v. S. 520 werd vernietigd op grond van de overweging, dat ze een onderwerp regelde, waarin reeds door art. 4 der Zondagswet is voorzien, zoodat ze in strijd werd geacht met art. 150 van de Gemeentewet.

Nu kunnen de *plaatselijke besturen* een afwijking van de verbodsbepaling van art. 4 der Zondagswet toestaan, *mits niet dan na het volkomen eindigen van alle godsdienstoefeningen*.

Wat verstaat men onder plaatselijke besturen? Volgens een arrest van den Hoogen Raad van 20 Jan. 1854 ²⁾ moeten hieronder worden verstaan de gemeenteraden en zulks op grond van art. 1 der Gemeentewet. En bij missive van 8 Febr. 1854 ³⁾, gelastte de Minister van Binnenlandsche Zaken de gemeentebesturen zich naar die beslissing van den Hoogen Raad te gedragen, zonder in eene beoordeeling ervan te treden. Anderen zijn van oordeel, dat het verleenen van toestemming tot het houden van een publieke gemakelijkheid op Zondag een daad van medewerking aan de uitvoering van de Zondagswet is en dat mitsdien, in verband met art. 126 der Gemeentewet, het college van B. en W. het bevoegde orgaan is ⁴⁾; een opvatting, die intusschen door den Hoogen Raad uitdrukkelijk verworpen werd.

Met den Hoogen Raad zijn wij van meening, dat de dispensatiebevoegdheid toekomt aan den Raad (in het aanhangig ontwerp-Zondagswet wordt deze bevoegdheid uitdrukkelijk aan den Raad opgedragen ⁵⁾), al willen we toegeven, dat er ook voor de laatstbedoelde opvatting wat te zeggen valt. Doch in geen geval achten wij den Burgemeester alleen bevoegd om afwijking van art. 4 der Zondagswet toe te staan.

Met de uitdrukking „mits niet dan na het volkomen eindigen van alle godsdienstoefeningen” heeft — volgens een vonnis van den Kantonrechter te Utrecht, van 24 Nov. 1882 ⁶⁾, waarin deze uitdrukking aan een nauwkeurig historisch onderzoek werd onderworpen, — de wet „alléén willen aanduiden

¹⁾ Daarbij werd verboden „des Zondags voetbalwedstrijden te houden of voetbalspelen te houden, waartoe aan het publiek met of zonder betaling toegang wordt verleend”.

²⁾ W. v. h. Recht 1510.

³⁾ Luttenberg, Chron. Verzam. 1854, p. 211.

⁴⁾ Zoo o.a. het Weekbl. voor de Burgerl. Admin. No. 2191 en 2243.

⁵⁾ Kamerstukken 1919/20 No. 444 en 1920/21 No. 94. In het gewijzigd ontwerp wordt het verbod van openbare gemaklijkheden beperkt tot den Zondagvoormiddag. En in verband daarmede wordt de dispensatiebevoegdheid beperkt tot openbare gemaklijkheden „bij algemeenen maatregel van bestuur aan te wijzen”. Daarnaast wordt echter de bevoegdheid van den Raad erkend om voor de uren na den middag voor met name aan te wijzen openbare gemaklijkheden een verbodsbepaling te treffen.

⁶⁾ W. v. h. Recht 4843.

die openbare godsdienstoefeningen, die door de kerkelijke verordeningen te houden of bij te wonen, waren aangewezen; dat waren..... bij de protestanten de gewone predicatiën en bij de katholieken die diensten, waarin de mis wordt opgedragen en die allen des namiddags vóór 5 ure waren geëindigd”.

In de practijk wordt gewoonlijk aangenomen, dat gedurende den Zondagmiddag met toestemming van de plaatselijke overheid publieke gemakliijkheden mogen worden gehouden. In geen geval mag echter gedurende de Zondagvoormiddag-godsdienstoefeningen toestemming worden verleend. Gebeurt dit toch, dan moet niettemin het houden van de publieke gemakliijkheid, waarvoor toestemming is verleend, in strijd met de wet worden geacht en kunnen degenen, die deze gemakliijkheid organiseeren, worden vervolgd.

Het waken tegen overtreding van de Zondagswet behoort tot de taak van den burgemeester, of — in plaatsen waar een commissaris van politie is — tot de taak van deze autoriteit. Wordt echter de dispensatie van art. 4 der Zondagswet buiten het college van B. en W. en den Raad om en op te ruime schaal verleend, dan ligt het o. i. op den weg van den Raad hiertegen een protest te doen hooren.

4. VRAAG.

Op welk wetsartikel kan het besluit van een gemeentebestuur zich gronden schoolgeld te heffen van een persoon, die geen belastbaar inkomen heeft?

ANTWOORD.

Art. 62 van de Lager Onderwijs-wet 2de alinea bepaalt, dat de heffing van het schoolgeld (voorzoover de heffing strekt tot tegemoetkoming in de kosten, welke voor rekening van de gemeente blijven¹⁾) wordt geregeld naar evenredigheid van het belastbaar inkomen, bedoeld in art. 37 der wet op de inkomstenbelasting 1914, der ouders, of, bij hun ontstentenis, van dat inkomen der kinderen; een en ander met inachtneming der bepalingen vervat in art. 63 t/m 66 van die wet. Nu zijn volgens de wet op de inkomstenbelasting 1914 de inkomens lager dan f 800.— onbelast. Bijgevolg kan van ouders of van leerlingen met een dergelijk inkomen geen schoolgeld gevorderd worden. In de gemeentelijke schoolgeldverordeningen moet, naar luid van de 3de alinea van art. 62 L.O.wet, het bedrag van het inkomen worden vermeld bij hetwelk schoolgeld niet verschuldigd is.

Hierbij zij nog opgemerkt, dat de grens van belastbaarheid volgens de wet op de inkomstenbelasting ten behoeve van de ouders stijgen kan tengevolge van kinderaftrek en wel met f 100.— per kind (d. i. de kinderaftrek bij een inkomen van minder dan f 1400.—)²⁾.

¹⁾ Extra schoolgeldheffing ten bate van de kas van bijzondere scholen is niet aan deze bepaling onderworpen.

²⁾ Volgens het aanhangig ontwerp tot wijziging van de wet op de Inkomstenbelasting wordt de grens der belastbaarheid voor *gehuwden* f 1000; terwijl de *kinder aftrek* wordt gebracht op f 300 per kind.

Voorts vestigen wij Uwe aandacht op de mogelijkheid, dat in de verordeningen op de inkomstenbelasting van Uwe gemeente een hogere belastinggrens kan zijn opgenomen, dan in de wet op de inkomstenbelasting 1914. In dat geval moet natuurlijk niet de grens van de gemeenteverordening, doch die van de wet op de inkomstenbelasting beslissend zijn.

5. VRAAG.

1. Wat verstaat men onder „goederen in de doode hand”?
2. Hoe groot zal ongeveer de kapitaalwaarde zijn, die ze thans in Nederland vertegenwoordigen?
3. Van welke belastingen zijn ze vrijgesteld?
4. Welk nadeel heeft de schatkist daarvan?
5. Is het gewenscht, dat hierin verandering wordt gebracht: *a.* uit principieel, *b.* uit economisch oogpunt beschouwd? Welk bezwaar wordt tegen verandering hierin ingebracht?

ANTWOORD.

1. Onder goederen in de doode hand verstaat men gewoonlijk die, welke toebehooren aan zedelijke lichamen en stichtingen. Dus niet b.v. het kapitaal van naamlooze vennootschappen, coöperatieve vereenigingen en andere handelsvereenigingen. Maar wel de goederen van vereenigingen met ideëel doel (b.v. schoolvereenigingen, kerken, kloosters, liefdadigheidsvereenigingen, instellingen voor wetenschap en kunst, en het vermogen van publiekrechtelijke lichamen als staat, provincie, gemeente, waterschap).

2. Uit deze opsomming blijkt reeds, dat het haast ondoenlijk is, om zelfs bij benadering aan te geven hoe groot het kapitaal in de doode hand is. Prof. Bongers heeft het twee jaar geleden beproefd in een studie in *De Socialistische Gids* (nummers van Febr. en Maart 1923). Hij redeneerde als volgt:

„De best bestaande schatting voor 1915 is ruim 426 millioen gulden voor onroerend goed. Hierbij moet dan gevoegd worden de waardevermeerdering gedurende de volgende jaren, volgens het bovenstaande op 35 % te stellen. Hierdoor wordt het totaal ruim *f* 575 millioen. Het saldo, vermeerdering boven vermindering, bedraagt verder in deze jaren ruim 101 millioen, waaronder echter de waardevermeerdering nog slechts ten deele begrepen is. Het algemeen totaal zal zeker de 700 millioen gulden overtreffen.

„Omtrent het roerend vermogen is slechts bekend, dat in 1910 alleen reeds het in het Grootboek ingeschrevene 275 millioen bedroeg. Indien het onroerend goed van het vermogen in de doode hand een even groot deel vormt als van het particuliere vermogen, dan zou het totale vermogen in de doode hand $700/40 \times 100 =$ ruim 1750 millioen bedragen.”

Volgens Bongers' schatting van 1923 was dus de waarde van het vermogen in de doode hand *f* 1,75 milliard. Dit cijfer is echter — indien men evenals Bongers het vermogen van de publiekrechtelijke lichamen (dat niet te taxeeren en in verband met Uw verdere vragen van minder belang is) buiten beschouwing

laat — stellig aan den hoogen kant. Weliswaar is het vermogen in de doode hand door het voordeelig saldo van de vermeerdering boven de vermindering van het onroerend goed volgens de statistische gegevens van de jaren 1921 en 1922 (die waarschijnlijk aan Bonger nog niet bekend waren) met circa f 26 millioen toegenomen, doch hiertegenover staat, dat er sinds 1923 een aanmerkelijke waardevermindering heeft plaats gehad.

Daarbij komt nog, dat de veronderstelling van B., als zou het onroerend goed van het vermogen in de doode hand een even groot deel vormen als van het particulier vermogen (dus een verhouding tusschen roerend en onroerend goed van 100 : 40), o. i. niet houdbaar schijnt. Het komt ons voor, dat ten aanzien van goederen in de doode hand de verhouding tusschen roerend en onroerend goed veel meer ten gunste van het onroerend is. Denk b.v. aan de groote onroerende bezittingen van kerken en kloosters. In verband daarmee zouden wij geneigd zijn het bedrag der totale waarde niet hooger te stellen dan 1 milliard.

3. Van welke belastingen de goederen in de doode hand zijn vrijgesteld, hangt goeddeels af van bijzondere omstandigheden. Vermogensbelasting of verdedigingsbelasting I a en b worden slechts door binnen het rijk wonende *personen* (verdedigingsbelasting Ia ook door niet binnen het rijk wonende *personen* of *lichamen* voor hunne binnen het rijk gelegen of gevestigde onroerende zaken) betaald; binnen het Rijk gevestigde rechtspersonen zijn vrij. Deze zijn evenmin onderworpen aan de gemeentelijke inkomstenbelasting.

Aan Rijks-inkomstenbelasting en verdedigingsbelasting II zijn ze slechts onderworpen, voorzover ze zijn „Binnen het Rijk gevestigde stichtingen, die een bedrijf of beroep uitoefenen”. Normaliter zijn dus de inkomsten van de goederen in de doode hand aan deze belasting onttrokken.

Wat voor de reeds genoemde belastingen geldt, geldt ook voor de opcenten op die belastingen.

De wet op de personeele belasting komt aan het bezit van doode goederen tegemoet door de bepaling, dat geene belasting naar den eersten of tweeden grondslag (huurwaarde en meubilair) wordt geheven wegens het gebruik van perceelen en gedeelten van perceelen uitsluitend bestemd:

- a. tot openbaren eeredienst;
- b. voor den dienst van het Rijk of andere publiekrechtelijke lichamen;
- c. als inrichting van onderwijs of tot opleiding voor een ambt, beroep of bedrijf; als kostschool;
- d. als inrichting van weldadigheid of tot genezing of verpleging van zieken of gebrekkigen;
- e. als inrichting tot algemeen nut door zedelijke lichamen, vereenigen in het bezit van rechtspersoonlijkheid of stichtingen mits niet gebezigd voor uitvoeringen, voorstellingen of bijeenkomsten, waarbij aan het publiek tegen betaling van meer dan 20 cent per persoon toegang wordt verleend,

een en ander voorzover daarbij geen winst wordt beoogd of gemaakt anders dan voor inrichtingen als hier bedoeld of voor armenzorg (art. 4 par. 1).

Ook in de wet op de grondbelasting, alsmede in gemeentelijke belastingverordeningen op gebouwde en ongebouwde eigendommen zijn bepalingen ten gunste van zedelijke lichamen en stichtingen met ideëel doel opgenomen.

De successiewet verleent vrijstelling van schenkingsrecht voor de schenkingen aan een binnen het Rijk gevestigden rechtspersoon, indien op nader omschreven wijze wordt aangetoond, „dat die rechtspersoon hoofdzakelijk een algemeen

maatschappelijk belang beoogt, hoofdzakelijk als instelling van weldadigheid werkzaam is of zich hoofdzakelijk de verpleging van zieken of gebrekkigen ten doel stelt". Het percentage van het successierecht (38—47 % der nalatenschap) wordt in dat geval met twintig verminderd (artt. 65 en 80 sub 8 der successiewet) ¹⁾.

Voorts zijn de lichamen, in wier bezit de bedoelde goederen zijn, uit den aard der zaak van dividend- en tantiëmebelasting vrijgesteld.

4. Cijfers omtrent de schade, die de publieke kassen lijden door vrijlating van de goederen in de doode hand, zijn niet bekend. Ten aanzien van de personeele-, grond-, straat- en successiebelasting zouden wij zelfs niet bij benadering deze schade kunnen taxeeren. Vermoedelijk zal dit bedrag in verhouding tot de totaalopbrengst der middelen gering zijn.

Wat de vermogens-, inkomsten- en verdedigingsbelastingen aangaat, zou men door de volgende — natuurlijk vrij willekeurige — berekening eenigen indruk kunnen krijgen van de derving van de belasting-inkomsten tengevolge van de bovengenoemde bepalingen.

Gesteld, dat de totaalwaarde van de goederen in de doode hand (uitgezonderd de goederen van de publieke lichamen) 1 milliard bedraagt, gesplitst in vermogens van gemiddeld *f* 250.000,—. Nemen we verder aan, dat het gemiddelde van den belastingdruk is zooals in de gemeente 's Gravenhage (een gemeente met middelmatigen belastingdruk) gedurende het belastingjaar 1923/24, dan zou per *f* 250.000,— moeten worden betaald:

aan vermogensbelasting en verdedigingsbelasting Ia en b: *f* 250 (hoofdsom vermogensbelasting) + *f* 67.50 (opcenten prov. en leeningsfonds) + *f* 125 (opcenten gemeente) + *f* 75 (verdedigingsbelasting Ia) + *f* 446.40 (verded. bel. Ib) of *totaal f* 963.90;

aan inkomstenbelasting (aangenomen, dat het belastbaar inkomen bij een vermogen van *f* 250.000,— gemiddeld *f* 15.000,— bedraagt): *f* 984.30 (Rijks-ink. belasting, verded.bel. II en opcenten leeningsfonds en provincie) + *f* 701.38 (gem. inkomstenbelasting) of *totaal f* 1685,68.

Het verlies, dat de publieke kassen zouden lijden uit hoofde van de vrijstelling van deze belastingen, zou dus, naar den boven aangegeven maatstaf berekend, bedragen $4000 \times (f\ 963.90 + 1685.68)$ of ruim *f* 10.5 miljoen ²⁾ een bedrag, dat tegenover het totaal der ontvangsten uit deze belastingen (voor het Rijk alleen over 1923 niet minder dan *f* 201,8 miljoen) niet overdreven hoog schijnt.

5. Wat de laatste vragen aangaat, zouden we nog het volgende willen opmerken.

Het is o. i. in 't algemeen gewenscht om in de belasting-wetgeving gunstige bepalingen op te nemen voor lichamen, wier vermogen gerangschikt wordt onder de z.g. goederen in de doode hand. Zulks zoowel uit principiëel, als uit practisch oogpunt.

¹⁾ Volgens het aanhangig ontwerp tot wijziging der successiewet wordt van dergelijke rechtspersonen het schenkingsrecht verlaagd tot 10 %. Deze regeling zal alleen gelden voorzover die rechtspersonen hoofdzakelijk een algemeen belang van *nationale* beteekenis dienen, d. w. z. een belang voor *het grondgebied van het Rijk, Nederl. Indië, Suriname of Curaçao* (gewijzigd artikel 65 laatste alinea; Kamerstukken 1924/25 No. 304).

²⁾ Dit bedrag zou trouwens nog lager moeten worden geschat, indien de voorgenomen halveering der verdedigingsbelasting II tot stand komt.

Princiepelijk, in zoverre het heffen van zware belastingen van de goederen in de doode hand noodzakelijk moet leiden tot verslapping van het particulier initiatief. Immers, indien het kapitaal, hetwelk men afzondert voor onderwijs (scholen of studiebeurzen), voor de kerk, voor wetenschap of kunst, voor ziekenzorg of andere liefdadige doeleinden, aan de gewone inkomsten- en vermogensbelastingen zou zijn onderworpen; indien bijgevolg in tal van gevallen bij den tegenwoordigen druk ternauwernood een gedeelte van de opbrengst voor het bestemde doel zou overblijven; zou de geneigdheid om te geven bijster gering worden. Doordat de particuliere liefdadigheid zou verschrompelen zou de Staat, nog meer dan thans reeds, haar taak overnemen.

Volgens A.R. beginselen heeft de Staat het particulier initiatief te eerbiedigen en zooveel mogelijk te versterken. En krachtens die beginselen moet de Overheid derhalve de goederen in de doode hand bij de belastingheffing in het algemeen ontzien.

Uit praktisch oogpunt verdient ontheffing aanbeveling, wjl juist de lichamen in wier hand de bedoelde goederen zijn, doorgaans in het algemeen belang werkzaam zijn. Dit laatste mag, voorzooveel de kerken betreft, in sommige kringen (bepaaldelijk onder degenen, die den godsdienst „opium voor het volk” achten) worden betwijfeld, onder verreweg het grootste deel der bevolking bestaat die twijfel gelukkig niet. De arbeid van die verschillende lichamen ontlast de overheid van allerlei uitgaven, die anders op staat, gemeenten en provinciën en, via deze, op de belastingbetalers zouden drukken. Werden de goederen in de doode hand aan den volledigen belastingdruk prijsgesteld, dan zou de aanwas van dit kapitaal worden geremd, ja zelfs een deel van dit kapitaal door den fiscus worden opgeëischt of door vlucht over de grenzen aan den fiscus worden onttrokken. En het eind van het lied zou zijn, verzwaring van den belastingdruk en vermindering van het productief kapitaal, voorzoover althans het vermogen in de doode hand op productieve wijze (b.v. in landerijen) is belegd.

Natuurlijk kunnen er gevallen zijn, waarin geen grond voor ontheffing bestaat, b.v. ingeval een zedelijk lichaam of stichting is opgericht met de bedoeling om belasting te ontduiken.

Doch in deze bezwaren (de wet komt er reeds goeddeels aan tegemoet) mag o. i. geen reden worden gezien om de belastingdruk voor de goederen in de doode hand zonder onderscheid te verzwaren.

ARTIKEL 36 VAN DE NED. GELOOFSBELIJDENIS. OVERHEID EN KERKEDIENST.

DOOR

Dr. J. SEVERIJN.

I.

1. *Het punt van geschil.*

Wanneer een behandeling van artikel 36 aan de orde wordt gesteld, is er althans één punt, dat geen bijzondere toelichting verdient, n.l. dat de meeningen verdeeld zijn omtrent hetgeen de confessie belijdt aangaande het ambt der overheid ten aanzien van den heiligen Kerkedienst, neergelegd in de woorden: *En hun ambt is, niet alleen acht te nemen en te waken over de Politie, maar ook de hand te houden aan den Heiligen Kerkedienst; om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst; om het rijk van den antichrist te gronde te werpen, en het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen; het woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt.*

Uitvoerig in te gaan op de opvattingen van hen, die partij zijn in deze bestreden zinsnede der Geloofsbelijdenis van de Gereformeerde Kerken in deze landen, kan slechts weinig nut hebben. Van meer belang schijnt het ons toe voor alles te onderzoeken, wat de vergaderingen der Kerken eertijds met deze woorden hebben bedoeld en uit welke behoefte deze confessie omtrent het ambt der Overheid werd geboren¹⁾. Indien het mag gelukken het gevoel der vaderen overtuigend te kennen, kan er althans geen redelijke grond meer zijn om zijn eigen opvatting van art. 36 voor oud-vaderlijke orthodoxie aan te prijzen, doch loopt het geschil over den inhoud en de strekking van dit stuk der belijdenis zelf en gaat het om de vraag, of dit op schriftuurlijken bodem is te wraken en zoo ja, welke dan het schriftuurlijk standpunt zij, dat men in het punt van geschil heeft in te nemen en te verdedigen. Zou daarentegen de bestreden confessie in het licht der H. Schriftuur nader beschouwd gerechtvaardigd worden, dan dient onderzocht in welk verband verschil van conceptie ten aanzien van de verhouding van „Staat en

¹⁾ Met opzet oriënteeren wij ons aan de theologie van Calvijn, de Ned. Geloofsbelijdenis en de acta der oudste vergaderingen van de Gereformeerde Kerken (der zestiende eeuw) als documenten van den werkzamen reformatorischen geest en lieten de schrijvers van den lateren tijd rusten.

Kerk" met de belijdenis omtrent het ambt der Overheid optreedt en in welken zin art. 36 uitbreiding of uitwerking zou behoeven, krachtens de vraagpunten, die sedert zijn vaststelling en revisie van voorheen aan de orde kwamen.

Het valt wel niet te ontkennen, dat het conflict der historie, 't welk telkens weer art. 36 in het centrum plaatst, loopt over zoodanige regeling of gebrek aan regeling, welke ongetwijfeld in principiis met de confessie saamhangt en daaruit ook de argumenten zal hebben te ontleenen, die tot oplossing van het geschil zullen moeten bijdragen, maar — vergissen doet hij zich die meent, dat de verhouding van „Staat en Kerk" in art. 36 geregeld is. Van een regeling dier verhouding is daarin zelfs geen sprake en kon op het tijdstip, waarop de belijdenis van Guido de Bres kerkelijke sanctie verkreeg, ook geen sprake zijn.

De relatie toch, die in de gangbare uitdrukkingen: *Kerk en Staat* of *Staat en Kerk* wordt bedoeld, is een geheel andere dan de verhouding van „Overheid en Religie", in casu die van „Overheid en Religie" naar Christelijke geloofsovertuiging, in artikel 36 omschreven. Hier geldt het de relatie van twee universeel werkzame levensmachten in de historie der menschheid, daar de verhouding van een geordende politieke gemeenschap (staat), en een geïnstitueerde religieuze gemeenschap (Cultus of Kerk), welke daaruit opkomen, als concrete organisaties van gemeenschap.

Verliest men deze onderscheiding uit het oog en zou men de woorden „Staat" en „Overheid" dooreen gebruiken in denzelfden zin, gelijk dit ook inderdaad kan worden opgemerkt, dan brengt men zichzelf en anderen op een weg, die op een fundamenteel stuk van de belijdenis van art. 36 afwijkt. Wanneer men spreekt van de Overheid als instelling Gods, heeft men niet het oog op bepaalde overheidspersonen, maar op een door God verordend gezag, dat er is en tengevolge waarvan menschen met autoriteit bekleed als magistraten dat gezag oefenen, geordende staten verschijnen, door wetten en politien geregeerd. Weliswaar zegt de belijdenis dit in meer tastbaren vorm, n.l. *Wij gelooven, dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft*, doch desniettemin ziet zij onweerlegbaar op de goddelijke ordinantie der „Overheid", die zich daarin manifesteert, dat er Koningen, Prinsen en Overheden zijn, gelijk ook Calvijn spreekt van tweeërlei regeering, van welke de burgerlijke strekt tot het institueeren van een burgerlijke en uitwendige gerechtigheid der zeden¹⁾, als een van God ingestelde orde²⁾.

Stelt men nu voor de „Overheid" in het algemeen, als „Draagster" van het goddelijk gezag, het woord „Staat" in de plaats, dan schuift men een abstracte idee onder die werkzame orde Gods, en wisselde het

¹⁾ Joannis Calvini Institutio Christianae religionis, ed. A. Tholuck, Berolini MDCCCXXXIV, I. Lib. IV Cap. XX. 1. pag. 475. de altero etiam, quod ad instituendam civilem duntaxat externamque morum iustitiam pertinet,.....

²⁾ I.I. ibid..... ordinem hunc divinitus sancitum.....

theologische standpunt in voor een wijsgeerige conceptie. Niet de „Staat” heeft goddelijke autoriteit, maar de „Overheid” is met goddelijk gezag bekleed. Op het standpunt der confessie kan men nimmer van den Staat spreken als subject van wettelijke regeling en politie, doch behoort men steeds de „Overheid” als zoodanig te houden. De Staat is geordende gemeenschap en te vergelijken met sociale levensvormen als het huisgezin, de familie, de stam. Het huisgezin is de vader niet, de familie niet de pater familias, de stam niet het stamhoofd en zoo is de „Staat” niet de „Overheid”.

Ten opzichte van de „Kerk” heerscht veeltijds een soortgelijke begripsverwarring en blijkt, dat men vaak aan een zeker instituut van kerkelijke gemeenschap de macht en autoriteit toeschrijft, welke volgens Schrift en belijdenis aan een voor de Kerk van Christus bevolen orde toekomt, volgens welke zij zal worden geregeerd¹⁾. Het is dan ook een schromelijke deviatie van de confessie omtrent het wezen en de regeering der Kerk, wanneer een kerkelijke gemeenschap als zoodanig subject van kerkregeering is en een kerkelijke wetgeving en orde maakt naar eigen inzicht. De roeping der Kerk is *dienen* en wel een dienen van den Koning der Kerk, zooals Hij gediend wil zijn.

Toch bleek de bewustwording der nationale individualiteit in de nieuwe geschiedenis zoo sterken invloed uit te oefenen op den algemeenen geest, dat ook de institueering der kerken schier in alle landen een nationaal karakter aannam en in de landskerken instituten schiep, die in het bewustzijn der natiën de kerkidee voor het geloof, dat de Kerk als een spiritueele wezenlijkheid belijdt, in de plaats zetten, of dat, zooals hier te lande, allengs een kerkidee werd geboren, hoewel de oudste documenten van den Calvinistischen geest daarmede niet overeenkomen²⁾.

Aan het individualisme der natiën in de nieuwe geschiedenis gaat een nationaal kerkelijk individualisme gepaard, dat zich manifesteert in het instituut van de Staatskerk. Tengevolge van dezen staat van zaken werd het vraagstuk van het ambt der Overheid jegens de religie onder andere

¹⁾ Ned. Geloofsbel. Art. XXX. Wij gelooven, dat deze ware Kerk geregeerd moet worden naar de geestelijke politie, die ons onze Heere heeft geleerd in Zijn Woord.

²⁾ De confessioneele woordvoerders trachten steeds hun kerk-idealisme als oud-vaderlijke traditie aan te dienen en meenen deze te kunnen versterken door er op te wijzen, dat men in de 18de eeuw en zelfs vroeger een enkele maal den naam: „Hervormde of Gereformeerde Kerk” zou kunnen aanwijzen.

Door een heenwijzing naar het „besluit” door de Dordtsche Synode van 1618/19, waarmede de „Vijf artikelen” den volke worden verkondigd, en waarin de laatste Nationale Synode der Gereformeerde Kerken hier te lande gehouden, alleen spreekt van „Gereformeerde Kerken” en van „Kerken”, achten wij het „Confessioneel” idealisme afdoende als *onconfessioneel* en niet-oudvaderlijk aan de kaak gesteld, ondanks alle doctrinaire beweringen, die buiten deze officieele acta omgaan.

Het feit, dat inderdaad in de theologische litteratuur de naam „de Hervormde Kerk” voorkomt, kan ons sterken in de meening, dat de idee van een nationaal kerkelijk-instituut ook ten onzent veld won en blijkens de organisatie van 1816 de orde van eertijds kon verdringen.

termen gezien en verkreeg ook een geheel anderen inhoud, daar het zich ging bewegen tusschen den geïnstitueerden staat en een geïnstitueerde kerk bijzonder. Dit kan voor een ieder duidelijk zijn, die zich op de hoogte heeft gesteld van de handelingen der regeeringsorganen gedurende de jaren der Revolutie, die den godsdienst betreffen. De publicatie van Zuid- en Noord-Holland, van den 31sten Januari 1795, luidde: „dat ieder mensch het regt had, om God zoodanigerwijze te dienen, als hij wilde of niet wilde, zonder daarin op eenige wijze gedwongen te kunnen worden; dat derhalve ieder burger, onaangemerkt den godsdienst, waarvan hij belijdenis deed, stem hebben moest in de wetgevende vergadering der geheele maatschappij”.....¹⁾.

Men zocht ganschelijk niet den godsdienst uit den staat uit te bannen en verbrak geenszins de relaties van Overheid en religie, maar streed tegen een bevoorrecht kerkelijk instituut. Pieter Paulus sloot zijn aanspraak als voorzitter van de nationale vergadering op den 1sten Maart 1796, „met een plechtig gebed tot God”²⁾. Wat men bedoelde was niet anders dan gelijke berechtiging van verschillende gezindheden. „In de raadzaal der volksvertegenwoordigers waren de muren van afscheiding tusschen de christelijke kerkgenootschappen afgebroken en weggenomen. Geen van al die kerkgenootschappen had boven het andere eenig voorregt. Allen hadden gelijke regten verkregen”³⁾. Vrijheid van godsdienst voor de wet, of scheiding van kerk en staat, beduidde in de dagen der Revolutie in de Bataafsche republiek, vrijheid van belijdenis en kerkelijke gemeenschap zonder bevoorrechting van eenig instituut, zoodat dit streven critiek oefende op de bestaande verhouding tusschen kerk en staat, ten onzent in de heerschende kerk, elders in de staatskerk op een wijze geconsolideerd, die den revolutionairen geest niet kon bevredigen, doch evenmin overeenkomt met de Calvinistische belijdenis en kerkenorde.

Deze crisis betreft dan ook inderdaad de verhouding van kerk en staat en slechts van terzijde die van Overheid en religie, zijnde de breuk van een relatie van zeker staatkundig en kerkelijk instituut. De Revolutie wierp een verhouding omver, welke na de Reformatie vrijwel algemeen was geworden, doch slaagde er niet in nieuwe relaties uit te werken, die met het wezen der Kerk overeenkwamen, wijl zij in den grond der zaak politieke revolutie was en humanistisch van karakter. Men ging niet uit van de rechten en autoriteit der Kerk, doch van de rechten van den mensch. De critiek der Revolutie was critiek tegen bestaande toestanden, die niet schenen te strooken met de politieke rechten van den staatsburger.

Desondanks heeft de Revolutie het probleem van de verhouding van

¹⁾ A. Ypey en I. J. Dermout, „Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk”, Breda 1827, IV, blz. 128.

²⁾ Ypey en Dermout, t. a. p. blz. 146.

³⁾ Ypey en Dermout, t. a. p. blz. 211.

kerk en staat aan de orde gesteld, schoon het nog steeds zijn oplossing wacht en duidelijk gemaakt door de nieuwe toestanden, die de historie zag, dat de moderne staat behoefte heeft aan een regeling van de relaties van het politiek instituut tot de kerkelijke instituta¹⁾.

Zulk een regeling wordt in art. 36 niet getroffen. Daarin staat geen woord van de verhouding van ieder der geünieerde gewesten of van de foederatieve republiek als eigenaardig staatsinstituut tot de geïnstitu-eerde kerken in deze landen, evenmin van de verhouding van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden tot de Nederlandsche Hervormde Kerk of iets dergelijks, zooals zoovelen daarin meenen te kunnen lezen.

Uit juridisch oogpunt beschouwd, geeft art. 36 veeleer een conceptie van de internationale rechtsverhouding van de „Overheid” en de „Kerk”. Van deze internationale beteekenis draagt het artikel, met name in datgene wat omtrent den magistraat gezegd wordt, de kenmerken. De confessie heeft het geheele *menschelijke geslacht* op het oog, ziet op de regeering van de wereld en spreekt van koningen, prinsen en overheden in het algemeen. Voorts is de absoluutheid van de religie van Christus, welke met zooveel nadruk naar voren treedt, eisch voor haar universeele erkenning en eerbiediging en reguleert de verhouding van de door den God der religie verordende „Overheid” tot de van God bevolen „Kerkedienst”²⁾.

Daarom gaat art. 36 ver boven de kwestie van geschil uit en wordt gedragen door dien wiekslag des geloofs, welke den reformatorischen geest eigen is en heeft niets van doen met de kleinkramerij van het geesteloos nageslacht. Het schouwt het panorama der geschiedenis in het stralende licht van de souvereiniteit Gods, reikhalzend in heilige verwachting naar den dag van de toekomst des Heeren. „Door mij regeeren de Koningen en stellen de vorsten gerechtigheid, door mij heerschen de heerschers en de prinsen, alle de richters der aarde”³⁾.

Het gaat niet om een onderscheiding van een Christelijke of niet Christelijke Overheid, doch het gaat om de beschouwing des geloofs, welke universeel de Overheid als Gods dienaarsee ziet onder de souvereine leiding van den eenigen en waarachtigen God.

Niet, hoe de overheden oordeelen over de hun toegewezen macht en autoriteit, over hun roeping en ambt, kan aan de visie der Kerk, in de belijdenis uiteengezet, ook maar iets veranderen, doch hoe zij naar schriftuurlijke conceptie deze dingen hebben te beschouwen, staat hier in het centrum. Slechts dient in verband met het volgende in art. 36 omtrent het ambt der Overheid verklaard, te worden opgemerkt, dat de confessie in het algemeen steun kan vinden in den *consensus gentium*

¹⁾ Hierbij zal de wetgever alzoo ook een criterium noodig hebben om te bepalen, wat voor de Overheid als kerkelijk instituut kan gelden en wat zulk een waardeering moet missen.

²⁾ Art. 36 spreekt van Kerkedienst en niet van Kerken.

³⁾ Spreuken 8 : 15, 16.

aangaande den goddelijken oorsprong van de legislatieve macht en in het bijzonder in een algemeen gevoelen, dat men met een overheid van doen had, die de Christelijke religie beled, 't welk overigens na een periode van Roomsch universalisme geen bewondering baart.

Dit neemt echter niet weg, dat de conceptie der confessie *sui generis* theologisch is en als vanzelf ook een theologische ethiek der „Overheid” insluit, afgezien van het feit, of de magistraat zich daardoor bewust laat leiden of niet¹⁾.

Mag het voldoende duidelijk worden geacht, dat de confessie van art. 36 geenszins over een geïnstitueerden staat in het bijzonder handelt, het zal niet moeilijk vallen aan te toonen, dat zij al evenmin op een zeker instituut van kerkelijke gemeenschap doelt, dan alleen op de openbaring van het lichaam van Christus in den geordenden dienst krachtens zijn bestel, zooals de belijdenis des geloofs dat verstaat.

Immers art. 36 spreekt van den „heiligen *kerkediens*” en wat men onder den kerkediens begreep, vertolkt ons Calvijn, de theoloog der Reformatie aldus, dat de Dienst des Woords de voornaamste zenuw en mitsdien de ziel der Kerk is²⁾. Het gewicht van dezen dienst heeft hij klaar en uitvoerig uiteengezet in zijn onderwijzing, waarin hij God met recht den auteur der prediking noemt³⁾. Door de prediking wordt de Kerk gebouwd⁴⁾. Het ligt voor de hand, dat de predicatie des Woords een orde van den Dienst insluit, welke van God bevolen, den institutairen vorm van den Dienst des Woords bepaalt en niet aan het goedunken der menschen overlaat.

Geen andere orde laat de Reformator toe dan den Dienst des Woords naar de H. Schrift, waarom hij zijn scherpe pen richt tegen het Pausdom, als de tyrannie van den Roomschen afgod⁵⁾. Calvijn kent geen algemeene Kerk in institutairen vorm en ontzegt aan het instituut der Roomsch-Katholieke Kerk den titel der Kerk en betwist de waarachtigheid en wettigheid van haar constitutie, schoon hij niet loochent, dat er onder het pausdom nog kerken zijn⁶⁾, n.l. inzooverre de Heere de overblijfselen van Zijn volk, zij 't ook jammerlijk verstrooid en geslingerd, aldaar op wondere wijze bewaart, inzooverre er nog eenige teekenen der kerk blijven, doch „iedere vergadering en het geheele lichaam”⁷⁾ mist de gestalte der wettige kerk.

Deze visie van den Geneefschen Hervormer getuigt van zijn univer-

¹⁾ Cf. art. 36..... willende (n.l. God), dat de wereld geregeerd worde door wetten en politiën, opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde...

²⁾ Inst. IV. 2. 7. 1. 1. p. 210.

³⁾ Cf. Inst. IV. 1. 1. seqq.

⁴⁾ Cf. Inst. IV. 1. 5.

⁵⁾ Inst. IV. 2. 7.

⁶⁾ Inst. IV. 2. 12. Quum ergo ecclesiae titulum non simpliciter volumus concedere Papistis, non ideo ecclesias apud eos esse inficiamus, sed tantum litigamus de vera et legitima ecclesiae constitutione, quae in communione cum sacrorum, quae signa sint professionis, tum vero potissimum doctrinae requiritur.

⁷⁾ Inst. IV. 2. 12.

seelen blik. Over alle landen verspreid ziet hij *kerken*, waar slechts de symbolen, die de openbaring der Kerk kenmerken, worden waargenomen, ondanks de heerschappij van een instituut, dat haar wettigen openbaringsvorm verduistert en verderft. Het organisme der Kerk in haar catholiciteit institueert zich echter als zoodanig niet in een eenheidsinstituut, doch haar gemeenschap is gemeenschap des geloofs. Een heilige, algemeene Christelijke kerk, als spiritueele realiteit voorwerp des geloofs, openbaart zich in haar kinderen en aan alle plaats, waar deze worden gevonden, wordt zij in dezen openbaar.

De vergadering van geloovigen aan eenige plaats tegenwoordig, verkrijgt rechtens den naam en autoriteit van een Kerk, zoodra zij den wettigen vorm van haar instituut heeft aangenomen in de orde van den Dienst en regeering der kerken ¹⁾. Calvijn kent geen ander instituut der Kerk als wettig dan dat van de plaatselijke kerk. De gereformeerde confessie stemt hiermede volkomen overeen ²⁾ en wanneer zij gewaagt van een Christelijke Kerk, heeft zij nimmer het oog op een instituut. Immers van een instituut zou zij niet kunnen belijden: „Deze Kerk is geweest van den beginne der wereld af” ³⁾. Wie daaraan nog mocht twifelen, kan zich overtuigen door kennis te nemen van de acta aangaande de gereformeerde kerkorde van het feit, dat de Gereformeerden in de dagen der Reformatie geen andere institueering der kerken hebben nagestreefd ⁴⁾.

De Fransche kerken, die hierin voorgingen, gaven uiting aan de organische eenheid der kerken door classicale en synodale vergaderingen. Voor de *internationale* gemeenschap der kerken geven ook de Wezelsche acta een merkwaardig bewijs ⁵⁾.

Denkt men zich een gereformeerde kerkorde door de gansche Christenheid aanvaard en in practijk gebracht, zoodat alom, waar een vergadering der Christ-geloovigen tegenwoordig is, door de geheele wereld heen, de Kerk plaatselijk in instituut existeert, c. q. meerdere plaatselijke kerken in de steden en dorpen zijn geordend, welke allen in de waarheid der goddelijke leer accordeeren en door eenzelfde religie zijn verbonden, zoo verkrijgt men het beeld van een algemeene kerk, zonder dat een eenheidsinstituut daarover heerschappij voert, 't welk Calvijn beschrijft ⁶⁾ en met de betrokken artikelen der confessie overeenkomt.

Aangaande het instituut der plaatselijke kerk (*singula ecclesia*) behoeft

¹⁾ Cf. Inst. IV. 2. 10.

²⁾ Ned. Geloofsbel. Art. 27—32.

³⁾ Ned. Geloofsbel. Art. 27.

⁴⁾ Vgl. de acta van Wezel 1568 en van Embden 1571.

⁵⁾ F. L. Rutgers. Acta v. d. Ned. Synoden. Kemink 1889, blz. 1 v.v.

⁶⁾ Inst. IV. 1. 9. Ecclesiam universalem esse collectam ex quibuscunque gentibus multitudinem, quae intervallis locorum dissita et dispersa, in unam tamen divinae doctrinae veritatem consentit, et eiusdem religionis vinculo colligata est. Sub hac ita comprehendi singulas ecclesias, quae oppidatim et vicatim pro necessitatis humanae ratione dispositae sunt, ut unaquaeque nomen et auctoritatem ecclesiae jure obtineat.

in dit verband niet veel gerept. Kort samengevat bestaat het in de geestelijke politie door de wettelijke ambten tot onderhouding van den dienst des Heeren en de tucht, m. a. w. tot onderhouding van den Kerkedienst, in art. 36 genoemd, zooals die vanzelf sprekend overeenstemt met artt. 30, 31 en 32.

In het licht van deze conceptie omtrent de openbaring der Kerk, welke onweerlegbaar voor die van Calvijn en de gereformeerde kerken ten tijde der Reformatie moet gehouden worden op grond van de onbetwistbare getuigenissen, waaruit wij deze leeren kennen, wil het ons voorkomen, dat geen andere waardeering aan art. 36 kan worden toegekend, dan wij ons hebben veroorloofd daaraan te schenken. De gereformeerde kerken van weleer hebben daarin uitdrukking gegeven aan hun geloof, dat de „Overheid” in haar internationale eenheid als dienaarssse Gods — ondanks de verscheidenheid harer organen — een officium heeft ten aanzien van de Kerk in haar internationalen openbaringsvorm der bijzondere kerken in de steden en dorpen verspreid en dus ten aanzien van den kerkedienst.

Evenals er tengevolge van de goddelijke ordinantie der „Overheid” koningen, prinsen en overheden zijn, welke den dienst der Overheid vervullen, is er door de werking van den H. Geest een openbaring van het geestelijk object des geloofs, het lichaam van Christus, een Dienst des Woords, die zichtbare vormen aanneemt.

Het officium der „Overheid” strekt zich alzoo uit tot een instelling van Christus, n.l. tot den Dienst des Woords en niet tot een menschelijk instituut, dat met de autoriteit van een kerk niet is bekleed en waaraan deze niet toekomt, daar het ministerium Verbi Divini zich heeft te houden aan de van God bevolen orde en deze is naar gereformeerde belijdenis onder alle volken en voor alle tijden dezelfde.

Afgezien van de nadere uiteenzetting omtrent het ambt der Overheid jegens den Kerkedienst, is het luce clarius, dat het ambt als zoodanig geen punt van geschil kan wezen onder de belijders der Schriften, al is dit uiteraard wel mogelijk ten aanzien van de bevoegdheid daaraan verbonden. Het zou zelfs redelijk onverklaarbaar zijn, dat een dienaarssse Gods met zoo verhevene autoriteit bekleed als de Overheid geenerlei plicht zou hebben te betrachten tot een goddelijke instelling onder de menschen, over welken zij het burgerlijk regiment heeft.

Uit den algemeenen grondregel van art. 36 volgt, dat een zekere regeering een taak heeft ten aanzien van den Kerkedienst in haar gebied, en het is juist die bijzondere relatie, welke om regeling vraagt.

Aangaande het ambt als zoodanig kan slechts geschil rijzen tusschen belijders en niet-belijders, doch dit raakt aan de principiën, welke scheiding maken tusschen een Christelijke en humanistische staatkunde.

Thans dient nader onderzocht of de bevoegdheden aan het ambt door art. 36 opgedragen al of niet betwistbaar zijn op grond van Schriftuur en confessie en in het licht van de universeele strekking in het artikel

geconcipeerd. Een strekking, welke inzonderheid de aandacht vraagt in verband met de vraagstukken van internationale politie en justitie, die meer dan ooit actueel zijn en wijzen op een defect in de internationale levensverhoudingen en een behoefte aan een corpus, dat macht en gezag heeft om den belangenstrijd der natiën te temperen, den gruwelijken oorlog te beperken en een duurzamen vrede te bevorderen, zoo het mogelijk ware.

Indien wij ons kunnen indenken, dat het Protestantisme algemeen in de orde der kerken de Oud-christelijke en door de gereformeerde reformatoren weder als schriftuurlijk verdedigde institueering van de plaatselijke kerken hadde toegepast, zoodat geen lands- of nationale kerkinstituten waren ontstaan, en wij letten op den invloed van de ontwikkeling van het nationaal individualisme in het internationaal volkerenleven en hun onderlinge verhoudingen, dan zullen wij moeten toegeven, dat een schijnbaar indifferente zaak als in de formatie van het kerkelijk leven aan de orde is, van schier onberekenbare beteekenis is.

Het reformatorisch Christendom in zijn internationale openbaring in plaatselijke kerken geïnstitueerd, zoude zonder eenheidsinstituut, dat bij de grenzen des lands ophield of over alle grenzen was heengebouwd, een organisch geheel hebben kunnen doen leven, dat op zichzelf meer tot de handhaving van den vrede had kunnen uitwerken, dan eenig menschelijk instituut.

* * *

Wat de behoefte aangaat, waaruit art. 36 werd geboren, valt op te merken, dat het zelf daaraan nog herinnert in de laatste zinsnede: *En hierover verwerpen wij de Wederdoopers en andere oproerige menschen, en in het gemeen al degenen, die de Overheden en Magistraten verwerpen, en de justitie om stooten willen, invoerende de gemeenschap der goederen, en verwarren de eerbaarheid, die God onder de menschen gesteld heeft.*

Tegen tweeërlei revolutionairen richt zich derhalve het artikel: n.l. tegen de Wederdoopers en tegen degenen, die de justitie omver willen stooten.

De „Doopersche mijding” bracht de aanhangers van de „nieuwe leer” in groote verlegenheid en in discredit bij de Magistraten, zoodat de niet-Doopersche reformatoren er groot belang bij moesten hebben, om de Overheden te overtuigen van hun geloofsstandpunt ook wat betreft de goddelijke ordonnantie der Overheid, zoodat deze geen opstand of ongehoorzaamheid van hunnentwege had te vreezen¹⁾.

¹⁾ Cf. den brief van Calvijn aan den Koning van Frankrijk: *Potentissimo illustrissimoque monarchae, Francisco, Francorum regi Christianissimo principi suo Joannis Calvinus pacem ac salutem in Christo precatur, waarin hij dit standpunt verdedigt. Cf. etiam: Inst. IV. 20. 2.*

Uit deze beroering der tijden komt ook het eigenlijke strijdpunt naar voren, dat in de geloofswaardeering der Overheid van art. 36 zijn positieve uiting vond tegenover de negatieve van anderen.

In de beslechting van dat strijdpunt ligt juist de waarde van het dogma en daarop dient zeer ernstig gewezen. Het eigenlijk dogma van art. 36 is de belijdenis van de Overheid als Gods dienaar en daaruit volgt, dat zij ook een ambt heeft jegens den heiligen Kerkedienst, zijnde de religie van Christus in wien de God der religie zich bij uitnemendheid heeft geopenbaard.

De brief van Calvijn levert een overtuigend bewijs voor onze conceptie van art. 36, n.l. dat dit geen relatie tot een zekere zichtbare kerk, maar tot de Kerk van Christus op het oog heeft, welker openbaring moet worden gewaardeerd naar de kenmerken van den Dienst des Woords. „Dit zijn de hoofd-stucken in dewelck ons verschil gelegen is. Voor eerst, dat se de gestaltenis van de Kerck altijd sienlick en oogenschijnlick willen hebben; ten anderen, dat se dese sienlicke gestaltenis stellen in den Stoel van de Roomsche Kerck en in den staet van hare Prelaten. Maer wij beweeren daarentegen, dat de Kerck sonder eenige sienlicke gedaent of gestaltenis bestaen kan, en dat oock haer gedaent, niet naer den uysterlick glantz, daer aen sy haer selven so dwaeslick met verwondering vergapen, maer na een gantsch ander merckteeken gewaardeert moet worden, te weten, na de suyvere predicaty van Godts Woort, en na de wettige bedieningh der Sacramenten.” „Sy morren en knorren, indien de Kerck niet altijd met den vinger en wort aengewesen. Maer hoe dickwils is 't gebeurt, dat se onder het Joodsche volck also ongestaltigh is geworden, datter geen gedaente meer en is overgebleven?”¹⁾

Slechts zoo gezien valt art. 36 saam met het organisch karakter der gereformeerde belijdenis en verkrijgt het zijn wettig commentaar, beduidende, dat de Kerk van Christus de Overheid ziet in haar goddelijke roeping en dies dat die Overheid een officium heeft jegens haar wettige openbaring, gelijk zij zelf die bewust is en belijdt in aansluiting met het geloof van de Kerk in alle tijden. Daarom houdt Calvijn terecht vast aan haar continuïteit in de historie der eeuwen, ook onder het Pausdom. De verdedigers van een „sienlick en oogenschijnlick” Kerk-instituut, dat in alle deelen van de gereformeerde confessie afwijkt, zouden ondanks hun beroep op art. 36 een slechten advocaat in Calvijn vinden om hun zaak te bepleiten. Trouwens het organisch verband met de belijdenis omtrent het wezen der Kerk is tegen dezulken.

¹⁾ *Institutie ofte Onderwijsinghe in de Christelicke Religie, nu van nieuws uyt het Latijn en Francois getrouwelijck overgeset door Wilhelmus Corsmannus.* Naar den oorspr. tekst verb., in de taal verduidelijkt en met een inleiding voorzien door Dr. A. Kuyper. Doesburg 1889. Voorreden aen den Koningh van Vrancryck. LX.

De taak der Overheid blijft een uitwendige¹⁾: „een uitwendige godsdienst eeren en beschermen, de gezonde leer der godzaligheid en den staat der Kerk verdedigen, ons leven tot gemeenschap berustigen, onze zeden tot burgerlijke gerechtigheid voegen, ons onder elkander te bevredigen en den algemeenen vrede en rust te voeden”.

II. *Het ambt der Overheid.*

Het doel van de instelling der Overheid omschrijft art. 36 met de woorden: *opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de menschen toega*. Ook Calvijn draagt de Overheid de burgerlijke en uitwendige iustitutie op²⁾. Hij wijst er nadrukkelijk op, dat de taak der Overheid eischt, dat zij geen verkleining of krenking van de vrijheid des volks gedooft, en noemt de overheden trouweloos in hun officium en verraders des vaderlands, die daarin nalatig zijn³⁾.

Vervolgens uitgaande van de heidensche scribenten, welke allen de legislatieve autoriteit der Overheid uit de religie afleiden, houdt hij het voor dwaasheid, zoo de Christelijke Magistraat de religie niet behartigen zou⁴⁾.

Zoo men rekening houdt met het feit van de algemeenheid en centrale beteekenis der religie, reeds door Calvijn geleerd⁵⁾, en met de confessie der Kerk omtrent de absoluutheid en zuiverheid van de religie van Christus, zal men de gereformeerde conceptie in haar objectiviteit niet kunnen betwisten, dat zij ook de oefening der burgerlijke gerechtigheid niet afzonderlijk stelt van God en religie, maar ook den Auteur der Wet en den wortel der gerechtigheid in haar bewind heeft te erkennen⁶⁾.

En in overeenstemming met het beginsel der religie, ziet Calvijn een *lex naturalis* in de harten der menschen geschreven, welker getuigenis in de wet Gods, of de wet der zeden gegeven is, die derhalve doelwit, regel en einde van alle wetten moet zijn⁷⁾. In deze *lex naturalis* heeft de God der religie Zijn wil gemanifesteerd, gelijk die klaarder is ge-

¹⁾ Inst. IV. 20. 2. At huic destinatum est, quamdiu inter homines agemus, externum Dei cultum fovere et tueri, sanam pietatis doctrinam et ecclesiac statum defendere, vitam nostram ad hominum societatem componere, ad civilem iustitiam mores nostros formare, nos inter nos conciliare, communem pacem ac tranquillitatem alere.

²⁾ Inst. IV. 20. 1.

³⁾ Inst. IV. 20. 8.

⁴⁾ Inst. IV. 20. 9.

⁵⁾ Inst. I. 3.

⁶⁾ Inst. IV. 20. 9. Ac iam ostendimus, has illis partes a Deo specialiter iniungi: secuti aequum est, tuendo et asserendo eius honori operam impendere, cuius vicarii sunt et cuius beneficio imperant.

⁷⁾ Inst. IV. 20. 16. Iam quum Dei legem quam moralem vocamus, constet non aliud esse quam naturalis legis testimonium et eius conscientiae, quae hominum animis a Deo insculpta est, tota huius de qua nunc loquimur, aequitatis ratio in ipsa praescripta est. Proinde sola quoque ipsa legum omnium et scopus et regula et terminus sit oportet.

openbaar in de wet van Mozes en zoo volgt daaruit, dat zij het fundament van recht en billijkheid is, dat de wetgeving onder alle volken moet beheerschen ¹⁾).

De wijd schouwende blik van den reformator ziet in het leven van de menschheid deze *lex naturalis* werkzaam, tengevolge van een daad van den allerhoogsten Legislator, ondanks de verscheidenheid van wetten en rechten onder de volkeren, die door hem trouwens wordt toegestaan evenals de varieteit der regeeringsvormen ²⁾). Geenszins staat hij eenzelfde constitutie onder de natiën voor, hetgeen ook ongerijmd en met het leven in strijd zou zijn. Over die menschheid nu ging het licht der openbaring Gods op en verscheen de Kerk van Christus onder de werking der genade, niet zonder de kracht van haar regenererenden arbeid ook over de haar omringende menschheid te doen uitgaan en het leven der volkeren te doorzuren.

Van haar ziet hij een gloed van verlichting uitgaan, regeneratief op het redelijk en zedelijk bewustzijn door de kracht van den Dienst des Woords, zoodat, waar deze onderhouden wordt, in het algemeen de *lex naturalis* als aan scherpte en vitaliteit wint en meerdere heerschappij erlangt, en dat niet slechts overeenkomstig de tweede tafel der wet, die de saamleving der menschen betreft, maar ook naar de eerste tafel, die den dienst van den God der religie aangaat.

Hoe kan het nu anders zijn, dan dat de gereformeerde confessie van het ambt der Overheid belijdt, dat zij niet alleen heeft acht te nemen en te waken over de politie, *maar ook de hand te houden aan den heiligen Kerkedienst.*

Hieromtrent kan dan ook geen strijd of moeite ontstaan, dan door het drijven van zekere geesten, die ten onrechte in deze zinsnede der belijdenis een vrijbrief tot ketterjacht meenen te bezitten en gaarne de Overheden zouden willen dienstbaar maken aan een kerkelijke discipline van eigen makelij, die allermeeest voor het kerkelijk leven verderfelij is. Daarenboven maken zij alarm in het kamp der humanisten, die beducht voor hun vrijheid, te wapen loopen om den gevreesden hoop van als zestiende-eeuwsche achterlijkheid uitgekraamde confessioneelen te keeren.

Daar is in den strijd van het kerk-idealisme en humanisme een idee fixe werkzaam, door een historische gereformeerde gewaardeerd als het eigen doelwit naar welks verwezenlijking het gereformeed streven jaagt. Inderdaad is het waar, dat de geschiedenis hier te lande sedert de reformatie een proces van consolidatie van het kerkelijk besef laat waarnemen, hetwelk in het kerkideaal van een levenloos confessionalisme kristalliseerde en voor wie naar het historisch proces alleen zijn beschouwing reguleert, moet voor gereformeed worden gehouden, wat

¹⁾ Inst. IV. 20. 16. Aequitas, quia naturalis est, nonnisi una omnium esse potest.

²⁾ Inst. IV. 20. 8. 16.

door het gereformeerd reformatorisch bewustzijn als aberratie wordt beoordeeld.

Zooveel is echter zeker, dat een onbevangen beschouwing van de documenten van den reformatorischen geest, die zich in de gereformeerde kerken van de 16de eeuw laat naspeuren, tot de conclusie voert, dat een kerkelijk en politiek streven naar de volkskerk, 't welk zich meent te kunnen sterken aan art. 36 en daarin steun zoekt voor een politieke bevoorrechtiging van een eenheidsinstituut, aan de confessie voorbijgaat, wetenschappelijk niet kan worden gehandhaafd in het licht der Reformatie en een slag in de lucht doet.

Aan de andere zijde kan het voor den humanist niet onverschillig zijn, dat zulk een streven zich bij z.g.n. confessioneele en gereformeerde groepen halsstarrig manifesteert en kan dit slechts een gevaar voor den geliefden vrijheidszin opleveren, 't welk men tot allen prijs tracht af te weren. Hoewel het humanisme aan kloeke geesten niet te kort schoot om zelf het onderzoek te leiden, moet echter worden geconstateerd, dat het algemeen oordeel over de „orthodoxie” ook bij hen zoodanig is geconsolideerd aan hetgeen de ervaring leerde omtrent het confessionnalisme, dat een onverdeelde afkeer van al wat uit dien hoek wordt vernomen alleszins verklaarbaar is.

De voorvechters van zulk een orthodoxie zijn daarvan zelf de oorzaak, wijl zij een confessionalisme leeren, dat door de auteurs en belijders der confessie geoordeeld wordt, terwijl de bestrijders in de historie kunnen ontdekken, dat zij in hun eigen zwaard vallen. Niet Calvijn heeft zoodanige bemoeienis van de Overheid met den Kerkedienst geleerd, dat haar autoriteit ook over de belijdenis zou gaan, evenmin als de Synoden in de dagen van strijd en geloof, maar Hugo Grotius¹⁾ is de man, die dit standpunt verdedigd heeft, zooals ook de regenten van zijn tijd zich inlieten met de geestelijke politie, ondanks het verzet der kerkelijken. Het zijn de Staten van Utrecht en niet de kerkelijken, die in 1590 bevelen, dat Maurits „sal onderhouden, ende doen onderhouden de oprechte Christelijke Evangelische Religie volgende de ordonnantiën daar op bij de Staten van de Landen van Utrecht alreede gemaect en nog te maken, etc.”²⁾.

In 1585 schreven de Staten aan den Prins: „Dat in ghene Steden ofte Plecken eenighe Collegiën ofte Consistoriën sullen worden onderhouden dan met advijs, nominatie ende instellinghe van de Staten ofte van de Magistraten”³⁾.

De drijvers van een idealistisch kerkisme, dat zich opbouwt uit een ideaal van het verleden, zijn uit de school van een humanistische kerk-

¹⁾ Verantwoording, blz. 35.

²⁾ Verantwoording, blz. 16, 17.

³⁾ Verantwoording, blz. 78. Vgl. verder Dr. Severijn: „Kerk en Staat”, Maassluis 1923, Hfdst. III „Kerkelijken en Politieken”, blz. 56 v.v.

politiek, welke zich met een beroep op art. 36 niet laat verdedigen. In de school van het Calvinisme behoort zulk een politiek niet thuis.

De Calvinistische beschouwing van de *lex naturalis* sluit dit ten eenenmale uit en geeft den sleutel voor de verklaring van de woorden: *maar ook de hand te houden aan den heiligen Kerkedienst*. De taak der Overheid jegens den Kerkedienst valt onder de kracht van de *lex naturalis* en staat daarmee afzonderlijk van de geestelijke politie. Dit volgt reeds onbetwistbaar uit de zeer duidelijke onderscheiding, waarmede Calvijn zijn 20ste Capittel van de *Politieke Regeering* aanvangt, tusschen tweeërlei regeering, n.l. de geestelijke en de burgerlijke ¹⁾.

Op grond van deze argumenten is het duidelijk, dat het ambt der Overheid omtrent den Kerkedienst wordt gereguleerd door de eerste tafel der wet, en dat haar taak zich tot het openbare leven moet beperken, behoeft nauwelijks te worden opgemerkt. Het spreekt ook vanzelf, dat die *lex naturalis* krachtens haar wezen, objectief genomen, voor alle Overheden fundament moet zijn, doch dat in het Christenland, de regeneratieve werking der genade wordt ondersteld en de algemeene relatie van Overheid en religie volgende uit de *lex naturalis*, bijzonderlijk wordt gezien als verhouding van Overheid en Kerkedienst, Dienst des Woords, zijnde de religie van Christus. Het officium der Overheid verschijnt in het licht van het geloof.

Dit neemt echter niet weg, dat de bevoegdheid aan het ambt toegekend, moet volgen uit de *lex naturalis* in casu uit de *wet van Mozes* en derhalve tot de geestelijke politie der Kerk niet mag worden uitgestrekt.

Geheel dienovereenkomstig hebben de Gereformeerden deze aanvaankelijk zelfstandig bezorgd, en eerst onder den drang der omstandigheden van hun rechten prijs gegeven, toen het strijdbaar geslacht allengs was gestorven ²⁾. De generatie van het Wezelsch Convent was bezielde door denzelfden Geest als Calvijn, stelde een Kerkorde, onderteekende de Fransche belijdenis naast de *confessio belgica* en gaf daarin blijk van het Calvinistisch universalisme, dat over de grenzen der gewesten heenzag.

Zonder twijfel was ook toentertijd niet bij allen de onderscheiding terzake helder en zullen er geweest zijn, die van de Overheid een protectie van de Kerk wenschelijk achtten, die met het beginsel niet overeenkwam. Toch zal men in de kerkelijke acta daarvan weinig aantreffen. Een voorbeeld deze materie aangaande, vinden wij in de acta van de Dordtsche Synode van 1574, waar gevraagd wordt, „oft het goet ende geraden is bij Reqte aan zijner Excell.e te verzoeken een bevellschrift aan alle officieren ten eynde dat het volck op *zekere peyne*

¹⁾ Porro quum duplex in homine regimen superius statuerimus.....

²⁾ Zie o.m. over den strijd omtrent de verkiezing voor kerkelijke ambten: mijn „Kerk en Staat” blz. 61 v.v.

Art. 13 van de acta der Synode te Embden 1571 bepaalt de verkiezing der Dienaren des Woords geheel onafhankelijk van de inmenging of goedkeuring van den Magistraat. Cf. F. L. Rutgers, Acta, 's Gravenhage 1889, blz. 61.

op des Heeren dach tot het gehoor des Godlijcken Woorts gedronghen wort ende".....¹⁾). Mij is niet gebleken dat de Synode het „goet ende geraden" vond. In verband met het besluit omtrent de annexe vraag over het verbieden van verkoop etc. gedurende kerktijd, komt het mij voor, dat de Synode bovenstaande vraag heeft afgewezen²⁾.

(Wordt vervolgd.)

ARTIKEL 123 R. R.

DOOR

Ds. B. ALKEMA.

Het is voor den meeleveden Antirevolutionair niet meer noodig te zeggen, dat volledig het opschrift boven dit artikel zou moeten luiden: „Artikel 123 van het Reglement op het beleid der Regeering in Nederlandsch Indië".

Velen kennen het in zijn inhoud, die we bij wijze van herinnering nog eens weergeven:

„De Christenleeraars, priesters en zendelingen moeten voorzien „zijn van eene namens of door den Gouverneur-Generaal te verleenen *bijzondere toelating*, om hun dienstwerk in eenig bepaald „gedeelte van Nederlandsch-Indië te mogen verrichten. Wanneer de „toelating schadelijk wordt bevonden of de voorwaarde daarvan niet „wordt nageleefd, kan zij door den Gouverneur-Generaal worden „ingetrokken" ³⁾.

De term *bijzondere toelating* kan alleen worden verstaan, wanneer men ook kennis neemt van artikel 105 R.R., dat aldus luidt:

„Met uitzondering van de personen, van Rijkswege uitgezonden, „mag niemand zich van elders aldaar (d. i. Ned. Indië) vestigen, „zonder schriftelijke vergunning. Op Java en Madoera van den G. G., „elders van den hoogsten gewestelijken machthebber. De voorwaar- „den der toelating van Nederlanders en vreemdelingen worden bij „algemeene verordening geregeld. Aan Nederlanders, welke de boven- „vermelde vergunning verkregen hebben, kan niet, dan in het geval „en de wijze bij art. 45 vermeld, het verblijf in N. I. worden ontzegd."

Iedere particulier, tenzij hij in Indië geboren is, moet dus volgens dit artikel een akte van toelating hebben. Hij ontvangt bij aankomst in Indië een débarkatiebewijs, waarop hij voorloopig mag landen en dient daarop

¹⁾ Rutgers, „Acta", blz. 213, onder 10.

²⁾ Cf. Rutgers, „Acta", blz. 144, onder 47.

³⁾ Waar verder in dit opstel het Regeeringsreglement wordt bedoeld, staat R. R. Den titel van Gouverneur-Generaal duid ik aan met G. G.

zijn request in voor „vast verblijf” met opgave van de wijze, waarop hij in Indië zijn brood zal trachten te verdienen. Christenleeraars, Priesters en Zendingen hebben echter naast die acte voor vast verblijf noodig een „bijzondere toelating”. Zoolang deze niet in hun bezit is, mogen ze hun dienstwerk niet verrichten. Ter voorkoming van mogelijk misverstand zij opgemerkt, dat zendeling-artsen, taalgeleerden, uitgezonden voor de vertaling van den Bijbel of om voorloopige studie van het zendingsterrein te maken, Christelijke onderwijzers en Bijbelcolporteurs niet vallen onder deze bepaling. Zij geldt alleen het speciale zendingswerk onder de inheemsche bevolking, d. i. directe prediking, catechisatie en de bediening der sacramenten.

Wanneer men vraagt naar de mogelijkheid van het ontstaan van zulk een voor de zending smadelijk artikel, dan is het voldoende te denken aan den tijd, waarin het R. R. werd uitgevaardigd en aan de mentaliteit van het Nederlandsch liberalisme; let wel, speciaal *Nederlandsch* liberalisme, dat voor alle vrijheden oog heeft met uitzondering van de vrijheid van belijden en verkondiging van het evangelie.

Gewoonlijk wordt tot recht verstand van deze dingen gewezen naar 't midden der vorige eeuw, de tijd, waarin het doctrinaire liberalisme zijne triomfen begon te vieren en men voegt er in eenen adem bij: „tegenwoordig zou geen artikel 123 meer kunnen ontstaan”. Ik voor mij ben daarop niet zoo gerust. Wanneer de Zending als in 1854 nu nog was in haar beginstadium als in die dagen, en zij niet als nu, haar testimonium van goed gedrag had veroverd, zou artikel 123 ook kunnen geboren worden, bij een overheerschende linksche Regeering.

Wie daaraan twijfelt, die leze de beweegredenen, waarvan de Memorie van Toelichting op het ontwerp van wet gewaagt, welke tot het ontstaan van dit artikel hebben geleid.

„De Staat,” zoo verklaarde de Minister van Koloniën, „is niet Christelijk; hij heeft geen geloofsbelijdenis; elke poging om een godsdienstige „overtuiging boven andere te begunstigen, zou een afwijking wezen van „het in de grondwet gehuldigde beginsel van gewetensvrijheid en gelijkstelling der gezindheden.”

Uit oorzaak daarvan was tot heden in streken met talrijke Mohammedaansche bevolking, behalve in de groote steden, de toelating van Christelijke zendingen geweigerd, waar de bevolking deze toelating zou hebben beschouwd als een bewijs, dat de Regeering hun overgang tot het Christendom wenschte.

De Regeering vreesde de zendingen; zij meende de beoordeeling „omtrent plaatsen en personen, alsmede het stellen van bepaalde voorwaarden niet uit hare handen te moeten geven. Zij is verantwoordelijk „voor de rust; de zendingen zijn het niet. Haar oordeel moet in dezen „beslissend zijn.”

Bij de beraadslaging over het hoofdstuk van den godsdienst, bleek dit standpunt evenzeer.

De heer Blaupot ten Cate, die het tegen dit artikel opnam, vroeg, waarom de Regeering, van wie ook hij geen *actieve* medewerking aan de Zending vroeg, dan niet een *passieve* begunstiging kon verleenen, en hij, zoowel als de heer van Nispen tot Zevenaar meenden haar te moeten wijzen op haar „providentieele roeping” ten aanzien van de verbreiding van den Christelijken godsdienst onder heidenen en Mohammedanen. De heer Blaupot ten Cate wees er den Minister op, dat de Zending, die nu reeds 20 à 30 jaar in de Molukken had gewerkt, toch nooit aanleiding tot verstoring der rust had gegeven. Ook zendeling Jellesma, hoe zeer ook op hem was gelet, had nooit eenige oorzaak van ontevredenheid verwekt.

't Mocht niet baten. De Minister was niet te vermurwen en 't artikel kwam in de wet. Merkwaardig, dat het er in kwam zonder hoofdelijke stemming.

Vrage: Zijn wij in onzen tijd aan de in 1854 gevolgde redeneering ontgroeid? Ik meen van niet en zou graag deze vraag ter overweging willen aanbieden aan de zendingsvrienden, die pleiten voor een ongewijzigd voortbestaan van dit artikel, alleen als preventief middel tegen dubbele Zending.

Merkwaardig! Alleen de *Nederlandsche* wetgeving kent een dergelijke vernedering voor eigen beleden godsdienst.

Zelfs de grondwet van Egypte, die in het eerste artikel den godsdienst betreffende, kort en goed zegt: de Islam is de godsdienst van den Staat, garandeert volledige vrijheid van godsdienst en tot vergaderen en vereenigen onverschillig tot welk doel, zoolang de openbare zeden niet gekwetst of de rust niet verstoord wordt ¹⁾).

Dat niet alleen in 1854 een liberale regeering door een artikel 123 een boei voor de Zending smeedde, maar deze later nog wat vaster werd geklonken, is gebleken uit de interpretatie van zijn inhoud. Immers, sedert 1860 was het de gewoonte geworden, dat bij elk verzoek van zendelingen om toelating te erlangen het advies werd ingewonnen van het gewestelijk bestuur, gehoord de Inlandsche hoofden van het ressort, waarvoor zij werd gevraagd. Deze gewoonte werd vastgelegd in een besluit van den G. G. Van Lansberge van 13 Juli 1876, terwijl het bijna politieel toezicht op de zendelingen werd verscherpt, doordat de aandacht der bestuurders gevestigd werd op het belang van een „met verstand en tact „voortdurend gehouden toezicht van het bestuur op de handelingen der „Christen-zendingen als waarborg voor de bestendiging van orde en „rust onder de bevolking, waar zij zijn toegelaten” ²⁾).

Later werd dit advies niet alleen gevraagd voor streken, waar de Zending nog niet was toegelaten, maar ook voor die terreinen, waar zij reeds werkte. Het helpt niet als hoogstaande geleerden tegen een der-

¹⁾ *De Maasbode* A.bl. 12-6-'23.

²⁾ Koloniaal Verslag 1877 blz. 127, aangehaald door Mr. P. H. Franken—van Driel in haar dissertatie „Regeering en Zending in Ned.-Indië” blz. 54.

gelijk verlaten van het zoo hoog geroemde standpunt van de onzijdigheid der Regeering inzake den godsdienst ten bate van het Mohammedanisme, zooals Mr. Margadant in zijn „Het Regeeringsreglement van N. I.” III blz. 391, opkomen; *de toepassing van art. 123 op mildere of strengere wijze hangt af van de regeeringspersonen, die aan 't roer zitten.*

Daarom werd het besluit van 1876 dan ook onder het Ministerie-Mackay, bij geheim Gouvernementsbesluit van 14 Augustus 1887, zoodanig herzien, dat het raadplegen der Inlandsche hoofden alleen dan zou plaats vinden, als de aanvraag gold voor een nieuw te bezetten gebied.

Maar er is nog erger geschied. Bij besluit van den G. G. Van Rees, 26 April 1886 (bijblad No. 4225), werd bepaald, dat de bijzondere toelating niet alleen noodig was voor Europ. zendelingen en Priesters, maar ook voor de Inlandsche leeraars of hulpzendelingen; geordend of niet geordend. Wat er ook tegen dit besluit mocht worden ingebracht, zowel van den kant der zendingsgenootschappen, als in de Tweede Kamer en door ingezonden requesten, niets mocht baten. De Regeering stelde zich op het standpunt, dat de eigenlijke inhoud van „het besluit moest ge-„handhaafd blijven, omdat het besluit geen nieuwe regeling schiep, maar „alleen de juiste beteekenis van art. 123 in het licht stelde”¹⁾.

Ook hier moest het advies gevraagd worden van de Mohammedaansche hoofden. Deze hadden zich dus uit te spreken over het al of niet gewenschte van de evangelieprediking in hun ressort door een naar hunne gedachten afvallige van 't ware geloof. Stel u eens voor: een Roomsche priester is Protestant geworden. Hij wil evangeliseeren in een Roomsche dorp in Noord-Brabant en nu wordt aan den Roomschen burgemeester van dat dorp gevraagd, of daartegen ook bezwaren bestaan!

Het spreekt wel vanzelf, dat tegen dergelijke interpretatie van art. 123 ernstige bezwaren bestonden van den kant der Zending.

Haar protesten hadden althans dit resultaat, dat bij besluit van 1 Nov. 1889 aan de gewestelijke hoofden werd meegedeeld, dat de Inlandsche hoofden het zendingswerk „niet mochten belemmeren of de Inlandsche Christenen lastig vallen” en voorts, dat de Inlandsche ambtenaren en hoofden niet bevoegd zijn zelfstandig maatregelen te nemen ten aanzien van „een godsdienst, dien zij niet belijden, maar zich hebben te bepalen tot kennisgeven en bevelen vragen aan het Europeesch Bestuur”. Sedert 1911 wordt nu de toepassing van art. 123 voor Inlandsche hulpzendelingen beperkt tot een aanvraag door hunne Europeesche zendelingen, die verzoeken hen toe te laten als helper van hun genootschap en blijft de toelating beperkt tot den tijd, die de helper in dienst van het genootschap doorbrengt.

Het is sinds het optreden van het Ministerie-Mackay, dat de Regeering een mildere houding tegenover de Zending heeft aangenomen, en ook minder bang was, zich aan koud water te branden inzake de zoo heilige

¹⁾ Regeering en Zending in Ned.-Indië blz. 57.

verdraagzaamheid tegenover de Mohammedanen. In de circulaire van den Isten Gouvernements-secretaris aan de hoofden van Gewestelijk Bestuur (1 Juni 1901) wordt de door de Regeering gewenschte houding van de bestuursambtenaren tegenover de Zending besproken. Er was n.l. een ambtenaar, die in zijn advies op een verzoek om toelating de meening had geuit, dat van het beginsel, om het maken van proselieten onder de inheemsche bevolking te beletten, niet mocht worden afgeweken. De Regeering plaatste daartegenover haar meening, dat zoodanige pogingen niet langer mochten worden geweerd, dan in het belang van rust en orde noodzakelijk is ¹⁾).

Mag hieruit nu geconcludeerd worden, dat art. 123 geen kwaad meer kan doen en dat men het best doet met 't te laten „versteenen” zooals een welwillend hoofdambtenaar mij dezer dagen toevoegde. Ik meen van neen, maar ik kom hierop beneden nader terug. Hier was het mijn bedoeling, over de wording en de interpretatie van het beruchte artikel iets te zeggen.

Ik wensch nu met enkele woorden te wijzen op de wijze, waarop het is ontvangen en beoordeeld.

Van de bestrijding in de Kamer door Blaupot ten Cate en Van Nispen tot Zevenaar maakte ik reeds gewag. Maar deze waren niet de eenigsten, die het hebben aangevochten. Ook de liberale gewezen Bataviasche predikant Baron van Hoevell, de heer Sloet tot Oldhuis, zelfs Thorbecke voegden zich bij de Antirevolutionairen Elout van Soeterwoude en Groen van Prinsterer.

De boven reeds genoemde Mr. Margadant in zijn: „Het R. R. van N. I.” II 386, spreekt van het werk der Zending als van „de eenige poëzie in de materialistische koloniale maatschappij” en op blz. 395 zegt hij:

„Wordt mijne overtuiging gedeeld, dan zal de tijd niet ver meer af zijn, dat de doodsklok geluid wordt over een artikel, dat eigenlijk „geen plaats had behooren te vinden in het Regeeringsreglement en „waarmede het wegvallen van art. 123 van de uitsluitend met het „oog op de zendelingen gemaakte beperking behoort gepaard te gaan. „Inderdaad lang genoeg, veel te lang heeft de fundamenteele wet „der koloniën door art. 123 en ook door art. 126 het Christendom „gesteld beneden den Islam, beneden het heidendom, die niet onder- „worpen worden aan de wantrouwende beperking der verkondigers „van den Christelijken godsdienst” ²⁾).

Hoe het door de zending is ontvangen en beschouwd, daarvan behoeft eigenlijk niet veel te worden gezegd. Feitelijk kan worden getuigd, dat niemand het als zoodanig verdedigt. Dr. Gunning dan in *Stemmen des Tijds* van November 1921? Heet zijn artikel niet: „Een pleidooi voor artikel 123 R. R.?” Zeer zeker, maar het is niet, omdat Dr. Gunning

¹⁾ „Regeering en Zending in Ned.-Indië” blz. 60.

²⁾ Aangehaald in het rapport inzake art. 123 R. R., Acta Gen. Synode Geref. Kerken in Nederland 1914 blz. 180.

de eisch van bijzondere toelating zoo mooi vond, dat hij er den handschoen voor opnam, maar omdat hij er een tweeledig goed gevolg uit voortgekomen zag. De Regeering, meende Dr. Gunning, had dit artikel noodig:

1. tot goede vervulling van haar eigen taak en
2. tot beveiliging der Zending, tegen moeilijkheden zichzelf aangedaan.

De Franschen spreken van de fout van een deugd, Dr. Gunning had kunnen spreken van „de deugd van een fout”.

Dat is dan ook het hoogste, waartoe men ten aanzien van art. 123 kan komen. Door de tijdsomstandigheden vindt men, is het gif uit zijn angel verdroogd en nu is uit het kwade nog 't goede te halen.

Het zou voor de ruimte, mij voor dit opstel toegestaan, veel te ver gaan, indien ik met aanhalingen uit de vele artikelen daartegen geschreven de meening der Zending over artikel 123 R. R. wilde staven. Zeker is, dat het meest principieel en scherpst zich hebben uitgedrukt de Gereformeerden en de Roomschen. Wat niet wil zeggen, dat ook onder de voorstanders van de Genootschappelijke Zending geen tegenstanders gevonden worden.

In *De Nederlander* van 28 en 29 December 1922 wordt aangehaald dit woord van Mr. Schokking, gesproken bij de behandeling der Indische begrooting voor 1922: „Ik zou niet den indruk willen wekken, dat ik „op onveranderde handhaving van art. 123 prijs stel”.

De Nederlander zelf geeft in datzelfde nummer haar meening aldus weer:

„Hoe goed en nuttig artikel 123 onder zekere omstandigheden „moge werken, het is in strijd met de vrijheid, die de Christen voor „zijn belijdenis moet vorderen. Ja, het artikel schijnt ons zelfs in „strijd met het fundamenteel artikel 119, waarmede in het Reglement „het zevende hoofdstuk „Van den godsdienst” aanvangt: „Ieder „„belijdt zijn godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, be- „„houdens de bescherming der maatschappij en haar leden tegen „„de overtreding der algemeene verordeningen op het strafrecht”. „Een oprecht belijder wil belijden met hart en mond. Belijden met „den mond is prediken. Wordt het prediken verhinderd, dan is ook „het belijden niet vrij.”

Dit wordt gezegd als correctief op het genoemde stuk van Dr. Gunning in *Stemmen des Tijds* van Nov. 1921. De redactie van *De Nederlander* meende, dat de schrijver zijn goede doel was voorbijgestreefd.

Bestond het gewraakte artikel niet, geen Christen zou er aan denken het te vragen en ieder Christen, van welke belijdenis ook, kan het m. i. gerust eens wezen met de conclusie van de rapporteurs op de Generale Synode van de Gereformeerde kerken in Nederland, gehouden in 1914, die aldus luiden:

1. dit artikel strijdt met het uitdrukkelijk bevel dat in Gods Woord aan de kerk is gegeven: „Verkondigt het Evangelie aan alle creaturen,” een bevel, dat onbepaald en onbeperkt is en waartegen geene Overheid eenige beperking mag opwerpen;

2. dit artikel miskent het gezag, dat Gods kerk naar Gods Woord en de daarop gegronde Gereformeerde belijdenis met betrekking tot de evangelie-verkondiging ontving, n.l. dat de evangelie-verkondiging het terrein is van de Chr. Kerk en dat zij op dit terrein soeverein is in eigen kring;

3. dit artikel strijdt niet het minst met de heilige roeping, die ook de Overheid van den Heere ontving. De Overheid is Gods dienaar en mitsdien ook geroepen tot verheerlijken van Gods Naam. Zelve het evangelie verkondigen mag zij niet, doch zij moet God o. a. daardoor verheerlijken, dat zij aan die Evangelieprediking geen bezwaren in den weg legt en ook de dienaren des Evangelies met onderscheiding en eerbied behandelt ¹⁾).

Toch is er een tijd geweest, waarin weinig werd geredeneerd tegen artikel 123.

Dat kwam om tweeërlei reden. In de eerste plaats omdat over 't algemeen de toepassing vrij mild is geweest. Tot 1920 zijn er voor Europeesche zendelingen en priesters gevraagd 1093 toelatingen en daarvan is op den duur niet meer dan 56 maal een weigerend antwoord ontvangen ²⁾. Meestal waren de weigeringen niet omschreven. Ze werden eenvoudig gebaseerd op „politieke redenen”. Eenmaal (het gold een aanvraag voor Temangoeng (Kedoe)) was de weigering omschreven als volgt: „.....,dat voor het oogenblik van een evangelie-verkondiging „onder de uiterst weinig ontwikkelde bevolking geen goede vrucht was „te verwachten en dat de goede stemming, die zoowel bij de hoofden „als bij de bevolking bestond, er door zou zijn verstoord” ³⁾.

Hier had de regeeringsambtenaar naar 't schijnt in het hart der Inlanders kunnen zien en zich de aanmatiging veroorloofd te oordeelen over hunne vatbaarheid voor 't Evangelie. Soms liet de Indische Regeering lang wachten op een gunstig antwoord, of gaf dit pas na herhaalde weigering, gelijk dit 't geval was bij de eerste zendelingen der Nederl. zendingsvereniging op W.-Java. De toelating geschiedde eindelijk op ministerieelen aandrang bij de Indische Regeering.

Een enkele maal werd een toelating, verleend nog vóór de invoering van het R. R. (ook toen moest zij reeds worden gevraagd), weer ingetrokken. Dit overkwam den zendeling-leeraar P. Jansz, die een z.g. „vreesaanjagend en onrustbarend tractaatje” had verspreid naar het oordeel van den Assistent-Resident van Pati. In latere jaren is bezwaar gemaakt tegen de toelating van de Gereformeerde zending in de Vorstlanden, welke later toch werd verleend, maar erkend moet worden, dat de toepassing over 't algemeen zeer mild is geweest en dat de Zending voor haar vrije ontwikkeling er niet veel hinder van heeft ondervonden. Wat op het Nederl. Internationaal Missiecongres in 1922 in Utrecht werd

¹⁾ Acta Generale Synode Geref. Kerken in Nederland 1914 blz. 182.

²⁾ Regeering en Zending in N. I. blz. 90.

³⁾ Koloniaal Verslag 1861, aangehaald t. a. p. blz. 90.

beweerd door Dr. Vriens, zal dan ook door de Protestantsche Zending niet kunnen worden nagezegd: „Artikel 123 is onduldbaar voor onze „missionarissen, die blootstaan aan de willekeur van ambtenaren hoog „of laag, die bij de toepassing van het artikel het werk der missionarissen „bemoelijkken, belemmeren op hoogst bedenkelijke, onrechtvaardige wijze, „zonder dat zij er iets tegen kunnen doen”.

Dit is alleen in zooverre waar, en daarom alléén voor de Roomsche Zending, omdat deze gedurig wilde toegelaten worden op terreinen, waar de Protestantsche Zending reeds werkte en de Regeering daarbij van art. 123 zich bediende, om dubbele zending te voorkomen. Door een Indischen medewerker van *De Maasbode* is dan ook deze meening meermalen bestreden. Hij zegt o. m.: „Wat de werking van art. 123 aangaat, „zou men de geschiedenis geweld aandoen, wanneer men het voorstelde, „alsof het artikel de missie werkelijk in belangrijke mate in hare activiteit „heeft gehinderd” ¹⁾.

Het is uit hoofde daarvan, dat vooral in de Genootschappelijke Zending reeds sedert jaren stemmen zijn opgegaan, om art. 123 niet weg te nemen, maar om het te behouden naar Dr. Gunning's beweren: „tot beveiliging „der Zending tegen moeilijkheden, zichzelf aangedaan”. Die verdediging van art. 123 is vooral op den voorgrond getreden, sedert van Roomsche zoowel als van Antirevolutionaire zijde, inzonderheid bij Rechtsche Ministeries, op intrekking wordt aangedrongen. Het zijn vooral de mannen der practijk geweest, die zich vóór het behoud van Art. 123 hebben uitgesproken juist als voorbehoedmiddel tegen indringing op anderer arbeidsveld. Ook de Regeering heeft vanaf het ontstaan van het R. R. het als zoodanig op den voorgrond geplaatst tegenover de critiek, die werd uitgeoefend.

De gang van de redeneering, die de voorstanders volgen is deze: „Artikel 123 doet geen kwaad meer en bewaart ons voor dubbele Zending”. Het wil mij voorkomen, dat beide argumenten moeten worden gewraakt.

Het is waar, art. 123 doet momenteel niet zooveel kwaad, wil men, het doet geen kwaad.

Maar wie belooft, dat het dit nooit meer doen zal? Op zichzelf blijft het een beleediging voor de Zending en dient het als zoodanig weggenomen te worden. Socialisten, communisten, anarchisten worden op de bevolking in N. I. losgelaten zonder dat er iets tegen wordt gedaan. Men kan dat niet doen! 't Zij zoo, maar moet dan de Zending alleen genuilkorfd?

Dat zij dat nog altijd gedaan wordt, is toch pas gebleken inzake de Roomsche Zending op Bali.

Zeker, de toelating tot het zendingswerk is verleend. Niet nu, maar reeds in 1891 voor Noord-, later voor Zuid-Bali ²⁾.

Als zij *nu* had moeten worden verleend, zou zij hoogst waarschijnlijk

¹⁾ *De Maasbode* 24 Febr. 1925.

²⁾ *De Tijd* 4 Febr. 1925.

zijn geweigerd. Nu is de oprichting van een Hollandsch-Inlandsche school niet toegestaan, omdat men op Bali zulk een school niet wil. Men, dat is niet de bevolking, maar dat zijn de bestuursambtenaren.

Bali is tegenwoordig onder den invloed van neo-Boeddhistische bevliegingen het heilige huisje, waaraan niet mag worden geraakt. Daar mag geen Zending worden gedreven. Het fijne Boeddhisme is immers veel schooner dan dat grove Westersche(!) Christendom!

Wat kan de Zending doen zonder onderwijs? Zeker, een gekortwiekte vogel mag wel vliegen, maar kan hij het? Wat nu de Roomsche Zending overkwam, kan ook de Protestantsche gebeuren.

Men vergeete het niet! *De Indische Regeering past art. 123 toe. Niet de Nederlandsche.* Stellig wordt de eerste door de laatste beïnvloed, getuige de veranderde houding t. a. van de Zending sedert het 1ste Christelijke Ministerie in 1886, maar wanneer èn in Holland èn in Indië de wind uit vrijzinnigen hoek waait, mag men niet verwachten, dat art. 123 onschuldig blijft. Dat zal het des te minder, naarmate het Inlandsche element in het Bestuur over Indië een meer overwegenden factor wordt. Als straks de bestuurshervorming haar beslag zal hebben gekregen, en de adviezen over toelating voor de Zending meer worden beïnvloed door de Inlandsche bestuursambtenaren, ik zeg niet zal, maar kan wel degelijk de stemming tegen de Zending, die van nationalistische zijde steeds als een onrecht tegen den Islam wordt beschouwd, anders worden. Ook t. a. der terreinen, die reeds bezet zijn; immers elke nieuw aangekomen zendeling moet van de bijzondere toelating voorzien zijn, zal hij zijn werk mogen beginnen. Er is zooveel „gewaakt” tegen de Zending, dat de Islamitische wereld geleerd heeft van de Indische Regeering in de Zending *het* gevaar te zien, dat haar dreigt.

Leerrijk is in dit verband ook een artikel in *De Nieuwe Courant* van 21 Jan. 1925, waarin de vraag besproken wordt, of artikel 123 moet worden gewijzigd. Het antwoord behoeft niet te verbazen, maar wel, dat nog eens de waarschuwingen van den heer Fransen van de Putte in 1898 in de Tweede Kamer gedaan, met groote instemming in herinnering worden gebracht. Deze liberaal van echten ouden stempel, zeide o. a.: „Ik wensch den Minister te adviseeren aan dien drang niet toe te geven. „Laat ons zeggen waar het op staat. Priesters, geestelijken en zendingen zijn ook menschen en dikwijls ijveraars, die alleen denken aan „hetgeen zij voor hebben, minder aan het algemeen landsbelang. Geestelijke priesters, die in de politiek doen — wij weten het allen — zijn „tuk en prat op wereldlijk gezag. Men zij voorzichtig..... geef den „sleutel van uw huis niet uit handen, zelfs niet voor een deel.”

Leerrijk is ook een artikel in *Het Volk* van 16 Dec. 1924, waar zelfs van de nu voorgestelde wijziging, sinds door den Volksraad verworpen, wordt gezegd, „dat geheele wegvalling van art. 123 niet minder zou „zijn dan een ramp, die in de dichtst bevolkte streken van Nederl. Indië „een felle godsdienststrijd zou doen ontstaan”.

„Op Madoera en in de Preanger, waar pittige bevolkingen huizen, kan men vast rekenen op moorddadige opstootjes! Nog veel dreigender zou de toestand worden in Atjeh, Siak, Palembang, Korintji, Padangsche „bovenlanden, Bengkoelen.” Wat zouden de brave S.D.A.P.'ers, die immers heel geen beroering hebben gebracht, heel geen opstootjes hebben verwekt in Indië, toch plezier hebben, als zij eens het recht hadden art. 123 toe te mogen passen naar hun inzicht!

Blijft een ongewijzigd art. 123 een gevaar voor den arbeid der Zending, ook als voorbehoedmiddel tegen „dubbele Zending” deugt het niet.

Als zoodanig heeft het de liefde van de mannen der practijk van de Protestantsche Zending gewonnen. Als zoodanig is het verdedigd door Dr. Gunning, Ds. Lindeboom, Dr. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam, de leden van den N. I. Zendingsbond en als zoodanig heeft ook blijkens de *Nieuwe Courant* van 7-11-'24 de redactie van dit blad oud-zendelingen weten op te roepen, om hun getuigenis te geven vóór het befaamde artikel.

Ik meen echter, dat het vertrouwen in al die getuigenissen geuit, misplaatst is. De historie wraakt het. Het kan ook moeilijk anders. De tekst van het artikel zegt daarvan niets. Het is er ook niet voor gecreëerd. Of het als zoodanig dienst kan doen hangt af van de ambtenaren, die over een gevraagde toelating adviseeren en den G. G., die tenslotte over al of niet toelating beslist.

Inderdaad meende de Minister in 1854, dat het artikel preventieve waarde had als middel ter voorkoming van „botsingen van de zendelingen onderling”.

Bij een niet gepubliceerd besluit van den G. G. van 21 April 1861, werd verklaard, dat geen „dubbele Zending” zou worden toegelaten. Aanleiding daartoe was een verzoek van het Bestuur der Indische kerk, om vóór te schrijven, dat alle Protestantsche zendelingen zich vóór hun vertrek zouden moeten aanmelden bij de commissie voor de Protestantsche kerken in N. I. en West-Indië. De Regeering meende, dat dit overbodig was. Immers zij zorgde er voor, dat de moeilijkheden, die konden ontstaan door „de verschillende leerstellingen, waartoe de zendelingen behooren” vermeden werden door hen niet op eenzelfde plaats toe te laten.

Maar in 1865 was de Regeering reeds weer een andere opinie toegedaan. Immers, aldus was de overweging, had zij zich krachtens haar „onzijdig standpunt, dat zij innam tegenover de verschillende gezindheden „of een zending, die toelating vraagt van een andere gezindte is dan „de eventueel reeds gevestigde zendelingen, daarmee niet te bemoeien.”

Ook ten aanzien van de toelating der Roomsche Zending in de Minahassa heeft Art. 123 niet kunnen helpen.

Werden eerst dienstreisen aan de pastoors toegestaan, maar hielden deze zich niet aan de bepaling, dat ze alleen hunne geloofsgenooten zouden bezoeken en werd daarover geklaagd, bij den Minister van

Koloniën zoowel als bij den G. G. (1874), als gevolg van die klacht werd in 1880 bij besluit van den G. G. van 13 Juni aan het toestaan van een dienstreis de uitdrukkelijke voorwaarde verbonden, „dat het te „verrichten dienstwerk zich niet zou uitstrekken tot andere personen, „dan die tot het R.K. kerkgenootschap behoorden” ¹⁾.

Dit standpunt bleef niet lang gehandhaafd. In 1882 werd toegestaan, dat tweemaal per jaar een R.K. geestelijke een dienstreis zou verrichten, „maar dat hij zijn bekeeringswerk alleen mocht uitstrekken tot de heiden- „sche en mohammedaansche bevolking”. Er waren toen reeds bijna geen heidenen meer in de Minahassa. De pastoor hield zich bovendien ook niet aan deze voorwaarde. Daarna kwam het z.g. „briefjesbesluit”, waarbij na verklaring onder twee getuigen, van den betrokken persoon, dat hij geheel vrijwillig zijn kerkgenootschap verliet, de betrokken geestelijke een schriftelijke verklaring moest afgeven, een soort attestatie dus.

Het slot van de geschiedenis is geweest, dat de Roomschen permissie kregen tot het vestigen van een statie te Menado (1886) ²⁾.

Toelating op een bezet zendingsterrein had verder plaats in 1888, toen een Roomsche geestelijke toelating kreeg voor Soemba, het terrein der Chr. Ger. Kerk.

In 1888 werd dubbele Zending toegestaan onder de Pasoemah bevolking, zoowel aan de Lutherschen als aan de Roomschen.

Dubbele Zending werd toegestaan in 1906 te Buitenzorg, Batavia en Meester Cornelis, door op het terrein der Nederl. Zendingsvereniging toe te laten de zendelingen van de Amerik. methodisten, die ook vrijheid kregen zich in W. Borneo te vestigen, waar de Roomsche Missie werkt. Trouwens de Regeering heeft meermalen uitgesproken, dat zij zich in dezen geen partij wil stellen. Zij deed dit door Minister Keuchenius in de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer op de ontwerp-begrooting voor 1889 ³⁾.

In het Koloniaal Verslag over 1889 doet zij een verklaring in gelijken geest. Ook in dit opzicht is er geen eenheid van lijn in de opinie der elkander opvolgende regeeringen. In de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer op de ontwerp-begrooting voor 1902, merkte de Minister van Asch van Wijck op, dat „dubbele Zending” meestal zal moeten worden toegelaten, zal het R. R. geen geweld worden aangedaan en verder:

„Wanneer zij, die op een plaats gevestigd zijn onrust zouden „wekken, zonder dat daartoe aanleiding werd gegeven, zou veeleer „de toelating worden ingetrokken van hen, die de onrust verwekken”.

In 1911 verklaarde Minister Pleyte, dat van de gevallen, waarbij een weigering tot toelating werd gehandhaafd, dit meestal was geschied om z.g. „dubbele Zending” in een gebied te voorkomen. Ik haal niet meer

¹⁾ Regeering en Zending in Ned.-Indië, blz. 64.

²⁾ t. a. p. blz. 66.

³⁾ t. a. p. blz. 67.

aan. Naar ik meen, is hiermede genoegzaam getoond, dat artikel 123 zonder meer geen enkele waarborg biedt om „dubbele Zending” te voorkomen.

Zelfs bij weigering van de toelating kan er worden ingedrongen op anderer arbeidsveld, getuige de practijken der Roomschen. Waar zij n.l. een Europeesche parochie hebben of ook maar een onderdeel daarvan, kan niemand hen beletten Inlanders en Chineezen in die parochie op te nemen. Tot schoolstichting kunnen ze evenzeer overgaan.

Dat ik hier inzonderheid spreek over de Roomschen is niet uit anti-papistische neiging, maar in de eerste plaats, omdat onder de Nederlandsche Protestantsche Zending de ongeschreven afspraak bestaat, elkanders arbeid te eerbiedigen en omdat 't altijd weer de Roomschen zijn, die zich schuldig maken aan de verstoring van den rustigen voortgang van het Protestantsche werk. Ik kom hierop beneden terug.

Laat men artikel 123 wegnemen. Het is niet meer voor dezen tijd. Het kan toch niet zijn, dat er iemand in de Zending is, die de knechting van dit heilig werk begeert, als in dit misbaksel van wetgeving geschiedt. En het kan ook niet zijn, dat iemand het als preventief middel begeert tegen „dubbele Zending”. Daar het dat noch zijn kan, noch was, dan alleen per gratie van een ambtenaar, al is het dan ook de G. G., die zich schikken moet naar den geest van het regime van 't opperbestuur.

De Regeering heeft tenslotte een wijziging voorgesteld, maar een wijziging, die door niemand werd begeerd en die, ik zeide het reeds, door den Volksraad werd verworpen met groote meerderheid van stemmen. Het heeft eigenlijk weinig zin, nu nog veel over dit voorstel te spreken. Zelfs de Roomsche bladen ¹⁾ geven toe, dat na de verwerping door den Volksraad het niet waarschijnlijk is, dat de Nederl. Regeering het nog in de Kamers zal brengen.

Het zou althans nog al beroering in Indië verwekken; een beroering, die noodwendigerwijze tegen het werk der Zending zich keeren zou. Men weet het, dat de bedoeling van het voorstel was, op den duur tot intrekking te komen. De gedachte in 't voorstel neergelegd, was, dat „Christen-leeraars, Priesters en Zendelingen” hun dienstwerk vrijelijk moeten kunnen verrichten, maar dat de openbare rust en veiligheid voorshands eischt, dat in bepaalde streken de Regeering nog preventief toezicht houdt. Voorzooveel mogelijk zou de Regeering alleen repressief optreden. De streken, waar het preventief toezicht zou blijven uitgeoefend zouden om de 5 jaar, bij telkens hernieuwde ordonnantie, worden vastgesteld. Voor Java en Madoera b.v. achtte zij preventief toezicht niet meer noodig. Het ontwerp vond zóó slecht een onthaal bij den Volksraad, omdat het de meeste leden te ver en anderen niet ver genoeg ging. Het spreekt wel haast als vanzelf, dat het werd verworpen met slechts 6 van de 32 stemmen vóór. Me dunkt, dat is niet kwaad. Om

¹⁾ *De Maasbode* 24-2-'25.

de eenvoudige reden dat eerstens op deze wijze toch „dubbele Zending” zou zijn gekomen met alle ellendige gevolgen daarvan en tweedens, omdat ik meen, dat de Regeering op den duur zoo het noodige contact met de Zending zou kwijtgeraakt zijn.

Dat dit contact moet blijven, daarvan is wel iedereen overtuigd. Ook zij, die pleiten voor algeheele opheffing van art. 123.

Ook het meermalen aangehaalde rapport van de Generale Synode der Geref. Kerken van 1914 spreekt daarvan. Maar het wil, dat het alleen bestaat in mededeelende correspondentie. Mag de Regeering in een gebied als Nederlandsch Indië daarmee tevreden zijn? Het wil mij voorkomen, 't zij met alle bescheidenheid gezegd, dat de rapporteurs in deze zaak zich *te veel* op Hollandsch, *te weinig* op Koloniaal standpunt hebben geplaatst. Te veel voor oogen hebben gehad de geestelijke zijde der Zending; maar deze heeft toch ook een maatschappelijken kant. Er komen voor de Regeering uit de Zending voort politieke en economische gevolgen, die haar wel degelijk aangaan en waardoor zij zich genoodzaakt ziet, maatregelen te treffen, die niet altijd achteraf genomen kunnen worden, maar die toch ook van te voren moeten worden ingedacht. De Zending doet ook maatschappelijk werk. Kan dat werk, dat in haar geheele organisme ingrijpt, daarvan precies gescheiden worden? Zeker, in theorie! Ook in de practijk? Kan de Zending, die met politieke en maatschappelijke toestanden niet altijd op de hoogte *kan* zijn, altijd overzien de consequenties, die uit haar optreden zullen voortvloeien?

Immers neen! Welnu, dan mag de Regeering ook vragen om althans *iets*, laten we zeggen, *vooralsnog*, los te laten van het zuiver principieele en haar *eenige* zeggingschap te gunnen over de streken, waar Zending of Missie zich zullen vestigen; niet, waar ze zich eenmaal gevestigd heeft.

Dit klemt te meer, nu gelijk boven al is opgemerkt, het gezag over Indië zich voortdurend meer gaat verplaatsen naar Indië. Immers zou het den arbeid der Zending onmetelijke schade doen, wanneer de bevolking, die voor $\frac{7}{8}$ Mohammedaan is, tegen haar werd opgezet. Maar dan beperke de Regeering ook hare bemoeiing met den arbeid tot het minst mogelijke. Zij vrage niet meer de bijzondere toelating voor de *personen*. Zij vrage niet meer dan de toelating tot een zeker terrein voor de *Corporatie* of de *Kerk*, die daar werken wil, waarbij zij er op lette of de aanvraagster, die Corporatie of Kerk, ook in staat zal zijn het gevraagde terrein te bewerken.

Welk bezwaar kan daartegen wezen?

Het rapport der Synode zegt, dat dan de Regeering bepaalt, welke streek van Indië straks zal behooren tot de Indische kerk; welke tot de Roomsche; welke tot de Gereformeerde!

Maar dit argument is niet meer dan een schijnargument! Immers, de Regeering wees *nooit* een zendingsterrein aan; zij zal ook in de toekomst dat niet doen. Zij beschikt alleen over de aanvragen tot toelating op het *zelf* gekozen terrein. Zij zou op deze wijze de personen vrijlaten.

De zendende lichamen hebben nu toch zeker wel zooveel geleerd, dat zij niet maar iedereen op de bevolking van Indië loslaten. En mocht er ooit een arbeider of arbeidster in de Zending komen, die zich te buiten gaat en oorzaak wordt van „verstoring der orde”, dan staat haar immers het exorbitante recht (art. 45 R. R.) ten dienste? Een dergelijke regeling zou dit groote voordeel hebben, dat het preventieve toezicht inzake de Zending vanzelf doodbloedt, zoodra heel het gebied van Nederlandsch-Indië als zendingsterrein is bezet. Wie de zendingskaart kent, weet dat dit nog wel volstrekt het geval niet is, maar dat toch een belangrijk gedeelte van N. I. reeds arbeidsveld is, 't zij van Protestantsche, 't zij van Roomsche Zending. Komt een dergelijke regeling, dan kan daarbij de bepaling gevoegd worden, dat op een terrein, waar eenmaal een Corporatie is toegelaten, geen tweede als nevenswerkend kan worden getolereerd. Daarmede zou dan toch voorkomen zijn de zoo gevreesde „dubbele Zending”. Die vrees voor „dubbele Zending” mag niet toegeschreven worden aan vrees voor de Roomschen. De Roomschen doen het voorkomen in al hunne artikelen, ook van de laatste drie jaar, in *De Maasbode* en *De Tijd*, alsof het een soort vervolging geldt tegen de Roomsche kerk, maar èn Ds. Lindenboom in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* van Febr. 1923 èn de heer Crommelin, zendingsconsul, in een artikel in het *Alg. Ind. Dagblad* (zie *De Nederlander* van 14-2-'25) komen daartegen op met ernst en klem. De vrees voor „dubbele Zending” heeft inderdaad een diepere oorzaak. Ze is dan ook niet te bezweren met een beroep op de verdraagzaamheid tegenover de Roomschen. Ook niet weg te praten met een beroep op den moed, de meeningen tegenover elkander zich te laten uitleven. Dat zou zoo kunnen zijn (?) in Nederland. In Indië zeker niet. Ik haal aan met instemming een woord van den heer Van Boetzelaer, de oud-zendingsconsul, gesproken op de Zendingsconferentie voor 1921 te Amsterdam. „Zou men zijn kinderen (en Inlandsche Christenen zijn niet „meer dan kinderen) den eenen dag willen blootstellen aan den invloed „van een Roomschen priester en dan van een Joodschen Rabbi en dan „van een modern predikant” ¹⁾.

Wij doen dat immers ook niet in Nederland? Daarom bouwen wij onze Chr. scholen; daarom onthouden we aan hen wat hun geestelijk leven schaden kan. Daarenboven, waren de Roomschen in hun propaganda op Protestantsche zendingsterreinen altijd eerlijk, maar dat zijn ze juist niet. Men leze daarover de geschiedenis van hun indringen in de Minahassa. Men leze daartoe een artikel van Ds. G. C. A. A. van den Wijngaard in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* van Juni 1923 blz. 468.

Men leze daartoe het referaat van den heer J. G. Jüngst, gehouden op de achtste conferentie van den N. I. Zendingsbond in Depok 1897 blz. 170 v.v.

¹⁾ Verslag conferentie, aangehaald in „Regeering en Zending in Ned.-Indië” blz. 95.

Dan kan men het zich voorstellen, waar dan nog eigen ervaringen medespreken, dat van lieverlede al onze zendingsmannen, Ds. Bakker, Ds. Breukelaar, Prof. Grosheide en zoovele anderen vreezen voor de verwoesting, die in het geestelijk leven van onze jonge Christengemeenten en Christenzielen zal worden aangericht door „dubbele Zending”. De naam van Christus wordt gesmaad door de voorgedij, uitgeoefend door de burgerlijke Regeering over 't werk der Zending. Goed, best, wie spreekt het tegen! Maak die voorgedij zoo gering mogelijk; laat haar ter goeder tijd sterven, maar de naam van Christus wordt nog oneindig meer gesmaad door „dubbele Zending”, die dan pas haar triomfen gaat vieren als de Roomsche kerk wordt losgelaten op ons zendingswerk. Daarom kome men tot overeenstemming! Men trachte langs heel de linie der Protestantsche Zending te komen tot eenzelfde gedragslijn ¹⁾.

Deze moet m. i. in hoofdzaak deze zijn: artikel 123 R. R. worde vervangen door een geheel nieuw artikel dat geredigeerd wordt in dezen zin:

1. De terreinen eenmaal toegewezen, blijven aan de daar werkende Corporaties.

2. Voor nieuwe terreinen geve de Regeering toestemming met aanteekening, dat zij, tenzij de toelating wordt prijsgegeven, blijven aan de daar eenmaal werkende Kerken of Genootschappen.

3. De Zendende Corporaties geven aan de Regeering nauwkeurig kennis van de personen (Europeesche zoowel als Inlandsche) die uitgezonden worden, terugkeeren, ontslagen worden, overgeplaatst worden etc. etc. en de Regeering handhave haar repressief toezicht over deze personen, gelijk zij dat heeft over alle ingezetenen van haar gebied.

Maarssen, Maart 1925.

BOEKBESPREKING.

De Openbaring van Johannes en het Sociale leven, door K. SCHILDER. — Uitgave van Boekhandel en Drukkerij W. D. Meinema te Delft.

Voor een plaatselijk blad schreef Ds. Schilder eenige artikelen over de Openbaring van Johannes en het sociale leven. Dit nederig begin werd een groeiend beginsel. Want niet alleen bleek zijn behandeling der stof de lezers te boeien, maar het onderwerp pakte den auteur zelf en

¹⁾ De Roomsche Zending wil toch niet luisteren naar den wijzen raad van den Voorzitter der Tweede Kamer, Mr. Koolen, om te trachten zich met de Protestantsche te verstaan (Zie O.bl. *Maasbode* 18-1-'25).

dreef hem tot breeder bespreking en dieper onderzoek. Zoo werden deze artikelen op verscheidene plaatsen omgewerkt en aangevuld, totdat ze met elkander dit boek vormden, 255 blz. groot, waarvan de bespreking voor dit tijdschrift mij werd verzocht.

Ik moet een beetje oppassen met wat ik schrijf over dit werk, want de uitgever toont een meer handige dan fijne manier van adverteeren te hebben, gebruik makende van de recensies der boeken van Ds. Schilder. Immers gaven de beoordeelingen van een vorig geschrift van dezen auteur den heer Meinema aanleiding om op den omslag van dit boek te vermelden, dat de een Schilder met Goethe vergelijkt, de ander met Nietzsche, de derde met Kierkegaard, terwijl de vierde zijn boek torenhoog laat uitsteken boven zijn omgeving. „Excusez du peu” zal Ds. Schilder wel gedacht hebben, toen hij dit alles daar zoo mocht lezen. 't Is om duizelig van te worden!

Intusschen, het is volkomen waar, dat de boeken van dezen schrijver den indruk geven niet alleen van groote belesenheid, doch vooral ook van oorspronkelijken aanleg en benijdenswaardige combinatie-gave en zeggenskracht. En dat een uitgever voor zijn doel den rechtmatigen lof, aan zijn auteur toegekend, gebruikt, kan men den laatste niet verwijten.

Ook het thans in bespreking zijnde werk legt van deze gaven een duidelijk getuigenis af. Het is wel wat druk en wild, maar dat is niet al te hinderlijk, omdat men duidelijk gevoelt: het is het overvloedige bronwater, dat niet zoo geregeld kan loopen als een waterleidingkraan; al zou men soms ter wille van eenvoudige lezers wel eens wenschen, dat de geest van dezen profeet hem wat beter onderworpen ware. Ieder is echter aangenaam in hetgeen hij heeft en niet in hetgeen hij niet heeft. Zoo nemen we dan dit boek aan als een geslaagde poging tot synthetische behandeling der alleszins belangrijke stof.

Een bepaalde uitlegging der Openbaring van Johannes moet ge hier niet zoeken. Die bedoelt de schrijver niet te geven. Hij wilde slechts het licht laten vallen op een aantal teksten, ontleend aan dit Bijbelboek, die een bijzonderen kijk geven op de sociale kwestie en haar oplossing tegen het einde der wereld. In populaireren vorm daarover te schrijven was zijn doel. Naar ik meen, is hij in het verwezenlijken van deze bedoeling zeer goed geslaagd. Er zijn bepaald mooie hoofdstukken, vooral in het tweede deel van dit boek, die verhelderend en stichtend werken.

De titelplaat is aan Dürer ontleend en wordt in een afzonderlijk hoofdstuk door den schrijver toegelicht.

De M.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR Dr. H. DOOYEWEERD.

VRAAG.

Hoe moet principieel onze houding zijn tegenover den wensch in de vakbeweging geuit, om bij de wet aan de werkgevers de verplichting op te leggen, aan de vertegenwoordigers der arbeidersorganisaties inzage van de bedrijfsboekhouding te geven?

ANTWOORD.

De zin dezer vraag.

We staan hier voor een eigenaardig *grensgeval* in de z.g. medezeggenschap der werknemers. Hoe vaag in 't algemeen gesproken de leuze van medezeggenschap ook is, men kan toch, wanneer men allerlei fijnere nuanceeringen ter zijde laat, bij het streven naar zulk een medezeggenschap, in hoofdzaak twee stroomingen onderscheiden:

1. zij, die medezeggenschap in den beperkten zin opvatten van medezeggenschap bij de arbeidsvoorwaarden;
2. zij, die medezeggenschap in den ruimeren zin wenschen van medezeggenschap in de commercieele en technische leiding.

Vooraf ten aanzien van den laatstgenoemden vorm van medezeggenschap bestaat onder de voorstanders het grootst mogelijk verschil van gevoelen over de vraag, hoe ver ze dient te gaan, en hoe zij zou moeten worden geregeld (ondernemingsgewijs in bedrijfsraden, dan wel in een combinatie van beide vormen; adviseerend of beslissend, in beide gevallen in welken vorm en tot welke grenzen?). Men kan een gevoel van onbehagelijkheid niet onderdrukken, wanneer men let op de vaagheid van de voorstellen, die bij alle klaarblijkelijke onrijpheid van het vraagstuk, aan den wetgever ter overweging worden aangeboden; en wanneer men zich verdiept in de bestaande buitenlandsche regelingen op dit stuk, dan kan men moeilijk zeggen, dat het beeld veel aan scherpte wint. In elk geval zal men goed doen, reeds dadelijk een principieel onderscheid te maken tusschen de medezeggenschap in de leiding der particuliere onderneming en tusschen het vraagstuk der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie¹⁾.

Wij willen dit laatste vraagstuk, dat trouwens in het bestek dezer vragenrubriek moeilijk voor een eenigszins bevredigende bespreking vatbaar is, voorloopig geheel buiten onzen gezichtskring sluiten en alleen de vraag onder oogen zien, of een eventueel wettelijk gewaarborgd recht van de arbeiders tot inzage van de bedrijfsboekhouding in de *particuliere onderneming* principieel valt te verdedigen. Bij de beperking van het vraagstuk tot dit punt hebben wij bovendien dit gewonnen, dat we althans uit de sfeer der vage leuzen op den bodem van *concrete* en eenigszins omlijnde wenschen zijn aangeland.

¹⁾ Een dergelijke principieele onderscheiding is tot in den treure door den talentvollen voorstander van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie h. t. l. *Prof. Veraart* op den voorgrond gesteld en wordt ook in het uitgebreide proefschrift van *Mr. Dr. G. v. d. Bergh* „De medezeggenschap der arbeiders in de particuliere onderneming” (A'dam 1924) blz. 177 vlg. verdedigd.

Wij vingen aan met de opmerking, dat we hier voor een eigenaardig grensgeval staan. En inderdaad valt niet te ontkennen, dat zoodra de eisch: „de boeken open” van arbeiderszijde wordt geponoerd, de grenzen tusschen de voorstanders van medezeggenschap alleen bij de vaststelling der arbeidsvoorwaarden en die van medezeggenschap ook in de leiding, zich bedenkelijk gaan verflauwen. Want van arbeiderszijde wordt gezegd, dat bij de vaststelling der arbeidsvoorwaarden de werknemers als volkomen onmondige partij tegenover de werkgevers staan, wanneer ze niets weten van het commercieel en technisch beheer van het bedrijf en wanneer de bedrijfsresultaten hun niet worden medegedeeld. Aan deze stelling, die op 't eerste gezicht zeer plausibel schijnt, ligt een bepaalde opvatting ten grondslag over de *verhouding van arbeidsloon en ondernemerswinst*, die we aanstonds hebben te onderzoeken.

De principieele zijde der vraag: Calvinistische wetsgedachte en souvereiniteit in eigen kring.

Allereerst moeten we echter, om inderdaad een *principieel* betoog in deze lang niet eenvoudige materie te kunnen leveren, beginnen met kleur te bekennen en op de beteekenis der *Calvinistische levens- en wereldbeschouwing* voor de sociale politiek te wijzen. Daarbij zullen wij vooruit moeten grijpen op de resultaten eener studie, die onder den titel: „In den strijd om een christelijke staatkunde” in een andere rubriek van dit tijdschrift geleidelijk wordt gepubliceerd. Het spreekt vanzelf, dat we hier geen breede theoretische grondlegging kunnen geven en in dit verband moeten volstaan met de samenvatting van enkele hoofdgedachten. We wijzen dan op de beteekenis der Calvinistische wetsidee en het daaruit onmiddellijk voortvloeiend leerstuk van de souvereiniteit in eigen kring.

In de Christelijke *wetsidee* ligt tweërlei gedachte opgesloten:

1. de belijdenis, dat de geheele schepping *in al haar bestaanssferen* is onderworpen aan goddelijke wetten of ordinantiën;
2. dat al deze verschillende wetten of ordinantiën hun laatste eenheid vinden in het goddelijk wereldplan.

Nu heeft het Calvinisme deze wetsidee in zeer praegnanten zin doordrongen met de belijdenis der goddelijke souvereiniteit, welke zich kenmerkt door de erkenning van een absolute grensscheiding tusschen Schepper en schepsel. Het wereldplan Gods is in zijn ondoorgrondelijke diepte voor ons onkenbaar. Er is een onoverkomelijke grenslijn tusschen goddelijke en menselijke *rede* en tusschen goddelijken en menselijken *wil*.

Maar hieruit vloeit dan ook voort, dat, *waar* zich ook de wet aan ons voordoet, wij onmiddellijk in die wet de goddelijke souvereiniteit hebben te schouwen en ons daaronder hebben te buigen.

En in de tweede plaats vloeit onmiddellijk uit de Calvinistische wetsidee voort *het leerstuk van de souvereiniteit in eigen kring*, d. w. z. de leer, dat er een veelheid van levenssferen is, die ieder door eigen souvereine ordinantiën beheerscht worden. Waar de wet is, is de goddelijke souvereiniteit ons onmiddellijk tegenwoordig. We randen dus die souvereiniteit aan, wanneer we wetten, die alleen voor een bepaalde sfeer gelden, in eigenwilligheid ook trachten uit te breiden tot een andere sfeer, welke door haar eigen ordinantiën wordt beheerscht. Zoo, wanneer wij de beginselen der Christelijke liefdeleer zoeken uit te breiden tot de wetgeving van den staat. (Op dezen klip stranden alle ethische voorstanders van eenzijdige ontwapening, die het gebod: „Gij

zult den booze niet wederstaan," gelding toekennen ook op het terrein van het recht). Zoo ook, wanneer wij de gelding der rechtsordinantiën zoeken uit te zetten op het terrein der specifiek economische wetten.

De zelfstandigheid der economische ordinantiën tegenover de rechtsordinantiën.

In de laatste stelling: de zelfstandigheid van de economische- tegenover de rechtsordinantiën Gods, nemen we ons principiëel uitgangspunt bij het beantwoorden der ons voorgelegde vraag. En dan zal het zeker niet overbodig zijn deze stelling nader toe te lichten, omdat ze zoo spoedig aanleiding geeft tot een fundamenteel misverstand.

Er is ook een oud-liberale, tegenwoordig goeddeels overwonnen theorie, die poneert, dat de staat met het economisch leven niets van doen heeft en die in de bekende leuze: „laissez faire, laissez aller" alle negativiteit van haar sociaal program bloot legt. Haar rechtsidee is individualistisch getint, ze is georiënteerd aan de Stoïcijnsh-Romeinschrechtelijke opvatting, dat het rechtsleven bestaat uit een reeks van onderling soevereine rechtssferen, waarin ieder „huisvader" onbeperkt heer en meester is. Welnu, met dezen vorm van economisch liberalisme heeft de Calvinistische beschouwing van de soevereiniteit in eigen kring natuurlijk niets van doen. De Calvinistische rechtsbeschouwing is boven-persoonlijk, als zijnde gegrond in ordinantiën Gods, die niet de soevereiniteit van het individu en evenmin die van „de gemeenschap", maar alleen de soevereiniteit der goddelijke inzettingen poneeren. En in handhaving dezer rechtsordinantiën worden eenerzijds het individu en de gemeenschap beide beschermd tegen een ingrijpen van den staat op terreinen, waarover andere ordinantiën heerschen, en worden anderzijds de rechtsverhoudingen zuiver gehouden, zoowel tegenover individueel als sociaal onrecht.

Principiëel kan men zeggen: de rechtstaak van den staat gaat in *beginsel* zoover als het terrein van recht en onrecht reikt, hetgeen natuurlijk niet wil zeggen, dat de staat ook overal ordenend in *moet* grijpen, waar maar ergens onrecht geschiedt.

En dit terrein van recht en onrecht breidt zich zoowel uit over het individuele als over het sociale leven. Maar bij alles moet het *vergeldingsbeginsel* — hier genomen in zijn meest ruimen zin — als grondslag en begrenzingskriterium van het staatsbeleid worden vastgehouden, zoowel tegenover het *liefdebeginsel* der christelijke ethiek¹⁾, als tegenover het specifieke *waardebeginsel* der economie.

Rechtsbeginsel en politieke situatie.

Dit beteekent allerminst het *leven* in hokjes in te deelen. Want de staatkundige beginselen zijn slechts *abstracte* richtsnoeren, die eerst concreet worden door hun toepassing op een bepaalde *politieke situatie*.

¹⁾ Men bedenke, dat deze strenge onderscheiding tusschen recht en zedelijkheid *noodwendig is geworden door den arbeid der reformatie*. Wij kennen in onderscheid van de meer regimentale levens- en wereldbeschouwing van Rome geen onderscheiding tusschen evangelische raadgevingen (de bergrede) en de ethische geboden (den decaloog). De zedelijkheid in reformatorischen zin is in hoofdsom naar het woord van Christus niets anders dan de liefde tot God en tot den naaste. Vandaar, dat een „staatsmoraal" voor ons een tegenspraak in zichzelf is. Wel kennen wij natuurlijke rechtsordinantiën Gods, die in ieders hart zijn geschreven.

En de „politieke situatie” is vaak een alleringewikkeldst complex van de meest heterogene factoren, waarin religieus-ethische, economische, historische, sociologische als een eenheid samenwerken. Maar nu leert ons het leerstuk der souvereiniteit in eigen kring juist die leerstellige en methodische zuiverheid, dat we het terrein der politiek zien afgegrensd door souvereine, dus zelfstandige ordinantiën Gods, en dat wij dus het geheele feitencomplex, dat zich aan de politieke beschouwing voordoet, als een „politieke situatie”, d. w. z. als een door de rechtsnormen te reguleeren feitencomplex ons hebben voor te leggen; vandaar dat ter laatste instantie voor de overheid geen *ethische* en geen *economische*, maar alleen *rechtsgronden* moeten beslissen over de vraag, of er een motief tot ingrijpen bestaat, en zoo ja, op welke wijze moet worden ingegrepen. En evenzeer vloeit uit den eisch tot inachtneming der „politieke situatie” voort, dat de overheid deze rechtsvraag niet *kan* beantwoorden, zonder een grondig onderzoek van al die heterogene factoren (historische, religieus-ethische, economische, sociologische, natuurlijke etc.), die in hun samenwerking aan de gegeven politieke situatie haar specifiek stempel opdrukken.

Zijn wij het over dezen principieelen grondslag eens geworden, dan gaan we nu de „politieke situatie” nader onderzoeken, die in de gestelde vraag naar voren is geschoven.

We zagen, hoe het recht tot inzage van de bedrijfsboekhouding in arbeiderskringen, ook voorzover ze de medezeggenschap in de leiding niet willen, toch wordt verdedigd als de eenige mogelijkheid om de *medezeggenschap in de arbeidsvoorwaarden*, waartegen geen redelijk denkend Christen bezwaar mag maken, tot iets meer dan een doode letter te maken.

En we voegden daaraan toe, dat aan deze stelling een bepaalde beschouwing ten grondslag ligt over de verhouding van *arbeidsloon* en *ondernemerswinst*. Deze beschouwing gaan we nu nader onderzoeken en aan onze beginselen toetsen.

Arbeidsloon, kapitaalrente en ondernemerswinst.

Allereerst de inhoud dezer beschouwing!

De drie factoren in het productieproces, wier prestatie moet beloond worden, zijn kapitaal, ondernemersenergie en arbeidskracht (we laten hier den natuurfactor, die o. i. trouwens geen *zelfstandige* factor in het productieproces is, buiten beschouwing). Wanneer nu kortweg en algemeen de eisch gesteld wordt, dat de arbeiders de bedrijfsresultaten uit de boeken moeten kunnen zien, om met de patroons over de arbeidsvoorwaarden te kunnen onderhandelen, dan spreekt in deze eisch zich de opvatting uit, dat het arbeidsloon afhankelijk behoort te worden gesteld van de ondernemerswinst. Is deze opvatting juist? We raken hier het terrein der *specifiek-economische ordinantiën Gods*, onder welke ordinantiën de mensch zich niet minder heeft te buigen, dan onder de ethische en de rechts-ordinantiën.

En wat zien we op dit terrein? Allereerst de wet van de economische ongelijkheid, niet slechts in goederenbezit, maar evenzeer in economischen aanleg en waarde voor het economisch leven. Deze primaire wet van het economisch leven is niets anders, dan een specimen van een algemeene scheppingsordinantie Gods, zich reeds openbarend in de schepping van *man* en *vrouw*.

Die wet van de economische ongelijkheid is de oorsprong van de *economische wet van de verdeling van arbeid*, welker doorwerking weder afhankelijk is van de ongelijkheid in gave, positie, bezit enz. En nu zien wij, hoe in de

nieuwere geschiedenis na de verstoring van het *middeleeuwsche gildenwezen* met zijn nog betrekkelijk eenvoudige verhoudingen van kapitaal en arbeid, die economische wet in haar aanpassing aan de moderne economische situatie, met haar machtige ontvouwing van het industriele en handelssysteem, steeds dieper in het leven heeft ingegrepen, en dat een ingrijpen op haar ordinantiën ons niets minder zou brengen dan den economischen chaos. De positie van den ondernemer heeft zich op den grondslag dezer wet steeds scherper als een volkomen zelfstandige in het bedrijfsleven afgeteekend.

Nu zou men aan de overheid alleen dan de bevoegdheid mogen toekennen in de grondslagen van dezen wetmatigen gang van het economisch leven in te grijpen, als men kon aantoonen, dat de *zelfstandigheid der ondernemerspositie op zichzelf* — onafhankelijk dus van eventueele uitwassen — *een onrecht was*. Maar dit bewijs is onmogelijk te leveren. Hoe men de zaak ook wendt of keert, alleen de principieele revolutionair kan beweren, dat de zelfstandigheid der ondernemerspositie, gegrond in de economische grondordinantie der arbeidsverdeling, *op zichzelf* een onrecht zou beteekenen. Maar dit anarchisme heeft dan ook met de soevereiniteit in eigen kring grondig afgerekend. Wie Gods ordinantiën niet verwerpt, zal moeten erkennen, dat de overheidstaak daar haar grenzen heeft te vinden, waar de economische ordinantiën in een geheel ander gebied, dan dat van recht en onrecht haar soevereine gelding opeischen.

Norm en feit.

Nu beweert men in de kringen van hen, die zich wetens of onwetens op het standpunt stellen van de soevereiniteit der menschelijke rede, dat de wetgever alleen met normen, d. w. z. met regels voor het *zoo behooren*, maar niet met *feiten* te maken heeft. En de economische ongelijkheid en de daaruit voort-spruitende wet van de verdeling van arbeid zou nu niets anders dan een feit, maar geen norm zijn.

„Onheil over ons” om met *Groen van Prinsterer* te spreken, wanneer wij het onderscheid tusschen normen en feiten zouden willen uitwisschen, en ons in een quietistisch historisme maar bij het voldongen feit zouden willen neerleggen.

Maar de neo-kantiaansche tegenstelling tusschen norm en feit is slechts een halve waarheid, die in haar halfheid uitermate gevaarlijk is. Want de ware universeele onderscheiding is niet die tusschen normen en feiten, maar die tusschen *wetten* en *feiten*, en de norm is slechts een specimen van de wet in algemeenen zin. Het is dus een leugen, dat overal waar het terrein van den norm eindigt, het bonte gewemel der feiten zonder meer zou aanvangen. Integendeel, waar de ethische en rechtsnormen eindigen, breidt zich een veelvuldigheid van andere wetssferen uit, wier nakoming zeker — in onderscheiding met de normen — ter laatste instantie niet van onzen wil afhankelijk is, maar waarvoor we ons nochtans evengoed hebben te buigen, als voor de tien geboden en voor de rechtsordinantiën Gods. *De wet der ongelijkheid en der arbeidsverdeling* is allerminst „een feit” in tegenstelling tot de norm, maar is *een wet Gods van eigen orde*.

Vloeit uit deze erkenning voort, dat de overheid dan maar het economisch leven zijn gang heeft te laten gaan, en zelfs bij de meest schreiende tegenstellingen en crises in dit leven in werkeloosheid moet toezien? Volstrekt niet. Waar zich sociale rechtsstoring in het leven voordoet, in welken vorm ook, blijft de overheid in beginsel tot ingrijpen competent. Maar daarbij blijft de overheid dan ook op haar eigen terrein, dat van recht en onrecht, dat Gods

souvereine wil in zijn rechtsordinantiën voor haar heeft afgepaald. Maar de bevoegdheid tot dat ingrijpen reikt nooit zoover, dat de overheid een onvruchtbare poging zou mogen wagen om de *economische grondordinantiën* zelve op zijde te zetten. Hier geldt het „princiipiis obsta”. We erkennen dus als ordinantiën Gods de economische ongelijkheid en de daaruit voortvloeiende ordinantie der economische verdeling van arbeid.

Maar dit toegegeven, moet men ook aanvaarden, dat arbeidsloon en ondernemerswinst twee factoren zijn, die, *normaliter* gesproken, op zichzelf behooren te worden beschouwd. Want met de erkenning van de ondernemerspositie als een zelfstandige tegenover die van den arbeider, is ook noodwendig gegeven een verschillende maatstaf voor de beoordeeling van de mate waarin, de wijze waarop, beide in het productieproces moeten worden beloond.

Het arbeidsloon behoort normaliter zelfstandig tegenover de ondernemerswinst te worden beschouwd.

De zaak staat in de particuliere bedrijven (we laten de overheidsbedrijven hier terzijde) *normaliter* gesproken, aldus: Wanneer een persoon of een combinatie van personen een economische onderneming opzet, vangt men aan met een kostenberekening. Men stelt een *rentabiliteitsrekening* op, waarbij de arbeidskosten onder de uitgaven worden gerekend. Men gaat dan na of bij een voorzichtig geraamden omzet na aftrek van alle bedrijfskosten een voldoende winst overblijft, om eventueel reserve te vormen, kapitaalrente uit te keeren en den ondernemer een behoorlijke ondernemerswinst te verzekeren. Kan zulks niet, dan begint een verstandig zakenman niet met de onderneming. *M. a. w. de arbeidsloonen zijn normaliter een factor, die de ondernemerswinst beïnvloeden, maar niet omgekeerd kunnen de grondslagen der arbeidsloonen normaliter van de ondernemerswinst worden afhankelijk gemaakt.*

De verkeerde theorie van het natuurlijk vennootschap der arbeiders in de onderneming.

Nu wijst men tegenover deze, op zichzelf o. i. onaantastbare waarheid op de practijk van de winstdeeling (het z.g. participatiestelsel), en fundeert de billijkheid van dit stelsel, behalve op ethische en utilistische gronden, met voorliefde op de stelling, dat de arbeider „natuurlijk vennoot” in de onderneming is, waarin hij toch zijn arbeidskracht heeft ingebracht. Ook op bepaalde loonvormen (progressieve loonen, glijdende loonschaal), waarin een „direct verband” tusschen marktprijzen en arbeidsloon wordt gelegd, wordt gewezen. Nu mist zoowel de verwijzing naar de practijk van het participatiestelsel en andere wisselende loonvormen, als de constructie van het natuurlijk vennootschap van den arbeider in de onderneming in dit verband alle betoogkracht. Allereerst willen wij toegeven, dat ook in normale omstandigheden het arbeidsloon, dat van zooveel factoren afhankelijk is, mede tot op zekere hoogte door de rendabiliteit van het bedrijf kan worden beïnvloed. Groote, goed renderende bedrijven betalen in den regel ook goede, ruime loonen uit. Dit is een tactiek om de beste arbeidskrachten aan zich te binden, ofschoon deze tactiek overigens in de meeste bedrijven (behalve de textiel- en metaalindustrie) begrensd wordt door de loonclausules der collectieve contracten. Maar daarmee is allermint gezegd, dat nu het arbeidsloon van de ondernemerswinst *in beginsel* afhankelijk is. Ware dit zoo, dan zou men geen enkele vastheid in de loonen kunnen aanvaarden en eenvoudig den arbeider om zoo te zeggen van week tot week in

onzekerheid moeten laten over het bedrag, dat hij thuis kan brengen. Hij zou dan in alle ondernemersrisico moeten deelen.

„*Sliding scale*”.

Het stelsel van de „*sliding scale*” of glijdende loonschaal, waarbij de loonen automatisch op en neer gaan naar gelang van het stijgen en dalen der marktprijzen, is, afgescheiden van haar ook overigens ongunstige resultaten, toch ook praktisch onuitvoerbaar zonder aanvaarding van een minimumloon, waar beneden de loonen niet zullen kunnen dalen.

Participatiestelsel, ongunstige ervaringen.

Wat het participatiestelsel betreft, dit baseert zich immer op een *vast* loon, onafhankelijk van het ondernemersrisico, en maakt slechts het wisselend surplus op dit vaste loon afhankelijk van de gemaakte nettowinst.

En nochtans, ook de praktijk van het participatiestelsel is vrijwel op algemeene mislukking uitgelopen. Men leze slechts na, wat Prof. Diepenhorst schrijft in zijn „Voorlezingen over de Economie” Dl. III, blz. 151, over de praktijk in Engeland, Duitschland, Zwitserland, Amerika, Frankrijk en bij ons te lande. Men leze het oordeel van mannen als v. Zwiedineck-Südenhorst, Kumpmann, Wilhelm Stiel, ten onzent Prof. Treub (vroeger voorstander) over dit instituut. Men leze ook wat de heer Stork, vroeger een overtuigd voorstander van het stelsel, in 1918 in een rede tot zijn personeel meedeelde, omtrent de oorzaken van mislukking van de „*copartnership*” in zijn bedrijf. Overal spant de praktijk de vierschaar over principieel verkeerde theorieën¹⁾.

En zulk een principieel verkeerde theorie is die van het *natuurlijk vennootschap* van den arbeider in de onderneming. Principieel verkeerd, omdat zij het wezen der vennootschap miskent. Een vennoot is niet in loondienst van de onderneming, gelijk de arbeider. Hij kan niet worden ontslagen gelijk deze, bedingt geen arbeidsvoorwaarden voor zich. In alle opzichten heeft hij principieel eenzelfde doel en kwalitatief eenzelfde positie als zijn medevenooten. Dit geldt zelfs, wanneer de inbreng van zulk een vennoot (in de vennootschap onder firma) alleen zijn arbeidskracht betreft. Bij den arbeider, die geen deelgenoot in 't bedrijf is, is van *inbreng* geen sprake. Hij kan worden aangenomen en ontslagen, zonder dat er iets in 't bedrijf verandert. *Hij is principieel geen risicodrager*. Dit sluit allerminst de eisch van *zedelijke solidariteit* tusschen ondernemer en arbeider uit. Maar men moet zich wachten op rechtsterrein een principieel foutieve figuur te kiezen ter kenschetsing van de verhouding van arbeider en ondernemer.

Voorloopige conclusies.

Onze voorloopige conclusie is deze: *Normaliter* hebben de arbeiders met de ondernemingswinst niets uit te staan, maar zich alleen af te vragen, of de aangeboden arbeidsvoorwaarden hun een behoorlijk loon, onafhankelijk van de bedrijfsresultaten, opleveren. Wie anders redeneert, verwacht eenvoudig de positie

¹⁾ Zie hierover Prof. Diepenhorst, „Voorlezingen over de Economie” Dl. III, (1923) 3de druk, blz. 152 vlg. We ontkennen natuurlijk allerminst, dat onder *bijzondere gunstige verhoudingen* en vooral bij een krachtig *ethisch solidariteitsbesef* bij patroons en arbeiders het stelsel der winstdeeling goede resultaten kan geven. Het gaat hier slechts tegen het streven, om het participatiestelsel als dwingende norm in de staatswet op te nemen.

van den ondernemer met die van den arbeider. De arbeider is niet ondernemer en mag dus *onder normale economische verhoudingen* niet eischen en *hoeft ook niet te dulden*, dat zijn loon van de ondernemingswinst afhankelijk worde gemaakt. Wanneer men in individueele gevallen de arbeiders medeigenaars van de fabriek wil maken, dan poneert men een nieuw stelsel, waarvan de voor- en nadeelen eerst van te voren moeten worden overwogen.

In *normale omstandigheden* ligt de oplossing van het loonvraagstuk, voor- zoover deze op overheidsterrein ligt, althans ten deele in de *bindend-verklaring der collectieve contracten*, die onafhankelijk van de schommelende posities der individueele ondernemingen, *bedrijfsgewijze* vaste loongrenzen hebben vast te stellen (op de redelijke grondslagen van een billijk en menschaardig loon), waaraan geen enkele onderneming zich zal mogen onttrekken. Daarnaast staat dan de voorziening in *ongeregelde* en *crisistoestanden*. Onder *ongeregelde toestanden* verstaan wij die, waarin, bij 't nagenoeg ontbreken van collectieve contracten (textiel- en metaalindustrie), de bindendverklaring van 't collectief contract geen uitkomst kan brengen. Daarom schijnt een rationeel stelsel van een ook de loonconflicten omvattende bedrijfsrechtspraak (mits gebouwd op een waren rechtsgrondslag, 't geen uitsluit, dat de rechtstreeks *belanghebbenden* de touwtjes in handen krijgen), ook van Calvinistisch standpunt bezien, toe te juichen. De kwestie der *publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, die hier grootendeels naast staat, hopen wij later afzonderlijk te behandelen. Op de voorziening in *abnormale toestanden* komen we hieronder terug.

Wanneer men nu bij de bindend verklaring der collectieve contracten en een regeling der bedrijfsrechtspraak niet wil blijven staan, maar *daarnevens* een recht der arbeiders in de particuliere onderneming tot inzage van de bedrijfsboekhouding eischt, dan springt toch wel onmiddellijk in 't oog, dat *de geheele roep om zulk een inzagerecht een principieel verder liggend doel moet nastreven, dan de arbeiders tot een mondige partij in het looncontract te maken.*

* * *

We gingen tot nu toe uit van de onderstelling, dat het wettelijk inzagerecht in de boekhouding nog door vele arbeiders wordt begeerd, uitsluitend als middel tot realiseering van de medezeggenschap in de arbeidsvoorwaarden. Wij zagen reeds, hoe aan dezen eisch een verkeerde beschouwing ten grondslag lag over de verhouding van arbeidsloon en ondernemerswinst. Thans zullen wij ook aantoonen, dat de geponeerde eisch consequent *moet* voeren tot den eisch van wettelijke medezeggenschap in de leiding.

De praktijk van het inzagerecht. Voorstellen van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P.

Het zal daartoe niet ondienstig zijn eens na te gaan, wat ten aanzien van zulk een inzagerecht h. t. l. concreet wordt voorgesteld, en wat te dezen aanzien in 't buitenland wet en praktijk ons kunnen leeren. Een concreet voorstel ten aanzien van een inzagerecht, te verleenen aan ondernemingsraden in particuliere ondernemingen, vinden we in het rapport i. z. bedrijfsorganisatie en medezeggenschap, in 1923 uitgebracht door de commissie, ingesteld door N.V.V. en S.D.A.P. ¹⁾.

¹⁾ Dit rapport is uitgegeven door de N.V. Boekhandel en Uitg. Mij. „Ontwikkeling”, Keizersgracht 376, Amsterdam. Reeds vroeger gaf het bekende *Socialisatierapport* der S.D.A.P. (1920) een niet geheel uitgewerkte schets van

Dit rapport, welks conclusies („afgezien van mogelijk meeningsverschil omtrent onderdeelen”) op de congressen van N.V.V. en S.D.A.P., aanvaard werden, bevat als bijlage III een ontwerp-wet ¹⁾ op de ondernemingsraden.

Volgens art. 1 zullen in alle zuiver particuliere ondernemingen (met uitzondering van scheepvaartbedrijven, voor wat betreft het varend personeel), welke in den regel tenminste 20 volgens het ontwerp stemgerechtigde werknemers in dienst hebben, ondernemingsraden worden opgericht, terwijl in alle ondernemingen met minder dan 20, maar tenminste 5 stemgerechtigde werknemers, een raadsman wordt gekozen. Volgens art. 6 telt de ondernemingsraad in een onderneming met 20—100 stemgerechtigde werknemers 5 leden; dit aantal klimt regelmatig met de grootte van de onderneming, evenwel zonder de 35 te overschrijden, welk getal eerst in zeer groote ondernemingen bereikt wordt. De leden van den ondernemingsraad (meerderjarige werknemers, die een bepaalden minimum tijd in dienst zijn der onderneming), worden volgens art. 8 door de stemgerechtigde werknemers van de onderneming rechtstreeks bij geheime stemming op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging voor den tijd van één jaar uit hun midden gekozen. Ze zijn direct herkiesbaar. De vergaderingen van den ondernemingsraad kunnen blijkens art. 13 door den werkgever met raadgevende stem worden bijgewoond. De bevoegdheden van den ondernemingsraad, vermeld in de artt. 23 t/m 32, laten zich in hoofdzaak splitsen in medewerking bij het tot stand komen der arbeidsvoorwaarden, medewerking bij, en toezicht op de naleving van sociale wetten, en een zekere medezeggenschap in de leiding.

Ten aanzien van dit laatste punt bepaalt art. 29: „De ondernemingsraad staat den werkgever bij in het bevorderen van den bloei van de onderneming. Hij dient de werkgever van advies in alle aangelegenheden, de onderneming betreffende.” Art. 30 geeft den ondernemingsraad het recht één of twee vertegenwoordigers aan te wijzen in den Raad van Commissarissen van een Naamlooze Venootschap, of in een soortgelijk college bij dezen of anderen ondernemingsvorm.

Het rapport teekent in zijn toelichting te dezen aanzien o. a. het volgende aan: „Voorshands moeten de leden van den ondernemingsraad veelal nog als onbevoegd beschouwd worden om een beslissende stem te hebben daar, waar het de leiding van de onderneming betreft, waarin zij werkzaam zijn. Dat kan veranderen en een van de middelen en ongetwijfeld zelfs het krachtigste middel om dit te veranderen is hen over deze dingen te laten denken door althans hun oordeel te vragen. Zo zullen zij ervaring opdoen, tot tijd en wijle komt, waarop hun het mede-beslissingsrecht kan worden toegekend. Voorloopig zal, voor zooveel de ondernemingsraad zelf betreft, met het geven van raadgevende bevoegdheid inzake de leiding moeten worden volstaan. Daarnaast bestaat echter de mogelijkheid en de wenselijkheid om aan zeer enkele, *uitgelezen* vertegenwoordigers van de werknemers meerdere bevoegdheden, ook van meer dan adviezerenden aard te geven, en wel door één of twee vertegenwoordigers

het door de rapporteurs voorgestane stelsel van medezeggenschap in de afzonderlijke onderneming. (Zie wat hier wordt voorgesteld ten aanzien van de z.g. personeel- en groepsraden, blz. 50—52).

¹⁾ In hoofdzaak stemt dit ontwerp op de door ons hieronder naar voren gebrachte punten overeen met het ontwerp, dat als Bijlage I als persoonlijk voorstel van *Mr. D. van den Bergh* aan diens reeds aangehaald proefschrift (zie pag. 281 vlg. dezer dissert.) is toegevoegd.

van de ondernemingsraad (of van de ondernemingsraden) in de raad van commissarissen van een naamlooze vennootschap (of in een soortgelijk kollege bij deze of een andere ondernemingsvorm) op te nemen. Dit recht bestaat, naar bekend is, ook in de centrale landen. De allerbesten der werknemers kunnen hiervoor aangewezen worden en zij kunnen zich in korten tijd tot volledig bevoegden ontwikkelen. Ze zullen in die raad zitten met minstens evenveel recht als de vertegenwoordigers der aandeelhouders" ¹⁾).

Zooveel over de bevoegdheden van den ondernemingsraad volgens 't ontwerp. Wat wordt nu bepaald over de inzage van de boekhouding?

Art. 27, 2de lid zegt: „De ondernemingsraad heeft op de voet en de wijze in de artt. 34—36 bepaald, het recht tot het inzien van de balans en de winst- en verliesrekening van de onderneming, welke hiertoe door den werkgever binnen redelijke termijn moeten overgelegd”.

De bedoelde artt. 34—36 bepalen te dezen aanzien verder:

art. 34: „De balans, welke ingevolge art. 27 aan de ondernemingsraad moet worden overgelegd, moet de activa en passiva van de onderneming duidelijk, nauwkeurig en gespecificeerd vermelden, zoodat de balans op zichzelf een helder beeld geeft van den toestand der onderneming”.

art. 35: „De werkgever is verplicht aan de ondernemingsraad en zo deze zulks verlangt, ook aan een door de ondernemingsraad aan te wijzen boekhoudkundige, nadere inlichtingen te geven aangaande de verschillende posten van de balans en hun onderlinge samenhang. Deze inlichtingen behoren zich desverlangd ook uit te strekken tot de gegevens, welke als grondslag van de balans dienen.”

art. 36: „Op de winst- en verliesrekening, welke ingevolge art. 27 aan de ondernemingsraad moet worden overgelegd, vinden art. 34 en 35 overeenkomstige toepassing”.

Te dezen aanzien teekent de toelichting aan:

„Afzonderlijk genoemd dienen te worden het recht tot het inzien van de loonlijsten der onderneming en het, desgewenscht met behulp van accountants, inzien van de balans en de winst- en verliesrekening van de onderneming. Dit laatste recht, in Duitschland bij afzonderlijk wetje nader geregeld, is van groote beteekenis om de arbeiders enig werkelijk inzicht in de gang van zaken van de onderneming te geven, hun de oogen te openen voor wat mogelijk en niet mogelijk is, hun het gevoel van medeverantwoordelijkheid en belangstelling in het wel en wee der onderneming te schenken. Natuurlijk behoort hierbij een regeling voor geheimhouding van wat geheim behoort te blijven" ²⁾).

In dit verband is ook van belang het bepaalde in art. 31:

„De werkgever is verplicht aan de ondernemingsraad alle gewenschte inlichtingen over de gang van zaken te geven. Voorts is de werkgever verplicht ieder kwartaal aan de ondernemingsraad schriftelijk verslag uit te brengen over de toestand van de onderneming en de vooruitzichten in onderneming en bedrijf in het bijzonder wat de behoefte aan arbeidskrachten betreft.”

Zie hier in 't kort het stelsel van een wettelijk geregeld recht der ondernemingsraden tot inzage van de bedrijfsboekhouding, gelijk het aan de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P. voor oogen staat. Hier komt een opvatting tot uiting, die zich — zij 't al als kleine minderheid — reeds vroeger in het praecadvies

¹⁾ t. a. p. blz. 20.

²⁾ t. a. p. blz. 26.

van de commissie XII van den Hoogen Raad en het eindadvies van den Hoogen Raad aan den Min. van Arbeid voor wettelijk geregelde medezeggenschap der ondernemingsraden uitsprak¹⁾.

We zien er uit, hoe hier inderdaad het inzagerecht in de boekhouding onlosmakelijk verbonden is gedacht aan een, zij 't al voorloopig „vaag” omschreven²⁾, medezeggenschap in de leiding.

Practijk in 't buitenland. De Deutsche regeling.

Wat leeren ons nu wet en practijk op dit stuk in het buitenland? Om niet te uitvoerig te worden bepalen we ons hier tot de Deutsche regeling, die op dit stuk met de daarmee in hoofdzaak overeenkomende Oostenrijksche regeling³⁾ het uitvoerigst is. Wij spreken ook hier alleen over de medezeggenschap in de particuliere onderneming. Op aandrang van de socialistische partijen werd in art. 165 der Deutsche grondwet (Reichsverfassung) de medezeggenschap der arbeiders in beginsel aanvaard. Het artikel roept de arbeiders en „Angestellten” op, als gelijkgerechtigden gezamenlijk met de ondernemers aan de regeling van loons- en arbeidsvoorwaarden en aan de gansche economische ontwikkeling der productieve krachten mede te werken.

Ter behartiging hunner sociale en economische belangen vinden zij in de particuliere onderneming — volgens de grondwet — wettelijke vertegenwoordiging in ondernemingsarbeitsraden („Betriebsarbeiterräten”). De gedeeltelijke uitwerking van dit grondwettelijk voorschrift leverden: de wet op de ondernemingsraden („Betriebsrätengesetz”) van 18 Jan. 1920, de „Gesetz über die Betriebsbilanz und die Betriebsgewinn- und Verlustrechnung” van 5 Febr. 1921 en de wet tot uitvoering van art. 70 der wet op de ondernemingsraden van 15 Febr. 1922, welke laatstgenoemde wet aan *de arbeiders het recht gaf vertegenwoordigers af te vaardigen in den Raad van commissarissen van de onderneming*. De wet op de ondernemingsraden beveelt — in navolging der Rijksverordening van 23 Dec. 1918, waarbij ook de bindendverklaring der collectieve arbeidsovereenkomst geregeld werd — in alle ondernemingen (zoowel van publiekrechtelijken als privaatrechtelijken aard), waarin minstens 20 arbeiders en „Angestellten” werkzaam zijn, het instellen van een uit arbeiders samengestelden ondernemingsraad. De bevoegdheden, bij deze wet aan de ondernemingsraden toegekend, strekken zich in hoofdzaak over dezelfde onderwerpen uit als vermeld in de artt. 23 t/m 32 van het ontwerp der commissie uit N.V.V. en S.D.A.P., al vertoont de uitwerking nog wel min of meer belangrijke verschilpunten. Ten aanzien van het recht der ondernemingsraden tot inzage van de bedrijfsboekhouding bepaalt de wet, dat in ondernemingen met ten minste 300 arbeiders of 50 „Angestellten” ieder jaar, uiterlijk 6 maanden na afloop van het boekjaar, aan den ondernemingsraad of aan zijn bestuur de balans en de winst- en verliesrekening over het afgelopen jaar moet worden

¹⁾ Deze minderheid in den Hoogen Raad van Arbeid en Comm. XII eischte ook een wettelijk gewaarborgd recht van de ondernemingsraden op inzage van balans en winst- en verliesrekening.

²⁾ De vaagheid der omschrijving wordt zoowel erkend in 't rapport der commissie uit N.V.V. en S.D.A.P., zie pag. 20, als door *Mr. D. v. d. Bergh*; zie zijn diss. pag. 245. Deze spreekt zelfs van „uiterst vage omschrijvingen”.

³⁾ Zie over de practijk der Oostenrijksche regeling behalve het rapport van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P. en de diss. van *v. d. Bergh* o.a. het artikel van *Eduard Straas* „Ervaringen met de Oostenrijksche bedrijfsraden” in *De Vakbeweging* van Maart 1923 blz. 126 vlg.

overgelegd en toegelicht („erläutert”); een en ander overeenkomstig de bepalingen eener nadere afzonderlijke wet (par. 72).

Laatstbedoelde wet (de hierboven genoemde van 15 Febr. 1922) bepaalt in par. 2 wat onder de „Erläuterung” van de bovenbedoelde bescheiden moet worden verstaan. Bepaald wordt, dat inlichtingen moeten worden gegeven over de beteekenis en den onderlingen samenhang der verschillende balansposten. Deze inlichtingen moeten gebaseerd zijn „auf Unterlagen der Bilanz, Inventar, Rohbilanz, Kontokorrentkonto (rekening-courant), Betriebs- und Handlungsunkosten”. En nog enkele aanvullende inlichtingen moeten worden gegeven. Echter „eine Verpflichtung zur Vorlegung von Bilanzunterlagen besteht nicht”¹⁾, dit dus in afwijking van het voorstel der commissie uit N.V.V. en S.D.A.P.

Voorts is krachtens de „Betriebsrätengesetz” par. 71 de werkgever verplicht aan den ondernemingsraad of aan zijn bestuur inlichtingen te geven over alle ondernemingsaangelegenheden, welke van beteekenis zijn voor de werknemers, *voorzoover hierdoor geen ondernemings- of zakengeheimen in gevaar worden gebracht*. Nauw in verband hiermede staat de verplichting van den werkgever, om ieder kwartaal aan den ondernemingsraad rapport uit te brengen over den toestand en de vooruitzichten in onderneming en bedrijf, in het bijzonder wat de behoefte aan arbeidskrachten betreft. De leden van raad of bestuur zijn verplicht over de hun vertrouwelijk verstrekte mededeelingen het stilzwijgen te bewaren (par. 71). Zoowel de verplichting van den werkgever tot het uitbrengen van het rapport, als die van de werknemers tot zwijgen, is strafrechtelijk gewaarborgd.

Oordeel van Clemens Nörpel en Mr. v. d. Bergh.

De praktische resultaten van al deze bepalingen op papier zijn blijkens verslagen van de meest onverdachte roode getuigen *miniem*. Zie hier de getuigenis d.d. 1923 van *Clemens Nörpel*, den bekwamen en in de practijk der Deutsche bedrijfsradenwet doorkneedden secretaris van het Algemeen Deutsche Verbond van Vakverenigingen: „Deze speciale wet” (bedoeld is die van 5 Febr. 1921) „is nog te nieuw om resultaten te kunnen vermelden. Bovendien kan momenteel zelfs geen professor in Duitschland juiste principes voor een balans aangeven. Bij de voortdurend schommelende en dalende koers van de Mark geeft iedere balans een telkens weer uiteenlopende uitkomst aan en is het onmogelijk een nominale waarde vast te stellen. Niemand kan weten wat men in afschrijvingen wegmoffelt, evenmin hoeveel voor onderhoud van fabrieken etc. noodig is; de waarde der reserves vermindert met den dag, zoodat ieder overzicht ontbreekt. *Het recht van balansinzage heeft over het algemeen meer een hoog ideëele strekking*”²⁾.

Laat men uit deze uitspraak weg die opmerkingen, die nu speciaal de voorbijgaande valutacrisis betreffen, dan willen we hier twee punten speciaal vasthouden: 1. de wetenschappelijke onzekerheid inzake hetgeen men onder een

¹⁾ *Mr. D. v. d. Bergh*, t. a. p. blz. 75/6, en *Nörpel*, „De bedrijfsradenwet in Duitschland” *Socialistische Gids* Maart 1923, blz. 274/5.

²⁾ *Nörpel*, t. a. p. blz. 274. Wij cursiveeren. Zie nader zijn „Aus der Betriebsrätepraxis” 1e deel, uitg. Buchhandlung „Vorwärts” Berlin. Zie ook *Fricke*, „Der Betriebsrat”, uitg. Rheinisch Westfälischer Industrieverlag en *Nöllenburg*, „Betriebswissenschaft und Bilanzkritik”. Verl. für Sozialwissenschaft, Berlin, Lindestrasse 114.

behoorlijk toegelichte balans moet verstaan¹⁾, en 2. het feit, dat volgens den meest eminenten kenner der Duitsche practijk het recht van balansinzage feitelijk practische waarde mist.

Het oordeel van *Mr. D. v. d. Bergh* over de practische waarde van het Duitsche stelsel is weinig gunstiger. Hij schrijft: „Wel staat het vast — en het is niet meer dan begrijpelijk — dat vele ondernemers trachten deze rechten tot het uiterste minimum, dat de wet vereischt, terug te brengen. De inlichtingen worden zoo vaag mogelijk gehouden, de kwartaalsrapporten zo kort mogelijk opgesteld, de balansen en winst- en verliesrekeningen vaak met het bereikbare summum van onduidelikheid opgesteld. Wat het kwartaalsrapport betreft, kunnen wij een persoonlijke ervaring meedelen. In een vergadering van de ondernemingsraad, welke wij bijwoonden, van de bekende Maatschappij Telefunken te Berlijn, werd ernstig geklaagd over de onbeduidendheid van het laatste kwartaalsrapport, dat men van de leiding van de onderneming had ontvangen. Men had zich reeds tot de Betriebsrätezentrale gewend met de vraag, of men de Firma niet tot het geven van meerdere inlichtingen verplichten kon — maar een ontkennend antwoord was ingekomen. De Firma had aan haar wettelijke verplichtingen voldaan. *Indien de wil om mee te werken bij de werkgever niet aanwezig is, dan vrezen wij, zal verdere wettelijke dwang in dit opzicht weinig helpen*”²⁾.

Voorzoo veel de korte ervaring, die men op dit gebied heeft, de meening van sommigen (speciaal *Prof. Heide*) kan wettigen, dat de wetten op de ondernemingsraden in Duitschland een ten deele gunstige werking hebben gehad in de richting van bevordering der bedrijfsvrede, kan die gunstige werking voorzeker niet worden toegeschreven aan de balanswet en aan de verwezenlijking van een zekere medezeggenschap in de leiding. Het rapport der S.D.A.P. en N.V.V. schrijft op dit punt: „De economiese en commerciële medezeggenschap — Nörpel erkent het volmondig — heeft nog slechts geringe beteekenis”³⁾.

Maar nu vestigen wij op twee punten in dit verband bijzondere aandacht: 1. op de uitvoerige min of meer pathetische beschouwingen over de beteekenis van de Duitsche wetgeving voor de economische en commercieele scholing der arbeiders, en 2. op de belangrijke uitspraak van Nörpel in zijn aangehaald artikel in de *Socialistische Gids*: „Practisch kan de bedrijfsraad den innerlijken samenhang van een bedrijf leeren kennen zonder evenwel iets te kunnen veranderen. *Had de bedrijfsraad wel die macht, dan zou het feitelijk gelijk staan met de doorvoering van het socialisme, m. a. w. dan zou het proletariaat de staatsmacht overnemen*”⁴⁾.

M. a. w. de nog practisch minimaal ontwikkelde medezeggenschap in de leiding, met het daaraan onlosmakelijk verbonden recht van inzage der bedrijfsboekhouding, moet den arbeiders tot scholing dienen om straks, als die scholingsperiode is beëindigd, den revolutionairen stap naar de verwezenlijking der socialistische maatschappij te doen. En inderdaad, bij een nuchtere beschouwing kan men geen andere conclusie trekken. Het recht tot inzage van

¹⁾ Zie over deze moeilijkheid nader: *Koske*, „Was ist ein Bilanz? Wie beurteilt man eine Bilanz?“, Verlagsgesellschaft des Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbundes, Berlin; *Stier Somlo*, „Gesetz über die Betriebsbilanz“, Verl. Vossische Buchhandlung, Berlin.

²⁾ *Mr. D. v. d. Bergh*, t. a. p. blz. 91/2. Wij cursiveeren. Zie voorts het Verslag der Commissie uit N.V.V. en S.D.A.P., waarin *Mr. v. d. Bergh* rapporteur was, blz. 44 vlg.

³⁾ t. a. p. blz. 44.

⁴⁾ *Nörpel*, t. a. p. blz. 275. Wij cursiveeren.

de boekhouding in de particuliere onderneming moet — zal het niet tot een doode letter worden — op den duur noodzakelijk met zich voeren: de reële medezeggenschap in de leiding en daarmee de revolutionaire omkeering der economische verhoudingen.

Dat zulks tot den economischen chaos zou voeren, en dus slechts als overgangsstadium naar het gemeenschapsbedrijf kan worden aanvaard, wordt door sommigen onder de socialistische leiders wel degelijk gevoeld. Zoo treft het b.v. dat *Prof. Bongers*¹⁾ met de grootste kracht partij koos tegen het voorstel van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P. om ook in de gemeenschapsbedrijven aan de arbeidersvertegenwoordigers medezeggenschap in de leiding te geven, door ze zitting te geven in den Raad van Beheer en Toezicht (gelijk b.v. ook door B. en W. van Amsterdam werd voorgesteld ten aanzien van het thans gekelderde ontwerp tot instelling van een gemeentelijk melkbedrijf).

Vrijwillige inzageverleening. De mededeelingen van J. W. de Vries uit de praktijk.

Ontkennen wij met dit alles, dat in individuele gevallen een vrijwillig aan de arbeidersvertegenwoordigers verleende inzage in de bedrijfsboekhouding door den ondernemer gunstige resultaten kan opleveren? Allerm minst! We raken hiermede het betoog van den heer *J. W. de Vries*, getiteld: „De boeken open”, voorkomend in *De Vakbeweging* van Febr./Mrt. 1925, blz. 63 vlg.

In dit artikel, dat nog niet afgesloten is, worden eenige grepen uit de praktijk h. t. l. gedaan, om den tegenstanders van het inzagerecht aan het verstand te brengen, dat ook zonder dat hier nog wettelijke dwang bestaat, meermalen door de arbeiders in loonconflicten gunstige resultaten zijn bereikt, doordat zij aan de patroons den eisch stelden: „de boeken open”. Wij moeten nog afwachten, wat ons te dezen aanzien verder zal „bewezen” worden. Voorshands moeten we ons met twee gevallen vergenoegen, waarvan het eerste, het loonconflict bij de N. V. Stoommeelfabriek „Holland” te Amsterdam, inderdaad aantoonde, dat door een loyale houding van Vakvereniging eenerzijds en een niet minder loyale houding van de zijde der directie anderzijds een loonconflict op een voor beide partijen bevredigende wijze werd opgelost, doordat de directie de boeken openlegde aan een commissie, bestaande uit twee arbeiders uit het vakgroepbestuur en een of twee bezoldigde bestuurders.

De accountant der fabriek en een der Directeuren gaven de gewenschte toelichting, en beantwoordden de vele door de commissie gestelde vragen aan de hand van de officieele gegevens. De commissie kreeg gelegenheid zich op de hoogte te stellen van de loononkosten, algemeene onkosten, bankiersrekening, inkoop-, maal- en verkoopprijzen, concurrentieprijzen enz.²⁾

Maar wat bewijst dit voorbeeld nu? Toch alleen dit, dat een loyale, ethische, solidaire verhouding tusschen patroons en arbeiders, individueel een veel beteren toestand in de onderneming schept, dan eenige wet, hoe gespecificeerd ook, kan voorschrijven.

Maar een wet, die een verhouding, welke alleen door een *ethische solidariteit* tusschen arbeid en kapitaal, kan worden geschapen, als *rechtsnorm* zou gaan

¹⁾ Zie *Prof. Bongers's* artikelen: „Een vraag van Medezeggenschap” en „Een laatste woord”, in de *Soc. Gids* van Nov. 1923, blz. 1016 vlg. en Jan. 1924 blz. 91 vlg. Zie hiertegen *Wibaut*: „Nog eens het vraagstuk der medezeggenschap” in de *Soc. Gids* van Jan. 1924 blz. 94 vlg.

²⁾ Zie *De Vries*, t. a. p. blz. 71.

voorschrijven, zou daarmee het grondbeginsel der souvereiniteit in eigen kring aantasten bij de grenslijn tusschen de ethische- en de rechtsordinantiën Gods. Het staat niet anders bij de z.g. *fabriekskernen*, die ook als adviseerende instanties in de fabriek een krachtig ethisch hulpmiddel kunnen zijn om het solidariteitsgevoel tusschen patroon en arbeider te versterken. Maar wettelijk opgelegd, zullen deze fabriekskernen niets kunnen bereiken, waar de zedelijke grondverhoudingen kromgetrokken zijn.

Een inzage recht voor abnormale omstandigheden?

Rest thans nog slechts een korte bespreking van de vraag, of een recht der arbeiders tot inzage van de bedrijfsboekhouding, dat voor *normale tijden* door ons is verworpen, wellicht voor *abnormale omstandigheden* ware te verdedigen.

De vraag staat hier inderdaad anders, dan in het vroeger besproken geval. In crisisperioden toch, zooals we in den na-oorlogschcn tijd beleven, zijn schier alle juiste verhoudingen in het economisch leven scheef getrokken. Er ontstaat dan inderdaad een schier noodwendig verband tusschen arbeidsloon en ondernemerswinst en — gelijk we bij verschillende loongeschillen in de laatste jaren beleefd hebben — worden de arbeiders daarbij eenvoudig vaak voor het dilemma geplaatst: genoeg nemen met de door den patroon voorgestelde loonsverlaging, dan wel sluiting van de fabriek met het gevolg: werkloosheid. Waar hier door de patroons zelve regelmatig verband wordt gelegd tusschen loonen en bedrijfsresultaten¹⁾, schijnt voor zulke gevallen toch oppervlakkig beschouwd er alles voor te zeggen, een wettelijk recht tot inzage van de bedrijfsboekhouding aan de arbeiders in te ruimen. Wij willen wel verklaren, dat we het zeer toejuichen, indien de patroons vrijwillig in zulke gevallen de arbeiders inlichten. Maar voor wettelijken dwang gevoelen we ook in zulke uitzonderingsgevallen weinig, en wel om de eenvoudige reden, dat de practijk reeds heeft aangetoond, dat men er niets mede bereikt.

Afgescheiden van de onmogelijkheid om nu precies op zulk een wijze in een wet vast te leggen, welke inlichtingen de patroons moeten geven, dat de arbeiders inderdaad *zonder bedreiging van het z.g. zakengeheim*, ook tegen den wensch hunner werkgevers in, een volledig inzicht in den stand van het bedrijf kunnen krijgen, moet men ook bedenken, dat in ieder loonconflict een belangrijk *rechtselement*²⁾ schuilt, dat men nimmer door een *bloote cijfergroepeering* kan analyseeren. Wanneer van weerszijden de belanghebbende partijen in een atmosfeer van wederzijdsch wantrouwen elkander met cijfers van ongelijk trachten te overtuigen, is de kans miniem, dat men inderdaad tot een vergelijk komt. Rechtsgeschillen behooren, wanneer partijen 't niet kunnen eens worden, door een onpartijdig derde te worden beslecht, en voor zulke gevallen schijnt arbitrage of bemiddeling door een hoogstaand arbiter de aangewezen weg te zijn.

Wanneer in zulke crisisperioden loonconflicten van eenigen omvang optreden, is voor de overheid ongetwijfeld een *rechtsgrond* aanwezig om *op bijzondere wijze* in te grijpen. Immers, sluiting van fabrieken beteekent in zulke gevallen vaak een ontzaggelijke verzwaring van den geldelijken last der werkloosheidszorg, die weder op de belastingbetalers neerkomt. Ja, de grondslagen van den

¹⁾ Zie ook de Mem. van Toelichting bij art. 34 der Arbeidsgeschillenwet 1923.

²⁾ We bedoelen hier natuurlijk niet een positief rechtselement op grond van het B. W., maar veeleer een politisch rechtselement. Men is helaas nog niet gewoon in de overheidstaak de z.g. doelmatigheids- en rechtsvragen in engeren zin onder den gemeenschappelijken gezichtshoek van het recht te beschouwen.

staat kunnen op deze wijze zelve worden bedreigd, en het is een primaire rechtsplicht der overheid alles in 't werk te stellen, om loonconflicten, die zulk een bedreiging inhouden, tot een gelukkig einde te brengen.

De Arbeidsgeschillenwet.

Op dezen rechtsgrond heeft de Regeering in 1923 ook inderdaad een wettelijke voorziening getroffen in de Arbeidsgeschillenwet, een regeling, die overigens niet alleen voor crisisgevallen, maar voor alle gevallen is getroffen, waarin een arbeidsconflict van eenigen omvang uitbreekt, waarbij het algemeen belang in groote mate is betrokken ¹⁾. Men kan twisten over de al of niet juistheid van de uitwerking van het rechtsbeginsel, dat aan deze wet ten grondslag strekt, maar de rechtsgrond zelve kan niet worden betwist. Ook komt het ons voor, dat de practische ervaring met deze wet opgedaan, nog te kort is, om reeds thans een definitief oordeel over haar werking te vellen. Deze wet kent in de artt. 34 en 49 ook een verplichting voor den ondernemer, om aan het daar genoemde scheidsgerecht en de commissie van onderzoek, resp. aan de door deze colleges aangewezen deskundigen, inzage te geven van de boeken en van alle andere voor het onderzoek vereischte bescheiden. Ofschoon bij de behandeling van het desbetreffende wetsontwerp in de Staten-Generaal tegen zulk een wettelijke verplichting van den ondernemer (speciaal van christelijk-historische zijde) ernstige bedenking rees, meenen wij, dat hier inderdaad voor zulk een verplichting een rechtsgrond bestaat, althans voor crisisgevallen ²⁾. Niet de belanghebbende partij der bij 't geschil betrokken arbeiders, maar een onpartijdige instantie heeft hier het recht tot inzage, en de haar aldus verschafte cijfers vormen een vaak onontbeerlijken feitlijken grondslag voor haar beslissing, resp. het resultaat harer enquête.

¹⁾ Dat we ook voor zulke gevallen een *rechtsgrond* voor de overheid aanvaarden om regelend op te treden, blijkt uit 't hierboven op blz. 298 opgemerkte. Ook waar van economische crises niet kan worden gesproken, kunnen loonconflicten van eenigen omvang bovendien ontzaggelijke schade aan 't bedrijfsleven toebrengen. Men leze wat hierover de laatst gepubliceerde statistiek over de werkstakingen en uitsluitingen h. f. l. meedeelt. Of de weg, die de Arbeidsgeschillenwet in dezen inslaat, de juiste is, is een vraag, die we hier niet kunnen bespreken.

²⁾ Wij geven toe, dat het moeilijk kan zijn hiervoor een *wettelijk* criterium op te stellen. Onmogelijk lijkt 't ons echter niet. De Arbeidsgeschillenwet zelve maakt, gelijk reeds gezegd, dit onderscheid niet.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

VII.

Keppler en Galileï.

Het moderne begrip der voor alle physische verschijnselen in het heelal gelijkmatig geldende *natuurwet*, kon eerst zijn intrede doen, nadat met de Aristotelisch-scholastische *physica* grondig was gebroken. De oude *physica*, die van de kwalitatieve eigenschappen van het physisch ding als Substantz uitging en de quantitatieve verhoudingen van die kwaliteiten liet afhangen, kon tot een eigenlijke mathematische wetmatigheid der verschijnselen niet komen. Zij ging uit van een principieel verschil tusschen de aardsche en de hemelsche sfeer. In de sfeer der hemellichamen heerschte volgens deze beschouwing onveranderlijkheid en volkomenheid in vorm en beweging; maar op de aarde, op het *ondermaansche* heerschte wisseling en vergankelijkheid. De physische begrippen van beweging, rust, zwaarte en lichtheid ¹⁾, koude en warmte, vloeibaarheid en vastheid, golden als absolute qualiteiten der dingen, die de natuurwerkingen door onderlinge verwantschap of tegenstelling te weeg brachten. Met deze beschouwing verbond zich tot diep in de Italiaansche natuurphilosophie der renaissance de opvatting van een bezieldheid der materie, van leidende intelligenties (v.g.l. Scaliger's leer), die de wereld

¹⁾ Voorbeeldsgewijze vermelden wij hier Aristoteles' opvatting, dat de lichamen of van nature zwaar of van nature licht zijn, en dat de beweging der eerste naar boven, der laatste naar beneden is gericht. Met deze opvatting bestreed hij de aanhangers van *Democritus*, die leerden, dat alle atomen gelijksoortig en wel zwaar zijn; daardoor echter dat sommige hunner zwaarder zijn vallen zij neer, en de lichtere worden door deze omhoog gestooten en zoo in de hoogte gedreven. Zie *Simplicius* over Aristoteles' de caelo, p. 254 b (Ritter und Preller, *Historia phil. Graecae* par. 199 B.C. (aangehaald bij *Löwenheim* „Der Einfluss Demokrits auf Galilei“, in *Archiv f. Gesch. der Philosophie* Bnd. VII (1894) S. 234.

met haar verschillende sferen van binnen uit bewegen. In den aanvang van *Dante's „Paradiso”* met haar schildering van de eenheid en verbinding der hemelkringen en de zalige bewegers dezer kringen, vond deze beschouwing haar grandioze dichterlijke uitdrukking.

Maar sinds in Platonische lijn de mathesis de plaats der biologie ter verklaring van de natuurverschijnselen had ingenomen, moest ook deze geheele biologische en animistische physica vallen. Doorgaande op het voetspoor van *Gilbert*, wiens grondlegend werk over de magnetische verschijnselen (verschenen 1600), Aristoteles' physica in den hartader trof¹⁾, stelt Keppler tegenover het oude dualisme van de ondermaansche en de hemelsche wereld *de eenheid van het moderne begrip der natuur*. De wetgedachte eischt in haar moderne opvatting wel *de veelheid der verschijnselen*, maar zij sluit anderzijds de *uitzondering* uit (dit onder beroep op Plato's constructie van het „hen kai polla”, het eene en de veelheid): het is één en dezelfde wet in het heelal, die ons in elk zijner punten gelijkmatig tegemoet treedt. Wij mogen daarom van een gewoon individueel verschijnsel — b.v. van de zwaartekracht der aarde — uitgaan en nochtans zeker zijn in dit verschijnsel een voorbeeld van algemeen geldige kosmische verhoudingen te bezitten. Maar deze opvatting van de natuurwet, zooals ze terminologisch het eerst in Keppler's beroemde wetten der planetenbewegingen optrad²⁾, eischte een definitieve verstorning der antieke teleologische (naar het doelmatige speurende) natuurbeschouwing, waaraan ook Copernicus zich nog niet geheel ontworsteld had. Niet als een bezielde organisme, maar als een mathematisch geregeld uurwerk moest de natuur zich aan het wetenschappelijk onderzoek aanbieden. Niet de kwalitatieve eigenschappen der dingen in de natuur, naar hare onderlinge verwantschap of tegenstelling, maar de mathematische verhoudingen en betrekkingen tusschen de natuurverschijnselen moesten voortaan het object der natuurwetenschap vormen. Het begrip der relatie, der betrekking, ging de plaats innemen van dat der „Substanz” (entelechie), om het schijnbaar ongelijkvormige als een mathematische ordening en wetmatigheid tot de eenheid van een wereldbeeld te construeeren.

Volledige klaarheid over dit alles en over de wetenschappelijke hopeeloosheid en onnuttigheid der oude metaphysische probleemstelling, die de oorzaken van het *zijn* zelve wil verklaren, kreeg Keppler eerst in het laatst van zijn ontwikkelingsgang, zeker mede onder den invloed van de briefwisseling met zijn vriend Galilei. In het bijzonder bleek Keppler nog te zeer bevangen in de oude synthetische geometrie van Euclides. Nog in zijn werk „*Harmonia mundi*” heerscht de gedachte, dat in de meetkundige vormen, die den geest zijn ingegraveerd, 't archetype der

¹⁾ Zie *Cassirer* „Das Erkenntnisproblem”, I S. 359 flg.

²⁾ Hanc (secundam inaequalitatem planetarum) pernitasissimis laboribus tantis pertractavi, ut denique sese naturae legibus accomodet..... Brief van Mei 1605, Op. III, 37, aangeh. bij *Cassirer* t. a. p. S. 375.

buitenwereld is gegeven, en dat ook alle waarde, die we aan de algebraïsche analyse toekennen, ter laatste instantie uit de meetkunde voortspriut. De algebraïsche analyse zegt ons volgens Keppler nog niets over de existentie, den bestaansvorm der dingen. Het echte wetenschappelijk „zijn”, de „essentia scientialis” van een element kan alleen de geometrie ons ontdekken¹⁾. Maar hier heerschte weder de oude, onvruchtbare metaphysica, die naar het ons onkenbare wezen der dingen vraagt.

* * *

De principieele scheiding tusschen metaphysica en natuurwetenschap en daarmee de volkomen emancipeering dezer laatste heeft tenslotte *Galilei* (1564—1642) bewerkstelligd, die daarmee het moderne wetenschapsbegrip in zijn volle consequentie doorvoerde. Het geheele leven van dezen genialen grondlegger der moderne wetenschap²⁾ was een doorloopende tragische illustratie van de onoverbrugbare kloof, die de Aristotelisch-scholastische denkwijze van de moderne scheidde.

Geboren 1564 te Pisa, reeds op jeugdigen leeftijd tot het professoraat te Pisa geroepen, daarna te Padua, werd hij in 1610 naar het hof der Medici te Florence geroepen, waar hij hofastronoom werd van de kunst- en wetenschaplievende vorsten Cosimo II en Ferdinand II. Door zijn ijverige, hartstochtelijke verdediging van het Copernicaansche wereldstelsel³⁾ geraakte hij in ernstig conflict met de curie, die hem in 1633 dwong, dit stelsel als kettersch af te zweren. Blind en geestelijk gebroken stierf hij 1642 op zijn villa Arcetri bij Florence.

Zijn geheele leven door had Galilei den strijd te voeren tegen het scholastische wetenschapsbegrip, dat zijn naiefsten verdediger vond in een der Aristotelische tegenstanders van Galilei, die weigerde door den verrekijker van den meester te zien, omdat dit „zijn brein slechts verwarren zou”.

¹⁾ *Cassirer*, t. a. p. I, S. 368—370 en *Lasswitz*, „Galilei's Theorie der Materie”, in *Vierteljahrschr. f. wissenschaftl. Philosophie* Jhr. 12 (1888) S. 465. Keppler zelf deelt ons mede, hoe moeilijk het hem viel de absolute geometrische „volkomenheid” der planetenbanen op te offeren die, naar hij aannam, slechts in streng cirkelvormige beweging kon bestaan.

²⁾ Zie hierover *Martin*, „Galilei”.

³⁾ Beter ware het eigenlijk te spreken van het wereldstelsel van *Giordano Bruno*, dat deze door verbinding met de beschouwingen der democritisch-epicureïsche filosofie geschapen had. *Giordano Bruno* nam n.l. — in tegenstelling met Copernicus, die meende, dat er slechts één wereldstelsel bestond en dat de wereld begrensd was — de democritisch-epicureïsche opvatting over, dat er een oneindig aantal wereldstelsels bestaat. We komen hierop later terug. Zie voor dit punt nader *Löwenheim* t. a. p. S. 252 flg. *Löwenheim's* beschouwing over de verhouding van den invloed van Plato en Democritus op Galilei, die opzettelijk eenzijdig ten gunste van den laatste is omgeduid, komt mij — althans voorzooveel het methodisch oogpunt betreft — niet houdbaar voor, daar *Löwenheim* er op uit is het fundamenteel onderscheid tusschen het Platonisch en Aristotelisch wetenschapsbegrip weg te doezelen. Dat wij hiermede allerminst den geweldigen invloed van Democritus op het ontstaan der moderne wetenschap loochenen, zal hieronder blijken.

De nieuwe natuurwetenschappelijke methode en de scholastiek.

De tegenstelling tot de scholastische denkwijze vindt haar klaarste uitdrukking in een plaats der „Dialogen over de wereldstelsels”, waarin de mogelijkheid van aanwending der geometrische begrippen en stellingen op de onderwerpen der onmiddellijke zinnelijke ervaring wordt verklaard. De schoolphilosophie, zooals ze hier in den gesprekspersoon Simplicio wordt belichaamd, vindt in deze vraag geen moeilijkheid. De mathematische spitsvondigheden mag men — abstract genomen — laten gelden, maar men mag voor haar geen nauwkeurige en exacte gelding in de zinnelijke en physische materie eischen. Dat een kogel een vlak slechts in één punt raakt, is wel in theorie juist, maar niet in de wereld der werkelijkheid. Hier wordt dus de materie als „Substanz” tegenover de mathesis gesteld als hinderpaal voor de doorvoering harer zuivere begrippen. Daartegenover bestrijdt Galileï het dualisme tusschen waarheid en werkelijkheid, dat hier ondersteld wordt. Kogel en vlak hebben geen ander bestaan dan de waarheid en bepaaldheid, die uit hun meetkundige definities voortvloeit.

De zekerheid der conclusies, welke de abstracte wiskunde heeft getrokken, wordt door het speciale gebied, waarop de wiskunde wordt toegepast — in casu de natuur — niet belemmerd, evenmin als de voorwerpen uit de natuur ontoegankelijk zijn voor een zuiver algebraïsche telling. Maar nu komt ook tegelijk het moderne wetenschapsbegrip in het meest heldere licht te staan. Galileï geeft grif toe, dat de abstracte theorie en de concrete verschijnselen op geen enkelen trap onzer wetenschappelijke ervaring volledig overeenstemmen. Het ingewikkeld verschijnsel, gelijk de zinnelijke ervaring het waarneemt, is in zijn totaliteit ongetwijfeld niet onmiddellijk in zuiver mathematische begrippen te vatten. Het denken moet hier eerst de samengestelde zinnelijke waarneming in zuiver quantitative betrekkingen ontleden, om de zuiver wiskundige berekeningen op de natuurverschijnselen te kunnen toepassen. Zoo verkrijgt het adagium der Italiaansche natuurphilosophie „Het boek der natuur is in getallen geschreven” een nieuwen zin. Zoo verschijnt dus de natuur in het moderne wetenschappelijk denken niet gelijk in de Aristotelische scholastiek als een geheel van afgesloten dingen, die de ervaring slechts in het bewustzijn zou hebben af te beelden, maar veeleer als een *opgave*, een *taak*, een *probleem* voor de mathematische berekening, een opgaaf, waarmede de wetenschap nimmer geheel gereed komt. De oneindige taak der wetenschap is door het discursieve denken steeds nieuwe betrekkingen tusschen de verschijnselen op te sporen. Maar aan deze taak kan zij zelfs niet beginnen zonder zich rekenschap te geven van de hypothesen (*supposizioni*), die het denken zelf naar aanleiding van en aan het empirisch onderzoek ten grondslag legt¹⁾. Zonder zulke in mathematische begrippen te definieeren hypothesen is de mathematische natuurwetenschap onmogelijk.

¹⁾ Zie *de Portu*, t. a. p. S. 29 met de daar genoteerde plaatsen uit Galileï's werken.

Deze hypothesen worden niet door het inductieve onderzoek van een zoo groot mogelijk aantal gevallen van dezelfde klasse ontdekt, maar reeds door de volledige ontleding (analyse) van een enkel geval. Wanneer het inductieve onderzoek, overeenkomstig Aristoteles' opvatting, inderdaad alle mogelijke gevallen zou moeten doorloopen, dan zou het onmogelijk zijn, daar waar het individueele geval zich tot in het oneindige herhaalt, en onnut, daar waar het mogelijk ware. De Aristotelische sluitrede leert ons niets, wat ons niet reeds bekend was. Want in het syllogisme: alle a zijn b, c is b, dus a is gelijk c, wordt in de praemissen alle kennis reeds ten grondslag gelegd, die de conclusie ons moet verschaffen. De ware wetenschap streeft echter juist naar *uitbreiding* onzer kennis, naar kennis van het kenbare maar nog niet gekende, en deze kennis levert ons de analytische methode (metodo risolutivo), die door een mathematische ontleding van een bepaald natuurverschijnsel de wet ontdekt, welke het verschijnsel noodwendig veroorzaakt. Een bepaald verschijnsel, b.v. het vallen van een steen, sluit reeds de geheele wet van zijn veroorzaking in zich, ofschoon vermengd met de werkingen van andere oorzaken. Meent men de wet langs analytischen weg te hebben opgespoord, dan kan men ze als hypothese aan het experimenteel onderzoek toetsen en wordt de hypothese door het experiment bewaarheid, dan kan men met behulp der synthetische methode (metodo compositivo) uit de aldus vastgestelde natuurwet de oorzaak van andere verschijnselen afleiden¹⁾. De zuiver mathematische ontleding moet dus op de natuurverschijnselen worden toegepast, wil ons het experiment een stap nader tot de kennis van het systeem der natuur brengen.

Met deze methode ontdekte Galilei zijn beroemde *valwetten*, gegrond in de hypothese der eenparig versnelde beweging, waardoor hij de wetenschap der mechanica haar streng mathematische structuur gaf. Natuurlijk had men van oudsher geweten, dat zich in een vallenden steen, een vliogenden pijl, een bewegingsaandring (impetus) openbaart, maar deze werkingen waren slechts als zinnelijke waarnemingen bekend. De daad van Galilei bestond hierin, dat hij voor deze zinnelijke waarneming een mathematisch begrip vond, dat hij de beweging leerde meten en natuurwettelijk bepalen. Reeds de beroemde natuurkundige *Benedetti* had — op het voetspoor van de school van Buridan en zeker mede onder invloed van Nicolaus Cusanus en de Italiaansche natuurphilosophie — den stoot tot de zuiver mathematische definitie van de eenparig versnelde beweging gegeven²⁾. Hij had reeds geleerd de beweging mathematisch te definiëren in haar intensieven zin, doordat hij haar als tendenz ook daar nog aannam, waar de bewegingsbaan

¹⁾ Zie *Alois Riehl*, „Über den Begriff der Wissenschaft bei Galilei“, Vierteljahrsschrift f. wissenschaftl. Phil. 7 Jhrg. (1893) S. 4 flg.

²⁾ Dit te hebben aangetoond, is één der hoofdverdiensten van de bekende studie van *Wohlwill*, „Die Entdeckung des Beharrungsgesetzes“ S. 25—31, Zeitschr. f. Völkerpsych. und Sprachwissenschaft, Bnd. XIV. Zie ook *Lasswitz* t. a. p. 465—470 en *Löwenheim* t. a. p. S. 242.

en dus ook de bewegingstijd oneindig klein wordt¹⁾. Galileï noemt deze intensieve bewegingseenheid *moment* en het gelukte hem de eenparig versnelde beweging zuiver mathematisch te definieeren door de quantitative betrekkingen op te sporen tusschen dit moment en de bewegingstijden en bewegingssnelheden: „Gelijkmatig of eenparig versnelde beweging noem ik die, welke van de rust uitgaande in gelijke tijden gelijke momenten aan de snelheid toevoegt”. Galileï verklaart in aansluiting aan deze definitie uitdrukkelijk, dat de snelheid in geen enkel eindig tijdsmoment, hoe klein ook, dezelfde blijft. Alleen in het oneindig klein tijdsmoment moet het denken de snelheid als onveranderd aannemen. Daardoor is met behulp van het begrip van het *oneindig kleine* de *continuïteit* der beweging mathematisch gedefinieerd. Tegelijk is daarmee ook de verandering in de natuur voor het mathematisch begrip toegankelijk gemaakt: in ieder oneindig klein tijdsmoment groeit de beweging met dezelfde oneindig-kleine grootte aan. Daaruit vloeien dan als conclusies der wiskundige beschouwing de valwetten voort, welke de mathematische verhoudingen tusschen bewegingstijden, bewegingsruimten en bewegingssnelheid vaststelden en welke bevestiging door de valproeven, welke Galileï te Pisa nam, de juistheid der haart en grondslag gelegde hypothese bewees. De mathematische noodwendigheid en algemeengeldigheid der natuurwet was daarmee onomstootelijk aangetoond. In tegenstelling tot de oude physica van Aristoteles, die het voortduren der beweging liet veroorzaakt worden door een uitwendig medium (de lucht), was hier de beweging in haar eigen innerlijke wetmatigheid erkend. Daarmede was de *facto* in tegenstelling tot de Aristotelische physica tevens de wet van het voortduren der beweging — behoudens storende invloeden — tot grondslag der mechanica verheven²⁾.

Thans behoefde niet meer de onmogelijke eisch te worden gesteld, dat het experiment *alle* verschijnselen had te onderzoeken, om een algemeen geldige sluitrede te kunnen opstellen. Neen, wanneer de ten grondslag gelegde hypothese ook slechts door een beperkt aantal experimenten was bevestigd, kon met wiskundige zekerheid tot een algemeen geldige natuurwet worden besloten, omdat de betrekkingen, die tusschen de verschijnselen waren vastgesteld, op zuiver mathematische grootheden waren teruggebracht en dus voor wiskundige berekening, die objectieve zekerheid geeft, vatbaar waren. Wel zou natuurlijk kunnen blijken, dat de vastgestelde natuurwet slechts een speciaal geval was van een omvattender wet, en het is juist de oneindige taak der wetenschap, om

¹⁾ *Benedetti* leerde, in zijn in 1585 verschenen hoofdwerk, dat de richting van een kromlijnige beweging bepaald wordt door de tangente aan de bewegingsbaan en dat dus een lichaam, dat zich in cirkelbeweging bevindt, de tendenz heeft zich een tijdlang in de richting der tangente voort te bewegen, een tendenz, die hij zich overigens — evenals zijn voorgangers — geleidelijk afnemend dacht.

²⁾ *Wohlwill's* meening, dat Galileï dit z.g. „Beharrungsgesetz” nimmer zou hebben gekend is niet als juist te aanvaarden. Zie *Löwenheim* t. a. p. S. 244/5. Wel heeft *Wohlwill* onomstootelijk aangetoond, dat Galileï niet door zijn valwetten tot de ontdekking van het voortduren der beweging is gekomen.

dit generaliseeringsproces, door het opsporen van steeds nieuwe betrekkingen, steeds verder voort te zetten.

Dit is de methodische beteekenis der „nuovo scienze" (nieuwe wetenschap van Galileï.

Nieuwe opvatting van de materie.

Ze omvat ook een geheel andere opvatting van de *materie*, dan de in de scholastiek gebruikelijke. Galileï verwerpt — en *moet* op grond van zijn nieuwe opvatting der natuurwet met alle beslistheid verwerpen — de Aristotelisch-scholastische beschouwing, dat er in de natuur een *absolute verandering*, een *absoluut ontstaan* en *te niet gaan* van stof, van materie zou kunnen plaats hebben. Het is karakteristiek, dat in de „Dialogen over de beide wereldstelsels" de Aristotelische tegenstanders van Galileï zich ter weerlegging van deze opvatting op den onmiddellijken zinnenschijn beroepen: want zien we niet dagelijks kruiden, planten en dieren voor onze oogen ontstaan en tenietgaan, zien we niet, hoe de tegenstellingen bestendig met elkaar worstelen, hoe de aarde zich in water, het water zich in lucht verandert en deze zich weder tot wolken en regen verdicht? ¹⁾

Deze naieve kijk op de oorzakelijkheid der natuurverschijnselen maakt het begrijpelijk, hoe Aristoteles kon schrijven, dat men in de natuur geen bewijzen van wiskundige strengheid kan zoeken en eischen. De materie in haar substantieele opvatting is hier inderdaad een hinderpaal voor de doorvoering der mathematische berekening. Doch voor Galileï, en met hem voor de geheele moderne natuurwetenschap, geldt slechts het wetenschapsbegrip, dat de wiskunde als noodwendig hulpmiddel voor het begrijpen der natuurverschijnselen poneert. Ook de materie moet dus, zal zij voor de natuurwetenschap zin hebben, door het spectrum der mathematische begrippen worden geschouwd. Zij laat zich niet *begrijpen*, zonder dat we in haar tegelijk de kenmerken der *begrenzing*, van den *ruimtelijken vorm* en der *grootheid* denken, zonder dat wij ze verder, voorzoover wij ze in haar *individueele* bepaaldheid (het lichaam) willen onderzoeken, naar tijd, plaats en bewegingstoestand determineeren. Al deze gezichtspunten, die zich onder de grondcategorieën van *getal*, *tijd*, *ruimte* en *beweging* laten samenvatten, behooren dus noodwendig tot het mathematisch begrip der materie. Daarentegen zijn de *zinnelijke kwaliteiten van kleur*, *reuk*, *smaak enz.* slechts wisselende subjectieve hoedanigheden, die van ons waarnemingsvermogen afhangen, maar niet tot de onveranderlijke en noodwendige kenmerken der materie behooren. De materie moet in het mathematisch denken als een homogene constante eenheid gedacht worden, waarin alle verandering slechts een relatieve beweging van oneindig kleine stofdeeltjes (*atomi non quanti*) ²⁾, maar nimmer

¹⁾ Dialoog, I: Op. I, 48, aangehaald bij *Cassirer* I, 393.

²⁾ Galileï leerde in afwijking van Democritus, dat de homogene materie tot in 't *oneindige* deelbaar is; hier wordt dus 't oneindigheidsprincipe ook op de materie toegepast. Zie *Lasswitz* t. a. p. 13de Jhrg. S. 40 flg.

een absoluut vergaan of ontstaan kan beteekenen. *De wet der constantheid en onvergankelijkheid der materie* als mathematische eenheid is de grondwet, zonder welke zich geen enkel natuurverschijnsel als een speciaal geval eener noodwendige natuurwet laat begripen.

De invloed van Democritus en de Epicureïsche wijsbegeerte op het moderne natuurwetenschappelijk denken en op de ontwikkeling der modern-naturalistische wetsidee.

Wij raken bij de theorie der beweging en die der materie een gewichtig punt, gewichtig, gelijk later zal blijken, vooral voor de ontwikkeling der modern-naturalistische wetsidee, n.l. den invloed van den Griekschen wijsgeer *Democritus* en van de *Epicuristische wijsbegeerte* op het moderne natuurwetenschappelijk denken. Wat *Galileï* betreft, heeft alleen *Democritus* zelf in deze beteekenis, daar *Galileï* blijkens zijn eigen getuigenis de werken van *Epicurus* niet kende¹⁾. En wat de invloed van *Democritus* op *Galileï* betreft, moet reeds aanstonds protest worden aangeteekend tegen de poging hem kortweg als volgeling der atheïstische, materialistische wijsbegeerte van *Democritus* te kwalificeeren.

De invloed van *Democritus* op *Galileï* is blijkens eigen uitlatingen van den grooten grondlegger der moderne physica absoluut beperkt tot het gebied der natuurwetenschap in engeren zin (de bewegingsleer, ingesloten de astronomie, de theorie der materie en die der subjectiviteit van de zinnelijke kwaliteiten, als kleur, reuk en smaak). Daarentegen verliest de natuurwetenschappelijke wetsopvatting volgens hem haar gelding op het gebied der *rechtswetenschap*, der *politiek* of in iedere andere wetenschap, welke het menscheijk wilsleven betreft²⁾.

Intusschen valt het niet te ontkennen, dat de specifiek modern-naturalistische wetsidee, waarover wij later zullen handelen, en die ook het terrein der *politiek* overspant, zich in haar inhoud vrij nauw bij de *Democritische* aansluit, en dat in de renaissance der verschillende antiëphilosophische stelsels naast dat van *Plato* het *Democritische* een eerste plaats innam. De renaissance bracht *Lucretius*, den Romeinschen volgeling van *Epicurus*, die zelf weer zijn natuurphilosophie in hoofdzaak aan *Democritus* ontleende³⁾ in aller handen. *Giordano Bruno* verbond *Copernicus'* opvatting over de beweging der aarde met de *Democritische* van de oneindigheid der werelden, en nog tijdens het leven van *Galileï*

¹⁾ Zie *Löwenheim*, t. a. p. S. 232 en *Natorp*, „*Galileï als Philosoph*”, in *Philos. Monatshefte*, XVIII, 1882, S. 214 Anm.

²⁾ Zie de „*Dialogen over de beide wereldstelsels*” 1e dag Op. I, 61 fig.; 3e dag, Op. I, 439 fig.

³⁾ Het onderscheid tusschen de wijsbegeerte van *Democritus* en *Epicurus* ligt voornamelijk hierin, dat bij *Epicurus* de mechanische natuurbeschouwing, welke de vrees voor een eeuwige straf en voor de demonen uitbande, geheel in dienst is gesteld van zijn hedonistische zedeleer. Zie *Zeller* „*Die Philosophie der Griechen*” Bnd. III S. 475/6.

beproefde de beroemde *Gassendi* het atomistische stelsel van Epicurus tot nieuw leven te brengen¹⁾.

Daarom zullen wij, om later de naturalistische wetsidee in haar verschillende schakeeringen met vrucht te kunnen typeeren hier, ten besluite van ons overzicht over de ontwikkeling van het moderne wetenschapsbegrip in de renaissance, een enkel woord aan de levens- en wereldbeschouwing van Democritus moeten wijden.

Het stelsel van Democritus van Abdera (geboren 460 vóór Chr.), den leerling van Leucippus, neemt als levens- en wereldbeschouwing in de Grieksche wijsbegeerte een zeer afzonderlijke plaats in. Dit isolement dankt dit systeem niet in de allereerste plaats aan zijn speciale natuurphilosophie, maar vooral aan zijn wetsidee, welke in uitgesproken zin *materialistisch-mechanisch* was gedacht. Zij is gegrond in zijn *atomistiek*, dit wil zeggen de leer, dat waarachtig en eeuwig *zijn* slechts toekomt aan de ledige oneindige ruimte (het „apeiron”, onbegrensde en „mè on”, afweer van het niet-zijn bij Plato) en de zich daarin van eeuwigheid bewegende oneindig vele atomen, die allen uit dezelfde materie bestaande, zich alleen door de mathematische kenmerken van grootte, vorm, plaats en zwaarte onderscheiden, en uit welker verbinding en scheiding alle verschijnselen moeten worden verklaard²⁾.

In deze atomistiek ligt als allesomvattende wetsidee opgesloten die der *mechanische natuurnoodwendigheid* („anankè” of „heimarmenè”). Alles wat geschiedt is een mechanische beweging van atomen; van eeuwigheid af in beweging, komen zij door druk en stoot met elkander in aanraking en komen zoo tot de verbindingen en scheidingen, die als het ontstaan en vergaan der bijzondere dingen verschijnen. *Dit is de eenige verklaringsgrond voor al het gebeuren. Geen enkel verschijnsel ter wereld ontbeert zulk een mechanische oorzaak.*

Daarmede was dan iedere teleologische (naar de doelmatigheidsbeschouwing georiënteerde) opvatting der natuur, gelijk we ook in Plato's leer van de wereldziel nog vinden, aan den drempel buitengesloten, al keert zij bij de beschouwing der organische wereld vaak onvoorzien terug³⁾.

De mathematische natuurbeschouwing was hier ook ongetwijfeld veel verder dan bij Plato gevorderd⁴⁾. Zij voerde noodwendig tot de door Galilei overgenomen leer van de subjectiviteit der zinnelijke qualiteiten. De z.g. secundaire qualiteiten (kleur, smaak en warmte) zijn slechts waarnemingstoestanden, welke ontstaan door de zelfstandige beweging der ziel-atomen tengevolge van de beroering met de kleine stofdeeltjes (idolen), die uit de dingen in onze waarnemingsorganen dringen. De

¹⁾ *Natorp* „Galilei als Philosoph” t. a. p. S. 213—214.

²⁾ Zie over de verhouding van deze leer tot de Eleatische en Heraclitische school: *Zeller*, Die Philosophie der Griechen, 4e Aufl. I, S. 769 flg.

³⁾ Zie b.v. *T. Lange*, „Geschichte des Materialismus” 10e Aufl. (1921) S. 22.

⁴⁾ De mechanische natuurbeweging (anankè) wordt door Plato in den „Timaios” herhaaldelijk als een tegenstelling en belemmering van de stof tegenover den naar de doelmatigheid werkenden geest voorgesteld.

Democritische wetsidee leidde nu echter consequent doorgedacht ook tot een principieel atheïsme. In zijn mechanistisch wereldstelsel, waarin materie en ledige ruimte het eenig waarlijk zijnde vormen, was voor een voorzienig en albestierend god geen plaats. Alle wereld- en levenssferen ondergaan bij hem de doordringing met de materialistische wetsidee. De ziel wordt een fijne stof, het proces van waarnemen en denken een louter mechanistische atoombeweging.

Doorwerking der mechanistische wetsidee in Democritus' ethiek en zijn rechts- en staatsleer.

Ja, ook ethiek en staatsleer, hoezeer ook moet worden toegegeven, dat ze bij Democritus nog niet in wetenschappelijk-systematischen zin zijn ontwikkeld¹⁾, vertoonen toch in den min of meer aphoristischen vorm, waarin hij ze behandelt, duidelijk de sporen der mechanistische wetsidee²⁾. Ook de begeerten en het gevoel zijn niets dan bewegingen van ziel-atomen, die Democritus zich als uiterst fijne vuur-atomen dacht. Gelijk hij echter op theoretisch gebied een onderscheid in waarde aannam tusschen *de grove atoombewegingen*, welke door de *zinnelijke organen* worden opgewekt en slechts de donkere onzuivere kennis der verschijnselen teweeg brengen, en tusschen de *fijnere atoombewegingen van het denken*, welke de zuivere kennis van het mathematisch wezen der dingen verschaffen, zoo paste hij ook op het gebied der ethiek ditzelfde onderscheid in waarde toe. Gelijk op theoretisch gebied de kennis, zoo is hier de gelukzaligheid het doel, en in 't bereiken daarvan geldt ook hier het onderscheid tusschen schijn en wezen. De zinnelijke lust is slechts door de verkeerde gewoonte (*nomoi*) der menschen tot een waardevol goed gerekend; naar de natuurwet (*phusei*) is het de harmonische levenswijze, welke door het redelijk denken beheerscht wordt. De hartstochten verstoren het evenwicht der ziel-atomen en voeren daarom op den duur noodwendig tot onlust. De *strekking* dezer ethiek is allerminst zoo platvloersch als die der latere Epicureërs of die van het verfijnde egoïsme, dat we in de 18de eeuw met het materialisme verbonden zien. Maar gelijk *Lange* opmerkt, ontbreekt haar toch ieder criterium eener idealistische moraal. De materialistische wetsidee laat zulke criteria niet toe. Ook in de staatsleer dringt het mechanistisch-atomisch principieel door. Naar Lucretius ons mededeelt²⁾, werd door Democritus het eerst de staat gegrondvest op een verdrag van de individuen, die hier als het ware als atomen met elkander in verbinding treden.

Kosmopolitische gedachten treden hier voor het eerst in de geschiedenis op. De wijze heeft den staat niet noodig, maar leeft ook zonder staatsdwang naar de universeele natuurwet. Toch heeft de staat een nood-

¹⁾ In dezen zin ook *Windelband*, „Geschichte der alten Philosophie” 2e Aufl. S. 103/4. *T. Lange*, „Geschichte des Materialismus” 10e Aufl. (1921) I, S. 21 contra *Zeller*, t. a. p. I.

²⁾ *Lucretius*, „De natura rerum” V, 1017—1025 en 1141—1148.

zakelijken en hoogen bestaansgrond, inzoover hij met zijn wetgeving de niet naar de natuur levende individuen in toom houdt. Al deze gedachten keeren bij Epicurus en Lucretius terug, en worden door de renaissance gemeengoed van het politiek denken.

Het verband tusschen Platonische en Democritische wetenschapsbeschouwing. Platonische en Democritische wetsidee.

We staan dus ten aanzien van de historisch aan te toonen invloeden van de antieke wijsbegeerte op de ontwikkeling der moderne wetenschapsbeschouwing in de renaissance voor het eigenaardig feit, dat de twee elkander overigens op essentieele punten zoo diametraal tegenovergestelde stelsels van Plato en Democritus hebben samengewerkt, om in de latere renaissance het Aristotelisch wetenschapsbegrip in den wortel uit te roeien. Maar nu dringt zich ook onmiddellijk de vraag op, waar dan het verband¹⁾ tusschen Plato en Democritus is te zoeken en waar zij beide onherroepelijk uiteen gaan. *De beantwoording dezer vraag loopt parallel aan die op de later te behandelen vraag in hoever reformatie en het aan de moderne wetsidee georiënteerde humanisme kunnen samengaan en waar de onherroepelijke scheiding komt.*

Ten aanzien van Plato en Democritus kunnen wij dit zeggen, dat het Platonisch wetenschapsbegrip met dat van Democritus overeenstemt in de waardeering van de mathesis voor de kennis der natuurverschijnselen, waarbij we ongetwijfeld aan den natuuronderzoeker Democritus de eere moeten toekennen, zijn aan de mathesis georiënteerd wetenschapsbegrip veel radicaler te hebben doorgevoerd dan Plato, die in de doorvoering niet veel verder kwam dan een program.

De scheidspaal tusschen beide antieke denkers vormt echter onherroepelijk de wetsidee, de opvatting over den diepsten grond en de onderlinge verhouding der verschillende wetssferen, het universeel beginsel der levens- en wereldbeschouwing. Plato heeft er nimmer aan gedacht zijn mathematisch wetenschapsbegrip met het daarin heerschende mathematisch wetsbegrip universeele gelding toe te kennen op alle terreinen van kennis en handelen. Zijn wereldbeschouwing, zijn wetsidee is teleologisch ingesteld en overal staat als laatste eindpaal achter de mathematische kennis de doelmatigheidsbeschouwing (ook in zijn natuurphilosophie), die langs redelijken weg tot de godheid voert. *Doch bij Democritus is het mathematisch wetenschapsbegrip uitgroeid tot een mechanisch-materialistische wetsidee, die alles terugbrengt tot mechanische atoombewegingen en daarmede de godheid met de voorzienigheid en het werelddoel uit de levens- en wereldbeschouwing bant.*

De vraag was nu of de renaissance in haar wetsidee zich bij Plato of Democritus zou aansluiten.

¹⁾ In de door mij geraadpleegde literatuur wordt over dit verband niets gezegd. En toch is het „der springende Punkt” voor het begrijpen van de ontwikkeling der geheele moderne filosofie!

Sociologische voorwaarden voor de ontwikkeling van het natuurwetenschappelijk denken. Industrie en wetenschap.

De ontwikkeling van het natuurwetenschappelijk denken in de renaissance, welke we tot hiertoe, zij 't al zeer gedeeltelijk ¹⁾, schetsten, en die straks alle takken van kennis met mathematisch-natuurwetenschappelijke methoden en begrippen zou gaan overspannen, had haar eigenaardige ontstaansvoorwaarden weder voor een belangrijk deel in de maatschappelijke ontwikkeling van den renaissancetijd.

De zich steeds scherper toespitsende praktische doeleinden der nieuwe maatschappij in de industrie der opkomende steden, in den handel, in de medische practijk, welke straks door *Paracelsus'* nieuwe theorie en vooral door *Harvey's ontdekking van den bloedsomloop* een geheel nieuw wetenschappelijk fundament verkreeg, stelden steeds nieuwe eischen aan de techniek. Nieuwe productiemiddelen en sneller zee-verbindingen moesten worden ontdekt om aan de nijverheid en den handel die intensieve ontplooiing te geven, welke de moderne maatschappij eischte. Niet met de onvruchtbare scholastische dispuuteerkunst aan de oude universiteiten, maar slechts met behulp van mathematische berekening, ontdekking en uitvinding, kon het menscheijk denken aan deze eischen voldoen.

Maar dit bracht vanzelf ook een totaal andere verhouding tusschen de industrie, het handwerk en de wetenschap tot stand. In de middeleeuwen waren wetenschap en handwerk twee levenssferen, die door een onoverbrugbare kloof van elkander waren gescheiden. De moderne maatschappij daarentegen werd door haar eigen immanente ontwikkelings-tendenzen gevoerd naar een nauwe verbinding tusschen die beide sferen. „Deze verbinding van den arbeid met den geest van het wetenschappelijk onderzoek in den schoot van een vrije burgerlijke maatschappij” heeft, naar *Dilthey* opmerkt ²⁾, „de eeuw der autonomie en heerschappij der menscheijke rede voortgebracht”. Er ontstonden hulpmiddelen der experimenteele en metende wetenschap, uitvindingen waarmede de industrie haar heerschappij over de natuur vestigde, als kompas, buskruit, boekdrukkunst, de voortschrijdende techniek om glazen te slijpen, welke de uitvinding van den verrekijker mogelijk maakte enz. enz. De nieuwe natuurwetenschap werd al ras in den waren zin des woords populair. In den loop der 17e eeuw waren in 't bijzonder in Frankrijk mathesis en mechanica reeds een „modeartikel” geworden. De kringen van Peiresc, Mersenne en Pascal entten als 't ware de nieuwe wetenschappelijke gedachte op het maatschappelijk leven. In Italië werden de ontdekkingen van een Galilei met nationalen trots gevolgd door een uiterst belang-

¹⁾ Het bestek dezer studie liet ons niet toe den voorbereidenden arbeid der Italiaansche natuurphilosophie meer dan terloops aan te stippen. Voor dit deel van de ontwikkeling van het moderne wetenschapsbegrip der renaissance moeten we verwijzen naar het voortreffelijk overzicht in het reeds herhaaldelijk geciteerde werk van *Cassirer*.

²⁾ Zie *Dilthey*, „Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation”. 3e Aufl. S. 258.

stellend publiek en zelfs de Curie en de Jezuïetenorde, die er steeds op uit waren zich zooveel mogelijk aan vruchtbare moderne gedachten te assimileeren, toonden op den duur eenige toenadering¹⁾). Tegelijk was zoo de maatschappelijke voorwaarde geschapen voor een doordringing van het natuurwetenschappelijk denken in de levens- en wereldbeschouwing van den modernen mensch.

* * *

De ontwikkeling der tolerantiedenbeelden als symptoom van een moderne godsdienstbeschouwing. Invloed der Stoïcijnse wijsbegeerte.

Het geldt hier een proces, zóó belangwekkend en zóó eenig in de wereldgeschiedenis, dat onze blik als geboeid is aan het ontzaggelijk tafereel, dat de groote beweging der geesten in een verloop van nauwelijks een drietal eeuwen ontrolde!

De renaissance moest in haar verdere ontwikkeling (de zgn. *hoogrenaissance*), die in de later te bespreken „Aufklärung” uitmondt²⁾, een nieuwe wetsidee voortbrengen, zou zij een stelsel van levens- en wereldbeschouwing ontwikkelen, dat het tegen het oude Aristotelisch-scholastische en Platonisch-Augustinische kon opnemen. Zij moest dit, zoo zij een invloed op het *leven* wilde verkrijgen, die zij in haar eerste periode van aristocratische geesteskultuur ten eenenmale had gemist³⁾). Maar

¹⁾ Zie *E. Gothein*, „Staat und Gesellschaft des Zeitalters der Gegenreformation” in „Die Kultur der Gegenwart” II, V, 1 (1908), S. 210 flg.

²⁾ *Troeltsch* heeft in aansluiting vooral aan *Gothein* in zijn studie „Renaissance und Reformation” (1913), opgenomen in de „Gesammelte Schriften” Bnd. IV (Tübingen, Mohr 1925) hrg. von Dr. H. Baron S. 261—297, de opvatting verdedigd, dat de renaissance nooit dat zelfstandige kultuurprincipe is geweest, dat de moderne historici in haar hebben gezocht. Volgens hem is de „Aufklärung” niet in rechte lijn uit de renaissance voortgekomen, maar eerst door het medium van een versmelting der renaissance met de tegenreformatie, ten deele ook met het moderne Calvinisme. Zie ook *Prof. D. Paul Wernle*: „Renaissance und Reformation”, 6 Vorträge, (Tübingen, Mohr 1912), *Troeltsch*' bespreking van dit werk in de „Theologische Literaturzeitung” 1913 en vooral *Gothein*, „Staat und Gesellschaft des Zeitalters der Gegenreformation” in „Die Kultur der Gegenwart” II, V 1 (1908) S. 137 flg. Wij achten het voor ons doel onvruchtbaar hier op deze moeilijke controvers in te gaan, ofschoon wij wel willen zeggen, dat *Troeltsch*' opvatting van de gecompliceerdheid zoowel der renaissance als der „Aufklärung” ons juist voorkomt. Dat we in de renaissance niet een „einheitlich” stelsel zien, hebben we in ons 5e artikel met nadruk betoogd. Het verschijnsel is daarvoor veel te gecompliceerd. Maar nog eens ten overvloede stellen we hier op den voorgrond, dat we bij 't bespreken van de ontwikkeling der modern-humanistische wetsidee slechts *bepaalde blijvende tendenzen* uit de renaissance in 't oog vatten en dat naar onze overtuiging, die trouwens door de meeste historici gedeeld wordt, die tendenzen, welke alle uitloopen op de proclamering van de souverainiteit der menschelijke rede, niet als afgesloten zijn te beschouwen, maar nog onverminderd in de moderne wereld doorwerken. In dit opzicht leven we nog midden in de renaissancecultuur, al openbaren zich in den laatsten tijd van alle zijden krachtige tegenstromingen, die wellicht op het doorbreken van een nieuwe periode wijzen.

³⁾ Zie *Prof. Paul Wernle*: „Renaissance und Reformation” S. 62 flg., *K. Brandi*: „Die Renaissance in Florenz und Rom, 8 Vorträge,” (Leipzig 1909) S. passim en *Paul Westwerdt*: „Die Anfänge des Erasmus” Leipzig 1917 S. 20 flg.

terug naar Augustinus of Thomas kon ze ook niet. De toenemende verwereldlijking van den humanistischen kijk op natuur en leven, alsmede de jonge natuurwetenschap, waarin het proces van mondigverklaring der menschelijke rede begonnen was, sloten dien terugweg af.

Occam had, gelijk we vroeger zagen, den band tusschen natuur en genade doorgesneden en de levens- en wereldsferen zonder *synthetische* wetsidee naast elkander gesteld. Tusschen gelooven en weten gaapte weer de oude klove, die het christendom had moeten overbruggen, om haar levens- en wereldbeschouwing van uit een „einheitlich” gezichtspunt op te bouwen. Het kerkelijk positivisme, dat aan *Duns Scotus* op geloofsterrein nog een stevig houvast had gegeven in de traditie van het kerkelijk gezag, was in 't begin der 16de eeuw zwaar geteisterd onder de mokerslagen, die de groote reformator van Wittenberg aan het pausdom had toegebracht. De reformatie had met het algemeen priesterschap der geloovigen de autonomie van den Christen tegenover alle gezag van een kerkelijke hiërarchie en traditie zegevierend geproclameerd. De rechtvaardiging door het geloof alleen was het handschrift, dat de bevrijding inhield van het juridisch gezag, dat het kerkinstituut zich over de zielen der geloovigen had aangematigd. De reformatie grondde daarbij het eenig gezag in geloofszaken op de getuigenis der Heilige Schrift. Doch het modernistisch humanisme kon ook deze objectieve bovenpersoonlijke autoriteit niet zonder meer aanvaarden. Het had slechts aansluiting bij de door Luther gefundeerde autonomie van de zedelijke persoonlijkheid en paste dit beginsel aan, aan de individualistische grondstemming, die het geheele humanistisch tijdvak met zijn heroënverheerlijking kenmerkte¹). Daarbij bleef ze voor een goed deel formeel binnen de grenzen van het Roomsche-Katholieke kerkverband, hetgeen haar des te gemakkelijker viel, sinds de curie onder de humanistische pausen zelve een centrum van renaissancecultuur was geworden.

Welken weg sloeg nu de humanistische beweging in, om uit de oude bouwvallen een nieuwe structuur van levens- en wereldbeschouwing op te trekken, waarin de moderne menschheid zou kunnen berusten?

We kunnen zeggen den omgekeerden weg, die de oude scholastiek met *Anselm van Canterbury* had ingeslagen. In plaats van het oude „*Credo ut intellegam*” (ik geloof, opdat ik redelijk moge verstaan), kwam het moderne „*Intellego ut credam*” (ik grijp eerst met de rede, opdat ik moge gelooven).

M. a. w. natuur en genade verwisselden den scepter. De natuurlijke rede stelde den eisch, dat het Christendom zich voor haar vierschaar

¹) Vooral *Laurentius Valla* is hier te noemen, die het blind gehoorzamen aan het kerkgezag en de opvatting van het evangelie als wet als een repristinatie tot het joodsch-wettisch standpunt brandmerkte. Zie *Westwerdt* t. a. p. S. 67 flg. Ook de sterke verdediging van de *menschelijke zedelijke vrijheid* bij een *Pico van Mirandola* en een *Leonardo da Vinci* valt in dezen lijn. Zie *Brandt* t. a. p. S. 107 en *Westwerdt* t. a. p. S. 61 flg.

rechtvaardigde. Het gelooven op gezag der kerk had *in beginsel* uitgediend. Intusschen was de natuurwetenschap nog niet ver genoeg gevorderd, om reeds aanstonds de souveriniteit der menschelijke rede op alle terrein te fundeeren. Zulks was eerst voorbehouden aan de periode der Aufklärung. *Bovendien waren er machtige, zelfs overheerschende stroomingen in het humanisme, die met de nieuwe natuurwetenschap geen innerlijk verband hadden en schier uitsluitend naar een wedergeboorte der „humaniora” (letteren, kunst, moraal etc.) streefden*¹⁾. Voorshands moest de menschelijke rede dus elders steun zoeken, waar vragen van godsdienst, recht en zedelijkheid aan de orde kwamen. En nu is het hoogst merkwaardig, dat de renaissance hiertoe veelszins heul zocht bij hetzelfde stelsel, dat vroeger den kerkvaders had dienst gedaan, om de natuurlijke instellingen van recht en staat te rechtvaardigen: bij de Stoa²⁾. Maar over de Stoa heen voerde ook de moderne godsdienstbeschouwing naar de moderne wetsidee. Natuurwetenschap en herleving der Stoicijnsche wijsbegeerte kozen hun richting naar hetzelfde doel: de proclamering van de souveriniteit der natuurlijke rede.

De overigens tot diep in de middeleeuwen teruggaande individualistische tendenzen in de renaissance, welke zich zoo scherp afteekenden tegen den *corporatieven, anti-individualistischen geest der middeleeuwen*³⁾, de verheerlijking van het ideaal der virtu (zie artikel V), der wilskrachtige, evenwichtige persoonlijkheid, zooals dat in de plastische renaissancekunst nergens massaler en indrukwekkender is gebeeldhouwd dan in *Michel Angelo's* bovenmenschelijke krachtstatuen, wezen reeds van zelf op een herleving der Stoicijnsche ethiek heen. Maar nu voegde zich bij dit alles de nieuwe *religieuze geestesstemming*, geïnspireerd door de verheffing der antiek-heidensche kultuur tot onaantastbare norm, later ook ten deele gevoed door de vrijmaking der religieuze persoonlijkheid in de geweldige reformatiebeweging. En deze humanistische godsdienstbeschouwing openbaarde haar eerste *politische* tendenzen in de opkomst der *tolerantiedenkbeelden*, welke de scheiding van kerk en staat propageerden in de *burgerlijke* vrijheid der verschillende religies.

Men versta ons wel: Wij beweren allerminst, dat de tolerantie-

¹⁾ Aan deze stroomingen oriënteeren zich de nieuwere opvattingen van het humanisme als geestesbeweging bij geleerden als *Burckhardt, Voigt, Burdach, Wernle* e.a. Wij kiezen in dezen geen partij. Zie ter oriëntering *Karl Brandt*: „Das Werden der Renaissance” (Göttingen, 1910).

²⁾ Deze invloed is het meest uitvoerig en grondig uit de bronnen aangetoond door *Prof. Dilthey* in zijn reeds vroeger herhaaldelijk aangehaald werk: „Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation”.

³⁾ Op dien corporatieven geest der middeleeuwen zooals die zich uit in de „Genossenschaften” (gilden), waaruit het geheele maatschappelijk leven was opgebouwd, in de scholastiek als bovenpersoonlijke schoolphilosophie, in het feudalistisch, corporatieve staatswezen enz. enz. komen we later terug bij de nadere karakteriseering der moderne tegenover de middeleeuwsche staatsidee. Zie hierover voorshands: *Breysig*: „Die sociale Entwicklung der führenden Völker Europas” enz. in „Schmollers Jahrb.” Jhrg. XX S. 1091 flg. en *Lujo Brentano*: „Zur Geschichte der Englischen Gewerkvereine” (1871) S. 1—89.

denkbeelden een *uitsluitende* vrucht zijn van het modernistisch humanisme. Integendeel, Calvinisme (Independentisme), Dooperdom, Aufklärung en het zuiver politieke utilitarisme¹⁾ hebben uit geheel andere motieven en met geheel andere tendenzen wellicht veel krachtiger dan het oorspronkelijk humanisme tot de verwezenlijking der godsdienstvrijheid medegewerkt.

Maar het is ons hier te doen om de specifiek *humanistische* tendenzen in de tolerantiebeweging, welke gedragen werden door de zich geleidelijk ontwikkelende *humaniteitsidee* en als zoodanig duidelijk het proces van de doorgaande rationaliseering der levens- en wereldbeschouwing markeeren.

We staan hier al weder niet voor een eenvoudig proces. Allerlei invloeden werkten samen: De *toenemende verwereldlijking* der levens- en wereldbeschouwing, welke de renaissance als herleving der antiekheidensche kultuur met zich bracht; de *opkomst der historische* kritiek, welke humanisme en reformatie gelijkelijk hanteerden; het humanisme tot zuivering van de bronnen der antieke oudheid, der evangeliën en der kerkvaders; de reformatie tot verstoring van de Roomsche traditie en het kerkgezag; de *geestesmoetheid*, die zich van vele superieure geesten meester maakte onder de aanhoudende godsdiensttwisten en bloedige kettervervolgingen, een geestesmoetheid, gevoed door de nieuwe versplintering der kerkelijke eenheid in de Protestantsche landen, den dogmatischen leerstrijd tusschen Lutheranen, Calvinisten, Dooperschen²⁾, en Roomschen, en die boven al die verdeeldheid en twist uit naar een Christendom boven geloofsverdeeldheid deed haken, een Christendom, dat zich met de rede liet verzoenen; de meer onmiddellijke aanraking met de *Mohammedaansche kultuur*, waardoor een geheel nieuwe wereld met gansch andere ethische, religieuze en aesthetische idealen zich voor de Westersche kultuur ontsloot; de *verbreiding van de leer der staatsraison, die de godsdienst ondergeschikt maakte aan het redelijk staatsbeleid; de invloed van Copernicus' wereldstelsel*, dat in zijn verbinding met Democritische en Epicuristische beschouwingen de oogen had geopend voor de nietigheid van het aardsche leven tegenover de onmetelijkheid der natuur; tenslotte de *opkomst der moderne natuurwetenschap*, die de mondigheid der menschenlijke rede had ingeluid. Al deze factoren werkten samen tot de ontwikkeling van een specifiek humanistischen geest inzake de religie.

(Wordt vervolgd.)

¹⁾ Zie hierover *Figgis*: „From Gerson to Grotius”, Lecture IV, „The Politiques and Religious Toleration”, p. 94 flg. *Baudrillart*: „Bodin et son temps. Tableau des idées politiques et des idées économiques au seizième siècle”, p. 111, c.s. en *Gothein*, t. a. p. 195 flg. Wij handelen over deze *politieke Tolerantiebeweging* later.

²⁾ Zie voor de vervolging van de wederdoopers in de Duitsche Protestantsche landen, speciaal het proces van Hans Denck: *Austin Patterson Evans*, „An episode in the struggle for religious freedom”. New-York (1924) en voor de geheele humanistische tolerantiebeweging o. a.: *Dilthey*, t. a. p. S. 93 flg. en *Gothein* t. a. p. S. 194 flg.

ARTIKEL 36 VAN DE NED. GELOOFSBELIJDENIS. OVERHEID EN KERKEDIENST.

DOOR

DR. J. SEVERIJN.

II. (Vervolg)

Op het stuk der alimentatie van de Dienaren des Woords is de Overheid echter meermalen aangezocht en moet worden aangenomen, dat men de fiscale bemoeiing van den Magistraat practisch tot zijn officium heeft gerekend. Schoon uit de historische toestanden verklaarbaar, werd dit ongetwijfeld een gevaar voor den Kerkedienst, waarvan men zich niet bewust is geweest.

* * *

Gaan wij thans na, wat de acta leeren over de beteekenis van de uitdrukking: de hand houden aan den heiligen Kerkedienst: *om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst*.

In het licht van den tijd gezien, heeft de confessie bepaaldelijk met afgoderij en valschen godsdienst het Pausdom en de Wederdoopers op het oog. Calvijn acht de afgoderij der Papisten grover dan die der Israëlieten onder Jerobeam en noemt hen geen haar zuiverder in de leer, zoo zij zelfs daarin nog niet onzuiverder zijn¹⁾. De tyrannie van den Roomschen „afgod” is een gewone uitdrukking²⁾ en ook ter Synode sprak men b.v. van de „Officiaelen des Antichrists int Pausdom”³⁾.

Desniettemin treedt uit de nadere uiteenzetting van Calvijn aan den dag, dat niet alleen een zekere openbaring van afgoderij wordt bestreden, zoodat art. 36 niet specifiek van de Overheid verlangt zich tegen het Pausdom en de secten te stellen, zonder verder acht te geven, of afgoderij en valsche godsdienst wijders openbaarlijk worden gevonden.

Trouwens artikel 36 gewaagt nadrukkelijk van alle afgoderij, zoodat een algemeene strekking aan dit artikel niet kan worden onthouden.

De vraag is echter, wat men zich heeft voorgesteld, opdat uitvoering kon gegeven aan den eisch aan de Overheid voorgelegd om alle afgoderij en valschen godsdienst *te weren en uit te roeien*. Heeft de vergadering der kerken bedoeld, dat men te vuur en te zwaard zou vervolgen ieder, die zich aan afgoderij of valschen godsdienst schuldig maakt? Heeft

¹⁾ Inst. IV. 2. 9. Atqui idololatriam habent crassiozem: neque in doctrina, guttula una sunt puriores: nisi forte in hac quoque ipsa magis sint impuri.

²⁾ Inst. IV. 2. 7. Romani illius idoli tyrannis.

³⁾ Rutgers, Acta blz. 156 sub 88.

de Overheid zelf uit te maken, wie in dit opzicht corpus delicti is en wat derhalve afgoderij of valsche godsdienst is? Of heeft zij zich in haar rechtspleging te voegen naar de belijdenis en het oordeel eener Kerk? ¹⁾

Wij antwoorden hierop, dat het zekerlijk uit de acta der Synoden zou moeten blijken, indien art. 36 zoo ware verstaan, dat de Overheid als geroepen werd beschouwd om inzonderheid het Pausdom en de Wederdoopers uit te roeien, desnoods met he zwaard ²⁾, en indien dit zoo ware, zou terecht daartegen bezwaar moeten worden gemaakt, daar het tot de geestelijke politie behoort om uit te maken, wat tot afgoderij en valschen godsdienst moet worden gerekend. Zou de overheid zich daaraan houden, dan werd zij dienaresse van een kerkelijke regeering en voerde een kerkelijke politiek, doch een kerkelijk instituut of een dogma, dat zulks zou eischen, zou de scheiding van de geestelijke en burgerlijke regeering uit het oog verliezen. De gereformeerde confessie inzonderheid kwam met zichzelf in strijd.

Indien dan ook een zoodanige bedoeling in art. 36 was neergelegd, waartoe de tekst van vóór 1566 en de opdracht van de zending aan de Overheid welhaast dringt, kan de wijziging van 1566 en kunnen ook de acta niet anders uitwijzen dan dat men het practisch zoo toch niet heeft willen doorvoeren. De Overheid heeft afgoderij en valschen godsdienst op haar terrein te weren en uit te roeien, die zij aantreft krachtens den decaloog, waarop zij de burgerlijke wetgeving grondt.

Het getuigenis der acta is daarmede in overeenstemming. Op de Dordtsche Synode van 1574 wordt o. a. het volgende besloten: „De broeders achten, dat tot uitroeiinghe der valscher leeringhe en dwalinghen die door het lezen der ketterischen boecken meer ende meer toenemen, dese navolghende middelen ghevolcht behooren te worden. Ten eersten zullen de Dienaers vanden predickstoel 't volck tot de lesinghe der Bibelsche Schriftuyre vermanen ende vanden onghesonden ketterischen boecken afmanen sal (sic), doch de namen der boecken spaerlick noemende. Ten tweeden sullen die boeckvercoopers der reijne leere toeghedaen vanden Dienaeren vermaent worden, datse sulcke boecken niet en drucken noch vercoopen. Ten derden sullen de Dienaers inde huysbesoekinghen der

¹⁾ Hier genomen in den zin van een zichtbaar instituut.

²⁾ Van een ketterjacht te vuur en te zwaard heeft meer de vrees en onrechtmatige najver gewag gemaakt dan weloverwogen redeneering. Een Overheid toch, die voor haar regiment aan de Wet Gods vasthoudt, zooals ook de gereformeerde acta wenschen, is in de uitoefening van het zwaardrecht gebonden. Aan het leven straffen doet zij bij overtreding van het zesde gebod: *Gij zult niet doodslaan*. Dat is haar door de H. Schrift opgelegd. Gen. 9 : 6. Een tweede geval, waar de vraag moet overwogen worden, of de Overheid de doodstraf heeft toe te passen is de uitdrukkelijke godslastering, uitdrukkelijk ook onderscheiden van het vloeken. (Lev. 24 : 10—17). Zelfs, wanneer men meent, dat ook de uitdrukkelijke godslastering aan het leven moet worden gestraft, is er van ketterjacht met het zwaard geen sprake.

De burgerlijke justitie en politie aangaande afgoderij wordt bepaald door de drie eerste geboden van de eerste tafel: zij weert nadrukkelijk beeldenvereering en ijdel gebruik van Gods naam in het openbaar.

lidmaten der Ghemeijnte besien of in haren huysen eenighe schadelicke boecken sijn, op datse haer vermaenen mueghen sulcke boecken wech te doen" ¹⁾).

De Synode van Middelburg 1581 antwoordt „op de vraeghe, Oft het niet goedt waere, Corpus Doctrinae te maecken thegens alle ketteren, om den eenvoudighen te helpen ende de leere des Evangelii te verbreiiden? Is gheandwoordt, Dat een yeghelick gaeven hebbende een oft meer boucxkens, de een tegen d'eene, ende de ander teghen een ander ketterie schrijven, Ofte boucxkens alreede daer teghen gheschreven oversetten sal. Ende also men verstaet dat de Heere van St. Aldegonde een boucxken heeft beworpen teghen de Gheestdrijvers, is goet ghevonden (als 't selve volbracht zal zijn) dat de Dienaeren van Andwerpen ende van Ghendt dat oversien; Ende soo het orboorlick bevonden wordt, dat men 't laete drucken. Iohannes Taffinus sal de Heere van St. Aldegonde schrijven dat het hem believe d'werck te volmaeken" ²⁾).

Op dezelfde Synode wordt gevraagd: „Oft niet goedt waere, om ketteriën te weeren, bij der hoogher Overheijt consent, een ghespreck teghen de Papisten, Weder-Doperen ende ander dwaelgheesten te houden?"

Onder verwijzing naar het besluit van de Synode van Dordrecht van 1578, wordt besloten dat classes en particuliere synoden in dezen zin zullen handelen en zoo de gelegenheid het eischt bij consent van de Overheid zullen disputeeren ³⁾).

Deze en dergelijke handelingen werpen dus een geheel ander licht op art. 36, dan dat het een rigoristische ketterjacht zoude bedoelen. De kerken bestrijden afgoderij en valsche leer met geestelijke middelen zonder beroep op de Overheid en haar zwaard.

* * *

Wat men in positieven zin verstond onder het *weren en uitroeien* van alle afgoderij en valschen godsdienst aan het ambt der Overheid opgedragen, kan naar de beschouwing over de *lex naturalis* niet anders worden verstaan, dan voorzoover dit volgt uit de kennis van de *lex naturalis* (voor de Christelijke Overheid de Wet van Mozes) ⁴⁾).

Dit gevoelen wordt bevestigd door de beslissing van de Synode van Middelburg 1581, waar gevraagd wordt: „Oft niet goet waere, De Overheydt te solliciteren tot weerijnghe van alle Overdadicheyt ende ongheschictheyt etc.? Is geantwoordt, Datmen uit namen deses Synodi bij Requeste versoeken sal, so wel bij de Generale als bij de Particuliere Staeten van elcke Provincie, dat haere E. believe Orden te stellen, dat de ontheylicheinge vanden Sondach, Bordeelen, Overdadicheyt ende allerley

1) Rutgers, Acta blz. 140. 3.

2) Rutgers, Acta blz. 433 (sub 44, 415).

3) Zie Rutgers, t. a. p. blz. 432.

4) Vgl. ook art. 25 Ned. Geloofsbel.

andere misbruycken ende zonden, strijdende teghen de 1° ende 2° Tafel der wet Godes, gheweert worden¹⁾.

* * *

Op grond van deze getuigenissen kan de conceptie van art. 36 omtrent het ambt der Overheid geen andere zijn, dan dat men haar gebonden acht aan de Wet Gods, in de Tien Geboden gegeven, als fundament en regel van haar wetgeving en regeering. Haar ambt jegens den Kerkedienst in de woorden: *ook de hand te houden aan den heiligen Kerkedienst*, bedoelt den nadruk daarop te leggen, dat niet alleen de 2e tafel der Wet, maar ook de 1e tafel door haar behoort te worden in acht genomen.

Dierwijze is er een duidelijke onderscheiding gemaakt tusschen de *burgerlijke* en *geestelijke* politie en wordt het terrein van „Overheid” en „Kerk” afgebakend. De eerste toch wordt niet tot zwaardrechter gesteld over de door de geestelijke politie gewraakte kettters, doch heeft haar eigen grondslag in de Wet. Omgekeerd blijft zij buiten de geestelijke politie en regeering der kerken en heeft over de „kerkelijke zaken” geen „acht te nemen” of „te waken over haar politie”, daar dit der Kerk is opgedragen als openbaring van het geestelijk lichaam van Christus, die haar Koning is en haar door zijn Woord wil geregeerd hebben.

Het wil ons dan ook voorkomen, dat de Synode van 1566 den oorspronkelijken tekst heeft gewijzigd om te vermijden, dat de Overheid zich als recht zou aanmatigen, wat haar niet toekwam. De oorspronkelijke tekst luidde: „Ains aussi sur les choses ecclésiastiques”, zoodat de geheele zin was: *niet alleen acht te nemen en te waken over de politie, maar evenzeer over de kerkelijke zaken*¹⁾. De wijziging van 1566 ontrok aan de Overheid dus de geestelijke politie en stelt een relatie van Overheid en Kerkedienst uit hoofde van het burgerlijk bewind.

* * *

De volgende zinsnede: *om het rijk des Antichrists te gronde te werpen en het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen*, geeft geen aanleiding tot nadere bespreking, indien daarmede wordt uitgedrukt, dat dit het gevolg is van het voorafgaande en dus onder de vigueur van het weren en uitroeien van alle afgoderij en valschen godsdienst valt, volgens voorafgaande conceptie.

Ligt hierin echter een nieuwe taak n.l. het ten gronde werpen van het rijk van den Antichrist en de bevordering van het Koninkrijk van Jezus Christus, dan komt hier een nieuwe vraag aan de orde omtrent de Overheidsbemoeienis ten aanzien van de openbaring van het rijk van

¹⁾ Rutgers, Acta blz. 439.

²⁾ Vgl. Dr. J. J. v. Toorenenbergen, „De Symbolische Schriften”, Utrecht 1906, blz. 61.

den Antichrist en van het Koninkrijk van Jezus Christus, derhalve van de georganiseerde en institutaire vormen, waarin die rijken worden gekend.

Deze vraag klemt te meer, wijl tusschen „Overheid” en gemeenschapsvormen en corpora rechtsverhoudingen zijn krachtens de autoriteit der Overheid als zoodanig en deze behooren gereguleerd te worden. Daar echter ook deze zaak als een stuk van de burgerlijke justitie moet worden beschouwd en door de „Overheid” zelfstandig moet worden geregeld, behoort zij zulk een regeling te ontvangen uit de Wet Gods, zijnde de vaste grondslag voor de wetgeving en regeering der „Overheid”.

In het algemeen zal dus aan het officium der Overheid in dit verband kunnen worden voldaan, door een wetgeving, die de overtredingen in het openbare leven — inzonderheid in de 1e tafel der Wet verboden — strafbaar stelt en vervolgt. Jegens de corpora, die naar den maatstaf der wetgeving overeenkomstig de principiën der Wet, als openbaring van den Antichrist moeten worden beoordeeld, en jegens de openbaring der Kerk, heeft zij dan echter een gedragslijn te bepalen, die de eersten positief ten gronde werpend, de laatste bevorderend moet zijn naar eisch van art. 36.

Nadere beschouwing nemen wij ons voor hieromtrent in het volgend caput te behandelen.

* * *

De volgende tekst: *het Woord des Evangeliums overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt*, staat op één lijn met: de hand te houden aan den H. Kerkedienst, d. w. z. zooals het er staat is het ambt der Overheid: de hand te houden aan den H. Kerkedienst en het Woord des Evangelies overal te doen prediken, alzoo den geoefenden Dienst des Woords beschermen en dezen daar te brengen, waar hij niet is, dus zending te drijven.

Zonder twijfel is dit in dien geest verstaan.

In geen geval kan deze confessie worden gehandhaafd, indien zij wil belijden, dat der „Overheid” de Dienst des Woords en de Zending door den Christus is opgedragen. Dit is zoo klaar, dat verder betoog overbodig mag worden geacht, maar de tekst der confessie is dermate onduidelijk, indien zij zulk een taak der Overheid niet heeft willen uitdrukken, dat het inderdaad moeilijk wordt, om het er niet in te lezen. Ook de geschiedenis der zending blijft in gebreke een goeden ijver der kerken in haar zendingsroeping te proponeeren, terwijl de confessie geen artikel over dit onderwerp rijk is ¹⁾.

¹⁾ Dr. F. E. Daubanton. Prolegomena van Protestantsche Zendingswetenschap, Utrecht 1901, blz. 193. De Zendingsgedachte sliep, wijl de Zendingplicht zweeg. blz. 194. De Oost-Indische Compagnie werd gevestigd (1602—1795). Zij behartigde, naar de opvatting, die toen heerschte voor de verhouding tusschen Kerk en Staat....., de instandhouding van het Evangelie onder de Nederlanders in Indië gevestigd en de verbreiding ervan onder de inboorlingen.

De confessie draagt in art. 36 de zending op aan de „Overheid” en ofschoon de eigen beginselen van onderscheiding der politieke en geestelijke regeering en de praktische aanleiding om den oorspronkelijken tekst te wijzigen ook hier verandering hadden behooren te brengen, is dit niet geschied. Op zichzelf werpt dit een schaduw terug op den tekst: *de hand te houden aan den H. Kerkedienst*, welks origine van dogmatische smetten niet vrij is.

Zou iemand het werk der zending als Overheidsroeping willen handhaven, ondanks alles wat daartegen moet worden aangevoerd, dan heeft de Overheid ook de inwendige zending tot taak en dan volgt, dat zij daartoe eigen organen heeft te creëren en zoo stelt men haar tusschen den Christus en de Kerk. Deze consequentie strijdt tegen het wezen en de roeping der Kerk, die door de confessie worden geleerd.

In de lijn der ontwikkeling van de bevoegdheid aan het ambt der Overheid verbonden past alleen, dat de Overheid den arbeid der zending *bevoordert*, niet dat zij zending *drijft*.

Met betrekking tot de koloniale politiek kon aanleiding worden gevonden om de beschouwing op dit punt voort te zetten, doch wij laten dit rusten om de aandacht te vragen voor de regeling van de verhouding van de Overheid tot de kerken en organisaties met geestelijke bestemming.

* * *

Resumeeren wij het resultaat van ons onderzoek, zoo komen wij tot de volgende conclusies:

a. gelet op de historie van den tijd, waarin art. 36 kerkelijke sanctie verkreeg,

gelet op de institutiones van Calvijn, met name op de onderscheiding van de geestelijke en burgerlijke regeering, gelet op de acta der Synoden in de jaren van de vestiging der Gereformeerde Kerken,

gelet op de wijziging van 1566, wordt het ambt der „Overheid”, als ordinantie Gods, jegens den Dienst des Woords door het dogma van art. 36 gedetermineerd door haar autoriteit voor de burgerlijke regeering en gereguleerd door de *lex naturalis*, gezien in het licht der bijzondere openbaring;

b. gelet op den aard en het wezen der Kerk krachtens Schrift en belijdenis, in onderscheiding met het officium der „Overheid”, kon de Zending aan deze niet worden opgedragen, zooals art. 36 onderstelt.

* * *

III. *De burgerlijke regeering en de Dienst des Woords in het instituut der Kerkelijke gemeenschap.*

Voor de praktische toepassing van art. 36 moet dus worden uitgegaan van de volgende beginselen:

1. De Overheid is door God met autoriteit bekleed.
2. Haar grondregel is de Wet Gods.
3. Zij heeft de burgerlijke legislatie en politie te behartigen.

* * *

a. *De Overheid is door God met autoriteit bekleed.*

Dit fundamenteele beginsel stelt de anti-these tusschen een Christelijke staatkunde en een systeem van regeering, dat is gebaseerd op humanistisch principe en uitgaat van de souvereiniteit des volks en is derhalve in strijd met een regeeringsstelsel, dat sedert de Fransche revolutie algemeen werd en de wetgevende macht opdraagt aan de volksvertegenwoordiging. Volgens Christelijke conceptie is de magistraat geen representant des volks, maar stedehouder Gods¹⁾. Niet de wil des volks of de volksconsciëntie heeft de leiding, doch de Overheid heeft den wil des volks te bedwingen, zoo deze zich openbaart in ongebondenheid. Niet aan het volk is de Overheid verantwoordelijk, maar aan den God der religie.

Wanneer dit zoo scherp gesteld wordt, beduidt dit echter niet, dat het oog moet worden gesloten voor de realiteit, die veelal zoodanig wordt bevonden, dat er een directe saamhang valt waar te nemen tusschen den geest van de meerderheid des volks en dien der regeering. Een volk, waarin het Christelijk principie niet in voldoende mate leeft, zal moeilijk een Christelijke Magistraat verkiezen. Er laten zich desniettemin gebeurlijkheden denken, dat een Christelijke regeering aan een volk wordt opgelegd. Om misverstand te voorkomen, zij er de aandacht op gevestigd, dat wij onder een Christelijke regeering echter niet een kerkelijk regiment hebben te verstaan.

Voorts, wanneer wordt gezegd, dat de Christelijke conceptie der Overheid, deze verantwoordelijk stelt voor God, zoo kan dit wederom de critiek van het volk niet uitsluiten, wijl het voor de hand ligt, dat de grondregel der legislatie, voor het Christenvolk evenzeer een toets der wetgeving is, welke de ongebondenheid der magistraat zoo goed als die des volks heeft te bedwingen. De souvereiniteit der Overheid is als zoodanig souvereiniteit bij de Gratie Gods en daarom schendbaar in de overtreding van de haar toegewezen autoriteit.

Voor een Christelijke staatkunde moet het regiment geen ander doel hebben dan te bevorderen, dat de *lex naturalis*, gekend in het licht der Revelatio, dus de Wet der Tien Geboden, in het volksleven de verhoudingen reguleert en dierwijze een geordende saamleving mogelijk maakt door een overeenkomstige legislatie en politie, zoodat God regeert door zijn Wet. Zulk een bemiddelde Godsregeering gaat, gezien de *lex naturalis*, die de consciëntien bindt aan het gezag in de wereld, universeel door, doch wordt in het Christenland, mits des bewust, inzonderheid

¹⁾ Exodus 21 : 6.

tot een bescherming van de rechten en vrijheden des volks en sterke tegenweer jegens verdrukking en tyrannie. Intusschen mag niet verzwegen, dat, schoon de zedewet in het algemeen genomen onder invloed van de religie der Schriften haar regenererende werking in het zedelijk bewustzijn deed gevoelen, de Christelijke staatkunde steeds werd vertroebeld door kerkelijken strijd en humanistische inmenging of *dominatio*, zoodat de historie geen zuiver beeld van zulk een regiment vertoont en mogelijk ook nimmer zal vertoonen, tenzij een principieele doorvoering in dagen van scepsis en verwarring genoegzamen steun vond in eenige natie. Voorshands zullen wij ons moeten vergenoegen met het ideëel beeld in lijn te brengen.

De anti-these tusschen de conceptie, welke de Overheid als stedehouder Gods ziet en die, welke de regeering legt in de handen der volksrepresentanten, zoodat de volksvertegenwoordiging uit geloofsoogpunt aldus verwerpelijk is, kan de vraag opwekken, of dan ook daarmede alle volksinvloed op de keuze der regeeringspersonen is afgesneden.

Het antwoord daarop echter behoeft niet ver gezocht. De Christelijke staatkunde toch sluit geenszins de verkiezing der Magistraten door het volk uit, maar stelt den eisch der verkiezing geheel anders. Het volk zendt, indien zulk een staatkunde feit mochte zijn, geen mannen uit met het program der partijen bij wijze van regeeringsmandaat. Die politieke partijstrijd — *mirabile dictu* — zou in zulk een rijk niet bestaan, hoogstens een stembusactie om de persoon, doch niet om het politiek beginsel, wijl dit gegeven ware in de Wet. Mogelijk kon een regeeringsmaatregel door een deel des volks gewraakt als in strijd geacht met het principieel, doch niet het principieel ware punt van geschil.

Gesteld echter zulk een orde ware werkelijkheid geworden, zoodat men het algemeen waagde met een regeering, zooals wij die in groote trekken pogen te teekenen, dan zou zulk een staat een doorgevoerde onderscheiding en waar noodig ook scheiding van het politiek beleid en de sociale aangelegenheden insluiten. Het ligt in den aard der zaak, dat een stelsel van volksvertegenwoordiging dit nimmer kan toelaten, doch integendeel het sociale element in den belangenstrijd zoodanig doet overheerschen, dat niet alleen het zuiver politiek beginsel der partijen daaronder zeer merkbaar lijdt en schade lijden moet, maar ook dat de regeering met een menigte van sociale zorgen wordt belast, die tot de taak der Overheid in zoodanige bemoeienis als waartoe zij kwam, niet mag worden gerekend, het regiment schier onmogelijk maakt, de rijksfinanciën in gevaarvollen toestand brengt en een nevenregeering in het leven roept, die tenslotte tot anarchie moet voeren. Ondanks alle schoone theorie moet zulk een wijze van doen op den ondergang van het gemeenebest aansturen ten spijt van de gewichtige belangen en aanlokkelijke idealen, welke men begeert te dienen.

Een Overheid, die stedehouder Gods zich weet, is over de gemeenschap gesteld en is niet een heterogene vergadering beziel met allerlei vaak

tegenstrijdige partijbelangen. Zij heeft het recht te handhaven in de gemeenschap, welke aan haar personen het regiment toevertrouwde, en dat naar den maatstaf, waaraan zij zelf gebonden is. Deswege maakten wij van den aanvang af onderscheid tusschen den staat als „het gemeenebest” en de Overheid. De politieke legislatie is aan de Overheid en niet aan de gemeenschap, doch de sociale drijfkrachten, die werkzaam zijn in het gemeenebest en haar vitaliteit bewijzen in de sociale levensvormen, waarin zij optreden, vragen krachtens den eigen aard en de belangen, die in het spel zijn en waardoor zij tot uiting komen, een behartiging in en door de sociale groepen, die daarbij betrokken zijn, op de basis van een zekere autonomie in die sociale corporaties. In aansluiting aan de vormen, die het sociale leven aannam, waren de departementen, die tengevolge van de steeds toenemende staatsbemoeienis werden bezwaard te ontlasten en tot regeeringsdepartementen om te vormen, dewijl hun arbeid door de corporaties werd overgenomen, onder bestier en waarborg der Overheid, die inmiddels ook als arbiter zou kunnen optreden bij voorkomend geschil tusschen de organisaties. De relatie der Overheid tot zulke corpora ware zuiver een politieke, zij heeft jegens de rechtspersoonlijke corporatie het recht te bedeele, door sanctie te verleenen aan haar besluit, dat daarmede niet in strijd is of die te onthouden, indien het tegendeel het geval is, of door met haar arbitrage en bemiddeling een sanctie mogelijk te maken.

Het uit sociale ontevredenheid en wantoestanden zoo sterk bevorderde beginsel der volkssouvereiniteit, zou in dergelijke relatief autonome organisaties van den politieken machtsstrijd gezuiverd tot het juiste principie van een mundige verdediging van zijn belangen en rechten kunnen uitgroeien en bevorderlijk zijn aan een eerlijke voorlichting des volks en een rechtmatige behartiging der belangen van onderscheidene groepen. ¹⁾ *(Slot volgt)*

DE CHRISTELIJKE GEDACHTTE IN HET DUITSCH E PARTIJLEVEN.

DOOR

DR. W. KOLFHAUS.

Het is voor een buitenstaander niet gemakkelijk zich in het Duitse partijleven te oriënteren; hij raakt in het groote aantal partijen verward. Bij nadere beschouwing ontdekt men, dat er in den grond der zaak slechts tweëerlei groepeerings valt op te merken, hetzij naar politisch gezichtspunt te onderscheiden in nationaal of internationaal, of naar religieus gezichts-

¹⁾ Errata: lees blz. 266 regel 4: verwondering; blz. 271 regel 10: justitie.

punt in christelijk of niet-christelijk. Tracht men de partijen in te deelen naar het standpunt, dat zij innemen ten opzichte van de nationale of internationale gedachte, dan behooren Communisten, Sociaal-democraten, Democraten en een deel van het Centrum tot de naar het internationalisme neigende partijen, terwijl de Duitsch-Nationalen, de Deutsche Volkspartij, de Beiersche Volkspartij, de Economische partij en een groep uit het Centrum de nationale gedachte hoog houden.

Verdeelt men de partijen naar het criterium christelijk of niet-christelijk, dan staan communisten, socialisten en democraten aan de eene zijde; andere partijen erkennen in meerdere of mindere mate het christelijk ideaal en verzekeren in haar program voor de christelijke grondslagen van het volksleven te zullen opkomen. Sedert de Revolutie is op deze wijze steeds meer de nadruk op het christelijk karakter der natie gelegd en is de noodzakelijkheid haar den christelijken invloed te doen ondergaan steeds meer op den voorgrond getreden.

Het is mijne bedoeling deze ontwikkeling hier na te gaan.

In het Keizerlijke Duitschland hebben wij als eenige partij, die zich officieel christelijk noemde, het Centrum gehad. In zijn programs en verkiezingsuitgaven eischte het voortdurend, dat de wetgeving op het gebied van Onderwijs, van Socialen Voorzorg en van de vorming van de zedelijke overtuiging van de christelijke gedachte behoorde te zijn doordrongen. Daartoe wenschte het voor alles, dat aan de Kerk de noodige zelfstandigheid werd verleend en dat haar gelegenheid werd gegeven op elk gebied haar invloed te doen gelden. In zijn verkiezingsmanifest van 1893 maakte het Centrum zich uitdrukkelijk bekend als een partij „wortelende in het positieve christelijke geloof” en die daarom in het Socialisme een onverzoenlijken vijand ziet. „Wie tot het Centrum wil behooren moet wel doordrongen zijn van het feit, dat geen geloovig Christen ook slechts in het voorbijgaan of ook maar bij ondergeschikte vragen de sociaal-democraten mag toelonken. Niet het onderste boven keeren van de bestaande maatschappelijke orde kan de genezing brengen voor de kranke nijverheid en handel of voor het kwijnend staatkundig en maatschappelijk leven; maar alleen herstel van het Christendom als fundament van ons openbaar en particulier leven, van onze wetgeving en ons staatsbestuur; onbarmhartig moet tegen de onchristelijke liberalistische wetgeving worden gestreden.” Zoo heet het in het Program van 1911: „Wij zijn overtuigd, dat de godsdienst het fundament vormt voor de macht van een volk, dat alleen ware vroomheid op den duur volkskracht en volksgezondheid waarborgt. Elke poging tot verzekering van het religieus-zedelijke leven zal onzen ijverigen steun vinden, alle tegenovergestelde bemoeiingen zullen wij bestrijden.”

Van de overige partijen uit de dagen vóór den wereldoorlog streed alleen de kleine roerige Christelijk-Sociale Partij onder het ontrolde vaandel der christelijke belijdenis. Stichter dezer partij was de bekende — sedert overleden — Dr. Adolf Stöcker; hij heeft zijn partij gedurende

vele jaren met groote bekwaamheid geleid, zoodat zij zelfs in het socialistische Berlijn een belangrijk aantal aanhangers vond onder de arbeiderskringen. Haar machtige tegenstanders socialisme en liberalisme, de antipathie van Bismarck tegen haren leider en de onervarenheid van den toenmaligen Keizer Wilhelm II beletten haar zich volledig te ontplooiën. Merkwaardig is, dat het Gereformeerde „Siegerland” Stöcker's ideaal van christelijke politiek het best begreep en hem telkens weer voor den Rijksdag afvaardigde.

De twee conservatieve groepen „Deutsch-” en „Freiconservatieven” waren het Christendom en de Kerk wel goedgezind en verdedigden vóór alles de confessioneele school als „het fundament van iedere gezonde ontwikkeling”, en waren wel steeds bereid mede te werken aan het behoud en de versterking der christelijke inrichting van het volksleven, doch men kan deze partijen niet positief christelijk noemen. Dr. Kuiper zou ze contra-, niet antirevolutionair genoemd hebben. Zeer zeker ontbrak haar — hoe gewillig zij overigens mocht zijn de christelijke belangen te bevorderen — de overtuiging, dat de Revolutie alleen door het Evangelie kan worden overwonnen en dat de Souvereiniteit Gods de alpha en de omega van het volksleven moet zijn. Het Christendom was bij deze partijen geen huisheer, maar alleen een zeer welkome gast.

De voormalige nationaal-liberale partij bezat als haar ideaal alleen de negatieve: strijd tegen het Ultra-montanisme. Deze partij had uit de Protestantsche kringen in hoofdzaak hen opgenomen, die in de politiek nationaal gezind waren, doch die religieus afkeerig waren van elke vastomlijnde belijdenis. De meesten harer leden voerden het pleit voor de neutrale staatsschool. Gedurende de weinige jaren, waarin de Liberale partij op den voorgrond trad, heeft zij niet alleen tegen Roomsche geestelijken met geldboeten en gevangenisstraf gewoed, maar ook belijdenis-getrouwe evangelische predikanten hebben den haat dezer geestesrichting ondervonden. De tijd van den cultuurstrijd is de bloei-periode van het Liberalisme geweest, waardoor het zijn eigen graf heeft gegraven. Sedert dien heeft het Liberalisme slechts beteekenis gehad als formatie van — dan een naar rechts, dan eens naar links — verbinding zoekende hulptroepen. Het Nationaal-liberalisme was niet positief anti-christelijk: zijn godsdienst moest alleen vrij zijn, ja zeer vrij; in ieder geval een godsdienst, die met Gods Souvereiniteit geen rekening hield en beweerde, dat die in het openbare leven niet op den voorgrond behoorde te treden. In de kerkelijke politiek was het Nationaal-Liberalisme de onverschrokken vertegenwoordiger van grenzelooze leerwillekeur en eischte het van den Minister van Eeredienst de erkenning van gelijke rechten voor alle godsdienstige en theologische richtingen in de Evangelische Kerk:

Het lijkt mij niet noodig, meer dan vluchtig stil te staan bij de naar links gerichte partijen. Vanaf de kleine Vrijzinnige Partij tot aan den *radicaal-socialistischen* vleugel, eischten deze partijen neutraliteit der

school, scheiding van Kerk en Staat en een uitschakelen der Kerk van iederen invloed op het publieke leven. Zij allen hadden ieder op hare wijze den oorlog verklaard aan Koning Jezus en den mensch tot God gemaakt; vooral het Joodsche element, dat in deze kringen geestelijk en financiëel overheerschend was, heeft zijn verderfelijken invloed op de ontkerstening der natie uitgeoefend.

Van samenwerking van alle christelijke partijen was in het keizerlijke Duitschland nauwelijks sprake; de houding van het Centrum bij nationale vraagstukken liet geen toenadering toe van de geloovige Evangelischen. Dr. Adolf Stöcker was een van de weinigen, die van tijd tot tijd er aan herinnerde, dat er toch ook veel is wat een band kan vormen tusschen den geloovigen Protestant en den vromen Katholiek; evenzoo dat de Roomsche Kerk op allerlei gebied dezelfde belangen heeft als de Evangelische Kerk. Eenerzijds droeg de Roomsche Partij telkens — door haar streven om onder den dekmantel van den godsdienst de wereldlijke macht der Kerk te vergrooten; door haar fanatiek optreden inzake het gemengde huwelijk en het begraven van Protestantsche dooden op Roomsche begraafplaatsen in specifiek Roomsche streken — er toe bij nieuwe tweedracht te zaaien; anderzijds waren vele geloovige Protestanten nog niet doordrongen van de beteekenis van de tegenstelling tusschen Christendom en Humanisme. Toen de Rijkskanselier Caprivi het eenmaal waagde over de antithese te spreken, werd hij door alle Protestantsche partijen daarover hard gevallen en zij, die hem gelijk gaven, deden het zwijgen er toe of misten de gelegenheid hem in het openbaar bij te vallen.

Vanuit christelijk standpunt bezien bood de toenmalige partijconstellatie een hopeloos beeld. Nergens vond de eenheid van het ongelooft tot vernieling der christelijke en daarmee der zedelijke grondslagen van het volksleven een gesloten slagorde van christusbelijders tegenover zich. In evangelische kringen troostte men zich altijd opnieuw met de gedachte, dat de Regeering toch wel het ergste zou voorkomen en niet zou toelaten, dat aan de school, aan het rechtsbewustzijn van het volk, aan de openbare inrichtingen van den Staat het traditioneel christelijke karakter ontroofd zou worden. Daarbij vergat men volkomen, dat intusschen het geheele gebouw van den uitwendig-christelijken Staat ondermijnd werd en men lette niet op de waarschuwingen van enkele kloeke mannen. Doch nergens vertoonde zich een persoonlijkheid als een Dr. Kuyper, krachtig genoeg om de bestaande zedelijk-religieuze krachten te leiden. Wel waren er enkelen met diep politiek inzicht, met groote kennis en zedelijken ernst; ik herinner slechts aan den bekenden geschiedvorschcr Treitschke te Berlijn, die onze jongelingschap bezielde. Maar hun allen ontbrak wat een leider tot profeet maakt: het Woord van God en het buigen voor het Eeuwige Woord; kortom, zooals bij Dr. Kuyper, de inspiratie van Gods Geest.

Zoo kwam de ineenstorting, reeds langen tijd voorbereid en door

menigeen voorzien. Tegelijk met den ouden Staatsvorm verdween ook de vroegere wijze van regeeren, welke de afbrekende krachten tot nu toe ten onder gehouden had en hen belet had hun vernielingswerk ten uitvoer te brengen. Met niets sparende ruwheid poogden de leidsmannen der Revolutie alles uit den weg te ruimen wat hen in de bestaande orde der dingen hinderde. In 't bijzonder tegen de christelijke kerk en school was hun haat gekant. De twee eerste Ministers van Onderwijs en Kerkelijke zaken, welke door den wil des volks verkozen waren, de heeren Hoffman en Haenisch, lieten niemand er over in 't duister, wier geestekinderen zij waren. Zoo spoedig mogelijk zou binnen het bereik van den Staat alle religie de deur worden uitgezet. Dat zulke pogingen niet slaagden, is toe te schrijven aan het toornig opvlammen van het in zijn religieus gevoel gekwetste volk en aan het energiek optreden der in-tusschen nieuw georganiseerde groote partijen, uitgenomen de sociaal-democratische. Ondanks de revolutionaire bedwelming der kiezers bij de eerste verkiezingen in Jan. 1919 slaagden de Radicale elementen er niet in de meerderheid in den Rijksdag te veroveren. Voor het scheppen van een Grondwet der nieuwe Republiek moesten zij de hulp van het Centrum en van de Duitsche volkspartij inroepen. Tevens hadden zij te rekenen met de machtige oppositie der — van verkiezing tot verkiezing in ledental groeiende — Duitsch Nationale Volkspartij, die men niet eenvoudig met een fiere handbeweging kon voorbijgaan, alhoewel men haar niet tot mederegeeren toeliet. Vooral bij de behandeling der aangelegenheden van Kerk, School en volksontwikkeling zag zich het Radicalisme voor onoverkomelijke hinderpalen geplaatst. Juist zijn brutale vijandschap drong de Christusbelijders stouter dan ooit te voren met hunne overtuiging en eischen voor den dag te komen, en zich bij de nieuwe oriëntering der politieke partijen te doen gelden; de socialistische Ministers van eeredienst waren de allerbeste propagandisten voor de christelijke zaak.

Een merkwaardige verandering voltrok zich in de bestaande partijen. Niet alleen aanvaardden zij gedeeltelijk andere namen, doch zij stelden zich ook nieuwe doeleinden voor en gaven nieuwen inhoud aan hunne partijprograms. De twee vroegere conservatieve groepen en de christelijk-sociale richting smolten tot de „Deutsch Nationale Volkspartei” ineen, welke dadelijk bij de eerste verkiezing in Januari 1919 42 zetels in den Rijksdag te beurt vielen en die heden 111 afgevaardigden telt; dus na de sociaal-democratie de sterkste groep in den Rijksdag en het volk is. Met weinig uitzonderingen omsluit deze partij zoowel de politiek conservatieve en monarchistische kringen, als de vrienden van een waar christelijk geloof. Zoals boven gezegd had ook de vroegere conservatieve partij een open oog voor de beteekenis van de christelijke gedachte. De thans ontstane nieuwe partij bouwt bewust op de grondslagen van het Christendom voort en eischt de erkenning harer idealen ook in het politieke en maatschappelijke leven. De Christus is begonnen Heer te

worden in huis. De scheiding van Kerk en Staat, die door de Revolutie afgeperst werd, kwam weliswaar niet overeen met de wenschen van velen der leiders en leden der partij, doch zij hebben zich in de omstandigheden geschikt en pogen nog ijveriger dan te voren de invloeden van Christendom en Kerk op het volksleven te doen inwerken. Hierover lezen wij in de z.g. „Richtlijnen” der partij van 27 December 1918 het volgende: „De sterk levende kracht van het Christendom moet bewaard blijven voor ons staats- en volksleven en moet het doordringen. Zij moet door middel van godsdienstonderwijs het opgroeiende geslacht ten goede komen. Voor elke godsdienstige gezindheid, elke kerkelijke inrichting en elke religieuse gemeenschap eischen wij eerbied en toegevendheid. Onder alle omstandigheden behoort zorg gedragen te worden voor de vrijheid der Kerk in eigen boezem, voor hare dienaren en hun wettelijk gewaarborgde positie en de verzekering hunner financieele belangen en verworven rechten. In de arbeid der school moet de karaktervorming en nationale opvoeding der jeugd op religieuse grondslagen gevestigd zijn.” Nog breedvoeriger treden de „Grundsätze” der Partij in bijzonderheden over de beteekenis van den Godsdienst voor het volk: „Met het oog op de geweldige taak, die ons wacht, heeft ons volk hoogere krachten noodig dan die, welke de zedelijk wegwijnende wereld in staat is te geven. In den ernst der christelijke consciëntie ontvangt de Duitsche gedachte eerst hare diepste innerlijke waarde. Slechts in het geloovig christendom ontmoet ons volk de opbouwende en onderhoudende krachten, waaraan het in staat, school en gezin behoefte heeft. Hoe ernstiger ons volk zijn taak opvat, door zich over te geven aan de gemeenschap — het leven voor de broeders te stellen — hoe beter het geraken zal tot de eenheid in eigen boezem en tot het gezuiverd sociaal gevoelen, waaruit tenslotte zijn vernieuwing zal opgroeien.” „Van het krachtiger en dieper worden van het christelijk bewustzijn verwachten wij de zedelijke wedergeboorte van ons volk, zonder hetwelke deze volstrekt onmogelijk is. Religie is een volkszaak. Levende associatie der christelijke-religieuse krachten is de voorwaarde voor de reinheid van het gezin, de ontwikkeling der jeugd, de verzoening der sociale tegenstellingen, het welzijn van den Staat. Een volk zonder religie bezit geen zedelijk houvast en dus ook niet de kracht tot verzet tegen de zorgen en ontberingen des tijds. Aan een irreligieus Staatsbestuur ontbreekt de grondslag van vaste zedelijke maatstaven en daarmee ook het vertrouwen en de autoriteit, die voor het ontstaan van waarachtige vaderlandsliefde en daadwerkelijke deelneming in het staatsleven onmisbaar zijn. Wij strijden tegen alles, wat deze grondslagen onzeker maakt.” Ten opzichte van de Kerk verklaren de „Grundsätze”: „De gelijkstelling der vrije christelijke kerken en gemeenschappen met de kerken, die tot nu toe reeds de rechten van erkende organisaties hadden, behoort te worden voortgezet. Het losmaken van den band, welke de Kerk aan den Staat verbindt, de wettelijk bepaalde financieele verplichtingen van den Staat en andere verworven

rechten der Kerk en harer dienaren, behooren gewaarborgd te worden. Aan elke poging om de vrijheid der Kerken tot zelfstandige administratie harer eigen aangelegenheden te belemmeren, zullen wij beslist weerstand bieden. De Regeering behoort de geestelijke verzorging in het leger, in de ziekenhuizen en de gevangenen toe te staan. In het schoolwezen eischt de partij onvoorwaardelijk de confessioneele school en de erkenning van het recht der ouders bij de opvoeding hunner kinderen; derhalve moet ook aan de particuliere scholen vrije ontwikkeling verzekerd worden."

Aan dit program hebben bij de laatste verkiezingen voor den Rijksdag meer dan zeven millioen christelijke mannen en vrouwen hun goedkeuring verleend. De Duitsch-Nationale Volkspartij wil geene confessioneele partij zijn. Juist in de laatste jaren hebben duizenden Roomschen bij haar aansluiting gezocht, onder wie niet weinigen, die vroeger hooggeziene leiders in het Centrum waren. Rond één tiende der Duitsch-Nationale afgevaardigden zijn belijdende leden der Roomsche kerk. Voor de belangen van het Protestantsche volksdeel wordt zorg gedragen door de tot dit doel geformeerde „Evangelische Reichsausschuss der Deutsch-Nationalen Volkspartei", onder voorzitterschap van het ook in Holland bekende Rijksdaglid Dr. theol. R. Mumm, de opvolger van Dr. Adolf Stöcker in de leiding der vroegere christelijk-sociale partij.

Iedere vergelijking tusschen het Duitsch-Nationaal program van heden met de op het christendom betrekking hebbende artikelen van het conservatief program van het verleden, toont onmiddellijk de overwegende beteekenis, die hier aan de christelijke gedachte wordt ingeruimd. Het Christendom de grondslag van den Staat. Wel is waar telt de partij ook vele aanhangers, die zich slechts om haar monarchale en sociale programpunten hebben aangesloten, zonder voor hun eigen persoon de christelijke idealen te belijden; maar in hare vertegenwoordiging heeft toch de met haar program overeenstemmende christelijke geest de overhand. Daarom is het ook aan kleinere groepen van christusbelijders, die gaarne nog duidelijker zouden zien uitgesproken de onderwerping van de politiek aan Gods souvereiniteit, tot dusver niet gelukt het eenheidsfront van de partij te verbreken. Hier en daar in het land openbaart zich in religieuze vereenigingen en christelijke arbeiderskringen het verlangen op het fundament van Gods Woord allen tot politieke samenwerking bijeen te roepen, die Christus als Heiland en Koning belijden en Gods heerschappij en ordinantiën in het publieke leven voorop gesteld wenschen te zien. Deze kringen van meer besliste geloovigen, die nog niet tot een bijzondere partijformatie zijn gekomen, zijn van gevoelen, dat de christelijkheid der Duitsch-Nationale Partij nog te algemeen en te kleurloos is, niet ver genoeg gaat; dat meer van Gods heerschappij en gebod dan van christelijke grondslagen gesproken moet worden. Hoe hoog men ook de offervaardigheid en de vrijmoedige belijdenis dezer kringen moge aanslaan, zou het toch onrecht zijn te loochenen, dat de Duitsch-Nationale Partij voornemens is op het terrein van het staats-

leven God te eeren en Gods wil te doen gelden. Voor het oogenblik zou het in ieder geval noodlottig zijn indien juist de geloovige kringen van het evangelische volksdeel de groote partij zouden loslaten. De strijd gaat thans in Duitschland om de grondslagen van het volksleven. In dezen strijd behooren allen bijeen, die overtuigd zijn, dat onder zulke grondslagen een volk sterven moet!

Nog merkwaardiger dan de verandering in de innerlijke gesteldheid der oude Conservatieven is de verandering, die bij de vroegere „National-liberalen”, de „Deutsche Volkspartei” van heden, voltrokken heeft. Zij was de partij der grootindustrie en had gemeend, dat het voor een leven van een volk voldoende was de materiële ontwikkeling te verzekeren en de intellectueele kennis zoo hoog mogelijk op te voeren. De ernstige aanklachten van Dr. Kuyper, waaronder eenmaal het schuldige Hollandse Liberalisme in stukken viel, zijn ten volle van toepassing op de Duitsch-Nationaal-Liberale Partij van het Keizerrijk: overvoeding en overschatting van het intellect, schitterende uitstallingen in magazijnen en winkels, waardoor de begeerte wordt opgewekt terwijl de middelen ontbreken deze begeerte te vervullen; een geheel vergeten van het feit, dat een volk ook behoeften der ziel heeft; een koud rekenen alleen met voordeel op maatschappelijk gebied; menschenvergoding, gepaard aan onmeedoogende minachting der ware bronnen, die een volk voor versmaching kunnen behoeden.

Het nieuwe program heeft gebroken met dit hooghartig zwijgen over de christelijke kerk en haren invloed. Scheen het eertijds voldoende te zijn de religieuse idealen saam te vatten in de bewering, dat men aan Rome weerstand had te bieden en voor de Evangelische Kerk het gelijke recht voor alle richtingen en stroomingen had te handhaven, zoo bemoeit men zich tegenwoordig vriendelijk met de behoeften der kerk en is men zelfs ten opzichte van de confessioneele school uiterst tegemoetkomend. Over religie en kerk verklaart het program: „De Deutsche Volkspartij eischt gewetensvrijheid en zelfverantwoordelijkheid in alle religieuse en kerkelijke aangelegenheden. Zij erkent in het Christendom een grondpilaar der Deutsche cultuur en van het Deutsche volksleven. Zij streeft naar een goede verstandhouding tusschen de kerken en den Staat ten dienste der volksopvoeding en naar verzachting der confessioneele tegenstelling door wederzijdsche overeenkomst en door eendrachtig samenwerken in het publieke leven. De partij pleit voor onbepaalde vrijheid en eigen bestuur van alle religieuse gemeenschappen. De kerken moeten vrij van de voogdij van den Staat haar wettige positie van corporaties publici juris behouden, inclusief het recht tot belastingheffing van hare leden. Aan andere religieuse gemeenschappen behoort de mogelijkheid gegeven te worden dezelfde rechten te verwerven en door den Staat te worden erkend. De verplichtingen van den Staat behooren gaandeweg door de wet opgelost te worden op eene wijze, die met de levensvoorwaarden der Kerk overeenkomt. Voor het verder onderhoud der

theologische faculteiten, voor den pastoralen arbeid in het leger en op de vloot, in openbare ziekenhuizen en gevangenissen behoort ook in de toekomst de Staat de noodige middelen toe te staan."

Wat de school betreft wordt verlangd, dat de samenhang met de grondslagen der Duitsche cultuur, in het bijzonder met het Christendom, bewaard wordt. „De Duitsche Volkspartij eischt derhalve ook het onderwijs in de religie in de openbare scholen volgens de beginselen der Kerken, waarbij de volle gewetensvrijheid moet gewaarborgd blijven." Ook mag de arbeid der particuliere scholen onder toezicht van den Staat niet belemmerd worden.

Zonder twijfel hebben wij aan de hand van Gods Woord menigerlei af te keuren in het religieus program der Duitsche Volkspartij; het is ons te weinig omlind en onvoldoende in haar doel-bepaling. Een partij mag geen christelijke partij genoemd worden, wanneer zij niet anders doet dan toezeggen, dat zij het Christendom zal begunstigen en dat zij het waardeert als een constitueerend en beslissend element van het volksleven. Slechts dan noemen wij een partij een christelijke, als zij positief Gods Woord verklaart te zijn de fontein ook der politieke wijsheid. Toch moet men in onze kringen verheugd zijn, dat klaarblijkelijk eene wending naar het Christendom in de beginselen der vroegere Liberale Partij te bespeuren valt en dat het gelukt is bij de laatst gehouden verkiezingen 51 afgevaardigden met een zoodanig program in den Rijksdag zitting te doen nemen. Volgens hunne beginselen zijn de Duitsch-Nationalen en de Volkspartij wel in de gelegenheid bij religieuze en cultuurproblemen een heel eind samen te gaan en, gezien de confessioneele samenstelling der twee partijen ook aan de evangelische kerk en wereldbeschouwing een rechtmatigen invloed te verzekeren.

Niet anders dan in het voorbijgaan worde hier herinnerd aan de eertijds „fortschrittliche", thans „Deutsche-demokratische" partij. Zij staat in beginsel op denzelfden grondslag van wereldbeschouwing als haar radicale neven, de Socialisten en Communisten, doordat zij Gods Souvereiniteit over het leven van Staat en cultuur loochent. Van een religieus, laat staan van een christelijk fundament van het volksleven moet deze partij niets hebben. Dit blijkt onbetwistbaar uit de verklaring in haar program: „De opbouw van het komende Deutschland kan alleen geschieden door de intellectueele krachten te voeden, de lichamelijke en zedelijke vermogens te versterken en aan de eischen van het gemoed te voldoen. Niet verdrukking der persoonlijkheid, niet africhting der individuen is noodzakelijk, maar eerbied voor iedere overtuiging. Wij gelooven aan de kracht der waarheid de dwaling te overwinnen. Op zulke grondslagen verrijst de hoogste schepping van den menschelijken geest, de cultuurstaat." Op schoolgebied is men vijand der confessioneele school en van het confessioneele onderwijs en droomt van een religie staande boven de kerkelijke verschillen. Als burgerlijke revolutiepartij zou men liefst een ruwe breuk tusschen Kerk en Staat ontwijken en de

scheiding op humane voorwaarden voltooien. In kerkschgezinde streken zullen hunne propagandisten zelf de witte das omdoen, terwijl toch de democratische pers, onder leiding van het *Berliner Tageblatt* de christelijke en met name de protestantsche kerken met wrok en laster overstelpt en slechts voor de poorten der synagoge haar tong in bedwang houdt. Voor de opbouw des volks naar christelijke beginselen en voor een samenwerken met de Duitsch-Nationalen en de Volkspartij op cultureel gebied komen de Democraten niet in aanmerking. Overigens is hun aanhang in het land niet bijster groot; in plaats van de 75 leden, welke de partij in den eersten Rijksdag der Republiek van 1919 afvaardigde, heeft zij heden nog slechts 32 leden.

Verreweg het moeilijkst is het om, ten aanzien van het Centrum, dat voor de christelijke partij bij uitnemendheid wil doorgaan, te weten te komen, of men met eene christelijke dan wel met eene democratisch-liberale, kerkelijk gekleurde partij te maken heeft. In zijn program belijdt het Centrum zonder twijfel christelijke beginselen. In zijn propandalectuur ontmoeten wij overal de verwijzing naar Christendom en de plechtige verklaring: „Het Centrum zal blijven, wat het altijd geweest is: een waarachtig christelijke volkspartij, wier voorzorg zich uitstrekt over alle landgenooten zonder onderscheid van rang, stand of confessie. De onuitputtelijke krachten, die uit de levensbronnen van het Christendom voortkomen, moeten zich zonder hinderpalen te ontmoeten kunnen ontplooiën, zal het groote werk der nationale wederopbouw slagen.” Bewaring en versterking van het christelijk ideaal van cultuur en opvoeding, gewetensvrijheid, vrijheid der religieuze actie en den christelijke philanthropie, bescherming van gezin en huwelijk, handhaving der confessioneele lagere school, verzekering van voldoende religieus onderwijs in alle scholen, strijd tegen zedelijke ontaarding: zie hier de met opzet en voorliefde aangehaalde beginselen van het Centrum. Zoodra wij alleenlijk het oog slaan op het program spreekt het vanzelf, dat het Centrum binnen het kader valt van de voor de christelijke gedachte optrekkende partijen, en men kan niet begrijpen, dat het niet reeds lang tot eene hechte coalitie met de andere, Koning Jezus eerende partijen gekomen is. In vele bijzondere kwesties op het gebied van kerk en school deed zich reeds dikwijls ongezoekt een gelegenheid voor tot samenwerking met de Duitsch-Nationalen en de Volkspartij. De christelijke school zou onder de eerste wilde bestorming der linksche partijen het onderspit gedolven hebben zonder het vastberaden en scherp verzet der Roomsche bisschoppen en der Roomsche fractie in den Rijksdag. Insgelijks was de scheiding van Kerk en Staat in tegemoetkomende termen slechts mogelijk door de hulp der Roomschen. In de tegenwoordige Rijksregeering heeft, zooals bekend, het Centrum besloten met uitschakeling der Sociaal-democratie deel te nemen aan voornamelijk door de rechtsche partijen bepaalde politiek. Toch zijn wij nog ver verwijderd van een werkelijk christelijke coalitie en de verhouding tusschen het Centrum en de overige in de

Rijksregeering zittende partijen is vrij koel. In den Pruisischen Landdag verkiezen de Roomschen zelfs de vriendschap der Socialisten boven aansluiting aan de rechtsche groepen.

De grond voor dit vreemde gedrag is hierin te zien, dat het Centrum niet slechts een christelijke en kerkelijke partij was, maar ook de kiemen van het democratisch Liberalisme van het begin af in zich droeg. Zoolang Rome in strijd was met de Duitsche Regeering kwam dit liberalistisch karakter minder voor den dag; sinds echter tusschen Berlijn en Rome vrede gesloten was, nam het Centrum onder leiding van Erzberger, Dr. Wirth en Dr. Marx steeds duidelijker de houding van een liberale partij aan met een zwak vernis van Roomsch-kerkelijke vroomheid. De idealen, die Liberalen tot Socialisten bezielde: internationalisme, pacifisme, constitutionalisme, sterkere accentueering van het materieele, zelfs aanvaarding van zuiver socialistische theorieën, wonnen macht over de leiders der partij. Instinctmatig gevoelt men de verwantschap wanneer men opmerkt, dat zij de coalitie met de linksche partijen niet wil loslaten. Bovendien heeft zij, wat de begunstiging der belangen van Roomsche ambtenaren en onderwijzers en het streven naar kerkelijke machtsuitbreiding betreft, van de atheïstische bondgenooten minder weerstand te verwachten dan van de rechtsche partijen, waar getrouwe christelijke mannen den boventoon voeren. Op het oogenblik werkt als bijzonder krachtig cement het feit, dat invloedrijke ministers en Rijksdagleden van de Roomsche en de Socialistische partij in broederlijke gemeenschap in de moerassen der corruptie zijn verzonken.

Deze zwenking naar links is niet zonder tegenspraak uit de eigen gelederen gebleven. De oppositie uitte zich zelfs zoo, dat geziene leiders van het Centrum als Dr. Martin Spahn, Wallraf, Graaf Meerveld en anderen de partij verlieten en bij de Duitsch-Nationalen aansluiting vonden. Weer anderen, zooals de bekende leider der Roomsche arbeiders Adam Stegerwald, de landbouwers en de industrieelen in het Rijnland en Westfalen bleven weliswaar aan het oude vaandel getrouw, maar zij zien met rijzend en onverholen misnoegen, hoe Wirth en Marx de vroeger op haar christelijk karakter zoo trotsche partij tegen den uitgesproken wensch van Paus en bisschoppen met den dag vaster aan den socialistischen wagen dreigen te knooien. Het is natuurlijk onmogelijk vooruit te zeggen, hoe deze toestand zich zal ontwikkelen; of het ingeplante gevoel van tucht en orde en de gemeenschappelijke liefde tot de kerk de divergeerende elementen bij elkaar zal kunnen houden, dan wel of de daadwerkelijke aanwezige scheuring zich ook naar buiten zal openbaren, zooals in Beieren de Beiersche volkspartij zich van het Centrum, wegens diens liberalistisch-democratische houding heeft afgescheiden en zijne heerschappij in Beieren heeft gebroken. Het vermaarde en in vele stormen beproefde centrumgebouw kraakt hoorbaar.

Tenslotte hebben wij nog antwoord te geven op de vraag, of aan een coalitie van alle christelijkgezinde partijen te denken is. De zedelijke

toestanden in het volk drijven zonder twijfel tot dit heerlijk doel. Of echter het Centrum zijne wenschen om kerkelijke gezagsuitbreiding zoodanig zal inkrimpen, dat zij voor ons Protestanten dragelijk zullen zijn, is geenszins zeker. Tot nu toe heeft Rome het gelijke recht der evangelische kerken nog nooit ronduit erkend. Van de zijde van het geloovig evangelisch volksdeel heeft men in elk geval in beginsel niets er op tegen, onder zekere welomschreven condities met Rome samen te werken tot religieusen en zedelijken opbouw van het land; de kort geleden gehouden groote Rijksdagrede der Duitsch-Nationale Partij, bij monde van den afgevaardigde Dr. K. Koch-Oeyenhausen in den Pruisischen Landdag, gaf deze bereidwilligheid duidelijk te kennen.

Ofschoon de ontwikkeling van het Duitsche partijleven voor den christen in velerlei opzicht weinig aangenaam is en weinig goeds voorspelt, valt toch ook dit verblijdend feit te constateeren, dat de christelijke gedachte in den politieken strijd vorderingen gemaakt heeft. Groote partijen zijn begonnen met het Christendom ernstig rekening te houden en daarvan de krachtigste hulp voor de wederopheffing van het terneer-geslagen volk te verwachten. Wat wij als christenen van den Staat eischen moeten, is thans niet langer de wensch van enkele particulieren of van kerkelijke vergaderingen, maar is tenminste voor een belangrijk gedeelte opgenomen in de programs van machtige partijen, die vroeger deels onverschillig, deels slechts met goede wenschen zonder krachtige wilsuïting tegenover Christendom en Kerk stonden. De zich op elk terrein voortdurend beslistere openbarende antithese vóór of tegen den Christus breekt ook in het politieke leven door, dank zij vooral de ongeveinsde vijandschap der Radicalen en noopt allen, die van den Christus Gods alleen het heil voor het volk verwachten, tot aaneensluiting.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Op een vergadering van de centrale kiesvereniging alhier werd door een antirevolutionair raadslid aan de vergadering gevraagd, of de wijze, waarop de z.g. zuiveringseed bij de aanvaarding van het raadslidmaatschap wordt afgelegd, geen ontheiliging van den Naam des Heeren is. Als door de leden van den Raad op de rij af telkens de bekende eedsformule wordt herhaald, dan — zoo meende dit raadslid — gaat de ernst weg. Hij vroeg, of het geen tijd wordt, dat deze eed wordt afgeschaff en vervangen door de belofte voor alle gekozenen.

Over deze vraag is lang en breed gediscussieerd. De vergadering was

het in meerderheid niet met bedoeld raadslid eens. Toch voelden allen, dat deze vraag maar niet zonder nadere studie in de vergadering op voldoende wijze te beantwoorden was.

Men wilde gaarne weten hoe en wanneer het voorschrift van dezen zuiveringseed in onze wetgeving gekomen is;

waar het afleggen van den eed — anders dan bij de rechtbanken — gevorderd wordt;

en op welke gronden te verdedigen is, dat de overheid het afleggen van den zuiveringseed vordert.

Ook vroeg men, of de overheid niet den schijn op zich laadt, dat zij de atheïsten meer betrouwbare mensen acht, wanneer zij dezen geloofd enkel op hunne beloften.

ANTWOORD.

De vraag van het raadslid is door den wetgever reeds bijna in den bedoelden zin beantwoord. Een wettelijke verplichting tot het afleggen van den zuiverings-eed bestaat niet meer. De Gemeentewet (art. 39) laat den raadsleden bij het aanvaarden van het raadslidmaatschap, zoowel wat betreft den zuiveringseed als wat aangaat hun ambtseed, de vrije keuze tusschen het afleggen van den eed of de belofte (verklaring).

Vóór 1896 was dit anders. De wet vorderde toen van de raadsleden het afleggen van eed of belofte „ieder op de wijze zijner godsdienstige gezindheid”. En dit voorschrift werd doorgaans in de practijk aldus verstaan, dat slechts toegelaten werden tot het afleggen van de belofte de leden van een kerkgenootschap, welks leerstellingen zich verzetten tegen het afleggen van een eed (met name de doopsgezinden); terwijl — naar men aannam — voor de leden van alle andere kerkgenootschappen de verplichting tot eedsaflegging bestond. Weigering om aan die verplichting te voldoen maakte aanvaarding van het lidmaatschap onmogelijk.

* * *

Of de eisch tot het afleggen van den eed of van de belofte „naar de wijze van de godsdienstige gezindheid” ook diegenen tot eedsaflegging verplichtte, die *niet* tot eenig kerkgenootschap behoorden, was langen tijd in het onzekere. Vandaar dat in gevallen, dat de wet deze formule gebruikt (b.v. in de voorschriften omtrent de gerechtelijke en belasting-eeden, omtrent den eed van leden der burgerlijke en militaire rechterlijke macht, notarissen, deurwaarders, advocaten enz.), herhaaldelijk moeilijkheden ontstonden, vooral waar — zooals ten aanzien van den getuigeneed — eedsweigering een strafvervolgung kon uitlokken. In 1913 besliste de Hooge Raad (arrest van 29 Dec. 1913 W. 9574), dat voor personen, die *niet* tot eenig kerkgenootschap behoorden, *een met bedreiging van straf af te dwingen verplichting tot eedsaflegging niet bestaat*. Toen echter een jaar later door hetzelfde college werd beslist, „dat verklaringen van dergelijke personen *niet als verklaringen van getuigen gelden*” (arrest 29 Juni 1914, W. 9674) ontstond een noodtoestand. Atheïsten konden — bij eedsweigering — nu niet meer als getuigen worden gehoord en waren van verschillende ambten uitgesloten.

Om in dezen noodtoestand te voorzien werd door de Regeering aanstonds

een wetsontwerp ingediend, welk ontwerp¹⁾ echter — wegens de gelegenheid, die het aan den rechter bood om de gegrondheid van de gewetensbezwaren te toetsen — door de Eerste Kamer (17 Juni 1915) verworpen werd. Een nieuw ontwerp²⁾ bereikte eerst in 1916 het Staatsblad (wet van den 28sten April 1916, S. 174 tot nadere voorziening betreffende het eedsvraagstuk).

Dit eedswetje stelt het afleggen van een ambtseed, dit woord genomen in ruimen zin, facultatief, doch legt overigens in de gevallen, waarin de wet den eed of de belofte naar de wijze der godsdienstige gezindheid of den eed zonder meer voorschrijft of daaraan rechtsgevolgen verbindt (b.v. getuigeneed voor den rechter)³⁾ dengene, die *niet* tot eene godsdienstige gezindheid behoort, de verplichting op tot eedsaflegging. Een belofte of bevestiging wordt in die gevallen slechts toegelaten:

a. met het oog op doopsgezinden e. d., „indien de te beëedigen persoon verzoekt daartoe te worden toegelaten op grond, dat hij behoort tot een godsdienstige gezindheid, welke hem het afleggen van eeden verbiedt”;

b. met het oog op atheïsten e. d. n.l. „indien hij schriftelijk verklaart, tegen het afleggen van eeden, *ook wanneer eenig wettelijk voorschrift dit vordert*, onoverkomelijke bezwaren te hebben, ontleend aan zijne opvatting omtrent den godsdienst”.

Deze laatste uitzondering (aldus geformuleerd tengevolge van het aannemen van een amendement van Mr. de Geer c.s.⁴⁾) houdt rekening met de omstandigheid, dat sommige geloovigen slechts eedsaflegging geoorloofd achten, wanneer de overheid dit *uitdrukkelijk* vordert. Door het opnemen van de woorden „ook wanneer eenig wettelijk voorschrift dit vordert” is vastgelegd, dat voor dezulke de uitzonderingsbepaling *niet* geldt.

* * *

Wat nu de eedsaflegging bij het aanvaarden van het lidmaatschap van een plaatselijk bestuurscollege aangaat, deze was — zooals gezegd — al veel eerder, n.l. tengevolge van de aanneming van het ontwerp-Gerritsen (wet van 28 Mei 1896 S. 88) voor de raadsleden, evenals voor de leden van de provinciale staten, facultatief gesteld⁵⁾. Tevoren (bij de grondwetsherziening van 1887) was de grondwettelijke eedsplicht voor de leden van de Staten-Generaal geschrapt⁶⁾.

Het eedswetje van 1916 liet niet slechts deze facultatief-stelling van de eedsaflegging voor de raadsleden onaangetast, doch breidde haar uit tot alle ge-

¹⁾ Kamerstukken 1913—1914 No. 338 en 1914—1915 No. 77.

²⁾ Kamerstukken 1914—1915 No. 413 en 1915—1916 No. 96.

³⁾ Dus niet het geval, dat de wet slechts een belofte of verklaring vraagt (b.v. van getuigen en deskundigen in zaken betreffende de ongevallenwet; van getuigen voor den octrooiraad; van den aangeslagene in de Rijks-inkomstenbelasting, bij toepassing van art. 84 van de wet op de inkomstenbelasting 1914 e.d.).

⁴⁾ Hand. II 1915/16 p. 1304 v.v. en 1354 v.v.

⁵⁾ Vgl. art. 39 Gemeentewet en art. 71 Provinciale wet.

⁶⁾ Het hoofdbezwaar van *Dr. Kuypers* tegen het ontwerp-Gerritsen gold niet de facultatief-stelling als zoodanig (deze was toch niet meer dan een consequentie van het reeds in 1887 in de Grondwet aanvaarde beginsel), doch betrof het feit, dat deze zaak bij initiatief-voorstel van een Kamerlid aanhangig was gemaakt. Zijns inziens behoorde uitsluitend de Regeering het initiatief ten deze te nemen na de vraag te hebben onderzocht: „of zij zich in staat acht behoorlijk te regeeren en behoorlijk recht te bedeele, zonder den eed of met een facultatieven eed” (Handelingen Ite Kamer 1895/’96, pag. 1025).

vallen, waarin de wet een ambtseed vordert. Bijgevolg bestaat thans b.v. ook geen wettelijke verplichting tot eedsaflegging meer voor burgemeesters, gemeenteontvangers en secretarissen, hoewel de Gemeentewet deze functionarissen op het oogenblik nog het afleggen van den eed of belofte naar de wijze der godsdienstige gezindheid voorschrijft.

* * *

Bij de vraag, of de zuiveringseed behoort te worden geschrapt is dus niet de quaestie, of er een einde moet komen aan een wettelijken plicht tot eedsaflegging (want een dergelijke plicht bestaat niet meer), doch gaat het over de wenselijkheid of zelfs de *gelegenheid* tot eedsaflegging, die de wet op het oogenblik nog laat, moet worden weggenomen.

Nu komt het ons voor, dat men dien weg niet op moet.

De wet eischt van het raadslid om — alvorens te worden toegelaten tot den ambtseed (belofte) — te zweren of te verklaren (beloven), dat hij „om tot lid van den Raad te worden benoemd, directelijk of indirectelijk, aan geen persoon, onder wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of gegeven” heeft en voorts dat hij „om iets hoegenaamd in deze betrekking te doen of te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken aannemen zal, directelijk of indirectelijk”. Uiteraard wordt deze verplichting gesteld, om de grootst mogelijke zekerheid te erlangen, dat corruptie zoowel vóór als na de verkiezing uitgesloten blijft. Te dien einde (al werd dit niet uitdrukkelijk in de regeeringsstukken gezegd) werd deze eisch dan ook reeds door Thorbecke in de Gemeentewet opgenomen, zulks in navolging van de Grondwet, waarin sinds 1814 aan de leden van de Staten-Generaal de verplichting tot het afleggen van een specialen zuiveringseed was opgelegd. Aanvankelijk (tot 1896) gaf art. 36 der Gemeentewet niet eens het formulier van den zuiveringseed aan, doch bepaalde zich er toe eenvoudigweg te verwijzen naar het artikel van de Grondwet, waarin de zuiveringseed voor de kamerleden is opgenomen.

Nu bestaat er o. i. gevaar, dat door het schrappen van den eed uit art. 36 der Gemeentewet deze waarborg tegen corruptie wordt verzwakt. De eed is „een plechtige betuiging, bij het afleggen eener verklaring of belofte, dat men zich daarbij voor oogen stelt Gods alwetendheid en Zijn straffen van allen leugen” ¹⁾. Het is een godsdienstige handeling en heeft als zoodanig — voorzover de eedsaflegger aan God gelooft — een veel hoogere beteekenis dan een eenvoudige belofte en verklaring. Ja, men zal zelfs moeten toegeven, dat de belofte of verklaring hare beteekenis goeddeels ontleenen aan het feit, dat de wet ze naast en in de plaats van den eed stelt en toelaat. En nu kan weliswaar een ieder, die wil, met belofte en verklaring volstaan. Doch de praktijk leert, dat zij, die tot afleggen van eed of belofte geroepen zijn, voor een groot deel gaarne de grootste zekerheid schenken, die in het algemeen staatsbelang wordt verlangd. En zoolang deze praktijk blijft gehandhaafd, verdient handhaving van den eed stellig aanbeveling.

¹⁾ Deze definitie, ontleend aan de dissertatie van *Mr. J. J. de Waal Malefijt* (De eed ter beslissing van het geding, 1907, p. 30), wordt weergegeven zooals ze — met wijziging van de laatste woorden — door *Prof. Anema* overgenomen is in zijne bewerking van Asser's „Handleiding tot de beoefening van het Nederl. Burgerl. Recht” pag. 431.

Daarnaast rijst tegen het schrappen van den zuiveringseed nog een tweede bedenking. Men bemerkt telkens weer een streven om den eed, juist omdat men er een godsdienstige handeling in erkent, uit het leven van den Staat te bannen; een streven, dat zich niet enkel richt tegen den eed, doch tegen alles, wat aan het goddelijk ambt der Overheid herinnert, en dat eerst in de zuivere „état athée" haar politiek ideaal verwezenlijkt ziet. Dit streven openbaart zich in steeds scherper vorm. Eerst ging het bezwaar tegen den gedwongen politieke eed. Thans — nu de verplichting tot het afleggen van den politieke eed niet meer bestaat — wenscht men opnieuw een stap verder te gaan en zelfs de gelegenheid tot het afleggen van den eed uit de wet te lichten. Straks zal opnieuw een poging worden gedaan om in de gevallen, waarin de eedsverplichting niet kan worden gemist (b.v. bij rechtspraak) aan den eed zijn godsdienstig karakter te ontnemen en hem — zooals in Frankrijk — tot een neutrale formule te verlagen.

Dit proces behoort onzerzijds niet bevorderd, doch met alle kracht te worden tegengewerkt. Naar antirevolutionaire belijdenis regeert de Overheid bij de gratie Gods en heeft — zooals art. V van het Program van Beginselen zegt — hieraan hare regeeringsmacht ontleenende, het recht, den eed te vragen. Wenscht zij ter bescherming van de politieke moraliteit, zonder welke vooral bij een democratische regeering als de onze een goed staatsbestuur onmogelijk is, van degenen, die tot de regeering van stad of gewest geroepen zijn, den eed te vorderen, althans hun de gelegenheid tot het afleggen van den eed te laten, dan heeft zij aanspraak op onzen steun.

Nu kan men de vraag stellen: maar moet de zuiveringseed dan niet dwingend worden voorgeschreven. Deze consequentie ligt inderdaad in de lijn van de bovenstaande beschouwingen. Doch men zou, bij het stellen van een verplichting, toch een uitzondering moeten maken voor doopsgezinden e. d. wegens godsdienstige bezwaren tegen het afleggen van den eed en voor atheïsten e. d., wier eed vanwege hun ongelooft waardeloos en zelfs heiligschennend zou zijn.

Intusschen, aan een dergelijke eedspllicht bestaat — gelet op de practijk — geen of weinig behoefte, aangezien de zuiveringseed — ook zonder uitdrukkelijke verplichting — in den regel wordt afgelegd door degenen, die niet onder een van de beide bedoelde groepen zijn te rangschikken. Ware het anders, bleken met name degenen, naar wier godsdienstige belijdenis de eed slechts is toegelaten ingeval de Overheid, of anderszins de nood het vordert¹⁾, bezwaar te hebben tegen het afleggen van den zuiveringseed, zooals bij de behandeling van de eedswet van 1916 werd gevreesd, dan zou o. i. een wettelijke formule van den eedspllicht aanbeveling verdienen.

* * *

Op één punt willen wij tenslotte nog de aandacht vestigen.

Het valt niet te ontkennen, dat in vele gevallen de wijze, waarop de eed wordt afgelegd, weinig strookt met den ernst dezer handeling. Dit vindt, behalve in onverschilligheid voor de hoogheid van den eed, zijn grond in een te veelvuldig gebruik.

Daarom is beperking van het gebruik van den eed wenschelijk. En deze wenschelijkheid geldt niet alleen voor talrijke onbeduidende aangelegenheden

¹⁾ Vgl. De Heidelbergsche Catechismus Zondag 37 en Dr. Kuyper: „E Voto Dordraceno" III pag. 610 v.v.

(b.v. bij de berechting van geringe overtredingen) waarin de eed gevraagd wordt. Maar evenzeer voor de eeden, welke in de raadsvergaderingen en in de vergaderingen van andere publieke colleges worden afgelegd. De wet eischt van raads- en statenleden eerst den zuiveringseed (verklaring) en vervolgens den ambtseed (belofte). En dus moet door elk der leden (voorzoover ze tegen eedsaflegging geen bezwaar hebben) telkens tweemaal achtereen den eed afgelegd worden. Dit is o. i. een overtollig eedsgebruik, hetgeen licht de heiligheid van den eed schendt. Daarom zou het o. i. overweging verdienen door wetswijziging de gelegenheid te openen door middel van één eed beide formulieren, zoowel dat van den zuiveringseed, als dat van den ambtseed, te bezweren.

* * *

Met het bovenstaande hebben wij tevens gepoogd een antwoord te geven op de verschillende bijzondere vragen, die op de vergadering van de centrale kiesvereening werden gesteld. Alleen de laatste vraag — of de overheid niet den schijn op zich neemt, dat zij de atheïsten meer betrouwbare menschen acht, wanneer zij dezen gelooft enkel op hunne beloften — bleef nog buiten bespreking.

We antwoorden op deze vraag het volgende.

Ten aanzien van den zuiveringseed en van den ambtseed in het algemeen staan de geloovigen volkomen gelijk met de atheïsten. Beiden hebben de vrije keuze tusschen eed en belofte. Ten aanzien van den gerechtelijken en den belastingeed (successiebelasting) bestaat die gelijkheid niet. De eedswet van 1916 stelt een uitzondering op het algemeene voorschrift betreffende den eedsplicht speciaal met het oog op de atheïsten. Deze uitzonderingsbepaling is echter niet gesteld, omdat atheïsten meer betrouwbare menschen worden geacht, doch wijl van hen de zekerheid, die de eed van een geloovige biedt, niet te verkrijgen is. De eed, door een atheïst afgelegd, beteekent zeker niet meer dan een plechtige belofte. Eedswang, den ongeloovige aangedaan, is onwenschelijk. Die dwang kan slechts leiden tot huichelarij en ontheiliging van den eed, zonder dat in eenigerlei opzicht de handhaving van recht en gerechtigheid er mede is gebaat.

2. VRAAG.

Een wethouder dezer gemeente is voor ten minste $\frac{1}{8}$ deel van het kapitaal aandeelhouder en bovendien commissaris van een naamlooze vennootschap, die een opdracht tot het bewerken van timmerhout, benodigd voor gemeentewoningen, heeft aanvaard en uitgevoerd ten behoeve van den aannemer dier woningen. Nog voordat die opdracht geheel was uitgevoerd, werd die wethouder beheerend vennoot. Toch werd voortgegaan met het doen van leveringen. Ik vraag U, heeft hier schending van artikel 24 der Gemeentewet plaats gehad? Naar mijn meening, ja.

ANTWOORD.

Wij zijn met U van oordeel, dat hier schending heeft plaats gehad van artikel 24 van de Gemeentewet.

Immers, volgens een vaste jurisprudentie van de Kroon valt een Raadslid, dat een leverantie doet aan den aannemer van een gemeentewerk, onder de verbodsbepaling van artikel 24, indien (zooals ongetwijfeld in dit geval) redelijkerwijs mag worden aangenomen, dat hij kennis droeg dat deze leverantie bestemd is voor het gemeentewerk, en kan dat Raadslid mitsdien worden vervallen verklaard. Zoo nog onlangs het K. B. van 23 September 1924 No. 5, dat in beroep handhaafde een besluit van Gedep. Staten van Limburg van 13 Juni 1924, waarbij zekere J. H. D. werd vervallen verklaard van zijn lidmaatschap van den Raad der gemeente Wessem uit overweging, „dat de verbouwing van de openbare lagere school te Wessem weliswaar aangenomen is door den schilder A. H. D., doch dat, zooals de appelland zelf erkent, de voor die verbouwing benodigde materialen door de Vennootschap onder de firma Gebr. D., waarvan appelland mede-vennoot is, zijn bewerkt geworden, terwijl de appelland niet heeft betwist met de bestemming dezer materialen bekend te zijn geweest; dat onder deze omstandigheden de appelland geacht moet worden middellijk aan deze aanneming ten behoeve van de gemeente Wessem te hebben deelgenomen” (Zie *Weekblad van Gemeentebelangen* 1924 No. 47, pag. 389).

Nu valt het voor ons moeilijk uit te maken in hoever de bedoelde wethouder, reeds *op het oogenblik, dat de N. V. de order van den aannemer aanvaardde*, in strijd kwam met artikel 24 der Gemeentewet. Hij was toen aandeelhouder en commissaris. Hij had toen dus reeds voordeel bij de zaken van de N. V. en wellicht had hij, hetzij krachtens de statuten, hetzij feitelijk, reeds meerderen invloed op de gestie van de directie der N. V., dan in den regel de commissarissen hebben. Bovendien kon hij als wethouder invloed oefenen — meer invloed uiteraard dan een gewoon raadslid — op de gedragingen van den aannemer. Wellicht zou het uit dit complex van omstandigheden kunnen blijken, dat hij de leverantie, waarvan sprake is, zoowel als wethouder als in zijn kwaliteit van commissaris en aandeelhouder beïnvloed heeft ten gunste van de N. V. en misschien wel ten nadeele van de gemeente. En is dit zoo, dan ware o. i. artikel 24 Gemeentewet toen reeds toepasselijk geweest. Want de ratio van deze bepaling is juist om af te snijden de mogelijkheid, dat eenig Raadslid zijn publieke functie misbruikt om aan zijn particulier belang boven het gemeentelijk belang den voorrang te geven. En de strekking van het voorschrift is mitsdien om alles te verbieden wat gelegenheid tot misbruik schenkt.

Het is o. i. echter niet aan twijfel onderhevig, dat de wethouder, *sinds hij als beheerend vennoot optrad*, zich aan de door artikel 24 verboden handelingen heeft schuldig gemaakt, wijl immers de N. V. hare leveranties ten behoeve van de gemeentewoningen heeft voortgezet. Hij zal misschien tegenwerpen, dat deze leveranties slechts te beschouwen zijn als de uitvoering van het reeds eerder gesloten contract. Doch deze tegenwerping zou toch niet opgaan. Artikel 24 Gemeentewet spreekt naast „aannemingen” (waaronder het afsluiten van het contract valt), ook van „leveringen” (het uitvoeren van de overeenkomst). En de jurisprudentie van de Kroon oordeelt dan ook, dat onder deelneming aan leveringen, bedoeld in dit artikel, ook begrepen (is) het uitvoeren eener overeenkomst, welke reeds voor het aanvaarden van het Raadslidmaatschap was aangegaan (K. B. van 23 Januari 1920 A. B. blz. 29).

Er bestaat dus o. i. alle aanleiding om — indien de Raad niet tot schorsing overgaat — de aandacht van Gedep. Staten op het geval te vestigen.

3. VRAAG.

In onze Statenvergadering komt aan de orde de bevordering van het geneeskundig schooltoezicht van provinciewege door de aanstelling van schoolartsen (door voor dit doel samenwerkende gemeenten) mogelijk te maken.

Het is dus de bedoeling, dat de gemeenten samen een arts aanstellen, doch zoolang niet alle gemeenten binnen een zeker rayon zich hebben verbonden om de kosten te dragen, zal de Provincie het ontbrekende tijdelijk betalen, mits aanvankelijk $\frac{3}{5}$ van de betrokken gemeenten zich aansluiten. Voor de ontbrekende $\frac{2}{5}$ geeft de provincie dus een bijdrage, doch slechts zoolang er gemeenten zijn, die weigeren mede te doen. De weigerende gemeenten genieten niet van dit schooltoezicht.

Reeds in de groote gemeenten der provincie bestaat deze instelling. Er wordt op de ouders noch op de kinderen eenige dwang uitgeoefend en zoowel openbare als christelijke scholen maken er gebruik van.

Kunt U literatuur over dit onderwerp opgeven?

Bestaat er eenig bezwaar, dat A.R. dit geneeskundig schooltoezicht bevorderen?

Wordt het ook elders van A.R. zijde gesteund?

ANTWOORD.

1. Van de Nederlandsche literatuur over dit onderwerp noemen we:

Het Rapport, uitgebracht door een commissie uit de Nederl. Vereeniging van Schoolartsen over: *Positie, Werkkring en Werkwijze der Nederlandsche Schoolartsen*, uitg. H. J. Paris, Amsterdam 1924 * ¹⁾.

Het Rapport, samengesteld door het bureau voor kinderbescherming (Bond van Nederl. onderwijzers) over: *Schoolartsen en Schoolverpleegsters*. *

Pais. Orgaan van de Ned. Vereen. van Schoolartsen.

Rapport inzake Schoolartsen, samengesteld door de commissie, benoemd uit de leden der Gezondheidscommissies in Zeeland.

Het Schoolartsenvraagstuk voor kleine gemeenten, door P. Reinders Folmer.

De arts in gemeentedienst en in het bijzonder als schoolarts (proefschrift) door Dr. G. J. van der Loo.

De schoolarts en de ziekten van het schoolkind, door J. A. van der Wijk.

Verlag van het eerste Internationale congres voor schoolhygiëne, gehouden van 4—9 April 1904 te Neurenberg, opgenomen in het bijvoegsel tot de Nederl. Staatscourant van Woensdag 30 Nov. 1904 No. 281. *

Geen schoolartsen! Wat dan wel?, door Arts E. van Dieren, Amsterdam 1906. *

De Gemeenteraad (Orgaan v. d. Bond van A.R. gemeenteraadsleden en van de Vereen. v. Chr. Hist. leden van gemeentebesturen in Nederland) van Sept. en Oct. 1910: *Iets over schoolhygiëne en schoolartsen van ons standpunt beschouwd* door Dr. W. B. van Staveren; van Juni en Oct. 1912, Oct. 1919 e. a. *

Nederland en Oranje (Off. orgaan van het Verband v. A.R. Propagandaclubs) van Sept. 1924: *Schoolartsen* door D. *

Verlagen en Mededeelingen betreffende de Volksgezondheid, afl. Nov. 1924: *Kort Verslag van een reis in Engeland, België en Nederland als Nederl. deel-*

¹⁾ De geschriften met * zijn in de bibliotheek der Kuypersstichting aanwezig.

nemen aan den door de afdeeling voor de hygiëne van den Volkenbond voor geneeskundigen georganiseerde studiereis voor schoolhygiëne. *

Feestbijdrage van het Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde ter gelegenheid van de inwijding van het Centraal bureau van den Gemeentel. Geneeskundigen en Gezondheidsdienst van Amsterdam: *De ontwikkeling van den gemeentelijken geneeskundigen en gezondheidsdienst.* *

Pro en Contra Serie IV no. 7: *Schoolartsen* door G. Oosterbaan en P. Goedhart.

De Gemeente (Orgaan van de Vereen. van Soc. dem. gemeenteraadsleden) van 5 Febr. 1925: *Geneeskundig Schooltoezicht*, door Jan Reynders; welk artikel nadere bijzonderheden bevat over het stelsel, dat door den inzender in de vraag is aangegeven. *

Van de buitenlandsche literatuur vermelden wij nog:

Bürgerstein en Netolitzky: *Handbuch der Schulhygiene*;

W. von Drigalsky: *Schulgesundheitspflege, ihre Organisation und Durchführung*;

Prof. Selter: *Handbuch der Deutschen Schulhygiene*;

W. Rein: *Encyclopaedisches Handbuch der Pädagogiek*;

James Kerr: *Newsholme's Schoolhygiene*;

Alois Höfle: *Die Schulpflegerin*;

Zeitschrift für Schulgesundheitspflege. Organ des Deutschen Vereins für Schulgesundheitspflege. Beilage: Der Schularzt, Organ der Vereinigung der Schulärzte Deutschland;

La Médecine Scolaire. Bulletin de la Société des médecins inspecteurs des écoles de Paris et de la Seine, de l'Association française et de l'Association internationale des médecins scolaires.

* * *

2. Zoals reeds uit de bovenstaande literatuuropgave blijkt, heeft het vraagstuk der schoolartsen zich gedurende de laatste jaren in een bijzondere belangstelling verheugd. Volgens opgave van het rapport der commissie uit de Nederlandsche schoolartsen van 1924 zijn er niet minder dan 212 gemeenten, waar een bijzonder toezicht op den gezondheidstoestand der schoolgaande jeugd, hetzij door daartoe benoemde beroepsschoolartsen, hetzij door gemeentelijke of particuliere artsen met speciale opdracht, gehouden wordt. En ook de provinciale regeling is — vooral met het oog op het hygiënisch schooltoezicht in de kleinere gemeenten — reeds meerdere malen een onderwerp van beraadslaging geweest. Gedeputeerde Staten van Drente kwamen in 1919 met een voorstel tot aanstelling van 5 (beroeps)schoolartsen en wel één in elken kring eener gezondheidscommissie. In Zeeland werd na uitvoerig onderzoek door een daartoe ingestelde commissie in October 1919 bij de Provinciale Staten een voorstel ingediend om één of meer schoolartsen aan te stellen, bestemd om op nader vast te stellen voorwaarden ter beschikking van gemeente en schoolbesturen te worden gesteld. Terzelfder tijd boden Ged. Staten van Groningen een voorstel aan van ongeveer gelijke strekking als het voorstel, dat door den inzender wordt omschreven. In Friesland namen in de winterzitting van 1919 enkele Statenleden het initiatief tot aanstelling van provinciale schoolartsen. De Staten van Gelderland besloten reeds in December 1918 tot een dergelijken maatregel. Ook door andere provinciale besturen werd de zaak in onderzoek genomen. En — ware het niet dat de Minister van Arbeid een

rijksregeling in uitzicht gesteld en in verband daarmee financiëlen steun van provinciale bemoeiing geweigerd had — dan zouden deze onderzoeken, voorstellen en besluiten naar alle waarschijnlijkheid niet zonder resultaat gebleven zijn.

Een rijksregeling kwam niet tot stand. Het wetsontwerp op de gezondheidsdiensten, waarbij een regeling was voorgesteld, moest om bezuinigingsredenen worden ingetrokken. En zoo kwam de drang naar provinciale regeling opnieuw naar voren.

We zullen niet stilstaan bij de vraag, of het schooltoezicht moet uitgaan van rijk, provincie of gemeente. Het komt ons voor, dat, welke regeling men ook maakt, in elk geval aan de plaatselijke besturen een ruime bevoegdheid moet worden gelaten om met de bijzondere locale omstandigheden op hygiënisch gebied rekening te houden. In groote steden, waar de school-bevolking voor een deel uit de onderste lagen der maatschappij is samengesteld, zal b.v. een scherper hygiënisch toezicht noodig zijn dan in een landelijk dorp. Het voorstel door den inzender uiteengezet voldoet aan dien eisch. Het laat aan de gemeenten de volle vrijheid. En dus meenen wij ons te mogen beperken tot de vraag of tegen het aanstellen van schoolartsen van overheidswege in het algemeen principiele bezwaren zijn in te brengen.

* * *

Bij het beantwoorden van deze vraag beginnen we met voorop te stellen, dat het schoolartseninstituut deel uitmaakt van de overheidszorg betreffende de volksgezondheid in 't algemeen en niet — zooals vaak nog wordt aangenomen — van de overheidszorg inzake het onderwijs. Want de taak van den schoolarts strekt niet in de eerste plaats in het belang van het onderwijs doch ten bate van het lichamelijk welzijn van het schoolkind, om n.l. benadeeling der gezondheid door schoolbezoek te voorkomen. Zoo oordeelde ook de Tweede Kamer, toen ze bij de behandeling van de Lager Onderwijswet-De Visser — in strijd met den wensch van de Regeering — als haar meening uitsprak, dat het medisch-hygiënisch schooltoezicht (en daarmee was speciaal het schoolartsentoezicht bedoeld) moet staan onder het staatstoezicht op de *volksgezondheid*¹⁾.

Door het schoolartsentoezicht te brengen onder de overheidszorg voor de volksgezondheid wordt verdediging ook van A.R. standpunt mogelijk. Immers, tot de rechtstaak van de overheid, tot hare zorg voor de instandhouding van een geordende samenleving, behoort de verplichting om maatregelen te nemen ter bescherming van het leven en de gezondheid van hare onderdanen voorzoover dit in het onderling verkeer noodig blijkt. Om die verplichting op de juiste wijze te vervullen is nauwlettend toezicht noodig. En er is o.i. iets voor te zeggen om dit toezicht ten aanzien van de schooljeugd, die èn wat haar leeftijd èn wat het schoolmilieu betreft aan bijzondere gevaren voor hare gezondheid blootstaat, ook door bijzondere maatregelen — als overheidscontrole op den bouw en inrichting van de schoollokalen en een speciaal toezicht op leerlingen, onderwijzers en op het gebruik der school — te verscherpen.

Doch tevens wordt — door de schoolhygiëne bij den openbaren gezondheidsdienst in te deelen — een principiele maatstaf geboden voor afbakening van de taak van den schoolarts. De overheidstaak met betrekking tot de volksgezondheid is van beperkte strekking. Primair zijn de verplichtingen van in-

¹⁾ Hand. II 1919/'20 pag. 2265.

dividuen, hoofden van gezinnen, kantoren, werkplaatsen en fabrieken enz. om zorg te dragen voor eigen gezondheid en voor de gezondheid van hunne ondergeschikten of van degenen, die aan hun zorg zijn toevertrouwd. De overheidstaak is slechts secundair, d. w. z. de overheid houdt toezicht en neemt slechts maatregelen voorzover gevaar dreigt voor de omgeving tengevolge van nalatigheid of onvermogen van degenen, op wie de zorg voor eigen of anderer gezondheid rust (b.v. het nemen van maatregelen bij epidemieën).

Dat geldt ook ten aanzien van de zorg voor de schooljeugd. De overheid heeft niet de taak om maatregelen te nemen voor de verzorging of het herstel van een leerling, teneinde deze in staat te stellen het onderwijs te volgen. Dit is de taak der ouders, die — zoo noodig — door de onderwijzers behooren te worden gewaarschuwd. Doch de overheid heeft slechts toezicht te houden en desnoods maatregelen te nemen om te voorkomen, dat het schoolgaan den kinderen nadeel berokkent; een toezicht, dat temeer noodzakelijk is nu het schoolbezoek indirect verplichtend is gesteld en het schoolonderwijs voor een groot deel in overheidsscholen gegeven wordt.

In principe bestaat daarom o. i. tegen het instituut der schoolartsen geen bezwaar, mits de taak dezer functionarissen beperkt blijft tot het houden van toezicht en het verstrekken van advies aan de overheid zelve en aan de ouders en onderwijzers in het belang van de gezondheid der kinderen. De ouders — niet de schoolartsen — behooren te beslissen of en door wien hun ziek kind zal worden behandeld. En het hoofd der school — niet de schoolarts — moet de baas zijn in de school en mitsdien binnen de grenzen zijner bevoegdheid beslissen omtrent de maatregelen (b.v. het wegzenden van kinderen, die gevaar voor hunne omgeving opleveren), welke ter beveiliging van de gezondheid der leerlingen behooren te worden genomen. Worden de adviezen der schoolartsen niet opgevolgd, dan kan er aanleiding zijn voor het toepassen van andere maatregelen b.v. bij het onverzorgd laten der kinderen: ontzetting uit de ouderlijke macht; of bij verwaarloozing van de belangen van de school: ontslag van het schoolhoofd. Doch zoolang deze maatregelen niet genomen zijn, berust de verantwoordelijkheid voor de te nemen maatregelen in de allereerste plaats bij de ouders en onderwijzers, en die verantwoordelijkheid behoort ook bij het aanstellen van schoolartsen onverzwakt te worden gehandhaafd.

Het in behandeling nemen van schoolkinderen van overheidswege, hetzij door de schoolartsen (als b.v. te Zaandam, waar een favus-polikliniek voor schoolkinderen bestaat onder directie van den schoolarts), hetzij door andere overheidsorganen (zooals b.v. te Amsterdam, waar de gemeente de verzorging ter hand neemt van allerlei kinderen, die uit hoofde van onreinheid of besmettelijke aandoeningen uit de klas worden verwijderd) is dan ook in beginsel onjuist. Dit systeem maakt dat de ouders gaan steunen op de overheid. Verwaarloozen zij hunnen opvoedingsplicht, dan weten zij immers, dat de overheid hunne fouten wel zal verhelpen! Op deze wijze wordt het verantwoordelijkheidsbesef ondermijnd, de beteekenis van het gezin verzwakt en de kinderen overgelaten aan de zorg van ambtenaren, wat in schijn barmhartig, doch in werkelijkheid juist onbarmhartig is, aangezien de ouderlijke zorg er gaandeweg door wordt uitgeschakeld.

De meer technische vraag, of het hygiënisch toezicht der overheid niet zonder het aanstellen van schoolartsen kan plaats vinden, wordt door deskundigen verschillend beantwoord. De arts E. van Dieren heeft op grond van medisch-hygiënische overwegingen het schoolartsenwezen meermalen met nadruk be-

streden (zie zijn bovengenoemd werk). Verreweg de meeste medici nemen echter een ander standpunt in. Het wil ons voorkomen, dat er, vooral met het oog op tuberculose, geslachtsziekten en besmettelijke huidziekten, grond is om aan de onderwijzers gelegenheid te geven het advies van een schoolarts in te winnen.

* * *

3. Op de laatste vraag antwoorden we bevestigend. Met name te Amsterdam wordt door de A.R. raadsfractie het instituut der schoolartsen gesteund. Het Amsterdamsche stelsel werd — volgens het kort verslag in de Verslagen en Mededeelingen betreffende de Volksgezondheid van November 1924 — door den Chef der schoolartsendienst te Amsterdam, Dr. E. L. Deyll, aldus uiteengezet:

„Opgericht in 1907 als tak van den gemeentelijken gezondheidsdienst, werd aan 12 artsen de taak opgedragen van het oppervlakkig onderzoek van alle pas geplaatste leerlingen der openbare scholen en van het bezoeken der overige klassen tot het opsporen van afwijkingen bij de leerlingen. In 1910 kwamen in plaats van 12 artsen, 5 gemeenteartsen, die uitsluitend met de taak der schoolinspectie werden belast. Volledig onderzoek der leerlingen werd verplichtend gesteld, een kaartenstelsel ingevoerd en op aparte spreekuren konden de ouders inlichtingen ontvangen. In de volgende jaren werd een volledig onderzoek in het 4de leerjaar voorgeschreven. De vermeerdering der werkzaamheden ging met een uitbreiding van het personeel gepaard. Zoodat er thans, nu ook talrijke bijzondere scholen zich aan den schoolartsendienst hebben aangesloten, 15 schoolartsen zijn, waarvan 6 als vol ambtenaar. In 1917 deden de schoolzusters hun intrede ten getale van 2; in 1924 bedroeg hun aantal 17. De werkzaamheden der schoolartsen in Amsterdam kan men thans in hoofdzaak in de volgende rubrieken verdeelen: 1. Kinderen, die behandeling noodig hebben, naar den huisarts te zenden; 2. Achterlijke kinderen verwijzen naar buitengewoon onderwijs; 3. Zwakke kinderen naar buiten sturen; 4. Zenden van kinderen naar het Consultatiebureau voor t. b. c.; 5. Toezicht op het onderwijs voor spraakgebrekkige kinderen; 6. Plaatsing van hardhoorende kinderen op speciale scholen; 7. Toezicht op het orthopaedisch onderwijs; 8. Onderzoek der kinderen met besmettelijke aandoeningen en zorg voor hunne behandeling; 9. Zorg voor de lichamelijke reinheid der kinderen en strijd tegen de pediculose; 10. Advies betreffende beroepskeuze.

„De maatregelen tegen de besmettelijke ziekten in de scholen worden toegepast in samenwerking met den Gezondheidsdienst. Uitgebreide maatregelen worden genomen tegen de vulvovaginitis gonorrhoeica; de patiëntjes worden zoo spoedig mogelijk geëvacueerd naar de klinieken aan de door ons bezochte quarantaine-inrichting „Zeeburg”, die, in de eerste plaats bedoeld als quarantaine-station, ook voor andere sanitaire doeleinden gebruikt wordt. Zoo is zij mede dienstbaar gemaakt o.m. aan ontluizing en aan de behandeling van scabies.”

EEN SOCIALISTISCH ONDERWIJSRAPPORT

DOOR

MR. J. TERPSTRA.

Den 19den Januari 1924 installeerde de heer Wibaut namens het Partijbestuur der S.D.A.P. een Onderwijscommissie, welke tot taak had: 1. te onderzoeken, welke eischen van sociaal-democratisch standpunt niet slechts aan den omvang en de organisatie van het lager onderwijs, maar ook aan zijn karakter en methode behoorden gesteld te worden; 2. na te gaan, mede in verband met de uitkomsten van het eerste deel harer werkzaamheid, welke wijzigingen de Lager-onderwijswet 1920 behoefde.

In deze Onderwijscommissie hadden zitting: Mevr. A. Adelaar—Fürth, J. W. Albarda, W. Drop, A. H. Gerhard, Mevr. J. v. Gogh—Wibaut, P. Hoogland, F. L. Ossendorp, F. Spiekman, Th. J. Thijssen, P. J. Troelstra en P. Voogd; voorzitter der Commissie was de heer Albarda, secretaris de heer Voogd.

Van een Commissie, waarin zooveel kopstukken der partij op politiek- en onderwijsgebied zitting hadden, viel een belangrijk rapport te verwachten. Inderdaad is het rapport der Commissie, dat in *Het Volk* van 7 en 8 April gepubliceerd is, een belangwekkend stuk.

Het verzoek der Redactie van „Antirevolutionaire Staatskunde” aanvaard hebbende om over dit onderwijsrapport een bijdrage te leveren, achtte ik het niet gewenscht en zelfs niet mogelijk, alle onderdeelen van het rapport te bespreken: vele zaken, daarin behandeld, dragen daartoe een te speciaal-onderwijskundig karakter.

* * *

Als grondslag van het rapport zou ik willen beschouwen, wat de Commissie schrijft over de verhouding van „School en Staat”. „In 't algemeen”, zoo zegt het rapport, „moet van sociaal-democratisch standpunt de opvoeding worden gezien als een zaak der gemeenschap, als wier vertegenwoordigster de overheid optreedt. De opvoeding in het gezin dient te worden beschouwd als een taak, die de ouders in dienst der gemeenschap verrichten. Het gezin vervult zijn deel in de opvoeding als een orgaan, dat zich niet aan de verantwoording kan onttrekken, die het aan de gemeenschap verschuldigd is. Het recht der ouders wordt evenals het recht van elk individu begrensd door het recht der gemeenschap en door de plichten, die het gezin als aan de gemeen-

schap ondergeschikt orgaan tegenover deze in acht heeft te nemen." ¹⁾

Deze principiële uitspraak is waard, er eens nader bij stil te staan.

De opvoeding is, zoo wordt gezegd, volgens het sociaal-democratisch beginsel niet een zaak van de ouders, van het gezin, maar van de „gemeenschap”. Het gezin staat bij het onderdeel der opvoeding, dat het verzorgt, in dienst der „gemeenschap”, het is daarbij aan die „gemeenschap” ondergeschikt en verantwoording schuldig. De „gemeenschap” wordt vertegenwoordigd door de overheid.

Het standpunt, dat het rapport hier inneemt ten aanzien van het vraagstuk der verhouding tusschen het individu met zijn velerlei levenskringen eenerzijds, en den staat, de overheid, de „gemeenschap” anderzijds, is niet nieuw. De gedachte: de opvoeding van het individu is volstrekt ondergeschikt aan de „gemeenschap”, heeft alle eeuwen door hare verdedigers gevonden. Het best en volledigst vindt men haar uitgewerkt bij Plato.

In zijn levenswerk „De Republiek” ²⁾ stelt Plato de vraag: wat is gerechtigheid? „Dit onderzoek is”, zegt hij, „niet van geringe beteekenis, maar vordert een scherp gezicht. Daar wij nu, zou ik zeggen, niet bijzonder knap zijn, moeten wij er op dezelfde wijze naar zoeken, als wanneer ons was opgegeven, terwijl ons gezicht niet zeer scherp was, kleine letters van verre te lezen; daar het dan, geloof ik, een uitkomst zou wezen, zoo wij dezelfde letters grooter en verder van elkander wedervonden, en dat laatste schrift eerst mochten lezen om het eerste er dan mee te vergelijken.” Welnu, de staat is eigenlijk een mensch in het groot, en Plato vangt daarom aan, de gerechtigheid in den staat op te sporen. Het onderzoek leidt tot de conclusie: de gerechtigheid in den staat is dit, dat ieder onderdeel van den staat zijn eigen werk goed verricht: dat de werklieden arbeiden, de overheden regeeren, de krijgslieden den staat beschermen. Al de in den staat aanwezige krachten dienen zóó aangewend te worden tot de volmaaktheid van den staat. Aller kracht moet gericht zijn op den staat, niet op eenig persoonlijk belang. De burger is niet doel voor zichzelf, hij is slechts middel voor den staat, opdat de geheele staat gelukkig zij. De welgesteldheid van het geheel, den staat, brengt vanzelf met zich het geluk van de enkelen.

Teneinde den staat in stand te houden en hooger op te voeren, dient de opvoeding met zorg geleid te worden. Niet van de massa, die zelfs het inzicht mist, waarvoor zij dient. Maar wél van de élite, dat zijn de wachters (krijgslieden) en de regeerders. Teneinde goede, krachtige kinderen te verkrijgen, regelt de staat hun voortplanting. Zooals de mensch de beste paarden, jachthonden enz. paren laat om een edeler ras te verkrijgen, zoo zoeken de overheden ook de beste mannen en

¹⁾ Ik ben zoo vrij geweest, in deze en de volgende aanhalingen uit het rapport niet de vereenvoudigde spelling over te nemen.

²⁾ Boek II, 10. Ik volgde de vertaling van Dr. D. Burger Jr. (A'dam, 1849).

vrouwen voor de voortplanting uit. Kinderen, buiten toelating der overheid verwekt, mogen niet groot gebracht worden. En opdat niet het particuliere belang van den enkeling het algemeen belang van den staat zoude schaden — want er is geen grooter kwaad voor een staat dan hetgeen hem verdeelt en van één tot velen maakt — zijn de vrouwen gemeenschappelijk. Om dezelfde reden worden de kinderen van staatswege opgevoed; de overheden brengen ze naar de minnezaal, die in een ander deel van de stad gelegen is; de moeders mogen daar komen, maar er wordt voor gezorgd, dat zij haar kind niet herkennen. De kinderen der slechten of verminkte kinderen worden door de overheden heimelijk uit den weg geruimd. Niemand moet weten, wie zijn vader of zijn zoon is, opdat ieder den ander als zijn vader beschouwe. Ook de eigendom wordt afgeschafft; twisten over mijn en dijn worden aldus afgesneden. Zoo komt er onderlinge eensgezindheid en belangstelling, het grootste goed voor een staat.

De grondgedachte van dit stelsel: de mensch behoort niet aan zichzelf, maar aan den staat (de „gemeenschap”), hij is in de eerste plaats: burger, en wordt door of vanwege den staat tot heil der „gemeenschap” opgevoed, vindt men o.a. practisch toegepast in de staatsregeling van Lycurgus. Oordeelden de staatsambtenaren van Sparta, dat het pasgeboren kind er te zwak uitzag, dan mocht het niet worden opgevoed. Die opvoeding zelve geschiedde door den staat, aan wien het kind van zijn zevende jaar af toebehoorde; voor de jonge mannen eindigde zij eerst op dertigjarigen leeftijd. Door die opvoeding volgens zijn plan en in zijn geest zorgde de staat voor zijn voortbestaan. Aldus werd de staatsburger gevormd. De *staatsburger*, dat is, zegt Rousseau in zijn „Emile”, slechts *een van den noemer afhankelijke breuk*. Zijn beteekenis ontleent hij aan zijn stand tegenover het geheel, het maatschappelijk lichaam. De beste staatsinstellingen zijn die, welke erin slagen, den mensch het meest te denatureeren; hem zijn zelfstandig bestaan te ontnemen om hem daarvoor een betrekkelijk bestaan in de plaats te geven. Een burger van Rome was niet Gajus of Lucius, hij was een Romein: hij beminde zijn vaderland meer dan zichzelf.

De Spartaan Paedaretus stelt zich candidaat voor den Raad der Driehonderd; hij wordt niet gekozen. Verheugd keert hij naar huis terug, wijl gebleken was, dat er in „Sparta” driehonderd mannen werden gevonden, méér waard dan hijzelf. Ziedaar de burger.

Een Spartaansche vrouw had vijf zonen in het leger en wacht vol spanning op nieuws aangaande den slag. Een heloot nadert. Trillend van ontroering ondervraagt zij hem..... „Uw vijf zonen zijn omgekomen!” „Ellendige slaaf, heb ik je dät gevraagd?” „Wij hebben den slag gewonnen!” En ziet, de moeder ijlt naar den tempel en brengt den goden dank. Ziedaar de burgeres!¹⁾.

¹⁾ J. J. Rousseau, Oeuvres; Parijs, 1817; p. 10 e.v.

Dit alles ondergeschikt maken aan de belangen van den staat (de „gemeenschap”) leidde in Rome tot het Caesarisme en de aanbedding van den *divus* Augustus, en bracht Philips en andere Roomsche vorsten tot hun kettervervolgingen. De theorie, dat alle private belangen de liefde van den enkeling tot het geheel benadeelen, vindt men terug in den kreet der Revolutie om „gelijkheid”. Ja, schier elke uitbarsting van den revolutionairen geest heeft zich allereerst en allermeeft gericht tegen: den godsdienst, het huwelijk en den eigendom, die groote factoren, die scheiding maken tusschen de menschen en afzonderlijke belangen doen ontstaan, welke voor het welzijn van het geheel schadelijk geacht worden.

Welk een dwaling! Alsof de liefde een begrensde zaak, een afgepaste hoeveelheid ware, te tellen en te meten, en de staat met ijverzucht diende toe te zien, dat toch de volle 100 % aan hem alleen werd toegekend. Alsof niet omgekeerd een krachtig opbloeiend, veelzijdig en veelvormig leven in het gezin, in de familie, in de velerlei andere levenskringen, die door den Schepper gewild en antérieur aan den Staat zijn, den band aan dien Staat versterkt. Mits de Staat de souvereiniteit van elken kring ontzie; hij een goede op-elkaar-werking van al die levenskringen mogelijk maakt en ze houdt binnen de palen van het recht; en evenzoo, vermits het persoonlijk leven door de groep, waarin men leeft, gedrukt kan worden, den eenling beschut tegen overheersching van zijn kring. Mits alzoo de Staat een Souverein zij, die, naar de Schrift het zoo kernachtig uitdrukt, „het land door recht *staande houdt*”, overmits het *zonder* recht zich zelf vernielt en *vallt*. ¹⁾

Plato moge in zijn „De Wetten” leeraren: gij, burgers, behoort niet aan Uzelf en evenmin 't vermogen, dat gij tot dusver bezeten hebt. Gij behoort bovenal met het vermogen aan den Staat, de Schrift leert ons anders. „Ziet,” zegt God in Ezechiël 18 : 4, „alle zielen zijn Mijne; gelijk de ziel des vaders, alzoo ook de ziel des zoons zijn Mijne; de ziel, die zondigt, die zal sterven.”

Zoo alleen wordt ook de zedelijke verantwoordelijkheid van den mensch gehandhaafd. Waar vrijheid gemist wordt, kan geen krachtig zedelijk leven bloeien, dat den Staat tot steun verstrekt.

* * *

Het socialistisch onderwijsrapport beziet de opvoeding evenzoo als een zaak der „gemeenschap”. Dat is consequent socialistisch en ligt ook geheel in de lijn van Plato. Wel spreekt Plato van den „staat” en het rapport van de „gemeenschap”, maar in wezen maakt dit geen verschil, want, afgezien van het ondefiniëerbare van de „gemeenschap”, ook volgens het socialistisch rapport treedt de overheid als vertegenwoordigster dier „gemeenschap” op. Zij beslist, hoe 't wezen zal.

¹⁾ Dr. A. Kuyper: „Sovereiniteit in eigen kring”, p. 12.

Het rapport trekt de consequenties van het beginsel niet zoo ver, als Plato in zijn „Republiek”. Slechts den oppervlakkige kan dit misleiden. In het beginsel der Revolutie schuilt de stuwkracht niet alleen om voort te drijven in richting, maar tevens om zijn werking in telkens breder kring te openbaren. Dit beginsel is gelijk dat van het Evangelie als de olievlek op het papier, waarvan de omtrek zich steeds uitzet.¹⁾ Indien de omstandigheden het toelaten, zullen straks in naam der wetenschap, ter „ontvoogding van de arbeidende klasse” of om welke andere reden ook, maar steeds in het belang der „gemeenschap” — zooals de socialist dat ziet! — de verder strekkende consequenties getrokken worden.

* * *

Het *dwingzieke*, zoo kenmerkend in deze stelsels, treedt in dit onderwijs-rapport telkens aan den dag. Het is het belang der „gemeenschap”, dat alle kinderen onderwijs ontvangen volgens het door de Commissie uitgedacht onderwijssysteem:

3— 6 jaar. Gelegenheid voor Voorbereidend Onderwijs.

6—12 jaar. Algemeene Volksschool.

12—15 jaar. Centrale scholen voor Voortgezet Lager Onderwijs, inclusief Centrale Scholen voor Uitgebreid Lager Onderwijs.

12—18 jaar. H.B.S., Lyceum, Gymnasium.

15—18 jaar. Vervolgonderwijs, Beroepsscholen, Nijverheidsonderwijs.

18—24 jaar. Universiteit, Hoogeschole.

In het socialistisch stelsel past de leerplicht. Met een zevenjarigen leerplicht is de Commissie niet tevreden; de „gemeenschap” eischt een *negendarigen* leerdwang van het zesde tot het vijftiende jaar. Maar ook dan is het einde er nog niet. Overal waar de gelegenheid bestaat voor de jongelieden van 15—18 jaar (voorzoover zij niet middelbaar of hooger onderwijs genieten) om het vervolgonderwijs of de beroepsschool te bezoeken²⁾, is het volgen daarvan *verplicht*. De lessen in die scholen (tenminste 10 uren per week) moeten overdag en in den arbeidstijd vallen, en als arbeidsuren worden gerekend. Deze scholen zullen o.a. worden voorzien van werkplaatsen en schoolkeukens; ook een kleine bibliotheek zal aanwezig moeten zijn. De inrichting van die scholen behoort voorts zoodanig te zijn, dat zij in de avonduren als tehuis voor vrije jeugd-vorming dienst kunnen doen. Werklooze jeugdige personen moeten er gelegenheid tot volledig dagonderricht kunnen vinden. De leerkrachten, die voor deze scholen noodig zijn, worden systematisch, practisch en theoretisch opgeleid in door Rijk of Gemeenten hiervoor in 't leven te roepen Opleidingscursussen. Aldus wil het socialistisch onderwijsrapport en aldus zal — mocht het socialisme het voor 't zeggen krijgen —

¹⁾ Mr. D. P. D. Fabius: „Voortvaren”, 2e dr., p. 58.

²⁾ De „gemeenschap” zal wel zorgen, dat die gelegenheid, indien maar even mogelijk, er wél bestaat.

„de gemeenschap” het willen. De „vertegenwoordigster der gemeenschap” zal zorgen, dat op deze wijze „de verschillende gaven en krachten der geheele schoolbevolking ten bate van de belangen der gemeenschap tot vrije(!) en volledige ontplooiing en ontwikkeling worden gebracht”. Op wat manier? Wel, in de Arbeidswet zal „een artikel worden opgenomen, dat werkgevers verbiedt om jeugdige personen in loondienst te hebben, die niet deelnemen aan het vervolg- of beroeps- onderwijs, waar daartoe de gelegenheid bestaat.” Wie niet studeert, zal ook niet werken! In vele gevallen zal dat beteekenen: wie de scholen der „gemeenschap” niet bezoekt, zal ook niet..... eten. Men kan het socialisme de kunst niet ontzeggen om telkens nieuwe middelen van dwang te ontdekken. Op deze wijze wordt het „dwingen om in te gaan” in den socialistischen arbeidsstaat bij de jeugd tot haar 18e jaar in toepassing gebracht.

Begint dit niet wonderveel op Plato's stelsel en Sparta's practijk te gelijken?

* * *

Het dwingzieke van het socialistisch onderwijsideaal komt ook krachtig tot uiting in hetgeen gezegd wordt omtrent de *eenheidsschool* en de *standenscholen*.

Met den term „eenheidsschool” wordt niet altijd hetzelfde bedoeld. Dikwijls verstaat men hieronder een uniformiteit van leerplan en leerstof voor alle lagere scholen (de z.g. didactische eenheidsschool, ook wel „stamschool” genoemd). Dit systeem is o.a. bepleit door Mr. G. A. van Poelje in „Gemeentebestuur” (2e jg., p. 252 e.v.). Van deze didactische eenheidsschool treft men ook verschillende sporen in de Lager-onderwijswet 1920 aan: zoo b.v. het verbod om Fransch en dergelijke vakken in de eerste zes leerjaren te onderwijzen; de gedwongen splitsing der 9-klassige mulo-scholen enz. Het socialistisch onderwijsrapport legt, ten deele om onderwijskundige, ten deele om opportunistische redenen, op deze didactische eenheid niet het meest den nadruk; „wanneer door een veranderde inrichting van het starre, klassikale onderwijs meer rekening gehouden kan worden met de verschillen in de schoolbevolking, die een gevolg kunnen zijn van het economisch milieu, waaruit de leerlingen afkomstig zijn, dan zullen ook verschillende onderwijskundige bezwaren tegen de algemeene volks-school vervallen”.

Het rapport verstaat onder de eenheidsschool een zoodanig algemeen onderwijsstelsel, dat elke leerling, onafhankelijk van de maatschappelijke positie zijner ouders, die ontwikkeling en opleiding ontvangt, welke overeenkomt met zijn neiging en begaafdheid. De oude leuze alzoo van St. Simon: A chacun selon ses capacités, et à chaque capacité selon ses oeuvres. Freie Bahn den Tüchtigen! In overeenstemming met den hier-

voren besproken grondslag van het rapport wordt deze eisch door de Commissie gesteld (niet in het belang van de leerlingen zelve maar) „om redenen, ontleend aan het belang der gemeenschap”. De „gemeenschap” blijft de godheid, aan wie alles dienstbaar gemaakt wordt.

Uit het gestelde beginsel vloeit voort het streven naar „een organische hervorming van het geheele schoolwezen in al zijn geledingen, waardoor een aaneensluitend geheel wordt verkregen” en tevens de eisch van de afschaffing der standenscholen.

Ten aanzien van de afschaffing der standenscholen dient men evenwel, zegt het rapport, met „tact en behoedzaamheid” te werk te gaan, wijl anders bijzondere standenscholen worden opgericht, waardoor het openbaar onderwijs bedreigd zou worden. Wanneer volgens den wensch der sociaal-democraten de bijzondere standenscholen bij de wet zullen verboden worden (bij de behandeling der L.O.wet 1920 diende de heer Albarda reeds een amendement van die strekking in), zal het beginsel der Partij meer consequent worden doorgevoerd.

Met den term „eenheidsschool” bedoelt de socialistische commissie dus inzonderheid de eenheidsschool in socialen zin. Standsverschil zal bij de plaatsing der leerlingen niet van invloed mogen zijn. Ieder moet die ontwikkeling en opleiding ontvangen, welke overeenkomt met zijn neiging en begaafdheid. Deze zoogenaamd democratische gedachte, die op het eerste aanhooren misschien sympathiek klinkt, zou in werkelijkheid voeren tot een geleerd proletariaat en tot geestelijken roofofbouw der „lagere” volksklassen; deze stelling lijdt aan overschatting van den invloed der school, en haar verwezenlijking zou onvermijdelijk een tyranniek optreden van de „gemeenschap” (alias de ambtenaren der bureaux voor beroepskeuze) met zich brengen. Het in wezen onbarmhartige van deze schoonklinkende leuze is reeds zoo dikwijls aangetoond, dat ik mij van den plicht ontslagen acht, er hier verder op in te gaan¹⁾.

* * *

Het socialistisch onderwijsbeginsel: de opvoeding is de zaak der „gemeenschap”, als wier vertegenwoordigster de overheid optreedt; het gezin is bij het onderdeel der opvoeding, dat het verzorgt, aan die „gemeenschap” ondergeschikt en verantwoording schuldig, leidt het rapport — hoe zou het anders kunnen — tot de overheidsschool. Wat verwacht het socialisme van de school? „Het socialisme”, zoo zegt het rapport, „heeft behalve de economische rijpheid der materiële voorwaarden tevens de geestelijke en zedelijke rijpheid van het proletariaat voor zijn doeleinden noodig.” „Ook de tegenwoordige school als opvoedingsinstituut (heeft) een rol te vervullen bij de geschiktmaking der menschen voor het socialisme.” Hiervoor is schoolhervorming noodig.

¹⁾ Men zie b.v. Dr. H. Bavinck: „De nieuwe opvoeding”, p. 80 e.v.

Het huidig schoolwezen is „slechts een hulpmiddel der kapitalistische productie”. „De school zal meer en meer een arbeids- en levensgemeenschap der leerlingen moeten worden.”

De sociaal-democratie streeft dus naar een zoodanige hervorming van de overheidsschool, *dat zij de menschen geschikt maakt voor het socialisme*. Het is een volkomen logisch gevolg van het verkeerde beginsel. Beschouw de opvoeding als de zaak der „gemeenschap”, en ge stelt de deur wijd open voor den grofsten dwang in geestelijke zaken. De verblinding der sociaal-democraten, ook van deze Commissie, gaat zóóver, dat zij zelfs bij den tegenstander hetzelfde streven naar geestelijken dwang onderstellen. „De voorstanders der confessioneele school proclameeren het ouderrecht als tegenstelling tot het recht der gemeenschap. Zij heffen den kreet aan: „De vrije school voor heel de natie!” Hun strijd tegen de openbare school spruit echter niet zoo zeer voort uit het feit, dat deze school van de overheid uitgaat, dan wel uit de omstandigheid, dat in die overheidsschool niet-confessioneel onderwijs wordt gegeven. In den grond der zaak is het velen hunner te doen om de volksschool zoo mogelijk voor 100 % tot een Christelijke school te maken.” Eén van tweeën: de Commissie (waarin toch knappe koppen zitting hebben) heeft niet het minste begrip van het beginsel, door haar tegenstanders gehuldigd òf het ontbreekt ons, voorstanders van de „vrije school”, aan elk begrip van zelfkennis of..... eerlijkheid.

Voor socialistische bijzondere scholen gevoelt de Commissie weinig. Slechts in streken, waar de openbare school een „confessioneel” karakter draagt, of ook bij wijze van „proefscholen” zouden de partijgenooten een bijzondere school kunnen stichten. Krachtige actie der Partij voor de openbare school is daarentegen noodig. Dat deze school voor de christelijke arbeiders onbruikbaar is, schijnt de partij, die met de leus: „godsdienst is privaatzaak” ook de christelijke arbeiders zoo gaarne onder haar vanen zou verzamelen, niet te deren. Dat de openbare school thans „slechts een hulpmiddel der kapitalistische productie” is, schijnt ook niet zoo erg te zijn. Natuurlijk, zij kan nog méér werkzaam zijn voor „de geschiktmaking der menschen voor het socialisme”. De duizenden openbare onderwijzers, onder leiding van den heer Ossendorp georganiseerd in den Bond van Nederlandsche Onderwijzers, zullen dit pogen zéker steunen!

In het rapport wordt aangedrongen op „medewerking der ouders in schoolaangelegenheden”. „Hun belangstelling, medewerking en offervaardigheid voor deze gemeenschap moeten krachtig bevorderd worden.” Voor een werken in de richting: de school aan de ouders, de vrije school, verwachten wij hiervan echter niets. De Partij zou daarmee immers in lijnrechten strijd komen met haar beginsel, dat de „gemeenschap” de zaak in handen behoort te hebben.

Hoe staat het rapport tegenover de bijzondere scholen?

„De financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs”, zoo zegt de Commissie, „was door onze Partij vooral bevorderd in de verwachting, dat — wanneer eenmaal de schoolstrijd had afgedaan — het onderwijs zelf op hooger peil zou worden gebracht.”

Dit is niet geheel in overeenstemming met de bekende Groninger motie van de Partij, de motie waardoor, naar ons uit den treure is verzekerd, de „Pacifictie” eigenlijk voorbereid is; de socialisten gaan er prat op, de „gelijkstelling” bewerkt te hebben. Deze motie luidde aldus: „Het congres der S.D.A.P. stelt den Staat den eisch, te zorgen, dat overal algemeen verplicht kosteloos voldoende lager onderwijs worde gegeven, acht hiervoor noodig de verheffing van het peil der lagere school met betaling aller kosten door en onder deskundig toezicht van den Staat;

„konstateert, dat een groot deel der arbeidende klasse in Nederland voor zijn kinderen godsdienstig onderwijs eischt en acht het ongewenscht het daarin tegen te werken, daar de sociaal-democratie de eenheid der arbeidende klassen tegen geloovige en ongelooovige kapitalisten op maatschappelijk gebied niet ter wille van theologische geschilpunten heeft te verstoren;

„stelt aan de bijzondere school dezelfde materiële eischen als aan de openbare, ook wat betreft de positie der onderwijzers, wier zelfstandigheid door den Staat moet worden gewaarborgd, evenals de vrijheid van keuze der ouders,

„en verklaart zich alleen onder geheele voldoening aan deze voorwaarden voor maatregelen, welke de gelijkstelling van de bijzondere met de openbare beoogen.”

In deze motie wordt de „gelijkstelling” aanvaard, „daar de sociaal-democratie de eenheid der arbeidende klassen tegen geloovige en ongelooovige kapitalisten” niet wil verstoren. De politieke winst, waarop de Partij gehoopt had, is haar echter ontgaan; nu ook verschillende maatregelen, als onderwijsverbeteringen bedoeld, en die men mede als vrucht der financiële gelijkstelling meende te mogen verwachten, door de bezuiniging zijn ingetrokken of uitgesteld, is de teleurstelling dubbel.

Niettemin ziet de Commissie geen reden om ten aanzien van de financiële gelijkstelling aan te dringen op een wijziging van het standpunt der Partij. Zij acht het zelfs ondenkbaar, dat de Partij bij al haar liefde voor de vrije ontwikkeling van het kind een andere houding in de schoolkwestie zou gaan innemen dan die der eerbiediging van anderer overtuiging en van een gelijke financiële overheidszorg voor bijzonder en openbaar onderwijs.

De voorstanders van het bijzonder onderwijs zullen van deze uiting ongetwijfeld met belangstelling kennis nemen en toch volstrekt niet gerust zijn over wat de Partij nog zou kunnen doen. De financiële gelijkstelling was voor de S.D.A.P. niet allereerst een kwestie van recht, noch volgens de Groninger motie, noch ook volgens dit Onderwijsrapport. Zekerheid, dat de Partij niet van houding veranderen zal, ontbreekt derhalve. Reeds

in dit rapport worden voorstellen aan de hand gedaan, welke verwezenlijking voor het bijzonder onderwijs fataal zouden zijn. De gemeenten zullen — zoo wordt gewenscht — eerst dan verplicht zijn tot de stichting van een bijzondere school mede te werken, wanneer aannemelijk is gemaakt, dat door het onderwijs ter plaatse niet in de behoefte kan worden voorzien. De Gemeenteraden of in beroep de colleges van Gedeputeerde Staten en de Kroon zouden dus over de meerdere of mindere belangrijkheid der *richtings*verschillen van de scholen moeten oordeelen! De Overheid moet voorts het recht ontvangen, bestaande bijzondere scholen samen te voegen, dus een of meer bijzondere scholen op te heffen. Ook zal het minimum-aantal leerlingen, vereischt voor de subsidiën van Gemeente en van Rijk, voor een gewone lagere school opgevoerd moeten worden van 40 tot 73, voor de ulo-school van 24 tot 61. Maar voor de openbare school mogen in art. 19, 2e lid, der L.O.wet de getallen 12 en 8 in geen geval verhoogd worden, d. w. z.: in een gemeente mag de laatste openbare school niet opgeheven worden, zolang nog acht of meer leerplichtige kinderen de openbare school bezoeken en moet — waar zij geheel ontbreekt — een openbare school gesticht worden, indien voor twaalf of meer leerplichtige kinderen openbaar onderwijs verlangd wordt. Het is wel een schrijnende tegenstelling tusschen de school, die dient tot „geschiktmaking der menschen voor het socialisme” en de school voor andersdenkenden. En het verwijt, den voorstanders der „vrije school” naar het hoofd geslingerd, dat het hun in den grond der zaak te doen is om de volksschool voor 100 % tot een Christelijke school te maken, komt aldus wel in een eigenaardig licht te staan.

Het standpunt der sociaal-democraten, dat het onderwijs is de zaak der „gemeenschap”, komt duidelijk hierin uit, dat door hen met de financiële gelijkstelling eigenlijk een gelijkmaking van de bijzondere aan de openbare school beoogd is. Tal van amendementen met die strekking werden bij de behandeling der L.O.wet 1920 door hen ingediend. De bijzondere school moet overheidsschool worden. De socialistische onderwijscommissie acht zelfs, dat zij dit reeds is. „De overheidsschool in engeren zin als openbare school”, zegt zij, „geeft maatschappelijk onderwijs, de geheel uit de openbare kassen bekostigde bijzondere overheidsschool laat aan door de ouders gekozen schoolbesturen een zekere vrijheid, die voornamelijk bij de benoeming der onderwijskrachten aan den dag treedt en de besturen in staat stelt, een bepaalde kleur, gewoonlijk een confessioneele, aan het onderwijs te geven.” Weliswaar zijn de voorstanders der „confessioneele school” ontevreden over de „staatsinmenging” en het „staatstoezicht”, „over de zilveren ketenen, die de wet de rechtzinnig-geloovigen heeft aangelegd”. Maar de Commissie acht die bezwaren van weinig betekenis, zij doorziet dat alles zeer wel: „daar verlangt men „sovereiniteit in eigen kring”, d. w. z. volledige vrijheid om op schoolgebied naar willekeur met de geldmiddelen van den staat om te springen.”

Het is niet onduidelijk, welke partij het rapport hier inzonderheid op het oog heeft. Kiesheidshalve (wij verstaan dit) noemt de Commissie de Antirevolutionaire partij niet, maar is deze niet de partij van het „sovereiniteit in eigen kring”, en vooral, vormt zij niet het volksdeel, dat klaagt over de „zilveren ketenen”, wel te verstaan niet om het zilver, maar om de ketenen; is zij niet bij uitstek de partij, die er naar haakt om naar willekeur met de geldmiddelen van den staat om te springen?

Men moet een groote dosis optimisme bezitten om van een Staatscommissie, uit alle partijen samengesteld teneinde in den geest van „pacificatie” tot een verbeterde Onderwijswet te komen, thans een goed resultaat te verwachten!

* * *

Tegenover het standpunt der sociaal-democraten, dat het onderwijs is de zaak der „gemeenschap”, stelt het Antirevolutionaire program van actie, zich hierbij aansluitend aan één der conclusiën van het Gewijzigd Unie-rapport: „Onveranderd vasthoudend aan het ideaal van de vrije school voor heel de natie, sture men er onzerzijds bij elke meer omvangrijke wijziging der Onderwijswet op aan, dat de financiëele bemoeiing der Overheid, zoowel voor het openbaar als voor het bijzonder onderwijs, zich bepale tot het dragen van de kosten, aan eenvoudig ingerichte scholen verbonden, en dat het recht worde erkend van de voorstanders van elke richting om door eigen krachten het peil van het onderwijs te verhoogen en de inrichting der school te verbeteren”.

Met de L.O.wet van 1920 is ons ideaal *niet* bereikt. Het kostelijk stuk volkskracht, dat in de verzorging der bijzondere scholen op zoo schoone wijze tot uiting kwam, mag niet als gevolg der financiëele gelijkstelling verloren gaan. Integendeel, de bemoeiing der Overheid worde, zoover als maar mogelijk is, teruggedrongen; het onderwijs is een taak, door God in de eerste plaats aan de ouders opgelegd; in normale toestanden is het de taak niet der Overheid (ook niet als vertegenwoordigster der „gemeenschap”) om te schoolmeesteren. Ook haar financiëele bemoeienis worde, zooveel als mogelijk is, beperkt.

Voor het openbaar zoowel als voor het bijzonder onderwijs, zooveel als mogelijk is. Zonder dat voor den onderwijzersstand de tijden van materiëlen druk van voorheen weder terugkeeren. Helaas, zelfs uit kringen, die de Christelijke school na bestaan, wordt deze onzuivere bedoeling den voorvechters der vrije school valschelijk toegeschreven.

En ook niet minder: zonder dat het onderwijs er schade door lijdt.

Is dit practisch te verwezenlijken? Wanneer men eenerzijds wenscht vast te houden aan de gelijkheid van rechten voor de verschillende volksgroepen tegenover de publieke kassen (een rechtseisch, waaraan m.i. niet getornd mag worden en die in de L.O.wet 1920 nog zeer onvolkomen is uitgewerkt) en anderzijds meent, de bestaande openbare

school niet te kunnen missen, zal alle pogen m.i. moeten mislukken. Het beginsel eischt, dat het particulier initiatief in actie blijve, ook wat de bekostiging van het onderwijs betreft. De financiële gelijkstelling geeft aan de bijzondere school, wat het openbaar onderwijs kost. Het openbaar onderwijs wordt uitsluitend verzorgd door de Overheid; hier wordt het particulier initiatief geheel gemist. Dit laatste zal krachtens de financiële gelijkstelling ook weer voor de bijzondere school het geval worden. Aldus krijgt men weer een toestand, in strijd met het beginsel. Zoo loopt men in een kringetje rond. Het is het zoeken naar de quadratuur van den cirkel. Het is vooral dit gevoel van geen uitweg te zien, zonder gewichtige volksbelangen te schaden, dat bij de bespreking van dit vraagstuk aan sommigen in onzen kring een gevoel van onbevredigdheid geeft.

Het verkeerde uitgangspunt, dat het onderwijs de zaak is van de „gemeenschap”, het onjuiste beginsel der Overheids-, d.i. der openbare school, dient uit onze staatsinstellingen te verdwijnen. „De tegenstelling van Openbare en Bijzondere scholen moet verdwijnen”, sprak Dr. H. Bavinck in de bekende jaarvergadering der Unie op 17 April 1900; „verreweg de meesten zijn tevreden met de Openbare school en daarom moet er een drang zijn om langzamerhand alle Openbare scholen in Bijzondere te veranderen, waartoe overdracht aan Schoolcommissiën noodig is.”

De tegenwerping hiertegen is bekend. Verander de wet en schrijf daarin, dat alle openbare scholen na zekeren datum bijzondere zullen zijn, zoo wordt gezegd, wat wezenlijke verandering bereikt gij dan? Of een débacle van een belangrijk deel van het onderwijs, of een naamsverandering zonder meer. Inderdaad, met zulk een eenvoudig decreteren in de wet zal niets bereikt worden. Het particulier initiatief is bij hen, die voor hun kinderen van de openbare school gebruik maken, zoo goed als uitgedoofd en niet door wettelijke formules wordt dit als bij tooverslag weer in volle actie gezet. Te langen tijd heeft het verkeerd beginsel: het onderwijs is de zaak der „gemeenschap”, reeds doorgewerkt. De taak van goede schoolpolitiek behoort te zijn, door opeenvolgende, aan elkaar sluitende maatregelen, stap voor stap, óók op het terrein der wetgeving, inzonderheid daar, waar men thans de Overheid maar rustig voor alles zorgen laat, het particulier initiatief weder tot opwaken, kon het zijn tot krachtig leven aan te zetten. De Overheid moet niet zooveel mogelijk aan zich trekken, maar juist zooveel mogelijk vrij laten, opdat het volk krachtig worde ontwikkeld. De Overheid heeft te waken, dat er een energiek en krachtig volk op haar erve leve, en dat wordt het eerst, als zij aan de burgers initiatief gunt in plaats van rust, aldus Dr. A. Kuyper in de jaarvergadering der Unie op 22 October 1885.

Insteê van het onderwijs te schaden, zal, naar mijn vaste overtuiging, dit goede beginsel de school waarlijk vrij maken en tot opgewekt leven

en bloei brengen. En een volksbelang van de eerste orde zal hiermede worden gediend.

Op de medewerking der sociaal-democraten mag hierbij niet gerekend worden. Hun Onderwijscommissie acht zelfs tegen dit stelsel „het scherpst denkbare verzet geboden”. Voor ons, die niet uit het socialistisch beginsel wenschen te leven, kan dit geen aanwijzing zijn, dat wij thans, na de Onderwijswet van 1920, den verkeerden weg zouden inslaan.

ARTIKEL 36 VAN DE NED. GELOOFSBELIJDENIS. OVERHEID EN KERKEDIENST.

DOOR

DR. J. SEVERIJN.

III. (Slot)

b. *De grondregel der legislatie.*

Aangezien naar art. 36 de taak der Overheid bedoelt zorg te dragen, dat alles onder menschen naar goede ordonnantie toega, kan het niet bevreemden dat die goede ordonnantie wordt ontleend aan den decaloog of liever, dat die in dezen is gegeven. Uit theologisch oogpunt laat zich dat zonder verder betoog verstaan, en voor het Christelijk bewustzijn beduidt de theologische juistheid op grond van het wezen der theologie en de autoriteit van haar kenbron, dat het principieel algemeene en centrale kracht heeft, zoodat het voor een universeele toepassing krachtens zijn hooge herkomst aangewezen is en de relatief zuiverste rechtsorde kan voortbrengen in de wetgeving der volken, wijl de Wet Gods overeenkomt met een objectieve gerechtigheid, die in de orde der creatie van den redelijken en zedelijken mensch tot subjectieve actualiteit werd gezet.

Zeer terecht zag Calvijn dan ook in den decaloog de codificatie van de *lex naturalis*, welke zich in het leven der volkeren als een actieve rechtsorde handhaaft, zij het dan ook in verschillende mate van zuiverheid ¹⁾. In zeker opzicht heeft de these, die stelt, dat een wet voldoende steun moet vinden in de volksconsciëntie dan ook recht, hoewel dit in bijzondere gevallen een verwerpelijke stelling kan zijn. Het is toch niet onmogelijk, dat een op zichzelf verderfelijk beginsel in een periode van verregaande degeneratie van het zedelijk bewustzijn, zoodanigen steun vindt in de volksconsciëntie, dat men daarin aanleiding zou vinden om

¹⁾ Vgl.: Rom. 2 : 14, 15. Want wanneer de heidenen, die de wet niet hebben, van nature de dingen doen, die der wet zijn, deze, die de wet niet hebben, zijn zichzelf een wet, als die betoonen het werk der wet geschreven in hunne harten, hun geweten medegetuigende, en de gedachten onder elkander hen beschuldigende, of ook ontschuldigende.

een verdorven zede wettelijke sanctie te verleenen. Een legislatie, die van de beweging der volksconsciëntie uitgaat is noodwendig degeneratief in haar gevolgen en heeft aldus een uitwerking, die rechtstreeks in strijd is met de bedoeling van de instelling der Overheid. Bovendien schuilt in dit principe een juridische dwaasheid, daar een wet aan noodzakelijkheid en raison d'être inboet, naarmate zij meer steun heeft in de volksconsciëntie en daaraan wint, indien zij zedelijk goed is, naarmate zij minder leeft in het geweten des volks. Men verlieze toch niet uit het oog, dat niet de nauwkeurigste casuïstiek der wet de volmaaktste saamleving zou afbeelden, doch dat integendeel een saamleving zonder eenige codificatie in ongebroken harmonie als een organisch geheel existierend de volmaaktheid afmaakt.

Op dit standpunt wordt men ook door de confessie van art. 36 gebracht, daar zij aan de Overheid het officium ziet opgedragen om de ongebondenheid te bedwingen, Derhalve waar het leven zich binnen de perken der zedelijkheid beweegt, daar laat de Overheid het ongemoeid voortgaan, zelfs mag zij daar geen teugel aanleggen, want daar heeft zij geen ambt. Daar regeert de gerechtigheid, die naar de wet is, 't zij bewust of onbewust, in haar eigen activiteit. Art. 36 onderstelt aldus een objectieve gerechtigheid, waaraan het menschenlijke geslacht qua talis is gebonden, een actieve vitaliteit der consciëntie, welke, indien het subject die willig volgde en in subjectieve gerechtigheid handelde, de harmonie en orde des levens ongestoord zou voortbrengen en alle bedwingen eenvoudig overbodig maken.

Wat voor den mensch als gerechtigheid *moet* gelden kan niet anders zijn dan realiseering van zijn *wezen*. *Recht* is zijn leven, indien het een ongebroken en loutere ontplooiing van zijn wezen is, daarom wordt zijn gerechtigheid gedetermineerd door zijn wezen en dus is hij — wijl redelijk en zedelijk bewust — verantwoordig schuldig aan zijn Creator. Ook de rechtsidee, die men bouwt op de historische openbaring van den mensch, zal haar wetenschappelijke waarde slechts ontleenen aan de rechtsphilosophie, die op grond van de uitkomst van het historisch onderzoek, het wezen van den mensch poogt te grijpen.

Het onderscheid tusschen de theologische conceptie ligt echter in het verschil van waardeering van den mensch, zooals hij zich in de geschiedenis openbaart. Acht men de historie de eenige kenbron van den mensch, en meent men uit het proces der menschheid, zoover dat kan worden gekend, uit het materiaal dat voorhanden is, een idee van zijn wezen en bestemming te kunnen opmaken, dan gaat men stilzwijgend uit van een hypothese, dat zijn wezens-openbaring normaal verloopt, niet anders kan zijn dan zij is, dat een innerlijke wezensdrang zich allengs baan breekt door den weerstand der dingen tot vrijheid en heerschappij. Men geeft toe, dat de mensch naar zijn openbaring niet is, wat hij essentieel is, doch hij is op weg naar de verwezenlijking zijner heerlijkheid.

De theologische conceptie echter ziet den mensch, zooals de historie

hem aandient, als een corrupte openbaring van zijn wezen ¹⁾). Derhalve kan ook die openbaring van den mensch slechts een beeld geven van zijn verdorven natuur, maar geenszins van zijn wezen. De kennis van zijn wezen ontgaat aan het natuurlijk bewustzijn. Zijn wezen is in dien zin transcendent. De existentie en instandhouding van het menschelijk geslacht is desniettemin, zij het ook corrupte openbaring van zijn wezen en alzoo een manifestatie in ongerechtigheid, toch een actueele verschijning van zijn essentie, welke door een verborgen actie van den Schepper wordt gedragen en vitale krachten doet optreden ook in het verdorven menschelijk geslacht, welke uit de organisatie van zijn wezen opkomen en bewust of spontaan worden gehoorzaamd of wederstreefd. Die wezensorde of wezenswet in de creatie des menschen gegrond, komt dientengevolge in de corruptie der natuur doorschemeren als de *lex naturalis* en kenmerkt zich in haar universeele werking. Zoo hebben alle volkeren religie, houden een rechtsorde in stand, vormen sociale instituten, bewaren zekere zeden, onderhouden het huwelijk e.d.g.

In deze algemeene verschijnselen glinsteren de trekken van het wezen des menschen als de vonkskens van den status *rectitudinis*, die voor een historische conceptie van het essentiele de eigenlijke bouwstof moeten leveren, terwijl de theologie daarin niet meer kan waardeeren dan de manifestatie van vitale drijfkrachten, welke ondanks den mensch tot uiting komen. De empirische rechtsbeschouwing is dus aangewezen op de *lex naturalis* in haar verscheidenheid van vormen, zeden en gewoonten, waarin zij zich manifesteert, mist haar officieele codificatie en heeft geen critischen toets om haar te onderscheiden van haar degeneratie. De theologische daarentegen heeft dit alles in den decaloog en bezit daarin een regel, die de degeneratie bedwingt.

Aan deze tweeeërlei beschouwing hangt nog een belangrijk verschil van ethischen aard, dat met het oordeel omtrent de overheidstaak in verband staat.

Een historische rechtsbeschouwing toch moet van de Overheid verlangen, dat deze den gang der ontwikkeling volgend, de menschheid tracht te leiden naar het gestelde ideaal, dat uit oorzaak der degeneratie, met het wezen niet kan overeenkomen.

De theologische rechtsbeschouwing houdt rekening met het degeneratief karakter van het proces, en ziet der Overheid het ambt opgedragen om de degeneratie te beperken. Daarom zal een humanistische legislatie in het licht der theologische conceptie steeds de degeneratie bevorderen, hetgeen ook de geschiedenis onweerlegbaar bewijst. Geen humanistische staatsidee en sociale ethiek is bij machte om het zedelijk bewustzijn te scherpen ²⁾, wijl zij gegrond zijn in den empirischen mensch.

¹⁾ Zie art. 36 „uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachts”.

²⁾ Arthur Drews. *Die deutsche Spekulation seit Kant*. Leipzig 1895. Vorwort S. VIII. *Die Schärfung des sittlichen Bewusstseins aber ist ausserhalb des Zusammenhanges mit der Religion nicht zu erwarten.....*

De vergelijking van een wijsgeerig idealisme met de theologische conceptie toont echter aan, dat ook in het idealisme de *lex naturalis* niet krachteloos is in zoverre het steeds een ideaal van een saamleving imagineert, welks verwezenlijking den schoonsten heilstaat zou beteekenen en wedijvert met de profetische visie van het Rijk des Vredes. Evenzoo droomt men van een Uebermensch, dien het menschelijk geslacht bezig zou zijn te genereren, en herinnert aan de verwachting in den Christus vervuld.

Met het oog op de *lex naturalis* en haar werking in de menschheid kan het moeilijk weersproken worden, dat de decaloog als regel der wetgeving voor het volksleven is aangewezen en alleszins bevorderlijk moet zijn aan de opscherping van het algemeen zedelijk bewustzijn, wijl ook de verdorven natuur nog haar waarheid en kracht bevestigt.

Desniettemin zal een staatkunde, die inderdaad naar dezen regel wil te werk gaan, geenszins algemeenen bijval vinden in de consciëntie. Het bezwaar echter, dat tot tegenstand dringt, zal veel minder principieel geargumenteerd kunnen worden dan wel voortkomen uit een vrees voor kerkelijke heerschappij. Een Christelijke staatkunde wordt veelal gelijkgesteld met kerkelijken dwang en vrijheidsberoving. Het is daarom van zooveel meer gewicht de beginselen zuiver te stellen en wij ontveinzen ons niet, dat een zuiver geponeerde Christelijke politie, in de eerste plaats niet zal schijnen tegemoet te komen aan de kerkelijke partijen, wijl men doorlevend op meestentijds ondoordachte voorstellingen en wenschen een staatkundig leven begeert naar kerkelijk program. Evenmin ontveinzen wij ons, dat de niet-kerkelijke groepen door het dringen der kerkisten huiverig zijn van een macht, die in staat zou zijn een kerkelijke regeering aan het gemeenebest op te leggen, met alle onwaarachtigheid aan een staatskerk verbonden. Zulk een vrees is echter theoretisch en practisch ijdel en kan alleen onder zeer bijzondere omstandigheden gegrond worden geacht, maar zeker niet ten aanzien van een Christelijke staatkunde, zooals die principieel behoort te zijn.

Immers de principiën, die in het voorafgaande onderzoek van art. 36 werden gevonden als regel en richtsnoer voor een Christelijke politiek, gaan terug op dogmata, die als zoodanig geen bijzonder kerkelijk karakter dragen. Het goddelijk gezag der H. Schrift is geen dogma van een of ander kerkelijk instituut, maar belijdenis van de Kerk van Christus, van de Christenheid in haar belijders. Wie dat gezag niet erkent kan geen aanspraak maken op den naam van Christen. Op dit geloofsstuk steunt de belijdenis van de Overheid als goddelijke instelling en die van het gezag en de beteekenis van de Wet Gods voor het leven. In het Christenland hebben deze dingen autoriteit en zoo niet, het draagt dien naam ten onrechte.

Schaart zich derhalve in eenig opzicht de meerderheid des volks onder deze algemeen Christelijke belijdenis, dan is het niet meer dan recht en billijk, dat het openbaar leven door deze beginselen wordt gedomineerd en plichtsverzaking zoo dat niet geschiedt.

Een Magistraat met deze autoriteit en legislatieve principia bekleed, heeft zich van alle kerkelijke drijfverij wars te betoonen, mag evenmin een dienaar der bijzondere kerkelijke dogmata, als een dienaar van den humanistischen geest zijn, heeft dat ook niet van noode om zijn ambt te vervullen met de daaraan verbonden waardigheid, en behoudt jegens allen zijn zelfstandigheid. De taak der Overheid is een taak van gerechtigheid en dat niet naar subjectief inzicht, maar naar den objectieven maatstaf der Wet Gods. Haar autoriteit gaat over het openbare leven in al zijn uitingen, doch wijl zij de ongebondenheid bedwingt, ligt daarin tevens het beginsel, dat zij de vrije ontplooiing des levens onderstelt en ongemoeid laat, zoover en zoolang het binnen den tuin der Wet besloten blijft.

Om zulk een opbloei van het leven mogelijk te doen zijn, moet dus ernst worden gemaakt met de scheiding van politieke en sociale aangelegenheden en het daartoe geleid worden, dat de sociale belangenstrijd in de organen, die daardoor in het leven geroepen, worde behartigd en door tusschenkomst der „Overheid” worde beslecht en in goede banen gestuurd. In verband daarmee heeft de Overheid niet slechts de sociale levensvormen te beschermen, die inzonderheid als instellingen Gods daarop recht hebben, als het huisgezin en de Dienst des Woords, doch zij verleent haar sanctie aan de gemeenschapsorganen, die geboren worden uit de verschillende sociale behoeften en belangen, als op het terrein van onderwijs, handel en nijverheid. De geheele sociale wetgeving behoorde thuis in de acta der organisaties, evenals de administratie, daaraan verbonden, ter verantwoording van de betrokken corporaties moest blijven onder sanctie en waarborg der regeering. Zulk een huishouding in de onderscheidene groepen der saamleving zou in alle opzichten beter voldoen dan een staatsbemoeyenis, die onmogelijk door een generale wetgeving de vaak zoo tegenstrijdige belangen kan verzorgen en noodwendig moet vervallen in een casuïstiek en ambtenarij, welke met alle goede bedoeling de ongerechtigheid niet kan bedwingen, zelfs gevaar loopt die te bevorderen. Stellen wij ons voor, dat de bedrijven b.v. hun eigen sociaal orgaan hadden met relatieve autonomie, zoodat zij hun eigen belangen konden regelen behoudens de sanctie der Overheid, dan ware de achturen arbeidsdag zeker niet algemeen. Er zouden wellicht bedrijven zijn, die met minder uren per dag uitkwamen, terwijl andere een grooter aantal zouden gesteld hebben al naar den aard van den arbeid zelf. Pensioens- en ouderdomsverzekeringen, om verschillende redenen buiten de officieele zorgen der Overheid vallend, zouden inderdaad sociale instellingen kunnen zijn ten behoeve en belange van de daartoe saamwerkende corporaties, wier leden zulks wenschelijk achten. Om nog slechts een voorbeeld te noemen, ook het onderwijs behoorde onderwerp van sociale regeling te zijn.

Indien op die wijze uit de huidige organisaties sociale lichamen konden worden geformeerd, en naar behoefte omgevormd en tot stand gebracht, zou de vrijheid van persoon en groep gewaarborgd zijn, terwijl de

politieke regeering zich bepaalde tot de algemeene orde en deze handhaafde in de relatiën tusschen personen en corpora.

Op deze wijze ware de Overheid in haar ambt hersteld en ontheven van de moederlijke voogdijschap over de sociale huishouding, die haar zooveel ondankbaarheid van haar kinderen en moeitevollen arbeid bezorgt. Tot mondigheid gekomen behoorden deze voor zich zelf te zorgen door de sociale organen onder de leiding der regeering, bij welke zij ook een hof van appèl zouden vinden ingeval dat noodig mocht zijn. Schoon in zulk een staat ieder de vrijheid van overtuiging en levensbeschouwing zou gelaten zijn en de autonome sociale groep, die rechtspersoonlijkheid verkreeg om aan het publieke leven deel te nemen voor de belangen, welke zij diende, en voor de belanghebbenden, daarbij aangesloten, daarin alles zoude kunnen bieden wat een gezond socialisme eischt, zou het geheele organisme van de huishouding der gemeenschap geenszins „l'état athée" opleveren, zooals dit onafwendbaar gevolg is van een sociale politiek, die de Overheid ambtenaar der gemeenschap en deze subject van legislatie maakt. Met goed recht kan hier van Overheid niet meer gesproken worden.

Die beducht is voor zijn vrijheid, indien een systeem in werking trad naar de voorgestelde orde, neme den decaloog ter hand en make zelf de rekening op, onder beding, dat de Overheid haar ambt uitoefent in het openbare leven. Wellicht zal niemand er op tegen hebben, dat de tweede tafel der Wet in het volksleven worde gehandhaafd en fundament van wetgeving en rechtspraak zij. Alleen roovers en moordenaars, leugenaars en bedriegers van beroep, schenders van den echt en dergelijken zouden mogelijk een orde wenschen, die het met deze geboden niet al te nauw nam, en ongetwijfeld leven er in den huidige tijd beschouwingen en opvattingen, die in hun openbare propaganda zouden worden gefnuikt. Grooter tegenstand zou de burgerlijke politie overeenkomstig de eerste tafel vinden, die geen openbare afgoderij toestaat, geen beeldenvereering duldt, geen lastering van Gods Naam verdraagt en de Zondagsrust eischt. Zelfs wanneer zulk een politie zich ongerept van kerkelijke ketterjacht naar behooren zou mainteneeren, kon zij een atheïstische en Christus verlooehende propaganda in het openbare leven in geen geval sanctie verleen en bijgevolg moest zij dit in het publiek bedwingen. Aan een atheïstische societeit, die haar beginsel publiek propageert zou zij de rechtspersoonlijkheid op denzelfden grond moeten weigeren als aan een rooversbende, die erkenning zou begeeren om ongemoeid haar zedeloos bedrijf uit te oefenen.

Hiermede zijn wij echter genaderd tot de volgende paragraaf.

c. De Overheid belast met de burgerlijke regeering.

Het gebrek aan onderscheiding tusschen de burgerlijke en geestelijke politie is uit theologisch-politiek oogpunt geen geringer oorzaak van veel kwaad en verwarring geworden, dan de doorenmenging van

Overheidsambt en Staatszorg in de practische politiek. De oude strijd tusschen kerkelijken en politieken ging over dit punt en de twist over de verhouding van „Kerk en Staat” vindt daarin nog steeds aanleiding tot dwaze partijzucht, welke wordt verscherpt door de kerkistische neiging om aan eenig kerkelijk instituut exclusief den titel van de ware kerk toe te schrijven en voor dat instituut al de waardigheid en autoriteit op te eischen, die aan de gemeente van Christus toekomt en door den Christus aan den Dienst des Woords is geschonken. Men vergeet, dat de Overheid in de Kerk des Heeren niets te zeggen heeft, voor het Woord van den Christus eerbiedig heeft te buigen, doch dat de openbaring der Kerk in het instituut een gemeenschap is, waarmede zij wel van doen heeft, voorzover die als openbaar lichaam verschijnt. En wanneer reeds in het algemeen uit het ambt der Overheid werd afgeleid, dat zij de vrije ontplooiing des levens niet belemmert, tenzij het buiten de perken van het goddelijk recht gaat, zoo moet volgen, dat dit ook voor het kerkelijk instituut reeds krachtens de autoriteit aan de Overheid toegekend moet gelden. Uit het burgerlijk regiment eener Christelijke Overheid volgt echter op dezelfde gronden, dat ook de kerkelijke gemeenschap haar tegen zich vindt, wanneer zij publieke afgoderij of godslastering zou propageeren of cultiveeren. Daarbij heeft zij zich echter niet te mengen in de geestelijke politie der kerken, zij matigt zich geen oordeel aan over de kerkelijke dogmatiek, heeft evenmin sanctie te schenken aan een dogma als afkeuring daaromtrent uit te spreken, doch eerbiedigt de autoriteit door Christus aan den Dienst des Woords en de regeering van de Kerk als openbaring van Zijn lichaam geschonken. Wanneer zij optreedt tegen het instituut, doet zij dit daar, waar het instituut komt op haar terrein en zich schuldig maakt aan overtreding van de rijkswet, ook wat betreft afgoderij, beeldenvereering en godslastering. Calvijn draagt aan de Overheid zelfs op, dat zij de Kerk heeft te zuiveren van ergernissen ¹⁾).

Toch heeft hij dat zoo bedoeld, dat de burgerlijke en geestelijke regeering niet moest vermengd worden ²⁾), noch ook de burgerlijke regeering verkort door de geestelijke. Over het geheel waarschuwt Calvijn veelmeer tegen het euvel dat de Kerk het ambt der Overheid aanneemt, dan omgekeerd ³⁾). Dit laat zich trouwens uit de historie van zijn tijd verklaren. Wordt gevraagd welke wijze van kerkregeering Calvijn positief aanprijst, dan is dit zonder twijfel de orde van de Oude Christelijke kerken ⁴⁾), welke ook door de gereformeerden ten tijde der Reformatie

1) Inst. IV. 11. 3. At quemadmodum magistratus, puniendo, et manu coerendo, purgare debet ecclesiam offensivulicis.

2) Inst. IV. 11. 4. Sed ita dumtaxat ordinata, ne quid civili derogaret, aut cum ea confunderetur.

3) Inst. IV. 4. 4. Cavere enim voluit Spiritus sanctus, ne quis principatum aut dominationem somniaret, quum de ecclesiae gubernatione agitur.

4) Inst. IV. 5. 8. Sed quae ista est ratio, ut indoctus quivis asinus, simulac Romanam sedem occupaverit, totam antiquitatem verbulo uno evertat?

werd voorgestaan. Trachten wij nu op te maken wat onder de geestelijke politie der Kerk worde begrepen, dan is dit in het algemeen, wat behoort tot het eigenlijk leven der religie en op de eere Gods en op de zaligheid betrekking heeft, d. i. de Dienst des Woords. Deze dienst omvat dan twee stukken: t. w. de prediking des Woords en derhalve de onderhouding van de zuivere leer en de tucht des Woords, waaronder valt de orde der regeering en de oefening der tucht.

Uit de onderscheiding en zelfs ook de scheiding van de geestelijke en burgerlijke politie kan dan ook slechts worden geconcludeerd, dat de leer en de kerkelijke regeering en tucht geheel buiten de bemoeienis der Overheid vallen, tenzij dan dat een kerk zoo diep zonk, dat zij zich schuldig maakte aan openbare afgoderij, zooals boven werd gesteld¹⁾. Dit schijnt dan ook de kerkelijke practijk geleerd te hebben, zooals wij meenden te kunnen verstaan uit de verandering van art. 36 in 1566, waardoor niet meer de kerkelijke zaken aan de zorg der Overheid werden toevertrouwd, maar van haar geëischt wordt de hand te houden aan den kerkedienst.

Kwamen wij reeds van uit de beschouwing van het ambt der Overheid tot de conceptie, dat zij de vrije ontplooiing des levens overal, dus ook op kerkelijk erf laat toegaan, van de zijde der Kerk wordt ook de vrijheid der geestelijke politie geëischt, maar gelijk de burgerlijke regeering harerzijds aanleiding kan vinden om een kerk, als vorm van gemeenschap onder haar heerschappij, d. i. in het openbaar optredende tegen de Wet, te straffen of te binden, heeft ook de Confessie ten aanzien van den kerkedienst, d. i. de geestelijke politie, welke gescheiden is van de burgerlijke, toch nog een verband gelegd van deze beiden in den term: *de hand houden aan*.

Dit moet dus op zijn zachtst gezegd bescherming inhouden. Het wil ons voorkomen, dat de beschermende hand der Overheid kan verlangd worden, wanneer iemand zich aan een kerkelijk besluit, b. v. verbod van prediking op haar eigen terrein, niet stoort, na afsnijding of ban den Dienst bemoeilijkt e. d. g.

Het is ook zoo begrepen, dat de Overheid als een voedsterheer der Kerk werd aangezien, hetgeen in de Oude Kerk zonder twijfel zoo niet is geweest en ook door Calvijn niet geleerd²⁾.

Ten dezen opzichte kunnen wij geen ander oordeel hebben, dan dat een stipendium, door de Overheid toegewezen, zoo de Kerkedienst anders niet zou kunnen gehandhaafd blijven, reeds daarom verwerpelijk is en zoo deze reden niet dringt, komt 't met de vrijheid en waardigheid

¹⁾ De humanistische klank van de uitdrukking: „Scheiding van Kerk en Staat”, door kerkelijke schrijvers niet zelden daarin beluisterd, verdwijnt, zoodra de zaak zuiver wordt gesteld en men de verwarring, gesticht door de humanistische staatsidee, vermijdt, door geheel deze uitdrukking aan kant te zetten en theologisch juist te spreken van *scheiding der burgerlijke en geestelijke regeering*.

²⁾ Inst. IV. 4. 6. Quum autem aequum sit et Domini etiam Lege sancitum, ut qui suam ecclesiae operam impendunt, publices ecclesiae sumptibus alantur...

van de Kerk niet overeen om onderhouden te worden uit de publieke financiën, die ook worden bijeengebracht door de vijanden van het Koninkrijk Gods, evenmin als de belijders van des Heeren naam zonder bezwaar belasting kunnen opbrengen aan een Overheid, die daarmede instellingen in het leven roept, waardoor beginselen worden gesterkt, die met het geloof niet overeenkomen en met de consciëntie in strijd zijn. Zoo kunnen wij verstaan, dat een Christen bezwaar heeft tegen verzekering en roode bijdraagt tot ondersteuning van Rijksverzekeringsinstituten. Hij kan echter geen bezwaar hebben tegen het feit, dat er lieden zijn, die zulks anders inzien, mits zij dan ook zelf voor hun zaak zullen opbrengen. Ook op het terrein van het onderwijs knelt hetzelfde bezwaar, zoo dit uit de publieke kas wordt gesteund of onderhouden, inzonderheid, waar het beginsel spreekt, zooals ten aanzien van de volksschool. Voor de vakschool komen geheel andere overwegingen in het geding, daar het doel van deze in geheel ander verband staat met de volksgemeenschap als geheel.

Alles wordt hier gedomineerd door de vraag omtrent de verhouding van den individueelen mensch tot de gemeenschap der natie als geheel en de relatie van de persoonlijkheid tot een socialen levensvorm van bijzonderen aard en gedetermineerd door factoren, die niet algemeen zijn. Een andere is de verhouding der persoonlijkheid tot het geheel der staatkundige gemeenschap en haar legislatieve beginselen een andere haar relatie tot den Dienst des Woords in zeker instituut of kerkelijke gemeenschap onderhouden, om van andere sociale corpora maar te zwijgen. Wordt die laatste verhouding eenvoudig bepaald door een belang in verband met de sociale positie van de individu en is er individueel geen principieel bezwaar tegen de beginselen van de huishouding van staat, dan is een vergelijk wellicht te treffen zonder krenking van de diepere levensbelangen. Stelt het domineerend systeem de persoonlijkheid echter in relatie met de gemeenschap des geheels door wettelijken regel, waarmede zijn persoonlijke gevoelens zich tot geen prijs kunnen vereenigen, dan kan het onredelijk en zelfs onzedelijk zijn, wanneer het geheel zulk een krenking negeert. Dit is voor ieder individueel geval weliswaar niet te voorkomen, maar mag zeker niet door den beugel ten aanzien van gemeenschappen, die krachtens accoord van geloof in de heiligste ordinantiën in de natie leven.

Daarom kan de Kerk, ook al zou zij voor allen goed en nuttig achten, wat zij bezit in de hoogste goederen, niet verlangen, dat haar tegenstander haar brood geeft, maar ook kan zij niet offeren in haar leden voor wat met de conceptie des geloofs ten aanzien van het staatkundig leven niet strookt en het kan niet anders of de strijd voor de vrijheid moet daardoor aangewakkerd, als zij leeft onder belemmering en verdrukking.

Van Calvinistisch standpunt gezien moet daartoe aangestuurd op een zoodanige erkenning van de religie van Christus, dat haar belijders als

sociale groep met een overtuiging, die principieel afwijkt van de leer der Staatsalmacht en der volkssouvereiniteit, behoudens de vrijheid van anderen, naar hun conscientie kunnen leven.

Reeds daarom en nog veelmeer uit hoofde van de belijdenis der praedestinatie als het hart der Kerk, kan een Calvinist geen kerkelijke politiek voorstaan, maar moet alles inzetten om een Christelijke politiek te veroveren op de publieke opinie, die door humanisme en kerkisme is verdorven. De onderscheiding van de geestelijke politie der Kerk en de burgerlijke regeering, stelt de kerken als autonoom lichaam voor den haar toevertrouwen dienst des Woords, als instituut van kerkelijke gemeenschap te midden van de staatsgemeenschap als rechtspersoonlijk corpus met den titel *Kerk* in relatie met de burgerlijke regeering. Geeft deze onderscheiding niet een weg aan tot een andere n.l. de erkenning van rechtspersoonlijke sociale corpora met een eigen bestemming, eveneens wederom in relatie met de Overheid, zooals wij ook uit anderen grond reeds wenschelijk achtten?

Het eigenlijk twistpunt, dat de gemoederen in den strijd, die gewoonlijk wordt aangeroerd met de woorden „Kerk en Staat” in beweging brengt, zijn wij thans benaderd en het kan duidelijk zijn, waarom wij van meet af bezwaar maakten tegen deze uitdrukking.

Immers art. 36 spreekt niet van een kerkelijke gemeenschap in den staat in den zin van een bepaald genootschap of nationaal instituut in een over de Kerk beschikkende heerschappij. Volgens art. 36 is er een Overheid en deze is niet autonoom. De verhouding van Kerk en Staat, deze laatste genomen in den zin van art. 36 dus als de natie onder de Overheid en door haar geregeerd, is van zuiver socialen aard en dus de relatie van een kerkelijke gemeenschap tot de natie. Wil men die relatie wettelijk binden, dan handelt men in strijd met de autoriteit der geestelijke politie aan de Kerk eigen. Deze sociale verhouding is zuiver spiritueel, en wordt uitgewerkt door de regeneratieve kracht van den Dienst des Woords op de natie. Geen Overheid heeft het recht deze relatie te reglementeeren in positieven of negatieven zin, zoodat zij de gansche natie in een kerkelijk instituut of organisatie zou kunnen zetten of het lidmaatschap verbieden. Wie zulk een regel zou voorstaan en zulk een politiek aanbevelen, staat zonder verweer buiten de H. Schrift met zijn principieel en kan zich ook op de Ned. Geloofsbelijdenis en de acta der Synoden niet beroepen.

Art. 36 stelt de relatie Overheid en Kerkedienst d. i. Dienst des Woords en verlangt van de Overheid een Christelijke legislatie en politie. Draagt het nog de kenmerken van een ongetwijfeld onschriftuurlijke meening, dat de Overheid als Gods dienaar is geroepen is het evangelie te doen prediken, de geschiedenis van het artikel en de acta der vaderen, die het als kerkelijke belijdenis aanvaardden, leiden tot de overtuiging, dat zij het ambt der Overheid om de hand te houden aan den Kerkedienst, vervuld hoopten in de publieke wetgeving naar den decaloog.

Een relatie, die echter practisch om nadere bepaling vraagt, is die van de Overheid tot den geïnstitueerden Dienst des Woords, derhalve tot de kerken. Wie ondanks alles meent, da deze relatie door art. 36 is bepaald en vastgelegd, kan zich daarmede slechts overeind pogen te houden door de volgende redeneering. De heilige Kerkedienst in geïnstitueerden vorm is die der Ned. Geloofsbelijdenis en der gereformeerde kerkorde, welke niet dan het instituut der plaatselijke kerken in de steden en dorpen leeren. Zulke kerken ontstonden allengs. De Overheid had het ambt om deze te helpen in stand houden (*de hand houden aan*, onderstelt niet een oprichten, maar handhaven). Ook dan nog bleef der geestelijke kracht, die de Kerk tot openbaring brengt, waar zij niet is, de leiding toegekend en niet aan de Overheid, en werd haar ambt werkzaam, waar de Kerkedienst in het instituut verscheen.

Wil men nog verder gaan en haar ook de zending op de schouders leggen, dan kan het ambt ook begrepen worden in verder strekkenden zin en de taak medebrengen om een kerk aan alle plaatsen te vergaderen uit wat tot de kerk nog niet behoort en die te institueeren. Zulk een opvatting beroofde de Kerk van haar ambt en zou slechts voor een levenlooze congregatie passen. Dit zou met recht een Staatskerk, doch niet een kerk van Christus zijn.

Staat men de Overheid een zoodanige politie over de kerken toe, dan moet zij komen tot een eenheidsinstituut, dat past voor allen, gelijk dit ook door de historie kan worden gestaafd. Daarom willen wij het oordeel van Calvin hiertegen zetten, opdat de hedendaagsche Staatskerkisten, en zij, die meenen, dat het Calvinisme dreef tot zulk een eenheid, weten dat zij een Calvinisme verdedigen, dat de man van Genève zelf uitbant als kerkroof: „Maar ik zeg, dat dit twee wanschapene schelmstukken zijn, als dewelck gantsch en gaer tegen Godt, tegen de natuur en tegen de kerckelicke regeeringh strijden, *te weten, dat een roover alleen veel kercken tegelijck naar hem stryckt*”¹⁾).

Zou men meenen, dat dit op een eenheidsinstituut niet kan worden overgebracht, dan zal het volgende overtuigen: „Maer wat reden en bescheydt is dit, dat een yegelijk ongheleert ezel, so haest als hij den Roomschen Stoel heeft ingenomen, met een eenigh woordeken de gantsche Oudtheydt soud' om verre werpen?”²⁾

Zoo blijkt dan, dat degenen, die het meest om de toepassing van art. 36 roepen en dit in hun politiek program op den voorgrond schuiven als „defensores othodoxiae” hun beginsel daarin allerminst kunnen vinden, tenzij dan dat het fundament van alle orthodoxie zou gelegen zijn in zoodanige beschouwing van het ambt der Overheid, dat zij heeft te doen wat der Kerk is, waardoor de oud-vaderlijke onderscheiding van een geestelijke en burgerlijke regeering wordt uitgewischt.

¹⁾ Vertaling van Wilh. Corsmannus. Ed. Kuyper. IV. 5. 7.

²⁾ Dezelfde IV. 5. 8.

De relatie, welke juist in art. 36 niet is bepaald, n.l. die van de Overheid tot de kerken in haar institutairen vorm, moet worden gevonden. In de confessie van art. 36, gezien ook de practijk van voorheen, toen het geslacht nog leefde, dat art. 36 als accoord van geloofsgemeenschap aanvaardde, wordt van het ambt der Overheid verwacht, dat zij de hand houdt aan de Christelijke *religie*. Dat doet zij, indien de decalooq regel der publieke wetgeving is.

De relatie van de Overheid tot de kerken was in de practijk der historie zoo, dat de gereformeerde religie van overheidswege sanctie verkreeg en de Dienst des Woords in gereformeerden zin geïnstitueerd, de officieel erkende werd, terwijl andere kerkformaties werden geduld. Het ligt voor de hand, dat een nader uitgewerkt dogma van de verhouding der Overheid tot het kerkelijk instituut, steeds zou worden gedetermineerd door het geloof, dat exclusief voor het eigen instituut de autoriteit van de ware Kerk opeischt en daarom geen dogma kan zijn, wjl aan geen instituut die autoriteit kan worden geschonken, doch slechts aan het geestelijk lichaam van Christus, voorzoover zich dat in eenig instituut openbaart. Terecht gewaagt dan ook art. 36 van den heiligen Kerkedienst en vraagt bescherming van de Overheid voor dien, waar die wordt onderhouden.

De moeilijkheid ligt dan ook in de mengeling van de geestelijke en politieke regeering. Waar de ware Kerk zij, is van dogmatischen aard. Het ambt der Overheid is aan de orde op een punt, dat dogmatisch moet worden gedetermineerd, schoon het behoort tot de burgerlijke regeering. Zal de politicus vrij blijven van dogmatische critiek en dus van kerkelijke politiek, dan is dit mogelijk:

a. In geval de Christelijke kerken tot een communis opinio komen, waarnaar de Overheid zich richt, omtrent de kenmerken, van de openbaring der ware Kerk in het instituut en omtrent de orde van het instituut.

b. De Overheid bepale zelfstandig haar houding, zoolang de kerken in gebreke blijven, een accoord van gemeenschap te treffen. In het laatste geval bepaalt de Overheid welk instituut zij als Kerk waardeert op gronden, die volgens de vastgestelde confessiones der Kerk haar voorkomen algemeen dogma der Christelijke kerken te zijn, b.v. de belijdenis van het goddelijk gezag der H. Schrift.

Wat de organisatie der Kerken aangaat, zou zij zich buiten de geestelijke politie kunnen houden ook voorzoover die in verschillende vormen van institutie, zij het ook met meer of minder kerkrechtelijke zuiverheid, zich poot te handhaven, en zou allerlei institutaire vormen voor de burgerlijke administratie kunnen erkennen. In geen geval mag de Overheid een zeker instituut of een bepaalde organisatie voor de eenig ware Kerk houden met uitsluiting der andere kerken.

Zou de Magistraat met het oog op de burgerlijke administratie en de correspondentie een wettigen vorm willen aanwijzen, waaraan hij zich houdt, dan is er groot gevaar, dat het kerkelijk standpunt van de

magistraten zelf een kerkelijk-politiek beginsel nastreeft, dat uit dogmatisch oogpunt verwerpelijk is en den bloei van het Rijk van Christus niet bevordert.

Volgde de Overheid de *nationale belijdenis*, dan erkende zij voor de wet slechts de plaatselijke kerken. Men zou dit specifiek Calvinistisch kunnen noemen, Calvijn zelf zou het Oud-Christelijk en schriftuurlijk heeten. Trouwens de Overheid heeft geen onbepaalde keuze. De geschiedenis vertoont drie hoofdtypen: *a.* De Oud-Christelijke en reformatisch-Calvinistische orde. *b.* Het Roomsche Katholieke instituut. *c.* Het instituut van de Staatskerk (creatie van de burgerlijke regeering).

Wil de Overheid de hand houden aan den heiligen Kerkedienst, dan heeft zij dien institutairen vorm te eerbiedigen, welke uit den boezem der Kerk opkwam zonder inmenging van de zijde der burgerlijke regeering, en zonder ook deze laatste onder kerkelijke oppermacht te stellen en de haar toegewezen autoriteit te miskennen, zoodat ook daardoor de plaatselijke kerk als openbaring van het lichaam van Christus als het kerkrechterlijk alleen wettig instituut is aangewezen.

Al deze beschouwingen en overwegingen saamvattend komen wij tot de volgende slotsom:

1. *Art. 36 belijdt terecht een officium der Overheid, als Gods dienaar, tot den Dienst des Woords. Het wordt echter gedrukt door het bezwaar, dat het de onderscheiding van de burgerlijke regeering der Overheid en de geestelijke politie der Kerk toebetrouwd, gelijk deze door de theologie van Calvijn wordt geleerd, door de confessie omtrent het wezen en de roeping der Kerk beleden en door de practijk van de zestiende-eeuwsche Kerken naar verluid der acta geboden, niet heeft doorgetrokken en mitsdien de deur heeft opengezet voor een kerkelijke politiek.*

2. *Een Christelijke staatkunde behoeft tot uitvoering van het Overheidsambt in art. 36 bedoeld, een wettelijke regeling, welke voor de algemeene burgerlijke legislatie de Wet Gods als haar grondwet voor de ordening der saamleving aanvaardt, en in het bijzonder de verhouding van de Overheid tot de Kerken als geïnstitueerden Dienst des Woords bepaalt, met inachtneming van de onderscheiding der burgerlijke en geestelijke politie.*

3. *Zulk een regeling eischt de eerbiediging van de autoriteit en vrijheid, welke aan de Kerk toekomt, door de wettelijke erkenning van die vergaderingen, waaraan de titel en waardigheid van een Kerk moet worden toegeschreven.*

4. *Voor deze erkenning mag geen andere maatstaf aangelegd, dan welke overeenkomt met den Dienst des Woords, zijnde de ziel van den Kerkedienst, als algemeen accoord van Christelijk geloof, waardoor zulk een vergadering van andere corporaties wordt onderscheiden aan welke de titel van Kerk rechtens niet toekomt, zooals de belijdenis van het goddelijk gezag der H. Schrift, zijnde Gods Woord.*

5. *Indien zij ook een wettelijke erkenning van den institutairen vorm der Kerken wenschelijk acht, hetgeen met het oog op de correspondentie en administratie aanbeveling verdient, houde zij rekening met de kerk-rechterlijk aangewezen vorm van de regeering der Kerken, welke berust bij de Kerkeraden en de vergaderingen der Kerken.*

6. *In een regeling van de ambtelijke verhouding van Overheid en Kerken op den aangenomen grondslag van het wezen en de autoriteit der Kerk, is geen plaats voor een financieele onderhouding van den Dienst des Woords uit de financiën van Staat, wijl de onderhouding van den Dienst des Woords behoort tot de geestelijke roeping der Kerken volgende uit de Sabbathsheiliging, terwijl aan de burgerlijke regeering de zorg voor de Sabbathsrust is in het openbare leven en verkeer¹⁾.*

Rekenende met de feitelijke toestanden, die een regeeringssysteem brachten, dat in beginsel humanistisch doch gemengd Christelijk is, evenmin positief Christelijk mag heeten als doorgevoerd humanistisch, heeft de Christelijke staatkunde te streven naar zulk een staat, waarin de openbare zedewet onder den regel van de Wet Gods zij gebracht, waar dit niet geschiedde of gevaar loopt verzwakt te worden: Het weren van openbare afgoderij, van vloeken en godslastering in het publiek, het bevorderen van Zondagsrust, de handhaving van de heiligheid des huwelijks, bewaking van de openbare zedelijkheid.

Voorts heeft zij zich in te spannen, dat de regeering bij haar speciale wetgeving rekening houde met de Christelijke geloofsovertuiging en haar recht op eerbiediging van de vrijheid der consciëntie.

Ten aanzien van den Kerkedienst dringe zij aan op wettelijke erkenning van die vergaderingen, waaraan de titel van een Kerk toekomt op grond van haar belijdenis, welke dien titel kan worden geacht te waarborgen, schuldig aan den wettigen Dienst des Woords, wete haar in de geestelijke politie te eerbiedigen en te beschermen krachtens de orde van de burgerlijke justitie, en in verband met de bestaande financieele verhouding vinde zij maatregelen om tot vereffening van rekening te geraken.

¹⁾ Vgl. Heid. Catechismus, Zondag 38.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR Mr. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Hoe is de houding van de A.R. partij tegenover de uitnodiging, die in het slot van het gepubliceerde staatkundige advies van de Nationale Unie¹⁾ gericht werd tot de besturen der partijen, wien het landsbelang ter harte gaat, om n.l. bij openbaar-convenant tot samenwerking te komen ten aanzien van de meest dringende nationale belangen, zooals: 1. uitbouw der autarchie; 2. nationale defensie; 3. doeltreffende bezuiniging?

ANTWOORD.

Samenwerking bij de behartiging van nationale belangen vond bij de A.R. partij altijd waardeering. Dit is gebleken o.a. tijdens de oorlogsjaren, toen door de A.R. leden der Staten-Generaal op de meest loyale wijze het linksche kabinet werd gesteund, zoo vaak beslissingen in algemeen landsbelang moesten worden genomen. Daarna ook in 1918, toen de revolutie van Troelstra dreigde. En evenzoo in de afgelopen parlementaire periode, waarin het gevaar voor een financieel debâcle een nauwe aaneensluiting van de politieke partijen rondom de regeering dringend gebod. Toen in deze laatste periode krasse en voor velen pijnlijke maatregelen voor het herstel van het financieel evenwicht in de staatshuishouding moesten genomen worden, was er nauwelijks één partij, die zoozeer getoond heeft het nationaal belang boven het bijzonder partijbelang te stellen als de A.R. partij.

Met deze feiten voor oogen kan met de grootst mogelijke zekerheid worden voorspeld, dat ook in de komende parlementaire periode op den steun der A.R. partij zal zijn te rekenen, zoo vaak het nationaal belang dit vordert, onverschillig of er een rechtsch of een linksch kabinet aan het bewind is. En dit geldt wel met name ten aanzien van het drietal onderwerpen, in de uitnodiging genoemd. Het woord autarchie, — waarmede bedoeld wordt de erkenning en ontwikkeling van de zelfstandige medewerking der georganiseerde volksgroepen aan het tot stand komen van wettelijke voorschriften hun groep betreffend — heeft wel een vreemden klank, doch drukt in den grond der zaak niets anders uit dan verwezenlijking van het A.R. beginsel van souvereiniteit in eigen kring, toegepast op politiek terrein (gemeentelijke en gewestelijke autonomie), sociaal terrein (eerbiediging van het particulier initiatief; uitvoering der sociale wetgeving zooveel mogelijk in handen der belanghebbenden), onderwijsterrein (een vrije school voor heel de natie) enz. Verzet tegen eenzijdige ontwapening en behartiging van het defensiebelang wordt zelfs in het program van actie der A.R. partij als een der belangrijkste punten op den voorgrond gesteld. En wat het laatste punt aangaat, geeft de A.R. partij bij de huidige Kamer-

¹⁾ Zie *N.R.Ct.* van 27 Febr. 1925 O.bl. Zie ook het artikel van Mr. Dr. W. M. Westerman, „Een politiek reveil, het staatkundig advies der Nationale Unie” in *Haagsch Maandblad* van April 1925 en zijn geschrift „De zieke Staat” (uitg. H. P. Leopold's Uitg. Mij. Den Haag 1925).

verkiezingen weer opnieuw blijk van haar vastbesloten wil, niet in haar drang naar bezuiniging te zullen verslappen.

Wat wenschen dan de onderteekenaars van het staatkundig advies van de Nationale Unie? De aanhef hunner uitnoodiging geeft het antwoord op die vraag. Zij verklaren daarin overtuigd te zijn, „dat de uitschakeling van de politieke antithese bij de behartiging van de nationale belangen geen uitstel duldt”. In hunnen gedachtengang heeft blijkbaar het bestaan dezer politieke antithese (d. w. z. de antithese, die op staatkundig gebied rechts en links verdeeld houdt) sommige partijen aanleiding gegeven, om meer te letten op haar bijzonder partijbelang dan het algemeen landsbelang. En daarom moet die antithese verdwijnen.

Nu mag vooreerst worden opgemerkt, dat het opvolgen van de uitnoodiging allerminst het aangewezen middel schijnt om tot het beoogde doel te komen. De antithese heeft — naar de onderteekenaars erkennen — diepe wortels in ons volksleven. Bloote ontkenning dezer werkelijkheid baat ook h. i. niet. Maar — zoo vragen we — meent men nu waarlijk, dat een dergelijke diep in ons volksleven wortelende antithese bij openbaar-convenant van eenige partijbesturen ten aanzien van bepaalde vraagstukken van staatsbeleid kan worden uitgeschakeld? Geloof men inderdaad, dat de scherpe partijstrijd in de Staten-Generaal, zelfs waar met eerbiediging van de wederzijdsche beginselen door partijen van links en rechts practisch eenzelfde gedragslijn zou kunnen worden gevolgd, eindigen zou, wanneer de partijbesturen bereid zouden blijven het hoofd in den schoot te leggen? Wij wagen het te betwijfelen.

Laten we echter een oogenblik aannemen, dat metterdaad de staatkundige antithese bij openbaar-convenant ten aanzien van enkele nationale belangen is ter zijde te stellen. Zou dan de uitnoodiging voor de A.R. partij te aanvaarden zijn?

O. i. moet op die vraag een beslist ontkennend antwoord worden gegeven. En zulks niet omdat de A.R. partij een bijzondere voorliefde heeft voor het voortbestaan van de antithese tusschen links en rechts. Het verdwijnen dezer antithese zou ook van A.R. zijde worden toegejuicht, doch alleen dan, wanneer dit verdwijnen het gevolg ware van het doorwerken der A.R. beginselen onder de gansche bevolking. Het advies beweegt zich — naar het ons wil voorkomen — echter volstrekt niet in de richting van dit ideaal. Integendeel. Niet in doorwerking, doch in het *prijsgiven* van eigen beginselen wordt de oplossing gezocht.

„Nieuwe staatkundige vormkracht” — zegt de toelichting bij het advies — „kan slechts uitgaan van een groepeerling, die de antithese niet ontkent, maar overwint door een synthese van de aan beide zijden van de scheidslijn aanwezige *levenskrachtige beginselen*, welke thans, doordat ze historisch vastgekoppeld zitten aan andere, *overleefde tendenzen*, onvruchtbaar blijven.”¹⁾ De „aan beide zijden van de scheidslijn aanwezige levenskrachtige beginselen” worden in deze eenigszins duistere zinsnede geplaatst tegenover „overleefde tendenzen”. Maar met die „overleefde tendenzen” kan niet anders bedoeld zijn dan het beginsel, dat den grondslag vormt van de antithese, d. i. de al of niet erkenning van de soevereiniteit Gods en het bindend gezag van Zijne ordonantiën, zooals zij in Schrift en natuur zijn geopenbaard, voor het staatkundig leven. Het overwinnen dezer antithese zou niets meer of minder beteekenen,

¹⁾ Wij cursiveeren.

dan het inruilen van eigen beginsel voor de z.g. levenskrachtige beginselen, die in de toelichting bij het advies nader worden aangeduid. Wat voor de A.R. partij zou gelijk staan met het prijsgeven van haar bestaansgrond zelf.

Wat zijn nu die „levenskrachtige beginselen”, waarvan hier sprake is? De toelichting bij het advies noemt er twee, n.l. de vrijheidsgedachte en de historische gedachte; beide van schoonen klank en ongetwijfeld in breeden kring te accepteren, doch in hun wezen negatief en zonder eenigen inhoud.

Met de vrijheidsgedachte, ten onrechte aangeduid als een specifiek liberalistische gedachte, wordt bedoeld het eerbiedigen van de geestelijke vrijheid op staatkundig gebied en de ontwikkeling van het particulier initiatief op maatschappelijk gebied. Doch deze vrijheidsgedachte verkrijgt eerst inhoud, wanneer men ze aanvaardt als uitvloeisel van het A.R. beginsel van soevereiniteit in eigen kring; van de erkenning n.l., dat God voor ieder terrein des levens Zijn soevereine ordonnantien heeft gesteld. Geeft men dit beginsel prijs, dan wordt de vrijheidsgedachte niets dan een holle leuze. Ze kan geen weerstand bieden aan den druk van het materieel belang, wijl het beginsel ontbreekt om de grenzen dezer vrijheid af te bakenen.

De historische gedachte zal in den gedachtengang der Unie waarborg bieden tegen al te groote vooruitstrevendheid. Dit beginsel vormt — zoo zeggen de ondertekenaars van het advies — de slinger aan het uurwerk der liberale politiek. Bij elk het goede willend mensch — zoo verklaren zij nader — ligt de tendenz op de loer om te willen „hervormen” op geestelijk en economisch gebied. Welnu, om zich tegen dien hervormingsdrang te „harnassen”, is het h. i. voor den staatsman noodzakelijk om door historische studie diep in te dringen in den eigen aard en in de wordingsgeschiedenis van ons volk, even goed als de tuinman zich op de hoogte heeft te stellen van de soort der boomen in zijn tuin. Zoo oefent de historische gedachte een conserveerende werking, ook ten aanzien van het grondkarakter van ons volk, dat — zij geven het toe — christelijk is.

Dit beroep op de historie is aantrekkelijk. Doch het beantwoordt niet aan de beteekenis, die de A.R. partij aan de geschiedenis hecht. De beoefening der historie heeft voor haar niet uitsluitend het negatief doel om den staatsman van onberaden stappen terug te houden, maar veeleer een positief doel, n.l. om het inzicht te verhelderen aangaande de ordonnantien Gods voor het staatkundig leven. En deze ordonnantien dwingen niet slechts om te bewaren de christelijke grondslagen van de maatschappij, doch geven evenzeer richtsnoer bij en dwingen soms tot hervormingsarbeid.

Het opvolgen van den voorslag der Nationale Unie beteekent in de kern der zaak een stap op den weg, die voert naar een nieuwe partijgroepeering, een nieuwe antithese, waarbij niet langer de erkenning van den geopenbaarden wil Gods als grond van het gezag en als leidraad voor het verstandelijk inzicht ook op staatkundig terrein, doch uitsluitend de menschelijke rede en het nationaal of groepsbelang beslissend zullen zijn.

2. VRAAG.

In onze laatstgehouden vergadering kwam vermindering van het aantal vergunningen (voor verkoop van sterken drank in het klein) aan de orde.

Ik en anderen wilden daarin niet zoover gaan als de vurige drankbestrijders. Mijn argument is, dat men het niet in de hand heeft, welke vergunningen er zullen verdwijnen. Indien daarin een keuze mocht worden gedaan, zou ik verdere beperking wenschen om op die wijze mede te helpen de minderwaardige gelegenheden op te ruimen. M. i. zou het nu voor kunnen vallen, dat de drie hotels — de netste gelegenheden — in onze gemeente werden getroffen en de mindere soort bleef voortbestaan.

Hiertegen werd ingebracht, dat art. 5 der Drankwet gelegenheid laat, om inrichtingen als bovenbedoelde hotels toch de vergunning te laten, wat ik moeilijk kan aannemen.

Ik zou daarom willen vragen: Biedt art. 5 der Drankwet gelegenheid om inrichtingen als hotels, die van een verlaging van het toelaatbare aantal vergunningen de dupe mochten worden, toch het vergunningsrecht te laten behouden?

ANTWOORD.

Het eerste lid van art. 5 der Drankwet kent aan de Kroon de bevoegdheid toe om op voorstel van den Gemeenteraad, Gedeputeerde Staten gehoord, aan B. en W. machtiging te verstrekken, om voor een localiteit, welke deel uitmaakt van een *buitengewone inrichting voor maatschappelijk verkeer*, een vergunning *boven* het vastgestelde maximum te verleen.

Onder een buitengewone inrichting voor maatschappelijk verkeer verstond de Regeering, blijkens de Memorie van Toelichting bij het ontwerp-Drankwet, een Kurhaus, een concerthuis, een tentoonstelling enz., inrichtingen, vallende *buiten het kader van het gewone*, voor welke handel in sterken drank een onderdeel, een nevenbedrijf, niet hoofdbedrijf vormt, en voor welke van het standpunt van den drankwetgever minder gevaar te duchten is. Bij de behandeling van het ontwerp in de Tweede Kamer werd deze opvatting nog eens nader gepreciseerd. *Uitsluitend* — aldus de Minister van Binnenlandsche zaken — zijn bedoeld *buitengewone inrichtingen*, d. w. z. *inrichtingen met een gansch exceptioneel karakter*.

In verband met deze toelichting achten wij een buitengewone vergunning krachtens art. 5 1ste alinea voor gewone hotels (zooals blijkbaar wordt bedoeld) uitgesloten, gelijk ook door de practijk wordt aangenomen.

* * *

Hiermede is intusschen de vraag nog niet geheel beantwoord. Het is een vrij algemeen erkend bezwaar, dat het Gemeentebestuur niet in staat is om te beslissen welke vergunningen wel en welke vergunningen niet zullen verdwijnen, met het gevolg, dat soms (gelijk U voor Uw gemeente vreest) minderwaardige inrichtingen blijven bestaan en goede restaurants en hotels hun vergunning verliezen.

Dit bezwaar nu wordt in den regel naar voren gebracht, wanneer voorstellen worden ingediend om het maximum aantal vergunningen te verlagen. Doch

men ziet dan vaak over het hoofd, dat het bezwaar niet slechts geldt tegen verlaging van het maximum, doch dat het ook zonder verlaging bestaat. Het bezwaar raakt het stelsel van de wet, d. w. z. het z. g. n. uitstervings-systeem, toegepast op de vergunningen boven het wettelijke of overeenkomstig de wet vast te stellen maximum.

Intusschen zijn er enkele factoren, waardoor dit bezwaar zijn scherpsten kant verliest, waarvan wij de volgende vermelden:

1. Het tweede lid van art. 5 geeft aan B. en W. de bevoegdheid om, *zoolang in hunne gemeente het aantal vergunningen het vastgestelde maximum overschrijdt*, een vergunning te verleen, *indien één of meer vergunninghouders bij schriftelijk door hen ondertekende verklaringen afstand doen van twee ten hunnen name verleende vergunningen.*

Van deze z.g. afstandsvergunningen kunnen de bedoelde hotels gebruik maken, indien zij de dupe mochten worden van de beperking van het aantal vergunningen. Dit zal niet zonder financieele offers hunnerzijds mogelijk zijn. Doch in ieder geval biedt deze bepaling hun een gelegenheid om een andere vergunning terug te krijgen.

De mogelijkheid tot het verkrijgen van een afstandsvergunning bestaat slechts, zoolang het aantal vergunningen (die voor den verkoop in logementen alleen aan logeergasten buiten aanmerking gelaten) het vastgestelde maximum niet overschrijdt. Is dus op het oogenblik in Uw gemeente reeds het aantal vergunningen tot het vastgesteld maximum beperkt, dan zal er juist bij verdere beperking van dat maximum weer gelegenheid bestaan, om een afstandsvergunning te bekomen; m. a. w. tegenover een grootere kans om het vergunningsrecht te verliezen, staat bij beperking een ruimere gelegenheid om er opnieuw een te erlangen.

2. Voorts dient in aanmerking te worden genomen, dat er door Ged. Staten aan hotels kan worden verleend een vergunning voor den verkoop alleen aan logeergasten. Dergelijke vergunningen tellen niet mee bij de vaststelling van het toelaatbare maximum. Mocht dus een hotel in Uwe gemeente bij het eindigen van het recht van den tegenwoordigen eigenaar, tengevolge van de verlaging van het maximum, niet opnieuw voor vergunning in aanmerking kunnen komen, dan kan het toch een logementsvergunning erlangen.

3. Eindelijk kan een hotel, dat zijn vergunningsrecht verliest, gebruik maken van de bepaling van art. 26 van de Drankwet, d. w. z. de hotelier kan op schriftelijk verzoek en met toestemming van de Kroon ten zijnen name doen overschrijven de acte van een vergunning, die aan een ander toekomt. Een dergelijke overschrijving is mogelijk ten name van den persoon, die het bedrijf zal uitoefenen in een localiteit, *welke deel uitmaakt van een inrichting voor maatschappelijk verkeer.* En onder inrichting voor maatschappelijk verkeer worden blijkens het verslag der Drankwet-inspectie over 1911 — met instemming van den Minister van Binnenlandsche zaken — o.m. gerekend:

1. Voor de steden: de grootere inrichtingen met druk vreemdelingenverkeer; de restaurants en koffiehuisen van beteekenis, enz.

2. Voor het platteland: logementen in de kommen van dorpen met druk bezochte koffiehuisen en gelegenheid tot stallen, waar de belangrijkste ter plaatse voorkomende vergaderingen en bijeenkomsten worden gehouden; koffiehuisen aan drukke verkeerswegen, enz.

De houders van belangrijke hotels, die geen vergunningsrecht hebben, zijn ook door deze bepaling in de gelegenheid om — zij het ook ten koste van

financieele offers — zich een vergunningsrecht te verschaffen, zonder het gestelde maximum te overschrijden.

* * *

Een en ander verdient o. i. bij het beslissen omtrent een voorstel tot beperking van het maximum overweging. Wij kunnen uiteraard niet beoordeelen, of op dit oogenblik beperking van het in Uwe gemeente geldende maximum wenschelijk is, doch wel meenen wij te mogen opmerken, dat o. i. uitsluitend met het oog op de drie hotels het voorstel niet behoeft af te springen.

Blijkt het niet wenschelijk om een voorstel tot beperking aan de Kroon te doen, dan zou het misschien voor den gemeenteraad aanbeveling verdienen, gebruik te maken van zijn bevoegdheid, bedoeld in art. 7, sub 1 en 2 der Drankwet, d. w. z. om beperkende bepalingen te stellen ten aanzien van enkele wijken, buurten of straten, waar het gevaar voor minderwaardige cafe's het grootst is.

Tenslotte geven wij U in overweging, met het oog op de vele kwesties waarvoor de toepassing van artikel 4 van de Drankwet dit jaar de Gemeenteraden weer stelt, nog eens te lezen de bekende brochure van Mr. V. H. Rutgers: „De taak der gemeentebesturen tegenover het drankvraagstuk”. Deze brochure is hier en daar wel wat verouderd, doch bevat nog tal van gegevens, die voor onze Raadsleden van veel beteekenis zijn.

3. VRAAG.

Door B. en W. dezer gemeente is ingediend een voorstel, waarbij het houden van schoolvergaderingen (vergaderingen van het onderwijspersoneel) op de openbare scholen wordt gereguleerd en verplicht gesteld. Het concept-reglement geeft medezeggenschap aan de onderwijzers in schoolzaken (als b.v. vaststelling van leerplan, uitoefening van tuchtmaatregelen, schoolbibliotheken enz.), waarin thans op meerdere scholen dezer gemeente door het schoolhoofd alleen wordt beslist. Het schoolhoofd wordt ambtshalve voorzitter der schoolvergaderingen. Bij verschil tusschen schoolvergadering en schoolhoofd — b.v. als laatstgenoemde meent, dat een besluit in strijd is met de wet, of indien hij een besluit niet wil uitvoeren — wordt de beslissing gelegd in handen van B. en W.

Hoe moet dit voorstel uit principieel en practisch oogpunt worden beoordeeld, en welke houding moet uws inziens de A.R. raadsfractie tegenover dit ontwerp aannemen?

ANTWOORD.

Het gezag in de school berust o. i. wel in de eerste plaats bij het schoolhoofd, doch niet uitsluitend bij hem maar bij het gezamenlijk onderwijzend personeel, terwijl de leerlingen en het overig schoolpersoneel hebben te gehoorzamen. Iedere onderwijzer oefent n.l. gezag over de leerlingen zijner klas. De klas is zijn gezagssfeer. Daar geeft hij leiding en treft hij de regelingen, die voor

den goeden gang van het onderwijs noodig zijn. En het schoolhoofd heeft die gezagsfeer te eerbiedigen. Het opleggen van allerlei detailregelingen en het ingrijpen zonder noodzaak door het schoolhoofd ondermijnt o. i. het verantwoordelijkheidsbesef van den klasse-onderwijzer en schaadt mitsdien het gezag in de school — al moge wellicht juist het tegenovergestelde zijn bedoeld. De taak van het schoolhoofd beperkt zich — afgezien van zijn taak als klasse-onderwijzer — tot het houden van toezicht en het regelen van zaken, die de school in haar geheel betreffen.

Het feit nu, dat zoowel aan het hoofd als aan de klasse-onderwijzers gezag in de school toekomt, geeft aan hunne verhouding een eenigszins subtiel karakter. De klasse-onderwijzer is gelijktijdig zelf baas en heeft het hoofd der school te eerbiedigen, terwijl het hoofd de algemeene leiding heeft, doch tevens het gezag van den klasse-onderwijzer heeft te ontzien.

Het is daarom van belang, dat er een voortdurend overleg tusschen het onderwijzend personeel der school plaats vindt. En in dat overleg moeten o. i. zoowel algemeene schoolzaken als bijzondere klasse-aangelegenheden betrokken worden, aangezien een nauwkeurige grens tusschen die beide niet is te trekken.

Om dit overleg te bevorderen kunnen schoolvergaderingen dienstig zijn. En al zal doorgaans ook zonder gereglementeerde schoolvergaderingen een overleg plaats vinden, toch wil het ons voorkomen, dat er op grond van het bovenstaande in principe geen bezwaar bestaat, dat door gemeente- of schoolbestuur het houden van schoolvergaderingen verplichtend wordt gesteld, mits — zooals ook ten Uwent in het voornemen ligt — aan het hoofd der school de leiding dier vergaderingen wordt toevertrouwd.

Wat de praktische zijde van de kwestie aangaat, merken wij nog het volgende op.

Schoolvergaderingen kunnen, dunkt ons, een goede samenwerking van het onderwijspersoneel in het belang van het onderwijs bevorderen. Doch indien de samenwerking tusschen het onderwijzend personeel in de scholen niet te wenschen overlaat, is er o. i. geen reden om het houden van schoolvergaderingen verplichtend te stellen. Reglementeering, die niet door de omstandigheden geboden is, achten wij niet aanbevelenswaardig, aangezien reglementen altijd min of meer een mechanisch verband vormen, waarin de vrije ontwikkeling van het leven gekneld wordt.

Vrees voor verzwakking van de positie van het schoolhoofd, als gevolg van het verplichtend stellen van schoolvergaderingen, behoort echter o. i. bij een beslissing niet den doorslag te geven. Een schoolhoofd, dat zich weet te doen gelden, zal zich ook in en buiten de schoolvergaderingen weten te doen respecteeren. En een zwak figuur zal, zelfs al wordt er nimmer een schoolvergadering gehouden, toch het onderspit delven.

Intusschen wijzen wij er op, dat de besluiten van de schoolvergaderingen *niet* (zooals blijkbaar het ontwerp van B. en W. bedoelt) bindend mogen zijn voor het schoolhoofd. Het schoolhoofd is in laatste instantie de verantwoordelijke persoon. En die verantwoordelijkheid mag niet op de schoolvergadering, noch — bij geschil — op B. en W. worden afgewenteld. Dit zou in strijd zijn met de Lager Onderwijswet.

Een dergelijk bindend gezag werd aan de besluiten der schoolvergadering toegekend o. a. door het Amsterdamsche reglement van 16 Juli 1923, waarvan art. 11 bepaalde:

„Acht de voorzitter een door de schoolvergadering genomen besluit in strijd
Antir. Staatk. I No. 9

met wet, verordening, met dit reglement, met het belang der school of zou de uitvoering uitgaven teweeg brengen, die tot overschrijding van de beschikbare kredieten zouden leiden, dan roept hij onverwijld de beslissing in van B. en W. en doet daarvan terstond schriftelijk mededeeling aan den secretaris der schoolvergadering."

Ten aanzien van deze bepaling besliste echter het K.B. van 28 Maart 1925 S. 124 (*De Gemeentestem* No. 3838):

„dat blijkens art. 27 eerste juncto derde lid, der lager-onderwijswet 1920 aan het hoofd der school een onderwijzer is geplaatst en aan dezen het bestuur der school is toevertrouwd; dat in verband met bovenaangehaalde bepaling besluiten der schoolvergadering slechts de beteekenis kunnen hebben van een advies; dat het karakter van een advies inhoudt, dat aan hem, wien het wordt uitgebracht, de beslissing blijft zoodanig advies al dan niet op te volgen;

„dat evenwel het hoofd der school in de art. 11 genoemde gevallen, na kennisneming van het advies der schoolvergadering, niet vrij is als bestuurder van de school te handelen of niet te handelen, vermits de bepaling hem de verplichting oplegt in die gevallen onverwijld de beslissing van B. en W. in te roepen, zoodat dan aan dat college en niet meer aan hem, voorzoover elk dier gevallen betreft, het bestuur der school zou zijn toevertrouwd;

„dat mitsdien art. 11 van genoemd reglement in strijd is met art. 27 eerste en derde lid der lager-onderwijswet van 1920."

Het voorstel van B. en W. van Uwe gemeente is dus alleen te aanvaarden, wanneer de bepaling betreffende het beroep van het schoolhoofd op het college van B. en W. vervalt en de besluiten der schoolvergadering een louter adviseerend karakter krijgen. Dit laatste ware uitdrukkelijk vast te leggen door het opnemen van een bepaling als die van het reglement voor de openbare scholen voor lager onderwijs te Zeist, luidende als volgt: „De besluiten der schoolvergaderingen dragen het karakter van adviezen en verminderen in geen enkel opzicht de ingevolge wet of verordening op het hoofd der school rustende verantwoordelijkheid”.

Bij niet aanvaarding van dit amendement ligt het o. i. op den weg van de A.R. fractie, om tegen het ontwerp van B. en W. te stemmen.

4. VRAAG.

In de eerstvolgende raadsvergadering komt ter sprake de regeling van de pensionneering der wethouders en ik ben van plan alsdan voor te stellen aan weduwen en weezen der wethouders ook pensioen uit te keeren. In verband daarmee zou ik gaarne van U vernemen: *a.* hoe deze zaak in andere gemeenten is geregeld, *b.* of naar Uw meening het toekennen van pensioen aan weduwen en weezen van wethouders wenschelijk is, en *c.* of — ingeval aan deze personen pensioen wordt verleend — ook pensioensbijdragen moeten gestort worden.

ANTWOORD.

a. Er zijn slechts enkele gemeenten — althans ons zijn maar enkele bekend — waar den wethouders een weduwen- en weezenpensioen wordt toe-

gekend. Wij noemen: 's Hertogenbosch, Amersfoort en Utrecht. Het weduwen- en weezenpensioen wordt in de beide eerstgenoemde gemeenten bepaald op een gedeelte van het bedrag, dat de oud-wethouder of de wethouder zelf bij zijn overlijden genoot of waarop hij aanspraak had kunnen maken. De Utrechtsche regeling werd dit jaar gewijzigd in dien zin, dat voortaan het weduwenpensioen vastgesteld wordt in verband met de *wedde* van den wethouder en wel 50 % van de eerste *f* 2000.— en 40 % van het overige bedrag der *wedde*, met dien verstande dat het bedrag, waarover het pensioen gerekend wordt, beperkt wordt tot *f* 3000 en niet hooger mag zijn dan het door den echtgenoot genoten wethouderspensioen. Het weezenpensioen (voor ongehuwde kinderen beneden 21 jaar) werd vastgesteld op een vast bedrag van *f* 300 of *f* 600, naar gelang de weduwe al of niet in leven is.

In *Maastricht* bestond vroeger een regeling van het weduwen- en weezenpensioen. Doch de betreffende verordening is het vorig jaar ingetrokken. In *Assen* en *Haarlem* is de vraag, of invoering wenschelijk is, onderzocht, doch — waarschijnlijk in verband met de gemeentefinanciën — werd geen regeling getroffen.

* * *

b. Wat betreft de tweede vraag merken we het volgende op.

Vroeger gold het wethouderschap veelal als een bijbaantje. Men kon — ook bij geringe vergoeding — doorgaans geschikte kandidaten voor deze functie vinden. Doch in den loop der jaren heeft de taak der gemeentebesturen, en wat eigen huishouding betreft, en wat aangaat de medewerking aan wetten en voorschriften van hoogere wetgevers, een zóó enorme uitbreiding gekregen, dat het wethouderschap een zeer groot deel der werkkraft opeischt. Dit dwingt tot een gewijzigde gedragslijn ten aanzien van de salariëering. Wil men thans eenigen waarborg hebben, dat de wethoudersplaatsen op behoorlijke wijze worden bezet, dan kan men den kring der personen niet beperken tot degenen, die kapitaalkrchtig genoeg zijn om zonder vergoeding hun volle werkkraft ter beschikking van de gemeentetaak te stellen. Dergelijke kapitaalkrchtigen zijn er slechts weinigen. En onder de raadsleden — waaruit volgens het geldend recht de keuze moet worden gedaan — komen ze in elk geval, mede onder den invloed van het algemeen kiesrecht, slechts sporadisch voor. En die weinige raadsleden zijn nog volstrekt niet altijd bereid en voldoende bekwaam om als wethouder op te treden. Daarom is het voor een goede bestuursvoorziening noodig, dat de kring ruimer wordt gesteld. Deze verruiming zou kunnen worden bereikt door wethouderskeuze buiten den Raad mogelijk te maken. Doch dit middel — afgezien van de vraag of het afdoend zou zijn — kan hier, waar het gaat om een kwestie van gemeentepolitiek binnen het kader van de Gemeentewet, buiten beschouwing worden gelaten. Trouwens, gelijk bekend, wordt deze oplossing door de Rijksregering in het aanhangig ontwerp tot wijziging der gemeentewet (Kamerstukken 1922/23 No. 515 en 1924/25 No. 70) niet aanvaard.

Vandaar dat de noodzakelijkheid van een ruimere salariëering van de wethouders gaandeweg meer naar voren is getreden. Want alleen bij een voldoende compensatie voor het geheel of gedeeltelijk verlies van hunne maatschappelijke positie en de aan deze positie verbonden inkomsten, werd het voor de meeste

gegadigden mogelijk een wethouderszetel in te nemen en dit ambt op een behoorlijke wijze te vervullen.

Wil echter die salariëring een voldoende compensatie geven, dan dient ze zoo ruim te zijn, dat de wethouder niet slechts gewaarborgd is tegen oogenblikkelijken maatschappelijken achteruitgang van zichzelf en van zijn gezin, doch heeft hij ook waarborg noodig voor de toekomst. Immers, vele — niet alleen ambtelijke doch ook particuliere — betrekkingen geven aanspraak op ouderdoms-, weduwen- en weezenpensioen, terwijl de inkomsten uit de z.g. vrije beroepen in den regel van dien aard zijn, dat een levensverzekering kan worden gesloten, of iets voor den kwaden dag kan worden weggelegd. Ook deze voordeelen worden in de meeste gevallen bij het aanvaarden van het wethouderschap ten deele prijs gegeven. Maar gewoonlijk zijn de wethouderswedden niet op zoodanig peil, dat ze een redelijke schadeloosstelling hiervoor geven. Daarom kan het wenschelijk zijn om door het toekennen van een wethouderspensioen de wedde aan te vullen.

Hiertegen wordt weliswaar aangevoerd, dat pensioengerechtigdheid moet steunen op een vaste aanstelling en op een pensioensgrondslag en mitsdien behoort bij het ambtenaarschap, doch niet tot het wethouderschap, wijl wethouders geen ambtenaren zijn in den gewonen zin, d. w. z. geen vaste aanstelling hebben en het kenmerk van ondergeschiktheid missen.

Doch de practijk heeft niet alleen in de gemeenten, doch ook ten aanzien van de leden der Staten-Generaal, reeds lang met deze dogmatische onderscheiding — die zelfs bij Prof. Oppenheim „niet zoo ernstig weegt” (zie Het Ned. Gemeenterecht 4e dr. II pag. 93) — ten aanzien van de pensionneering geheel gebroken.

Wordt nu eenmaal eigen pensioen aan de wethouders toegekend, dan ligt het o. i. in dezelfde lijn, ook hunne weduwen en weezen aanspraak op pensioen te geven.

Om nu de vraag te beantwoorden, of in een bepaald geval al of niet een weduwen- en weezenpensioen voor de wethouders behoort te worden ingevoerd, dient o. i. te worden overwogen, of een dergelijk pensioen met het oog op een behoorlijke vervulling van de wethoudersvacatures strikt noodig is. Wij zouden die vraag alleen dan bevestigend willen beantwoorden, indien het bij de verkiezing van wethouders in een bepaalde gemeente herhaaldelijk gebleken was, dat de meeste — in aanmerking komende — raadsleden een benoeming of eventueele benoeming tot wethouder om financiële redenen niet in overweging konden nemen. Men zou in dat geval natuurlijk ook de wedden der wethouders kunnen herzien, zonder het invoeren van een weduwen- en weezenpensioen. Doch de bevoegdheid daartoe staat niet aan den Raad, doch aan Gedeputeerde Staten. En al ware het, dat dezen bereid bleken — op 's Raads verzoek — tot verhooging der wedden over te gaan, dan zou toch wellicht het invoeren van een weduwen- en weezenpensioen de voorkeur verdienen, wijl bij het nemen van dezen maatregel — althans aanvankelijk — de financiële lasten der gemeente in mindere mate zouden worden verzwaard, dan bij verhooging der wedden, hetgeen o. i. in den tegenwoordigen tijd een niet te verwaarloozen factor is.

c. Naar uit het bovenstaande blijkt, zijn wij van oordeel, dat een weduwen- en weezenpensioen slechts *dan* aan de wethouders moet worden toegekend, voorzoover dit ter aanvulling van het salaris noodig blijkt. Daarom zouden wij ook het bedrag van het weduwen- en weezenpensioen niet hooger willen stellen, dan beslist noodig is met het oog op het gemeentebelang. Richtsnoer bij de vaststelling van dit pensioen behoort niet te zijn de overweging, dat het wenschelijk is, dat de nabestaanden van wethouders of oud-wethouders verzorgd achterblijven. Die overweging mag tot op zekere hoogte gelden bij het regelen van de pensioenen van de gewone ambtenaren. Doch bij de pensioensregeling van de wethouders moet o. i. vooral het publiek belang op den voorgrond staan.

Wordt nu het weduwen- en weezenpensioen niet hooger gesteld, dan in publiek belang noodig is, dan is er ook o. i. geen voldoende grond om als voorwaarde voor het toekennen van een weduwen- en weezenpensioen te stellen, dat de belanghebbende wethouders een premie storten in de gemeentekas. Wel kan er — indien ten aanzien van de gemeente-ambtenaren pensioensverhaal wordt toegepast — aanleiding bestaan om ook de wethouders voor hun pensioen te doen bijdragen, teneinde den schijn te vermijden, dat de wethouders op bijzondere wijze boven de ambtenaren worden bevoorrecht. Doch wij zouden voor een dergelijke gelijkstelling in principe weinig gevoelen.

Het betalen van een pensioenspremie door wethouders heeft men onlangs ingevoerd in Utrecht en in Den Bosch. In Utrecht zijn de wethouders, wat de pensioenspremie betreft, gelijk gesteld met de ambtenaren. Zij betalen voor eigen en voor weduwen- en weezenpensioen een premie van 5 % van een bedrag van f 2400.— d. i. juist zooveel als op de salarissen der ambtenaren wordt verhaald. In Den Bosch werd bepaald, dat de wethouders voor het weduwen- en weezenpensioen zullen moeten bijdragen gedurende de eerste vier dienstjaren 1 % van het maximum pensioen, gedurende de tweede vier dienstjaren 2 % en gedurende het volgende tijdvak 3 %. Zulks in verband met de daar geldende pensioensregeling, volgens welke de weduwe eerst na een driemaal vierjarige ambtsperiode van haar echtgenoot aanspraak heeft op het maximum pensioen.

5. VRAAG.

Er wordt in onze gemeente geen zelfstandige gemeentelijke inkomstenbelasting, doch er worden opcenten op de Rijks-inkomstenbelasting geheven. Aangezien men slechts tot 100 opcenten kan gaan en het te verwachten is, dat wij binnenkort hiermede niet toe kunnen, zullen wij tot een gemeentelijke heffing moeten overgaan. De moeilijkheid is echter een schaal te vinden, die — wat de progressie betreft — even deugdelijk werkt als de progressie bij de Rijks-inkomstenbelasting. Gaarne zou ik Uw oordeel vernemen of een dergelijke schaal te vinden is en, zoo ja, hoe?

ANTWOORD.

In het oog van den wetgever is voor een gemeentelijke belasting het progressief tarief van de Rijks-inkomstenbelasting slechts zoo lang deugdelijk, als deze

gemeentelijke belasting niet zwaarder drukt dan de Rijks-inkomstenbelasting; maar zodra de gemeentelijke fiscus meer inkomsten vergt, moet de progressie worden verminderd. Daartoe heeft de wetgever, behalve door het stellen van een maximum voor de opcenten op de Rijks-inkomstenbelasting ook nog twee andere maatregelen genomen, te weten: 1. de bepaling, dat de gemeente, wanneer zij naast opcenten op de Rijks-inkomstenbelasting nog een zelfstandige gemeentelijke belasting invoert, de heffing van laatstbedoelde belasting niet progressief mag regelen; en 2. door de gemeentelijke inkomstenbelasting, die in de plaats treedt van opcenten op de Rijks-inkomstenbelasting, wat de progressie betreft, te binden aan verschillende beperkende voorwaarden. Laatstbedoelde voorwaarden, neergelegd in art. 243e van de Gemeentewet, laten sinds de herziening van de Gemeentewet van Dec. 1920 een wel wat strengere progressie toe dan eertijds, doch zij dulden nog lang niet een progressieve regeling, als die van de Rijks-inkomstenbelasting.

Nu staat de zaak (naar ons bekend is) in Uwe gemeente zóó, dat men zich waarschijnlijk voorloopig nog wel zal kunnen redden met een geringe verzwareing der gemeentelijke inkomstenbelasting, zoodat men de eerste jaren — zelfs indien de voorgestelde verhooging van de belastinggrens en van den kinderaftrek bij de Rijks-inkomstenbelasting doorgaat — wel zal kunnen volstaan met een zeer geringe heffing ter aanvulling van de opbrengst van de 100 opcenten op de Rijks-inkomstenbelasting. En dan ligt het meest voor de hand om in te voeren, naast de opcentenheffing, een geringe gemeentelijke inkomstenbelasting zonder progressie. Door een dergelijke evenredige heffing zal het totaal van den gemeentelijken belastingdruk (dus opcenten plus rechtstreeksche heffing) iets worden verschoven ten nadeele van de kleinere inkomens. Immers, een evenredige heffing vergt van alle — dus ook van de kleinste — inkomens een gelijk percentage. Maar deze verschuiving kan goeddeels worden ondervangen door bij de rechtstreeksche heffing den kinderaftrek niet progressief (als bij de Rijks-inkomstenbelasting) te regelen, doch voor alle inkomens op een gelijk bedrag vast te stellen. In elk geval zal bij een matige evenredige heffing de verschuiving niet zoo sterk zijn, als wanneer de gemeenteraad de opcentenheffing afschaft en daarvoor in de plaats stelt een zelfstandige progressieve heffing, die voldoet aan de eischen van art. 243e van de Gemeentewet.

Mocht blijken, dat op den duur de behoeften van de gemeentekas verre gaan overtreffen het bedrag van de opbrengst van de opcenten van de Rijks-inkomstenbelasting en dat tengevolge daarvan de rechtstreeksche heffing belangrijk zou moeten worden verhoogd, dan zou het overweging verdienen, om een zelfstandige progressieve gemeentelijke inkomstenbelasting in te voeren. Want — al moge een evenredige heffing ter aanvulling van de opcentenheffing bij een geringe belastingverzwaring met het oog op de kleine inkomens de voorkeur verdienen — naarmate de evenredige heffing op een hooger bedrag moet worden gesteld, wordt de belastingdruk meer naar de geringe inkomens verplaatst en kan spoedig het maximum bereikt zijn (welk maximum uiteraard slechts na nauwkeurige vergelijking en becijfering is vast te stellen), waarbij een heffing met progressief tarief binnen de grenzen van art. 243e voor de kleine inkomens meer aanbevelenswaardig wordt.

Wij laten hierbij de vraag buiten beschouwing, of het wenschelijk is, dat in Uwe gemeente de belastingdruk eenigszins verlegd wordt, hetzij meer naar de hoogere, hetzij meer naar de lagere inkomens, doch stellen ons op het standpunt, dat verplaatsing van den druk van de gemeentebelasting in Uwe gemeente

niet wenschelijk is. Dit in aanmerking genomen, zou o. i. de boven aangewezen gedragslijn kunnen worden gevolgd, indien verzwaring van den belastingdruk noodzakelijk blijkt.

Ter toelichting van hetgeen wij hier in het kort mededeelden, mogen wij U verwijzen naar enkele van de belangrijkste geschriften over de gemeentelijke belastingvoorschriften, waarvan kennisneming voor het vormen van een oordeel onmisbaar is.

Een zeer eenvoudige uiteenzetting is verschenen van de hand van het sociaal-democratisch gemeenteraadslid N. A. de Vries getiteld: „Het stelsel van de gemeentelijke belastingen” (Uitgave N.V. „Ontwikkeling”, Amsterdam). Dit boekje geeft een vrij betrouwbaar overzicht van de wettelijke voorschriften nopens dit onderwerp.

Een meer gedetailleerd overzicht geeft de commentaar op de nieuwe bepalingen van de Gemeentewet betreffende gemeentelijke belastingen van Mr. J. W. Beijen, getiteld: „De wet tot verruiming van het plaatselijk belastinggebied” met supplement; (Uitgave N. Samsom, Alphen a. d. Rijn) 2e dr. pag. 40 v.v. Voorts is van belang het bekende geschrift van Mr. A. G. van Poelje: „De Nederlandsche Gemeente” (Uitgave Tjeenk Willink, Zwolle) Dl. I pag. 97 v.v. en Dl. III pag. 85 v.v. Tenslotte noemen wij de commentaar van den heer J. W. A. C. van Loenen: „De Gemeentewet en haar toepassing”. Eerste vervolg; (Uitgave Samsom, Alphen a. d. Rijn).

KARAKTER VAN DE STATEN-GENERAAL,

DOOR

MR. D. P. D. FABIUS,

Lid van den Raad van State.

I. INLEIDING.

Gelijk het opschrift aanwijst, zijn de volgende bladzijden aan eene instelling van Nederlandschen aard gewijd.

Geenszin bedoelt dit, dat zij geheel op-zichzelve zoude staan; in wezen een zuiver nationaal voortbrengsel zijn. Maar de inheemsche naam is behouden, wijl het geraden is, te voorkomen, dat het nationale accent der instelling te loor ga.

Eenig gevaar daarvoor schijnt in latere jaren zelfs in bijzondere mate aan den dag te komen. Althans met het oog op eene van de Kamers der Staten-Generaal. Immers hoort men in onze dagen de Eerste Kamer niet zelden aangeduid als Senaat; en hare leden als Senatoren. Ook wordt wel gesproken van ons Hoogerhuis. Dergelijk spraakgebruik nu kan er toe leiden, dat, als van-zelf sprekende, op onze Eerste Kamer wordt overgebracht wat voor den Senaat geldt in landen, waar eene instelling onder dien naam bestaat, of hetgeen tot het Hoogenhuis aan de overzijde des Kanaals behoort.

Nederland heeft geen Senaat; ook geen Hoogerhuis; evenmin een Heerenhuis; wèl eene Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Evenzoo is er een niet te miskennen verschil tusschen onze Tweede Kamer der Staten-Generaal en de daarmede meer of minder overeenstemmende lichamen, die tot de revolutie van 1918 in Duitschland werden aangetroffen.

Ook verdient de voorkeur, te spreken van Staten-Generaal; en niet van Volksvertegenwoordiging. Welken naam trouwens onze Grondwet niet kent.

Dat die naam volstrekt is te mijden, wordt hiermeê niet gezegd. Spreekt men in algemeenen zin van de instelling, gelijk die te onzent met den naam van Staten-Generaal bestaat, dan valt zelfs niet gemakkelijk, daarvoor eene andere uitdrukking te kiezen. De naam: Parlement komt, hoezeer daaraan verschillende uitdrukkingen op dit gebied ontleend zijn¹⁾, als algemeene benaming m. i. minder voor, dan Dr. H e y c k schijnt te meenen²⁾.

¹⁾ Parlementair; parlementariër; parlementarisme.

²⁾ *Parlament oder Volksvertretung?* (1918), bl. 11.

Toch zijn verschillende bezwaren verbonden aan den term: Volksvertegenwoordiging.

Ten eerste dit, dat wie dien bezigt of hoort, niet zelden daarin *a priori* eenen bijzonderen zin legt, uit welken hij gevolgtrekkingen afleidt, die allerminst als onbetwistbaar zijn aan te merken.

Ten andere het bezwaar, dat het voor de beteekenis van het aldus aangeduide lichaam niet onverschillig is, of het bestaat in eene republiek, dan wel in eene monarchie.

Terwijl daarbij nog komt, wat Jhr. Mr. de Stuers in de Inleiding van zijn proefschrift¹⁾ opmerkt: „Het beginsel, waarop zulk een volksvertegenwoordiging in democratische en in monarchale staten berust, is in beide verschillend.”

II. KROON EN STATEN-GENERAAL.

Bij het onderzoeken van het karakter onzer Staten-Generaal is uiteraard van groot belang, het oog te vestigen op de rechtsverhouding van dit lichaam tegenover de Kroon.

Welke plaats komt aan de Kroon in ons staatsrecht toe?

Het meest samenvattende antwoord op die vraag geeft art. 10 der Grondwet, dat twee historische feiten aldus boekstaaft: „De Kroon der Nederlanden is en blijft opgedragen aan Zijne Majesteit Willem Frederik, Prins van Oranje-Nassau, om door Hem en Zijne wettige nakomelingen te worden bezeten, erfelijk,” enz.²⁾

De bedoelde, twee historische feiten, welke de Grondwet op deze wijze vermeldt, zijn 1° de opdracht van de souvereiniteit in 1813; 2° het aanvaarden van de koninklijke waardigheid in 1815.

Bij de opdracht van de souvereiniteit in 1813 was opengelaten de titel, onder welken zij gevoerd zoude worden, daar die afhankelijk was van overleg met de vreemde Mogendheden. Vandaar, dat de Grondwet van 1814 in art. 1 slechts kon gewagen van de, zoowel met betrekking tot den Staat, als ten opzichte van den Vorst titellooze „Sovereiniteit

¹⁾ *De verhouding der Volksvertegenwoordigers tot hunne kiezers* (1869), bl. 1. Dit proefschrift is eene met goud bekroonde prijsverhandeling.

²⁾ Daarom is minder nauwkeurig wat Dr. L. de Hartog schrijft in *Das Staatsrecht des Königreichs der Niederlande (Marquardsen's Handbuch des öffentlichen Rechts*, IV, 1, 4; 1886), bl. 17: „Der Besitz der Königlichen Würde wird verfassungsmäßig dem Hause Oranien-Nassau..... zugesprochen.”

De koninklijke waardigheid rust niet op de Grondwet. Zij staat daarbuiten; gaat historisch daaraan vooraf; al kan zij alleen *in overeenstemming* met de Grondwet worden uitgeoefend.

Terecht geeft dan ook Groen van Prinsterer in *Groedwetherz. en Eensgezindheid*, bl. 284, te kennen, dat voor het doen vervallen van het dragen van de Kroon door het Huis van Oranje-Nassau „meer dan Grondwetsherziening” zou worden vereischt. Echter niet, zooals hij schrijft: „door de weglating” van art. 10. Die weglating alleen zou *niets* veranderen in den rechtstoestand.

der Vereenigde Nederlanden" enz.. Maar toen het volgende jaar onze Staat als Koninkrijk der Nederlanden was erkend, sprak Koning Willem I bij besluit van 16 Maart deszelfden jaars uit, dat Hij dienovereenkomstig „de Koninklijke waardigheid en titel" aannam. De Grondwet van 1815 hield uiteraard met dit feit rekening, en duidde toen de, onder den koninklijken titel bezeten souvereiniteit aan als „Kroon" ¹⁾

Th o r b e c k e heeft 24 Februari 1849 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal gezegd: „Noch de tegenwoordige, noch de vorige Grondwet noemt den Koning, veel min een Huis, Souverein." ²⁾

Hieromtrent drieërlei: 1. Wat meende Th o r b e c k e met de vorige „Grondwet"? Streng genomen, was dit de Grondwet van 1814, die in 1815 door eene andere vervangen is, onder welke, herhaaldelijk gewijzigd, wij nog leven ³⁾. Vermoedelijk echter dacht hij aan de Grondwetsredactie van 1815.

¹⁾ De Grondwetscommissie van 1815 had in haar rapport van 13 Juli reeds souvereiniteit met Kroon vereenzelvigd, toen zij schreef: „De overdracht der Kroon in Uwer Majesteits aanzienlijk geslacht, zooals zij bij de eerste Grondwet geregeld was," enz..

Mr. V a n B e m m e l e n heeft in *Metis*, 2de jg., (1873) bl. 412, opgemerkt, dat „Kroon" minder duidelijk het koningschap aanwijst, „omdat er van ouds keizers- en koningskronen, groothertogelijke-, marquisaats-, grafelijke-, baroniale kronen zijn." Dit snijdt m. i. geen hout. Immers spreekt de Grondwet van de „Kroon der Nederlanden", en is ons land erkend als Koninkrijk.

²⁾ *Parlementaire redevoeringen*, dl. I (1856), bl. 167. Reeds had Th o r b e c k e in *De Gids*, jg. 1846, dl. I, boekbeoordeelingen, bl. 540, geschreven: „Wie is bij ons Souverein? Ik zou met de vraag verlegen zijn. De grondwetgevende Magt? De gewone wetgevende Magt? Onze Staatswet kent den naam niet. Buiten die twee Magten hebben wij een Koning met grondwettige regten."

Echter had hij in 1841 in een opstel: *Onverantwoordelijkheid van den Koning*, op bl. 132 van het *Regtsgel. Bijblad* van dat jaar, geschreven, dat het begrip van „vorstelijke Souvereiniteit..... dreigt over te gaan in het karakter van eersten erfelijken ambtenaar, zoodra het voorname kenmerk, de persoonlijke onverantwoordelijkheid verflaauwt." Zelfs leest men in zijne *Aanteekening op de Grondwet*, 2de uitg. (1841), ad art. 11: „De kroon der Nederlanden is en blijft opgedragen: het is de grondwettige bekrachtiging van een voldoening feit voor de toekomst. Men heeft de gelukkige uitdrukking ontleend aan de Grondwet van 1814 art. 1, in welke zij dezelfde beteekenis had."

Alzoo hebben Kroon en souvereiniteit hier voor Th o r b e c k e *dezelfde beteekenis*, en steunt niet de Kroon (de souvereiniteit) *op de Grondwet*, maar bekrachtigt deze slechts een *voldoening feit*.

En zoo vindt men in *De Nederlander*, No. van 12 Sept. 1852, melding gemaakt van eene stelling, kort te voren, dus na Th o r b e c k e's latere beweringen, dat hij van souvereiniteit in ons staatsrecht niets wist, en niets in de Grondwet vond, te Groningen verdedigd, waarin — onder aanhaling van wat Th o r b e c k e in zijne *Aanteekening* enz. geschreven had — gezegd werd, dat *niemand beter dan hij de bevestiging van de souvereiniteit door de Grondwet had uitgedrukt*.

³⁾ In *De leer der Souvereiniteit* (proefschrift, 1878) bl. 499 v.v., schreef ik, dat in 1815 formeel eene nieuwe Grondwet is tot stand gekomen. Hetzelfde in *Gewogen* (1883) bl. 28. Ook bij Mr. S t r u y c k e n, *Het Staatsrecht v. h. Kon. der Nederlanden*, dl. I, eerste stuk (1915), bl. 54, leest men: „Formeel was de Grondwet van 1815 eene *nieuwe* Grondwet; zij is als zoodanig ontworpen, goedgekeurd, bekrachtigd en afgekondigd," enz..

Volgens Jhr. Mr. De Savornin Lohman, *Onze Constitutie*, 2de dr. (1907), bl. 59 noot 1, blijkt uit het besluit van 22 April 1815, tot instelling van de Commissie tot herziening van de Grondwet, uit de proclamatie van

2. Gaat het aan, om, wanneer bedoeld is, souvereiniteit en koninklijke waardigheid te vereenigen onder de uitdrukking: „Kroon”, te zeggen, dat nu van souvereiniteit gezwegen wordt?

3. Voorzoover Thorbecke de opvatting mocht hebben gehad, dat de Grondwetsredactie van 1815 miste het woord „souvereiniteit”, ging hij zelfs feil. Want, was al deze term in het hoofdstuk: „Van den Koning” vervangen door „Kroon”, toch vond men haar in art. 1 al. 2 der Grondwet: „Het Groot-Hertogdom van Luxemburg,..... onder dezelfde Souvereiniteit als het Koninkrijk der Nederlanden geplaatst zijnde,” enz..

In den strijd over de erkenning van de souvereiniteit des Konings ook in de Grondwet, door Groen van Prinsterer tegen Thorbecke gevoerd¹⁾, droeg dan ook de eerste de — ik zoude durven zeggen: onbetwistbare — zege weg²⁾.

Zelfs schrijft Buys: „De Koning is overal en altijd de drager van

16 Maart 1815, en de wet van 23 Maart 1815, No. 167, „houdende verklaring der noodzakelijkheid, dat de grondwet van den staat wordt veranderd” enz., „duidelijk dat men niet heeft willen ontwerpen een „herziene grondwet”, maar eenvoudig de bestaande grondwet heeft willen herzien.” Mr. Kranenburg, *Het Ned. Staatsrecht*, dl. I (1924), bl. 64, meent, dat men „er over (kan) twisten.” Toch neigt hij naar Mr. Lohman's voorstelling.

Inderdaad werd 22 April 1815 eene Commissie ingesteld tot „herziening” van de Grondwet, *maar in hetzelfde besluit werd van de Commissie gezegd: „Zij zal een gaaf ontwerp formeren der Grondwet”* enz.. Dienovereenkomstig spreekt de Commissie in haar rapport van 13 Juli 1815 over de Grondwet van 1814 als de „Grondwet der Vereenigde Nederlanden”; als „de eerste”, of „de vorige” Grondwet; wordt de vast te stellen Grondwet „de nieuwe Grondwet” geheeten. Dit laatste vindt men ook in de *aanspraak des Konings* in de dubbele vergadering der Staten-Generaal, van 8 Aug. 1815. En in 1848 behelsde de Memorie van antwoord van de Regeering aan de dubbele Kamer dan ook de woorden, dat de Grondwet, ook na de wijzigingen, zoude blijven „de Grondwet van 1815, gewijzigd in 1840, later gewijzigd in 1848”, enz. *Handd. van de Reg. en de S.-G. over de Grondwetsherz. 1847/8*, (uitg. Belinfante), dl. III, bl. 84). Insgelijks sprak Mr. Nienhuis 3 Oct. 1848 in de Dubbele Tweede Kamer der S.-G. over de „Grondwet van 1815, gewijzigd in 1840,” enz. (t. a. p. dl. III, bl. 250). Ik acht daarom, met Mr. Struycken, de voorstelling van Mr. Lohman „in strijd met de feiten”, enz.

In een arrest van den H. R. van 1 Nov. 1864 wordt zelfs gewaagd van de Grondwet van 1848 (*W. v. h. R. No. 2644*).

¹⁾ Zie daarover zijne *Adviezen in de Tweede Kamer der S.-G., zitting van 1849* (1850), bl. 21, 25, 29, 108, 121—127, 162, 182; en *Adviezen in de Tweede Kamer der S.-G. dl. I* (1856), bl. 16, 87, 110, 157, 191—205; dl. II (1857), bl. 134, 173; voorts *Verscheidenheden over Staatsregt en Politiek* (1850). Ook komt *De Nederlander*, Groen's dagblad, herhaaldelijk op dit punt terug.

Over de souvereiniteit der Kroon in het Ned. Staatsrecht handelde ik in *De leer der Souvereiniteit*, bl. 425 v.v.

²⁾ Het voortbestaan van de souvereiniteit der Kroon na 1815 wordt ook erkend door Mr. Ten Zeldam Ganswijk, *Bijdrage t. d. Gesch. v. h. Staatsbestuur in Ned.*, dl. II, 1ste stuk (1849), bl. 62; Mr. van Bemmelen, t. a. p., bl. 410; en *N. Bijdr. v. Regtsgeel. en Wetg.*, dl. XIII (1863), bl. 643, noot; Mr. Mutsaers 29 Mei 1845 in de Tweede Kamer der S.-G. (*Handd. over het voorstel van Negen Leden* enz.; uitg. Belinfante (1846), bl. 584); het ministerieele programma van 13 Mei 1848; Minister Donker Curtius 4 October 1848 in de Dubbele Kamer der S.-G. (*Handd. v. d. Reg. en de S.-G. over de herz. der G.W.* (uitg. Belinfante; 1849), dl. III, bl. 300; Mr. Nienhuis aldaar 5 Oct. (t. a. p., dl. III, bl. 331).

het ongedeeld en ondeelbaar staatsgezag; het orgaan en de verpersoonlijking van den Staat, de mensch door wien het abstracte begrip Staat een levend wezen wordt." ¹⁾

En geheel overeenkomstig de souvereiniteit der Kroon spreekt de Koning in den eed (de belofte), na het aanvaarden van de regeering volgens art. 51 G.W. af te leggen, van „Mijne onderdanen”, enz..

Toch valt niet te loochenen, dat in de Grondwet ook de terminologie der machtsverdeeling voorkomt. Zoo in art. 54, dat in 1848 in de Grondwet kwam: „De uitvoerende macht berust bij den Koning.” Echter wordt daar niet gezegd, dat den Koning geene andere macht toekomt. Gelijk dan ook reeds in de afdeeling, waarin die bepaling is opgenomen, over verschillende rechten des Konings gesproken wordt, die kwalijk onder „uitvoerende macht” zijn te begrijpen. Men kan dan ook zeggen, dat art. 54 niets nieuws inhoudt; dat hetgeen daar geschreven staat, reeds begrepen is in wat art. 10 aangaande 's Konings souvereiniteit vermeldt ²⁾.

Reeds daarom zoude het eene verbetering zijn, indien art. 54 uit de Grondwet verdween ³⁾.

Eene andere bepaling, die machtsverdeeling schijnt te huldigen en met het oog op de souvereiniteit der Kroon dan ook eenigszins bedenkelijk klinkt, is het in 1815 opgenomen artikel 110: „De wetgevende macht wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend.”

Worden hier de Staten-Generaal niet als deel der wetgevende macht, als bekleed met een stuk der souvereiniteit erkend?

¹⁾ *De Grondwet*, dl. I (1883), bl. 355. Ook leest men bij Stengel, *Das Staatsrecht des Königreichs Preussen* (1894), in *Marquardsen's Handbuch des öffentlichen Rechts*, II, 3, bl. 35, dat Pruisen is eene monarchie, d. i. een Staat, waarin de volheid der staatsmacht toekomt aan eenen enkelen persoon als een eigen recht.

²⁾ Buys, t. a. p., dl. I, bl. 199, schrijft, dat, indien men in de plaats van art. 54 stelde: „De Koning is het hoofd der regeering”, „de Grondwet eene wezenlijk goede bepaling rijker (zoude) zijn.” Maar ook dat ligt reeds in art. 10.

Thorbecke, hoezeer van oordeel, dat „grond en bestemming van het hedendaagsche Koningschap is, eenheid der uitvoerende Magt” te zijn, acht toch beter, dergelijke stelling niet in de Grondwet op te nemen, en ziet in art. 54 zelfs „een groot valsch woord, dat..... slechts tot twijfel, chicane en misbruik zal leiden.” (*Beidrage tot de herz. der Grondwet* (1848), bl. 18)

Groen van Prinsterer vraagt in *Grondwetherz. en Eensgezindheid*, bl. 300: „Is het berusten van de Uitvoerende Magt bij den Koning niet eene gevaarlijke dubbelzinnigheid, eene *pierre d'attente*, waarop, in later tijd, een geheel systeem van aanmatigheden kan worden gebouwd?”

³⁾ Mr. Kranenburg, t. a. p., dl. I, bl. 318, schrijft: „Art. 54 is een bepaling, die het uitvloeiende is van onjuiste dogmatiek, het tot dogma versteend stelsel van Montesquieu.” Ook Mr. de Hartog spreekt, t. a. p., bl. 23, weinig gunstig over die bepaling.

In de bij Kon. Boodschap van 5 Februari 1913 ingediende voorstellen tot Grondwetsverandering was voor art. 54 deze lezing gekozen: „Bij den Koning berust de uitvoerende macht. Hij oefent de wetgevende macht uit in gemeen overleg met de Staten-Generaal. In naam des Konings wordt recht gesproken.” Hierin school niet afdoende verbetering. Zoo herinnerde het nog te veel aan de *trias politica*. En bij wien was wat buiten het genoemde nog restte aan macht?

Bovendien is art. 10 G.W. voldoende.

Reeds zij herinnerd aan Groen van Prinsterer's woorden met betrekking tot deze bepaling: „Wat betreft het argumenteeren uit de uitdrukking *wetgevende magt*, zooals die in het bedoelde artikel der grondwet voorkomt; in alle Constitutiën zijn uitdrukkingen ingeslopen, waarmeê, zoo men ze isoleert, de geheele Constitutie weggeredeneerd wordt. De eene bepaling der Grondwet moet in verband beschouwd worden met de andere; de uitdrukkingen der Grondwet moeten, zoo als de Minister van Justitie hier gedaan heeft, opgevat worden in den zin en den geest van den Staat, waarin wij leven.”

Ook worden de Staten-Generaal in art. 109 niet voorgesteld als deel van het wetgevende *gezag*, als *autoriteit*. Slechts wordt gezegd, dat de wetgevende *macht* gezamenlijk wordt *uitgeoefend* door den Koning en de Staten-Generaal.

De Negenmannen hebben het in hunne Memorie van antwoord voorgesteld, als was door het opnemen van deze bepaling in 1815 eene gewichtige principieele verandering gemaakt. Zoo schreven zij: „Het beginsel” — van de Grondwet van 1814 — „was, de wetgevende magt is bij den Souvereinen Vorst, die haar echter niet, dan met overleg van de Staten-Generaal, uitoefent. Dit beginsel verviel, zoodra men in de Grondwet van 1815 las: „de wetgevende magt wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend.””¹⁾

Maar dan is wel opmerkenswaardig, dat Mr. C. F. van Maanen in 1814, toen ook volgens de Negenmannen de wetgevende macht was bij den Souvereinen Vorst, in de vergadering van Notabelen de Staten-Generaal geschetst heeft o.m., „als gezamentlijk met den Vorst geroepen tot het wetgevend gezag”, enz..

Het zoude trouwens wel vreemd zijn geweest, indien men, toen in 1815 de Grondwet in overeenstemming gebracht werd met de door de koninklijke waardigheid in glans verhoogde souvereiniteit, gelijktijdig die souvereiniteit verminkt had, ja, te-niet-gedaan, door aan de Staten-Generaal daarin aandeel te geven²⁾.

Geene wet kan tot stand komen dan met medewerking der Staten-Generaal. Toch is daarom wat zij in dezen doen, niet gelijk aan wat de Koning daarbij verricht. Een wetsontwerp is, als de Staten-Generaal het hebben aangenomen, niet reeds voor twee derden bekrachtigd, waaraan de Kroon eventueel het laatste derde toevoegt. De eigenlijke daad, waardoor eene wet verbindende kracht ontvangt, zoodat allen haar hebben te gehoorzamen, ligt in de sanctie, welke ongedeeld uitgaat van de

¹⁾ *Handd. over het voorstel van Negen Leden* enz. (uitg. van Belinfante), bl. 185.

²⁾ Ook hier is van toepassing wat Groen van Prinsterer schrijft omtrent verwisseling van de souvereiniteit des Konings met volkssouvereiniteit: „dergelijke omkeering wordt niet, door inlassching van deze of gene uitdrukking voor tweederlei opvatting vatbaar, volbragt.” (*Grondwetherz. en Eensgezindheid*, bl. 20)

Kroon¹⁾. Gelijk men dan ook in het formulier voor de afkondiging van de wetten volgens art. 72 G.W. leest: „Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze” enz.. Waarna volgt de inhoud der wet.

Dat de sanctie is het tot wet verheffen van een ontwerp, wordt niet alleen door Deutsche schrijvers als Georg Meyer, von Rönne, Schulze, Laband, Sarwey, von Kirchenheim, Seydel, Bornhak, Fricker erkend, maar leert Buys ook voor ons staatsrecht, als hij schrijft: „’t Is waar dat in den strengen zin van het woord de Koning zelf de wet geeft, want alleen door zijne sanctie krijgt zij bindende kracht;” enz.²⁾ Dus komt ook volgens hem aan onze Staten-Generaal niet toe wetgevende macht.

Reeds doet men — naar mij dunkt — den woorden van art. 109 G.W. geen geweld aan, door ze aldus te verstaan, dat voor het tot-stand-komen van eene wet samenwerking tusschen Kroon en Staten-Generaal wordt vereischt. Bovendien is alleen op die wijze mogelijk, dat artikel in overeenstemming met andere bepalingen der Grondwet en het geheel van ons staatsrecht te brengen.

Eindelijk zij in dit verband nog gewezen op art. 126 G.W., hetwelk zegt, dat „verantwoording van de Rijksuitgaven en ontvangsten voor elken dienst..... aan de wetgevende macht (wordt) gedaan” enz..

Hier komt — het valt niet te ontkennen — „wetgevende macht” wèl voor als autoriteit. Maar — dat kan evenmin geloochend worden — op moeilijk te verdedigen manier. Immers wordt bedoelde verantwoording gedaan aan de Staten-Generaal, en van dit lichaam alleen de wetgevende macht te maken, is toch volstrekt onhoudbaar³⁾.

¹⁾ De sanctie is eene *positieve* daad; niet een *negatief veto*. Eerder kon de bevoegdheid der Staten-Generaal een recht van *veto* worden geheeten. Toch ware ook dit onjuist. De Staten-Generaal spreken eventueel door hunne stem een stellig goedkeuren uit. Evenals het aannemen van een begrotingsontwerp niet slechts is het aan de Regeering ter beschikking stellen van gelden, maar de positieve instemming met het doel der begrotingsposten.

²⁾ T. a. p. dl. I, bl. 335. Zie insgelijks Mr. van Bell, *De Grondwet. Met aantekeningen* (1854); ad art. 104. Ik acht het dan ook geene proeve van fijn onderscheidingsvermogen, als Mr. Krabe schrijft in *De Gids*, afl. Oct. 1912: „Als er twee accoord moeten gaan omtrent een wettelijke regeling, dan is het votum van den een voor de verbindende kracht al even onmisbaar als het votum van den ander.” Al kan A slechts handelen met instemming van B, zoo blijft toch straks de daad van A de zijne alleen. Het kind, dat niet zonder toestemming van de ouders kan trouwen, verricht, huwende, niet eene daad, gemeenschappelijk met de ouders.

³⁾ De Staatscommissie van 17 Maart 1848 had dan ook hier willen schrijven: „Staten-Generaal”. Echter is in de Grondwet gekomen de in het Verslag van de Tweede Kamer der S.-G. van 16 Maart 1848 gebezigde uitdrukking: „wetgevende magt”. En uit niets blijkt, dat men juist met dit artikel beoogde, aan de Staten-Generaal een veelszins ander karakter te geven. Gelijk Buys (t. a. p., dl. I, bl. 680) dan ook schrijft, dat men de „eigen woorden” van het Verslag van 16 Maart, dat sprak van „wetgevende magt”, terugvindt in het voorstel

De Staten-Generaal vormen een lichaam, aan welks medewerking bij de wetten de Kroon gebonden is. Het staatsgezag kan geene wet geven, tenzij de Staten-Generaal het ontwerp hebben aangenomen. Maar staatsmacht komt hun niet toe.

Zij bestaan juridisch niet gezamenlijk met de Kroon als autoriteit tegenover het volk. Zij zijn van de Kroon gescheiden, in zoover eerst buiten hen de staatsmacht aanvangt.

Duïteit alzoo tusschen Kroon en Staten-Generaal. Geene duïteit *in* het staatsgezag. Maar duïteit met dien verstande, dat naast, in zekeren zin onder het staatsgezag¹⁾, een ander lichaam staat, waardoor het staatsgezag is beperkt; aan welks goedvinden dit vaak gebonden is, om tot handelen bevoegd te zijn²⁾.

III. STATEN-GENERAAL EN VOLK.

Ter beoordeeling van het karakter der Staten-Generaal is voorts van belang, op de rechtsverhouding van de Staten-Generaal tegenover het volk te letten. Dikwerf worden zij, om die verhouding aan te geven, geheeten de vertegenwoordiging van het volk.

Deze uitdrukking — hoezeer niet onvoorwaardelijk af te keuren — is evenwel niet zonder gevaar³⁾.

Immers knoopt zich daaraan lichtelijk tweeërlei verkeerde meening vast.

der Staatscommissie; hoezeer dit Verslag gewaagde van „Staten-Generaal”.

Het zoude dan ook eene verbetering zijn, als die woorden in art. 127 G.W. vervangen de uitdrukking: „wetgevende macht”. Evenals het geene toejuicing kan vinden, dat de Regeering vaak spreekt van het doen van een voorstel aan de wetgevende macht. En dat in het proefschrift van Mr. J. H. Telders: *Het onderzoek van wetsvoorstellen in wetgevende vergaderingen* (1900), ook onze Tweede Kamer der S.-G. als zoodanige vergadering wordt vermeld.

¹⁾ De Koning (of eene Commissie van Zijnentwege) opent de zitting der S.-G.. Zij wordt gesloten, wanneer Hij oordeelt, dat het belang van den Staat niet vordert, haar te doen voortduren (art. 104 G.W.). De Koning heeft het recht, de Kamers te ontbinden (art. 73 G.W.). De Koning benoemt van elke Kamer den Voorzitter (art. 89 en art. 93 G.W.). Ook schreef Max Seydel in *Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Bd. III. *Das Staatsrecht des Königreichs Bayern* (1888), bl. 53, dat de Landdag geene heerschermacht heeft; zelfs geen ambtelijk gezag tegenover de burgers; alleen — en wel elke Kamer voor zich — macht over hare leden.

²⁾ Bij Mr. Struycken, *Administratie of rechter* (1910), wordt eigenlijk alle duïteit opgelost in de volksgemeenschap. Volgens hem heeft het tweeledige machts-element (Overheid en volk) zich opgelost in één, dat door het volk en zijne vertegenwoordiging wordt bepaald en beheerscht. Thans is de wet een der vormen, waarin de bevolking haren wil, haar inzicht omtrent het gemeenschapsleven uitspreekt, en de administratie het door de bevolking aangewezen en volgens hare inzichten handelende orgaan der gemeenschap. De rechter, voorheen het allengs van den Vorst en zijne administratie onafhankelijk geworden orgaan, is nu een der organen, waaraan de bevolking eene bepaalde functie in het gemeenschapsleven toevertrouwt.

³⁾ Daarop wijst o.a. Mr. P. A. Rammer, *De verhouding der volksvertegenwoordigers tot hunne committenten in de constitutionele monarchie* (1868), bl. 22.

Waarvan de eerste deze is, dat het aldus geheeten lichaam uitoefent het recht des volks, van de burgers, of eigenlijk van de kiezers, zonder dat dit recht zelf voor de kiezers verloren gaat; die dan ook zekere opperhoogheid over de leden van dat lichaam hebben; dezen ter verantwoording kunnen roepen.

Men gaat daarbij van de voorstelling uit, dat eigenlijk de burgers zelve, of de kiezers hunne meening moesten doen gelden over wat aan de z.g.n. Vertegenwoordiging wordt voorgelegd; hunne stem daarover moesten uitbrengen. Maar — zoo redeneert men verder — dat is onuitvoerbaar; het aantal dergenen, die dan moesten bijeenkomen, is te groot; ook ontbreekt den meesten de tijd, welken dit zoude vereischen. Daarom wordt het hulpmiddel van vertegenwoordiging te baat genomen. De burgers, de eigenlijk rechthebbenden, kiezen een betrekkelijk klein aantal personen, die namens hen optreden, om in hunne plaats te handelen; de rechten uit te oefenen, die hun toekomen¹⁾.

Alzoo in art. 10 van de *Burgerlijke en Staatskundige Grondregels* in de Staatsregeling van 1798: „Het Bataafsche Volk, zijne belangen *in persoon* niet kunnende waarnemen, verkiest daartoe, bij onderlinge overeenkomst, eene geregelde Staats-form, en wel eene *Volks-regeering bij Vertegenwoordiging*.”²⁾

Eene dus gedachte Vertegenwoordiging heeft alleen een afgeleid, geen zelfstandig recht. Zij oefent uit het recht dergenen, die achter haar staan. De kiezers zijn de wezenlijk rechthebbenden, die spreken en besluiten — zoo goed en zoo kwaad, als het gaat — door middel hunner vertegenwoordigers.

Deze constructie hangt samen met het revolutionaire beginsel, dat in een vrij land ieder moet medewerken tot de wetten, waaronder hij leeft; dat nooit iemand zal hebben te buigen voor iets, waarin hij niet bewilligd heeft; voor iets, dat hem door anderen wordt opgelegd.

Gelijk dit ook de *Montesquieu* heeft geleerd; en zoo velen na hem het hebben gedaan³⁾. Onder hen *Thorbecke*, in 1844. Drie jaren vroeger had hij eenen gansch anderen toon doen hooren. Toen heette „het gronddenkbeeld der zoogenaamde vertegenwoordiging” te zijn, dat van „de zijde der bijzondere leden van het staatsgenootschap, door

¹⁾ *R. von Mohl* gaat in zijn *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*, dl. I (1860), bl. 5, ook van dit standpunt uit. Toch heet straks (bl. 12) keuze niet noodzakelijk; kan daarvoor benoeming door den Koning of erfrecht in de plaats komen; en schijnt het recht der Vertegenwoordiging meer zelfstandig te zijn. Nochtans wordt op bl. 14 het *mandat impératif* eigenlijk alleen om de daaraan verbonden bezwaren afgesneden.

²⁾ Dienovereenkomstig luidt art. 11 dier *Grondregels*: „Het verkiest, ten dien einde, zijne Vertegenwoordigers die, in Deszelfs-naam, voor de gemeenschappelijke belangen waaken, en, ten allen tijde, aan Hetzelve verändwoordelijk zijn.”

³⁾ Zoo schreef *Mr. Cort van der Linden* in *De Gids*, jg. 1893, dl. II, bl. 159: „Wie verstoken is van beslissing over de zaken, die hem als mensch raken, is in zoover slaaf.

„Dit is de rechtsgrond van het algemeen kiesrecht.”

de waardigsten zoo men wil, zal worden medegeregeerd.”¹⁾ Alzoo dat het mederegeeren toekwam aan de *Vertegenwoordiging*. Maar in zijne verhandeling: *Over het hedendaagsche Staatsburgerschap* van genoemd jaar leest men: „Dat het beginsel van *algemeen* stemregt in de Staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt, schijnt even onmiskenbaar, als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht te verwezenlijken. Het is juist wat dezen tijd van den vorigen onderscheidt. Bijzondere personen zijn tevens en van zelf publieke personen, regerende tevens en geregeerd, onderdanen tevens en wetgevers, op grond niet van bijzondere hoedanigheden, maar van hunne algemeene betrekking tot het geheel.”²⁾ Hier zijn het dus de kiezers, die mederegeeren. Als volle staatsburger is ieder mensch regeerder en wetgever in den Staat³⁾.

Twintig jaar later, 25 Nov. 1864, zeide Thorbecke in de Tweede Kamer der S.-G.: „Waar en wanneer heb ik ooit het woord of het beginsel van volkssouvereiniteit ingeroepen?..... Wanneer men mij spreekt van volkssouvereiniteit, dan spreekt men mij van een chaos,” enz.⁴⁾ Hij had daarbij kunnen voegen: zie mijne verhandeling over het hedendaagsche staatsburgerschap, waar zoodanige chaos gepredikt wordt⁵⁾.

Als ieder regeert, en allen wetgever zijn, kan toch de uitkomst geene andere dan volmaakte verwarring zijn. Waar allen regeeren, regeert niemand. Pantarchie is anarchie.

Ook werd in de Memorie van antwoord bij het kiesrecht-ontwerp van Mr. Tak van Poortvliet aangehaald van Thorbecke, dat het staatsburgerschap is „de medewerking of stemrecht krachtens het

¹⁾ *Aanteekening op de Grondwet*, 2de uitg., dl. I (1841), bl. 206. Welke waardigsten „ten deele door de Kroon, ten deele buiten haar, gekozen” worden. Ook leest men op bl. 217: „*waarom* is het *vooral* te doen? Om het middel, de oefening van het kiesregt, als zoodanig, of om de uitkomst? Om de kiezers, of om de keuze? Moet men velen laten kiezen, al wordt de waarborg voor de beste keuze er door verzwakt?” Voorts wordt het rechtstreeksche kiesrecht bestreden, en keuze door de Provinciale Staten bepleit.

²⁾ Deze verhandeling is opgenomen in *Ned. Jaarb. v. Regtsgel. en Wetg.* (1844) bl. 369 v.v.; alsmede in *Historische Schetsen* (1860), bl. 84 v.v.. Het aangehaalde aldaar op bl. 92. Toch zijn de gekozenen geroepen, om wat „het gewichtigste deel van het staatsburgerlijk regeringsregt voor de groote meerderheid” heet, „naar eigen individueel inzicht” uit te oefenen (*Hist. Schetsen*, bl. 91). Van deze verhandeling zeide Groen van Prinsterer, vijf jaar later, 11 Dec. 1849 in de Tweede Kamer der S.-G.: „Niet alles is mij even duidelijk, ik ben bezig het stuk te bestuderen; maar het kwam mij voorsnog voor, dat die theoriën van 1844 niet geheel vreemd zijn aan de theoriën die, in 1848, een noodlottigen invloed in Europa hebben uitgeoefend.” (*Adv. in de Tweede Kamer der S.-G.*, zitting v. 1849/50 (1851), eerste ged., bl. 43).

³⁾ Ook in de Mem. v. beantw. op het V.V. over het voorstel der Negenmannen werd gezegd, dat „het niet meer mogelijk is, het mederegeeren der verstandige ingezetenen bij de algemeene aangelegenheden te onderdrukken” enz. (*Handd. omtrent het voorstel van Negen Leden* enz. (uitg. v. Belinfante, 1846) bl. 189). Rechtstreeksche verkiezing heet daar, „al mogt hare theorie niet de beste zijn, onvermijdelijk geworden.” Ook wordt gevraagd, „of eene Volksvertegenwoordiging kracht genoeg uit een keus van provinciale Staten ontleent?”

⁴⁾ *Parl. Redevoeringen. Ministerie van Sept. 1864 tot Sept. 1865* (1870), bl. 311.

⁵⁾ Zie Groen van Prinsterer, *Verscheidenheden over Staatsregt en Politiek*, bl. 269 v.v..

lidmaatschap van den Staat, bij de algemeene Regeering" enz. ¹⁾).

Zelfs schreef Mr. Cort van der Linden, tot verdediging van het algemeen stemrecht, in de Memorie van antwoord betreffende zijne voorstellen tot Grondwetsherziening: „Uit staatsrechtelijk oogpunt is het gewenscht dat staatsburgerschap en volksgemeenschap elkaar dekken. Iedere klove tusschen Staat en volk is een zwakheid voor beiden. Zij ondermijnt het gevoel van nationale eenheid en kweekt verzet tegen het Staatsgezag waaraan men geen deel heeft." ²⁾

In het algemeen moeten dus alle burgers *deel hebben aan het Staatsgezag*, en het is begrijpelijk, dat wie dat mist, zich tegen het Staatsgezag verzet ³⁾.

Maar gelijk telkens gezien wordt bij wie een onhoudbaar beginsel ten grondslag leggen, en evenwel tot eene houdbare practijk willen komen, — zoo verging het ook Thorbecke en anderen, die zijn uitgangspunt aanvaardden. In de uitwerking van het beginsel manipuleert men zooveel ervan weg, dat niets overblijft dan de valsche schijn alleen.

Ieder zal regeerder en wetgever zijn; deel hebben aan het staatsgezag. Maar ten slotte beteekende dit niet anders, dan dat de kiezers, om de zooveel jaar, een stembiljet in de bus mochten doen voor de keuze — direct of indirect — van een lid der Staten-Generaal. Met deze mogelijkheden, dat de gewenschte candidaat buiten dit lichaam blijft; dat hij, deel van dit lichaam zijnde, anders stemt dan zijne kiezers het zouden hebben gedaan; dat hij wel stemt overeenkomstig zijner kiezers wensch, doch in de minderheid blijft.

Evenwel heet de kiezer regeerder en wetgever; deel te hebben aan het staatsgezag.

Op de voorstelling, dat de zoogenaamde Volksvertegenwoordiging slechts uitoefent het recht der burgers of der kiezers, past ten volle de opmerking van Rousseau, dat het Engelsche volk waant vrij te zijn, doch dit in waarheid slechts één oogenblik is: dat, waarop het kiest, om aanstonds daarna weer in slavernij te geraken ⁴⁾. Ook komt in die voorstelling uit de juistheid van wat Groen van Prinsterer zoo herhaaldelijk aan het revolutionaire staatsrecht voorhield, dat het genoodzaakt wordt, door dwang te stuiten de ontwikkeling van de denkbeelden, die het op den voorgrond stelt.

Een volk, dat zooveel regeerders en wetgevers telt, als het aantal kiezers bedraagt, is een gevaar voor elke staatsorde. Iedere regeering moet

¹⁾ *Bijlagen v. d. Handd. der S.-G.*, 1892/93, No. 57.

²⁾ *Handd. over de Herz. der G.W.*, uitg. onder toezicht van Mr. J. B. Kan, dl. I, bl. 548.

³⁾ Uitmendend deed daarover in de Tweede Kamer der S.-G. recht Mr. Van Idsinga, toen hij zeide, dat de Minister aldus toeriep aan de mannen van 21 en 22 jaar, die hij nochtans van het kiesrecht uitsloot en dus ook volgens zijne vroegere uitspraak tot slaven maakte: „het is zeer begrijpelijk, dat gij weigert dienst te doen in het leger of belasting te betalen, zoo lang men U geen deel wil geven aan het staatsgezag." (T. a. p., dl. II, bl. 101/2)

⁴⁾ *Du Contract Social* (1762), boek III, hoofdstuk 14.

zich door dergelijke massa van souverainen voortdurend bedreigd gevoelen en bedacht zijn op het — liefst met het bewaren van den schoonen schijn — terdege in bedwang houden van die souveraine burgers¹⁾.

De regeeringloosheid van de revolutie leidt tot despotisme, waartegenover het beginsel van waar gezag vereenigbaar met vrijheid is; ja, deze waarborgt; haar zelfs als steun begeert.

Met het beginsel, dat de eigenlijke machthebbers buiten de Vertegenwoordiging zijn te zoeken; dat deze aan hen hare bevoegdheid ontleent; de rechten uitoefent van wie achter haar staan, — wordt onder dit lichaam eene mijn gelegd, die op den duur het in de lucht moet doen vliegen; of althans eene buis gelegd, waarlangs de waarde zijner besluiten en de zelfstandigheid zijner leden worden afgetapt.

De drijfkracht der beginselen kan vaak lang worden gestuit, maar op den duur slingert zij toch alle kunstig staketsel weg; waarmede de vermeend voorzichtige conservatief het had omtuind.

Evenals de leer, die den burgerstaat *tegenover* den natuurstaat stelde²⁾, er toe leiden moest, straks den laatste boven den eerste te doen verkiezen, en Rousseau deed uitspreken, dat men — in steê van zich te verdiepen in de wijze, hoe van den natuurstaat in den burgerstaat was over te gaan, — zich hiertoe zetten moest, den natuurstaat onverzwakt te handhaven, — zoo moet ook de opvatting, dat de Vertegenwoordiging slechts bestaat, omdat — helaas! — de eigenlijk recht-hebbenden hunne taak niet kunnen vervullen; dat zij dus in wezen een gebrekkig hulpmiddel is, hetwelk aan de zuivere toepassing van de theorie maar al te vaak afbreuk doet, — teweeg te brengen, dat het bestaan van de instelling steeds meer komt in gevaar; dat althans op eene onzelfstandige uitoefening van de functie harer leden aangedrongen wordt; dat aan de Vertegenwoordiging het recht betwist wordt in meer belangrijke vragen te beslissen, zoolang de kiezers, de regeerders en wetgevers, zich niet daarover hebben uitgesproken.

Tegenover deze voorstelling, die de eigenlijke macht overbrengt van de Vertegenwoordiging naar de kiezers, welke hun recht van wetgeven uitoefenen door middel van haar, — sta de tautologie, dat kiezers *kiezers* zijn; anders niets³⁾. Zij zijn geen souverainen; geen wetgevers; geen deelhebbers aan het staatsgezag; maar gewone burgers, zonder eenig staatsgezag; wat algemeene staatsrechtelijke kwaliteit aangaat, *in niets* van hunne medeburgers, die geen kiesrecht hebben, onderscheiden. En die in hunne kiesbevoegdheid alleen dit hebben, dat zij, bij ver-

¹⁾ Zie Groen van Prinsterer, *Bijdrage tot herziening der Grondwet in Ned. zin* (1840), bl. 59.

²⁾ In de bestrijding daarvan, en het betoog, dat de burgerstaat is de natuurstaat, ligt vooral de verdienste van von Haller's *Die Restauration der Staatswissenschaft*, 2de dr. (1820—'25).

³⁾ Volgens Jellinek zijn zij „Kreations-Organen” van een „Willens-Organ”. Om op het naamkaartje te doen drukken! Maar bij algemeen stemrecht, dat alle burgers tot „Kreations-Organen” maakt, gaat er van het mooie wel wat af.

kiezingen voor de Vertegenwoordiging, eene stem kunnen uitbrengen, waarin zij te kennen geven, wie naar hun oordeel voor dat lidmaatschap de meest geschikte is; eene stem, wier beteekenis soms schier in het niet verzinkt tegenover den invloed, dien zij oefenen door woord of geschrift. Zoodat ook het meest uitgebreide stemrecht allerminst gelijkheid in dezen waarborgt.

Ook wordt aan vertegenwoordiging nog een veelszins andere zin gegeven, om de verhouding van het vertegenwoordigende lichaam tot het volk aan te duiden.

Een zin, die ook bedenkelijk is te achten. Wel wordt daarbij de zelfstandigheid van de bevoegdheid der Vertegenwoordiging erkend, doch naar den anderen kant gezondigd, door het recht des volks te miskennen.

Geeft de vorige opvatting het zelfstandige recht der Vertegenwoordiging prijs, — deze offert, omgekeerd, het recht des volks op aan de Vertegenwoordiging.

Het is de opvatting, welke vertegenwoordiging verstaat als *personificatie*, als *verbeelding* van het volk¹⁾.

Men treft haar aan bij Mr. O l i v i e r, als hij zegt: „Tot alles waartoe het Nederlandsche volk gerechtigd zou zijn, wanneer het zelf in persoon kon opkomen, zijn de Staten-Generaal gerechtigd, die het nederlandsche volk verbeelden of, zooals de nieuwerwetsche uitdrukking luidt, het vertegenwoordigen.”²⁾

In den zelfden trant de hoogleeraar R i c k e r, in zijn belangrijk geschrift: *Die rechtliche Natur der modernen Volksvertretung*. Volgens hem is de Volksvertegenwoordiging door wettelijke fictie het gansche volk of het geheel der onderdanen.

Men gaat bij deze constructie aldus te werk. Het volk in zijn geheel heeft rechten. Echter is de Volksvertegenwoordiging te beschouwen als het volk zelf. Zij oefent niet uit de rechten der kiezers, aan wie die rechten in wezen toch blijven toebehooren, maar heeft eigenlijk zelve de rechten des volks in handen. Het volk verschijnt krachtens fictie in en door haar. Wat zij verricht, is te rekenen als door het volk zelf gedaan. Het volk is, wat zijn recht van spreken betreft, geconcentreerd in, geabsorbeerd door de Vertegenwoordiging. Men houdt geene tweeheid van Vertegenwoordiging en volk over. Van eenen volkswil te spreken, die zoude afwijken van wat de Vertegenwoordiging mocht wenschen, is op dit standpunt onredelijk³⁾.

¹⁾ De conservatieve schakeering der revolutie kent op dezelfde wijze eenen Souverein als den geconcentreerden volkswil. Gelijk dit verdedigd is o.a. door Mr. v a n L o g h e m, in de *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid*, dl. VIII, bl. 381 v.v..

²⁾ *Van de Staten-Generaal* (1876), bl. 4.

³⁾ Zoo leest men bij Olivarius (Mr. F. A. van Hall) in zijne *Staatkundige Opmerkingen*, No. XXIV: „In het gestadige beroep op de Natie, gedaan door eenen Minister, die tot de wettige vertegenwoordigers dier Natie spreekt, en eenen eed op de handhaving der bestaande Grondwet heeft gedaan, ligt iets, dat meer aan den volkstribuun, dan aan den Staatsman doet denken, en dat ieder' eerlijk' man, ieder' man van orde zeer moet stuiten.”

Weet de Regeering met haar eens te worden, dan is aan allen eisch ook van volksrecht voldaan. De Regeering — het is gemakkelijk inderdaal! — heeft het volk steeds als het ware bij de hand.

Deze opvatting van de Volksvertegenwoordiging als verbeelding van het volk maakt dit rechteloos tegenover Regeering en Vertegenwoordiging; levert het gansche volk rechteloos in hunne handen, om daarover te beschikken naar goeddunken; maakt onder constitutioneelen schijn aan het volk zijne kostbaarste rechten afhandig ¹⁾.

Duïteit is met betrekking tot de Staten-Generaal te handhaven naar twee zijden.

Naar die van de Kroon, èn naar die des volks.

De Staten-Generaal zijn niet deel der staatsmacht; vormen niet met de Kroon het souvereine gezag, of de wetgevende macht.

Maar insgelijks is er tweehed tusschen Staten-Generaal en volk.

De Staten-Generaal zijn niet bloot de lasthebber, de trechter, de spreekbuis van de kiezers; de bode, die den wil der veelhoofdige massa overbrengt, doch evenmin de verbeelding van het volk, waardoor dit als het ware verdwijnt tegenover, in de Staten-Generaal.

Hoe voorname beteekenis de Regeering ook — en terecht — aan dit lichaam hechte, — er is niet ééne dwingende reden voor, maar wel zijn er vele redenen tegen, om de Staten-Generaal juridisch en bij fictie te construeeren als verbeelding van het volk.

Onze Grondwet spreekt van Staten-Generaal; niet van Volksvertegenwoordiging ²⁾.

Wel leest men in art. 79: „De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk.”

Wat is daarmede bedoeld? Over den zin van het artikel is veel geschreven.

De bepaling komt sedert 1814 in onze Grondwet voor; en is overgenomen uit art. 21 van de *Schets* van Van Hogendorp, terwijl men in de Staatsregeling van 1798 reeds dezelfde gedachte schijnt te vinden.

Volgens de Grondwet van 1814 bestonden de Staten-Generaal onverdeeld, en werden zij gekozen door de Provinciale Staten. Echter is het voorschrift in 1815 behouden, toen aan de Staten-Generaal — voortaan „Tweede Kamer” geheeten — eene „Eerste Kamer” is toegevoegd ³⁾, wier leden door den Koning werden benoemd. En zoo geldt het voorschrift sedert dien tijd voor *beide* Kamers ⁴⁾.

¹⁾ Zie ook Groen van Prinsterer, *Grondwetherz. en Eensgezindheid*, bl. 252.

²⁾ Evenmin van volksvertegenwoordigers.

³⁾ Geschiedenis en orde in de behandeling van de wetsontwerpen zouden eene onderlinge verwisseling van naam kunnen rechtvaardigen. Overeenkomstig den titel van het geschrift: *Second Chambers in Practice* (Londen, 1911).

⁴⁾ Hierop wijst ook Buys, *De Grondwet*, dl. I (1883), bl. 384 en 385.

Mr. C. F. v a n M a a n e n, eerste president van het Hooggerechtshof der Vereenigde Nederlanden en lid der Commissie, die de Staatsregeling van 1814 ontwierp, verklaarde in zijne officieele toelichting van die Staatsregeling in de vergadering van Notabelen, omtrent de taak der Staten-Generaal: „Gij zult... in de leden dier vergadering geen afgevaardigden van de provinciën ontmoeten,... maar vertegenwoordigers der natie, van den Souvereinen Vorst onafhankelijk,... maar ook tevens van die provinciale Staten even onafhankelijk; bekleed met het regt en het vermogen, om voor de belangen der ingezetenen op te treden,” enz.¹⁾

Zoo was dus voor de Staten-Generaal wel de oude naam behouden, alsmede de samenstelling door de Provinciale Staten, maar in de vervulling van hunne taak hadden zij zich geheel onafhankelijk van dezen te voelen.

Opmerkelijk is wat Groen van Prinsterer, reeds in eene Memorie van 30 Sept. 1830 aan den Koning over Grondwetsherziening, ten aanzien van dit artikel schrijft: „Dit artikel beteekent dat de Staten-Generaal niet hunne provincie vertegenwoordigen; doch de dubbelzinnigheid der redactie brengt dikwijls gevaarlijke uitleggingen te weeg.”²⁾

Ook Thorbecke teekent bij dit artikel aan: „op het woord *geheel* rust de nadruk en voorname inhoud van het artikel. De Statengeneraal zijn geroepen om, bij de oefening hunner regten, het beste van het nederlandsche volk, „het Land,” zoo als onze voorouders zeiden, of „het gemeene Land,” *in zijn geheel*, niet dat van eenig deel afzonderlijk, voor oogen te hebben.”³⁾

In gelijken trant Buys, als hij de beteekenis van het artikel in deze woorden aangeeft, dat „de Staten-Generaal in vervolg van tijd geen provinciën (zouden) vertegenwoordigen maar het geheele nederlandsche volk, d.w.z. optreden om de belangen van dat geheele volk te behartigen”⁴⁾. Niet anders oordeelt Jhr. Mr. de Savornin Lohman,

¹⁾ Zie Mr. R. Metelkamp, *De Regeringsvorm der Vereenigde Nederlanden* enz. (1814), bl. 114.

²⁾ Zie *Verspreide Geschriften*, dl. I (1859), bl. 90. In zijn *Bijdrage tot herz. der G.W. enz.* (1840), bl. 97, komt Groen op dit artikel terug, en zegt hij, dat men daarin ontwaart de revolutionaire theorie, volgens welke „het afzonderlijk bestaan der Provinciën, in een vermeend algemeen belang te niet gaat.” Hij kwalificeert voorts het artikel aldus: „Overbodig, zoo het beteekent wat niemand in twijfel zal trekken, dat men het algemeen belang, evenmin aan Provinciaal als aan bijzonder belang, opofferen mag. Ongerijmd, onuitvoerlijk, zoo het bepaalt, dat elk lid zich als 't ware van zijne Provinciale eigendommelijkheid behoort te ontdoen; als of voorliefde voor het Gewest niet de beste waarborg en de onmisbare voorwaarde van Vaderlandsliefde was.”

³⁾ *Aanteekening op de Grondwet*, 2de uitg., dl. I (1841), bl. 206/7. De Bosch Kemper, *Handl. tot de kennis v. h. Ned. Staatsr. en Staatsbestuur* (verm. uitg., 1865), bl. 423/4, vermeldt die uitspraak met instemming.

⁴⁾ *De Grondwet*, dl. I (1883), bl. 383. Ook Mr. W. H. de Beaufort in *Bijdragen t. d. Kennis v. h. Staats-, Prov. en Gem.best. in Ned.*, dl. XVI, bl. 333 v.v.; Jhr. Mr. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie*, 2de dr. (1907), bl. 378; Mr. L. Ed. Lenting, *Schets v. h. Ned. Staatsbestuur* enz.,

met verwijzing naar het hiervoren van Van Maanen aangehaalde¹⁾.

Sprak Groen van Prinsterer reeds van „gevaarlijke uitleggingen”, die het artikel teweeg brengt, — ook later heeft het daaraan waarlijk niet ontbroken. En zoo wijst Buys er op, dat het vaste gewoonte werd, om elk pleidooi voor uitbreiding van de kiesbevoegdheid, zelfs voor algemeen stemrecht, onder bescherming van het aangehaalde artikel te stellen. Wat hij terecht „volstrekt onhoudbaar” noemt²⁾.

Toch kon men nog in het Rapport aan de Liberale Unie in het jaar 1903 over het kiesrechtvraagstuk, uitgebracht door de HH. De K a n t e r, P a t i j n en R i n k, klakkeloos op blz. 50 geschreven vinden: „om te maken, dat in het voorschrift der Grondwet: „de Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk”, wederom iets meer dan eene wettelijke fictie zal worden gezien, is het onvermijdelijk noodig, dat het recht om tot de samenstelling der Staten-Generaal mede te werken algemeen worde toegekend.”

Art. 79 GW. betreft noch het wezen der Staten-Generaal, noch de wijze van hunne samenstelling, doch geeft alleen den leden een richtsnoer bij het vervullen van hunne taak. En met het vervallen van deze instructie, die in haren eigenlijken vorm reeds eene eeuw verouderd is³⁾, bovendien telkens „gevaarlijke uitleggingen”, zooals Groen schreef, teweeg brengt, — zoude de Grondwet waarlijk geen verlies lijden.

Onafhankelijk van de vorengenoemde drie opvattingen omtrent de verhouding van de Staten-Generaal tot het volk⁴⁾, heerschte ten aanzien van de verhouding tusschen Staten-Generaal en volk — schier van den beginne aan — strijd over hetgeen de Staten-Generaal moeten uitdrukken van het volk.

7de uitg., bewerkt door Mr. H. J. Romeyn (1911), bl. 186; Mr. R. Kranenburg, t. a. p., dl. I, bl. 193/4.

Buys ging echter in zijn Gids-opstel van October 1865, *Een gevaarlijk kiesstelsel* (zie zijn *Studiën over Staatskunde en Staatsrecht*, dl. II, bl. 539 v.v.) van de opvatting uit, dat „vertegenwoordigen” in het Grondwetsartikel beteekent uitdrukking geven aan gezindheid; kwam vandaar tot de begrijpelijke conclusie, dat niet ieder lid van de Staten-Generaal het geheele volk kan vertegenwoordigen. Trouwens — zoo gaat hij voort — de Grondwet zegt dit van de Staten-Generaal. Waarna hij vraagt: „Sedert wanneer voert een afgevaardigde ter Tweede Kamer den naam van „Staten-Generaal”?

Dit betoog heeft Mr P. F. Hubrecht bestreden in *Bijdrage t. d. kennis v. h. Staats-, Prov.- en Gem.-bestuur in Ned.*, dl. XI, bl. 145 v.v. (*Iets over de Staten-Generaal*).

¹⁾ *Gezag en Vrijheid* (1875), bl. 95.

²⁾ In denzelfden geest spreekt zich uit Mr. R. Macalester Loup in *Rechtsgel. Magazijn*, 17de jg. (1898), bl. 208.

³⁾ In zoover de tegenstelling, die in het artikel ligt tusschen provinciën en het geheele volk, niet van toepassing was op de Eerste Kamer, wier leden door den Koning werden benoemd; en sedert 1848 niet meer op de Tweede Kamer, toen voor deze het rechtstreeksche kiesrecht werd ingevoerd.

⁴⁾ 1. Dat de S.-G. uitoefenen het recht des volks (of der kiezers), bij hetwelk (wie) nochtans het recht zelf blijft; 2. dat de S.-G. het volk verbeelden; 3. dat art. 79 G.W. hunnen aard uitdrukt door „vertegenwoordigen”.

Tweeërlei gevoelen komt dienaangaande het scherpst naar voren. Volgens het eene moeten de Staten-Generaal de politieke meeningen van het volk (of de kiezers) uitdrukken, en wel in juiste verhouding; volgens de andere moeten zij de belangen des volks tot openbaring brengen ¹⁾. In hoofdzaak heeft men daarbij gemeenlijk alleen het oog op de Tweede Kamer ²⁾.

Eerstgenoemde opvatting kwam sterk uit in de becijferingen, die men vóór de invoering van de evenredige vertegenwoordiging telkens na eenen verkiezingsstrijd voor de Tweede Kamer in de pers kon vinden, en die bedoelden uit te rekenen, in hoever de onderlinge sterkteverhouding der partijen in die Kamer strookte met diezelfde verhouding onder de kiezers, die ter stembus waren geweest. Men stond echter daarbij aanstonds tegenover twee moeilijkheden. Waarvan de eerste was, dat steeds een deel der kiezers van de stembus wegbleef; de andere, dat een groot deel der burgers kiesrecht miste. Om het laatste bezwaar te ondervangen, had men de vondst van het *pays légal* ²⁾, volgens welke theorie alleen de kiezers in dezen het volk vormden; ook wel deze, dat de kiezers de niet-kiezers vertegenwoordigden. De kiezers, die niet waren opgekomen, moesten dan op andere wijze worden weggewerkt. Wilde men echter van deze kunstgrepen niet weten, dan lag de conclusie voor de hand, dat ook bij dezen cijfergrondslag eene partijverhouding in de Tweede Kamer, hoezeer niet strookende met die van de stembus, evenwel

¹⁾ Sommigen, theoretisch te werk gaande, willen ééne Kamer voor de politieke meeningen, en eene andere voor de belangen, terwijl toch beide Kamers over hetzelfde moeten oordeelen. Maar twee eenzijdigheden naast elkaar geven niet eene eenheid. Ook beschikt de Kamer, die het laatst spreekt, over het licht, dat de andere ontstak. Zoo krijgt de tweede beslissing de kans, dat zij de beste zal zijn. Voorts doet zich bij eene Kamer van belangen het bezwaar voor, dat voor elk belang steeds oordeelen niet-belanghebbenden, met uitzondering van één; over landbouw — o, ja — landbouw, maar tevens handel, nijverheid, wetenschap, kunst, Kerk enz.. En zoo telkens. Dan is redelijker wat Groen, t. a. p., bl. 82, aanbeveelt, dat de Regeering inwinne de gedachten, „in regtzaken: der Geregtschoven; in den waterstaat: der Hoogheemraadschappen; in handelszaken: der Kamers van Koophandel;” enz..

²⁾ Groen van Prinsterer wilde van die fictie niet weten. Bekend is zijn opkomen voor de rechten en belangen ook van „het volk achter de kiezers”. 24 Sept. 1856 wees Thorbecke in de Tweede Kamer der S.-G. er op, dat Groen „het volk oproept om den Koning desnoods bij te staan, en niet alleen het kiezers-volk, het *pays légal*, maar de massa, het volk, dat achter het kiezers-volk staat, de menigte, waaronder het zoo gemakkelijk valt de vlam van theologischen hartstocht en geloofsijver te ontsteken;” enz.. „Men stelle zich voor, dat hetgeen wij gisteren hoorden van den geachten spreker ons voorgedragen ware met het orgaan, met de stem van Danton, welken indruk zou die taal hebben gemaakt?” (*Onuitgegeven Parl. Redevoeringen*, dl. IV, bl. 405/6) Groen antwoordde daarop: „wij mogen niet enkel zien op *le pays légal*; wij moeten ook letten op eene bevolking, die recht heeft volgens haar zeden en geloof te worden bestuurd. Ik was nooit democraat of demagoog;” enz. (*Adv. i. d. Tweede Kamer der S.-G.*, dl. II, bl. 183). Tevoren had Groen op het verzoek van den Voorzitter, zijne stem eenigermate te verheffen, guldig geantwoord: „Ik ben bevreesd mijne stem te verheffen, na den wenk van den geachten spreker uit Deventer.” Over de stem van Danton, gelijk op bl. 177 wordt aangeteekend. Later was het de Groningsche hoogleeraar Grattama, die Groen met Danton vergeleek. Om zijnen strijd tegen de Synodale organisatie.

geheel kon beantwoorden aan de partijverhouding onder het volk¹⁾.

Het streven, om de partijverhouding onder het volk naar de cijfers zuiver tot uitdrukking te brengen, ligt uiteraard ten grondslag aan het thans voor de Tweede Kamer bestaande algemeene stemrecht met evenredige vertegenwoordiging²⁾. De vraag kan natuurlijk rijzen, of men voor dit uitdrukken eene Kamer van 100 leden behoeft; of niet de proportie op veel kleiner schaal mogelijk ware. Ook staat men voor de moeilijkheid, dat door afwezigheid van leden der Kamer deze telkens beslissingen neemt buiten de proportie-verhouding der stembus. Alsmede is er bezwaar, indien eenig Kamerlid door groote bekwaamheid meer dan cijfermatigen invloed heeft. Dan komt de vraag aan de orde, of de kiezers altijd *zijn*, zooals zij *stemmen*; of men zich bij deze theorie de kiezers niet teveel voorstelt als vleeschgeworden politieke programma's³⁾. Verder heeft men den misstand, dat deze Kamer die men bedoelt samen te stellen naar politieke

¹⁾ De heer De n T e x noemde het 27 Mei 1845 in de Tweede Kamer der S.-G. „onnederlandsch”, dat de Volksvertegenwoordiging „den wil des Volks zou moeten uitdrukken... dat deze den wil moet uitdrukken van de meerderheid der kiezers;” enz. (*Handd. omtrent het voorstel van negen leden* enz.; uitg. Belinfante (1846), bl. 335).

²⁾ In *Bijdragen t. d. kennis van het Staats-, Prov.- en Gem.bestuur in Ned.* dl. XI (1877), bl. 417, schrijft B u y s: „De Kamer” — alleen de Tweede? — „moet de vertegenwoordigster zijn van de politieke meeningen in den boezem van het volk levende, want juist om de vertegenwoordiging van die meeningen is het te doen. Zal het goed zijn, dan behoort elke politieke overtuiging in de Kamer ook juist die kracht en beteekenis te hebben, welke zij heeft in het land, en daarom is het zoogenaamde stelsel van proportioneele vertegenwoordiging, door Hare, Mill en anderen voorgestaan, het alleen juiste.”

Alsof elke stem eene politieke meening uitdrukte, en de kracht en de beteekenis eener politieke overtuiging in het land alleen afhangt van het cijfer.

De Schrijver wilde echter geen algemeen stemrecht. Wat aldus wordt gemotiveerd: „De grond van het kiesrecht ligt en kan nergens anders liggen dan in het lidmaatschap van den Staat. De census is dan ook niet bestemd om eene bevoegdheid te scheppen, maar om aan te wijzen wie onbevoegd zijn, dat wil zeggen zij allen die een eigen politieke overtuiging missende, werkelijk niets hebben dat vertegenwoordigd kan worden. Een eigen politieke overtuiging is gewoonlijk het product van beschaving en onafhankelijkheid tevens, en deze kunnen niet ondersteld worden te bestaan waar eene zekere mate van welstand ontbreekt.”

Maar als er wèl „zekere mate van welstand” bestaat, en nochtans eene politieke overtuiging ontbreekt? Ook klinkt bedenkelijk, dat de grond van het kiesrecht ligt „in het lidmaatschap van den Staat”.

In het opstel: *Een gevaarlijk kiesstelsel*, vraagt B u y s: „Zouden wij niet duidelijker spreken, wanneer wij eenvoudig zeiden, dat volksvertegenwoordiging beteekent: vertegenwoordiging van het volk, dat wil zeggen vertegenwoordiging van de belangen, wenschen en behoeften, levende in den boezem van zekere menschengemeenschap door dezelfde wetten gebonden?” (*Studiën over Staatkunde en Staatsrecht*, dl. II, bl. 547)

³⁾ Groen van Prinsterer schreef in 1869: „Menig zoogenaamd liberaal weet niet wat liberaal beteekent.” (*Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. I, bl. 8) M. a. w.: menig niet-liberaal stemt liberaal. Aan den anderen kant sprak volgens de *N. Rott. Ct.*, ochtenblad van 20 Mei 11., Mr. H. J. K n o t t e n b e l t den vorigen avond in eene vergadering van de afd. Rotterdam van den Vrijheidsbond over „Christelijk historisch stemmende liberalen” enz.. Voorts is het sociaal-democratische stemmencijfer bij de verkiezingen voor een niet gering deel — naar mag worden aangenomen — afkomstig van ontevreden uit andere

overtuigingen, telkens te handelen heeft over vraagstukken, waarbij die overtuigingen in zeer geringe mate, of volstrekt niet zijn betrokken; zoodat haar grondslag niet in overeenstemming is met hare taak.

Eindelijk is te dezen aanzien nog op te merken, dat de evenredige vertegenwoordiging in de uitkomst zeer de belangenpolitiek heeft bevorderd; en dat zelfs in den minder gunstigen zin; zoodat niet het georganiseerde belang zich doet gelden, maar kiezers zich bijeen voegen, om door middel van de Vertegenwoordiging hunne belangen te versterken.

Het eenzijdig theoriseeren over wat de Volksvertegenwoordiging moest uitdrukken, dat vooral sedert de Fransche revolutie is opgekomen¹⁾, heeft den eisch van geschiktheid voor hare taak zeer verdrongen²⁾. En te weinig is rekening gehouden met de opmerking van Burke in zijn *Reflections on the revolution in France*, waarin men omtrent Volksvertegenwoordiging verschillende kerngezonde opmerkingen vindt³⁾, dat eene Volksvertegenwoordiging op eene theoretisch gebrekkige basis toch uitnemend kan werken. De natuurlijke ontwikkeling van die instelling zoude wellicht het meest gebaat zijn bij eene telkens, naarmate de behoefte bleek, met aansluiting bij het bestaande, in groote voorzichtigheid aangebrachte wijziging, zoodat wel haar bouw niet in enkele woorden was te verklaren, en deze geen theoretisch kunststuk vertoonde, maar het

groepen; van wie door sociaal-democratischen invloed hopen op persoonlijk voordeel, zonder overigens de sociaal-democratische beginselen te beamen. En aan den anderen kant stemmen wellicht niet weinigen krachtens hunne godsdienstige belijdenis op candidaten der christelijke partijen, hoezeer zij sterk leven uit eenen socialistischen ondergrond.

Op het verschil tusschen het *zijn* van de kiezers en hun *stemmen* wijst ook Dr. J. J. van Gelderen in zijn akademisch proefschrift: *Het kiesrecht in de Konstit. Monarchie enz.* (1917), bl. 90 v.v..

¹⁾ Met name de arithmetica in het staatsrecht. Zoo redeneerde men toen, — schrijft Groen van Prinsterer in *Ongeloof en Revolutie*, 2de dr., bl. 279, „dat, volgens de staatkunde, zoo men achtte, van het gezond verstand, het getal representanten evenredig aan het getal gerepresenteerden behoort te zijn,“ enz..

²⁾ Soms werd dit wel door wie naar dergelijke theorieën te werk gingen gevoeld, maar dan vleide men zich door uitwendige palliatieven het kwaad te kunnen keeren. Zoo waren er te onzent die in 1848, hoezeer zij veel kwaad van het rechtstreeksche kiesrecht duchtten, dit evenwel aanvaardden, in de hoop, dat de Eerste Kamer een „bolwerk“ zoude zijn. Ook was Minister Cort van der Linden niet overtuigd, dat het door hem voor de gemeenteraden voorgestelde algemeene stemrecht goede colleges zoude vormen; maar het kwaad moest dan maar gebreideld worden door scherper toezicht van Gedeputeerde Staten en bedwingende wetten. Waartegenover m. i. is te stellen, dat men nooit eene wijze van samenstelling van een dusgen. vertegenwoordigend lichaam mag goedkeuren, tenzij men vertrouwt, dat op die wijze een goed werkend lichaam zal verkregen worden. En dergelijke palliatieven kunnen dat nooit geven; hoogstens kwaad keeren.

³⁾ Zoo deze op bl. 76 van de tweede uitgaaf: „It is said, that twenty-four millions ought to prevail over two hundred thousand. True; if the constitution of the kingdom be a problem of arithmetic.“

Men zie ook in Burke's *Works*, uitg. v. 1812, dl. X, bl. 92 v.v., de door hem 7 Mei 1782 in het Engelsche Lagerhuis gehouden rede over eene motie betreffende hervorming van de Vertegenwoordiging. Een en ander daaruit gaf ik in *Studiën en Schetsen enz.*, serie VIII, bl. 158/9.

geheel toch naar redelijkheid aan de eischen des levens voldeed. Echter is over het algemeen te onzent veeleer de daaraan tegenovergestelde weg gevolgd, en heeft men vaak, weinig waarde hechtende aan het historisch geworden, meer op grond van eenzijdige theorieën, en niet zelden onder hooger — of wellicht beter gezegd: lager — druk, schier een geheelen nieuwbouw ontworpen¹⁾. Met het gevolg, dat men na meer dan honderd jaar ten naastenbij weer is aangeland bij 1798²⁾, en de stemmen zich vermenigvuldigen, die zelfs de gansche instelling in discrediet zoeken te brengen.

Vaak is als de beteekenis van de Volksvertegenwoordiging voorgesteld, dat de Regeering door haar in staat was, te vernemen wat leeft in het volk. Alsof de Regeering daarvan anders onkundig zoude zijn. In dezen tijd van openbare vergaderingen en breed ontwikkelde pers. Zelfs kan worden gevraagd, of bepaaldelijk gestreefd moet worden naar het aan elke geestesrichting — hoe verderfelijik zij ook zij — verschaffen van eene tribune in de Volksvertegenwoordiging.

Minder is deze noodig om te doen uitkomen wat leeft in het volk, dan wel om te openbaren wat ligt in de Regeering. Voor haar is het overleg met de Volksvertegenwoordiging het uitnemende middel, zoo er althans een homogeen Ministerie bestaat, om de beginselen te bepleiten, welke de Regeering voorstaat; alzoo leiding te geven in de Vertegenwoordiging en aan het volk.

Voor de Vertegenwoordiging is zeker van groote beteekenis, dat hetgeen door hare leden gesproken wordt, weerklink vinde bij het volk. Daarin schuilt niet het minst hare kracht. Weerklink met name in de volksconsciëntie, welke weerklink sterker zijn kan, dan hij zich openbaart; soms eerst allengskens doorbreekt. Gelijik ook in het persoonlijk leven

¹⁾ Zoo te onzent in 1848 met het rechtstreeksche kiesrecht, dat tot algemeen stemrecht moest leiden; in 1887 na het aftreden van de Tweede Kamer in haar geheel, waardoor de verkiezingen maar al te zeer zijn geworden getrapte verkiezingen van een Ministerie (met het gevaar van ministerieel caesarisme); in 1917 met de evenredige vertegenwoordiging van de eenzijdige cijfertheorie, met — als naaste gevolg — eene schier hopeloos verbrokkelde Kamer.

Te meer bedenkelijk is deze wijze van doen, omdat moeilijk is terug te komen op wat gedaan werd. Gelijik Buys, die in 1865 eenen hooger census, vooral in de kleine gemeenten wenschte, dienaangaande schreef: „maar nu eenmaal het minimum werd aangenomen, is het moeilijk daarop terug te komen.” (*Studiën over Staatk. en Staatsrecht*, dl. II, bl. 545).

Ook heeft Groen van Prinsterer in Mei 1856 een advies aan den Koning uitgebracht, waarin hij verklaarde, nooit voorstander van rechtstreeksche verkiezingen te zijn geweest, maar — dus schrijft hij — „dat stelsel is er nu eenmaal, Elke poging om daarin verandering te brengen..... zou het vermoeden van reactionaire plannen doen ontstaan,” enz.. Voorts is bij hem nog onzeker, of niet verlaging van den census, waartoe hij echter niet zou willen raden, „meer waarborg voor goede keuzen leveren zou.”

Mr. W. H. de Beaufort schijnt, blijkens wat hij schreef in *Geschiedkundige Opstellen* (1893), dl. II, bl. 201, niets te kunnen begrijpen van zulk een afkeuren, en tevens niet willen veranderen.

²⁾ Eenig onderscheid bestaat zeker: toen waren de tegenstanders van de heerschende factie uitgesloten van actief en passief kiesrecht.

niet zelden de stem der consciëntie aanvankelijk te worstelen heeft met stemmen uit lagere sfeer. Ook zal die weerklank in den regel krachtiger zijn, naarmate in wat uit de Volksvertegenwoordiging vernomen wordt, meer trilt de historisch-nationale toon. Met name in ons Vaderland, waar het historisch-nationle zoo diep in het volkskarakter is gegrift.

Merkwaardig is wel in verband met het voorafgaande, dat èn Thorbecke èn Groen van Prinsterer van de Staten-Generaal als *volksgetewen* hebben gesproken. 20 Dec. 1853 noemde in de Tweede Kamer de eerste de Volksvertegenwoordiging „het getewen, het onafhankelijk orgaan, de stem der volksbehoefte,” enz.¹⁾ En Groen van Prinsterer schreef in 1871: „Vertegenwoordiging van het *nationaal getewen* ligt niet in het *kiesbevoegde personeel*.”²⁾

Vaak is uitgesproken, dat voor het begrip van Volksvertegenwoordiging keuze van de zijde des volks niet noodzakelijk is. Aldus Bluntschii, Burke, Walter, Waitz, de Louter, de Savornin Lohman³⁾, Cort van der Linden. Tot zekere hoogte kan dit worden beaamd. Ook zonder zoodanige keuze kan goede zorg aan de belangen van Staat en volk worden gewijd. En het driemanschap van 1813 heeft, zonder eenige vormelijke opdracht, het Nederlandsche volk op voortreffelijke wijze vertegenwoordigd; in den zin van uitdrukking geven aan wat in het volksleven was grijpt. Voorts durfde Groen van Prinsterer beweren, „steeds, lid der Tweede Kamer of niet, *volksvertegenwoordiger* te zijn.”⁴⁾ Nader aldus omschreven: „Vertegenwoordiger van het *nederlandsche volk*. Namelijk voor zoover het de volkshistorie, in haar meest glansrijke tijdperken, waardeert, en in het volksgeloof, dat het cement der Republiek was, zijn eenigen troost, beide in leven en sterven, nog vindt.”

Toch is invloed van het volk op de samenstelling van de Vertegenwoordiging gewenscht. Groen van Prinsterer schreef in 1869: „Verband van *Volksvertegenwoordiging* en *Volk* is het eerste vereischte, het levensbeginsel van een constitutioneel gouvernement.”⁵⁾

Ook te dien opzichte bestaat verschil tusschen het Luthersche en het Calvinistische staatsrecht. Volgens Stahl bevordert de Luthersche Kerk eenigermate „den Sinn, der, wenn nur das religiöse Gewissen gewahrt, im

¹⁾ *Onuitgegeven parl. redevoeringen*, dl. III, bl. 366.

²⁾ *Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. III, bl. 241. Ook werd in bovengenoemd jaar van anti-revolutionaire zijde aan Groen van Prinsterer over de „vrienden” in de Tweede Kamer der S.-G. geschreven: „Van vertegenwoordiging in den waren zin, *vertegenwoordiging van het volksgetewen*, van de volks-overtuiging in haar diepste, edelste en heiligste trekken, geen besef zelfs.” (T. a. p. dl. II, bl. 365).

Eveneens spreekt Ahrens, in zijn *Cours de droit naturel*, 8ste dr. (1892), dl. I, bl. 115 en 117, van de Vertegenwoordiging als „la conscience nationale”.

³⁾ In *Gezag en Vrijheid* (1875), bl. 94, schrijft Mr. Lohman: „in Engeland bestaat het ligchaam, dat het krachtdadigst de volksregten tegen willekeur in bescherming heeft genomen, uit door den *Koning benoemde Pairs*; terwijl het Lagerhuis is samengesteld uit de afgevaardigden van *door hem aangewezen steden*.”

⁴⁾ *Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. III, bl. 204.

⁵⁾ T. a. p., 2de serie, dl. I, bl. 71.

Weltlichen willig die Berufenen, die Herrscher und Könige walten lässt." ¹⁾ Het Calvinisme wil daarentegen een meer actief deelnemen van het volk, in verband met de verantwoordelijkheid, die voor den gang des openbaren levens ook rust op het volk ²⁾. Vandaar, dat Groen van Prinsterer, tegenover conservatieve angstvalligheid, zich beslist heeft uitgesproken voor een zich verklaren van de candidaten voor de Tweede Kamer; niet over een uitvoerig programma van regeeringsbeleid, maar over de aanhangige vraagstukken, en bovenal over de beginselen van den candidaat ³⁾. Zonder bekendheid van de kiezers met de gezindheid der candidaten in dezen miste het kiesrecht ernstige beteekenis. Terwijl men daarbij moest kunnen vertrouwen, dat de gekozene, niet dan na zeer ernstig overleg, zoude afwijken van eene bij de stembus afgelegde verklaring ⁴⁾.

De volstrekte onafhankelijkheid, die voor het lid der Kamer eisch is, doelt meer op diens verhouding tot de kiezers, dan op die tot zijn na ernstig overleg gedane blootlegging van beginselen ⁵⁾.

Om de verantwoordelijkheid, die op het volk rust, is van hoog belang, dat dit meeleve in de beraadslagingen van de Staten-Generaal ⁶⁾.

Gelijk Groen van Prinsterer daartoe het *gansche* volk, vrouwen

¹⁾ *Der Protestantismus als politisches Princip*, 2de dr. (1853), bl. 35.

²⁾ Groen van Prinsterer schrijft t. a. p., 2de serie, dl. II, bl. 295: „Stahl zelf heeft, met de hem eigen scherpzinnigheid en waarheidsliefde, aan het Calvinisme den oorsprong toegeschreven van het *echt-constitutionele staatsregt*.”

³⁾ Nog in *Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. II, bl. 208: „Van *le mandat impératif* heb ik een afkeer, doch evenzeer van al te behoedzame zwijgenstactiek. De kiezer moet bekend zijn met de *meeningen* van den candidaat, over hetgeen actueel belang heeft; bovenal met zijne *beginsels*, over hetgeen *altijd* aan de orde is.” Zie ook bl. 289.

⁴⁾ Zie *Aan de Kiezers*, VII, bl. 16 en 17. Groen van Prinsterer heeft dit genoemd den „zedelijken band aan de kiezers.” Deze uitdrukking heeft tot misverstand geleid. Zijne gedachte ware wellicht beter uitgedrukt door: *zedelijken band aan de afgelegde verklaring*.

⁵⁾ Meer bijzonder in verband met de verhouding van de leden der Tweede Kamer tegenover de kiezers schreef L. in *De Gids*, jg. 1871, dl. II, bl. 82, aangaande Groen van Prinsterer, dat „niemand beter dan hij de eischen van den constitutioneelen regeringsvorm begrijpt en in toepassing brengt.” Het opstel, waaraan deze woorden ontleend zijn, voert tot opschrift: *Democratie en constitutioneele monarchie*.

⁶⁾ Belangrijk is de rede, door Groen van Prinsterer 12 Sept. 1849 in de Tweede Kamer der S.-G., gehouden voor behoorlijke publicatie van het in de Staten-Generaal verhandelde. Zie *Adv. in de Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 285 v.v.

Thorbecke haastte zich dikwijls weinig met het afstaan van zijne redevoeringen voor het *Bijblad*; ook onthield hij die wel geheel daaraan. Dit laatste deed hij o.a. met eene rede, 23 Mei 1849 gehouden. Den vorigen dag had Groen van Prinsterer, met bestrijding van Thorbecke, eene schitterende en zeer klemmende rede gehouden over de souvereiniteit van het Huis van Oranje. Den volgenden dag kwam Thorbecke aan het woord, maar zonder iets aan te voeren tegen Groen's argumenten. En op de plaats, waar men die rede in het *Bijblad* zoude verwachten, leest men: „Deze redevoering, reeds voor eenigen tijd aan den geëerden spreker ter inzage gezonden, en nog niet terug-ontvangen, zal later worden medegedeeld.” (*Bijblad*, bl. 538) Dit is echter niet geschied, gelijk ook verder alle meer omvangrijke redevoeringen van Thorbecke in de zitting van 1849 ontbreken.

1 December 1851 hield Thorbecke eene zeer heftige rede tegen de anti-

zoowel als mannen ¹⁾, wilde zien opgewekt blijkens het aangrijpende slot van zijn *Een staatsman niet! een evangeliebelijder* ²⁾: „Zeg het aan de kiezers, zeg het aan het volk achter de kiezers, zeg het in het huisgezin van kiezer of niet-kiezer, zeg het aan ieder geloovig lid der Gemeente, zeg het aan man of vrouw, die het Evangelie liefheeft, die christelijke volksopvoeding waardeert, die van onze verantwoordelijkheid, met het oog op den zegen der volkshistorie van Nederland en Oranje, besef heeft; zeg het aan ieder die, temidden van de ontzettende godslastering onzer dagen, de kalmte en gemoedsvrede van den Christen niet met een thans inderdaad verachtelijk laodiceïsme verwacht; zeg, en herzeg hun, dat ik, niet als staatsman, niet als hoofd eener partij, maar als belijder van het Evangelie, hun geloovig Amen op mijne belijdenis in de Tweede Kamer te gemoet zie.”

IV. TAAK EN WERKKRING DER STATEN-GENERAAL.

Ten slotte zij ter aanwijzing van het karakter der Staten-Generaal gewezen op hunne taak en hunnen werkkring.

De Staten-Generaal zijn geroepen met de Regeering deel te nemen aan de publieke zaak.

De Staat is eene publieke zaak; niet de privaatrechtelijke aangelegenheid van den Vorst, of van wien ook. Dit publiekrechtelijke van den Staat bedoelde *Stahl*, als hij sprak van diens *republikeinsche* karakter ³⁾.

revolutionairen, en inzonderheid tegen Groen. Zij verscheen echter eerst zes weken later in het *Bijblad*; en slechts „op dringend verzoek der Eerste Kamer”, gelijk *De Nederlander* 28 Jan. 1852 schreef. En 2 Febr. d. a. v. meldt *De Nederlander*, dat toen in het *Bijblad* verschenen was eene rede, door *Thorbecke*, zeven maanden tevoren, 27 Juni 1851, in de Eerste Kamer over de Gemeentewet gehouden.

En nog in 1865 schrijft *De Bosch Kemper* (t. a. p., verm. uitg., bl. 561), handelende over de stenographie: „Wat helpen echter zoodanige inrigtingen, zolang het bijv. aan den tegenwoordigen minister van B. Z. vrijstaat zijne redevoeringen in het *Bijblad* eerst te doen opnemen, wanneer hij zulks verkiest, maanden nadat zij uitgesproken zijn of in het geheel niet? Het is een misbruik, waartegen meermalen is opgekomen,” enz.

¹⁾ Waarvan het valsche beeld is algemeen stemrecht met vrouwenstemrecht.

²⁾ No. III (8 Juni 1864) van *Aan de Kiezers*. Afgaande alleen op het opschrift van dit nummer wist men soms in liberalen kring te vertellen, dat Groen erkend had, geen staatsman te zijn! (zie mijn *Stud. en Sch.* enz., serie XV, bl. 206) Dit is van soortgelijk gehalte als de voorstelling van Mr. Van Houten, in: *De Staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke*, 2de dr. (1882), bl. 24, dat Groen, blijkens wat hij over het republikeinsche van ons koningschap had gezegd, de volkssouvereiniteit had erkend. Zie daarover Groen's *Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. IV, bl. 73/4.

³⁾ Ook schrijft Groen van Prinsterer, dat *Stahl* aan het Calvinisme den oorsprong heeft toegewezen van den *gemeenebestelijken* grondtrek, in Koningschap en Republiek beide, in de geschiedenis en in den bloei van de Vereenigde Staten zoowel als van Engeland openbaar.” (*Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. IV, bl. 295)

Aan die publieke zaak, aan het staatsleven nu, nemen deel ook de Staten-Generaal; en — in betrekkelijken zin — zonder beperking.

Op zichzelf is — wat de materie aangaat — de kring van werkzaamheid van de Staten-Generaal even uitgebreid als die der Regeering.

Geene deeling mag hier plaats hebben, gelijk wel is geschied, als ware de Regeering die macht, welke opkomt voor het gezag, en zouden de Staten-Generaal tot voornaamste taak hebben, te waken voor de rechten en vrijheden des volks.

Die tegenstelling is valsch. Hadden in vorige eeuwen de Standen daarin meer in het bijzonder hunne taak, — allengs brak hooger opvatting door, die de grenzen van den werkkring der Vertegenwoordiging verruimde, en hen thans mede verantwoordelijk stelt voor den gang van 's lands zaken in het gemeen ¹⁾).

Gewis hebben de Staten-Generaal voor de vrijheid op de bres te staan. En daaraan te herinneren, is in dezen tijd geenszins overbodig.

Maar evenzeer zijn zij geroepen te pleiten voor het gezag; voor de *rechten* van het gezag, en de *plichten* van het gezag; voor den *aard* van het gezag, gelijk Groen van Prinsterer dat deed in zijn strijden voor de souvereiniteit van de Kroon; en voor den *grond* van het gezag, die niet in het goedvinden der burgers is gelegen, maar in den wil van God, Die, uit oorzaak van de verdorvenheid van het menschelijk geslacht, gelijk zegt art. 36 van de Gereformeerde geloofsbelijdenis, verordend heeft, dat er Overheden zullen zijn, welke in Zijnen naam regeeren over Zijne schepselen ²⁾).

Ook hebben de leden der Staten-Generaal wel toe te zien, dat zij zich niet paaien met den waan, hunnen plicht in dezen vervuld te hebben, door bij wijlen een mooi klinkend woord te plaatsen over het goddelijk recht der Overheid, zonder veel verband met de practijk, doch inmiddels te gedoogen, zoo niet te bevorderen, het groote kwaad van de het volksleven verwoestende *gouvernementeële regeeringloosheid* ³⁾). En wel verre

¹⁾ Zelfs maakt de voorstelling, alsof de Staten-Generaal bepaaldelijk voor de rechten en vrijheden des volks hebben op te komen, de monarchie in beginsel *absoluut*. Absoluut met eene kleine beperking. Zoo maar die rechten en vrijheden niet worden aangetast, deert eigenlijk den Staten-Generaal niet wat de Regeering doet.

²⁾ Ook hierin komt uit, wat de Graaf De Maistre schreef: „Le péché originel, qui explique tout et sans lequel on n'explique rien,” enz.. (*Les soirées de Saint-Petersbourg*, uitg. 1821, dl. I, bl. 60)

³⁾ De bestrijding daarvan vormt een belangrijk deel van Groen van Prinsterer's staatkunde. Reeds was dit zijne gedachte bij de Kon. Boodschap van 12 Dec. 1829 en de Vorstelijke Toespraak van 5 Oct. 1830. Gelijk hij die later aldus heeft uitgedrukt: „Geen *zwichten* en geen *staatsgreep*, maar *regeren*, door ondubbelzinnig uitkomen voor het staatsregtelijk ABC.” (*Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. IV, bl. 264) Ook keerde hij zich tegen den *schijn* van regeeren, dien Thorbecke zich gaf. Ongetwijfeld ging van deze machtige persoonlijkheid kracht uit. Maar die van een *gouvernement personnel*. En zoo zeide Groen 18 Nov. 1852 in de Tweede Kamer: „Van Koning Willem I (in vele opzigten, ook nu, ook door hen die vooral dit niet behoorden te doen, miskend) heeft men te regt beweerd, dat hij *administreerde*, en eigenlijk niet

van zich te verblijden over een bukken van de Regeering voor de Staten-Generaal, dienen dezen op zelfstandigheid bij de Regeering prijs te stellen¹⁾. „Men vergete niet, dat, waar leiding ophoudt, verleiding begint.”²⁾

Aan den anderen kant heeft ook de Regeering, heeft ook het gezag voor de vrijheid te waken³⁾. Reeds Calvin zegt in zijne *Institutio* enz.⁴⁾, omtrent de Overheden, dat zij met alle naarstigheid daarnaar moeten streven, niet te gedoogen, dat de vrijheid des volks, voor welke zij zijn ingesteld, in eenig opzicht verminderd, veel minder, geschaad of vernietigd worden zoude. Zoo houdt ook de eed, dien te onzent de Koning na het aanvaarden van de Regeering, volgens art. 51 G.W. aflegt, in, dat Hij „de algemeene en bijzondere vrijheid en de regten” van alle zijne onderdanen beschermen zal. En Groen van Prinsterer kon, te meer bij de overweging, dat wij de dynastie der Oranje's hebben, zeggen: „De Koning is beschermheer, desnoods tegen de meerderheid, desnoods tegen eene tijdelijke opinie; beschermheer van de regten en vrijheden des volks.”⁵⁾ Ook wijst met name in Nederland de gevoerde schoolstrijd wel aan, dat de vrijheid, zelfs de geestelijke vrijheid allerminst steeds veilig is bij de Volksvertegenwoordiging. Terwijl Groen van Prinsterer herhaaldelijk heeft doen uitkomen, dat Koning Willem III, de laatste Oranje-Vorst, in 1856 zoo duidelijk getoond heeft, voor het recht der bezwaarden in den schoolstrijd te gevoelen, en dat diens goede bedoeling alleen door

regeerde. En terwijl gij” — aldus sprak Groen het Ministerie Thorbecke aan — „met *wetten* doet wat hij met *besluiten* gedaan heeft, zal dit, terwijl de zoogenaamde verheven beginselen worden terzijde gesteld, *regeeren* genoemd worden? daaromtrent bestaat bij mij twijfel. Men *regeert*, noch bij wetten, noch bij besluiten alleen, maar door *beginselen*, die *weérklank vinden bij het volk*.” (*Adv. in de Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 159). Bij Thorbecke's dood schreef Groen dan ook: „Nu de *Dictator* wegvalt, wordt straks de *anarchie in de sfeer der Geesten openbaar*.” (*Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. IV, bl. 210)

¹⁾ Zoo is Groen van Prinsterer krachtig opgekomen tegen eene motie, waarin uitgesproken werd, dat de wet verkeerd was toegepast, „en met verzoek van mededeeling der te nemen maatregelen van herstel.” Hij achtte het ongeoorloofd te pogen, „de Ministers, de vertegenwoordigers der Kroon..... te noodzaken om in een speciaal geval te verrigten hetgeen de Tweede Kamer in strijd met haar gevoelen, oordeelt en beveelt,” enz. (*Bijbl. t. d. Ned. Staats-Crt.*, 1855/6, II, bl. 553). Nader daarover in mijn *Gewogen* (1893), bl. 104 v.v.. Het is dan ook niet zonder bedenking, dat in de Tweede Kamer, ook door Ministers, herhaaldelijk over een „uitvoeren” van eene Kamermotie gesproken wordt.

²⁾ *Adv. i. d. Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 7.

³⁾ Ook ligt waarheid in de opmerking van Lorenz von Stein, dat in de hedendaagsche constitutioneele monarchie niet het minst tot de taak der Vorsten behoort de bescherming van de vrijheid *tegenover de Volksvertegenwoordiging*. Zij het al, dat von Stein daarbij alleen dacht aan het door de minderheid willen vastleggen van hare tijdelijke macht in het belang van haar *economisch* bestaan.

⁴⁾ Boek IV, hoofdst. 20, § 8.

⁵⁾ *Adv. in de Tweede Kamer der S.-G.*, dl. II, bl. 173.

het Hem opdringen van de Onderwijswet van 1857 verijdeld is ¹⁾).

Ja, de genoemde verdeeling, bepaaldelijk het beschouwen van de Volksvertegenwoordiging als het schild der vrijheid, is eigenlijk uit den revolutionairen hoek, waar men steeds geneigd is, in elken Koning eenen gezagsfanaticus te zien, en in alle leden der Volksvertegenwoordiging vrijheidskampioenen.

Regeering en Staten-Generaal hebben beiden te waken èn voor het gezag, èn voor de vrijheid. In beginsel is moeilijk eenige publieke gelegenheid te noemen, die principieel buiten alle bemoeienis van de Staten-Generaal zoude liggen.

Ongetwijfeld hebben dezen van hunne bevoegdheid met wijsheid gebruik te maken ²⁾. IJdel is het pogen, zoodanige inrichting te scheppen, dat misbruik ondenkbaar ware, en ook bij slechten wil en onverstandig streven, zoowel van de Regeering als van de Staten-Generaal, nochtans de goede gang van zaken gewaarborgd was. Vragen de Staten-Generaal, hoever zij kunnen gaan zonder eenig stellig voorschrift der Grondwet te overschrijden, dan zijn zij niet te veel mans, maar te weinig mans voor de vervulling van hunne hooge taak ³⁾. En van de Regeering geldt hetzelfde ⁴⁾. Ja, in het algemeen is waar, dat, zoo van allen kant alleen hierop gelet wordt, wat gedaan kan worden zonder de perken van het recht te buiten te gaan, het leven zich stukwringt. En wie mocht trachten, door wettelijken boei alle onverstandig gebruik te voorkomen, laat van het recht te-nauwernood eene schaduw, en vermoordt de vrijheid.

De Staten-Generaal hebben recht van spreken over, plicht van toezicht op de publieke zaak in vollen omvang.

¹⁾ Van dezelfde gezindheid schijnt ook getuigd te hebben de ontvangst, door den Koning 17 Aug. 1878 bereid aan de Commissie van het Volkspetitionnement op „Het Loo”. Hier ter plaatse moge ik inlasschen eene bijzonderheid, onder de thans levenden wellicht alleen aan mij bekend, en die ik dank aan eene mededeeling, mij gedaan door ELOUT VAN SOETERWOUDE. Na het overlijden van Koningin Sophie, koesterde Koning WILLEM III een weinig wenschelijk voornemen. Om dit te keeren, besloten vijf mannen van aanzien, zich met een schrijven tot den Koning te wenden, waarin Hem dat plan ontraden werd. Bij het lezen van dien raad werd de Koning zeer ontstemd. Maar zie, op den dag van het aanbieden van het Volkspetitionnement, dat bij monde van ELOUT was gedaan, werd deze aan 's Konings disch genoodigd. En toen ELOUT daarvoor ten paleize verscheen, *ging de Koning hem tegemoet en sprak Hij ELOUT in dezer voege aan: Vóór eenigen tijd heeft U. mij zekeren brief geschreven; ik was daarover destijds zeer boos; maar nu dank ik U. daarvoor hartelijk.*

²⁾ Zoo heeft hij bij de interpellatie door den heer HOFFMAN in de Eerste Kamer der S.-G., in April 1850, over het benoemen van burgemeesters, THORBECKE wel de regels willen toelichten, welke bij die benoemingen in het algemeen waren gevolgd, maar geweigerd, inlichtingen te geven omtrent de toepassing van die regels op de bijzondere gevallen, daar hij zich niet wenschte uit te laten over de daarbij betrokken personen.

³⁾ Mr. KRABBE schreef in *De Gids*, afl. v. Jan. 1900, bl. 228: „Hoever men het met de rechten die de Grondwet toekent kan brengen als men ze op de spits stelt, wie zal het zeggen? Wij weten alleen dat ze niet gegeven zijn om op de spits te worden gesteld.” Ik durf echter niet zeggen, dat zijne politieke opstellen daarop steeds een weérklank zijn.

⁴⁾ Hierop wijst ook THORBECKE in zijne *Narede*, bl. X/XI.

Of dit ergens in de Grondwet staat?

Stellig zijn er bepalingen, welke die opvatting steunen. Zoo art. 54, volgens hetwelk de Ministers verantwoordelijk zijn. Verantwoordelijk, zonder beperking: voor hun niet-doen zoowel als voor hun doen; voor hun optreden ter vervanging van hunne voorgangers¹⁾, zoowel als voor hun blijven; voor alle handelingen, voorzien van het ministerieele *contra-seign* (hoe heeft G r o e n daarvoor in 1866 gestreden!), maar ook voor andere.

Verantwoordelijk. Niet als de dienaar tegenover zijnen meester, die van den dienaar vergen kan, dat hij naar zijns meesters last handelt; slechts verantwoordelijk in dien zin, dat de Minister bereid is, zijn doen en niet-doen te verklaren en te verdedigen. Maar dan toch verantwoordelijk in breeden omvang.

Voorts art. 95, dat spreekt van aan de Kamers alle verlangde inlichtingen te geven, waarvan het verleenen niet strijdig kan worden geoordeeld met de belangen van den Staat.

„Overeenkomsten” met vreemde Mogendheden worden volgens art. 58 zoo spoedig mogelijk aan de Staten-Generaal medegedeeld.

Toch is het niet uitsluitend in Grondwetsartikelen, waarin voor een ruim veld van bemoeienis voor de Staten-Generaal kracht is te zoeken.

Dit kan en moet worden uitgesproken ook door wie van een verzwakken van de wet, gelijk dit heden ten dage door velen verdedigd wordt, niet weten willen. De Grondwet is onschendbaar. Hare bepalingen dienen met evenveel stiptheid als onbekrompenheid te worden nageleefd. Maar het staatsrecht is daarin niet begrepen. Reeds is het algemeene staatsrecht van beteekenis. In de Memorie van toelichting bij het voorstel der Negenmannen leest men, dat het „niet verantwoordelijk” zijn van den Koning, wil dit stellige rechtskracht hebben, door de Grondwet moet zijn uitgesproken²⁾. En in de Memorie van antwoord komt het volgende voor: „*Constitutionele monarchie* is monarchie met eene constitutie..... De aard eener *constitutionele monarchie* hangt van hare constitutie af.”³⁾ Dit is pakkend gezegd. Maar ook juist?⁴⁾. Heeft de monarchie geene kenmerkende eigenschappen? Kan de „constitutie” naar willekeur bepalingen maken, zonder dat het wezen der monarchie wordt aangetast? Indien niet, zoo heeft men ook met dat wezen te rekenen; mag en moet

¹⁾ Daarom is niet juist wat wel gezegd is, dat het ontslag van een ministerie aan alle verantwoordelijkheid ontsnapt. Een ministerie kan zijn optreden niet rechtvaardigen, gelijk H e e m s k e r k in 1866 wilde doen, met de opmerking, dat de stoelen leëg waren.

²⁾ *Handd. over het voorstel van Negen Leden* enz., uitg. v. Belinfante, bl. 64.

³⁾ T. a. p., bl. 182.

⁴⁾ In de *Narede (Parl. Redevoeringen. Ministerie van Sept. 1865 tot Febr. 1866)* (1870), bl. X, vindt men deze omschrijving: „de constitutionele dat is, de liberale Monarchie met Volksvertegenwoordiging,” enz.. Dit is pakkend in anderen zin.

Eene derde definitie — en zij is nog de beste — komt voor t. a. p., bl. XV/XVI: „De constitutionele monarchie..... bestaat in een verband van elkander wederkeerig beperkende organen, aangelegd om met vrijheid zamen te werken tot eene wetgeving en een bestuur, die aan de eischen van een juist, regtvaardig, nationaal verstand beantwoorden.”

de „constitutie” in harmonie daarmee worden verklaard en aangevuld.

En buiten dit algemeene staatsrecht komt, om het geldende recht te kennen, nog de geschiedenis in aanmerking ¹⁾. Al viel uit de Grondwet de bepaling weg, dat de Kroon der Nederlanden aan het Huis van Oranje toekomt, dan was daarmee nog niets wezenlijks verloren. Immers had de opdracht van de souvereiniteit reeds in 1813 plaats, en daaraan ontleent ons Stadhuis een recht, al zweeg de Grondwet daarover ²⁾.

Ook verder blijft het staatsrecht afhankelijk van de geschiedenis ³⁾.

We hebben geen Engelsch staatsrecht en geen Duitsch, en geen Fransch, maar een Nederlandsch staatsrecht. Reeds daarom is, tot verklaring en

¹⁾ Ook van de geschiedenis als bron van ons staatsrecht was Thorbecke zeer afkeerig. Meer dan eens beantwoordde hij alle beroep daarop zelfs op schamperen toon. Met de Grondwet alleen wilde hij rekenen. In dit opzicht is tekenend, dat na 1848 vele vrijzinnige kiesverenigingen als naam zich kozen: „De Grondwet”. Daarin ligt diepere zin dan het stipt willen naleven van die wet. In dat opzicht was er toch in waarheid tusschen de partijen geen verschil. Zelfs kan Thorbecke te dezen aanzien niet gelden als model. Hij kon het verschil tusschen de voorstellen van de Staatscommissie van 17 Maart 1848 en de Grondwetsredactie van dat jaar moeilijk verkroppen. Denke men voorts aan het tijdens zijn eerste Ministerie niet voldoen aan het 5de van de additioneele artikelen. In het aanheffen van de Grondwet als leus in dien tijd klinkt dan ook als diepere toon *het zich willen losmaken van de historie*. Gelijk de gansche staatkunde van Thorbecke principieel sterk *anti-historisch* was. Reeds kwam Groen van Prinsterer 10 Aug. 1840 in de Dubbele Tweede Kamer der S.-G. in verzet tegen deze woorden in het Adres van antwoord op de Troonrede: „De Grondwet toch is het plegtanker van Neerland's vrijheid en volksgeluk.” Hij zeide toen o.m.: „Neen! dan hebben onze vaders, toen zij de vrijheid van een door het geloof herboren Vaderland op het dierbaar Bijbelboek hebben gegrond, een beter plegtanker voor het volksgeluk gehad.” En: „Vijf en twintig jaren is een plegtanker uitgeworpen geweest; ik mag vragen, heeft het U voor stranden behoed?” (T. a. p., dl. I, bl. 5 en 6).

Ook is bedenkelijk, de Grondwet de *constitutie* te heeten. Alsof deze den Staat samenstelt. Alsof een Staat zonder eene dusgenaamde Grondwet niet kan bestaan. In zijn *Reflections* enz. merkt Burke aan de Franschen op, dat zij wel terdege eene constitutie hadden, al ontbrak hun eene Grondwet. Gelijk dit nog het geval in Engeland is.

²⁾ Ook wordt het recht der ingezetenen tot vereeniging en vergadering in art. 9 G.W. erkend.

³⁾ Maar in anderen zin dan wil Mr. Struycen, t. a. p., dl. I, 2de stuk (1917), bl. 284/5: „De Grondwetten en het staatkundig spraakgebruik zijn nu eenmaal gebouwd op het begrippen-schema van het oude regiem; zij ordenen het staatsrecht om de oude organen heen; tusschen welke eertijds de bestanddeelen van het persoonlijke gezag zijn verdeeld, ook al is hun gezag verdwenen of geheel van karakter veranderd; daarmee geheel te breken, het oude spraakgebruik geheel prijs te geven, zoude niet alleen tot gevolg hebben, dat men elkander niet begreep, maar ook ieder historisch onderzoek onmogelijk maken. Anderzijds mag men niet, om der wille van de Grondwet en het geijkte spraakgebruik, beschrijven wat in het werkelijke staatsleven niet is terug te vinden. De eenige uitweg is, dat men eene vormelijke kniebuiging doet voor de oude gezagsomschrijving, de gezagsverdeling tusschen de verschillende organen, zooals de Grondwet die kent, tot punt van uitgang neemt, de samenstelling en de onderlinge verhouding dier organen in het raam der grondwettelijke begrippen beschrijft, om dan vervolgens te onderzoeken en vast te stellen, tot welke rechtskundige ordening van de volkgemeenschap, dit alles in het werkelijke staatsleven is vergroeid. Door de Grondwet heen moet men langs den weg van het historisch onderzoek de werkelijkheid van het heden leeren zien.”

Op deze wijze loopt men naar mijn oordeel wel eenig gevaar, dat de Grond-

aanvulling van de Grondwet, alle abstracte theorie over den aard des gezags en de bevoegdheid der Vertegenwoordiging half werk nog slechts.

Evenmin als wij ons Koningschap kunnen losmaken van de dynastie, aan welke in 1813 de souvereiniteit werd opgedragen, kunnen wij onze Staten-Generaal scheiden van het verleden. Daarom is ook voor ons land niet kortweg te aanvaarden wat Meyer, Bornhak, Jellinek betoogen, dat aan de Volksvertegenwoordiging slechts die rechten toekomen, welke haar uitdrukkelijk zijn verleend. Wij zijn zonen van een land met een republikeinsch verleden; met eene historie, die spreekt van breede inmenging des volks in de publieke zaak. Hetgeen voor Duitschland geldt als nationaal, is dit daarom nog niet voor Nederland. Wat ook Groen van Prinsterer bedoelde, toen hij schreef: „*Stahl was Duitscher* en onderdaan van den Koning van *Pruissen*. Ik bleef *Nederlander* en leef onder de *grondwettige Souvereiniteit* van het nederlandsche Stamhuis.”

„In het *Duitsche* staatsregt is het *monarchale* kenmerkend beginsel. In Nederland is, naar de strengheid van staatsrechtelijke terminologie, zelfs het woord *monarchie* (*alleen-heersching*) onjuist, zoo niet ongerijmd.

„*Stahl* was Lutheraan. Ik bleef *Calvinist*.

„Er is, bij overeenstemming in beginsel, een niet onbelangrijk verschil der tweederlei protestantsche rigting.”¹⁾

Het is eene dorre, onhistorische opvatting, om voor elke bevoegdheid van de Staten-Generaal te zoeken naar een Grondwetsartikel, waaruit die afgeleid kan worden. Kan eenerzijds niet gezegd worden, dat alles den Staten-Generaal vrijstaat, wat hun de Grondwet niet uitdrukkelijk onthoudt, — even bedenkelijk is het daaraan tegenovergestelde²⁾.

Hierin lag de fout dergenen, die in vroegere jaren, zooals De Bosch Kemper³⁾ en Mr. Huber⁴⁾, het recht van de gemotiveerde motie van orde ontkenden.

wet verwrongen wordt naar moderne theorieën, die zich als de hoogere „werkelijkheid van het heden” aandienen.

Reeds was er aanstonds na de Grondwetsherziening van 1848 een streven om, door de Grondwet heen, de „werkelijkheid” van de „Maartsche buien” te doen heerschen.

¹⁾ *Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. II, bl. 294.

²⁾ De Bosch Kemper, merkt, t. a. p., verm. uitg., bl. 492, op, dat het recht, om wijzigingen voor te stellen, zonder dat de Grondwet daarvan repte, „vóór 1848 ten opzichte van de adressen en in het reglement van orde ook zonder tegenspraak (is) uitgeoefend.”

³⁾ *Bijdragen t. d. kennis v. h. Staats-, Prov. en Gemeentebestuur in Ned.*, dl. III (1859), bl. 1 v.v.. Echter wordt daar de motie opgevat als voorschrift aan den Minister. Zie ook van denzelfden schrijver zijne *Handd. t. d. kennis v. h. Ned. Staatsregt* enz. (verm. uitg., 1865), bl. 480 en 538.

⁴⁾ *De gemotiveerde motie van orde* (diss., 1867). Men leest daar op bl. 90/1: „wij meenen, dat de Staten-Generaal hun eenig bestaan ontleenen aan de Grondwet, niet alleen dat zij de Staten-Generaal heeft in het leven geroepen, zij wijst ook nog de rechten aan, welke elke Kamer bezit om hare grondwettige taak te kunnen vervullen. Buiten de daar opgenoemde rechten bezit zij er geene.”

Zeker is zij niet zonder gevaar. Al beaamt men Groen van Prinsterer's woord: „Zij heeft geenerlei staatsregtelijke beteekenis dan haar zedelijke kracht,”¹⁾ Nog blijft waar wat deze staatsman 21 Mei 1849 in de Tweede Kamer der S.-G., bij de eerste motie, die werd voorgesteld, opmerkte: „Men weet daarbij waar men begint, niet waar men eindigen zal.”²⁾ Het is zeker eene verkeerde wijze van handelen, de meest ingewikkelde problemen bij zoodanige motie in behandeling te brengen, en daarover zonder nadere voorbereiding aldus eene uitspraak der Kamer uit te lokken.

Maar om mogelijk misbruik mag het gebruik niet veroordeeld worden³⁾, en heil gezocht in het doorsnijden van den band met de geschiedenis; in het zoeken van de diepste basis voor de Staten-Generaal alleen in de Grondwetsartikelen.

Voor het recht van de Staten-Generaal om de publieke zaak in ruimen omvang te bespreken, is in 1866 een historische strijd gevoerd, waarbij Groen van Prinsterer, van zijn studeervertrek uit, in de eerste rijen stond; eenerzijds den Staten-Generaal alle recht, om eenigen dwang op de Kroon uit te oefenen, betwistende, maar aan den anderen kant met forsche hand opkomende voor het recht der Staten-Generaal tot beoordeeling van regeeringsdaden. Trouwens had Buys reeds in 1865 geschreven: „Misschien heeft sedert 1848 geen lid van de Tweede Kamer

¹⁾ *Parl. Studien en Schetsen*, dl. II, bl. 417, en dl. III, bl. 188. Ook schreef *De Nederlander* 9 Maart 1905 (No. 3506), dat de motie van orde nooit anders is dan eene *sententia declaratoria*.

²⁾ *Adv. in de Tweede Kamer der S.-G., zitting van 1849*, bl. 105. Eigenlijk wilde Groen toen in het geheel niet van dergelijke motiën weten. Toch is hij reeds in het volgende jaar, bij het uitgeven van zijne *Adviezen*, van dit gevoelen teruggekomen, blijkens de aantekening: „De nieuwhed der zaak en de vrees om, op grond eener verwijzing naar Engeland, over te nemen wat voor Nederland welligt ongepast is, deed mij terugdeinzen voor het plotseling daarstellen van een veelbeteekenend antecedent. Misschien was mijne schroomvalligheid te groot. Een dergelijk formuleren van het gevoelen der Kamer kan, in sommige gevallen, meer belang en ernst geven aan de discussie.” Later heeft Groen niet alleen motiën van orde beslist verdedigd, maar ook zelve die voorgesteld. Zoo 21 Nov. 1856 (in eene discussie over eene circulaire omtrent aanbevelingslijsten van rechterlijke ambtenaren); in Mei 1863 (over Polen); in Nov. 1863 (inzake lager onderwijs). Ook had hij geen constitutioneel bezwaar tegen de motie-Keuchenius van 26 Sept. 1866, al zoude hij — ware hij de voorsteller geweest — haar wellicht, „onder het gelach der Kamer”, nadat het doel bereikt was, hebben *ingetrokken*. (*Parl. Stud. en Sch.*, dl. III, bl. 47, noot 3) Waarvan men de nadere toelichting vindt op bl. 188: „in Nov. 1863 is ook aan mij soortgelijke trek als thans aan Keuchenius, gespeeld. Aan eene *motie van orde* gaf men plotseling eene beteekenis, nooit te voren daarin gelegd, en waarvan de ongegrondheid, bij een weinig nadenken, in het oog valt.” In de motie werd — in verband met de kortgeleden door de Regeering gegeven voorstelling aangaande Mr. Myer's taak *als Minister* — „de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den Minister van Kolonien, Mr. P. Myer” afgekeurd. De tegenstander maakte daarvan echter, dat zij bedoelde, den Koning te dwingen, de benoeming *tot Gouverneur Generaal* in te trekken. Aldus ook in Mr. Heemskerk's *De Praktijk onzer Grondwet* (1881), dl. I, bl. 52/3.

³⁾ Zie t. a. p., dl. II, bl. 417, en dl. III, bl. 188. In de zitting van 1865/66 waren motiën van orde „opeen gestapeld” enz..

meer gedaan om de bevoegdheid van het parlement uit te breiden, dan de Heer Groen, meer dan hij gebruik gemaakt van al die nieuwe wapenen tot uitbreiding van het parlementair gezag gesmeed", enz.¹⁾.

Van conservatieve zijde is in vroegere jaren deze ruime beschouwing telkens bestreden. Om het Koningschap te beschermen, zoo men meende; dat men echter in den grond meer schaadde, dan bevestigde.

De praerogatieven der Kroon — dus heette het dan — waren aan alle bespreking in de Staten-Generaal onttrokken. Met angstvalligheid poogde men dezen van dat terrein te weren. Als praerogatief bij uitnemendheid gold de benoeming van Ministers, omdat de Koning die benoemt, volgens de Grondwet, en ontslaat *naar welgevallen*²⁾, waarbij men zelfs het desbetreffende artikel geheel misverstond, dat het „naar welgevallen” alleen met het ontslaan verbindt, en, naar de keurige uitlegging, door Buys daarvan gegeven, wil te kennen geven, dat de Ministers *tegenover de Kroon* niet eenige aanspraak op hun blijven in het ambt kunnen doen gelden, indien Zij meent van raadslieden te moeten veranderen³⁾.

En waarom wilde men van conservatieven kant eigenlijk alles wat de Kroon bij uitoefening van hare z.g. praerogatieven deed, buiten beoordeeling door de Staten-Generaal laten blijven?

Inderdaad wijl men zelf te veel van het Koningschap had prijsgegeven. Maar al te zeer in de revolutionaire opvatting verward, volgens welke de Staten-Generaal soms kunnen dwingen, — wilde men aan den Koning een klein terrein voorbehouden, waarbinnen hij zelfstandig konde handelen. En waarom dan ook alle oordeel-velling van de Staten-Generaal over handelingen, binnen dat omtuinde erf verricht, hun ontzegd moest worden.

Neen, de verhouding is niet deze, dat de Kroon voor alle uitspraak der Staten-Generaal heeft te bukken, en daarom, wil men haar niet alle beteekenis doen verliezen, een stuk moet afpalen, waarbinnen alle kritiek der Staten-Generaal verboden is.

¹⁾ *Studiën over Staatkunde en Staatsrecht*, dl. I, (1894), bl. 48/9.

²⁾ Daartegenover heeft Groen van Prinsterer herhaaldelijk met klem het recht gevindiceerd, om ook de benoeming van Ministers in het openbaar te bespreken. Zoo toen Mr. De Kempnaer in 1866 van het recht tot die benoeming geschreven had: „Het komt niemand toe, op de uitoefening van dat regt eenige aanmerking te maken.” Groen teekende daarbij aan: „Eene zinsnede onvergetelijk (bijna schreef ik *onvergeeflijk*), kenmerkend voor de rigting, waarin een gansch stelsel van bestuur en wetgeving ligt.

„Trouwens de *koningsgezindheid* der vrijzinnigen (wijf het niet aan hen, maar aan hun theorie) heeft altijd eene absolutistische tint.” (*Parl. Stud. en Sch.*, dl. III, bl. 202).

³⁾ Toch blijven velen in art. 77 G.W. den zin — of den onzin — leggen, als bedoelde de Grondwet hier uitdrukkelijk te verklaren, dat de Koning in dezen met niets buiten Zich rekening behoeft te houden. Aldus — naar het schijnt — ook Mr. Krabbe, in *De Gids*, afl. v. Oct. 1912.

De Grondwetscommissie van 1910 heeft het „naar welgevallen” ook op het benoemen toepasselijk willen maken. Naar de uitlegging, die Buys van de aangehaalde woorden gaf, zoude dit beteekenen, dat iemand gedwongen kon worden, het ambt van Minister te aanvaarden!

De Kroon ontvangt *nooit* bevelen van de Staten-Generaal. De rechte verhouding is deze, dat eenerzijds de Kroon zich nimmer aan de Staten-Generaal heeft te onderwerpen, en anderzijds dezen het volle recht van beoordeeling toekomt.

Zelfs late men de praerogatieventheorie geheel varen. Volgens H e l l o, in diens *Du régime constitutionnel*, (3de dr., 1848), staat zij met de leer der machtsverdeeling in verband; heeft men onder praerogatieven te verstaan wat de Kroon, eer men aan het verdeelen van den pot begon, vooruit heeft gekregen. Ongeveer als het *legatum per praeceptionem* van het Romeinsche recht, zooals sommigen zich dat denken.

Eene kinderachtige voorstelling bijna. En zelfs, als men praerogatieven wilde noemen die bevoegdheden der Kroon, welke deze kan uitoefenen zonder aan de medewerking der Staten-Generaal gebonden te zijn, — dan is die benaming toch bedenkelijk, daar zij te veel aan machtsverdeeling herinnert; of wel den waan voedt, als moet het voor de Kroon steeds bijzonder aangenaam zijn, indien zij iets kan afdoen buiten medewerking der Staten-Generaal; als was hier een soort privaat jachtveld, een particuliere theetuin; alsof het metterdaad zoo groot principieel verschil maakt, of de Kroon al dan niet aan de instemming der Staten-Generaal gebonden is. Immers blijft — ook waar die eisch niet geldt — toch het recht van oordeel vellen. En de beteekenis daarvan onderschatte men niet. Opmerkenswaardig is in dit opzicht deze aanvang eener rede, door Groen van Prinsterer in de Tweede Kamer der Staten-Generaal in dubbelen getale 10 Aug. 1840 gehouden: „Ik rangschik mij tot dusver onder hen, naar wier oordeel de wetgevende bevoegdheid der Dubbele Kamer binnen zeer enge grenzen beperkt is. Doch tevens ben ik overtuigd, dat zij, ook binnen dien kring, groote diensten aan het Vaderland kan bewijzen, indien zij namelijk, ook waar die wetgevende magt ophoudt, met den nadruk die haar betaamt, haar gevoelen over de vaderlandsche belangen openbaart. De zedelijke invloed is ook hier het krachtigste middel om nuttig te zijn.”¹⁾ En 22 Mei 1849 spreekt Groen zich in de Tweede Kamer in denzelfden geest aldus uit: „de wezenlijke kracht der Kamer bestaat hierin, dat ze, eenigermate, en soms in ruime mate, door zedelijken invloed mederegeert, en door het werken op de publieke opinie gewigt heeft.”²⁾

Dat uitgebreide recht van spreken deert in het minst het beginsel niet, dat de volle staatsmacht bij de Kroon berust³⁾.

¹⁾ *Adv. in de Tweede Kamer der S.-G. in dubbelen getale*, bl. 18. In *Ned. Gedachten*, 2de serie dl. III, bl. 294, wordt nog aangehaald van V i n e t: „La véritable puissance dans ce monde, ce n'est pas l'autorité, c'est l'influence. L'influence est la reine du monde.”

²⁾ *Adv. in de Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 201.

³⁾ Groen van Prinsterer schreef, *Parl. Stud. en Schetsen*, dl. III, bl. 77: „De vrijmoedige berisping van regeringsdaden heeft niets gemeen met de oppermagt der Tweede Kamer, gelijk ze door de samenwerking van conservatieven en liberalen hier te lande feitelijk bestaat.”

Overeenkomstig dit recht van „vrijmoedige berisping” heeft Groen in 1866

Gelijk evenmin voor het behoud daarvan is te stellen, dat de Kroon niet verder aan de medewerking der Staten-Generaal gebonden is, dan *ipsis verbis* in de Grondwet staat geschreven. Groen van Prinsterer zeide 24 Febr. 1849 in de Tweede Kamer der S.-G.: „Geen maatregel van buitengewoon belang tenzij door de Kamers beaëmd.”¹⁾ En 18 Nov. 1853, toen in die Kamer behandeld werd een amendement van den heer Rochussen, ten waarborge, dat de verkoop van koloniale producten in het Moederland niet dan ingevolge de wet zoude ophouden, steunde Groen, in strijd met Mr. Van der Brugghen, dit voorstel, daarbij sprekende: „Geene gewigtige verandering in de bestaande orde van zaken kan, hetzij door de Regering alleen, hetzij door de Volksvertegenwoordiging alleen, tot stand worden gebracht. Hier is een beginsel, de handhaving van de Nederlandsche markt, hetwelk de bestaande orde van zaken in de Oost-Indische zaken beheerscht. Dit beginsel kan niet worden verlaten dan bij de *wet*. Dit komt met het wezen van het constitutionele Gouvernement overeen. Zonder goedkeuring door Regering en Volksvertegenwoordiging beide, geene verandering in de hoofdtrekken van 's Lands bestuur.”²⁾

Buiten medewerking van de Staten-Generaal geene „gewigtige verandering in de bestaande orde van zaken”.

Scherpe begrenzing is dit zeker niet. Maar juist daarom zijn die uitspraken van groot belang, en ten volle te onderschrijven. Iedere scherpe begrenzing ware in dezen een gevaar voor den aan de Staten-Generaal toekomenden invloed.

Uit deze beschouwing van de taak der Staten-Generaal, zoodat geen deel van het staatsbeleid principieel aan hunne beoordeeling onttrokken is, vloeit ook voort een bezwaar tegen het nauw binden van hunnen arbeid aan het maken van wetten, gelijk ook de benaming: „wetgevende macht”, vaak op de Staten-Generaal toegepast, te veel zegt, indien men let

zich vereenigd met het toen door tal van hoogleraren uitgesproken gevoelen: „Dat, ook al mogt de Tweede Kamer de benoeming van Mr. Myer hebben afgekeurd, *wat wij ten stelligste ontkennen*, zij daartoe dan nog volkomen bevoegd zoude zijn geweest;” enz. (T. a. p., dl. III, bl. 88).

¹⁾ *Adv. i. d. Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 248. Daarentegen wil Stahl, die de ministerieele verantwoordelijkheid beperkt tot het handhaven van de Grondwet, eene beslissing der Volksvertegenwoordiging alleen voor de rechtsbetrekkingen in engeren zin; niet voor die, „welche bloz eine gesetzliche Ordnung der Regierungsthätigkeit begründen.” Zie zijne verhandeling van 1845: *Das monarchistische Prinzip*, later opgenomen in zijne *Rechts- und Staatslehre*, 4de dr. (1870), dl. II, bl. 372 tot 423.

Ook hier openbaart zich wellicht het verschil tusschen Stahl en Groen van Prinsterer, gelijk de laatste dat aldus accentueerde, dat Stahl was *Duitscher en Lutheraan*; hij zelve *Nederlander en Calvinist*.

²⁾ T. a. p., dl. I, bl. 248. Zie voorts *De Nederlander*, No. van 17 Nov. 1853. Deze ruime opvatting huldigt ook Max von Seidel, *Staatsrechtliche und politische Abhandlungen* (1893), bl. 122, waar hij schrijft: „Darüber was eine constitutionnelle Monarchie sei, besteht kein Zweifel.

„Man versteht darunter jene Form der Monarchie, bei welcher der Monarch in Bezug auf die wichtigsten Staatsakte an die Mitwirkung der Volksvertretung gebunden ist.”

op het tweede woord; te weinig, wanneer men acht geeft op het eerste ¹⁾).

Straks wordt allerlei beraadslaging, die niet over eenig wetsontwerp loopt, tijdverspilling geacht; eene bezigheid, waartoe de Staten-Generaal niet geroepen zijn. Zij moeten *zaken* doen; mede werken, niet zoozeer om de *Handelingen*, als wel om het *Staatsblad* te vullen.

Daartegenover worde met kracht uitgesproken, dat het arbeidsveld der Staten-Generaal heel wat ruimer is. Niet het minst moeten daar de beginselen van staatsbeleid met de Regeering besproken worden; de beginselen worden getoetst aan de vruchten; moet in woorden daar — zoo noodig — geworsteld worden voor de hoogste belangen des lands ²⁾).

Ook is het kortzichtigheid, te wanen, dat alle practisch resultaat ontbreekt, wanneer niet aanstonds op tast- of zichtbaar succes valt te wijzen.

Voor een en ander heeft Groen van Prinsterer niet zelden tegen Thorbecke het pleit moeten voeren ³⁾).

Voorts is van gewicht, dat de Regeering het gemeen overleg versta in breeden zin, en niet trachte Staten-Generaal en volk min of meer te overrompelen. Met het oog op dien eisch heeft Groen herhaaldelijk betoogd, dat de Regeering, ten aanzien van belangrijke wetsontwerpen, met het kenbaar maken van hare bedoelingen niet zoude wachten tot de indiening van het ontwerp, maar die reeds vroeger zoude openbaren, en alzoo gelegenheid tot gedachtenwisseling daarover geven. Zoo zeide hij 10 Dec. 1850 in de Tweede Kamer der S.-G.: „Het is een ongelukkig denkbeeld, dat aan deze Vergadering van den aard, de strekking en den geest der wet nooit iets mag worden bekend gemaakt, eer zij afgewerkt ter tafel verschijnt. Zoo men goede wetten verlangt, zoo men waarlijk *gemeen overleg* en niet enkel goedkeuring begeert, is het wenschelijk, dat evenals in alle constitutionele landen, het meest belangrijke niet eenmaal in het jaar, als op eene groote *parade*, maar gestadig worde ter sprake gebracht; dat men daartoe elke gelegenheid aangrijpe en opzoeke, niet studieuselijk ontwijke. Aldus eerst vormt, ontwikkelt, verbetert zich alhier eene opinie omtrent de publieke zaak. Aldus kan er *constitutioneel* overleg en, door samenwerking van deskundigen ook buiten de Kamer, *nationaal* overleg zijn. En daaruit kan ook door het

¹⁾ Het was dan ook eene minder gelukkige uitdrukking van Mr. De Beaufort, toen hij, t. a. p., dl. XVI, bl. 333, als zijn gevoelen schreef: „Ziet men echter in de volksvertegenwoordiging eene vereeniging van mannen, die te zamen komen om wetten te helpen vaststellen” enz..

²⁾ 19 Nov. 1851 zeide Groen van Prinsterer in de Tweede Kamer der S.-G.: „Indien ik niet bevreesd ware tot misverstand aanleiding te geven, zou ik zeggen, dat, om onzen plicht met blijmoedigheid in acht te kunnen nemen, ieder lid van de Kamer iets behoort te hebben van den salamander, die zich het genoeglijkst bevindt te midden van het vuur.” (*Adv. i. d. Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 139)

³⁾ Ook schreef hij in *Grondwetherz. en Eensgezindheid*, bl. 213: „Ik acht dat de beste *solution pratique* ligt in de aanwijzing der beginsels waarmede alle goede praktijk in verband staat.”

Ministerie, terwijl het de leiding behoudt, kracht, licht en steun worden ontleend." 1)

En bij het maken van de wet is door de Staten-Generaal groote zelfbeperving in acht te nemen. Bepaaldelijk geldt dit de Tweede Kamer, in verband met haar recht van amendement. Het is vaak beter een wetsontwerp, dat over het geheel aan gebrekkige redactie lijdt, te verwerpen of terug te zenden, dan te trachten, het door amendementen aannemelijk te maken. Een zoo talrijk collegie is voor de techniek van het wetgeven weinig geschikt 2).

Ook hierop wees Groen herhaaldelijk 3), daarbij onder de aandacht brengende, dat amendementen, door het ontbreken van een onderzoek in de afdelingen en het advies van den Raad van State, veel van de waarborgen missen, die de Grondwet voor het maken van de wet heeft gesteld.

In de uitdrukking, dat de Tweede Kamer niet moet zijn Raad van State, heeft Groen van Prinsterer meermalen en het breede en het beperkte van de taak der Staten-Generaal geteekend. Ook is zoodanige opvatting van beteekenis voor het levendig houden van de belangstelling des volks, het meêleven van het volk in wat de Staten-Generaal verrichten 4).

1) *Adv. i. d. Tweede Kamer der S.-G.*, dl. I, bl. 122. Zie ook bl. 264/5, waar men o.a. leest: „Tijdige publiciteit is de voorwaarde van nationaal overleg. Daarbij voegt zich het parlementair overleg.” Hetzelfde in *De Nederlander*, 19 Dec. 1850; 17 Febr., 7 Mrt., 5 Aug., 6 Aug., 24 Nov. 1851; 15 Jan., 27 Sept., 31 Dec. 1852; 4 Oct., 14 Oct., 19 Oct. 1853.

Ook scheen Thorbecke daarvoor te voelen 24 Sept. 1851. Zie zijne *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, dl. II, bl. 16/17.

Het valsche beeld hiervan is, dat over eenen belangrijken maatregel eerst de kiezers gehoord moeten worden.

2) Eene in meer dan één opzicht bedenkelijke beschouwing vindt men te dezen aanzien bij Buys, *De Grondwet*, dl. I, bl. 599 v.v.. Zonder recht van amendement komt — zoo leest men daar — der Tweede Kamer nog niet een „eigenlijk beslissend aandeel in het regeeringsgezag” toe. Door dit recht is het de Tweede Kamer, „die thans de redactie van de wetten bepaalt, en daar zoowel voor de Eerste Kamer als voor de Kroon slechts een recht van veto overblijft, zoo is zij het ook, aan wie thans de hoofdrol bij den wetgevenden arbeid toekomt. Voor zuivere contrôle is nu een recht van mederegeeren in de plaats gesteld; de opzichter werd bouwmeester.”

Zoo zoude men schier meenen, dat de wet in hoofdzaak door amendementen werd vastgesteld. Voorts mag de Regeering nooit een amendement overnemen, of zich daarbij nederleggen, tenzij zij zich daarmede vereenigen kan. En voor het recht der Eerste Kamer is het volmaakt onverschillig, of deze met een gemendeerd, dan met een niet-geamendeerd voorstel heeft te doen. In beide gevallen is het om hare *positieve* instemming te doen; *nooit* om het al dan niet uitspreken van een *veto*.

Ook is niet geheel duidelijk, hoe het aangehaalde overeenkomt met het hierovoren van Buys vermelde, dat de Koning is de drager van het ondeelbaar staatsgezag, en de wet geeft.

3) Zoo 8 Juli 1852: voor de *redactie* van de wetten moet de waarborg liggen in beraadslagingen, welke aan de voordracht in deze Kamer voorafgaan.” (T. a. p., dl. I, bl. 237) Zie ook t. a. p., dl. I, bl. 247; bl. 275.

4) Ook daarom hechtte Groen van Prinsterer veel aan het bespreken van het Adres van antwoord op de Troonrede: „Het behoort tot dien geleidelijken en regelmatigen gang, waardoor eene gepaste en wenschelijke deelneming der Natie wordt gaande gehouden.” (T. a. p., dl. I, bl. 1).

Eindelijk zij omtrent de wijze, waarop de Staten-Generaal — althans tot 1884 — hunne taak hebben vervuld, hun karakter in andere be- teekenis dan het opschrift dezer bladzijden bedoelt, aangehaald, om niet de reuk van „eigen lof,, te verspreiden, het woord eens vreemdelings, A u g u s t e R e y n a e r t : „Si pour les nations parlementaires il existait un prix de vertu, récompensant la liberté sans excès, la sagesse sans pruderie, la placidité sans marasme, la modération, la convenance, la gravité, l'urbanité du débat, et en un mot toutes ces nobles qualités si rares de nos jours et cependant toujours si indispensables à toute assemblée délibérante, avide de respect, la Hollande serait au premier rang des concurrentes.”¹⁾

V. BESLUIT.

In samenvatting van het voorafgaande, meen ik het karakter der Staten-Generaal te kunnen omschrijven als een uit het volk voortgekomen, en daarmede in voortdurend verband blijvend lichaam, aan welks mede- werking de Kroon in vele gevallen is gebonden, en dat, zonder eenig aandeel in het Staatsgezag, nochtans geroepen is, in volkomen zelf- standigheid, *met de Regeering de verantwoordelijkheid voor het beleid van 's lands zaken te dragen.*

Eene voorstelling, van welke men het eigenlijke reeds vindt in de *Publicatie*, door den Souvereinen Vorst 2 Maar 1814 aan het volk gedaan, en waarin wordt gezegd, dat de Grondwet Hem het voordeel zoude ver- schaffen, „om den last en de verantwoordelijkheid van het bestuur, naar bepaalde gronden, met de besten en kundigsten des lands gezamenlijk te dragen,” enz.²⁾

Welke opvatting ook ligt in het Calvinistische beginsel; strookt met, volgt uit ons nationaal, ons gemeenebestelijk verleden; tevens plaats laat voor, ja, vraagt de volle ontplooiing van een krachtig gezag³⁾.

¹⁾ *Histoire de la discipline parlementaire* (1884), dl. I, bl. 286.

²⁾ Zie Mr. S. P. Lipman, *Ned. Constitutioneel Archief* enz., 1ste verz. (1846), bl. 10. Mr. P. F. Hubrecht teekent, t. a. p., dl. XI, bl. 154, bij die woorden aan: „Het is duidelijk, dat met die woorden voor het eerst in Nederland de werkring der volksvertegenwoordiging werd omschreven. Die koninklijke woorden dragen een deel van den last en de verantwoordelijkheid van het bestuur over op de besten en kundigsten des lands. Ziedaar het doel der instelling ook in onze dagen, nu de Souvereine Vorst voor een constitutioneel koning met verantwoordelijke ministers heeft plaats gemaakt. Het doel der vertegen- woordiging is daarom niet veranderd.” Ook staat de derde der hiervoren ver- melde definitiën van Th o r b e c k e niet ver van deze opvatting.

³⁾ Zie *Stud. en Sch.* enz., serie XV, bl. 30.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENSEN
WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(*Vervolg*)

VIII.

De ontwikkeling der tolerantiedenkeelden in het humanisme als symptoom van een moderne godsdienstbeschouwing.

Toch was de impuls tot de modern-humanistische godsdienstbeschouwing een oorspronkelijke geestelijke kracht, die zich uit geen der in ons vorig artikel genoemde sociologische en wetenschappelijke factoren zonder meer laat verklaren, al hebben deze factoren de verdere ontwikkeling ten sterkste beïnvloed. De door *Petrarca* in Italië ingeluide vroeg-humanistische geestesbeweging ontving haar stuwkracht uit een mystieke algemeene verwachting van een religieuze kerkelijke en politieke wedergeboorte. Reeds in Dante's grandioze scheppingen „*Vita nuova*” en zijn „*Divina Commoedia*” trilt die toekomstverwachting in een nerveuze spanning. De vernieuwing van de christelijke religie, haar ethiek, kerk, staat, kunst en wetenschap, de inluiding van een nieuw gouden tijdperk van een aardsehen paradijsstaat, het ideaal, dat vooral in de laat-Stoïsche filosofie van Seneca een religieuze wijding verwierf, kortom de wedergeboorte van het geheele leven door een nieuwe verzoening tusschen het christendom en de oude nationale Grieksch-Romeinsche kultuur, die tegelijk de eenheid van het heilig Roomsche Italië zou brengen, dat gaf de grondstemming aan de religieuze toekomstverwachting der vroeg-renaissance.

Christendom en wereldleven, het „Jenseits” en het „Diesseits”, hadden zich in de Romanistische eenheidskultuur, tot schier onherstelbare schade van beide, onderling verdorven. Nu moest het in kerkelijk-scholastische onnatuur verdorde wereldleven tot nieuwe schoonheid en waarheid gewekt door de (in Italië) nationale kultuur van het oude Romeinsche wereldrijk en tegelijk moest die heidensche kultuur op een nieuwe wijze doordrongen worden door een waarachtige en eenvoudige christelijke ethiek. Dat zou slechts mogelijk zijn door een wedergeboorte van de individueele menschenziel. Deze geheele geestesstemming concentreert zich als 't ware in de tragische revolutie van *Cola Rienzi* (1347), die na de bevrijding van zijn vaderstad Rome uit den ban der baronnentyranie, zich tot eersten tribuun van het „wedergeboren Rome” liet uitroepen.

In het optreden van dezen modernen Romeinschen revolutionair schittert een oogenblik het oorspronkelijk christelijk-humanistisch levensideaal als een verblindende meteor aan den hemel, om ras in de duisternis van den politieken ondergang te verdwijnen.

Hier verbindt zich de pinksterstemming der christelijke wedergeboorte — het was niet toevallig, dat Rienzi zijn staatsgreep op den eersten Pinksterdag uitvoerde — met het ideaal van een vernieuwing van het natuurlijk leven door de herstelling der Grieksch-Romeinsche kultuurtraditie. Rienzi's wijding tot ridder van den heiligen geest, zijn ridderbad in het baptisterium van de Lateraansche basilica, waarin, naar de sage luidde, Keizer Constantijn den christelijken doop ontving, zijn laurierbekransing als tribuun van Rome, vormen met Petrarca's eenige jaren vroeger vallende dichterwijding op het Kapitoel een reeks van symbolische handelingen, welke den terugkeer tot het gouden tijdvak der onschuld, de herstelling van het door den geest, niet door de letter des Christendoms gelouterde menschenideaal der Grieksch-Romeinsche oudheid zouden inluiden ¹⁾.

Hier paart zich de christelijke gedachte van de wedergeboorte aan het rationalistisch Stoïsch ideaal der virtù (zie artikel V) ²⁾, want niet van het volk, maar van de uitverkoren aristocratische naturen werd de hernieuwing van de gouden eeuw der kultuur verwacht.

Doch al spoedig wijzigde zich de stemming. Het program van het jonge humanisme was de radicale bevrijding van de antieke kultuur, van haar wijsbegeerte, wetenschap, kunst ³⁾ en natuurlijke moraal van de suprematie der kerk en der scholastiek en geleidelijk verbond zich met dit streven de verwereldlijking ook van de religie, de uitzetting van het oorspronkelijk christendom tot een universeelen *natuurlijken* godsdienst.

Bij de wederontdekking der antieke wetenschap, kultuur en beschaving was men op geestelijke waarden gestuit, die onafhankelijk van het christendom ontstaan waren en die men met ware geestdrift tegenover de kerkelijke scholastiek handhaafde. Men was geneigd deze zelfstandige geestelijke waarden zonder eenige bemiddeling van de kerk in rechtstreeksch verband tot God, als de bron van de eenige waarheid en schoonheid te stellen. Wat bij een *Petrarca* en *Boccaccio* nog meer als

¹⁾ Zie *Konrad Burdach*, „Reformation, Renaissance, Humanismus” (Berlin 1918) S. 19 flg.

²⁾ Zie over de rationaliseering van dit begrip tijdens de renaissance, waarbij allens het begrip der virtù (eigenlijk beteekenend „deugd”) de beteekenis van de humanistische wetenschap aanneemt, *Alfred v. Martin*: „Collucio Salutati und das Humanistische Lebensideal” (1916) S. 92 flg. Zoo heet het bij Salutati, Epist. I, 122, „virtuti vel studio litterarum quod proculdubio compendiosa via est ad virtutis apicem”. Ook in het Nederlandsche en Deutsche humanisme is de invloed dezer beschouwing merkbaar. Zie *Dr. J. Lindeboom*: „Het bijbelsch Humanisme in Nederland” (Leiden 1913) blz. 29 vlg.

³⁾ De begrippen wetenschap en kunst werden tijdens de renaissance nog nauwelijks onderscheiden. Onder de zeven vrije „kunsten” verstond men: grammatica, dialactica, (logica), rethorica, musica, arithmetica, geometria, astronomia. De eerste drie (het zgn. „trivium”) vormde de leerkost der gewone „triviale” school.

een bloote concessie aan de wereld schijnt, dat verheft zich bij den beroemden Florentijnschen staatskanselier Salutati, den bewonderaar der Stoïcijnsche levensbeschouwing, tot een bewust verkondigde en welgefundeerde overtuiging van de gelijkwaardigheid van iederen levensstand en van ieder eerlijk uitgeoefend beroep voor God ¹⁾, een opvatting, die hij overigens met een onvoorwaardelijk geloof in de autoriteit van de Heilige Schrift verbond ²⁾.

Bij dezen ongetwijfeld nog christelijken humanist toont het begrip virtue (deugd), dat hij vaak vereenzelvigd met de studie der antieken, reeds duidelijk zijn „verdiessetigt” van de religie onafhankelijk karakter.

Dezelfde gedachte, schoon minder scherp geaccentueerd, spreekt zich uit bij den beroemden *Lorenzo Valla*. In zijn te Rome gehouden rede ter gelegenheid van de opening der nieuwe leergangen, stelde hij de „religio sancta” en de „vera litteratura” op één lijn als twee grootheden, die elkander wederkeerig noodig hebben en bevorderen, met het duidelijk oogmerk, een zelfstandig geestelijk doel, onafhankelijk van het doel, dat de kerk stelt, voor de klassieke studie op te eischen ³⁾.

Van hieruit liep echter, bij gebreke aan een nieuwe zelfstandige uit het geloof ontsprongen christelijke levensbeschouwing, de weg vrij spoedig ook naar een religieus naturalisme, dat mannen als Poggio ⁴⁾, Leonardo Bruni, Pontano en Aenea Silvio (vóór zijn verheffing tot paus) bij conflicten tusschen christendom en heidensche religieuze of ethische wijsheid nauw verholen ten voordeele van de laatste partij deed kiezen. In *Valla's* geschrift „De Voluptate” wordt de Epicureïsche moraal met welgevallen tegen de Stoïcijnsche en christelijke uitgespeeld en het doet zeer gewrongen aan, wanneer aan het slot die moraal van de lust in verband wordt gesteld met de christelijke religie, die aan haar ware belijders de gelukzaligheid belooft.

Pontano, de groote humanistische dichter en Aristotelische wijsgeer van Napels, ging zoover, de christelijke onsterfelijkheidsleer voor een nauwelijks nog bekende opvatting te verklaren, al nam hij later deze stoute bewering voor den vorm weer stilzwijgend terug. In zijne ver-

¹⁾ Vgl. Epistolario di Collucio Salutato ed. Novati Bnd. III (1896), p. 539. Hier verdedigt Salutato zich tegenover een aanval van de zijde van den Camaldulenser monnik Fra Giovanni di San Miniato o.a. in de volgende bewoordingen: „Noli, venerabilis in Christo frater, sic austere me ab honestis studiis revocare. Noli putare quod, cum vel in poetis vel aliis Gentilium libris veritas quaeritur, in vias Domini non eatur. Omnis enim veritas a Deo est, imo, quo rectius loquar, aliquid est Dei”.

²⁾ *Alfred v. Martin* heeft in zijn wel gefundeerde studie „Collucio Salutati und das Humanistische Lebensideal” (S. 35 flg.) verschenen in de reeks „Beiträge zur Kulturgesch. des Mittelalters und der Renaissance” hrg. v. W. Goetz, Bnd. 23 (1916) op afdoende wijze de door *Voigt* en ook door *Mestwerdt* verdedigde opvatting, dat Salutato scherpe Schriftcritiek zou hebben geoeffend, bestreden.

³⁾ Zie de plaats uit de „Opuscula tria” p. 97 sqq. aangehaald bij *Mestwerdt* t. a. p. S. 39 noot 3.

⁴⁾ *Poggio* toonde bij zijn sterven toch weer geen andere uitkomst te kennen dan de genademiddelen der kerk. Zie *Voigt* „Wiederbelebung des klassischen Altertums” Bnd. II, S. 220.

handeling over „de Onmenselijkheid” verzekerde hij de vrome lieden, die aan zijne geschriften aanstoot hadden genomen, dat zijn godsdienst bestond in het leeren kennen van de zedelijke natuur van den mensch ¹⁾. In zijn gedicht „Urania” door Erasmus „onchristelijk” genoemd, introduceerde hij weder het heidensche veelgodendom in geheel antieken vorm, door de sterren tot goden of engelen te stempelen, en in zijn geschrift over het „geluk” nam hij het tegenover de christelijke leer van de alzijdige voorbeschikking Gods op voor den dienst der heidensche „Fortuna”, die slechts de dienares is van het Stoïcijnsche fatum (noodlot, de leemtelooze gelding van de wet van oorzaak en gevolg). Hier verdedigt hij de leer, die we reeds vroeger bij Macchiavelli ontmoetten en die bij de humanisten zeer verbreid was ²⁾, dat den van nature tot gunsteling van Fortuna geschapene geen grenzen van moraal of godsdienst kunnen tegenhouden en dat de eenige levensregel voor deze groote persoonlijkheden luidt: „Geoorloofd is, dat, waartoe hen het instinct drijft”.

Galateo's beroemde dialoog „Eremita” bespote gelijkelijk de profeten van het oude en de apostelen van het nieuwe testament en vond geen hooger uiting van godsdienst dan een gloeiende pathetische epiloog op de schoonheid der aesthetische madonnaverering ³⁾.

Tot een volslagen heidendom werd dit religieus naturalisme in de kringen, waarin *Macchiavelli* en zijn leerlingen Paruta en Sarpi zich bewogen. Een algemeene afkeer valt in deze humanistische kringen waar te nemen tegen het christelijk wondergeloof, zij 't al, dat die afkeer voornamelijk de spits wendde tegen het in dien tijd door de geestelijkheid sterk misbruikte volksgeloof in schier dagelijks plaats hebbende wonderen ⁴⁾, zij 't ook al, dat daarentegen het occultisme en heksengeloof in humanistischen kring wel aanhangers vond. (Vgl. *Bodin's*: „Demonomania”).

De bestrijding van het tegen de natuurlijke rede indruischende christelijk supra-naturalisme gaat daarbij vaak hand in hand met een schier onaanastbaar vertrouwen in de astrologie, welke men met de natuurwetten in overeenstemming achtte ⁵⁾.

Pico van Mirandola, die de astrologie bestreed, om de door hem met bijzonder sterk accent verdedigde vrijheid van den menschelijken wil te

¹⁾ Zie *Gothein*, „Die Renaissance in Südtirol” (1924) S. 115.

²⁾ Reeds *Petrarca* klaagt over de „zeer velen, die in zijn tijd aan de Fortuna geloofden, haar als een godin in den hemel stelden en haar gunst niet slechts voor gewichtiger hielden, dan hun eigen deugd, maar zelfs boven den goddelijken bijstand stelden”. Zie zijn brief aan den Florentijnschen arts, Tommasio del Garbo aangeh. bij *Graf*, ter hieronder geciteerde plaatse. De vereering van „Fortuna” treft men zelfs reeds in de vroegste Middeleeuwen aan. Zie *Arturo Graf*, „La fatalita nella credenza del medio evo; nuova Antologia III, serie vol. XXVIII p. 204 en *Alfred v. Martin* t. a. p. S. 68 flg.

³⁾ *Gothein* t. a. p. S. 128 flg.

⁴⁾ Zie b.v. over de exploitatie der z.g. kruiswonderen door de priesters: *Gothein*, „Reformation und Gegenreformation”, S. 62 flg.

⁵⁾ Zie *Graf* en *Martin* t. a. p. Zie ook v. *Bezold's* interessante studie: „J. Bodin als Occultist und sein Demonomania” in „Aus Mittelalter und Renaissance” opstel X.

kunnen redden, stond in zijn tijd onder de humanisten met deze bestrijding vrijwel alleen.

Nu moet men er zich natuurlijk voor hoeden uit de hier gegeven voorbeelden maar klakkeloos te concludeeren, dat althans het Italiaansche humanisme niets dan een modern heidendom zou zijn geweest. Niets is minder waar. De meeste humanisten bleven, althans naar den vorm, trouwe zonen der kerk. Maar wel valt uit uitingen als de hier boven staande, waarin ook wel met een zeker percentage *overmoed* en *pronkerig klassicisme* moet worden rekening gehouden, een symptoom te bespeuren van een algemeen toenemende verwereldlijking der religieuze beschouwing.

Het nieuwe religieuze levensideaal in het humanisme.

Aan deze toenemende verwereldlijking van de religieuze beschouwing tijdens de renaissance, beantwoordde ook *het nieuwe religieuze levensideaal*. De theorie van de geniale persoonlijkheid, van den *uomo universale*, die zijn natuurlijke gaven en aanleg tot volkomenheid heeft te ontwikkelen, was ongetwijfeld van Italiaanschen oorsprong. Een *Leon Battista Alberti* en *Leonardo da Vinci* hebben dit ideaal klassieke uitdrukking gegeven. Alle nadruk werd daarbij gelegd op *de activiteit*, op *de daad* niet buiten, maar binnen de wereld. Tusschen het ascetisch monnikenideaal der middeleeuwen en dit nieuwe persoonlijkheidsideaal der Italiaansche humanisten gaapt een afgrond.

Maar dit nieuwe religieuze levensideaal greep in allerlei vormen het humanisme in alle landen aan. In Frankrijk gaf *Rabelais* het deze uitdrukking in de schildering zijner ideale kloostergemeenschap in Gargantua: „En leur reigle nestoit que ceste clause: Fay ce que vouldras. Parce que gens liberes, bien nayz, bien instruitz, conversans en compeignies honnestes, ont par nature ung instinct et aguillon qui tousjours les poulse à faitz vertrueux, et retire de vice: lequel ilz nommoient *honneur*.”¹⁾

En evenzoo heeft in Engeland *Thomas Morus* in zijn staatsroman „Utopia” (1516) de religieuze grondregels van onsterfelijkheid en godsgeloof op de rede gefundeerd en als de voorwaarden voor het menschelijk geluk en de menschelijke samenleving opgevat. *De wetten der natuur zijn ook de wetten van datgene, wat het christengeloof schenkt*; en ware godsdienstigheid ligt niet in kloosterascese maar in de eervolle vervulling der dagelijksche plichten²⁾.

In weer anderen meer christelijken vorm openbaart zich het nieuwe religieuze levensideaal in het Duitsche humanisme bij mannen als *Gregor von Heimburg*, *Hutten*, *Pirkheimer*, *Thamer*, den volksdichter *Sebastian Brant* e.a., waar het zich ten deele met bepaalde grondtendenzen uit de later te bespreken „*devotia moderna*” verbindt. Maar overal treft men als gemeenzamen grondtrek aan: het ideaal der krachtige, alleen op

1) *Rabelais* „Gargantua” I, c. 57 aangeh. bij *Dilthey* t. a. p. S. 49.

2) Zie *Dilthey*, t. a. p.

zichzelf aangewezen persoonlijkheid, de mannelijke virtu die met zijn activiteit de wereld tot bewondering dwingt.

Overal is dit religieuze levensideaal sterk beïnvloed door het antieke kultuurideaal. De verheerlijking der „eloquentia” en „eruditio” is er onvoorwaardelijk aan inhaerent.

Schier overal ook — en dit scheidt dit nieuwe religieuze levensideaal onherroepelijk van Luther's of Calvijn's beroepsidee — gaat het terug op de natuurlijke persoonlijkheid, als laatste instantie. Het religieus naturalisme vormt bijna overal den gemeenzamen grondtrek ervan¹⁾.

Zoo verlegde zich het accent, dat in de innig christelijke ziel van Dante nog zeer beslist in het rijk der christelijke genade had gelegen, al spoedig in de natuur, zooals die zich weerspiegelt in de ziel van den uomo universale, den modernen Uebermensch. Men was in de meeste gevallen nog wel geneigd het christendom als de hoogste openbaring van den godsdienst te erkennen; bleef ook — veelal uit vrees voor het martelaarschap — zich aan het kerkelijk gezag formeel onderwerpen, *maar de verzoening tusschen christendom en wereld, werd — waar het probleem althans ernstig gesteld werd — in de kern der zaak niet meer met de middeleeuwsche scholastiek gezocht in een trapsgewijze opklimming van natuur tot genade, maar veeleer in een trapsgewijze ontwikkeling in de natuur zelve.* Het teruggewonnen antieke kultuurideaal stond bij alles op den voorgrond. En het christendom moest zich vaak in de meest gewongen compromissen met dit kultuurideaal schikken. Men denke slechts aan *Pontano's* schier belachelijke poging om de heidensche „Fortuna”-vereering met de christelijke leer in overeenstemming te brengen door de Fortunadienst in een kultus der kerkelijke heiligen om te duiden²⁾.

Als eerste zich duidelijk afteekende strooming op religieus gebied, komt dan uit deze gistende en veelszins nog onklare beweging het *universeele theïsme* op. Van dit universeele theïsme takken zich dan in de verdere ontwikkeling af de zgn. *transcendentale theologie*, het *moreel-religieuze rationalisme* en het *naturalistisch pantheïsme*. Al deze bewegingen voeren bij verschillende harer aanhangers het devies der *religieuze tolerantie* in haar vaan. Velen uit deze kringen komen op tegen de heiden- of kettervervolging op grond van een godsdienstbeschouwing, die in een zekere relativiteit van de specifieke religieuze dogma's eenerzijds en in de erkenning van de absoluteheid der universeel-religieuze natuur der menschheid anderzijds, het compromis tusschen christendom en antieke cultuur meende te kunnen treffen.

¹⁾ Vandaar, dat ondanks een aanvankelijk enthousiasme voor Luther's felle aanvallen op de Roomsche hiërarchie, mannen als Pirkheimer en Thamer zich van den grooten reformator afwendden, toen deze in zijn strijd met Erasmus de leer der erfzonde en der rechtvaardiging door het geloof alleen, met alle kracht handhaafde. Zulk een genadeleer paste niet bij het Stoicijsch levensideaal van deze humanisten.

²⁾ Zie *E. Gothein*: „Die Renaissance in Südtaliën”, (1924) S. 115 flg.

De op de praktische ethiek toegespitste wijsbegeerte der Romeinsche eclecticische Stoa, met haar vroeger besproken *lex naturalis*, die het onverbrekkelijk ethisch religieuze grondkapitaal der menschelijke natuur vormt, was als als van nature aangewezen, om een zekere eenheid in de nog al uiteenlopende tendenzen der modern-religieuze ontwikkeling te brengen.

Die taak viel vooral ten deel aan de in dezen vorm voor het eerst door *Cicero* verkondigde leer van het natuurlijk inwendig licht (het „*lumen naturale*”), zich uitend in de onmiddellijke zekerheid van het zedelijk bewustzijn en de algemeene overeenstemming van de zedelijke grondbegrippen bij alle volkeren (*consensus gentium*) ¹⁾, welke beide getuigenissen ons noodwendig heenwijzen op het bestaan van aangeboren begrippen („*notiones innatae, naturae nobis insitae*” ²⁾) in tegenstelling tot de „*koinai ennoiai*” der Grieksche Stoa, die niet als „aangeboren” waren gedacht ³⁾.

Met de herleving van deze Ciceroniaansche leer ging dan gepaard een algemeene voorliefde voor de laat-Stoïsche religieuze ethiek van *Seneca*, met haar cultus der van alle zinnelijke dingen onafhankelijke zedelijke persoonlijkheid, getemperd door een aan den vervaltijd van het Romeinsche wereldrijk geïnspireerd zedelijk pessimisme, waartusschen dan telkens weer de profetische verwachting doorstraalt van een terugkeer van de gouden eeuw, waarin de hartstochten overwonnen, de algemeene menschenliefde hersteld en het absolute natuurrecht zonder geweld, eigendom, staat en slavernij zijn heerschappij zal hebben herwonnen.

Met deze laat-Stoïcijnische, in de kern individualistische levensphilosophie, verbonden zich licht de Augustijnsch-platonische stemmingen, welke door de Franciscaner secten steeds levendig waren gehouden, gelijk het individualisme in de nominalistische leer der Franciskaner orden ook van meet af in openlijke of verdeckte oppositie was gebleven tegen de kerkelijke hiërarchie met haar bovenpersoonlijk verbandskarakter en de geheele anti-individualistisch-sociologische structuur der middeleeuwsche kerkelijke eenheidskultuur ⁴⁾. In de moraal-philosophische tractaten van *Petrarca* in den stijl van *Cicero* en *Seneca* treedt dit verband

¹⁾ Vgl. o.a. *Tusculanarum Disputationum* (Ciceronis Opera Omnia ed. Baiterus et Halmius 1859) III, 1, 2: „sunt enim ingenii nostris semina innata virtutum; quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret”.

²⁾ Merkwaardig is, hoe deze Stoïcijnische toetssteen door *Groen van Prinsterer* wordt aanvaard als een der kenbronnen voor de waarheid. Zie zijn bekend werk: „Proeve der middelen, waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd”, waarin ook de „algemeene overeenstemming” als zulk een kenbron wordt genoemd. Trouwens ook in de scholastiek was het beroep op de *consensus gentium* schering en inslag, al vond de leer der aangeboren ideeën in 't bijzonder bij Thomas v. Aquino geen steun.

³⁾ Zie *Zeller*: „Die Philosophie der Griechen” III, S. 659 fig.

⁴⁾ Zie hierover de zeer belangrijke studie van *Paul Hönlshheim*: „Zur Soziologie der mittelalterlichen Scholastik” (Die soziologische Bedeutung der nominalistischen Philosophie) in „Hauptprobleme der Soziologie”, Erinnerungsgabe für Max Weber (1923) S. 173—221.

zeer natuurlijk te voorschijn. Juist door haar eclectisch karakter voldeed de laat-Romeinsche Stoa zoo bij uitstek aan de eischen, welke de renaissancecultuur aan een levensphilosophie stelde. Een zeker relativisme, dat aan de meest uiteenloopende wijsgeerige stelsels, Stoïcisme, Platonisme, Aristotelisme en Epicurisme tot op zekere hoogte gelijkelijk recht kon laten wedervaren, beantwoordde aanvankelijk nog het best aan de behoeften van den humanistischen „uomo universale”. Was het Christendom nu niets anders dan een volmaakte trap in de ontwikkeling der in al deze wijsgeerige stelsels geboden godsbeschouwingen, dan was de bodem voor een zuiver natuurlijke waardeering der religie geëffend; dan kon ook, zij 't al lang niet over de geheele linie¹⁾, tolerantie tegenover andersdenkenden, althans in theorie worden geleerd.

Het universeel theïsme.

In dit opzicht vertolkte het universeele theïsme ongetwijfeld de grondstemming van de humanistisch-religieuze bewegingen.

Onder dit universeele theïsme is te verstaan de overtuiging, dat de godheid in de verschillende godsdiensten en wijsgeerige stelsels zich gelijkelijk heeft geopenbaard en nog ten huidigen dage bezig is zich te openbaren. In het moreel-religieuze bewustzijn van ieder edel mensch spreekt zich die godsopenbaring uit, een stelling, die de idee van een geheel universeele werking der godheid door de geheele natuur en in het bewustzijn van den mensch onderstelt²⁾.

Dit religieus-universeele theïsme was reeds bij scherpzinnige denkers in de Middeleeuwen opgekomen uit de vergelijking der religieus-zedelijke levenshouding binnen de verschillende godsdiensten. Met name de in de scholastiek sterk inwerkende *Arabische filosofie* had in dit opzicht een zeker universalisme op godsdienstig gebied doen ontkiemen. Dan was door de meer onmiddellijke aanraking met de Mohammedaansche cultuur in de hofkringen van den Hohenstauffer keizer Frederik II (zie artikel V) dit universalisme tot een soort levenston geworden. In sultan Saladijn zagen reeds Petrarca's leerling Boccaccio en andere Italiaansche novellisten een ideaal van trots, waardigheid en edelmoedigheid. In de vertelling van de drie ringen is dit religieus neutrale theïsme belichaamd. In de epische poëzie der Italianen, welke de oorlogen tusschen christendom en Mohammedanen verheerlijkten, lieten de dichters vaak de Moslim of de demonen van een niet-christelijken godsdienst datgene uitspreken, wat zij niet zelf hadden durven zeggen. Zoo legt Pulci den demon Astarott beschouwingen over de betrekkelijke waarde der religies in den mond³⁾.

¹⁾ Met name niet bij de leeraars der Staatsraison (*Macchiavelli, Sarpi, Hobbes* etc.), die slechts een *staatsgodsdienst* erkenden, evenals trouwens ook *Polybius* en *Cicero*, hun leermeesters.

²⁾ *Dilthey* t. a. p. S. 95.

³⁾ Zie de voortreffelijke schets van dezen ontwikkelingsgang bij *Dilthey* t. a. p. en *Jacob Burckhardt*: „Die Kultur der Renaissance in Italiën” (1913) Bnd. II, S. 299 flg.

Hetzelfde standpunt werd dan gedurende de vijftiende eeuw uit de humanistische studiën der klassieken afgeleid.

In Cicero's en Seneca's geschriften, waarin het religieus-universalistisch standpunt in aansluiting aan hun relativistisch-eclectischen kijk op de godsdiensten en stelsels van het verleden, als hoogste trap der antieke beschaving was bereikt, vonden de humanisten hun dagelijksche spijs en drank des geestes.

Grooten invloed verwierf dit universeele theïsme in de neo-platonische academie van Florence, waarin ook het eerst uitgesproken *tolerantie-denkebeelden* in het humanisme optreden.

De geestelijke vader dezer academie *Georgios Gemistos Plethon* uit Konstantinopel (\pm 1355—1450), die sedert 1438 aan het hof van *Cosimo di Medici* (1339—1464) leefde, nam in dezen een zeer radicaal standpunt in. Hij (de hartstochtelijke bekamper van Aristoteles) stelde bewust het (neo-)platonisme in een theosophischen zin omgeduid boven de christelijke religie. Niet het christendom behoorde de norm te zijn voor de Platonische filosofie, maar omgekeerd moest het christendom zich onder de autoriteit van den goddelijken Plato stellen.

Hem werd het verwijt gemaakt, dat hij een polytheïsme in „philosophisch gewaad” wilde invoeren. Zijn diepste oogmerk was de invoering van een religieus universeel theïsme op platonischen grondslag, waarbij hij zich zelfs niet ontzag de namen voor God en de goddelijke krachten aan de oud-Grieksche mythologie te ontleenen met bewuste versmading van de christelijke terminologie¹⁾.

Door zijn invloed werd *Cosimo di Medici* tot een warm Platonist bekeerd en stichtte deze de *Platonische academie te Florence*, wier eerste hoofd *Marsilius Ficino* was. Deze academie was minder een vast instituut dan wel een vrije vereeniging van al diegenen, welke door de liefde voor de studie van het Platonisme verbonden waren.

Van hieruit verbreidde zich het Platonisme niet slechts over Italië, maar over het geheele beschaafde Europa. Het was met name de neo-platonisch gedachte-leer, dat alle godsdiensten zonder onderscheid slechts hoogere of lagere trappen waren in 't bereiken der universeele godskennis, — een leer, die zich met de eclecticisch-Stoïcijnsc van het inwendig licht (*lumen naturale*) zeer goed kon vereenigen — welke den grondtrek gaf aan het universeel theïsme der Platonische academie. Die leer vond in de hymnen van *Lorenzo di Medici*, den laatsten grooten representant der academie, haar mystieke vertolking. Door deze hymnen zijn ook *Michel Angelo's* gedichten beïnvloed. Dit universeele theïsme telde onder zijn aanhangers ook overtuigde Rooms-katholieken als *Ficino* en *Pico v. Mirandola*, die de kerkleer onvoorwaardelijk aanvaardden.

Reuchlin en *Zwingli* zijn gelijkelijk erdoor beïnvloed, al vindt men bij

¹⁾ Zie *Fritz Schulze*: „Geschichte der Renaissance” Bnd. I (1874).

den laatste allerminst aanknoopingspunten voor de tolerantiedenkeelden, welke in de Florentijnsche academie werden bepleit¹⁾.

De geheele beweging, gerugsteund door de humanistische-historische kritiek op de Roomsche traditie, welke in *Lorenzo Valla* een schitterenden aanvang had genomen, vond in Duitschland zijn middelpunt in de kring der Erfürter humanisten, een schaar van vrijgeesten, wier geestelijk hoofd de Erfürter *Canonicus Mutianus Rufus* (Konrad Mudt) was.

De mystiek van *Jacob Böhme* en *Weigl* verraadt de universalistische grondstemming. Onder de secten en spiritualisten werden tal van bijzondere figuren er door aangegrepen. Zoo grondde de beroemde *Hans Denck* de christelijke overtuiging op de inwendige stem, het geweten en het religieuze gevoel, waarin hij een vonk van den goddelijken geest zag. Deze geest is overal in alle menschen werkzaam onafhankelijk van de Heilige Schrift. Ja, de gelding der Schrift kan eerst uit dien innerlijken geest bewezen worden²⁾. Haar hoogtepunt bereikte het universeel-theïsmes tijdens het humanisme in de theologie en geschiedenisphilosophie van den genialen Sebastian Franck.

Het transcendentaal universeele theïsme van Sebastian Franck.

Bij Franck verbindt zich, gelijk in 't bijzonder *Dilthey* heeft aangetoond, op zeer in 't oog vallende wijze de Stoïsche leer van het „*lumen naturale*” met de universalistische tendenzen der neo-platonische school. Het universalistisch theïsme ontvangt hier zijn uitgesproken *transcendentaal* karakter. Sterk bevorderd door den strijd der kerkelijke richtingen, waarboven het een hogere, natuurlijke instantie zocht, is deze transcendentale richting in de theologie een macht gebleven, die zich door historische studie verbreed, en door opneming in het sectenleven verdiept heeft, tot ze straks in de transcendentaal-philosophie haar wijsgeerigen grondslag kreeg.

Naar *Dilthey's* omschrijving omvat dit transcendentaal-universeel theïsme al die onderling zeer uiteenlopende richtingen, die achter de gegeven formules, historie en dogma's terug zoeken te gaan op een eeuwig en overal werkende goddelijke kracht in de zedelijke natuur des menschen, een kracht, die al de verschillende vormen van het religieuze

¹⁾ Vgl. *Ficino*: „De religione Christiana” cap. VIII (Opp. Baseler uitg. p. 11), waar hij uiteenzet, dat de christelijke religie in tegenstelling tot Talmud en Koran beveelt: „.....adversarios fidei..... vel ratione..... docere, vel oratione converti, vel patientia tolerari”.

²⁾ Zie over *Denck*: *Evans Patterson* t. a. p. en *Keller*: „Ein Apostel der Wiedertaufer”. Van het standpunt der Quakers bezien in 't bijzonder: Prof. *Rufus M. Jones* „Spiritual Reformers in the 16 and 17 Centuries” (1914) en *A. Metus Schwindt*: „Hans Denck, ein Vorkämpfer undogmatischen Christentums, 1495—1527” (Darmstadt, 1923). M.i. terecht komt *Schwindt* op tegen *Keller's* meening, als zou *Denck* een typisch vertegenwoordiger van den sectegeest geweest zijn. Veeleer zijn de belangrijkste karaktertrekken zijner religiositeit uit de mystieke traditie af te leiden. Zie ook *Hegler* in zijn artikel over *Denck* in *Hauck's Realencyclopædie* (1898).

leven voortbrengt. De gansche geschiedenis is zijn rijk. En in welken vorm ook de verhouding van goddelijke en menselijke dingen gedacht wordt, ter laatste instantie is deze godsdienstige richting gebaseerd op het bewustzijn van een wezenlijke eenheid dezer beide momenten en op het soevereine besef van de zedelijke menschenwaarde. Daarom slaat deze richting in de latere ontwikkeling zeer licht in pantheïsme over.

Ze zet ook haar grenzen veel wijder, heeft een veel ruimer en nog flauwer omlijnde opvatting van het Christendom dan het later te bespreken moreele rationalisme, (dat althans van een redelijk Christendom als *absolute waarheid* uitging), al bood ze anderzijds weder genoeg ruimte voor een versmelting met dit rationalisme. Haar wezen is het Christendom te zien als de universeel-natuurlijke religie der menschheid. Ze is in de kern een onkerkelijke richting. Hans Denck en tal van mystici en spiritualisten der 15e en 16e Eeuw waren in beginsel deze richting reeds toegedaan, Sebastian Franck is haar meest geniale vertegenwoordiger in de zestiende eeuw geweest.

Geboren ± 1500 te Donauwörth in Schwaben, doorleefde *Sebastian Franck* innerlijk den geheelen ontzaggelijken geestesstrijd zijner dagen. Hij liet zoowel de Duitsche mystiek van een Eckhardt en Tauler als de reformatorische theologie van Luther, Zwingli en de denkbeelden der spiritualisten (in 't bijzonder de leer van *Hans Denck* en *Schwenckfeld*) op zich inwerken. En nochtans stond hij als een eenzame geest te midden zijner tijdgenooten.

Boven alle geloofsverdeeldheid zijner dagen zocht hij rust in het geloof aan een universeele werking Gods in alle schepselen, zocht hij achter alle kerkverband, achter alle uitwendige formule de eene onzichtbare kerk, waartoe behooren „alle recht Gotts frommen und gutherzigen Menschen”, een kerk zonder ceremoniën en zonder uitwendigen godsdienst. „In und bei dieser bin ich, zu der sehne ich mich in meinem Geist, wo sie zerstreuet unter den Heiden und Unkraut umfährt”¹⁾.

Wat is nu het criterium dezer onzichtbare kerk? Het is het Stoicijsche licht der natuur (*lumen naturale*), dat in de zedelijke persoonlijkheid van alle menschen aanwezig, hen als eerste taak aanwijst de natuur, de rede of God te volgen. Zoo verklaart Franck ook de *rede* voor een „bron van alle menselijke recht, daarom ook verheven boven alle geschreven recht” (*Paradoxen* 247, 248). Wat nu *Plato*, *Seneca*, *Cicero* en alle verlichte heidenen het licht der natuur en de rede genoemd hebben, dat noemt de Christelijke theologie het Woord, den Zoon Gods en den Onzichtbaren Christus. Deze is evengoed in *Seneca* en *Cicero* geweest als in *Paulus*. De Christus of Logos is niets anders dan de immanentie der zedelijk-religieuze ideeën in God in haar werken in en zich mededeelen aan de zedelijke menschenatuur.

Het innerlijk proces van de doorwerking van dezen onpersoonlijken

¹⁾ „Paradoxa”, Voorrede, aangehaald bij *Dilthey* t. a. p.

Christus in strijd met de egoïstische, zelfzuchtige neigingen in de menschelijke ziel, (de „oude Adam” noemt haar de Christelijke theologie) is nu voor Franck het centrale drama der wereldgeschiedenis en de kern van alle theologie. God, het Alwerkzame Goede, het Onbewogene, in wien alles zich beweegt en Die zelf in alles immanent aanwezig is, God, die zich over niemand vertoorn, Wiens alwerkzaamheid zich met de wilsvrijheid van den autonomen mensch zeer goed verdraagt¹⁾, ja, die eerst in den mensch tot *wil* wordt, heeft den wereldsamenhang toch zoo bepaald, dat ook alle werkingen van den vrijen menschelijken wil in laatste instantie medewerken tot het nut van het geheel.

De Heilige Schrift is niets dan een eeuwig ware allegorie, waarin onder de „symbolen” van Christus en Adam het religieus antagonisme wordt geschilderd tusschen het innerlijk goddelijk licht der redelijk-zedelijke natuur en de zelfzucht, die den mensch van God afvoert.

In dezen samenhang staat nu ook Franck's wereldhistorische godsdienstbeschouwing. Het innerlijk licht is in de edele heidenen even goed als in de bijbelsche personen. Maar evenzoo universeel is de werking van „Adam”, van de zelfzucht, die het innerlijke der religie veruitwendigt, die de vrijheid knecht in uitwendige ordeningen, die de eene religieuze waarheid in secten en dogmatische formules uiteenscheurt, die het onzichtbare geloofsproces in ceremoniën verzinneelijkt. Ja, het aantal der Adamskinderen is grooter dan dat der kinderen Gods. De wereld *moet* een *pausdom* hebben, want zij weet anders niet wat zij gelooven en doen moet. Franck toont in zijn wereldhistorisch hoofdwerk met de hem ten dienste staande geschiedbronnen²⁾ aan, hoe in dit opzicht de tijdperken der godsdienstgeschiedenis van elkander afhangen, hoe de pauselijke Roomsche kerk is ontstaan uit de instellingen van het Romeinsche Keizerrijk.

Dezelfde tempels, priesters en ceremoniën vindt men door de geheele godsdienstgeschiedenis in een continuïteit, die Franck tot op de Egyptenaren aanwijst. Alles schaduw van het innerlijk Woord!

Het transcendentaal universeel theïsme in Bodin's „Heptaplomeres” en de politieke tolerantiebeweging. De politieke „situatie” in Frankrijk en het probleem van de verhouding van kerk en staat.

Het universalistisch theïsme heeft onder de verschillende kerkelijk-politische verhoudingen, welke de veertiende tot de zeventiende eeuw vertoonde, immer in zekeren zin zaden voor de politieke tolerantie uitgestrooid. Het beeld dezer verhoudingen was natuurlijk geheel anders in den bloeitijd der Florentijnsche academie, dan in den tijd, waarin een Denck en Franck leefden. De tolerantiedenkbeelden, welke door een

¹⁾ Zie „Paradoxon” 267—268, tegen Luther's „De servo arbitrio”, aangeh. bij *Dilthey* t. a. p.

²⁾ Zie hierover *Bischof*: „Sebastian Franck und die deutsche Geschichtschreibung”, (1875), S. 71 fig.

Ficino werden aangeprezen¹⁾, konden onmogelijk sterk in de politieke verhoudingen ingrijpen. De Rooms-katholieke kerk met haar machtige eenheidskultuur had in dezen tijd nog niet den stormvloed der reformatiebeweging te doorstaan. De seclarische bewegingen der Waldenzen en Hussieten waren in bloed gesmoord, de individueele aanvallen uit de kringen van enkele radicale hervormers-naturen (b.v. Occam, Jandun, Marsilius van Padua, Hyronimus van Praag en enkele radicale humanisten) hadden te weinig organisatorischen invloed op de volksmassa gehad om onmiddellijk gevaarlijk te worden. De Parijsche universiteit met haar theologische faculteit de Sorbonne, zoo langen tijd het bolwerk der Thomistische scholastiek²⁾, ondersteunde tegen dergelijke theoretische hemelbestormers de ketterverklaringen en pauselijke banvloeken met haar wetenschappelijk gezag.

Zoo bleven de tolerantiedenkeelden van het vroeg-humanisme voorloopig alleen studeerkamerwijsheid. De Florentijnsche academici vermeiden zich nog vooral in bespiegelingen over de houding, die het in wezen nog ongebroken christendom had aan te nemen tegenover den eenigen godsdienst, die practisch gesproken als haar mededingster optrad: het Mohammedanisme. De humanisten zelve, ook de meest radicale onder hen, zorgden voor het overgrootste meerendeel wel, niet in conflict met de curie te komen.

Studeerkamerwijsheid bleven ook de tolerantiedenkeelden van een *Thomas Morus* (1480—1535) in Engeland. Sterk beïnvloed door het platonisch universeel-theïsme en het humanistisch levensideaal schreef hij zijn „Utopia”, een vrije fantasie van een ideaalstaat naar platonisch voorbeeld, waarin naast het communisme ook de *religieuze tolerantie* als grondbeginsel wordt aanvaard. Maar wat beteekenden al zulke utopistische fantasieën voor de harde politieke realiteit? De „Utopia” verscheen in 1516, dus nog voor de groote kerksplitsing. Dat zegt reeds genoeg voor de practische beteekenis van haar verdraagzaamheidsidealen.

Een geheel andere beteekenis verwierven de humanistische tolerantiedenkeelden in de tweede helft der 16de eeuw, toen na de groote scheuring tusschen Rome en het Protestantisme, de z.g.n. *tegenreformatie*, haar geweldige tegenactie tegen reformatie en renaissance begon, en in het beroemde *tridentinisch concilie* (1545—1563) de moreele hervorming der kerk en de vaststelling der betwiste katholieke dogmata had ter hand genomen. Dan vangt de geweldige actie der Jezuïetenorde aan, de stichting van den beroemden *Ignatius de Loyola*³⁾, die tot internationaal

¹⁾ Zie noot 1 pag. 442.

²⁾ Vgl. *Ranke*: „Französische Geschichte”, Bnd. I (1868) S. 111 flg. Deze traditioneele orthodoxie belette overigens de Parijsche universiteit niet, bij verschillende gelegenheden de Gallikaansche vrijheden te verdedigen tegen de kerkelijke hiërarchie. Zie v. *Polenz*: „Geschichte des französischen Calvinismus”, Gotha 1857, Bnd. I, S. 188.

³⁾ Zie over hem en zijn orde: *Gothein*: „Ignatius v. Loyola und die Gegenreformation” (1895).

programma had gekozen de terugvoering van het geheele leven, in staat, wetenschap en maatschappij onder de kerkelijke eenheidskultuur, zij 't als onder een eenheidskultuur, die onder volledige afstooting der reformatie, de vruchtbare en bruikbare tendenzen der renaissance in zich had opgenomen.

Dan herleeft het oude probleem der christelijke politiek: de verhouding tusschen natuur en genade in volle kracht. En in 't bijzonder Frankrijk wordt dan geslingerd tusschen de oude leuze der thomistische periode: de staatkunde in geestelijke zaken onder de suprematie der kerk, en tusschen de nieuwe leuze der humanistische staatsraison: de staatkunde als Selbstzweck desnoods tegen de belangen der Roomsche kerk in. Dan ontstaat uit den drang naar een herboren Romanistische eenheidskultuur, welke opnieuw het Thomisme met haar karakteristieke *wetsidee* tot onaanastbare norm verheft, de staatsleer der beroemde Jezuïeten *Suarez, Bellarminus, Molina, Marriana* e.a., die den staat zoover mogelijk neerdrukken tot het rijk der zondige natuur, om des te meer de noodwendigheid der kerkelijke leiding te kunnen aantoonen. Zoo herleeft dan, zij 't al onder geheel andere omstandigheden, de oude strijd om de kerkelijke suprematie in wereldlijke aangelegenheden, waarin vooral de Jezuïeten en de humanistische juristen elkander heftig in woord en geschrift bekampen ¹⁾).

Dan ontketenen de burgeroorlogen tusschen Hugenoten en de aanhangers van de *Guises* in Frankrijk een politieken haat en vernielingszin, die den staat op zijn grondvesten doet schudden en ten prooi geven aan het spel van buitenlandsche intrigues. Dan ziet Frankrijk na de tragedie der Parijsche bloedbruiloft zich overstromd door politieke schotschriften van Jezuïetische en Calvinistische zijde, waarin van weerszijden de oude leer der volkssouvereiniteit in haar grootste scherpte wordt gepredikt, het recht van het volk tot gewapenden tegenstand tegen den schender van het staatsverdrag verdedigd en de tyrannenmoord gerechvaardigd. ²⁾ En in die algemeene ontwrichting van het staatkundig leven

¹⁾ Zie b.v. van de zijde der juristen: *Joh. Barclay*: „Adversus Roberti S. R. E. Card. Bellarmini Tractatus. De Potestate Summi Pontifici in rebus temporalibus” en „De Potestate Papae” te vinden bij *Goldast* III. „*Monarchiae*” p. 624 sqq.; *John. Beda*: „Jus Regum contra cardinalem Bellarminum et alios Iesuitos”, *Goldast* III p. 801 sqq. en vooral *Etienne Pasquier* in het 3e boek van zijn „*Recherches de la France*” en *Carolus Molinaeus* (Dumoulin) „*Tractatus de origine, progressu et praestantia Monarchiae regnique Francorum*” bij *Goldast* III p. 45 sqq.

²⁾ In onze uiteenzetting in het 3de hfdst. dezer studiënreeks over de Calvinistische gezagsleer zullen wij deze leer der volkssouvereiniteit uitvoerig historisch en thetisch onderzoeken. Wat het recht van tegenstand betreft tegen den vorst, die het staatsverdrag schendt, mogen we reeds hier opmerkzaam maken op de voortreffelijke, breed-opgezette studie van *Kurt Wolzendorff*: „*Staatsrecht und Naturrecht*” in Gierke's „*Untersuchungen zur Staats- und Rechtsgeschichte*” Breslau (1916), waarin met veel bronnenmateriaal is aangetoond, dat de leer van het staatsverdrag en het recht van het volk tot weerstand tegen den tyran, niet slechts louter speculatie was, maar wel degelijk een basis had in het positieve staatsrecht van dien tijd.

sluiten zich dan een aantal staatslieden, waaronder vele humanistische juristen, aaneen om den stormvloed der kerkelijke hartstochten te bannen binnen de grenzen van het staatsbelang. De tolerantie-beweging was in den waren zin des woords een „politieke” geworden. Maar ook in die politieke tolerantie-beweging werkte het humanistisch universeel-theïsme door in enkele harer meest beduidende figuren.

In 't algemeen was de beweging der politieke partij een zuiver utilistische. Ze had veel weifelende momenten, die hun klaarsten spiegel vinden in de „Lettres” van *Etienne Pasquier*. De grond, waarop zij de tolerantie bepleitte, was althans bij hen, die zich niet uit zucht naar tijdelijk gewin bij haar aansloten, het heil van den staat, waarvoor in *de gegeven politieke situatie* de belangen van de godsdienstige eenheid moesten wijken. Die godsdienst-eenheid was momenteel niet te bereiken, zonder den staat aan den rand des afgronds te brengen¹⁾. De kanselier *l'Hopital* had nog vóór van een politieke partij sprake was, haar program reeds vooruit gegeven, en wat meer was, datgene wat bij de meesten der latere politici een kwestie van bloote utiliteit was, had bij hem een dieperen *principieelen* ondergrond. Zijn geloof in de universaliteit der rede en van de goddelijke gerechtigheid in de zedelijke menschnatuur, inspireerde ook zijn leer, dat de staatsmacht niet in strijd met de rede tot onderdrukking der natuurlijke consciëntievrijheid mocht worden aangewend²⁾.

In zijn „harangue”, waarmede hij de standenvergadering van Orléans in 1560 opende, nam hij het op voor zijn beide idealen: godsdienstvrijheid aan de protestanten en een koningschap boven de kerkelijke partijen, een koningschap, waarin de eenheid van den staat zou zijn belichaamd.

Op de vergadering der parlementen³⁾ op 5 Jan. 1562 te St. Germain, waarin de geloofszaken behandeld werden, vroeg hij of de koning zoo velen van zijn onderdanen, die in ieder opzicht eerwaardige lieden waren, wilde laten ombrengen; hij wenschte te hooren, wat voor vruchten de strengheid der vroegere ketter-edicten hadden opgeleverd; niet daarop kwam het volgens hem aan, welke religie de ware was, maar hoe men in vrede tezamen zou kunnen leven⁴⁾.

Zijn krachtige pleidooien voor de consciëntie-vrijheid hadden helaas voorshands geen blijvend resultaat. Wel kwam in Jan. 1562 het beroemde edict van Germain tot stand, dat den Hugenoten vrije prediking, gebed en godsdienstoefening toestond, maar dit tolerantie-edict zou maar al te spoedig worden ter zijde gesteld.

De politieke partij neemt dan *l'Hopital's* program over. Zij telt naast

1) Zie *Figgis*: „From Gerson to Grotius” p. 102 flg.

2) Zie de plaatsen uit *l'Hopital's* „Oeuvres inédites” aangeh. bij *Baudrillart*: „Bodin et son temps” p. 49 e.s.

3) Dit waren rechtsprekende colleges; ze hadden dus niets te maken met wat wij tegenwoordig onder „parlementen” verstaan.

4) Zie *Ranke*: „Französische Geschichte” I, S. 168.

juristen als *Dumoulin*¹⁾, *Pasquier* en *Bodin*, naast een historicus als *de Thou*, intriganten als den hertog *d'Alençon* in haar gelederen. Katharina de Medici heeft, evenals haar zoon Koning Hendrik III, met de tolerantie als een politieke mogelijkheid gerekend. Koning Hendrik IV en zijn beroemde eerste minister Sully²⁾ baseerden hun geheele politiek op de burgerlijke godsdienstvrijheid. In het edict van Nantes (1598) zegevierde deze tolerantiepolitiek.

De humanistische invloeden zijn in deze geheele beweging niet te miskennen. Reeds de leer van den staat als „Selbstweck” was een theorie van zuiver humanistischen huize.

Maar terwijl bij 't meerendeel der „politici” de tolerantie louter een kwestie van „staatsraison” bleef, zonder tot een beginsel voor alle omstandigheden te voeren, verheffen zich in deze beweging eenige eminente figuren, in welker geest het universalistisch theïsme de tolerantie-idealen dieper hadden gegraveerd, dan de theorie der politieke utiliteit alleen zulks zou hebben vermocht. *L'Hopital* en *Jean Bodin* zijn de grootste literaire vertegenwoordigers dezer richting in het Frankrijk der 16de eeuw.

Montaigne, (geboren 1533), die ook wel tot de meer principieele verdedigers der tolerantiedenkbelden wordt gerekend, verdient deze eer slechts zeer ten deele. Hij, de humanistische apostel van een relativistisch scepticisme, zooals dat in de nieuwere academie der Romeinsche wijsbegeerte had gebloeid; hij, die de laat-Stoïcijnse natuurlijke moraal verbond met het epicuristisch-humanistisch levensideaal, en met een sceptischen glimlach de stoutste kritiek oefende op wijsgeerige autoriteiten en kerkgezag beide — was toch niet uit het hout gesneden, waaruit de principieele voorstanders van gewetensvrijheid worden gemaakt. In dezen rijken, overvloeienden geest wordt het beeld der felle godsdienstige twisten schier een caricatuur. „Dieu le sçache” roept hij uit, en „nostre présente querelle, où il y a cent articles à oster et remettre, grands et profonds articles, combien ils sont qui se puissent vanter d'avoir exactement recogneu les raisons et fondemens de l'un et l'autre party; c'est un nombre, si c'est nombre, qui n'aurait pas grand moyen de nous troubler”³⁾.

Van de nieuwe leer der reformatie had hij een afkeer, reeds omdat ze iets nieuws beoogde in te voeren, wat niet slechts van geestelijken hoogmoed getuigt, omdat de menschelijke rede toch de absolute waarheid niet kan ontdekken, maar naar zijn meening ook steeds met onrust en revolutie gepaard moet gaan: „Je suis desgouté de la nouvelleté,

¹⁾ *Dumoulin*, de beroemde Calvinistische civilist, was evenzeer gekant tegen de politieke ondernemingen der Hugenoten als tegen de inbreuken van het concilie van Trente op de sfeer van den staat, welke hij bestreed met alle macht zijner wetenschap en logica. Zie *Baudrillart* t. a. p. pag. 76.

²⁾ In zijn „*Economies Royales*” vindt men de theorie van het machtsevenwicht in de buitenlandsche politiek gekoppeld aan het ideaal van een algemeene vrijheid van handel en religieuze tolerantie.

³⁾ *Montaigne*, „*Essais*”, livre I, chap. 22.

quelque visage qu'elle porte" ¹⁾), schrijft hij in zijn Essais. En wanneer hij nochtans de tolerantie aanprijst, dan is hem die verdediging een zuiver pis-aller, een resultaat van een koele afweging van de voor- en nadeelen van vervolging ²⁾). Toch kan men anderzijds niet ontkennen, dat met Montaigne's scepticisme in alle vragen, welke de mensch niet in zijn zedelijke natuur beantwoord vindt, en met zijn sterke verdediging van een van de religie volkomen onafhankelijke natuurlijke moraal, gewetensdwang consequent moeilijk viel te vereenigen. Hij, de vermetele criticus van alle traditioneele autoriteit, in zijn sceptisch-humanisme de wegberieder van Descartes, kon de blinde onderwerping aan een kerkgezag moeilijk ernstig aanbevelen, ook al laat hij zich op een andere plaats tot de uitspraak verleiden: *qu'il faut se soumettre en tout à la police ecclésiastique ou s'en dispenser tout à fait!*, een uitspraak, welke ook met het program der politieke partij kwalijk viel te vereenigen.

In de „Heptaplomeres" van *Jean Bodin* vinden wij de rijpe vrucht van het universalistisch theïsme in een nadrukkelijke verdediging van de conscientievrijheid in godsdienstige zaken als een principieele *rede-eisch*. In dit gedurfde geschrift, dat de schrijver bij zijn leven niet aan de drukpers waagde toe te vertrouwen, heeft het universeele theïsme zich meester gemaakt van de historische stof der diverse godsdiensten en zich verbonden met een bijkans geheel moderne kritiek op de religieuze dogma's. In zoover noemt Dilthey dit geschrift terecht een verbinding tusschen de transcendentale richting in de theologie (welke met het universeele theïsme ter laatst instantie teruggaat op het inwendig licht in de zedelijke natuur van ieder mensch) en het later te bespreken moreele rationalisme van Erasmus, de Socinianen enz. ³⁾).

Geboren 1530 te Angers, kwam Bodin als jeugdig student te Toulouse onder bekoring van de nieuwe historisch-humanistische rechtsschool, welke ook een Calvijn onder zijn leerlingen telde en die in het driemanschap *Zazius*, *Alciat* (den Italiaanschen professor aan de universiteit te Bourges) en *Budé* een renaissance van de rechtswetenschap inluidde, welke een verbinding der rechtsstudie met de „bonae litterae" van het humanisme tot program had en de philologische en historische methode in de rechtswetenschap invoerde ⁴⁾). Weinig bevrediging vindend in de

¹⁾ „Essais" livre I, chap. 22, De la coutume, et de ne changer aysement une loy receue.

²⁾ „Essais" livre II chap. 19.

³⁾ Dilthey, t. a. p. S. 145

⁴⁾ Zie over deze „renaissance" der rechtswetenschap *Stintzing*: „Ulricus Zazius" S. 104 flg.; *Lavisse*: „Histoire de la France" Tome V, 2 p. 310 e.s.; *Ch. Borgeaud*: „Histoire de l'Université de Genève, L'Académie de Calvin, Genève 1900 p. 88.

Deze grootsche opleving der rechtswetenschap in historisch-philologischen zin heeft niet slechts op de ontwikkeling der historische methodiek invloed geoefend, maar bovendien aan het toekomstige geschiedkundig onderzoek een ware schat van het meest waardevol bronnenmateriaal verschaft.

Afgezien van de verdiepte opvatting van het Romeinsche recht en zijn geschiedenis, dwongen ook de practische eischen van het politieke leven, waarin

advokatuur, die hij sinds 1561 te Parijs uitoefende, naijverig op den roem, die in dien tijd een Pierre Séguier, Christophe de Thou, Charles Dumoulin, Pasquier (alle leden van de latere „politieke partij”) zich reeds hadden verworven, zette hij zich aan diepgaande philosophische studie van historie en recht, waarbij hij zich een ontzaggelijk materiaal verzamelde voor zijn latere meesterwerken. De eerste vrucht van dezen ingespannen arbeid was zijn beroemde „Methodus ad facilem historiarum cognitionem” (1566).

Hoogst belangwekkend is het, te beginnen met dit eerste groote werk, de ontwikkeling van Bodin's religieuze denkbeelden na te gaan, die zeker ook door de ontwikkeling in zijn politieken loopbaan is beïnvloed.

In dezen voor hem zoo schitterenden tijd — aan het hof van Koning Hendrik III werd hij, naar zijn vriend, de historicus de Thou bericht, met alle mogelijke eer bejegend — stond Bodin blijkbaar sympathiek tegenover het Calvinisme. Niet alleen wordt ons dit door den meest betrouwbaren bron *de Thou* bevestigd¹⁾, maar ook blijkt zulks uit den lof, die hij in zijn „Methodus” aan de groote reformatoren waagde toe te zwaaien²⁾ uit een brief door den jeugdigen Bodin in 1563 gericht aan zijn vriend Jean Botru de Madras³⁾ en uit het feit, dat hij in den bloedigen Bartholomeüsnacht slechts met moeite aan de dolken der Hugenotenslachters ontkwam. Maar intusschen was geleidelijk een afbuiging van het Calvinistisch standpunt ingetreden. Het jaar 1571 ziet Bodin als raadgever in het kamp van den hertog d'Alençon, den leider der politieke partij. Tot de hoogste magistraatsfuncties geroepen, in grooten gunst aan het hof, komt dan het jaar 1576 als keerpunt in zijn leven. Dan ziet men hem op de standen-vergadering te Blois, waar hij als afgevaardigde van den derden stand aan de spits staat van hen, die tegen den oorlog met de Hugenoten gekant zijn en zich verzetten tegen den verkoop van een gedeelte van het kroondomein⁴⁾, dat den koning

toenmaals wederom de strijd tusschen curie en het opkomend nationale vorsten-absolutisme eenerzijds en tusschen dit laatste en de standen en partijen in Frankrijk anderzijds ontbrandde, tot verzameling en aanwending van historische bewijsmiddelen. *Bodin* in zijn beroemd werk „De Republiek” en de calvinistische jurist *Hottomannus* in zijn bekende bestrijding van de erfelijke monarchie in zijn „Franco-Gallia” benutten gelijkelijk voor hun onderzoek het meest uitgebreid historisch bronnenmateriaal.

Zie hierover nader: *Friedrich v. Bezold*, „Zur Entstehungsgeschichte der historischen Methodik” in „Aus Mittelalter und Renaissance” (1918) S. 372 flg.

¹⁾ *A. de Thou*: L'Histoire Universelle” ann. 1589, livre XCIV: „Lorsque cet ordre fut porté à Laon, Bodin, qui autrefois avait fait profession de la religion protestante et qui, n'ajant jamais eu d'ailleurs beaucoup d'éloignement pour cette doctrine, etc. etc.

²⁾ Zie ook *v. Bezold*: „Jean Bodin als Okkultist” t. a. p. S. 307 flg.

³⁾ Zie over den inhoud dezer brief *Baudrillart*, „Bodin et son temps”, p. 136 v.

⁴⁾ Dit verzet hing ook samen met Bodin's publiekrechtelijke opvatting van het Kroondomein. Bodin heeft een uitvoerig verslag van het hier verhandelde gegeven in zijn: „Recueil de tout ce qui s'est négocié en la compagnie du tiers-état de France en l'assemblée générale des trois états, assignée par le roi en la ville de Blois au 15 Nov. 1576”.

de middelen tot dien oorlog zou moeten verschaffen. Deze oppositie doet hem bij het hof in ongenade vallen. In 1577 volgt de uitgave van zijn beroemd werk „République”, waarin hij ook wetenschappelijk de gewetensvrijheid, de rechtszekerheid en de gerechtigheid in den staat verdedigt.

De godsdienstoorlogen tusschen de Hugenoten en de aanhangers der Guises, die het Fransche staatswezen op zijn grondvesten deden schudden, voerden Bodin geleidelijk van het calvinistisch partijstandpunt over in de armen van de politieke partij. En tegelijkertijd zien wij ook dat eigenaardig universeel-theïsme bij hem rijpen, dat boven alle geloofsverdeelde rust zoekt in een universeele natuurlijke religie. Reeds in zijn „Methodus” viel die geleidelijke ontwikkeling te voorspellen. Trots alle Calvinistische sympathieën, die uit dit geschiedwerk spreken, wil Bodin toch de vraag naar de ware religie open laten voor wetenschappelijk onderzoek, ook al voegde hij eraan toe, dat men in dergelijke zaken met gedurig gebed en opheffing van de gereinigde ziel tot God verder komt dan met alle studie¹⁾. Met gelijke reserve spreekt hij zich nog in zijn „République” uit. Maar reeds in zijn droevig geestesproduct „Démonomanie des sorciers” (geschreven te Laon in 't jaar 1579), waarin hij in een obscuur bijgeloof bevangen de wreedaardigste straffen tegen tovenaars en heksen aanprijst, hooren wij bij het vergelijkend onderzoek der verschillende godsdiensten, dat we ook reeds in de vroegere werken ontmoetten, niets meer van een voorkeur van de christelijke religie²⁾. Van dit werk uit verscherpt zich deze ontwikkeling in de „Heptaplomeres”, door Bodin geschreven op zijn 63ste jaar, dus ± 1593. Dit werk is in gesprekform gesteld naar het voorbeeld van Plato's en Cicero's dialogen. Het tooneel van het gesprek is Venetië, dat reeds zoo langen tijd een veilig toevluchtsoord aan vrijdenkers had geboden. Het gesprek heeft plaats ten huize van een zekeren *Coronaeus* (Coroni) tusschen een zevental personen, die ieder een specifiek standpunt in zake de religie innemen en met elkander in den meest vrijen vorm discussieeren over de waarde der verschillende godsdiensten en over de vraag of in één van deze de absolute waarheid is vervat.

Salomo is de typische vertegenwoordiger van het Jodendom, een geleerd Talmudist, exclusief in zijn redeneering, heftig criticus van het Christendom; hij is een figuur, die Bodin, evenals den later te noemen Toralba, met bijzondere voorliefde laat uitkomen. Hij is de voorvechter van het strenge Joodsche monotheïsme, ondersteund door een allegorische schriftuitlegging, welke weder veelszins op de beroemde Kabbala terugging. Het geestelijk verkeer met de geleerde, uit Spanje verdreven, joden was in dien tijd bij de humanisten zeer gezocht. Vooral de neo-platonisten,

1) „Methodus” c. I (p. 12) II (p. 18 in fine „Sed in eo genere historiarum plus oratione frequente et purgatae mentis in Deum conversione quam ullo studio proficiemus”).

2) Zie „République” V, 7 (pag. 654).

als Pico v. Mirandola en Reuchlin, benutten de allegorische schriftuitlegging en de Kabbalistische getallen-mystiek in hun universeeltheïsme; Bodin met zijn voorliefde voor magie en Kabbala heeft ongetwijfeld in nauwe betrekking tot deze joodsche leer gestaan, zoozeer zelfs, dat men hem reeds in zijn eigen tijd menigmaal beschuldigde in 't geheim den joodschen godsdienst te zijn toegedaan¹⁾. In *Curtius*, den tweeden gesprekspersoon, vindt het gereformeerde Christendom zijn geharnasten verdediger. Hij komt op voor het vrije onderzoek en de kritiek op de misbruiken der Roomsche kerk aan de hand van Gods Woord als onaantastbare autoriteit. *Fredericus*, het type der Lutheranen, is door Bodin met weinig kritischen zin en denkkraft toegerust. Wij laten hier in 't midden of Dilthey's meening juist is, dat in de schildering dezer figuur zich Bodin's minachting voor alles wat Duitsch was, manifesteert; zeker is in elk geval, dat deze figuur, evenmin als de representant van het Katholicisme, *Coronaeus*, voor wien het eind van alle vragen het gezag der kerk is, veel tot verheldering van het debat bijdraagt. *Coronaeus* is overigens in alle opzichten tegengesteld aan het Katholicisme, dat in kettervervolgung zijn kracht zocht. Hij is een milde, conciliante natuur, die de *tolerantie* met nadruk verdedigt.

Octavius is de representant van het Mohammedanisme. Vroeger Christen, is hij in Turksche gevangenschap tot den godsdienst der Moslims bekeerd, dien hij nu met hartstocht tegenover zijn vroegere geloofsgenooten verdedigt.

Een geheel bijzondere plaats nemen ten slotte in de figuren van *Senamus* en *Toralba*. In *Senamus* vinden we belichaamd het half sceptisch stoïcisme, dat wij vroeger als den gemeenzamen grondtrek van het universeel-theïsme aanduidden. In hem is die religieuze universaliteit, welke de goden van alle naties als symbolen van den eenen hoogsten God opvat, gemengd met het gematigde scepticisme, dat de vraag welke dezer godsdiensten de beste is te noemen, open houdt. Hij „betreedt de tempels der Christenen, der Ismaëlieten en Joden, waar dit maar mogelijk is, en ook die der Lutheranen en Calvinisten, om bij geen dezer als atheïst aanstoot te geven, of zoo den schijn te wekken, als wilde hij de publieke rust storen²⁾”. Hij is gekant tegen het supra-naturalisme, wil alles uit natuurlijke oorzaken verklaren.

Boven alle tot hiertoe genoemde gesprekspersonen steekt de figuur van *Toralba* uit. In deze figuur heeft Bodin wellicht het meest van zijn eigen geest overgestort. In *Toralba* verbindt zich het specifiek universeeltheïsme der Florentijnsche academie met het nog nader te bespreken *kritisch rationalisme*, dat de natuurlijke rede souverain ook in godsdienstzaken verklaart.

Toralba is geen scepticus, gelijk *Senamus*. Hij is beslist monotheïst,

¹⁾ Zie Dilthey t. a. p. S. 147. Over Bodin's vermeende Joodsche afkomst zie: *Baudrillart*, „Bodin et son temps” p. 112/3.

²⁾ „Heptaplomeres” ed. *Guhrauer* (1870) 157.

zelfs supra-naturalist (hij verdedigt de mogelijkheid van het wonder tegenover Senamus). Hij kiest partij voor het primaat van den wil in God en ziet geheel in Scotistische en Calvinistische lijn *de wet als grens tusschen God en schepsel*.

Van dit standpunt uit bestrijdt hij ook — en nu ten scherpste afbuigend van Scotisme en Calvinisme gelijkelijk — het Christelijk dogma der goddelijke drieëenheid en van de god-menschheid van Christus. Christus kon niet tegelijk God en mensch zijn. Hij stond onder de wet, was dus eindig, schepsel. Op dit punt, evenals bij de bestrijding van het leerstuk der erfzonde, is Toralba in uitgesproken zin naturalist en rationalist.

Maar dan openbaart zich in deze merkwaardige figuur tegelijk de universeel-theïstische geesteshouding van het neo-platonisme. In de hoogst belangwekkende discussie over het criterium der ware religie, houdt Toralba tegenover Joden, Christenen en Mohammedanen gelijkelijk staande, dat God oorspronkelijk tegelijk met de rede aan den mensch ook de religie heeft ingeplant. De oudste religie is de natuurreligie van Adam, die ook voor de zaligheid voldoende is.

Deze primitieve natuurreligie, zonder kerkelijke formule en bijzondere openbaring, is niet slechts uiterlijk van geslacht op geslacht overgeleverd, maar is ook als natuurlijk „inwendig licht” aan iedere zedelijke persoonlijkheid aangeboren. De decaloog is slechts de formuleering dezer natuurlijke religie, die door de officieele theologie der diverse positieve godsdiensten verdorven is. Daarom moet men achter alle kerkelijke formules en dogma's terug naar deze waarachtige natuurlijke religie, die in de eenvoudigheid der ziel door de rede kan worden gekend¹⁾. *Dilthey* heeft aangetoond hoe in deze geheele opvatting het universeele monotheïsme der Florentijnsche academie doorwerkt, dat in Ficino en Pico vanuit de verwantschap der verschillende godsdiensten terug is gegaan op de oorspronkelijke religie van het menschengeslacht²⁾.

Wij zagen reeds hoe zich dan met dit universeel theïsme het theologisch rationalisme verbond, dat met behulp van de rede kritiek levert op de traditioneele dogma's.

Het theologisch-wijsgeerig dispuut tusschen al deze figuren leidt niet tot het vinden van een allen bevredigend criterium der ware religie, maar wel tot de tenslotte door allen (ook door Salomo, ondanks zijn aanvankelijke bedenkingen) aanvaarde conclusie, dat de godsdiensten, die toch allen onderling een zekere verwantschap bezitten, vreedzaam naast elkander behooren te leven. In den aanvang van het vierde boek wordt de *kwestie der tolerantie* principieel gesteld. *Senamus* treedt hier op als de voornaamste verdediger van de tolerantie, daarbij ondersteund door Octavius. Volgens hem is de verdraagzaamheid een eisch van de rede, die haar aanbeveelt op grond van de onderling tegenstrijdige verscheiden-

¹⁾ Heptapl. p. 57, 57, 63, 86, 122, 126, 136, 145 sqq.

²⁾ *Dilthey*, t. a. p. S. 149.

heid der godsdiensten, die zich alle in 't uitsluitend bezit wanen van de absolute waarheid en waartusschen toch geen onfeilbare autoriteit als scheidsrechter kan optreden. Ook wordt gewezen op de zelfstandige waarde der natuurlijke deugd, onafhankelijk van allen geopenbaarden godsdienst. De goddelijke gratieverleening aan het ten doode gedoemde Ninevé, op den blooten grond, dat het berouw over zijn zonden toonde, wordt bij deze argumentatie niet vergeten.

En de aanvankelijke tegenstanders der tolerantie laten zich overtuigen. Onder het zingen van het lied: „Hoe lieflijk is 't als broeders eendrachtig samenwonen” en onder wederkeerige liefderijke omarmingen, gaat men ten slotte uit elkander en Bodin besluit zijn boek met de mededeeling: „In 't vervolg hebben zij in bewonderenswaardige eendracht, vroomheid en onbesprokenheid gemeenschappelijke studiën in elkanders gezelschap gemaakt, maar geen dispuut meer over de religie gehouden, ofschoon ieder zijn godsdienst in de hoogste heiligheid des levenswandels handhaafde”¹⁾. Men heeft op verschillende wijze getracht, Bodin te vereenzelvigen met een der gesprekspersonen. Vooral in Salomo heeft men Bodin's diepste meening zoeken terug te vinden. Bodin's betrekkingen tot de Joodsche gedachtensfeer, zijn voorliefde voor het oude testament en het strenge wettisch standpunt der Talmudisten (slechts zelden spreekt hij van 't evangelie en de kerkvaders), worden als gronden voor dit vermoeden aangegeven.

Intusschen staat hier tegenover, dat Salomo aanvankelijk in blijkbare tegenstelling tot Bodin, zelf het intolerante standpunt tegenover andere godsdiensten inneemt.

Men komt, ook in 't licht van Bodin's vroeger genoemde werken, de waarheid nader, wanneer men aanneemt, dat Bodin door ieder der gesprekspersonen ten deele zijn eigen denkbeelden in zake den godsdienst laat verkondigen, zonder zich met een van hen in 't bijzonder te vereenzelvigen.

Maar wel mag, in 't licht van 't vroeger opgemerkte, worden vastgesteld, dat het universeel-theïsme der natuurlijke religie, het rationalisme in de kritiek op het autoritaire dogma en het scepticisme, dat tenslotte het vinden van een absoluut criterium inzake de ware religie opgeeft, het laatste woord van Bodin is geweest.

Maar in dit alles is zijn figuur ook een doorgangspunt voor het theologisch rationalisme, dat tenslotte ('t meest consequent in 't theïsme der „Aufklärung”) de dogmatiek, het hechtste bolwerk der Christelijke genadeleer, onder de souveriniteit der rede stelt en daarmee de oude tegenstelling van natuur en genade opheft door de genade als bijzondere instantie uit te schakelen.

* * *

¹⁾ Heptapl. p. 159.

Het theologisch rationalisme en de kritisch-historische methode.

Het theologisch rationalisme vindt reeds gedeeltelijk zijn oorsprong in de humanistische „Aufklärung”, welke haar eersten vertegenwoordiger had in den reeds vroeger herhaaldelijk genoemden *Lorenzo Valla* (\pm 1407—1457) ¹⁾.

Het vertoont voor een goed deel den grondtendenz van het universalistisch theïsme, en Stoïcisme, doch heeft er een nieuw element aan toegevoegd, dat der rationalistische kritiek op de Christelijke gronddogma's. Daarmede was het probleem, dat het vroeg humanisme, met name de neo-platonisten, nauwelijks scherp hadden gesteld: de verhouding tusschen Christendom en antieke kultuur, plotseling in een schier angstwekkenden nieuwen vorm voor ieders oogen gezet. Wil men dit verschil tusschen het opkomend rationalisme en het universeel theïsme der neo-platonici scherp zien, dan legge men eens naast elkander een geschrift als *Marsilius Ficinus'*: „De religione Christiana” en *Valla's*: „De libero arbitrio” of „De Voluptate ac de vero bono”.

Bij Ficino c.s. is van kritiek op de Christelijke dogma's geen sprake. Noch van historisch gescherpt inzicht in de ontwikkeling der antieke filosofie en van het Christendom, noch in de eigenaardige versmelting, die beide in de Middeleeuwen en reeds bij de kerkvaders hadden ondergaan, valt iets te bespeuren.

De kerkelijke traditie staat voor hen eenvoudig vast. Plato wordt naar het Alexandrijnsche fabeltje tot leerling van Mozes, zijn neo-platonische commentatoren tot navolgers van Johannes, Paulus, Hierotheus en Dionysius Areopagita gemaakt ²⁾. Wel gaat Ficino op den Griekschen tekst van het Nieuwe en op den Hebreeuwschen van het Oude Testament terug en beproeft hij uit den innerlijken samenhang van het geheel een nieuwe verklaring van Paulus' brief aan de Romeinen, maar wij vinden noch bij hem, noch bij Pico van Mirandola een poging om het Christendom en de antieke filosofie uit hun eigen wezen te verstaan. De in den neo-platonischen kring van het vroeg-humanisme zoo geliefkoosde beschouwing van de in alle menschen, in 't bijzonder in den bloeitijd der Grieksche filosofie zich openbarende „communis religionis veritas”, waarvan het Christendom slechts het hoogste, het verlangen naar het bovenzinnelijke, bevredigende trap is, laat in zijn naief-speculatieven vorm nog geen scherpe probleemstelling in zake de verhouding van Christendom en kultuur toe. Het is hier alles speculatie in de lucht, zonder kritisch-historischen grondslag, waarbij de toepassing der kabbalistiek, waarop herhaaldelijk een beroep wordt gedaan, eer verwarrend, dan verhelderend werkt. Geheel anders staat de zaak bij *Lorenzo Valla*. Hij

¹⁾ Zie over *Valla*: *Vahlen*, „Lorenzo Valla”. Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Jhg. XIV, S. 183 flg. en *Mestwerdt*: „Die Anfänge des Erasmus” S. 29 flg.

²⁾ Zie „De religione Christiana” cap. 22, 26 (opera ed. Basel 1576) p. 24 sqq. en 29 sqq.

zag dieper dan de meeste zijner humanistische tijdgenooten en voorgangers in, dat het bij de vraag naar de verhouding tusschen Christendom en antieke kultuur, tenslotte ging om de verhouding tusschen twee elkander tegengestelde levens- en wereldbeschouwingen.

In zijn „*De libero arbitrio*”, waarin hij tegenover het stoïcijnsch fatalisme de Christelijke vrijheid verdedigt in een accent, dat duidelijk de inwerking van het vroeger besproken religieus-humanistisch levensideaal verraadt, stelt hij tegenover de stoïsche filosofie niet het Christendom in zijn traditioneelen vorm, maar een *gereinigd en eenvoudig Christendom*, dat eerst uit de corruptie der kerkelijke scholastiek en dogmatiek teruggewonnen moest worden. En voor het weder opsporen van die onvertroebelde norm speciaal uit de apostelen en kerkvaders gebruikte hij de *kritisch-historische methode*. Dit beteekent het kenmerkend onderscheid dezer humanistische richting met de Middeleeuwsche sectentypen en spiritualisten, die ook het *oorspronkelijk* Christendom weer als norm wilden herstellen maar daarbij niet een redelijk historische kritiek op het scholastisch Christendom oefenden, doch onkritisch zoowel op den letter als op den „geest” van het Evangelie teruggingen, zonder zich van het relatieve recht eener historische ontwikkeling rekenschap te geven ¹⁾.

De autoriteit niet slechts van het kerkgezag, maar in den kern der zaak van iedere andere instantie dan de ratio, heeft in het moralistisch rationalisme in principe afgedaan. De natuurlijke rede wel nog wel een Christelijken geloofsinhoud als religieuze norm erkennen, maar een, die zij zelf langs kritisch-historischen weg uit de bronnen heeft vastgesteld, aan de eischen van het denken aangepast en geïnterpreteerd in den zin van het humanistisch levens-ideaal. De natuurlijke rede wordt derhalve in beginsel souverain over de Christelijke genadewaarheden.

* * *

De exegese en het nieuwe wetenschapsbegrip.

De wetenschap der exegese heeft door Valla's historisch-philologische methode, zooals die op voor zijn tijd geheel moderne wijze is toegepast in zijn „*De collatione Novi Testamenti libri duo*”, zich reeds in beginsel aangepast aan het moderne wetenschapsbegrip, dat niet met de scholastiek de wetenschap als een overlevering van reeds vaststaande waarheden aanneemt, maar de waarheid eerst door de rede langs den weg

¹⁾ De opvatting van Prof. *Hermelink* in zijn: „*Die theologische Fakultät in Tübingen vor der Reformation*” 1477—1534, (Tübingen 1906), dat de humanistisch religieuze hervormingsbeweging althans in Duitschland en de Nederlanden eigenlijk voor een groot deel zou zijn te verklaren uit een consequente ontwikkeling der in de realistische scholastiek van de „*via antiqua*” zelve aanwezige hervormingstendenzen, in verband met de gelijktijdige religieuze „*Aufschwung*” in de steden, ziet het specifiek moderne element der humanistische rationeele kritiek geheel voorbij!

Vgl. ter weerlegging van deze opvatting i. h. b. *Mestwerdt*: „*Die Anfänge des Erasmus*”.

van vrij onderzoek vaststelt¹⁾. Gewichtig is vooral, dat zich dit exegetisch standpunt ook in zoover laat gelden, als het grondlegend wordt voor de kritische beoordeeling der kerkelijke theologie. Want ook hier maakt Valla ernst met de humanistische gedachte, dat er maar *één waarheid is*, waaraan evenals iedere wetenschap ook de theologie zich heeft te onderwerpen. Er is geen bijzondere methode voor een theologisch onderzoek der waarheid. De meest vrije kritiek op de kerkelijke hiërarchie, op het Roomsche standenwezen, op de Vulgata, op de kerkvaders en scholastieken wordt door Valla uitgeoefend. Voor de historische wetenschap in algemeenen zin maakte hij zich bijzonder verdienstelijk door in zijn beroemd werk „*De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio*” uit de bronnen onomstootelijk aan te toonen, dat de zgn. Constantijnsche schenking, waarop de pausen den titel voor hun wereldlijk gezag deden steunen, op een zuivere falsificatie berustte.

* * *

De tolerantiedenkbeelden en de ontwikkeling van het theologisch rationalisme bij Erasmus, Coornhert en Grotius. Verband met de „Devotio Moderna”.

Het theologisch rationalisme, dat bij Valla zijn intrede in de moderne godsdienstbeschouwing doet, neemt bij *Erasmus* en zijn Nederlandsche geestverwanten *Coornhert* en *Grotius* een ander karakter aan, een karakter dat zich alleen laat verklaren uit den samenhang, waarin het Nederlandsche en ook voor een deel het Duitsche humanisme stond tot de zgn. „devotio moderna”. Deze „devotio moderna”²⁾ zooals ze bij ons te lande³⁾ in de „Broederschap des gemeenen levens” (*Geert Grootte, Radewijns, Wessel Gansfort, Hegius* e.a.) en in de congregatie van Windesheim gebloeid heeft, in Ruysbroek’s mystiek zich belichaamde, en in het onsterfelijk werk van *Thomas van Kempen*: „De naveling van Christus” („*Imitatio Christi*”) haar klassieke uitdrukking vond, stond enerzijds wel *formeel* geheel op het middeleeuwsch kerkelijk standpunt, maar bergde anderzijds door haar radicalen eisch van Christelijke gezindheidsvernieuwing, waartegenover de uitwendige kerkelijke verorde-

¹⁾ Zie *Mestwerdt*: t. a. p. S. 49. Het bedoelde geschrift van Valla werd in 1630 ook in Amsterdam uitgegeven door Jac. Revius.

²⁾ Vgl. hierover o.a. *Dr. J. Lindeboom*: „Het bijbelsch humanisme in Nederland”, Leiden 1913; *Delprat*: „Verhandeling over de broederschap van Geert Grootte en over den invloed der Fraterhuizen”, Arnhem 1856 en *Mestwerdt*: t. a. p. S. 78 flg. Uit de nieuwste literatuur verdient bijzonderlijk de aandacht het uitvoerige werk van *Dr. Albert Hyma*: „The Christian Renaissance. A history of the „Devotio moderna” Grand Rapids. The Reformed Press (1924), die ook op de invloeden der „devotio moderna” in Frankrijk (in ’t bijzonder in ’t college van Montaigne) wijst (zie chapter VII). Bedenklijk is intusschen het door den schrijver geleegde verband tusschen reformatie en devotio moderna.

³⁾ Wanneer we hier van ons land spreken, moet men wel bedenken, dat de grenzen van de toenmalige Nederlanden moeilijk scherp waren aan te geven. Zie *Dr. J. Lindeboom* t. a. p. blz. 1/2.

ningen feitelijk van weinig belang werden geacht, zeer radicale tendenzen in zich, waarom zij ook heftige aanvallen van de zijde der Dominicanen en Franciscanen had te verduren en bij de Curie zelve meer dan eens in verdenking kwam.

In de kern der zaak was de „devotio moderna” een *mystisch-moraliseerend vroomheidsideaal*, dat in 't centrum harer beschouwing had staan „de navolging van Christus”, van Christus als het volmaakte ethisch voorbeeld, als den volkomen wijzen leeraar¹⁾. Daarmede gaat gepaard een zekere ongunst tegen de dogmatiek, i. h. a. tegen de theologie als intellectualiseering van de goddelijke waarheden, die de ziel eerder nederig schouwend moet beleven, dan met het verstand ontleden. Niet de kennis of het bezit van een systematische wereldbeschouwing, maar de zuivere gezindheid en het zedelijk handelen beslissen over de waarde des menschen bij God²⁾.

Zoo raakt de leer van de verzoening door Christus, de geheele offergedachte op den achtergrond tegenover het nederig navolgen van Christus als praktisch-ethisch ideaal.

Nog op twee karakteristieke grondgedachten in de „devotio moderna” dient te worden gewezen, omdat zij het moreel rationalisme van den lateren tijd duidelijk hebben beïnvloed. Allereerst het sterke op den voorgrond stellen van het *primaat van den wil* en de *grensscheiding tusschen God en schepsel*. Met de pantheïstische mystiek der Italiaansche neo-platonici heeft de mystiek van een Groote en Thomas van Kempen niets gemeen.

In de tweede plaats de sterk *Stoïcijnsche trek* in het ethisch levensideaal, dat ook bij het gevoel van verlatenheid van God en menschen in de religieuze persoonlijkheid de kracht bezit tot een vromen levenswandel³⁾. De uitwendige genademiddelen der Kerk als heilsinstituut, worden wel niet verworpen, maar de vrome heeft innerlijk daaraan niets zonder een zuivere gezindheid des harten, ja in de kern der zaak heeft hij ze niet noodig. *Wessel Gansfort* heeft op sacramentsleer en aflat der Roomsche kerk zelfs ernstig kritiek geoeffend.⁴⁾

¹⁾ Zie b.v. *Thomas van Kempen*: „Imitatio Christi” I, 1, 7 f. „Summum in studium nostrum sit, in vita Jesu Christi meditare”.

Zie b.v. ook *Wessel Gansfort's* boekje: „De statu animarum, et quid sit amare Jesum,” *Wesseli Opera* p. 860—863, waar hetzelfde ethisch ideaal van de navolging van Christus wordt gepredikt in innig mystieken trant.

²⁾ Zie *Thomas v. Kempen*: „Imitatio Christi” I, 3, 6 „Quid prodest magna cavillatio de occultis et obscuris rebus, de quibus nec arguemus in indicio, quia ignoravimus”.

Zie b.v. ook: „Imitatio I, 1, 16 f: „Quid prodest tibi alta de Trinitate disputare, si careas humilitate, unde displiceas Trinitati?”

³⁾ Zoo schrijft *Geert Groote*: „Tunc es punctus merendi, quando Deus relinquit hominem et retrahit manum suam et homo manet vel confidens in Deo vel se ipsum et omnem salutem suam Deo libero offerens.....”, aangeh. bij *Schulze*: „Zur Geschichte der Brüder vom gemeinen Leben. Bisher unbekannte Schriften von Geert Groote, Johann Busch und Johann Veghe”, *Zeitschr. f. Kirchengeschichte* XI (1890) S. 582 fig.

⁴⁾ Zie over deze gedurfd kritiek behalve de reeds aangehaalde literatuur: *Brandt*: „Historie der Reformatie” (2e druk, 1677) bl. 54 vlg.

Ook het verkeer met de menschen, heeft de navolger van Christus niet noodig, ja hij moet er naar streven van al het uitwendige onafhankelijk, en vooral zijn hartstochten meester te worden. Daarbij blijft intusschen het besef levendig, dat zonder de genade Gods dit ideaal niet valt te bereiken. Een zekere egoïstische trek valt in deze geheele ascetische levensopvatting niet te miskennen. Wel predikt de „devotio moderna” groote dienstvaardigheid tegenover den medemensch, zoekt zij in onderscheiding van het kloosterwezen haar kracht in maatschappelijken arbeid en onderricht aan de jeugd, maar tenslotte wordt „de naaste” hierbij louter *middel* voor den vrome in 't beoefenen der deugd en is de grondstemming de „devotio moderna”, doortrokken met een goede dosis menschenverachting¹⁾.

Seneca is onder de ongewijde schrijvers de geliefde auteur bij de aanhangers der nieuwe vroomheid. Voor Cicero en Plato heeft men eveneens bijzondere voorkeur.

In dit geheele praktische vroomheidsideaal der „devotio moderna” lag nu een breede invalspoort voor de humanistische kultuur open, ook al had de devotio moderna” *op zich zelf genomen* met het humanisme niets uitstaande. Hoe meer toch het theoretisch interesse aan dogmatiek en theologie terugtrad achter het praktisch ethisch vroomheidsideaal, achter de volkomen persoonlijke, gevoelsmatige opvatting van eigen en vreemde religiositeit, des te onbevangener kon men ook staan tegenover een niet-Christelijke moraal, die bepaalde trekken van verwantschap met de „devotio moderna” had aan te wijzen, zooals de Platonische en de laat-Stoïcijnse. Wessel Gansfort is reeds een beslist humanist²⁾ en Hegius heeft met name in de taalwetenschap op humanistische gronden heftig geageerd tegen de verwarring van grammatica en de nominalistische logica (met haar modi significandi) gelijk ze in Occam's terministische school schering en inslag was. Gold het hier nog slechts een *formeel* humanisme (beoefening der humanistische wetenschappen), licht kon ook de *religieuze geest* van het humanisme in de devotio moderna binnendringen.

En zoo zien wij nu bij Erasmus (\pm 1466—1536) de versmelting van humanisme en de „devotio moderna” zich voltrekken, waarbij dan echter ook de mystiek-christelijke grondstemming der oorspronkelijke „devotio moderna” te loor gaat. Erasmus, die in zijn jeugd in de kringen van de broederen des gemeenen levens verkeerde³⁾, heeft wel, toen hij positief voor het humanisme positie koos, den vorm der hier heerschende „devotio moderna” met zekere minachting van de hand gewezen, maar toch vertoont ook zijn later optreden duidelijk de sporen van een nawerking der

¹⁾ Vgl. *Mestwerdt*, t. a. p. S. 94. Zie b.v. „Imitatio Christi” I, 10, 5 f: „Vellem me pluries tacuisse et inter homines non fuisse”.

²⁾ Vgl. over hem *Lindeboom*: „Het Bijbelsch Humanisme”, blz. 71 vlg. en de daar verder aangehaalde literatuur. Vooral ook *Hyma*, t. a. p., chapter VI.

³⁾ In Deventer waren *Hegius* en *Synthius* zijn leermeesters.

vroomheidsidealen, die hem in zijn jeugd waren ingeprent ¹⁾. Niet het mystiek-contemplatieve, maar het *practisch-ethische* element in de nieuwe vroomheid, heeft blijvende beteekenis in zijn geestesontwikkeling behouden en wel die practisch-christelijke ethiek, die tegelijk een sterk naturalistischen inslag heeft en tot op zekere hoogte een duidelijk innerlijk verband aanwijst met de laat-stoïsche leer der zedelijke persoonlijkheid.

En in zijn verbinding met Valla's kritisch-historische methode heeft dit moreel rationalisme met zijn beide elementen: het practisch ideaal der „*imitatio Christi*” en de historisch-rationalistische kritiek, den weg gebaad voor het *Socinianisme* en *Arminianisme* en van hieruit door het protestantisme heen in het *deïsme* voortgewerkt.

(Wordt vervolgd.)

DE DAGERAADSQUAESTIE.

DOOR

MR. DR. J. DONNER.

I.

Nu ongeveer een jaar geleden bracht een oogenschijnlijk onbeteekenend voorval — de mededeeling van den Minister van Justitie aan de Vereeniging „De Dageraad”, dat door haar ter goedkeuring aangeboden gewijzigde statuten niet voor goedkeuring ingevolge de wet vatbaar waren — op eens het vraagstuk van de „geestelijke vrijheid” en de houding te dien aanzien van de verschillende partijen in het centrum der belangstelling. Het geopende debat kenmerkte zich, vooral aan de linkerkzijde, niet door rustige bezonnenheid: harde woorden vielen, scherpe verwijten werden gericht. En waar, met name aan de rechterzijde, naar een zakelijke beschouwing werd gestreefd, was een gevoel van onzekerheid merkbaar, hoe over de beslissing van den Minister eigenlijk te oordeelen.

Het kan daarom zijn nut hebben deze quaestie nogeens rustig te bezien. Het geldt hier een vraagstuk, dat met de grondslagen van onze politieke opvattingen in aanraking brengt. En een bespreking van dat vraagstuk aan de hand van de Dageraads-quaestie is daarom van belang, wijl het verloop van die zaak alleszins geschikt was om misverstand ten aanzien van het wezenlijke standpunt in deze van de antirevolutionairen te wekken.

¹⁾ *Prof. Fruin* heeft in zijn „*Erasmiana*” (Verspreide geschriften, 's Gravenhage 1903, Dl. VIII blz. 271 vlg.) het eerst principieele bedenking geuit tegen de waarde van Erasmus' later oordeel over de „*devotio moderna*” voor de historische kennis van Erasmus' geestelijke ontwikkeling. Zie verder ook *Dr. J. Lindeboom*: „*Erasmus. Onderzoek naar zijn godsdienstig denken en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*,” Leiden 1909 blz. 188 vlg. Overigens bedenken men, dat het onderricht aan de Latijnsche school te Deventer, waar een Hegius rector was, inderdaad nog niet op zeer hoog peil stond.

De Vereeniging „De Dageraad” is een kind van de vrijdenkersbeweging, zooals die zich in de tweede helft der vorige eeuw, niet het minst onder invloed van Multatuli, hier te lande ontwikkelde. In haar geschiedenis vertoont zich een zekere evolutie, samenhangend met de ontwikkeling op meer algemeen terrein. Was het aanvankelijk het type van den wetenschapsman, zooals dat zich in den tijd, dat het materialisme hoogtij vierde, openbaarde, hetwelk den toon aangaf, later traden meer anarchistisch-gezinde elementen op den voorgrond. In een meer agressief, een meer onbeschaafd optreden ook, waarvan het moedwillig-kwetsend gebruik van leuzen als: „God is het kwaad” nog in het geheugen ligt, uitte zich dit mede. Van die ontwikkeling vertoonden ook de statuten den weerslag. Terwijl in de oorspronkelijke statuten, waarop in 1881 onder Minister Modderman de goedkeuring werd verkregen en die op dit punt bij opvolgende wijzigingen onder de ministers Ruys de Beerenbrouck, van der Kaay en Heemskerk (a.i.) onveranderd werden gelaten, het doel werd omschreven als „de bevordering der vrije gedachte tot zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van den mensch”, kwam men in 1923 tot de volgende omschrijving: „de vrije en volledige ontwikkeling der menschelijke persoonlijkheid door de bevordering van het vrije denken op elk gebied. Zij plaatst zich hierbij op den grondslag van de steeds voortschrijdende wetenschap en het wijsgeerig denken en beschouwt de kritische waarneming en ervaring als eenige kennisbronnen. Uitgaande van de rede plaatst zij zich op atheïstisch standpunt”.

Op die gewijzigde statuten dan werd goedkeuring gevraagd. En deze vraag viel samen met een verzoek van de als zelfstandige vereeniging geconstitueerde Haagsche afdeeling om op statuten, waarin dezelfde omschrijving van het doel was opgenomen, goedkeuring te erlangen.

Om de Ministerieele resolutie wel te begrijpen, moet men zich een goed denkbeeld vormen van de taak, die aan de Regeering wordt opgelegd, als goedkeuring op statuten wordt gevraagd. Tweeërlei is daarbij wel te onderscheiden: In de eerste plaats: is hier een vereeniging? en in de tweede plaats: kan op de statuten van de vereeniging goedkeuring worden verleend? Men begrijpt, dat bij ontkennende beantwoording van de eerste vraag, de tweede vraag buiten beschouwing kan blijven. Misschien is men geneigd te zeggen: maar die eerste vraag zal toch practisch nimmer van beteekenis zijn. Dit zou wellicht zoo zijn, als het alleen ging over het *feitelijk* bestaan van de vereeniging, m. a. w. over de vraag, of inderdaad enkele menschen een afspraak, gericht op de constitutie eener gemeenschappelijke samenwerking, hebben gemaakt. Doch de vraag, of er inderdaad een vereeniging is, heeft een tweede kant: heeft de vereeniging een *rechtsgeldig* bestaan? Dit is een vraag, die bij velerlei rechtshandelingen opkomt. Met name ook bij alle overeenkomsten. Daarvoor geldt immers het algemeen beginsel, dat een overeenkomst om niet nietig, m. a. w. om niet *rechtens* niet-bestaand te zijn, niet

in strijd mag zijn met de openbare orde of goede zeden. De inhoud kan in strijd zijn met de openbare orde of goede zeden (b.v. een overeenkomst om iemand te mishandelen) of het feit, dat door een overeenkomst iets tot een rechtsplicht wordt gemaakt, kan de overeenkomst in strijd brengen met openbare orde en goede zeden (b.v. een overeenkomst om niet te huwen).

Dat algemeene beginsel geldt nu ook voor de bijzondere overeenkomst, die vereeniging heet. Het is alleen eenigszins speciaal uitgewerkt. Artikel 2 n.l. van de wet van 22 April 1855 (Staatsblad No. 32) verklaart uitdrukkelijk de vereeniging strijdig met de openbare orde verboden. En in artikel 3 wordt dan nader aangegeven wat onder „strijdig met de openbare orde” wordt verstaan, n.l. als de vereeniging ten doel heeft: „1. ongehoorzaamheid aan of overtreding van de wet of eene wettelijke verordening; 2. aanranding of bederf der goede zeden; 3. stoornis in de uitoefening der regten, van wie het ook zij”.

Eerst wanneer geconstateerd is, dat een vereeniging niet in conflict is met evengenoemd artikel 3, dat zij dus niet is een verboden vereeniging, komt de tweede vraag, waarover de artikelen 5 en volg. van de wet van 1855 handelen: kan op de statuten goedkeuring worden verleend? De strekking van die goedkeuring is, anders dan het woord zou doen vermoeden, zeer beperkt; het effect ervan is de rechtspersoonlijkheid der vereeniging, m. a. w. de bevoegdheid om als eenheid met eigen vermogen aan het rechtsverkeer deel te nemen. Die goedkeuring moet, eenmaal geconstateerd, dat een vereeniging niet is verboden, dan ook uitsluitend worden beoordeeld naar de vraag, of tegen het optreden *als rechtspersoon* bezwaar bestaat. Bij de totstandkoming der wet is als zoodanig bezwaar bijvoorbeeld genoemd, dat teveel kapitaal in de doode hand zou geraken. Een waardeering van het doel der vereeniging, blijft, anders dan het woord „goedkeuring” zou doen vermoeden, buiten beschouwing. Ten minste dit moet naar het stelsel der wet. De woorden der wet, die de weigering toelaten op den vagen grond van „redenen ontleend aan het algemeen belang”, laten echter de gelegenheid om de weigering wat vrij te hanteeren. Consequentie van zoodanige weigering is intusschen, zooals gezegd, alléén, dat de vereeniging geen rechtspersoonlijkheid verkrijgt. Als vereeniging blijft zij rechtsgeldig bestaan.

Men zal dit stelsel misschien niet zoo heel fraai en doorzichtig vinden. Wij gelooven trouwens, dat hier een bepaalde bedoeling heeft voorgezeten. Wat was n.l. het geval? De Grondwet van 1848 erkende de vrijheid van vereeniging en maakte daarmede dus een preventief toezicht op de oprichting van vereenigingen onmogelijk. Een voorafgaande keur was onmogelijk. Van dien „liberalen” geest nu waren de regeerders van 1855 niet al te sterk doordrongen. Langs een achterdeur zou wellicht kunnen worden bereikt, wat langs de voordeur niet viel te verkrijgen. Daartoe kon de onderscheiding van vereeniging-zonder meer en vereeniging-rechtspersoon dienen. Oprichting van vereenigingen mocht dan vrij gelaten moeten worden, men kon een preventieve contrôle tegen het

optreden als rechtspersoon invoeren. En al zou die contrôle zich theoretisch moeten beperken tot de vraag, of de rechtspersoonlijkheid al dan niet bezwaar ontmoette, het vage criterium van „algemeen belang” en de suggestieve invloed van het woord „goedkeuring” zouden, gevoegd bij het voor het groote publiek weinig-sprekende van de onderscheiding, feitelijk een preventieve contrôle op de vereenigingen zelve kunnen opleveren. Geen wonder dan ook, dat de antirevolutionairen van 1855, die til te goed het gevaar van de staatsvoogdij over het vereenigingsleven kenden, zich tegen de wet hebben verzet.

Intusschen — wij kunnen die quaestie van de goedkeuring voor het oogenblik laten rusten, omdat niet deze tweede vraag bij de Dageraads-aanvraag in het geding is geweest, doch de zaak reeds bij de eerste vraag strandde. Er is n.l. niet goedkeuring aan de statuten onthouden, onder erkenning alzoo, dat de vereeniging een rechtsgeldig bestaan had, doch aan de aanvraag om goedkeuring is men niet toegekomen, omdat de vereeniging geacht werd niet een rechtsgeldig bestaan te hebben, dus te zijn een verboden vereeniging. Uit de beschikking van den Minister blijkt zulks ten duidlijkste. Zij toch luidde:

„Geeft den adressant te kennen:

„dat artikel 1 der statuten van de te Amsterdam gevestigde vereeniging „de Dageraad” als doel der vereeniging stelt de bevordering der vrije gedachte tot zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van den mensch;

„dat geheel onderscheiden daarvan thans goedkeuring wordt gevraagd op wijzigingen in de statuten, krachtens welke het doel dus omschreven wordt: (zie boven);

„dat alzoo de Vereeniging, volgens de statuten in hunne gewijzigde redactie beoogende eene van uit atheïstisch standpunt na te streven vrije en volledige ontwikkeling der menschelijke persoonlijkheid, de in God haar oorsprong vindende normen voor het leven terzijde stelt en mitsdien, in beginsel, zich richt tegen de goede zeden;

„dat derhalve de aldus gewijzigde statuten ingevolge de wet voor „goedkeuring niet vatbaar zijn”.

Als men de woorden dezer beschikking legt naast het boven geciteerde artikel 3 der wet, meer bepaaldelijk naast hetgeen aldaar onder 2. is opgenomen, ziet men, dat 's Ministers standpunt is geweest, dat de vereeniging als strijdig met de openbare orde niet een rechtsgeldig bestaan heeft. Een krasse beslissing, ter waardeering waarvan men echter de opvatting, die de Minister van de beteekenis der doel-omschrijving had, wèl moet in het oog houden.

Die opvatting is door den Minister van Justitie uiteengezet ter gelegenheid van de interpellatie-Boon. Tweeërlei werd daarbij in het licht gesteld: allereerst het begrip van „goede zeden” in onze wetgeving en in de tweede plaats de zin, die aan de woorden der statuten moest worden

toegekend. Wat het eerste betreft, werd aanstonds terzijde gesteld, als zou men zich hier op het terrein van de „zedelijkheid” bevinden, doch daartegenover als definitie van „goede zeden” gesteld de later door het *Weekblad van het Recht* als uitnemend genoemde omschrijving van „het complex van normen, beginselen, die het maatschappelijk leven beheerschen en den grondslag vormen van menig rechtsinstituut”. In ons land met zijne ontwikkeling onder den invloed van het Christendom zijn die het maatschappelijk leven beheerschende normen nog de Christelijke, ook al wordt het Christendom als grondslag daarvan niet meer erkend. Conflict nu met de „goede zeden” is er nog *niet*, als meeningen worden verkondigd en gepropageerd, die den evengenoemden grondslag aantasten. Natuurlijk, men kan aannemen, dat op den duur de normen niet los van hun grondslag zullen worden nageleefd, maar daarmee is nog niet als Staatstaak gegeven om op te treden, zoolang nog niet een overtreding van die normen zelve wordt ondernomen. Een hoogst belangrijke onderscheiding, die midden stelt in de quaestie der „geestelijke vrijheid” en waarover dus hieronder nader.

En nu was 's Ministers opvatting van de Statuten deze, dat ten doel der Vereeniging niet meer werd gemaakt het propageeren van zekere meeningen, maar wel degelijk de toepassing daarvan in een terzijdestelling van de in onze rechtsinstellingen opgenomen normen. Hoofdargument was voor den Minister, zooals ook uit den opzet zijner beschikking blijkt, de tegenstelling van de oude en de nieuwe omschrijving: in de eerste nog erkenning van normen, in de tweede („vrije en volledige ontwikkeling der persoonlijkheid”) terzijdestelling daarvan.

Men kan deze *feitelijke* opvatting van den Minister van den zin der statuten meer of minder sterk achten. Blijkbaar gevoelde ook de Minister, dat de woorden wellicht iets scherper gekozen waren dan eigenlijk wel in de practijk zou blijken verwezenlijkt te worden, want hij sprak van een terzijdestelling in beginsel, m. a. w. van een terzijdestelling naar de gebezigde woorden, al zou de practijk dan misschien niet zoo erg zijn. Doch terecht hield de Minister zich aan de woorden, waarmee blijkbaar niet zonder zekere bravoure, met een zucht om het eens goed te zeggen, werd gemanoeuvreed. Dat kon men niet laten passeeren, ook al was het dan wat loos alarm en zou daarom de toepassing der strafbepaling op het aangaan van verboden vereenigingen achterwege kunnen blijven, zoolang de realisatie van de woorden in de practijk niet werd gezien.

Het is duidelijk, dat, zóó de quaestie gezien, de principieele beteekenis van het besluit niet die is, welke bij de door de beslissing opgeroepen discussiën daaraan in verschillenden zin werd gehecht. Had men de casus positie, zooals de Minister die had bedoeld te stellen, aanstonds doorzien, — een debat over de juistheid van het *feitelijke* inzicht van den Minister zou meer reden hebben gehad dan de velerlei *principieele* debatten, die nu werden gevoerd.

Dit geldt zoowel voor hetgeen van links als voor hetgeen van rechts werd aangevoerd. Van links liep men vooral te hoop, omdat men meende, dat hier aan de vrijheid van gedachten-uiting werd geraakt. Hoezeer ten onrechte, blijkt uit het vorenstaande en kon — Mr. Rutgers herinnerde er bij de beraadslagingen ter gelegenheid van de interpellatie-Boon terecht aan — ook uit de geschiedenis der rechtsche partijen duidelijk zijn.

Doch ook rechts bleek de beslissing niet steeds juist begrepen. Ds. Kersten vatte haar blijkbaar in denzelfden zin op als links was geschied en juichte haar daarom toe. Non tali auxilio! Ook van Katholieke zijde bleek de beslissing op geheel andere gronden toejuiching te vinden dan daaraan onderliggend waren. In een merkwaardig betoog zette Mr. van Schaik uiteen, dat de vereeniging daarom in strijd was met de goede zeden, wijl het atheïsme daarin voor de leden bindend werd verklaard, terwijl toch het atheïsme in strijd is met de redelijkheid. Iemand *dwingen* met de redelijkheid in strijd te handelen mag niet en daarin zocht hij dus, hoezeer het atheïsme op zichzelf in ons land niet van Staatswege willend bestrijden, de fout. Men had dus hier naar zijn inzicht de analogie met een overeenkomst die in strijd is met de goede zeden, niet omdat de inhoud zelf daarmede in conflict is, maar omdat het niet overeenkomt met de goede zeden dien inhoud tot rechtsplicht te maken. Deze specifiek-roomsche opvatting omtrent verband tusschen Godsdienst en rede werd, zooals Mr. van Schaik zelf begreep, door den Minister niet gedeeld en was dan ook inderdaad geenszins de grondslag.

Van onze eigen zijde werd, vooral zoolang de Minister niet de gelegenheid had gehad zijn standpunt uiteen te zetten, de zaak ook niet steeds van den juisten kant aangepakt. De antirevolutionaire traditie verzet zich ten sterkste tegen Staatsbestrijding van het ongeloof, zoodat een verdediging der beslissing, die aan dit standpunt voet gaf, begrijpelijkerwijs niet werd gevoerd. Men meende daarom, dat men hier met een door de wetgeving op het vereenigingsrecht geschapen complicatie te doen had, welke den Minister, door die wetgeving voor een beslissing gesteld, dwong zich uit te spreken. En volmaakt terecht werd dan geredeneerd, dat de Minister, geroepen zich uit te spreken, niet anders kon doen dan eigen opvatting, eigen waardeering, te volgen. Over dit laatste ontspon zich in de Kamer een interessant debat, waarbij de Minister op krasse wijze den heer Marchant de les las, die weder den „truc” had toegepast om van subjectieve inzichten te spreken, zoolang in plaats van uit de beginselen der linkerzijde uit die der rechterzijde werd geredeneerd.

Echter, hoe interessant die discussie was, en hoe belangrijk — wij komen daarop terug — dit gezichtspunt ook is, in de onderhavige aanleggenheid was het niet beslissend. Want, zooals wij hebben uiteengezet, het ging hier niet over de goedkeuring van de Statuten. Ware deze in het geding geweest en hadde dan bovendien het verleenen van die goedkeuring, zooals het woord laat vermoeden en, misschien onbewust, in den grond ook wel de bedoeling is geweest, het uitspreken

van een *waardeeringsoordeel* over het *doel* ingesloten, ja dan zou de wet de Regeering noodzaken om, hoezeer zij dan ook de godsdienstige ontwikkeling aan andere krachten dan die van den Staat wil overlaten, zich omtrent de waarde van het atheïsme als stelsel uit te spreken. Doch daaraan kwam het, gesteld bij het verleenen van goedkeuring zou inderdaad een dergelijke positieve uitspraak over het doel moeten worden gegeven, in dit geval niet toe. Zooals wij uitvoerig betoogd hebben, was men reeds in een eerder stadium blijven hangen en beteekende de beschikking, dat het doel iets was, dat, afgescheiden van de vraag of het al dan niet in vereeniging wordt nagestreefd, in botsing is met het geldende recht. Niet dus iets, dat in het algemeen wel niet verboden was, doch de Regeering niet positief als goed wilde qualificeeren, doch iets, wat op zichzelf met de rechtsorde in strijd was. En die constructie nu steunde en kon alleen steunen op een *feitelijke* interpretatie van den inhoud der statuten in dezen zin, dat daarin niet de theoretische bevordering van het atheïsme, doch de practische toepassing daarvan in de terzijdestelling van de gangbare, in het Christendom wortelende, maatschappelijke normen was neergelegd.

(Wordt vervolgd.)

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

1. Is het eisch der A.R. beginselen, dat gehuwden meer loon of salaris ontvangen dan ongehuwden? Behoort niet een vrouwelijke werkkraft evenveel te verdienen als een mannelijke, wanneer de arbeid volkomen gelijk is? Zijn de A.R. niet voor kindertoeslag?

2. Kunt U iets mededeelen omtrent de toepassing van het stelsel van kindertoeslag in de practijk?

ANTWOORD.

1. De veronderstelling, als zouden de A.R. beginselen *in het algemeen* vorderen een verschillende salarieering van gehuwden en ongehuwden, van vrouwen en mannen, van de met kinderen gezegenden en kinderloozen, is niet juist. De A.R. staatsleer geeft niet een dergelijken algemeenen, voor alle tijden en plaatsen geldenden regel. Wel echter kan men o. i. in verband met een bepaald complex van omstandigheden een verschillende bezoldiging, ook al is de arbeidsprestatie gelijk, van A.R. standpunt verdedigen¹⁾.

Als beginsel behoort bij iedere loon- en salarisregeling op den voorgrond te staan, dat de bezoldigde ontvangt, hetgeen hij verdient. Het Schriftwoord:

¹⁾ Voorstanders van kindertoeslag in A.R. kring zijn o.a. Prof. Mr. P. A. Diepenhorst, Mr. V. H. Rutgers en de heer Smeenk; tegenstanders, o.a.: Prof. Mr. D. P. D. Fabius en Dr. J. A. Nederbragt.

„de arbeider is zijn loon (voedsel) waardig”¹⁾ is niet alleen een voorschrift der ethiek, doch evenzeer een rechtsregel. Echter hangt het antwoord op de vraag, wat men verdient, af van de omstandigheden.

In de practijk ziet men, dat allerlei factoren op de loonbepaling invloed oefenen. Wij noemen b.v. de rentabiliteit van onderneming en bedrijf, de concurrentie van het buitenland, de bijzondere omstandigheden (b.v. nachtarbeid) waaronder de arbeid wordt verricht, de actie der vakvereeningen, de overheidsuitkeeringen voor werklozen- en armenzorg, de gewoonte, en — tegenwoordig niet het minst — het raadplegen van allerlei loonstatistieken.

Doch vraagt men, welke factoren in het algemeen beslissend behooren te zijn bij het vaststellen van loonen en salarissen, dan moet vooral de aandacht vallen op deze twee, n.l. de arbeidsprestatie of — wil men — de marktwaarde van den arbeid, het objectief element in de loonregeling; en de behoeften van den bezoldigde, het subjectief element.

Geen van deze beide laatstgenoemde factoren mag worden verwaarloosd. De loon- of salarisregeling, die geen rekening houdt met de objectieve waarde van den arbeid, verslapt den prikkel tot arbeiden, tot ontplooiing van energie en is mitsdien schadelijk, zoowel voor den bezoldigde zelf, als voor den dienst of het bedrijf, waarvoor ze geldt. Zoo zal — om een voorbeeld te noemen — gelijke bezoldiging van geschoolde en ongeschoolde arbeiders of van ondergeschikte employé's en ambtenaren, die met gewichtig en verantwoordelijk werk zijn belast, op den duur leiden tot ondergang van het bedrijf en ontbinding van den dienst, waarin deze bezoldigden zijn geplaatst. Een werkgever, hetzij overheid of particulier, kan dien factor daarom niet terzijde stellen, zonder in strijd te komen met zijn plicht om eigen zaken op zoo goed mogelijke wijze te behartigen.

Doch evenmin mag het subjectief element, de behoeften van den bezoldigde, buiten beschouwing worden gelaten. Een ambtenaar of arbeider, die zijn volle kracht geeft voor het onderhoud van zichzelf en zijn gezin, heeft aanspraak op een loon, dat toereikend is om te voorzien in de matige behoeften van dit gezin. Deze behoeften — wisselend naar gelang van maatschappelijken rang en stand — vertegenwoordigen de waarde van den arbeid voor den arbeider zelf. Daalt nu het loon of salaris beneden die waarde, dan worden — althans voorzoover de verdiensten niet door inkomsten uit vermogen kunnen worden aangevuld — de bestaansvoorwaarden van hemzelf en zijn gezin aangetast, hetgeen — aangenomen dat de bezoldigde dit noch aan eigen schuld noch aan achteruitgang van het bedrijf, algemeene economische inzinking of andere abnormale omstandigheden te wijten heeft — onrechtmatig is²⁾. In die waarde ligt daarom de minimumgrens voor de loonbepaling.

Ware het nu mogelijk *alle* loonen en salarissen (dus ook die van ongehuwden en kinderloozen) tot een zoodanig peil op te voeren, dat ook ambtenaren en werklieden met groote gezinnen voldoende middelen van bestaan hadden, dan zou overigens vrijwel uitsluitend de arbeidsprestatie bij het vaststellen van loonen en salarissen beslissend kunnen zijn.

Doch dit is, althans in den tegenwoordigen economischen toestand, onmogelijk. Een dergelijk loon- en salarispeil zou, wat den publieken dienst betreft, het noodlottig gevolg hebben, dat de toch reeds veel te zware belasting nog be-

¹⁾ Vgl. Lucas X : 7; Matth. X : 10; 1 Timoth. V : 18.

²⁾ Vgl. Jac. V : 4; Lev. XIX : 13; Deut. XXIV : 14.

langrijk zou moeten worden verhoogd; terwijl algemeene doorvoering van een dergelijke salariering in het particulier bedrijf zou veroorzaken ondergang van tal van ondernemingen en toenemende werkloosheid, uiteraard gepaard gaande met een sterke tendenz tot loondaling, en — last not least — een algemeene prijsstijging, waarvan in de eerste plaats de groote gezinnen de dupe zouden worden.

In verband daarmee dient o. i. als eisch van een goede loon- en salarisregeling te worden gesteld, dat *bijzondere* maatregelen worden getroffen met het oog op degenen, wier behoeften, naar mag worden aangenomen, normaliter het grootst zijn, d. z. de gezinshoofden. En dit kan geschieden door het toekennen van toeslagen, hetzij (bij lage grondloonen of salarissen) reeds aan gehuwden zonder kinderen, hetzij bij gunstiger loon- en salarisregeling) eerst aan gehuwden met één of meerdere kinderen.

Voor verschil in salariering bij gelijke arbeidsprestatie tusschen een mannelijke en vrouwelijke werkkracht is o. i. echter, voor zoover althans dit verschil niet voortspuit uit de toepassing van het gezinsloon, geen voldoende grond aanwezig. O. i. ware het toeslagstelsel ook toe te passen ingeval een vrouwelijke bezoldigde gezinshoofd is (b. v. een weduwe, die voor het levensonderhoud harer kinderen arbeid).

2. Het stelsel van kindertoeslag heeft, zoowel in ons land als in het buitenland, reeds in ruimen kring toepassing gevonden.

In 1912 werd voor het personeel van de posterijen, later ook voor de onderwijzers en in 1920 voor al de ambtenaren in 's Rijks dienst, de gezinstoeslag ingevoerd.

Het *Bezoldigingsbesluit 1920* kende aan de gehuwde ambtenaren een toeslag toe, te beginnen met het eerste kind (beneden achttien jaar) van $2\frac{1}{2}$ % van het salaris, met een minimum van *f* 50.— en een maximum van *f* 200.— 's jaars per kind. Krachtens eene beslissing van de Regeering werden ook aan het spoorwegpersoneel kindertoeslagen toegekend naar dezelfde regelen als aan de Rijks-ambtenaren, met dit onderscheid, dat de toeslag eerst verleend werd voor het derde en de volgende kinderen.

Het *Bezoldigingsbesluit 1925* bracht het percentage der kindertoelage over 1925 op 3 %, onverminderd de bijzondere toelage, die over dit jaar aan gehuwde ambtenaren wordt toegekend.

Een soortgelijke regeling, als van het *Bezoldigingsbesluit 1920*, werd ten aanzien van de provinciale ambtenaren toegepast in de provinciën *Gelderland*, *Drenthe* en *Zuid-Holland* (in de laatste provincie zonder maximum per kind). In *Noord-Brabant* werd de kindertoeslag bepaald op 5 % van het salaris met een minimum van *f* 100.— en een maximum van *f* 250.— per kind. In *Overijsel* ontvingen de ambtenaren een kindertoeslag van *f* 50.— voor kinderen beneden zestien jaar te beginnen bij het vierde, terwijl in *Limburg* dezelfde toeslag werd toegekend voor kinderen beneden achttien jaar, te beginnen bij het derde kind.

Ook in een groot aantal gemeenten, in 't bijzonder gemeenten met een rechtsche meerderheid, werd aan de ambtenaren en gemeente-werklieden een gezinstoeslag verleend, varieerend tusschen $2\frac{1}{2}$ en 5 % van het salaris, of bepaald op een vast bedrag (gewoonlijk *f* 1.— per week) voor kinderen beneden 16 of 18 jaar.

Men treft ook hier dezelfde onderscheiding als in de provincies. Sommige gemeenten geven een kindertoeslag voor elk kind beneden bepaalden leeftijd

(b.v. *Haarlem*, *Nijmegen*); andere laten den gezinstoeslag aanvangen bij kinderen boven een bepaald minimum (b.v. *Maastricht* bij het derde kind; *Leiden* en 's *Hertogenbosch* bij het vierde; *Gorinchem* bij het vijfde).

De gemeente 's *Hertogenbosch* besloot het vorig jaar tot het instellen van een kindertoeslagfonds, waarvan de lasten voor 25 % door het personeel en voor de rest door de gemeente worden gedragen. De bijdragen van het personeel worden percentsgewijze op de salarissen verhaald, waarbij ambtenaren en werklieden met groote gezinnen het minst betalen.

In *Arnhem* werd reeds eerder (n.l. in 1920) een gemeentelijk kinderfonds opgericht, dat niet slechts ten doel had om het gemeentelijk personeel, doch tevens ook het personeel in dienst van particuliere werkgevers aan een gezinstoeslag te helpen, n.l. voorzoover met de particuliere patroons regelingen zouden kunnen worden getroffen.

Ook in het particuliere bedrijf blijkt een steeds toenemende zorg voor het gezin.

Op 1 Jan. 1920 waren in nog slechts 24 collectieve arbeids-overeenkomsten bepalingen nopens kindertoeslag opgenomen. Dit aantal steeg geleidelijk. Op 1 Jan. 1924 bedroeg het 71. In 1920 was het aantal der bij die contracten betrokken arbeiders 34.028 of 12 % van het totaal onder collectief contract arbeidenden; op 1 Jan. 1924 niet minder dan 63.096 of 22 %, d.i. bijna tweemaal zooveel ¹⁾.

In verschillende bedrijven zijn ook kinderfondsen in het leven geroepen, waarin door de werkgevers een bepaald percentage van het door hen uitgekeerd loonbedrag wordt gestort. De werknemers ontvangen daaruit hunnen toeslag, doorgaans f 1.— per week en per kind, te beginnen bij het derde kind. Dergelijke fondsen bestaan in de schoenenindustrie, de sigarenindustrie, de klei-industrie, het mijnbedrijf in Limburg, de textielindustrie in Brabant en in het bakkersbedrijf ²⁾.

Ook in het buitenland, speciaal in Frankrijk en Duitschland wordt, niet slechts in overheidsdiensten doch ook in de particuliere bedrijven, het stelsel van kindertoeslag toegepast. Niet minder dan acht millioen werknemers worden — naar de persdienst van het Internationaal Bureau van den Arbeid in het laatst van het vorig jaar meldde — volgens dit stelsel betaald; en van dit aantal zijn alleen in Frankrijk reeds 2.7 millioen werkzaam ³⁾.

* * *

Nu worden echter, zoo vaak deze aangelegenheid aan de orde komt (vooral bij debatten over salarisregelingen van overheidsperoneel), tal van bezwaren tegen toepassing of verdere uitbreiding van het stelsel van kindertoeslag aan-

¹⁾ Zie het: Overzicht van den omvang en den voornaamsten inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten op 1 Juni 1924 (uitg. van het Centr. Bureau v. d. Statistiek).

²⁾ Zie het artikel van Mr. A. M. Joekses, Administrateur bij het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid, „Gezinsloonen in Nederland” in *Maandschr. voor de Statistiek* van Aug. 1923 (18de jg. afl. 8) pag. 945 v.v.

³⁾ Een uitvoerig overzicht betreffende diverse Europeesche landen en Australië met enkele statistieken nopens de bedragen, die als gezinsbijslag worden uitgekeerd, het aantal belanghebbende gezinshoofden enz. wordt geboden in het rapport van het Bureau International du Travail, „Les Allocations Familiales”, Genève 1924.

gevoerd. Doch doorgaans zijn deze bezwaren, getoetst aan de practijk, niet houdbaar, of ze kunnen althans worden ondervangen¹⁾.

Zoo meent men dat — wanneer de behoeftenfactor bij de loon- en salarisregeling wordt aanvaard — niet uitsluitend met den gezinsomvang, doch ook met ziekte, ongeval en andere omstandigheden van den bezoldigde rekening behoort te worden gehouden. En waar dit onmogelijk is — zoo is de gedachten-gang — moet deze factor worden geëlimineerd.

Men ziet echter voorbij, dat dergelijke behoeften een min of meer abnormaal karakter dragen, dikwijls niet zooals gezinsformatie objectief kunnen worden geconstateerd en doorgaans slechts van bijkomstigen aard zijn. Trouwens, tot op zekere hoogte wordt wel degelijk met dergelijke behoeften rekening gehouden. Tal van instituten, die in de behoeften van het individu en zijn gezin hun grondslag vinden, zooals ouderdoms- en gezinspensioenen, ziekte- en ongevallen-voorziening, wachtgeldregelingen enz. leveren hiervan het bewijs.

Ook wijst men op het bezwaar, dat bij aanvaarding van dit stelsel de hoofden van groote gezinnen zelf de dupe kunnen worden, wijl bij aanstelling van personeel aan ongehuwde of kinderlooze employé's de voorkeur zal worden gegeven.

In de practijk is echter, althans wat den overheidsdienst betreft, van dit bezwaar niet veel bemerkt. Wel heeft het beteekenis voor het particulier bedrijf en — tot op zekere hoogte — ook voor het overheidsbedrijf. Want ook bij het overheidsbedrijf verdringt de commercialiteit geleidelijk meer het sociaal streven, waardoor dit bedrijf zich aanvankelijk kenmerkte. Doch hier is het bezwaar te ondervangen door middel van het oprichten van kindertoeslagfondsen, zooals reeds in 's Hertogenbosch en Arnhem en in verschillende bedrijven bestaan.

Speciaal van socialistische zijde hoort men het argument, dat het stelsel der gezinsloonen de kracht der loonactie breekt, het klassebewustzijn ondermijnt en de algemeene verhooging van het loonpeil tegenhoudt. Dit argument heeft ook in sommige kringen der R.K. ambtenaren weerklank gevonden. En men beriep zich daar dan gaarne op de door Roomsche sociologen verdedigde z.g. absolute loontheorie (een loon- en salarisregeling gebaseerd op de normale behoeften van een middelmatig gezin²⁾). Zulks echter ten onrechte. Immers, al ligt, naar R.K. opvatting, in de matige behoefte van een middelmatig gezin normaliter de minimum loongrens der salarieering, en al verbiedt — volgens die leer — de *strikte rechtvaardigheid* om zelfs ten aanzien van de ongehuwden beneden die loongrens te salarieeren, — hieruit volgt allerminst, dat het stelsel van gezinstoeslag verworpen wordt. Het toekennen van gezinstoeslag aan groote gezinnen ter aanvulling van dit minimumloon, wordt — met name door Prof. Aengenent³⁾ — als eisch van *sociale rechtvaardigheid* (dit is de plicht om mede te werken aan het algemeen belang) en van naastenliefde verdedigd.

¹⁾ Vgl. o.a. Prof. Mr. P. A. Diepenhorst: „Voorlezingen over de Economie”, III, p. 140 v.v.; zijne „Economische Kroniek” in *Stemmen des Tijds* van Juli 1920, p. 83 v.v. en de dissertatie van Mr. A. Stolk: „Enkele beschouwingen over het gezinsloon” 1921; voorts het vrij recente werk van Miss Eleanor F. Rathbone: „The Disherited Family”.

²⁾ Zie hierover o.a. Prof. Aengenent's praeadvies voor de vereeniging v. d. Staath. en Statist. over de vraag: „Welke behoort de algemeene grondslag te zijn der loonbepaling?” Den Haag, 1913, p. 13 v.v.; en Ryan: „A Living Wage”, p. 110 v.v.

³⁾ Vgl. zijn rede: „Salarisregeling en Katholieke Sociologie” (N.V. Uitg. Mij. „Futura”, Leiden).

Ook de principieele tegenstand van socialistische zijde wordt allengs opgegeven. Evenals het collectief arbeidscontract, de coöperatie, het participatiestelsel, het stukloon, de gronduitgifte aan landarbeiders, — alle instituten, waarvan aanvankelijk verbreking van het arbeidersfront werd gevreesd, verkrijgt ook het gezinsloon onder de socialisten burgerrecht. De heer *Wibaut* erkende het reeds in 1913 in zijn praeadvies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek ronduit: „Er is in het beginsel „ongelijk loon voor gelijke arbeidslevering”, van het oogenblik af dat die ongelijkheid aanvangt boven een standaardloon, en zich aanpast aan meerdere behoeften, bijvoorbeeld naar den maatstaf van den omvang van het gezin, niets dat in strijd is met eenig beginsel van den klassenstrijd. Er is daarin volstrekt geen anti-socialistische of on-socialistische strekking.”

In theorie is het inderdaad denkbaar, dat de drang naar een billijke algemeene loonsverhooging wordt afgewimpeld door het toekennen van een gezinstoeslag aan de ambtenaren of werklieden, die het meest onder de lage bezoldiging lijden. Doch de practijk valt mee. De kindertoeslagen zijn doorgaans veel te gering om een algemeene salarisverhooging te kunnen tegenhouden. Bovendien worden ze in den regel slechts bij het tweede of derde kind beneden bepaalden leeftijd (14 à 18, zelden 21 jaar) toegekend.

De waarheid is, dat de groote gezinnen in den loonstrijd als strijdmiddel kunnen worden gebezigd om hoogere loonen en salaris te verkrijgen of salarisvermindering te beletten. En de groote schare van ongehuwden en gehuwden met klein gezin, die allengs vooral onder de ambtenaren verre de meerderheid vormt, ziet dit wapen zich niet gaarne ontnomen. Daarom wordt — ten koste van de groote gezinnen — tegen het stelsel van gezinstoeslag verzet geboden. Doch dergelijke overwegingen mogen voor de overheid geen richtsnoer zijn bij haar salarispolitiek.

Ook de eisch van „loon naar arbeid” — in 't bijzonder door de oud-liberalistische richting in de economie eenzijdig op den voorgrond gesteld — dwingt o. i. niet tot prijsgeving van het gezinsloon.

Met dien eisch wordt trouwens in de practijk lang niet altijd rekening gehouden. Men denke slechts aan het stelsel der periodieke verhoogingen, waarbij veel meer op de toenemende behoeften, dan op vermeerderd arbeidsresultaat wordt gelet.

De liberalistische theorie duldt echter niet rekening te houden met de gezinsbehoefte. De grondgedachte dier theorie is, dat de arbeider zijn arbeid verkoopt, gelijk de handelman zijn waren. Voor de beste waar wordt het meeste betaald en de prijs moet — dit wordt naar de opvatting der liberale school als absolute voorwaarde gesteld voor het behoorlijk functionneeren van het maatschappelijk leven — in vrije concurrentie, krachtens de wet van vraag en aanbod, bepaald.

Die grondgedachte is echter onjuist. Een arbeider is niet op één lijn te stellen met een koopman, die waren verkoopt. Zijn arbeid is ten nauwste verbonden met zijn persoonlijkheid. De koopman is — tot op zekere hoogte — vrij; hij kan tijd en gelegenheid afwachten of zijn waren naar elders verzenden. Doch de arbeider — en dat geldt ook voor den onvermogenenden ambtenaar — is niet vrij; hij moet onmiddellijk en bij de eerste de beste gelegenheid zich in dienst stellen, wil hij niet zich zelf en zijn gezin aan ellende blootstellen.

De liberalistische leer is verwerpelijk èn uit ethisch èn uit economisch oogpunt. Uit ethisch oogpunt, wijl ze de persoonlijkheid van den arbeider verlaagt; uit economisch oogpunt insoover ze de behoeften der arbeidersklasse verwaar-

loost, waardoor ze voor een belangrijk deel oorzaak is geworden van de economische ontreddering (werkstakingen enz.), waaronder gedurende de laatste tientallen van jaren de menschheid gebukt gaat.

En nu hoort men telkens weer, dat de toepassing van het gezinsloon door verwaarloozing van het beginsel „voor gelijken arbeid gelijk loon” zal veroorzaken wrevel en verslapping van dienstijver bij de werklieden met gelijke dienstprestatie, die geen kindertoeslag genieten. Doch in de praktijk blijkt daarvan niets. Deze ambtenaren gevoelen zich volstrekt niet achteruitgesteld bij hunne collega's, die aan het hoofd staan van een groot gezin.

Een merkwaardig staaltje van de sterke overdrijving, die er schuilt in dit schermen met het principe „loon naar arbeid” deedde Prof. Diepenhorst mede in de Staten-Vergadering van Noord-Holland in Juli 1920:

„Enkele openbare onderwijzers, leden van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers — men zou dus verwachten, alleszins zuiver op den democratischen graat — hadden het gewaagd mede te onderteekenen een adres om kindertoeslag, opgesteld door een groot aantal mannen en vrouwen van zeer uiteenlopende politieke pluimage en onderteekend o. a. door de heeren *Mr. Dresselhuys, Drion, Dr. Gunning, Thiel, en Prof. Kohnstamm*; onder die handteekeningen was ook die van een warm strijder voor den kindertoeslag, den heer *Gerhard* (J. W. Gerhard). Dergelijke stoutigheid moest worden gewroken door uitbanning uit den Bond en zoo werd voorgesteld den heer *Gerhard* en de anderen, die dat adres hadden onderteekend, te royeeren. Door wie was dat voorstel mede-onderteekend? Door hoofdonderwijzeressen, van wie er eene juist in het bezit was van een zwangerschapsverlof van zes maanden. Zij meende, dat de consequente doorvoering van het „loon naar arbeidsprestatie” er toe moest leiden, dat zij wel mocht genieten van die toelage, maar dat degenen, die kindertoeslag bepleitten, moesten worden geroyeerd. Met een dergelijk dogmatisch fanatisme worden de kindertoeslagen bestreden”¹⁾.

Overdrijving schuilt ook in de bewering, dat het stelsel van kindertoeslag den bevolkingsaanwas nog meer zal versterken. De toestand in Frankrijk toont wel anders. Ondanks de talrijke maatregelen van overheidswege om een regelmatige uitbreiding der bevolking te bevorderen, ziet men daar een steeds voortschrijdende teruggang der geboorten. Het is trouwens een bekend verschijnsel dat de groote gezinnen juist het minst talrijk zijn in kringen waar de stoffelijke welvaart het grootst is. Doch — en dit zou juist een voordeel zijn — in sommige gevallen kan misschien de kindertoeslag terughouden van kunstmatige gezinsbeperking en daardoor het voortwoekeren van het maatschappelijk en zedelijk kwaad van het Neo-Malthusianisme eenigermate stuiten.

En wat tenslotte betreft de bedenkingen van feministische zijde, dat de kindertoeslag aan den man uitgekeerd de positie van de gehuwde vrouw nog afhankelijker maakt, kan ons antwoord kort zijn. Het huwelijk stelt niet twee individuen als twee partijen tegenover elkander — zooals de feministische theorie het blijkbaar ziet — doch verbindt ze tezamen door den meest innigen band, die in het leven bestaat. Dit feit heeft de overheid te erkennen. Daarom geen door de overheid uit te keeren moederloon, zooals van verschillende zijden geëischt wordt — deze eisch bedoelt toch niets anders dan een geleidelijk lossen maken

¹⁾ Notulen Buitengew. zitting v. 22 Juni 1920, p. 66.

van den huwelijksband — doch een loonregeling, waarbij niet uitsluitend met individuen doch ook met het bestaan van gezinnen wordt rekening gehouden !

2. VRAAG.

Bij den Raad onzer gemeente is ingediend een voorstel om bij adres de Regeering te verzoeken om over te gaan tot het opheffen van de marechaussée-brigade in onze gemeente. Als motief wordt aangevoerd bezuiniging. Kunnen wij dit voorstel steunen ?

ANTWOORD.

Het is o. i. zeer de vraag, of de gemeente volgens het positieve recht de bevoegdheid heeft een dergelijk adres te zenden. Volgens art. 148 der Grondwet en art. 120 der Gemeentewet zijn de gemeentebesturen bevoegd *de belangen hunner gemeente en van hare ingezetenen* voor te staan bij de Kroon. Te dien einde kunnen zij zich door middel van een adres tot de Kroon richten. Een adres wordt dus gezonden, wanneer het gaat om een zaak, waarbij de gemeente of hare ingezetenen een specifiek belang hebben. *Buys* acht een adres van de Provinciale Staten (en daarbij gaat het om dezelfde quaestie als hier) slechts geoorloofd, waar het geldt een *zuiver provinciaal motief* (zie: „De Grondwet” II, p. 135).

Van een bepaald gemeentelijk belang of motief echter is, naar het ons voorkomt, in dit geval geen sprake. Het gaat hier om een zuiver Rijksbelang, n.l. om vermindering van de Rijkspolitie ter bezuiniging op het Staatsbudget.

Nu kan de Raad zich op het standpunt stellen, dat hij, bekend met de plaatselijke omstandigheden, het best beoordeelen kan, of er Rijkspolitie in de gemeente noodig is en dat het mitsdien op zijn weg ligt, aan het Rijk advies te geven. Doch wij achten dit standpunt *onjuist*. De Raad heeft zich te beperken tot de gemeentelijke huishouding en de verdere, hem door de wet opgedragen taak. Voor het beoordeelen van Rijks-, provinciale- en waterschapsaangelegenheden zijn andere organen aangewezen. De Gemeenteraden zijn er niet toe bevoegd. Hunne bemoeiing met Rijkszaken zou er toe leiden, dat de politieke strijd in de Staten-Generaal zou worden voortgezet in de Raadszalen en dat hierdoor de tijd der gemeentebesturen zoodanig zou worden in beslag genomen, dat er voor hun toch reeds omvangrijk werk niet voldoende gelegenheid zou overblijven.

Het toezicht op de regeling der Marechaussée behoort aan Regeering en Parlement. En indien deze regeling op goedkoopere wijze mogelijk is, dan ligt het op den weg van de daarvoor aangewezen ambtenaren (waaronder o. i. de Burgemeester, althans in kleinere plaatsen, kan worden gerekend), van de pers, of desnoods van de ingezetenen, om hierop de aandacht van Regeering of Parlement te vestigen. Doch de Gemeenteraden hebben een andere taak in het politieke leven te vervullen.

3. VRAAG.

Indertijd is hier (een eiland in de Zuiderzee) iemand uit Amsterdam gekomen en heeft een vergunning tot verkoop van sterken drank gekocht. Meermalen gebeurt het, dat deze man des Zondags zijn zaak geopend

houdt. Kan de Raad dat verbieden? Of is het beslist noodig, dat zulk een café op Zondag gedurende een uur geopend blijft?

Heeft voorts de Raad de bevoegdheid om het verkoopen van allerlei wijn door winkeliers te verbieden?

ANTWOORD.

De Raad is bevoegd om een tapverbod of sluitingsgebod uit te vaardigen, geldend voor den *geheelen* Zondag. Er moet echter in de verordening een uitzondering worden opgenomen, voor den verkoop van sterken drank in *logementen alleen aan de logeergasten*.

Voor verdere toelichting zie U ons antwoord op vraag 5 (p. 134) in het Decemernummer 1924 van dit maandschrift.

* * *

Ten aanzien van de tweede vraag merken wij het volgende op:

Het verkoopen van wijn geschiedt op tweeërlei wijze, n.l. voor gebruik ter plaatse van verkoop (dus b.v. per glas); of voor gebruik elders.

Nu is ten aanzien van den verkoop voor gebruik ter plaatse de bevoegdheid van den Raad beperkt. Immers, voor dien verkoop is verlof noodig van B. en W. Is dit verlof verleend, dan is de Raad niet bevoegd door een algeheel verbod van verkoop de strekking van dit verlof krachteloos te maken. Wel kan de Raad wegens bijzondere omstandigheden, b.v. gedurende den Zondag of 's avonds na een bepaald uur, sluiting gebieden van de localiteiten, waarvoor verlof is verleend, evenals hij bevoegd is winkelsluiting te gebieden. Voorts is de Raad bevoegd op grond van art. 35, 2° der Drankwet om bij verordening eischen te stellen, waaraan een localiteit moet voldoen om voor verlof in aanmerking te komen (b.v. voorwaarden betreffende de oppervlakte en gemiddelde hoogte). Doch een volstrekt verbod van verkoop van wijn e.d. zou practisch neerkomen op een vernietiging van de wettelijke bevoegdheid van B. en W. om (wanneer door den verlofaanvrager wordt voldaan aan de wettelijke eischen) verlof te verleenen.

Eenigszins anders staat het met het verkoopen van wijn e.d. voor gebruik elders dan ter plaatse van verkoop. Wij zouden den Raad niet met een beroep op de wet de bevoegdheid willen betwisten om dezen verkoop te verbieden. Intusschen heeft hij bij het uitvaardigen van een dergelijke verordening rekening te houden met den eisch, dat de bedrijfsvrijheid niet al te zeer aan banden mag worden gelegd. Dit zou in strijd zijn met het algemeen belang. En op dien grond zou het mogelijk zijn, dat de Kroon een eventueele verbodsbepaling vernietigde.

Wil echter de Raad Uwer gemeente iets doen in deze richting, dan zou hij het voorbeeld kunnen volgen van de gemeente Lemsterland. Deze gemeente heeft d.d. 5 December 1923 vastgesteld een verbodsbepaling, aldus luidend:

„Het is verboden in een voor het publiek toegankelijke localiteit, waarvoor noch een vergunning voor verkoop van sterken drank in het klein, noch een verlof als bedoeld in art. 34 der Drankwet is verleend, zonder toestemming van den *burgemeester* ¹⁾, alcoholhoudende dranken, andere dan sterken drank voor

¹⁾ Het opdragen van deze dispensatiebevoegdheid aan den burgemeester strookt niet met art. 79 der Gemeentewet, welk artikel B. en W. met het uitvoeren van 's Raads verordeningen belast. De verordening werd daarom gewijzigd en deze bevoegdheid aan B. en W. opgedragen.

gebruik elders dan ter plaatse van verkoop te verkoopen of voor verkoop aanwezig te hebben”.

Lemsterland verbood dus het verkoopen van wijn e.d. over de toonbank, maar liet de gelegenheid open om een uitzondering op deze verbodsbepaling toe te staan.

Aan de Regeering werd vernietiging van deze verordening verzocht, doch zij weigerde, omdat door haar werd erkend, dat in de gemeente Lemsterland bijzondere omstandigheden het bestaan van een dergelijke vrij ingrijpende verordening wenschelijk maakten.

Het kan zijn dat ook in Uw gemeente dergelijke bijzondere omstandigheden bestaan. Doch wij zouden in ieder geval toch voorzichtigheid willen aanraden.

4. VRAAG.

Verdient het aanbeveling, dat in een politieverordening wordt opgenomen het verbod om met schepen op Zondag gebruik te maken van vaarwater onder beheer van de gemeente, ook wanneer geen of zeer weinig bediening van bruggen behoeft plaats te hebben?

ANTWOORD.

Een volstrekt stilleggen van het waterverkeer lijkt ons evenmin wenschelijk als het stilleggen van het verkeer te land. De vaart van de schippers op Zondag is vaak noodzakelijk. Wij denken b.v. aan het geval, dat een aan bederf onderhevige lading wordt vervoerd of invallende vorst tot een onverwijd voortzetten van de reis dwingt.

Voorts heeft men rekening te houden met het feit, dat gedurende den Zondag door een deel der bevolking wordt deelgenomen aan watersport of pleiziervaart. Voorzoover daardoor de Zondagsrust niet wordt verstoord en ook geen gemeentelijk personeel tot Zondagsarbeid gedwongen wordt, zien wij geen voldoende grond om deze wijze van ontspanning op den Zondag te verbieden. Want men moet bedenken dat, al moge het beoefenen van sport op Zondag niet strooken met de calvinistische opvatting omtrent de Zondagsviering, naar A.R. beginsel de overheid niet heeft op te voeden tot Zondagsheiliging (die taak behoort aan het gezin en aan de kerk) doch slechts heeft te weren datgene, wat voor de Zondagsrust en Zondagsheiliging zou kunnen schadelijk zijn. Trouwens, al zou de overheid aan de bevolking ook verbieden om op Zondag in het openbaar ontspanning te zoeken, dan zou dit toch nog niet leiden tot een betere Sabbathsviering. Er bestaat veeleer vrees, dat juist dat deel der bevolking, dat ontspanning zoekt, zich op minder oorbare wijze zou trachten te vermaken.

Wil de gemeente iets doen voor de handhaving van de zondagsrust, dan zouden wij de voorkeur geven aan het beperken van het bedienen van de bruggen gedurende den Zondag, b.v. door een zoodanige regeling, dat het personeel slechts gedurende een gedeelte van den Zondag — bij voorkeur niet gedurende de godsdienstoefeningen — behoeft dienst te doen.

5. VRAAG.

Wij wenschen voor onze gemeente een stoomspuit aan te schaffen. Nu is een gedeelte der ingezetenen aangesloten bij een onderlinge brandverzekeringskas, doch ongeveer tweederde der inwoners heeft zijn eigen-

dommen verzekerd bij maatschappijen buiten de gemeente, welke maatschappijen m. i. wel wat in de kosten van de stoombrandspuit konden bijdragen.

In verband daarmee vraag ik U inlichtingen omtrent een gemeentelijke belasting op brand-assurantie-maatschappijen. Kunt U mededeelen, waar een dergelijke belasting bestaat?

ANTWOORD.

Sinds de wet van 30 December 1920, S. 923 is de gemeente bevoegd een belasting te heffen „op de verzekering tegen brandschade van in de gemeente zich bevindende roerende of onroerende goederen of een overeenkomstige belasting voorzoo veel die goederen niet verzekerd zijn” (Gemeentewet, art. 240m). Wil Uw gemeente van deze bevoegdheid gebruik maken, dan betreedt zij een geheel nieuw terrein. Gegevens, die aan de practijk ontleend zijn, zijn niet beschikbaar. Voorzoo over ons bekend, werd geen enkele gemeentelijke verordening inzake brandverzekeringsbelasting aan de Kroon ter goedkeuring aangeboden. Wel is in 1921 verschenen een rapport nopens assurantiebelasting, uitgebracht door een Commissie, die was ingesteld door de Koninklijke Nederlandsche Brandweervereeniging, in welk rapport ook is opgenomen een ontwerp gemeentelijke verordening.

Het komt ons in principe minder gewenscht voor, onderscheid te maken tusschen de goederen, die niet en die wel bij een in de gemeente gevestigde onderlinge assurantie-maatschappij verzekerd zijn. Het argument voor een dergelijke onderscheiding zou moeten zijn de wenschelijkheid om een gedeelte van de kosten van het aanschaffen van een stoomspuit te verhalen op de assurantie-maatschappijen, die in andere plaatsen gevestigd zijn. Doch dit effect zal op deze wijze niet worden bereikt. Want de belasting zal worden opgebracht door de eigenaren of — zoo ze van de assuradeurs geheven wordt — door dezen afgewenteld worden op de eigenaren, wier goederen bij hen verzekerd zijn. Dit zal ten gevolge hebben, dat die eigenaren de voorkeur geven aan een verzekering bij de onderlinge assurantie-maatschappij.

Nu zullen de voorstanders van de onderlinge assurantie-maatschappij dit gevolg waarschijnlijk met blijdschap begroeten. Doch het komt ons voor, dat een gemeentelijke belastingverordening niet de strekking mag hebben om aan een bepaalde maatschappij of aan een bepaalde categorie van assurantie-maatschappijen een voorsprong te geven boven anderen.

Gaat de gemeente er toe over, om deze belasting in te voeren (een maatregel, die met het oog op den reeds zwaren belastingdruk o. i. niet zonder meer is te accepteren), dan dient zij alle onroerende en (of) roerende goederen zonder een dergelijke onderscheiding te behandelen. Dit is niet onbillijk. Het aanschaffen van een stoomspuit van gemeentewege zal de brandrisico in de gemeente verminderen, hetgeen ten voordeel komt niet alleen van de eigenaren, die bij de onderlinge assurantie-maatschappij zijn aangesloten, doch evenzeer van hen, wier eigendommen verzekerd zijn bij de buiten de gemeente gevestigde maatschappijen. Immers, vermindert de risico, dan gaan de premies op den duur naar omlaag.

Het is trouwens om die reden ook niet te verwachten, dat buiten de gemeente gevestigde maatschappijen een beteekenend voordeel van de aanschaffing van de stoomspuit zullen hebben.

6. VRAAG.

Bij het indienen van een voorstel tot reorganisatie van het georganiseerd overleg voor ambtenaren- en werkliezenzaken in deze gemeente zit de bedoeling voor, om aan de besluiten van de beide commissies voor georganiseerd overleg het karakter toe te kennen van moreel-bindende adviezen. Deze bedoeling blijkt niet uit het voorstel zelf doch uit de toelichting van B. en W. bij dit voorstel, waarin o.a. wordt gezegd:

„Naast de taak (n.l. het uitbrengen van advies nopens de algemeene arbeids- en dienstvoorwaarden) vroeg in de eerste plaats de betekenis van het georganiseerd overleg de aandacht, de vraag n.l.: zullen de uitspraken louter adviezen zijn, waaraan door B. en W. en den Raad meerdere of mindere, maar in elk geval slechts adviseerende waarde zal worden toegekend, of wel zullen de uitspraken een beide partijen — Overheid en personeel — bindend karakter moeten dragen?

In het raam van ons staats- en gemeenterecht kan van een formeel bindend karakter geen sprake zijn; de regeling van het Georganiseerd Overleg voor de Werklieden in Amsterdam draagt eenigermate dit kenmerk, doordat de Amsterdamsche Gemeenteraad besloot de voorstellen van het Georganiseerd Overleg of aan te nemen of te verwerpen.

Dit vraagstuk kan alleen beslist worden door den Raad.

Met de Commissie van Voorbereiding en de Commissie van Overleg zijn wij van meening, dat, wanneer bij een samenstelling van de Commissies van Overleg, zooals die in de Concept-verordening wordt voorgesteld ¹⁾ de beide partijen (overheid en personeel) tot volkomen overeenstemming zijn gekomen, aan zulk een uitspraak niet slechts een adviseerend, maar een beide partijen moreel bindend karakter zal moeten worden toegekend. Immers heeft men dan daarin een uitspraak, waarin, als resultaat van het gepleegd overleg, zowel het gemeente- als het personeelsbelang, naar algemeene instemming in de Commissies bevredigend is'.

Hoe is Uw meening daaromtrent?

ANTWOORD.

Het komt ons voor, dat de strekking, die B. en W. aan een voorstel wenschen toe te kennen, te ver gaat. Tot op zekere hoogte is natuurlijk ieder advies bindend in dien zin, dat degene, die advies vraagt, ook gehouden is met het advies ernstig rekening te houden. Doch, begrijpen wij de toelichting van het voorstel van B. en W. wèl, dan is de bedoeling om, ondanks formeel minder ver reikende bepalingen, toch aan het georganiseerd overleg in Uw gemeente eenzelfde karakter toe te kennen als het georganiseerd overleg voor werkliezen (voor ambtenaren is een voorstel in denzelfden geest aanhangig) te Amsterdam ²⁾ d. w. z. het beslissend gezag in naam bij den Raad, doch in

¹⁾ Ze worden samengesteld uit: a. de (Raads)commissie van Bijstand voor Arbeidsaangelegenheden als vertegenwoordiging van het gemeentebestuur; en b. vertegenwoordigers van elke organisatie, die krachtens de verordening recht van vertegenwoordiging heeft.

²⁾ Het gemeentebestuur wordt hier in de commissie v. G. O. vertegenwoordigd door een of meer leden van het college van B. en W., twee leden van de (Raads)commissie van Bijstand in het beheer der Arbeidszaken enz., drie hoofden van gemeentelijke diensten en den directeur van het arbeidsbureau.

werkelijkheid bij de Commissie voor georganiseerd overleg en aan den Raad slechts een repressief toezicht. Wij zijn daarom van meening, dat tegen de door B. en W. blijkens hunne toelichting aan het voorstel toegekende strekking, evenzeer bezwaar moet worden gemaakt als tegen een regeling, gelijk te Amsterdam bestaat.

De Gemeentewet (art. 136) draagt den Raad op, om de arbeidsloonen en salarissen van het gemeentepersoneel te regelen. Zij heeft de vaststelling van deze arbeidsvoorwaarden dus toevertrouwd aan een college, waarin niet het partijbelang van den werkgever alleen tot uitdrukking komt, maar niet minder ook het belang van het personeel vertegenwoordigd wordt. Wordt nu deze bevoegdheid van den Raad ten gerieve van de commissie voor georganiseerd overleg — wier bestaan zelfs wettelijken grondslag mist — illusoir gemaakt, dan komt men zoo niet met de letter, dan toch met den geest van de Gemeentewet in strijd.

Ook de Amsterdamsche regeling heeft oogenschijnlijk 's Raads wettelijke bevoegdheid geëerbiedigd, n.l. door in al. 3 van art. 24 van het werkliedenreglement te bepalen, dat de Raad de regelingen, die door de Centrale Commissie zijn vastgesteld, ten allen tijde kan schorsen of vernietigen, voorzover zij, naar zijn oordeel, strijden met de wet, een gemeenteverordering of het gemeentebelang. En B. en W. van Amsterdam verzuimden indertijd in hunne toelichting bij deze regeling dan ook niet, op deze bepaling den nadruk te leggen tot staving van hunne bewering, dat de Raad volkomen oppermachtig blijven zal. Doch naar de practijk getoond heeft, is deze oppermacht slechts schijn. In werkelijkheid achtte de Raad zich aan de beslissing van georganiseerd overleg gebonden. Hij durft niet in te gaan tegen de besluiten van georganiseerd overleg. En zoo blijkt steeds meer, dat de bevoegdheid van den Raad met betrekking tot de regeling en het bestuur van de huishouding van de gemeente, hem door Grondwet en Gemeentewet gewaarborgd, ten faveure van de centrale commissie is ingekort, in ruil waarvoor hem slechts een — practisch weinig beteekenend — recht van toezicht op de besluiten van de commissie is gegeven.

Ook met het oog op 's Raads budgetrecht is een beslissende bevoegdheid nopens de looncondities van de commissie voor georganiseerd overleg niet zonder bedenking. Te dezen aanzien bepaalt art. 24 der Amsterdamsche verordering, dat een door de Commissie vastgestelde regeling, indien de uitvoering hiervan een uitgave uit de gemeentekas noodig maakt, niet in werking kan treden, tenzij de hiervoor benoodigde gelden beschikbaar zijn op de jaarlijksche begrotingen, door den gemeenteraad vastgesteld, of alsnog door den Raad beschikbaar gesteld. Doch — gelijk reeds de practijk heeft bewezen — staat de Raad niet meer vrij bij het nemen van zijn beslissing omtrent begrotingsuitgaven voor de loonen, wanneer het gemeentepersoneel en de vertegenwoordigers van het gemeentebestuur in de Commissie voor georganiseerd overleg tot overeenstemming zijn gekomen. Verzet van den Raad zou niet alleen het door hem zelf ingestelde en met beslissingsbevoegdheid toegeruste instituut in discredit brengen, doch bovendien aanleiding kunnen zijn tot ernstige conflicten met het gemeentepersoneel.

Een goed geregelde bespreking tusschen overheid en personeel kan dienstig zijn ter bevordering van den goeden geest onder het personeel, en ter voorbereiding van de beslissing in den Raad. Doch de beslissing behoort te blijven bij den Raad, het college, dat niet slechts heeft op te komen voor de belangen van het gemeentepersoneel, doch evenzeer voor die der belastingbetalers. Het

toekennen van een beslissende inmenging bij de regeling van loonen en arbeidsvoorwaarden aan een commissie voor georganiseerd overleg zou neerkomen op het toekennen van bijzondere bevoegdheden in publieke zaken aan een bepaalde belangengroep, n.l. het gemeentepersoneel, welke groep daardoor (geheel buiten de wet om) boven de andere ingezetenen zou zijn bevoorrecht.

Voor een dergelijke bevoorrechting is te minder grond, wijl de ambtenaren door hun groot aantal toch reeds op de wisseling der overheidspersonen een niet onbeteekenenden invloed kunnen oefenen. Die invloed wordt nog versterkt door het feit, dat in 't algemeen overheidsdienst onmisbaar is, en mitsdien storingen daarin groote gevolgen hebben, terwijl in verscheidene diensten de ambtenaar een zeer bijzondere taak te vervullen heeft en moeilijk is te vervangen, zoodat dus de overheidspersonen (die herhaaldelijk wisselen) dikwijls in hooge mate van zijn kunde en zijn bereidwilligheid afhankelijk zijn.

De meening, dat het Amsterdamsche stelsel conflicten tusschen het gemeentebestuur zou voorkomen, is telkens door de feiten gelogenstraft. Alleen de Raad achtte zich aan besluiten der commissie voor georganiseerd overleg gebonden. Doch de werklieden-organisaties bewezen herhaaldelijk zich er bitter weinig aan te storen¹⁾.

En nevens al deze overwegingen geldt tegen het Amsterdamsche stelsel vooral het principieel bezwaar, door Prof. Diepenhorst in zijn brief aan de Centrale (Rijks) Commissie voor Georganiseerd Overleg in ambtenaarszaken aldus weergegeven:

„Naar mijn oordeel zal het overleg met ambtenaren slechts een *adviseerend* karakter mogen dragen. Dat karakter wordt bepaald door den aard van den overheidsdienst. De publieke dienst draagt een geheel bijzonder karakter. Het gezags-element van de overheid zal zich bij alle verhoudingen moeten doen gelden. Gaf de overheid toe aan eischen, die zij zelf niet kon billijken, dan zou zij daarmede haar bestaansrecht inboeten. Werd andere opvatting gehuldigd, dan zou ook het stakingsrecht van het overheids-personeel moeten worden erkend en de gronden waarop o.m. door Kuleman in zijn „Der Gewerbschaftgedanke in der Beambtenbewegung”, dit recht is geloofchend, lijken mij steekhoudend.

„Niemand heeft het recht om over een tegenover het Overheidsgezag ingestelden eisch zelf te beslissen, maar (ieder) moet de uitspraak van de bevoegde gezagspersoon als bindend erkennen.”²⁾

Om deze redenen nu komt het ons voor, dat men behoort vast te houden aan het zuiver adviseerend karakter van het georganiseerd overleg en dat het bedoelde voorstel — tenzij het wordt losgemaakt van de toelichting van B. en W. — niet is te aanvaarden.

¹⁾ Vgl. o.a. het artikel van Mr. Dr. J. H. van Zanten „De Amsterdamsche medezeggenschap in de praktijk” in *Gemeentebestuur* van Juli 1924.

²⁾ Blijkens het advies van Prof. Mr. Oppenheim aan de Centrale Commissie acht ook deze de medezeggenschap der ambtenaren bij de vaststelling door het bevoegd openbaar gezag van hunne arbeidsvoorwaarden of bij de regeling hunner salarissen naar Nederlandsch staatsrecht niet toelaatbaar. In denzelfden geest Prof. Mr. Struycken. Zie het vroegere orgaan van de Vereen. v. Ned. Gemeenten *Gemeentebelangen* d.d. 1 November 1921.

HET BELGISCHE VERDRAG EN DE BEGINSELEN VAN DEN VOLKENBOND. ¹⁾

DOOR

MR. V. H. RUTGERS.

I.

De derde April 1925, toen in het Gebouw van het Departement van Buitenlandsche Zaken aan het Plein te 's Gravenhage de Ministers Van Karnebeek en Hymans, als gevolmachtigden van H.M. de Koningin der Nederlanden en Z.M. den Koning der Belgen, het verdrag ondertekenden tot herziening van eenige bepalingen van het op 19 April te Londen tusschen Nederland en België gesloten verdrag, is in de geschiedenis van beide landen een gedenkwaardige dag.

De regelingen, die toen zijn vastgesteld, de mogelijkheden, die toen zijn geopend, zijn van verstrekkende beteekenis voor den internationalen rechtstoestand van beide staten, voor de ontwikkeling hunner wederzijdsche betrekkingen en voor hun economische toekomst.

Het is niet te verwonderen, dat de Nederlandsche Vereeniging voor Volkenbond en Vrede aanleiding gevonden heeft, om aan deze gewichtige gebeurtenis een bijzondere vergadering te wijden.

Toch is de vraag gerezen, of het, juist van deze vereeniging, voorzichtig was, thans het tractaat in een openbare vergadering in bespreking te brengen, en dan nog wel in een bespreking niet in engeren Nederlandschen kring, maar waaraan ook een van de leidende politieke figuren ²⁾ uit België ons de eer aandoet deel te nemen; in een bespreking, die beoogt ook aan gene zijde van onze zuidergrenzen te worden vernomen.

De grond van dezen twijfel wordt duidelijk geïllustreerd door het juist verschenen Voorloopig Verslag omtrent de behandeling in de afdelingen van onze Tweede Kamer van het verdrag. In dat Verslag wordt het verdrag in zijn onderdeelen gezien, worden de verschillende regelingen, die in het verdrag zijn samengebracht, getoetst aan de Nederlandsche belangen, die erdoor worden geraakt. In dat Verslag wordt op tal van bepalingen een levendige critiek vernomen, waartoe, hoe men ook over

¹⁾ Hetgeen hier wordt afgedrukt, is eene rede, den 3den Juni 1925 te 's Gravenhage uitgesproken in eene door de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede uitgeschreven vergadering.

²⁾ De heer Louis Franck, oud-Minister van Koloniën.

de juistheid daarvan op ieder onderdeel moge denken, aan het Parlement de bevoegdheid niet mag worden ontzegd. Aan de critiek het zwijgen op te leggen, zou zeker met de roeping van een Parlement in strijd zijn.

Intusschen is de aard dezer vergadering een andere als die der bijeenkomsten van de afdeelingen van de Tweede Kamer.

Het is dan ook niet alleen, omdat ik van Uw geduld geen misbruik wil maken, dat ik mij niet zal begeven in een beschouwing in alle bijzonderheden van den rijken inhoud van het Belgisch-Nederlandsch verdrag.

Voor zulk een beschouwing is het hier de plaats niet.

Integendeel beschouw ik het als mijn taak, de groote lijnen van het tractaat in het oog te houden en te trachten de algemeene strekking en de politieke beteekenis van het gewichtige staatsstuk beter te doen verstaan.

Het zal daarbij blijken, dat ik niet behoort tot die leden der Tweede Kamer, die, blijkens het Voorloopig Verslag door den inhoud van het tractaat zeer teleurgesteld waren, maar tot die leden, die met groote dankbaarheid het uitspraken, dat door de bereikte overeenstemming, de voorwaarden zijn geschapen voor een duurzame ontwikkeling van vredelievende verhoudingen en die de verwachting koesterden, dat deze oplossing bevorderlijk zal zijn aan een gezindheid van wederkeerige vriendschap bij beide volken, die in zoo velerlei opzicht op elkaar zijn aangewezen.

Beziet men zóó het verdrag, dan is er voor de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede alle aanleiding om het totstandkomen van het verdrag als een blijde gebeurtenis aan te merken, die alleszins waard is, dat reeds thans een bijzondere vergadering er aan wordt gewijd; een vergadering, waar de wederkeerige vriendschap tusschen beide volken, die wij begeeren, ook in de keuze van de sprekers tot uiting komt.

Het gezichtspunt, vanwaar ik het verdrag ga bezien, ligt voor deze vergadering voor de hand. Wij hebben ons te stellen op het standpunt van den Volkenbond.

Wanneer ik den Volkenbond noem, denk ik hier niet in de eerste plaats aan de bestaande organisatie en aan de concrete voorschriften van het grondverdrag van den Volkenbond, maar heb ik het oog op de beginselen van internationale staatkunde, welke de Volkenbond tracht te verwezenlijken.

In het Verslag van de eerste zitting van de Vergadering van den Volkenbond, aan de beide Kamers van de Nederlandsche Staten-Generaal overgelegd door den Minister van Buitenlandsche Zaken, kenschetste deze de oprichting van den Volkenbond als een diep ingrijpende poging tot vernieuwing van de organisatie van het internationale leven. „Scherpe tegenstellingen tusschen belangen en aspiraties van staten en volken kenmerkten van ouds de verhoudingen der staten, tegenstellingen die, gedurende en tengevolge van den wereldoorlog nog aanmerkelijk zijn

verscherpt. Welbegrepen eigenbelang, verlangen naar vrede, gevoel voor recht en menselijkheid, werkten als verzoenende factoren; de politiek van het evenwicht, afzonderlijk of in verband met anderen door de grootmachten gevoerd, en de actie tot internationale rechtskundige ordening en associatie op ieder gebied, waren daarvan de staatkundige manifestaties. De Volkenbond nu doet zich voor als een nieuwe staatkundige vorm om aan de verzoenende elementen in het uitwendige leven der staten eene baan te openen. Wat vroeger van tijd tot tijd, incidenteel, ongeorganiseerd, plaats greep; het heeft thans eene duurzame internationale organisatie gevonden, waar in onafgebroken gemeen overleg en nauwgezet onderzoek van feiten en toestanden en verhoudingen..... aan de bevordering van eene rechtmatige en vreedzame ontwikkeling der internationale betrekkingen wordt gewerkt."

In het aangehaalde verslag wordt nog een zinsnede gevonden, welke de beteekenis van de oprichting van den Volkenbond voor de internationale staatkunde nader aangeeft. „Die oprichting moge slechts eene verandering zijn in den uiterlijken vorm van het internationale verkeer, het feit, dat die verandering door zoovele staten werd aanvaard, wijst op eene krachtige beaming van de zedelijke, de cultureele gedachte, die eraan ten grondslag ligt en die erdoor zal worden gediend."

Is in de toetreding tot den Volkenbond te zien een beaming van de zedelijke gedachte die daaraan ten grondslag ligt, dan mag en dan moet bij de beoordeeling van de gedragingen der leden van den Volkenbond telkens de toets van die zedelijke gedachte worden aangelegd.

Zeer in het bijzonder geldt dit zeker van verdragen, die worden gesloten.

Het grondverdrag van den Volkenbond schrijft voor, dat elk verdrag, dat door een lid van den Volkenbond wordt gesloten, onverwijld bij het secretariaat van den Volkenbond moet worden ingeschreven en zoo spoedig mogelijk door het secretariaat moet worden openbaar gemaakt. Geheime verdragen zijn daarmee verboden.

De publieke opinie van geheel de wereld wordt aldus in staat gesteld over gesloten verdragen haar oordeel te vellen; een oordeel, dat zijn groote beteekenis heeft naast de openbare behandeling van tractaten in de vertegenwoordigende lichamen van de verdragsluitende staten zelf.

Die beoordeeling door de publieke opinie der wereld zal uit den aard der zaak in de eerste plaats de vraag beantwoorden of een gesloten tractaat met art. 20 van het grondverdrag van den Volkenbond niet in strijd komt. In dat artikel verbinden de leden van den Volkenbond zich plechtig, om geen verdragen of overeenkomsten te sluiten, die onvereinigbaar zijn met de bepalingen van het Volkenbondsverdrag. Maar de beoordeeling van verdragen reikt veel verder dan de beantwoording van deze eenigszins formeele vraag. Door de verplichte openbaarheid wordt iedere staat, die een verdrag sluit, met nadruk voor de vraag gesteld: kan het verdrag, dat gij gaat sluiten, het verdrag, dat straks in den

zwaren foliant te Genève zal worden ingeschreven en in de verzameling van verdragen van den Volkenbond wereldkundig gemaakt — kan dat verdrag bestaan, wanneer het aan de ook door U als juist aanvaarde beginselen van den Volkenbond wordt getoetst?

Den toets van de beginselen van den Volkenbond kan het Belgisch-Nederlandsche verdrag ten volle doorstaan.

Het hoofddoel zelf van het verdrag wordt in het handvest van den Volkenbond uitdrukkelijk gesanctioneerd. Tot bereiking van het doel van den Volkenbond wordt aan de Vergadering van den Bond in art. 19 van het grondverdrag de bevoegdheid gegeven, om de leden van den Volkenbond uit te noodigen over te gaan tot een herziening van verdragen, die niet langer toepassing kunnen vinden. Voor België en Nederland is zulk een uitnoodiging van de Vergadering van den Volkenbond onnoodig; zij gaan thans er toe over het verdrag van 1839 te herzien. Zij willen tusschen hen geen verdrag laten voortbestaan, waarvan de toepassing door den loop der geschiedenis onmogelijk is geworden, en waarvan de bepalingen ook uit anderen hoofde niet langer voldoende zijn te achten.

Toen in 1923 het Institut de Droit International namens de Belgische Regeering door den Minister van Koloniën, den heer Franck, werd begroet, wees deze er op, dat ook het recht zijn verwoeste gebieden heeft; vooral het gebied van het internationale recht is vol puinhoopen. Tot die verwoeste gebieden behoort, althans ten deele, het verdrag van 1839. De herziening van dat verdrag behoort tot den wederopbouw na den oorlog, — een wederopbouw van tractatenrecht, die zeker een eerste roeping was van twee staten, waar het internationaal recht sedert lang met zooveel vrucht wordt beoefend.

Het tractaat van 1839 herziende, voorkomen België en Nederland de wenschen, die anders de Vergadering van den Volkenbond in overeenstemming met het Bondsverdrag tegenover hen zou kunnen uiten.

Dat aldus de herziening van het verdrag van 1839 buiten toedoen van den Volkenbond en zonder eenige deelneming zijnerzijds plaats heeft, kan zeker niet als bezwaar tegen de herziening worden aangevoerd; evenmin als de omstandigheid, dat in het nieuwe verdrag de Volkenbond zelf niet wordt genoemd, en aan zijn organen geenerlei functie wordt opgedragen.

De Volkenbond is niet een onderneming, die zich in zooveel mogelijk zaken mengt en als het ware haar cliëntèle zooveel mogelijk moet zien uit te breiden. Hij is de belichaming van beginselen, waarvan de algemeene toepassing, — met of zonder medewerking van de organen van den Volkenbond — zooveel mogelijk moet worden nagestreefd. De Volkenbond heeft niet een heerschappij over de staten, maar hij is een georganiseerde samenwerking van de staten, ter verwezenlijking van bepaalde beginselen van internationale staatkunde. Wanneer twee staten hun onderlinge verhouding regelen in overeenstemming met de beginselen

van den Volkenbond, dan is er voor dezen, ook al staat hij zelf buiten die regeling, geen aanleiding tot klacht, maar integendeel tot voldoening.

Er ligt in de regeling van de Belgisch-Nederlandsche betrekkingen in een verdrag tusschen Nederland en België, zonder medewerking van derden, iets nieuws in de betrekking der beide landen.

Die betrekkingen hebben zich sedert de ineenstorting van het Napoleonische Keizerrijk in de belangstelling van de groote mogendheden en in hun herhaalde medewerking bij getroffen regelingen verheugd, — voorzoover hier althans van verheugen mag worden gesproken.

Zeker geeft het thans reden tot verheugen, dat, — wanneer de nadere vorm zal zijn vastgesteld voor de afschaffing der tractaten van 1839 voorzoover Frankrijk en Engeland aangaat, — de Belgisch-Nederlandsche aangelegenheden door België en Nederland, vrij, en naar eigen inzicht, zullen worden geregeld.

Van de bemoeiing van de groote mogendheden met de Belgisch-Nederlandsche aangelegenheden heeft Prof. Struycken in 1919 en Prof. van Eysinga in 1925 ons het verloop geschetst.

Die bemoeiingen hebben verschillende vormen aangenomen, welke goeddeels, zool niet een rechtvaardiging, dan toch een verklaring, vonden in de tijdsomstandigheden, waaronder zij plaats vonden.

In 1814 en 1815 was er van de zijde der mogendheden een beschikking over het lot der zuidelijke gewesten.

Na den opstand van 1830 stelden zij zich opnieuw, ondanks het daartegen ingebracht protest, op het standpunt, dat een recht van zoodanige beschikking hun toekwam.

Van den toestand, die door de verdragen van 1839 geschapen werd, zegt Minister van Karnebeek in de Memorie van Toelichting bij het ontwerp tot goedkeuring van het verdrag van 1925, dat de Mogendheden aan evenbedoelde verdragen geen andere aanspraken konden ontleenen dan op medezeggenschap in wijzigingen, die het politiek statuut van België raken, voorzoover dit om redenen van algemeen politieken aard werd in het leven geroepen; doch dat niettemin Nederland bij meer dan één gelegenheid heeft ondervonden, dat het in zijn verhouding tot België voorzoover die overigens in het Verdrag geregeld was, niet voor bemoeiing der Mogendheden was gevrijwaard.

In de jaren, die na den wereldoorlog verlopen zijn, heeft de methode der regeling van de Belgisch-Nederlandsche betrekkingen opnieuw een reeks van fasen doorlopen, welke geëindigd is in het verdrag van 3 April.

Eerst werd die regeling door de vredesconferentie behandeld, waaraan Nederland geen deel nam. Dan wordt in een resolutie van den Conseil Supérieur des Alliés uitgesproken, dat de verdragen van 1830 zullen moeten worden herzien, en dat Nederland aan die herziening zal moeten deelnemen, terwijl aan de besprekingen ter herziening ook de groote

mogendheden met algemeene belangen, die aan de tractaten van 1839 niet meegedaan hebben, Italië, Amerika en Japan, zullen moeten deelnemen.

Nederland antwoordt bevestigend op de uitnoodiging om aan de bespreking deel te nemen, maar stelt als voorwaarde, dat de herziening buiten de vredesconferentie zal omgaan.

4 Juni 1919 namen de 5 groote mogendheden de resolutie aan, waarbij zij de wijziging der tractaten toevertrouwen aan een commissie uit de 5 groote mogendheden met Nederland en België, de z.g. commissie van 14.

Deze commissie zou Nederland en België uitnoodigen om gemeenschappelijke formules in te dienen met betrekking tot de bevaarbare waterwegen.

Nederland maakte bij het ingaan op deze resolutie de reserve, dat de te treffen voorzieningen de goedkeuring van beide landen zouden vereischen.

De commissie van 14 is toen aan den arbeid gegaan. Een arbeid, die in 1920 reeds tot een resultaat zou hebben geleid, indien het opgeworpen Wielingengeschil niet tusschenbeide ware gekomen.

Het is niet te zeggen in welken vorm de wijziging of afschaffing der verschillende tractaten van 1839 zou hebben plaats gehad, indien in 1920 overeenstemming was bereikt. Het uitstel tot 1925 heeft de groote mogendheden geheel op den achtergrond doen treden, en heeft ertoe geleid, dat de regeling thans vervat is in een verdrag tusschen Nederland en België alleen, hetwelk onder nader te bepalen vorm zal worden gevolgd door afschaffing van de verdragen van 1839 van de mogendheden met België en van de mogendheden met Nederland.

Daarmede is nu een eind gekomen aan aanspraken, welke de mogendheden zouden kunnen maken of hebben gemaakt op medezeggenschap in Belgisch-Nederlandsche aangelegenheden.

Daarin ligt, gelijk de straks aangehaalde memorie van toelichting constateert, het belang der revisie niet slechts voor Nederland alleen, maar ook voor de verhouding in het algemeen tusschen Nederland en België onderling, welke beide landen voortaan op voet van gelijkheid en zelfstandigheid in engere verstandhouding hunne betrekkingen zullen kunnen regelen.

Tegen dit verloop van zaken is van het standpunt van den Volkenbond niet het geringste bezwaar te maken.

Uit de Nederlandsch-Belgische verhoudingen verdwijnen de bemoeiingen der mogendheden, die een gevolg waren van het einde van de Napoleontische oorlogen en het Congres van Weenen, of een gevolg zouden zijn van het einde van den wereldoorlog en de vredesconferentie van Parijs.

Voorzoover de verhouding van Nederland en België ooit in grooter kader zou moeten worden gezien, zal dat voortaan zijn het kader van den Volkenbond, in overeenstemming met de bepalingen van het grondverdrag van den Bond.

Van het politieke deel van het tractaat is voorzeker niet het minst belangrijke de afschaffing der Belgische neutraliteit.

In de Vredesverdragen van Versailles en St. Germain was reeds erkend, dat de bijzondere positie van België niet meer overeenkwam met de tegenwoordige tijdsomstandigheden. Ook in het kader van den Volkenbond past de bepaling niet van art. 7 van het verdrag van 1839, dat België een voortdurend onzijdige staat zou uitmaken en gehouden zou zijn dezelfde onzijdigheid jegens alle de andere staten in acht te nemen. De permanente neutraliteit past niet bij de algemeene garantie, die de staten in art. 10 van het Volkenbondsverdrag elkander geven voor hun territoriale integriteit en staatkundige onafhankelijkheid; en past ook niet bij de verplichting, die art. 16 van het Volkenbondsverdrag oplegt, tot deelneming aan sancties, ingeval van oorlogsdaden.

Van Nederlandsche zijde is er tegen het wegvallen van de Belgische neutraliteit geen bezwaar gemaakt. Maar aan de Belgische neutraliteit was verbonden de garantie door de mogendheden, die de veiligheid van den Belgischen staat verzekerde, althans geacht werd te verzekeren. Van Belgische zijde was het verlangen levendig om na het wegvallen van de gegarandeerde neutraliteit op andere wijze de veiligheid van België verzekerd te zien, een verlangen, dat zich ook bij de herziening van de verdragen van 1839 tegenover Nederland uitte. Niemand, die het lot van België gedurende den wereldoorlog voor oogen houdt, zijn heldhaftig verzet tegen de wederrechtelijke overrompeling, zijn offers aan goed en bloed in dien langen strijd, zijn naamloos lijden gedurende de vierjarige bezetting, zal dit verlangen naar veiligheid wraken.

Maar in het verdrag van 1925 heeft België, wat het van Nederland voor zijn veiligheid verlangde, niet kunnen krijgen. Ik zwijg heden van de annexionistische gedachten, die aanvankelijk zich uitten. Ook de toelichtende memorie door de beide ministers onderteevend, doet daar het zwijgen toe. Ik denk aan den wensch naar een militair accord, waarvan de memorie spreekt, en die door Nederland niet kon worden ingewilligd.

Ook in 1839 heeft Nederland niet mede de neutraliteit van België gewaarborgd. De Nederlandsche delegatie in de commissie van 14 heeft er op gewezen, dat Nederland niet garant, doch slechts medeonderteeenaar van de verdragen van 1839 was, en dat, indien België voor de veiligheid van zijn grondgebied andere waarborgen noodig had ter vervanging van die van 1839, het aan de waarborgende mogendheden en niet aan Nederland stond om die te verschaffen. Bovendien, zoo deelt de toelichtende Memorie bij het verdrag mede, legde de Nederlandsche delegatie den nadruk op het feit, dat nu de stichting van den Volkenbond op handen was, Nederland geen internationale overeenkomsten in overweging kon nemen, welke ten doel hadden den algemeenen vrede te bevorderen, dan in het kader van den Volkenbond. Het is dus alleen in dat kader, dat de Nederlandsche Regeering bereid zou worden ge-

vonden, deel te nemen aan de bespreking van de vraag, of er een regeling moest worden getroffen.

De delegatie voegde daaraan overigens toe, dat zij gemachtigd was tot de verklaring, dat de Nederlandsche Regeering zich te geener tijd onverschillig zou toonen, wanneer het grondgebied van Nederland opzettelijk zou worden geschonden, en dat zij, voorzooveel de bepalingen van het handvest van den Volkenbond zulks toelieten, eene zoodanige schending, waar zij ook zou plaats hebben, als een casus belli zou beschouwen.

Tenslotte heeft men er zich toe bepaald in het verdrag vast te stellen, dat de bepaling van het verdrag van 1839, welke betrekking had op de voortdurende neutraliteit van België, was vervallen.

Van het standpunt van den Volkenbond bezien, is er op dit verloop van zaken wederom niet de geringste aanmerking te maken.

De wensch, om overeenkomsten, welke ten doel hebben den algemeenen vrede te bevorderen slechts in overweging te nemen binnen het kader van den Volkenbond, getuigt van eerbied voor den Volkenbond als middel tot organisatie van het verkeer der staten.

De verklaring der Nederlandsche delegatie omtrent de gevolgen, welke voor de Nederlandsche Regeering voortvloeien uit een opzettelijke schending van het Nederlandsche grondgebied, bevatte een uitdrukkelijke reserve voor het geval het grondverdrag van den Volkenbond de voorgenomen gedragslijn niet zou toelaten.

Overigens komt de verklaring van de Nederlandsche Regeering, wanneer men let op de gebeurlijkheid, die daarbij in de eerste plaats in het oog werd gevat, geheel overeen met wat uit het neutraliteitstractaat van 1907 en uit het grondverdrag van den Volkenbond zelf voortvloeit. Wanneer België opnieuw zou bloot staan aan een aanval, en wanneer de aanvaller daarbij over Nederlandsch grondgebied zou willen trekken, dan zou Nederland, geheel afgezien van wat het aan zichzelf verschuldigd zou zijn, dit, noch als neutrale mogendheid, noch als lid van den Volkenbond, mogen gedoogen.

Krachtens het grondverdrag van den Bond zou door den aanval zelf, afgezien van de schending van het Nederlandsche grondgebied, de aanvallende staat reeds ipso facto worden geacht een daad van oorlog te hebben verricht, tegen alle andere leden van den Volkenbond. Weliswaar is de aanvallende staat daardoor nog niet zonder meer in staat van oorlog met alle andere staten van den Volkenbond. Zelfs is het in den geest van het Volkenbondsverdrag, dat de leden van den Bond trachten, althans in den aanvang, den oorlog te beletten en den vrede door economische pressie te herstellen. Met de strekking van het Volkenbondsverdrag zou het echter vierkant in strijd zijn, dat een lid van den Volkenbond zou gedoogen, dat zijn grondgebied door den aanvallenden staat als invalspoort werd gebruikt.

Indien het geval zich niet zou voordoen, dat Nederland bij een aanval

op België krachtens het Volkenbondsverdrag, gerechtigd zou zijn neutraal te blijven, dan zou toch zeker tegenover den aanvaller de houding van Nederland niet gunstiger mogen zijn, dan de houding, die een neutrale staat gedurende een oorlog inneemt. De bepalingen van het Volkenbondsverdrag (in de eerste plaats van artt. 16 en 17, die de plichten der leden omschrijven, wanneer tegen een lid een wederrechtelijke oorlog wordt ondernomen) stellen dit buiten allen twijfel. Welke opvatting Nederland van zijn verplichting als neutrale staat heeft, is duidelijk geworden door de mobilisatie van de Nederlandsche weermacht gedurende den geheelen wereldoorlog. Met die opvatting strookt de verklaring van de Nederlandsche delegatie.

Intusschen is de vraag, op welke wijze België na het wegvallen van de garantie van 1839 beveiliging zou kunnen verkrijgen, in het verdrag van 3 April onaangeroerd gebleven. Pogingen, om deze veiligheidsvraag, maar dan in meer algemeenen zin, tot oplossing te brengen, heeft de Vergadering van den Volkenbond ondernomen in 1923 met het garantieverdrag van Lord Robert Cecil, en in 1924 met het Protocol van Genève. De bespreking daarvan zou ons buiten het kader van de vergadering brengen.

(Wordt vervolgd.)

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

IX.

Erasmus' Bijbelsch Humanisme, gelijk prof. Lindeboom het noemt, bevatte inderdaad alle tendenzen in zich, die in het later moreel rationalisme in veel scherper, in veel geaccentueerder vorm in het daglicht zouden komen. Slechts hoede men er zich voor, Erasmus moderner of verlichter voor te stellen dan hij inderdaad was. De persoon van Erasmus, vol innerlijke tegenstrijdigheden, stelt ons voor een buitengemeen moeilijk

psychologisch probleem. Uit zijn levensloop en zijn werken kunnen wij slechts een psychologisch beeld van dit verwonderlijk genie reconstrueeren, zoo vol bontheid en wonderlijke tegenspraak, dat het den systeemzoeker schier tot wanhoop zou voeren.

Nu eens treedt de sarcastische criticus in de „Moria”, „de Samen-spraken” en de „Lof der Zotheid”, dan weer de schier dociele geloovige op gezag der Kerk in de verhandeling over den „Vrijen Wil” en de „Hyperaspistes” op den voorgrond; nu eens schijnt Erasmus de dogmata der kerk op gevaarlijke wijze aan te tasten, dan weer vertoont hij het onschuldig gelaat van den man, die nimmer van de officieele kerkleer afweek; nu eens schijnt de kerkhervormer, dan weer de verdediger van het pausdom aan het woord. Hier is Erasmus de humanist van het universeel-theïsme, gelijk in zijn „Anti-barbari”, maar even later klinkt uit de „Ciceronianus” de felle hoon op tegen het verwereldlijkt humanisme, dat de absoluutheid van het Christendom miskent.

Maar het ligt niet op onzen weg dit interessante psychologisch probleem, dat reeds zooveel schrijvers tot gewaagde — wijl eenzijdige — gevolgtrekkingen heeft verleid ¹⁾, hier verder uit te spinnen. Wij hebben hier slechts tot taak Erasmus te beschouwen binnen het kader van de ontwikkelings-tendenzen, welke naar de geboorte der moderne humanistische levens- en wereldbeschouwing wijzen. En dan hebben we hier in het bijzonder te onderzoeken Erasmus' moreel rationalisme in de probleemstelling van natuur en genade, terwijl we dan verder moeten nagaan hoe dit moreel rationalisme zich tegenover de humanistische tolerantie-denkenbeelden verhiel.

Het moreel rationalisme, zooals dat in Erasmus zijn aanvang neemt, laat zich niet verklaren buiten de ontwikkelingslijn van het primaat van den wil, met zijn scherpe grensscheiding tusschen God en scepseel, zooals we die ontwikkelingslijn in ons 3de en 4de artikel reeds vanaf de eerste eeuwen der Christelijke kerk, over de Middeleeuwen heen, lieten zien. In enkele groote trekken geschetst loopt die ontwikkelingslijn over het Augustinisme, de secten, het Scotisme en het Nominalisme naar den modernen tijd. In de „Devotio moderna” zagen wij haar opnieuw te voorschijn komen in het mystisch-ethiseerend vroomheidsideaal. Overal bleek ook reeds die ontwikkeling in den grond der zaak noodlottig voor de kerkelijke eenheidscultuur. Bij Erasmus en zijn navolgers buigt ze zich af in humanistische lijn en wordt niet slechts voor de eenheidscultuur, maar vooral voor de Christelijke genadeleer zelve gevaarlijk.

¹⁾ Ook Dilthey, in zijn meermalen aangehaald werk, heeft zich daaraan schuldig gemaakt. Hij ziet in Erasmus veel te eenzijdig den universeelen theïst en maakt zelfs geen melding van Erasmus' band met de „devotio moderna”. Reeds een vluchtige kennismaking met den inhoud van Erasmus' „Ciceronianus”, zijn „Enchyridion Militis Christiani”, zijn „Ratio seu Methodus” en tal van zijn brieven en andere werken leert ons, dat Erasmus aan de absoluutheid van het Christendom vasthoudt.

Dat die ontwikkelingslijn inderdaad ook bij Erasmus doorloopt, kan alleen worden betwist door hen, die zich aan enkele theoretische uitspraken van Erasmus vastklampen, welke op een stellingkiezen voor het primaat van de rede schijnen te wijzen¹⁾.

Maar afgezien van de omstandigheid, dat Erasmus over het algemeen wijsgeerig en dogmatisch te zwak ontwikkeld was, om de juiste draagwijdte van dergelijke uitspraken te doorschouwen, is zijn geheele praktisch-ethisch vroomheidsideaal, afkeerig als het was van speculatie en dogmatiek, te zeer in het primaat van den wil geworteld, om aan zulke uitspraken al te veel gewicht te hechten. Bovendien — en hierop moet wel zeer sterk de nadruk vallen — was blijkens de historie een stelling nemen voor het primaat van den wil zeer goed te vereenigen met een relatief rationalisme, gelijk we dat ook bij Erasmus ontmoeten. Het was een stellingkeuze voor het primaat van den wil, zooals dat in de Romeinsche Stoa en bij Cicero op den voorgrond was getreden. Maar deze Romeinsch-Stoïsche lijn zou zich straks onder inwerking van het nominalisme vanzelf toebuigen naar de Democritische lijn van het primaat van het intellect en reeds in de wijsbegeerte van Giordano Bruno, Hobbes en Descartes zich daarmede versmelten.

Erasmus' moreel rationalisme wijst duidelijk den tendenz aan van een zuiver praktisch-ethische opvatting van de Christelijke genadeleer. De diepere genadewaarheden van de drieëenheid Gods, de eenheid van menschelijke en Goddelijke natuur in Jezus, het zoenoffer van Christus,

¹⁾ Zoo beroept *Prof. J. von Walter* in zijn overigens voortreffelijke tekstuitgave van Erasmus: „De libero Arbitrio Diatribe sive Collatio”, (opgenomen in de „Quellengeschriften zur Geschichte des Protestantismus”, hrg. v. Prof. Kunze und Prof. Stange, Leipzig 1910, S. XXV) zich op de plaats IIa, 2 waar Erasmus het verstand de bron van den wil noemt. (Erasmus schrijft: „quamquam et in hoc arbitrator corruptam fuisse rationem, ex qua nascitur voluntas”) en waar het verstand de bron van alle goed en kwaad genoemd wordt (Erasmus schrijft: „Ceterum in Eva non solum voluntas corrupta videtur, verum etiam ratio sive intellectus, unde sciantur fontes omnium bonorum ac malorum”). Hieruit concludeert v. Walter, dat Erasmus blijkbaar het Scotistisch standpunt van het primaat van den wil verwerpt. Doch deze conclusie berust op de zoo vaak voorkomende misvatting van Scotus' leer van het wilsprimaat. Gelijk *Beaumer*, *Baumgarten* en *Seeberg* duidelijk hebben aangetoond, leerde Scotus allerminst een psychologisch, maar veeleer een axiologisch primaat van den wil. In de psychologische vraag, of de redelijke bezinning aan het wilsbesluit voorafgaat, bestond tusschen Thomas van Aquino en Duns Scotus geen noemenswaardig verschil van meening.

Ook *Mestwerdt* meent in zijn meermalen aangehaald werk „Die Anfänge des Erasmus” (S. 196) bij Erasmus een voorkeur voor het primaat van het intellect te ontdekken. In het bijzonder voert hij voor deze meening aan Epist. 476, waarin Erasmus schrijft: „Bovenal dring ik er bij U telkens weer op aan: gewen U, bij al Uw gedragingen, U eerder door Uw *redelijk oordeel, als door de onzekerheid van Uw gevoel te laten leiden*”. Deze plaats schijnt in zooverre grond te geven voor Mestwerdt's meening, dat Erasmus hier blijkbaar een waardeeringsoordeel geeft over de verhouding van intellect en gevoel. Maar gevoel is niet hetzelfde als wil. Men beproeve eens Erasmus' bij uitstek praktisch ethiseerend vroomheidsideaal vanuit een stellingkeuze voor het in wezen metafysisch primaat van het intellect te verstaan! Dit is ten eenenmale onmogelijk.

de erfzonde etc. etc. vormen geen inhaerent bestanddeel van zijn religieuze levensmoraal ¹⁾; zijn beschouwing van het geloof, van de verlossing door Jezus Christus is geheel van het moreel rationalisme doortrokken. Het geloof is hem in de eerste plaats een verstandelijk voor waar houden en een praktisch-ethische toepassing van die verstandelijke overtuiging (Lindeboom, Erasmus bl. 60). Zoo wordt in de „Ratio seu methodus verae theologiae” de korte inhoud van de leer van Christus, den „hemelschen leeraar”, omschreven als een reeks zedelijke voorschriften en wordt het christelijk geloof eenvoudig als een dezer ethische geboden genoemd ²⁾. Op eene andere plaats wordt het geloof omschreven als „de van God gegeven dispositie, waardoor we zonder aarzeling alles geloovig aannemen, wat noodig is tot het eeuwig heil” ³⁾.

En al wijst Erasmus herhaaldelijk op de Paulinische teksten inzake de rechtvaardiging door het geloof alleen, hij geeft aan deze teksten blijkens de paraphraseering een overwegend ethischen inhoud in den zin van het min of meer actief zichzelf vormen tot zedelijke persoonlijkheid ⁴⁾. Christus is de volmaakte leeraar der deugd, van de deugd die uit de liefde tot God en tot den naaste ontspringt ⁵⁾.

Niet de Gekruisigde, maar de levende leeraar is zijn Verlosser ⁶⁾, de Verlosser van ondeugdzaam leven.

Daarbij houdt Erasmus ongetwijfeld vast aan de absoluutheid van een dergelijk ethisch gevat Christendom tegenover de heidensche moraal. Ook zijn wel plaatsen in Erasmus' werken aan te wijzen, waaruit blijkt, dat de diepere soteriologische idee, de verzoeningsgedachte van het Christen-

¹⁾ Vgl. „de libero arbitrio diatribe”, ed. Walter, I a. 9: „Quaedam voluit nos scrutari sic, ut ipsum in mystico silentio veneremur. Proinde multa sunt loca in divinis voluminibus, in quibus cum multi divinarint, nullus tamen ambiguitatem plane resecurit, velut de distinctione personarum, de conglutinatione naturae divinae et humanae in Christo, de peccato numquam remittendo. Quaedam voluit nobis esse notissima, quod genus sunt bene vivendi praecepta. Videlicet: Hic est sermo dei, qui neque petendus est e sublimi consensu caelo neque e longinquo importandus transmissio mari, sed prope adest in ore nostro et in corde nostro. Haec omnibus ediscenda sunt, cetera rectius deo committuntur et religiosius adorantur incognita, quam discutiuntur impervestigabilia”.

²⁾ „Ratio seu Methodus”. Opera omnia Tom. V, 84 F: „Quaedam plane praecipit omnibus: quod genus est, de mutua caritate: de condonandis fratrum erratis: de tollenda sua cuique cruce: quod si recuses, non agnoscit Christus discipulum: de mansuetudine, cum ait Matthei capite undecimo: Discite a me, quod mitis sum et humilis corde, et invenietis requiem animabus vestris: *de fide, quam ubique requirit*: de beneficentia in omnes, aliisque his consimilibus”.

³⁾ „Ecclesiastes” Opera omnia, Thom. V, 924b.

⁴⁾ Lindeboom, t. a. p. bl. 61.

⁵⁾ Vgl. onder zeer vele andere uitspraken: „Enchedirion” Canon IV, Opera omnia Thom. V. p. 25: „Christum vero esse, puta, non vocem inanem, sed nihil aliud, quam caritatem, simplicitatem, patientiam, puritatem, breviter, quidquid ille docuit. Diabolum nihil aliud intelligo, quam quidquid ab illis avocat. Ad Christum tendit, qui ad solam virtutem fertur”. Zie voorts de „Ratio seu Methodus”, Opera omnia Tom. V., 84 b.—d., waar Christus genoemd wordt „Coelestis doctor”.

⁶⁾ Zie „Supputatio errorum Beddae”, Opera omnia Tom. IX, 617c, 618c.

dom hem wel tot bewustzijn is gekomen¹⁾, maar in zijn godsdienstig denken spelen zulke incidenteele opmerkingen geen rol van beteekenis. In hooge mate merkwaardig is nu de wijze, waarop Erasmus op den grondslag van dit moreel-rationalisme stelling kiest in het aloude probleem van het Christendom, dat van de verhouding tusschen natuur en genade, religie en wereldsche cultuur. Nergens wellicht vinden we die stellingkeuze zoo scherp en klaar als in Erasmus' geschrift „Antibarbari”, dat, ofschoon eerst in 1520 ter perse gelegd, nochtans reeds veel vroeger was opgesteld²⁾.

Het gaat in dit geschrift om een rechtvaardiging van de beoefening der humanistische wetenschappen, maar hier geldt het niet enkel de rechtvaardiging van het *formeel*, maar van het *materieel* humanisme, om de waardeering van het materieel-goede in de antieke levens- en wereldbeschouwing, ook van haar ethiek en wijsbegeerte. In den dialoog, waarin Erasmus' humanistische vriend Jacob Battus, een tijdlang secretaris van de stad Bergen op Zoom, de leiding heeft, wijst deze gesprekspersoon er op, hoe de geheele cultuur, met haar wetenschap en wijsbegeerte, feitelijk een product is van heidensch denken en zinnen, en dat het Christendom, cultureel gesproken, in alle opzichten de mindere is van de antieke beschaving.

Ja, er is in het geheel geen beschaving, die niet „wereldlijk” in antieken zin was. De heidensche wetenschappen waren Goddelijk. Immers: „Geen waarheid kan op zich zelf slecht zijn; de disciplinae liberales (de vrije wetenschappen) zijn waarheid, derhalve zijn ze goed”. Natuurlijk waren ook onder die heidensche denkbeelden goede en slechte, maar dat is bij de Christelijke niet anders gelegen; wat in de heidensche wijsheid *goed* was, was zulks *op zich zelf* en behoefde niet eerst de legitimeering door het Christendom. En in deze waardeering der antieke cultuur deelen nu ook de ethische denkbeelden der heidensche wijsgeeren. „Ik wil hier niet op die zware debatten over de heidenen ingaan, die zelfs aan de vrouwen onwaardig zijn: het is niet onze zaak over de verdoemenis der heidenen te disputeeren, van die namelijk, die vóór ons geloof geleefd hebben. Gesteld echter, dat we hier vermoedens wilden opperen, dan zou ik gemakkelijk kunnen bewijzen, dat of die mannen uit de heidenen of anders niemand zalig is geworden: wij bekommeren ons slechts om de vraag of ze goed geleerd, niet of ze goed geleefd hebben³⁾).

¹⁾ Zie de plaatsen aangehaald bij *Dr. Lindeboom* „Erasmus”, bl. 65.

²⁾ Zie *Mestwerdt*, t. a. p. S. 245.

³⁾ „Antibarbari”, Opera omnia, Tom. X p. 1711 D/E: „Non hic ingredior rixosam disceptationem de ethnicis, quae ne mulieribus quidem sit digna, non est nostrum de Ethnicorum damnatione disputare, eorum, inquam, qui fidem nostrum praecesserunt. Tum si conjuncturas sequi velimus, facile convicerò aut illos viros ex Ethnicis, aut omnino nullos salvos esse: quam bene praeceperint, non quam recte vixerint laboramus”. *Mestwerdt*, die op deze plaats wijst (t. a. p. S. 269) laat uit zijn Duitsche vertaling den slotzin weg, wat me niet ondenkelijk lijkt.

Tot zoover vinden we hier bij Erasmus oude gedachten terug, die we reeds in het universeel-theïsme van de Italiaansche humanisten ontmoetten.

Het probleem van de verhouding tusschen natuur en genade.

Maar waarlijk nieuw en oorspronkelijk zijn zijn denkbeelden over de onderlinge verhouding van natuur en genade. Heidensche cultuur en Christelijk geloof vormen ieder op eigen terrein een absolute en soevereine uitstraling uit de eene Goddelijke waarheid. Maar ze kunnen en mogen niet onverschoend naast elkander blijven staan. Gelijk ze beide van Goddelijken oorsprong zijn, *zoo voegen zij zich in de harmonie van een door God besteld historisch ontwikkelingsproces te zamen*. Het ligt in het goddelijk wereldplan dat de vóór-Christelijke tijd de hoogste trap der cultuur (summa eruditio), het Christendom de leer van de hoogste zedelijke volmaking (summum bonum) zou brengen. En gelijk iedere tijd zijn eigen taak aan het Christendom stelt, zoo eischt de tegenwoordige tijd niet een ontvliesing, maar een krachtige beoefening en zuivering van de antieke cultuur, om die in de christelijke gedachtenwereld in te lijven. Het Christendom mag niet met de pretentie komen, die buiten-christelijke waarden centraal te beheerschen en te leiden. Ze heeft ze slechts van dwaling te zuiveren en dankbaar te aanvaarden.

Erasmus is zich wel bewust van het geheel eenige, tijdlooze en absolute der christelijke openbaring, ook dat er tijden zijn geweest, waarin de christenen naar Gods bestel hadden te leven in de oer-christelijke simplicitas (eenvoudigheid), zonder een positieve taak ten aanzien van wetenschap of wijsbegeerte. „Niet zonder zin was er voor zorg gedragen dat de Christelijke godsdienst zijn aanvang nam van ongeleerde apostelen. Dit was goed, opdat de roem van zulk een groot feit niet aan menschenlijke inspanning, maar geheel aan de kracht Gods zou worden toegekend. Die omstandigheid was voor dien tijd gepast, maar wat gaat ons dit aan? Deze tijd eischt een anderen levensvorm, andere zeden”¹⁾.

Hier is dus de gedachte doorgebroken, dat het Christendom als absolute eeuwige waarheid nochtans in het proces der historische ontwikkeling moest ingaan en door de menschenlijke zelfwerkzaamheid moest worden uitgebouwd. En in deze stelling ligt blijkens den verderen inhoud der „Antibarbari” weder implicite de gedachte opgesloten, dat tegenover de eeuwigheid en absoluutheid van het oorspronkelijk Christendom alle historische ontwikkelingsvormen ook in de dogmatiek slechts een *relatief* recht, maar toch ook een *recht* hadden. Er is niet slechts een historische ontwikkeling, maar ook een historische vooruitgang in den verschijningsvorm van het Christendom te constateeren²⁾. Tot dien vooruitgang hebben

¹⁾ „Antibarbari” Opera omnia Tom. X, 1739, E.

²⁾ In dit opzicht spreekt K. Zickendraht: „Der Streit zwischen Erasmus und Luther über die Willensfreiheit” (Leipzig 1909) terecht van een evolutionistisch rationalisme bij Erasmus.

zelfs ketterijen¹⁾ medegewerkt. „Niets haat God zoo als de slappe onwerkzaamheid. Den verloren zoon, die zijn gansche vermogen aan hoeren, koppelaars en gaarkeuken verkwistte, neemt hij met blijdschap weder in genade aan; den slaaf, die hem zijn talent toch onverminderd weer terug gaf, scheldt hij op zoo vreeselijke wijze”²⁾. Van uit dezen gedachten-gang verklaren zich vele schijnbaar tegenstrijdige tendenzen in Erasmus' gedachtenwereld. Eenerzijds is deze laatste geheel doortrokken van het humanistisch levensideaal, van het optimistisch geloof in de toekomst, van een hard werken in de wereld, al wordt dit zedelijk optimisme op andere plaatsen weer doorbroken door het bewustzijn van de kleinheid der menschelijke krachten. Maar dit levensideaal is tevens, gelijk bij de meeste humanisten, een *aristocratisch* ideaal. De vooruitgang in de ontwikkeling van het Christendom is tenslotte slechts aan een klein aantal geniale persoonlijkheden te danken³⁾.

Voor de massa is de leekenreligie, niet het wetenschappelijke indringen in de waarheid.

Anderzijds, de eeuwige absolute waarheid des Christendoms, welker kennis ter zaligheid voldoende is⁴⁾, is de liefdemoraal der bergprediking. Van hieruit is kritiek niet slechts op de historisch ontwikkelde zeden, gebruiken en leerstellingen der kerk, maar ook op de overige geschriften van den Bijbel geoorloofd.

Op ruime schaal heeft Erasmus deze kritiek gehanteerd. Scherp en meedoogenloos geeselde hij de dubbele moraal van het Romanisme, verdedigde hij in humanistischen trant de gelijkwaardigheid van iederen levensstand voor God, zong hij den lof des huwelijks, bestreed hij de wereldlijke autoriteit van het pausdom. Maar hij ging ook verder. Hij maakte een bewuste scheiding tusschen oud en nieuw testament, verklaarde, in het nieuwe testament meer waarde te hechten aan het evangelie van Mattheüs dan aan de openbaring, „die aan Johannes wordt toegeschreven”, meer aan de Paulinische brieven aan de Romeinen en Corin-

¹⁾ I.c. 1724 F: „Nolo hic invidiosam suscitare comparationem, plus-ne contulerit nostrae Religioni martyrum sanguis, an eruditorum hominum stylus. Non elevo gloriam, quam ne copiosissima quidem oratione quisquam assequi queat; at quantum ad nostrum attinet commodum, *nonnullis etiam haereticis plus prope debemus, quam quibusdam martyribus.*”

²⁾ I.c. 1725 D: „Adeo nihil aequè aversatur Deus ut ignaviam! Filium perditum, qui universam substantiam in scorta lenonesque et popinas dissipaverat, in gratiam laetus recipit: servum, qui talentum integrum etiam restituit, tam immaniter objurgat”.

³⁾ I.c. 1724 T: „Et martyrum quidem summa fuit copia, Doctores perpauci. Martyres moriendo Christianorum numerum imminuerunt, docti persuadendo adauxerunt. In summa: Frustra illi pro Christi doctrina sanguinem fortiter fudissent, ni hi ab haereticis suis litteris vindicassent.”

⁴⁾ „De libero arbitrio” ed. Walter I, 8a: „haec” (scilicet formula Christianae mentis), „inquam, tenere meo iudicio satis erat ad Christianam pietatem nec erat irreligiosa curiositate irrumpendum ad illa retrusa, ne dicam supervacanea, an deus contingenter praesciat aliquid, utrum nostra voluntas aliquid agat in his..... etc.”

thiërs dan aan den brief aan de Hebreënen¹⁾. Zoo maakte hij ook in Ariaanschen zin meer dan eens een mechanische scheiding tusschen goddelijke en menschelike natuur in Christus, waarbij hij duidelijk laat uitkomen minder te hechten aan de verzoenende en verlossende kracht in de goddelijke verhouding van den Vader en den Zoon, maar meer aan de aardsche — zij 't ook met goddelijke autoriteit versterkte — werkzaamheid van de laatste. Tegen de Spaansche monniken zegt hij het een onvruchtbare en weinig belangrijke bespreking te achten in hoeverre aan Christus de naam God toekomt: de eerste drie evangeliën noemden Hem, zegt hij, niet zoo²⁾. De beteekenis van al zulke uitspraken mag niet worden onderschat; ze karakteriseeren het moreel-rationalistisch vroomheidsideaal van Erasmus. Want al keurt hij op andere plaatsen de Ariaansche dwalingen i.z. het triniteitsdogma af, het blijkt toch duidelijk, dat hij dit dogma niet noodwendig acht tot het eeuwig heil³⁾ en dat hij ten slotte op dit punt zuiver sceptisch staat, gelijk hij zich in al zulke vragen terugtrekt in het scepticisme der nieuwe Romeinsche academie en zich ter laatste instantie onder 't gezag der kerk stelt⁴⁾. De kerk in haar historischen verschijningsvorm heeft ook gezag, ja bij de veelheid der meeningen, is 't noodzakelijk dat ze meer gezag heeft dan de particuliere opvatting van de Schrift zelve. En hier dringt het echt humanistisch ideaal van het rationeele pausdom, het rationeele kerkgezag zich op als een redelijk gerechtvaardigd instituut om de massa te leiden. *De humanistische-natuurrechtelijke gezagsopvatting*, die we later uitvoerig zullen bespreken, en die in den kern hemelsbreed verschilt van de aristotelisch-thomistische, wordt de rem, die Erasmus aan alle leekenreligie der devotio moderna aanlegt⁵⁾. Maar nog een andere schakel is noodzakelijk in dezen gedachtengang: de verdediging der menschelike wilsvrijheid.

In het historisch ontwikkelingsproces van het Christendom is de uitbouw, de vooruitgang ten slotte te danken aan menschelike inspanning, zij 't al niet zonder goddelijke hulp. De redding der in zich zelf goede humanistische kultuur, der bonae literae, eischt volgens Erasmus den vrijen wil van den mensch om het goede te kiezen, met welks verdediging de „Antibarbari” besluit⁶⁾. En wanneer later Erasmus tegen Luther en

¹⁾ „Ratio seu Methodus Op. omnia Tom. V, 92 C: „Apudme certe plus habet ponderis Esaias, quam Judith aut Hester: plus Euangelium Matthei, quam Apocalipsis inscripta Joanni: plus Epistolae Pauli ad Romanos et Corinthios, quam Epistola scripta ad Hebraeos.”

²⁾ „Apologia adversus monachos Hispanos”, Opera omnia Tom. IX 1040-1045.

³⁾ Zie noot 4 pag. 495 j^o noot 1 pag. 492.

⁴⁾ „De libero arbitrio” ed. Walter, Ia, 4: „Et adeo non delector assertionibus, ut facile in Septicorum sententiam pedibus discessurus sim, ubicumque per divinarum scripturarum inviolabilem auctoritatem et ecclesiae decreta liceat, quibus meum sensum ubique libens submitto, sive assequor quod praescribit, sive non assequor”.

⁵⁾ Zie „De libero arbitrio” ed. Walter Ia, 4.

⁶⁾ Dat Erasmus overigens tot de religieuze en wijsgeerige diepte van dit probleem geenszins is doorgedrongen blijkt wel hieruit, dat hij de wilsvrijheid in zijn „De libero arbitrio” en „Hyperaspistes” slechts ziet als de vulgaire

Karlstadt juist in het dogma van de erfzonde, met de daaruit voortvloeiende zedelijk-religieuze onvrijheid van den menschelijken wil, ten scherpste positie kiest, dan is zulks, naar Luther onmiddellijk met scherpen blik inzag, de cardo quaestionis, het fatale punt, waar de wegen van reformatie en humanisme zich onherroepelijk scheidden.

Tenslotte Erasmus' verhouding tot de *tolerantiedenkbeelden* van het *humanisme*. Erasmus' moreel rationalisme was uiteraard *irenisch*, *latu-dinarisch* van aard. Waar hij eenerzijds tegenover de dogmatiek goeddeels onverschillig stond en geloofde in een voortschrijdende ontwikkeling van het Christendom zelfs ten koste van ketterijen, heeft hij immer sterken afkeer getoond tegenover alles, wat zweemde naar geloofswang. Grootte vreugde spreekt hij uit in een brief van 1500 over het ontsnappen van een ketter, grooten afschuw van de betrokken inquisiteurs¹⁾.

Ditzelfde standpunt blijkt hij herhaaldelijk in te nemen in zijn „Samenspraken”. Nog in een zijner allerlaatste werken „Over de eendracht der kerk” komt hij op voor eerbiediging van eens anders meeningen, ook al zou men overtuigd zijn van het daarin gelegen kwaad²⁾. Zelfs tegen ongeloofigen acht hij gewapend optreden weinig verkieselijk. Zulks blijkt ten duidelijkste uit zijn standpunt inzake den heiligen oorlog tegen de Turken, waaraan hij een afzonderlijk geschrift wijdde.

* * *

Geleidelijke toespitsing van de humanistische wetsidee in de vorming van het natuurlijk systeem van levens- en wereldbeschouwing.

Het Nederlandsch humanisme is in zijn representatieve figuren *Coornhert* en *Hugo Grotius* in de lijn gebleven, welke Erasmus' genie het had uitgestippeld, maar tusschen beide eerstgenoemde denkers en Erasmus lag de reformatie als scheidingslijn. Coornhert en Grotius waren door het Protestantisme, dat hier te lande inmiddels diep in het volk wortel had geschoten, heengegaan. En nochtans, wanneer we de reformatie niet tot een negatief verzamelbegrip maken, maar vasthouden aan haar positieve kenmerken: de nieuwe opvatting van natuur en genade, dan moet

kiesvrijheid (het zgn. liberum arbitrium indifferentiae) en voor het daar verre achter liggende religieuze en wijsgeerig probleem geen oog heeft. Daarmede correspondeert de ondiepte in Erasmus' beschouwing inzake de verhouding tusschen Gods almacht en 's menschen vrijheid, een verhouding, die Erasmus niet beter weet aan te duiden dan in het vulgaire mechanische beeld van een vader, die een kind, dat nog niet goed loopen kan, ondersteunt om hem in 't bereik van een begeerden appel te brengen. Van een alzijdige voorbeschikking Gods wil Erasmus niet weten, wel van een *voorwetenschap*. Zie hierover nader: *C. E. Luthardt*: „Die Lehre vom freien Willen und sein Verhältnis zur Gnade” (Leipzig, 1863) Seite 76 flg.

¹⁾ Zie ep. 60 Opera omnia Tom. III, 54a, aangeh. bij *Lindeboom* t. a. p. bl. 161.

²⁾ „De amabili Ecclesiae concordiae”. Opera omnia Tom. V. 501—505 passim. Bekend is, hoe Erasmus op dit punt in 't laatst van zijn leven een oogenblik uit vreeze voor de inquisitie gedraaid is.

de richting van Coornhert en Grotius daarbuiten vallen. Dan zien we in Coornhert en Grotius slechts het humanistisch Christendom vertegenwoordigd, dat uit de beweging der reformatie de vrijmaking van de individueele menschenziel van het formeel-juridisch kerkgezag, met vreugde aanvaardde, maar overigens op de essentiele punten de reformatorische genadeleer verwierp. Het Nederlandsch humanisme bleef een bijbelsch humanisme in Erasmiaanschen, later Arminiaanschen trant, maar dan verlost van de kerkautoriteit, die Erasmus ondanks alle critiek, toch als steun voor zijn levens- en wereldbeschouwing niet kon ontberen.

Het moreel-rationalisme had in de lijn der devotio moderna reeds bij Erasmus den vorm aangenomen van een practisch vroomheidsideaal, waarin dogmatiek en uitwendig kerkverband hun essentiele beteekenis hadden verloren. De doorwerking van het middeleeuwsch individualistisch nominalisme in het humanisme, waarop wij bij de bespreking van het humanistisch natuurrecht nog uitvoerig moeten terugkomen, paarde zich *formeel* aan Luther's strijd tegen de hiërarchie, om nu straks ook de laatste resten der heteronomie in het christelijk-zedelijk leven op te ruimen. Terwijl h. t. l. *Hugo de Groot* in zijn meesterwerk „De Jure belli ac pacis” een natuurrecht, onafhankelijk van het bestaan Gods, ten grondslag legt aan zijn systeem van het natuur- en volkenrecht, terwijl *Montaigne* en *Charron* in Frankrijk de natuurlijke moraal, als een autonome in de natuurlijke rede wortelende zedewet, geheel *losmaken* van den positieven Christelijken godsdienst, bouwt in Engeland *Herbert van Cherbury* reeds een kennistheorie dezer onafhankelijke moraal uit, gegrondvest op de aangeboren zedelijke en religieuze begrippen in den mensch. En naarmate het moreel rationalisme in zijn verdere ontwikkeling de kern des Christendoms hoe langer zoo meer tot een volmaakte zedeleer uitholt, sluit zich ook in gelijke mate de keten *van het natuurlijk systeem van levens- en wereldbeschouwing in het humanisme*. De irrationeele kern des Christendoms, de christelijke genadeleer, komt hoe langer zoo meer onder de klem van de naturalistische immanentiegedachte, die in de natuurlijke rede alle zaden der goddelijke wetten, onafhankelijk van het transcendent Godsbestaan ontdekt. En wanneer straks — mede onder nominalistische inwerking — de mathematische natuurwetenschap met zijn atomistische, analyseerende natuurbeschouwing, zich met de Stoïsche grondbegrippen in het humanisme verbindt en, zij 't al methodisch, ook in zaken van godsdienst, zedelijkheid, recht en staatkunde, het laatste woord gaat spreken, dan is de geboorte der *moderne humanistische wetsidee*, geworteld in de souvereiniteit der rede, een voldongen feit. Deze wetsidee kan materialistisch (Hobbes), dan wel idealistisch (Descartes), gevat zijn; haar religieuze inslag moge pantheïstisch (Giordano Bruno, Spinoza, Shaftesbury), dan wel theïstisch of deïstisch wezen, maar over de geheele linie is het primaat van den wil, zooals dat in de Augustinische en Romeinsch-Stoïsche levens- en wereldbeschouwing had geheerscht, ver-

drongen door het in de Grieksche wijsbegeerte ontsprongen primaat van het beschouwend intellect. *De rede met het aan de mathesis ontleend beginsel van de continuïteit in het denken is in beginsel de grondslag geworden dezer wetsidee, in plaats van de souvereine wil Gods.* Welke consequenties uit deze humanistische instelling der wetsidee voortvloeien voor de onderlinge verhouding der wets-sferen hebben we later bij onze analyse der humanistische wetsidee te onderzoeken.

* * *

Coornhert en Grotius staan beide ook in zooverre op Erasmiaansch standpunt, dat ze de absoluteitheid des Christendoms als leer van de hoogste zedelijke volmaking handhaven en tot grondslag van hun ethisch vroomheidsideaal den bijbel aanvaarden. In *Coornhert* (1522—1590) verbinden de onkerkelijke, spiritualistische tendenzen uit de theologie van Sebastiaan Franck zich met het moreel rationalisme tot het ideaal van een ethisch Christendom boven geloofsverdeeldheid. In zooverre is zijn theologisch standpunt reeds de klaarste uitdrukking van het humanistisch tolerantie-ideaal. Buiten Erasmus en Franck hebben ook Zwingli en vooral de Stoa een diepingrijpenden invloed op zijn denken geoeffend.

Laat ons eerst trachten het wezen van dit Christendom boven geloofsverdeeldheid te verstaan uit de vroeger besproken humanistische tendenzen van het universeel-theïsme en het moreel-rationalisme. Vervolgens willen we het wezen der humanistische tolerantiedenkeelden, welke ontwikkeling we tot hier toe schetsten, iets nader analyseeren. Uit die analyse zal ons blijken, dat de *waarachtige* conscientievrijheid door het humanisme toch geenszins werd voorgestaan.

Bij Coornhert treft ons allereerst de sterke drang om alle Christenen te vereenigen in onderlinge liefde en verdraagzaamheid op den grondslag van een zuiver spiritueel ondogmatisch Christendom. Daarbij toont hij duidelijk den invloed van Franck's universalistisch-religieuze denkeelden, die hij vaak met instemming aanhaalt¹⁾.

Het uitwendig kerkverband en de ceremoniën van doop en avondmaal, wil hij slechts laten gelden als een op zich zelf ontbeerlijke uitdrukking van de zichtbare gemeenschap der geloovigen. Zoodra echter in dit uitwendige kerkverband de dogmatiek aan 't woord komt in veroordeeling van andersdenkenden, zoodra de kerkelijke tuchtmiddelen worden aangewend tegen hen, die in de leer afwijken van wat hij noemt menschelijke confessiën, dan weet hij geen woorden te vinden scherp genoeg om dit „Farizeïsme” aan de kaak te stellen. Slechts zij, die in hun leven de zonde dienen, mogen worden bestraft, niet diegenen, die de leerstellingen van Calvijn, Luther, Zwingli of Menno verwerpen. In zijn „Ruigh Bewer-

¹⁾ Zie onder meer „Verschooning van de Roomsche afgoderije” Werken Dl. III fol. 19 en „Kruythofken” Dl. III fol. 80.

eender onpartijdiger Kercken onder verbeteringhe" waarmede hij blijkens zijn voorwoord wenschte te bereiken het tot stand komen van „d'onpartijdigste alder sichtbaerder gemeeynten, een brede vereeniging (door die Godlijke genade) van vele verstroyde en onpartijdige vrome Christenen, tot opbouwinge ende vermeerdinge van 't vreesame Rijk onzes Heeren" ¹⁾ schrijft hij, dat het 't zekerst is buiten alle kerkverband als lidmaat van de onzichtbare geestelijke kerk Christi te leven. De gemeente Gods is vervallen en men ziet geen uitdrukkelijk bevel om die weder op te richten. Nochtans *uit nood*, om de schapen te beveiligen tegen de menigvuldige verslindende wolven, zou men eenig uitwendig kerkverband kunnen handhaven. Daarbij zou dan echter geen uitwendige regel of instelling gedoogd mogen worden, maar alles in volkomen vrijheid moeten toegaan, met name ten aanzien van 't al of niet doopen of houden van 't avondmaal. Als leergrondslag van die universeele Christelijke kerk wenscht hij niets anders dan de twaalf artikelen des geloofs, waarbij hij echter alle dogmatisch indringen in de christelijke genadeleer absoluut wil uitschakelen ²⁾. Geen plaats is in deze onpartijdige kerk voor den Calvinist of Zwingliaan, die vasthoudt aan het leerstuk der praedestinatie, waarin Coornhert in wanbegrip een openlijke lastering tegen Gods goedheid en eenvoudigheid zag ³⁾. Onvermoeid gaat Coornhert's kamp tegen het Calvinisme, tegen de leerstellingen van den Heidelbergschen catechismus, tegen het leerstuk der praedestinatie, tegen de leer der erfzonde, tegen de leer van de onvrijheid van den wil, tegen het Calvinistisch wets- en kerkbegrip. En in zijn universalistisch Christendom wordt de christelijke genadeleer schier nog sterker dan bij Erasmus tot een volmaakte zedewet, een wet wel te verstaan niet van de letter, maar van den geest der liefde en verdraagzaamheid. Christus zelf is die wet; de verlossing, die Hij door Gods universeele genade ons brengt, is de verlichting van ons verstand, waardoor wij naar Gods geboden volkomenlijk gaan leven.

Gelijk Coornhert het zelf uitdrukt: „Maar overmits hier nijet en werd't gesproken van de wet des letters, die met inck op papier, maar van de wet des Geests, die metten vingher Godts inder gheloovigen herten wert geschreven, soo sij hier eerst verstaan, dat alle 't gunt waarachtelijck mach geseijt zijn van Christo, oock verstaan moet zijn van de Wet des

¹⁾ Zie Coornhert's wercken, Dl. III fol. 1 vlg.

²⁾ t. a. p. fol. 2: B. „Soo gheloofdij mede die twaelf Artijckelen des Gheloofs? A. Sekerlijck, maar dat ook eenvuldelijck. B. Hoe meyndy dat woort eenvuldelijck? A. Sonder onder-soeck van de wijse hoe sulcks is: Gelijckerwijs daer wij segghen: Ende in Jesum Christum synen eenighen ghebornen Sone etc. en grondere ick niet, hoe en in wat wijse de Heere Godes Soon sij, maer geloove eenvuldelijck dat hij Godes Soon is" enz.

³⁾ t. a. p. fol. 3: Maer sooyemandt leerde, dat God den Mensche goet hadde geschapen om hem te verderven, of dat God selve door sijn schikkinge of Decreet behindert, dat geen mensch terecht mach ghehoorsamen, 't geene God selve den Mensche te doen ghebiedt ende sulcks voor op-recht wil verdedigen, dese als opentlijck leerende, dat tegen die goedheid ende oock eenvuldigheid Gods strijdet, behoort men te vermijden.

Heeren, want die wet een selve levendigh woordt des Vaders en Christus Jezus selve is. Also vindt men gheschreven dat het ghebodt een lantaarne, de wet een licht ende een wegh des levens is" ¹⁾).

Zoo wordt in den zin van de devotio moderna en Erasmus de genadeleer het ideaal van de navolging Christi, als den van den Vader gezonden leeraar ²⁾). Maar hoe zeer is de verflauwing der grenzen van natuur en genade, zoo karakteristiek voor het humanistisch vroomheidsideaal, hier reeds voortgegaan! Coornhert wijst er met voorliefde op, dat die geestelijke wet Christi van liefde tot God en den naaste zuiver natuurlijk is en hij versmaadt niet de meest vulgaire voorbeelden om te bewijzen, dat die liefdewet ons van nature is ingeschapen en aangeboren ³⁾). De liefdewet is een redelijke natuurwet, die zelfs zonder de bijzondere verlichting door Christus door de heidenen „alleenlijck uyer naturen" is volbracht, en „sal ons, die totter naturen noch des wets salighe onderwijsinghe ende des Gheests salvinghe ghenade en kracht gheneyten, sulcx lastigh of swaar moghen vallen?" ⁴⁾ „Blijkt daar nyet dat des Heeren Wet hare kinderkens als een ghetrouwe Moeder voor alle quaden beschermt, in allen lijden vertroost, in alle twijfele beradet, ende in allen haren wercken seghent, salight ende verblijdt? Men siet daar dat sij is een *heylsame verlossinghe, verlichtenisse* ende *ontladinghe van alle aerdsche swarigheden*, tijdtlijke sorghen, schadelijcke begheerten ende ancxtighe Hertzeeringhe, die ons drucken, benauwen, plaghen, quellen, verderven, ende al levendigh met duysent smertelijcke dooden daghelijcx doen sterven, onse begheerten doen derven, ende droefheydt doen verwerven" ⁵⁾).

En nu maakt Coornhert wel onderscheid tusschen de zuiver-redelijke natuurwet en de goddelijke natuurlijkheid van de liefde in Christus ⁶⁾ maar het geldt hier toch slechts een onderscheid in volkomenheidsgraad ⁷⁾. De absoluutheid des Christendoms wordt wel staande gehouden, maar slechts in ethischen-Erasmiaanschen trant.

¹⁾ „Dat de Gheboden ons Heeren Jesu Christi licht zijn", Coornherts wercken DI. I fol. 221 „Van de wet des Heeren, ende eerst wat die is". Zie ook fol. 222: „Somma Christus is 't Woordt, de Wet ende de Mondt Godes, ons luyden openbarende de verborghen wille des Hemelschen Vaders, opdat wij sijn goedtheydt kennen, door kennisse beminnen, ende door liefde verwerven ende eeuwelick gebruycken souden".

²⁾ Zie over Coornhert's opvatting van de navolging Christi o.a. het „Ruygh Bwerp eender onpartijdiger kercken", Coornhert's wercken DI. III fol. 2.

³⁾ Zie Coornhert's wercken DI. I fol. 227 „Natuurlyck", „Soo vindt men eenighrehande ingeboren gunst tusschen twee Haarlemers, malkanderen bloetvremt zijnde, die in een andere stede van Hollant malkanderen ghemoeten: tusschen twee Hollanders die malkanderen in Vlaanderen sien" enz.

⁴⁾ Coornhert's Wercken, DI. I fol. 229.

⁵⁾ t. a. p.

⁶⁾ Coornhert's Wercken DI. I fol. 227: „Elck weet wel te segghen dat de Heydenen (als sonder gheest Godts, quansuys zijnde) met henluyden redelijck begriip nijet en hebben kunnen bereijcken dat godlijck, maar alleenlijck 't gunt dat natuurlijck is, daarboven sij nijet en hebben moghen komen".

⁷⁾ Zie t. a. p.: „Datter nijet *ghemeenders en is gheweest* bij den Heydenen dan die Leere Tobie: Dat men enen anderen nijet en sal doen dat wij ongaarne lijden, ende dan die leere Christi, daarmede *accordeerende*: Alle dat, ghij soudt

Hier zien we duidelijk de laat-Stoïsche naturalistische immanentiegedachte doorwerken. De Stoïsche wijsheid was Coornhert toegevoeld uit de werken van Cicero en Seneca, waarvan hij zelf eenige in het Hollandsch vertaalde. De „Wellevenskunste”, zijn meest beroemde proza-werk, sluit zich voornamelijk bij deze Stoïcijsche voorbeelden aan. De gelukzaligheid berust op de deugd; het vermogen om deugdzaam te leven is den mensch aangeboren. Zijn wil is vrij. Het doel van het zedelijk handelen is beheersching der hartstochten of affecten¹⁾.

In zijn troostbrief aan zijn jongeren Roomschen vriend Spieghel, evenals hij humanist, doortrokken van de Stoïcijsche wijsbegeerte en bewonderaar van Montaigne, schrijft hij geheel in Stoïcijschen trant, dat het wijsheid is, met de geringste kwelling datgene te lijden, wat men niet kan vermijden. Aan niets mag de mensch zijn hart hangen. Dit leert ook Seneca, en Coornhert verheugt zich, dat Spieghel zich met Seneca's werken vertrouwd heeft gemaakt en hoopt ze bij tijden met hem samen te kunnen lezen²⁾.

En zoo doortrekt het Stoïsch moralisme ook Coornhert's bijbelsch Christendom. Het Stoïsch ideaal der zedelijke menschenwaarde kan zich bij Coornhert, evenmin als bij Erasmus, vereenigen met de Christelijke leer van de verlossing door genade alleen, zonder medewerking van den vrijen menschelijken wil³⁾.

Het kent tenslotte geen anderen weg tot verlossing dan de immanente *zedewet*, zij 't al dat bij Coornhert de openbaring van Christus' absolute wet bovennatuurlijk en goddelijk wordt geacht. Hier is vervlakking, ja onderminning van de irrationeële, wijl goddelijke genade. Coornhert drukt het in een zijner verzen zoo duidelijk uit⁴⁾:

willen u van den Menschen te gheschieden, doet henluyden, is nijemandt verborghen, die oyt eens Philosophen boeck geopent heeft, daaruyt dese Wet oock in alle Mans mondt de Wet der Naturen ghenaaemt schijnt te werden: So moet dan ghewislyck oock natuerlyck wesen, ghemerckt oyt gheweest is bij den ghenen die wij segghen nijet godlijcks ofte over-natuerlijcx te moghen bereycken. Is sij dan natuerlyck wie mach twijfelen aan de lichtigheyd van 't gunt natuerlyck is? Soo en blijkt hier bij nijet alleen dat de liefde des naasten licht ende nijet swaar is, maar dat oock de gantsche Wet ende Propheten natuerlyck ende licht sijn. Want is 't gebodt van de liefde des Naasten sulcx (soo voor blyck) de Wet ende Propheten, als in dit ghebodt begrepen sijnde, en moghen voorwaar oock nijet swaar sijn. *Behalve deze redelycke natuerlyckheyd soo bevinden alle ware Christenen noch een Godtlycke natuerlyckheyd der liefden in henluyden ghemoedt*". Zie voorts ook fol. 223: „Van de liefde tot Gode”. Want alle redelycke Ziele is eeuwig na den beelde Godts, door d' inblasinghe des levens van Gode in den Mensche. *Deze natuerlycke opstijginghe tot onzen oorspronck Gode veroorsaackt in den Mensche een begheerte des goedts, dat is een affectie ofte anmoedt, omme 't goedt te verkrijghen, ende daar inne te vereenighen*".

¹⁾ Coornhert's wercken Deel I fol. 57.

²⁾ Coornhert's wercken Dl. I fol. 268 vlg.

³⁾ Zie Coornhert's wercken Dl. III „Oft gheloove saligh maeckt sonder wercken” met een beroep op Jacobus 2 : 24.

⁴⁾ Coornhert's wercken, Dl. I fol. 57.

„Maer die gevrijt zijn, van Christ ontbonden
 „Drijft die Wet der redelijker natueren
 „Diese in haer herte dragen 't allen uren,
 „Niet uytwendich in houdt of steen,
 „Sij leven vredelijck met haer gebueren,
 „Met God en haeren naesten zijn sij ghemeen,
 „Zij verkiezen gheen menschen van vleesch of been,
 „Een dencken dat een sterffelijck mensch wel sneven kan,
 „Met God verbinden sij haer herten alleen,
 „Metten onghelovigen sij gheen vreemt jock kleven, an
 „Wat behoeft hij bandt die ongebonden leven kan.”

* * *

Analyse van de tolerantiedenkbeelden in het Nederlandsch humanisme der 16e en 17e eeuw in 't licht der politieke situatie.

Coornhert en nog meer Grotius stonden midden in de geweldige godsdiensttwisten, die tijdens den tachtigjarigen oorlog ons vaderland verdeelden. Het Calvinisme had, nauwelijks in deze gewesten verschenen, krachtens de innerlijke kracht van zijn levens- en wereldbeschouwing, den voorgrond ingenomen. Ofschoon numeriek aanvankelijk verre de mindere van het Rooms-Katholicisme¹⁾, was de gereformeerde kerk hier spoedig tot macht gekomen, „niet”, gelijk Fruin opmerkt, „door aantal van lidmaten, maar door vastheid van overtuiging, door onwankelbaar vertrouwen op de goddelijkheid van hare zaak, door onbedwingbaren moed en volharding”. „Daardoor verdiende”, naar dezelfde schrijver opmerkt, „zij de kern der natie te heeten, en was zij waardig de overige gezindheden te beheerschen; allengs kwamen van dezen velen tot haar over”²⁾. Zij verdrong de Lutherschen en Wederdoopers spoedig van de overheerschende plaats. Toen bij den aanvang van Filips' regeering de behoefte aan eenheid en eendracht zich bij de Nederlandsche

1) Dit moet op grond van betrouwbare historische gegevens wel worden aangenomen, en is ook in overeenstemming met de voorstelling, die de Staten van Holland in 1587 van den toestand gaven. Zoo deelden volgens *Brandt* „Historie der reformatie” I blz. 725, de Staten van Holland in 1587 aan Prof. Savaria Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Leiden en 12 gereformeerde predikanten ter tevredenstelling hunner geloofsgenooten mede, wat de Staten reeds voor de ware religie gedaan hadden: „In plaets van de religie uit te roeyen, liet men geen andere openbaerlijk toe, dan de gereformeerde: *hoewel het tiende gedeelte van 's lands ingezetenen niet was van die religie*”. Zie ook *Bor* II blz. 976. Zie in verband hiermede de opmerking van Fruin „Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog” blz. 150, die juist met 't oog op bovenbedoelde uitspraak concludeert: „Maar bij den aanvang van ons tijdvak in 1587, kon men nog zonder al te blijkbare overdrijving beweren, dat nauwelijks een tiende deel der bevolking van Holland tot de Gereformeerde kerk behoorde”.

2) *Fruin*, „Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog” blz. 150.

protestanten gevoelen deed, toen het noodig werd door een belijdenis des geloofs zich van de velerlei dwaalleer, die verkondigd werd, te onderscheiden en aan de regeering kenbaar te maken voor welke religie de gereformeerden hun leven veil hadden, werd de Nederlandsche confessie, overeenkomstig de leer der Fransche Calvinisten, opgesteld¹). Door een enkelen predikant ontworpen, vertolkte zij de meening der overgrootte meerderheid. „Honderdduizenden zeiden er amen op. En terwijl dit moedig beleden geloof door Alva hier te lande met vuur en zwaard vervolgd werd, vergaderde te Embden, in ballingschap, een Nederlandsche synode, en zij erkende de geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen catechismus als grondregels der Nederlandsche kerk. En toen zich in het volgend jaar, op het voorbeeld van Den Briel, Holland en Zeeland van den Spanjaard vrijmaakten, was het de dus gevormde Gereformeerde kerk, die zich naast de Roomsche kwam vestigen, al mogt in den beginne de naam, dien zij zich gaf, van Evangelisch-Gereformeerd aan een minder bepaald kerkgeloof doen denken”²).

DE DAGERAADSQUAESTIE

DOOR

MR. DR. J. DONNER.

II. (Slot.)

In ons eerste stuk zagen wij, dat de principieele beteekenis van de Regeeringsbeslissing ten aanzien van de gewijzigde statuten van „De Dageraad” niet verder gaat dan dat de in ons land geldende (uit het Christendom opgekomen en door het Christendom beheerschte) normen voor het gemeenschapsleven moeten worden geëerbiedigd en niet mogen worden aangetast. Niet het atheïsme als zoodanig werd gewraakt, doch het atheïsme, tredend in het, naar onze overtuiging uit zijn uitgangspunt noodwendig voortvloeiende, stadium van feitelijke terzijdestelling der geldende normen.

Aan het eerste — het atheïsme op zich zelf — kwam het niet toe. Gesteld het ware anders geweest, had dan ook niet de Regeering tegen het atheïsme zelf stelling moeten nemen? Als men van oordeel is, dat deze boom niet anders — ook voor het gemeenschapsleven — dan de slechtste vruchten kan voortbrengen, als dus de belangen, waarvoor de Staat heeft te waken, op den duur niet veilig gesteld kunnen blijven, moet dan niet het bederf in de kiem worden aangetast?

¹) Zie Triglandt, „Kerkelijke gesch.” blz. 154, aangeh. bij Fruin, a.w. blz. 151.

²) Fruin, t. a. p. blz. 151/2.

Het schijnt niet anders dan logisch. En toch, wij hebben er juist aan gehecht om in het licht te stellen, dat *deze* gedachte aan de Regeeringsbeslissing volkomen vreemd is geweest. Want aldus zou afgeweken zijn van de anti-revolutionaire lijn. Tegenover dien voor de hand liggenden gedachtengang, die dan ook door Ds. Kersten in de Tweede Kamer werd ontwikkeld, kan het daarom goed zijn zich nog eens uitdrukkelijk reukenschap te geven van de houding, die ten opzichte van de verhouding van Christendom en Staatskunde, in dezen tijd en in ons land, als eisch van onze beginselen in hun toepassing op de tegenwoordige omstandigheden, moet worden aanvaard.

* * *

Brengt de erkenning van de beteekenis van het Christendom ook voor het gemeenschapsleven, niet mede, dat dat Christendom door het Overheidsgezag wordt gehandhaafd, althans tegen aanranding behoed? Het is de bekende quaestie van artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Het is een punt, dat voor en na — ook reeds in dit Tijdschrift — zoo uitvoerig is bezien, dat het een ingaande bespreking hier niet eischt. Slechts op één ding zouden we den nadruk willen leggen, n.l. op het sterk *positieve* element, dat in de oogenschijnlijk *negatieve* houding is gelegen. De Staat heeft het Christendom niet met zijn middelen te handhaven, de ontwikkeling van het godsdienstig leven moet buiten de bemoeiing van den Staat verlopen, de Kerken moeten een van den Staat volkomen onafhankelijke positie hebben, zelfs steun niet met geweldmiddelen, doch met geldelijke bijdragen, moet worden gevreesd. In ons land is dit alles voor het grootste deel verwezenlijkt. Doch hoe markant dit is, hoe anti-Christelijk dit in een ander milieu aandoet, kan men b.v. ervaren, als men ziet dat, als het revolutionaire Duitschland in 1918 zich een nieuwe Grondwet geeft, de leuze van scheiding van Staat en Kerk wel wordt aangeheven, doch men tenslotte toch niet een verhouding als hier te lande geldt durft doorzetten en aan de Kerken een bijzondere positie laat¹⁾.

Is het trouwens niet vreemd, dat terwijl men de groote waarde van het godsdienstig leven erkent ook voor de belangen waarvoor de Staat opkomt, desondanks dat leven buiten zijn sfeer sluit? De oplossing van die tegenstrijdigheid is, dunkt ons, het best te doorzien, als men bedenkt, dat wat onthouding schijnt, zoo al niet onder alle omstandigheden, dan toch in onzen tijd de eenige mogelijkheid is om tot de meest gewenschte ontwikkeling te komen. De afzijdige houding wordt niet toegepast, omdat de godsdienst een onverschillige zaak is, doch omdat ingrijpen van den Staat hier, al schijnt het op het eerste gezicht veelszins anders, toch op

¹⁾ Men verg. het interessante artikel van Prof. Dr. F. Giese in „Archiv des öffentlichen Rechts“ Neue Folge 7^e Band. (1924) pag. 1 v.v. over „Das Kirchenpolitische System der Weimarer Verfassung“.

den duur niet anders dan storend kan werken. Juist de erkenning van de groote beteekenis van de godsdienstige ontwikkeling, moet den Staat er toe brengen om, het wezen van den waren godsdienst begrijpend, te doorzien, dat een andere dan een negatieve houding hier schade zou doen.

Mr. A. F. de Savornin Lohman heeft destijds, toen de quaestie van artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis opkwam, vorenstaande gedachte verwerkt in dezen zin, dat hij ongewijzigde handhaving van artikel 36 voorstond, doch dan aldus, dat de Staat voor het tegenwoordige de in artikel 36 hem opgelegde taak niet anders kan vervullen dan door volstreckte vrijlating der godsdienstige ontwikkeling ¹⁾. Het schijnt moeilijk te betwijfelen, dat dit standpunt aan den historischen zin van de woorden van artikel 36 te kort doet, doch de nadruk, die aldus op wat wij noemden het *positieve* element in de *negatieve* houding van het Overheidsgezag wordt gelegd, is niet misplaatst. Gewoonlijk belicht men deze quaestie meer vanuit het gezichtspunt der „gewetensvrijheid”. En dit element is van het grootste belang. Doch het wordt beter op de wijze, als in het vorenstaande is geschied, in een ruimer kader geplaatst. Want enerzijds — de moeilijkheden, die b.v. bij een vraagstuk als de dienstweigering de quaestie heeft gegeven, zijn daar ten bewijze — is de gewetensvrijheid niet een zoo absoluut gegeven, dat daarmede een rechtstreeksche oplossing van alle vragen is gegeven, anderzijds valt de vrijheidssfeer van het godsdienstig leven niet met het terrein van het geweten samen: openbare uitoefening van elken godsdienst b.v. was onder onze Republiek niet getolereerd en men zou niet van gewetensdwang kunnen spreken indien het ook thans nog anders ware.

* * *

Uit recht begrip van het wezen van het Christendom geen dwingend optreden dus van de Overheid ter bevordering daarvan of ter bestrijding van afwijkende gevoelens, doch vrijlating van de godsdienstige ontwikkeling, hoe belangrijk het resultaat daarvan ook voor het gemeenschapsleven zij. Vooral in een tijd, waarin zij, die van de waarde van het Christendom overtuigd zijn, de regeermacht in handen hebben en met dwingend optreden onmiddellijke resultaten zouden schijnen te kunnen bereiken, kan dit in bepaalde situaties moeilijk vallen. Maar het afbuigen van deze lijn zou, met name in een tijd als den onze, waarin de tijdgeest dwang, al was het maar in den vorm van bevoorrechting, in het religieuze minder dan ooit verdraagt, op den duur niet anders dan een gewijzigde illustratie kunnen leveren van het thema, dat het bloed der martelaren het zaad der kerk is.

Zoo echter het vorenstaande moet worden aanvaard, in hoeverre kan dan nog het Christendom voor de Overheid maatgevend zijn? In de

¹⁾ Zie *Verzamelde Opstellen* Deel II pag. 18 v.v.

debatten over de Dageraadsquaestie werd — wij vermeldden het reeds in ons eerste artikel — van anti-revolutionaire zijde de zaak aldus gesteld, dat in ons land het Christendom dáár beslissend kan en moet zijn, waar de Overheid tot een keuze wordt geroepen. Waar ons positieve recht in het onderhavige geval tot het uitspreken van een oordeel drong, kon die uitspraak, zoolang dat positieve recht ongewijzigd werd gehandhaafd, niet anders luiden dan zij luidde. Wij meenen aangetoond te hebben, dat hier misverstand school. Aan de algemeene beteekenis van de verdedigde stelling doet dit echter niet af.

Intusschen, brengt deze stelling de zaak veel verder? Op het eigen terrein der Overheid in ons land is het Christendom maatgevend — doch welk is dat eigen terrein? Bij de afbakening daarvan speelt een rol dezelfde overweging omtrent den aard en het wezen van de religie, die tot een negatieve houding tegenover de geestelijke ontwikkeling moet leiden. Sterk spreekt dit en heeft dit gesproken b.v. bij het onderwijs. Dit is een openbare instelling, moest het dan niet door de Overheid met het Christendom worden gevuld? Zoo was dan aanvankelijk ook het standpunt van Groen van Prinsterer, die trouwens in het algemeen nog in zijn „Ongeloof en revolutie” van 1847 tegenover Vinet „den Christelijken Staat” verdedigde in een zin, dien hij zelf later voor handhaving niet vatbaar meer kon achten, en die nog in 1851 twijfelde, of den Joden wel politieke rechten konden worden verleend. Maar wat bracht voor hem de omkeer? Dit, dat hij het moest aanzien, dat inderdaad voor het onderwijs het Christendom — immers „de Christelijke en maatschappelijke deugden” — werd aanvaard, doch dat, gegeven de feitelijke omstandigheden, niet anders op de school werd gebracht dan het modernisme; dat zoo de school werd gemaakt tot een moderne secteschool. Dit deed hem het roer volledig omgooien en voor de openbare school absolute neutraliteit eischen, ter vermindering van het „erger dan godsdienstlooze”, en opdat aldus des te scherper de noodzakelijkheid van het bijzonder onderwijs zou worden gevoeld. Men moet dit „negativisme” van Groen zien in het licht van zijn tijd om te begrijpen, dat vele oprechte Christenen huiverden, en om het „satanisch” van Beets psychologisch verklaarbaar te achten. Vele openbare scholen hadden nog een rechtzinnig Christendom en moest dit door de Overheid zelve worden ongedaan gemaakt? Alleen zij, die de zaken in een ruimer verband konden zien en begrijpen, dat dadelijke resultaten tegenover onoverzienbare schade in de toekomst niet kunnen opwegen, konden die vraag bevestigend beantwoorden en..... zijn door de geschiedenis volkomen in het gelijk gesteld¹⁾. En deze les blijft ook voor ons, in zoo veelszins andere omstandigheden, van groote waarde.

Dus weder: inperking van het terrein der Overheid, negatief, juist om positief te bereiken, dat het Christelijk geloof zijn rechten invloed ver-

¹⁾ Over die „ontchristelijking der Staatsschool” vergelijkte men meer in het bijzonder van Groen van Prinsterer: „Ons Schoolwetprogram” pag. 14 v.v.

krijge en niet worde gedenaturaliseerd. Dat standpunt heeft ook voor allerlei andere openbare instellingen beteekenis. Men neme b.v. het gevangeniswezen. Godsdienstige verzorging is van het hoogste belang, de gevangenen zijn aan den Staat toebetrouwd, dus heeft deze voor de godsdienstige verzorging op te komen en dan het christelijk geloof daaraan ten grondslag te leggen? Hoe typeerend is in dit opzicht, dat destijds bij de behandeling van het desbetreffend ontwerp in de Tweede Kamer juist van anti-revolutionaire zijde verzet is gerezen tegen de verplichting, bij de wet van 14 April 1886 (St.bl. 62) ter vaststelling der beginselen van het gevangeniswezen, aan de gevangenen opgelegd tot bijwoning der godsdienstoefeningen¹⁾. Dit moest in de sfeer der vrijheid blijven. En eigenlijk moet de Overheid dit terrein aan de Kerken laten. En al gedooft de feitelijke toestand van het Protestantisme dit voor anderen dan Roomsch-Katholieken en Joden minder, — een der laatste Regeeringsdaden van minister Heemskerk is nog geweest om in het desbetreffend Koninklijk Besluit vast te leggen, dat de kerkgenootschappen, waarvan niet een bedienaar als godsdienstleeraar aan het gesticht is verbonden, onder de noodzakelijke reserves, het recht hebben zelf voor de geestelijke verzorging der tot haar behoorende gevangenen zorg te dragen. Dus in beginsel de geestelijke zorg, ook in de Overheidsinstellingen, niet terrein der Overheid, doch over te laten zooveel mogelijk aan krachten buiten haar, zij het, dat de feitelijke toestanden op kerkelijk terrein de Overheid dwingen om zelf in meerdere of mindere mate op te treden. En dat optreden verliest daardoor het zelfstandig karakter en wordt dan ook niet zoozeer door de eigen overtuiging der Overheid in geestelijke zaken als wel door de godsdienstige gezindheid van de betrokkenen beheerscht.

Vraagstukken van gelijken aard heeft men bij de godsdienstige verzorging van leger en vloot, bij het Rijks-tucht- en opvoedingswezen en dergelijke. Ook hier kan niet zoo maar de leuze gelden, dat de Christelijke Overheid die verzorging overeenkomstig haar opvatting van de waarheid heeft ter hand te nemen, doch moet wat men zou kunnen noemen „het vullen van den inhoud” aan de geestelijke krachten buiten de Overheid worden gelaten om niet in geestelijke dwingelandij of Christendom zonder inhoud te vervallen.

* * *

Zoo zien wij dus een, zij het ook positief, negativisme ten aanzien van het Christelijk geloof tot zelfs op terreinen, die men zou kunnen meenen toch als „eigen terrein” ter Overheid te kunnen qualificeeren. Hoever moeten wij op deze wijze toch terug? De onderscheiding, die wij bij onze bespreking van de beslissing der Regeering omtrent „De Dage-

¹⁾ *Smidt*, Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht, deel IV, 2e druk pag. 436 v.v.

raad" naar voren brachten, n.l. dat het niet ging om het atheïsme, doch om de toepassing daarvan in de terzijdestelling van de uit het Christendom voortgekomen gangbare normen voor het gemeenschapsleven, — kan zekere richtlijn geven. De ordening van het gemeenschapsleven is taak der Overheid, en, op dat terrein tot positieve beslissing geroepen wordend, kan een Christelijke Overheid niet anders dan de Christelijke normen volgen. Ook afgescheiden, dat het hier meer het eigenlijk terrein der Overheid is, behoeft het partij-kiezen op dit gebied niet de bezwaren te hebben, die, waar het de geestelijke ontwikkeling of de godsdienstige verzorging betreft, tot een negatieve houding haast dwingen. Immers, bij de hier bedoelde normen gaat het om uiterste omtrekken, gemeengoed in het algemeen van alle Christenen, ja van ieder die, ofschoon aan het Christelijk geloof ontzonken, onbewust dikwijls de vrucht daarvan in de levensnormen nog erkent.

En toch, al is hier meer positief werk te doen, men geve zich toch wel rekenschap dat ook hier de zaak, als men haar niet positief-rechtelijk, doch principieel beziet, allermint eenvoudig ligt. Rechtsbestel is de onbetwiste taak der Overheid, doch is het zóó, dat a priori de verhoudingen zijn te noemen, die door het recht met dwingende voorschriften geregeld moeten worden? Zien wij niet in de geschiedenis, dat de grens tusschen wat het terrein van het dwingend recht is en wat aan de vrijheid der maatschappij wordt gelaten, zooal niet naar het leidend beginsel, dan toch naar de verhoudingen, waarover zich het dwingend recht al dan niet uitstrekt, aan groote wisseling onderhevig is? En de geestelijke toestand der maatschappij, de mate van de differentiatie in dit opzicht in de bevolking, is daarbij van doorslaande beteekenis. Dat komt, omdat het rechtsleven, al is er wisselwerking, tenslotte toch niet anders dan secundair kan zijn. Het is onder zekere reserve niet meer dan een reflex van verhoudingen, ten aanzien waarvan het recht slechts registreerend kan werken. De zedelijke en geestelijke toestand der maatschappij, een gegeven dus buiten het bereik van het recht, is het primaire. Wijziging daarin werkt op den duur onvermijdelijk op het recht terug. Differentiatie in dien toestand verengt het terrein, waarop dwingend recht kan werken. Uitkomst moet dan immers in vele gevallen zijn, dat aan de vrijheid en verantwoordelijkheid van de individuen wordt overgelaten, wat tot op dat tijdstip voorwerp van dwingende voorschriften was en, gegeven de zedelijke en godsdienstige overtuigingen, kon zijn. Groote omzichtigheid is daarbij intusschen eisch. Immers, we zeiden het reeds, het recht moge secundair zijn, een wisselwerking is er zeker. Wanneer een rechtsvoorschrift losgelaten wordt, kan dat juist daarom op den zedelijken en godsdienstigen toestand terugwerken. Ja, de drang naar omzetting van het recht kan juist op verandering van die zedelijke en godsdienstige overtuigingen gericht zijn. Het kan daarom zijn, dat men aan een rechtsvoorschrift, hetwelk men, had het nimmer bestaan, niet of niet meer als zoodanig zou wenschen in te voeren, vasthoudt om het noodzakelijk

reflex, dat intrekking zou hebben. Verleden jaar b.v. is in onze pers herhaaldelijk sprake geweest van wijzigingen, die door de socialistische Regeering in Denemarken in de strafwet werden voorgenomen. Beschouwde men de kwesties in details, dan kon inderdaad de conclusie geen andere zijn, dan dat de wijziging bepalingen betrof, die ook niet onder onze strafwet vielen. Doch juist het reflex op het zedelijk besef, dat de afschaffing van dergelijke bepalingen moest hebben, omdat men die afschaffing — te recht of ten onrechte — zou aanmerken als een positieve goedkeuring of althans als een vergoelijking van de door de afgeschafte bepalingen gewraakte handelingen, maakte het optreden der Deensche Regeering zoo bedenkelijk.

Bovendien ook afgescheiden van het vorenstaande is het lang niet altijd mogelijk iets, waaromtrent in de zedelijke en godsdienstige overtuigingen differentiatie heerscht, naar de sfeer van het rechtens indifferente te verwijzen. De vrijheid van den een b.v. kan de onvrijheid van den ander zijn. Dan is keuze onvermijdelijk en de zegen groot, dat de aanwezigheid eener Christelijke Overheid, steunend op een meerderheid in ons volk, waarborgt, dat die keuze naar Christelijke grondovertuiging kan geschieden.

Het is niet te ontkennen, dat, al is aldus de leidende gedachte niet zoo moeilijk te vinden, de toepassing op de concrete omstandigheden voor uiterst lastige vragen kan stellen. Zij, die meenen, dat een Christelijke Overheid eenvoudig haar overtuiging mag en moet doorzetten, hebben het dan heel wat gemakkelijker! Zoo gemakkelijk hebben onze menschen het zich echter nooit gemaakt. Wat b.v. over Zondagsrust en vloekverbod ook nog weder in den laatsten tijd is verhandeld, geeft wel blijk, hoezeer de moeilijkheden worden gevoeld. En dat de oplossing in de lijn van het vorenstaande ligt, dat de zedelijke en geestelijke toestand van het volk van bijzondere beteekenis is, het blijkt b.v. wel daaruit, dat zoowel in het wetsontwerp tot wijziging van de Zondagswet als in het rapport der Commissie inzake het vloekverbod de plaatselijke, m. a. w. de naar de omstandigheden gedifferentieerde regeling, sterk op den voorgrond wordt gesteld.

* * *

Wij meenen hiermede te kunnen eindigen. Nieuws is in het vorenstaande niet verteld. Doch wij meenden goed te doen het standpunt nog eens te accentueeren. De schijn was hier en daar gewekt, als zou de door Minister Heemskerk bevorderde beslissing inzake „De Dageraad” uit een van dat standpunt afwijkenden gedachtengang zijn voortgekomen. En het scheen ons van te meer belang in het licht te stellen, dat dit niet het geval is, omdat de bewegingen uit Staatskundig-Gereformeerden en Hervormd-Gereformeerden hoek, speculeerend op overwegingen, die op het eerste gezicht vanzelfsprekend lijken, zoo gemakkelijk voet kunnen

krijgen. Het andere schijnt zoo negatief. Maar dat negatieve is juist op dit gebied van zoo positieve waarde. Indien b.v. de goed-bedoelde regeeringsdaad van Koning Willem I in 1816 tot reorganisatie der Nederduitsch Hervormde Kerk achterwege ware gebleven, hoezeer zoude zulks aan de gezonde ontwikkeling der kerkelijke toestanden zijn ten goede gekomen! En onze schoolstrijd is toch ook in wezen niet anders dan een volstrekt negatieve strijd geweest: de strijd om „de vrijheid der christelijke plichtsbetrachting”. Die beproefde lijn worde niet verlaten en althans kan voor zulk verlaten — dit hopen wij te hebben aangetoond — op de beslissing inzake „De Dageraad” niet een beroep worden gedaan.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Wat wordt verstaan onder de begrippen Rechtssovereiniteit en Rechtsstaat?

Kan de Staat der Nederlanden als Rechtsstaat worden beschouwd?

ANTWOORD.

Met het begrip Rechtssovereiniteit wordt gewoonlijk aangeduid eene subordinationatie van den Staat aan het recht of — gelijk Prof. Krabbe wil — identiteit van Staats- en Rechtsgezag, maar dan toch zoo, dat het recht de bepalende factor is.¹⁾

Tegenover de leer der Rechtssovereiniteit staat die der Staatssovereiniteit. De Staat is, volgens die leer, een machtsinstituut, belast met behartiging van het algemeen belang en, waar dit algemeen belang in het spel is, in principe aan geen enkelen rechtsregel gebonden.

Van Rechtsstaat wordt — naar Prof. Zevenbergen mededeelt — in tweeërlei zin gesproken. „*Eenerzijds* bedoelt men er mee uit te drukken, dat de Staat geen andere taak heeft dan de rechtspleging (en niet zoals de politie- of welvaartsstaat deed, zijn bemoeienis heeft uit te strekken over talrijke andere gebieden), zich om de welvaart niet heeft te bekreunen. *Anderzijds* bedoelt men met Rechtsstaat uit te drukken, dat de Staat — wat dan ook zijn taak zij — zich bij de uitvoering van zijn taak moet richten naar de hiervoor bestaande of te geven voorschriften van recht (en niet, zoals in den politiestaat geschiedde, naar de willekeur van de regeering).”²⁾

De Rechtsstaatgedachte in laatstbedoelden en meest gebruikelijken zin vond reeds erkenning in de middeleeuwen, toen het gezag van den leenman voortspoot uit het leencontract, een rechtsvorm van het privaatrecht, en begrensd werd door de bepalingen van dit contract en door de rechten van bijzondere personen of groepen (o.a. de privilegiën). De leenman was — ook als hij als overheid optrad — onderworpen aan het gemeene recht evenals de burgers.

¹⁾ Mr. Krabbe: „De moderne Staatsidee”, Den Haag 1915.

²⁾ „Formeele Encyclopaedie der Rechtswetenschap”, Den Haag 1925, p. 66/7.

De machtsconcentratie in de 17de en 18de eeuw, het vereenigen van de brokstukken van het in de maatschappij verspreide overheidsgezag in de hand van den vorst en het scheppen van een organisatie van dit gezag, gaf echter aan de Staatsmacht een nieuwe glans. De Staat werd losgemaakt uit het gewone recht en geplaatst boven dit recht. Alleen voorzoover de Staat deelnam aan het gewone maatschappelijk verkeer, b.v. kocht of verkocht, bleef hij aan de regels van het privaatrecht onderworpen. Maar trad hij als overheid op, dan was zijn bevoegdheid onbegrensd. Iedere daad der hoogste Staatsmacht werd als in wezen rechtmatig beschouwd. En het bijzonder belang moest onverbiddelijk wijken voor het Staatsbelang, ook al steunde het bijzonder belang op het recht.

Dit z.g. *verlicht despotisme* brengt een krachtig bestuur (den z.g. *Politiestaat*) bevordert den economischen welstand der bevolking en de ontwikkeling der cultuur. Doch de verkrachting der volksrechten, die er het gevolg van is, wreekt zich in de Fransche revolutie. Dan komen nieuwe machthebbers aan het roer, die op hun beurt in naam der vrijheid de heiligste volksrechten vertreden.

Het constitutioneele stelsel, dat aanvankelijk in Engeland¹⁾ en later, na de Fransche revolutie, ook op het vasteland van Europa tot ontwikkeling komt, vormt de reactie. De volksrechten, met name het recht van volksvertegenwoordiging, worden geleidelijk vastgelegd in een Grondwet, waarin tevens de taak en bevoegdheden van den Staat worden omschreven. Allerlei wetten, gemeentenen provinciale wet, wet op de waterschappen, kieswet, onderwijs- en sociale wetten vullen die regeling aan. Zoo ontstaat een complex van voorschriften, die beide voor Overheid en onderdanen bindend zijn. Op die wijze ontvangen de ingezetenen waarborg tegen krenking hunner rechten. De Staat wordt, ook waar hij als Overheid optreedt, gebonden geacht aan het recht en de idee van den Rechtsstaat wordt opnieuw benaderd²⁾.

* * *

Hoe is nu de toestand ten onzent?

De Grondwet en tal van andere wetten geven in een legio aantal bepalingen een omschrijving van den Staat, van zijne organen, van de uitoefening der Staatstaak, van de rechten en vrijheden der ingezetenen (b.v. onschendbaarheid van personen en goederen, godsdienstvrijheid, recht van vereeniging en vergadering, petitieright, kiesrecht enz.) en van hunne verplichtingen (b.v. belasting-

¹⁾ Als voorbeeld van de ook in Engeland gehuldigde opvatting van de onbepaalde Staatsmacht noemt Jellinek het Engelsche instituut van de bill of attainder en de bill of pains and penalties (waarvan de eerste met doodstraf, de tweede met geringere straf bedreigde) zooals dit in de 17de en 18de eeuw dikwijls werd toegepast. Gelukte het in gevallen van politieke betekenis niet een ongewenscht persoon langs den gewonen weg te veroordeelen, dan werd voor dat geval een speciale strafwet, die dikwijls tegelijk het strafbaar delict in het leven riep, door het parlement aangenomen en daarop, na koninklijke bekrachtiging, ten uitvoer gebracht (vgl. „Das Recht des modernen Staates“ Bnd. V, 2. Aufl. p. 361/2). Vergelijk hiermede het hoofdbeginsel van onze huidige strafwetgeving, neergelegd o.a. in art. 1 van het wetboek van strafrecht: „Geen feit is strafbaar dan uit kracht van eene daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling”.

²⁾ Men leze over de rechtstaatsgedachte van Gneist en Bluntschli de beschouwingen van Dr. A. Kuyper in „Antirevolutionaire Staatkunde” Deel I pp. 99 v.v.

plicht, dienstplicht enz.). En de gebondenheid van den Staat aan het recht vindt vrij algemeene erkenning.

Is hiermede nu echter het ideaal van den Rechtsstaat — n.l. het beantwoorden van alle Staatsgedragingen aan het recht — bereikt?

Het antwoord op die vraag is goeddeels afhankelijk van de opvatting, die men heeft omtrent het recht zelf en omtrent het standpunt dat de verschillende Staatsorganen ten aanzien van het recht innemen.

Meent men dat voor elk concreet geval, waarin de Overheid door middel van een harer organen een beslissing heeft te nemen, een rechtsregel bestaat en te vinden is, dan is een bevestigende beantwoording van deze vraag niet in beginsel uitgesloten. Het gaat dan nog om de beantwoording van de praktische vraag, of er in ons land voldoende waarborg bestaat, dat die rechtsregel inderdaad wordt toegepast.

Maar anders staat de zaak, indien men zich op het meer practisch standpunt stelt, dat de rechtsregel voor ieder concreet geval niet — althans niet onmiddellijk — te vinden is. Men moge dan de opvatting zijn toegedaan, dat het recht (waarbij wij niet uitsluitend denken aan het positief recht maar aan het recht in ruimeren zin, waarvan het positief recht — wet, verordening, gewoonte etc. — slechts een bestanddeel is) een gesloten geheel vormt, de praktijk leert, dat in een groot deel, zoo niet het meerendeel der gevallen de rechtsregel uiterst moeilijk is aan te wijzen of zoo vaag is, dat van rechts-toepassing nauwelijks te spreken valt. „Waar — zooals Struycken opmerkt ¹⁾ — met den dag onze sociale idealen steeds aangroeiende overheidsbemoeiing eischen in alle richtingen van ons leven, daar is, ja, de wet in 't algemeen steeds van die bemoeiing de grondslag, maar zij is ook veeleer niet meer dan dat: zij bepaalt zich er toe, in steeds toenemende mate, aan de administratie een algemeenen titel te geven, op grond waarvan telkens in concreto door haar naar eigen inzicht de beperking onzer vrijheid wordt bepaald. Voorbeelden behoeven niet te worden gegeven; wetten en verordening zonder tal uit de laatste kwarteeuw eischen voor allerlei handelingen „verlof”, „vergunning”, „concessie”, „ontheffing”, „dispensatie”, „goedkeuring” enz. van de administratie, stellen haar inzicht telkens in concreto, de inrichting van onze woning, ons bedrijf, ons openbaar en ons gezellig leven, onze vergenoegens enz., in alle bijzonderheden afhankelijk of bepalen zich tot de aanduiding van enkele algemeene ideeën, naar welke de administratie haar inzicht heeft te richten.”

Vandaar dat de praktijk onderscheid maakt tusschen *wets-* en *doelmatigheidsquaesties* naar gelang het gaat om de vraag, of *een wetsvoorschrift* door een overheidsorgaan *geschonden* is, dan wel over de vraag, of door het overheidsorgaan binnen de grenzen van de wet *naar behooren* van zijne bevoegdheid is gebruik gemaakt. Maar met deze onderscheiding wijkt ook het ideaal van den Rechtsstaat naar den achtergrond. Want zoolang de doelmatigheid — of wil men: de billijkheid of behoorlijkheid — richtsnoer is, staat men niet op den vasten bodem van het objectieve recht. De beslissingen richten zich dan naar een volgens subjectief oordeel tegen elkander afwegen van verschillende belangen. En waar nu de praktijk van ons Staatsbestuur noodzakelijkerwijze, bewust of onbewust, een dergelijke onderscheiding handhaaft, is de Neder-

¹⁾ „Administratie of Rechter” Arnhem en Gouda, Quint 1910, p. 23.
Anthr. Staatk. I No. 12

landsche Staat reeds op dezen grond geen zuiveren Rechtsstaat; evenmin trouwens als welke andere Staat ook. Het ideaal van den Rechtsstaat kan o. i. wel benaderd doch zal hier op aarde nimmer worden bereikt, wijl onze kennis van het recht slechts ten deele en de rechtstoepassing en rechtsvorming, zelfs in handen van de meest bekwamen, slechts gebrekking zijn kan.

In de tweede plaats is voor de beantwoording van de bovengestelde vraag van beteekenis de meening, welke men koestert omtrent het standpunt, dat de verschillende staatsorganen ten aanzien van het recht innemen.

Onderscheidt men volgens de — gewoonlijk aan Montesquieu toegeschreven en in elk geval door hem nader gefundeerde — leer der *trias politica*, die ook min of meer aan de indeeling onzer Grondwet ten grondslag ligt, dan komt men tot splitsing van het Staatsbestuur in Wetgevende, Uitvoerende en Rechterlijke Macht.

Ten aanzien nu van de Rechterlijke en Wetgevende Macht is het vertrouwen in hare eerbied voor het recht het grootst. De Rechterlijke Macht geldt als rechtshandhaafster bij uitnemendheid, terwijl in de volksvertegenwoordiging een voldoende waarborg wordt gevonden voor de rechtstoepassing (rechtsvorming) bij het tot stand komen der wetten. Een bevoegdheid van den rechter, — zooals in de Vereenigde Staten van Amerika — om de wetten te toetsen aan de Grondwet, wordt dan ook voor ons land niet begeerd en is ook o. i. voor de ontwikkeling van de Rechtsstaatsgedachte ten onzent niet vereischt.

Anders staat echter de zaak ten aanzien van de Uitvoerende Macht, de Administratie. De moderne opvatting van de Rechtsstaatsgedachte acht het niet voldoende dat het Uitvoerend Gezag gebonden wordt aan een stel wettelijke voorschriften, tezamen vormend wat men noemt het administratief recht¹⁾, doch evenzeer wordt het noodzakelijk geoordeeld dat gezag te stellen onder contrôle van de Rechterlijke Macht of eenig ander, van de Administratie onafhankelijk orgaan. Men wenscht m. a. w. een administratieven rechter tot wien een ieder, zoowel de particulier als de publiekrechtelijke gemeenschappen (provincie, gemeente enz.), die meenen onrecht te lijden door handelingen of verzuimen der Administratie, bij de uitoefening van haar bestuurstaak gepleegd, zich kan wenden. Regeling van administratieve rechtspraak vormt naar deze opvatting den sluitsteen bij den bouw van den Rechtsstaat. Of gelijk Prof. Oppenheim het uitdrukt: „De grondgedachte van den Rechtsstaat is deze, dat een macht, die recht doet zonder om te zien, welke onpartijdigheid vrij is van elke smet, beslist over twistvragen, die over den zin der wet, over de bevoegdheden en plichten, die zij schenkt en oplegt, rijzen²⁾.”

Deze opvatting lag ten grondslag aan de conclusies van de Nederlandsche Juristenvereniging van 1891 en van de Staatscommissie van datzelfde jaar ten gunste van uitbreiding en regeling van de administratieve rechtspraak in ons land. Evenzoo aan de bij Koninklijke Boodschap van 17 Februari 1905 ingediende ontwerpen van Minister Loeff, houdende maatregelen tot regeling van

¹⁾ Door Prof. Zevenbergen aangeduid als „het geheel van voorschriften, regelende de werkzaamheid van de uitvoering, het beheer” en dan nog met deze beperking dat het „alleen betrekking heeft op die handelingen der Administratie, die zich bewegen op het *publiek terrein*”, t. a. p. p.p. 213/214; Prof. van der Grinten spreekt van „het *speciale* recht van de „administratie”, voor de uitvoerende macht”; vgl. zijn artikel in *Gemeentebestuur* van Juli 1925.

²⁾ Het Nederl. Gemeenterecht, I 4e dr. p. 92.

de administratieve rechtspraak. En zoozeer was deze opvatting doorgedrongen, dat Minister Loeff in de Memorie van Toelichting bij zijn ontwerpen niet ten onrechte schrijven kon: „zoo overvloedig als de litteratuur is, zoo verscheiden is zij ook van richting. Slechts op één punt zijn alle schrijvers het eens, over de groote weldaden, die een goedgeregelde administratieve rechtspraak zal brengen”¹⁾.

Tegenover deze opvatting staat echter een andere, door Prof. Struycken ontwikkeld in zijn reeds aangehaalde brochure „Administratie of Rechter”²⁾, waarin de ontwerpen-Loeff aan een felle principieele critiek werden onderworpen.

De grondgedachten dezer ontwerpen, als zou de contrôle van een, van de Administratie onafhankelijke, rechter a priori onmisbaar moeten worden geacht voor de praktische verwezenlijking van de Rechtsstaatsgedachte, wordt door hem als verouderd en niet meer passend bij het werkelijke leven van den tegenwoordigen tijd verworpen. „Zoolang overheid en volk — aldus schetst hij het verleden — zich tegenover elkander plaatsten als heterogene grootheden, ieder met eigen inzicht, eigen strevingen, was het begrijpelijk, dat men zich het vraagstuk van de rechtsbescherming van het individu tegen de overheid bij voorkeur stelde als het zoeken naar een *derde* macht, die, van beide partijen onafhankelijk, de geschillen over beweerde rechtskrenkingen zou beslissen. Als zoodanig wees zich historisch de rechterlijke macht als van zelf aan, waar het deze was gelukt, in privaatrechtelijke verhoudingen, bij strijd tusschen burger en overheid als derde onpartijdige zich te handhaven. Daarom de administratieve rechtspraak opgedragen of aan den gewonen rechter of aan een naar zijn type gevormd rechterlijk college: een *derde* moet over de geschillen tusschen burger en overheid beslissen”.

Hiertegenover nu stelt hij als zijn meening dat in landen met democratischen ontwikkelingsgang, gelijk het onze, het vraagstuk niet in die richting kan worden opgelost. Niet bij de rechterlijke macht, doch bij de Administratie zelve moeten waarborgen voor de rechtsbescherming van de individuen worden gezocht. „Waar de administratie niet is een aan de volksgemeenschap vreemd element, maar door die gemeenschap zelve hare organisatie en karakter ziet bepaald en blijvend beheerscht; waar die gemeenschap niet is een persoon, wiens leven en belangen zich scheiden van en stellen tegenover die zijner leden, maar veeleer in de belichaming en verpersoonlijking van de gedachten, waaronder die leden werken ter voldoening hunner persoonlijke en gemeenschappelijke behoeften, ter bereiking hunner persoonlijke en gemeenschappelijke idealen, waar als zoodanig in die gedachten dus in de gemeenschap, de eisch eener behoorlijke waardeering de persoonlijke belangen en idealen, dus der individuen, reeds noodwendig is inbegrepen;daar zijn niet twee vraagstukken, hoe de administratie in te richten, hoe daartegenover eene controleerende rechterlijke macht, daar is, evenals in de vrijwillige gevormde vereeniging, slechts één vraagstuk, hoe de administratie in te richten opdat er *behoorlijk* worde geadmi-

¹⁾ Bijl. Hand. Ite Kamer 1904/5 no. 159 p. 23; „publiek recht vergunt — zegt de motiveering van § 2 der M. v. T. — aan de Overheid eigen richting”.

²⁾ Later nader ontwikkeld in een artikel in het Rechtsgeleerd Magazijn (1912) naar aanleiding van een bestrijding van Mr. Loeff in een rede voor de vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholicken in Nederland.

nistreerd, d. w. z. zóó, dat aan den in de gemeenschapsgedachte besloten eisch, dat de belangen der leden behoorlijk worden gewaardeerd, worde recht gedaan."

* * *

Het verschil tusschen beide opvattingen is duidelijk. In den gedachtengang van de ontwerpen-Loeff zal bij de beoordeeling van den toestand hier te lande beslissend moeten zijn het antwoord op de vraag in hoeverre de Administratie onderworpen is aan de contrôle van een onafhankelijken rechter; in den gedachtengang van Mr. Struycken is het slechts de vraag, of de organisatie onzer Administratie voldoende waarborg biedt voor de handhaving der gerechtigheid.

Volgt men nu den eerstbedoelden gedachtengang, dan dient erkend, dat de idee van den Rechtsstaat — voorzover praktisch bereikbaar — hier te lande nog lang niet is gerealiseerd.

Want vooreerst heeft men in de laatste jaren op zeer belangrijke schaal kunnen waarnemen wat Mr. Struycken heeft genoemd den „terugtrek van den wetgever" ten behoeve van de administratie, d. w. z. het overlaten van groote stukken van staatsbeleid ter regeling bij algemeene maatregel van bestuur of bij bijzondere reglementen terwijl de wet slechts enkele algemeene richtlijnen aangaf. Denk b.v. aan de omvangrijke uitvoeringsbesluiten bij de sociale wetgeving. De contrôle van de volksvertegenwoordiging op deze uitvoering (tevens rechtsvorming) kan bij de ingewikkeldheid der materie niet dan uiterst oppervlakkig zijn, terwijl het toekennen van een volledig contrólerecht aan de Rechterlijke Macht, deze zou verheffen tot Uitvoerende Macht, staande boven de Administratie, waarvoor ze de noodige deskundigheid mist.

Voorts bleef, waar de wetgever zelf een meer volledige regeling gaf, de bevoegdheid van het Uitvoerend Gezag zeer groot, doordat hetzij uitdrukkelijk aan de Administratie de beslissing werd opgedragen (het z.g. „freies Ermessen" der Administratie) hetzij de wet zich in zóó vage termen (b.v. „algemeen belang", „openbare orde", „goede zeden", enz.) uitsprak dat praktisch hare vrijheid zoo groot mogelijk was.

Hiertegenover staat nu wel een uitbreiding der administratieve rechtspraak. Zoo werden onder contrôle van een (onafhankelijke) administratieven rechter gesteld de beslissingen betreffende de uitvoering van de ongevallenwet, de ouderdoms- en invaliditeitsverzekeringswetten, de land- en tuinbouwongevallenwet (n.l. van de Raden van Beroep); van de Pensioenwet 1922 (n.l. van den Pensioenraad); en van de distributiewetgeving (n.l. van de speciale distributierechten); terwijl voor al deze administratief-rechtelijke gedingen de Centrale Raad van Beroep als hof van appèl werd aangewezen. Zoo werden voor belastingzaken de Raden van Beroep voor de directe belastingen (die sinds 1920 de colleges van Gedep. Staten als hoven van appèl inzake de gemeentelijke inkomstenbelasting hebben vervangen) en de tariefcommissie voor de invoerrechten in het leven geroepen, terwijl ook de bevoegdheid van den gewonen rechter werd verruimd; zulks *eensdeels* doordat de wetgever aan den rechter de beslissing van administratiefrechtelijke gedingen opdroeg (b.v. ont-eigeningsgedingen en beslissingen inzake kieswet, armenwet, zegel- en registratiewet 1917) of beroep in cassatie toeliet van met de wet strijdende uitspraken (b.v. van de beslissingen van de Raden van Beroep voor de directe belastingen en van die inzake de huurwetten en inzake de wet betreffende de ruilverkaveling);

anderdeels doordat onder invloed van de jurisprudentie van den Hoogen Raad de Rechterlijke Macht zelve hare bevoegdheid in belangrijke mate heeft verruimd. Laatstbedoelde verruiming heeft vooral in den laatsten tijd de aandacht getrokken in verband met het geruchtmakende arrest van den Hoogen Raad van 20 November 1920, wyl volgens dit arrest iedere overheidsdaad of verzuim, waardoor een wettelijk voorschrift wordt overtreden, onverschillig of dit voorschrift van publiekrechtelijken of van privaatrechtelijken aard is, voorzover daardoor schade geleden is, voor den rechter kan worden achterhaald ¹⁾).

Doch deze uitbreiding bleef toch slechts partieel en hield geenszins gelijken tred met de toeneming van de taak der Administratie. Ook thans nog is, als men ook andere dan wetsquaesties in aanmerking neemt, zonder twijfel het grootste deel der beslissingen in hoogste instantie in handen der ambtenaren en organen (o.a. de Kroon en de Colleges van Gedep. Staten) der Administratie.

Aanvaardt men echter de grondgedachte van Prof. Struycken, door in de Administratie niet langer te zien een den burgers en de lagere besturen min of meer vijandige macht, doch integendeel als een gezag, waarvan in ons land de dragers uit het volk zijn voortgekomen, deel zijn van dit volk en voor de rechten van dit volk niet minder eerbied hebben dan de Wetgevende of Rechterlijke Macht, dan kan o. i. worden toegegeven dat ten onzent de leer van den Rechtsstaat — ook in de praktijk — heeft getriomfeerd. Er blijven dan zeker wel eenige plooiën in de organisatie der Administratie glad te strijken, doch dit neemt toch niet weg, dat de Nederlandsche Staat als Rechtsstaat (zij 't dan ook geen ideale Rechtsstaat) zal kunnen worden beschouwd ²⁾).

* * *

Bij keuze tusschen beide opvattingen, voelen wij het meest voor de beschouwingwijze van Mr. Struycken. Wij kunnen in de Administratie niet zien een, den individueelen burger en de lagere besturen eenigszins vijandigezinde macht; zelfs niet, althans niet als regel, een „rechter in eigen zaak”, waar het gaat om de beslechting van administratiefrechtelijke gedingen ³⁾).

Daarom is o. i. rechterlijke contrôle als algemeenen maatregel overbodig; trouwens niet alleen overbodig, maar ook onwenschelijk. Onwenschelijk vooreerst, omdat een algemeene rechterlijke contrôle — waaronder dan uiteraard niet uitsluitend wetsquaesties doch evenzeer de doelmatigheids (behoorlijkheids, billijkheids) geschillen zouden moeten begrepen, aangezien immers vooral in aangelegenheden van laatstbedoelde soort gevaar voor onrecht van de zijde der Administratie is te duchten — zou leiden tot een tijdroovende en dure

¹⁾ Vóór dit arrest leverde schade door schending van een publiekrechtelijke verplichting door een ambtenaar nog geen grond op voor een actie tot schadevergoeding; wel indien deze overtreding gepaard ging met schending van een privaatrecht (b.v. eigendomsrecht). Zie hierover o.a. het artikel van (Mr. Dr. H.) V(os) in het *Weekblad v. Gemeentebelangen* van 2 Januari 1925.

²⁾ Mr. Struycken oordeelt gunstig over de Administratie: „Zondert men de academische, aan de Duitsche theorie ontleende declamatiën over de onmisbaarheid eener administratieve rechtspraak uit, die natuurlijk haar weerklink moesten vinden in de jaarlijksche begrootingsverslagen, — het aantal juristen in de Kamer staat daarvoor borg — dan kan men zeggen, dat een algemeene klacht over de niet behoorlijkheid der administratie niet is gehoord” t. a. p. pag. 62.

³⁾ Men zie over dit laatste punt: Struycken t. a. p. pp. 45 v. en Mr. J. Kruseman: „Het vraagstuk der Administratieve Rechtspraak (geschiedkundig overzicht) supplement aflevering van het Rechtsgeleerd magazijn 1924 p. 129 e.v.

herhaling van allerlei administratiefrechtelijke gedingen, die reeds in den breede door de Administratie behandeld zijn. Voorts omdat een dergelijk breed opgezette administratieve rechtspraak het Uitvoerend Gezag in zijn macht zou verlammen; het zou een middel kunnen worden in de hand van revolutionaire groepen om tegen allerlei onwenschelijk geachte overheidsmaatregelen te ageeren, waarbij de administratieve rechtspraak gaandeweg haar karakter van rechtsinstituut zou verliezen en zou ontaarden in nieuwe instantie ter beslissing van allerlei geschilpunten van praktisch-politiek aard. En tenslotte omdat het noodige deskundig personeel voor de beslissing van de gedingen en ter assistentie van de rechtzoekenden zou ontbreken, tengevolge waarvan wellicht het meerendeel der geschillen niet of niet behoorlijk zou kunnen worden berecht¹⁾.

Vandaar dat zelfs Minister Loeff — wiens ontwerpen ten aanzien van de competentie van den administratieven rechter verder gingen dan de ontwerpen der Staatscommissie van 1891²⁾ — toch niet alle doelmatigheids-geschillen aan de uitspraak van den administratieven rechten onderwierp³⁾. Vandaar dat ook Minister Heemskerk met het oog op de beteekenis van het reeds aangehaald arrest van den Hoogen Raad van 20 November 1924 in de vergadering van de Eerste Kamer van 13 Maart 1925 zich de voorzichtige opmerking veroorloofde: „Indien mocht blijken dat de rechter zich infracties op de uitvoerende macht der overheid zou veroorlooven, dan zou er reden zijn om in te grijpen” (Hand. p. 576).

Of nu iedere verdere uitbreiding der administratieve rechtspraak moet worden bestreden? Deze consequentie mag uit het bovenstaande niet worden getrokken. Het kan somtijds als waarborg tegen het gevaar voor eenzijdigheid en vergissingen bij beslissingen der Administratie en ter bevrediging van het rechtsgevoel der burgers en der lagere besturen⁴⁾ gewenscht zijn om aan een buiten de Administratie staande macht de beslissing in hoogste instantie toe te kennen. Doch o. i. moet de verwezenlijking van de Rechtsstaatsidee in de eerste plaats worden gezocht in de organisatie, in de samenstelling en werkwijze der Administratie, met name door een nauwgezette keuze van de personen, die met de belangrijkste functies zijn belast.

1) Vgl. omtrent dit laatste punt: Kruseman t. a. p. p. 130.

2) De Staatscommissie koos het z.g. enumeratie-stelsel d. w. z. zij gaf een opsomming van de twistgedingen, die onderworpen zouden zijn aan de rechtspraak van den administratieven rechter; in de ontwerpen-Loeff werd de competentie van den rechter door de algemeene formule van art. 15 (ontwerp I) bepaald. Over de bezwaren tegen het enumeratie-stelsel zie men Mr. Kruseman t. a. p. p. 57.

3) Ten aanzien van beslissingen der Administratie, waar de wet zich van vage uitdrukkingen als b.v. „algemeen belang”, „openbare orde” e.d. bedient, zou in 't algemeen beroep op den Rechter openstaan; echter zou o.m. de inhoud van wettelijke voorschriften van de Kroon en van lagere besturen aan het oordeel van den rechter worden onttrokken, terwijl voorts de wet tot invoering van de ontwerpen in de bijzondere wetten de noodige wijzigingen zou aanbrengen ter beperking van 's rechters bevoegdheid.

4) Zie omtrent de wenschelijkheid van een onafhankelijken administratieven rechter voor de geschillen tusschen de Regeering en de lagere besturen de belangrijke praeadviezen van Dr. J. P. Fockema Andreae en Mr. Dr. H. Vos, uitgebracht op het congres dier vereeniging, op 26 Juni 1924 te Leeuwarden gehouden benevens het verslag van het verhandelde op dat congres, opgenomen in *Gemeentebestuur* van Mei en Augustus 1924; voorts de praeadviezen voor de Nederl. Juristenvereeniging van Prof. Mr. F. G. Scheltema en C. W. v. d. Pot Bzn., opgenomen in de handelingen dier vereeniging van 1925.

HET BELGISCHE VERDRAG EN DE BEGINSELEN VAN DEN VOLKENBOND.

DOOR

MR. V. H. RUTGERS.

II. (Slot.)

Naast het politieke gedeelte van het verdrag zijn van het grootste belang de bepalingen, die de waterwegen betreffen; in de eerste plaats het Schelderegime en in de tweede plaats de overeenkomst betreffende te graven kanalen.

Het geldt hier een onderwerp, waarvoor de belangstelling van den Volkenbond reeds bij zijn stichting was verzekerd. Op de vredesconferentie van Parijs maakte het waterwegenregime en het algemeen verkeersrecht een onderwerp van behandeling uit.

Overwogen werd in het Vredesverdrag een hoofdstuk op te nemen over Communications et Transit, gelijk deel XIII over Travail. Uit tijdsgebrek is hiervan afgezien, doch in art. 23 van het grondverdrag van den Volkenbond is bepaald, dat de leden van den Bond de noodige beschikkingen zullen treffen om de vrijheid van verkeer en van doorvoer te verzekeren, alsmede een billijke behandeling van den handel van alle leden van den Bond.

Voorts is in deel XII van het Vredesverdrag voor wat betreft het Duitsche grondgebied de vrijheid van verkeer en de billijke behandeling van alle volken verzekerd, waarop art. 23 van het Volkenbondsverdrag betrekking heeft. Hetgeen hier voor Duitschland wordt gedaan, wijst de richting aan, waarin men voor alle staten wilde gaan. Een dergelijke methode is in het Vredesverdrag van Versailles gevolgd, ten aanzien van de beperking van bewapening. Het hoofdstuk betreffende de beperking van bewapening voor Duitschland wordt ingeleid met de uitdrukkelijke verklaring, dat de daarin vervatte bepalingen zijn opgenomen om de voorbereiding mogelijk te maken van een algemeene beperking der bewapening van alle volken.

Dat een algemeene regeling betreffende het verkeer en de waterwegen reeds aanstonds beoogd werd, blijkt ook uit art. 379 van het Vredesverdrag, waar Duitschland zich reeds tevoren verbindt om toe te treden tot iedere algemeene regeling betreffende deze onderwerpen, welke door de geallieerden, onder goedkeuring van den Volkenbond, binn 5 jaren

na het in werking treden van het Vredesverdrag zou worden gesloten. Na de vaststelling van het Vredesverdrag is te Parijs opnieuw de bespreking over algemeene conventies begonnen.

Van October 1919 tot Juni 1920 is te Parijs de „Commission pour l'Étude de la Liberté des Communications et du Transit” bijeen geweest, waarin niet alleen de geallieerden, doch ook Nederland en Zwitserland en andere landen vertegenwoordigd waren.

De Raad van den Volkenbond besloot in zijn zitting van 13 Januari 1920 deze commissie om te zetten in een Volkenbondscomité.

De Vergadering van den Volkenbond besloot in December 1920 tot de bijeenroeping te Barcelona van een algemeene conferentie i.z. de vrijheid van verkeer en doorvoer.

Het zou te ver voeren, in bijzonderheden na te gaan, wat de conferentie te Barcelona, die in Maart 1921 bijeen kwam, en die van Genève van November 1923 hebben bereikt.

In Barcelona kwamen 2 ontwerpverdragen tot stand, betreffende de vrijheid van doorvoer en de bevaarbare waterwegen, beide strekkende om het onderwerp in een bij het verdrag gevoegd statuut te regelen; en 2 „recommandations” betreffende spoorwegen en internationale havens. In Genève kwam een ontwerpverdrag betreffende zeehavens tot stand.

Aan de aanvaarding van het beginsel van de vrijheid van verkeer en doorvoer en van de vrije scheepvaart op de waterwegen, die het grondgebied van staten verbinden of scheiden, is het optreden van den Volkenbond in buitengewone mate bevorderlijk geweest.

Intusschen kan allermint worden gezegd, dat deze beginselen tevoren niet werden erkend. Reeds in 1815 sprak het verdrag van Weenen van de vrije scheepvaart op rivieren, die door het grondgebied van meer dan één staat loopen, van waar zij bevaarbaar worden tot hun monding in zee. De regeling voor de Schelde in 1839 was het eerste voorbeeld van een vrije riviervaart, straks door verschillende conventies over internationale rivieren gevolgd. Het is dan ook volkomen terecht, dat de conventie van Barcelona in haar préambule spreekt van „une consécration nouvelle du principe de la liberté de la navigation”.

Zonder overigens te willen treden in de beoordeeling van de verdiensten van die conventie, — Prof. van Eysinga constateert, dat het verdrag met België de weinig gelukkige waterwegenconventie van Barcelona links laat liggen —, vermeld ik als een paar hoofdbeginselen, welke daarin tot uitdrukking zijn gebracht, dat op de rivieren, die het grondgebied van verschillende staten scheiden of doorloopen, de vrije scheepvaart zal worden toegestaan aan alle schepen van een der toegetrokken staten. De oeverstaten zullen voor het onderhoud van den vaarweg zorg dragen, behoudens vergoeding, indien daartoe gronden zijn, van een billijk deel der kosten door de andere oeverstaten. Voorts zal, als regel, iedere oeverstaat verplicht zijn, op verzoek van een der andere oeverstaten de noodige werken tot verbetering van de bevaarbaarheid uit te voeren,

mits tegen betaling der kosten dier werken, en van een billijk deel van de kosten van onderhoud.

De toepassing van deze beginselen heeft te Barcelona veel moeite gegeven. De uitbreiding der beraadslagingen heeft, naar de president der conferentie verzekerde, alle verwachtingen overtroffen. Behalve het verschil in geografische toestanden zag men zich ook geplaast voor verschil in rechtsopvattingen tusschen de Europeesche en de Amerikaansche vertegenwoordigers. Over het beginsel van de vrije vaart bestond meer overeenstemming dan over het regime, waardoor dat beginsel zou moeten worden verwezenlijkt, het administratieve statuut, dat voor internationale rivieren zou moeten gelden.

Reeds in Parijs had zich een belangrijk verschil van meening afgeteekend. „The shades of opinion advanced”, zegt Temperley, „varied from complete internationalisation on the one hand to repudiation of any proposal which effected the slightest limitation of national sovereignty on the other hand”.

Toen het te Barcelona onmogelijk bleek een in bijzonderheden tredende reglementeering vast te stellen voor de vrije scheepvaart op alle rivieren, is men geëindigd met te erkennen, dat men zich moest beperken tot het aangeven van de groote beginselen en dat het overige moest worden overgelaten aan continentale of regionale accoorden en aan accoorden tusschen oeverstaten; de geheele vraag is, zoo werd uitgesproken, een vraag van tact en omstandigheden.

Het vraagstuk van de waterwegen wordt nog moeilijker, doordat het aantal waterwegen van internationale beteekenis vermeerderd is; ook door den grooter wordenden diepgang der schepen en door de toeneming en beteekenis van het wereldverkeer. „Le monde moderne”, schreef de president van de conferentie te Barcelona, Hanotaux, „est éminent un monde de circulation”.

In het verdrag van 3 April zijn ten aanzien van de Schelde alle moeilijkheden onder de oogen gezien en is daaraan een oplossing gegeven, welke met de bijzondere bestemming van deze rivier overeenkomt en welke aan de in 1839 aanvaarde beginselen de uitwerking geeft, die in de tegenwoordige omstandigheden juist geacht wordt.

Is in het Rijnregime in hoofdzaak de binnenvaart in het oog gevat, de Schelderegeling heeft zich voornamelijk op het zeeverkeer met Antwerpen te richten.

Ten aanzien van de vrije vaart op de Schelde was er aan het verdrag van 1839 niet veel te verbeteren. Toch is de vrijheid nog uitgebreid. Men is daarmee zelfs zoover gegaan, dat de doorvarende schepen aan elk oponthoud vanwege de wederzijdsche autoriteiten zijn onttrokken. Wanneer mocht blijken, dat, zooals sommigen vreezen, daarmee aan het toezicht der politie en aan den eisch der justitie wordt afbreuk gedaan, dan zal het ook in gemeenschappelijk overleg mogelijk moeten blijken, zoodanig gevolg, dat met de belangen van beide staten zou strijden, te keeren.

Bijzondere zorg wijdt het verdrag aan de instandhouding van de vaargeul.

Als hoofdbeginsel wordt vooropgesteld, dat de Westerschelde met hare toegangen van uit volle zee, alsmede de Schelde beneden de haveninrichtingen van Antwerpen, wat de bevaarbaarheid betreft, te allen tijde moeten beantwoorden aan de eischen, welke zoowel door den vooruitgang van den scheepsbouw, als door de toenemende behoeften van de scheepvaart worden gesteld.

Bij de uitwerking van dat beginsel is te onderscheiden tusschen het onderhoud en de bediening van den waterweg en de werken, welke daarbuiten vallen.

De kosten van onderhoud en bediening komen voor rekening van den staat, op wiens gedeelte van den waterweg zij vallen.

Over de kosten, welke daarbuiten vallen, dus de kosten van verbetering van den waterweg, benevens de meerdere kosten van onderhoud en bediening, welke het gevolg zijn van werken en maatregelen tot verbetering van den waterweg, wordt in het verdrag niet beslist. De beide staten zullen zich daarover telkens nader moeten verstaan.

Ter behartiging der belangen van de scheepvaart op de Schelde wordt een gemengde commissie van beheer ingesteld; een uitbreiding, zegt de Nederlandsche Memorie van Toelichting, van de kern van gemeenschappelijkheid ten aanzien van het Scheldebeheer, die reeds in het verdrag van 1839 was neergelegd in den vorm van het gemeenschappelijk door Nederlandsche en Belgische Commissarissen uit te oefenen toezicht op het loodswezen, de betoning en de bebakening van de zegaten van Antwerpen. De besluiten der commissie zullen, behoudens in spoedeisende gevallen, onderworpen zijn aan de goedkeuring der beide Regeeringen.

Beziet men het nieuwe Schelderegime uit oogpunt van de beginselen, die ten aanzien van internationale waterwegen bij en na de stichting van den Volkenbond zijn aanvaard, dan mag worden geconstateerd, dat de nieuwe regeling is opgebouwd op het beginsel van vrijheid en gelijkheid, en dat daarin de begeerte tot uiting komt, om aan den buurman, voor wien het gebruik van den waterweg over vreemd gebied een levensvraag is, geen enkel voordeel te onthouden, dat het gebruik van dien weg hem kan verschaffen.

De staatkunde, om door het bezit van den waterweg den buurman te schaden, behoort voor Nederland trouwens reeds sedert meer dan honderd jaar tot het verleden.

Door de nieuwe regeling zal Antwerpen zelfs een zekerheid genieten, welke andere zeehavens, ook in Nederland, missen. De loodsgelden uit volle zee naar Antwerpen en omgekeerd zullen niet meer bedragen, dan die voor de reis uit volle zee naar Rotterdam en omgekeerd. En ook ten aanzien van de bevaarbaarheid van den weg naar zee, bezit Antwerpen in het verdrag een zekerheid, welke Rotterdam mist.

De leiding der Voorzienigheid heeft door den loop der geschiedenis

het Nederlandsche volk geplaatst aan den uithoek van Europa, waar verschillende groote rivieren de Noordzee bereiken. Het Nederlandsch grondgebied bestaat uit de landen rondom de monden der rivieren; een ligging, die groote voordeelen brengt, maar ook eigenaardige moeilijkheden en verantwoordelijkheden.

De vaart over de Nederlandsche riviermonden is voor de achterliggende landen onontbeerlijk, niet het minst voor Antwerpen.

Het komt er nu bij de Schelde in de eerste plaats op aan, de Nederlandsche souvereiniteit en het belang van Antwerpen met elkander in overeenstemming te brengen. Aan dat vraagstuk geeft het verdrag een oplossing, die misschien niet volmaakt is, — het volmaakte is slechts zelden bereikbaar, — maar die geïnspireerd is door het wederzijdsch verlangen om met handhaving van eigen rechten, ook de rechten en belangen van den buurman te ontzien.

Zoo is de nieuwe Schelderegeling een voorbeeld ervan, hoe in gemeen overleg en met nauwgezet onderzoek van feiten, toestanden en verhoudingen aan de bevordering van een rechtmatige en vreedzame ontwikkeling van internationale verhoudingen kan worden gewerkt; zoo is de regeling een voorbeeld ervan, hoe moeilijke vragen in den geest van den Volkenbond kunnen worden aangevat en tot oplossing gebracht.

* * *

Het politieke gedeelte van het verdrag en het nieuwe Schelderegime zijn de conclusies, die door de beide staten uit den achter ons liggenden loop der gebeurtenissen en uit de ontwikkeling der toestanden worden getrokken. Ook de kanalen van Antwerpen naar Ruhrort en van Antwerpen naar den Moerdijk kunnen in dit licht worden gezien.

Reeds in 1836 werd er naar gestreefd om België een bruikbare verbinding met den Rijn in Duitschland en met den Nederlandschen Rijnmond te verzekeren.

Dat neemt niet weg, dat het tractaat van 1925 hier belangrijk verder gaat dan dat van 1839.

Komen de kanalen van Antwerpen naar Ruhrort en van Antwerpen naar den Moerdijk en de kanaalverbetering bij de Maas tot stand, dan zullen dit nieuwe feiten zijn, die voor de toekomst rijk aan gevolgen kunnen zijn.

De toezeggingen, die betreffende deze kanalen zijn gedaan, gaan veel verder dan eenige verplichting tot dusver in den Volkenbond aanvaard. Die toezeggingen zouden misschien te vergelijken zijn met internationale regelingen betreffende de emigratie of de grondstoffenverdeling. Zij raken binnenlandsche aangelegenheden, waarvan de regeling zeker niet door een internationale organisatie zou kunnen worden opgelegd, maar waarva op grond van het belang voor een ander land toch een regeling bij internationaal verdrag vrijwillig kan worden aanvaard.

In dergelijken geest liet zich reeds in 1912 Minister Regout uit over

het kanaal van Antwerpen naar Ruhrort. „Wanneer een land als België,” — zoo zeide hij, — „om een verbinding te krijgen van Antwerpen met Duitschland, toevallig voor een gedeelte van Nederlandsch grondgebied gebruik moet maken, mag de Nederlandsche Regeering, wanneer zij een hoog standpunt inneemt, van die toevallige omstandigheid geen gebruik maken, om België den weg af te snijden, evenmin als het zou aangaan, dat België ons met de Maas niet zou willen helpen, nu dat Rijk daarover ook medezeggenschap heeft. Neen, het zou geen standpunt van goede naburen zijn, waarmede men op den meest vriendschappelijken voet leeft, om dergelijke samenwerking te weigeren.”

In 1912 bestond de Volkenbond nog niet, maar voor het bereiken van het doel van den Volkenbond kan men niet beter wenschen, dan dat de gezindheid van solidariteit, die zich in 1912 in de woorden van Minister Regout uitte en die in het verdrag van 1925 in daden wordt omgezet, steeds het optreden van alle leden van den Volkenbond mag beheerschen.

De roeping der staten is niet, om elkander telkens hun macht te doen voelen, en hun betrekkingen te laten beheerschen door een geest van rivaliteit, doch integendeel, om in de internationale politiek de gedachte der solidariteit te doen doorwerken; om elke begeerte naar nadeel voor den buurman te bannen en te goeder trouw, waar dit op hun weg ligt, elkanders bloei te bevorderen.

In die tegenstelling tusschen machtspolitiek en politiek van solidariteit ligt de grondgedachte van den Volkenbond.

Wat België en Nederland in het verdrag van 1925 tot stand brengen, is een bewijs, dat zij die grondgedachte van den Volkenbond als richtsnoer voor practische staatkunde aanvaardden.

* * *

Hoeveel goeds van het verdrag ook moge zijn te zeggen, het is er ver vandaan, dat alle punten, die er in behandeld worden, een uitputtende regeling in het verdrag vinden. Het laat zich trouwens niet denken, dat bij de telkens en voortdurend noodige samenwerking voor zooveel gewichtige zaken, alles tevoren zou worden voorzien en geregeld. Het verdrag rekent er op, dat de gezindheid van goede nabuurschap, waarin het is onderteekend, ook de uitvoering zal blijven beheerschen.

Ten aanzien van een aantal punten zal nog overeenstemming moeten worden verkregen. Een aantal overeenkomsten tot uitvoering van het verdrag van 1839 zal moeten worden herzien, teneinde ze met het nieuwe verdrag in overeenstemming te brengen. Over de verdeling van de kosten van aanleg en onderhoud der te graven kanalen en over bijna alle bijzondere vraagstukken, die zich bij het aanleggen dier kanalen voordoen, zullen Nederland en België zich nader moeten verstaan. Hetzelfde geldt, wanneer werken tot verbetering van den waterweg door de Schelde worden ondernomen.

Het geheele verdrag ademt een geest van wederzijdsch vertrouwen, die ook in de regeling van het Schelderegime en -beheer zich openbaart. De commissie van beheer zal worden samengesteld uit een gelijk aantal vertegenwoordigers van beide staten, de voorzitter zal geen beslissende stem hebben.

Wel is in het verdrag arbitrage voorzien voor het geval de commissie niet tot een besluit kan komen en ook de Regeeringen geen overeenstemming kunnen bereiken, doch deze arbitrage zal uit den aard der zaak uitzondering moeten blijven.

Voor den gewonen gang van zaken berust de regeling op het vertrouwen, dat de op voet van pariteit samengestelde commissie tot afdoening van zaken zal kunnen komen en dat tusschen de Regeeringen overeenstemming zal kunnen worden bereikt, een vertrouwen, dat, in het licht van de ondervinding sedert 1839 opgedaan, niet ongegrond mag worden geacht.

Het verdrag is niet een overeenkomst, die tusschen twee tegenstanders gesloten wordt om van elkander af te zijn, maar het is de grondslag voor een blijvende, vruchtbare samenwerking, gelijk goede Volkenbondsleden past.

In de inleiding van het grondverdrag van den Volkenbond, overwegen de verdragsluitende staten, dat, om de samenwerking tusschen de volken te bevorderen en dezen vrede en veiligheid te waarborgen, het van belang is:

„openlijk internationale betrekkingen te onderhouden, gegrond op de rechtvaardigheid en de eer,

„nauwkeurig de voorschriften van het internationale recht op te volgen, voortaan erkend als werkelijke richtsnoer der Regeeringen,

„de rechtvaardigheid te betrachten en nauwlettend alle verplichtingen der verdragen te eerbiedigen, in de betrekkingen tusschen de georganiseerde volken.”

Deze beginselen hebben Nederland en België door hun toetreding tot den Volkenbond aanvaard; aan deze beginselen zijn zij bij de herziening van het verdrag van 1839 niet ontrouw geworden.

Het verdrag van 3 April draagt de onderteekening van den voorzitter der Eerste Vergadering van den Volkenbond en van den voorzitter der Tweede Vergadering van den Volkenbond.

De besprekingen, welke tenslotte hebben geleid tot de vaststelling van het Belgisch-Nederlandsch verdrag, zijn heropend, toen, ter gelegenheid van de Vijfde Vergadering van den Volkenbond, de Belgische en Nederlandsche ministers elkander te Genève ontmoetten.

Wanneer de Zesde Vergadering van den Volkenbond straks bijeenkomt, dan zullen de gedelegeerden van België en Nederland daar met opgeheven hoofd kunnen verschijnen.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

X.

*Analyse der tolerantiedenkebeelden in het Nederlandsch humanisme in
het licht der politieke situatie.*

Op de eerste Staten-vergadering in 1572 te Dordrecht gehouden, werd in principe de burgerlijke tolerantie van alle godsdiensten, zoowel in private als in publieke uitoefening, aanvaard. Hier werd besloten: „dat gehouden zal worden vrijheid van religie, en dat een iegelijk de zijne in het openbaar, in kerk of kapel, naar het de overheid zal goeddunken, vrij oefenen zal, zonder dat daarin iemand overlast mag lijden; verder, dat de geestelijken in hun staat onbekommerd zullen blijven”.

Intusschen werd deze resolutie reeds spoedig na haar aanneming door graaf Van der Marck onder blijkbare instemming van een groot deel des volks geschonden. En waar de Roomschen zelve, uit vreeze voor hun belangen, hoe langer hoe meer in de armen van Spanje werden gedreven, scheen ook de veiligheid des lands intrekking van het tolerantiebesluit te vorderen.

De oefening van den Roomschen godsdienst werd verboden.

Toen de Staten in 1575 de hooge overheid aan Prins Willem overdroegen, vorderden zij van hem, dat hij de Gereformeerde religie zou handhaven, de oefening der Roomsche weren zou, echter „sonder dat sijn Exc. zal toelaten dat men op yemands geloof of conscientie sal inquireren of dat yemand ter cause van dien eenige moeyenisse, injurie of letsel aangedaen sal worden”.

In 1581, even voor de afzwering van koning Philips, was in de nieuwe opdracht der overheid door de Staten van Holland aan Prins Willem de bedoelde clause in deze woorden hernieuwd: „Dat hij soude vorderen en hanthaven d'oeffeninge alleen van de Gereformeerde Religie, sonder te sullen toelaeten, dat men op iemandts gelove of conscientie soude ondersoek toen, ofte dat iemandt, ter saeke van de selve, eenige moeyenisse, ongelijk, of letsel aangedaen sou worden, doende verder, aangaende d'oeffeninge der voorzeide Religie, stellen soodanige goede orde, als naer gelegenheit en gesteltenisse der saeken, ter meeste gerustheid en gemak der gemeente, sonder verminderinge van Godts eere, bevonden

soude worden te dienen en te behooren; ook, soo 't noodt waere, met advys van de Staeten" ¹⁾).

Zeeland volgde, toen het zich door de Unie van 1576 nauw met Holland verbond, dezelfde staatkunde tegenover den godsdienst.

De Unie van Utrecht bestendigde in art. 13 dezen toestand en liet de overige bondgenooten vrij, den godsdienstvrede van Matthias, dien ze omhelsd hadden en welke gebaseerd was op wederzijdsche gelijkstelling der oude en nieuwe religie, te behouden of anders te handelen, zooals hun goeddacht — mits *zonder gewetensdwang*. Zoo werd de regeling der religieuzaken een provinciaal belang.

Intusschen, practisch gesproken, was de regeling in Holland en Zeeland getroffen, de alleenheerschende in de republiek. De vrede van Matthias was op beginselen gebaseerd, waarvoor de tijden nog niet rijp waren. Waar deze beginselen werden toegepast, ontstonden burgeroorlogen en volksoproeren. Daarom werd door de Staten, voornamelijk uit politieke overwegingen, het beginsel van de Staatskerk aanvaard en de gereformeerde kerken hier dagen dreven uit verkeerd begrepen geestelijke overwegingen helaas in dezelfde richting. De Zwinglianen, Lutheranen, Wederdoopers en andere secten bleven — evenals de Roomschen — vrij van conscientiedwang, maar verstoken van de vrijheid van openbare godsdienstoefening. In 't algemeen genoten de eerstgenoemden een meer welwillende bejegening dan de Roomschen, maar het voortplanten hunner dwalingen werd ook hun belet; men hoopte die zoo doende te laten uitsterven en alle protestanten in de eene ware kerk te verzamelen ²⁾).

De practijk was veel toleranter dan de leer. Toen in 1581 op naam van den prins van Oranje het eerste plakkaat tegen de pausgezinden verscheen, niet alleen verbiedende het drukken en verkoopen van alle schandaleuze, ergerlijke, oproerige boeken, nieuwe maeren en gedichten, alsmede het drukken zonder bewilliging van den magistraat en zonder den naam van den drukker, maer ook het „oeffenen der Pauselijke Religie, en 't houden der openbare en heimelijke vergaderingen, op verbeurte van hondert guldens", werd dit plakkaat voorzoover 't op godsdienstige boeken zag, in geen enkele stad van Holland, waar men 't afkondigde in werking gesteld; ja, de magistraten van Leiden weigerden zonder meer de afkondiging binnen hun stad ³⁾. Ook het handelsbelang bij de regenten der groote koopsteden en de schandelijke omkoopbaarheid der schouten en baljuwen lieten allengs de heimelijke uitoefening van den Roomschen godsdienst oogluikend toe ⁴⁾).

Veel gunstiger was nog in de practijk de toestand der Lutherschen en vooral der Wederdoopers, die onder toelating der Staten al spoedig feitelijk openlijk hun godsdienst konden uitoefenen.

¹⁾ *Brandt*, „Historie der Reformatie" I blz. 675/6.

²⁾ *Fruin*, t. a. p. blz. 162.

³⁾ *Brandt*, t. a. p. blz. 677/8.

⁴⁾ Zie *Aitzema*, III blz. 509 en IV 1009.

Intusschen was de politiek der Staten wel gericht op de alleenheerschappij eener Algemeene Nederlandsche Hervormde Kerk, reeds met het oogmerk, op deze wijze een aaneengesloten protestantsche bevolking tegen de Spaansche macht te kunnen stellen. Tot dit doel dreef men met allerlei zijdelingsche middelen Lutheranen, Wederdoopers en Doopsgezinden in de Gereformeerde kerk. De Hollandsche en Utrechtsche regenten, voor 't meerendeel aristocratische naturen, wars van volksinvloed en doortrokken van de humanistische idealen van een Erasmiaansch irenisch, ondogmatisch Christendom, begeerden een gereformeerde volkskerk op bijbelschen grondslag, met een algemeen-Christelijke geloofsbelijdenis, zoo ruim gesteld, dat ze in hoofdzaak alle schakeeringen in het protestantisme, ja zelfs op den duur de Katholieken, zou kunnen bevredigen. Daartoe was noodig de kerk als een staatsinstelling onder het bestuur der Staten te houden en de predikanten als staatsdienaars te kunnen bevelen. *Van Oldenbarneveldt* was de ziel dezer politiek. Ongetwijfeld was in deze staatkunde nevens de humanistische godsdienstopvatting een goed stuk humanistische „Staatsraison” aan het woord. De Gereformeerde predikanten, voor 't meerendeel uit de lagere klassen opgekomen, hadden een geweldigen invloed op de bevolking en dreven, vooral in Zeeland, sterk in de richting van uitvoering der scherpe plakkaten. In deze richting ging met name de nationale synode te Middelburg gehouden, tegen welker wenschen de Leidsche magistraten in 1581 hun remonstrantie richtten aan de Staten van Holland¹⁾. De predikanten verweten, zeker niet zonder grond, den regenten weinig ijver voor de religie; met scherpem blik zagen zij de kloof, die het humanistisch „rekkelijk” Christendom van den gereformeerden godsdienst scheidde. Intusschen moet worden bedacht, dat bij den bestaanden toestand van eenheid van kerk en staat, het uiterste kerkelijk tuchtmiddel, het uitspreken van den ban of excommunicatie, noodwendig politieke gevolgen met zich moest brengen: uitsluiting van staatsambten, verbod van 't uitgeven van geschriften, verbod van prediking op straffe etc. etc.

Voorts misten de regenten den band met het volk, die juist de gereformeerde predikanten in zoo sterke mate bezaten. Er moest hun uit een oogpunt van staatsraison dus alles aan gelegen zijn de kerk zooveel mogelijk te bevoogden, opdat dit centrum van geestelijke kracht geen bewegingen zou kunnen ontketenen, die de Regeering niet meer in de hand zou hebben. De „*cri au peuple*”, het beroep op het volksgeweten, was immers van meet af aan het uiterste, voor iedere regeering te vreezen wapen der gereformeerde predikanten geweest in den strijd voor de zuiverheid der leer. Tijdens het bewind van Leicester, bij wien de predikanten steun zochten tegen de regenten, bleek welke politieke invloed de „*cri au peuple*” ook hier te lande bezat. Dergelijke overwegingen van staatsraison, gepaard aan het humanistisch-religieus ideaal van een

¹⁾ Zie voor den inhoud dezer remonstrantie en het antwoord der predikanten daarop: *Brandt* I blz. 677 vlg.

Christelijke volkskerk boven geloofsverdeeldheid, dreven de humanistische staten en vroedschappen van den beginne aan in de richting van kerk-overheersching. Geheel in dien geest ontworpen waren de kerkelijke wetten van 1576, op naam van Prins Willem gesteld, en die, ofschoon ze nooit haar beslag kregen, genoegzaam aantoonde wat de Staten wilden, zoo ze maar konden. Volgens deze wetten zouden de stadsregeeringen zelve predikanten, ouderlingen en diakenen benoemen, en de censuur in het laatste ressort aan zich behouden: het houden van nationale synoden werd onmogelijk gemaakt, geen onderteekening van de formulieren van eenigheid werd aan enig ambt ter voorwaarde gesteld. „Waren die wetten ooit ter uitvoering gebragt,” schrijft Prof. Fruin, „dan was elke gemeente een bijzondere stadsinstelling geworden, aan de luimen eener soms nog Roomschen of althans niet-gereformeerden magistraat overgeleverd; den naam van kerk verdiende een reeks van zulke niet eens verbondene gemeenten nauwelijks te dragen”¹⁾. Maar hier stuitte de „libertijnsche” regentenregeering op den onverzettelijken tegenstand der gereformeerde kerken. Vanaf de eerste synode in 1571, in ballingschap gehouden, hadden zij steeds in hoofdtrekken op dezelfde kerkenorde in Calvinistischen, presbyteriaanschen zin aangedrongen. Calvijn had hen geleerd, dat de kerk een souverain instituut was, dat niet op het rechtsgezag der Overheid steunde, maar voor welks inrichting alleen de wet van Christus en zijn apostelen beslissend was; in Frankrijk hadden de Hugenoten in heroiek geloof tijdens de zwaarste en bloedigste vervolgingen hun synodaal kerkverband ingesteld, dat de Regeering met geen vleeschelijke wapenen kon vernietigen. Op de synode in 1581 te Middelburg gehouden, maakten de predikanten zelve een kerkordening op presbyteriaanschen grondslag, welke de overheden in ’t verkiezen der dienaren des Woords geen zeggenschap liet, behoudens „een laete toestemming”, terwijl men de verkiezing der ouderlingen en diakenen geheel buiten den magistraat om wilde doen geschieden. Men besloot, dat de predikanten, ouderlingen, diakenen, professoren in de theologie en schoolmeesters de geloofsbelijdenis der Nederlandsche kerken zouden onderteekenen²⁾. In 1586 werd deze kerkenorde op de generale synode te ’s Gravenhage, buiten de Staten om door Leicester samengeroepen, in hoofdtrekken opnieuw vastgesteld en op gezag van Leicester tijdelijk ingevoerd. Hier werd besloten alle drie jaren een nationale synode te houden, zonder dat gewag werd gemaakt van een voorafgaand verlot van de overheid³⁾.

Maar met ’t gezag van Leicester viel ook deze kerkewet. De Staten achtten zich er niet aan gebonden. Iedere provincie handhaafde op dit stuk haar souvereiniteit. In 1591 werd op aandrijven van Oldenbarneveldt door een commissie, benoemd door de Staten van Holland, opnieuw een

¹⁾ Fruin, t. a. p. blz. 168.

²⁾ Zie *Uytendogaert*, „Kerckelicke Historie”, p. 475.

³⁾ *Brandt*, I blz. 714/5.

kerkenorde ontworpen, welke evenzeer de kerk onder staatscensuur hield. Volgens dit ontwerp zou in kerkelijk beroep en kerkelijke tucht overwicht aan elken magistraat in stad of dorp worden toegekend. Van nationale synoden werd zelfs niet gerept. Van de beroepen predikanten zou geen onderteekening van formulieren mogen worden gevraagd; zij zouden slechts moeten verklaren, dat zij de Bijbelleer, summierlijk vervat in den Catechismus, zuiver zouden verkondigen. Ook dit ontwerp leed schipbreuk op den tegenstand der kerken. De kerk bleef ongeordend, overgelaten aan de willekeur van regenten of geestelijken, wie voor 't oogeblik 't meest te zeggen had.

En inderdaad ging de willekeur der regenten alle grenzen te buiten. Zij grepen rechtstreeks in in de leergeschillen, die reeds vroegtijdig — een voorspel van de Arminiaansche troebelen van 1609 tot 1618 — in de nog jonge gereformeerde kerken zich voordeden. Het begon reeds in het geschil te Utrecht tusschen de gewone gereformeerde kerk met haar consistorie en de St.-Jacobsgemeente onder den voormaligen pastoor Duifhuis, die in leer en tucht zeer afwijkende was. In 1586 was de scheuring weggenomen door handhaving der Hervormde leer; doch na verandering der stedelijke regeering in den geest der anti-Leicestergezinden (1589), ontsloeg de magistraat ter wille van de St.-Jacobsgemeente alle predikanten van de Consistorie tegelijk, hun verbiedende te prediken, „om redenen hen daartoe moverende”. Voorts ontboden ze predikanten uit Holland. Een hevig misnoegen bij de gereformeerden was 't gevolg. Het was een ongehoorde zaak, dat een kerkedienaar alleen door de Overheid tegen wil en dank der gemeente, in dienst werd gesteld. De ontevredenen kwamen bijeen in heimelijke vergaderingen in de huizen en elders, binnen en buiten de stad; anderen reisden naar IJsselstein om te hooren prediken. Maar hiertegen richtte zich weer een plakkaat der Staten van 28 Mei 1590, dat alle conventiculen, waar ook, verbood bij dage of nachte „al ware 't om Psalmen te zingen, predicatie te hooren, of iemand te hooren lezen uit de Heilige Schrift of andere boeken, op straffe voor elk van f 25.— en bovendien arbitralijk; de hoofden als oproerigen”. Straks werd de Leidsche predikant *Coolhaas*, een geestverwant van Coornhert, voorstander van algemeene genade en vrijen wil, verwoed tegenstander van het leerstuk der praedestinatie, door de regeering ondanks kerkelijke veroordeeling en schorsing door de provinciale synode, op alle wijze begunstigd en gehandhaafd. Een resolutie der Staten van 16 Maart 1598 gebood, dat te Beijerland, waar de gemeente in hevige oneenigheid leefde, het avondmaal des Heeren voorloopig zou worden opgeschort! ¹⁾.

Dit was het resultaat van de humanistische tolerantiepolitiek, die men in 't kort kan omschrijven als een streven naar tolerantie *in de kerk*, gehandhaafd door een de kerk beheerschende overheid. Daartoe diende

¹⁾ Zie *Prof. Kist*, Kerk. archief V blz. 487.

ook het voortdurend verzet van mannen als *van Oldenbarneveldt* tegen 't houden van nationale synoden, die als symbool van de eenheid en soevereiniteit der kerken bij de regenten gehaat waren. En later, tijdens den verbitterden strijd tusschen de Remonstranten en Contra-remonstranten, leidde deze politiek tot een formeele zware vervolging van het rechtzinnig volksdeel, een vervolging, waaraan naast Oldenbarneveldt mede *Hugo de Groot* schuldig was, doordat hij de politiek der regenten ook in geschrifte (vgl. zijn „Verantwoording”) verdedigde. Het is goed in dezen tijd, waarin de groote geleerde weer alom als de vader der verdraagzaamheid wordt gevierd en bewierookt¹⁾, deze feiten in herinnering te brengen. Het wordt waarlijk niet gedaan om de Contra-Remonstranten van schuld vrij te pleiten. Toen zij straks met hulp van Maurits de overhand kregen, hebben zij in verdrukking van andersdenkenden voor de Arminianen niet ondergedaan. De fout was de fout der tijden, die niettemin de persoonlijke schuld niet wegnam. Maar toch — de zaden voor de ware politieke tolerantie lagen niet in het humanisme met zijn ondogmatisch Christendom en zijn staatsabsolutische gezagsleer, maar in de leer der soevereiniteit in eigen kring, die in kiem reeds in het primitief Calvinisme was besloten en straks zeker mede onder uitwendigen invloed van de secten en een samenstel van politieke en sociologische factoren, in haar waren en diepen zin, tot ontwikkeling zou komen. *Dat de humanistische wetsidee, gegrond in de soevereiniteit der rede — in welken concreten vorm ze ook optreedt — een voortdurende bedreiging voor het beginsel der soevereiniteit in eigen kring vormt, zullen we later, bij onze wijsgeerige analyse dezer wetsidee, aantonen.*

* * *

Coornhert en Grotius waren de bekwaamste literaire verdedigers der humanistische tolerantiepolitiek. Coornhert mag in dezen de voorlooper heeten. Toen de beroemde *Justus Lipsius*, hoogleeraar in de geschiedenis aan de Leidsche Academie, aanhanger der Stoïcijnsche moraal en — schoon in gematigden vorm — in politicis voorstander van de Macchiavellistische leer der staatsraison, in 1589 zijn „*Politica*” uitgaf²⁾, waarin hij ook het dooden der openlijk tegen de kerk strijdende ketters door de overheid, had aangeprezen, richtte Coornhert daartegen zijn lijvig „*Proces van 't ketterdooden ende dwangh der Conscientien, opgedragen aan de Burgemeesteren ende raden der stede Leiden*”³⁾. Leest

¹⁾ Zoo nog onlangs door Dr. Loder in zijn rede, gehouden ter opening van de 38ste zitting van het Instituut voor Internationaal Recht te 's Gravenhage. Wij laten hier terzij de mislukte schets, die *Dilthey* in zijn meermalen vermeld werk, van de beteekenis van Coornhert en Grotius als dragers van de tolerantiedenkebeelden geeft. Deze schets berust op ongenoegzame bekendheid met onze vaderlandsche historie.

²⁾ Een uittreksel van dit geschrift, voorzoover 't op kettervervolging betrekking heeft, is vóór Coornhert's tegenschrift opgenomen in zijn „*Wercken*”.

³⁾ Zie *Coornherf's* werken Dl. II fol. 64 vlg.

men dit geschrift en zijn beide latere vertoogen tegen Lipsius op zich zelf, dan vindt men daarin een reeks volkomen gezonde en moderne denkbeelden over de politieke tolerantie, evenals in Hugo de Groot's bestrijding van de kettervervolging in zijn „De Jure belli ac pacis”.

Coornhert verwijt in zijn genoemd geschrift zijn tegenstander het verwarren van twee rijken, het onzichtbaar rijk over de zielen, waarin alleen Christus koning is en het zichtbaar, wereldlijk politiek rijk. In 't eerste wordt geregeerd door geestelijke, in 't andere door wereldlijke wetten. God heeft de wereldlijke overheid geen heerschappij over de zielen gegeven. Tracht ze toch met wereldlijke heerschappij over de zielen te heerschen, dan grijpt ze God in Zijn erve¹⁾.

Niet de religie, maar de godvreezende of te goeder trouw dolende menschen moeten met het zwaard beschermd worden.

De ware godsdienst wordt beschermd door het Woord der waarheid, dat noodwendig de leugen overwint; vervolging en conscientiedwang doen zelfs valsche leeringen groeien.

Daar komt bij, dat de vorsten wel het minst geschikt zijn, om de waarheid te beschermen, daar „het rijk des bedrogs schole” is²⁾. Zeer gevat, ontdekt Coornhert den Macchiavellistischen inslag in Lipsius' betoog³⁾. De overheid mag volgens Lipsius slechts één religie dulden en moet hen, die tot 't invoeren van nieuwe zeden of nieuwe godsdienstige denkbeelden opwekken, met 't zwaard te keer gaan, omdat uit zulke nieuwlichterij samenzwering, oproer en andere bewegingen ontstaan, die schadelijk zijn voor den staat. Deze stelling keert Coornhert handig tegen Lipsius zelf. Want past men haar toe, dan zouden allen, die tegen de katholieke leer zijn ingegaan, dus ook Lipsius, zelf moeten worden gedood. Ja ook Christus en zijn Apostelen zouden dan terecht door het wereldlijk zwaard zijn getroffen.

Voorts: Opdat de staat de religie zou kunnen beschermen, zou eerst moeten worden uitgemaakt, welke de ware is. Roomschen, Lutherschen, Gereformeerden, Dooperschen, allen eischen voor zich de waarheid op. Waar is de onpartijdige rechter? De overheid kan hier toch niet de uitspraak der kerk volgen, want de kerk recht in eigen zaak. Macchiavellist is Lipsius, daar hij de vorsten raadt hun eigen baat en niet de waarheid te zoeken. Macchiavellist is hij, wanneer hij de vorsten raadt de kettters alleen dan te doden, als zulks kan zonder oproer te verwekken en somtijds voor een wijle de valsche denkbeelden te laten geworden, omdat in ziekten niets gevaarlijker is dan ontijdig medicijn.

Telkens verdedigt Coornhert het standpunt der Staten van Holland, die tolerantie in de uitvoering der plakaten wilden en het standpunt van de magistraten van Leiden, die in hun remonstrantie tegen 't verhandelde

1) t. a. p. no. 15—25.

2) t. a. p. no. 104.

3) t. a. p. nos. 238—244.

in de Synode te Middelburg alle dwang inzake religie en alle verbod van boeken en geschriften hadden verworpen.

Tot zoover vindt men hier voortreffelijke denkbeelden ontwikkeld.

Maar reeds in de Remonstrantie van de Leidsche magistraten, wier standpunt later door Coornhert in de bekende Justificatie geheel gebillijkt werd, komt de keerzijde van het humanistisch tolerantie-ideaal naar voren.

Eerst heet het in deze remonstrantie: „De meeninghe der Staeten is niet anders geweest, dan dat noch den eenen noch den anderen om sijne Religie eenig geweld soude aengedaen worden. Wij vinden geen magt om straffelijk in 't gerigte te treden, tegen de geenen, die bevonden worden sich in hunnen burgerlijken handel en wandel niet anders dan eerbaerlijk met ons te dragen..... Om ketterijen uit te roeyen vind men geen beter middel dan koeligheit: want wij hebben dikwils gesien, dat sulke, wier boeken weinig geacht waeren, eerst recht in aensien quamen, als se vervolgt en gekettert wierden..... Door drang sal men geen Christenen, maar wel onder den naem van Christenen, een werelt vol boose huichelaren maken”. Maar dan komt de wending tegen de souvereiniteit der gereformeerde kerken: „Dat d'Overheit U tot een synode geauthoriseert hebben is ons niet gebleeken. Men geeft het uit voor Nationael. Maer veele met ons houden 't daer niet voor. Soude het Nationael sijn, soo moeste het bij 't hooft der natie beschreven, bestemt en goetdgekeurt sijn. 't Hooft der natie, daer over dit synodus, als nationael, strekken soude, sijn de generale Staeten, bij welke wettelijke vergaderinge wij niet geloven dat het beschreven zij..... Wat de Provinciale Staten tot de verschrijving deser nationaele Synode gedaen hebben, sal een ieder in den sijnen best weten. Van Holland mogen wij seggen, dat sulke verschrijving met geen wettelijk verlot deser Provincie is geschiet. Wij als een medelit der selver Staeten, hebben daer in, tot noch toe, ons verlot niet gegeven” enz. ¹⁾.

Hier zien we reeds de aanmatiging der staten in het kerkelijk regiment duidelijk tot uitdrukking gebracht. De humanistische absolutistische gezagsleer, waarover we straks bij het natuurrecht handelen, was het rechtswijsgeerig fundament van het humanistisch tolerantie-ideaal.

En Coornhert zelf is ondanks al zijn juiste opvattingen over de verwerpelijkheid van alle „religionsdwang” tot een standpunt gekomen, dat zich met de vroeger beschreven regentenpolitiek in beginsel volkomen dekte.

In zijn „Middel tot minderinge der secten en Partijschappen”, gesteld in den vorm van een gesprek tusschen een Rooms-Katholiek, een gereformeerde, een vertegenwoordiger der secten, en een onpartijdige, beveelt de onpartijdige (Coornhert) ten slotte de volgende politiek ten aanzien van de kerkelijke twisten aan ²⁾:

„Men soude die hooge Overheydt moghen aengheven ende doen blijcken, dat alle menschelijcke schriften, glooven ende leeringhen, wat onreyns,

¹⁾ Zie *Brandt*: I blz. 678/9.

²⁾ Zie *Coornhert's Wercken* Dl. III fol. 396/7.

eenigen dolingen oft omweghen in sich hebben, ende daer bij oock te verstaen gheven dat die Heylighe Schriftuere vrij is van alle sulckx, ende die ontwijflijcken den wech baent ter saligheyt. Daeromme soude men ootmoedelijck begheeren, dat haer wilde ghelieven bij manieren van een nieu Interim (ende dit ter tijdt toe dat eendrachtelijck ghesloten sal zijn wat leere men sal volghen) te verbieden allen Predikanten opten Predickstoel den volcke yet anders te predicken, voorlesen of te segghen, dan die klare Text der Heylighe Schriftueren, sonder eene sillaba toe of af te doene 't welck men int oude ende nieuwe Testament plach te doen.

So dit nu weder geschiede, so waer daer met allen valschen Leeraren ende Predicanten den monde ghesloten. Het bitter schelden ende lasteren wegh genomen, ende het voetsel van alle Partijenschappen uytgeroeit ende ontwortelt. Oock souden terstont van selfs alle secten van Papisterye, Lutherye, Calvinisterye, Doperye verdwijnen..... ende souden al te samen heeten niet meer Zwinglianen, Lutrianen, Papisten, Doperen, maer Christenen, immers Euangelische: ende dat met waerheyt als d'Euangelische leere altsamen ghelovende ende navolgende. Daer bij so mocht den volcke op een geldstraffe geboden werden alle hare boecken van de schrifture handelende, ende self geen loutere schriftuere wesende, te brengen in handen van de Overheydt" enz. enz.

Deze raad van Coornhert getuigde weinig van politiek inzicht en de Staten van Holland en Zeeland, alsmede de vroedschappen wisten doeltreffender middelen om het rechtzinnig volksdeel aan den band te houden, middelen, die in hun politieke strekking straks het land aan den drempel van den burgeroorlog zouden brengen. Maar in den grond der zaak ging de latere regentenpolitiek geheel in de lijn, die Coornhert had voorgeschreven. Het was een verdraagzaamheidsideaal, ontsproten uit dogmatisch indifferentisme en uit de humanistische verlichting van Erasmus' moreel rationalisme. Een verdraagzaamheidsideaal, dat de souvereiniteit der kerk in kerkelijke zaken loochende en de kerk in Erastiaanschen zin aan den Staat onderwierp. Een verdraagzaamheidsideaal, dat in zijn steunen op een absolutistische gezagsleer noodwendig moest omslaan in verdrukking van andersdenkenden.

Bij *Hugo Grotius* (1583—1645) spitsen de humanistische tolerantie-denkbelden zich nog meer dan bij Coornhert toe in hun tweesnijdende scherpte.

Op nauwelijks elfjarigen leeftijd ingeschreven als student aan de Hoogeschool te Leiden, in nauw verkeer met de grootste Nederlandsche humanisten van dien tijd, had hij reeds ten huize van den beroemden hoogleeraar Franciscus Junius (schrijver van „De vreedzame Christen”¹⁾) de verdraagzaamheidsidealen ingedronken en toen hij op zestienjarigen

¹⁾ Zie *Caspar Brandt*: „Historie van het leven des Heeren Hugo de Groot” blz. 8. Zie over den persoon en de denkbeelden van Junius nader: *Knight*: „The life and Works of Hugo Grotius” (in the Grotius' society Publications no. 4) London 1925 p. 28 fl.

leeftijd zich als advokaat te 's Gravenhage vestigde, werd hij ter bevordering van zijn christelijke opvoeding opgenomen ten huize van den Arminiaanschen predikant Joannes Uytenbogaert, den welsprekenden hofpredikant van Prins Maurits en den onvermoeiden verdediger van de soevereiniteit der staten in de inwendige kerkelijke aangelegenheden ¹⁾).

Universeel geleerde, op schier ieder terrein van wetenschap uitstekende boven zijn tijdgenooten, zeer toegankelijk voor alle moderne tendenzen in het denken van zijn tijd (in 1636 te Parijs tijdens zijn drukste beslommingen trok hij zich de zaak aan van den door hem zeer bewonderden grooten *Galilei*, toen ter tijd heftig vervolgd door de Jezuïeten, en trachtte hem een veilige wijkplaats in Amsterdam te verschaffen ²⁾), heeft Grotius ook op het terrein der theologie een plaats van den eersten rang onder zijn tijdgenooten ingenomen. En op dit terrein was het 't humanistisch rationalisme van Valla, Erasmus en Coornhert, dat door hem geniaal werd doorgetrokken.

Ook bij hem datzelfde moralistisch vroomheidsideaal, dat allen nadruk legt op het zedelijk werken in de wereld, maar aan de positief-christelijke dogmen weinig waarde hecht, ja deze fel bestrijdt voorzover ze voor de menschelijke rede in botsing schijnen te komen met de waarde der menschelijke persoonlijkheid en den zedelijken wil. Een eenvoudig Christendom boven geloofsverdeeldheid is zijn ideaal. In zijn geschrift „De dogmatis,

¹⁾ In de Conferentie gehouden tusschen Gomarus en Arminius voor de Staten van Holland in 1609 hield Uytenbogaert een rede tot de Staten, waarin zijn Erastiaansche idealen wel duidelijk uitkwamen. Hij zeide hier o.a.: „Uwe Ed. Mog. behooren niet alleen grondige kennis te hebben van de religie, die sy voorstaen, om te weten of in de leere die geleerd wordt, en de personen die se leeren, geen fouten sijn, die nae 't woordt Godts behooren gebetert te worden, maer sy behooren sich ook meer te bemoeyen, dan sy doen, met het beroepen der Kerken dienaeren, maken van kerkelijke wetten, oeffenen der Kerkelijke censuren, houden der Kerkelijke vergaderingen. Daer behooren se niet alleen door hunne gemagtigden te hooren en te sien, maer ook hunne meening te verklaeren, en desnoodts sijnde mede te stemmen en te oordeelen”. En dan richt hij zich tegen de Calvinisten, die de soevereiniteit der kerk in kerkelijke en de soevereiniteit van de overheid in politieke zaken verdedigen: „Hier uit moet, onses oordeels, ontstaen een volkome Collateraliteit als van twee hooge Overheden in een landt, de burgerlijke over 't burgerlijk, de kerkelijke over 't kerkelijk. Daer uit ontstaet veel quaedts” enz.

Zie *Uytenbogaert*: „Kerckelicke Historie” p. 474. Zie ook zijn speciaal geschrift „Van het ampt der Overheid in 't kerkelijk”.

²⁾ Zie *Adr. van Cattenburgh*, Vervolg op de „Historie van het leven des Heeren Huig de Groot” door *C. Brandt* p. 47 vlg. De zaak was reeds ten voordeele van Galilei geschikt, doch deze besloot om zijn hooge jaren en zwakheid in Italië te blijven. Hoe Hugo de Groot over Galilei en zijn stelsel dacht, blijkt duidelijk uit een brief door hem den 19 Febr. 1637 gezonden aan zijn neef Nicolaas Reigersbergen. Hier schrijft Grotius: „Ik verheug mij zeer, dat gij kennis hebt gekregen met den grootsten der Philosophen en Wiskunstenaren, den Heere Galilaeus, in 't verlies van wiens oogen (wijl hij blind is geworden) het menschelijk geslacht meer nadeel heeft geleden, dan wel de grootheid daarvan kan begrepen worden, als alleen van weinigen, die zulke verstanden naar behooren achten. Het gantsche gestel van dit heelal, het allerschoonste van Godts werken, bedroeft zich (zoo ik mij niet bedriege) dat het zoo grooten beschouwer en verkondiger zijner geheimen moet derven”. (Zie *Epist.* 912).

ritibus et gubernatione Ecclesiae Christianae" ¹⁾), worden als de kern des christendoms voorgesteld de geboden en beloften van Christus, aan welke het voorbeeld van den levenden en stervenden Christus zelven in het volbrengen van Gods wil en het behartigen van der menschen welzijn groot gezag toevoegt, en niet minder zijn voorbeeld in het verkrijgen des loons door de opstanding, hemelvaart, zending des Heiligen Geestes en voortdurende heerschappij. Het geloof aan dezen kern is voldoende tot zaligheid. In den brief, dien hij in 1642 aan zijn broeder richtte, toen hij bezig was zijn strijdschrift tegen Rivetus te stellen, formuleert hij de hoofdpunten van het geloof aldus en daarbij komt tegelijk zijn tolerant standpunt in kerkelijke kwesties uit: „Intusschen zal ik zeggen, dat de vrede, gelijk voor den staat, alzoo voor de Kerk, gedeeltelijk in stilzwijgen bestaat. Er is genoeg, dat èn veilig èn nuttig gezegd kan worden over Christus' geboorte, wonderen, opstanding, hemelvaart, over de poenitentie, over het geloof en de noodzakelijkheid der werken tot het verkrijgen der zaligheid" ²⁾). Zijn vlakke, historische opvatting van het Christelijk geloof blijkt uit zijn „Votum pro pace Ecclesiae" waar we o.a. lezen, dat het geloof is datgene, „waardoor wij gelooven, dat Christus geleden heeft, gestorven is en uit de dooden is opgewekt, en dat het daarom waar is, wat Hij ons in den naam van God, hetzij door voor te schrijven, hetzij door te beloven, heeft aangebracht" ³⁾).

Het is dan ook niet toevallig, dat hij in zijn beroemd werk „De veritate religionis Christianae", een apologie van het Christendom levert, zonder eenigszins in te gaan op de heilsdogma's. Men vergelijkte deze apologie eens met die van den beroemden Franschen hugenoot *Du Plessis de Mornay* om het onderscheid zonneklaar te schouwen ⁴⁾). Bij het bewijs van de voortreffelijkheid des Christendoms aan het wezen der christelijke leer ontleend, wordt er op gewezen, dat het Christendom geen uitwendigen eeredienst vordert, maar geloof, hoop en liefde, met welke voorschriften gewis ook de rationalist vrede kan hebben. Van de verlossing geen enkel woord. „Uitgezonderd de wonderen, de profetieën, de zedeleer en de geschiedenis des Christendoms", merkt Dr. Wijnmalen op, „schijnt het alsof het Nieuwe Testament niets wezenlijks meer bijdraagt tot bevestiging van de Christelijke geloofsovertuiging" ⁵⁾).

Waar Grotius slechts zeer ten deele in de goddelijke inspiratie der Heilige Schrift geloofde, behoeft het niet te verwonderen, dat hij met zijn critisch gescherpt vernuft en universeele kennis ook in de Bijbelcritiek baanbrekend voor het moderne rationalisme heeft gewerkt. Ofschoon hij geenszins, zooals *Faustus Socini* en zijn volgelingen geheel met de christelijke traditie brak, en met name aan de leer der eerste Christelijke kerk groote

¹⁾ Opera Theol. III p. 752 sq.

²⁾ Epist. sec. ser. 616 p. 491.

³⁾ Opera Theol. III p. 656.

⁴⁾ Zie Dr. *Wijnmalen*: „Hugo de Groot als verdediger des Christendoms beschouwd (1869)" p. 35 vlg.

⁵⁾ Dr. *Wijnmalen* t. a. p. blz. 291.

waarde hechtte, had hij toch, zoodra de criticus in hem begon te spreken, de stoutheid, de Heilige Schrift te beschouwen als ware zij niet meer dan een gewoon werk uit de klassieke oudheid¹⁾. De historisch-philologische methode door Valla en Erasmus in exegese en textkritiek aangewend, hanteert Grotius met nog oneindig veel meer durf en wetenschappelijke kennis dan zijn voorgangers. In zijn textkritische en historische beschouwing van het boek Job, van het boek Esther, dat hij in afwijking van de traditie als niet strikt historisch beschouwde, in zijn aantekeningen bij de psalmen en bij de brieven aan de Thessalonicenzen, leverde hij een scherpzinnige grammatische en historische exegese, die geheel modern aandoet. Kenmerkend is ook, dat hij, gelijk trouwens meerdere theologen uit zijn tijd, meer de groote Joodsche exegeten dan de Christelijke volgde. Aan het Christelijk supra-naturalisme heeft De Groot evenmin als de Arminianen en Socinianen getornd maar reeds bij hem neemt dat supra-naturalisme het dorre historisch-rationalistisch karakter aan, dat wij in het Socinianisme ontmoeten.

Met dit alles in ongetwijfeld slechts één zijde van Grotius' theologie geschetst. Daarnaast treffen ons in den godsdienst van dezen grooten man ook inniger toonaarden. Maar overheerschend is toch evenals bij Erasmus en Coornhert het moreel-rationalisme, dat straks in het Socinianisme een geheel nieuwe, rationalistische dogmatiek zou scheppen, waarin eenvoudig door de geheele Christelijke traditie een streep werd gehaald.

In 't licht van dit theologisch standpunt leveren Hugo de Groot's tolerantiedenkebeelden een soortgelijk beeld op als die van Coornhert. Alleen is De Groot's standpunt in dezen in zijn practische politiek en zijn geschriften nog scherper geaccentueerd.

De bekende resolutie der Staten van Holland dd. 1613 ter vaststelling van de punten, waarin de kerkelijke vrede diende te worden gehandhaafd, was door De Groot ontworpen,²⁾ en werd door hem in een redevoering in de Amsterdamsche vroedschap verdedigd. In zijn vertoog of redevoering aan de Staten van Zeeland, dit college in 1617 toegezonden, komt hij op voor de gewestelijke souvereiniteit in religieuzen zaken en verdedigt hij 't bijeenroepen eener generale synode, maar alleen met 't doel de belijdenis zoo te herzien, dat de leergeschillen vermeden worden en een basis geschapen wordt voor een accomodatie van alle Christenen in één kerkverband³⁾. Overal zien we hem aan de zijde van Oldenbarneveldt, Uytenbogaert en Hoogenbeets in de verdediging der avontuurlijke provinciale tolerantiepolitiek, die straks zijn gevangenneming en veroordeeling zou ten gevolge hebben. Lezen we Hugo de Groot's verdediging van de *politieke* tolerantie in het Tweede Boek van zijn meesterwerk,

¹⁾ Zie *Knight* t. a. p. p. 250.

²⁾ Zie voor den inhoud dezer resolutie *C. Brandt*: „Historie van het Ieven des heeren Hugo de Groot” blz. 63 en *Hugo de Groot's* „Verantwoordingh” 2e druk VIe Hoofdstuk p. 54 vlg.

³⁾ Zie voor den inhoud van dit vertoog: *Brandt*, t. a. p. p. 103.

„De Jure belli ac pacis”, dan krijgen we opnieuw de voorbarige illusie, dat het humanisme het verlossende woord inzake de gewetensvrijheid gesproken heeft.

Hier wijst Grotius er op, hoe Augustinus zelfs de ketterijen der Manichaeërs langen tijd niet met het zwaard wilde gekeerd zien¹⁾, hier noemt hij een toestand, waarbij de christenen lieden vervolgen en tot barbaarsche straffen verwijzen, die de wet van Jezus Christus als waar erkennen, maar die twijfelen of dwalen ten aanzien van zekere punten, waarover in die wet niets ondubbelzinnig is beslist, een „soverein onrecht”²⁾. Met beroep op den kerkvader Athanasius merkt hij op, dat de Arianen de eersten waren, die de hulp van de wereldlijke overheid inriepen om door geweld, slagen en gevangenis hen, die door hun woorden zich niet lieten overtuigen, neer te slaan en dat hieruit wel blijkt, dat deze ketterij nòch vroom, nòch godsdienstig was. Zij, die dergelijke geweldmaatregelen nemen of goedkeuren, mogen het woord van Plato ter harte nemen, dat de straf, die een dwalende moet ontvangen, bestaat in onderrichting³⁾.

Slechts zij, die opzettelijk in goddeloosheid den God, aan wiens bestaan zij gelooven, lasteren, behooren door de wereldlijke overheid te worden gestraft, gelijk Grotius weder — getrouw aan zijn stoïsche methode — bewijst uit de „sensus communis” bij alle volken⁴⁾.

Gelijk gezegd, de illusie, die we bij 't lezen van dergelijke taal ondergaan is voorbarig. Want de *politieke tolerantie* koppelt Grotius onlosmakelijk aan de *kerkelijke tolerantie*, door de overheid gehandhaafd. Wie te dezer zake nog in twijfel mocht verkeerden, leze Grotius' geschrift: „Verantwoordingh van de Wettelijke Regieringh van Hollandt ende West-Vrieslandt”, dat hij in 1622 tijdens zijn ballingschap te Parijs in 't licht gaf.

Het tweede hoofdstuk van dit geschrift vangt aan met de apodictische uitspraak: „Alle die schrijven van materie van Regieringhe segghen, dat van de voornaamste deelen van de souveraine macht is de dispositie over de Religie⁵⁾: waarom bewesen zijnde de Souverainiteyt van de respective Provinciën, is oock met eene bewesen, dat de selde toekomt de dispositie over de Religie als gheen deel zijnde van de ghemeene bescherminghe”⁶⁾.

¹⁾ „De Jure belli ac pacis” ed. Molhuysen (1919), liber. II cap. XX par. L, 3.

²⁾ t. a. p. par. L, 1: „In eos vero qui Christi legem pro vero habent, sed de quibusdam quae aut extra legem sunt, aut in lege sensum videntur habere ambiguum et ab antiquis Christianis non eundem in modum sunt exposita, dubitant aut errant, supplicii qui grassantur perinique faciunt”.

³⁾ t. a. p. par. L, 5: „Sapienter dixit Plato errantis poenam esse doceri”.

⁴⁾ t. a. p. par. LI, 1: „Justius illi punientur qui in eos quos Deo putant irreverentes atque irreligiosi sunt”.

⁵⁾ Inderdaad waren alle humanistische gezagsleeraars op dit punt van één gevoelen: *Hobbes* geeft aan deze gedachte in zijn „Leviathan” (Holl. vert. 1667, pag. 182) de volgende uitdrukking: „Derhalven soo behoort dit oock tot de gene, die de Souveraine Magt heeft, dat hij oordeele ende alle soodanige gevoelens ende Leeringen vast stelle, die hij nodig agt om de vrede te behouden; om alsoo door dat middel alle oneenigheyt ende tweedragt voor te komen”.

⁶⁾ „Verantwoordingh”, 2de dr. 1623 bl. 14.

En vanuit dit soustenu is verder het geheele geschrift een doorlopende verdediging der regentenpolitiek tot onderdrukking van de inwendige vrijheid der kerk, ingesloten de indienstneming der waardgelders. Het kenmerkende van het humanistisch tolerantieideaal komt scherp naar voren in uitspraken als de volgende: „So van outs, als in onse tijden, in meest alle Landen heeft men gemerckt een groot verschil tusschen de Politycquen en tusschen de Kerckelijcke persoonen, over de Theologische questien: alsoo de Theologanten alle saacken van Religie hoogh ghewoon zijn te wegghen, als waar in haar wetenschap ende uytneementheydt boven andere personen bestaat. De Overheden ter andere zijde, lettende op de rust van de Republycque meenen, dat in vele van die saken, sonder verbreecking van Godes Wet, eenighe redelijke accomodatie kan vallen”¹⁾).

„Dese verscheyde consideratie is seer ghevoedt, door dien vele Politycquen de kennisse van de abuysen hadden ghekreghen door de schriften van *Erasmus van Rotterdam*, die altijd ten hoogste geneghen was geweest tot vrede ende accomodatie; de predicanten daarenteghen hadden meest ghestudeert de boecken Calvini ende van eenighe andere die seer sterck waren drijvende haar eyghene opinien. Hier uyt is oock gekomen, dat het woordt *Reformatie* ofte *Ghereformeerde Religie*, bij de Politycquen is ghenomen, in een anderen sin, als bij de Kerckelijcken: alsoo vele kerckelijcken daardoor verstonden een overeenstemminghe in alle poincten met hare leeraars: de Politycquen een dienst Godes gesuyvert van grove abuysen, ende voorts in 't stuck van ghevoelen over disputable poincten niet al te nauw zijnde ghelimiteert: om welcke ambiguïteyt te ontgaan, de politycquen dickmaal liever hebben ghehad te segghen de *Christelijke* ofte *Euangelische Religie*, ofte immers het woordt *Gereformeerde* te explicereen, met het woord *Euangelische*” enz.²⁾.....

„waardoor, ende door meer andere Acten heeft ghebleecken het verscheyden insicht van 't Landt, ende van de Kerckelijcke persoonen, trachtende de Kerckelijcke tot decisie ende definitie, de Overheden tot accomodatie, ende redelijke Verdraachszaamheydt: Die den ingangh tot de Kerck willende engh maken, door bepalinghe van vele disputable poincten, dese de Kerck soeckende open te setten, soo veel doenlijk was, voor alle Christenen van een onbesproocken leven³⁾).

En tenslotte: „Over de verschillen op 't stuck van de Predestinatie, ende den aankleven van dien gheresen, hebben de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, of eenpaarlijk of bij verre de meeste stemmen, gheneghen gheweest *tot een tolerantie niet sympelijck Politycque, maar kerckelijcke*, dat is, soodanige waar door de opinie vrij staande ten weder-zijde onder een bequame manier van leeringe tot stichtinghe aangherecht, die van beyde de ghevoelens, soo lidmaten, als Predicanten,

¹⁾ „Verantwoordingh” bl. 29.

²⁾ „Verantwoordingh” bl. 29/30.

³⁾ „Verantwoordingh” bl. 35.

soude blijven in eene kerckelijke ghemeenschap, *onder de ghemeene protectie, ende manutentie van de Overheydt*¹⁾).

Duidelijker dan in deze uitspraken kan het wezen der humanistische tolerantieidealen niet worden geformuleerd. En het was de vloek en het gericht beide in de historie, dat juist dit tolerantieideaal tot de ergste kerkverdrukking en geloofsvervolgung zou leiden.

(Wordt vervolgd.)

ONS STANDPUNT INZAKE HET GEMEENTELIJK BEDRIJF

DOOR

MR. J. A. DE WILDE.

Over het onderwerp, waarover ik op verzoek der Redactie van dit tijdschrift enkele opmerkingen wil maken, is in den loop der laatste halve eeuw al heel wat gezegd en geschreven. Daarover behoeft men zich niet te verwonderen. Het is zeer belangrijk. Vooral in verband met de ontwikkeling der groote steden. Deze hebben zeer groote bedrijven in gemeentelijk beheer, en behooren dus tot de groot-werkgeefsters. De stand der gemeentefinanciën is doorgaans zeer nauw betrokken bij de uitkomsten dier bedrijven. Ieder weet wel, dat de aanwezigheid van veel personeel in overheidsdienst van zelve haar niet geringen invloed uitoefent op de samenstelling en de houding van den gemeenteraad.

Het is onze plicht ons voortdurend rekenschap te geven van ons standpunt inzake het Gemeentelijk Bedrijf. Immers, al heel spoedig na haar organisatie als staatspartij heeft de Antirevolutionaire partij zich ingelaten met de gemeentepolitiek, getracht haar mannen in den Gemeenteraad te brengen en daarmee uit den aard der zaak zich moeten afvragen, hoe zij staan zou tegenover de verschillende vraagstukken, die zich op dit terrein voordoen.

Gelijk het bij de beantwoording van vragen van politieken aard meestal gaat, hebben wij hier niet uitsluitend in abstracto te redeneeren, maar moeten wij zeer ernstig rekening houden met het historisch gegroeide en met praktische eischen. Onze beginselen moeten, ook in zaken van gemeentepolitiek, onze algemeene houding bepalen, en *tegen* ons beginsel mogen wij nooit en onder geen voorwaarde handelen. Maar voor de eischen van het leven moeten wij tegelijkertijd een open oog hebben.

Dit brengt van zelf mede, dat wij ten opzichte van een groote reeks

¹⁾ t. a. p. bl. 36.

van vraagstukken van gemeentepolitiek *geen doctrinair* standpunt innemen. Gaat het om schouwburgexploitatie van gemeentewege, om het onnoodig verrichten van arbeid op 's Heeren dag, enz., dan aarzelen wij geen oogenblik en is op grond van ons principe, ons standpunt reeds vooraf bepaald. Maar komen er vraagstukken aan de orde, waarbij het in het algemeen er om gaat, hoe de burgerij het best bestuurd kan worden en het algemeen belang zooveel mogelijk gediend, zeker, ook dan heeft ter bepaling van ons standpunt ons beginsel alles beheerschenden invloed, maar niet aanstonds in dezen zin, dat wij komen tot de conclusie: het moet *wel*, of het moet *niet*, maar tot deze conclusie: het moet *op deze manier wèl of op deze manier niet*, het moet *onder de gegeven omstandigheden wèl* of het moet *onder de gegeven omstandigheden niet*.

Ons standpunt inzake het Gemeentelijk Bedrijf is niet in het afgetrokkene en voor alle gevallen vast te stellen. De ontwikkeling van het leven, de eischen van het oogenblik, de toestanden in een bepaalde gemeente, kunnen en *moeten* daarop invloed uitoefenen.

In verband met de voortschrijding der techniek zijn er in de laatst verloopene eeuw behoeften ontstaan, die groote bedrijven *van monopolistisch karakter* in het leven hebben geroepen. Het verkeer maakt communale en intercommunale tramwegen en autobusdiensten noodzakelijk; het kan niet meer buiten een plaatselijk en nationaal telefoonnet; geen stad kan meer een waterleiding missen; slachthuizen, die aan hygiënische eischen voldoen, zijn van groot nut; er moeten gas- en electriciteitsfabrieken zijn.

De exploitatie van de daardoor in een gemeente benodigde inrichtingen *behoeft niet* in één hand te zijn, maar praktisch kan het moeilijk anders. Gedeeldheid leidt hier tot krachtsverspilling op groote schaal, tot aanmerkelijke verhooging van kosten, tot last en ongemak van het publiek.

Zoodra echter deze groote bedrijven in één hand zijn geconcentreerd, doet zich een ander bezwaar gevoelen. Het bezit van een monopolie geeft in vele gevallen aanleiding tot misbruik van macht. Vooral wanneer het monopolie zich tot taak heeft gesteld diensten te verleenen, die voorzien in min of meer noodzakelijke levensbehoeften. En dat is bij de exploitatie van tramwegen, telefoonnetten, waterleidingen, gas- en electriciteitsfabrieken inderdaad het geval. Het gevaar ontstaat aanstonds, dat de exploitanten, alleen of te eenzijdig lettende op hun eigen belang, het publiek dupeeren door te hooge tarieven en door slechte bediening. Dit behoeft niet altijd het geval te zijn. Maar in de meeste gevallen zal toch eenig misbruik niet uitblijven, zelfs al zijn de exploitanten gebonden aan strenge concessiebepalingen.

Niet zelden komt het voor, dat het particuliere kapitaal zulk een bedrijf niet aan durft of niet aan kan. Dan blijft dus, tot schade van de burgerij, een bepaalde behoefte onbevredigd.

De ervaringen, die men op dit gebied heeft opgedaan, hebben als van zelf geleid tot *gemeente-exploitatie*. Immers, in het gemeentebestuur bezat men een orgaan, dat geroepen was de belangen der gemeente en harer

burgers te behartigen en allerlei maatregelen te treffen, die aan het algemeen welzijn bevorderlijk konden zijn. Naast de uitoefening der eigenlijke bestuurstaak zorgde het reeds voor het aanleggen en onderhouden van wegen, en exploiteerde het instellingen ten algemeenen nutte. Wat lag er nu meer voor de hand, dan dat de gemeentebesturen, gezien de schaduwzijden van particuliere exploitatie der monopolistische bedrijven, zelf deze zaken ter hand gingen nemen? Wel misten zijzelf daartoe de noodige kwaliteiten, maar in die leemte was gemakkelijk te voorzien door de aanstelling van deskundige directeuren en bedrijfsleiders.

Daar kwam nog bij, dat de vorm van de concessie tot exploitatie van een of meer der monopolistische bedrijven ook niet altijd tot gunstige ervaringen leidde. Het bleek voortdurend, dat in de concessievoorwaarden niet alle gevallen waren voorzien, dat men met nieuwe uitvindingen en grooten aanwas der bevolking niet voldoende rekening had kunnen houden. Zoodoende ontstonden er telkens onaangename conflicten, en was de verhouding tusschen het gemeentebestuur en den concessionaris herhaaldelijk een vijandige, wat aan de bevordering van het publiek belang zeker niet ten goede kwam.

We houden het er dan ook voor, dat de exploitatie van een monopolistisch bedrijf, hetwelk noodzakelijke, althans voor de tegenwoordige samenwerking noodzakelijke, diensten aan het publiek bewijst, *in het algemeen* zeer goed door de gemeente kan geschieden. Indien er in de een of andere stad een goede particuliere exploitatie bestaat, bijv. van een tramwegnet, dan behoeven wij, antirevolutionairen, er natuurlijk niet op aan te dringen haar door het gemeentebestuur te doen overnemen.

Als particulieren het even goed doen als de gemeente het zou kunnen, en rekening houden met het publiek belang, hebben de particulieren naar onze opvatting *den voorrang*.

De overheid, ook de gemeentelijke, die een bedrijf exploiteert, neemt feitelijk een zaak ter hand, die louter op haar zelf beschouwd, door de in de maatschappij werkzame krachten moest worden uitgevoerd. De eigenlijke roeping der overheid ligt elders. Zij moet besturen en regelen. Alleen in verband met de misbruiken en moeilijkheden, waartoe particuliere exploitatie aanleiding geeft, kan de gemeentelijke overheid subsidieeren. Principieel staat zij op het tweede plan, praktisch zal zij dikwijls de eerstgeroepene zijn.

Deze beschouwingen leiden er toe, om naar een derden vorm van exploitatie te zoeken. En men heeft dien gevonden in het zoogenaamde „gemengde bedrijf”. In dat gemengde bedrijf tracht men de voordeelen van gemeentelijke en particuliere exploitatie met elkander te verbinden en de nadeelen te ontgaan. De eenvoudigste manier is, dat particulieren en de gemeente te zamen deel nemen in het kapitaal eener Naamlooze Vennootschap, doch zoo, dat de beslissende stem, die van de gemeente is, en dat voorts de N. V. als iedere andere particuliere maatschappij de exploitatie ter hand neemt. Een van de redenen, waarom op deze

exploitatievorm in den laatsten tijd meer de aandacht is gevestigd, ligt ook hierin, dat het vaak van belang kan zijn dat niet ééne gemeente, maar meerdere een waterleiding, tramweg, electriciteitsfabriek enz. exploiteeren. Dit kan men het best verwezenlijken, door een maatschappij op te richten, waarin de onderscheidene gemeenten deelnemen, al of niet in samenwerking met particulieren.

De ontwikkeling van dezen gemengden bedrijfsvorm is nog slechts in haar beginstadium. Zonder twijfel zal ook blijken, dat hem gebreken aankleven. Bij de beantwoording der vraag, of aan dezen vorm in een gegeven geval de voorkeur dient te worden gegeven, zullen de omstandigheden moeten beslissen. Zeer groote voorzichtigheid zal, vooral bij het maken der statuten en eventueele contracten tusschen de samenwerkende partijen, betracht moeten worden.

* * *

Staan wij alzoo op het standpunt, dat bij de keuze tusschen particuliere en gemeentelijke exploitatie van een monopolistisch bedrijf ceteris paribus aan particuliere exploitatie de voorkeur moet worden gegeven, doch in de praktijk doorgaans om allerlei redenen de gemeentelijke zal moeten voorgaan, terwijl in sommige gevallen de gemengde bedrijfsvorm uitkomst zal kunnen bieden, — er zijn er velen voor wie gemeente-exploitatie onder alle omstandigheden de voorkeur verdient. Met name zijn dat de Sociaal-Democraten. Dit hangt samen met hun beschouwing over de verhouding van overheid en volk en hun wensch om op den duur te komen tot socialisatie. Op dit punt zijn ze doorgaans zeer doctrinair.

De roeping der overheid heeft voor hen allereerst een sociale strekking. Zij heeft, als vertegenwoordigster der „gemeenschap”, tot taak de productiemiddelen aan die „gemeenschap” te brengen. Bovendien moet zij voorzien in allerlei behoeften der burgers. Het streven is, dat zij de productie van allerlei gebruiksvoorwerpen aan zich trekt, dat zij grond aankoopt en woningen exploiteert.

Op dit standpunt spreekt het vanzelf, dat zij ook dan gemeentelijke exploitatie verkiezen, wanneer die van particulieren beter en voordeliger zou zijn.

Voor de schaduwzijden van gemeente-exploitatie zijn ook zij niet geheel ongevoelig, vooral niet, nu zij zelf telkens geroepen zijn verantwoordelijkheid te dragen, maar de doctrine bindt hen.

En zoo ligt het voor de hand, dat zij regelmatig uitbreiding willen geven aan de gemeentebedrijven. Een gemeentelijk waschbedrijf, melkbedrijf, vleeschbedrijf enz. liggen in het naaste verschieft.

Bij de verwezenlijking dezer denkbeelden vinden zij ons op hun weg om weerstand te bieden. Immers, gingen wij dien kant uit, dan zouden de nadeelen van de overheidsexploitatie, die bij de beperking der monopolien binnen bepaalde grenzen gehouden worden, in al hun consequenties aan het licht treden.

Die nadeelen zijn niet gering.

Laten wij op enkele ervan mogen wijzen.

1e. Het hoog karakter der overheid kan, tot nadeel harer positie, geschaad worden door het praesteeren van maatschappelijke diensten aan het publiek. Door de exploitatie van bedrijven treedt de overheid — het kan niet anders — op commercieel gebied. Zij moet handelstransactiën afsluiten, moet in het groot en klein gaan koopen en verkoopen; zij maakt fouten, die aanleiding geven tot allerlei critiek. Verlaat zij nu het terrein der monopolieën en strekt zij haar bemoeiingen verder uit, dan b.v. melk, kruidentierswaren, vleesch enz. te gaan koopen en verkoopen, dan krijgen deze nadeelen een exponent. Reeds nu blijkt dit zeer sterk bij de huizen-exploitatie der overheid. De critiek, voorheen op de huiseigenaren uitgebracht, concentreert zich nu op de gemeentelijke overheid.

2e. Het financiëel risico moet niet worden onderschat. In den distributietijd is het herhaalde malen voorgekomen, dat de overheid haar financiën in de war stuurde door groote verliezen harer bedrijven. De burgerij moest daarna in den vorm van hooge belastingen die verliezen weer goed maken. Natuurlijk ware de risico nog veel grooter geweest, indien de overheid ook andere bedrijven had geëxploiteerd. Als zij de groote leverancier wordt van de meeste levensbenodigdheden, zal het gevaar van een deconfiture niet denkbeeldig zijn. Trouwens, reeds nu zijn er gemeenten, die de verliezen, op den woningbouw en huizen-exploitatie geleden, niet te boven weten te komen. Bovendien zal er in tijden van depressie een neiging bestaan om bepaalde voorwerpen beneden den kostprijs te verkoopen, waarvan de financiëele gevolgen vaak onberekenbaar zullen zijn.

3e. De corruptie van het politieke leven wordt door de uitbreiding van gemeente-exploitatie zeer in de hand gewerkt. Immers, er komen steeds meer menschen, die rechtstreeks financiëel belang hebben bij de handelingen der overheid. Vooreerst het personeel, dat voor de exploitatie van al die bedrijven benoodigd is. Dat loopt nu in de groote steden al in de duizenden. Bij de verkiezingen voor den Gemeenteraad speelt het uit den aard der zaak een groote rol, zoo zelfs, dat reeds meermalen het denkbeeld geopperd is, het van het kiesrecht voor den gemeenteraad uit te sluiten. Wij voelen voor dit denkbeeld niet. Maar dat is voor ons dan ook een der redenen om aan dat personeel zoo weinig mogelijk uitbreiding te geven. Een gemeentebestuur, dat afhankelijk was van het personeel, zou voor zijn taak niet langer berekend zijn en aan de publieke belangen groote schade toebrengen. Maar in de tweede plaats zou uitbreiding der rechtstreeksche overheidsbemoeiing buiten de monopolies een steeds bredere categorie van burgers scheppen, ook buiten het personeel, die financiëel tot op zekere hoogte afhankelijk zijn van de gemeente. Men denke in dit verband slechts aan de gemeentewoningen. Uit den aard der zaak zijn de bewoners bij de verkiezingen genegen hun stem te geven aan hen, die beloven de huur te zullen verlagen. *Ook al laat de*

exploitatiekening dat niet toe. Het gevaar voor corruptie schuilt bij al deze zaken hierin, dat de kandidaten met het ruimste geweten en het geringste besef van verantwoordelijkheid, den besten indruk maken op een groot deel van het publiek.

Dit bezwaar achten wij zoo groot, dat wij niet aarzelen te zeggen, dat algemeene uitbreiding van gemeente-exploitatie op den duur op ondergang zou moeten uitloopen.

4e. De macht der overheid wordt te groot, indien men haar voor alles, wat in de samenleving onontbeerlijk is, laat zorgen. Hier is een vicieuse wisselwerking. Niet alleen wordt de overheid veel te afhankelijk van het publiek, maar het publiek wordt op zijn beurt ook veel te afhankelijk van de overheid. Dit kan, vooral in bewogen dagen, leiden tot bevoorrechtting. Het zou de eerste maal niet zijn, dat de overheid van haar positie misbruik maakte, om de burgers te dwingen in een zekere richting te gaan. In Rusland is dat misbruik thans in vollen gang. Instinctief gevoelen de Antirevolutionairen, dat de concentratie van alle politieke en economische macht in de hand der overheid een ontzaggelijk gevaar oplevert, dat vroeg of laat tot bedenkelijke consequenties moet leiden.

5e. Verdere uitbreiding van overheidsbedrijven moet leiden tot bureaucratie. Wij willen hiermede niet zeggen, dat een overheidsbedrijf steeds bureaucratischer moet zijn, dan een particulier bedrijf. Er is van het overheidsbeheer in ons land in dit opzicht vaak meer kwaad gesproken dan het verdient. Natuurlijk hebben de groote bedrijven der overheid, met haar uitgebreid personeel de bezwaren, die aan alle groote bedrijven inhaerent zijn. Maar dat de overheid per sé slechter en bureaucratischer zou exploiteeren dan particulieren, wij gelooven er niets van. In tal van groote, met particulier kapitaal gedreven zaken, zijn in den laatsten tijd misstanden aan het licht getreden, die men in de meeste overheidsbedrijven eenvoudig niet vindt. Natuurlijk kan de noodzakelijke bemoeiing van den Raad en het College van B. en W. wel weer hier en daar tot vertraging leiden. Maar over het algemeen is dit, indien het zich voordoet, lastiger voor de bedrijfsleiders dan voor het publiek. Men stelt aan de overheidsbedrijven vaak eischen, waaraan men bij particulieren niet zou denken.

Maar uitbreiding der overheidsbedrijven zou uiteraard weer nieuwe groote bedrijven in het leven roepen, ook daar, waar kleinere evengoed, zoo niet beter, het werk zouden doen. En het gevaar der bureaucratie zit juist in het groote bedrijf, waar zoo licht aan sleur wordt toegegeven.

* * *

Ons standpunt is, op grond van wat wij argumenteerden, gemakkelijk aan te geven.

Het particulier bedrijf ga voorop.

Indien blijkt of op goede gronden te vreezen is, dat een monopolistisch bedrijf, dat noodzakelijke diensten van algemeen nut praesteert, in parti-

culiere handen tot misbruiken of moeilijkheden aanleiding zal geven, neme de gemeente zelve de exploitatie ter hand of trachte zij, door het oprichten van een z.g. gemengd bedrijf het publiek belang met de voordeelen eener particuliere exploitatie te verbinden.

Buiten de monopolistische bedrijven worde gemeente-exploitatie niet uitgebreid. Van exploitatie van schouwburgen enz. zie de gemeente onder alle omstandigheden om principieele redenen af.

Indien men zich aan deze voorwaarden houdt, zal een gemeentelijke exploitatie (wij laten nu den gemengden bedrijfsvorm rusten) niet onbelangrijke voordeelen kunnen opleveren. Hierboven wezen wij op enkele nadeelen (die intusschen bij handhaving van ons standpunt tot een minimum beperkt kunnen worden), laten wij nu enkele voordeelen mogen noemen.

1e. Gemeentelijke exploitatie biedt ons gelegenheid onzen invloed uit te oefenen ter bevordering van Zondagsheiliging en Zondagsrust. Dit is voor ons altijd een zaak van zeer groot belang geweest. De aard van sommige monopolistische bedrijven brengt mede, dat er Zondagsarbeid verricht *moet* worden: het gasbedrijf, de electricische centrale enz. Brengt de aard van het bedrijf Zondagsarbeid niet mede, dan moeten wij alles in het werk stellen om dien arbeid te voorkomen of af te schaffen. Wie onbevooroordeeld acht geeft op de meeste overheidsbedrijven, zal moeten erkennen, dat in dit opzicht belangrijke resultaten zijn bereikt. In het algemeen kan men ook bij andere partijen steun vinden als men voor Zondagsrust in de bedrijven pleit. De handhaving van een wekelijkschen rustdag is niet alleen uit religieus, maar ook uit sociaal oogpunt van zeer groot gewicht. En het gelukkig verschijnsel doet zich voor, dat het personeel zelf er prijs op stelt dien rustdag zoo veel mogelijk op den Zondag te genieten, ook al is het niet om *Zondagsheiliging* te doen. Niets belet ons om van deze omstandigheid gebruik te maken. Integendeel. En zoo kan men er niet zelden in slagen om den Zondagsarbeid geheel af te schaffen, of, in de bedrijven die Zondagsarbeid eischen, hem tot zeer kleine proportiën terug te brengen.

2e. De prijzen der produkten en diensten in het monopolistisch bedrijf kunnen bij gemeente-exploitatie zóó geregeld en vastgesteld worden, dat het publiek er het meest van profiteeren kan. Het oogmerk toch van het gemeentebedrijf zal niet zijn het behalen van winst, maar het dienen der burgerij. En zoo ligt het voor de hand dat de praestatiën zoo goedkoop mogelijk gedaan moeten worden. Intusschen zal er wel altijd in normale tijden winst behaald worden, omdat de opzet zoodanig moet zijn, dat — voorzoover men schatten kan — verlies zij uitgesloten. In het algemeen mogen de bedrijven niet beneden den kostprijs leveren, reeds hierom niet, omdat men anders de gebruikers het profijt geeft van wat anderen betalen. Werkt de gasfabriek met verlies, dat moet dat verlies uit de gemeenschappelijke schatkist worden aangezuiverd, en dit geschiedt natuurlijk ook ten koste van hen, die geen gas, maar enkel electriciteit of olie en steenkolen gebruiken. Maar ook afgescheiden hiervan is het

voor een commercieele bedrijfsvoering, die zoo zuinig mogelijk werkt, noodzakelijk, dat de leiders van het bedrijf er voor zorgen, dat geen verliezen te boeken zijn. Dat de te behalen winsten aan de gemeenschapelijke schatkist ten goede komen, kan geen bezwaar zijn, omdat de gemeente de exploitante is. Intusschen moet er voor worden gewaakt, dat de gemeente niet al te financieel afhankelijk wordt van de winsten der bedrijven. In dit opzicht is o.i. hier en daar de grens reeds bereikt, ja overschreden.

Intusschen kunnen er maatregelen worden getroffen, dat de winsten niet al te hoog oploopen, door ze te limiteeren en het eventueele overschot in den vorm van reserve weder het bedrijf ten goede te doen komen.

Soms zal, door bijzondere omstandigheden, de te behalen winst grooter zijn dan in 't algemeen wenschelijk is. Dit kan het geval zijn, indien het gemeentebestuur bijv. opzettelijk den prijs van den electricischen stroom op een zeker peil houdt ten einde de gasfabriek rendabel te maken. Natuurlijk mag dit slechts tijdelijk zijn. Immers, indien mocht blijken, dat op den duur het gebruik van electricischen stroom economischer is dan dat van gas voor dezelfde doeleinden, dan zou het laatste moeten verdwijnen.

Ook kan het dienstig zijn gedurende enkele jaren vrij groote winsten te maken, indien men voorziet, dat kostbare uitbreidingswerken in de naaste toekomst tot stand zullen moeten komen. Telkens zal in deze gevallen naar de omstandigheden gehandeld moeten worden.

En eindelijk zijn er bedrijven, die, in verband met het product, dat ze leveren, naar een gevarieerd tarief kunnen leveren. Het typische voorbeeld is het bedrijf van de waterleiding. Ieder huisgezin heeft waterleiding. Het heeft een zeer groote hygiënische waarde. Alles pleit er voor om de prijzen voor waterlevering te bepalen overeenkomstig den welstand der afnemers.

3e. Ook voor de vaststelling der loonen van werklieden en ambtenaren geeft de gemeente-exploitatie voordeelen. Ook nadeelen. Daarop wezen wij reeds. Maar de voordeelen mogen niet worden onderschat. De gemeente is in staat om haar personeel een vaste positie te verschaffen, het recht op pensioen en uitkering bij ziekte te geven, en voor zijn rechtspositie in 't algemeen te zorgen. Natuurlijk mag dit niet ontaarden. Het was de heer de Miranda, die daarop nog onlangs heeft gewezen. Maar ongetwijfeld is het juist, dat de gemeentelijke overheid als werkgeefster op de hoogte van haar tijd moet zijn en aan haar personeel die positie moet waarborgen, die redelijkerwijs geëischt mag worden.

De personeelskwestie speelt in het overheidsbedrijf in 't algemeen en in 't gemeentelijk bedrijf in 't bijzonder steeds een belangrijke rol. Hier bestaan wederzijds plichten, die nimmer uit het oog verloren mogen worden.

Voortdurend dient er tegen gewaakt, dat de geointerpreteerde politiek niet eenzijdig door deze kwestie beheerscht wordt. Naar onze meening kan het georganiseerd overleg ten deze veel goeds doen. In sommige gemeenten is het er in geslaagd om in zekere mate bevrediging te geven en den

gemeenteraad te houden buiten allerlei futiele vraagstukken, die voor de betrokkenen wel van gewicht zijn, maar die de verhoudingen in den gemeenteraad bederven en hem ongeschikt maken voor zijn eigenlijke taak.

* * *

In enkele trekken gaven wij aan, hoe naar onze meening ons standpunt behoort te zijn ten opzichte van het gemeentelijk bedrijf.

Er zouden in dit verband nog tal van vraagstukken aangevoerd kunnen worden, die van belang zijn. Maar dan zouden wij moeten afdalen in beschouwingen omtrent de inrichting en het beheer van de bedrijven zelf. Misschien is daarvoor later nog wel eens de gelegenheid. Het was er ons nu slechts om te doen om het vraagstuk der gemeentebedrijven in het algemeen te bezien en ons af te vragen hoe ons standpunt daar-tegenover moet zijn.

Er schuilen op dit gebied, vooral in verband met de toenemende macht der sociaal-democratie, groote gevaren. Velen zullen de gemeente-exploitatatie gaan gebruiken niet om het publiek te gerieven, maar om politieke doeleinden na te jagen. Daarom moet ons oog geopend zijn. Maar dat mag er ons niet toe verleiden om in een ander uiterste te vervallen.

We hebben een eigen standpunt in te nemen en naar eigen inzicht te handelen.

Al onze invloed moet worden aangewend, om ook het gemeentebedrijf dienstbaar te maken aan de samenleving. Voor de groote nadeelen mogen wij niet blind zijn; maar de groote voordeelen moeten we durven erkennen. Mits we maar steeds vast houden aan de stelling, dat alleen monopolistische, ten algemeenen nutte werkende bedrijven, door de gemeente in exploitatie genomen mogen worden. Die grens trekken wij en die moeten wij verdedigen. Binnen die begrenzing handelen wij, bij het licht onzer beginselen, naar bevind van zaken.

BOEKBESPREKING.

Dr. C. Tazelaar's *De jeugd van Groen (1801—1827)*,
door Mr. D. P. D. Fabius, lid van den Raad van State.

Toen ik Zondag, 21 Mei 1876, met mijnen vriend Van den Bergh, door Mevrouw Groen van Prinsterer daartoe uitgenoodigd, stond bij het stoffelijk overschot van haren echtgenoot, die ons eenige dagen tevoren genoemd had: „mijne jeugdige vrienden, die ik liefheb”, trachtte Dr. Beynen de treurende weduwe te bemoedigen door op ons te wijzen, die immers gereed stonden het werk van den uitnemenden doode voort te zetten.

Maar twee dagen later moest ik, terwijl ik mij diep verweesd gevoelde, van dienzelfden Dr. Beynen bij het geopende graf van Groen deze woorden hooren: „Groen van Prinsterer was de laatste vertegenwoordiger van een leven, dat geheel voorbij is gegaan. 't Is een gewoon verschijnsel, dat God aan 't einde van een wegstervende tijdbedeeling een man roept, die de verschillende krachten daarvan in zich heeft kunnen opnemen en nog voor 't laatst als 't ware te aanschouwen geeft.”¹⁾)

Ik was zeer geschokt. Moest Groen dan in *dubbelen* zin begraven worden?!²⁾)

Lang heeft het geschenen, alsof deze gedachte van Dr. Beynen zoude in vervulling gaan; alsof zelfs de anti-revolutionairen meenden, dat Groen van Prinsterer had afgedaan; dat zijne werken, reeds bij zijn leven weinig gelezen, nu althans praktische waarde misten. Maar er komt in de laatste jaren eenige kentering. Deze buitengewone persoonlijkheid begint meer de aandacht te trekken; men krijgt den indruk, dat eenig besef doorbreekt van de waarde, die zijne geschriften nog voor het heden hebben; men vindt zijne werken meer aangehaald; op de publieke veilingen stijgen zij in prijs.

Ten bewijze van de toenemende belangstelling in Groen van Prinsterer strekt ook, dat sedert eenigen tijd met name zijn leven vóór het beslissende „keerpunt” van 1829 ijverig wordt onderzocht. Daarmee hielden zich bezig Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman, Mr. T. de Vries; daarmee is onledig Dr. C. Gerretson; daaraan is gewijd het boek, aan het hoofd dezer bladzijden vermeld.

Dit werk, dat 258 bladzijden telt, is de zelfstandige uitgave van een aan de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam verdedigd proefschrift. Het bevat, behalve de Inleiding, vijf hoofdstukken, die in omvang weinig van elkaar verschillen. Het eerste heeft tot opschrift: *Groens Opvoeding 1801—1818*; het tweede: *Groens Academietijd, 1818—1823*; het derde: *Groens studie en lectuur in zijn Academietijd*; het vierde: *Groen voor de keuze van levensbestemming 1813—1827*; het vijfde: *De geschriften uit Groens jeugdperiode*.

Daar het van Prinsterer later aan den familienaam is toegevoegd, mag wel van Groen, zonder meer, worden gesproken. Toch had — naar mij dunkt — althans de titel van het boek den naam in zijn geheel

¹⁾ Zie *Bij het graf van Mr Groen van Prinsterer* (1876), bl. 13.

²⁾ Onder de huisvrienden en tafelgasten van Groen van Prinsterer waren velen, wellicht de meesten hunner, die in engeren zin niet tot zijn geestverwanten behoorden. Of hij het nooit heeft gevoeld? Na een gastmaal op Blankenburg, Groen's latere zomerverblijf, liet hij de genoodigden zich op het landgoed verspreiden, en trok hij zich in zijn studeervertrek terug, werwaarts hij mij meenam, om eerst bij de theetafel met mij tot het gezelschap terug te keeren.

De gastmalen bij Groen van Prinsterer waren tot het laatst veelvuldig. Te Den Haag duurden zij in den regel van 5—8 uur. Na den disch kwam het gezelschap terug in de voorkamer aan de rechterzijde van het huis, waar Groen zich dan nog korten tijd met de gasten, onder het genot van koffie, onderhield; vaak — meen ik — over de buitenlandsche pers: *de Revue des Deux Mondes* enz.. Thee werd niet meer aangeboden. Als ten Paleize.

behooren te vermelden. Voorts kan de vraag rijzen, of het opschrift van het tweede hoofdstuk niet zoude doen verwachten, in dat hoofdstuk ook te vinden wat den inhoud van het derde vormt.

De stijl van het boek is vlot. De Schrijver heeft zich streng aan zijn plan gehouden; den lezer niet vermoeid met mededeelingen over Groen's leven na zijne „jeugd”. Ook blijft de Schrijver zelve op den achtergrond; hij onderbreekt nergens op hinderlijke wijze den tekst, door daarin onnoodige uitweidingen te mengen, waartoe overigens overvloedige aanleiding was te vinden; den lezer te vermanen, acht te geven op voortreffelijkheden van zijnen held enz.. Toch is het boek geene dorre beschrijving; allerminst. Zelfs voelt men den Schrijver telkens in zijne hoofdgedachte, om het verband te doen zien tusschen Groen's „jeugd” en diens latere leven. Natuurlijk kon de Schrijver gebruik maken van veel wat door Mr. T. de Vries, Dr. C. Gerretson, en vooral door Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman reeds ten aanzien van het door hem behandelde tijdvak is gepubliceerd. Nog heeft hij het voordeel gehad, inzage te kunnen nemen van het werk, dat Dr. Gerretson over dezelfde jaren onder handen heeft. Toch trachtte hij ook door zelfstandige bronnenstudie geheel vertrouwd met zijne stof te geraken ¹⁾, terwijl mede in ander opzicht waardevolle opgave van literatuur niet ontbreekt. Maar steeds met te waardeeren zelfbeperking.

Is alzoo het uitwendige van het boek in het algemeen bijzonder te loven, toch mag ik mij niet onttrekken aan den plicht, om op eenige gebreken in den vorm te wijzen.

Niet altijd is rekening gehouden met het geslacht der woorden. Zoo vindt men op bl. 56, 125 en 145 „loopbaan”; en op bl. 66, 67, 137 en 143 „opdracht” als mannelijk genomen; voorts als vrouwelijk op bl. 14 „overgang”; op bl. 74 „lof”; op bl. 78 „reuk”; op bl. 120 „band”; op bl. 195 „tijd”; op bl. 221 „tak”; op bl. 233 „auteur”.

Op bl. 22 leest men: „de kinderen..... in te prenten”; op bl. 67 „zijn bewaard gebleven een bundel „Excerpten”” enz., hoezeer „bundel” is een enkelvoudsvorm.

Ook treft men — althans in de schrijftaal ongeoorloofde — afkortingen aan. Op bl. 15 „makkelijker”, en op bl. 142, 143, 165 „makkelijk”; op bl. 173, 174, 175, 176 „merken”, alsof het betreft linnengoed; op bl. 221 „halen” voor behalen.

Voorts op bl. 10 het te gemeenzame „uitgevraagd”; op bl. 195 „afwisten”; op bl. 249, dat de Grieken verder van het ware Christendom „afstaan”; op bl. 82/83 het „deelen” van Bilderdijk's historie-opvatting; op bl. 25 „afgedacht”.

Dan volgt de Schrijver soms eene wijze van zich uitdrukken, die mij

¹⁾ Dat de Schrijver op bl. 9, noot 4, van de reis, door Groen in 1810 naar Parijs gemaakt, niets meer vermeldt, dan dat zijn „bewaard gebleven aantekeningen van Groen „Journal d'un voyage à Paris”, — doet vermoeden, dat hij die aantekeningen niet heeft geraadpleegd.

onjuist voorkomt, en waarop te eerder de aandacht zij gevestigd, omdat zij meer en meer in zwang schijnt te komen. Zoo op bl. 173: „uit de moeilijkheid uitkomen”; op bl. 213, 224, 229: „waar”, als redengevend woord, in steê van: daar, of een dergelijk woord. Hetzelfde geldt omtrent de splitsing op bl. 141 tusschen „waar” en „om” in de woorden: „de zaak, waar 't om gaat” enz.; en op bl. 159 in de woorden: „Het voorstel, waar het hier om ging” enz.. Alsmede ten aanzien van de splitsing op bl. 119 tusschen „daar” en „bij” in de woorden: „daar kwam toch bij”, enz.; op bl. 165: „daar kwam dan nog bij” enz.; en van het „door te worstelen” op bl. 156.

De „doening” der hoogere standen op bl. 7 dunkt mij eene weinig gelukkige woordvorming, en het „mede ook” op die bladzijde een pleonasme. Voorts waren de aan het Fransch ontleende woorden, als: *effectueeren, excuseeren, prepareering, poneeren, reflecteeren, stipuleering*, beter door zuiver Hollandsche termen vervangen. Ook is lastig, dat gewoonlijk, waar „een” en „voor” vragen om een dubbel accent, dit daaraan is onthouden, zoodat het verband moet doen begrijpen, dat het eerste als telwoord is bedoeld, en het laatste op eene tijdsorde wijst.

Nog zijn in de teekens andere onnauwkeurigheden. Zoo vindt men op bl. 166, 170, 174 geschreven: „audientie”; op bl. 171 zoowel „officieel”, als „officiële”; en ontbreekt op bl. 168 regel 13 v.b. het aanhalingsteeken.

Dan heeft op bl. 182 „geschiedden” een d te veel; bleef op bl. 211 staan „privilige”.

Niet steeds zijn de eigennamen geheel juist geschreven. Groen's moeder heet op bl. 4: „Caen” (in plaats van Caan); Kappeyne van de Coppello moet in het laatste deel zijns naams steeds ééne p missen; De Fremery wordt op bl. 61, 90 en 91 „Fremery” genoemd (op bl. 6 ook de moeder); op bl. 41, 44, 47 wordt aan Van Gheel Gilde-meester het Van onthouden¹⁾; op bl. 91 ontbreekt aan Boreel van Hogelanden de laatste n; als lid van *Tandem fit surculus arbor* had Elout's naam, op bl. 90 vermeld, nog niet het toevoegsel: van Soeterwoude; van Groen's echtgenoot wordt herhaaldelijk als freule van der Hoop gesproken, ofschoon zij niet van adellijke geboorte was; van De Sismondi wordt op bl. 169 het De weggelaten. Herhaaldelijk wordt Groen's werk *Grondwetherziening en Eensgezindheid* vermeld met eene s in het midden²⁾; en op bl. 13 wordt zijn verjaardag op 10 Aug. gesteld, hoezeer die is, naar ook op bl. 5 wordt gezegd, 21 Aug.. Alsmede is op bl. 41 niet geheel correct de schrijfwijze van een citaat uit Groen's *Ned. Gedachten*³⁾; zal op bl. 216 het

¹⁾ Is ten aanzien van Kappeyne en van Dr. Gildemeester wellicht gevolgd Jhr. Mr. de Savornin Lohman in *Ons Tijdschrift* (Dec. 1913)?

²⁾ Ook in het register van Groen's *Ned. Gedachten*, 2de serie, vindt men „Grondwetherziening”; zonder s.

³⁾ Op zichzelf is dit van luttel gewicht. Maar m. i. mag van het tusschen aanhalingsteekens geplaatste *niets* onjuist zijn. Groen van Prinsterer was in dit opzicht niet streng genoeg. Hij veroorloofde zich kleine wijzigingen,

„nauwer” wel moeten geschreven worden: nauwer; ontbreken soms komma's, waar men ze verwachtte, en komen zij voor, waar zij overtollig zijn; wordt op bl. 71 te vergeefs gezocht naar noot 5, waarheen de tekst verwijst.

Eene kleine onjuistheid van den inhoud is deze, dat op bl. 1 de *Nederlandsche Gedachten* van 18 April 1873—19 Maart 1874 (dl. V) een „weekblad” wordt genoemd; voorts op bl. 90, dat Elout op zijnen 80sten verjaardag *Enkele herinneringen* enz. gaf. De Schrijver ontleent dat aan Mr. T. de Vries, *Mr. G. Groen van Prinsterer. Eene bibliographie*, bl. 231. De toedracht is echter eenigszins anders. Op Elout's 80sten verjaardag (11 Aug. 1885) is hem, overeenkomstig een besluit van de anti-revolutionaire Deputatenvergadering van 2 Juli tevoren, aangeboden eene cassette, bevattende 1925 gelukwensen uit allerlei kringen des volks. Elout wenschte die uiting van hartelijkheid te beantwoorden, en heeft dit gedaan door een exemplaar van genoemde uitgave te zenden aan allen, die tot het geschenk hadden bijgedragen. In een en ander ben ik zeer van nabij betrokken geweest, waardoor ik kan verzekeren, dat het geschrift van Elout gegeven is, niet *op*, maar naar aanleiding van, en kort na zijnen 80sten verjaardag.

Is wellicht nog op een ander abuis van dergelijken aard te wijzen? Driemaal (bl. 158, 165, 175) zegt Dr. Tazelaar, dat Groen's vader voor zijnen zoon het oog had op een Ministerschap. Dit wordt ontleend aan wat Mevrouw Groen van Prinsterer zoude hebben medegedeeld aan Mr. Star Numan. Ook met mij heeft Mevrouw Groen besproken de teleurstelling, die voor Groen's vader gelegen was in het overgaan van het Kabinet des Konings naar het Huis-archief. Zoo mijne herinnering niet faalt, noemde Mevrouw Groen in dit verband het ambt van Commissaris des Konings, waarop de vader gehoopt zoude hebben. Welk ambt trouwens meer eene vaste positie geeft, zij het al, dat het ambt van Minister destijds wellicht meer duurzaamheid had dan later.

Thans meer tot den eigenlijken inhoud genaderd, meen ik te mogen zeggen, dat daarvoor den Schrijver toekomst bijzondere waardeering.

Reeds wordt in het eerste gedeelte van het boek de geest, die in de kringen, waarin viel Groen's jeugd, overheerschte, op zeer onderhoudende wijze geteekend, terwijl verder telkens met een enkelen trek naar dien geest verwezen wordt. Het bezield zijn met groote vrees voor

zonder evenwel bij mijn weten ooit aan den zin te schaden, als het verband met de vorige woorden dit wenschelijk maakte. B.v. het volgende. Van De Bonald is het schoone woord „que la révolution a commencé avec la déclaration des droits de l'homme, et qu'elle ne finira que par la déclaration des droits de Dieu.” Groen heeft, dat aanhalende, van den afhankelijken zin eenen zelfstandigen zin gemaakt, en, beginnende met „la révolution”, van het „qu'elle” gemaakt: „elle”. Zelfs vindt men heden ten dage telkens op eigen hand gemaakte vertalingen tusschen aanhalingsteekens geplaatst, hoezeer de vreemde schrijver dat Hollandsch nooit heeft gebruikt.

„uitersten”; het bovenal „gematigd” willen zijn; het steeds loven van „de gulden middenmaat”, is levendig getypeerd. En duidelijk doet de Schrijver uitkomen, dat Groen dit alles niet langs zich heeft laten heengaan, maar zich daarin behagelijk heeft gevoeld.

Voorts maakt de beschrijving van Groen's leven in dezen tijd van voorbereiding, trots de op uitnemende wijze daarbij bewaarde soberheid, wel eenen zeer diepen indruk. Welk een rijkdom naar allen kant! 29 Mei 1817 ingeschreven als student, dus op 15-jarigen leeftijd, straalt, nadat hij in het begin van 1818 aan de Universiteit schijnt te zijn gekomen, zijn schitterende aanleg van verstand wel haast op buitengewone wijze uit. Als jongeling van 18 jaar ontvangt hij eene gouden medaille voor de beantwoording van eene prijsvraag. En het volgende jaar ontging hem de medaille slechts door het lot. Zijne werkzaamheid is buitengemeen. Op 17-jarigen leeftijd — 4 Mei 1819 — wordt hij tot candidaat in de letteren bevorderd, en een jaar later — 2 Mei 1820 — tot candidaat in de rechten. Op dispuutcolleges onder leiding van hoogleraren verdedigt hij in het geheel 35 stellingen; reeds 19 Mei 1819 oefent hij zich op dit gebied onder presidium van Berger. Van tal van dispuutgezelschappen was Groen lid, waarvan ook getuigen de bewaarde *orationes praesidis* en andere verhandelingen, door hem daar gehouden. En 17 Dec. 1823 verwerft hij, na de verdediging van 2 proefschriften, op zeer eervolle wijze, den graad van Doctor èn in de letteren èn in de rechten ¹⁾.

Te merkwaardiger is die werkzaamheid, omdat Groen als student ook de genoegens van het wereldsche leven in ruime mate heeft gemaakt (hij heeft gedanst, gekolfd, paard-gereden, beestenspel, kermis, opera en komedie bezocht), maar zonder dat de reinheid van levenswandel daardoor heeft geleden. Hij ging trouw ter kerk; las 's morgens vaak in preeken van den ook door hem bewonderden Van der Palm. Aan de Universiteit had hij eenen uitgebreiden vriendenkring, in welken hij eene voorname plaats bekleedde. Dit alles maakt wel begrijpelijk Elout's verklaring, dat, toen hij in 1822 te Leiden student werd, Groen voor hem was „als met een aureole omgeven.” ²⁾

Reeds vroegtijdig — en vooral aan de Universiteit — heeft Groen in nauwe betrekking gestaan tot zeer begaafde mannen. Ja, het is, alsof hij allen, die met hem in aanraking komen, tot zich trekt. En — schrijft Dr. Tazelaar op bl. 73/74 — waardeering van zijn intellect, zijnen

¹⁾ Van deze is het meest bekend de eerste, *de Prosopographia Platonica*, tot het schrijven van welke hem zijne bewondering van Plato heeft geleid. Aan welke geestesrichting mij herinnert, dat toen ik eens, aan Groen's koffietafel tusschen hem en Mevrouw Groen gezeten, sprak over de beteekenis van de hoogere standen, in den geest, als men dien, van Bilderdijk aangehaald, vindt in Dr. Byvanck's werk over Da Costa (dl. I, bl. 75), Groen opmerkte, dat dit was overeenkomstig Plato's denkbeelden.

²⁾ Bij het graf van Mr. Groen van Prinsterer, bl. 8. Dr. Tazelaar vermeldt niet, dat Elout bij die gelegenheid ook zeide, dat men van „de andere hoogeschole” overkwam, „om hem in sierlijk klassisch latijn met fransche vlugheid te hooren opponeeren en verdedigen.”

studiezin en ijver „kan niet de voedselbodem zijn van..... een liefde, als die van Kappayne, Kemper, Bake, van Assen..... De persoonlijkheid van den jongen leerling moet hen hebben aangetrokken, hetzij dan z'n afhankelijkheid, z'n bescheidenheid¹⁾, z'n voorkomendheid, dan wel z'n moreele en cultuureele²⁾ beschaving, z'n oprechtheid.”

Straks ziet men, hoe Victor Cousin eveneens hem bijzondere gegeneheid betoont.

Roerend is ook Groen's kinderlijke eerbied, die zich nog op volwassen leeftijd niet verloochent. Hetgeen Dr. Tazelaar dienaangaande doet uitkomen, is voor onzen tijd zeer leerzaam en beschamend.

In dit verband zij ook genoemd de uitnemende wijze, waarop de Schrijver teekent Groen's vader en diens verhouding tot zijnen zoon. Wat van den vader gezegd wordt, doet begripen, dat sommigen zich van dezen een weinig aantrekkelijk beeld hebben gevormd, en gemeend, dat daardoor ook de verhouding van Groen tot zijnen vader minder hartelijk was. Nadat reeds Jhr. Mr. Lohman zijnen twijfel aangaande de juistheid dier voorstelling duidelijk had toegelicht³⁾, doet Dr. Tazelaar in treffend evenwicht zien, hoe eenerzijds de vader zich in alles mengde; zijne, in eigen schatting, groote wijsheid telkens te-pas bracht; den zoon in diens zaken soms verdrong; maar hoe anderzijds de ondergrond van een en ander toch was levendige belangstelling in en hartelijke liefde voor zijn kind. Alsmede, hoe de zoon dit heeft gevoeld, en met oprechte wederliefde beantwoord. Terwijl toch de overgang uit 's Konings Kabinet naar diens Huis-archief toont, dat de zoon zich niet altijd naar zijns vaders wenschen schikte.

Dr. Tazelaar bespreekt uiteraard ook Groen's verkeer met Bilderdijk, en wijst er op, hoe Groen in geschriften, niet lang na zijne promotie vervaardigd, zich uit op eene wijze, waarin zich spiegelt de invloed van Bilderdijk (bl. 257). O. a. schrijft Dr. Tazelaar in dit verband: „Groens herhaaldelijk opkomen tegen de practijk van het Contrat Social ligt in de lijn van Bilderdijks haat tegen allen volksinvloed;” enz..

Dat Groen vele gedachten heeft uitgesproken, die Bilderdijk waarschijnlijk beaamd zoude hebben, is zeker. Maar heeft men daarin directen invloed van Bilderdijk te zien?

Groen schrijft over zijne verhouding tot Bilderdijk o.a.: „Veel heb

¹⁾ Van die bescheidenheid, welke sterk uitkomt in de anonymiteit van zijne geschriften, na zijne schitterende promotie, gaf Groen nog bewijs bij het eerste bezoek, dat Dr. Van den Bergh, als student hem bracht, waarbij ik volgens afspraak tegenwoordig was. Dr. Van den Bergh gaf toen te kennen, zeer te waardeeren, dat Groen hem ontving, wjl hij altijd veel belang in filosofie had gesteld. Onmiddellijk luidde het bescheid, dat hij daarvoor eigenlijk bij Dr. Gunning moest zijn.

²⁾ Overeenkomstig mijne opvatting, dat in aanhalingen niets mag veranderd worden, liet ik hier staan de 2 u's.

³⁾ In *Ons Tijdschrift*, afl. v. Dec. 1913, bl. 2 en volg..

ik van Bilderdijk geleerd; vooral de noodzakelijkheid van nader onderzoek omtrent veel, dat mij ontwijfelbaar scheen." ¹⁾

Zoo heeft Groen door Bilderdijk eenen schok in zijn denken gekregen ²⁾; is hij door hem tot meer zelfstandigheid van denken gebracht. Maar het „Bilderdijkianisme”, de *contra-revolutionaire* gezindheid, die Da Costa wèl had meêgesleept ³⁾, heeft hem nooit bekoord ⁴⁾.

Treffend is wat Groen schrijft: „In 1821 ben ik toehoorder van Bilderdijk geweest. In 1828 gematigd liberaal.” ⁵⁾ Nog zeven jaar na Bilderdijk's lessen te hebben bijgewoond, „gematigd liberaal.” ⁶⁾

Maar het keerpunt valt te, en wordt gevormd door Brussel. Door het van-nabij aanschouwen van de Revolutie; met het „tegengif” in de prediking van en het verkeer met Merle d'Aubigné ⁷⁾. Dáár heeft hij de acht deelen van Burke's werken gelezen; ten deele „verslonden”. En dat Groen weinig bezwaar maakt tegen het noemen van wie invloed op zijn denken hebben ge oefend, blijkt wel hieruit, dat hij meldt, hoe een werk van De la Mennais ⁸⁾, den Roomschezinde, die later werd christelijk-revolutionair, een der geschriften is geweest, die hem „aanvankelijk het „Audi et alteram partem” hebben geleerd ⁹⁾.

Met name lijkt mij eenigszins bedenkelijk het hierboven gelegde verband tusschen Groen's „opkomen tegen de practijk van het Contrat Social” en „Bilderdijks haat tegen allen volksinvloed”; enz.. Reeds klinkt vreemd, een en ander aldus naast elkaër te zien gesteld. En Groen's oordeel over het *Contrat Social* is — naar ik meen — bovenal verhelderd door Von Haller's *Restauration der Staatswissenschaft* ¹⁰⁾.

Ik zoude dan ook niet geheel durven onderschrijven Dr. Tazelaar's woorden: „Groen's ontwikkeling is volstrekt niet een ontwikkeling met

¹⁾ *Ned. Gedachten*, 2de serie, dl. V, bl. 66.

²⁾ Dr. M. Cohen Stuart. *In Memoriam — Guillaume Groen van Prinsterer. Notice biographique.* (1876), bl. 5, spreekt van eene „impulsion”, die Groen in den kring van Bilderdijk ontving.

³⁾ T. a. p., 2de serie, dl. V, bl. 209.

⁴⁾ Mij komt dan ook juist voor wat Dr. Gerretson schrijft in *Groen's aanleg* (overdruk uit het April-nummer, 1915, van *De Beweging*), bl. 17: „Inderdaad is Bilderdijk's invloed op Groen slechts formeel, niet materieel geweest.”

⁵⁾ T. a. p., 2de serie, dl. V, bl. 211.

⁶⁾ Zij het al, dat hij in 1823 „niet” heeft „ingestemd (verre van dien!) met de verontwaardiging over de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* van da Costa.” (t. a. p., 2de serie, dl. V, bl. 255, noot 1) Welken hij het eerst in 1830 bij W. de Clercq heeft ontmoet (bl. 273).

⁷⁾ T. a. p., 2de serie, dl. V, bl. 265.

⁸⁾ *Du Progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Eglise.*

⁹⁾ Gelijik ik als student — en ook daarna — veel heb genoten van diens *Essai sur l'indifférence en matière de religion.*

¹⁰⁾ Zie o. a. t. a. p., 2de serie dl. V, bl. 250. Het aldaar gebezigde „ter neër gebliksemd en vergruisd” is — naar doet zien *Ongeloof en Revolutie* — eene vertaling van woorden van Ancillon. Zelve heb ik uit Von Haller's werk als student geleerd, dat de *burgerstaat* is de *natuurstaat*; niet eene tegenstelling daarvan. Geheel in diens geest is dan ook Groen's uitspraak in zijn geschrift van 1825/26 over het ondersteunen van de Grieken: „'t is de beschouwing van den mensch buiten den Staat, waaraan men de Fransche Revolutie goeddeels toeschrijven moet.”

schokken geweest." (bl. 253) Reeds zie ik eenen schok in wat de lessen van Bilderdijk voor hem zijn geweest; eenigermate wellicht te vergelijken met het vallen van eenen zwaren keisteen in weinig gerimpeld water. Maar bovenal heeft naar mijn oordeel Brussel eenen schok, en wel eenen geweldigen, beslissenden, tot zekere hoogte hem omkeerenden gegeven. Waarmeê niet gezegd is, dat hij toen overboord heeft geworpen alle denkbeelden en gezindheden, tot dusver gekoesterd. Zijn vrijheidszin en zijne voorkeur voor de constitutioneele monarchie — een en ander door den tegenstander zoo vaak ontkend of verdacht — stammen reeds uit vroegeren tijd. Ook is het komen tot een hooger leven te Brussel een schok, zelfs een ommekeer geweest; zij het al, dat zijn geloofsleven eerst allengs tot helderheid is gekomen.

Inderdaad is de man, die zich in 1848 bereid verklaarde, het leerstuk van de uitverkiezing met kinderen te behandelen¹⁾, niet geleidelijk ontwikkeld uit de periode vóór 1829.

Maar genoeg. Ik vermoed, dat weinigen het boek van Dr. Tazelaar onbevredigd uit handen zullen leggen. En het is een groot voordeel, dat wat tot dusver over verschillende tijdschrift-artikelen verspreid was, thans in één werk is saamgevat.

Tot drieërlei opmerking leidt mij ten slotte nog het besproken werk.

Wel duidelijk blijkt daaruit, hoe Groen van Prinsterer waarlijk niet, zooals menige tegenstander heeft gemeend, iemand geweest is, opgevoed in zeer benauwdend dampkring, zonder ooit door de stralen der nieuwerwetsche verlichting te zijn beschenen, of wereldsche genoegens te hebben gesmaakt.

Inderdaad staat het vlak andersom. Veeleer doet de gang van Groen's leven denken aan dien van Mozes, welke aan het hof van Egypte's Koning had verkeerd, en in alle wijsheid der Egyptenaren onderwezen was²⁾, maar die geacht heeft, „de versmaadheid van Christus meerderen rijkdom te zijn," enz. (Hebr. XI : 26). Gelijk Groen zelve den tegenstanders heeft voorgehouden, dat hij aan hun geestelijk leven allermint vreemd was, daar hij immers tot hen behoord had; zelve proeven dier „achterlijkheid" had gegeven in zijn *Verspreide Geschriften*. Maar — door providentieele leiding was hij daaraan ontkomen. Geplaatst aan 's Konings Kabinet had hij bij den krater der revolutie gestaan; meer dan anderen gezien. Zoo waren zijne oogen voor den aard der vrijzinnigheid geopend. Of men het toch mocht verstaan!

De tweede opmerking is deze. Aan Groen van Prinsterer was alles gegeven wat eene schitterende loopbaan moest doen verwachten: een uitnemende aanleg; eene zeldzaam verzorgde opleiding; eene voor-

¹⁾ Zie zijn *Verspreide Geschriften*, dl. II, bl. 125; en van mij *Het Eeuwgetij der Kerkhervorming* (1917), bl. 89, noot.

²⁾ Dr. Gerretson haalt uit Groen's *Autobiographie* o. a. aan: „De geschriften van Rousseau heb ik verslonden." Men denke ook aan zijne ingenomenheid met de geschriften van Mad. De Stael.

treffelijk bestede jeugd; reeds op 25-jarigen leeftijd driemaal voor eenen hoogleeraarszetel in aanmerking gekomen; bekend met tal van personen van invloed; in het genot van eene aanzienlijke fortuin.

En hoe is later dat leven geworden? Elout schetste het aan Groen's groeve aldus: „Het is bekend hoe (behalve een korte en buitengewone benoeming in 1840) alleen nu en dan onderscheidene Kiesdistricten den man van een aanzienlijk deel des Volks door afvaardiging naar 's Lands Vergadering beurtelings in staat stelden om dáár op de hem eigene uitnemende wijze deel te nemen aan de behandeling van 's lands zaken. Maar ook hoe den staatsman daartoe geen zetel in Raad van State of Ministerie ooit ernstig is aangeboden; noch ook den bewonderaar en beoefenaar van wetenschap en letteren de Curatorsplaats eener Hoogeschool¹⁾. Was die uitsluiting merkbaar in het algemeen landsbeheer, het ging niet anders in dat der stad zijner inwoning. Geen plaats daar voor hem in den Raad, de Staten, de plaatselijke schoolcommissie of het gymnasiaal toezicht.”²⁾

En eindelijk. Groen van Prinsterer's leven, zijn latere en eigenlijke leven, zoo sober aan uiterlijken glans, is door Goddelijke leiding geweest een, veelszins in tranen, geofferd worden ten bate van de anti-revolutionaire beginselen, ten bate van het Nederlandsche volk. Daarom acht ik wezenlijken zegen voor de partij, die zijne beginselen heet te zijn toegedaan, niet te wachten, zoolang deze niet tracht de door hem vergaerde schatten van staatkundige wijsheid zich eigen te maken en te verwerken.

Daaraan kan ook Dr. Tazelaar's werk bevorderlijk zijn; al eindigt het vóór de antirevolutionaire „opvoeding”, naar Groen's getuigenis in 1831 voltooid, was aangevangen.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

Mag ik Uw oordeel vernemen over de volgende aangelegenheid?

Volgens de begroting van het gemeentelijk gasbedrijf ten onzent voor 1925, wordt over dat jaar een winst geraamd van f 3502.93⁵. De rekening over 1923 sloot met een voordeelig saldo. Er is over vorige jaren een behoorlijke reserve gevormd en voldoende afgeschreven. Naar mijn meening zou de gasprijs thans kunnen worden verlaagd met 1 cent

¹⁾ Bepaaldelijk is hij als Curator geweest onder het Ministerie Van der Brugghen. Zelfs Vreede — waarlijk geen vriend van Groen — was daarover verontwaardigd.

²⁾ *Bij het Graf van Mr. Groen van Prinsterer*, bl. 10/11. Ook heeft Groen de gunst van Koning Willem I verloren door zijn *Maatregelen tegen de Afscheidenen* enz.. Mevrouw Groen schijnt later in de bijzondere genegenheid van Koningin Sophie te hebben gedeeld, namens wie ook eene krans op de lijkst was gelegd.

en dus gebracht worden van 11 op 10 cent per M³. Dit zal een uitgaaf (verlies van inkomsten) beteekenen van f 5400.—; doch, gezien den financieelen toestand van het gasbedrijf en de behoorlijke reserve, kan m.i. tot bedoelde verlaging worden overgegaan.

ANTWOORD.

Voorzoover uit bovenstaande gegevens blijkt, is de financieele toestand van het gasbedrijf gunstig te noemen. Toch zou het o. i. niet zonder bedenking zijn, om den gasprijs in het algemeen met 1 cent per M³. te verlagen. Het gevolg zou zijn, dat de raming der inkomsten met f 5400.— zou moeten worden verminderd, m. a. w. dat in plaats van een winst van f 3502.93⁵ verlies over 1925 zou moeten worden verwacht, een verlies van bijna f 2000.—. En wellicht zou ook in volgende jaren bij handhaving van den verlaagden gasprijs eveneens een nadeelig saldo moeten worden geraamd.

Nu zou dit verlies misschien ten slotte nog kunnen medevallen, omdat verlaging van den gasprijs het gasverbruik prikkelt, hetgeen vooral van beteekenis kan zijn, als het gasbedrijf te kampen heeft met een concurrerend electriciteitsbedrijf. Maar heeft men niet reeds met dezen factor rekening gehouden bij het ramen van bovengemeld bedrag van f 5400.—?

Hoe dit zij, het lijkt ons in elk geval in strijd met een goede bedrijfspolitiek het gastarief zóó te verlagen, dat de bedrijfsbegrooting niet, of slechts bij zeer optimistische ramingen sluit. Hieraan doet niet af het feit, dat het bedrijf beschikt over eenige reserve. Gereserveerde winst behoort o. i. te worden bestemd voor onvoorziene tegenvallers. Doch gaat men de reserve bestemmen om tariefverlaging toe te passen (wat hier bij een algemeene tariefsverlaging van 1 cent het geval zou zijn), dan geeft men aan deze gelden een bestemming, die niet vereenigbaar is met een goed commercieelen opzet van het bedrijf en maakt men op den duur de gasgebruikers tot een (ten koste van de belastingbetalers) bevoorrechte groep ingezetenen.

Intusschen zal er wellicht aanleiding bestaan om tot eenige verlaging van het gastarief over te gaan. Het gasbedrijf moet niet financieel afhankelijk zijn van de gemeentekas in dien zin, dat telken jare een tekort op de bedrijfsrekening uit de gewone middelen moet worden aangezuiverd. Maar omgekeerd moet ook de gemeentekas niet al te zeer afhankelijk worden van de gewoonlijk wisselvallige baten van de bedrijven. Daarom gevoelen wij er voor om de geraamde winst — voorzoover zij in de gemeentekas zou terecht komen — te benutten tot verlaging der gasprijzen. Vooral als dit zonder belastingverhooging kan plaats vinden. Zelfs zou tot dit doel o. i. een geringe belastingverhooging te accepteren zijn, althans indien de belastingdruk in Uwe gemeente in vergelijking met dien in andere gelijksoortige gemeenten in de nabijheid gunstig is ¹⁾. Doch in geen geval een zoodanige verlaging van het gastarief, dat op de bedrijfsbegrooting een nadeelig saldo zou moeten worden geraamd. Wellicht ware de gasprijs te stellen op 10½ cent per M³.

Wij vestigen hierbij nog de aandacht op pogingen, die in verschillende gemeenten worden gedaan om door middel van tariefverlaging de afneming van gas te bevorderen, of althans voortgaande vermindering van het gasverbruik

¹⁾ Men raadplege hiervoor de publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek over den belastingdruk (laatste afl. Belastingdruk 1924/1925).

te voorkomen. Gewoonlijk rendeeren de gasbedrijven reeds bij de levering van een hoeveelheid gas, die nog een heel eind ligt binnen de grenzen van hunne capaciteit. Wat zij boven die hoeveelheid leveren, geschiedt bijgevolg met geringer productiekosten en kan daarom voor lagere prijzen plaats vinden. Van daar dat in vele gemeenten voor gasverbruik boven een zeker quantum een gereduceerde prijs wordt betaald.

Nu bestaan er twee reductiesystemen. Het eerste gaat uit van een vastgesteld quantum, *dat voor iederen gebruiker gelijk is*. Het tweede neemt als maatstaf *het individueele gebruik in een bepaald jaar*.

Het eerstgenoemde systeem wordt o. a. toegepast in *Zeist*. Men betaalt daar voor de eerste 80 M³. maandverbruik 11 cent per M³. (muntgas 12 cent per M³.) en voor het verdere maandverbruik 8 cent per M³. *Utrecht* stelde in 1923 het tarief voor de eerste 50 M³. maandverbruik op 13 cent per M³. en voor het gebruik daarboven op 10 cent per M³. Bij levering volgens contract werd de reductie nog lager gesteld. Andere plaatsen, waar dit stelsel wordt toegepast (zij het ook met andere cijfers) zijn *Boxtel, Voorburg, Den Haag, Eindhoven, Oostzaan, Warmenhuizen, Weert, Sappemeer, Zevenbergen, Bloemendaal* enz.

Bij het tweede stelsel (het z.g. vastrecht-tarief) wordt voor ieder verbruiker afzonderlijk vastgesteld de hoeveelheid, boven welke hij den gereduceerden prijs betaalt. Het gevolg is natuurlijk een meer gecompliceerde administratie dan bij het eerste stelsel. Doch het voordeel van dit laatste stelsel is, dat ook kleine verbruikers van het verlaagd tarief kunnen profiteren, wanneer zij hun gasverbruik door het aanschaffen van gaskachels of gasfornuizen of op welke andere wijze ook uitbreiden. Dit stelsel wordt toegepast te *Maastricht, Arnhem, Purmerend, Schoten, Renkum, Veenendaal, Wormer, Oosterhout, Vaals, Amsterdam, Nijmegen, Hilversum, Pernis, Raalte, Katwijk, Enkhuizen, Hoorn, Groningen* (bij wijze van proef), enz.

In *Hilversum* werd dit tarief door den directeur der gemeentelijke licht-bedrijven op de volgende wijze toegelicht: ¹⁾

„De meest voor de hand liggende maatregel is om te bevorderen dat het gas meer voor verwarmingsdoeleinden wordt gebruikt. Om hiertoe te geraken is het gewenscht dat het gas tegen een zoodanigen prijs wordt geleverd dat het de concurrentie met vaste brandstoffen en petroleum kan weerstaan. Daar het evenwel niet mogelijk is de prijs van het gas in het algemeen te verlagen werd overwogen om alleen het gas hetwelk boven de normale hoeveelheid wordt gebruikt tegen een lagere prijs beschikbaar te stellen. De kostprijs van het gas in de gashouder bedroeg in 1923, gemiddeld, 7.09 cent per M³. Op dezen prijs zijn van invloed de grondstoffen, de benodigde elektrische energie, de loonen, het onderhoud, rente en afschrijving en andere kosten. Wordt een grotere hoeveelheid gas geproduceerd dan zullen alleen de bedragen voor loon, elektrische energie, zuiveringskosten en ketelverhitting eenigszins worden verhoogd. Deze verhooging, welke bij grotere productie niet naar dezelfde verhouding toeneemt, kan gevoegelijk op 1 cent per M³. worden gehouden. Bovendien moet nog met de grondstoffen worden rekening gehouden. Aan de hand van de voorloopige balans over 1923 kon worden opgemaakt, dat na aftrek van de opbrengst der bijproducten de grondstoffen per M³. geproduceerd gas op rond 2.10 cent komen. Waar voor meerdere afname

¹⁾ Zie *Weekblad van Gemeentebelangen* no. 37 1924 p. 303.

van gas geen uitbreiding van het buizenet noodig is en deze ook geen noemenswaardigen invloed zal uitoefenen op de administratiekosten en de loonen der distributie, kunnen de kosten voor meer af te leveren gas op ongeveer 3 cent per M³. worden vastgesteld. Wanneer nu de verkoopprijs van dit gas op 6 cent wordt bepaald, is niet alleen in den prijs een behoorlijke reserve begrepen, maar ook kan geconcurrereerd worden met de vaste brandstoffen en petroleum.

Voor het bepalen van het aantal M³. waarvoor 11½ cent en waarvoor 6 cent moet worden betaald is het z.g. *vastrechttarief* ingevoerd. Het vastrecht wordt bepaald naar het verbruik gedurende de zomermaanden, waarbij ieder verbruiker individueel wordt beschouwd. Voor het verbruik in de wintermaanden wordt 20 % meer aangenomen dan voor het verbruik in de zomermaanden.

Het vastrecht wordt dan aldus verrekend. Heeft een verbruiker in de maanden April tot en met September 1923 verbruikt 300 M³. dan komt hierbij voor de wintermaanden 300 M³. plus 20 % of 360 M³., totaal in dit jaar 660 M³. Dit verbruik kost thans $660 \times 11\frac{1}{2}$ cent is f 75.90. Hiervan wordt afgetrokken 660×6 cent, dan blijft over het vastrecht, zijnde f 36.30 per jaar of per maand afgerond f 3.—. Door den verbruiker wordt dan per maand een vast bedrag betaald van f 3, en verder voor alle verbruik per M³. gas aangewezen door den meter 6 cent¹⁾.

* * *

Nu kunnen wij natuurlijk niet beoordeelen in hoever thans één van deze beide stelsels voor Uwe gemeente overweging verdient. Wij vestigen er echter Uwe aandacht op, omdat het gas zoowel op het gebied van verlichting als verwarming in huis en bedrijf in steeds meer plaatsen een scherpe concurrentie van de electriciteit ondervindt en juist ook de regeling van het gastarief als middel moet worden aangegrepen, om het bedrijf (dat althans voorloopig nog wel onmisbaar zal blijven) voor malaise te behoeden.

Gelijk bekend worden in de meeste gemeenten met de grootste gasafnemers (b.v. bakkersbedrijven, waarin het gas voor ovenverhitting wordt gebruikt) speciale contracten gesloten of bijzondere tarieven vastgesteld.

2. VRAAG.

Na veel vergeefsche moeite mocht de A.R. Raadsfractie van onze gemeente (een landelijke gemeente van ruim 8700 inwoners) er in slagen van B. en W. gedaan te krijgen, dat een ontwerp-verordening regelende het verleen van subsidie aan bijzondere bewaarscholen in gereedheid werd gebracht.

Dit ontwerp bepaalt o.m., dat ten behoeve van de in onze gemeente nieuw te stichten bijzondere bewaarscholen, waar tenminste 80 leerlingen geregeld school gaan en welke beheerd worden door rechtspersoonlijkheid bezittende verenigingen of instellingen, door B. en W. telkens voor den

¹⁾ Bedoeld is dus, dat iedere verbruiker betaalt voor zijn normaal gasverbruik per M³. 5½ cent aan vast recht en bovendien nog 6 cent; voor hetgeen boven het normaal gebruik wordt betaald, wordt slechts 6 cent per M³. betaald.

tijd van een jaar subsidie uit de gemeentekas wordt verleend, mits aan bepaalde eischen wordt voldaan.

Die eischen betreffen:

a. *het stichten der school*: goedkeuring door B. en W. van bestek, beschrijving van eerste inrichting en raming der kosten, van de gunning van het werk, van de rekening en verantwoording enz.;

b. *de lokaliteiten*: voor inrichting, aantal leerlingen, gebruik buiten schooltijden enz. is goedkeuring van B. en W. noodig;

c. *het personeel*: bepalingen omtrent het bewijs van bevoegdheid, den leeftijd, het aantal en de jaarwedden (deze mogen niet lager zijn dan het daarvoor verstrekt subsidie) der onderwijzeressen en helpsters;

d. *de toegang tot de school*: niet meer dan 40 leerlingen mogen in één klas worden bijeengevoegd, geen leerlingen beneden drie jaar mogen worden toegelaten; kinderen uit buitengemeenten slechts met toestemming van B. en W.; voorts bepalingen omtrent leermiddelen en Inspectie;

e. *schoolgeld*: schoolgeldregeling onderworpen aan goedkeuring van B. en W., behoudens onvermogen, schoolgeld niet minder dan 5 cent per leerling en niet meer dan het gemiddelde bedrag per leerling van de kosten der school.

Het jaarlijksche subsidie wordt aldus bepaald:

1. vijf procent over het door B. en W. goedgekeurde of vastgestelde verbouwings- of stichtingskapitaal (kosten van den grond en eerste inrichting daaronder begrepen);

2. vergoeding voor de salarissen: a. voor het hoofd f 1500.—; b. voor één onderwijzeres f 1000.—; en c. voor een helpster f 400.—;

3. de vergoeding voor verdere exploitatiekosten acht gulden per leerling (niet medegegeld de kinderen beneden den vereischten leeftijd en die uit buitengemeenten, zonder toestemming van B. en W. toegelaten).

Het op deze wijze berekend subsidie wordt verminderd met: 1e. het bedrag der schoolgelden, opgebracht over het jaar, waarover het subsidie wordt genoten; 2e. het batig saldo, dat (zonder dat de school overigens wordt gehouden als winstgevend bedrijf) niettemin naar het oordeel van B. en W. over het jaar waarover het subsidie wordt genoten, door de exploitatie mocht worden opgeleverd; 3e. hetgeen over een voorafgaand jaar aan subsidie te veel mocht zijn genoten.

Het ontwerp bevat voorts nog bepalingen omtrent het indienen van een verzoek om subsidie, de uitbetaling, het indienen van een rekening en verantwoording over het jaar, waarover subsidie is genoten, het gedeeltelijk inhouden van het subsidie bij niet nakomen der voorwaarden, het beroep op den Raad tegen besluiten van B. en W. en het stellen van de gesubsidieerde scholen onder toezicht van een eventueel te stichten schoolartsendienst.

Gaarne zal ik van U vernemen, of een verordening als bovenbedoeld overeenstemt met hetgeen in andere plaatsen omtrent deze aangelegenheid is bepaald.

ANTWOORD.

Het schijnt, dat de ontwerper van deze verordening zich min of meer heeft willen aansluiten bij het subsidiestelsel van de Lageronderwijswet. Ware nu dit stelsel in zijn volledige strekking aanvaard, dan zouden — al zijn er van ons standpunt beschouwd wel bezwaren in te brengen — de schoolbesturen er vrede mede kunnen hebben. Tegenover de voorgestelde vrijheidsbeperking zou dan tenminste een zoo ruime subsidieregeling staan, dat de meeste besturen dien ruil waarschijnlijk gaarne zouden accepteren. Doch dit is niet het geval.

De L.O.wet geeft aan de besturen van bijzondere lagere scholen voor gewoon lager onderwijs reeds bij tenminste 40 leerlingen in een gemeente als de Uwe aanspraak op het volledige stichtingskapitaal, behoudens een verplichte waarborgsom van 15 % der stichtingsom (waarover dan nog door de gemeente rente vergoed wordt en die na twintig jaar wordt terugbetaald); op volledige vergoeding van de salarissen der onderwijskrachten en op volledige vergoeding van de verdere exploitatiekosten.

De voorgestelde subsidieregeling is (wij zullen daarbij straks nader stilstaan) veel minder ruim en is dan ook niet in overeenstemming met het beginsel van gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. Wel is waar is dit beginsel alleen ten aanzien van het lager onderwijs in de (grond)wet vastgelegd, doch dit neemt niet weg, dat dezelfde argumenten, die gelden voor de financieele gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs, ook gelden — tenminste in gemeenten waar openbare bewaarscholen bestaan — ten opzichte van het bewaarschoolonderwijs.

Intusschen zou een financieele gelijkstelling, als in de L.O.wet in practijk is gebracht, de gemeente op hooge kosten brengen. Het zou den bouw van bijzondere bewaarscholen — vooral in gemeenten met een ruime arbeidersbevolking — waarschijnlijk doen toenemen¹⁾. En (anders dan bij het lager onderwijs) zou ook de volledige salarislust van het bijzonder bewaarschoolonderwijs, evenals van het openbaar, op de gemeentekas komen te drukken, aangezien bij den huidige toestand van 's lands financiën vooralsnog wel niet op totstandkoming van de wet nopens het bewaarschoolonderwijs, noch op eenigen Rijkssteun buiten die wet om zal zijn te rekenen.

Wij zouden dan ook niet willen adviseeren om aan te dringen op volledige vergoeding van alle bewaarschoolkosten door de gemeente, hetgeen trouwens — voorzoover ons bekend — in geen enkele gemeente geschiedt.

Er zijn echter in deze regeling enkele bepalingen, die o. i. niet zonder meer kunnen worden geaccepteerd.

* * *

De regeling komt, kort samengevat, hierop neer, dat nieuwe scholen met tenminste 80 leerlingen, die aan de gestelde eischen voldoen, van de gemeente een vergoeding ontvangen van 5 % per jaar over de stichtingskosten; voorts f 400 à f 1500 per persoon voor salarisuitgaven; en eindelijk f 8.— per leerling voor exploitatiekosten; welk jaarlijksch subsidie echter verminderd wordt met

¹⁾ Dat zelfs ondanks de financieele achterstelling van het bijzonder bewaarschoolonderwijs bij het openbaar toch dit onderwijs sterk toeneemt, blijkt uit de cijfers: in 1875 waren er 104 *openbare* scholen met 18475 leerlingen; in 1921: 208 scholen met 33567 leerlingen; deze cijfers waren voor het *bijzonder* onderwijs in 1875: 601 scholen met 56914 leerlingen; in 1921: 1091 scholen met 103277 leerlingen.

de opbrengst der schoolgelden, met een eventueel batig saldo en met hetgeen over een voorafgaand jaar aan subsidie te veel mocht zijn genoten.

Nu is het zeker een voordeel, dat de verordening een regeling geeft ter tegemoetkoming in de bouwkosten. De meeste gemeentelijke regelingen doen dit niet, ofschoon, althans in de groote steden, wel vergoeding aan sommige bijzondere bewaarscholen wordt verstrekt. Zoo ontvingen in *Den Haag* verschillende bewaarscholen 20 à 25 % der stichtingskosten uit de gemeentekas, met rentevergoeding over de rest van het stichtingskapitaal, terwijl in December van het vorig jaar in de betreffende verordening werd opgenomen een regeling van de gemeentelijke medewerking bij de oprichting, verbouw of verandering van inrichting van bijzondere bewaarscholen, waarvoor telken jare hoogstens *f* 100.000.— in het fonds voor schoolbouw zal worden gestort. En ook het *Amsterdamsche* reglement betreffende subsidieverleening staat B. en W. toe om een bijdrage te verlenen van ten hoogste 25 % van de kosten wegens het stichten, verbouwen of aankopen van een schoolgebouw, terwijl over de rest van het daarvoor benodigd kapitaal een rente van 4 % wordt vergoed. Onlangs werd echter door B. en W. van Amsterdam, in verband met het groot aantal aanvragen en de noodzakelijkheid om de uitgaven te beperken, besloten om voorloopig geen gebruik te maken van de bevoegdheid tot toekenning van de eerstbedoelde bijdrage, zoodat thans in die gemeente slechts het gezamenlijk bedrag der salarissen van het verplichte personeel en 4 % van de volle waarde van gebouw en grond als bijdrage wordt toegekend.

De vergoeding voor het personeel zal, volgens de ontworpen regeling, waarschijnlijk wel voldoende zijn om de salarisuitgaven te dekken. De salarissen van het bewaarschoolpersoneel zijn in den regel ongeveer de bedragen in de verordening genoemd. Exploiteert de gemeente zelve een bewaarschool, dan zou zij de vergoeding kunnen regelen overeenkomstig de salarissen van haar eigen leerkrachten. Doch is dit niet het geval dan is o. i. de voorgestelde regeling ten deze een goede oplossing.

Ook de vergoeding voor exploitatiekosten is in vergelijking met andere gemeenten niet schraal berekend. De jaarlijksche subsidies per leerling variëren gewoonlijk tusschen *f* 1.— en *f* 10.—. Te *Amsterdam* wordt in 't geheel geen vergoeding voor deze exploitatiekosten verstrekt. Daartegenover staan andere gemeenten, waar de vergoeding per leerling hooger is dan *f* 10.—; doch gewoonlijk is dan in dat bedrag tevens de tegemoetkoming voor salarisuitgaven en (of) bouwkosten begrepen (b.v. te *Rotterdam*)¹⁾.

Tot zoover is de regeling dus gunstig te noemen, zelfs als men in aanmerking neemt, dat de schoolbesturen hun stichtingskapitaal wellicht in den regel tegen een hoogere rentevergoeding dan 5 % zullen moeten leenen en dus telken jare rente zullen moeten bijpassen.

Hetgeen echter verder bepaald wordt, neemt den goeden indruk weg. Allereerst treft de beperking tot *nieuwe* scholen voor *tenminste* 80 leerlingen. Er zijn ons geen gemeenten bekend, waar de grens zoo hoog gesteld wordt. *Den Haag* geeft reeds subsidie bij 30; *Eindhoven* eveneens bij 30; *Nijmegen*, *Gouda*, *Kampen* en *Utrecht* bij 50 leerlingen binnen den bepaald aangewezen leeftijd

¹⁾ Volgens mededeeling van B. en W. is te *Rotterdam* een nieuwe, voor het bijzonder onderwijs gunstiger subsidieregeling in voorbereiding.

(gewoonlijk 3—6½ jaar). Zelfs *Amsterdam* en *Rotterdam* (*Amsterdam* alleen gedurende het eerste jaar na de stichting) laten scholen met 60 leerlingen tot de subsidieregeling toe. En waar deze gemeenten zooveel grooter zijn dan de Uwe, is er zeker alle aanleiding om deze minimumgrens lager, b.v. op de helft van het genoemde cijfer te stellen. Men bereikt dan nog maar juist het minimum, dat in Uwe gemeente geldt bij de stichting van een gewone lagere school.

Onze tweede opmerking betreft de vermindering van het subsidie met de opbrengst van het schoolgeld. Komt deze regeling ongewijzigd tot stand, dan zal voor het bestuur van een gesubsidieerde school in financieel opzicht volmaakt onverschillig zijn, of de ouders der schoolgaande kinderen veel of weinig schoolgeld betalen. De opbrengst wordt toch in de gemeentekas gestort. Vandaar dan ook, dat de schoolgeldregeling aan de goedkeuring van B. en W. wordt onderworpen.

Van het standpunt der gemeente is voor deze regeling wel iets te zeggen; men voorkomt dat de schoolbesturen winst maken met behulp van de gemeentelijke subsidie (ten overvloede heeft men trouwens nog bepaald, dat het subsidie verminderd zal worden met een mogelijk batig saldo); voorts kan de gemeente invloed oefenen op de schoolgeldregeling; ze kan de schoolgelden laten verhoogen, wanneer de financiële lasten voor haar te zwaar zouden worden en ze kan er voor waken, dat de schoolgeldregeling voldoende tegemoet komt aan den minst draagkrachtige.

Doch van het standpunt van de scholen is ze weinig aanbevelenswaardig. Het komt ons èn om principieele èn om financiële redenen, met het oog op het bijzonder onderwijs, wenschelijk voor, dat de scholen de opbrengst van het schoolgeld zelf behouden.

Uit principieel oogpunt. Immers, de exploitatiekosten der school behooren, als regel, niet uit gemeentelijke subsidie, doch uit de opbrengst van het schoolgeld te worden betaald. Vloeit het schoolgeld in de gemeentekas, terwijl te school in ruil daarvoor een vast subsidie ontvangt, dan verliest de school goeddeels het karakter van een school van de ouders en wordt het een semi-overheidsschool. Het beginsel van de „school aan de ouders” eischt o. i. schoolgeldheffing ten bate van de schoolkas.

Verwaarloozing van dit beginsel in het ontwerp-subsidieregeling dreigt — en dat is de praktische kant aan de zaak — de bijzondere bewaarscholen bovendien doorlopend in financiële moeilijkheden te laten. Zij verliezen de schoolgeldopbrengst en ontvangen in ruil daarvoor een subsidie, dat ontoereikend is om hare exploitatiekosten te dekken. Immers, neemt men aan, dat de uitgaven voor salarissen en rente van geldleeningen volledig door de gemeente zullen worden vergoed (wat ten aanzien van de rente zeer de vraag is), dan kan men die exploitatiekosten per leerling stellen op ongeveer *f* 15.—¹⁾. Voorts zullen de schoolbesturen in den regel verplicht zijn tot periodieke aflossing van geldleeningen. Stel, dat voor een school van 100 leerlingen *f* 10.000.— is geleend en de verplichte aflossing 2½ % 's jaars bedraagt, dan zou er bovendien nog *f* 2.50 per leerling, dus in totaal jaarlijks *f* 17.50 per leerling moeten worden betaald. Het gemeentelijk subsidie van *f* 8.— per leerling zou dan nog niet toereikend zijn om de helft der kosten te dekken. De rest zou door vrijwillige bij-

¹⁾ Volgens de begrotingsgegevens voor 1924 bedroegen deze kosten van het openbaar bewaarschool-onderwijs — nadat op den post voor verlichting, verwarming en schoonhouden *f* 2200.— was bezuinigd — in de gemeente Utrecht *f* 20.582.— bij 1400 leerlingen of *f* 14.70 per leerling.

dragen — voorzoover de school althans geen inkomsten uit bezittingen heeft — moeten worden gevonden. Doch het is zeer de vraag, of de vrijwillige bijdragen wel steeds ruim genoeg zullen vloeien om die kosten te dekken. De wetenschap, dat de gemeente subsidieert — en de subsidieregeling maakt op het eerste gezicht nogal een vrij royalen indruk — zal de liefdadigheid zeker niet doen toenemen!

Wij zouden daarom liever zien, dat de gemeente inplaats van de vergoeding voor de exploitatiekosten per leerling aan de gesubsidieerde schoolbesturen de opbrengst der schoolgelden liet behouden. Zij kunnen dan hunne schoolgeldregeling zoo inrichten, dat een sluitende exploitatierekening verkregen wordt. Een gemiddelde schoolgeldheffing van c.a. f 17.50 per leerling is o.i. niet te hoog.

Nu is 't mogelijk, dat B. en W. zich voorstellen om, bij aanneming van hun voorstel, slechts goedkeuring aan schoolgeldregelingen van gesubsidieerde scholen te verleenen, indien 't gemiddeld schoolgeld per leerling hooger is dan dit bedrag. Dan zou dus — bij wijziging van hun voordracht in bedoelden zin — de subsidieregeling zwaardere lasten op de gemeente kunnen leggen, dan thans wordt verwacht.

Mocht de Raad aan dit bezwaar een overwegende beteeckenis toekennen, dan zou het o. i. verkieslijker zijn om desnoods, behalve de vergoeding voor exploitatiekosten, ook geheel of ten deele op te offeren de gemeentelijke rentevergoeding voor de stichtingskosten, dan de opbrengst van de schoolgelden. Het voordeel van het prijsgeven van deze rentevergoeding zou zijn, dat de schoolbesturen bij het stichten van hunne school zonder bezwaar bevrijd zouden kunnen worden van een groot deel van de voogdij van B. en W. (met name van hun toezicht op de stichting der school en op het regelen der schoolgelden), hetgeen, gelet op de praktijk der L.O.wet, èn voor B. en W. zelf, èn voor de schoolbesturen een belangrijke verlichting zou beteecken.

Het kan echter ook zijn, dat B. en W. bevreesd zijn dat, wanneer de schoolgeldopbrengst tot sluitpost van de schoolbegrooting gemaakt wordt, de minder vermogende gezinnen in verdrukking zullen komen. Aan dit bezwaar kan echter worden tegemoet gekomen door aan schoolbesturen, die bij het heffen van schoolgeld blijven beneden een bepaald maximum per leerling, een zekere vergoeding per leerling te geven. Op die wijze handelen de meeste gemeentebesturen. Sommige (b.v. *Utrecht* en *Den Haag*) laten de vergoeding per leerling geleidelijk dalen naarmate het schoolgeld stijgt; andere stellen als voorwaarde voor subsidieverleening, dat het schoolgeld niet hooger is dan een bepaald bedrag per kind (b.v. *Nijmegen* niet hooger dan f 15.— per jaar of 25 cents per week; *Gouda* niet hooger dan f 20.— per jaar).

Men neemt bij het stellen van die voorwaarde als maatstaf, hetzij het *maximum* schoolgeld, hetzij het *gemiddeld* schoolgeld per leerling.

Gewoonlijk stelt men de vergoeding van het maximum afhankelijk. Zoo b.v. in *Utrecht*, waar de betreffende bepaling als volgt luidt (art. 4 1ste lid sub 2):

„De bijdrage uit de gemeentekas, bedoeld in art. 2, bedraagt:

2. voor de leerlingen zooveel maal f 4.— per jaar als het aantal leerlingen bedraagt, berekend naar het bepaalde in art. 3 ¹⁾, met dien verstande, dat deze bijdrage wordt verlaagd tot:

f 2.50 per leerling, indien het schoolgeld meer dan f 6.— doch ten hoogste f 12.— per leerling per jaar of meer dan f 0.15 doch ten hoogste f 0.30 per week bedraagt;

f 1.— per leerling, indien het schoolgeld meer dan f 12.— doch ten hoogste f 16.— per jaar of meer dan f 0.30 doch ten hoogste f 0.40 per week bedraagt,

en achterwege blijft, wanneer het schoolgeld meer dan f 16.— per jaar of meer dan f 0.40 per week bedraagt.”

In *Den Haag* is in December 1924 aangenomen een voorstel om bij de vergoeding per leerling het gemiddeld schoolgeld als maatstaf aan te nemen. Door B. en W. worden voorschriften gegeven ter bepaling van dit gemiddelde.

Volgens dit voorstel wordt hier per leerling vergoed:

Opbrengst van het schoolgeld gemiddeld per leerling p. jaar	Bedrag der bijdrage p. leerling als aangegeven in artikel 3 ²⁾
niets (kosteloze scholen)	f 5.—
minder dan f 6.—	- 4.—
f 6.— en meer, doch minder dan f 12.—	- 2.50
- 12.— „ „ „ „ „ - 16.—	- 1.—
- 16.— „ „ „ „ „ -	niets.

Het voordeel van een regeling in laatstbedoelden zin (waarbij dus het gemiddeld schoolgeld als maatstaf genomen wordt) is, dat de schoolbesturen meer vrijheid krijgen bij het regelen van het schoolgeld, dan in het andere geval; zij kunnen, met name door middel van een sterkere progressie, de behoeftige gezinnen zoo veel mogelijk tegemoet komen.

Wellicht ware ook voor Uwe gemeente een dergelijke regeling te aanvaarden. Doch in elk geval behoort o. i. de opbrengst der schoolgelden aan de bijzondere scholen te blijven.

Tenslotte nog deze opmerking. Het voorstel spreekt alleen van nieuw te stichten scholen. Maar bestaan er in Uwe gemeente op 't oogenblik geen bijzondere bewaarscholen? Zoo ja, is er dan al met deze scholen een subsidieregeling getroffen? Is dit niet het geval, dan zou het aanbeveling verdienen om met het oog op de bij het inwerking treden van de verordening bestaande school of scholen een overgangsbepaling op te nemen, waarbij B. en W. gemachtigd worden om — mits voldaan wordt aan zekere minimum eischen (wat betreft het aantal en de bevoegdheid der leerkrachten, het aantal leerlingen en de inrichting van de school) — aan deze school of scholen een gedeelte van het subsidie uit te keeren, onder voorwaarde, dat door de besturen binnen zekeren tijd voldaan wordt aan de eischen, die de verordening stelt.

¹⁾ Art. 3 luidt:

Voor de berekening van het aantal onderwijzeressen, die ingevolge art. 2 in de school werkzaam moeten zijn, dient als grondslag het aantal klassen en leerlingen gedurende twee maanden, voorafgaande aan den 15den Jan. van het jaar, waarover de bijdrage wordt verleend, of, indien het een nieuwe school geldt gedurende de eerste twee kalendermaanden, volgende op die, waarin de school is geopend; als leerlingen komen hierbij slechts kinderen in aanmerking, die in de gemeente wonen en die gedurende bedoeld tijdvak van twee maanden de school bezocht hebben en zich bevonden binnen de leeftijdsgrenzen in de artt. 6 en 7 der verordening tot regeling van het openbaar fröbel-onderwijs in de gemeente gesteld.

²⁾ Blijkbaar zal bedoeld zijn art. 5, luidende: „1. De bijdrage wordt toegekend over het kalenderjaar. Zij wordt echter berekend kwartaalsgewijze, overeenkomstig den toestand, onderscheidenlijk op 15 Maart, 15 Juni, 15 Sept. en 15 Dec. 2. Indien de bijdrage verschuldigd is over gedeelten van een jaar wordt voor de berekening het jaar op 360 en de maand op 30 dagen gesteld.”

GEORGANISEERD OVERLEG.

DOOR

MR. P. S. GERBRANDY.

Inleiding.

De instelling van het Georganiseerd Overleg vindt, zelfs in anti-revolutionairen kring, niet steeds volkomene instemming. Wij zijn van oordeel, dat dit gebrek aan sympathie niet is verdiend en vooral voortspuit uit de publiek door sommigen geuite wenschen om het G. O. te gebruiken als een machtsmiddel ten dienste van den klassenstrijd of als een instrument, dienstig tot het naar beneden halen van het overheidsgezag. Dit streven om het G. O. feitelijk te misbruiken heeft velen zoo ernstig afgeschrikt, dat zij de geheele instelling als een bedenkelijk experiment zijn gaan zien, dat tot ontwrichting der goede verhoudingen in het staatsleven voert. Intusschen gaat het toch niet aan een instelling te vonnissen naar wat bepaalde, meestal revolutionair aangelegde, personen of groepen van haar willen maken, maar worde de eisch vastgehouden, dat ook deze instelling worde beoordeeld naar wat zij in wezen is. De Staten-Generaal worden van zekere zijde misbruikt tegen het wezen van den constitutioneelen regeeringsvorm in, de vakorganisatie dient naar socialistisch belijden den klassenstrijd, de collectieve arbeids-overeenkomst is naar sommiger oordeel een geschikte pauze om den economischen strijd beter voor te bereiden, de verkorte werkdag is voor communisten een geschikt middel om meer tijd voor den socialen oorlog te hebben: het zou er slecht uitzien, indien al die instellingen om die reden in den ban moesten worden gedaan.

Ondanks het pogen van sommigen om het G. O. dienstbaar te maken aan naar ons inzicht te veroordeelen doeleinden, blijven wij in het G. O. zien een instelling, welke in ons staatsleven toejuiching verdient. De volgende bladzijden zullen dan ook gewijd zijn aan het aannemelijk maken van deze stelling, dat het G. O. in den goeden zin des woords Christelijk-social is, dat het G. O. moet worden toegejuicht door elken rechtgeaarden antirevolutionair, die het leven van den arbeid heeft leeren zien in het licht der Christelijke gemeenschapsgedachte, en ten slotte dat het G. O. praktisch kan leiden tot verzachting der tegenstellingen in het economisch leven en het vestigen van een zakelijke, objectieve loonpolitiek door de vertegenwoordigende lichamen.

Ten einde een en ander duidelijk te maken, onderzoeken wij eerst,

wat het *wezen* van het G. O., m. a. w. wat de essentialia zijn van deze nieuwe instelling, bespreken wij daarna enkele principieele *bezwaren*, die zijn opgeworpen en geven eindelijk enkele opmerkingen omtrent de praktische *vormen* en de doelmatige *toepassing*. Waar zeer veel over dit onderwerp is geschreven, houden wij ons aan de hoofdzaken en zullen dus de *détails* moeten laten zwemmen.

I.

Het Georganiseerd Overleg is een instelling, geworden in de praktijk van ons staatsleven, zonder dat zij opzettelijk in de wetgeving was vastgelegd. In dat opzicht is er overeenstemming met de collectieve arbeidsovereenkomst. Ook die instelling was er in de praktijk van het leven, vóórdat zij in het Burgerlijk Wetboek was gesanctioneerd. Maar deze laatste instelling heeft, althans nu, dit op het G. O. voor, dat men een definitie vindt in de wet. Wie iets weten wil omtrent het G. O., is geheel aangewezen op de praktijk. Ook wij hebben aan die praktijk ons oordeel ontleend t. w. aan de Koninklijke Besluiten en verordeningen in staat, provincie en gemeente, en aan de over het instituut verschenen litteratuur, welke laatste reeds vrij omvangrijk is geworden. Ons oordeel is bovendien gerugsteund door de omstandigheid, dat wij zelf tot op heden zijn opgetreden als voorzitter der Commissie voor Georganiseerd Overleg in de provincie Friesland, gelijk die sedert 1923 heeft gewerkt.

Dat het G. O. buiten de wet om is geworden, is niet zijn eenige gelijkenis met de collectieve arbeidsovereenkomst. Men kan zeggen, dat, gelijk de collectieve arbeidsovereenkomst beoogt op het terrein der particuliere ondernemingen en bedrijven (op het terrein van de maatschappij) den werknemers medezeggenschap te verschaffen omtrent de vaststelling der arbeidsvoorwaarden, het G. O. beoogt op het terrein der publieke diensten en bedrijven (op het terrein van den staat) den werknemers medezeggenschap te verzekeren omtrent de vaststelling der arbeidsvoorwaarden.

Door zoo de kwestie te stellen, is reeds een strijdvraag naar voren gebracht. Tegengeworpen wordt n.l., dat medezeggenschap op het terrein der particuliere ondernemingen en bedrijven geen contrabande is, omdat aldaar de gelegenheid bestaat de dienstverhouding te schorsen door staking, welke gelegenheid op het terrein der publieke diensten en bedrijven ontbreekt, daar de werknemer aldaar het stakingsrecht mist en behoort te missen, weshalve de medezeggenschap nopens de arbeidsvoorwaarden aldaar dus wel contrabande is. Wij komen bij de bespreking der bezwaren op dit punt terug, maar merken nu reeds het volgende op. Niet geheel onjuist gedacht is het verband tusschen medezeggenschap en de stakingsmogelijkheid. Inderdaad, de vakorganisatie, die b.v. in de bouwbedrijven de hernieuwing der collectieve arbeidsovereenkomst niet

kan krijgen op de wijze, die zij begeert, kan de staking proclameeren, de vakorganisatie van het overheidspersoneel, die het bezoldigingsbesluit of het ambtenaren- en werkliedenreglement niet kan vastgesteld krijgen, zooals zij meent dat dat moet, mag niet de staking proclameeren, zij mag niet pogen haar wenschen op die manier of te dwingen. Toch is de overeenstemming in strekking der beide instituten grooter en het verschil geringer dan gemelde tegenstelling doet vermoeden. Mits men vasthoude aan de begrenzing, die door den aard der omstandigheid (in dit geval het feit, dat de werkgever tevens staatsrechtelijk overheid is) wordt gesteld, mag o. i. zonder omwegen vooropgesteld worden, dat het G. O. bedoelt aan de ondergeschikten in overheidsdienst te verschaffen, wat de ondergeschikten in het particulier bedrijf reeds veelzins hebben: een behoorlijke mate van medezeggenschap nopens de arbeidsvoorwaarden in ruimen zin.

De wijze, waarop in zeer veel gevallen het instituut van het G. O. is ontstaan, bevestigt het vorenstaande. Wanneer de rechtspositie of de salarieringen in de vertegenwoordigende lichamen aan de orde waren, kwamen de adressen der vakorganisaties van werklieden en ambtenaren in overheidsdienst binnen; daarop volgde in later jaren de gewoonte, de afgevaardigden der vakorganisaties, die daartoe den wensch te kennen gaven, te „hooren”; ten slotte kwam men er toe een permanente commissie, waarin zitting hadden zoowel vertegenwoordigers van het betrokken overheidsorgaan als vertegenwoordigers der organisaties in het leven te roepen en deze wijze van overleg te reglementeeren, en daarbij als regel te aanvaarden, dat, uitzonderingen daargelaten, geen ingrijpende wijzigingen in de loonposities of de ambtenaren- en werkliedenreglementen werden aangebracht, dan nadat de bedoelde commissie was geraadpleegd. Langs dezen weg doorgaans is het G. O. een *conditio sine qua non* geworden voor de vaststelling van loon en rechtspositie. In de procedure, welke leidt tot deze vaststelling van loon en reglement, is het G. O. alzoo een integreerend bestanddeel geworden en in die omstandigheid, dat buiten het G. O. om geen belangrijke decisie meer genomen wordt, ligt de mate van invloed, de mate van medezeggenschap uitgedrukt. Zeker, het is en het blijft waar, dat formeel het betrokken overheidsorgaan dien invloed kan negeeren en elke mate van medezeggenschap illusoir maken, maar wie boven gememoreerden ontwikkelingsgang goed doorziet, zal terstond begrijpen, dat materieel dit negeeren en illusoir maken niet zoo eenvoudig gaat. De praktijk is er om het te bewijzen.

Het best kan men misschien nog de beteekenis van het G. O. begrijpen als men een parallel trekt met den invloed en de beteekenis, welke het Advies van den Raad van State heeft bij beslissingen der Kroon nopens geschillen van bestuur. De Raad van State is „slechts” adviseerend, maar praktisch worden in die geschillen zijn adviezen als regel gevolgd en een afwijking behoeft grondige motiveering.

Bovenstaande beschouwing leidt ons er toe de essentialia, de wezenlijke kenmerken van het G. O., te zien in de volgende 4 elementen:

1. Een gereguleerde wijze van overleg omtrent de arbeidsvoorwaarden der in overheidsdienst zijnde ambtenaren en werklieden tusschen het overheidsorgaan eener- en de organisaties der ambtenaren en werklieden anderzijds.

2. Het daartoe in het leven roepen van een permanent orgaan, waarin twee partijen vertegenwoordigd zijn: de betrokken overheid-werkgeefster en de vakorganisatie der ambtenaren en (of) werklieden.

3. Geen beslissing omtrent loon en rechtspositie van ambtenaren en werklieden in overheidsdienst wordt genomen, tenzij het gevoelen van het vermelde permanente orgaan is gevraagd.

4. De bevoegdheid van dit permanente orgaan is een adviseerende.

Wij hebben een beduidend aantal reglementen, welke in provincies en gemeenten over het G. O. bestaan, nagelezen en meenen, dat als regel de bovenstaande kenmerken daarin zijn te ontdekken. Wij achten reglementeering in dezen zin voorloopig ook de meest doelmatige. De omvang der bemoeiing van het G. O. strekt zich dus uit over de arbeidsvoorwaarden in ruimen zin, over de rechtspositie en over het loon, over al die onderwerpen, welke men doorgaans in de verschillende werklieden- en ambtenarenreglementen kan vinden geregeld. Wel zijn uitlatingen aan te wijzen, die den omvang willen uitgestrekt zien tot b.v. het bedrijfsbeheer; deze uitlatingen hebben praktisch, voorzoover ons bekend is, geen beteekenis. Willens en wetens is het G. O. beperkt tot de arbeidsvoorwaarden gelijk die ook in de grootere collectieve contracten zijn geregeld.

Toch moeten wij nog op twee verder strekkende vormen even wijzen.

Door Dr. J. van Hettinga Tromp te Amsterdam is bepleit een regeling van het G. O. in dien zin, dat de geheele vaststelling der rechtspositie van ambtenaren en werklieden aan den gemeenteraad wordt ontnomen en gansch en al in handen gelegd van de Commissie voor het G. O. Afgedacht van het feit, dat zulk een plan ingaat tegen grondwet en Gemeentewet, is het iure constituendo verwerpelijk, omdat het aantast de verantwoordelijkheid van den Raad voor het finantieel beleid. In de groote steden of gemeenten der moderne staten speelt de loonpolitiek een groote rol. Niet te verwonderen, omdat mede door de exploitatie van zeer omvangrijke bedrijven en diensten de loonpolitiek voor een goed deel de finantieele politiek beheerscht. Men kan haast zeggen, dat in gemeenten als Arnhem, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam de loonpolitiek de spiegel is, waarin het gansche finantieel beleid gezien wordt. Trouwens, de aandacht, welke in dit en het voorgaande jaar aan ons staatsbudget is gewijd geweest, heeft velen er opmerkzaam op gemaakt, welk een belangrijk deel van dat budget is samengesteld uit loonen en salarissen. Hij, die den leden van den Raad de verantwoordelijkheid voor de vaststelling van loonen en salarissen ontnemt, ontnemt hun de kern hunner verantwoordelijkheid. Hij tast niet enkel aan het reeds eeuwen geldende

beginsel, dat de vertegenwoordiging van het volk verantwoordelijk is voor de publieke uitgaven of anders gezegd, dat „het volk over zijn eigen geldmiddelen beschikt”, hij ontzielt o. i. de gemeentebesturen door van hun schouders af te nemen dat stuk van het bestuursbeleid, dat typeerend is voor de wijze waarop zij hun verantwoordelijkheid dragen. Het project-van Hettinga Tromp is daarom ten eenenmale verwerpelijk.

Een ander verder strekkend plan werkt reeds in de praktijk. Of elders soortgelijke regelingen bestaan, is ons niet bekend, wij kennen alleen die van Amsterdam. Amsterdam combineert met het type van het G. O., gelijk wij dat hiervóór aanduidden, dezen anderen verder strekkenden vorm, dat het G. O. uitvoerende bevoegdheid verkrijgt. De strekking is daar deze: het ambtenaren- en werkliedenreglement stelde hoofdlijnen vast, de uitvoering en toepassing worde gegeven in handen van de commissie voor G. O. Het bezwaar, dat langs dezen weg zou kunnen rijzen, dat ook aldus uitgaven worden vastgelegd, die de Raad niet voteerde of een uitvoering of toepassing gemaakt strijdig met gemeenteverordening of gemeentebelang, is ondervangen door den repressieven regel, dat geen uitgaaf meebrengende maatregel in werking treedt, tenzij daarvoor gelden zijn beschikbaar gesteld door den Raad en dat de Gemeenteraad onjuiste regelingen kan schorsen en vernietigen. Daarmee is aan den eisch der wet o. i. voldaan. Voorzoover wij weten is de Amsterdamsche regeling ook niet gecasseerd. Of overigens deze regeling, die toch den weg opgaat van het creëren van een nieuw orgaan met meer dan adviseerende bevoegdheid, gewenscht is, worde liever later besproken, wanneer zij in de praktijk eenige jaren heeft gewerkt. Wij veroorloven ons slechts de opmerking, dat theoretisch deze regeling zeer appetijtelijk is, omdat zij de door de praktijk der groote bedrijven en diensten noodwendige detaillering in de loonposities brengt buiten de discussies in den Raad, die toch reeds eenigermate het gevaar loopen van op het terrein der publieke uitgaven te worden „pound foulisch and penny wise”.

Wij spreken dus verder alleen over het eerstaangegeven type van het G. O. en komen thans tot de tegen haar geopperde bezwaren.

II.

Wij kunnen op geen betere wijze ons oordeel weergeven over het G. O. dan door de bezwaren, die van verschillenden kant zijn ontwikkeld, te overwegen. De bezwaren komen veelszins telkens op dit ééne punt, dat het G. O. aantast de positie der overheid. De bezwaarden achten het eigenlijk verkeerd, dat een werkgever, die tevens overheid is, over de arbeidsvoorwaarden onderhandelt. Voorzoover de eischen des tijds en de eischen van billijkheid op de arbeidsvoorwaarden van invloed hebben te zijn, kunnen de op democratischen grondslag opgetrokken organen (gemeenteraad, staten, Kamers) aan die eischen zonder G. O. voldoen.

De onderhandeling leidt er slechts toe, dat de overheid naar beneden gehaald wordt en de ambtenaar bevoorrecht. Dit is de toon, die feitelijk in al de bezwaren naar voren treedt.

Wij hebben getracht — de formuleering verschilt zeer sterk — de bezwaren, die feitelijk alle, gelijk gezegd, op het bovengenoemd raam geborduurd zijn, zooveel mogelijk te preciseeren en hebben dan drieërlei grief gevonden.

De eerste luidt zakelijk als volgt. Elk georganiseerd overleg, dat ook maar in de geringste mate de overheid bindt in het nemen harer besluiten tegenover de ambtenaren en aan die laatsten eenige medezegging geeft, is in strijd met het wezen van ons staatsrecht, omdat het de overheid op zij zet en daarvoor in de plaats stelt een nieuw orgaan in den staat, dat ons staatsrecht niet kent; theoretisch moge aan het type van het georganiseerd overleg met adviseerend karakter dat bezwaar nog niet kleven, het is toch een eerste stap op den weg, die daartoe wel voert, dus: principiis obsta.

Zij, die deze grief opwerpen, geven eigenlijk (dit blijkt uit de restrictie) toe, dat, zolang het adviseerend karakter van het G. O. vastgehouden wordt, principieel bezwaar eigenlijk niet aanwezig is, maar zij vreezen, dat het adviseerend G. O. er op uit zal loopen, dat de overheid-werkgeefster zich niet voldoende handhaaft, dat haar overheidstaak daardoor in het gedrang komt en de ambtenaren, althans het orgaan van het G. O. waarin zij sterk vertegenwoordigd zijn, zich een functie met meer dan adviseerend karakter zal verwerven.

Er zijn uitlatingen in de kringen der vakorganisatie gedaan, die zekere vrees wettigden, b.v. de eisch, dat met de vakorganisatie zal worden onderhandeld op welken tak van dienst bezuinigd zal worden (onderwijs, rechtswezen, openbare werken etc.), vóórdat uitgesproken kan worden of in een salaris vermindering kan worden bewilligd.

Wij herhalen hierbij, wat wij boven hebben opgemerkt: het gaat niet aan het instituut te veroordeelen naar wat sommige groepen of personen er van hebben willen maken. De strekking van het G. O. is een instantie te scheppen, welke gelegenheid biedt om in een zakelijk gestemde sfeer werkgever en werknemer zoo tot elkaar te brengen, dat zij beide op zakelijke gronden overtuigd zijn van de billijkheid naar *alle* kanten van de arbeidsvoorwaarden, waaronder gewerkt wordt.

Het is onjuist te denken, dat het feit, dat hier de overheid werkgeefster is, feitelijk partijen brengt op een eiland, dat vrij gelegen is van de sociale eischen en van het maatschappelijke verkeer; neen, onze moderne overheid, die in stee van in de gemeente slechts een secretaris en een ontvanger, in de provincie eenig waterstaats- en griffiepersoneel, in den staat een stel departementale ambtenaren, officieren en rechters te moeten bezoldigen, juist genoopt is door haar groote diensten en bedrijven honderden en duizenden een billijk loon toe te kennen, onze moderne overheid staat bij de vaststelling dier loonen en salarissen op normen

en rechten, die zij als niet te negeeren grootheden heeft te aanvaarden. Niet de finantiën der overheid alleen, maar ook die niet te negeeren grootheden spelen bij de vaststelling der salarissen en der rechtspositie een groote rol. Daarover moet over en weer gesproken kunnen worden, daaromtrent is het dringend noodig, dat partijen zich éénig maken, dat het eindresultaat beider instemming heeft. De noodzakelijkheid van het G. O. staat in nauw verband met de grootere taak onzer moderne overheid, vergeleken bij die van vóór 50 jaren. De overheid is in het algemeen belang — en dat zal blijven doorgaan zoolang een steeds compacter bevolking op een beperkt territoir zich ophoopt — den weg opgegaan van veel belangen aan zich te trekken, zij zal de consequenties, dat zij daardoor als werkgeefster diep in het sociale leven is ingedrongen, moeten aanvaarden. En het is het recht der honderden en duizenden werknemers, die in de leiders der vakorganisaties het schild boven hun hoofd erkennen, dat met hun rechten, de vorderingen, die zij mogen en moeten stellen, ter dege rekening wordt gehouden. Dat is een belang van de overheid-werkgeefster ook.

De tweede grief, het tweede bezwaar hangt met de eerste samen. Men redeneert als volgt: gij beweert weliswaar, dat ge geen binden der overheidsorganen beoogt, maar gij zet zelf toch den voet op dien weg, omdat gij vertegenwoordigers der overheid en vertegenwoordigers harer ondergeschikten op voet van gelijkheid doet samenspreken; daardoor haalt ge de overheid van de plaats, die zij in het volksleven moet innemen; de verhouding van den ambtenaar tot den Staat is eene van hogere orde dan die van den werknemer in particulier bedrijf tot zijn werkgever; bij de laatste verhouding is van weerszijden persoonlijke macht en voordeel in hooge mate betrokken; bij de eerste is de werkgever orgaan der gemeenschap en handelt in het afgetrokkenene alleen in haar belang, kan hij geen eigen belang dienen. De hooge positie der overheid als orgaan der gemeenschap zou dus beletten een spreken op voet van gelijkheid met de ondergeschikten, maar deze eisch, aan de overheid gesteld, behoeft den ambtenaren niet te schaden, daar het gemis van bewegingsvrijheid van den ambtenaar tegenover de overheid-werkgeefster wordt vergoed door een betere regeling der positie.

Eerlijk gezegd, dit bezwaar lijkt ons nog al komisch. Is het geen spelen met woorden? Of meent men, dat de overheid, door als werkgeefster toe te treden tot het G. O., gaat transigeeren over een deel harer taak of een machthandel gaat drijven over de hoegroothed van het loon? Laten wij tot recht verstaan der zaak dit bezwaar beantwoorden, door ook in dit verband nog eens te zeggen wat vooral het G. O. beteekent. Door de aanvaarding van het G. O. spreekt de overheid uit, dat zij, in zoo omvangrijke mate werkgeefster geworden, die taak van werkgeefster slechts dan naar behooren zal vervullen, als zij, evenals de werkgever in het particuliere bedrijf, omtrent de voorwaarden, waaronder gewerkt wordt, behoorlijk overleg heeft gepleegd en getracht een basis te vinden,

die beide partijen bevredigt. Zij geeft daarbij te kennen: de normen, welke gelden voor de vaststelling der arbeidsvoorwaarden, zijn geen regelen, die men uitsluitend uit de overheidstaak kan afleiden, maar het zijn regelen, waarvan de gegevens voor een goed deel liggen in het bedrijfsleven in het algemeen en die samenhangen met de eischen, die de werknemer mag en moet stellen, voorzover hij, als gevend zijn volle arbeidskracht, aanspraak heeft op een behoorlijk bestaan. In en bij de vaststelling der arbeidsvoorwaarden ontmoet de overheid-werkgeefster, niet minder dan de particuliere werkgever, *een eigen recht* van den werknemer, dat zij heeft te eerbiedigen en dat zij doorgaans slechts dan goed verstaat, als zij met zijn vertegenwoordigers overlegt.

De overheid-werkgeefster zegt dus: ik ben niet alleen overheid, ik ben werkgeefster ook en in die hoedanigheid verantwoordelijk net zoo goed als een groote particuliere ondernemer en ik heb er behoefte aan om door een samenspreking met de vertrouwensmannen der werknemers de overtuiging te verwerven en de overtuiging te schenken, dat de dienstvoorwaarden billijk zijn, ik begeer daartoe een geregeld, goed gereguleerd contact.

Wij moeten in dit verband nog een opmerking maken. De bezwaarden maken een scherpe tegenstelling tusschen den particulieren werkgever en de overheid als werkgeefster. Men stelt daarbij de zaak eigenlijk aldus: de particuliere werkgever, die ten slotte particuliere belangen verzorgt, kan zich de luxe veroorloven die belangen te behandelen zooals hij goed vindt, hij kan schacheren als hij dat verkiest, dat kan de overheid nooit. In de werkelijkheid echter bestaat die tegenstelling lang niet aldus. Zeer veel particuliere bedrijven hebben een sterk sprekend gemeenschaps-cachet en ook daar is, niet minder dan in de eigenlijke overheidsbedrijven, het publieke belang zeer groot. Wij denken aan particuliere elektrische centrales, particuliere vervoermaatschappijen, groote nationale industrieën etc. Het gemeenschapskarakter van veel bedrijven is groeiende. Bij dezen stand van zaken kunnen wij dan ook niet inzien, wat er eigenlijk tegen geweest ware — de praktijk is anders geloopt — dat in veel overheidsdiensten en -bedrijven de voorwaarden bij collectief contract waren vastgesteld.

Het derde bezwaar luidt zakelijk als volgt. Gij scheidt met Uw georganiseerd overleg voor den ambtenaar een uitzonderingspositie. Eerst mag de ambtenaar en werkman in overheidsdienst evenals elk ander als stemhebbend burger zijn invloed doen gelden op de samenstelling der colleges, die straks zijn positie regelen. Daarna geeft ge hem bovendien de gelegenheid, door hem tot het georganiseerd overleg toe te laten, om op die regeling zijner positie nog opnieuw grooten invloed te oefenen. Gij biedt daardoor ten onrechte in onzen democratischen staat, waarin de organen der gemeenschap als het ware de „Gesamt-wille” van alle burgers tezamen uitdrukken, den ambtenaar de gelegenheid die organen der gemeenschap naar zijn hand te zetten. In plaats

van de ondergeschiktheid aan de gemeenschap, die den ambtenaar be-
taamt, loopt ge gevaar te krijgen de ondergeschiktheid der gemeenschap
aan de ambtenaren.

Achter deze beschouwing schuilt een opvatting over de positie der
overheid, die wij allermint deelen. Immers, de consequentie dezer be-
schouwing schijnt ons te zijn, dat voor den wil van de overheidsorganen
daarom gebukt moet worden, wijl hij uitdrukt den wil van alle burgers;
zij laadt althans den schijn op zich van het gezag der overheidsorganen
te baseeren op zijn democratischen grondslag en dat gezag vrijwel als
onbeperkt te construeeren. Naar onze opvatting is het gezag der overheid
beperkt, doordat het velerlei sferen en rechten, die een zekere zelf-
standigheid bezitten, moet erkennen en eerbiedigen. Ook moet erkennen
zeker recht van hem, die zijn werkkraft en zijn leven geeft, om over
de voorwaarden, waaronder dat geschiedt, permanent mede te oordeelen.

Afgedacht echter hiervan komt ons het genoemde bezwaar onjuist
voor. Eigenlijk houdt het in een waarschuwing tegen corruptie. Men
vrees permanent zwichten der overheidsorganen voor de eischen der
ambtenaren, vooral voor de eischen der centrale vakorganisaties. In zoo-
verre die waarschuwing in onzen tijd zeker recht van bestaan heeft,
worde zij ernstig overwogen. Alleen, zij legt ten onrechte een verband
tusschen georganiseerd overleg en het bedoelde gevaar. Een sterk bewijs
daarvan levert ons Amerika. In de Vereenigde Staten bestaat het ge-
schetste bezwaar. In de politiek is het in enkele steden en staten en tot
op zekere hoogte in den Bondsstaat gewoonte, dat verandering van
richting in het plaatselijk of landsbestuur met zich sleept een vervanging
op groote schaal van ambtenaren. In veel opzichten draagt de politieke
strijd aldaar sterk het kenmerk van een met felle middelen gevoerden
strijd tusschen ambtenaren en adspirant-ambtenaren. Corruptie alzoo
van het politieke leven. Tegelijkertijd echter is Amerika het land, waar
men in de houding tegenover de georganiseerde werknemers veel minder
tegemoetkomend is dan in de oude wereld en van maatregelen als ge-
organiseerd overleg behoorlijk ver is verwijderd. De vraag, of de belangen-
strijd der ambtenaren overwegenden invloed zal oefenen in den politieken
kamp, hangt o. i. van geheel andere factoren af. Het beste geneesmiddel
tegen dit opdringend gevaar is het handhaven van den politieken strijd
als een beginselstrijd in den nobelsten zin des woords. Beslissend bovenal
in dezen zijn de religieuze factoren en de vraag hoe het volk in zijn
zedes en gewoonten bewust en onbewust vraagt naar de eischen van
het Heilig Evangelie.

In de bespreking der bezwaren is vanzelf gebleken, dat het G. O.,
d. w. z. het meespreken over de algemeene voorwaarden, waaronder ge-
werkt zal worden, iets wat na moeizaam streven in een langdurige ont-
wikkeling in het particulier bedrijf is verkregen, o. i. gul behoort te worden
aanvaard. Onze conclusie nopens het instituut is gunstig. Het verzacht
de scherpe verhouding, die tusschen werkgever en werknemer nog veels-

zins aanwezig is, het verkort niet in het minst het budgetrecht der politieke organen, maar doet slechts zien, dat dat budgetrecht — net zoo min als het de prijsbeweging der goederen, waarmee het ook in aanraking komt, kan beheerschen — geen eiland is, dat vrij gelegen is van de sociale eischen en het maatschappelijk verkeer, maar dat het stuit op en begrensd wordt door normen en rechten, die voor het bedrijfsleven gegevene grootheden zijn. Het wischt niet uit, dat de overheid gezagsdraagster is, maar benadrukt, dat dat gezagdragen gepaard gaat met een breede taak als werkgeefster, die in veel opzichten dezelfde functie vervult als de werkgever in het vrije bedrijfsleven. Het biedt den ambtenaar en zijn organisatie geen meerdere gelegenheid om op het politieke erf invloed te oefenen dan tot heden het geval is, maar het wil hem niet onthouden wat zijn collega in de vrije maatschappij, speciaal door den vorm van het collectief contract, aan mede-invloed in het bedrijfsleven heeft veroverd.

III.

Rest nog te spreken over vorm en toepassing van het G. O. Wij doen hierbij een keuze en zeggen iets over vier punten: Welke organisaties behooren tot het G. O. toegelaten te worden, op welke wijze behoort men te komen tot een resultaat in de commissie voor G. O. (wijze van stemmen), wanneer moet een zaak in het G. O. gebracht worden, wat is de beteekenis van het advies? — Men veroorlove ons de beantwoording dezer vraagpunten ietwat categorisch te geven.

Ontstellend veel woorden zijn gewijd aan de vraag, welke vereenigingen moeten toegelaten worden tot het G. O. Hierover is veel meer geschreven en gewreven dan over de beteekenis van het G. O. zelf. Van bepaalde zijde is het toelaten der zoogenaamde categorale bonden heftig bestreden. Nu willen wij wel eerlijk erkennen dat wij het toelaten der categorale bonden op zich zelf niet toejuichen. In de groote sociale beweging hebben deze bonden een geringe plaats, wij begeeren de aaneensluiting in algemeene centrale landelijke bonden, gelijk het C. N. V. die ook voorstaat en zouden het liefst zien, dat b.v. in de gemeenten alleen de plaatselijke afdelingen dezer bonden in het G. O. vertegenwoordigd waren. Toch meenen wij, dat de categorale bonden niet uitgesloten mogen worden. De overheid heeft zich te dezen opzichte geen partij te kiezen. Zij late de vertegenwoordiging *aan de werknemers zelf over*. Men peile het gevoelen der ambtenaren en werklieden, of leide dat af uit de wijze waarop zij georganiseerd zijn, en beperke er zich toe als voorwaarde voor vertegenwoordiging enkel een bepaald aantal leden, in dienst van het betrokken overheidsorgaan, te stellen. Een organisatie ad hoc is dus niet uit te sluiten. De organisatie in de vakbeweging, die nog ontzaggelijk veel te wenschen overlaat, blijve het gebied der vakbeweging zelf. Naar deze gedachte worde ook de zoo vaak misbruikte

wending, dat men wel met z'n eigen menschen onderhandelen wil, beoordeeld. Wie de werknemers zullen vertegenwoordigen, blijve zoo ruim mogelijk aan henzelf ter beantwoording over.

Zeer netelig is de kwestie, hoe men in het G. O. tot een resultaat, als slot van bespreking, komt. Wat voor ons in dezen beslist, is de drang om tot resultaat te geraken. Men heeft bepleit een zich tevreden stellen met een procesverbaal van het verhandelde. Iets verder gaat de oplossing, die het procesverbaal van het behandelde met een hoofdelijke stemming besluit. Wij zouden tegen deze laatste oplossing weinig bezwaar hebben, indien wij de overtuiging bezaten, dat daarmee de behandeling van zaken gediend was. Wij hebben die overtuiging niet, omdat wij vreezen, dat op deze wijze de drang tot het bereiken van eenstemmigheid te zwak werkt en de bespreking ongunstig beïnvloed wordt. Ieder, die van vergaderen weet mee te spreken, zal dit gevoelen.

Wij adviseeren derhalve om een vorm te kiezen, welke het zich vinden over en weer het krachtigst bevordert. Dit geschiedt door te eischen een besluit der Commissie, waarbij de vertegenwoordigers der overheid en die der organisaties elk evenveel stemmen uitbrengen. Men kan hierin een nuanceering maken, waardoor het mogelijk wordt, dat een deel der stemmen van de organisaties zich voegt bij die der overheidsvertegenwoordigers en omgekeerd, men kan ook streng aan twee gescheiden partijen vasthouden. Wij verkiezen het laatste, mits het procesverbaal de mogelijkheid biede om te relateeren, op welke wijze de organisaties haar stem hebben bepaald.

Deze laatste vorm heeft het bezwaar, dat staking van stemmen dikwijls kan voorkomen, hij heeft het voordeel, dat de drang om een allen bevredigend rapport en advies uit te brengen, het grootst is.

Wanneer moet in het permanent orgaan, in de commissie voor G. O., een zaak aangebracht worden? — Dit levert moeilijkheden op. Bij een gemeente zijn B. en W. in de commissie vertegenwoordigd. Maar zij zijn daarin vertegenwoordigd door één of twee hunner, soms ook door een hoofd van bedrijf. Bij de provincie zijn Gedeputeerde Staten vertegenwoordigd door een of meer leden van het college. Voor het landsbestuur is het niet anders. In hoeverre moet de vertegenwoordiger van het overheidsorgaan vrijheid van beweging hebben, of zit hij daar enkel als mandataris? — Moet hij zich vergewist hebben van het oordeel van het college, dat hij vertegenwoordigt? — Bindt hij door zijn houding zijn medeleden?

Te dezen opzichte zullen steeds moeilijkheden blijven. Wij bevelen de volgende werkwijze aan. De commissie voor G. O. vergadere op bepaalde tijden, b.v. tweemaal per jaar. De agenda worde tijdig genoeg opgesteld. De belangrijke punten dezer agenda worden vóóraf in het betrokken college behandeld, zoodanig, dat de vertegenwoordiger in het G. O. in 't algemeen de stemming van zijn college kent. In belangrijke gevallen, die twijfel bieden, worde de vergadering der Commissie verdaagd. De

vertegenwoordigers der vakorganisaties handelen *mutatis mutandis* in gelijken zin.

Het is op de wijze als bovenbedoeld gelukt in de commissie een advies op te stellen. Wat is de beteekenis van dit advies? Zijn de betrokken vertegenwoordigende lichamen toch eigenlijk niet verplicht om het resultaat van het overleg te aanvaarden? Wij beantwoorden deze vraag beslist ontkennend. Het georganiseerd overleg sterft langzaam weg, wanneer het advies der Commissie van overleg en het besluit van het betrokken overheidsorgaan als regel elkaar niet dekken; wij aarzelen desondanks niet om vol te houden, dat de gebondenheid van een gemeenteraad om te aanvaarden, wat de Commissie van overleg na lang en breed gediscussieer heeft vastgesteld, volstrekt onverdedigbaar is. Zelfs zij men voorzichtig met te spreken van „moreele” gebondenheid. Een raad, die den wissel der Commissie voor georganiseerd overleg niet honoreert, kan juist door die non-acceptatie blijken een heel hoogstaand college te wezen. Het is te betreuren wanneer in de praktijk het verwerpen der conclusies van het georganiseerd overleg hoofdregel wordt, het politieke lichaam heeft in laatste instantie uit te maken, wie daarvan de schuld draagt. De eindverantwoordelijkheid blijft bij het politieke orgaan.

Waarom? — Wij hebben tevoren scherp den nadruk er op gelegd, dat georganiseerd overleg bedoelt overleg eigenlijk tusschen werkgever en werknemer, en dat de taak van den werkgever, voor zoover het betreft de houding tegenover de werknemers, niet uit de overheidstaak alleen is af te leiden. De Commissie voor georganiseerd overleg is een orgaan, dat werkgever en werknemers bijeenbrengt. Maar, hoe scherp dit ook gezien moet worden, hoe vast het ook sta, dat men er in dezen niet komt met de zaak te bezien alleen en uitsluitend van de zijde van overheid, staat en staatsorgaan, evenzeer blijft waar, dat hier politieke democratie en bedrijfsdemocratie elkaar ontmoeten en dat men niet kan doen, alsof de werkgever in casu niet tevens overheid is.

De centrale commissie voor georganiseerd overleg in ambtenarenzaken heeft indertijd aan de heeren prof. Mr. Diepenhorst, prof. Mr. Kranenburg, Mr. Mendels, prof. Mr. J. Oppenheim, en prof. Mr. Struycken gevraagd, hun oordeel kenbaar te maken over de vraag inzake de arbeidsvoorwaarden der ambtenaren-organisaties, de salarisregeling daarbij inbegrepen. Een uittreksel uit de beantwoordingen is opgenomen in het nummer van 1 November 1921 van *Gemeentebelangen*.

Het ligt voor de hand, dat de antwoorden onderling verschillen. Wanneer men echter de antwoorden rustig overweegt, ziet men ook groote overeenstemming. Het verst gaan prof. Mr. Kranenburg en Mr. Mendels. Maar ook dezen geven te kennen: sunt certi denique fines. Men kan verschillen over de vraag of artikel 63 der grondwet, artikel 131 der provinciale- en artikel 136 der gemeentewet vergunnen de salariering binnen zekere grenzen over te laten aan een commissie — wij zien daarin voorloopig geen bezwaar —, men kan er op wijzen, dat arbeids-

voorwaarden meer omvat dan bezoldiging, één zaak blijft onomstootelijk: het staatsrechtelijk beginsel, dat in de geciteerde artikelen en in heel onze constitutie verscholen ligt, is en behoort te blijven, dat de eindverantwoordelijkheid voor de uitgaven, die de regeling der arbeidsvoorwaarden meebrengen, rust op de betrokken overheidsorganen, en dat het inderdaad een ontwijking van het politieke leven zou beteekenen hun van die verantwoordelijkheid te berooven. Wij herhalen het: dat zou niet alleen in strijd zijn met den regel, dat het volk over zijn eigen geldmiddelen beschikt, het zou de betrokken organen ontzielen, doordat dat stuk van het bestuursbeleid, dat typeerend is voor de wijze waarop zij hun verantwoordelijkheid dragen, van hun schouders werd weggenomen.

Dit laatste worde bij de uitoefening van het G. O. door onze mannen steeds bedacht. Er hangt voor het slagen van het G. O. zeer veel af van de wijze, waarop de commissie-leden hun taak opvatten. Wij zouden haast durven zeggen: daarvan hangt alles af. Daarom is zelfs de keuze van de afgevaardigden een voorname zaak. Maar de toepassing van het G. O. geeft ook een mooie taak: harmonie te scheppen tusschen de rechten en plichten der overheids-ambtenaren en -werklieden eener- en den plicht tot een krachtig regeerbeleid anderzijds, eenheid en gemeenschap te brengen in het hoofd en het hart der ondergeschikten en dergenen, die geroepen worden met den arbeid dier ondergeschikten hun regeertaak te vervullen.

Dit is alleen mogelijk door de zaak der bezoldiging en de regeling der rechtspositie zoover mogelijk te brengen en te houden in een zakelijke, objectieve en nobele sfeer.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

XI.

De opkomst der moderne natuurrechtsleer en der staatsrechtswetenschap.

De gewijzigde probleemstelling in het moderne natuurrecht.

Tot hiertoe schetsten we het humanistisch proces van verwereldlijking der levenssferen in de staatkunde (de opkomst van de leer der staats-

raison), de natuurwetenschap (de grondlegging van het moderne wetenschapsbegrip in de natuurwetenschap) en de theologie (de ontwikkeling van universeel-theïsme en moreel rationalisme met hun specifiek humanistische tolerantiedenkeelden). Wij zaken renaissance en humanisme als onberekenbare levensmachten vol ontombaren schoonheids- en scheppingsdrang zich op de ineenstortende middeleeuwse eenheidscultuur werpen. Het individu werd zich zijn waarde bewust en deed de banden, die zijn vrijheid kluisterden, springen. De eeuwigheidswaarden verlegden zich geleidelijk in de natuur, in de wereld, in het „Diesseitige”. Op den achtergrond van dit bewogen drama vol kleurenschittering en uitbundige zonneglans zagen wij de groote slagschaduw van het nominalisme, dat in dit geheele individualiseerings- en naturaliseeringsproces een gewichtige rol speelde.

De Franciskaner geest, die tegenover Thomas van Aquino de traditie van Platonisme en Augustinisme vertegenwoordigde, was voor een gedeelte in sectarisme verlopen, voor een ander deel werkte hij door in de reformatiebeweging en tenslotte stond hij krachtige levenssappen af aan de moderne humanistisch-naturalistische cultuur. Duns Scotus, de doctor subtilis, was begonnen met de definitieve scheiding van gelooven en weten; Occam's nominalisme had de kloof tusschen religie en wetenschap verbreed, het Roomsche kerkbegrip in de grondslagen aangetast en de soevereiniteit van den staat als schepping van individuen bij verdrag geproclameerd. Waar alles, wat zaak der religie is, door Occam buiten het terrein der wetenschap was gebannen en de historie naar Augustinus' voorbeeld onder het theologisch licht van het contingente handelen Gods en van den universeelen strijd tusschen godsstaat en wereldstaat werd beschouwd, kon ook de geschiedenis geen object van wetenschap zijn. Zoo bleef voor de wetenschap slechts over de natuur als mathematisch ken-object, volkomen geïsoleerd van de andere kensferen. Daarnaast stond de psychologie als kennis van de individueele zielsverschijnselen ¹⁾, een ken-object, dat in den Augustinischen sfeer immer in bijzondere mate belangstelling wekte, daar de ziel de draagster was der Christelijke mystiek en tegelijk in ken-theoretischen zin de draagster van de zekerheid der kennis ²⁾. Wij zagen, hoe de renaissance deze erfenis van het nominalisme overnam en hoe de moderne natuurwetenschap met Copernicus, Kepler en Galilei de mondigheid van de menschelijke rede inluidde. Dan zagen we hoe daarnaast de theologie en ethiek zich geleidelijk in het naturalistisch wereld- en levensbeeld van het humanisme voegden. Tenslotte wezen

¹⁾ Zie *Paul Höningheim*: „Die soziologische Bedeutung der nominalistischen Philosophie” in de „Erinnerungsgabe für Max Weber” (1923) II, S. 186/7.

²⁾ Vgl. *Augustinus*: Soliloquia I, 2 no. 7. „Deum et animam scire cupio. Nihilne plus? Nihil omnino”. ib. II, 1 no. 1: Tu, qui scis te nosse, scis esse te? Scio. Unde scis? Nescio. Simplicem te sentis an multiplicem? Nescio. Moveri te scis? Nescio. Cogitare te scis? Scio”. Dit laatste is een uitspraak, waarin Augustinus vooruitgrijpt op Descartes' „Cogito ergo sum”.

wij er op, hoe de *eenheid* in dit wereld- en levensbeeld ('t zij *aesthetisch*, 't zij *rationalistisch* getint) eerst kon komen, toen het mathematisch wetenschapsbegrip zich met de Stoïcijnsche en Epicureïsche grondtendenzen in de humanistische theologie, ethiek en rechtsbeschouwing, verbond. Want deze laatste trias scheen aanvankelijk een ondoordringbaar bolwerk tegenover de nieuwe wetenschappelijke methode te vormen, die immers van de mechanica, de physische bewegingsleer, was uitgegaan.

Dit proces van geleidelijke doordringing der nieuwe mathematische methode op deze kengebieden gaan we thans schetsen in de humanistische natuurrechtsleer en de daarin wortelende staatsrechtswetenschap, waarna we dan onze behandeling der renaissance en het humanisme afsluiten met een korte analyse der humanistische wetsidee, waarin de eenheid van het humanistisch wereldbeeld haar grondslag moet vinden.

De humanistische natuurrechtsleer, gezien in de universeele ontwikkeling der moderne levens- en wereldbeschouwing, wordt een probleem van buitengewone aantrekkingskracht en verliest geheel het prentjesachtig cachet, dat haar in de doorsneebehandeling der handboeken over de historie der rechtsphilosophie is opgedrukt. Isoleering uit de ontwikkeling beteekent in de historie de dood.

We willen dan — zij 't al in dit verband slechts in ruwe schets — het probleem van het modern-humanistisch natuurrecht onderzoeken en het daarbij in zijn verband met, en tegenstelling tot het scholastieke natuurrecht beschouwen. *Wij zullen dan zien, hoe de problemen der staatsraison, moderne wetenschapsbeschouwing en moderne godsdienstopvatting zich in de probleemstelling van het moderne natuurrecht als 't ware op één punt samendringen; hoe het nominalisme als verborgen kracht achter dit natuurrecht staat en het een geheel ander cachet opdrukt dan het Thomistische, en hoe de totaal gewijzigde sociologische onderbouw ook geheel andere tendenzen er aan verleent.* Wij vangen aan met het laatste punt.

De sociologische onderbouw.

Het scholastieke natuurrecht van Thomas van Aquino — een meesterstuk van diepe denkkraft en logischen opbouw — was een inhaerent bestanddeel van de hiërarchische levens- en wereldbeschouwing van het Thomisme. De Thomistische wetsidee, de *lex aeterna*, doortrokken van de Aristotelische *metaphysica* der substantieele vormen, gefundeerd in het entelechiebegrip, bond alle levens- en werelddferen in de hiërarchische orde van het *corpus christianum* te zamen.

Het Thomistisch natuurrecht als lager onderdeel der natuurlijke zedeleer en met deze laatste een inhaerent bestanddeel van de *theologia naturalis* (natuurlijke theologie) pretendeerde de heerschappij over staat en maatschappij beide. De staatkunde, het volkenrecht, het burgerlijke recht, het staatsrecht, de economische orde, zij allen waren hiërarchisch onder het natuurrecht als de eeuwige zedelijke rechtsorde Gods geschikt.

Als *lex naturalis*, vormgevend beginsel in de entelechie der menschelijke natuur, subjectief bestanddeel van de *lex aeterna* of het wereldplan Gods, was dit natuurrecht naar zijn eerste en secundaire (door onmiddellijke gevolgtrekking uit het eerste beginsel af te leiden) principia onveranderlijk en eeuwig, gegrond in het redelijk wezen Gods.

De decaloog was de geopenbaarde uitdrukking der secundaire principia, welke door de natuurlijke rede buiten alle openbaring om vielen af te leiden uit den ethischen grondregel: Doe het goed, laat het kwaad, of wel naar Thomistische duiding: Handel overeenkomstig de doelmatige ontwikkelingsprincipia, die aan uw redelijke natuur eigen zijn. In rang boven dit natuurrecht stond dan weer de *charitas* of de christelijke liefdeleer, waarmede de kerk op de basis van het natuurrecht, dit laatste tot hooger trap opvoerde.

De sociologische onderbouw van dit thomistisch natuurrecht was de kerkelijke eenheidskultuur, zooals we die in ons 2de artikel schetsten, met een sterk gecentraliseerd kerkgezag, een zwak, verbrokkeld staatswezen en een gesloten gilden- en „Genossenschafts”wezen. Het individu was overal gebonden in afgesloten verbanden; de beroepen, de bedrijven waren gebaseerd op het beginsel der „Arbeitsgenossenschaft”: meester en gezel werkten schouder aan schouder en hadden gemeenschappelijk belang in het bedrijf. Het staatsgezag in leenstelsel en den zich daaruit ontwikkelenden standenstaat tot machteloosheid gedecentraliseerd, vond overal als tusschenschakels tusschen zich en den staatsburger de feudale gezagsverhoudingen en de Genossenschaften, de gesloten verbanden, die een rechtstreeksche aanraking met de individuen schier onmogelijk maakten. Nieuw recht werd door dit staatsgezag nagenoeg niet geschapen¹⁾. Het kanoniek recht voerde zijn universeele gelding door bij de versplintering der bestaande volksrechten. Al deze factoren, gevoegd bij eenvoudige levensverhoudingen en een overheersching van de Naturalwirtschaft, maakten het aan het kerkgezag geruimen tijd mogelijk door een authentieke interpretatie van de zedewet en het natuurrecht alle levenssferen te beheerschen. Nog de beroemde *Baldus*, overigens sterk geneigd tot absolute vorstenmacht, verklaart in de XIVe eeuw geheel conform het kanonieke recht, dat het natuurrecht boven de overheid staat en dat daarom de keizer niet rechtsgeldig het nemen van rente kan veroorloven²⁾.

¹⁾ Vgl. *H. Spangenberg*, „Vom Lehnstaat zum Standestaat” S. 15 nt. 1: „Es ist eine Eigentümlichkeit mittelalterlicher Gesetze, dasz sie kein neues Recht schaffen, sondern meist nur geltendes Recht bestätigen oder allgemein verbindlich machen. „Da selbst wo ausnahmweise eine anscheinend neue Gesetzgebung vor zu liegen scheint, ergibt sich fast durchweg bei eingehender Prüfung, wie wenig es sich dennoch um eigentlich neue Satzungen handelte, wie nur Zerstreutes zusammen gefasst, tatsächlich bereits zu Rechte Bestehendes, nun auch förmlich anerkannt wurde”. Vgl. *J. Ficker*, „Von Reichsfürstenstände”, Insbrück 1811 S. 13. Zelfs de gouden bul van Keizer Karel IV schiep geen nieuw recht.

²⁾ *Baldus* I, feud. 1 par. 3 nr. 2 en I. 1, C. 1 1 nr. 24 sq. „Potentius est jus naturale quam principatus”.

Het is volkomen waar, dat reeds ten tijde van Thomas de sociologische structuur der kerkelijke eenheidskultuur bedenkelijk begon af te brokkelen, maar Thomas had toch bij den opbouw van zijn stelsel de onverbroken eenheidskultuur als grondslag voor oogen.

Tijdens de renaissance ontwingt zich dan de eene levenssfeer voor, de andere na, aan de samenhoudende greep der kerkelijke suprematie. Het verband tusschen al die wetssferen, wijsgeerig gefundeerd in de wetsidee, wordt door de nieuwe opbruisende levenskrachten ruw verbroken. Het wordt een spel van bandeloos individualisme!

En merkwaardig beeld! Iedere levenssfeer, die zich aan de eenheidskultuur ontwingt, tracht alle andere te overwoekeren, negeert de eischen van moraal en recht; het individu leeft zich op de vrijgekomen terreinen uit in volkomen autonomie.

Zoo zagen wij, hoe de sfeer der politiek zich aan de kerkelijke klusters ontwong en aanstonds in Macchiavelli's leer der staatsraison het belang van den opkomenden nationalen absolutistischen staat tot hoogste waarde proclameert, terwijl godsdienst, recht en moraal zonder scrupules aan het staatsbelang ten offer worden gebracht. Hier herleeft het Romeinsche machtsindividualisme, de „rücksichtlose" antieke staatsraison uit Tacitus' en Polybius' geschriften in volle kracht.

Een ander voorbeeld van mateloos individualisme leverde de ontbinding van de economische sfeer uit het verband der kerkelijke eenheidskultuur; een individualisme, dat zich, gesteund door de practische politiek der staatsraison, tegen alle natuurrechtelijke eischen in, ongestoord uitleefde. Het bankwezen, opgekomen in de Noord-Italiaansche en de Zuid-Fransche steden, de textielindustrie (Florence, Vlaanderen, Engeland, Frankrijk), de mijnbouw, en vooral de internationale handel (vgl. de Hanzen en de internationale handelscompagnieën), leverden de drijfkracht aan het vroeg-kapitalisme, mede opgeroepen door de geld- en krediethuishouding, welke de pauselijke kurie en het wereldlijk gezag gelijkelijk behoefden ter financiering van hun oorlogszuchtige staatkunde. Er begint zich reeds een stadsproletariaat te vormen¹⁾. Uit de overbevolking van bepaalde landstreken ontstaat een trek naar de steden. De oude verbanden lossen zich geleidelijk maar zeker op; een menigte menschen wordt uit hun vroegeren werkkring en uit hun gewone levensomgeving losgerukt, op andere plaatsen overgeplant en wisselen misschien meermalen van verblijfplaats en beroep. Hönigsheim heeft er op gewezen²⁾, dat deze lieden tendeele dezelfde waren, die niet slechts uitwendig uit hun levensverband waren gerukt, maar ook inwendig begonnen waren sceptisch te staan tegenover de traditioneele objectieve normen en waarden. In dezen geestelijken atmosfeer wies het *vroeg-kapitalisme*. Die geheele wereld van avonturiers, vagebonden, plannenmakers, zeeroovers, ont-

¹⁾ Zie W. Sombart, „Das Proletariat, Bilder und Studien", in „die Gesellschaft". Sammlung sozial-psychologischer Monographien, hrg. von Martin Buber.

²⁾ Hönigsheim, t. a. p. S. 200.

dekkingsreizigers, alchimisten, hofjoden, die *Sombart* ons weer ten tooneele heeft gevoerd, bewegen zich in de landen der beginnende geldhuishouding, maar niet minder in de geestelijke atmosfeer der *Franciskaner nominalistische kultuur*, die zich in minachting van de instituitaire verbanden, in een overmatige waardeering van het individu, in verheerlijking van den wil en bewondering voor ervaring en praktische onderzoekingen, scherp tegen de Thomistische levens- en wereldbeschouwing afteekende.

Dit individualiseeringsproces zet zich in steeds grooter afmetingen met steeds scherper tendenzen voort over de vijftiende en zestiende eeuw, waarin de zich enorm uitbreidende handel aan den steeds in beteekenis winnende mijnbouw en de metaalindustrie het kapitaal levert tot intensievere productie. De tijd der Duitse vroeg-kapitalisten, de *Fuggers* en de *Welsers* karakteriseert zich door de vorming van een nooit te voren in dien omvang aanschouwde sociale klasse van, van hun weekloon levende, bezitslooze loonarbeiders, die als houters, stutters of metaalgieters zich in de mijn- en industriecentra samenhoopten. In 't midden der 16de eeuw waren alleen in een Tiroler mijnbedrijf 7460 loonarbeiders in dienst¹⁾. Hier ontmoeten wij reeds het geheele sociale probleem van den modernen tijd in nuce: werkloosheid, woningnood, economische conjunctuur, het nomadentype van het arbeidersproletariaat! Anderzijds trust- en kartelvorming, handelsmonopolies (vgl. de beroemde monopolistische ertscontracten, waarbij de groote handelsvennootschappen aan de mijn-eigenaars kapitaal voorschoten tegen 't recht om de geheele mijnproductie op te koopen; vgl. ook de specerij- en textielwarencontracten).

Wat vermocht tegen deze geheele ontzagwekkende economische ontwikkeling de scholastieke en kanonieke natuurrechtsleer met het *justum pretium*, het rente-, concurrentie- en monopolieverbod? Staat en pausdom konden geen van beide de nieuwe economische practijken missen. De meest belangrijke monopolies en kartellen van de middeleeuwen en den beginnenden modernen tijd waren, gelijk o. m. Ehrenberg²⁾, Strieder³⁾ en *Schmoller*⁴⁾ uitvoerig hebben aangetoond, scheppingen van de financieele politiek der vorsten en pausen. Om in buitengewoon hoogen financieelen nood bijzonder hooge leensommen van de kooplieden te verkrijgen, bewilligden hun de vorsten het uitsluitend recht om groothandel te drijven met een waar, waarover de landsheeren op grond van regaliën een zeker beschikkings- of medebesikkingsrecht bezaten. Zoo ontstond de ver-

¹⁾ Zie *A. Zychia*, „Zur neuesten Literatur über die Wirtschafts- und Rechtsgeschichte des deutschen Bergbaus“. Vierteljahrsschrift für Soz. und Wirtschaftsgesch. Bnd. 5 (1907) S. 256 en Prof. *J. Strieder*: „Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen“ 2e Aufl. (1925) S. 40.

²⁾ *R. Ehrenberg*: „Das Zeitalter der Fugger“ (3e Aufl. 1922) II Bnd. S. 14, I Bnd. S. 398 flg. *Strieder*, t. a. p. S. 69 flg.

³⁾ *Strieder*, t. a. p. S. 71.

⁴⁾ *Schmoller*, „Zur Gesch. der national-ökon. Ansichten in Deutschland während der Reformationsperiode“ (Ztschr. für Staatswissensch. XVI, S. 496 flg.).

binding tusschen de politieke grootmachten en het internationaal groot-kapitaal. De koningen van Engeland bedienden zich voor hun veroverings-politiek op het vaste land van de hulp van Italiaansche, Hanziaansche en tenslotte ook Engelsche kapitalisten¹⁾. De Habsburgsche wereldpolitiek wordt sedert keizer Maximiliaan door Zuid-Duitsche en Italiaansche kooplieden gefinancierd. Vooral de beroemde Augsburgse *Jacob Fugger* verstrekte hem de middelen voor zijn Italiaansche ondernemingen. De verbinding met de Augsburgsche geldvorsten was voor Karel V in de oorlogen tijdens de refomatie menigmaal het laatste plechtanker. Het groote belang, dat b.v. de Duitsche koninklijke en keizerlijke financieele politiek bij het groot-kapitaal had, blijkt duidelijk uit den ijver, waarmede deze vorsten de kooplieden, aan wie ze een monopolie hadden verleend, tegen een vervolging door het „Reichsregiment” beschermden. Terwijl op de Duitsche rijksdagen sedert het begin der 16de eeuw de kleine vorsten en de standen tegen de monopolies fulmineerden en in het Reichstagsabschied van Trier-Köln (1512) tot een scherpe bestraffing van de monopolisten besloten werd, verplichtten zich de Duitsche koning Ferdinand en zijn keizerlijke broeder Karel V in de monopolie-contracten, die zij met de kooplieden afsloten, heimelijk, de monopolisten tegen ieder ingrijpen van den rijksfiscaal te verdedigen²⁾. Straks volgde een openlijke verzwakking van de anti-monopoliebeweging in Karel V's wet van 10 Maart 1525³⁾ en even later volgde het beroemde *mandaat van Toledo* (13 Mei 1525) waarbij bepaald werd, dat de contracten, die den groot-handel in erts in de handen van weinige kooplieden overleverden, niet als strafbare monopolies zouden gelden. *Dit mandaat beteekent de eerste publiekrechtelijke erkenning van de ontoereikendheid der middeleeuwsche natuurrechtsleer ter reguleering van het economisch leven.*

Anderzijds was ook van kerkelijke zijde reeds geruimen tijd een aanmerkelijke verzwakking van het kanonieke renteverbod en de leer van het *justum pretium* ingetreden. Het natuurrechtelijk beginsel kon de kerk reeds ter wille van haar autoriteit en machtspositie niet loslaten. Maar allens werden in de kanonieke wetgeving allerlei concessies aan het economisch verkeer gedaan, die materieel met de leer ten eenenmale in strijd waren⁴⁾. Deze anomalie in de kanonieke wetgeving zelve tusschen leer en uitwerking gaf weer aanleiding tot een stroom van theoretische verzoeningspogingen in de onverkwikkelijke casuïstiek van de zijde der Jezuïeten en juristen, die met subtiele onderscheidingen en gewrongen

¹⁾ Zie *Kaser*: „Das späte Mittelalter” in „Weltgeschichte” hrg. von L. M. Hartmann (1921) S. 159.

²⁾ *Strieder* t. a. p. S. 70. *Ehrenberg* II S. 403 flg., *Schmoller* „Zur Gesch. d. national-ökon. Ansichten in Deutschland während der Reformationsperiode” (Ztschr. f. Staatswiss. XVI, S. 496 flg.), *Lamprecht* „Deutsche Geschichte” V S. 60 flg.

³⁾ Zie voor den inhoud dezer belangrijke wet *Strieder*, t. a. p. S. 75.

⁴⁾ *Benedictus XIV* vatte later deze concessies samen in zijn beroemde encycliciek van 1 November 1745.

constructies de stramme kanonieke renteleer op het Procrustusbed van hun uitleggingsvernunft spanden¹⁾. Deze casuïstiek, die in wezen haar oorsprong dankte aan de door niemand meer te ontkennen waarheid, dat de economische sfeer haar eigen soevereine wetten heeft, typeerde wel sterk den afstand tusschen den sociologischen onderbouw van het middel-eeuwsch en dien van het opkomend moderne natuurrecht.

De opkomst der moderne staatsidee. De ontwikkeling van standenstaat tot vorsten-absolutisme.

Tenslotte moeten wij in den sociologischen onderbouw van het moderne natuurrecht nog wijzen op den structuur van den modernen nationalen eenheidsstaat, die met behulp van de practische politiek der staatsraison geleidelijk den dualistischen standenstaat verdrong en in het Romeinsche recht, het juridisch ambtenarenwezen en de theoretische promotors der Romeinsche rechtsopvatting, de legisten, krachtige steunpilaren vond voor het opkomend vorstenabsolutisme en de moderne staatsidee.

De standenstaat had zich in den loop van de 12de, 13de en 14de eeuw uit den leenstaat ontwikkeld. De overgang van leenstaat tot standenstaat had zich aanvankelijk gekenmerkt door een groote concentratie van de vorstelijke macht. Duitschland, dat zoo lang onder de feodale versnippering en het op den duur onhoudbare standenregime had gezucht, toont hiervan een duidelijk beeld. Hier wierp het gezag der landsheeren, met name in de wereldlijke territoriën, waar het reeds door het erfelijk worden hunner leenen een groote constantheid en onafhankelijkheid tegenover hun opperleenheer had verkregen, de kluisters van het leenstelsel af met behulp van een administratieven hofraad (curia regis) en van een uitsluitend van hen afhankelijk ambtenarenwezen, dat een nieuwe bruikbare bestuursorganisatie en een toegewijd officierencorps leverde²⁾.

Doch dit ambtenarenwezen en de jonge burgerschappen der steden, die aanvankelijk nog in de afhankelijkheid van tot vorstendienst verplichte, onvrije „Genossenschaften” leefden, hadden zich alras tot *vrije corporaties* omgevormd. De vorsten zelve hadden dit proces begunstigd, om de oude vrije en machtige leenmannen, de edelen en de hooge geestelijken uit hun invloed op het staatsbestuur terug te dringen. Doch het wapen keerde zich tegen hen zelve. De ambtenaren vormden zich tot een nieuwen ridderstand (equites, milites), de steden buiten haar privileges uit tot een schier onbepaalde autonomie ten koste van het landsheerlijk gezag. Zij verwierven een eigen bestuursorgaan in den stadsraad, eigen rechtspraak en een schier onbegrensd recht om haar

¹⁾ Zie over deze casuïstiek *Dr. W. Endeman* „Studien in der Romanisch-Kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre” Bnd. I S. 46 flg.

²⁾ Zie *H. Spangenberg*, „Vom Lehnstaat zum Ständenstaat”. Hist. Bibl. Bnd. 29 (1912) S. 34 flg.

eigen inwendige bestuurszaken te regelen¹⁾. Tegelijkertijd vormden ze zich op den grondslag der „Geldwirtschaft” tot hechte en afgesloten economische verbanden.

Zoo traden straks ook de steden als derde stand naast geestelijken en edelen tegenover het vorstelijk gezag.

De overgang van „Natural-” naar „Geldwirtschaft” bracht de vorsten in afhankelijkheid van de nieuwe burgerlijke geldmachten. De toekenning aan de standen van uitgebreide politieke rechten en privilegiën, de vorming van talrijke schier zelfstandige „Herrschafts”kringen met autonomie en eigen jurisdictie, schiep dat eigenaardige staatkundig dualisme, dat den nieuwen standenstaat kenmerkte²⁾. Niet alsof dit dualisme op zich zelf iets nieuws ware. Een staatkundig dualisme had reeds van meet af het Germaansche staatswezen belast. Koningsrecht en volksrecht stonden hier als twee volkomen zelfstandige en oorspronkelijke ordeningen tegenover elkander³⁾. Maar de standenstaat kenmerkte zich hierdoor, dat hij op dezen grondslag van het Germaansche staatswezen de tallooze seigneurale, geestelijke en municipale machten, die tijdens het leenstelsel een onsamenhangende massa van elk op zich zelf staande instanties waren geweest, nu in de standen tot een staatkundige eenheid samenvatte, een eenheid, die aan het koningschap of vorstendom als gesloten corporatie tegemoet trad. *Rex* en *regnum* kwamen als twee scherp van elkander gescheiden rechtssubjecten tegenover elkander te staan. Als een tweelingstaat schijnt aan ons modern denken de standenstaat in zijn meest extremen vorm, waarin vorsten en standen hun bijzondere beambten, rechtspraak, kassen, ja zelfs legers en gezanten hadden⁴⁾.

Meer dan eens sloten de standen zich aaneen tot het afdwingen van bepaalde rechten en vrijdommen. Zoo wisten ze veelal tegen een afkoop-som in eens de vorsten te dwingen, af te zien van het recht van belastingheffing. Alleen in bijzondere gevallen (staatsnood, oorlog etc.) zou een belasting geheven worden, maar slechts met bewilliging der standen. Veelal werd uitdrukkelijk aan de standen een recht van gewapenden tegenstand gestipuleerd, wanneer de landsheer dit recht zou aantasten⁵⁾.

Afgezien van de speciale Deutsche toestanden was voor den standenstaat in 't algemeen het schriftelijk gewaarborgd recht van al of niet gewapend verzet tegen den vorst, die de landsvrijheden, rechten en privilegiën der onderdanen schond, een karakteristiek en typisch verschijnsel, dat als formeel rechtsinstituut in het leenrecht zijn oorsprong nam, maar als materiele rechtsgedachte tot diep in 't oud-Germaansche

¹⁾ Zie *Rich. Schröder*, „Deutsche Rechtsgeschichte” 1907, S. 650 flg. *Gierke*, „Genossenschaftsrecht” Bnd. I, S. 276, flg. en *Spangenberg* t. a. p. S. 25.

²⁾ *Spangenberg*, t. a. p. S. 44/45.

³⁾ Zie *Brunner*: „Deutsche Rechtsgeschichte” (1892) II S. 137 flg.

⁴⁾ *Jellinek* „Allgemeine Staatslehre”, 3e Aufl. (1919) S. 320. v. *Below* „Territorium und Stadt” (1900) S. 248 flg.

⁵⁾ Zie *K. D. Hüllman*, „Geschichte des Ursprungs der Stände in Deutschland” Berlin, 1830, S. 655, en *Spangenberg*, t. a. p. S. 45 flg.

recht terugreikt. Die privilegiën, rechten en vrijheden, die de vorst bij zijn regeeringsaanvaarding moest bezweren, en zoo niet in alle, dan toch in zeer vele standenmonarchieën door een recht van verzet van de zijde der standen tegen schending waren gewaarborgd, vormden in wezen een samenstel van rechtsverhoudingen, die de hoofdtrekken van het overigens vrij primitieve standenstaatsrecht uitmaakten. Het waren gansch normale rechtsbepalingen, die althans in alle landen, waar de standen staatkundige beteekenis hadden verworven, 't zij in 't Zuiden of Noorden van Duitschland, 't zij in Polen of Brabant, 't zij in Zweden of Portugal, in Hongarije of Engeland, in hoofdtrekken overeenstemden ¹⁾.

Bij alle verschil in details laten ze zich in de volgende punten samenvatten. Het gewichtigste der gewaarborgde rechten, de hefboom van de macht der standen, was *het recht van belastingbewilliging*. Daarna komen eenige rechten, die een contrôle op het bestuur van den landsheer mogelijk maken, t. w. eenerzijds de aan de standen verleende *invloed op de samenstelling van den vorstelijken hofraad*, anderzijds de verplichting van den vorst, om *geen publieke ambten met vreemdelingen te bezetten*. Dan volgen de in verschillende vorm verleende waarborgen voor een *onpartijdige rechtspraak*. Het vierde typische instituut van het standenstaatsrecht lag op financieel gebied en vormde een noodwendige aanvulling van het recht van belastingbewilliging, n.l. de beperking van de landsheerlijke bevoegdheid op 't gebied van het *muntwezen (waarborgen tegen eenzijdige muntverslechtering door den vorst)*. Dan volgen twee instituten op 't gebied der buitenlandsche politiek, die echter eveneens met het primaire recht van belastingbewilliging samenhangen, n.l. het *verbod van vervreemding of verpanding van gebiedsdeelen en het verbod om zonder toestemming der standen een oorlog te beginnen*.

Dit geheele samenstel van essentiele staatsrechtelijke bepalingen verscheen in de privaatrechtelijke rechtsopvattingen van dien tijd in den vorm van een *wederkeerig verdrag* tusschen vorst en standen, welke laatsten dan weer naar gemeene overtuiging in hun eigen rechten voor de belangen van alle landsingezetenen opkwamen ²⁾.

¹⁾ Zie Dr. Kurt Wolzendorff, „Staatsrecht und Naturrecht in der Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt“, in „Untersuchungen zur Deutsche Staats- und Rechts-gesch.“ hrg. von Dr. O. v. Gierke (1916) S. 58 flg. Als de meest bekende van deze charters noemen wij de Joyeuse Entrée van Brabant d.d. 1354, de Gouden Bul van Andreas II van Hongarije, d.d. 1222, de merkwaardige clause der Cortes in Aragon, waarmede deze sedert 1461 den Koning inhuldigden („Nos que valemus tanto como vos, y que podemus mas que vos, vos hazemos naestro rey y segnor con tul, que gardeis nuestros fueros. Si no no!“), de beroemde articulus de non praestanda oboedientia in de Poolsche constitutie van 1607, de Deensche Oorkonde van 1466, de beroemde Magna Charta van Engeland, de Beiersche vrijheidsbrieven van 1302, 1311, 1358, 1392 en 1492 en de Zweedsche regeling van het weerstandsrecht der standen, die nog in den regeeringsvorm van 1729 voorkomt.

²⁾ Vgl. Kurt Wolzendorff, t. a. p. S. 87; P. Laband „Die Bedeutung der Rezeption des Römischen Rechts für das deutsche Staatsrecht“, Straszburger Rektoratsrede 1880 S. 51 flg.

Tegen dit standenstaatsrecht nu, waarin vorst en standen als twee zelfstandige partijen elkander tegemoet traden, en de staatseenheid dualistisch uit elkander was gescheurd, verheft zich „krachtig bevorderd door de *nominalistische kultuur*, in de nationale staten sedert het einde der middeleeuwen vroeger of later het vorsten-absolutisme, dat er in slaagt de *staatseenheid* tot stand te brengen, door een terugwinning van de gebiedshoogheid uit de feodale versnippering, door een doorbreking van de feodale zelfstandigheid en gezagskringen der lagere leenheeren, door een vernietiging van de dualistische machtspositie der standen, door een oplossing van de autonome tusschenverbanden als politieke machtsconcentratie, door de schepping van het rechtstreeksche onderdaanschap van alle staatsburgers onder de „sovereiniteit” der vorstelijke kroon. De corporatieve standen voegen zich in het staatswezen in, worden een actief orgaan van den eenheidsstaat, gelijk in *Engeland*; of wel ze worden in hun politieke beteekenis geheel gefnuikt, gelijk in *Frankrijk*, *Spanje*, *Denemarken* en na den 30-jarigen oorlog in het meerendeel der *Duitsche territorien*, of eindelijk ze moeten de opperheerschappij der Kroon erkennen, gelijk in *Hongarije* sedert 1687.

In het Westen kwam dit proces het eerst in Frankrijk ¹⁾ tot afsluiting. De honderdjarige oorlog had de overwinning der monarchale gedachte hier enorm bespoedigd en 't meest bijgedragen tot de verwezenlijking van Frankrijk's staatkundige en nationale eenheid. Zonder strijd drongen de vorsten nog gedurende den oorlog de standen terzij. In tegenstelling met Engeland had het standenwezen in Frankrijk nooit een krachtigen voedingsbodem voor staatkundigen invloed gevonden. De inrichting der *Etats-Généraux* was een schepping van het koningschap: ze waren niet gelijk in Engeland uit den volkswil voortgekomen ²⁾.

Hun oorsprong dankten zij aan de oude z.g.n. *curiae solemnes* uit den leenstaat. Het feodale begrip van „aide et conseil” (bewilliging van buitengewone lasten en raadgeving) had als grondslag gediend voor de eerste samenroeping van prelaten, baronnen en de burgers der „goede steden” en had hun eindelijk het dubbele karakter van koninklijken raad en vertegenwoordiging der drie standen geschonken. Als koninklijke raad

¹⁾ Wij moeten hier, terwille van het bestek volstaan met een schets van de opkomst der nieuwe monarchale staatsidee in Frankrijk. Op den staatsrechtelijken toestand in andere landen (Engeland) zullen we terloops terugkomen, voorzover zulks voor het verstaan van het natuurrecht noodig blijkt. Een algemeen, schoon zeer beknopt overzicht van de ontwikkeling der moderne staatsidee in de verschillende landen geeft v. *Bezold* in zijn bekende studie: „Staat und gesellschaft des Reformationszeitalters” en *Jellinek* „Allgemeine Staatslehre” (1919) S. 323 flg. Wij beperken ons hier ook tot de *staatsrechtelijke* zijde der moderne staatsidee. Op het *politieke* absolutisme komen we later terug.

²⁾ Zie *K. Kaser*, „Das spätere Mittelalter” in „Weltgeschichte” hrg. von *L. Hartmann* (Cotha 1921) S. 110 en over de geheele geschiedenis der *Etats Généraux* Prof. *J. Declareuil* „Histoire Générale du Droit français” (1925) p. 511—531. Zie ook *E. Fueter* „Geschichte des Europ. Staatensystems von 1492 bis 1559 (München und Berlin 1919) S. 56.

hingen zij uitsluitend van den koning af, bestonden ze slechts voorzoover en voorzoolang deze wilde. Hierop stuitte gedurig de wensch der standen i.z. periodieke samenroeping af. De koning raadpleegde de standen, wanneer hij dit verkoos, over alle mogelijke zaken, die het koninkrijk aangingen, maar nooit wenschte hij hen anders te beschouwen dan als *os apertum* (als de publieke stem)¹⁾. Tevergeefs poogden de staten van Blois in 1576 en 1588 meerderen invloed op bestuur en wetgeving te verkrijgen.

Als vertegenwoordigers der standen golden de *Etats Généraux*, voorzoover het gold de bewilliging van buitengewone geldelijke lasten (het feudale begrip der „aide”). Deze aide was onder het leenrecht door de vazallen verschuldigd aan den suzerain, maar ze was beperkt tot bepaalde omstandigheden en vaak tot een quotum, dat door de feudale verbintenis of door de gewoonte was bepaald; overschreed de aanvraag van den leenheer deze grenzen, dan was bewilliging van de belanghebbenden noodig. Maar reeds in de XIIIe eeuw hadden de in 't Romeinsche recht doorknede legisten, voor een groot deel burgerlijke juristen in dienst des konings, een uit Romeinsche rechtsbronnen gededucerde leer opgesteld, die het recht van den koning, om van alle inwoners belasting te heffen, tot essentieel bestanddeel van het koninklijk gezag procla-meerde. Slechts geleidelijk gelukte het den vorsten deze Romeinsch-rechtelijke doctrine te doen zegevieren over de leenrechtelijke. Temeer was hun hieraan gelegen, daar de standen bij monde van hun aan een imperatief mandaat gebonden afgevaardigden, uit het recht van bewilliging der belastingen het recht van contrôle over besteding der gelden afleidden. In kalme tijden werden de belastingen buiten de standen om, zoo goed en zoo kwaad het ging, overeenkomstig de koninklijke theorie geheven. Alleen in tijden van oorlog konden de *Etats généraux* aanvankelijk niet worden voorbijgegaan. Intusschen reeds in 1439 werd door Karel VII tegelijk met het staande leger de z.g.n. „taille permanente” ingevoerd, 't zij in overleg met de standenvergadering van 1439—1440, of wel door een autocratische beslissing van den *Conseil du Roi*²⁾.

¹⁾ Vgl. *Bodin*, „Republique”, Livre I, ch. 3, p. 137: „Les etats de tout le peuple, sont assemblés présentans requeste et suplications à leur Prince en toute humilité, sans avoir aucune puissance de rien commander ny décerner, ny voix délibérative, ainsi ce qui plaist au Roy consentir ou dissenter, commander ou défendre est tenu pour loy, pour édict, pour ordonnance”. *Le Bret*, „De la Souveraineté du Roy” IV, 11 p. 641: „On ne tient les Etats que par la permission et le commandement de S. M.; l'on n'y délibère et l'on n'y resout rien que sous la forme de requête et de très humbles supplications”.

²⁾ Zie *Lavisse-Petit-Dutaillis*: „Histoire de France” tome 4, p. 244. *Bodin* t.a.p. p. 246, v. *Bezold*: „Staat und Gesellschaft des Reformationsgestalters” S. 46. Merkwaardig is het koninklijk antwoord op de bezwaren van de standenvergadering te Nevers, waar de adel overwoog. Dit antwoord luidde: „Les aydes ont esté mises sur les seigneurs et de leur consentement et quant aux tailles, le roy, quand il a esté au lieu, les a appelez ou fait savoir combien que de son autorité royale, veu les grans affaires de son soyaume, si urgent, comme chascun scet et mesmement ses ennemis en occupant une grande partie, et détruisant le surplus,

Voortaan hief de koning ook vrij de „aide's" (buitengewone, later indirecte belastingen) en de gabelle (zoutbelasting) ¹⁾. Hiermee was de staatkundige beteekenis der standen tot nul gereduceerd. Van 1614—1789 werden ze niet meer samengeroepen.

Het koningschap steunde bij de doorvoering van de staatkundige eenheid des lands vooral op de bourgeoisie, de door handel en industrie tot rijkdom en eer gekomen burgerklassen in de steden, die reeds tijdens den honderdjarigen oorlog groote bewijzen van vaderlandsliefde en offering had gegeven. Hier lag voor een groot deel het geheim der kracht, waarmede de Fransche monarchie alle hinderpalen, die zij in haar centraliseeringsstreven ontmoette, ter aarde sloeg. Hier lag ook het kenmerkend verschil met het Duitsche rijk, waar de burgers der machtige steden al hun kracht zochten in wereldverkeer, industrie en stadsbestuur, maar tegenover de landspolitiek onproductief, mistrouwend en afwijzend bleven, zeer tot schade van den staat. Tegen het einde der middeleeuwen ontstond in Frankrijk op kapitalistischen grondslag die plutocratie, die den handel in zout en granen monopoliseerde, de geldhuishouding tot ontwikkeling bracht en groot grondbezit verwierf. De beroemde kapitalist *Jacques Coeur* ²⁾, uit Bourges, is het type van deze burgerlijke plutocratie. Zijn fabelachtige rijkdommen, vooral in levanthandel en fabrieksnijverheid verworven, verschafften hem de macht, aan de nieuwe omvorming van het staatswezen een belangrijk aandeel te nemen. Door ruime voorschotten had hij herhaaldelijk in den honderdjarigen oorlog het land uit den nood geholpen en in den koninklijken raad van Karel VII een zeer invloedrijke positie verworven, die hij helaas door zijn omkoopbaarheid schandelijk misbruikte. Door Jacques Coeur gewon de verbinding van de kroon met den derden stand haar levendigste, persoonlijke uitdrukking. Terwijl de adel zich voor de koninklijke autoriteit moest buigen, zijn feodale rechten met name in de rechtspraak stuk voor stuk zag beknot en in den koninklijken raad en de administratie werd teruggedrongen, nam de derde stand geleidelijk de leidende positie in het staatswezen over. In den staatsraad (*conseil du roi*) verdringen de burgerlijke elementen hun geestelijke en adellijke ambtgenooten en toonen zich daar de aanhangers van de rechten der kroon. De *conseil du roi* was voortgekomen uit de oude *curia regis*, waaruit zich alle organen van het centraal bestuur ontwikkelden, zoowel de hooge ambtenaren der kroon (met uitzondering van de later zoo machtige staats-

le peut mettre sus, ce qu'autre que lui ne peut faire sans son congé. *Et n'est ja nul besoin d'assembler les trois estats pour mettre sur les dites tailles; car ce n'est que charge et dépenses au pauvre peuple, qui a à payer les frais de ceux qui y viennent: et ont requis plusieurs notables seigneurs dudit pays, qu'on cessât de telles convocations faire, et pour cette cause sont contens qu'en envoie la commission aux esleus selon le bon plaisir du roy*". Zie *Declareuil*, t. a. p. pag. 525/6 note (321). Vgl. ook *Kaser*, t. a. p. S. 110.

¹⁾ Zie *Bodin*, „*Republique*" Livre VI chap. 2, p. 875 e.s., p. 879, e.s.

²⁾ Zie over hem *Kaser*, t. a. p. S. 111/12.

ministers), als het Parijzer parlement (cour de justice), de rekenkamer en een groot aantal conseils met wisselende taak en bevoegdheid¹⁾. De staatsraad was, gelijk ook in Engeland, de bakermat der koninklijke kabinetstregering in steeds kleinere camarillas. Sedert Richelieu werd in deze kabinetstregering het persoonlijk gouvernement van den vorst geheel overschaduwde door den invloed der machtige eerste ministers, tot Lodewijk XIV er in slaagde, den invloed dezer machtige functionarissen te breken. In de provincies wier administratieve grenzen zeer vaag omljnd waren, bleef het locale bestuur onder de oude grootwaardigheidsbekleeders, de Baillis, Seneschalls en hun talrijke onderbeambten. Doch deze ambtenaren bleven voortdurend in contact met het koninklijk hof en propageerden de monarchale gedachte. Door de van tijd tot tijd in de provincies gezonden „reformateurs”, „gouverneurs” en „lieutenants du roi” werd hun bestuur gecontroleerd en zoo noodig gecorrigeerd.

In den strijd om terugwinning der financieele souvereiniteitsrechten, vormde het reeds vroeger genoemde vervallen van de rechten der standen op 't stuk der belastingbewilliging, de belangrijkste etappe. De kroon pretendeerde het recht, met uitsluiting van andere instanties belastingen te mogen heffen en wel ook in de gebieden der vazallen en van den clerus — een nieuwe gewichtige inbreuk op de feodale ordening; zoo bepaalde het beroemde *edict de Moulins* (1566), dat de taille niet door de leenheeren van de onderdanen zou kunnen worden geheven²⁾. Al gelukte het de kroon ook niet deze pretentie tegen het verzet der vazallen in vollen omvang te verwezenlijken (de ongelijkheid in belastingdruk bleef een der zwaarste misstanden van het ancien régime tot aan de Fransche revolutie), zoo stegen toch de staatsinkomsten in de laatste jaren van Karel VII tot 1.800.000 livres, waarvan slechts 50.000 op rekening van de domeinen kwamen³⁾.

De rekenkamer bestond verder. Naast haar werkte voor het beheer der inkomsten uit de domeinen en der buitengewone belastingen een goed georganiseerd ambtenarencorps onder centrale leiding. Althans in beginsel werd met het provinciaal particularisme in financieele zaken gebroken. Behoudens eenige concessies aan de practijk vloeiden voortaan alle publieke gelden in de kas des konings, om door hem naar goedvinden te worden besteed.

De financieele hervormingen schonken het koningschap de middelen voor een legerorganisatie, waarbij de medewerking van het burgerlijk element in de schepping der artillerie door de broeders Bureau, duidelijk

¹⁾ Zie mijn proefschrift „De Ministerraad in het Nederlandsche Staatsrecht” (1917) bl. 75 vlg. en L. A. Warnkoenig und L. Stein: „Französische Staats- und Rechtsgeschichte” I, 395/397.

²⁾ Bodin t. a. p. pag. 245: „et pour ceste cause il fut ordonné par l'édicte de Moulins, que les droits de taille, pretendus par les seigneurs sur les subjects, ne se pourroyent leuer”.

³⁾ Kaser, S. 113; vgl. ook het interessant exposé van Frankrijks financieelen toestand bij Bodin t. a. p. pag. 882 e.s.

aan 't licht treedt. De militaire hervorming, die door verwijdering der roofzuchtige, onbruikbare elementen uit het leger, vrede en orde herstelde en den vazallen het recht ontnam, troepen te houden, schiep eerst in waarheid een koninklijke armee. Zoowel bij het bedwingen der binnenlandsche onlusten als in de expansieve staatkunde, die Frankrijk speciaal onder Frans I in Italië voerde, vormde deze koninklijke armee een belangrijke macht, al was zij geruimen tijd nog te klein om het zonder de hulp der Zwitsers te stellen, die, langen tijd de beste soldaten van Europa, zich als hulptroepen verhuurden aan den best betalenden staat ¹⁾).

Was aldus het bestuur des lands, zij 't nog niet in volmaakten zin, centraal georganiseerd, van meer belang nog was de centralisatie der rechtspraak. Op dit terrein werd sedert de regeering van Philips de Schoone stuk voor stuk de feodale rechtspleging opgeruimd en werden de privilegies der steden ingetrokken. Het zwaarst was de strijd tegen de kerkelijke rechtspleging, die naar de beide kanonieke onderscheidingen van het *privilegium fori ratione personae* en *ratione materiae* gedurende den feodalen tijd van versplintering der soevereiniteitsrechten een groot deel van de burgerlijke en strafrechtelijke gedingen aan zich had getrokken ²⁾). In de XVde eeuw was echter ook hier het pleit in beginsel beslecht.

Het hoogste centrale gerechtshof des rijks, het Parijzer Parlement, evenals de andere centrale colleges voortgekomen uit de oude curia regis, en onder Karel VI in een staat van jammerlijke corruptie vervallen, werd onder Karel VII aan grondige reorganisatie onderworpen. Dit trotsche juristencollege, van de „noblesse de robe”, onafzetbaar sedert 1467, dreef zijn onafhankelijkheid van het vorstelijk hof zoo ver, dat het uit zijn bevoegdheid om de koninklijke ordonnanties in zijn registers op te nemen, de volmacht afleidde, de „wilsuitingen” van den soeverein aan de „lois fondamentales” van het Rijk op de rechtsgeldigheid te toetsen. Maar de Fransche koningen wenschten hun bureaucratisch absolutisme niet te binden aan een toetsingsrecht van de Parijsche rechters.

Meer dan eens verwezen zij, ter beknutting van de macht van het Parlement, belangrijke zaken naar den „grand conseil” onder koninklijke leiding of naar bijzondere commissies. Vooral Lodewijk XIV maakte

¹⁾ Zie *Fueter*, t. a. p. par. 29 *Kaser*, S. 114.

²⁾ De kanonieke leer op 't stuk der *competentia ratione materiae* luidde: *Cum de peccato agitur silet virtus legis civilis*. Het kerkelijk gezag had volgens deze leer als opperste rechter te oordeelen in alle zaken, waarin zonde in 't spel was. Op grond van deze aanspraak kon de kerk op een zeer uitgebreid terrein ook de leeken onder haar juridictie brengen. Zoo in zaken als meened, godslastering, toovenarij, vorm en geldigheid des huwelijks, echtscheiding, scheiding van tafel en bed, langen tijd erfrecht, verbintenissen onder eede aangegaan, 't geen in de meeste contracten „stijl” was geworden. (Vgl. *Guidonis Papae decisiones* q. 199 No. 3 en Abb. *Panormitanus* „Lecturae in C. 28 X 24, no. 23). De kerkelijke rechtspraak bood in de middeleeuwen tegenover de leekengerechten het groot voordeel van een uitgewerkt procesrecht, waarin onafhankelijkheid der rechters, rechtszekerheid en hooger beroep tot op den paus de grootste lichtzijden vormden.

misbruik van zijn recht om persoonlijk recht te spreken. Sedert 1673 werd het „droit de remonstrances” feitelijk tot een doode letter¹⁾. Ondanks het protest van het hoogste gerechtshof werden provinciale parlementen ingesteld, die eenerzijds in het land de autoriteit des konings hadden te handhaven en anderzijds tegelijk zekere provinciale rechten hadden te beschermen.

Zoo wies het Fransche koningschap, gesteund door een voor het toenmalig Europa voorbeeldige inwendige organisatie, een goed georganiseerd financieewezen en een krachtig kernleger, tot dat aanzien, dat Bodin in de 16e eeuw inspireerde tot zijn souvereiniteitsleer. Zijn grootste macht lag in de handige politiek, van den zuurdeesem der staatsraison doortrokken, om alle lagen der bevolking in hun eigen belang aan de kroon te verbinden. De laatste grootsch opgezette organisatie van de feodale zelfstandigheid in den geweldigen aanval van Karel den Stoute op de vorstenmacht, werd door Lodewijk XI in een „rücksichtlos” Macchiavelisme neergeworpen.

De pauselijke suprematie, die in Frankrijk nooit vasten bodem had kunnen vatten, werd door de invoering van een practisch staatskerkendom, definitief teruggewezen. De pragmatische sanctie van 1438, die den Paus het recht tot bezetting der geestelijke ambten ontnam en de vrijheid der kanonieke verkiezingen herstelde, bevrijdde de kerk in Frankrijk wel formeel van het pauselijk juk, maar onderwierp haar materieel aan de macht des konings en van zijn hof.

In den wordingstijd der absolute monarchie in Frankrijk, ontmoet men ook den aanvang van het *Gallicanisme*, het begin van een nationale kerk, die wel in dogma en ritus met de algemeene kerk samenhangt, maar in organisatie van Rome afhankelijk is en voor de pauselijke suprematie, die van de wereldlijke overheid inwisselt²⁾.

Het begrip der legitimiteit.

Bij den geleidelijken opbouw van de absolute monarchie in Frankrijk waren tegelijk de fundamenten gelegd voor een soort grondwet, die door de practische juristen, voorzoover hun blik niet door de absolutistische ideologiën der latere middeleeuwen en der XVIIe eeuw verduisterd was, altijd als wettelijke grondslag van het „absolute” vorstengezag werden aanvaard. Deze grondwet vormde een samenstel van staatsrechtelijke bepalingen, die, hoezeer nergens beschreven, door de legisten, speciaal door het Parlement van Parijs, als onwankelbare historische grondslag van de monarchie werden erkend. Reeds in de XIVe eeuw rekende de beroemde *Baldus* onder deze grondrechten de erfelijkheid van het koningschap als legitiem, publiekrechtelijk instituut, de uitsluiting

¹⁾ Zie *Henri Sée*, „Les idées politiques en France au XVIIe Siècle (Paris 1923) p. 28.

²⁾ *Kaser*, S. 115. *Declareuil*, p. 435 e.s. *Sée*, t. a. p. pag. 81, *Du Tillet* „Oevres” t. 3: „Memoire et advis sur les libertés de l’Eglise gallicane” (1607).

van vrouwen van de regeering (lex salica) en de onvervreemdbaarheid van het kroondomein. In de XVe en XVIe eeuw werd deze theorie der legitimiteit verder uitgebouwd in de werken van Claude de Seyssel, Charles de Grassaille, Jean Ferrault, du Tillet, Guy Qoquille etc. Door al deze schrijvers wordt de bedoelde grondwet der monarchie in scherpe tegenstelling geplaatst tegenover de gewone wetten des konings, en voor den koning verbindbaar verklaard¹). Gregorius van Toulouse spreekt zelfs van de „constitutio regni”²) en ook Bodin, wiens theorie der absolute souvereiniteit we zoo aanstonds moeten analyseeren, kan als practisch jurist het bestaan van zulk een grondwet, hoe beperkt ook van inhoud, niet ontkennen³).

Het testament van Lodewijk XIV, hoe despotisch hij bij zijn leven deze grondwet had genegeerd, werd na zijn dood als zijnde strijdig met de grondwet van de erfopvolging nietig verklaard⁴). Lodewijk XV erkent uitdrukkelijk het legitiem karakter der monarchie in de Déclarations des 2 juillet 1717 en 26 Avril 1723.

De sedert de 13e eeuw bij de legisten opgekomen Romeinsch-rechtelijke leer „Quod principi placuit legis habet vigorem et princeps legibus solutus est” (Ce que plest au prince vaut loy; — ce que li plest à fere doit estre tenu pour loi”) had in dien tijd de politieke strekking, de souvereiniteit van den Franschen koning tegenover de aanspraken der pausen en die der Duitsche keizers op het imperium een juridischen grondslag te geven⁵). Ze bleef echter ook in de latere eeuwen beperkt tot de gewone wetgeving.

De bedoelde „loix fondamentales”, die goeddeels werden miskend in de absolutistische natuurrechtelijke theorieën der XVIIIe en XVIIIe eeuw, waren volgens een juridische „communis opinio” de volgende⁶):

1. de erfelijkheid en legitimiteit der kroon alsmede haar opperhoogheid

¹) Vgl. o. a. *Johannis de Ferra Rubea*, „Tractatus contra rebelles suorum regum. Aureum singulareque opus”. (1586). *Claude de Seyssel*, „La grant monarchie de France” (Paris 1519), *Degrassalius*, „Regalium Francia libri duo jura et dignitatis christianissimorum regum”. *Jehan Ferrault*, „Tractatus, jura seu privilegia aliqua” (Paris 1545), *Guy Coquille*, „Discours sur les Etats de France” en „Oevres” 2 vol. (1703), *Du Tillet*, Oevres, I, II en III (Paris, Perier, 1607).

²) *Gregorius Tolosanus*, „Tractatus de republica” (1556).

³) *Bodin*, „Republique”, Liv. I. chap. VIII (De la souveraineté), p. 137. Na eerst uiteengezet te hebben, dat de eed, door Philips I bij zijn inhuldiging afgelegd, geen enkele verplichting tot onderworpenheid aan de wetten inhoudt „sinon tant que le droit et iustice la souffrira” schrijft hij: „Quant aux loix qui concernent l'estat du Royaume, et l'establissement d'iceluy, d'autant qu'elles sont annexees, et vnies avec la couronne, le Prince n'y peut déroger, comme est la loy Salique; et quoy qu'il fa ce, tousiours le successeur peut casser ce qui aura esté fait au préiudice des loix Royales et sur lesquelles est appuyé et fondé la majesté souveraine”.

⁴) Bij edict van September 1715 en de „Declaration sur la succession de la couronne” van 2 Juli 1717. *Declareuil* 409/10.

⁵) Vgl. o. m. *Degrassalius*, op. cit. p. 102 sqq., 315 sqq. *Hottomannus*, L'Antitribonien” 1567.

⁶) Zie *Declareuil*, t. a. p. pag. 394 e.s.

- over alle feodale binnenlandsche machten en haar souvereiniteit ten aanzien van iedere buitenlandsche wereldlijke of geestelijke macht. (Le roy n'a point de compagnon en sa Majesté royale);
2. de onvervreemdbaarheid der kroon;
 3. de onvervreemdbaarheid van het kroondomein behoudens twee uitzonderingen;
 4. de verplichting van den koning om den katholieken godsdienst te belijden;
 5. de regel, dat in de constitutie van het rijk door de kroon geen wijziging mocht worden gebracht zonder toestemming van de standen¹⁾.

Het Parlement van Parijs pretendeerde, gelijk we vroeger zagen, ook voor haar „droit de remonstrances” (toetsingsrecht van de koninklijke wetten), een grondslag in de constitutie. Doch deze opvatting werd ook door de meeste legisten niet aanvaard.

Zie hier dan in 't kort de grondtrekken der monarchale constitutie. Bij vergelijking met de vroeger geresumeerde „constitutie” van den standenstaat, ziet men spoedig het diepgaand verschil.

(Wordt vervolgd.)

BOEKBESPREKING.

Het litterair-economisch en het handelsonderwijs, door
W. C. H. van Mourik Broekman. Haarlem 1925.

Zoals de titel der brochure van den heer van Mourik Broekman reeds aangeeft, stelt de schrijver zich niet ten doel het geheele vraagstuk van de in 1923 in het leven geroepen litterair-economische H. B. School, c.q. der litterair-economische afdeling der H. B. School, te behandelen, maar slechts eene van de zijden van dit vraagstuk, n.l. de verhouding van het onderwijs aan de litterair-economische H. B. S. tot dat, hetwelk aan de Hoogere Handelsschool wordt gegeven.

Voor velen is hier van een verhouding, die twee zelfstandige existenties veronderstelt, eigenlijk geen sprake, maar behoort het eene in het andere op te gaan. Op de in den nazomer van dit jaar te Utrecht gehouden algemeene vergadering van de Vereeniging van Leeraren bij het Middelbaar Onderwijs heeft de heer Dr. H. J. Slijpen, directeur der litterair-economische H. B. School te Utrecht, blijkens verslag in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (Zaterdag 29 Augustus 1925, O.bl. A) met voldoening geconstateerd, dat de Hoogere Handelsschool zich tot een

¹⁾ *Guy Coquille* „Discours sur les Etats de France” p. 277 merkt ten aanzien van dezen regel op, dat bij vacantie der kroon „les Etats sont non seulement pour conseil, mais aussi pour déterminer en pouvoir”.

litterair-economische school ontwikkeld heeft, en daarnaast als wenschelijk uitgesproken, dat het program der nieuwe H. B. S. aan dat der oude H. H. S., die voortbouwt op de H. B. S. met drie-jarigen cursus, ongeveer gelijk wezen zou.

De heer van Mourik Broekman is van een tegenovergestelde meening. Volgens hem is de assimilatie van de nieuwe H. B. S. aan de Hoogere Handelsschool een gevaar, zoowel voor het handelsonderwijs als voor het algemeen-vormend onderwijs, dat aan de litterair-economische school behoort te worden gegeven, en dient dus aan de nieuwe onderwijs-inrichting een eigen, zelfstandige plaats naast de bestaande inrichtingen te worden ingeruimd.

Ik aarzel niet, in dit geding mij te stellen aan de zijde van den schrijver der brochure. Voorstanders der assimilatie begaan dikwijls deze fout, dat zij economisch onderwijs gelijk stellen met handelsonderwijs. Zoo de inleider op de Utrechtsche vergadering, die economische oriëntatie in voldoening aan de eischen van handel, bedrijf en bankwezen zocht, het onderwijs in moderne talen niet in hoofdzaak op kennis der litteratuur maar op het verwerven van spreek- en schrijfvaardigheid wilde zien gericht en de scheikunde wilde ombuigen naar technologie en warenkennis. Zelfs ging de Utrechtsche spreker zoo ver van zijn gehoor toe te roepen: „Verwaarloos het schrijven van brieven over zakelijke onderwerpen — dat is dus de z.g.n. handelscorrespondentie — niet”.

De heer van Mourik Broekman stelt de zaak m. i. veel zuiverder. Hij plaatst te eener zijde het onderwijs met een practisch doel, waartoe hij onderricht in handelscorrespondentie en warenkennis rekent, te anderzijde „het kweeken van belangstelling in en begrip van economische en maatschappelijke vraagstukken”.

Alle onderwijs, dat goed is, is moeilijk, maar het is toch duidelijk, dat het tweede heel wat meer aan kennis vordert en inspanning en inzicht, van leeraar en leerling beide, dan het eerstbedoelde.

Met deze onderscheiding hangt dadelijk een tweede kwestie samen: in hoeverre is de litterair-economische H. B. S. een inrichting tot voorbereiding voor universitaire studie? De heer van Mourik Broekman neemt als vanzelfsprekend aan, dat ze dit wezen zal.

Even moeilijk als het is te zeggen, wat wetenschap is, even moeilijk is het uit te maken, waarin wetenschappelijke propaedeuse bestaat. Zeer summier zou dit zijn op te merken, dat de wetenschap in het bijzondere het algemeene zoekt of de relatie vaststelt van het bijzondere tot het algemeene. Wetenschappelijk denken is opklimmen van de voorstellingen tot het begrip, of — bij de niet-generaliseerende wetenschappen als b.v. de historie — de betrekking zoeken tusschen voorstelling en begrip. Daarom is, om de algemeenheid en abstractheid van haar karakter, het onderwijs in de wiskunde zulk een onmisbare voorbereiding voor wetenschappelijke studie.

Hoe staat het nu in dezen met de litterair-economische H. B. S.? Dat

ze de wiskunde zoo niet heeft losgelaten, dan toch voor zeker deel van haar kracht heeft beroofd, strekt haar als instituut van wetenschappelijke voor-opleiding niet tot eer. Ze loopt daardoor gevaar de school der minder-begaafden te worden, die de oefening van het abstracte denken niet kunnen verdragen en met lichtere kost dan de zware mathematisch-physische moeten worden gevoed.

Wordt voor dit gemis zekere compensatie gezocht in de economie, dan dient men zich voorzeker niet te wenden tot het complex der op de praktijk gerichte handelswetenschappen, maar tot de economie als wetenschap. Of jeugdige H. B. S'sers van deze zeer moeilijke materie voldoende begrip kunnen krijgen, moet ik betwijfelen en bij juistheid dezer waardeering zou dan daarmede, gegeven de noodzaak om aan den buitenkant der economische en sociale verschijnselen te blijven, tevens vervallen de waarde van het economisch onderwijs als voorbereidend tot hooger.

* * *

Men kan de nieuwe H. B. S. beschouwen als handelsschool, als school van voorbereidend hooger onderwijs en als school voor algemeene vorming. Het laatste doet ook de heer van Mourik Broekman, die zich in een paar vage en niet altijd even zakelijke bladzijden (7 en 8) over deze aangelegenheid wat druk maakt en daarbij opmerkingen ten beste geeft over wijsheid, die boven wetenschap gaat en over diepte, die in het geestelijke boven breedte te verkiezen is. Nu kunnen we over het verband, ook over het onderscheid tusschen algemeen-vormend en voorbereidend-hooger onderwijs handelen en bij het eerste aan litteratuur en historie het volle pond willen geven, maar we loopen zodoende gevaar buiten het thema van 's heeren Broekmans brochure om te zwerven, die immers de tegenstelling tusschen litterair-economisch en handelsonderwijs omvat.

Liever dan ons derwaarts te begeven en mede te strijden in de driehoekstelling: handelsonderwijs, litterair-economisch onderwijs als algemeen vormend en litterair-economisch onderwijs als voorbereidend hooger, willen we nog twee opmerkingen maken, waartoe het geschrift van den heer van Mourik Broekman gereede aanleiding biedt.

De eerste betreft de docenten bij het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs. Wil men toch de litterair-economische H. B. S. als school van voorbereiding voor hoogere studie waardeeren, dan dient men niet alleen te letten op leerstof en programma, maar ook op het onderwijzend personeel. In het algemeen steken in wetenschappelijke vorming de academici boven de bezitters eener middelbare akte uit en in wat men breedheid van inzicht pleegt te noemen, zullen de academici uitmunten boven de niet-academisch gevormden. Het voorbereidend hooger onderwijs heeft zijn leerkrachten bij voorkeur te recruteeren uit de eerste groep:

hoe zal men voorbereiden voor een studie en voor een inrichting, die men niet kent en in wier geest men niet is ingedrongen? Het Gymnasium heeft hier het voordeel zijner classici, die niet door middelbare-acte-bezitters kunnen worden verdrongen, en de H. B. S. ontleent een deel van haar kracht aan de afgestudeerden der wis- en natuurkundige faculteit, maar welke is de waarborg voor het wetenschappelijk karakter van de docenten der nieuwe H. B. S.? ¹⁾ De wis- en natuurkundigen zijn er teruggedrongen en wat het economische van haar opleiding betreft, hier is slechts arbeid voor den bezitter der acte Staathuishoudkunde M. O. en der akte Boekhouden M. O. Academisch gevormde docenten vinden bij het economisch onderwijs op de nieuwe H. B. S. nog geen plaats ²⁾.

Deze omstandigheid brengt mij tot een tweede opmerking, waarbij ik helaas den schijn niet kan ontkomen van gedrongen te worden door de belangen van de inrichting van hooger onderwijs, waaraan ik werkzaam ben. De heer van Mourik Broekman citeert op blz. 8 zijner brochure een passage uit de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp, van October 1921, tot regeling van het Middelbaar Onderwijs. Het gaat daar over de toen nog slechts geprojecteerde litterair-economische H. B. S., die „een uitmuntende voorbereiding zou kunnen geven voor de onderscheidene bedrijven der Maatschappij, die Thorbecke op het oog had, voor posterijen en telegrafie, voor registratie en directe belastingen, voor notariaat en handelshoogeschool, voor candidaat-Indisch ambtenaar, voor ambtenaar bij de Ministeries etc.". De Nederlandsche Handelshoogeschool te Rotterdam — van de handelsfaculteit aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam was destijds nog geen sprake — wordt hier in den hoek der maatschappelijke beroepen geplaatst, waar zij dan voor een dier beroepen, dat van koopman en commerciël leider, de hoogere opleiding geven zal.

Nu wil ik allerminst ontkennen, dat het onderwijs aan de Handelshoogeschool op de practijk gericht is — dit heeft ze trouwens met alle inrichtingen van hooger onderwijs gemeen — en wetenschappelijke vorming beoogt op het gebied van den handel, maar daarnaast, en naast de nieuw-gecreëerde staatkundig-economische richting, die tot de hoogere ambtelijke beroepen leidt, bedoelt zij opleiding tot zelfstandige beoefening der (economische) wetenschap, en vorming van „toekomstige leeraren van handelsscholen". Deze laatste, nu onvolledige en verouderde formuleering, is uit de „Memorie inzake de vestiging eener Nederlandsche Handelshoogeschool te Rotterdam", die in 1913 is gericht „aan den Handel". Het doel, hier uitgesproken, opleiding van leerkrachten bij het

¹⁾ Over docenten in moderne talen wordt hier niet gehandeld; voor hen staat de kwestie aan de drie onderwijs-inrichtingen gelijk.

²⁾ Meesters in de rechten kan men moeilijk academisch-gevormde staathuishoudkundigen noemen, tenzij wellicht, wanneer zij volgens het Academisch Statuut staathuishoudkunde als bijvak kozen bij hun doctoraal examen. Doctoren of doctorandi in de staatswetenschappen, die een betrekking zochten bij het M. O., plachten zeldzaam te zijn.

economisch en handelsonderwijs, is sedert steeds in het oog gehouden.

Wie nu van oordeel is, dat het economisch onderwijs aan de nieuwe H. B. S. niet moet afglijden naar het niveau der handelcorrespondentie van den Utrechtschen referent, maar wetenschappelijk-voorbereidend of zelfs maar algemeen-vormend wezen moet, die zal goedkeuren, dat — zooals ook door den afgetreden minister van Onderwijs is bedoeld — afgestudeerden van Rotterdam en Amsterdam een plaats vinden onder het onderwijzend personeel der litterair-economische H. B. S. Het middelbaar onderwijs zelf zal er wel bij varen¹⁾.

Z. W. SNELLER.

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

1. Welke is de eigenlijke beteekenis van de Eerste Kamer?
2. Komt de invloed en wil van het volk er in dezelfde mate tot uiting als in de Tweede Kamer?
3. Welke zijn de argumenten vóór en tegen afschaffing van de Eerste Kamer?

ANTWOORD.

Het twee-kamerstelsel werd hier te lande ingevoerd bij de Grondwets-herziening van 1815, een herziening noodzakelijk geworden in verband met de vereeniging van Nederland en België.

In haar rapport aan den Koning verdedigde de Staatscommissie van 1815 dit stelsel en kenschetste daarmede tevens de beteekenis der nieuwe kamer als volgt:

„Wij hebben gemeend, dat het — teneinde de overijling in de beraadslaging te beletten, in moeilijke tijden aan de driften een dam in den weg te stellen, den troon te omringen door een bolwerk, waartegen de partijen afstuiten, aan de natie te geven een volmaakte waarborg tegen alle machtsaanmatiging van gezaghebbende leiders — overeenkomstig het voorbeeld van machtige monarchieën en bloeiende republieken noodig was, de vertegenwoordiging van de natie in twee kamers te splitsen”.²⁾

¹⁾ Een derde opmerking zou hier plaats kunnen vinden over het eindexamen der litterair-economische H. B. S. De opzet van dit eindexamen verschilt in zoverre van dat der gewone H. B. S., dat de „gecommitteerden” er benoemd worden o. a. door B. en W. of door het Schoolbestuur, en dat het schriftelijk werk er wordt opgemaakt door de leeraren, onder goedkeuring van gecommitteerden. De gewone H. B. S. ontvangt de „deskundigen” van het Rijk; ontvangt het schriftelijk werk voor het eindexamen eveneens van Regeeringswege. De veranderingen voor de litterair-economische H. B. S. lijken mij even zoo vele verslechteringen, daar zij aanleiding kunnen geven tot een slappe examen-practijk. Dat ze in de richting van de m. i. gaandeweg te veel geroemde vrijheid van onderwijs gaan, kan op zich zelf geene aanbeveling wezen. Te ver gaande vrijheid kan schadelijk zijn voor de degelijkheid.

²⁾ Dr. H. T. Colenbrander „Ontstaan der Grondwet” p. 555.

Echter schijnt het zeer twijfelachtig, of de toen ingestelde Eerste Kamer zich in de periode tot de Grondwetsherziening van 1848 in dit opzicht nuttig heeft gemaakt. Mr. Groen van Prinsterer klaagde in 1840 over een Eerste Kamer, die „wel verre van een der grondslagen van het Nederlandsch Staatsrecht te zijn, een mislukte copie is naar een Engelsch model”; die „als een ongelijksoortig bestanddeel in 1815 bij de Grondwet van 1814 gevoegd is, omdat zij voor den Belgischen Adel, van zijn aloude regten beroofd, eene, dit meende men althans, zeer fraaye schadeloosstelling was”¹⁾; over „een vergadering, wier geest en gemoedsstemming, in elken zin van het woord, van den vorst afhankelijk is”²⁾. Hetgeen ook niet te verwonderen was. Want zelfs de toenmalige Tweede Kamer, waarvan de leden voor drie jaar door de Provinciale Staten werden aangewezen, was niet bestand tegen het autocratisch optreden van Koning Willem I; hoeveel te minder de Eerste Kamer, waarvan de leden destijds voor hun leven *door den Koning* werden benoemd uit hen, die door diensten, aan den Staat bewezen, door geboorte of gegoedheid, onder de aanzienlijkste van den lande behoorden; terwijl de vergaderingen met gesloten deuren werden gehouden³⁾.

De Grondwetsherziening van 1848 liet de Eerste Kamer voortbestaan, doch zij werd voortaan gekozen door de Provinciale Staten uit de hoogst aangeslagenen in de rijks directe belastingen. Het behoud dier instelling steunde echter niet op de gunstige ervaring, doch vloeide veeleer voort uit wantrouwen tegenover de toekomstige Tweede Kamer, die op geheel nieuwe wijze zou worden samengesteld⁴⁾. De verkiezing der Tweede Kamer geschiedde n.l. voortaan rechtstreeks door de ingezetenen, voorzoover Nederlanders, in het volle bezit van burgerlijke en burgerschapsrechten en betalende een bepaald bedrag in de directe belastingen. De leden der Eerste Kamer werden ook niet langer voor het leven, doch slechts voor negen jaar aangewezen en de vergaderingen werden openbaar.

De beteekenis der Eerste Kamer in de periode na 1848 werd gunstiger beoordeeld. Zelfs had zij, volgens een redevoering van De Beaufort in de Tweede Kamer bij de behandeling van voorstellen tot herziening van de Grondwet op 24 Maart 1887, de in 1848 gekoesterde verwachtingen verre overtroffen⁵⁾. En later betuigde de Grondwetscommissie van 1905, waarin behalve De Beaufort, ook mannen zitting hadden als W. H. de Savornin Lohman, De Louter en Oppenheim: „Wij zijn eenstemmig van oordeel, dat onze staatkundige geschiedenis sedert 1848 het bewijs heeft geleverd, dat onze Eerste Kamer een nuttig bestanddeel van onze staatsregeling is en dat ook in de toekomst deze tak van de Volksvertegenwoordiging een heilzamen invloed op de wetgeving en het bestuur kan blijven uitoefenen⁶⁾).

Intusschen werd bij de Grondwetsherziening van 1887 van verschillende zijden scherpe critiek geleverd op de wijze van samenstelling der Eerste Kamer; ook door de antirevolutionaire groep, voor wie dit lichaam in haar toenmalige samenstelling niet veel meer beteekende dan een bolwerk van conservatisme

¹⁾ N.l. in de vergadering der IIde Kamer (in dubbelen getale) van 27 Aug. 1840; Adv. Dl. I pag. 20.

²⁾ „Bijdrage tot Herziening der Grondwet in Nederlandschen zin” pag. 104.

³⁾ Grondwet van 1815 (1840).

⁴⁾ Vgl. Buys, De Grondwet I, pag. 396/7.

⁵⁾ Arntzenius, „Handelingen over de herziening der Grondwet” VI, pag. 453/7.

⁶⁾ Verslag van 20 Dec. 1906 pag. 2.

en liberalisme. Mr. A. F. de Savornin Lohman, in de Tweede Kamer als woordvoerder optredend, concludeerde op grond van hetgeen reeds vóór hem in die vergadering omtrent de Eerste Kamer gezegd was, dat „dat Regeeringslichaam, gelijk het thans is, te goed is om het op zij te zetten en te onbeteekenend om levensverlenging er van te verlangen”. Z. i. behoorde de samenstelling van dat college te worden herzien in dien zin, dat het een tegenwicht zou vormen tegenover „de drijvende richtingen in den lande, die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn en feitelijk mederegeeren”. Hij wenschte — overeenkomstig het denkbeeld, dat reeds in 1878 door Dr. Kuypers in zijn toelichting bij het A.R. program was naar voren gebracht — een soort van *corporatieve* vertegenwoordiging tegenover de zuiver *politieke* van de Tweede Kamer, n.l. een vertegenwoordiging van verschillende groepen van maatschappelijke *belangen*, door de verkiezing der Eerste Kamer te doen geschieden door de Kamers van Koophandel, de universiteiten, de kerken, de kamers of raden van arbeid en andere soortgelijke corporaties. En ter vermindering van tweestrijd met de Tweede Kamer ware dan z. i. aan die gewijzigde Eerste Kamer het recht van amendement en vooral het begrotingsrecht te onthouden, „want alleen daardoor kan een accuut conflict ontstaan”¹⁾.

De grondwetsherziening van 1887 bracht echter geen ingrijpende verandering van de samenstelling der Eerste Kamer. De verkiezing door de Provinciale Staten bleef gehandhaafd en de zittingsduur ongewijzigd. Echter werd de kring, waaruit de keuze mocht worden gedaan, eenigszins verruimd. Behalve de hoogst aangeslagenen in de rijks directe belastingen, konden voortaan ook degenen, die één of meer hooge gewichtige openbare betrekkingen, bij de wet aangewezen, bekleedden of bekleed hadden, voor het lidmaatschap der Eerste Kamer in aanmerking komen.

Blijkbaar heeft deze luttelc verruiming geenszins tot volle tevredenheid geleid. Want, afgezien van het sociaal-democratisch ontwerp tot afschaffing der Eerste Kamer en invoering van een facultatief referendum (volksstemming op verzoek van een zeker aantal kiezers), in 1903 bij de Tweede Kamer ingediend — een poging tot afschaffing, die later, bij de grondwetsherziening van 1922, door het indienen van amendementen van sociaal-democratische en vrijzinnig-democratische zijde zonder succes zou worden herhaald — bevatten een reeks van herzieningsontwerpen, n.l. die van de Vrijzinnig-democraten van 1903, van de Unie-liberalen van hetzelfde jaar, van de Staatscommissies van 1905, 1910 en 1913, benevens de Regeeringsvoorstellen van 11 October 1907, 5 Febr. 1913 en 29 Oct. 1915, min of meer vergaande wijzigingen betreffende de wijze van samenstelling der Eerste Kamer. Deze voorstellen behelsden o. a.: verkorting van den zittingsduur, opheffing van de beperkingen van de verkiesbaarheid, rechtstreeksche verkiezing of — bij behoud der getrapte verkiezingen — recht tot gelijktijdige ontbinding der Provinciale Staten bij ontbinding der Eerste Kamer, evenredige vertegenwoordiging en uitbreiding der bevoegdheid met het recht van amendement en (of) met de bevoegdheid om, bij ernstige bedenkingen, bepaalde wetsontwerpen aan de Tweede Kamer terug te zenden (regresrecht).

¹⁾ Arntzenius, VI, pag. 478—481. Een dergelijke organische vertegenwoordiging, tevoren reeds door Mrs. Lohman en De Geer verdedigd in de Staatscommissie van 1883, werd later overgenomen door Mr. Treub in een artikel in „Vragen des Tijds” 1908 I, doch op een zoodanige wijze uitgewerkt (n.l. samenstelling der Eerste Kamer op den grondslag der beroepstelling), dat juist het *corporatief* karakter geheel verdwijnt.

De Grondwetsherziening van 1917 stelde den toegang tot de Eerste Kamer open voor ieder Nederlander of Nederlandschen Onderdaan, voor mannen zoowel als voor vrouwen, voorzover niet om bepaalde persoonlijke redenen uitgesloten, en bracht de verkiezing op den grondslag der evenredige vertegenwoordiging. Doch het college bleef in gewijzigde samenstelling gehandhaafd. En, ondanks den tegenstand van sociaal-democratische zijde in November 1918 en den aandrang van de socialistische en vrijzinnig-democratische kamerfracties tijdens de grondwetsherziening van 1922, werd ook bij deze laatste grondwetsherziening tot behoud der Eerste Kamer besloten. Zulks eensdeels wegens gebrek aan deugdelijke argumenten aan de zijde der afschaffers, anderdeels wjl aan dit Staatscollege niet alle beteekenis als waarborg tegen overijling, als tweede instantie van wetgeving en als bestanddeel der volksvertegenwoordiging, werd ontzegd.

* * *

Van de argumenten vóór afschaffing der Eerste Kamer is wel het belangrijkste de bewering — waarvan ook de tweede vraag van den inzender gewag maakt — dat de invloed en wil van het volk er niet in dezelfde mate tot uiting komt als in de Tweede Kamer.

De redeneering is dan ongeveer deze: de Tweede Kamer past zich veel gemakkelijker bij den volkswil aan en geeft derhalve een veel zuiverder beeld van dien volkswil dan de Eerste Kamer. Immers, de verkiezing voor de Tweede Kamer geschiedt rechtstreeks door de bevolking, terwijl de Eerste Kamer door de Provinciale Staten wordt gekozen. Bovendien is de zittingsduur voor de Eerste Kamer twee jaar langer dan voor de Tweede. Dat nu een Eerste Kamer, die slechts gebrekkig den volkswil representeert, met een gering aantal leden (de Eerste Kamer heeft er slechts vijftig) in staat is om besluiten, door de Kamer van honderd met groote meerderheid aangenomen, ongedaan te maken, is een toestand, die met een democratische Staatsopvatting strijdt.

Deze redeneering is echter op — naar onze meening — onjuiste veronderstellingen gebouwd. N.l. op deze, dat een goede volksvertegenwoordiging zou behooren te zijn een volkomen weergave, een nauwkeurig beeld, een photographie of hoe men het anders wil uitdrukken, van den volkswil en dat onze Tweede Kamer aan deze voorwaarde zou voldoen.

Deze eisch van identiteit van vertegenwoordiging en volkswil hangt nauw samen met de leer der volkssouvereiniteit. Het soevereine volk oefent immers, volgens deze leer, zijne regeermacht uit via de volksvertegenwoordiging en dus moet die vertegenwoordiging in alle onderdeelen van Staatsbeleid overeenstemmen met den volkswil en alle wijzigingen van dien wil met wiskundige zuiverheid volgen. Die leer is echter niet alleen principieel onjuist doch ook in strijd met onze grondwet. De grondwet geeft de leden der Staten-Generaal een zelfstandige taak en beschouwt ze volstrekt niet als instrumenten van het volk. Integendeel, het instrumentale, het mechanische wordt juist uitdrukkelijk gewraakt door het voorschrift, dat de leden stemmen *zonder last en ruggespraak* met als sanctie de verplichting tot het afleggen van den zuiveringseed. De volksvertegenwoordiging ontvangt, naar ons Staatsrecht, haar karakter uitsluitend door de overeenstemming tusschen kiezer en gekozenen ten aanzien van de staatkundige beginselen en zij *representeert mitsdien slechts de algemeene politieke stroomingen onder de bevolking*.

En wat het tweede punt betreft: geeft nu de tegenwoordige samenstelling der Tweede Kamer, d. i. een samenstelling op den grondslag van een rechtstreeksch individualistisch kiesrecht, waarlijk te zien een zuivere reproductie van den volkswil?

Ware het „volk” niets meer dan een „massa” los van elkander op een bepaald gebied levende individuën, dan zou inderdaad het tegenwoordig algemeen stemrecht het beste middel zijn om dezen volkswil te peilen. Doch de zaak staat anders, wanneer men deze fictie verwerpt en het volk ziet, zooals het inderdaad bestaat, n.l. in zijn sociale en maatschappelijke verhoudingen en corporaties. Het individueele stemrecht rekent slechts met een fictief volk, niet met een werkelijk bestaand volk. En de volkswil, dien dit stemrecht tracht te reproduceeren, is eveneens fictief en onwerkelijk. De verkiezingen voor de Tweede Kamer geven dan ook niet een zuiveren, een volledigen weerklank van den volkswil doch zijn niet meer dan (zooals Mr. Rutgers het bij de Grondwetsherziening van 1922 uitdrukte) een „fotographische momentopname” van de „dwarrelende massa, die de gezamenlijke burgers en ingezetenen uitmaken”¹⁾.

Wel openbaart zich de volksinvloed krachtiger in de Tweede Kamer dan in de Eerste Kamer. Immers, vooral de Tweede Kamer bepaalt de politieke richting van de Regeering. Doch geen van beide lichamen kan worden beschouwd als identiek met den volkswil. Derhalve verliest het argument tegen het voortbestaan der Eerste Kamer, hetwelk aan den volkswil wordt ontleend, zijn beteekenis.

Ziet men daartegenover het karakter der volksvertegenwoordiging gelijk dit is, n.l. als weergave van de algemeene politieke stroomingen, dan heeft ook de Eerste Kamer zonder twijfel als volksvertegenwoordiging naast de Tweede Kamer beteekenis. Zij biedt gelegenheid aan vertegenwoordigers van belangrijke maatschappelijke groepen, die bij gebreke van de Eerste Kamer, daarvan geheel of zoo goed als geheel zouden zijn verstoken, om deel te nemen aan het practisch staatkundig leven, zulks als gevolg van tweeërlei omstandigheid:

1. omdat de werkwijze van de Eerste Kamer anders is dan van de Tweede Kamer. De Eerste Kamer houdt zich niet bezig, gelijk de Tweede Kamer met de technische bijzonderheden van de haar voorgelegde ontwerpen. Zij bepaalt zich in hoofdzaak tot de groote lijnen, hetgeen vooral zijn oorzaak vindt in het feit, dat zij het recht van amendement mist. Bijgevolg neemt het lidmaatschap der Eerste Kamer veel minder tijd in beslag. En hiervan is weder het gevolg, dat verschillende vooraanstaande personen uit onderscheiden maatschappelijke kringen, die den tijd zouden missen voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer, toch als lid van de Eerste Kamer hunne krachten aan de publieke zaak kunnen geven;

2. omdat de verkiezing der leden van de Eerste Kamer niet rechtstreeks, doch door de Provinciale Staten geschiedt. Hierdoor bestaat een ruimere gelegenheid, om personen van erkende bekwaamheid naar voren te brengen, die echter niet de gave hebben om gemakkelijk de volksgunst te winnen.

Door afschaffing van de Eerste Kamer zou de invloed van dergelijke personen, tot schade van 's Lands belang, goeddeels verloren gaan.

* * *

¹⁾ Hand. IIde Kamer 1921/22 pag. 649/650.

Ook op andere gronden meent men afschaffing van de Eerste Kamer te moeten vorderen.

Wilt ge de Eerste Kamer behouden, — zoo zegt men — bewijs dan haar bestaansgrond. Doch een dergelijke argumentatie maakt zich door verschuiving van den bewijslast al heel gemakkelijk van de zaak af. Wie wijziging in de Staatsinrichting wenschte aan te brengen, behoort niet van zijn tegenstanders te vorderen, dat zij aantoonen de noodzakelijkheid van het ongewijzigd handhaven van den toestand, doch moet beginnen met zelf de gronden, waarop hij herziening verlangt, bloot te leggen. Verzuimt men dit, dan komt men in de revolutionaire lijn dergenen, die omverwerping van het bestaande verlangen, voorzoover de bestaansgronden niet onmiddellijk aanwijsbaar zijn.

Men toont dan echter vervolgens nader aan, dat de Eerste Kamer overbodig is geworden, wijl ze niet meer is dan een *doublure* der Tweede Kamer. Ware dit laatste inderdaad zoo, dan zou daaruit zonder meer nog niet tot overbodigheid der Eerste Kamer mogen worden geconcludeerd. Want dan zou de Eerste Kamer toch nog als hof van revisie van door de Tweede Kamer aangenomen wetsontwerpen beteekenis hebben, evenals in de rechtspraak de hoven van appel, ondanks de vrijwel gelijke formatie met de lagere instanties, naar algemeene opvatting van onmisbare beteekenis zijn. De Eerste Kamer is echter — zooals wij boven reeds aantoonde — geen *doublure* van de Tweede Kamer. En door hare verkiezing door de Provinciale Staten, en door hare werkwijze en tenslotte ook door het feit, dat de zittingsduur der Eerste Kamer twee jaar langer is dan die van de Tweede Kamer, bestaat er tusschen de samenstelling van beide lichamen nog een belangrijk verschil, hetwelk niet zonder practisch belang is.

Wie de Eerste Kamer wil handhaven, zegt men dan verder, neemt er genoeg mede, dat bij verschil van inzicht voorrang wordt verleend aan de^e zienswijze der Eerste Kamer; waarmede — volgens de bestrijders — alleen maar genoeg zou mogen worden genomen, wanneer ware aan te toonen, dat de volkswil beter en vollediger in de Eerste dan in de Tweede Kamer tot uitdrukking komt. Doch men verzuimt er hierbij op te wijzen, dat de Eerste Kamer slechts oordeelt over wetsontwerpen, die de Tweede Kamer haar toezendt; doch dat ze ten aanzien van de afwijzende beslissingen der Tweede Kamer en ten aanzien van de door dit college aangenomen moties, die in politiek opzicht vaak juist van de allergrootste beteekenis zijn, niets heeft te zeggen. Bijgevolg is de invloed der Eerste Kamer, in vergelijking met dien van de Tweede, op de politieke richting van het regeeringsbeleid slechts gering.

Ook wijst men op de mogelijkheid van conflicten tusschen beide colleges, welke aan het Regeeringsbeleid groote moeilijkheden kunnen veroorzaken. Dergelijke conflicten zijn inderdaad wel voorgekomen. Doch, dat ze in den regel van weinig ingrijpend karakter zijn, toont het feit, dat slechts éénmaal, n.l. bij de verwerping van de Hooger Onderwijswet-Kuypere in 1904 gebruik werd gemaakt van het grondwettelijk middel tot beslechting, d. i. ontbinding der Eerste Kamer. Daarom is er o. i. ook geen voldoende aanleiding om het ontbindingsrecht van de Kroon zich te doen uitstrekken tot de Provinciale Staten — gelijk bij de grondwetsherziening van 1922 aanvankelijk werd voorgesteld — teneinde rechtstreeks op de kiezers een beroep te doen. Ontbinding der Provinciale Staten om deze reden zou trouwens voor het provinciaal bestuur al heel weinig aanbevelenswaardig zijn. Reeds thans geschiedt de verkiezing der Provinciale Staten meer met het oog op de benoeming der Eerste Kamerleden, dan

met het oog op een goede samenstelling van het provinciaal bestuur. Ontbinding van Provinciale Staten uit oogmerk van algemeene landspolitiek, zou deze colleges meer nog dan thans hunne beteekenis als provinciale bestuursorganen doen verliezen.

Het voortbestaan van conflicten, ook die van minder ernstig karakter, zooals b.v. ten aanzien van den zomertijd en de plaatselijke keuze — conflicten die, al mogen zij voor het Regeeringsbeleid weinig hinderlijk zijn, toch op een groot deel der bevolking een zeer onaangename indruk maken — zou men overigens kunnen ondervangen door een bepaling (zooals in Engeland), dat de Eerste Kamer niet langer dan na herhaalde beslissingen in den loop van een bepaald aantal zittingen een door de Tweede Kamer aangenomen voorstel kan tegenhouden.

Tenslotte beveelt men nog afschaffing van de Eerste Kamer aan, wijl dit vermindering der Staatsuitgaven zou beteekenen. Slaagde men erin aan te toonen, dat de Eerste Kamer voor het Staatsbestuur alle beteekenis mist, dan zou dit bezuinigingsargument inderdaad klemmend zijn. Doch blijft men in gebreke dit bewijs te leveren, dan zou men op denzelfden grond ook afschaffing van de Tweede Kamer en van andere Staatsinstellingen, die zelfs nog zwaardere eischen aan de schatkist stellen, kunnen bepleiten.

* * *

Letten we dan vervolgens op hetgeen ten gunste van het behoud der Eerste Kamer wordt aangevoerd, dan ga, met verwijzing naar ons voorafgaand overzicht, de opmerking vooraf, dat dit lichaam in den loop der achter ons liggende eeuw, geheel van karakter veranderd is.

Aanvankelijk gold het voor een koninklijk instituut (men sprak spottend van: *ménagerie du roi*), dat strekte tot assistentie, maar vooral tot bescherming van de vorstelijke macht tegen den meer democratisch samengestellten tak van de volksvertegenwoordiging.

Toen de benoeming van de leden aan den Koning was ontnomen, ging het reeds moeilijker om de Eerste Kamer op grond van haar onmisbaarheid als bolwerk voor den troon te verdedigen. Het was nu toch immers een tak van de volksvertegenwoordiging, evenals de Tweede Kamer. Het karakter van volksvertegenwoordiging was ook toen echter niet veel meer dan schijn. Metterdaad was de Eerste Kamer sinds 1848 een standsvertegenwoordiging, d.w.z. niet langer (zooals vóór 1848) een vertegenwoordiging van de aristocratie door geboorte en verdienste, maar van de geldaristocratie. Door de grondwetsherzieningen van 1887 en 1917 is echter aan deze standsvertegenwoordiging een einde gemaakt. De toegang is thans voor niemand meer — uit hoofde van maatschappelijken stand — versperd.

Men kan daarom o. i. thans niet meer het voortbestaan der Eerste Kamer verdedigen als „bolwerk voor de Kroon, waartegen de partijen afstuiten”, zooals de Staatscommissie van 1815 deed. Een bolwerk tegen de volksvertegenwoordiging, dat zelf volksvertegenwoordiging is, lijkt weinig soliede. En de Eerste Kamer is — gelijk de practijk herhaaldelijk heeft bewezen — daarvoor te minder geschikt, wijl zij over de in politiek opzicht belangrijkste beslissingen der Tweede Kamer (het verwerpen van wetsontwerpen e. d.) niet heeft te oordeelen.

Van meer beteekenis is echter de meening, die handhaving der Eerste Kamer verlangt als rem tegen overijling en als tweede instantie voor de revisie van de door de Tweede Kamer voorgestelde of goedgekeurde ontwerpen.

Men zegt wel: overijling in de wetgeving komt in ons land niet voor. Doch de praktijk leert anders. Toen — om een paar voorbeelden te nemen — de Eerste Kamer op 29 November 1916 het ontwerp van Gijn tot verhooging der successierechten en zes jaar later, op 15 Februari 1922, het oorspronkelijk ontwerp der pensioenwet (1922) verwierp, werd daarin aanvankelijk door velen slechts een uiting van groeps-egoïsme en conservatisme gezien. Doch de later meer en meer aan het licht getreden kapitaalarmoede in ons land en de zware lasten, die zelfs de, in gewijzigden vorm tot stand gekomen, pensioenwet aan de openbare kassen oplegde, hebben wel duidelijk getoond, dat de rem bij die gelegenheden zeker niet te straf heeft gewerkt.

Trouwens, de vraag mag niet uitsluitend zijn, wat de Eerste Kamer gedaan heeft, doch vooral *wat er gebeurd zou zijn, als er eens geen Eerste Kamer geweest ware*. Zonder twijfel gaat er van de Eerste Kamer een preventieve werking uit, die overijling voorkomt, al zal men hare beteekenis in dit opzicht wel nimmer in een bepaalde formule kunnen uitdrukken.

Revisie van door de Tweede Kamer goedgekeurde wetsontwerpen wordt zelfs door de voorstanders van de afschaffing der Eerste Kamer op prijs gesteld; waarvoor door hen dan, inplaats van ons Hoogerhuis, het — blijkens de praktijk in Zwitserland — uiterst conservatief werkende instituut der volksstemming (referendum) wordt aangeprezen.

Voorals nu de arbeid der Tweede Kamer zoo veel meer omvangrijk is dan vroeger, is het van het hoogste belang, dat een tweede instantie de ontwerpen onderzoekt. Niet zoozeer om de technische fouten; daarvoor zijn andere Staatsorganen aangewezen. Doch veel meer om de principieele gebreken. De Eerste Kamer ontleent vooral hare beteekenis aan hare taak om de ontwerpen te toetsen aan de voorschriften van de grondwet en te waken tegen krenking van de rechten der minderheid en van allerlei personen en groepen, die door een meerderheid in de Tweede Kamer moedwillig of onopzettelijk kunnen worden in gevaar gebracht. Juist hierdoor verschaft het bestaan eener Eerste Kamer aan de wetten, ook in de oogen van het deel der bevolking, dat de politieke minderheid uitmaakt, een hooger gezag¹⁾.

Ook haar samenstelling en werkwijze geven — gelijk wij reeds zagen — aan de Eerste Kamer beteekenis als volksvertegenwoordiging naast de Tweede Kamer. Wel behoort, volgens sommigen, haar het karakter van volksvertegenwoordiging te worden ontzegd²⁾. Doch onze grondwet beschouwt terecht niet de Tweede Kamer alleen, doch beide colleges tezamen als volksvertegenwoordiging.

Om deze en dergelijke redenen heeft men noch in ons land en evenmin in verreweg de meeste andere landen, zelfs niet in de landen, die een revolutie doormaakten, afschaffing van de tweede instantie van wetgeving aangedurfd. Slechts enkele Europeesche staten, zooals Griekenland, Servië, Bulgarije en

¹⁾ Zoo ook Buys, „De Grondwet” I pag. 403/4.

²⁾ Aldus Mr. van Idsinga, („De administratieve wetgeving en de constitutioneele monarchie, II pag. 314 en v.v.), die, als dankbare leerling van R. v. Gneist, de toepassing van het Engelsche constitutioneele stelsel voor ons land aanbeveelt.

Polen, missen een Hoogerhuis. Doch in die landen geeft de Staatspractijk ons zeker niet het meest aantrekkelijk beeld ter navolging¹⁾.

Behoud der Eerste Kamer biedt thans reeds eenige compensatie voor de zuiver atomistische samenstelling van den anderen tak onzer volksvertegenwoordiging. En mocht de organisatie der maatschappij meer nog dan thans zich ontwikkelen, dan zou de corporatieve, min of meer organische samenstelling van dit college een aanknoopingspunt kunnen zijn voor de geleidelijke verwezenlijking eener organische volksvertegenwoordiging.

2. VRAAG.

Door den inspecteur van het lager onderwijs is aan het hoofd en aan een der onderwijzers van de Chr. Mulo school gevraagd, tijdelijk onderwijs te geven in Fransch en Engelsch aan de openbare normaallessen hier ter stede. De keuze der bij dit onderwijs te gebruiken leerboeken is aan deze onderwijzers vrijgelaten. Het schijnt niet uitgesloten te zijn, dat binnenkort een openbare kweekschool wordt geopend en de mogelijkheid bestaat, dat dan de onderwijzers, die thans hulpdienst verrichten, voor vast worden aangesteld. Beide onderwijzers zijn ook verbonden aan de hier gevestigde Christelijke normaallessen.

Moet — waar het openbaar onderwijs hier in volle fleur is en het christelijk onderwijs geheel overvleugelt — dergelijk hulpbetoon aan het openbaar onderwijs niet beslist worden afgekeurd?

ANTWOORD.

Men zal licht geneigd zijn een quaestie als deze te beschouwen als een zuiver persoonlijke aangelegenheid van de onderwijzers. Doch o. i. is ze dit toch niet. Wel treedt uiteraard voor de onderwijzers in de eerste plaats naar voren de vraag, of zij naar eisch van plicht en geweten als Christelijke onderwijzers aan de openbare onderwijsinrichting les zullen kunnen geven; een vraag, waarvan de beantwoording natuurlijk niet in het algemeen te geven is, doch afhangt ten eerste van de individueele gesteldheid van den onderwijzer en voorts ook van den aard van het openbaar onderwijs, waarvoor zijn hulp gevraagd wordt. Zoo zal, b.v. wat het lager onderwijs betreft, reeds de verplichting om bij het onderwijsgeven de z.g. neutraliteit in acht te nemen, voor verreweg de meeste onderwijzers een principieel bezwaar opleveren om zich aan een openbare onderwijsinrichting te verbinden. Voor hooger- of vakonderwijs, waarbij die verplichting niet wordt gesteld of, althans in veel mindere mate het te geven onderwijs karakteriseert, zal dit principieel bezwaar zich veelal in veel geringere mate doen gevoelen.

Het zou echter — gelijk gezegd — onjuist zijn te meenen, dat een aangelegenheid als de onderhavige *uitsluitend* den onderwijzers persoonlijk aangaat. Hier staan een gelijksoortige openbare en een neutrale onderwijsinrichting naast- en zelfs min of meer als concurrent tegenover elkander.

¹⁾ Voor de practijk in ons land zijn o. a. gegevens te vinden in het geschrift van Mr. M. J. Kramer, „De Eerste Kamer in Nederland” A'dam, 1918; voor de practijk in het buitenland (vooral Engeland en de Engelsche dominions) in het geschrift van H. B. Leer — Smith, „Second chambers in theory and practice” Londen 1923.

In die omstandigheden is het voor het bijzonder onderwijs zelf en voor hen, wien het belang en de toekomst van dit onderwijs ter harte gaat, allerminst een onverschillige zaak, of de christelijke onderwijzers ook les geven aan de concurrerende openbare onderwijs-inrichting. Juist in een dergelijk geval kan door die hulpdiensten de positie van de openbare onderwijs-inrichting ten koste van de bijzondere in niet onbelangrijke mate worden versterkt. Immers, de openbare onderwijsinrichting legt natuurlijk niet op de minste doch integendeel juist op de beste onderwijskrachten beslag. Het omgekeerde, n.l. dat een bijzondere school de beste leerkrachten der openbare tot zich trekt, gebeurt nooit of, althans, zoo goed als nooit. Bij gevolg ontvangt door dergelijke hulpdiensten de kwaliteit van het onderwijs aan de openbare inrichting een voorsprong boven die aan de bijzondere. Dit behoeft niet aanstonds al merkbaar te zijn. Doch op den duur zeker. Bovendien, als er één of enkele bijzondere onderwijzers over de brug zijn, volgen er meer. Niets werkt aanstekelijker dan een voorbeeld, vooral waar financieele belangen en eer in het spel zijn.

Daarnaast staat nog een tweede bedenking.

Een bijzondere onderwijzer, die aan een openbare opleidingsinrichting les geeft, sleept christelijke leerlingen naar het openbare onderwijs mede. Dit kan haast niet anders. Als hulpkrachten worden de beste onderwijzers uitgezocht. Maar juist die leerkrachten oefenen de meeste aantrekkingskracht uit op hunne pupillen. Het lesgeven van deze onderwijzers aan de openbare onderwijsinrichtingen verleent in de oogen van den leerling aan dit onderwijs een zekere sanctie.

Nu zal het met het meeslepen van leerlingen nog wel niet zoo'n vaart loopen, wanneer de bijzondere en openbare inrichtingen op eenzelfde peil staan. Doch heeft, zooals ten Uwent, het openbaar onderwijs zeker overwicht en bestaat er bovendien kans, dat de Chr. normaallessen binnenkort een openbare kweekschool als concurrent tegenover zich zullen krijgen, dan neemt dit bezwaar belangrijk in beteekenis toe.

En wat geldt voor de leerlingen, geldt ook min of meer voor de ouders. In den regel zullen Christelijke ouders tot geen prijs toestaan, dat hunne kinderen in een openbare inrichting worden opgeleid. Maar er zijn ook Chr. ouders, die minder vast in hun schoenen staan; die zich gemakkelijk laten overreden tot een daad, die zij in beginsel afkeuren. Voor dergelijke ouders is de wetenschap, dat een Chr. onderwijzer, die zij kennen, ook aan een openbare onderwijsinrichting les geeft, wellicht reeds meer dan voldoende om aan het bijzonder onderwijs den rug toe te keeren. En in dit verband doen beweringen, als zouden de hulpvaardige bijzondere onderwijzers vrij zijn in de keuze hunner boeken (een vrijheid, die bij het litteratuur-onderwijs ongetwijfeld van groote beteekenis is, maar daarom — o. i. — op den duur zeker niet zal worden geëerbiedigd) wellicht meer kwaad dan goed.

Wij zijn daarom van meening, dat het verleenen van dergelijke hulpdiensten in bedoeld geval niet door den beugel kan, dat door een dergelijk optreden van Chr. onderwijzers de principieele grensscheiding tusschen openbaar en bijzonder onderwijs verdoezeld wordt en op deze wijze het Chr. onderwijs op den duur een ernstige knak kan worden toegebracht.

3. VRAAG.

Is het antirevolutionair zich niet te storen aan de wettelijke tijdregeling, ja zelfs zoover te gaan, door gebruik makende van de overmacht, de kerk- en schooltijden zóó te regelen, dat men een minderheid, die moet of wil 's lands wetten opvolgen, haast noodzaakt in de ongehoorzaamheid mede te doen?

ANTWOORD.

Artikel 1 van de wet tot invoering van een wettelijken tijd (wet van 23 Juli 1908 S. 236) bepaalt:

„De wettelijke tijd in Nederland is de middelbare zonnetijd van Amsterdam”.

Echter geeft art. 1 van de wet tot tijdelijke afwijking van de wet van 23 Juli 1908 (wet van 23 Maart 1918 S. 165, gewijzigd bij de wet van 22 Maart 1922 S. 130) of — minder officieel — genoemd de wet inzake den zomertijd, van dezen regel de volgende afwijking:

„Tusschen 18 Maart en 9 October¹⁾ wordt de in art. 1 van de wet van 23 Juli 1908 (S. 236) bedoelde wettelijke tijd met een uur vervoegd. Door Ons wordt telkenjare tijdig bij in het Staatsblad en in de Nederlandsche Staatscourant te plaatsen besluit bepaald de dag, waarop die vervoeging aanvangt en die, waarop zij eindigt”.

De wet inzake den zomertijd is thans nog van kracht. Pogingen om ze af te schaffen faalden, tengevolge van den tegenstand van de Eerste Kamer.

Bijgevolg is de zomertijd binnen de bij Koninklijk Besluit nader aangewezen periode *wettelijke tijd*.

De *Overheidspersonen* en *openbare besturen* zijn *verplicht* zich aan dien tijd te houden. Immers artikel 2 en 3 van bovengenoemde wet van 23 Juli 1908 bepalen:

2. Alle uurwerken, door of vanwege het openbaar gezag beheerd, worden naar den in artikel 1 genoemden tijd geregeld.

3. Waar in wetten, algemeene maatregelen van bestuur of Koninklijke besluiten, of in verordeningen van provinciale, gemeente- of waterschapsbesturen een bepaald uur wordt genoemd, wordt dit geacht volgens den in art. 1 genoemden tijd te zijn aangeduid.

Gemeentebesturen, die zich niet storen aan den zomertijd, handelen dus in strijd met de wet; plegen bijgevolg verzet tegen het wettig gezag, dat deze wet uitvaardigde, wat uiteraard in strijd is met de antirevolutionaire beginselen.

Bovengenoemde voorschriften zijn echter niet bindend voor particuliere personen, particuliere lichamen en kerken. Deze zijn vrij hunne zaken al of niet naar den wettelijken tijd te regelen.

Wil dus een kerkelijke gemeente of een bijzondere school hare vergaderingen of lesuren blijven richten naar den zonnetijd, dan handelen zij daardoor niet met de wet in strijd.

Echter dient nog opgemerkt, dat afspraken of regelingen van particulieren

¹⁾ Vóór de wet van 22 Maart 1922 was deze termijn: 31 Maart tot 1 October. Deze wijziging strekte om aansluiting bij de zomertijdregeling van het buitenland mogelijk te maken.

enz., die er op gericht zijn aan het wettig gezag het toepassen van de voorschriften in zake den wettelijken tijd te belemmeren of onmogelijk te maken of — in 't algemeen — wanorde betreffende de plaatselijke tijdregeling in het leven te roepen, bezwaarlijk in overeenstemming kunnen worden geacht met de a.r. beginselen; afgezien nog van de, in moreel opzicht afkeurenswaardige, houding van degenen, die met dergelijke bedoelingen zulke regelingen of afspraken bevorderen.

IN DEN STRIJD OM EEN CHRISTELIJKE STAATKUNDE.

PROEVE VAN EEN FUNDEERING DER CALVINISTISCHE LEVENS-
EN WERELDBESCHOUWING IN HARE WETSIDEE

DOOR

DR. H. DOOYEWEERD.

Hoofdstuk I.

(Vervolg)

XII.

Het probleem van het modern-humanistisch natuurrecht. Continuïteit in de individualistische tendenzen van het Stoïsch-christelijk natuurrecht. Het nominalisme.

Tegenover het geheele gistende proces van de opkomende moderne kultuur met haar overwegend subjectivistische, individualistische en naturalistische karaktertrekken, tegenover een zich steeds scherper afteekenende sociologische structuur, met haar geleidelijke oplossing der bovenpersoonlijke verbanden, haar ontbinding van het individualisme in de sfeer der economie, en de opkomst van de moderne absolutistische nationale staten, had het humanisme stelling te kiezen in zijn natuurrechtsleer.

Het gold hier allereerst het subjectivisme en individualisme te beveiligen tegen zijn eigen uitwassen, tegen de anarchistische consequenties, tegen de immoreele tendenzen van staatsraison en groot-kapitalisme. Hier openbaarde zich in naturalistischen zin voor het humanisme een soortgelijk probleem als dat van de christelijke kerk tegenover de eischen der wereldsche kultuur. Het stoïsch-christelijk natuurrecht met zijn onderscheiding tusschen het absoluut natuurrecht van den zondeloozen staat zonder eigendom, overheid en straf en het relatieve natuurrecht van na den zondeval, borg in het eerstgenoemde element een scherpe spits van individualisme, dat in sectentype en Franciskanerdom telkens en telkens weer de kerkelijke en staatkundige instellingen met ontbinding bedreigde.

De kerkelijke eenheidskultuur had een tijdlang die individualistische tendenzen onschadelijk weten te maken, door ze te isoleeren in het monnikenwezen en dit laatste als hoogste trap der volmaking binnen het hiërarchistisch kerkverband te schikken. De Aristotelische ontwikkelingsgedachte had in de thomistische wetsidee absoluut en relatief natuurrecht verzoend en ze beide als natuurlijk voorstadium en operatiebasis voor de kerkelijke genade geconstrueerd. Toch was het individualistisch element in het stoïsch-christelijk natuurrecht zelfs binnen het kerkelijk verband nimmer gedood. In den investituurstrijd benutte Gregorius VII het in zijn strijd tegen de Hohenstaufen om den staat tot een werk des duivels te stempelen en de noodwendigheid van een heiliging van het wereldlijk imperium door de kerk te demonstreeren.

*Manegold van Lautenbach*¹⁾, een Duitsche monnik, die in den strijd tusschen Hendrik IV en den Paus het pauselijk standpunt krachtig verdedigde, spreekt dan voor 't eerst in het wereldlijk gezagsvraagstuk zich uit voor een volkssouvereiniteit en construeert, zeker in aansluiting aan de feodale begrippen van de Germaansche rechtswereld, een pactum subjectionis, een heerschappijverdrag tusschen volk en vorst²⁾. Werd hier slechts incidenteel op zuiver kerkelijk standpunt de individualistische consequentie uit het stoïsch-christelijk natuurrecht getrokken, de doorwerking van de Romeinsch-rechtelijke traditie in de wereldlijke rechtsleer had tengevolge, dat de individualistische verdragsleer in de juridische kringen van glossatoren en postglossatoren tot *standaardopvatting* werd. In de Romeinsche rechtsbronnen vond men de leer, dat het imperium der romeinsche keizers op een oorspronkelijke overdracht van het oppergezag van den *populus* (het volk) op den *princeps* berustte. Deze overdracht dachten zich de Romeinsche juristen te zijn geschied bij de z.g.n. *lex regia*³⁾. Deze leer werd nu door de Italiaansche juristen op het voet-

¹⁾ Zie over hem *Georg Koch*, „Manegold von Lautenbach und die Lehre von der Volkssouveränität unter Heinrich IV“ (Berlin 1902). *Mirbt*: „Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII (1894) S. 277 flg; v. *Bezold*: „Die Lehre von der Volkssouveränität während des Mittelalters“ (Hist. Zeitschr. 1876, 3 Heft) S. 322 flg. *Rehm*, „Geschichte der Staatsrechtswissenschaft“ (1896), S. 165 flg. en „Sitzungs-berichten der Münchener Akademie“ 1868, 2, S. 297 flg. *Gierke*, „Althusius“, S. 77 flg.

²⁾ In zijn geschrift „Ad Gebehardum liber“ (± 1085) zet Manegold uiteen, dat het koningschap niet in de natuur is gegrond, maar een bloot ambt is (*vocabulum officii*). Het koningsambt berust op een *pactum*, waarbij de koning aan het volk bescherming tegen tyrannie en het volk hem fidelitas vel reverentia beloofte. Het volk stelt het koningsambt in om zeker te zijn tegen de nadeelen der geweldheerschappij. Wordt de koning echter zelf tot tyran en *dat doet hij door tegen het pauselijke oppergezag in verzet te komen*, dan breekt hij het verdrag, waarop zijn gezag berust (*pactum, pro quo constitutus est, constat illum prius irrupisse*) en verliest dus zijn waardigheid. Men moet hem uit den dienst jagen als een diefachtigen zwijnenhoeder!

³⁾ *Gaius*, 1, 5: „Constitutio principis est, quod imperator constituit, nec unquam dubitatum est quia id legis vicem obtineat, cum ipse imperator *per legem imperium accipiat*. Ulpianus, Dig. I, 4, 1 pr.: quod principi placuit legis habet vigorem, utpote cum *lege regia quae de imperio eius lata est* *populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat*“. Reeds ten tijde van

spoor van den grooten promotor van het Romeinsche recht *Innerius* op het heilige Roomsche rijk toegepast, waarbij men aannam, dat bij den ondergang van het Romeinsche rijk het imperium op Karel den Groote was overgedragen, terwijl de paus in kroning en zalving slechts den volkswil voltrokken had¹). Naast het heerschappijverdrag werd ook reeds het ontstaan van den staat incidenteel op een maatschappelijk verdrag teruggevoerd.

Tot een natuurrechtelijk principe van blijvend individualistisch en atomiseerend karakter werd deze verdragsleer echter eerst onder inwerking van het *nominalisme*, dat met de aristotelisch-thomistische wets-idee haar metaphysische bovenpersoonlijke natuurrechtelijke beginselen verstoorde. Want dit stond vast: *voorzoover de verdragsconstructie al incidenteel in de thomistische natuurrechtsrichting opdook, moesten haar reeds van te voren de individualistische tendenzen goeddeels zijn afgeknepen*. Aanvankelijk gold het hier ook slechts een aansluiting bij den positiefrechtelijken toestand²). Wanneer Thomas van Aquino aan de keurmonarchie den voorkeur geeft boven de erfelijke monarchie, is aan een inwerking van de verdragsleer, die Gierke meent te mogen aannemen, niet te denken³).

De Aristotelische ontwikkelingsidee, op het organisch entelechiebegrip geborduurd, liet de gedachte aan een natuurtoestand van volkomen individueele vrijheid, die in den regel aan de verdragsleer ten grondslag

genoemde juristen paste deze constructie van het imperium allerminst op den juridischen toestand. Zie *Mommsen* „Abrisz des römischen Staatsrechts“, 2e Aufl. S. 194—196. *Pernice*, Zeitschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 1885, Bnd. VI S. 298. Zie ook *Gierke*, „Althusius“ S. 77 noot 3.

¹) Zie voor deze geheele ontwikkeling: *Gierke*, „Althusius“, S. 77 flg. en *v. Bezold*, t. a. p.

²) *Thomas van Aquino* vermeldt in zijn „de regimine principum“ I, 6 slechts hypothetisch (blijkbaar in aansluiting aan het positieve recht en dus allerminst als natuurrechtelijk principe) het geval, dat het volk het recht heeft zich een koning te kiezen, in welk geval de vorst, zoo hij zijn heerschappij tot tyrannie misbruikt, door het volk „non injuste“ weder kan worden afgezet of in zijn macht beperkt worden. Iets meer in de richting van de verdragsleer schijnt te duiden de formulering van de „Summa Theologiae“ pars prima, secundae qu. 97 art. 3 „Si enim sit libera multitudo, quae possit sibi legem facere, plus est consensus totius multitudinis ad aliquod observandum, quod consuetudo manifestat, quam auctoritas principis, qui non habet potestatem condendi legem, nisi in quantum gerit personam multitudinis; unde licet singulae personae non possint condere legem, tamen totus populus condere legem potest“. Alleen ook hier wordt een dergelijke volkssouvereiniteit slechts hypothetisch geconstrueerd als een van twee mogelijke gevallen. De thomist *Aegidius Romanus*, spreekt in „De regimine principum“ 3, 1, c. 6 van het ontstaan van den staat door de „concordia constituentium civitatem vel regnum“, maar deze „concordia“ is voor hem slechts een van de drie mogelijke ontstaansgronden.

³) Zie *Althusius*, S. 77 noot 10. Hiertegen spreekt doorlopend het geheele betoog van „De regimine principum“ waar de erfelijkheid der monarchie alleen minder wenschelijk wordt geacht uit hoofde van 't gevaar voor tyrannie. Een sterk argument tegen *Gierke* levert voorts *Suarez*, „De legibus“ I, 1, c. 8 no. 8, die, hoezeer zelf aanhanger der verdragsleer, nochtans Thomas' vermeende homogeniteit met die opvatting ontkent.

lag, nauwelijks opkomen¹⁾. En toen de in principe toch in Thomistische lijn blijvende Jezuïeten in de 16de eeuw de verdragsleer weder in hun natuurrechtelijke staatsconstructie opnamen, en verder ontwikkelden, waren zij er toch verre vandaan het gezag uit het individu te construeeren. Wel buiten zij de reeds bij Thomas en Aegidius Romanus Colonna voorkomende gedachte, dat de staatsstichting een redelijk, bewust proces is²⁾, in afwijking van Thomas in dezen zin uit, dat de natuurlijke familie-gemeenschappen den staat alleen door een uitdrukkelijk of stilzwijgend maatschappelijk *verdrag* kunnen stichten³⁾. Maar anderzijds lieten zij het overheidsgezag geenszins uit de individueele familiehoofden, maar veeleer uit de staatsgemeenschap zelve, als natuurlijk daarmede gegeven, ontspringen⁴⁾. Alleen voor de aanwijzing van den *concreten heerscher* achtten zij een verdrag tusschen volk en overheid noodig. De bewoordingen, waarin laatstgenoemde leer werd voorgedragen (het verdrag wordt afgesloten tusschen rex en regnum, d. w. z. de standen), toonen bovendien duidelijk, dat hier uit *politische motieven* een regel van standenstaatsrecht werd gegeneraliseerd tot natuurrechtelijk principe⁵⁾.

Kon alzoo in de Aristotelisch-thomistische school het stoïsch-christelijk

¹⁾ Aristoteles vindt juist in de organische ontwikkeling van den staat uit de familie en de vicus (dorpsgemeenschap) den grond, waarom overal in den oudsten tijd koningen aan de spits van de staatsgemeenschap staan. Vgl. Pol. I, 2, 1258 b. 19. (Dio kai to proton *ebasileuonto* hai poleis kai nun eti ta ethnè. Ek *basileuomenoon* gar sunèlthèn. Pasa gar oikia basileuetai hupo tou presbatou hooste kai apoikiai dia tèn syngeneian).

²⁾ Thomas van Aquino spreekt van de „ratio constituens civitatem” (Opp XXI p. 366). Aegidius Colonna drukt dezelfde gedachte als volgt uit (Opp. III, 2, c. 32): „sciendum est quod civitas sit aliquo modo *quid naturale*, et quod naturale habemus impetum ad civitatem constituendam; non tamen efficitur nec perficitur nisi ex opera et industria hominum.”

Het accent, dat hier gelegd wordt op het *redelijk* karakter der staatsstichting, past volkomen in de Aristotelisch-thomistische metaphysica der substantieele vormen, waarin ieder wezen overeenkomstig zijn ingeschapen natuur naar zijn volmaking streeft. Immers, aangezien de statengemeenschap een gemeenschap van *redelijke* wezens is, ligt 't ook in de natuurwet, dat die gemeenschap op *redelijke* wijze tot stand komt.

³⁾ Vgl. o. a. Suarez, „De opere 6 dier.” I, 5, c. 7 n. 3: „Alius ergo modus multiplicationis familiarum seu domorum est cum distinctione domestica, et aliqua unione politica, quae non fit *sine aliquo pacto expresse vel tacito*, iuvandi se invicem, nec sine aliqua subordinatione..... ad aliquem superiorem” etc.

⁴⁾ Vgl. Suarez, „De legibus”, 3, c. 3, no. 6, waar Suarez geheel in de lijn van de thomistische metaphysica der substantieele vormen schrijft, dat het staatsgezag voortvloeit uit het reeds in zijn wezen geconstitueerde staatswezen als noodwendige eigenschap (per modum proprietatis resultantis ex tali corpore mystico iam constituto in tali esse). In gelijken zin Gierke, t. a. p. S. 97, die aantoonst, dat dezelfde opvatting is te vinden bij Victoria, Soto en Molina.

⁵⁾ Suarez, „De legibus”, I, 3, c. 4 no. 5: „Principatus ipse est ab hominibus, cuius signum est, quia iuxta *pactum* vel conventionem factam inter regem et regnum eius potestas maior vel minor existit”. Zie ook „De legibus”: I, 3, c. 4 no. 2; en „Defensor fidei” I, 3, c. 2 no. 10.

Deze scholastieke leer is in den modernen tijd weer vernieuwd door J. Costa Rosetti: „Philosophia moralis” p. 577 flg., en door Quilliet: „De potestatis civilis origine theoria catholica”.

natuurrecht zijn individualistische tendenzen nimmer recht openbaren, geheel anders werd dit in de nominalistische richting.

De Christelijke kerk in de XIde eeuw had goed gezien, toen zij de opvattingen van de z.g.n. oudere nominalisten *Roscellinus* en *Berengar van Tours* als kettersch veroordeelde. De individualistische consequenties bedreigden reeds in het oudere nominalisme, ofschoon het met het jongere nominalisme van Occam c.s. slechts weinig gemeen had, dogma en kerkverband beide met ontbinding. Wanneer, gelijk het nominalisme beeerde, alleen aan het individueele realiteit toekwam en de universaliën (algemeene begrippen) alleen namen („termini” bij Occam) waren, waar bleef dan tenslotte de realiteit van het bovenpersoonlijk kerkverband?

Reeds in het jongere nominalisme kreeg het individualisme zijn wereld-beteekenis in zijn medewerking aan de vorming van den modernen tijd. De sterk anti-thomistische *Durandus van St. Pourcain* (doctor resolutissimus), gestorven \pm 1332 of 1334 en de oudere tijdgenoot van den beroemden Occam, stelde op den grondslag van een zuiver nominalistische wijsbegeerte¹⁾ een natuurrechtsleer op, die in haar nauwe aanknooping bij het absoluut natuurrecht, voor staat en kerk beide gevaarlijke tendenzen bevatte. Met bijzondere voorliefde ontwikkelde hij zijn leer van de natuurlijke goederengemeenschap. Slechts God heeft een absoluut dominium (eigendom). Daarom bezit het kind Gods een grooter recht op de wereldsche goederen dan de booze. Wanneer de laatste zijn eigendom aan zijn beteren medemensch in geval van nood onthoudt, zoo is hij een dief en een moordenaar, tenzij hij het zelf voor zijn nooddrufft behoeft²⁾. Wel capituleert Durandus voor de bittere realiteit, maar zijn leer is er niet minder revolutionair om.

Ten aanzien van het staatsgezag sluit Durandus zich aan bij de oud-christelijke opvatting, dat alle gezag naar zijn „zedelijke” kwaliteit van God is. Dit belet hem echter niet, zich uit te spreken voor het natuurrechtelijk principe der volkssouvereiniteit. Waar de overdracht van het oppergezag des volks op den keizer slechts uit het utiliteitsmotief der „expedientia publica” geschiedde, kan het volk, zoo de keizer zijn ambt niet naar behooren vervult, hem van zijn waardigheid vervallen verklaren³⁾.

Bij *Occam*, den leider van het jongere nominalisme, was, gelijk we vroeger zagen (art. IV), de ontkenning van de substantieele vormen reeds

¹⁾ Vgl. b.v. „In sentent”, II, d. 3, q. 2, 14—16. „Nihil enim existit in re extra nisi individuum vel singulare” (bij *Prantl*, „Geschichte der Logik” III, S. 295 flg.). Zie ook „In sent”, II, d. 3, q. 7, 8: „frivolum est dicere, quod universalitas fiat in rebus, sed solum singularitas”; ib. 9: „Sed esse universale non est conditio realis, sed rationalis” (bij *Überweg-Baumgartner* „Grundrisz der Geschichte der Philosophie” II (10e Aufl. 1915) S. 591.

²⁾ *Durandus*, „tractatus de legibus” 13, concl. „Melior habet ius divisum in rebus. Unde et quodammodo dominus est omnium”. „Pessimus quasi nullius rei est dominus”.

³⁾ ib. 10, concl.: „magis esset secundum naturam rei, quod totus populus haberet rationem principis” en 11 concl., bij *v. Bezold* t. a. p. S. 338.

zoo ver doorgedaan, dat hij de onveranderlijke moreele kwaliteit van het natuurrecht loochende en den geheelen decaloog terugvoerde op een louteren willekeur Gods.

Het is niet toevallig, dat zijn nominalistisch standpunt hem er toe bracht, het recht van de individueele staten tegenover de wereldheerschappij van het imperium te verdedigen met een beroep op het absoluut natuurrecht¹⁾, al verwerpt hij het imperium ook niet zonder meer.

De nominalistische kultuur openbaarde zich overal in oppositie tegen de hiërarchie en in de kultuur van de kleinere autonome verbanden. Zoo in het kerkelijk leven, gelijk we vroeger zagen, als in het staatsleven. En gelijk in het kerkelijk leven alle verband wordt opgelost in zijn elementen, zoo leeken als ambtsdraggers, zoo wordt door Occam en zijn volgelingen ook de staat ontbonden in wat men voor zijn elementen hield, de vrije individuen. Alle wettig gezag wordt weliswaar naar zijn hoogsten titel van God afgeleid, maar in aansluiting aan de opvatting der glossatoren werd deze hoogste titel geheel op den achtergrond geschoven tegenover de volkssouvereiniteit als natuurrechtelijk gezagsprinciep²⁾. Alle overheid heeft haar gezag rechtstreeks van het naar natuurlijk recht soevereine volk. Die volkssouvereiniteit bestaat allereerst in de wetgevende macht³⁾.

¹⁾ *Occam*, Dialogus III, Tract. II, De juribus Romani Imperii Lib. I cap. 1 sqq. Vgl. ib. cap. II „Adhuc illud regimen est magis expediens universitati mortalium in statu culpae, quod magis assimilatur regimini, quod fuisset si homines in statu innocentiae permansissent (quia illud quod magis assimilatur meliori, est magis expediens). Sed si homines in statu innocentiae permansissent, unus non fuisset imperator omnium aliorum. Igitur in statu culpae non est expediens, ut unus omnibus aliis dominetur”. Volgt een beroep op het jus gentium „Cum quia bella et captivitates sunt iura gentium seu de iure gentium, dist. „ius gentium, quae cessarent, si unus imperator universitate mortalium imperaret”. *Goldast*. Monarchiae II, 874.

²⁾ *Occam*, Dial. III, tract. 2, lib. I, cap. XXVI: „Unico verbo respondetur, quia cum dicitur quod potestas Imperialis et *universaliter omnis potestas licita et legitima est a Deo*, non tamen a solo Deo, sed quaedam est *a Deo per homines*, et talis est potestas Imperialis, quae est *a Deo, sed per homines*”. *Goldast*, II, 899.

³⁾ ib. cap. XXVII „Illa opinio tenet, quod Romanum imperium fuit primo institutum a Deo, et tamen per homines scil. per Romanos. Et hoc testari videtur gloss. dist. 17 quae ait: *Habet Romana ecclesia auctoritatem a Deo, sed Imperator a populo*. Utcunq; legimus hinc etiam Gloss. dist. 2 *lex est constitutio populi*, ait: *Olim populus constituit leges, sed hodie transtulit hanc potestatem in Imperatorem. Ab illo autem est Imperium, qui Imperatori contulit potestatem condendi leges*”. *Goldast* II, 899; ib. Dial. III, tract. 2, liber II, cap. XXVII: „Amplius, si imperator in huiusmodi habet talem plenitudinem potestatis, omnes alii reges et principes, et *alii laici* sibi subiecti essent puri serui ipsius, nam dominus nō habet maiorem potestatem super seruos, quam quod omnia possit praecipere eis, quae non sunt contra ius diuinum, nec contra ius naturale: imo forte nec tantam potestatem habet super eos. Si igitur imperator nō solum possit ista, quae sunt pro communi utilitati, sed etiam alia quaecunq; in temporalibus, quae non sunt contra ius diuinum, nec contra ius naturale, oēs alii sibi subiecti essent veri serui sui.....Igitur multo magis imperator in temporalibus non habet talem plenitudinem potestatis. Item, imperator non habet maiorem potestatem in temporalibus, quam habuit populus, cū imperator habeat potestatem suam a populo, ut allegatum est supra, quia populus plus iurisdictionis aut potestatis non potuit transferre in imperatorem, quam habuit”. *Goldast* II, 923.

Het volk draagt volgens Occam, (die zich voor deze meening op de autoriteit van Augustinus en de glossatoren beroept), zijn gezag over op de overheid, maar die overdracht reikt niet verder dan het gezag, dat de *populus* zelve bezit¹⁾. En nu wordt ook de *populus* weer in zijn elementen: de vrije individuen ontbonden, zoodat ter laatste instantie *alle gezag wordt afgeleid uit een vrijwillige zelfbinding van het individu* ten behoeve van het algemeen belang („*commune bonum*”, „*communis utilitas*”), terwijl tegen anarchistische consequenties van dit individualisme alleen het *meerderheidsbeginsel* wordt geponeerd²⁾.

Het nominalisme beleeft dan in den kerkelijken strijd zijn hoogtij in de conciliaire theorie op de vroeger besproken conciliën van Constanz, Bazel en Pisa, waar haar machtigste woordvoerder, *Johannes Gerson*, leerling van Occam, de stoute stelling uitspreekt, dat de paus een lid is van de kerk, *zoo goed als alle andere menschen* en op grond van *gelijkheid van allen onder het evangelisch natuurrecht*, behoort te worden gestraft, zoo hij ergernis aan de geloovigen geeft³⁾. Het individualistisch

1) ib. cap. XXVII: „*Illā opinio tenet, quod Romanum Imperium fuit primo institutum a Deo, et tamen per homines scil. per Romanos. Et hoc testari videtur Gloss. dist. 17. quae ait: Habet Romana ecclesia auctoritatem a Deo, sed Imperator a populo*”. ib. cap. XXVIII: „*Respondetur, quod exercitus non facit Imperatorem nisi auctoritate populi Romani. Hanc enim potestatem propter periculum, quod poterat imminere, ne moriente Imperatore in exercitu, exercitus careret capite et Domino, populus Romanus commissit exercitui potestatem eius ad eligendum Imperatorem*”. ib. cap. XXIX. *Goldast* II, 901. Zie ook noot 3 pag. 622.

Dial. III, tract. 2, lib. II, cap. XXVI: „*Praeterea illud, ad quod societas humana se obligat, eadem societas humana obligat se ad obediendum generaliter regibus: et per consequens multo magis imperatori. Ait enim Augustinus libro secundo Confessionum ut habetur distinction. octau quae contra: Generale quippe pactum est societatis humanae, obtemperare regibus suis*”. *Goldast* II, 923. Opmerking verdient, dat dit argument voorkomt in de uiteenzetting door den Magister van de gronden die pleiten voor de plenitudo potestatis (machtsvolkomenheid) van den keizer in wereldsche zaken, behoudens de grenzen van goddelijk en natuurlijk recht. In de tegengronden, waarmede de geheele bewijskracht van dit argument weer wordt omvergeworpen, wordt echter de constructie van het heerschappijverdrag uitdrukkelijk gehandhaafd.

2) Dial. III, tr. 2, lib. II, cap. XXVII: „*Sed populus nunquam habuit talem potestatis plenitudinem, ut possit praecipere cuilibet de populo omne illud, quod non est contra ius diuinum aut contra ius naturale: quia non poterat praecipere illa, quae non erant de necessitate facienda, teste Glossa extra de constitution. cum omnis, secundum quam in talibus, quae „de necessitate facienda nihil potest fieri nisi omnes consentiant” Goldast II, 923. Dial. III, tr. 2, lib. I, cap. XXVII: „Respondetur, quod teste Glossa extra de constitutionibus, cum omnes, quoniam aliqui plures unum sunt collegium, quantum ad illa quae sunt ex necessitate facienda, sufficit quod a maiore parte fiant” Goldast II, 899. Hier sluit Occam zich blijkbaar aan bij de corporatieleer der glossatoren en der Romanistische kanonisten. Zie over deze leer *Gierke: „Genossenschaftsrecht”* Bnd. III S. 243-351.*

3) Zie „*Tractatus Magistri Iohannis de Gerson: Quomodo et an liceat in causis fidei a summo pontifice appellare, seu eius iudicium declinare*” *Goldast* II, 1515: „*Sequeretur tertio, quod Papa, qui est membrum corporis ecclesiae, sicut homines alii, si scandalizaret totum corpus, ipse non esset rescindendus, ut totum corpus sanum fieret, contra doctrinam christi euangelicam fundatam in similitudine iuris naturalis. Matth. 18 cum Glossis et determinationibus Doctorum in materia de scandalo se fundantium in hac lege diuina et naturali*”. Vgl. hierbij *Occam Dialogus, Goldast* II, p. 467 sqq. en „*Octo Quaestiones*” I,

absoluut natuurrecht wordt in de nominalistische beweging gemobiliseerd tegen het hiërarchisch bovenpersoonlijk verband en de autoriteit. Deze geheele geest werkt op kerkelijk gebied door in de vroeger genoemde Gallikaansche beweging in Frankrijk, zoomede in de Jansenistische hervormingsbeweging (Bossuet, de Abbé de St. Cyran, ten onzent van Espen) en leeft in het z.g.n. oud-Katholicisme tot op den huidigen dag verder.

Een belangrijken levenstoevoer ontving het nominalistisch natuurrecht dan in het Averroïsme, de Arabische filosofie van Ibn Roschd (Averroes), die met haar scheiding van gelooven en weten (de dubbele waarheid) en haar kultus van de natuurwetenschap en psychologie met de Franciskaner traditie een sterke affiniteit bezat, maar tevens door haar leer van de eeuwigheid der wereld en de loochening van de individueele onsterfelijkheid der ziel een heidensch-naturalistisch stempel vertoonde, dat bij haar verbinding met het nominalisme voor het christelijk karakter van dit laatste zeer gevaarlijk kon worden ¹⁾.

Reeds in de 13de eeuw legde dit Averroïsme beslag op de natuurrechtelijke denkbeelden van een *Pierre Dubois*, leerling van den grooten tegenstander van Thomas van Aquino, Siger van Brabant, een *Johannes de Paris* en den anonymen schrijver van de „*Quaestio in utramque partem*”.

Individualistische natuurrechtsbegrippen, de idee der volkssouvereiniteit ²⁾, de poseering van het leekenelement en van de rechten der bis-

cap. 17, III cap. 8, waar men deze geheele leer reeds uitgewerkt vindt. Het revolutionaire van deze stelling schuilt in de *argumentatie*, niet in de poneering van de bevoegdheid van het concilie tot afzetting van een ketterschen paus. De kanonieke leer aanvaardde eveneens deze bevoegdheid, maar met erkenning van de *souvereiniteit des pausen*: „*Cunctos iudicaturus (scil. papa) a nemine iudicandus est, nisi deprehendatur a fide devius*”. Zie *Johannes de Parrhisiis*, „*De potestate regia et papali*” cap. VI, *Goldast* II, 115. In dit geval: „*Judicatur a tota ecclesia, condemnatur a concilio generali, iudicatur, a subditis, ab inferioribus accusari et condemnari potest*.” Vgl. voor deze laatste uitspraken der kanonisten ook *von Schulte*: „*Die Stellung der Concilien, Päpste und Bischöfe*” S. 192—194 en S. 253 flg.

¹⁾ Vgl. over den invloed van het Averroïsme in de Christelijke Middeleeuwen *Ueberweg-Baumgartner*: „*Grundriss der Gesch. der Phil.* II, S. 538 flg., *Denifle* „*Chart. Univ. Paris* I, S. 487, 556 en *Cl. Baeumker*, „*Die Impossibilia des Siger v. Brabant*”.

²⁾ *Joh. de Parrhisiis*, „*De potestate regia et papali*”, cap. XI: *Goldast* II, 120, „*Item prius fuit potestas regia secundum se, et quantum ad executionem, quam Papalis: et prius fuerunt reges Franciae in Francia, quam Christiani: ergo potestas regia nec secundum se, nec quantum ad executionem, est a Papa; sed est a Deo et a populo regem eligente in persona vel in domo: et sic, sicut ante*”. Cap. XVI „*Amplius non fuit (scil. imperium) factum per solum Papam, sed populo acclamante et faciente, cuius est se subiciere cui vult sine alterius praeiudicio*”. *Goldast* II, 130. Deze idee der volkssouvereiniteit heeft intusschen bij *Johannes de Paris* niet die scherpe individualistische tendenz als bij *Marsilius van Padua*. In cap. I bewijst hij zelfs, dat de monarchie in het natuurrecht gegrond is. Zie *Goldast* I, 110. Ook blijkt in cap. XVI een sterke aansluiting bij het leenrecht. Gelijk bij de Fransche juristen ontmoet men bij *Johan de Paris* een meer nuchteren juridischen zin, die hem voor al te abstracte natuurrechtelijke speculaties behoedt.

schoppen in het kerkverband ¹⁾, ofschoon met erkenning van het pauselijk primaat, de zuiver spiritueele opvatting van de kerk onder bestrijding van haar inmenging in wereldlijke aangelegenheden en de verdediging van de rechten van het nationale staatswezen tegenover pausdom en imperium ²⁾, geven hier reeds het voorspel *van de versmelting van Averroistische denkbeelden en nominalistisch natuurrecht*, die bij Marsilius van Padua en Johan van Jandun, beide geestverwanten van Occam, valt aan te wijzen ³⁾.

Die versmelting gaat gepaard met een doordringing van Aristotelische elementen in de nominalistische natuurrechtsleer, speciaal van de ontwikkelingsgedachte in het staatswezen en van de Aristotelische beschouwing der staatsvormen. *Maar die ontwikkelingsgedachte is geheel van haar bovenpersoonlijk, metaphysisch karakter beroofd* en is daarom ook geheel onmachtig tegenover de individualistische grondgedachten van het nominalistisch natuurrecht, die bij de genoemde schrijvers tot conclusies voeren, welke ons als een anticipatie op de theorieën van Hobbes en Rousseau toeschijnen ⁴⁾.

¹⁾ ib. cap. XI „Sed potestas praelatorum inferiorum non est a Deo mediante Papa, sed immediate a Deo, et a populo eligente vel consentiente”.

²⁾ Zie b.v. *Johann. de Parrhisiis*: „De potestate regia et papali” cap. III, *Goldast* II, 112, „Quarto quia omnes fideles conveniunt in una fide catholica, sine qua non est salus: et saepe convenit multas quaestiones oriri de pertinentibus ad salutem seu fidem in diuersis regionibus, sicut regnis. Et ideo ne propter diuersitatem controuersiarij unitas fidei destruat, necesse est (ut dictum est) unum esse superiorem in spiritualibus. *Sic autem non est necesse omnes fideles uniri, in aliqua republica communi: sed possunt secundum diuersitatem climatum, regionum et conditionum hominum, esse diuersi modi viuendi, et diuersae Politiae*: et quod est virtuosum in una gente, non est virtuosum in alia..... *Non est ergo sic necesse mundum regi per unum in temporalibus, sicut necesse est quod regatur per unum in spiritualibus*, nec ita trahitur a iure naturale, vel diuino”. Volgt een beroep op Augustinus’ „De Civitate Dei” Boek IV.

³⁾ Ik wil hiermede allerminst beweren, dat Marsilius van Padua en Johan van Jandun *welbewust* over de geheele wijsgeerige linie het nominalisme hebben gehuldigd. Ik spreek hier slechts van hun „nominalistisch natuurrecht”, dat *welbewust* het individualistisch-nominalistisch grondmotief tot uitgangspunt en constructieve methode in rechts- en staatsleer kiest en de Aristotelisch-thomistische wetsidee verwerpt. *In dezen beperkten zin* spreken wij dus in ’t vervolg van het „Averroistisch nominalisme”. Van een Averroistisch-nominalisme *over de geheele linie* kan men bij *Petrus Aureolus* spreken. Wat Johan van Jandun betreft, valt nog een zwak realisme te bespeuren in zijn opvatting van de universalien. De universalia ante rem die Thomas van Aquino in Augustinischen lijn in de lex aeterna of goddelijke rede fundeerde, verwerpt hij beslist. Hij houdt vast aan de universalia in rebus singularibus en kent daarnaast slechts de universalia post reum. Daarbij is echter de metaphysische band tusschen beide laatste goeddeels doorgesneden, zoodat een sterke nominalistische inslag de overhand behoudt. Vgl. *Prantl*, „Geschichte der Logik” III, 273 fl. en de daar geciteerde plaatsen uit Jandun’s „Quaestiones in XII libros metaphysicae”. Ook verdient de aandacht, dat Jandun de *physica* en niet de metaphysica tot grondslag neemt van zijn wijsgeerig stelsel en dat hij hierbij den nadruk legt op de kennis der individueele dingen. Zie *B. Hauréau*: „Histoire de la philosophie scolastique” II, 283 e.s.

⁴⁾ Deze wijsgeerige samenhang is blijkbaar uit het oog verloren in de monographie van *Dr. Leopold Stieglitz*, „Die Staatstheorie des Marsilius van Padua” 1914, (Beiträge zur Kultur-geschichte des Mittelalters und der Renaissance, hrg. v. Walter Goetz, Bnd. 19). Genoemde schrijver heeft zich laten misleiden door het feit, dat Marsilius van Padua bijna van stap tot stap zich op Aris-

Marsilius van Padua en Johan Jandun nemen geheel in nominalistisch-natuurrechtelijke lijn het individu tot uitgangspunt van het gezag. Ten aanzien van het ontstaan der staten is oppervlakkig gezien de Aristotelische en Thomistische beschouwing van de geleidelijke ontwikkeling van den staat uit familie- en dorpsgemeenschap met huid en haar aanvaard¹⁾. Intusschen — en dat dient hier wel terdege in 't oog te worden gehouden — is ook hier die ontwikkelingsgedachte geheel losgemaakt van de Aristotelische metaphysica. Nergens ontmoeten we in de „Defensor Pacis” in *materieel-metaphysischen zin* het Aristotelisch uitgangspunt, dat de mensch van nature een „animal sociale”, een „zóón politicon”²⁾ is. Bij Aristoteles en Thomas is deze terugvoering van de staatsgemeenschap op de men-

toteles' politiek beroept. Daardoor construeert hij voortdurend een verband met Thomas van Aquino, waar in werkelijkheid niets van dit alles bestaat. Van Marsilius' fundamenteel constructief principe der volkssouvereiniteit weet Stieglitz daarom geen andere verklaring te geven (t. a. p. S. 24 flg.) dan de democratische staatsinrichting van Marsilius' Italiaansche vaderstad Padua, een verklaring, die overigens reeds daarom niet kan bevredigen, wijl Marsilius van die democratische staatsinrichting een weinig gunstigen indruk moet hebben bezeten. Hij geeft dan ook aan de monarchale gedachte den voorkeur, wat Stieglitz weer als een inconsequentie (S. 31) in Marsilius' staatsleer ziet. In werkelijkheid echter — getuige Hobbes — is het principe der volkssouvereiniteit in het nominalisme juist vaak de hefboom geweest voor een absolutistische gezagsleer, die vooral in den tijd van het opkomend vorsten-absolutisme het monarchaal absolutisme bij voorkeur aanvaardde. Bij Marsilius ontmoeten wij nog den voorkeur voor de beperkte monarchie. Beter dan door *Stieglitz*, is Marsilius' gedachte m. i. begrepen door *J. W. Allen* „Marsilio of Padua” in „The Social and political ideas of some great mediaeval thinkers” ed. bij Hearnshaw (1923) p. 167 flg. Zie voorts over Marsilius en Jan Jandun: *Scholz*, „Marsilius von Padua und die Idee der Demokratie”, Zeitschr. für Politik 1908 S. 62 flg. *Riezler*: „Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwig des Baiers” Leipzig 1874, S. 194 flg. *Sullivan* „The manuscripts and date of Marsiglio of Padua's Defensor pacis”, English Historical Review 1905 p. 293 flg. *Guggenheim*, „Marsilius von Padua und die Staatslehre des Aristoteles” Hist. Vierteljahrschr. 1904, S. 343 flg. *Nimis*, „Marsilius' von Padua republikanische Staatslehre”, Diss. Mannheim.

¹⁾ Zie *Marsilius Patavinus*: „Defensor Pacis adversus usurpatam Romani Pontificis jurisdictionem”, Prima dictio seu pars. cap. III; *Goldast* II, p. 156/7.

²⁾ *Stieglitz* (t. a. p. S. 7) meent uit Def. Pacis I, 2, waar men leest: „civitatem esse velut animatam seu animale naturam quandam” alsmede uit ib. I, 15: „Quia enim civitas et ipsius partes secundum rationem institutae analogiam habent animali et suis partibus, perfecte formati secundum naturam” te mogen concludeeren, dat de schrijvers het Aristotelisch standpunt ten aanzien van de sociale natuur des menschen deelen. De bedoelde plaatsen geven echter allermint het recht tot zulk een conclusie. Hier is niets anders te vinden, dan een anthropomorfe voorstelling van den staat, die in de middeleeuwen zeer gebruikelijk was en met name ook in Hobbes' mechanistisch-Epicureische staatsopvatting tot in details uitgewerkt voorkomt. *Stieglitz* heeft blijkbaar op de nadere interpretatie van de ontwikkelingsgedachte in cap. IV niet voldoende acht geslagen. Wanneer de schrijvers in I, 13 zich op Aristoteles' uitspraak i. z. den natuurlijke drang des menschen tot statenvorming beroepen, doen ze dit onder uitdrukkelijke verwijzing naar de door hen daarvan gegeven interpretatie in cap. IV in deze woorden: „Omnes homines appetere sufficientiam vitae, et oppositum declinare, per demonstrationem conclusimus ipsorum communitatem civilem *quarto huius*, praeter eam minime, propter quod Aristoteles primo politicae, cap. primo inquit: Natura quidem igitur in omnibus impetus est, ad talem communitatem, civilem scilicet”, *Goldast* II, 171. *Stieglitz* erkent overigens, evenals *Guggenheim* t. a. p. S. 345, dat men inderdaad bij Marsilius tevergeefs woordelijke de stelling zoekt, dat de mensch een animal politicum is.

schelijke natuur geheel gebaseerd op de leer der substantieele vormen, op de menselijke natuur als entelechie en als zoodanig in de metafysische *lex naturalis*, bij Thomas ter laatste instantie in de *lex aeterna* opgenomen. Vandaar dat in de Aristotelisch-thomistische richting de ontwikkelingsgedachte een uitgesproken *bovenpersoonlijk en ethisch* stempel draagt. Doch bij de schrijvers van den „Defensor Pacis”, ontmoeten wij veeleer een tegenovergestelde gedachtenrichting, welke in 't bijzonder in cap. IV van het 1e deel op den voorgrond treedt. Ofschoon de schrijvers hier Aristoteles' leer, dat alle menschen een natuurlijken drang tot de staatsgemeenschap hebben, met schijnbare instemming vermelden, geven zij er nochtans een uitlegging aan, die deze Aristotelische gedachte schier in haar tegendeel doet verkeeren. Het moreel pessimisme overweegt. Daar de menschen naakt en zonder hulpmiddelen ter wereld komen, voortdurend blootgesteld aan allerlei natuurlijke gevaren, worden ze als instinctief in groepen tot elkander gedreven om gezamenlijk die gevaren te keeren. In die ongeregelde horden ontstaan twist en geweld, geen individu is zijn leven zeker, *daar er geen norm van recht bestaat* om die twisten te beslechten. Daarom leerde de ondervinding en de rede den menschen, om staten met dwingend gezag te gronden, terwille van het algemeen welzijn. De rede begrijpt, dat twisten voor de gemeenschap nadeelig en zelfs destructief zijn. Daarom begint het menschelijk verstand rechtsregelen te formuleeren, om vast te stellen, wat voor de gemeenschap voordeelig en wat voor haar schadelijk is. Deze regels zijn volgens onze schrijvers de positieve formulering van dat, wat men de *lex naturalis* kan noemen¹⁾.

1) „Defensor Pacis”, cap. IV, *Goldast* II, 158: „De viuere autem et bene viuere, seu bona vita secundum primum modum mundanum scilicet, ac de his quae propter ipsum necessaria sunt comprehenderunt per demonstrationem philosophi gloriosi rem quasi completam. Unde propter ipsum consequendum concluderunt ipsi necessitatem ciuilis communitatis, sine qua viuere hoc sufficiens obtineri non potest. Quorum etiam eximius Aristoteles I suae politicae cap. I, dixit: *Omnes homines ferri ad ipsam et secundum naturae impetum propter hoc. Quod quamuis experientia seruata doceat, eius tamen causam quam diximus, inducere volumus distincte magis*, dicentes, quod quia homo nascitur compositus ex contrariis elementis propter quorum contrarias actiones et passiones quasi continue corrumpitur aliquid ex sua substantia: Rursumque quoniam nudus nascitur et inermis ab excessu continentis aeris et aliorum elementorum, passibilis et corruptibilis, quemadmodum dictum est in scientia naturarum, indiguit artibus diuersorum generum et specierum ad declinandum nocumenta praedicta: quae quoniam exerceri non possunt nisi a multa hominum pluralitate nec haberi, nisi per ipsorum inuicem communicationem, oportuit homines simul congregari ad commodum ex his assequendum, et incommodum fugiendum. *Verum quia inter homines congregatos eueniunt contentiones et rixae, quae per normam iustitiae non regulatae causarent pugnas et hominum separationem, et sic demum ciuitatis corruptionem, oportuit in hac communicatione iustorum regulam, et custodem siue factorem. Et quoniam custos hic habet arcere iniuriosos excedentes, et alios tam intrinsecus quam extrinsecus singulos turbantes, aut communitatem opprimere tentantes, oportuit civitatem ad hos habere in se aliquid quo resistat. Rursumq; quoniam indiget communitas aliquibus opportunatibus, reparationibus, et custodiis rerum quarundam et aliis tempore pacis, aliisque tempore belli, necesse fuit in ea esse talium prouisores, ut communi necessitati, cum expediuerit vel oportuerit, succurri possit”. Zie voorts hierachter noot 1.*

Hier heeft het natuurrecht reeds dat zuiver wereldsch-utilitaristisch karakter gekregen, dat het onder epicuristischen invloed later in nog scherper vorm bij Hobbes zou worden opgedrukt ¹⁾). Hier openbaart zich ook een stout scepticisme ten opzichte van de eeuwigheidswaarden, dat voor het Averroïstisch nominalisme karakteristiek is.

De staat heeft als laatste doel te bevorderen het geluk (*bene vivere*) der burgers. Dit geluk kan in tweeërlei zin worden opgevat, n.l. als de eeuwige gelukzaligheid, of wel als de tijdelijke materieele welvaart. Wat de eerste betreft, deze kan door de geheele wereld van wijsgeeren niet demonstratief worden bewezen en behoort ook niet tot de dingen, die uit zich zelve bekend zijn ²⁾). Daarom houden Marsilius en Jandun zich bij de bewijsbare opvatting, dat het doel van den staat uitsluitend op materieel, in 't bijzonder op economisch gebied ligt, een opvatting, die we reeds, schoon in minder cruën vorm, bij Johan de Paris ontmoeten ³⁾).

De staat heeft door bevordering van 't algemeen belang zijn burgers een gelukkig en aangenaam leven hier op aarde te verschaffen. Aan dit materieele doel worden alle hoogere idealen dienstbaar gemaakt. Het is dan ook consequent, dat de kerk wordt ondergeordend aan de alles verslindende staatsmacht. Opnieuw blijkt ons de fundamenteele afwijking van Aristoteles en Thomas, die het doel van den staat in de eerste plaats zoeken in het bevorderen van een deugdzaam leven. Het natuurrecht is hier reeds een schepping geworden van den mensch. De staat is van alle zedelijk karakter beroofd en het natuurrecht is met de utiliteit van het positieve recht schier vereenzelvigd.

¹⁾ In cap. X wordt het natuurrecht op één lijn gesteld met het maatschappelijk nuttige: „Quarto autem importat hoc *nomen* lex, et famose magis scientiam seu doctrinam sive *iudicium universale iustorum et conferentium civilium*, et suorum oppositorum. Et sic accepta lex dupliciter considerari potest, uno modo secundum se ut per ipsam solum ostenditur quid iustum aut iniustum, conferens aut nocivum et in quantum huius modi iuris scientia vel doctrina lex dicitur. Alio modo considerari potest secundum quod de ipsius obseruatione datur praeceptum coactivum per poenam aut praemium in praesenti saeculo distribuenda”. *Goldast* II, 166.

²⁾ „Defensor Pacis” I cap. IV, *Goldast* II, 157: „Viure autem ipsum et bene viure conueniens hominibus, est in duplici modo, quoddam temporale, siue mundanum, aliud vero aeternum siue coeleste vocari solitum. *Quodque istud secundum viure sempiternum scilicet, non potuit Philosophorum universitas per demonstrationem conuincere, nec fuit de rebus manifestis per se*; idcirco de traditione ipsorum quae propter ipsum sint, non fuerint solliciti”! Dit scepticisme openbaart zich met name bij Jandun over het *geheele terrein der metaphysische psychologie*. Hij is overtuigd van het vormkarakter der anima intellectualis, van de ondeelbaarheid en niet-uitgebreidheid dezer vorm, van haar ontstaan uit niets door een scheppingsdaad, van haar onsterfelijkheid. Maar al deze stellingen zijn alleen voorwerp van geloof, maar niet van wetenschappelijk bewijs (zie „De anima”, liber III. 1. 12 ed. Venet. 1587 S. 291).

³⁾ *Johannes de Parrhisiis*, „De Potestate regia et papali” cap. I, *Goldast* II, 109, „necesse est homini, ut in multitudine vivat et tali multitudine quae sibi sufficiat ad vitam. Huiusmodi autem non est communitas domus vel vici, sed ciuitatis vel regni. Nam in sola domo vel vico non inueniuntur omnia ad victum, vestitum vel defensionem necessaria ad totam vitam, sicut in ciuitate vel regno”.

De taak van den staat is het bene vivere allereerst te bevorderen door de onderdrukking van den boezen anti-socialen wil in de menschen. Daarom is allereerst noodig de menschen te dwingen tot vredig samenleven. Op den grondslag van die samenleving moet de staat de samenwerking organiseeren van al die functies, die voor het algemeen welzijn noodwendig zijn (landbouw, industrie, kapitaal (pars pecuniativa), legermacht, rechtspraak). Merkwaardig is daarbij, dat de schrijvers, evenals *Dubois*, de beteekenis van *den handel* voor het staatsleven in den ruimsten zin erkennen¹⁾. Het bewijst, hoe de nominalistische-naturalistische kultuur dezen individualistischen welvaartsfactor wist te waardeeren. Al de hier genoemde functies zijn van zuiver materieelen aard. Tenslotte spreken de schrijvers dan ook nog van de noodwendigheid van de geestelijkheid in den staat. Maar die noodwendigheid kan weder niet wetenschappelijk bewezen worden, ze behoort niet tot de uit zichzelf bekende zaken. Toch kan niet ontkend worden, dat in alle staten een soort godsdienst en een priester-organisatie heeft bestaan. Wat kan de oorzaak daarvan zijn? De schrijvers opperen een vermoeden. Er zijn vele verkeerde handelingen, die de wet niet kan achterhalen, of die niet ontdekt worden. Daarom hebben vermoedelijk de wetgevers een God uitgedacht, voor wien niets verborgen is en die onder bedreiging met eeuwige straffen de gehoorzaamheid aan de wet vordert. Zoo gezien, zou de taak van de priesters dus zijn, de repressieve taak van den staat aan te vullen en te ondersteunen door de burgers vrees voor de hel aan te jagen. De schrijvers haasten zich deze heidensche opvatting te desavoueren. De christelijke openbaring, die naar de schrijvers in Averroistischen lijn erkennen, een geheel ander waarheidsbegrip bezit dan de rede, leert ons, dat er is een toekomstig leven en dat de kerk noodwendig is als leerares en uitdeelster der genademiddelen. Daarom moet de staat, wyl de burgers niet tevreden zijn zonder de grootst mogelijke zekerheid van hun eeuwig heil, de christelijke kerk erkennen en handhaven²⁾. Intusschen blijft de stelling overeind staan, dat de noodzakelijkheid van de kerk voor de staatstaak niet objectief bewezen kan worden. In waarheid is geheel in nominalistische lijn, de staatstaak zuiver materieel gehouden.

In het tweede deel komt de nominalistische aantasting van het bovenpersoonlijk kerkinstituut geheel in de Franciskaner lijn van Occam, Gerson, Randuff en d'Ailly. De opvatting van de kerk als universitas fidelium (verzameling van geloovigen) wordt in den scherpsten vorm gericht tegen het primaat van den paus. Het algemeen concilie als wettige vertegenwoordiging van alle geloovigen wordt als hoogste wetgever en rechter

¹⁾ „Defensor Pacis” I, cap. V, „Haec enim (scil. pars pecuniativa) pecunias, blada, vina, olea et reliqua necessaria congregat, et custodit, communia conferentia undecunque procurat, et quaerit ad succurrendum futurae necessitati cui etiam subseruiunt aliarum quaedam”, *Goldast* II, 159.

²⁾ Pars I, cap. V en VI.

in geestelijke zaken erkend, het evangelisch absoluut natuurrecht gericht tegen alle wereldsche aanspraken der geestelijkheid op eigendom, immuniteit of wetgeving en rechtspraak in de temporalia. Het staatsgezag heeft in alle kerkelijke aangelegenheden evenzoo op te treden als in de wereldlijke. Het sacerdotium wordt dus onder het imperium, de kerk onder het staatsgezag geordend¹⁾. Door het aantal bisschoppen en priesters wettelijk vast te stellen, moet de staat verhoeden, dat de kerk te machtig wordt²⁾. In dit opzicht is Marsilius, gelijk Stieglitz terecht opmerkt, al zijn voorgangers vooruit, zelfs Occam, Johan v. Paris, Pierre Dubois, Pierre Flote, den onbekenden auteur der „Quaestio in Utramque Partem” en Dante, die allen slechts een *coördinatie* van geestelijk en wereldlijk gezag voorstonden. In verband met hun spiritueele opvatting van de kerk, zijn Marsilius en Jandun ook de eerste middeleeuwsche verdedigers der tolerantie.

Ook in de leer van het staatsgezag is de uit het individu (in den zin van vrijen, mannelijken, actieven burger) geconstrueerde volkssouvereiniteit *constructief, natuurrechtelijk beginsel geworden*. Zoo ergens, dan blijkt hier het fundamenteel verschil tusschen de Aristotelisch-thomistische en de nominalistische lijn. Fundamenteel is in de beschouwing van onze auteurs het *begrip van de wet* en hoe de wet tot stand komt. Allereerst dient hier te worden gewezen op de fundamenteel verschillende wetsopvatting in het Averroïstisch nominalisme en in het Aristotelisch-thomisme of Augustinisme. *De lex aeterna is geheel uit het gebied van het redelijk bewijsbare verdwenen, evenzoo de Mozaïsche en evangelische wet, die bij Thomas en Augustinus onder de redelijke natuurwet viel*. Het nominalistisch wilsprinciep heeft in plaats daarvan van het redelijk natuurrecht niet anders overgelaten, dan het nuttigheidsprinciep in socialen zin. Op dit utilitaristisch principe is de burgerlijke wet gegrond³⁾.

De wet in burgerlijken zin is een imperatief oordeel over 't geen voor de gemeenschap noodzakelijk en nuttig is, een oordeel, geformuleerd door de rede, afgekondigd door de wettige autoriteit, gesanctioneerd door dwang. Juist omdat in dezen zin ieder burger bij de wet betrokken is,

1) „Defensor Pacis” II, cap. 4 sqq. en III cap. 2 en 15. Ook reeds in Pars I, cap. V, *Goldast* II, 158: „*Sacerdotium, propugnatiua, et iudicialis seu conciliatiua simpliciter sunt partes ciuitatis*”.

2) *Ib.* II cap. 8, I, 15; III, 2, 22.

3) *Ib.* cap. X: „*Tertio vero modo sumitur lex pro regula continente monita humanorum actuum Imperatorum, secundum quod ordinantur ad gloriam vel poenam in seculo venturo, secundum quam significationem, lex Moaica dicta est lex, quantum ad aliquam sui partem, sic quoque Lex Euangelica secundum se totam lex dicitur*”, *Goldast* II, 166. *ib.* cap. XII: „*His autem habitum est dicere de causa legum effectiua, quam reddere possumus per demonstrationem, de illa enim institutione, quae Dei opere vel oraculo immediate absq; humano arbitrio fieri possibilis est, aut iam extitit, qualem Moaicae legis institutionem diximus, etiam quantum ad ea praecepta ciuiliium actuum quae in ea sunt, pro statu praesentis seculi, non intendo hic assignationem facere, sed de legum et principatum institutione tantum modo, quae immediate proueniunt ex arbitrio humanae mentis*”. *Goldast* II, 169. Zie voorts noot 1 pag. 628.

kan alleen de *populus* (*universitas civium*) of zijn „*valentior pars*” („*considerata quantitate*” Def. Pac. I, XII) de wetgever zijn. In de wet manifesteert zich de algemeene wil, waardoor als het ware ieder burger zich vrijwillig bindt¹⁾. De wetgevende macht, die Marsilius voor het eerst in de middeleeuwen duidelijk van de uitvoerende (*pars principans*) onderscheidt, is de hoogste macht in den staat, de soeverein (*humanus legislator superiore carens*²⁾. Een tot in bijzonderheden uitgewerkte parlementaire wetgevingstheorie wordt op dezen grondslag opgebouwd³⁾.

Reeds hier ontmoeten we die individualistische-nominalistische constructie van de wet als algemeenen wil, die we later bij Hobbes en Rousseau in volle scherpte ontwikkeld vinden en een aanduiding van de door Hobbes en Rousseau gelijkelijk ontwikkelde leer, dat niemand zich in den, op den grondslag der volkssouvereiniteit opgebouwd staat tegenover den wetgever over onrecht kan beklagen, daar de wet de algemeene wil is en niemand zichzelf willens en wetens onrecht kan toevoegen⁴⁾.

Alle staatsvormen, die met de *consensus omnium subditorum* (toe-

¹⁾ t. a. p. cap. XII, *Goldast* II, 170: „*Secundum propositionem probo, quoniam lex illa melius observatur a quocunque civium, quam sibi quilibet imposuisse videtur, talis est lex lata ex auditu et praecepto universae multitudinis civium*”.

²⁾ Def. Pacis, pars II, cap. 21 en 22. *Goldast* II, 261, 265 op kerkelijk gebied: „*Dicendum, quod generalis concilii aut secundum eius dictamen fidelis legislatoris humani superiore carentis*”.

³⁾ Zie Def. Pacis, pars I, cap. XII en XIII. De opstelling der wetsontwerpen kan natuurlijk niet door het geheele volk geschieden, maar toch moet dit volk in laatste instantie beoordeelen of de wetten met zijn rechtsgevoel en zijn belangen overeenkomen. Want het geheel vertegenwoordigt een grooter hoeveelheid kracht en verstand dan het deel. Het volk benoemt daarom 't zij in zijn geheel, 't zij naar standen, een aantal zaakkundigen, wier wetsontwerpen dan weder aan het volk worden voorgelegd. Ieder burger kan in de volksvergadering zijn meening erover zeggen; na afloop der beraadslaging wordt het wetsontwerp 't zij in zijn oorspronkelijken vorm, 't zij geamendeerd met algemeene stemmen of bij meerderheid van stemmen tot wet verheven, resp. verworpen. Dit laatste kan echter op tweeërlei wijze geschieden, 't zij door de volksvergadering zelve, of door een gekozen vertegenwoordiging, die, zoo noodig, kan bestaan uit de vroeger genoemde wetgevingscommissie. Natuurlijk blijft het volk het recht voorbehouden, zijn wetten bij gebleken behoefte te wijzigen, te interpreteren of af te schaffen.

Tegenover de letter van de wet treedt dan als aanvullend element de regent (vorst) op, die door een verzachtende uitlegging de antinomie tusschen recht en gerechtigheid in elk bijzonder geval kan verzoenen. Daartoe hanteert hij het principe der billijkheid (*aequitas*, *epikeia* bij Aristoteles) Def. Pacis I, cap. XIV.

⁴⁾ Pars. I, cap. III, *Goldast* II, 170: „*Hoc autem fieri optime per civium universitatem tantum modo, aut eius valentio rem partem; quod pro eodem de caetero supponatur, sic ostendo, quoniam illius veritas certius iudicatur, et ipsius communis utilitas diligentius attenditur, ad quod tota intendit civium universitas intellectu et affectu. Advertere enim potest magis defectu circa propositam legi statuenda maior pluralitas quacunq; sui parte, cum omne totū corporeum saltē maius sit mole atq; virtute qualibet sui parte seorsum. Adhuc ex universa multitudine magis attenditur legis communis utilitas, ex quo nemo sibi nocet scienter*”. Vooral ook deze uitspraak: „*Hanc (legem) quilibet sibi statuisse videtur ideoque contra illam reclamare non habet*”.

stemming der onderdanen) geen rekening houden, zijn ontaard¹⁾. Daar het volk als wetgever soeverein is en boven den regent (*pars principans*) staat, wijl deze laatste door het volk wordt aangesteld en zijn uitvoerende macht door de *universitas civium* als wetgever wordt geregeld, trekken de schrijvers van de „*Defensor Pacis*” ook de laatste conclusie uit deze gezagsleer, n.l. dat het volk de eenigste hoogste rechter over den heerscher is, ingeval deze tot tyran wordt²⁾.

In dit opzicht gaan Marsilius en Jandun reeds verder dan Joh. v. Paris, die eerst de standen en de kerk over den tyran wil laten oordeelen en eerst ter laatste instantie het volk als rechter erkent³⁾. De staatkundige denkbeelden van Marsilius van Padua en Johan van Jandun, die het stempel van het Averroïstisch-nominalisme dragen, met name in het sceptisch standpunt ten aanzien van de metaphysica, de daarmede samenhangende verwerping der Aristotelisch-thomistische wetsidee en de aanvaarding van het individualisme als constructief principe, hadden een enormen invloed, waarvan nog een merkwaardig getuigenis aflegde het beroemde „*Somnium viridarii*” (songe du vergier), ten onrechte door Goldast gesteld op naam van *Philotes Achillini*, een tweegesprek tusschen een geestelijke en een ridder⁴⁾. De geestelijke komt op voor de keizerlijke wereldheerschappij, de ridder daarentegen verdedigt in zeer straffen vorm de belangen der nationale staten en van het leekendom en trekt uit het individualistisch gevat principe der volkssouvereiniteit en de verdragstheorie zeer radicale consequenties, die intusschen ook duidelijk de inwerking van het positieve standenstaatsrecht verraden⁵⁾.

* * *

Het epicuristisch nominalisme en de voorbereiding van de toepassing der mathematische methode op het natuurrecht in het humanisme.

Parallelwerking van het Platonisch wetenschapsbegrip in 't nominalisme.

¹⁾ Pars. I, *Goldast* II, 173: „Sunt autem principativae partis seu principatum genera duo, unum quidem bene temperatum, reliquum vero vitiatum. Voco autem bene temperatum genus cum Arist. politicae, cap. 5, in quo *dominans principatum* ad commune conferens *secundum voluntatem subditorum*”. (Deze laatste woorden komen bij Aristoteles juist niet voor).

²⁾ *Ib.* cap. 18.

³⁾ *Joh. de Parrhisiis*, „De potestate regia et papali” cap. 18, *Goldast* II, 131. Over de meening van Dubois en Nogaret te dezen aanzien, zie *Scholz*, t. a. p. S. 330, S. 369f, S. 413.

⁴⁾ Zie *Goldast* I, 58 sqq. De schrijver is, voorzoover ik weet, niet met zekerheid bekend. Zie *Riezler*, t. a. p. S. 276. *Paulin Paris* „*Manuscripts français*” IV, 229 noemt als mogelijke auteurs: Philipp de Mazière en Raoul de Praesles.

⁵⁾ Zulks blijkt met name uit des schrijvers conclusies, dat voor 't geval de gewone belastingen niet voor het aangewezen doel, of niet op de juiste wijze besteed worden, het volk tot afzetting van den vorst kan overgaan, terwijl het zich apriori tegen 't opleggen van buitengewone lasten mag verzetten, voorzoover niet dringende gronden, zooals de landsverdediging, zulk een maatregel rechtvaardigen. v. *Bezold* t. a. p. S. 349/350, die deze conclusies vermeldt, heeft blijkbaar den positiefrechtelijken inslag ervan niet opgemerkt.

Reeds in het Latijnsch Averroïstisch nominalisme zagen wij de geleidelijke naturaliseering der Christelijke levens- en wereldbeschouwing. Voor de ontwikkeling der humanistische wetsidee in de 17e eeuw, werd echter een andere richting in het nominalisme van fundamenteele beteekenis, t.w. de *Democritisch-epicuristische*. Eerst het doorwerken der Democritisch-epicuristische denkbeelden in ethiek, theologie en godsdienst kon aan het nominalisme de *zij 't al voorloopige* constructiebasis leveren voor de universeele doorvoering van het mathematisch wetenschapsbegrip, welke als een der blijvende „Errungenschaften” der renaissancebeweging aan de modern-humanistische levens- en wereldbeschouwing haar eigenaardig stempel opdrukte. Hoe daarbij ook de Romeinsche Stoa haar aandeel in de modern-humanistische natuurrechtsleer leverde, zullen we later zien.

Dat in het nominalisme van den aanvang af een breede invalspoort was geopend voor de Democritische en Epicuristische denkbeelden, zoo-wel op natuurwetenschappelijk, als op natuurrechtelijk gebied, blijkt bij eenig nadenken onmiddellijk. Vergeten we toch niet, dat de Platonisch-Augustinische traditie, die in het Franciskanerwezen steeds tegenover het Aristotelisch thomisme was hooggehouden, aan het mathematisch wetenschapsbegrip had vastgehouden en hoe de kultus van natuurwetenschap en psychologie naast de mystiek in deze kringen steeds een overwegende plaats had bezeten. Sinds *Occam* de leer der substantieele vormen ook op theologisch gebied in den hartader had getroffen, door de substantialiteit van de ideeën in God als deelen van Zijn wezen te loochenen en die ideeën terug te brengen tot een loutere kennis, die God van de dingen heeft, e.w. van de individueele dingen, als alleen reëel bestaande¹⁾, was aan de geheele theologia naturalis, tegelijk met de Platonische en Aristotelische metaphysica feitelijk de bodem ingeslagen. Daarentegen bood de ontkenning van het reëel bestaan der universalia en het poneeren van de eenige realiteit der individueele dingen, 'n zeer geschikt aanknoopingspunt voor de Democritische en Epicuristische atomistiek, die als eenige realiteit de atomen en de beweging aanvaardde, en alle overige kennis op de mathematische bewegingsleer grondde.

Voor een volledig doordringen dezer denkbeelden leverden intusschen de Middeleeuwen geen geschikten voedingsbodem. Eerst in den „allzermaldenden” renaissance-tijd met zijn „Umwertung aller Werte” kon zulks geschieden en dan nog eerst sedert de moderne natuurwetenschap haar zegeloop was begonnen.

Intusschen lagen de aanvangen van dit proces toch reeds in de latere Middeleeuwen. In de beroemde Occamistenschool, die te Parijs in de 14e en 15e eeuw bloeide en die met *Buridan* c.s. de grondslagen legde

¹⁾ Zie *Occam*: „In Sentent.” I, d. 35, 50: „Ideae non sunt in deo subiective et realiter, sed tantum sunt in ipso obiective, tamquam quaedam cognita ab ipso... Ideae sunt primo singularium et non sunt specierum, quia ipsa singularia sola sunt extra producibilia et nulla alia”.

voor de moderne natuurwetenschap, ontwikkelde reeds de zeer belangrijke denker *Nicolaus d'Autrecourt* († tusschen 1350 en 1360?), de Hume der Middeleeuwen, een kosmologie op den zuiver democritischen grondslag der atomistiek, met uitsluiting van alle doelmatigheidsprincipia als verklaringsgrond, terwijl hij daarnaast de uiterste consequenties uit Occam's anti-metaphysische instelling trok, door het analytisch-rationeel karakter van het Substanz- en causaliteitsbegrip te loochenen en de realiteit der buitenwereld ernstig in twijfel te trekken. Aan een zuiver empirisme was hiermee de weg geëffend¹⁾. Merkwaardig en een bewijs alweer, hoe voorzichtig men moet zijn met 't kwalificeeren van een nominalist als „Aristoteliker” op den enkelen grond, dat hij Aristoteles' politieke denkbeelden op zich liet inwerken, is, dat dezelfde sceptische denker te Parijs voorlezingen hield over Aristoteles' *Politica* en dit geschrift in hooge waarde hield.

Voorbereidend voor de doordringing van het epicurisme in het humanistisch natuurrecht, werkte anderzijds de reeds vroeger besproken *schier algemeene receptie van het platonisch wetenschapsbegrip tijdens de renaissance*. Ook hier bleef de *nominalistische richting* overheerschend.

Nicolaus Cusanus vooraan, met zijn opvatting van het individu als mikrokosmos, als oneindig klein punt in den kosmos, waarin de makrokosmos zich volledig weerspiegelt en zijn mathematische wetenschapsmethode, waarmede hij het oneindige als constructief middel tot de kennis der verschijnselen benutte, voerde het Platonisch wetenschapsbegrip met voor zijn tijd groote genialiteit door.

Zijn natuurrechtsleer verraadt duidelijk de sporen van de nieuwe mathematische kenleer, zij 't al dat die kenleer zich hier hulde in het symbolisch-metaphysisch gewaad der harmonie in de „coincidentia oppositorum” (verzoening der tegenstrijdigheden, eenheid in de veelheid).

(Wordt vervolgd).

¹⁾ Vgl. de volgende uitspraken van *Nicolaus d'Autrecourt*: „Aliquis philosophus, utpote Aristoteles vel quicumque alter, non habuit evidentem noticiam descripta evidentia, quod aliqua substantia esset”.

„Ex eo quod aliqua res est cognita esse, non potest evidenter evidentia reducta in primum principium vel in certitudinem primi principii (n.l. het principium contradictionis) inferri quod alia res sit”. „Non potest evidenter ostendi, quin omnia, que apparent, sint vera” bij *Überweg-Baumgartner*, S. 616 flg. Vgl. ook *Cl. Baeumker*, „Archif für Gesch. der Phil.” 10 (1897) S. 252 flg.

HISTORISCH OVERZICHT DER ARBEIDS- WETGEVING IN NEDERLAND. ¹⁾

DOOR

H. AMELINK.

De moderne Arbeidswetgeving in Nederland heeft een geschiedenis, die nog slechts over enkele tientallen van jaren loopt.

Wel is Overheidsbemoeying met het bedrijfsleven en ook arbeidswetgeving in ons land reeds van zeer ouden datum.

Zoo was b.v. ten opzichte van den arbeidstijd te Leiden reeds in 1396 het werken bij kunstlicht verboden. Deze verbodsbepaling had een tweeledig doel, nl. ten eerste om het brandgevaar te beperken, en ten tweede om de concurrentievoorwaarden voor de werkgevers zooveel mogelijk gelijk te maken. Tal van andere voorschriften betreffende bescherming van kinderen werden eveneens gegeven.

Ook had men reeds voor meer dan 300 jaar te Leiden een soort arbeidsinspectie, die uitdrukkelijk belast was met het toezicht op de arbeidsvoorwaarden, waaronder kinderen van elders bij de fabrikanten werkten. Om geschil en geknoei van de werkgevers met die ambtenaren te voorkomen werden deze slechts voor den tijd van één jaar benoemd, en dan door anderen vervangen.

Uit een request, behandeld in het jaar 1639, en ingediend door de toenmalige „opzieners over de werkkinderen”, blijkt, dat hun bezoldiging 50 gulden 's jaars bedroeg en zij, behalve met het toezicht op overtredingen door de textielfabrikanten ter zake van de verordening op het in dienst hebben van kinderen, belast waren met de handhaving van het voorschrift, waarbij de officieele registratie der aangeworven werkrachten was voorgeschreven, een systeem, dat te vergelijken valt met het huidige systeem der arbeidskaarten-registratie bij de gemeentebesturen.

De toenmalige „inspecteurs van den arbeid” hadden tevens tot taak allerlei geschillen over het loon, boeteheffing enz. uit den weg te ruimen.

Arbeidswetgeving is dus een zaak, die ook in vroeger tijd niet onbekend was.

De noodzakelijkheid voor de overheid om, ter bescherming van het zwakke, allerlei wettelijke maatregelen te nemen, werd echter temeer noodzakelijk, toen het modern kapitalisme, met zijn moderne productiewijze, almeer de wereld veroverde.

De in het laatst der achttiende en in het begin der negentiende eeuw

¹⁾ Bij de bewerking van dit overzicht zijn door ons tal van gegevens ontleend aan het boek van Prof. Mr. P. A. Diepenhorst, *De Nederlandsche Arbeidswetgeving*, Utrecht, G. J. A. Ruys, 1921, terwijl het overzicht *De Arbeidswetgeving in Nederland*, dat de heer C. J. P. Zaalberg in het *Sociaal Jaarboek voor Nederland* 1918 heeft gegeven, tevens door ons benut is.

opkomende grootindustrie had, onder den invloed van het individualistisch beginsel der Fransche revolutie met haar valsche vrijheidsbegrip van den vrijen arbeider, schier niets anders doen overblijven dan den modernen loonslaaf, die totaal afhankelijk was van den werkgever in wiens dienst hij arbeidde.

Alle organisatie was verdwenen. Vrij moest het individu, vrij moest de maatschappij zijn. Geen organisatiebanden, geen banden door de overheid aangelegd. Maar deze vrijheid leidde voor de arbeiders tot de ergerlijkste slavernij.

Diep ellendig was de toestand der arbeiders aan het einde der 18e en in de eerste helft der 19e eeuw. De slaven der oudheid hadden het in menig opzicht beter. Zij vertegenwoordigden een zekere waarde. En het eigenbelang van den meester bracht in den regel mede, dat hij tegen al te groote verwaarloozing van zijn „eigendom” waakte. Maar wat bekommerde de moderne ondernemer zich om zijn arbeiders? Hij kon er immers genoeg krijgen! Was daar niet een „industriële reserveleger”, voortdurend weer aangevuld met werkkrachten uit ondergegane kleine bedrijven en door de plattelandsbevolking? Waren daar niet de vrouwen en kleine kinderen?

Lasalle sprak van een „ijzeren loonwet”. Het loon kon, meende hij, niet stijgen boven de som, die noodig was om in de eerste levensbehoefte van de arbeiders te voorzien en om het geslacht in stand te houden. Lasalle heeft zich vergist en met name de kracht der arbeidersbeweging onderschat. Maar de theorie van Lasalle was overigens niet nieuw. Ook Turgot verklaarde, dat bij „iedere soort arbeid het loon van den arbeider moet dalen tot een peil, dat *alleen* bepaald wordt door de levensbehoefte”. En J. B. Say en Ricardo deelden dit gevoelen. In de *practijk* werd deze leer zoo toegepast, dat zelfs de minimum-levensbehoefte niet konden bevredigd worden. De loonen waren nauwelijks voldoende, om den arbeider van den hongerdood te redden.

De machine maakte het mogelijk, dat zeer veel arbeid door vrouwen, ja zelfs door kleine kinderen kon verricht worden. Vreeselijk was de kinder-exploitatie. Kinderen van 6, 7 en 8 jaar werden reeds de fabriekspoorten binnengeleid. Op aangrijpende wijze heeft een van Englands dichters het lijden dezer kleinen ons geteekend. „Hoort gij die kinderen wel weenen, o, mijn broeders?” zoo riep zij haar landgenooten toe.

De kindersterfte was soms ontzettend — ook al mede een gevolg van den langen fabriekarbeid der vrouwen. In de nijverheidscentra hoopte de bevolking zich op in ellendige krotten. De arbeidsduur was lang: 16, ja 18 uren per „dag” moest er gewerkt worden. Van Zondagsrust was dikwijls geen sprake. Crisissen herhaalden zich telkens weer met korte tusschenpoozen van koortsachtige bedrijvigheid. De vooruitgang der techniek, de plotselinge invoering van nieuwe machines maakte herhaaldelijk breede arbeidersgroepen werkloos en broodeloos. De ellendige loonen der mannelijke arbeiders noodzaakten tot vrouwenarbeid. En de

aanbieding van deze goedkoopere „werkkrachten” deed den loonstandaard nog meer dalen. Reeds op betrekkelijk jeugdigen leeftijd werden de arbeiders uitgestooten. Werklieden van 45 jaar en ouder konden geen emplooi vinden. Aan veiligheidsmaatregelen in de fabrieken werd niet gedacht. Aan de meest bescheiden hygiënische eischen voldeden de werklokalen niet. Zelfs in de mijnen verrichtten de arbeiders, vrouwen en kinderen hun gevaarlijk werk onder vreeselijke omstandigheden. Wie daarbij rekening houdt met de onvoldoende voeding, zal zich niet verwonderen over de lichamelijke uitputting der arbeidersmaassa, over de hooge sterftecijfers. Maar evenmin behoeft het te verwonderen, dat de slechte woningtoestanden, de wijze waarop mannen, vrouwen en kinderen in de fabrieken werkten de onzedelijkheid bevorderden. Het alcoholisme maakte vele slachtoffers. Aan een behoorlijke opvoeding der kinderen kon niet gedacht; velen groeiden op voor „galg en rad”.¹⁾

Zoo was de toestand in Engeland. Maar ook in ons land was het niet veel beter. Nog in 1904 schreef Minister J. A. Loeff in de memorie van toelichting op het ontwerp arbeidsovereenkomst o.m. het volgende: „De opkomst en de snelle ontwikkeling van de reusachtige groot-industrie heeft den werkmán, meer dan zulks vroeger het geval was, afhankelijk gemaakt van den werkgever. De werknemer is, individueel staande tegenover den werkgever, heden ten dage veel zwakker dan voorheen en niet zelden overgeleverd aan diens willekeur.”

Bij zulk een toestand heeft de overheid als Gods dienaar zekér tot taak maatregelen te nemen ter bescherming van het zwakke. Het heeft lang geduurd eer het in ons land tot daadwerkelijk optreden kwam. Maar ook hier kon de overheid zich niet afzijdig houden.

Ook ten onzent, gelijk in Engeland, vindt de arbeidswetgeving haar begin in maatregelen ter bescherming van kinderen.

Op 6 Juli 1841 werd door de regeering tot de gouverneurs der provinciën een circulaire gericht, waarin gewezen werd op de uitbreiding der industrie, speciaal de textielindustrie, en de mogelijkheid die daaruit voortvloeide, dat ook hier te lande langzamerhand het kwaad grooteren omvang zou aannemen, dat jonge kinderen tot fabriekmatigen arbeid zouden worden gebezigd op een wijze, „die een hoogst nadeeligen, dikwijls noodlottigen invloed op de zedelijkheid der mindere volksklasse en dus middellijk op de welvaart van een geheel volk uitoefent”.

In deze circulaire werden een aantal vragen omtrent de arbeidsverhoudingen, loonen, kinderarbeid, gelegenheid voor het ontvangen van onderwijs enz., gesteld.

De op deze vragen ingekomen rapporten leidden niet tot daadwerkelijk optreden. De regeering zag de noodzakelijkheid van wettelijk ingrijpen nog niet in.

De publieke belangstelling voor wettelijke bescherming der loon-

¹⁾ C. Smeenk, *Voor het Sociale leven*. Rotterdam, Drukkerij Libertas, 1914.

arbeiders was nog zeer gering. Zelfs de vreeselijke kinderexploitatie kon die belangstelling niet wekken. Toen door de *Maatschappij tot bevordering van Nijverheid* in 1853 een prijsvraag werd uitgeschreven, waarin gevraagd werd een verhandeling over den fabrieksarbeid van kinderen en de voor- en nadeelen van een wet, waarbij het gebruik van kinderen in de fabrieken werd beperkt, kwam daarop geen enkel antwoord in! Toen men in 1856 dezelfde vraag in eenigszins gewijzigden vorm herhaalde, werd één antwoord ontvangen, dat echter niet werd bekroond, omdat „de vóordeelen van den kinderarbeid te sterk gekleurd, de nadeelen in de schaduw gesteld werden”.

De jaren verliepen en het kwaad bleef voortwoekeren. Het waren geen uitzonderingen dat kinderen op 5- en 6-jarigen leeftijd van 's morgens vijf tot 's avonds zeven uur of zelfs nog later fabrieksarbeid moesten verrichten. Het was in 1863, twee en twintig jaar nadat door de regeering een eerste onderzoek was ingesteld, dat Cremer's „Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld”, verscheen, waarin op ontroerende wijze het leed der fabriekskinderen werd geschetst. De publieke opinie werd wakker geschud. Op 17 Maart 1863 werd door 32 fabrikanten te Leiden een adres aan den Koning gericht, waarin zij aandrongen op bescherming van het fabriekskind, en waarin zij de noodzakelijkheid betoogden van een verplichtende regeling voor allen, betreffende het onderwijs, de uren van arbeid en de rust der kinderen.

Dit adres kwam in de Kamer aan de orde en leidde tot de instelling der Staatscommissie van 30 September 1863.

Deze Staatscommissie zette haar taak breed op. Haar onderzoek liep over de volgende vragen: 1e. Hoeveel kinderen en van welken leeftijd werken in de fabrieken? 2e. Welk soort van arbeid wordt door hen verricht? 3e. Welke is de invloed van dien arbeid op hunne lichamelijke, zedelijke en geest-ontwikkeling?

Door dezen breeden opzet deed de verschijning van het rapport lang op zich wachten. Eerst in 1869 zag dat het licht. Bovendien werd door dien breeden opzet de gedachte gewekt, alsof de commissie al de misstanden ten opzichte van den kinderarbeid had bloot gelegd, wat natuurlijk niet het geval was. Die onjuiste indruk bracht Thorbecke tot de onjuiste uitspraak, „dat vroege jeugd bij fabrieksarbeiders uitzondering is en de schadelijkste exploitatie van het jonge kind van andere industriele landen in Nederland niet gevonden wordt”. Daarbij kwam nog, dat, al bracht het rapport vreeselijke toestanden aan het licht, door de slappe conclusies veler geweten weer in slaap werd gesust.

De regeering achtte ook nu de noodzaak tot ingrijpen nog niet aanwezig. Het is wel teekenend voor de geestesgesteldheid dier dagen, dat zelfs bescherming van het kind, terwijl toch vreeselijke misstanden geconstateerd werden, niet noodzakelijk werd geacht.

Toen de regeering in gebreke bleef, diende op 27 Februari 1873 — tien jaar na de instelling der Staatscommissie — Mr. S. van Houten

zijn initiatief-voorstel bij de Kamer in. Het ontwerp wilde verbieden den arbeid van kinderen beneden 12 jaar, behoudens deze uitzondering, dat Burgemeester en Wethouders bevoegd waren vergunning te verleenen om jongens van 10 tot 12 jaar in fabrieken ten arbeid te stellen, mits zij: 1e. niet langer dan zes uur elken werkdag en niet tusschen acht uur des avonds en zes uur des morgens arbeidden en, 2e. hun minstens gedurende drie uren elken werkdag onderwijs werd gegeven.

Behalve verbod van arbeid meende de heer Van Houten de mogelijkheid van leerplicht te moeten introduceeren. Zijn ontwerp bepaalde toch ook, dat de gemeenteraden bevoegd waren aan ouders en voogden de verplichting op te leggen om, behoudens rechtmatige redenen van verhindering, hunne kinderen en pupillen van het begin van hun achtste tot het einde van hun twaalfde jaar voldoende onderwijs te doen genieten, en verzuim van dezen plicht strafbaar te stellen.

Op 29 April 1874 vingen de beraadslagingen over het wetsontwerp Van Houten aan. Op 5 Mei daarna werd de eindstemming gehouden. Het ontwerp werd aangenomen met 64 tegen 6 stemmen.

Het ontwerp was gedurende de beraadslaging in de Kamer nogal iets gewijzigd. Zoo werden amendementen aangenomen, waardoor veldarbeid werd uitgeschakeld en elke verwijzing naar leerplicht werd geschrapt.

De eerste drie artikelen der wet-Van Houten luiden als volgt:

„Art. 1. Het is verboden kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben.

Art. 2. Het verbod van artikel 1 is niet toepasselijk op huiselijke- en persoonlijke diensten en op veldarbeid.

Art. 3. Wegens overtreding van artikel 1 zijn aansprakelijk de hoofden of bestuurders der onderneming in of bij welke het kind in dienst is bevonden.”

Hiermede was in ons land de eerste stap gezet op den weg der wettelijke arbeidersbescherming. Op 19 September 1874 werd de wet Van Houten in het Staatsblad afgekondigd.

Een eerste stap was nu gedaan, al was het een bescheiden stap. En die stap werd nog teforsch geacht. Het eerste jaar na de invoering der wet zou deze alleen gelden voor kinderen beneden de 10 jaar en in het tweede, voor die beneden 11 jaar. Overgangsbepalingen werden dus nog noodzakelijk geacht.

Toch was nu een begin gemaakt. En onder den invloed der publieke opinie, vooral ook tengevolge van den aandrang der zich langzamerhand ontwikkelende arbeidersbeweging, zou deze eerste stap door meerdere gevolgd worden.

De wet Van Houten, hoewel wij het goede wat zij bracht niet willen verkleinen, voldeed toch niet. In de eerste plaats bracht deze wet geen enkele beperking van den arbeidstijd, zoodat 12-jarige kinderen onbeperkt

lange werktijden konden maken. Maar ook het doel der wet werd voor een groot deel niet bereikt, tengevolge van de gebrekkige contrôle, die werd toegepast. Ook werd door de uitspraken der rechterlijke macht een jurisprudentie gevormd, die tengevolge had, dat de toepassing der wet zeer beperkt werd. Zoo besliste b.v. de kantonrechter te Vollenhove in zijn vonnis van 8 September 1876, dat de arbeid, door een knaap op een visscherschuit verricht, „hoogstens zou kunnen worden gebracht onder persoonlijke diensten, hoedanige blijkens artikel 2 der genoemde wet zijn geoorloofd”.

Dat dan ook naar uitbreiding der wettelijke regeling moest gestreefd, werd almeer beseft. Minister van Lynden van Sandenburg stelde in 1877 een breedvoerig onderzoek in. Minister Modderman kwam op 23 April 1882 met een wetsontwerp, dat ook den veldarbeid van kinderen en den arbeid van jeugdige personen betrof, en bovendien bedoelde een fabrieksinspectie in te voeren, om voldoende toezicht op de naleving der wet mogelijk te maken. Het ontwerp bracht het echter niet tot de openbare behandeling in de Kamer. Datzelfde geschiedde met een wetsontwerp in 1885 ingediend door Minister du Tour van Bellinchave, welk wetsontwerp de leeftijdsgrens, waarop kinderen tewerk mochten worden gesteld, van 12 op 14 jaar wilde verhoogen, welk wetsontwerp door de afdeelingen der Tweede Kamer zeer ongunstig werd ontvangen. Vooral het gebrek aan feitelijke gegevens werd als een groote grief tegen het wetsvoorstel ingebracht.

Om dit beroep op onvoldoende feitenmateriaal voorgoed af te snijden werd op 12 Augustus 1886 door Mr. H. Goeman Borgesius en tien andere Kamerleden bij de Tweede Kamer een voorstel ingediend tot het houden eener parlementaire enquête. Dit voorstel werd met nagenoeg algemeene stemmen aangenomen.

De enquête strekte ter beantwoording der volgende vragen:

a. welke is de werking van de wet Van Houten? Is er reden voor aanvulling of wijziging?

b. welke is de toestand waarin fabrieken en werkplaatsen zich hier te lande bevinden met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der werklieden? In hoeverre worden maatregelen tot verbetering verricht?

De enquête-commissie, onder voorzitterschap van Mr. Verniers van der Loeff, werkte met bekwamen spoed. Op 27 Juli 1887 kwam haar verslag reeds uit. Deze publicaties brachten ontstellende toestanden aan het licht, die groot opzien baarden. Uit de rapporten bleek, dat op tal van fabrieken onmenselijke toestanden heerschten; dat de groot-industrie in haar ontwikkelingsgang vrouwen noch kinderen spaarde, dat de waarde van den mensch als niets geacht werd.

Zoo bleek b.v. uit de verhooren der Staatscommissie, dat op de Maas-trichtsche aardewerkfabrieken de stokers geen enkelen dag in het geheele jaar vrij hadden. Zij werkten van 1 Januari tot 31 December. Geen enkelen dag, ook geen enkelen Zondag, hadden zij vrij. Jongens van 12 en 13 jaar werkten 6 nachten per week, 12 uren elken nacht.

In haar eindverslag verklaarde de enquête-commissie dan ook een zeer belangrijke uitbreiding der arbeidswetgeving noodzakelijk, en drong zij voorts aan op het maken van een wet betreffende de veiligheid in fabrieken en werkplaatsen. De commissie adviseerde tot het nemen van de volgende maatregelen:

a. tot herziening der wet van 19 September 1874 (Staatsblad no. 130) met het oog op hare redactie.

b. tot aanwijzing der gronden, waarop het verrichten van sommige soorten van arbeid door jongelieden beneden zestien jaar bij algemeenen maatregel van bestuur zou kunnen worden verboden of slechts voorwaardelijk toegelaten;

c. tot een verbod om jongelieden beneden achttien jaren des nachts of des Zondags te laten arbeiden, met dien verstande, dat het verrichten van sommige soorten van arbeid des nachts door jongens onder te stellen voorwaarden door een aan te wijzen gezag zal kunnen worden toegelaten;

d. tot een verbod om vrouwen des nachts of des Zondags in fabrieken of werkplaatsen te laten arbeiden;

e. tot een voorschrift, dat de arbeid van jongelieden beneden achttien jaren en vrouwen in fabrieken of werkplaatsen dagelijks in het geheel door minstens twee uur rust moest worden afgewisseld;

f. tot een verbod om vrouwen gedurende vier weken na hare bevalling in fabrieken of werkplaatsen te laten arbeiden.

Aangedrongen werd ook op de instelling van een arbeidsinspectie, die speciaal belast zou zijn met het toezicht op de naleving der wettelijke bepalingen.

Het werk der enquête-commissie droeg vrucht.

Bij *Koninklijke Boodschap* van 29 October 1888 werd onder het eerste Christelijk Ministerie, n.l. het ministerie Mackay, door Minister Ruijs de Beerenbrouck, die als lid der enquête-commissie mee het onderzoek had geleid, een ontwerp van wet ingediend, dat na uitvoerige debatten in de beide Kamers op 5 Mei 1889 in het Staatsblad verscheen als *Wet tot tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en van vrouwen*. Den eersten Januari 1890 trad de wet in werking.

Zij bracht de wettelijke arbeidsbescherming weer een stap vooruit.

Uit de wet Van Houten was het verbod van arbeid voor kinderen beneden den 12-jarigen leeftijd overgenomen. Hierbij dient echter opgemerkt te worden, dat ten opzichte van den landarbeid achteruitgang, vergeleken bij de wet Van Houten, geconstateerd moest worden. Niet slechts veldarbeid, maar ook werkzaamheden in of voor bedrijven van landbouw, boschbouw, veehouderij of veenderij vielen nu buiten de wettelijke bescherming. Bij de herziening der Arbeidswet in 1911 is deze ook toepasselijk verklaard op de veenderijen. Overigens is toen, en ook bij de tegenwoordige Arbeidswet, de landbouw, boschbouw en de veehouderij van de wettelijke arbeidsbescherming uitgeschakeld gebleven. Een leemte,

waarin tot dusver — hoewel toegezegd — niet voorzien is door het treffen van een afzonderlijke regeling voor deze bedrijven.

Een belangrijke vooruitgang werd door de Arbeidswet van 1889 verkregen, doordat de arbeid van jeugdige personen beneden 16 jaar en van vrouwen van elken leeftijd aan regelen werd gebonden, en arbeid op Zondagen en des nachts voor hen werd verboden. De maximum arbeidsduur werd voor jeugdige personen en vrouwen bepaald op 11 uren per etmaal, terwijl de arbeid niet voor 's morgens vijf uur mocht aanvangen en niet eindigen na zeven uur des avonds. De Minister, met de uitvoering der wet belast, de commissarissen des Konings en de burgemeesters werden bevoegd verklaard om in bepaalde omstandigheden vergunning te verleen tot arbeid langer dan 11 uren per dag.

Verder bepaalde de wet, dat tusschen elf uur 's voormiddags en drie uur 's namiddags, minstens één uur schaftijd moest worden gegeven.

Een allereerst begin werd gemaakt betreffende moederschapszorg, doordat de wet bepaalde dat vrouwen binnen vier weken na hare bevalling geen arbeid verrichten mochten in fabrieken en werkplaatsen.

Ook verkreeg de regeering de bevoegdheid om bij algemeenen maatregel van bestuur aan beschermde personen — vrouwen en jeugdige personen beneden 16 jaar — het doen verrichten van arbeid te verbieden, op grond van gevaar voor de gezondheid of het leven.

Van beteekenis was ook, dat een arbeidsinspectie werd ingesteld. Deze instelling ontmoette nogal tegenstand in de Kamers. Er zouden dan ook slechts komen ten hoogste drie inspecteurs. Tot 1896 heeft men het daarmede moeten doen. Sedert dien heeft geleidelijke uitbreiding plaats gehad. Een speciaal toezicht was noodig om de naleving der wettelijke bepalingen te verzekeren. Dat de Arbeidswet van 1889 dezen dienst in het leven heeft geroepen, is mede een van de groote verdiensten dezer wet.

Zoo was een voor die dagen belangrijke stap op het gebied der wettelijke arbeidsbescherming gedaan. De regeering besepte echter zelf, dat het daarbij niet kon blijven. Reeds in 1890 werd een nieuwe Staatscommissie benoemd, die het vraagstuk had onder de oogen te zien, in hoeverre aanvulling der sociale wetgeving noodig was.

Deze Staatscommissie, bij de wet van 19 Januari 1890 ingesteld onder voorzitterschap van Jhr. Mr. W. F. Rochussen, bracht October 1893 haar rapport uit.

Door deze Staatscommissie werd een nieuw element naar voren gebracht, nl. dat de bescherming der overheid zich niet had te beperken tot vrouwen en jeugdige personen, doch deze ook toepassing moest vinden op volwassen mannen. Enkele speciale bedrijven werden aangewezen, zoo het bakkersbedrijf en het lossen en laden van schepen, die het eerst voor wettelijke regeling, waarbij ook de volwassen mannen beschermd moesten worden, in aanmerking kwamen.

De uitbreiding der arbeidswetgeving bleef echter practisch rusten tot 1911, toen Minister Talma kwam met een herziening der Arbeidswet. Wel waren voordien enkele wetsvoorstellen ingediend, doch geen daarvan bracht het tot de openbare behandeling in de Kamers. Genoemd moet hier worden de grootsch opgezette regeling van Minister Kuyper in 1904.

Dit ontwerp met zijn 444 artikelen bedoelde de materie in zijn geheel te regelen. Het bracht het echter niet verder dan het afdeelingsonderzoek. Door het Ministerie-De Meester werd het in 1905 ingetrokken.

Enkele kleine wijzigingen der Arbeidswet gaan we onbesproken voorbij.

Van groote beteekenis waren echter de wijzigingen, die op initiatief van Minister Talma in 1911 tot stand kwamen.

In de eerste plaats werd de leeftijd, beneden welke kinderen niet tewerk gesteld mochten worden, van 12 op 13 jaar gebracht. Als jeugdige personen werden beschouwd jongelieden van 13 tot 17, in sommige gevallen tot 18 jaar. De maximum arbeidstijd werd bepaald op 10 uren per dag en 58 uur per week. Een betere regeling der rusttijden werd voorgeschreven. Nevens gevaar voor leven en gezondheid, werd gevaar voor de zedelijkheid opgenomen als een grond voor arbeidsverbod, bij algemeen maatregel van bestuur te bepalen. Aan de arbeidsinspectie werd de bevoegdheid verleend, die vroeger toevertrouwd was aan de commissarissen der Koningin en de burgemeesters, tot het geven van vergunningen voor overwerk. Ook werd de Arbeidswet toepasselijk verklaard op de veenderijen.

De derde groote stap tenopzichte der wettelijke arbeidersbescherming werd gedaan bij de totstandkoming der Arbeidswet 1919.

Bij het optreden van Minister Aalberse in het kabinet Ruys de Beerenbrouck, had deze dadelijk een herziening der Arbeidswet op zijn programma geplaatst, een herziening die o.m. bedoelde de invoering van den 8-urigen arbeidsdag, ook voor volwassen mannelijke arbeiders.

De noodzakelijkheid, om de wettelijke arbeidersbescherming ook tot de volwassenen uit te strekken, was sinds lang geen twistpunt meer. Bij de totstandkoming der Stuwadoors- en Steenhouwerswet was dit beginsel ook door onze wetgeving reeds aanvaard. Zoo had ook b.v. de anti-revolutionaire partij op haar verkiezingsprogram, waarmede zij de verkiezingen voor 1918 inging, o.m. het volgende opgenomen: „Ten opzichte van den arbeidsduur worde gestreefd naar meer afdoende bescherming van volwassenen, inzonderheid van de gehuwde vrouw.”

Wel is van een wettelijke achturedag hier geen sprake, maar toch werd heel duidelijk gezegd, dat ook volwassenen meer voldoende moesten worden beschermd. De Arbeidswet-Aalberse werd op 11 Juli 1919 met 69 tegen 3 stemmen (die der communisten) aangenomen, terwijl zij enkele maanden later door de Eerste Kamer zonder hoofdelijke stemming werd aanvaard.

Verrassend was deze gang van zaken. Slechts enkele jaren geleden werd nog breed gedebatteerd over de vraag, of de Overheid over kon

gaan tot het voorschrijven van een algemeen maximum van 10 uur per dag, en ook over deze kwestie, of een regeling getroffen moest worden voor heel het bedrijfsleven, zij het ook met uitzonderingen, dan wel of bedrijfsgewijze regelingen, waarbij bedrijf voor bedrijf kon worden bezien, de voorkeur verdienden. En nu de achturedag en de 45-urige werkweek over heel de linie!

Vergeeten mag echter niet worden, dat, mee onder den invloed der oorlogsperiode, zich een gansch veranderde mentaliteit had ontwikkeld. In de oorlogvoerende staten had men, om zich staande te kunnen houden, om den oorlog voortgang te doen hebben, de volle medewerking der arbeidersklasse noodig. Millioenen arbeiders stonden aan het front, en andere millioenen, waaronder vrouwen en kinderen, werkten met koortsachtigen haast aan de vervaardiging van datgene, wat de millioenenlegers noodig hadden om den strijd te kunnen voortzetten.

De arbeidersklasse steeg in die jaren in alle landen aan invloed en aanzien. De arbeidende stand werd als een volwaardige stand erkend. Haar werd, ook in ons land, al meer invloed op den gang van zaken gegeven.

In de oorlogvoerende landen werden allerlei beloften gedaan. De offeringen, die men zich toen getroostte, zouden na den oorlog vergoed worden, doordat dan meer dan tot dusver met de wenschen en verlangens der arbeiders zou worden gerekend, hetgeen ook zou uitkomen in een krachtig doorgevoerde sociale wetgeving.

Hoewel ons land gelukkig niet in den vreeselijken krijg werd medegesleept, deed deze algemeene mentaliteit ook hier haar invloed gelden.

Toen dan ook in Januari 1918, lang dus voor zekere „Novembergebeurtenissen” intraden, het Christelijk Nationaal Vakverbond zijn sociaal-politiek program vaststelde, kwam daarop in de paragraaf wettelijke arbeidersbescherming ook de eisch voor invoering van den 8-uredag en een 45-urige werkweek. En het internationaal Christelijk-sociaal arbeiderscongres 18—22 Maart 1919 te Luzern gehouden, richtte zich in een breedvoerig memorandum tot de Parijsche Vredesconferentie, in welk memorandum een dringend beroep op de hooge verdragsluitende mogendheden werd gedaan, om bij de vaststelling der vredesvoorwaarden met het door het congres ontworpen program ten opzichte der wettelijke arbeidsbescherming rekening te willen houden.

Wij laten dit program hier in zijn geheel volgen:

I. De afzonderlijke staten verplichten zich de ziekte-, ongevallen-, invaliditeits-, ouderdoms- en werkloozen-, zoowel als de weduwen- en weezenverzekering en de hulp aan kraamvrouwen op zooveel mogelijk gelijkmatige basis in te voeren. Waar de verblijfplaats buitenslands, of het tijdelijk arbeiden buitensland van arbeiders in binnenlandsche bedrijven moeilijkheden in de gelijkmatige uitvoering medebrengt, moeten bijzondere maatregelen of overeenkomsten getroffen worden.

II. De staten verplichten zich, als maximum arbeidstijd voor industri-

eele ondernemingen, den achturedag, resp. de acht-en-veertig-urige werkweek in te voeren. Voor bepaalde bedrijven en onder bepaalde omstandigheden kunnen uitzonderingen toegestaan worden.

Voor de zondagsrust moet een rustpauze van 36 uren verplichtend gesteld worden.

III. In alle staten moeten loonraden worden opgericht, waaraan de bevoegdheid moet worden verleend, voor bepaalde takken van industrie, waar de behoefte er aan kan worden aangetoond (huisindustrie), met medewerking der organisaties in het betreffende bedrijf, bindende loonregelingen, meer bijzonderlijk loonminima, vast te stellen.

Ter voorkoming van algemeene conflicten moeten de staten het tot stand komen eischen van collectieve contracten en economische bedrijfsorganisatie, en de instelling van paritetisch samengestelde bemiddelingsbureaux en scheidsgerichten tot het slechten, eventueel scheidsrechterlijk bindend beslissen, van algemeene conflicten.

IV. De volledige organisatie-vrijheid moet allen werknemers gewaarborgd worden. De buitenlandsche arbeiders moeten ten opzichte van het recht van organisatie met de binnenlandschen gelijkgesteld worden.

De vrije uitoefening van het recht van organisatie moet door de wetgeving van iederen staat krachtig beschermd worden; eveneens moet elke poging om door terrorisme en geweld den arbeid te beletten, strafbaar gesteld worden.

De vakvereenigingen moeten als de wettige vertegenwoordiging der arbeiders door den staat worden erkend, en bij de voorbereiding of de uitvoering van sociale wetgeving moet hun medewerking worden ingeroepen.

V. De kiem der maatschappij is het gezin, welks belangen derhalve in het raam der wettelijke arbeidersbescherming in geen enkel geval mogen worden uit het oog verloren. De bescherming van het gezin omvat vóór alles:

1. De bescherming der vrouwen en der vrouwelijke arbeiders. De vrouw moet weer aan haar natuurlijk, door God gewild beroep, het gezinsleven, worden teruggegeven. Moeders van gezinnen moeten zooveel mogelijk van iederen loonarbeid in de industrie en in het verkeerswezen worden uitgesloten. Deze principieele eisch zal echter niet dadelijk, doch langzamerhand te verwerkelijken zijn. Het werken van vrouwen in bedrijven, die bijzonder schadelijk zijn voor de gezondheid, en in mijnen moet algemeen verboden worden. Voor gelijke arbeidsprestatie moet aan vrouwen hetzelfde loon als aan mannen betaald worden.

Naast de arbeids- en fabrieks-inspecteurs en hun mannelijk hulp-personeel moeten voor iedere inspectie-afdeeling sociaal onderlegde arbeids- en fabrieks-inspectrices benoemd worden.

2. Kinderbescherming. De leeftijdsgrens voor kinderarbeid moet op het voleindigde 14e levensjaar worden vastgesteld, voorzoover de wetgeving van den staat geen langduriger verplichting tot dagelijks bezoeken

der school voorschrijft. Het tewerk stellen van jeugdige personen in bedrijven, die bijzonder schadelijk zijn voor de gezondheid, en in mijnen moet verboden worden. De arbeidstijd en de duur van het voortgezet onderwijs mogen tezamen den voorgeschreven maximum arbeidstijd niet te boven gaan. Jeugdige personen beneden de 18 jaar mogen niet voor nachtarbeid in continu-bedrijven gebezigd worden.

Het voortgezet-onderwijs moet voor mannelijke en vrouwelijke jeugdige personen verplichtend gesteld worden. De arbeidstijd der vrouwelijke jeugdige personen moet in de eerste jaren na het verlaten der school zoover worden ingekrompen, dat genoegzame tijd overblijft voor de verplichtend te stellen opleiding van meisjes in de kennis van huishouden.

De leerlingen-overeenkomst moet schriftelijk geregeld worden.

Het congres is de overtuiging toegedaan, dat alle wettelijke maatregelen tot bescherming van jeugdige personen zonder uitwerking zullen blijven, indien niet de religieuze opvoeding en de karaktervorming door behoud van het confessioneel karakter der volksschool en door zorg voor de jeugd, die de school heeft verlaten, gewaarborgd is.

VI. De onder leiding van de internationale vereeniging voor wettelijke bescherming van arbeiders sedert 1904 tot stand gekomen en ontworpen internationale overeenkomsten moeten naar de hiervoor genoemde beginselen en de behoeften van den nieuwen tijd worden herzien en verder uitgewerkt.

VII. De vrijheid van volwassen arbeiders, om van het eene land naar het andere te trekken, mag in het algemeen noch door emigratie-, noch door immigratie-verboden beperkt worden.

Het recht van vestiging en verblijf kan worden opgeheven en beperkt:

- a. in tijden van groote werkloosheid tot bescherming van binnenlandsche en immigrerende arbeiders;
- b. tot bescherming der volksgezondheid, vooral bij het uitbreken van epidemieën;
- c. uit oorzaken van veiligheid van den staat en tot bescherming van de nationaliteit.

De buitenlandsche arbeiders moeten in den staat, waar zij zich vestigen, wat betreft de arbeidsvoorwaarden, met inbegrip van arbeidersbescherming en sociale verzekering, met de binnenlandsche arbeiders ten opzichte van rechten en plichten worden gelijk gesteld.

VIII. De regeeringen der staten hebben bij de uitvoering van de hier voorziene wettelijke bepalingen een welwillende houding aan te nemen. Het door de internationale vereeniging voor wettelijke bescherming van arbeiders opgerichte Internationale Arbeidsbureau, als officieel orgaan van alle aangesloten staten, moet de onderzoekingen, studies, statistieken en berichten over de uitvoering der wetten tot bescherming van arbeiders verzamelen en systematisch verwerken, en hun verdere ontwikkeling door voorarbeid bevorderen."

Het vredesverdrag van Versailles zwijgt dan ook over deze dingen niet. Integendeel, een geheel deel, nl. deel XIII, omvattende de artikelen 387 tot 427, is aan den „Arbeid” gewijd. Aan de bijzondere artikelen gaat deze plechtige verklaring vooraf:

„Aangezien de Volkenbond ten doel heeft den algemeenen vrede te verzekeren en een zoodanige vrede slechts gevestigd kan worden op den grondslag van sociale rechtvaardigheid;

Aangezien er arbeidsvoorwaarden bestaan, welke voor velen onrecht, ellende en ontberingen medebrengen, hetgeen een zoodanige ontevredenheid baart, dat daardoor de algemeene vrede en eensgezindheid in gevaar gebracht wordt, en aangezien een verbetering van deze arbeidsvoorwaarden dringend noodzakelijk is: b.v. ten aanzien van de regeling van den arbeidstijd, de vaststelling van een maximum arbeidsdag en arbeidsweek, de arbeidsbemiddeling, het bestrijden van werkloosheid, het waarborgen van een loon, dat redelijke bestaansvoorwaarden verzekert, de bescherming der arbeiders tegen algemeene en beroepsziekten en ongevallen voortkomende uit den arbeid, de bescherming van kinderen, jeugdige personen en vrouwen, de ouderdoms- en invaliditeitsvoorziening, de bescherming van de belangen der arbeiders werkzaam in het buitenland, de erkenning van het beginsel van vakvereenigingsvrijheid, de organisatie van het vak- en technisch onderwijs, en andere soortgelijke maatregelen;

Aangezien het niet-aannemen door eenig volk van een werkelijk menschaardige arbeidsregeling het streven in den weg staat van andere volken, die het lot der arbeiders in hun eigen landen wenschen te verbeteren;

Komen de hooge verdragsluitende partijen, evenzeer gedreven door gevoelens van gerechtigheid en menschlievendheid, als door den wensch van een duurzamen wereldvrede te verzekeren, het navolgende overeen.”

Krachtens de bepalingen van het Vredesverdrag werden, ter verwezenlijking van dit in het Verdrag omschreven doel, in 't leven geroepen een internationale organisatie van den arbeid, welke internationale organisatie de instelling der internationale arbeidsconferenties en de oprichting en instandhouding van een Internationaal Arbeidsbureau omvat.

Wij kunnen in dit artikel niet breeder op deze internationale organisatie van den Arbeid ingaan. Slechts zij er aan herinnerd, dat de eerste arbeidsconferentie werd gehouden van 29 October tot 29 November 1919 te Washington.

Een zestal ontwerp-verdragen werden op deze conferentie vastgesteld, waaronder het ontwerp-verdrag betreffende de invoering van den 8-urendag en een 48-urige werkweek.

Dit alles bewijst wel welke groote veranderingen in enkele jaren tijds in de opvattingen omtrent de wettelijke arbeidersbescherming waren ingetreden.

Dat dan ook in ons land in 1919 in de Arbeidswet als de normale arbeidsdag werd vastgelegd de 8-urendag met den vrijen Zaterdagmiddag,

dus een 45-urige werkweek, was mede te danken aan het feit, dat algemeen gevoeld werd, dat thans aan een zoo zeer begeerden wensch der geheele arbeidersklasse moest worden tegemoet gekomen.

Dit kon te eer geschieden waar, onder den invloed van allerlei omstandigheden, in verschillende groote bedrijven de arbeidstijd reeds successievelijk was ingekort en b.v. in een groote metaalfabriek reeds in 1917 de 8-urendag was ingevoerd, zonder dat dit vermindering der productie ten gevolge had gehad. Steeds meer werd ook algemeen aanvaard, dat een regeling van den arbeidsduur op den grondslag van den 8-urigen arbeidsdag als een normale moest worden beschouwd en werd deze ook in verschillende bedrijven daadwerkelijk ingevoerd. En eindelijk werd vrij algemeen verwacht, dat de verschillende landen, wier regelingen voor ons land van beteekenis zijn, eveneens een regeling op dien grondslag zouden aanvaarden.

De grondgedachte der Arbeidswet 1919 is door Minister Aalberse in de Tweede Kamer als volgt uiteengezet:

„Niet de productie maar de produceerende mensch moet het uitgangspunt zijn bij de beoordeeling van alle sociale wetgeving. Het doel is, naar mijn meening, mogelijk te maken het brengen van een zoo groot mogelijke som van geluk aan een zoo groot mogelijk aantal menschen. Nu behoort tot de voorwaarden voor geluk zeker ook een matige welstand, de beschikking over een bescheiden deel van stoffelijke goederen, maar de eerste voorwaarde is dat naar mijn meening niet. Die ligt niet in het stoffelijke, maar in het zedelijke, en ik verheug mij er in, dat de heer Rink, althans indien ik hem goed begrepen heb, zich geheel en al op hetzelfde standpunt heeft gesteld.

Onder den invloed van de oude, klassieke economie hebben wij ook in onze jeugd geleerd, dat die economie eigenlijk was de leer van den rijkdom, rijkdom opgevat als een zuiver stoffelijk begrip. En wanneer dan gesproken werd van den volksrijkdom als doel van de volkshuishouding, dan werd daaronder verstaan de zuivere optelsom van de rijkdommen, die bij een volk aanwezig waren.

Ieder voelt hoe tweërlei fout in deze oude economie werd gemaakt. Vooreerst, indien die rijkdom verkregen wordt door enkelen, ten koste van de armoede van de groote massa, dan kan men wel praten van een grooten volksrijkdom, maar dan heeft die volksrijkdom niets te maken met volkswelvaart. In de tweede plaats is evenzeer fout, dat men het begrip volkswelvaart opvat als een zuiver stoffelijk begrip, alsof daaraan niet evenzeer een zedelijke, geestelijke welvaart verbonden moest zijn. De mensch produceert nu eenmaal niet om te produceeren, maar de mensch is doel en middelpunt van de productie. Dit is juist het groote verschil tusschen de machinale en de menschelijke arbeidskracht, dat de laatste nooit is los te maken van den mensch als een redelijk schepsel Gods. De productie beoogt dus mede te werken om volkswelvaart te scheppen, maar wanneer die productie zoo is geregeld, dat zij een zedelijk

en geestelijk bederf voor een groot deel des volks is geworden, dan kan zij wel rijkdom voortbrengen, maar geen waarachtige volkswelvaart. Hier ligt nu naar mijn meening het cardinale punt, ook bij dit debat. Men zegt: gij, die verkorting van den arbeidsduur wilt, moet eerst bewijzen met cijfers, met feiten, met statistieken, dat de industrie niet zal worden geschaad. Daarop antwoord ik: zelfs wanneer ik dat bewijs niet kan leveren, dan nog hebt gij het pleit niet gewonnen, omdat gij een nog veel voornamer factor, het levensgeluk, het geestelijk welzijn, het gezinsleven van den arbeider geheel of te veel buiten rekening laat, en waar dit het zwaarst is moet dit ook het zwaarst wegen."

Bezwaar is gemaakt tegen dit overheidsoptreden en beweerd dat de overheid met de Arbeidswet 1919, van antirevolutionair standpunt bezien, haar bevoegdheid had overschreden. Bescherming van het zwakke, ingrijpen waar misstanden gevonden worden, slechts daar ligt voor de overheid een taak. „Bescherming, geen regeling," wordt dan als leus opgeheven; terwijl daaraan wordt toegevoegd, dat niet de overheid tot taak heeft bedrijfsregelingen te treffen, doch dit behoort tot de taak der bedrijfsgeenooten zelf.

Bescherming, geen regeling!

Wordt hier geen tegenstelling geconstrueerd, die geen tegenstelling is? Men vergete toch niet, dat wettelijke maatregelen tot bescherming der arbeiders steeds invloed hebben op de regeling van het bedrijf. Daartegen kunnen toch in ernst geen bedenkingen worden aangevoerd. Indien bepaalde maatregelen tot bescherming der arbeiders noodzakelijk zijn, dan mogen die niet worden nagelaten omdat die op den gang van zaken in het bedrijf invloed uitoefenen.

„Bescherming, geen regeling," kan in dit geval niet als tegenstelling worden gezien.

Ook de bescherming van de volwassen mannelijke arbeiders kan niet gemist. Dat de Arbeidswet 1919 het bedrijfsleven in dit opzicht aan bepaalde voorschriften bindt, moet een zegen worden geacht.

De verkorting van den arbeidsduur wordt in den kring der Christelijke arbeiders als een groot goed beschouwd. Het trof ons, nu ongeveer twee jaar geleden, toen wij ons persoonlijk op de hoogte stelden omtrent de meening der arbeiders in een bepaald bedrijf, waarin door de werkgevers de medewerking der arbeiders-organisaties was verzocht om tot werktijdverlenging te komen, dat de Christelijke arbeiders op geestelijk-zedelijke motieven — dat zij thans meer tijd konden geven aan hun gezin; dat zij gelegenheid hadden door de verruiming van den vrijen tijd b.v. het ambt van ouderling of diaken behoorlijk waar te nemen; dat zij in allerlei vereenigingsleven zich meer konden geven — aan de verkorting van den arbeidstijd groote waarde toekenden en daarom aan de 48-urige werkweek wilden vasthouden.

Indien niet de wet — die toch ook de laatste jaren voldoende „soepel" is toegepast! — de 48-urige werkweek voorschreef, dan zou daarvan het

gevolg zijn, dat verschillende bedrijven, waarin de arbeiders niet over krachtige vakorganisaties beschikken, onmiddellijk een langeren werktijd zouden invoeren. En in tal van andere bedrijven zou bij elke contractsvernieuwing de vaststelling van den arbeidstijd het groote struikelblok zijn waarop overeenstemming zou afstuiten, en vaak de inzet zijn waarover de strijd zou loopen. Ook daarom meenen wij te mogen zeggen, dat de wettelijke bepalingen dienaangaande een zegen mogen worden geacht.

Arbeidswetgeving, bemoeiing van de overheid met het bedrijfsleven, blijft noodzakelijk, zoolang niet de maatschappij zelf die taak der overheid weer kan overnemen. Dat zal slechts mogelijk worden langs den weg der maatschappelijke bedrijfsorganisatie, wanneer de bedrijfsgeenooten vormen een bedrijfsgemeenschap, waarin de bedrijfsvertegenwoordiging, de rechtsregelen, die kracht van wet voor heel het bedrijf en al de bedrijfsgeenooten hebben, vaststelt.

Ten opzichte van den arbeidsduur, die in 1919 vastgesteld was op 8 uren per dag en 45 uur per week, is in 1922 een wijziging in de wet gebracht, toen de 8-urendag en de 45-urige werkweek vervangen is door den 8½-urendag en de 48-urige werkweek. Het voornaamste motief voor deze wijziging was, dat de buitenlandsche wetgeving niet verder ging dan de 48-urige werkweek en onze industrie in dit opzicht niet in ongunstiger conditie mocht worden geplaatst dan de buitenlandsche. Een motief waartegen geen reële bezwaren aangevoerd konden worden.

De Arbeidswet 1919 onderscheidt acht soorten van arbeid n.l.: 1e. arbeid in fabrieken of werkplaatsen in het algemeen; 2e. arbeid in broodbakkerijen; 3e. arbeid in winkels; 4e. arbeid in kantoren; 5e. arbeid in apotheken; 6e. arbeid in koffiehuisen of hotels; 7e. arbeid in verplegingsinrichtingen; 8e. arbeid buiten al deze inrichtingen.

Hierbij dient opgemerkt te worden, dat voor den arbeid in fabrieken en werkplaatsen, broodbakkerijen en kantoren geldt de 8½-urendag en de 48-urige werkweek en voor andere de 10-urendag en de 55-urige werkweek.

Voor winkels, kantoren, apotheken, koffiehuisen en verplegingsinrichtingen heeft echter, behalve voor jeugdige personen, de arbeidswet nog steeds geen toepassing gevonden. Dat nu bijna zes jaar, nadat de wet in het staatsblad is verschenen, zij voor deze categorieën van werknemers nog niet is ingevoerd, moet als een verzuim worden aangemerkt. Wettelijke bepalingen in 't leven te roepen, zonder deze tot uitvoering te brengen, heeft niet den minsten zin.

Ten opzichte van den kinderarbeid bepaalt de wet, dat een kind beneden 14 jaar of nog leerplichtig geen arbeid mag verrichten.

In het oorspronkelijk ontwerp had de Minister den leeftijd op 13 jaar

gesteld. De Minister zeide in de memorie van toelichting, dat hij dezen leeftijd gaarne op 14 jaar gebracht zou hebben, doch dit practisch onmogelijk te achten, zoolang niet ook de Leerplichtwet een dienovereenkomstige uitbreiding had ondergaan, en de scholen en leerkrachten waren vermeerderd. In de Kamer werd echter sterke aandrang geoeffend om den leeftijd op 14 jaar te brengen. De Minister heeft daarop overleg gepleegd met zijn ambtgenoot van Onderwijs. Toen het artikel daarna weer in behandeling kwam, zeide de Minister het volgende:

„Naar aanleiding van de over dit artikel gevoerde discussie, heb ik deze zaak besproken met mijn ambtgenoot van onderwijs. Het resultaat van deze bespreking is het gewijzigde artikel, opgenomen in stuk no. 27. Daarmede wordt in de wet opgenomen de leeftijd van 14 jaar, met een overgangsbepaling voor korten tijd in artikel 101. Die overgangsbepaling geldt niet voor meisjes. Die kunnen wel een jaar, waarin zij niet naar school gaan, bij moeder het huishouden leeren. Voor jongens heb ik het echter niet aangedurfd, hen een jaar op straat te laten loopen.”

Het overleg met den Minister van Onderwijs had dit resultaat kunnen brengen, daar het in de bedoeling lag spoedig te komen tot uitbreiding van den leerplichtigen leeftijd en de invoering van het zevende leerjaar. Desbetreffende wetsontwerpen zijn dan ook door de Kamers aanvaard.

Evenwel is in verband met de noodzakelijk geachte bezuinigingen, om te komen tot een sluitend staatsbudget, de invoering van het zevende leerjaar en de uitbreiding van den leerplicht thans opgeschort tot 1 Januari 1930.

Dat beteekent dat er nu een ernstig hiaat bestaat tusschen Arbeidswet en Onderwijs- en Leerplichtwet. Het is thans mogelijk dat een kind reeds op 11½- of 12-jarigen leeftijd aan de leerverplichting heeft voldaan, terwijl de Arbeidswet bepaalt, dat een kind beneden 14 jaar geen arbeid mag verrichten.

Er zal wel bijna niemand gevonden worden, die de bepaling van den 14-jarigen leeftijd weer uit de Arbeidswet zal willen lichten. Maar dan volgt daaruit, dat er zeer ernstig naar gestreefd moet worden, dat zoo spoedig mogelijk tot invoering van het verplichte zevende leerjaar kan worden overgegaan.

De bestaande toestand is onhoudbaar.

(Wordt vervolgd).

VRAAG EN ANTWOORD.

BEWERKT DOOR MR. J. W. NOTEBOOM.

1. VRAAG.

In de Tweede Kamer is de motie van Ds. Kersten, om alle openbare bioscoopvoorstellingen te verbieden, ook met de stemmen van onze

a. r. kamerleden verworpen. De voorzitter van onze a. r. kamerfractie, Mr. Heemskerk, heeft Ds. Kersten bestreden door er o. a. op te wijzen, dat er goede en slechte boeken en prenten zijn, maar dat zulks toch geen reden is om alle boeken, prenten enz. te verbieden. Gaat die vergelijking wel op? M. i. niet; ik meen, dat Ds. Kersten zeer dicht bij de waarheid was, toen hij zeide, dat hij geen goede bioscoopvoorstellingen kende. (Als ik hiermede instem, dan bedoel ik natuurlijk „openbare”, zooals men ze ziet aangekondigd door de reclame-biljetten en foto's). Het vertoonen van een zeer enkele wetenschappelijke of stichtelijke bioscoopvoorstelling kan toch niet goed praten het vele kwaad, dat dagelijks gesticht wordt door de meeste films. Wil men profiteren van zoo'n enkele goede film, dan zou dit toch nog wel mogelijk gemaakt kunnen worden, al zijn *openbare* bioscoopvoorstellingen niet toegelaten. Waar er zoo weinig goede voorstellingen zijn, klemt m. i. dit argument.

Toch zou ik er geen bezwaar in zien, dat ze niet worden verboden, maar alleen in het geval, dat de in het leven te roepen keuring voldoet aan den eisch, welke men haar stellen mag en moet. Het worde een keuring, welke uitgaat van de Overheid. Waar de Overheid is „Gods dienaar”, moet dan niet als norm gesteld worden Gods Woord? Ook hier heeft de Overheid te vragen naar Gods wil en mogen de te stellen eischen, waaraan de keuring gebonden is, niet afhankelijk zijn van *menschelijk* inzicht. De ondervinding, tot nu toe opgedaan, wettigt de vrees, dat *de* norm, n. l. de eenige goede, maar zelden zal worden in acht genomen.

Resumeerende, gaat het dan m. i. ook hier om de kwestie, welke telkens op den voorgrond treedt, n. l. dat de Overheid, die we dankbaar moeten erkennen als een genademiddel Gods om de doorwerking van de zonde te stuiten, die taak heeft te vervullen, doch aan den anderen kant heeft rekening te houden met de vrijheid en inzichten van andersdenkenden.

Is dit niet *het kardinale punt*, ook in de bioscoopkwestie; en hoe heeft de Overheid *als Gods dienaar*, hierin en in zoovele andere aangelegenheden zich te gedragen?

ANTWOORD.

Het komt ook ons aannemelijk voor, dat Ds. Kersten geen goede bioscoopvoorstellingen kent. Intusschen mag men hieruit o. i. niet concludeeren, dat openbare voorstellingen in 't algemeen ontoelaatbaar moeten worden geacht. Ook de koffiehuisen en café's, de openbare boekerijen, de effectenbeurzen, de jaarmarkten en tal van andere instellingen onzer maatschappij worden door allerlei misbruiken bevlekt en onteerd, zonder echter op zichzelf beschouwd zondig te zijn. En dit geldt ook voor de bioscopen. Leest men de annonces in sommige bladen en ziet men de publieke reclamemiddelen der bioscoop-exploitanten, dan zou men geneigd zijn in de bioscopen niet anders te zien dan hopen van zedeloosheid en ongerechtigheid. Doch men moet niet vergeten, dat die reclamemiddelen slechts betrekking hebben op een deel, waarschijnlijk niet het grootste deel, der te vertoonen films. Bovendien zijn die reclamemiddelen

gewoonlijk sterk overdreven, teneinde hun aantrekkingskracht op de lagere instincten der bevolking nog te verhoogen. Zelfs al laat men dezen laatsten factor terzijde, dan mag toch billijkheidshalve niet het gansche bioscoopbedrijf naar de excessen veroordeeld worden. Er zijn inderdaad tal van films, waarop, uit het oogpunt van zedelijkheid, doorgaans niets is aan te merken, zooals b.v. de natuur- of technische films en de journalistieke films, die op bijna ieder bioscoopprogramma een plaats vinden.

In verband daarmee is o. i. de wensch van Ds. Kersten, om van Overheidswege *alle* openbare bioscoopvoorstellingen te verbieden, onredelijk. Ging men dien weg op, dan zou welhaast het gansche maatschappelijke leven door de Overheid moeten worden stilgelegd. Want overal, zoodra de mensch optreedt en activiteit ontplooit, openbaart zich de zonde. Naar antirevolutionaire beschouwing ligt het echter niet op den weg van de Overheid *alle* zonde te straffen of te voorkomen (hoe zou zij daartoe in staat zijn!), doch haar roeping is het in stand houden van de maatschappij en zij heeft slechts af te weren en te voorkomen de zonde en ongerechtigheid, waardoor die maatschappij met ontbinding wordt bedreigd.

Zoo beschouwd heeft de Overheid ten aanzien van het bioscoopgevaar, d. i. de aantasting van de zedelijke grondslagen der maatschappij door onbepaalde toelating van bioscoopvoorstellingen van minderwaardig allooi, zonder twijfel een roeping te vervullen. Zelfs kan toegegeven dat — ware dit gevaar slechts te bestrijden door algeheele sluiting der bioscopen — die maatregel inderdaad te verdedigen zou zijn. Zoolang dit nog niet vaststaat; zoolang met name niet is uitgewezen, dat niet door maatregelen, gelijk thans in de bioscoopwet zijn vastgelegd, het bioscoopgevaar kan worden onderdrukt, behoeft de Overheid, en mag ze o. i. daarom ook niet, zoover gaan, dat ze alle bioscoopvoorstellingen verbiedt.

De *bioscoopwet*¹⁾ laat in 't algemeen slechts openbare bioscoopvoorstellingen toe, indien het gemeentebestuur *vergunning* heeft verleend. Een uitzondering bestaat slechts voor bepaalde voorstellingen ten dienste van onderwijs, wetenschap, nijverheid, landbouw en handel. Die vergunning kan in bepaalde gevallen, met het oog op veiligheid, gezondheid en zedelijkheid worden geweigerd. Voorts roept de wet niet alleen een *centrale commissie voor het keuren van films en reclame voor films* in het leven, doch laat bovendien de gelegenheid voor *gemeentelijke nakeuring*. Bovendien veroorlooft ze de gemeentebesturen in bepaalde gevallen de vergunning tot openbare voorstellingen te *schorsen of in te trekken*, terwijl deze overigens bevoegd zijn om ten aanzien van voorstellingen, die ook toegankelijk zijn voor minderjarige kinderen beneden achttienjarigen leeftijd, *bijzondere maatregelen* te treffen. Overigens geeft de wet aan den burgemeester de gelegenheid om bij gevaar voor feitelijke ordeverstoring een bepaalde film te verbieden en laat zij eenige ruimte bestaan voor filmkeuring door particuliere instellingen of vereenigingen.

* * *

Nu zegt de inzender: „Ook hier (d. i. bij de keuring) heeft de Overheid te vragen naar Gods wil en mogen de te stellen eischen, waaraan de keuring gebonden is, niet afhankelijk zijn van menschelijk inzicht”. Begrijpen wij deze

¹⁾ Zooals het ontwerp thans — na aanneming door de Tweede Kamer — luidt.

opmerking goed (en het slot der vraag geeft ons aanleiding voor die opvatting), dan is de praktische beteekenis daarvan, dat hij met de keuring belast wenschte te zien personen, die niet uitsluitend afgaan op eigen verstandelijk inzicht, doch zich ook bij dezen arbeid gebonden achten aan de ordeningen Gods. Met andere woorden: slechts geloovigen mogen zijns inziens lid van de centrale en van de plaatselijke keuringscommissies zijn.

Wordt aldus het standpunt, dat de inzender ten aanzien van deze quaestie inneemt, door ons juist geteekend, dan bestaan er bij ons ernstige bedenkingen.

Vooreerst als we letten op de consequenties van de aanvaarding van dit standpunt voor de *praktijk* van het Staatsbestuur. Ook in tal van Staatsbetrekkingen vervult de geloofsovertuiging van de functionarissen een zeer belangrijke rol. In sommige betrekkingen heeft die overtuiging wellicht zelfs een nog veel grootere beteekenis dan bij de filmkeuring. Men denke b.v. aan het burgemeestersambt en aan dat van hoogleeraar, leeraar en onderwijzer bij het van Overheidswege gegeven hooger, middelbaar en lager onderwijs. Acht men het noodzakelijk slechts geloovigen tot de bioscoop-commissies toe te laten, dan ontkomt men niet aan de consequentie, om ook voor deze Staatsbetrekkingen denzelfden eisch te stellen. Doch verwezenlijking van dien eisch zou in ons land voorshands onmogelijk zijn. Reeds hierom, wijl daartoe grondwetsherziening en dus een meerderheid van tenminste tweederde der volksvertegenwoordiging zou noodig zijn; terwijl — gesteld dat dit bezwaar niet bestond — de alsdan voor de verschillende overheidsfuncties bruikbare krachten waarschijnlijk lang niet toereikend zouden zijn. Trouwens, hoe zou die verwezenlijking moeten geschieden? Waarschijnlijk door slechts tot den Overheidsdienst toe te laten de leden van één of van sommige kerkgenootschappen. Doch een dergelijke maatregel zou zeer weinig waarborg geven voor de godsdienstige gezindheid der ambtenaren. Huichelarij zou erdoor in de hand worden gewerkt en in plaats van een voordeel zou hierdoor en voor die kerkgenootschappen zelve en voor het Staatsbestuur een groot nadeel ontstaan.

Voor al echter bestaat er bij ons bedenking, wijl het standpunt van den inzender in *beginsel* onjuist is. In beginsel onjuist, omdat het verwaarloost de bekende scheiding tusschen het rijk der *natuur* en dat der *genade* of — gelijk Dr. Kuyp er, in navolging van Calvijn, het uitdrukte — het terrein van de *gemeene* en dat der *bijzondere* genade. Gelijk bekend wortelt, naar de in onze kringen gehuldigde opvatting, de Staat in Gods gemeene genade, d. w. z. de genade, door welke God de kracht der zonde in haar ontbindende werking heeft willen stuiten en nog stuit. Voor dit terrein heeft, naar antirevolutionaire belijdenis, God en in de Heilige Schrift en in de historie Zijne ordeningen openbaar. En deze ordeningen zijn ook op staatkundig gebied bindend. De Overheid, als „Gods dienaar”, heeft ze te gehoorzamen. En een christenstaatsman erkent en gehoorzaamt deze ordeningen dan ook inderdaad als den wil Gods. Doch — en hierin ligt het kenmerk dat deze genade niet particulier doch algemeen is — ook zeer velen, die God als Auteur dezer ordeningen verwerpen, gehoorzamen ze toch metterdaad, en zijn in hun levenspraktijk dan ook vaak een voorbeeld voor anderen, zelfs somtijds een voorbeeld voor degenen, die Gods souvereiniteit over al het geschapene belijden.

Ware nu de Staat een instituut der particuliere genade, d. w. z. bestemd tot vergadering en heiliging van de gemeente Gods, dan zouden de Staatsdienaren, in welke functies zij ook worden geplaatst, alleen en uitsluitend mogen worden gekozen uit de geloovigen. Doch wijl de Staat dit karakter niet draagt, klemt

niet minder sterk de eisch, dat de Staat alle gaven en krachten, welke God op het terrein van de gemeene genade geeft, aanwende tot het volbrengen van zijne taak. Het uitsluiten van een deel der bevolking van Staatsbetrekkingen uit hoofde van godsdienstige overtuiging is mitsdien ongeoorloofd.

En wat nu de bioscoopcommissie betreft, willen wij hieraan tot slot nog deze opmerking toevoegen. Juist wijl de Staat niet is een instelling der particuliere genade, heeft de Overheid zich bij de filmkeuring binnen zekere grenzen te beperken. Zij heeft n.l. *niet* deze taak te vervullen met het oogmerk van volksopvoeding. De volksopvoeding ligt — naar het ons voorkomt — *niet* op Staatsterrein, doch op het terrein van Kerk, gezin, school of particuliere vereeniging. De Staat zelf heeft slechts af te weren, hetgeen de publieke eerbaarheid zou kunnen schenden of de zedelijke grondslagen der maatschappij zou kunnen aantasten. En bij het vervullen van die taak kunnen — dank zij Gods algemeene genade — zelfs van degenen, die Gods Woord verwerpen, nog velen met vrucht werkzaam zijn.

2. VRAAG.

In mijne Gemeente doet zich een geval voor waarover ik gaarne Uw advies zou ontvangen.

De kwestie is deze: De a. r. Raadsfractie heeft als regel in verband met een aangekondigde Raadszitting haar fractievergadering. Nu komt het menigmaal voor, dat in die clubvergadering de houding, die de fractie zal aannemen, wordt bepaald, practisch zelfs het vóór of tegen vastgesteld. Zulks gebeurt niet alleen als het principieele kwesties aangaat, waartegen natuurlijk geen bezwaar bestaat, maar ook als het gaat over zuiver technische of financieele aangelegenheden. Het is zelfs gebeurd, dat het „tegen” reeds werd uitgesproken vóór het desbetreffende voorstel door het college van B. en W. was ingediend.

De ervaring heeft mij geleerd, dat hierin een gevaar schuilt voor goede samenwerking. Men krijgt, als men als Raadsvoorzitter de taak tot verdediging van het voorstel heeft, onwillekeurig de neiging om maar tot stemming over te gaan, daar — indien elke groep op gelijke wijze handelde — de neuzen al geteld zouden zijn. Hierdoor loopt een zakelijke behandeling van het ontwerp gevaar; een behandeling die noodig is, omdat tusschen het *indienen* en de *behandeling* van het voorstel mogelijk verandering in de omstandigheden gekomen is of de toestanden zich gewijzigd hebben, of ook bij de behandeling B. en W. over nog meer gegevens blijken te beschikken dan in de stukken zijn neergelegd. Ik twijfel er geen oogenblik aan, of de practijk veroordeelt een dergelijke handelwijze zéér beslist, maar gaarne zou ik van U vernemen of mijn meening juist is, dat een dergelijk optreden met het a. r. beginsel in strijd is.

ANTWOORD.

Terecht wordt o.i. in onze kringen algemeen erkend het nut van clubvergaderingen van de a. r. Raadsfracties. Bij eenheid van beginselen bestaan

er toch — zelfs ten aanzien van onderwerpen als b.v. Zondagsrust, waarbij het beginsel klaar aan den dag treedt — zoodra het op de practische uitwerking aankomt, heel vaak belangrijke verschilpunten. Dergelijke verschilpunten verzwakken de kracht van een gemeenschappelijk optreden der a. r. Raadsleden in de vergaderingen van den Raad en geven de tegenpartij soms het middel in de hand, om eigen partijgenooten te bestrijden. Het is daarom ook o. i. van zeer veel belang, dat de a. r. Raadsleden door middel van clubvergaderingen zich vergewissen van elkanders standpunt i. z. de algemeene en bijzondere aangelegenheden van de gemeentepolitiek, speciaal wanneer nieuwe voorstellen aan de orde zullen komen.

De vraag is echter, hoever men bij dit overleg mag gaan. En nu komt het ons voor, dat niet alleen om practische redenen, als door den inzender genoemd, maar ook in beginsel onjuist is, om ten aanzien van bepaalde onderwerpen in *concreto* (b.v. door een afspraak te maken om te stemmen vóór of tegen een bepaald voorstel) in de fractievergaderingen de leden dier fractie *definitief* aan een bepaalde gedraglijn *te binden*. Een dergelijke handelwijze zou, zoo niet met de letter, dan toch met den geest van de Gemeentewet in strijd zijn, aangezien door dergelijke beslissingen de waarborgen, die de Gemeentewet stelt om de kans op een goede beslissing zoo groot mogelijk te maken, zouden worden illusoir gemaakt.

De Gemeentewet schrijft voor, dat de vergaderingen openbaar moeten zijn, dat de oproeping ter openbare kennis moet worden gebracht, dat een bepaalde termijn voor de oproeping moet worden in acht genomen, enz.; zulks in het belang der gemeente en wel opdat de publieke opinie zich ten aanzien van de te behandelen onderwerpen kan doen gelden en, tot op zekere hoogte, contrôle kan oefenen. Openbaarheid bij de behandeling van de publieke zaak is een gezond democratisch beginsel en vindt in ons gemeenterecht, behalve in hetgeen bepaald is ten aanzien van de Raadsvergaderingen, ook b.v. erkenning in het inzagerecht van de ingezetenen (artt. 203 en 218).

Dit beginsel nu wordt ter zijde gesteld, wanneer de fracties (of liever: de meerderheid der fracties), in besloten vergadering hare leden zonder eenig voorbehoud de verplichting opleggen ter Raadsvergadering vóór of tegen een bepaald voorstel te stemmen. Want de Raadsvergadering is dan niet meer dan een schijnvertooning en al hetgeen in of buiten de Raadsvergadering ten aanzien van een bepaald onderwerp wordt gezegd of geschreven, is dan bij voorbaat tot onvruchtbaarheid gedoemd.

Waar nu dergelijke bindende afspraken in strijd zijn met de gemeentewet, moet er vooral onzerzijds ook principieel bezwaar worden gemaakt om er aan mede te werken. Ongehoorzaamheid aan de wet is schending van het recht en schending van het recht is de practische toepassing van het revolutiebeginsel en druischt dus lijnrecht in tegen hetgeen het antirevolutionair beginsel vordert.

Daarbij komt dan nog bovendien de mogelijkheid, dat definitief bindende afspraken de leden in botsing brengen met hunnen ambtseed. De leden stemmen — zegt artikel 45 der Gemeentewet — volgens eer en geweten. Maar indien nu een lid, dat bij voorbaat zijn stem heeft vastgelegd in een fractievergadering, na die vergadering tot de overtuiging komt, dat het gemeentebelang anders vordert, of indien een lid, dat van den aanvang af van een andere meening is geweest, zich toch aan de beslissing van de meerderheid gebonden acht — dan zou een afspraak van de bedoelde soort hem dwingen niet alleen de Gemeentewet, doch zelfs zijn ambtseed te schenden. Die eed houdt immers in

de belofte om de belangen der gemeente met al zijn vermogen voor te staan en te behartigen. Het is duidelijk, dat hetgeen wij boven opmerkten ten aanzien van schending van het recht *a fortiori* geldt, wat aangaat het schenden van den ambtseed.

Wel maakt men door definitief bindende afspraken de kans op onderlinge overeenstemming ter Raadsvergadering zoo groot mogelijk, hetgeen uit organisatorisch oogpunt zeker een voordeel is. Doch dit voordeel zou te duur zijn gekocht, indien het moest worden verkregen ten koste van een onwettig en met het oog op algemeen gemeentebelang bedenkelijk optreden, en zou, van antirevolutionair standpunt beschouwd, niet te verdedigen zijn.

O. i. is het alleszins geoorloofd, ja zelfs zeer wenschelijk, niet alleen om clubvergaderingen te houden, doch ook om in die vergaderingen beslissingen te nemen. Doch òn bij de beraadslagingen òn bij de beslissingen behoort op den voorgrond te worden gesteld, dat *eenheid van inzicht* omtrent de praktische toepassing der beginselen en *niet* een binden van zichzelf en elkander, zelfs tegen beter weten, het resultaat moet zijn. Daarom zal men de beslissingen o. i. steeds een *adviseerend* en *provisieeel* karakter moeten toekennen, d. w. z. de beslissingen zullen slechts bindend zijn in dien zin, dat daarvan door de leden niet mag worden afgeweken, tenzij er ernstige gronden voor bestaan en daaromtrent met de andere leden der fractie (zoo mogelijk in een fractievergadering of anders desnoods ter Raadsvergadering) overleg is gepleegd. Aldus blijven naast elkander het organisatorisch verband en de vrijheid der leden gehandhaafd.

3. VRAAG.

Kunt u ons enkele mededeelingen doen omtrent de beteekenis van het Nederlandsch gezantschap bij het Vaticaan?

ANTWOORD.

Het is uiteraard onmogelijk om de beteekenis van een bepaald gezantschap voor ons land op de juiste waarde te schatten, zoolang men niet volkomen vertrouwd is met de practijk der buitenlandsche betrekkingen. Dit geldt voor het gezantschap bij het Vaticaan zoogoed als voor ieder ander gezantschap.

Intusschen valt het niet te betwisten, dat dit gezantschap voor ons land van veel belang is. Dit volgt reeds uit het feit, dat de belangrijkste mogendheden een gezant bij het Pauselijk hof hebben geaccrediteerd, verscheidene mogendheden zelfs gezanten van den hoogsten diplomatieken rang (n.l. ambassadeurs). De ambassades bij het Vaticaan zijn van: 1. *België*; 2. *Vereenigde Staten van Brazilië*; 3. *Chili*; 4. *Het Duitsche Rijk*; 5. *De Fransche Republiek*; 6. *Peru*; 7. *Polen* en 8. *Spanje*. De landen, die gelijk Nederland (tot dusver) aan het Pauselijk hof een gezantschap van lageren rang (een legatie) hebben, zijn: 1. *Argentinië*; 2. *Beyeren*; 3. *Bolivia*; 4. *Columbia*; 5. *Groot-Brittannië*; 6. *Hongarije*; 7. *Costa-Rica*; 8. *Het Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen*; 9. *Monaco*; 10. *Nicaragua*; 11. *Oostenrijk*; 12. *Portugal*; 13. *Roemenië*; 14. *Tsjecho-Slowakië*; 15. *Vereenigde Staten van Venezuela* en 16. *Lithauen*. In totaal dus niet minder dan 24 ambassades en legaties, buiten rekening gelaten de Nederlandsche legatie. Bovendien is binnenkort de benoeming van een gezant van *Letland* te wachten¹⁾. Er is dus zeker aanleiding om van het Vaticaan te spreken als van een *diplomatiek centrum*.

¹⁾ Vgl. de Memorie van Antwoord Ite Kamer, begr. 1926, hoofdstuk III.

Ter kenschetsing van het belang, ook voor ons land, om in dit centrum een diplomatiek vertegenwoordiger te hebben voor „regelmatige en voortdurende informatie”¹⁾, is merkwaardig, kennis te nemen van het oordeel van den bekenden buitenlandschen correspondent²⁾ van het liberale dagblad *Het Algemeen Handelsblad*³⁾, die zich in een zijner reisbrieven als volgt uitliet:

„Welke regeering beschikt over zoo'n uitgebreid, over zoo'n toegewijd en betrouwbaar consulaire corps, over zulk een inlichtingendienst?

„Deze organisatie, in lange eeuwen steeds verder uitgebreid en gegroeid, is iets geweldigs geworden, eenig waarschijnlijk in de geschiedenis der menschheid, en waar alle Foreign-offices en Quai d'Orsay's kinderspel naast zijn.

„Het ware m. i. wenschelijk, dat allen, die het nut of de gewenstheid van een vertegenwoordiger bij het Vaticaan nog niet inzien, eens een dag of wat in dit Rome konden rondkijken. Principieele bezwaren zouden zoodoende waarschijnlijk niet uit den weg te ruimen zijn, maar al wie het groote belang begrijpt van steeds op de hoogte te blijven van wat in deze best-ingelichte centrale ter wereld geregeld binnenloopt, zal zeker spoedig de overtuiging krijgen, dat wellicht geen gezantschap zulk een prachtige observatie- en luisterpost is als juist dat bij het Vaticaan.

„Over groote bewegingen, als het voortdringen van het bolsjewisme in het — ook in ons — Oosten; over de verschillende argumenten, die de zendelingen en vertrouwden van de *Komintern* voor hun propaganda daarginder bezigen; over de uitwerking daarvan; over de *rising tide of Islam*; over deze en zooveel andere problemen van het heden en van de toekomst voor koloniale mogendheden, kan men nergens en beter en vollediger gegevens krijgen, dan op het ministerie van buitenlandsche zaken van het Vaticaan, bij den kardinaal-staatssecretaris Gasparri.

„Nederland heeft daarbij nog het voordeel, bij het Vaticaan een gezant te hebben⁴⁾, die niet alleen een uiterst bekwaam diplomaat moet zijn, die van die kwesties een hoop af moet weten, maar die ook — en waarschijnlijk juist daardoor — in het Vaticaan zeer gezien is.”

4. VRAAG.

In onzen Gemeenteraad is door vertrek een vacature ontstaan. De door 't Centrale Stembureau aangewezen opvolger van onze lijst is een handelaar in bouwmaterialen, die zoo nu en dan ook betonwerken uitvoert. Op het oogenblik, dat hij tot lid van den Raad wordt gekozen verklaard, heeft hij juist een aangenomen karweitje voor de gemeente onder handen. Dit kan echter afgewerkt zijn, alear de termijn van beraad is verstreken. Echter blijft hij nog drie maanden na datum van oplevering aansprakelijk. Volgens eigen zeggen, zal een kleine bestrating binnen dien termijn weder opgebroken en opnieuw gevloerd moeten worden. Maar dan is ook alles afgelopen.

¹⁾ Aldus de Minister van Buitenlandsche Zaken in vorengenoemde Memorie van Antwoord.

²⁾ N.I. de heer Nijpels.

³⁾ Vgl. het nummer van 27 April 1925 Avondblad.

⁴⁾ N.I. Jhr. Mr. O. F. A. M. van Nispen tot Sevenaer.

Nu staan we voor de vraag, of het in deze omstandigheden voor hem mogelijk is, deze functie waar te nemen. Is de loopende „leverantie” aan de Gemeente ook een bezwaar, waarom hij straks mogelijk zou worden geweerd?

ANTWOORD.

Het Raadslid, dat werk van de gemeente heeft aangenomen, zal, zolang deze relatie met de gemeente niet geheel beëindigd is, geen Raadslid kunnen zijn. Art. 24 van de Gemeentewet verbiedt immers middellijke of onmiddellijke leveringen of aannemingen ten behoeve der gemeente. En onder leveringen of aannemingen wordt naar de jurisprudentie van de Kroon ook verstaan het uitvoeren eener overeenkomst, welke reeds vóór het raadslidmaatschap was aangegaan (vgl. het K.B. van 23 Jan. 1920).

Wij zouden daarom het bedoelde Raadslid niet willen adviseeren om zolang de leverantie nog loopende is, het Raadslidmaatschap te aanvaarden. Het zou natuurlijk wel kunnen zijn, dat bij aanneming van het Raadslidmaatschap door niemand bezwaar werd gemaakt; doch de mogelijkheid bestaat ook, en die mogelijkheid lijkt ons zelfs grooter, dat één of meerdere Raadsleden op grond van art. 24 bezwaar tegen toelating zullen maken, of — na toelating — op grond van art. 26 der Gemeentewet, schorsing zullen voorstellen. En gaan de Raad of Ged. Staten dan met die Raadsleden mee, dan zou het bedoelde Raadslid in een onaangename positie komen.

Wellicht is de beste oplossing, dat het Raadslid thans voor de benoeming bedankt, en onmiddellijk na het bedanken zich wendt tot den Voorzitter van het Hoofdstembureau met het verzoek om, ingevolge art. 16a van de Gemeentewet, opnieuw op de kandidatenlijst te worden geplaatst. Zijn naam wordt dan onder op de lijst gezet en hij kan later, als de leverantie is afgelopen, opnieuw benoemd worden verklaard, n.l. wanneer degenen, wier namen hooger op de lijst staan verklaren niet voor benoeming tot Raadslid in aanmerking te willen komen, bedanken of het Raadslidmaatschap neerleggen.
